

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

Διδακτορική Διατριβή
του Γεωργίου Ευαγγέλου Τότση

Θέμα: «Ο Αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος Κωνσταντινίδης (1836-1897) και η εποχή του»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

Επταμελής Επιτροπή

Θανάσης Χρήστου, Αναπληρωτής Καθηγητής ΠΑΠΕΛ, Επιβλέπων Καθηγητής

Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΠΘ, Μέλος

Ελένη Βολονάκη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια ΠΑΠΕΛ, Μέλος

Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Καθηγητής ΕΚΠΑ, Μέλος

Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, Καθηγητής ΠΑΠΕΛ, Μέλος

Σωτήριος Ριζάς, Διευθυντής Ερευνών ΑΑ, Μέλος

Φωτεινή Πέρρα, Επίκουρη Καθηγήτρια ΠΑΠΕΛ, Μέλος

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ
Πρόλογος	1
Εισαγωγή	2
Α΄ Κεφάλαιο	
1. Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου (1833 -1835)	
1.α. Η δομή της μελέτης και οι σπουδαιότεροι σταθμοί της ζωής του Παναρέτου	4
1.β. Τα χρόνια της πρώτης Αντιβασιλείας (1833-1834)	8
1.γ. Η φάση της δεύτερης Αντιβασιλείας (1834-1835)	14
1.δ. Το Αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας	17
1.ε. Η επίλυση του μοναστηριακού ζητήματος	22
Β΄ Κεφάλαιο	
2. Τα πρώτα χρόνια (Ιανουάριος 1836 – Οκτώβριος 1853)	
2.α. Η γέννηση του Παναρέτου	25
2.β. Η απολυταρχία του Όθωνα (1835-1844)	29
2.γ. Η Ελλαδική Εκκλησία κατά την περίοδο (1836-1844)	44
2.δ. Το Σύνταγμα του 1844 ρυθμιστής του πολιτικού και εκκλησιαστικού τοπίου	62
2.ε. Η συνταγματική μοναρχία	64
2.στ. Η Εκκλησία της Ελλάδος κατά την περίοδο 1844-1852	72
Γ΄ Κεφάλαιο	
3. Η δόκιμη θητεία του Παναρέτου και το πολιτικό κλίμα (Οκτώβριος 1853-Σεπτέμβριος 1861)	
3.α. Η ένταξη του Παναρέτου στη μοναστική αδελφότητα της Μονής Ασωμάτων	101
3.β. Οι εσωτερικές και διεθνείς πολιτικές εξελίξεις της περιόδου (1853-1860)	104
3.γ. Τα εκκλησιαστικά δρώμενα κατά την ίδια περίοδο	108
Δ΄ Κεφάλαιο	
4. Οι ανώτερες σπουδές του Παναρέτου (Οκτώβριος 1861-Δεκέμβριος 1874)	
4.α. Η φοίτηση του Παναρέτου στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή	114
4.β. Ο Παναρέτος φοιτητής στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου	131
4.γ. Οι σπουδές του Παναρέτου στη Γερμανία και η πρώτη επιστημονική δημοσίευση	139
4.δ. Από την έξωση του Όθωνα στην άφιξη του Γεωργίου Α΄	180
4.ε. Οι εκκλησιαστικές εξελίξεις κατά την ίδια περίοδο	209
Ε΄ Κεφάλαιο	
5. Η ανέλιξη του Παναρέτου στα εκκλησιαστικά αξιώματα (Ιανουάριος 1875- Μάρτιος 1882)	
5.α. Ο Παναρέτος δεύτερος Γραμματέας της Ιεράς Συνόδου	258
5.β. Ο Παναρέτος Υφηγητής της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου	267
5.γ. Το επιστημονικό και συγγραφικό έργο του Παναρέτου	275
5.δ. Οι πολιτικές εξελίξεις κατά την περίοδο 1875-1882	284
5.ε. Το «σιμωνιακό» σκάνδαλο και η δράση του Απόστολου Μακράκη	306
Στ΄ Κεφάλαιο	
6. Η περίοδος της ποιμαντορίας του Παναρέτου (Μάρτιος 1882-Ιανουάριος 1897)	
6.α. Η δράση του (1882-1897)	340
6.β. Οι εσωτερικές και διεθνείς πολιτικές εξελίξεις της περιόδου	393
6.γ. Από την προσάρτηση της Θεσσαλίας και του νομού Άρτας στην εκλογή του Προκοπίου Β΄	421
Επίλογος	449
Πηγές και Βιβλιογραφία	

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία είναι αφιερωμένη σε μία σημαντική προσωπικότητα του 19ου αιώνα, τον Αρχιεπίσκοπο Μεσσηνίας Πανάρετο Κωνσταντινίδη. Ο καταγόμενος από την Αθήνα υφηγητής της Πατρολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος δίδαξε κατά την περίοδο από το 1877 έως το 1882 υπήρξε μία πολυσχιδής προσωπικότητα, καθώς χάρη στις ικανότητες και το ανήσυχο πνεύμα που τον χαρακτήριζαν για την εποχή του, κατόρθωσε να καταλάβει σημαντικά αξιώματα, αφού στα πλαίσια των σαράντα έξι ετών που έζησε, διετέλεσε υφηγητής της Πατρολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1877-1882), καθώς και δεύτερος γραμματέας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Εν συνεχεία κατόρθωσε να εκλεγεί Αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας τον Απρίλιο του 1882 και να ποιμάνει το μεσσηνιακό λαό μέχρι τον Ιανουάριο του 1897, οπότε και πεθαίνει στην Αθήνα εξαιτίας ενός χρόνιου προβλήματος υγείας.

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να ευχαριστήσω τον καθηγητή Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κύριο Θανάση Χρήστου για την ευκαιρία, την οποία μου προσέφερε στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής ν' ανακαλύψω, ότι η πραγματική ιστορία δεν είναι στην πραγματικότητα συνηφασμένη τόσο με τις έννοιες του τόπου και του χρόνου, όσο με τα πρόσωπα, των οποίων οι ενέργειες, οι προσδοκίες και οι επιθυμίες μπορούν να επηρεάσουν καταλυτικά το κοινωνικό, πολιτικό, εκκλησιαστικό και ιστορικό γίνεσθαι μιας ολόκληρης εποχής. Από παράδειγμα της συγκεκριμένης θέσης συνιστά ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας, Πανάρετος Κωνσταντινίδης, ο οποίος απέδειξε με το βίο του, ότι προκειμένου ο άνθρωπος να φτάσει στο απόγειο της εκμετάλλευσης των ικανοτήτων του καλείται να μεταχειρισθεί γόνιμα όλες τις γνωστικές του δυνατότητες και ν' αναπτύξει όλες εκείνες τις δεξιότητες, οι οποίες θα τον καταστήσουν ικανό να προσφέρει τόσο στον εαυτό του όσο και σε ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν, ότι στοιχεία όπως η καταγωγή και η κοινωνική τάξη, στην οποία ανήκει κάποιος δεν είναι σε θέση να επηρεάσουν, ουσιαστικά, τη μετέπειτα εξέλιξή του σε οποιοδήποτε τομέα τού δημοσίου βίου, εφόσον ο ίδιος δεν εκμεταλλευθεί στο έπακρο τις διανοητικές και σωματικές δυνατότητες του.

Παράλληλα, είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι ένα επιπλέον θετικό στοιχείο της παρούσης εργασίας αποτέλεσε η συγκέντρωση και η αξιοποίηση των πηγών και αυτό γιατί η συγκεκριμένη διαδικασία απαίτησε πολύ χρόνο, ενώ ήταν σχετικά δύσκολο να ευρεθούν και να καταγραφούν. Ωστόσο, η δυσκολία αυτή δεν αποτέλεσε σε καμία περίπτωση ανασταλτικό παράγοντα για την υλοποίησή της, αλλά αντίθετα αποδείχθηκε μία σημαντική πρόκληση για ένα νέο ερευνητή, ο οποίος καλείται να ξεπεράσει τη συγκεκριμένη δυσκολία και να προχωρήσει στην σύνθεση των δεδομένων μέσα από κείμενα τού ίδιου τού Παναρέτου αλλά και συγχρόνων του. Είναι σαφές, ότι η καταγραφή τού βίου μίας τέτοιας προσωπικότητας αξίζει κάθε θυσία. Βεβαίως, τα επιτεύγματα του Αρχιεπισκόπου Μεσσηνίας, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε εκκλησιαστικό επίπεδο, είναι εξαιρετικά δύσκολο ν' αποδοθούν στις πραγματικές τους διαστάσεις.

Στόχος, λοιπόν, του συγκεκριμένου πονήματος είναι ο αναγνώστης όχι απλά να έρθει σ' επαφή με τη συγκεκριμένη προσωπικότητα, αλλά να λάβει τα ερεθίσματα εκείνα, προκειμένου να εντυφλήσει σε γεγονότα και καταστάσεις, οι οποίες σηματοδότησαν αλλαγές και εξελίξεις τόσο σε ιστορικό όσο και σε εκκλησιαστικό και πολιτικό επίπεδο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Εισαγωγή

Ο καταγόμενος από την Αθήνα Αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας, Πανάρετος Κωνσταντινίδης, συνιστά μία προσωπικότητα, η οποία στιγμάτισε θετικά τον 19ο αιώνα τόσο με το επιστημονικό όσο και με το εκκλησιαστικό έργο του. Ο Πανάρετος έζησε σε μία εποχή, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονες πολιτικές και εκκλησιαστικές εξελίξεις. Τόσο τα παιδικά όσο και τα εφηβικά χρόνια του Παναρέτου είναι συνδεδεμένα με την περίοδο της αντιβασιλείας, αλλά και την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα. Τα πρώτα χρόνια της ζωής του θα επηρεαστούν σημαντικά από γεγονότα, όπως η μεταφορά της πρωτεύουσας του Βασιλείου από το Ναύπλιο στην Αθήνα, η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, η συνταγματική επανάσταση στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 και η τελική ψήφιση του πρώτου ελληνικού συντάγματος (1844), η επιδείνωση των σχέσεων της Ελλάδας με την Οθωμανική αυτοκρατορία και τη Μεγάλη Βρετανία, καθώς και η έκρηξη του Κριμαϊκού πολέμου.

Την ίδια περίοδο επιβάλλεται ένα καθεστώς υποτέλειας της εκκλησίας από το κράτος με την πρόφαση της δήθεν εθνικής ανεξαρτησίας. Η εξέλιξη αυτή των εκκλησιαστικών ζητημάτων συνιστούν απότοκο των ιδεολογικών προκαταλήψεων και σχεδιασμών της τότε ετερόδοξης εξουσίας και της πολιτικής σκοπιμότητας, ενώ παράλληλα θεωρείται πράξη αγνωμοσύνης προς την Εκκλησία. Οι ρυθμίσεις, τις οποίες πέρασε η κοσμική εξουσία στα νομοθετήματά της δέσμευσαν αυταρχικά την ελευθερία της Εκκλησίας και την απομόνωσαν για δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια, με σκοπό η κρατική παρέμβαση στα εκκλησιαστικά δρώμενα της Ελλάδος να είναι ανεξέλεγκτη. Όμως, τα πεπραγμένα των βουαρών αντιβασιλέων θεωρήθηκαν ξένα προς το Κανονικό Δίκαιο των ορθοδόξων και απερρίφθησαν στο σύνολό τους από την Εκκλησία, ακόμη και όταν αυτοί δικαιολογήθηκαν, ότι προέβησαν στις ενέργειες αυτές, προκειμένου να επιταχύνουν τον εξευρωπαϊσμό του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου κατά μίμηση των δυτικών προτύπων.

Σ' ένα πλαίσιο έντονης πολιτικής και εκκλησιαστικής αστάθειας ο Πανάρετος, σε πολύ νεαρή ηλικία, εισέρχεται στο μοναστικό βίο ικανοποιώντας με τον τρόπο αυτό την επιθυμία του ν' αφιερωθεί τόσο στο Θεό όσο και στους ανθρώπους. Αξίζει να σημειωθεί, ότι εκείνη την εποχή κατά την οποία ο Κωνσταντινίδης εισέρχεται στην μονή Ασωμάτων (Πετράκη) μητροπολίτης Αθηνών είναι ο Νεόφυτος Μεταξάς, μια σπουδαία εκκλησιαστική προσωπικότητα, η οποία θα αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τον ίδιο. Σε σύντομο χρονικό διάστημα ο νεαρός Πανάρετος θα χειροτονηθεί διάκονος από τον διάδοχο του Νεοφύτου, Μισαήλ Αποστολίδη.

Επί ποιμαντορίας Μισαήλ ο Πανάρετος θα φοιτήσει στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή και στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου. Ωστόσο, η ευρυμάθειά του σε συνδυασμό με την ανάγκη του για προσφορά στο κοινωνικό σύνολο θα τον οδηγήσουν στη Γερμανία για περαιτέρω σπουδές στον τομέα της φιλοσοφίας, όπου θα ανακηρυχθεί διδάκτορας. Το ίδιο χρονικό διάστημα συνελίεται η έξωση του βασιλιά Όθωνα από τη χώρα, τον οποίο διαδέχεται ο βασιλιάς Γεώργιος Α. Σε μία περίοδο έντονων πολιτικών ζυμώσεων επιτυγχάνεται η επίσημη ενσωμάτωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, καθώς και η ψήφιση του δεύτερου ελληνικού συντάγματος. Ωστόσο, τα γεγονότα της Κρητικής Επανάστασης, όπως το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου, αποδείκνυαν, ότι το Κρητικό ζήτημα θα απασχολήσει και στο μέλλον την πολιτική σκηνή της χώρας.

Με την επιστροφή του από τη Γερμανία ο Πανάρετος θα διεκδικήσει και θα κερδίσει μία θέση στα πανεπιστημιακά δρώμενα της εποχής, καθώς θα

ανακηρυχθεί υφηγητής της Πατρολογίας στη θεολογική σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου. Παράλληλα, θα διατελέσει δεύτερος γραμματέας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μέχρι το 1882. Την ίδια περίοδο θεσπίζεται η «Αρχή της Δεδηλωμένης», ενώ επιτυγχάνεται η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος με την συνακόλουθη σύγκρουση του πρωθυπουργού Χ. Τρικούπη με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ. Επίσης, οι «περιέργες» δοσοληψίες μεταξύ ιεραρχών και ανώτερου κλήρου με την πολιτική ηγεσία οδηγούν στο «σιμωνιακό σκάνδαλο», το οποίο θα πλήξει το κύρος της ορθοδόξου ελλαδικής εκκλησίας για μεγάλο χρονικό διάστημα, προσφέροντας τη δυνατότητα σε προσωπικότητες, όπως ο Α. Μακράκης, ν' αναπτύξουν πλούσια δράση προκαλώντας τη δυσαρέσκεια της Ιεράς Συνόδου.

Το 1882 ο Πανάρετος εκλέγεται αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας. Η ποιμαντορία του συνιστά μία εξαιρετικά δύσκολη περίοδο, καθώς όχι μόνο ο ίδιος αλλά και ο μητροπολίτης Αθηνών, Γερμανός Καλλιγάς, θα δεχτούν μαζικές επιθέσεις τόσο από ιδιώτες όσο και από το σύνολο του μεσσηνιακού και αθηναϊκού τύπου αντίστοιχα. Ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας όσο και το σύνολο των ιεραρχών θα δώσουν σημαντικές μάχες με σκοπό την αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου των κληρικών, αλλά και την προστασία της εκκλησιαστικής περιουσίας, η οποία θα αποτελέσει το διακαή πόθο της πολιτικής εξουσίας μετά την επίσημη κήρυξη της εθνικής χρεοκοπίας (1893) και το τέλος της πολιτικής παρουσίας του Χ. Τρικούπη, η οποία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη ρήξη του τόσο με το Στέμμα όσο και με τους ξένους και Έλληνες κεφαλαιούχους. Σημαντικό γεγονός την περίοδο αυτή συνιστά η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα (1896).

Ο Πανάρετος πεθαίνει στα τέλη Ιανουαρίου του 1897 στην Αθήνα ταλαιπωρημένος από χρόνια ασθένεια, λίγο προτού ξεσπάσει ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, ο οποίος θα οδηγήσει στην ήττα της χώρας και στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Οι επικρίσεις, τις οποίες δέχθηκε ο Πανάρετος υπήρξαν ιδιαίτερα έντονες, χωρίς όμως να είναι σε θέση ν' αμφισβητήσουν την προσφορά του στην τοπική εκκλησία της Μεσσηνίας, σε μία περίοδο, όπου το ελληνικό βασίλειο προσπαθούσε, ανεπιτυχώς, να ορθοποδήσει. Σ' ένα δυσμενές πολιτικό και εκκλησιαστικό περιβάλλον ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας κλήθηκε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην εκκλησία δεχόμενος έντονες και δυσμενείς κριτικές, οι οποίες, όμως, δεν τον απομάκρυναν από τον ουσιαστικό στόχο κάθε εκκλησιαστικού άνδρα που δεν είναι άλλο από την προσφορά στον άνθρωπο.

Α΄ Κεφάλαιο

1. Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου (1833-1835)

1.α. Η δομή τής μελέτης και οι σπουδαιότεροι σταθμοί τής ζωής τού Παναρέτου

Τα κεφάλαια, τα οποία αναφέρονται στη ζωή και στο έργο του αρχιεπισκόπου Μεσσηνίας Παναρέτου Κωνσταντινίδη είναι διαιρεμένα σε πέντε χρονικές περιόδους σύμφωνα με τους σημαντικότερους σταθμούς τής ζωής του.

Το πρώτο κεφάλαιο αφορά την περίοδο από τον Ιανουάριο του 1836 έως τις 5 Οκτωβρίου 1853. Κατά τη χρονική αυτή περίοδο παρουσιάζονται τα παιδικά χρόνια τού Παναρέτου (Παναγιώτη) Κωνσταντινίδη μέσα από τις αναφορές τού Christopher Wordsworth, του Γρηγορίου Παλαιολόγου, του Μπάμπη Αννίνο και του Στέφανου Κουμανούδη. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υφίσταται πηγή, η οποία να μας πληροφορεί για την ακριβή ημερομηνία γεννήσεως του Παναρέτου. Πληροφορίες σχετικά με το έτος γεννήσεώς του (1836) προσφέρει το μοναχολόγιο της Ιεράς Μονής Ασωμάτων (Πετράκη).

Το δεύτερο κεφάλαιο εκτείνεται από τις 6 Οκτωβρίου 1853 έως το Σεπτέμβριο του 1861. Η περίοδος αυτή σχετίζεται με την ένταξη του Παναρέτου στη μοναστική αδελφότητα της Μονής Ασωμάτων (Πετράκη), σε ηλικία μόλις 17 ετών, ως δόκιμου μοναχού, με τη σύμφωνη γνώμη του τότε μητροπολίτη Αθηνών και προέδρου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Νεοφύτου Μεταξά.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά την περίοδο από τον Οκτώβριο του 1861 έως το Δεκέμβριο του 1874. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα ο ιεροδιάκονος Πανάρετος Κωνσταντινίδης, χειροτονημένος από το μητροπολίτη Αθηνών Μισαήλ Αποστολίδη, εγγράφεται στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή τον Οκτώβριο του 1861. Την ίδια χρονική περίοδο (Σεπτέμβριο του 1861) ο Πανάρετος εγγράφεται στη Θεολογική Σχολή τού Οθωνείου Πανεπιστημίου, ενώ εμφανίζεται (περιέργως) ως απόφοιτος της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι δεν υφίσταται καμία πηγή, η οποία να πιστοποιεί την αποφοίτησή του τόσο από τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή όσο και από τη Θεολογική Σχολή.

Μετά από πενταετή φοίτηση στη Θεολογική Σχολή τού Οθωνείου Πανεπιστημίου ο Πανάρετος μεταβαίνει στη Γερμανία, όπου για χρονικό διάστημα τεσσάρων χρόνων παρακολουθεί μαθήματα στα Πανεπιστήμια της Λειψίας και της Ερλάγγης. Το Πανεπιστήμιο της Ερλάγγης, μάλιστα, τον ανακηρύσσει διδάκτορα της φιλοσοφίας. Ο ιεροδιάκονος Πανάρετος Κωνσταντινίδης πριν την επιστροφή του στην Ελλάδα δημοσιεύει την πρώτη του επιστημονική μελέτη με τίτλο «Η Ακαδημία ήτοι πραγματεία περί τής Αθήνησι Πλατωνικής Σχολής». Το συγκεκριμένο πόνημα ο συγγραφέας το αφιερώνει στον αρχιεπίσκοπο Μαντινείας και Κυνουρίας Θεόκλητο Βίμπο. Ο Πανάρετος κατά το χρονικό διάστημα των σπουδών του στη Γερμανία είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τη θεολογική σκέψη του Σλεϊσμάιχερ και των ελευθεροφρόνων και αυστηρών θεολόγων.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στην περίοδο από τον Ιανουάριο του 1875 έως τις 11 Μαρτίου του 1882. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης επιστρέφει στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στη Γερμανία και χειροτονείται πρεσβύτερος από το μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο, ενώ συγχρόνως διορίζεται προϊστάμενος στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Στις 16 Ιουλίου 1876 διορίζεται δεύτερος γραμματέας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, θέση στην οποία θα υπηρετήσει περίπου για μία πενταετία.

Στις 4 Νοεμβρίου 1875 ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης επιχειρεί για πρώτη φορά να καταλάβει τη θέση του υφηγητή της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών με πρόθεση να διδάξει το μάθημα της Εκκλησιαστικής Αρχαιολογίας. Η πρώτη του αυτή προσπάθεια θα στεφθεί από αποτυχία, καθώς ο κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής, Διομήδης Κυριακός, είναι εκείνος ο οποίος θα προτείνει στον Πανάρετο να εγκαταλείψει οποιαδήποτε προσπάθεια για την κατάληψη της θέσης του υφηγητή. Αντίθετα, ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής και αρχιμανδρίτης Ν. Καλογεράς θα τονίσει την ανάγκη της Εκκλησίας για λόγιους ιερείς και θα προτείνει την ανάθεση νέας μελέτης στον Πανάρετο, προκειμένου ο τελευταίος να διδάξει ως υφηγητής στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου.

Στις 27 Οκτωβρίου 1877 ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης επιχειρεί να καταλάβει εκ νέου τη θέση του υφηγητή της Θεολογικής Σχολής παρουσιάζοντας ενώπιον επιτροπής τη μελέτη του με θέμα «Περί του βίου του Ώριγένους καί των συγγραμμάτων αυτού». Αυτή τη φορά η προσπάθεια του Παναρέτου στέφεται με επιτυχία και η Θεολογική Σχολή του αναθέτει να διδάξει ως υφηγητής το μάθημα της Πατρολογίας. Στις 30 Ιανουαρίου 1880 ο υφηγητής Πανάρετος Κωνσταντινίδης, ανήμερα της εορτής των Τριών Ιεραρχών, καλείται να εκφωνήσει πανηγυρικό λόγο κατόπιν αποφάσεως της Συγκλήτου του Εθνικού Πανεπιστημίου.

Η επιστημονική δράση του Παναρέτου για τα δεδομένα της εποχής του κρίνεται ιδιαίτερος αξιόλογη. Στις 29 Μαρτίου 1877 ο Πανάρετος δημοσιεύει στο περιοδικό «Σωτήρ» τη μελέτη του με τίτλο «Κατάλογος ιστορικός των πρώτων Ἐπισκόπων καί των ἐφεξῆς Ἀρχιεπισκόπων καί Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν».

Στις 9 Ιανουαρίου 1882 ο Πανάρετος δημοσιεύει στη «Νέα Εφημερίδα» το άρθρο του «Ἀθηνῶν Ἀνέκδοτοι Χριστιανικαί Ἐπιγραφαί». Το εν λόγω άρθρο συνιστά, ουσιαστικά, το θέμα ομιλίας του Παναρέτου στο φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσός».

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην περίοδο από τις 12 Μαρτίου 1882 έως τις 26 Ιανουαρίου 1897, δηλαδή στην περίοδο ποιμαντορίας του Παναρέτου. Στις 12 Μαρτίου 1882 ο βασιλιάς Γεώργιος υπογράφει το Βασιλικό Διάταγμα με τίτλο «Περί ἐπικυρώσεως του προχειρισθέντος Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας κ. Παναρέτου Κωνσταντινίδου». Με το διάταγμα αυτό ξεκινάει, ουσιαστικά, η περίοδος της ποιμαντορίας του Παναρέτου στην αρχιεπισκοπή Μεσσηνίας. Ο Πανάρετος ενθρονίζεται στα μέσα Απριλίου του 1882 στην αρχιεπισκοπή Μεσσηνίας σε κλίμα έντονης συγκινησιακής φόρτισης, ωστόσο ο νέος αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας καλείται να επιλύσει άμεσα τα ποικίλα διοικητικά και όχι μόνο προβλήματα, τα οποία ταλανίζουν την αρχιεπισκοπική περιφέρειά του και τα οποία έχουν λάβει ανησυχητικές διαστάσεις.

Στις 22 Ιουλίου 1883 δημοσίευμα-επιστολή της εφημερίδας «Ἀνόρθωσις» κατηγορεί ευθέως τον Πανάρετο για χρήση του αρχιερατικού του αξιώματος με σκοπό να επηρεάσει τις πολιτικές καταστάσεις. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη καταγγελία ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας έδωσε εντολή ανήμερα της εορτής των Βαΐων να παραμείνουν κλειστοί οι ναοί, προκειμένου οι ιερείς της αρχιεπισκοπής να συμμετάσχουν στην τελετή παραλαβής της καρδιάς του Σπ. Κουμουνδούρου.

Στις 30 Ιανουαρίου 1885 ο Αθανάσιος Δ. Τζάνες συντάσσει μηνυτήρια αναφορά εναντίον του Παναρέτου με το πρόσχημα ότι ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας προέβη στην κατάχρηση μεγάλων χρηματικών ποσών, προκειμένου ν'αποπληρώσει προσωπικά χρέη του. Σύμφωνα με τον Αθανάσιο Δ. Τζάνες τα χρηματικά αυτά ποσά προέρχονταν από την τέλεση παράνομων γάμων και χειροτονιών εκ μέρους του Παναρέτου. Τις ανακρίσεις σχετικά με τις καταγγελίες εναντίον του Παναρέτου

η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αναθέτει στον επίσκοπο Ύδρας και Σπετσών, Αρσένιο. Στις 5 Μαΐου 1885 μετά την ολοκλήρωση του ελέγχου των καταγγελιών εναντίον του Παναρέτου ο επίσκοπος Ύδρας και Σπετσών αποστέλλει το αθωωτικό πόρισμά του για τον Παναρέτο προς την Ιερά Σύνοδο.

Το Μάρτιο του 1885 ο ζηλωτής διδάσκαλος Απόστολος Μακράκης πραγματοποιεί μία σειρά από ομιλίες στην ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας. Ο Παναρέτος θα έρθει σε ευθεία σύγκρουση με τον Α. Μακράκη, η οποία θα οδηγήσει, ακόμη, και σε βίαια επεισόδια με επίκεντρο την αρχιεπισκοπική κατοικία. Η στάση τού Παναρέτου θα προκαλέσει τις έντονες αντιδράσεις τού μεσσηνιακού λαού εναντίον του.

Τον Ιανουάριο του 1889 ο Μεσσηνίας Παναρέτος έρχεται αντιμέτωπος με μία νέα καταγγελία εναντίον του, η οποία αφορά την υπόθεση του Ηλία Κράνια, κατοίκου Βασιλιτσίου, ο οποίος θα ισχυριστεί, ότι ο Παναρέτος λάμβανε για μεγάλο χρονικό διάστημα από τον ίδιο σημαντικά χρηματικά ποσά με σκοπό να τον χειροτονήσει. Ωστόσο, η νέα αυτή καταγγελία δεν φαίνεται ν'αποτιμάται ως αξιόλογη από την Ιεραρχία, η οποία την θέτει στο περιθώριο.

Ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Παναρέτος κατά τη διάρκεια της ποιμαντορίας του και συγκεκριμένα στις 2 Φεβρουαρίου 1889 καθιερώνει, ανήμερα της εορτής της Υπαπαντής του Χριστού, επίσημα την περιφορά της ιεράς εικόνας ανά την πόλη.

Την ίδια περίοδο (Φεβρουάριο 1889) ο μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος πεθαίνει. Ο Μεσσηνίας Παναρέτος αναλαμβάνει την προεδρία της Ιεράς Συνόδου, μέχρι να πληρωθεί ο μητροπολιτικός θρόνος των Αθηνών από το διάδοχο του Προκοπίου, τον Γερμανό Καλλιγά, τον Ιούλιο του 1889.

Ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Παναρέτος ως μέλος της Ιεράς Συνόδου συνυπογράφει μία σειρά από σημαντικές εγκυκλίους, όπως «Περί ληπτέων αύστηρῶν μέτρων πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἱεροῦ κλήρου», «Περί τοῦ πῶς γίνεσθαι τάς κηδείας τοῦ λοιποῦ», «Περί τοῦ πῶς δεῖ μνημονεύειν τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας ἐν ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς», «Περί ἀποδημίας Ἀρχιερέων ἐκτός τοῦ Κράτους», «Περί συστάσεως ἀγγελίας τοῦ Γεωργίου Ι. Παπαδόπουλου πρὸς ἔκδοσιν τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Συμβολαί εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς»», «Περί ἀναρρήσεως τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Ἀνθίμου ἐπὶ τὸν πατριαρχικόν Θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως», «Περί προσόντων τῶν μελλόντων ἱεραῖσθαι».

Επί ποιμαντορίας τού Παναρέτου και εντός ενός μεταβαλλομένου μουσικού τοπίου, η τετράφωνη μουσική πραγματοποιεί τα πρώτα δειλά βήματα στην Καλαμάτα κατά τη δεκαετία τού 1890. Η καινοφανής για τα δεδομένα μουσική δεν μπορούσε, φυσικά, ν'αντικαταστήσει αίφνης τη βυζαντινή, για το λόγω αυτό εισήχθη δοκιμαστικά στην αρχή. Αυτός, ο οποίος ανέλαβε να φέρει σε πέρας αυτή τη δοκιμή ήταν ο πρωτοψάλτης τού Μητροπολιτικού Ναού της Υπαπαντής του Σωτήρος, Ιωάννης Κατσαΐτης, ο οποίος υπηρετούσε το μουσικό αναλόγιο από το 1875 και είχε κερδίσει την προσωνυμία του «καταλλήλου διδασκάλου» και «χειραγωγῶ τῶν νέων εἰς τὴν μουσικὴν».

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του ιερού κλήρου της αρχιεπισκοπής Μεσσηνίας πολλές φορές θα προκαλέσει την επίθεση του τοπικού τύπου προς το πρόσωπο του Παναρέτου, ο οποίος με δημοσιεύματά του δεν θα διστάσει να θεωρήσει τον ιεράρχη υπεύθυνο για την υφιστάμενη κατάσταση. Σύμφωνα με στοιχεία τού Ευάγγελου Κ. Κοφινιώτη η αρχιεπισκοπή Μεσσηνίας αποτελείται από 17 δήμους με πληθυσμό 119.067 κατοίκους, στους οποίους υπηρετούν 293 εφημέριοι εκ των οποίων κανένας δεν είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου ή της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής.

Στις 26 Ιανουαρίου ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος πεθαίνει ύστερα από πολυετή μάχη με μία χρόνια ασθένεια, η οποία τον ταλαιπωρούσε. Ο Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτης, μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, γεννημένος στην Καλαμάτα πραγματοποιεί εκτενή αναφορά στην προσωπικότητα και στην εξόδιο ακολουθία του Παναρέτου στο κείμενό του «Μία άρχιερατική κηδεία πρό 47 ἐτῶν». Μετά το θάνατο του Παναρέτου, μέχρι τον Ιούλιο του 1904, διοίκησε την αρχιεπισκοπή Μεσσηνίας επιτροπή αποτελούμενη από τρεις ιερείς, τον Θεοδόσιο Σπυρόπουλο (οικονόμο), τον Νικόλαο Κατσικανά (σακελλάριο) και τον Δημήτριο Μαντά (σκευοφύλακα). Σύμφωνα με καταγγελίες του τοπικού τύπου ο κατώτερος κλήρος στην Καλαμάτα βρισκόταν σε οικτρή κατάσταση από κάθε άποψη. Στη δυσμενή αυτή θέση τον είχαν οδηγήσει οι δύο τελευταίοι ποιμενάρχες, Πανάρετος Κωνσταντινίδης και Στέφανος Αργυριάδης, ο οποίος είχε καταδικαστεί για σιμωνία. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι ο μεσσηνιακός τύπος της εποχής ζητούσε από τον Εμπορικό Σύλλογο, το Δικηγορικό Σύλλογο και τα Δημοτικά Συμβούλια της επαρχίας «νά φροντίσωσι διά τήν ἐκλογήν ἀξίου ποιμενάρχου».

Τον Ιούλιο του 1904 ανήλθε στο θρόνο της αρχιεπισκοπής Μεσσηνίας ο Μελέτιος Σακελλαρόπουλος, ο οποίος καταγόταν από την περιοχή Βασάρα του δήμου Οινούντος της Σπάρτης και ο οποίος είχε διατελέσει Α΄ Γραμματέας τής Ιεράς Συνόδου.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι όλα τα κεφάλαια, τα οποία αφορούν την πορεία τού βίου του Πανάρετου Κωνσταντινίδη, από τα παιδικά του χρόνια μέχρι το θάνατό του, συνοδεύονται από την παράλληλη αναφορά σε μεγάλα πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα, τα οποία σημάδεψαν την εποχή του.

1.β. Τα χρόνια της πρώτης Αντιβασιλείας (1833-1834)

Με απόφαση των Προστάτιδων Δυνάμεων και με τη σύμφωνη γνώμη της Τετάρτης Εθνικής συνέλευσης, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Άργος στα τέλη του 1831¹, βασιλιάς της Ελλάδος διορίστηκε ο δευτερότοκος υιός του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, Όθωνας. Ο δεκαεφτάχρονος Όθωνας άπειρος, τελείως, σχετικά με όσα συμβαίνουν στον ελλαδικό χώρο συνοδευόταν από μία τριμελή επιτροπή αποτελούμενη από τους Άρμανσμπεργκ, Μάρουερ και Έϋντεκ.

Μεταξύ των ελλήνων είχε καλλιεργηθεί η εντύπωση και η προσδοκία, ότι ένα σύνταγμα επρόκειτο σύντομα να διακηρυχθεί από το νέο βασιλιά. Περιλαμβανόταν σιωπηρά στους όρους της αναγγελίας της υποψηφιότητας του από τις τρεις προστάτιδες δυνάμεις και είχε επιβεβαιωθεί γραπτά από τον Βαυαρό υπουργό των εξωτερικών τον Ιούλιο του 1832. Όμως, οι τρεις αντιβασιλείς κυβερνούσαν με τρόπο απολυταρχικό και κανένας δεν αναλάμβανε την προώθηση του θέματος της θέσπισης συντάγματος, αν και εξακολουθούσαν να κατέχουν υπουργικούς θώκους έλληνες.

Η περίοδος από το 1833 έως το 1835 χαρακτηρίζεται ως η περίοδος της Αντιβασιλείας. Οι βαυαροί αντιβασιλείς θεωρώντας ανώριμο τον ελληνικό λαό να διοικηθεί συνταγματικά, αγνόησαν το Ηγεμονικό Σύνταγμα² και κυβέρνησαν απολυταρχικά. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την άγνοια της γλώσσας, της ελληνικής πραγματικότητας και της ψυχολογίας του ελληνικού λαού τους κατέστησαν αντιπαθείς. Στην προσπάθειά τους να καταπνίξουν κάθε αντίδραση, προέβησαν σε εσφαλμένες ενέργειες, όπως η καταδίκη σε θάνατο του Θ. Κολοκοτρώνη και του Δ. Πλαπούτα, η οποία όμως δεν εκτελέστηκε χάρη στη σθεναρή στάση των δικαστών Πολυζωΐδη και Τερτσέτη³. Ο Κολοκοτρώνης και άλλοι επιφανείς αγωνιστές δικάστηκαν για συνωμοτικές και στασιακές ενέργειες από πενταμελές δικαστήριο με εισαγγελέα τον ελληνομαθή Άγγλο Μάνσον⁴. Τρεις δικαστές υπέγραψαν τη θανατική καταδίκη στις 25 Μαΐου 1834, όμως οι διαφωνήσαντες Πολυζωΐδης (πρόεδρος) και Τερτσέτης αρνήθηκαν ν' υπογράψουν. Η αντίσταση των δύο δικαστών στην κρατική βία συγκίνησε την κοινή γνώμη σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι αντιβασιλείς δεν τόλμησαν να εκτελέσουν την ποινή. Αργότερα, όταν ενηλικιώθηκε ο Όθωνας (20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1835)⁵ τους έδωσε χάρη και τελικά αποφυλακίζονται.

Μία άλλη εσφαλμένη ενέργεια ήταν η εκστρατεία εναντίον της Μάνης. Αφορμή στάθηκε η επιθυμία των αντιβασιλέων να κατεδαφίσουν τους προγονικούς πύργους, με σκοπό να αντιμετωπισθεί το έθιμο του «γδικιωμού»⁶. Οι Μανιάτες στασίασαν και απέκρουσαν ή αιχμαλώτισαν όλα τα βαυαρικά στρατιωτικά τμήματα, τα οποία εισέβαλαν στη Μάνη. Όσοι βαυαροί αιχμαλωτίστηκαν διαπομπεύτηκαν ή υπέστησαν μαρτύρια⁷.

Συγχρόνως, η αντιβασιλεία ασχολήθηκε με την εσωτερική οργάνωση του κράτους, η οποία καταστρώθηκε και νομοθετήθηκε κατά το πρότυπο του διοικητικού μηχανισμού, ο οποίος λειτουργούσε στη Βαυαρία και στα άλλα μεσαιά ή μικρά γερμανικά κράτη υπό την επίδραση του γαλλικού συγκεντρωτικού

¹ Σ.Ι. Καργάκος, *Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου*, Αθήνα 2005, σ.337

² Σ.Ι. Καργάκος, *ό.π.*, σ.338

³ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.12

⁴ Δ.Φωτιάδης, *Ο Κολοκοτρώνης. Η δίκη του*, Αθήνα, 1966, σ.53

⁵ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 222

⁶ Σ.Ι. Καργάκος, *ό.π.*, σ.222

⁷ Δ.Μ.Δημητράκος-Μεσίσκλης, *Οι Νυκλιάνοι*, τ.Β, Αθήνα 1949, σ.168-172

διοικητικού συστήματος του 1790. Η αντιβασιλεία υπό την καθοδήγηση του διαπρεπούς νομομαθή Μάουερ διατήρησε τα επτά υπουργεία⁸, τα οποία προϋπήρχαν (εξωτερικών, δικαιοσύνης, εσωτερικών, εκκλησιαστικών και εκπαιδευσεως, οικονομικών, στρατιωτικών, ναυτικών) και πρόσθεσε ως παράρτημα του υπουργείου εσωτερικών το δημοσιονομικό γραφείο⁹, το οποίο ήταν απαραίτητο για την επίλυση των εποικιστικών προβλημάτων της χώρας.

Επιπλέον, το κράτος διαιρέθηκε σε δέκα νομούς και κάθε νομός διαιρέθηκε σε επαρχίες και δήμους. Ο δήμος αντίθετα προς τις άλλες διοικητικές μονάδες-νομό και επαρχία- αυτοδιοικείται και εξαρτάται λιγότερο από την κεντρική αρχή είναι δηλαδή αποκεντρωτικό¹⁰. Σύμφωνα με το δημοτικό σύστημα κάθε δήμος αποτελεί αυτοτελές νομικό πρόσωπο με όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που το διέπουν.

Η αντιβασιλεία λαμβάνει ακόμη μέτρα για τις γήινες και θαλάσσιες συγκοινωνίες τόσο με το εσωτερικό της χώρας όσο και με το εξωτερικό. Παράλληλα, αναδιοργανώνει τα σχολεία, τα οποία λειτουργούσαν ως τότε με πολλές ελλείψεις και χορηγεί υποτροφίες για σπουδές στην παιδαγωγική ακαδημία του Μονάχου και για άλλα γερμανικά πανεπιστημιακά ιδρύματα. Οργανώνει τη δικαιοσύνη και συντάσσει κώδικες. Επίσης, προβαίνει στη συστηματική οργάνωση της χώρας ιδρύοντας το Ανώτατο Δικαστήριο, τα κεντρικά και επαρχιακά ταμεία και το Εθνικό Νομισματοκοπείο¹¹.

Στις 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1833¹² ιδρύθηκε το Ελεγκτικό Συνέδριο, το οποίο ως προς τη λειτουργία του ήταν ανεξάρτητο από τα υπουργεία και ενεργούσε ως ανώτατο διοικητικό σώμα εποπτείας των δημοσίων οικονομικών. Αποτελείτο από τον πρόεδρο, τον αντιπρόεδρο, το βασιλικό επίτροπο και τέσσερα μέλη. Παρόλο που φαινομενικά, τουλάχιστον, επρόκειτο για συλλογικό σώμα η πραγματική εξουσία ανήκε στον πρόεδρο. Για την καλύτερη λειτουργία του συστήματος ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα και στα κυριότερα επαρχιακά κέντρα δημόσια ταμεία. Το Ελεγκτικό Συνέδριο είχε δικαιοδοσία, ως το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο για όλη την οικονομική πολιτική της χώρας και το μόνο όργανο, το οποίο μπορούσε ν' ανατρέψει τις αποφάσεις του ήταν από το 1835 το Συμβούλιο της Επικρατείας¹³. Έτσι, ο θεσμός αυτός αποκτούσε δύναμη και ευρύτατες δικαιοδοσίες και έφθασε στο σημείο ν' αποτελεί το ισχυρότερο μετά την Αντιβασιλεία διοικητικό σώμα.

Συγχρόνως, ένα από τα πλέον δισεπίλυτα προβλήματα, τα οποία αντιμετώπισε η Αντιβασιλεία ήταν η ύπαρξη των ατάκτων¹⁴. Από το 1829 και μετά το τέλος του πολέμου οι Έλληνες αγωνιστές είχαν αποστρατευθεί. Όταν στην Ελλάδα αφήχθησαν οι αντιβασιλείς ήταν ακόμη επιστρατευμένοι περίπου 5000 άτακτοι και 700 στρατιώτες του τακτικού στρατού¹⁵, χωρίς να πληρώνονται από την κυβέρνηση έχοντας στρατοπεδεύσει στην ύπαιθρο και ζώντας σε βάρος των χωρικών¹⁶. Όσο ακόμη η Αντιβασιλεία βρισκόταν στο Μόναχο αποφάσισε την αποστράτευση των ατάκτων. Η ενέργεια αυτή συνιστούσε πρόκληση κατά των κομμάτων¹⁷, επειδή τα

⁸ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.218

⁹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.218

¹⁰ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.109

¹¹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 219

¹² ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.41

¹³ D.Dakin, *ό.π.*, σ.114

¹⁴ ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.37

¹⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.38

¹⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.38

¹⁷ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.37

αποστερούσε από την στρατιωτική τους υποστήριξη, εξασθενώντας έτσι τη διαπραγματευτική τους ικανότητα απέναντι στη βασιλική κυβέρνηση¹⁸.

Με βασιλικό διάταγμα η Αντιβασιλεία μετέτρεψε το στρατό σε τακτικό αποτελούμενο από δέκα τάγματα κυνηγών ή ακροβολιστών¹⁹. Η κίνηση αυτή της αντιβασιλείας κρίθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εμπορίου και της γεωργίας. Ο στόχος, λοιπόν, ήταν η ασφάλεια στις θάλασσες και στην ύπαιθρο²⁰, δηλαδή η αποκατάσταση της ησυχίας και της τάξης. Δυστυχώς, όμως, διώχθηκαν ως υπεράριθμοι 10000 αγωνιστές, οι οποίοι κατέληξαν ζητιάνοι ή ληστές. Μερικοί, μάλιστα, από αυτούς ζήτησαν όπλα από τους Τούρκους, προκειμένου να συγκρουστούν με τους Βαυαρούς²¹.

Παράλληλα, η αντιβασιλεία ενδιαφέρθηκε ζωηρά για την ενίσχυση της εθνικής ναυτιλίας²². Τα μέτρα που πήρε ήταν δραστικά. Πολλοί πειρατές συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Επίσης, κατεδίωξε αμείλικτα τους ληστές, παλαιούς άλλοτε αγωνιστές του 21, με αποτέλεσμα τα πρώτα, τουλάχιστον χρόνια να εξαλείψει το φαινόμενο της ληστείας, χρησιμοποιώντας εναντίον τους παλαιούς συναγωνιστές τους κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας, οι οποίοι είχαν πλέον ενταχθεί στις τάξεις της χωροφυλακής. Η πολιτική ηγεσία με την εξόντωση των ληστών-αγωνιστών προχώρησε στην πλήρη αποσύνθεση της μοναδικής νεοελληνικής στρατιωτικής παράδοσης της τουρκοκρατίας, η οποία είχε γεννηθεί στο έδαφος της προαιώνιας τακτικής του κλεφτοπολέμου. Αυτό το βαθύ τραγικό νόημα είχαν και τα τελευταία λόγια ενός παλαίμαχου του 1821, του Λουκά Δαδιώτη²³ λίγο προτού εκτελεστεί από την λεπίδα της γκιλοτίνας «Σκοτώνετε την τέχνη που σας ελευθέρωσε».

Σ' αυτό το σημείο είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι Έλληνες άτακτοι διάβηκαν τα τουρκικά σύνορα στην Ήπειρο και λεηλάτησαν την Άρτα το Μάιο του 1833, ενώ άλλοι περνούσαν άνετα στην αντίθετη κατεύθυνση, με σκοπό να παρενοχλούν το βασίλειο του Όθωνα.

Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα το πρόβλημα των αγωνιστών και των ατάκτων ήταν πολιτικό, κοινωνικό και στρατιωτικό. Η Αντιβασιλεία έχοντας επίγνωση των κοινωνικών προεκτάσεών του, προσπαθούσε να το επιλύσει με τη δημιουργία τακτικού στρατού, ο οποίος ήταν οπωσδήποτε ευκολότερος στον έλεγχο, καθώς οι άτακτοι στρατιώτες αποτελούσαν ανεξάρτητη μονάδα, μία ελεγχόμενη δύναμη στη διάθεση των κομμμάτων²⁴. Αυτή την ισχύ επιχειρούσε να παρεμποδίσει και να εξουδετερώσει η Αντιβασιλεία θεσπίζοντας ανάλογα κατασταλτικά μέσα.

Η επίλυση του στρατιωτικού προβλήματος σε συνδυασμό με την αποκατάσταση της τάξης δημιούργησε ένα αίσθημα ασφάλειας στους γεωργούς, οι οποίοι με θάρρος πλέον και πολλές ελπίδες επανήλθαν αναγεννημένοι στην παραγωγική διαδικασία. Αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι το 1834 καλλιεργήθηκαν εκτάσεις κατά 2/3 μεγαλύτερες από τις προηγούμενες χρονιές, ενώ συγχρόνως υπερδιπλασιάστηκαν οι πρόσοδοι των τελωνείων. Σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η μέριμνα της Αντιβασιλείας να εισάγει τελειοποιημένα άροτρα, προκειμένου ν' αντικαταστήσουν τα ησιόδεια της Τίρυνθας, τα οποία μετά το θάνατο του Καποδίστρια (1828-1831) είχαν σχεδόν εγκαταλειφθεί.

¹⁸ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.38

¹⁹Σ.Ι. Καργάκος, *Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου*, Αθήνα 2005, σ.339

²⁰Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 220

²¹D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, Αθήνα 2005, σ.108

²²Α.Ε.Βακαλόπουλος, ό.π, σ.220

²³Α.Ε.Βακαλόπουλος, ό.π, σ.221

²⁴ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.40

Παρόλο, που φαινομενικά είχε επικρατήσει ηρεμία στην πολιτική ζωή του τόπου, μολαταύτα κάτω από την ηρεμία αυτή εξακολουθούσε να υποβόσκει ο ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας, καθώς και ο βρασμός των πολιτικών παθών. Η προτίμηση που επέδειξε η Αντιβασιλεία στο αγγλικό και γαλλικό κόμμα, την έφερε σε σύγκρουση με το ρωσικό, το οποίο μένει για μεγάλο χρονικό διάστημα δυσαρεστημένο και απομονωμένο.

Την ίδια χρονική περίοδο ο Γερμανός φιλόλογος και διερμηνέας της αυλής Johann Franz συντάσσει αναφορά, η οποία απευθύνεται προς το βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α και με την οποία τον παρακαλεί ν' αντικαταστήσει την τριμερή αντιβασιλεία με τον Άρμανσπεργκ ως πρόεδρό της. Η πρωτοβουλία του Franz είχε προκληθεί αναμφίβολα από τον ίδιο τον Άρμανσπεργκ, ο οποίος ήταν το ευνοούμενο πρόσωπο της αγγλικής διπλωματίας.

Τα υπόλοιπα μέλη της αντιβασιλείας, μόλις πληροφορήθηκαν την πρωτοβουλία αυτή του Franz την συνέδεσαν με τις ταραχές της Τήνου²⁵, όπου οι κάτοικοι είχαν αρνηθεί να πληρώσουν τους φόρους. Θεώρησαν, ότι το γεγονός αυτό σχετιζόταν με την ανάμειξη ελλήνων πολιτικών και πρακτόρων των ξένων δυνάμεων. Έτσι, αποφασίζουν ν'αντιμετωπίσουν την κατάσταση με σκληρά μέτρα: αποπέμπουν τον Franz στη Βαυαρία, περιορίζουν την ελευθερία του τύπου και φυλακίζουν στο Ναύπλιο τον Θ. Κολοκοτρώνη, ο οποίος προσπάθησε να καταλάβει την εξουσία με τη βοήθεια των Ρώσων και του Δ. Πλαπούτα το καλοκαίρι του 1833.

Ακολούθησε μία περίοδος αμηχανίας και αδέξιών κινήσεων, κατά την οποία το μαθητευόμενο-νεοσύστατο ελληνικό κράτος έπρεπε να δεχτεί εκπροσώπους ξένων κρατών και να αποστείλει σ'αυτά δικούς του επίσημους εκπροσώπους, πρεσβευτές αλλά και προξένους. Ο Ιωάννης Κωλέττης στο Παρίσι, ο Σπυρίδων Τρικούπης στο Λονδίνο και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στο Μόναχο²⁶ ήταν επιλογές, οι οποίες φανέρωναν τη μεγάλη σημασία που απέδιδε η ελληνική κυβέρνηση στις σχέσεις της χώρας με τη Γαλλία, την Αγγλία και φυσικά τη Βαυαρία. Ασυγκρίτως σημαντικότερο ρόλο, ωστόσο, διαδραμάτιζαν οι πρεσβευτές των τριών μεγάλων δυνάμεων, οι οποίοι είχαν ρυθμίσει το ζήτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας. Αυτοί δεν εξέφραζαν απλά την πολιτική των χωρών που εκπροσωπούσαν αλλά συχνά την διαμόρφωναν.

Στο μεταξύ οι αντιβασιλείς συνέχιζαν τις αναξιοπρεπείς μηχανορραφίες τους. Η αγγλική διπλωματία πιέζει τον Βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α και ο τελευταίος ανακαλεί τον Μάουρερ στις 11 Ιουλίου 1834 και τον αντικαθιστά με τον αυλικό σύμβουλο Kobell²⁷, όργανο του Άρμανσπεργκ. Οι αγγλικές πιέσεις εξηγούνται από το γεγονός, ότι την εποχή αυτή προκαλούσε ανησυχία τόσο στην Πύλη όσο και στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις το ενδεχόμενο της εμπλοκής της Ελλάδας στις κατά καιρούς κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος. Μάλιστα, μία τέτοια κρίση εκδηλώθηκε προτού ακόμη ολοκληρωθούν οι διεθνείς διαπραγματεύσεις και υπογραφούν οι διεθνείς πράξεις με τις οποίες οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης ρύθμισαν το ελληνικό ζήτημα. Την προκάλεσε ο πασάς της Αιγύπτου, Μεχμέτ Αλής, ο οποίος απαιτούσε ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες, τις οποίες προσέφερε στον Οθωμανικό σουλτάνο κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης εκτός από την Καβάλα και την Κρήτη, ενώ διεκδικούσε και τη Συρία.

²⁵ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.222

²⁶ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.115

²⁷ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.13

Η αναμενόμενη απόρριψη αυτής της αξιώσεως του Μεχμέτ Αλή οδήγησε στην εισβολή ισχυρών αιγυπτιακών δυνάμεων στη Συρία²⁸ υπό τον Ιμπραήμ Πασά, υιό του Μεχμέτ Αλή. Ακολούθησε η εισβολή του Ιμπραήμ στη Μικρά Ασία, όπου συγκρούστηκε με τις τουρκικές δυνάμεις υπό τον Μεχμέτ Ρεσίτ Πασά, με τον οποίο είχε συμπολεμήσει κατά των ελλήνων επαναστατών και τον οποίο νίκησε και ταπεινώσε κοντά στο Ικόνιο στις 21 Δεκεμβρίου 1832²⁹. Πλέον, η Προύσα και η Κωνσταντινούπολη ήταν στη διάθεση του Ιμπραήμ.

Αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο να καταληφθεί η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, ο σουλτάνος κάλεσε τις μεγάλες δυνάμεις να επέμβουν, όμως από τις δυνάμεις δύο μόνο φαίνονταν την εποχή αυτή διατεθειμένες να αναμειχθούν ενεργά στον τουρκο-αιγυπτιακό πόλεμο, η Γαλλία και η Ρωσία. Η πρώτη προκειμένου να ενισχύσει περισσότερο τις στενές της σχέσεις με την Αίγυπτο και η δεύτερη προκειμένου ν' αναλάβει την κηδεμονία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν τέλει επενέβη η Ρωσία, επειδή αυτή διέθετε τις απαραίτητες δυνάμεις στην περιοχή. Στις αρχές του 1833ο ρωσικός στόλος του Εύξεινου Πόντου κατέπλευσε με προορισμό την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αγκυροβόλησε στην είσοδο του Κερατίου Κόλπου. Ήταν μία κίνηση, η οποία αιφνιδίασε τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και πτόησε τον πασά της Αιγύπτου, ο οποίος έσπευσε να διατάξει την παραμονή του Ιμπραήμ στην Προύσα.

Τελικά, επενέβησαν οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης και απέτρεψαν το ενδεχόμενο κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Ρώσους. Το τίμημα της επέμβασης υπήρξε η παραχώρηση της Συρίας στον πασά της Αιγύπτου με τη συνθήκη της Κιουτάχειας στις 4 Μαΐου 1833. Ο Μεχμέτ Αλής απέσυρε τα αιγυπτιακά στρατεύματα από τη Μικρά Ασία και ο τσάρος διέταξε τον απόπλου από τα Στενά του Βοσπόρου του πολεμικού στόλου της Ρωσίας³⁰. Ο περαιτέρω ακρωτηριασμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την απώλεια της Συρίας συνέφερε τη Ρωσία, η οποία είχε άλλωστε εξασφαλίσει αμυντική συνθήκη συμμαχίας με την Πύλη, με τη Συνθήκη της Χιουγκιάρ Ισκελεσί στις 8 Ιουλίου 1833³¹ και με την οποία την καθιστούσε, ουσιαστικά, προτεκτοράτο της. Σύμφωνα, με τους όρους της συνθήκης ο τσάρος υποχρεωνόταν να βοηθήσει το σουλτάνο σε περίπτωση κινδύνου. Από την άλλη μεριά ο σουλτάνος αναλάμβανε την υποχρέωση να κλείσει τα Στενά με αποτέλεσμα να μένει απρόσβλητη η Ρωσία εντός του Εύξεινου Πόντου και να εξασφαλίζει την επιρροή της σε όλη την Εγγύς Ανατολή και συνεπώς και στην Ανατολική Μεσόγειο³². Ωστόσο, η Ελλάδα την περίοδο κατά την οποία διαδραματιζόνταν αυτά τα γεγονότα ήταν μία χώρα σπαρασσόμενη από τις διάφορες φατριές. Είχε, μόλις, δολοφονηθεί ο Καποδίστριας όταν άρχισε ο τουρκο-αιγυπτιακός πόλεμος στη Συρία, ενώ μόλις είχε φτάσει ο βασιλιάς Όθωνας, όταν τερματίστηκε η κρίση με τις συνθήκες του 1833 που αναφέρθηκαν.

Είναι γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν είχαν αποσαφηνιστεί οι βασικοί στόχοι της εθνικής πολιτικής, παρόλο που είχαν τεθεί όλα τα σχετικά ζητήματα κατά την επαναστατική περίοδο. Οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, ύστερα από δεκαετή ενασχόληση με τη ρύθμιση του ελληνικού ζητήματος, έστρεψαν την προσοχή τους σ' ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα της εποχής, το οποίο απειλούσε ν' ανατρέψει την ισορροπία ισχύος και να θέσει σε κίνδυνο την ειρήνη και στην Ευρώπη.

²⁸ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ. 218

²⁹ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 223

³⁰ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 219

³¹ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 223

³² Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 223

Η Ελλάδα των μαρτύρων και των ηρώων, των απογόνων των αρχαίων ελλήνων και των φιλελλήνων υπήρξε για τις μεγάλες δυνάμεις μία άσκηση φιλανθρωπίας, κολακείας, καιροσκοπισμού και κυνισμού εντός των ορίων, τα οποία επέβαλε η Ευρώπη της Παλινόρθωσης. Η άσκηση αυτή τερματίστηκε το 1832, μεσούσης της μεγάλης κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, το οποίο είχε εκδηλωθεί στο τέλος του προηγούμενου έτους με την εκλογή Γερμανού πρίγκιπα για το θρόνο της Ελλάδας, κοινής αποδοχής από τις μεγάλες δυνάμεις.

Μετά την απομάκρυνση του Μάουρερ και του βοηθού του Άμπελ, χάρη στις πολιτικές ραδιουργίες του Αρμανσπεργκ, η αντιβασιλεία χάνει δύο πολιτικούς με δημιουργική πνοή και φαντασία, οι οποίοι είχαν εργαστεί σκληρά για την οργάνωση του μικρού ελληνικού βασιλείου. Η νέα αντιβασιλεία που συγκροτείται, πλέον, έχει το χαρακτήρα τυπικής κυβέρνησης, μιας υπηρεσιακής³³, θα έλεγε κανείς, η οποία φροντίζει, χωρίς όραμα, να επιλύει τα διάφορα προβλήματα του τόπου.

³³D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.108

1.γ.Η φάση της δεύτερης Αντιβασιλείας (1834-1835)

Κατά την περίοδο αυτή η πολιτική δύναμη εκπορεύτηκε από δύο κυρίως πηγές την αντιβασιλεία με κύριο εκπρόσωπό της τον Άρμανσπεργκ και τον Ι. Κωλέττη³⁴, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του υπουργού των Εσωτερικών. Ωστόσο, κατά το συγκεκριμένο χρονικό αυτό διάστημα δεν στάθηκε δυνατόν να δημιουργηθούν κατάλληλες συνθήκες για εποικοδομητικές πολιτικές εξελίξεις.

Κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής διακυβέρνησης ήταν ότι οι αρμοδιότητες του Άρμανσπεργκ περιορίζονταν αισθητά από την αυξανόμενη πολιτική ισχύ του Ι. Κωλέττη, ενώ η τύχη του βρισκόταν σε πλήρη συνάρτηση από την απόφαση, την οποία επρόκειτο να πάρει ο Όθωνας, ο οποίος δεν ήταν ευνοϊκά διακείμενος απέναντί του.

Η διαμάχη για την πολιτική επικράτηση μεταξύ του Άρμανσπεργκ και του Κωλέττη έφτασε στο αποκορύφωμά της, αμέσως, μετά τις ταραχές της Μεσσηνίας, οι οποίες εκδηλώθηκαν στις 11 Αυγούστου 1834 και οι οποίες περιέλαβαν εκτός από την επαρχία αυτή και ορισμένες περιοχές της Αρκαδίας. Οι λόγοι, οι οποίοι προκάλεσαν τις συγκεκριμένες ταραχές δεν ήταν άσχετοι από πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά κίνητρα. Η αποπομπή του Μαυροκορδάτου από την αντιβασιλεία είχε προκαλέσει πολλούς από τους οπαδούς του, οι οποίοι αποφάσισαν να συνταχθούν με τους Ναπαίους, υπολογίζοντας σε ταυτόχρονη εξέγερση της Ύδρας, των Σπετσών και της Ρούμελης, ώστε να επιταχύνουν την πτώση της αντιβασιλείας.

Η ανάκληση του Μάουρερ και του Άμπελ ικανοποιεί προς στιγμήν το «αγγλικό» κόμμα και ορισμένους από τους ηγέτες των Ναπαίων και ανέκοψε τον επαναστατικό τους ζήλο, ωστόσο, όμως, δεν κατόρθωσε να περιορίσει την επαναστατική ορμή. Η στάση του Άρμανσπεργκ, για μία ακόμη φορά, κρίνεται ύποπτη, αφού επέτρεψε να εκδηλωθούν τα συνωμοτικά σχέδια τόσο του «ρωσικού» όσο και του «αγγλικού» κόμματος με απώτερο στόχο τη δυσφήμιση των υπολοίπων μελών της αντιβασιλείας και την συνεπαγομένη ανάκλησή τους με σκοπό να ορισθεί ο ίδιος καγκελάριος στη νέα βασιλική κυβέρνηση.

Το χρονικό διάστημα, το οποίο επέλεξαν οι επαναστάτες για την εξέγερση ήταν ο πλέον κατάλληλος καθώς στο διάστημα αυτό γινόταν η παράδοση της εξουσίας από την παλαιά στη νέα αντιβασιλεία, γεγονός το οποίο εξασθενούσε αισθητά την αποτελεσματικότητα της κεντρικής εξουσίας³⁵. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι όλα τα διαθέσιμα κυβερνητικά στρατεύματα ήταν ακόμη απασχολημένα με το κίνημα της Μάνης³⁶ και συνεπώς δεν ήταν εφικτό ν' αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις καταστάσεις, οι οποίες υφίστανται σε άλλες περιοχές.

Ο Ι. Κωλέττης ήταν εκείνος, ο οποίος έδρασε γρήγορα και αποφασιστικά, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να κατορθώσει ν' ανατρέψει την κατάσταση προς όφελός της. Ο Κωλέττης επωφελήθηκε πολιτικά από την εξέγερση της Μεσσηνίας, καθώς ενίσχυσε τη θέση του έναντι των πολιτικών του αντιπάλων και κυρίως έναντι του Άρμανσπεργκ, ο οποίος αναγκάστηκε να στηριχθεί στον Κωλέττη, προκειμένου να ξεπεραστούν οι δυσχέρειες, τις οποίες είχαν δημιουργήσει οι εξεγέρσεις τόσο στη Μεσσηνία όσο και στη Μάνη.

Οι έξυπνοι πολιτικοί χειρισμοί του Κωλέττη σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ήταν άριστος γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας τον καθιστά πολύτιμο για την αντιβασιλεία και τον Όθωνα. Ωστόσο, ο Κωλέττης υιοθετεί ως πάγια πολιτική

³⁴ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.53

³⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.54

³⁶ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.13

του να ωθεί την αντιβασιλεία σε λανθασμένους χειρισμούς με σκοπό να μειωθεί στο μέγιστο βαθμό το κύρος του Αρμανσπεργκ³⁷. Συγχρόνως, ο Κωλέττης παρουσίαζε τον εαυτό του ως τον μόνο μεταξύ των Ελλήνων πολιτικών σοβαρό διεκδικητή της εξουσίας και τους οπαδούς του ως τους πλέον ικανούς να επηρεάσουν με τις ενέργειες τους τον βασιλιά στην εκλογή του ως πρωθυπουργού³⁸, εφόσον η θητεία της αντιβασιλείας θα έφτανε στο τέλος της.

Καθώς πλησίαζε ο καιρός για την ενηλικίωση του Όθωνα οι εκτιμήσεις έδειχναν ότι ο βασιλιάς δεν επρόκειτο να εμπιστευθεί στους Έλληνες την τύχη του ελληνικού κράτους, συγχρόνως, γινόταν σταδιακά σαφές ότι δεν επρόκειτο ν' αναλάβει ο ίδιος την εξουσία λόγω του νεαρού της ηλικίας και της απειρίας του³⁹. Επιδιωκόμενος στόχος του ήταν ν' αναθέσει την ευθύνη της διακυβέρνησης σ' ένα πρόσωπο, φυσικά Βαυαρό, εφόσον η προηγούμενη εμπειρία είχε αποδείξει ότι ο θεσμός της συλλογικής ηγεσίας υπήρξε ελάχιστα αποτελεσματικός.

Ο νεαρός Όθωνας είναι ιδιαίτερα δύσπιστος και καχύποπτος απέναντι στις προθέσεις του Αρμανσπεργκ, εξαιτίας, κυρίως, του σκοτεινού ρόλου του αντιβασιλέα στο ζήτημα της διαθρυλούμενης βασιλικής ασθένειας. Έτσι, λοιπόν, κατόπιν των εισηγήσεων του Μάουρερ και του Άμπελ φαίνεται να καταλήγει στην επιλογή του Ρούντχαρτ, για τη θέση του αντιβασιλέα⁴⁰, όμως ο βασιλιάς Λουδοβίκος Α, ο οποίος ήταν ο κριτής και διαχειριστής των ελληνικών υποθέσεων αποφασίζει να διατηρήσει τον Αρμανσπεργκ στη θέση του, εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν καλός γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας και επειδή ήταν ο μόνος, ο οποίος διέθετε αξιόλογα διοικητικά προσόντα, ιδιαίτερα στον τομέα των οικονομικών υποθέσεων. Στην πραγματικότητα, όμως, ο σπουδαιότερος λόγος για τον οποίο ο Λουδοβίκος ευνοούσε την παρουσία του Αρμανσπεργκ στην Ελλάδα ήταν, κυρίως, διπλωματικός, εφόσον ήταν γνωστή η εύνοια των Βρετανών προς την αντιβασιλεία. Η Αυστρία, συγχρόνως, τον υποστήριζε ανεπιφύλακτα, ενώ και η Γαλλία δεν ήταν εχθρική απέναντί του. Από την άλλη μεριά και η Ρωσία χωρίς να πρόσκειται ευνοϊκά στο πρόσωπό του τηρούσε μία ανεκτική στάση απέναντί του, ενώ και ο Λουδοβίκος προσπαθούσε ν' εξασφαλίσει τη ρωσική συναίνεση προβαίνοντας σε ορισμένες παραχωρήσεις, καλοδεχόμενες από τη ρωσική διπλωματία, όπως ήταν η αμνήστευση του Κολοκοτρώνη και η γαλήνευση του Πατριάρχη⁴¹.

Το ίδιο χρονικό διάστημα κατά το οποίο συντελούνται σημαντικές πολιτικές εξελίξεις ολοκληρώθηκαν και οι συζητήσεις για την επιλογή της νέας πρωτεύουσας⁴²· αυτό το σημείο θα πρέπει ν' αναφερθεί, ότι ορισμένα τυχαία γεγονότα κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα συνέβαλαν, ώστε να ν' αυξηθεί η εύνοια του κόσμου απέναντί του, ένα από αυτά συνιστά ο εξαναγκασμός των Οθωμανών να εκκενώσουν την Ακρόπολη της Αθήνας το Μάρτιο του 1833, η οποία σε σύντομο χρονικό διάστημα θα αποτελούσε την πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου. Κατόπιν διαβουλεύσεων ορίστηκε με διάταγμα στις 18/30 Σεπτεμβρίου του 1834⁴³ η Αθήνα ως νέα πρωτεύουσα, η οποία υπερίσχυσε έναντι άλλων επιλογών, όπως η Κόρινθος, τα Μέγαρα, το Άργος και ο Πειραιάς, εξαιτίας της φήμης της και της ακτινοβολίας της ως κέντρο του αρχαίου

³⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.54

³⁸ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.57

³⁹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.56

⁴⁰ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.57

⁴¹ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.58

⁴²Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.223

⁴³ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.58

πολιτισμού. Η απόφαση αυτή της κεντρικής εξουσίας οδήγησε στην ανοικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας με ταχείς ρυθμούς, προκειμένου να καλυφθούν οι πρώτες και άμεσες ανάγκες των δημοσίων υπηρεσιών και των κρατικών λειτουργιών.

Η μεταφορά και οριστική εγκατάσταση της πρωτεύουσας του κράτους από την περιοχή του Ναυπλίου⁴⁴ στην Αθήνα εκτός από το γεγονός, ότι επέλυσε το πρόβλημα που εκκρεμούσε, έδωσε συγχρόνως ώθηση σε οικονομικές δραστηριότητες αλλά και στην πνευματική ζωή του κράτους. Πνευματικά ιδρύματα, σχολεία, βιβλιοθήκες και νοσοκομεία άρχισαν να ιδρύονται και να λειτουργούν όχι μόνο στην πρωτεύουσα αλλά και σε άλλες περιοχές. Παράλληλα αναπτύχθηκαν και νέα κέντρα όπως ο Πειραιάς, η Σύρος και η Πάτρα, όπου η οικονομική άνθηση συμβάδισε και με την αισθητή ανάπτυξη του πληθυσμού⁴⁵.

Εμπορικές συμφωνίες και οικονομικές συμβάσεις με ξένα κράτη άρχισαν να υπογράφονται σποραδικά στην αρχή και με γρηγορότερους ρυθμούς κατά τα επόμενα χρόνια. Η πρώτη συμφωνία, η οποία σχετίζεται με το εμπόριο και τη ναυτιλία συνομολογήθηκε με την Αυστρία το Φεβρουάριο του 1835⁴⁶. Η Αθήνα, η οποία πριν από λίγα χρόνια συνιστούσε μία ρημαγμένη και ασήμαντη πολιτεία, άρχισε να οικοδομείται γοργά και να προσελκύει το ενδιαφέρον καθιστώντας εαυτήν το πρώτο οικονομικό και πνευματικό κέντρο της χώρας. Αξιοσημείωτη είναι η στάση του Ι. Κωλέττη, ο οποίος εκμεταλλεύθηκε τη θέση του στην κυβέρνηση σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Αθήνα επρόκειτο ν' αποτελέσει τη νέα πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, προκειμένου να προωθήσει τις κομματικές του επιδιώξεις⁴⁷. Πιο συγκεκριμένα προσπάθησε ν' αυξήσει την κομματική του επιρροή στην πόλη των Αθηνών, παραχωρώντας ως αντάλλαγμα στους οπαδούς του την προτεραιότητα για την αγορά εκτάσεων, κυρίως στην περιοχή του Πειραιά, του οποίου η εμπορική και οικονομική εξέλιξη αναμενόταν ραγδαία.

⁴⁴ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.223

⁴⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.58

⁴⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.58

⁴⁷ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.56

1.δ. Το Αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας

Η χαώδης κατάσταση, η οποία επικρατούσε γενικότερα στην ελληνική ζωή κατά την έλευση του Όθωνα αντικατοπτριζόταν σε μεγάλο βαθμό και στην κατάσταση, στην οποία βρισκόταν η Εκκλησία. Με την έναρξη της επανάστασης του 1821 η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία αποκόπηκε από τα δύο παραδοσιακά στηρίγματά της, την Οθωμανική εξουσία και την ηγεσία του Πατριάρχη⁴⁸. Την ίδια περίοδο κατά την οποία το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, το οποίο δημιουργήθηκε μέσα από τον αγώνα για ανεξαρτησία δεν δίσταζε ν' αμφισβητεί την παραδοσιακή ισχύ του τελευταίου.

Η στάση αυτή του ελληνικού κράτους σε σημαντικό βαθμό εδράζεται στις αντιλήψεις, οι οποίες εκπορεύονται από το κίνημα του Διαφωτισμού⁴⁹ και οι οποίες εισήγαγαν μία διαφορετική θεώρηση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας. Το ακανθώδες αυτό ζήτημα αντιμετώπισαν με ιδιαίτερη προσοχή όλες οι Εθνοσυνελεύσεις του λαού μαζί με τους ιεράρχες αλλά και όσοι ασκούσαν την εκτελεστική εξουσία «επαναστατικῶ δικαίῳ». Ωστόσο και η Ελλάδα σταδιακά βρέθηκε μπροστά σ' ένα εκκλησιαστικό αδιέξοδο. Σε όλη τη διάρκεια του εθνικού απελευθερωτικού αγώνα κληρικοί-πρόσφυγες από την Οθωμανική αυτοκρατορία κατέφευγαν στην Ελλάδα, με σκοπό να ξεφύγουν από τους διωγμούς. Το φαινόμενο αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται εσωτερικά προβλήματα στην ελλαδική εκκλησία, καθώς οι άνθρωποι αυτοί ήταν εξουθενωμένοι ψυχικά και οικονομικά και τους ήταν σχεδόν ανέφικτο ν' απορρίψουν την προσφορά αξιωμάτων, οι οποίες αποσκοπούσαν στη σιωπηρή τους υποταγή στην κοσμική εξουσία. Το παράδειγμά τους επηρέαζε καταλυτικά τον ντόπιο κλήρο, ο οποίος προκειμένου να διατηρήσει τα δικαιώματά του φάνηκε, επίσης, ενδοτικός σε πιέσεις των φορέων της εξουσίας. Τα φαινόμενα αυτά ήταν φυσικό να υπονομεύουν το κύρος της Εκκλησίας, καθώς οι εκπρόσωποί της βρέθηκαν χωρισμένοι από αλληλοσυγκρουόμενα πολιτικά και όχι μόνο συμφέροντα, με αποτέλεσμα σταδιακά ν' απολέσουν τη δυνατότητα να ενεργούν ως συγκροτημένο αυτοδύναμο σώμα.

Συγχρόνως, με τα παραπάνω αξίζει να σημειωθεί και η παράλληλη αποδυνάμωση της μοναστηριακής ζωής, εξαιτίας της μαζικής σχεδόν εγκατάλειψης των μοναστηριών από τα πρώτα κιόλας χρόνια του Αγώνα, καθώς επίσης και το γεγονός ότι πολλές από τις αρχιεπισκοπικές και τις επισκοπικές (δέκα από τις τριάντα τρεις πρώτες και εννέα από τις είκοσι τρεις τελευταίες), παρέμειναν κενές⁵⁰. Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας θέλησε ν' αντιμετωπίσει το πρόβλημα, το οποίο προέκυψε από τα επαναστατικά γεγονότα της περιόδου 1821-1828 εντός των πλαισίων της Ορθόδοξης παράδοσης και όχι με βάση την προτεσταντική νοοτροπία, η οποία στηριζόταν στην λογική του απολύτου αυτοπροσδιορισμού⁵¹. Στόχος του Καποδίστρια ήταν η παροχή στην ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία μίας τοπικής αυτονομίας, παρόμοια με αυτή, η οποία δόθηκε στις πατριαρχικές επαρχίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας τής Σερβίας το 1831⁵².

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προσπαθειών του Ι. Καποδίστρια συνιστά το διάταγμα, το οποίο απέστειλε ο ίδιος προς τους έκτακτους επιτρόπους και προσωρινούς διοικητές από την Αίγινα στις 15 Μαΐου του 1829 με αριθμό πρωτ.

⁴⁸ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.42

⁴⁹Α.Πανώτη, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*,τ.2, Αθήνα 2009, σ.23

⁵⁰ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.42

⁵¹Α.Πανώτη, *ό.π.*,σ.24

⁵²Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.752

12464, το οποίο συνυπογράφει ο Γραμματέας της Επικρατείας Ν. Σπηλιάδης και στο οποίο αναφέρονται τα εξής : «Πολλαχόθεν πληροφορούμεθα, ότι διάφοροι ήγούμενοι μοναστηρίων, ἄλλα μὲν ὑποστατικόν τούτων ἀπηλλοτρίωσαν ἐκποίησαντες, ἄλλα δε ἐνοικίασαν διά πολλά ἔτη εἰς διαφόρους.

Τοιαῦται πράξεις ἀντιβαίνουν εἰς τόν ἱερόν σκοπόν, διά τόν ὅποιον ἐγείναν τά ἀφιερώματα τῶν μοναστηρίων ἐν γένει, καί ὑποκρύπτουσιν ἰδιοτελείας ἀθεμίτους. Τοιαῦται, πράξεις ἀντιβαίνουν εἰς τόν ἱερόν σκοπόν, διά τόν ὅποιον ἐγείναν τά ἀφιερώματα τῶν μοναστηρίων ἐν γένει, καί ὑποκρύπτουσιν ἰδιοτελείας ἀθεμίτους. Ἡθέλαμεν ἀδικήσει βέβαια τούς φιλανθρώπους ἐκείνους ἄνδρας ὅσοι ἀφιέρωσαν τά ἱερά ταῦτα ἀναθήματα, ἐάν πληροφορούμενοι τάς καταχρήσεις, δέν ἐλαμβάνομεν τ' ἀναγκαῖα μέτρα περί τῆς διορθώσεως αὐτῶν καί καταπαύσεως. Διορίζεσθε λοιπόν νά κοινοποιήσετε εἰς τούς ἡγουμένους καί λοιπούς πατέρας τῶν κειμένων εἰς αὐτά ὑπό τήν διοίκησίν σας τμήματα μοναστηρίων, ὅτι αἱ περί ὧν ὁ λόγος ἐκποιήσεις καί ἐνοικιάσεις, ὅσαι ἐγείναν παρ' αὐτῶν, μὴ ἀναγνωρίζομεναι κατ' οὐδένα τρόπον ἀπό τήν Κυβέρνησιν εἶναι ὅλως ἄκυροι ὅτι τούς ἀπαγορεύεται καθ' ὅλην τήν ἔκτασιν νά κάμουν ἐφεξῆς τοιαύτας ἱεροσύλους καταχρήσεως καί ὅτι ἂν παρεκτρεπόμενοι ἀπό τά καθήκοντά των θελήσουν νά ἐκποιήσουν ἢ νά ἐνοικιάσουν διά πολλούς χρόνους τά κτήματα τῶν μοναστηρίων, τότε θά βιασθῶμεν, κατά τὸ ἀπαραίτητον χρέος μας, τάς μὲν πράξεις των νά καταργήσωμεν ὡς παρανόμους, τούς δε καταχρασθέντας καί καταπατήσαντας τά δίκαια νά παραδώσωμεν εἰς τῶν νόμων τήν αὐστηρότητα. Ἄλλά καί ὅσοι θελήσουν εἴτε ν' αγοράσουν εἴτε νά λάβουν εἰς πολυετές ἐνοίκιον τά μοναστηριακά ὑποστατικά, ἀνάγκη νά γνωρίσουν ταῦτοχρόνως εἰδοποιούμενοι παρ' ὑμῶν, ὅτι πράττουσιν ἔγκλημα, διά τὸ ὅποιον δέν θά μείνουν ἀτιμώρητοι»⁵³. Ωστόσο, ὁμως, ὅλες οἱ προσπάθειες τοῦ Κυβερνήτη ναυάγησαν με τὴν δολοφονία του.

Κατά τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1833 επικεφαλῆς τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ κράτους ορίστηκαν ετερόδοξοι ἀντιβασιλεῖς, οἱ ὁποῖοι με τὴ συνεργασία ἡμεδαπῶν φορέων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀσπαστεῖ τις «διαφωτισμικὲς» θεωρίες⁵⁴, ἀναμείχθησαν στο ἐλληνικὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν πλήρη ἀγνοία σχετικά με τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία. Οὐσιαστικά, προχώρησαν στὴν ἐφαρμογὴ ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες ἐκπορευόνταν ἀπὸ τὸν δυτικὸ ἐυρωπαϊκὸ τρόπο σκέψης, πιθανῶς, ἐξαιτίας τῆς προκατάληψής τους γιὰ τὴν ἀξία καί τὴ δύναμη τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς παράδοσης. Οἱ ἰδέες αὐτές ἀποτυπώνονται στὴ νομοθεσία, τὴν ὁποία θέσπισαν, ἀφοῦ τὸ νεοσύστατο βασιλεῖο βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1830 ὑπὸ τὸν προστατευτικὸ κλοιὸ τῆς Δύσης.

Ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ μελέτη καί τις λύσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἀνατέθηκαν στὸν Μάουρερ⁵⁵, ὁ ὁποῖος βῆσισε τις εἰσηγήσεις του στὶς προτάσεις τοῦ διαπρεποῦς κληρικοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη (κατὰ κόσμον Θεοχάρη Φαρμακίδη), πολέμιος τῶν θέσεων τοῦ Φαρμακίδη υπῆρξε ὁ διαπρεπὴς θεολόγος καί κληρικὸς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμου⁵⁶. Στόχοι τοῦ διατάγματος τῆς 23 Ἰουλίου/ 4 Αὐγούστου 1833 ἦταν: πρῶτον ἡ ἀνακήρυξη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς αὐτοκέφαλης, δεῦτερον ἡ υπαγωγή τῆς Ἐκκλησίας στὴν κρατικὴ ἐξουσία καί τρίτον ἡ μερικὴ διάλυση τῶν μοναστηρίων, ἡ ὁποία συμπεριλήφθηκε στα διατάγματα τοῦ Οκτωβρίου 1833 καί τοῦ Μαρτίου καί Μαΐου 1834⁵⁷.

⁵³ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 752

⁵⁴ Α. Πανώτη, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ. 2, Ἀθήνα 2009, σ. 24

⁵⁵ ΙΕΕ, τ. 13 (1977), σ. 42

⁵⁶ Σ. Ι. Καργάκος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου καί τοῦ Μείζονος Χώρου*, Ἀθήνα 2005, σ. 339

⁵⁷ ΙΕΕ, τ. 13 (1977), σ. 42

Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας (του αυτοκεφάλου) της Εκκλησίας της Ελλάδος με μονομερή πράξη της ελληνικής κυβέρνησης και η έκδοση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1850 του Συνοδικού Τόμου⁵⁸, με τον οποίο αναγνωρίστηκαν η διοικητική ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά και η δογματική της ενότητα με αυτό, ρύθμισαν εν πολλοίς το πρώτο ζήτημα. Ωστόσο, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δεν έπαψε ν' αποτελεί μοχλό πίεσης της Ελλάδας από την Πύλη, η οποία ήταν σε θέση να εκτιμήσει τη σημασία, την οποία είχε το Πατριαρχείο ως κέντρο των Ελλήνων και των Ορθοδόξων. Με αυτή την ιδιότητα το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποτελούσε ισχυρό όπλο με το οποίο η Πύλη μπορούσε ν' ασκεί πίεση στην Ελλάδα, αλλά και στις μεγάλες δυνάμεις, επισείοντας την απειλή να το απομακρύνει από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ενδεχόμενη μετοίκησή του στην Ελλάδα αφενός θα υπονόμειε δραστικά την οικουμενική του υπόσταση, αφετέρου θα άφηνε το πεδίο ελεύθερο στο πατριαρχείο της Ρωσίας⁵⁹ να προβάλλει οικουμενικές αξιώσεις, ενώ θα στερούσε από τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την προστασία, την οποία παραδοσιακά εξασφάλιζε ο Οικουμενικός Θρόνος.

Με την απόφαση της αντιβασιλείας για το αυτοκέφαλο της ελλαδικής Εκκλησίας απλά επιβεβαιώθηκε μία προϋπάρχουσα κατάσταση. Ο χωρισμός από την εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως είχε εκ των πραγμάτων επιβληθεί. Εντούτοις, η μονόπλευρη ενέργεια της αντιβασιλείας, η οποία επέλεξε να προχωρήσει στη διευθέτηση του εκκλησιαστικού ζητήματος χωρίς τις απαιτούμενες διαβουλεύσεις με τον πατριάρχη αποτελούσε ένδειξη προς τον τελευταίο, ότι έπρεπε ν' αποφύγει οποιαδήποτε ανάμιξη σ' ότι αφορούσε την Εκκλησία της Ελλάδος.

Το δεύτερο σημείο τού διακανονισμού είναι αυτό που αφορούσε στις σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους, το οποίο διευθετήθηκε με γνώμονα το κρατικό συμφέρον. Ο βασιλιάς ορίστηκε ως αρχηγός της Εκκλησίας⁶⁰, τη διακυβέρνηση της οποίας ανέλαβε η Ιερά Σύνοδος, η οποία αποτελείτο από πέντε κληρικούς επιλεγμένους από το βασιλιά. Στις 25 Ιουλίου 1833⁶¹ με βασιλικό διάταγμα διορίστηκαν ως μέλη τής πρώτης Συνόδου, ο πρόεδρος ο Κορίνθου Κύριλλος, ο βασιλικός επίτροπος Κ. Σχινάς και σύμβουλοι ο Θηβών Παΐσιος, ο Σαντορίνης Ζαχαρίας, ο πρώην Λαρίσης και τοποτηρητής Ήλιδος Κύριλλος, ο Επίσκοπος Ανδρούσης Ιωσήφ και γραμματέας της Συνόδου ο ιερομόναχος Θεόκλητος Φαρμακίδης.

Με την ίδρυση του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος θεσπίστηκε η μητρόπολη Αθηνών να έχει υπό την δικαιοδοσία της τις επισκοπές Ταλαντίου και Διαυλείας. Επιπλέον, ενσωματώθηκαν οι επισκοπές Σαλώνων, Μενδενίτσης, Σκύρου, Θηβών, Νέων Πατρών, Ναυπάκτου και Άρτας, αν και η τελευταία δεν συμπεριλήφθηκε άμεσα⁶². Κατά τη συνέλευση των αρχιερέων, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο στις 15 Ιουλίου 1833⁶³ με σκοπό την επικύρωση του επιβληθέντος από την αντιβασιλεία διοικητικού καθεστώτος της Εκκλησίας ορίστηκε Τοποτηρητής της μητρόπολης Αθηνών, ο επίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος⁶⁴, ενώ στη δεύτερη συνεδρίαση ο μητροπολίτης Αθηνών και Λεβαδείας, Άνθιμος, ορίστηκε ως επίσκοπος Ευβοίας.

⁵⁸Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.221

⁵⁹Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*,σ.221

⁶⁰Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.103

⁶¹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.107

⁶²Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.142

⁶³ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.44

⁶⁴Χ.Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Αθηνών*, Αθήνα 1928, σ.79

Η μεταρρύθμιση, η οποία πραγματοποιήθηκε στους κόλπους της Εκκλησίας είχε ως αποτέλεσμα να καταργηθούν μεν οι 48 υπάρχουσες μητροπόλεις, καθώς και οι επισκοπές, οι οποίες υπάγονταν σ' αυτές, όμως σύμφωνα με το διάταγμα στις 3 Απριλίου 1833 ιδρύθηκαν μόνο 10 μόνιμες επισκοπές. Επιπλέον, με την παραπάνω κυβερνητική διάταξη ο Ταλαντίου Νεόφυτος ονομάστηκε Επίσκοπος Αττικής. Όμως, στις 6 Σεπτεμβρίου 1834 η Αθήνα ανακηρύχθηκε νέα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και στις 1 Δεκεμβρίου πραγματοποιείται η μετακίνηση του βασιλιά Όθωνα και της κυβέρνησης από το Ναύπλιο στην Αθήνα. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα η επισκοπή Αθηνών να γνωρίσει σημαντική άνθηση και να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στο εκκλησιαστικό γίγνεσθαι. Παράλληλα, χάρις τον Συνοδικό Τόμο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και με βασιλικό διάταγμα στις 2 Σεπτεμβρίου 1850⁶⁵ ο Επίσκοπος Αττικής Νεόφυτος μετονομάζεται σε Μητροπολίτη Αθηνών και ορίζεται μόνιμος Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου.

Σε κάθε περίπτωση ο καταστατικός χάρτης της Εκκλησίας διαχωρίζει τις εσωτερικές από τις εξωτερικές υποθέσεις της. Έτσι, η Ιερά Σύνοδος μπορούσε να ενεργεί με κάποια ελευθερία σε ορισμένους τουλάχιστον τομείς, όπως για παράδειγμα στην εκλογή των επισκόπων ή στην εποπτεία των μοναστηριών.⁶⁶ Όμως και στις εσωτερικές υποθέσεις της Εκκλησίας το κράτος είχε τη δυνατότητα να επεμβαίνει και μέσω του υπουργού Παιδείας και των Εκκλησιαστικών ν' ασκεί έλεγχο στις πράξεις της. Όσο για τα θέματα, τα οποία άπτονταν των εσωτερικών υποθέσεων της Εκκλησίας, όπως δογματικά και λειτουργικά, η τελευταία μπορούσε να ενεργεί αυτόνομα. Ωστόσο ορισμένες προβλέψεις, οι οποίες υφίσταντο στα σχετικά διατάγματα⁶⁷ κατόρθωναν να εκμηδενίζουν την αυτονομία της και σ' αυτό ακόμη το περιορισμένο πεδίο.

Οι συνοδικές αποφάσεις θεωρούνταν έγκυρες μόνο εφόσον υπήρχε η βασιλική συναίνεση. Το 1833 με την ισχύ της κοσμικής εξουσίας επιβλήθηκε, λοιπόν, μονομερώς το καθεστώς του «καισαροπαπισμού»⁶⁸, το οποίο οδήγησε στην δεκαεπταετή «ακοινωνησία» με τη θεσμική πηγή της Εκκλησίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι ελληνορθόδοξοι υπήκοοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά την εθνεγερσία του 1821 και τη σύσταση του ελληνικού κράτους το 1830, απόλεσαν την εμπιστοσύνη της οθωμανικής διοίκησης και ζούσαν για πολλά χρόνια στο περιθώριο του κρατικού μηχανισμού. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η ελληνικής καταγωγής υποψήφιοι για τον πατριαρχικό θρόνο διαγράφονται σε τρεις διαδοχικές πατριαρχικές εκλογές⁶⁹ από το οθωμανικό καθεστώς, το οποίο ευνοεί μέχρι το 1830 την ανάδειξη στο θρόνο ιεραρχών βουλγαρικής καταγωγής.⁷⁰

Στόχος της αντιβασιλείας με τη θέσπιση του αυτοκεφάλου της ελληνικής Εκκλησίας ήταν να την αποσπάσει από τη ρωσική επιρροή⁷¹, επιπλέον συνιστούσε έναν τρόπο, προκειμένου να διαφυλαχθεί η εθνική ανεξαρτησία. Η κρατική εξουσία επιβάλλοντας το κύρος της έναντι της Εκκλησίας αποσκοπούσε στον έλεγχο των επαρχιακών μητροπόλεων. Με την κίνηση αυτή συνιστούσε το θεσμικό φραγμό στην ανυπακοή και στην έλλειψη νομιμοφροσύνης των παραδοσιακών φορέων της εκκλησιαστικής εξουσίας, κυρίως των μητροπολιτών και των επισκόπων. Είναι

⁶⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Αθηνών*, Αθήνα 1928, σ.79

⁶⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.42

⁶⁷ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.42

⁶⁸ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα, 2009, σ.25

⁶⁹ Α. Πανώτης, *ό.π*, σ.25

⁷⁰ Α. Πανώτης, *ό.π*, σ.26

⁷¹ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.42

εμφανές, ότι η αντιβασιλεία θεωρούσε την Εκκλησία επικίνδυνη, καθώς χαρακτηριζόταν από ένα σημαντικό βαθμό ομοιογένειας.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, ότι οι πολιτικές επιλογές της αντιβασιλείας προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις ακόμη και κατηγορίες, ότι σκοπός της ήταν να μετατρέψει τους Έλληνες ορθοδόξους σε καθολικούς ή προτεστάντες.⁷² Οι φήμες αυτές κυκλοφόρησαν ευρύτατα στο Ναύπλιο, όπου ο αγιορείτης Προκόπιος Δενδρινός υπήρξε το πρόσωπο, το οποίο ξεσήκωνε και έστρεφε το χριστεπώνυμο πλήθος εναντίον της κρατικής εξουσίας. Παράλληλα, ο πρώην Ανδριανουπόλεως επιχειρούσε να οργανώσει την αντίσταση των μητροπολιτών και των επισκόπων με τη συμβολή του Ρώσου πρεσβευτή Katakazi. Επίσης, χαρακτηριστικό του όλου κλίματος είναι η έγγραφη αναφορά του Θ. Κολοκοτρώνη, ο οποίος είναι ο αρχηγός του ρωσικού κόμματος⁷³ κατά την περίοδο αυτή. Το συγκεκριμένο κείμενο αποστέλλεται προς τον τσάρο, ο οποίος θεωρείται προστάτης της ορθοδοξίας και με το οποίο κατηγορείται ανοιχτά η αντιβασιλεία για τις ενέργειές της. Ο Θ. Κολοκοτρώνης ζητά να κηρυχθεί ο Όθωνας ενήλικος και ν' αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας.

Υπό το βάρος των πιέσεων η αντιβασιλεία συγκαλεί τη νεοσυσταθείσα Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος στις 27 Ιουλίου 1833⁷⁴, προκειμένου να επικυρώσει το σχέδιο, όπως το είχε διατυπώσει ο Μάουρερ με τη συνδρομή της Επταμελούς Επιτροπής, μέλη της οποίας είχαν ορισθεί με βασιλικό διάταγμα ο ογδοντάχρονος Πανούτσος Νοταράς, δύο επίσκοποι- πρόσφυγες από την Τουρκία και συγκεκριμένα ο Ιγνάντιος, επίσκοπος Αρδαμερίου και ο Παΐσιος, επίσκοπος Ελαίας και τοποτηρητής Μεσσηνίας, ο ιερέας Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ο Κωνσταντίνος Δ. Σχινάς και πρόεδρος της, ο υπουργός επί των Εκκλησιαστικών Σπ. Τρικούπης.⁷⁵

Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η σύγκλιση του ανωτέρου κλήρου απέβλεπε να εξουδετερώσει την ενότητά του ως συλλογικό σώμα⁷⁶ με σκοπό να μην κατορθώσουν οι συνοδικοί ν'αντιτάξουν την αντίθεσή τους προς τα αποφασισθέντα ούτε να συμπεριλάβουν στον καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας ορισμένες από τις αναθεωρήσεις, τις οποίες είχαν προτείνει και οι οποίες αντικατόπτριζαν τα αισθήματα και τις αντιλήψεις τους. Το μόνο μέσον, το οποίο ήταν σε θέση να χρησιμοποιήσουν στην προσπάθειά τους να εμποδίσουν την κοσμική εξουσία να επιβάλλει τα σχέδιά της αλλά και να περιφρουρήσουν τα δικαιώματα της Εκκλησίας ήταν οι Ιεροί Κανόνες.⁷⁷

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ότι οι αντιβασιλείς έκαναν τα πρώτα αναγκαία βήματα στην κατεύθυνση της ίδρυσης μίας εθνικής εκκλησίας, ανεξάρτητης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με το επιχείρημα ότι η Εκκλησία δεν μπορούσε να βρίσκεται υποταγμένη στον υπήκοο μίας ξένης, εχθρικής και μη χριστιανικής δύναμης. Η διαδικασία μέχρις ότου δώσει τη συναίνεσή του το Πατριαρχείο, για την ίδρυση μίας «αυτοκέφαλης Εκκλησίας» στην Ελλάδα, με δική της Ιερά Σύνοδο ολοκληρώθηκε το 1850 και το πιθανότερο είναι να μην είχε καν αρχίσει αν στο τιμόνι της εξουσίας του ελληνικού κράτους βρισκόταν ένας ορθόδοξος κυβερνήτης.⁷⁸

⁷²ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.43

⁷³Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.223

⁷⁴ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.43

⁷⁵Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.71

⁷⁶ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.43

⁷⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.42

⁷⁸G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ201

1.ε. Η επίλυση του μοναστηριακού ζητήματος

Η Επταμελής Επιτροπή, η οποία συστήθηκε από την αντιβασιλεία, προκειμένου να συμβάλλει στο έργο του Μάουρερ ασχολήθηκε εκτενέστατα με την κατάσταση των μοναστηριών και του μοναχικού βίου σε όλη την επικράτεια του βασιλείου.

Τα μοναστήρια διακρίνοντο καταρχάς στα Σταυροπηγιακά, τα οποία εξαρτόνταν από τον Οικουμενικό Πατριάρχη και των οποίων τη σταυροπηγιακή ιδιότητα είχε ανανεώσει ο Πατριάρχης Γρηγόριος Έ. Επίσης, υπάρχουν τα ενοριακά ή Επαρχιακά, τα οποία υπάγονταν στη δικαιοδοσία του κατά τόπου επισκόπου και τέλος τα κτητορικά, τα οποία υπάγονταν συνήθως στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη, τα οποία όμως ήλεγχε ο ιδιοκτήτης και οι απόγονοί του. Ωστόσο, εκτός από τα μοναστήρια υφίσταντο και τα Μετόχια, τα οποία εξαρτόνταν από τα Μοναστήρια, ενώ πρέπει να επισημανθεί ότι ορισμένα από αυτά βρίσκονταν εκτός των συνόρων του ελληνικού βασιλείου.

Κατά την περίοδο του 1829 η Αρχιερατική Επιτροπή, η οποία διορίστηκε από την κεντρική εξουσία καταμέτρησε στα νησιά του Αιγαίου και σε κάποιες περιοχές της Πελοποννήσου 246 ανδρικά μοναστήρια. Όμως, αργότερα κατά τον Μάουρερ υπήρχαν 400 ανδρικά μοναστήρια και 30 ή 40 γυναικεία. Κατά την περίοδο της πρώτης αντιβασιλείας (1833-1834) έχουμε μία σαφέστερη εικόνα σχετικά με τον αριθμό των Μοναστηριών. Συγκεκριμένα, υπήρχαν 563 Μοναστήρια και Μετόχια, τα οποία αριθμούσαν 545 άνδρες και 18 γυναίκες.⁷⁹ Ο αριθμός των μοναχών ανήρχετο περίπου σε 3000 και των μοναζουσών σε 277.

Συγχρόνως, ο αντιβασιλέας Μάουρερ αναφέρει ότι τα κτήματα των μοναστηριών κατείχαν περίπου το ¼ του εδάφους του ελληνικού βασιλείου, καθώς, επίσης, και ότι οι μοναχοί ήταν 8000 και αναβιβάζει τα ετήσια εισοδήματά τους σε 2.149.980 δραχμές. Ωστόσο, αυτές οι πληροφορίες στο σύνολό τους είναι ανακριβείς.

Είναι γεγονός, ότι η κτηματική περιουσία των μοναστηριών ήταν στο σύνολό τους παραμελημένη, καθώς τα εισοδήματά τους κατασπαταλούνταν από τους μοναχούς, ενώ η κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο μοναχικός βίος ήταν ιδιαίτερος δυσάρεστη. Η κατάσταση απαιτούσε άμεσα λύση, όπως είχε τονίσει η Εθνική Συνέλευση του Άργους και ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός.⁸⁰

Η Επταμελής Επιτροπή, η οποία χειρίστηκε το θέμα του «αυτοκεφάλου» της Ελλαδικής Εκκλησίας ασχολήθηκε με το ζήτημα, το οποίο είχε ανακύψει με τα μοναστήρια. Συγκεκριμένα, εξέδωσε μία σειρά από διατάξεις, οι οποίες άπτονταν του ζητήματος με την παράλληλη απόφασή της για την ίδρυση Εκκλησιαστικού Ταμείου⁸¹, το οποίο θα αναλάμβανε την οικονομική διαχείριση των εκκλησιαστικών και μοναστηριακών κτημάτων, η διοίκηση των οποίων πέρασε στον έλεγχο της κυβέρνησης χωρίς, όμως να λάβει υπόψηνη της η Επιτροπή τους εκκλησιαστικούς Κανόνες.

Σε αυτό το σημείο πρέπει ν'αναφερθεί ότι λίγες ημέρες μετά τη συγκρότηση της Ιεράς Συνόδου και πιο συγκεκριμένα στις 5 Αυγούστου 1833 το υπουργείο Εκκλησιαστικών διεμήνυσε προς την ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος να μεριμνήσει για τις διαδικασίες, που σχετίζονταν με την ίδρυση του Εκκλησιαστικού Ταμείου, το οποίο θα αναλάμβανε, αποκλειστικά, την ευθύνη για τη μισθοδοσία του κλήρου και την συντήρηση των εκκλησιαστικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Ωστόσο, η Ιερά Σύνοδος με απάντηση προς το αρμόδιο υπουργείο στις 19 Αυγούστου 1833 δηλώνει την αδυναμία της να παράσχει ακριβείς πληροφορίες

⁷⁹Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.133

⁸⁰Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.134

⁸¹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.135

σχετικά με τον αριθμό των μοναστηριών όσο και για τα ακριβή περιουσιακά στοιχεία τους. Επιπλέον, δηλώνει, ότι δεν είναι σε θέση να προτείνει τον κατάλληλο τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να ιδρυθεί το Εκκλησιαστικό Ταμείο. Όμως, στις 11 Σεπτεμβρίου 1833⁸², η Ιερά Σύνοδος επανέρχεται υποβάλλοντας εγγράφως την γνώμη της σχετικά με τα συγκεκριμένα ζητήματα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι υφίστανται 461 μοναστήρια (ανδρικά και γυναικεία), τα οποία έχουν λιγότερους από τρεις ή στερούνται εντελώς μοναχών.⁸³

Μία σειρά κυβερνητικών διαταγμάτων έρχεται σταδιακά να δώσει λύση στο πρόβλημα. Με διαταγή στις 7 Οκτωβρίου 1833⁸⁴ αποφασίστηκε η διάλυση των μοναστηριών, τα οποία είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς. Στη συνέχεια με διάταγμα στις 9 Μαρτίου 1834⁸⁵, αποφασίζεται η διάλυση όλων των γυναικείων μοναστηριών εκτός τριών, τα οποία αντιστοιχούσαν στις τρεις μεγάλες γεωγραφικές περιοχές. Επιπλέον, με το συγκεκριμένο διάταγμα δόθηκε εντολή στις μοναχές, οι οποίες ήταν νεότερες των 40 ετών να εγκαταλείψουν τα μοναστήρια και να επιστρέψουν στον εγκόσμιο βίο.⁸⁶ Ένα νέο διάταγμα στις 8 Μαΐου 1834 έρχεται να απαγορεύσει τις δωρεές ιδιωτών προς την Εκκλησία. Όλη η μοναστηριακή περιουσία περιερχόταν στον έλεγχο του κράτους με σκοπό να χρησιμοποιηθεί για την προώθηση του κρατικού εκπαιδευτικού προγράμματος και τη βελτίωση της ζωής του κατώτερου κλήρου.

Από τα 524 υπάρχοντα μοναστήρια διαλύθηκαν 378.⁸⁷ Η λαϊκή δυσφορία εκφράστηκε έντονα σχετικά με το θέμα των μοναστηριών αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο η αντιβασιλεία αντιμετώπιζε τα θέματα, τα οποία αφορούσαν την Εκκλησία. Εξάλλου, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η εκποίηση της μοναστηριακής περιουσίας δημιούργησε πολλές δυσარέσκειες, καθώς θεωρήθηκε ιεροσυλία η πώληση των ιερών αντικειμένων⁸⁸ αλλά και επειδή οι αγοραπωλησίες, οι οποίες είχαν ανατεθεί στις τοπικές αρχές δεν ήταν αδιάβλητες. Επιπλέον, τα οικονομικά οφέλη, τα οποία προέκυψαν από τα μέτρα αυτά δεν οδήγησαν στα αναμενόμενα αποτελέσματα. Τα έσοδα, στην ουσία, δεν κάλυπταν παρά μόνο το ήμισυ των αναγκών των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ενώ δεν ήταν σε θέση ν' ανακουφίσουν τους όρους διαβίωσης του κατώτερου κλήρου.

Στην πραγματικότητα, το ζήτημα που προέκυψε με τα μοναστήρια έχει έντονα πολιτική διάσταση. Η αντιβασιλεία είναι φανερό, ότι υπολόγιζε σε σημαντικό βαθμό τον πολιτικό ρόλο, που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν οι μοναχοί⁸⁹, καθώς τους θεωρούσε πιθανούς συνδέσμους συνωμοσιών, ενώ το γεγονός ότι οι περισσότεροι από αυτούς ήταν οπαδοί της ρωσικής πολιτικής τους καθιστούσε αυτομάτως επικίνδυνους για την κρατική εξουσία.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η Σύνοδος της Εκκλησίας με την πρώτη της εγκύκλιο το 1834 προσπάθησε να ελέγξει τις μετακινήσεις των μοναχών εκτός των μοναστηριών τους, καθώς δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες, που τους παρουσιάζουν, κατά τα επόμενα χρόνια, να ενεργούν ως σύνδεσμοι των πολιτικών κομμάτων και να προκαλούν λαϊκές αναταραχές.⁹⁰ Είναι σαφές, ότι η αντιβασιλεία θεωρούσε πως

⁸²Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.135

⁸³ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.45

⁸⁴ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.45

⁸⁵ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.44

⁸⁶Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.142

⁸⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.44

⁸⁸Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.141

⁸⁹ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.44

⁹⁰ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.45

θα μπορούσε να τους ελέγξει αποτελεσματικότερα εφόσον τους συγκέντρωνε σε ελάχιστες καθορισμένες περιοχές.

Β' Κεφάλαιο

2. Τα πρώτα χρόνια (Ιανουάριος 1836-Οκτώβριος 1853)

2.α. Η γέννηση του Παναρέτου

Ο Παναρέτος, κατά κόσμον Παναγιώτης,⁹¹ Κωνσταντινίδης γεννήθηκε στην Αθήνα κατά το έτος 1836.⁹² Δυστυχώς, οι πηγές σιωπούν σχετικά με την οικογενειακή κατάστασή του. Ωστόσο, παρά τις έντονες πολιτικές και εκκλησιαστικές εξελίξεις, τις οποίες βίωσε είναι σημαντικό να εξετασθεί ο τρόπος ζωής του απλού αθηναίου κατοίκου, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό επηρέασε άμεσα τη ψυχοσύνθεση του μετέπειτα αρχιεπισκόπου Μεσσηνίας.

Η νεότερη Αθήνα έμεινε για αιώνες στην αφάνεια μέχρι να αποκαταστήσει τη θέση της στην αφετηρία του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου με την επαναφορά της πρωτεύουσας στη διάσημη αρχαία κοιτίδα, απόφαση, η οποία ελήφθη όχι από τους απελευθερωμένους Έλληνες συνεχιστές, αλλά από τους νεόφερτους Βαυαρούς ηγεμόνες. Ο νεαρός Όθωνας και το επιτελείο του ήταν φανερό, ότι έπρεπε να θέσουν εξ αρχής τα θεμέλια της πρωτεύουσας πόλης υπό τα αμύχανα, κακεντρεχή ή ακόμη και περιπαικτικά βλέμματα των δυτικών περιηγητών και επισκεπτών της Αθήνας. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Αυστριακός πρεσβευτής Prokes-Austen, επιδίδοντας τα διαπιστευτήριά του στον Όθωνα, προσπάθησε να ενισχύσει το ηθικό του εν μέσω των λαμπρών ερειπίων: «Βλέπω τήν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα κατοικοῦσαν ἐν μέσῳ ἐρειπίων, λαμπρῶν μὲν ἐκ παλαιοῦ, ἐλεεινῶν δὲ ἀπὸ τῆς χθὲς. Ἡ Εἰκὼν αὕτη εἶναι εἰκὼν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης ἐκλήθη, ὅπως χρησιμοποίησει πρὸς νέαν οἰκοδομήν τήν ὑπάρχουσαν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ἐξαιρετος ὕλην καὶ ἀποκαθάρη τὰ λυπηρὰ ἴχνη χρόνων βαρβαρικῶν».⁹³

Η βαρύνουσα σημασία αυτής της κρίσιμης επιλογής αποτυπώθηκε με τρόπο μοναδικό στην αρχική εικόνα της ανύπαρκτης πόλης, η οποία έμοιαζε να προσπαθεί να θεμελιώσει με αρχαιολογική σκαπάνη και δυτικά φώτα το σύγχρονο πολιτικό βίο και την ετερόκλητη νεοελληνική πολιτεία της. Η νεόκοπη πρωτεύουσα του 1834 επρόκειτο να κτιστεί κυριολεκτικά από το μηδέν στα όρια του πάλαι ποτέ άστεως, ενσωματώνοντας με δέος αλλά και αμνηγανία τα θραύσματα της αρχαίας εικόνας στον πυρήνα του ισχνού σχεδίου της, που εκτεινόταν σε επιφάνεια 2.210 στρέμματα περίπου.⁹⁴ Ο συνδυασμός αυτός προσδιόρισε αποφασιστικά τη φυσιογνωμία της πόλης, δεν επηρέασε όμως με ομοιόμορφο τρόπο τον άπλαστο ακόμη κοινωνικό ιστό των κατοίκων της, οι οποίοι βρέθηκαν, εγκαταστάθηκαν ή περιηγήθηκαν σ' αυτήν με μικρές έως ανύπαρκτες ή μεγάλες, άτοπες έως και φρούδες προσδοκίες ανασύστασης του κλεινού άστεως.

Από τη μία μεριά η μίμηση των ξένων προτύπων και από την άλλη ο αυτοσχεδιασμός για την ανάδειξη της νέας ελληνικής πρωτεύουσας μέσα από την υπέρβαση της πρότερης εικόνας μίας μικρής πόλης, αποτέλεσαν τις προτεραιότητες των ευάριθμων οικογενειών, οι οποίες επρόκειτο να συγκροτήσουν στη συνέχεια την εντόπια άρχουσα τάξη. Μικρές κοινωνικές ομάδες, κατά βάση ατομικές πρωτοβουλίες, οι οποίες επέδρασαν μεταγενέστερα στις συλλογικές νοοτροπίες, φαίνεται ότι έδωσαν το στίγμα της εκκίνησης, ώστε να επαναλειτουργήσει η πόλη

⁹¹ *Μοναχολόγιο Ιεράς Μονής Ασωμάτων(Πετράκη)* αύξων αριθμός.15

⁹² *Μοναχολόγιο Ιεράς Μονής Ασωμάτων(Πετράκη)* αύξων αριθμός.15

⁹³ Δ.Μεντή, *Η Αθήνα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2009, σ.22

⁹⁴ Δ.Μεντή, *ό.π.*,σ.22

μέσα από τα χάσματα της μνήμης που η ίδια διέθετε στην αρχή του δεύτερου τρίτου του 19^{ου} αιώνα.⁹⁵

Με δεδομένο, λοιπόν, ότι η αρχαία μήτρα κέρδιζε τις εντυπώσεις και υπαγόρευε τον ειρμό της νεότερης στοιχειοθέτησης και της ανάγνωσης, δεν είναι τυχαίο ότι η πόλη χαρακτηρίστηκε εξ αρχής από τις διττές υπερεθνικές προσεγγίσεις μίας λόγιας παράδοσης, η οποία θα προσπαθούσε να γεφυρώσει τη χαμένη συνέχεια ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν και τις τοπικές, συγχρονικές και δίχως σαφές ιδεολογικό έρμα, κοινωνικές πρακτικές για τη συγκρότηση του νέου κράτους. Το ετερόκλητο αυτό μοντέλο θεωρίας και πράξης αντανακλά τη διχασμένη συνείδηση ενός μεσογειακού λαού, ο οποίος ανήκει συναισθηματικά περισσότερο στην Ανατολή, καλλιεργεί όμως στο λογικό του την ιδέα ότι ίσως έφτασε η ώρα να συνδέσει την τύχη του με τα ήθη της Δύσης, θύοντας στο βωμό της αστικής ανάπτυξης και υπολογίζοντας συνάμα σε εδαφική του επέκταση στη Ανατολή.⁹⁶

Σχετικά με το έτος 1836 (έτος γεννήσεως του Παναρέτου) ο Christopher Wordsworth αναφέρει για την πόλη της Αθήνας: «Ο ρυθμός των κτιρίων πλησιάζει περισσότερο τον σύγχρονο γερμανικό. Δεν υπάρχει ούτε το τούρκικο- και τόσο ευχάριστο κλίμα της πόλης- είδος κατοικίας ούτε το ιταλικό με χαρακτηριστικό τις κολόνες. Ευτυχώς απουσιάζει το αγγλικό στυλ των κόκκινων τούβλων. Η στερεότητα των τοίχων, χτισμένων με σκληρό ασβεστόλιθο, εξισορροπεί ως ένα βαθμό το άκομπο τελειώμά τους. Πολλά από τα απλά σπίτια χτίζονται σύμφωνα με την κωνσταντινουπολίτικη μόδα που σημαίνει ότι η κατοικία αποτελείται από έναν επάνω ξύλινο όροφο ενισχυμένο με τούβλα, ο οποίος στηρίζεται σε μία γερή πέτρινη ισόγεια κατασκευή πέτρινων τοίχων. Γενικώς, αν μάλιστα σκεφτούμε τις ανάγκες σε χρήματα, καλό γούστο, σωστούς αρχιτέκτονες και τεχνίτες, η εμφάνιση της πόλης βρίσκεται σε πολύ καλό επίπεδο. Έπρεπε ίσως να το είχα πει πως οι τοίχοι που περιβάλλανε την παλαιά πόλη είχαν ήδη κατεδαφισθεί την περασμένη άνοιξη, πράγμα που της έδωσε μίαν καλύτερη εμφάνιση. Η πόλη εκτείνεται σαν μία βεντάλια σε έκταση ενός ή ενάμισι μιλίου. Ο πληθυσμός κατά πάσα πιθανότητα θα ξεπερνά τις 15.000. Υπάρχει μία ιδιαιτερότητα στην Αθήνα: οι πολλές εκκλησίες της, που όπως λέγεται είναι περισσότερες από τριακόσιες. Με πολύ ολίγες εξαιρέσεις είναι όλες ερειπωμένες. Μια τόσο λαμπρή ευκαιρία να δημιουργηθούν στη θέση τους ανοιχτές, φυτεμένες πλατείες δεν θα πρέπει να χαθεί, αφού διευθετηθεί η διαμάχη μεταξύ του δήμου και της κυβέρνησης για τα δικαιώματα ιδιοκτησίας αυτών των εκκλησιών.»⁹⁷

Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος σχετικά με την εικόνα της Αθήνας κατά το έτος 1842 αναφέρει : «Αί Ἀθηναί ὡς πρὸς τὴν ὑλικὴν ἀνέγερσιν τῶν ἡμπόρου νά γίνωσι καλή πόλις, ἀλλ' ἀναγκαίουν πολὺ περισσότεροι κάτοικοι καὶ οἰκοδομαί, διὰ νά πληρωθῇ ἡ ὑπερβολικὴ ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν αἱ Παναρικαὶ κεφαλαὶ ἔδωκαν εἰς τὸ σχέδιόν της ἀστόχως ῥυμοτμηθείσης νέας πόλεως. Παρεκτός τῶν μικρῶν ὁδῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον εὐθύγραμμων, τρεῖς μεγάλαι ἀγυαί, ἡ τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ Αἰόλου καὶ τῆς Ἀθήνας, διασταυρῶνουσι τὴν πόλιν ὄλων, ἔχουσα ἐκάστη πλάτος 50 περίπου ποδῶν. Εἰς τὴν ἐσχάτιαν τῆς Ἑρμαϊκῆς ἀνηγέρθησαν τὰ Ἀνάκτορα, ἡ δὲ ἄλλη αὐτῆς ἄκρα ἐνώνεται με τὴν εἰς τὸν Πειραιᾶ φέρουσα λιθόστρωτον ὁδόν, ἥτις διὰ τῶν τρεχουσῶν αὐτὴν πολυειδῶν καὶ πολυαριθμῶν ἀμαξῶν, εὐκολύνει τὴν κοινωνίαν τῆς Μητροπόλεως μέ τὸν λιμένα, ὅπου ἐπίσης ἀνηγέρθη καλή πόλις. Αἱ Ἀθηναί εἶχον ἄλλοτε ἰσαριθμούς μέ τὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους ἐκκλησίας, ἀλλ' αἱ περισσότεραι ἐρημώθησαν ἐπὶ τοῦ πολέμου, τινὲς μετεβλήθησαν ἔπειτα εἰς

⁹⁵ Δ.Μεντή, *Η Αθήνα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2009 ,σ.23

⁹⁶ Δ.Μεντή, *ό.π* , σ.24

⁹⁷ Δ.Μεντή, *ό.π* ,σ.78-79

δικαστήρια, σχολεία ἢ βιβλιοθήκαι καὶ ὀλίγοι διετηρήθησαν. Ἐν στρατιωτικόν καλόν νοσοκομεῖον ἀνηγέρθη, καὶ ἄλλο πολιτικόν οἰκοδομεῖται. Τό λαμπρόν Πανεπιστήμιον, χρεωστούμενον εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν φιλομούσων, εἶναι ἐπὶ τό τελειοῦσθαι. Θέατρον ἀρκετά εὐρύχωρον καὶ ἐσωτερικῶς εὐπρεπισμένον ἐπίσης ἀνηγέρθη, καθὼς καὶ ἐθνικὴ Τυπογραφία καὶ Λιθογραφία. Ἰδού τὰ δημόσια τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τό παρόν κατάστημα, εἰς τὰ ὅποια πρέπει νά προσθέσωμεν τινὰς στρατώνας καὶ εἰρκτάς, ὡς ἀναπόφευκτα.... Ἰδιωτικαὶ οἰκίαι ἀρκετά μεγάλοι καὶ κομψαὶ σποράδην ὑπὲρ τὰς τριακοσίας ἐκτίθησαν, καὶ ἐξακολουθοῦν νά κτίζονται καθημέραν, ἐκτός τῶν μικροτέρων.»⁹⁸

Ἡ ζωὴ στὴν Ἀθήνα τὸ 1850, τὴν περίοδο που ὁ Πανάρετος Κωνσταντινίδης εἶναι 14 ἐτῶν περιγράφεται ἀπὸ τὸν Μπάμπη Αννίνο ὡς ἐξῆς : «Αἱ μόναι διασκεδάσεις ἦσαν ὁ περίπατος εἰς τὴν ὁδὸν Πατησίων καὶ συναυλία τῆς μουσικῆς τῆς Φρουράς εἰς τὸ πεδῖον τοῦ Ἄρεως κατὰ τὴν Κυριακὴν, ἐνίοτε δὲ καὶ δὶς τῆς ἐβδομάδος, εἰς τὰς ὁποίας συνέρεεν, ὅλος ὁ τότε κομψὸς κόσμος, ἐνεφανίζετο δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς μετὰ τῆς βασιλίσσης ἐφιπποὶ μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῶν. Θέατρον ὑπήρχεν ἓν καὶ μόνον, τό κατεδαφισθέν τοῦ Μπούκουρη, λειτουργοῦν κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον μὲ Ἰταλικόν μελόδραμα. Καὶ τοῦτο οἱ Ἀθηναῖοι ἐθεώρουν μέγα ἀπόκτημα, διηγεῖται δὲ ὁ Ἀλέξανδρος Δυμᾶς ὁ πατήρ, ὅτι ὅτε μετὰ μίαν δεκαετίαν καὶ πλέον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς περὶ ἧς γράφομεν, ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας, ἐξεπλάγη βλέπων ὅτι ἡ ἐρώτησις τοῦ ἂν ὑπάρχη καὶ ἄλλο θέατρον εἰς τὴν πόλιν ἐπροκάλει ἀπορίαν.»⁹⁹

Τὸ 1853, σύμφωνα, με τὴν περιγραφή τοῦ Στέφανου Κουμανούδη ἡ πρωτεύουσα τοῦ μικροῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου παρουσίαζε τὴν ἐξῆς εἰκόνα : «Εἶναι Κυριακὴ. Συνέξελεθε, ξένε, μετὰ ἐγχωρίων καλῶς ἐστολισμένων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν εἰς τὸν κοινόν τῶν Πατησίων περίπατον. Συνακροάσου τὴν Εὐρωπαϊκὴν μὲν καθόλου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐθνικοὺς τινὰς σκοποὺς παίζουσαν μουσικὴν μετὰ τοῦ βασιλέως προβαίνοντος ἐφίππου εἰς τὴν κοινὴν εὐθυμίαν. Θαύμασον τό κάλλος τό σωματικόν τῆς ἐκλεκτῆς τῶν Ἑλλήνων φυλῆς, καὶ λησμόνησον τοὺς λήρους τοῦ κατὰ φαντασίαν Ἑλληνολέτορος Φαλλμεραυῆρου καὶ θαύμασον ἐν πρώτοις μὲν (διὰ νά εἴπωμεν τό ἀληθές) τὰ εὐκίνητα καὶ ὑπερήφανα ἀναστήματα τῶν ἀνδρῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ πρόσωπά τῶν, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ χάριν καὶ ζωηρότητα τῶν κομψῶς ἐνδεδυμένων γυναικῶν. Ἀλλὰ δεν θέλεις ἴσως ταῦτα, ἀποφεύγεις τὸν πολὺν ὄμιλον, ὡς ὀλίγας μέλλον να διατρίψης ἡμέρας ἐνταῦθα, τὰς κλασικὰς ἐπιθυμείεις συ πρό πάντων νά ἴδης ἀρχαιότητος [...]

Ἐλεύθερος νά πλανηθεῖς δύνασαι καὶ πρὸς τὴν Ἀδριάνειον στοάν καὶ πρὸς τὰ λείψανα τοῦ Πτολεμαϊκοῦ γυμνασίου, ὁπόθεν καὶ εἰς αὐλήν τινὰ εἰσχωρῶν εὐθαρσῶς, ἐπεσκέπτεσθαι τὸν λίθινον γίγαντα, τὸν ὄφιοειδῆ, ὅστις καίτοι γονατιστός διπλοῦν τό σὸν ἀνάστημα ὑπερβαίνει. Τοῦτον, φίλε, πολλοὶ αἰσχυνηλοὶ δὲν ἐγνώρισαν, ὡς ἐν ἰδιωτικῷ περιβόλῳ ἵσταμένον καὶ ἀποσοβοῦντα τοὺς μὴ καρτερικοὺς τῶν περιηγητῶν. Πολλὰ τῶν ἐν τῇ πόλει ἀρχαίων δὲν παρέλειψας δύναμαι νά εἴπω, μία ὁμως παρθενικὴν ἐρασμότητα ἔχουσα ἀρχαιότης εἰς τό ἄλλον ἄκρον τῆς πόλεως σέ παραπονεῖται, τὸ μνημεῖον δηλονότι τό Λευσικράτειον, ἢ ἐρωμένη αὐτῆ τοῦ ἐκεῖ που κατοικήσαντος Λόρδου Βύρωνος. Ἐρώτα ὁδὸν Βύρωνος τοῦ ποιητοῦ, καὶ εὐρίσκεις τὴν μικρὰν κιονοστήρικτον θόλον καὶ καταλαμβάνεις προσβλέπων αὐτήν, τί ἐστὶ χάρις Ἑλληνικῆ. Ἀλλ' ἐνώ σε λαλῶ περὶ τούτων, πῶς δὲν σε ἀναβιβάζω εἰς τὴν τὴν Ἀκρόπολιν; Μὴ γένοιτο! Μόνος ἐκεῖ ἀνέρχεται ὅστις ἔχει αἴσθησιν, οὐδὲ στέργει πλησίον ἄνθρωπον ζῶντα καὶ φθόγγον

⁹⁸ Δ.Μεντή, *Ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὸν 19^ο στὸν 20^ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2009 ,σ.71-73

⁹⁹ Δ.Μεντή, ὁ.π.σ.81

ἀκαίριμον ἐκ τοῦ στόματος τοῦ ἐκβάλλοντα. Οὐδέν κοινόν ἐμοί καί σοι καί τῇ ἀκροπόλει. Μυστήρια ἐκεῖ παρά σου μόνου ἐπόπτου ἄς τελεσθῶσιν ἐν ἀφασίᾳ σεμνῇ.»¹⁰⁰

Με την ολοκλήρωση των εγκυκλίων σπουδών του (δημοτικού και ελληνικού σχολείου) ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης βαθύτατα επηρεασμένος από τις πολιτικές και εκκλησιαστικές εξελίξεις αλλά και από τα ποικίλα βιώματά του θα εισέλθει σε αρκετά νεαρή ηλικία στο μοναστηριακό και εν συνεχεία στον ιερατικό βίο.

¹⁰⁰ Δ.Μεντή, *Η Αθήνα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2009, σ.54-55

2.β.Η απολυταρχία του Όθωνα

Στις 20 Μαΐου/ 1 Ιουνίου 1835¹⁰¹ ο Όθωνας συμπληρώνει τα 20 χρόνια, κηρύσσεται ενήλικος και αναλαμβάνει την διακυβέρνηση του κράτους. Το γεγονός ότι ο νεαρός βασιλιάς δεν απαρνήθηκε τη ρωμαιοκαθολική πίστη του καθιστά αδύνατη τη στέψη του με τους όρους του ορθοδόξου τελετουργικού.¹⁰² Ωστόσο, ο Όθωνας σύντομα διέψευσε τις προσδοκίες των Ελλήνων λόγω της φυσικής του ανεπάρκειας, δηλαδή «λόγω τῆς δυσπιστίας του προς τούς ἄλλους καί ταυτοχρόνως, τῆς ἀπατηλῆς πεποιθήσεώς του ὅτι ἠδύνατο νά κυβερνήσῃ μόνος».¹⁰³

Ο μονάρχης της Ελλάδας κατόπιν παρότρυνσης του πατέρα του Λουδοβίκου διατηρεί τον Άμανσπεργκ σε κυβερνητικό αξίωμα και του δίνει τον τίτλο του καγκελαρίου- αρχιγραμματέα.¹⁰⁴ Το αξίωμα αυτό συνιστά μία θέση κυβερνητική ανώτερη από εκείνη του πρωθυπουργού. Στο διάταγμα, το οποίο καθόριζε τις αρμοδιότητες και τις δικαιοδοσίες του αρχιγραμματέα υπήρχε η διάταξη σύμφωνα με την οποία είχε δικαίωμα να εκδίδει αποφάσεις αλλά μόνο με τον όρο της προηγούμενης συναίνεσης του Όθωνα¹⁰⁵. Εντούτοις, ουσιαστικά κερδισμένος ήταν ο Άρμανσπεργκ, καθώς κατόρθωσε να δημιουργήσει τις κατάλληλες πολιτικές συνθήκες, προκειμένου να σταλεί ο Κωλέττης, ο οποίος είχε τις μεγαλύτερες ελπίδες να γίνει πρωθυπουργός, πρεσβευτής, ενώ κράτησε τον Μαυροκορδάτο, ως υπάκουο ὄργανο.¹⁰⁶

Ανάμεσα στις σημαντικές ενέργειες των πρώτων χρόνων του μονάρχη συνιστά η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας με διάταγμα στις 30 Σεπτεμβρίου 1835.¹⁰⁷ Το Συμβούλιο της Επικρατείας ασκούσε έλεγχο στις αποφάσεις τού Ελεγκτικού Συνεδρίου, του οποίου ορισμένες από τις λειτουργίες και τα καθήκοντά του είχε καθορίσει η πρώτη Αντιβασιλεία. Ουσιαστικά, επρόκειτο για ένα σώμα συμβουλευτικό, το οποίο είχε την εξουσία να συσκέπτεται και να αποφαινεται για θέματα που σχετίζονταν με τον προϋπολογισμό, τους νέους φορολογικούς νόμους και θέματα, τα οποία άπτονταν της νέας νομοθεσίας. Ταυτόχρονα, ήταν το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο τού κράτους, το οποίο μπορούσε ν' αναθεωρεί, όπως ήδη αναφέραμε, αποφάσεις τού Ελεγκτικού Συνεδρίου, δικαστικές διενέξεις, παράπονα αναφερόμενα στις δημοτικές και στις εκλογές των επάρχων, καθώς και κατηγορίες εναντίον υπουργών. Στο καταστατικό του χάρτη υπήρχαν αρκετές δεσμεύσεις, οι οποίες μπορούσαν ν' αναστέλλουν τις πρωτοβουλίες του σώματος. Ως προς την οργάνωση του ήταν εικοσαμελές και τα μέλη του διορίζονταν από το βασιλιά για απεριόριστο χρονικό διάστημα. Όμως, υπόκειντο σε απόλυση ή σε αποχή από τις εργασίες του Συμβουλίου αν και εφόσον τους ανέθεταν ευθύνες εκτός της πρωτεύουσας.

Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η ίδρυση -από ιδιωτική όμως πρωτοβουλία- δύο εταιρειών τῆς «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας»¹⁰⁸ το 1836, η οποία συνιστούσε μία πρωτοβουλία του διευθυντή των δημοτικών σχολείων Ι. Κοκκώνη και τῆς «Αρχαιολογικής Εταιρείας»¹⁰⁹ το 1837, η οποία ήταν έμπνευση του εφόρου αρχαιοτήτων Κ. Πιττάκη. Οι Εταιρείες αυτές με τη συνεισφορά ιδιωτών

¹⁰¹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.224

¹⁰² G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ201

¹⁰³ ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.58

¹⁰⁴ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*,σ.224

¹⁰⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ59

¹⁰⁶ G.M. Woodhouse, *ό.π.*,σ.203

¹⁰⁷ ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.59

¹⁰⁸ Β.Παναγιωτόπουλος,*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.193

¹⁰⁹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*,σ.225

αποσκοπούσαν να βοηθήσουν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος στις προσπάθειές του να βελτιώσει την εκπαίδευση του λαού και να πραγματοποιήσει ανασκαφές.¹¹⁰

Ταυτόχρονα, θετικά αποτιμάται ο νόμος τού Όθωνα στις 7 Ιουνίου 1835¹¹¹, ο οποίος αφορούσε τη διανομή των «εθνικών γαιών». Ήδη, οι πρώτες επαναστατικές εθνοσυνελεύσεις είχαν κηρύξει τις τουρκικές γαίες ιδιοκτησία τού έθνους¹¹² και είχαν υιοθετήσει την αρχή ότι με την πάροδο του χρόνου κάθε έλληνας θα έπαιρνε ως ατομική του ιδιοκτησία ένα τμήμα εθνικής γης ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του στον Αγώνα. Η βασιλική κυβέρνηση θέλησε να εκπληρώσει την υπόσχεση των εθνικών συνελεύσεων, επειδή θεωρούσε το μέτρο σημαντικό για τη δημιουργία ενός κράτους, το οποίο θα αποτελούσαν οι μικροί, εργατικοί και ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες, υποστηρικτές τού θρόνου, έναντι των προεστών και των οπλαρχηγών. Ο νόμος της 7^{ης} Ιουνίου 1835 όριζε ότι αυτόχθονες, ετερόχθονες και φιλέλληνες, ιδιοκτήτες και μή, εργαζόμενοι και άνεργοι, εφόσον είχαν συμμετάσχει ως στρατιωτικοί ή ως πολίτες στη διάρκεια τού Αγώνα δικαιούνταν ένα μέρος των εθνικών εκτάσεων. Την έγκριση για τη συμμετοχή κάποιου πολίτη θα την παρείχαν τα δημοτικά συμβούλια, ενώ η τελική έγκριση θα παρεχόταν από το υπουργείο των Εσωτερικών.¹¹³ Σ' αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί ότι η παραχώρηση της γης δεν γινόταν δωρεάν αλλά έναντι τιμήματος, το οποίο διέθετε το κράτος στον αγοραστή με δέσμευση τού τελευταίου να το εξοφλεί με χρεολύσιο.

Παρόλα αυτά, το αγροτικό ζήτημα της Ελλάδας δεν επιλύθηκε. Σύμφωνα, με τους νόμους μοιράστηκαν 105.836 στρέμματα¹¹⁴, αριθμός ασήμαντος συγκριτικά με τον τεράστιο αριθμό των 10.000.000 στρεμμάτων των εθνικών γαιών. Είναι, όμως, γεγονός ότι κάποια πρόοδος είχε αρχίσει να παρατηρείται στη γεωργική ζωή τής ελεύθερης Ελλάδας. Η πολιτική αυτή κίνηση του βασιλιά απέβλεπε στη δημιουργία μίας πολυπληθούς ανεξάρτητης τάξης μικρών κτηματιών, στην οποία το στέμμα θα μπορούσε να στηρίξει στο μέλλον την ύπαρξή του. Συγχρόνως, χάρη στα μέτρα αυτά θα επιτυγχανόταν η εξασθένιση τής τάξης των λίγων, μεγάλων γαιοκτημόνων, αφού σταδιακά θα αποστερείτο τον παραδοσιακό της ρόλο, που δεν ήταν άλλος από τη συλλογή των φόρων¹¹⁵ και ο οποίος της προσπόριζε δύναμη και πλούτο.

Ωστόσο, οι αγωνιστές της Επανάστασης αντιμετώπιζον με δυσφορία και πικρία τους αρχηγούς τους, οι οποίοι απέκτησαν σπίτια και αγροτεμάχια, καθώς και αυτούς οι οποίοι είχαν έρθει κυρίως από το εξωτερικό, οι οποίοι ήταν μορφωμένοι και οι οποίοι είχαν αποκτήσει θέσεις με «βαριούς μιστούς», όπως αναφέρει ο Μακρυγιάννης. Επίσης, οι ετερόχθονες και οι ξένοι αστοί μετέφεραν τα κεφάλαιά τους από το εξωτερικό και προχωρούσαν στην αγορά εκτάσεων γης, που βρίσκονταν στις περιοχές της Αττικής και της Εύβοιας¹¹⁶, τα οποία πουλούσαν σε χαμηλές τιμές οι Τούρκοι, οι οποίοι βιάζονταν να φύγουν μετά τον καθορισμό των ορίων τού νεοελληνικού κράτους.

Προκειμένου, να κατευναστεί η δυσαρέσκεια των οπλαρχηγών και των ατάκτων σωμάτων, οι οποίοι είχαν προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στον Αγώνα αλλά και προκειμένου να τιμηθούν και να λάβουν κάποια οικονομική ενίσχυση με διάταγμα στις 30 Σεπτεμβρίου 1835 ιδρύθηκε η Ελληνική φάλαγγα. Το ιδρυτικό διάταγμα προέβλεπε τη σύσταση μίας τριμελούς ειδικής επιτροπής, η οποία θα έκανε την

¹¹⁰ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.225

¹¹¹ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.59

¹¹² ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.59

¹¹³ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.59

¹¹⁴ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.87

¹¹⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.59

¹¹⁶ Β.Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.86

επιλογή και θα κατέτασσε όσους θα θεωρούσε ότι έπρεπε να ενσωματωθούν στην Ελληνική φάλαγγα. Την άνοιξη του 1836 με κρατική ανακοίνωση γνωστοποιήθηκε η ένταξη 800 ανδρών, οργανωμένων σε 13 τετραρχίες.

Ορισμένα άλλα μέτρα της κυβέρνησης, με τα οποία προσκαλούσε όσους επιθυμούσαν να υπηρετήσουν στην ενεργό υπηρεσία να ενταχθούν στη χωροφυλακή ή στην εθνοφυλακή, αποδείκνυαν ότι η φάλαγγα δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένα συνταξιοδοτικό σύστημα, πιο τιμητικό από το καθιερωμένο. Οι 400.000 δραχμές,¹¹⁷ τις οποίες κόστιζε ετήσια η φάλαγγα στον κρατικό προϋπολογισμό αποτελούσαν το αναγκαίο τίμημα για να κατευνάζεται η παραμερισμένη στρατιωτική τάξη, την οποία πάντα θεωρούσαν πολιτικά επικίνδυνη. Καθίσταται, συνεπώς, φανερό ότι η ίδρυση της φάλαγγας είχε υπαγορευθεί από πολιτικούς παρά από στρατιωτικούς λόγους.

Ο Όθωνας, όμως, γαλουχημένος πολιτικά με τις ιδέες μίας παρωχημένης εποχής, κυβερνούσε απολυταρχικά. Προέδρευε ο ίδιος στο υπουργικό συμβούλιο, παραχωρούσε τις σημαντικές θέσεις στους Βαυαρούς και συστηματικά παραμέριζε τους Έλληνες.¹¹⁸ Γύρω από το θρόνο σχηματίστηκε ένας κλοιός ευνοούμενων, η λεγόμενη «Καμαρίλλα»,¹¹⁹ η οποία κατέστησε υποχείριό της τον ασθενούς κράσεως βασιλιά. Τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με την αλαζονεία του Άρμανσπεργκ στον τομέα της διοίκησης οδήγησαν τελικά στην πτώση του. Το 1836 ο βασιλιάς επισκέφθηκε τη Γερμανία, προκειμένου ν' αναζητήσει σύζυγο. Στη διάρκεια της διαμονής του στο Μόναχο συμφωνήθηκε ν' αντικαταστήσει ο πατέρας του τον Άρμανσπεργκ. Ο βασιλιάς επέστρεψε στην Αθήνα φέρνοντας όχι μόνο μία σύζυγο, την Αμαλία τού Όλντενμπουργκ, η οποία ήταν διαμαρτυρόμενη στο θρήσκευμα, αλλά και ένα πρωθυπουργό, το Βαυαρό ιππότη Ρούντχαρτ. Ο Άρμανσπεργκ ανακλήθηκε αιφνίδια και η θέση του αρχικαγκελάριου καταργήθηκε.¹²⁰

Την ίδια ημέρα της άφιξης του στην Ελλάδα, στις 2 Φεβρουαρίου 1837, ο Όθωνας υπογράφει διάταγμα, με το οποίο ο Ρούντχαρτ διορίζεται πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και αρχηγός του βασιλικού οίκου και του υπουργείου των εξωτερικών. Ο Ρούντχαρτ δεν έμεινε για πολύ στην κεντρική πολιτική σκηνή. Ήρθε το Φεβρουάριο του 1837 μαζί με τον Όθωνα και έφυγε το Δεκέμβριο του ίδιου έτους.¹²¹ Είχε κατορθώσει ν' αποκτήσει καλή φήμη στην πατρίδα του ως δημόσιος λειτουργός και λόγιος. Η επιστημονική του συγκρότηση ήταν νομική, όμως οι ιδιαίτερες ενασχολήσεις του περιστρέφονταν γύρω από οικονομικά θέματα. Η παρουσία του στην Ελλάδα σκιάστηκε από τη δυσφορία της αγγλικής διπλωματίας για την απομάκρυνση του Άρμανσπεργκ¹²², καθώς και από τη δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινής γνώμης, η οποία έβλεπε και πάλι να ορίζεται ξένος ως υπεύθυνος για τις τύχες της χώρας.

Παράλληλα, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα τις επιθέσεις της αγγλικής κυβέρνησης προς τον Ρούντχαρτ τροφοδοτεί και κατευθύνει ο πρεσβευτής της Λίονς, ο οποίος με σκοπό να υποθάλψει τον ερεθισμό των πνευμάτων εναντίον των Βαυαρών μεταχειρίζεται ως όπλα την ανάγκη της ελευθεροτυπίας και της εισαγωγής του κοινοβουλευτικού συστήματος.¹²³ Οι συζητήσεις, λοιπόν, για το σύνταγμα παίρνουν

¹¹⁷ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.60

¹¹⁸Σ.Ι. Καργάκος, *Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου*, Αθήνα 2005, σ340

¹¹⁹Σ.Ι. Καργάκος, *ό.π* ,σ.340

¹²⁰G.M. Woodhouse , *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα, 2008, σ.203

¹²¹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.67

¹²²Β.Παναγιωτόπουλος,*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.15

¹²³Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005,σ.230

έναν οξύ τόνο. Οι κορυφαίοι έλληνες πολιτικοί, αν και φίλοι του συντάγματος διαφωνούν ως προς το χρόνο της παραδοχής του.

Η σφοδρή αντιπολίτευση των πρεσβευτών των μεγάλων δυνάμεων, του άγγλου υπουργού των εξωτερικών Πάλμερστον¹²⁴, καθώς και μεγάλου μέρους των ελλήνων σε συνδυασμό με τις δυσχέρειες που συναντούσε σε κάθε βήμα για την επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας κούρασαν τον Ρούντχαρτ, ώστε ύστερα από δεκάμηνη πρωθυπουργία αναγκάστηκε να υποβάλλει την παραίτησή του στις 8/20 Δεκεμβρίου 1837. Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι ο Ρούντχαρτ αποπειράθηκε να διοικήσει την Ελλάδα με τον ίδιο απόλυτο αυταρχισμό του προκατόχου του. Η παραίτησή του είναι αντίθετη με τη συμφωνία του με τον Όθωνα, η οποία προέβλεπε την υποχρέωσή του να μείνει τέσσερα χρόνια στην υπηρεσία του βασιλιά.¹²⁵

Το σπουδαιότερο έργο της πρωθυπουργίας του Ρούντχαρτ ήταν η ίδρυση του Πανεπιστημίου, η οποία πραγματοποιήθηκε με διάταγμα στις 22 Απριλίου 1837. Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, υπουργός των εσωτερικών συνέβαλε, ώστε να ολοκληρωθεί και να εγκαινιαστεί το συντομότερο δυνατόν η λειτουργία του. Τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν με κάθε επισημότητα στις 3 Μαΐου 1837¹²⁶ στο κτήριο του Σ. Κλεάνθη, το οποίο ορίστηκε ως προσωρινή έδρα του. Το Πανεπιστήμιο έλαβε το όνομα του Όθωνα προς τιμή του βασιλιά. Ο Όθωνας έφτασε έφιππος στην τελετή και μαζί του πλήθος κόσμου, το οποίο έφτασε για να παρακολουθήσει τους λόγους του πρώτου πρύτανη και του πρώτου καθηγητή Ιστορίας στη φιλοσοφική σχολή¹²⁷, του καθηγητή της φιλοσοφίας Ν. Βάμβα, του αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη καθηγητή Θεολογίας, του Γ.Ράλλη καθηγητή της Νομικής και του Αναστασίου Λευκία Γεωργιάδη καθηγητή της Ιατρικής.¹²⁸ Το Πανεπιστήμιο άρχισε να λειτουργεί στις 20 Ιουλίου 1839¹²⁹ σύμφωνα με τα σχέδια του Δανού αρχιτέκτονα Κρίστιαν Χάνσεν και αποτελείτο από τέσσερις σχολές, φιλοσοφική, νομική, θεολογική και ιατρική, ενώ οι έδρες τους επανδρώθηκαν με Γερμανούς και Έλληνες καθηγητές.¹³⁰

Το κτήριο του πανεπιστημίου στην Αθήνα βρισκόταν πολύ κοντά στο λαμπρό παλάτι, το οποίο χτίστηκε για το βασιλιά. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η γειτνίαση των δύο κτηρίων προκάλεσε ένα δηκτικό σχόλιο από τη σκληρή γλώσσα του Θ. Κολοκοτρώνη, Περιφέροντας το βλέμμα του από το ένα στο άλλο, ο γέρο-κλέφτης παρατήρησε : «Ετούτο το σπίτι θα φάει εκείνο». Αυτό το οποίο εννοούσε ήταν ότι οι απόφοιτοι του πανεπιστημίου θα ανατρέψουν τη βασιλική δυναστεία.¹³¹ Είναι γεγονός, ότι δεν έπεσε πολύ έξω στην πρόβλεψή του. Σύμφωνα, με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω θα πρέπει να σημειωθεί ότι αργότερα στο πλαίσιο της Εθνοσυνέλευσης του 1843-1844 και στη συνεδρία στις 22 Φεβρουαρίου 1844 τέθηκε το κρίσιμο ζήτημα της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης του Πανεπιστημίου κατόπιν αιτήσεως των ίδιων των καθηγητών. Το πανεπιστημιακό αίτημα κρίθηκε την ίδια μέρα με 119 προς 44 ψήφους παρέχοντας τη δυνατότητα στο ίδρυμα να εκπροσωπείται με ένα βουλευτή, με τον όρο ότι θα οριζόταν ο τύπος και ο τρόπος της εκλογής του.¹³²

Η κεντρική εξουσία αποδεχόμενη την κατάκτηση αυτή του Πανεπιστημίου, κάλεσε για πρώτη φορά στις 15 Ιουλίου 1844 το καθηγητικό σώμα ν' ασκήσει το εκλογικό

¹²⁴ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.229

¹²⁵ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.15

¹²⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.69

¹²⁷ Θ.Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, Αθήνα 1998, σ.158

¹²⁸ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.70

¹²⁹ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.70

¹³⁰ Β.Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.153

¹³¹ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ.202

¹³² Θ.Χρήστου, *ό.π.*, σ.183

του δικαίωμα. Με το πέρας της εκλογικής διαδικασίας εκλέγεται στο αξίωμα τού πρώτου βουλευτή τού ιδρύματος ο Α. Μαυροκορδάτος, όμως η Βουλή προβαίνει στην ακύρωση της εκλογής τού Μαυροκορδάτου με το πρόσχημα ότι ο βουλευτής του Πανεπιστημίου έπρεπε να κατέχει το αξίωμα του καθηγητή. Το επιχείρημα, όμως, αυτό στερείτο νομικής βάσης, καθώς ποθενά δεν μνημονευόταν ένας τέτοιος όρος.

Ύστερα από την αποτυχημένη αυτή προσπάθεια η πανεπιστημιακή εκλογή επαναλήφθηκε ένα χρόνο αργότερα και συγκεκριμένα στις 16 Ιουνίου 1845. Κατά την αναμέτρηση τού Ιουνίου νικητής αναδείχθηκε ο Φ. Ιωάννου¹³³, ο οποίος παρέμεινε στο αξίωμα μέχρι το 1847. Ο Κ. Δ. Σχινάς έθεσε υποψηφιότητα πάλι στις εκλογές της δεύτερης βουλευτικής περιόδου, οι οποίες διενεργήθηκαν στις 8 Ιουνίου 1847 στο πανεπιστημιακό κτήριο, ο πλέον ισχυρός συνυποψήφιος του ήταν ο Αλ. Βενιζέλος. Όμως, επειδή κανένας από τους υποψηφίους δεν συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία, έπρεπε, σύμφωνα με το άρθρο 30 του εκλογικού νόμου να επαναληφθεί η διαδικασία.¹³⁴ Τελικά, ο Κ. Δ. Σχινάς ανακηρύσσεται νικητής έναντι του Αλ. Βενιζέλου και παρά τις έντονες αντιδράσεις ορίστηκε ως βουλευτής του Πανεπιστημίου κατά τη δεύτερη βουλευτική περίοδο, η οποία διήρκεσε από τις 28 Ιουλίου 1847 έως τις 28 Ιουλίου 1850.¹³⁵

Είναι σημαντικό ν' επισημανθεί ότι ο νομοθέτης περιόριζε τον πανεπιστημιακό βουλευτή σ' ένα μειωμένης εμβέλειας πολιτικό πλαίσιο, στο οποίο κινούνταν και οι υπόλοιποι βουλευτές. Μέχρι το 1862 το Πανεπιστήμιο εκπροσώπησαν στη Βουλή μετά τον Φ. Ιωάννου και τον Κ. Δ. Σχινά κατά σειρά ο Γ. Α. Ράλλης, ο Α. Ρ. Ραγκαβής, ο Π. Αργυρόπουλος και ο Μ. Ποτλής προωθώντας στο μέγιστο εφικτό βαθμό εκπαιδευτικά και κοινωνικά αιτήματα, τα οποία απασχολούσαν τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Σε καμία, βέβαια, περίπτωση δεν μπορούμε να παραβλένουμε ότι σε ορισμένα ζητήματα οι καθηγητές υποτάχθηκαν με σχετική ευκολία στη βούληση και τις επιλογές τής πολιτικής εξουσίας.

Με την έξωση του Όθωνα τον Οκτώβριο του 1862 το Πανεπιστήμιο σύμφωνα με απόφαση στις 29 Νοεμβρίου 1862¹³⁶ εκπροσωπήθηκε στην Εθνοσυνέλευση με δύο πληρεξούσιους, τον Ν. Ι. Σαρίπολο και τον Δ. Βερναδάκη. Ωστόσο, η συγκεκριμένη Εθνοσυνέλευση κατήργησε το δικαίωμα εκπροσώπησης του Πανεπιστημίου στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες.¹³⁷ Με τον τρόπο αυτό τερματίστηκε σχετικά ξαφνικά ένας θεσμός, ο οποίος δεν είχε προλάβει να ωριμάσει και να προσφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Επιστρέφοντας στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου, ο Όθωνας μετά την παραίτηση του Ρούντχαρτ είναι υποχρεωμένος εκ των πραγμάτων ν' αναθέσει την ανώτατη πολιτική αρχή σε Έλληνα.¹³⁸ Διορίζει, λοιπόν, υπουργό των εξωτερικών τον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Κωνσταντίνο Ζωγράφο, ο οποίος τυπικά αναλαμβάνει την πρωθυπουργία από το 1837 έως το 1840. Το ζήτημα, όμως, της παραχώρησης συντάγματος δεν προχωρούσε καθόλου. Ο βασιλιάς εξακολουθούσε να προεδρεύει στο υπουργικό συμβούλιο και απέρριπτε τις πιέσεις του Πάλμερστον και των εκπροσώπων του για τη σύγκλιση της συνταγματικής συνέλευσης, την οποία είχε υποσχεθεί. Συγχρόνως βαυαροί ανώτατοι υπάλληλοι διοικούσαν τα υπουργεία, στα οποία τυπικά προΐσταντο Έλληνες. Επιπλέον, βαυαροί αξιωματικοί κατείχαν

¹³³Θ.Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, Αθήνα 1998, σ.184

¹³⁴Θ.Χρήστου, ό.π., σ.185

¹³⁵Θ.Χρήστου, ό.π., σ.186

¹³⁶Θ.Χρήστου, ό.π., σ.187

¹³⁷Θ.Χρήστου, ό.π., σ.187

¹³⁸Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη, 2005, σ.232

σημαντικές θέσεις στις ένοπλες δυνάμεις, ενώ Βαυαρός υπουργός είχε αναλάβει το υπουργείο Στρατιωτικών.¹³⁹

Επί της κυβέρνησης του Κ. Ζωγράφου επιχειρείται η πρώτη σοβαρή προσπάθεια, προκειμένου να εξομαλυνθούν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις επ' ωφελεία και των δύο πλευρών, οι οποίες δυστυχώς δεν στέφεται με επιτυχία. Ο Κ. Ζωγράφος, ο οποίος είχε χειριστεί με επιδεξιότητα τα εκκρεμή ελληνοτουρκικά ζητήματα αναλαμβάνει με δική του πρωτοβουλία και κλείνει με τους Τούρκους την πρώτη εμπορική συνθήκη, ωστόσο, επικρίνεται σφοδρότατα από την ελληνική κοινότητα και αποδοκιμάζεται έντονα, καθώς θεωρείται, ότι προχωρεί σε πολλές παραχωρήσεις και θυσιάζει τις μελλοντικές εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων.¹⁴⁰ Η ελληνοτουρκική συμφωνία του 1840 υπήρξε θύμα της αδυναμίας της ελληνικής κυβέρνησης της εποχής να πείσει την κοινή γνώμη της χώρας, ότι μία συμφωνία, η οποία διευκόλυνε τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο χωρών και η οποία αναμενόταν να αποβεί επωφελής για τους Έλληνες εμπόρους τόσο της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας δεν έθιγε σε καμία περίπτωση τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, με την έννοια ότι η εξομάλυνση και η διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο χωρών δεν θα μείωνε την ισχύ των εθνικών διεκδικήσεων της χώρας και αντίστροφα, ότι η απόρριψή της δεν θα ενίσχυε αυτές τις διεκδικήσεις.¹⁴¹

Η αδυναμία αυτή συνιστά αποτέλεσμα τής αποφυγής των πολιτικών δυνάμεων, τόσο αυτών που συμμετείχαν στην κυβέρνηση όσο και αυτών που αποτελούσαν την αντιπολίτευση, να εξηγήσουν στην κοινή γνώμη την ανάγκη εξομάλυνσης των ελληνο-τουρκικών σχέσεων, με σκοπό να μην διακινδυνεύσουν να κατηγορηθούν από τους αντιπάλους τους ότι με τη συμφωνία απεμπολούσαν απαράγραπτα δικαιώματα του έθνους. Τελικά, μετά από ασφυκτικές πιέσεις ο Κ. Ζωγράφος αναγκάζεται να παραιτηθεί τον Μάρτιο του 1840.¹⁴²

Η συγκεκριμένη προσπάθεια συνέπεσε με δύο εξελίξεις, οι οποίες προδίκασαν την έκβασή της. Η πρώτη ήταν η αποκάλυψη της συνωμοτικής οργάνωσης «Φιλορθόδοξος Εταιρεία». Η οργάνωση αυτή με επικεφαλής συντηρητικά και φιλορωσικά στοιχεία¹⁴³ της χώρας, εκμεταλλεζόμενη τη δυσανεξία μετά τη ρύθμιση του εκκλησιαστικού ζητήματος, είχε τόσο αντικαθεστωτικούς όσο και αλυτρωτικούς στόχους. Σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε σοβαρή απειλή κατά του καθεστώτος, ούτε διέθετε τα μέσα προκειμένου να προωθήσει την απελευθέρωση των αλύτρωτων ελληνικών χωρών. Συνιστούσε προϊόν της δυσανεξίας εξαιτίας της ρύθμισης του εκκλησιαστικού ζητήματος και της κατάργησης πολλών μικρών μονών λίγα χρόνια νωρίτερα, μίας έξαρσης προφητειών για τον επερχόμενο θρίαμβο του γένους εναντίον των απίστων και των αιρετικών και της συσπείρωσης διαφόρων ρομαντικών καπεταναίων, όπως ο Μακρυγιάννης, ο μοναχός Ιλαρίων, ο Ιωάννης Βελέντζας και ο Γσάμης Καρατάσος.¹⁴⁴ Στόχος της Φιλορθόδοξου Εταιρείας ήταν η αντικατάσταση του Όθωνα από έναν ορθόδοξο πρίγκιπα.¹⁴⁵ Η επιδίωξη αυτή ήταν τελείως ανεδαφική, επειδή ο ορθόδοξος πρίγκιπας θα μπορούσε να προέρχεται μόνο από τη Ρωσία και οι τρεις προστάτιδες δυνάμεις είχαν συμφωνήσει ν' αποκλειστούν από τον ελληνικό θρόνο όσοι συνδέονταν με τις βασιλικές οικογένειες της

¹³⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.16

¹⁴⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.16

¹⁴¹ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.118

¹⁴² Α.Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.233

¹⁴³ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.224

¹⁴⁴ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.224

¹⁴⁵ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ.204

τελευταίας.¹⁴⁶ Είναι, εντούτοις, γεγονός ότι στη συνωμοσία αυτή αποδόθηκε υπερβολική σημασία τόσο από τον Όθωνα και τους συμβούλους του όσο και από τις πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες στήριζαν το βασιλιά της Ελλάδας και το καθεστώς του, με συνέπεια να προκληθεί αναταραχή στην κοινή γνώμη.

Η δεύτερη εξέλιξη σχετίζεται με την Ανατολική Κρίση¹⁴⁷ και τα αλυτρωτικά γεγονότα της εποχής. Πιο συγκεκριμένα η ελληνική κοινή γνώμη βρίσκεται σε αναβρασμό, καθώς ο σουλτάνος τον Ιούνιο του 1839¹⁴⁸ απειλείται από τον Μεχμέτ Αλή, ο οποίος προελαύνει προς την Κωνσταντινούπολη και καθίσταται κυρίαρχος όλης της Ανατολής, από την έρημο της Λιβύης ως τη Μαύρη Θάλασσα.¹⁴⁹ Η Οθωμανική αυτοκρατορία φαίνεται ότι καταρρέει, με φυσικό επακόλουθο οι ελπίδες των Ελλήνων για την απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών περιοχών σταδιακά ν' αναπερώνονται. Όμως, με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου στις 15 Ιουλίου 1840¹⁵⁰, χωρίς τη συμμετοχή της Γαλλίας, οι τέσσερις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία και Πρωσία) καλούν το σουλτάνο ν' απευθύνει τελεσίγραφο στον Μεχμέτ Αλή να εκκενώσει τη Μικρά Ασία, τη Συρία και την Κρήτη. Το τελεσίγραφο της Πύλης προς τον πασά της Αιγύπτου συνόδευσαν ο αποκλεισμός των παραλίων της Συρίας από τον αγγλικό στόλο και ο κανονιοβολισμός της Βηρυτού, την οποία έσπευσαν να εγκαταλείψουν τα αιγυπτιακά στρατεύματα. Ακολούθησε εξέγερση εναντίον των Αιγυπτίων στη Συρία και η εκκένωση της χώρας από το στρατό του Ιμπραήμ.

Στις αρχές του 1841 οι ίδιες δυνάμεις εξασφάλισαν από το σουλτάνο υπόσχεση ν' αναγνωριστεί ο Μεχμέτ Αλής κληρονομικός άρχοντας της Αιγύπτου, η υπόσχεση αυτή πήρε τη μορφή ειδικής σουλτανικής πράξης τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Τέλος, υπογράφηκε στο Λονδίνο με τη συμμετοχή και της Γαλλίας, στις 13 Ιουλίου 1841 η Σύμβαση των Στενών¹⁵¹, η οποία έδωσε τέλος στην ισχύ της Συνθήκης του Χιουγκάρ Ισκελεσί και την προνομιακή θέση που εξασφάλιζε στη Ρωσία.

Στην κεντρική πολιτική σκηνή της Ελλάδας, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Κ. Ζωγράφος αναγκάζεται να υποβάλλει την παραίτησή του. Ήδη στις αρχές του 1841 είχε γίνει φανερή η αποτυχία των επιδιώξεων του Όθωνα, κατά τη διάρκεια της προηγούμενης οχταετίας, να δημιουργήσει αποτελεσματική και αμερόληπτη διοίκηση και να αποδυναμώσει τα πολιτικά κόμματα. Ενώ, λοιπόν, η κατάσταση στη διοίκηση γινόταν ολοένα και πιο δυσχερής, η επιρροή των κομμάτων γινόταν όλο και πιο καταλυτική στο δημόσιο βίο.

Το Στέμμα είχε προσπαθήσει ν' εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της κεντρικής διοίκησης τοποθετώντας σε καίριες διοικητικές θέσεις στελέχη όλων των κομμάτων, με πρόθεση ν' επιτευχθεί εξισορρόπηση των πολιτικών δυνάμεων και επιρροών.¹⁵² Συγχρόνως, με το εφαρμοζόμενο σύστημα των συχνών μεταθέσεων των ανωτάτων διοικητικών υπαλλήλων είχε επιτευχθεί σε σημαντικό βαθμό η ουδετερότητα των φορέων της διοίκησης απέναντι σε πιέσεις, τις οποίες θα συνεπαγόταν από τη διαρκή παραμονή τους στις ίδιους μηχανισμούς της διοίκησης.¹⁵³ Ωστόσο, η τακτική αυτή δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς οι ανώτατοι δημόσιοι λειτουργοί

¹⁴⁶G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ.204

¹⁴⁷Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006,σ.224

¹⁴⁸A.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.233

¹⁴⁹A.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*,σ.233

¹⁵⁰Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*,σ.224

¹⁵¹Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*,σ.225

¹⁵²ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.82

¹⁵³ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.83

συχνά ανήκαν σε αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις, γεγονός, το οποίο δεν συνέβαλε στην αρμονική και αποδοτική συνεργασία τους.¹⁵⁴

Παράλληλα, η επιρροή των τοπικών αρχών απέβαινε ιδιαίτερα σημαντική κατά την περίοδο αυτή για τους κομματικούς μηχανισμούς. Με το σύστημα των εκλογών των επαρχιακών συμβουλίων, των δημάρχων και των κοινοτικών αρχόντων, η δύναμη των πολιτικών κομμάτων ενισχύθηκε, αφού τόσο η επιρροή όσο και η ακτινοβολία τους αυξήθηκε. Τα αξιώματα της τοπικής διοίκησης αποτέλεσαν με τη σειρά τους τον πόλο έλξης και πεδίο ανταγωνισμού αλλά και μέσο διείσδυσης και επιβολής των κομμάτων στις τοπικές διοικήσεις, με αποτέλεσμα την αλληλεξάρτηση αλλά και την αμοιβαία υποστήριξη των κεντρικών και επαρχιακών κομματικών οργανώσεων.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, ότι σταδιακά τα κόμματα σταθεροποιούσαν τις δομές και τις λειτουργίες τους και αποκτούσαν βαθμιαία μία σημαντική θέση στη συνείδηση της κοινής γνώμης. Τα κόμματα, πλέον, παρουσιάζονταν φανερά ως φορείς ελευθερίας και ευημερίας, ενώ συγχρόνως αντιμετώπιζονταν ως το μόνο αποτελεσματικό μέσο απέναντι στη διοικητική ανεπάρκεια αλλά και για την πραγματοποίηση των μελλοντικών αλλαγών και μεταρρυθμίσεων.¹⁵⁵

Την ίδια περίοδο βρίσκεται σε εξέλιξη η Ανατολική Κρίση. Κατά τη διάρκειά της η ελληνική κοινή γνώμη υπό το κράτος της εθνικής έξαψης και η κυβέρνηση της χώρας περιδεής και χωρίς σαφή προσανατολισμό παρακολουθούσαν, χωρίς να είναι σε θέση να εκτιμήσουν τις δυνατότητες της αλλαγής του εδαφικού καθεστώτος προς όφελος της Ελλάδας, το οποίο παρείχαν οι εξελίξεις. Δύο επιδρομές ήσσονος κλίμακας και σημασίας το 1840, η μία του Βελέτζα στη Θεσσαλονίκη και η άλλη του Καρατάσου στη Μακεδονία και μία εξέγερση τον Φεβρουάριο του 1841 στην Κρήτη, η οποία κατεστάλη από τους Τούρκους χωρίς δυσκολία και με τη συναίνεση των μεγάλων δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένης της Γαλλίας, συνιστούν τις σπασμωδικές κινήσεις της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Ο αποκλεισμός της Γαλλίας από τις άλλες μεγάλες δυνάμεις το 1839-1840 και η εκ μέρους της υποστήριξη προς τον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου είχαν ως αποτέλεσμα να καλλιεργηθεί στην Ελλάδα η εντύπωση, ότι ήταν η κατάλληλη στιγμή για την προς βορρά επέκταση των ελληνικών συνόρων και την προσάρτηση της Κρήτης. Ενημερωμένοι και ψύχραιμοι παρατηρητές ήταν σε θέση να εκτιμήσουν, ότι μόνο μέσω της Γαλλίας και εναντίον της θέλησης της Αγγλίας και Ρωσίας¹⁵⁶, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να μεταβάλλει προς όφελός της το εδαφικό καθεστώς στην περιοχή. Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν δυνατόν να στηρίζει την πολιτική της έναντι των μεγάλων ρυθμιστών της γεωπολιτικής κατάστασης στους ευσεβείς πόθους και τις προσδοκίες της ελληνικής κοινής γνώμης, αλλά αντίθετα στη ψύχραιμη ανάλυση όλων των αντικειμενικών δεδομένων, τα οποία είχε στη διάθεσή της.

Την ίδια, ακριβώς, εποχή ο υπουργός των εξωτερικών της Γαλλίας Guizot αναπτύσσει πρωτοβουλία στα ζητήματα της Ανατολής, όπου θεωρεί ότι έφτασε το πλήρωμα του χρόνου ν' ανακτήσει η Γαλλία την παλαιά της θέση. Χαρακτηριστικά, στα απομνημονεύματά του αναφέρει : «Η Ελλάδα στα 1840, κυβερνιόταν κακώς..... Δύο ήταν τα αίτια του κακού. Πρώτον, η ακατανίκητη αδράνεια του βασιλιά και στη συνέχεια η διχόνοια ανάμεσα στους πρεσβευτές, οι οποίοι ανταγωνίζονταν ο ένας τον άλλο για την επικράτηση της δικής του επιρροής.»

Ο Guizot, λοιπόν, με εγκύκλια ανακοίνωσή του στις 11 Μαρτίου 1841¹⁵⁷ προς τις τέσσερις μεγάλες δυνάμεις, εφιστά την προσοχή του στην ελληνική κατάσταση και

¹⁵⁴ IEE, τ.13(1977) ,σ.84

¹⁵⁵ IEE,τ.13(1977),σ84

¹⁵⁶ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.119

¹⁵⁷ D.Dakin, ό.π , σ.120

αγωνίζεται να προαγάγει το ελληνικό ζήτημα από υπόθεση αγγλικού ή ρωσικού ενδιαφέροντος σε ζήτημα ευρωπαϊκό. Επισημαίνει ορισμένα ενθαρρυντικά στοιχεία, τα οποία άπτονται της εξέλιξης τής χώρας, όπως για παράδειγμα την αύξηση τού πληθυσμού, τη βελτίωση τής γεωργίας και την αύξηση των προσόδων. Επίσης, σημειώνει ότι η θεραπεία των αδυναμιών της διακυβέρνησης ανήκει αποκλειστικά στο μονάρχη, στον οποίο έχουν καθήκον να δίνουν συμβουλές μόνο οι προστάτιδες δυνάμεις.¹⁵⁸ Όσον αφορά το ζήτημα τής εισαγωγής των συνταγματικών ελευθεριών, διατυπώνει την άποψη, ότι οι αντικειμενικοί όροι, οι οποίοι επικρατούν στη χώρα δεν είναι κατάλληλοι για την εφαρμογή τους. Τονίζει, ωστόσο, ότι είναι ανάγκη να πραγματοποιηθούν μεταρρυθμίσεις, οι οποίες να βασίζονται στους θεσμούς που ήδη υφίστανται, ως παράδειγμα αναφέρει την ανάγκη να διευρυνθούν τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του Συμβουλίου τής Επικρατείας.

Ο Guizot καλεί τις προστάτιδες δυνάμεις σε μία από κοινού προσπάθεια με σκοπό την εξομάλυνση των εσωτερικών δυσχερειών τής Ελλάδας, όμως στην πραγματικότητα προσπαθεί να ματαιώσει τις παρασκηνιακές ενέργειες τής Αγγλίας. Προς αυτή την κατεύθυνση και με στόχο να εξευμενίσει την αγγλική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα, υποστηρίζει και προβάλλει τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, αρχηγό τού αγγλικό κόμματος και πρεσβευτή την εποχή εκείνη στο Λονδίνο, ως υποψήφιο πρόεδρο τής ελληνικής κυβέρνησης. Ταυτόχρονα, αποστέλλει στην Ελλάδα ως έκτακτο απεσταλμένο της γαλλικής κυβέρνησης τον T. Piscatory.¹⁵⁹

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος έφτασε στην Αθήνα στις 12 Ιουνίου 1841. Αμέσως, μετά την άφιξή του ξεκίνησε τις διαπραγματεύσεις με τον Όθωνα, σχετικά με τους όρους, τους οποίους έθετε, προκειμένου ν' αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας. Τα αιτήματα τού Αλ. Μαυροκορδάτου αφορούσαν την κατάργηση τού ανακτοβουλίου, το οποίο στην πλειοψηφία του αποτελείτο από Βαυαρούς. Την ολοκληρωτική απομάκρυνση των Βαυαρών από τη δημόσια διοίκηση, την ανάθεση του υπουργείου Στρατιωτικών αποκλειστικά σε Έλληνα αξιωματούχο και τον ορισμό αρμοδίου υπουργού για την προεδρία τού υπουργικού συμβουλίου, χωρίς την παρέμβαση του βασιλιά.

Οι όροι τού Μαυροκορδάτου απέβλεπαν σ' ένα πρόγραμμα «εθνικό», το οποίο θα προωθούσε εθνικά και όχι κομματικά αιτήματα, όπως τον τερματισμό του ελέγχου της δημόσιας διοίκησης από τους Βαυαρούς και τον περιορισμό της βασιλικής ισχύος. Στόχος ήταν να καταστούν οι Έλληνες υπεύθυνοι διαχειριστές των εθνικών υποθέσεων με μία ουσιαστική εθνική κυβέρνηση. Η πεποίθηση του Μαυροκορδάτου ήταν ότι ο ελληνικός λαός όφειλε να διαπαιδαγωγείται συστηματικά, προκειμένου να σέβεται τους νόμους και να ασκεί σωστά την εξουσία. Για να επιτευχθεί ο συγκεκριμένος στόχος, δεν καθίσταται αναγκαίο το μοναρχικό πολίτευμα, όπως υποστήριζε ο βασιλιάς, ούτε η θέσπιση συντάγματος, όπως υποστήριζαν οι πλέον ακραίοι ριζοσπαστικοί πολιτικοί, αλλά η ορθή εφαρμογή των θεσμών.

Με βάση τις ανωτέρω πεποιθήσεις τού Αλ. Μαυροκορδάτου καθίσταται σαφές, ότι το πρόγραμμά του δεν κατέτεινε άμεσα στην εγκαθίδρυση συνταγματικού καθεστώτος.¹⁶⁰ Το είδος διακυβέρνησης, το οποίο πρότεινε ήταν αντιπροσωπευτικό, με την έννοια ότι οι Έλληνες πολιτικοί άνδρες ήταν μόνο κατάλληλοι και όχι οι ξένοι, προκειμένου να εκπροσωπούν το λαϊκό αίσθημα. Με την επιφύλαξη, βέβαια, ότι ο βασιλιάς θα επέλεγε τους πλέον κατάλληλους πολιτικούς, οι οποίοι θα εξέφραζαν την κοινή γνώμη. Επιπλέον, αυτή η κοινή γνώμη θα εκπροσωπούσε

¹⁵⁸D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.120

¹⁵⁹D.Dakin, *ό.π*, σ.122

¹⁶⁰ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.85

σωστά τα αιτήματα, τους πόθους και τις επιδιώξεις της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού.

Οι διαπραγματεύσεις των δύο ανδρών ήταν επίμονες και διήρκεσαν σχεδόν ένα μήνα, επειδή ο βασιλιάς εκθειάζε τον τρόπο διοίκησής του, ενώ ο Μαυροκορδάτος επέμενε στην αποδοχή των όρων του. Τελικά, ύστερα από την ανάμειξη και των αντιπροσώπων και των μεγάλων δυνάμεων και εξαιτίας του φόβου ταραχών στην Αθήνα από την παράταση της πολιτικής εκκρεμότητας ανάγκασε τον Όθωνα ν' αποδεχτεί την κυβέρνηση του Μαυροκορδάτου στις 6 Ιουλίου του 1841. Παρόλα αυτά ο Μαυροκορδάτος ύστερα από ένα μήνα επέβαλε την παραίτησή του στις 20 Αυγούστου 1841. Η παραίτηση αυτή συνιστά το αποτέλεσμα χρονοτριβής του βασιλιά, ο οποίος παρέλκυε την εκπλήρωση των υποχρώσεων του, καθώς και την αντίδραση των πρεσβευτών της Πρωσίας και της Γαλλίας.¹⁶¹ Ωστόσο, την παραίτηση τού Μαυροκορδάτου δεν ακολούθησε η σύγχρονη αποχώρηση όλων των μελών τού υπουργικού συμβουλίου.¹⁶² Η Γαλλία επεδίωκε να προωθήσει τον Δ. Χρηστίδη¹⁶³ στην πρωθυπουργία της χώρας. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι κάποιοι πολιτικοί ηγέτες, οι οποίοι είχαν ενισχύσει τον Μαυροκορδάτο, απέσυραν τώρα την υποστήριξή τους, όπως για παράδειγμα ο Γ. Κουντουριώτης.¹⁶⁴

Η πτώση τής κυβέρνησης τού Μαυροκορδάτου προκάλεσε μεγάλη αίσθηση όχι μόνο στους διπλωματικούς κύκλους της Αθήνας αλλά και σε ολόκληρο τον ελληνικό λαό, ανεξάρτητα από πολιτικά φρονήματα και σ' αυτούς ακόμη τους πολιτικούς του αντιπάλους, καθώς όλοι αναγνώριζαν τις μεγάλες ικανότητές του Φαναριώτη πολιτικού, ο οποίος είχε δαπανήσει όλη του την περιουσία στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Στόχος του Αλ. Μαυροκορδάτου ήταν να εγκαινιάσει φιλερηνική πολιτική έναντι της Τουρκίας, σύμφωνα με το πνεύμα των τριών μεγάλων δυνάμεων.¹⁶⁵

Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα γεγονότα στην πολιτική σκηνή της χώρας με πρωταγωνιστή τον Μαυροκορδάτο, δηλαδή η προσπάθειά του για μεταρρυθμίσεις και η συνακόλουθη αποτυχία του, οδήγησαν αναπόφευκτα στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Αιτία αποτέλεσε η σθεναρή του στάση με την οποία κατόρθωσε ν' αποδείξει πόσο επίμονα αμετακίνητες ήταν οι απόψεις του βασιλιά και στις πλέον μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις. Έκτοτε, η δημοτικότητα του βασιλιά Όθωνα άρχισε να μειώνεται. Ο Τύπος για πρώτη φορά άρχισε να εγκαταλείπει την πολιτική του, καθώς απέδιδε στους Βαυαρούς συμβούλους τις βασιλικές αντιλαϊκές ενέργειες.¹⁶⁶

Την ίδια περίοδο συντελούνταν σημαντικές μεταβολές στην αγγλική πολιτική σκηνή. Στην εξουσία ανήλθε το συντηρητικό κόμμα με πρόεδρο τον Peel και υπουργό των εξωτερικών τον λόρδο Aberdeen, ο οποίος επιθυμούσε να μη δίσταται η αγγλική εξωτερική πολιτική από τη γαλλική. Επομένως, και οι δύο κυβερνητικές μεταβολές, τόσο η ελληνική όσο και η αγγλική ευνόησαν την επικράτηση της γαλλικής πολιτικής στην Αθήνα.¹⁶⁷

Η μετάθεση του Δ. Χρηστίδη από το υπουργείο εξωτερικών στο υπουργείο εσωτερικών, αμέσως μετά την παραίτηση τού Μαυροκορδάτου σήμαινε την επικράτηση της γαλλικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ο βασιλιάς Όθωνας και ο Γάλλος

¹⁶¹ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.122

¹⁶² IEE, τ.13(1977), σ.86

¹⁶³ D. Dakin, *ό.π.*, σ.122

¹⁶⁴ IEE, τ.13(1977), σ.86

¹⁶⁵ D. Dakin, *ό.π.*, σ.122

¹⁶⁶ IEE, τ.13(1977), σ.86

¹⁶⁷ D. Dakin, *ό.π.*, σ.122

πρωθυπουργός είχαν διαβλέψει την πιθανότητα να βοηθήσουν διακριτικά ο ένας τον άλλο, με σκοπό ν' αντιταχθούν στη βρετανική υπεροχή. Ο Όθωνας προσφέρει στον υποψήφιο, ο οποίος είναι αποδεκτός από τη Γαλλία παραχωρήσεις τις οποίες είχε αρνηθεί στο Μαυροκορδάτο, ενώ και ο Guizot είχε αποσύρει την υποστήριξη του στον έλληνα πολιτικό κατά τη διάρκεια της τελευταίας κρίσης. Η προσέγγιση Ελλάδας και Γαλλίας, ουσιαστικά, ολοκληρωνόταν. Με την εξέλιξη αυτή η Γαλλία κέρδισε την ευγνωμοσύνη του Όθωνα, διασώζοντάς τον από την πίεση του Μαυροκορδάτου, ενώ ο βασιλιάς θα εξοφλούσε το χρέος του παραχωρώντας στη Γαλλία το προβάδισμα στις ελληνικές υποθέσεις.

Η τακτική του Όθωνα ήταν ιδιαίτερα εύστοφη. Σκοπός του ήταν να προσελκύσει τον Δ. Χρηστίδη, ο οποίος ήταν ένθερμος οπαδός της γαλλικής πολιτικής και ευνοούμενος της γαλλικής κυβέρνησης αλλά και αρκετά καιροσκοπός για να θυσιάσει αρχές στο προσωπικό συμφέρον. Ο Όθωνας του προσέφερε το υπουργείο Εσωτερικών¹⁶⁸ και ο Δ. Χρηστίδης αποδέχθηκε άμεσα τη βασιλική πρόταση. Ο βασιλιάς, προκειμένου να δώσει κάποιο διέξοδο στη βαρυθυμία του ελληνικού λαού, μία μέρα μετά από την εγκαθίδρυση της κυβέρνησης του Δ. Χρηστίδη, στις 10 Αυγούστου 1841,¹⁶⁹ έδωσε προς δημοσίευση το διάταγμα για τη διάλυση του ανακτοβουλίου του.

Ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου, Δ. Χρηστίδης, διακρινόταν για την αντίληψή του ως προς τις άμεσες πρακτικές ανάγκες του τόπου, η οποία τον οδηγούσε στην άμεση εφαρμογή κυβερνητικών μέτρων για την επίλυσή τους. Ως προς τις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία ακολουθούσε πολιτική κατευνασμού και προσέγγισης. Το ζήτημα της αποκατάστασης των ομαλών σχέσεων με την Τουρκία υπήρξε ζωτικής σημασίας. Άλλωστε, με τη λήξη της ευρωπαϊκής κρίσης των ετών 1839-1841 και την αποτυχία της κρητικής επανάστασης¹⁷⁰ δεν υφίστατο λόγος να παρατείνεται η κατάσταση του εθνικού αναβρασμού στην Ελλάδα για την απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών περιοχών. Η κατάσταση αυτή αποδεικνυόταν επικίνδυνη για τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας, καθώς δυνάμεις του τουρκικού στρατού συγκεντρώνονταν κοντά στα ελληνικά σύνορα, ενώ την ίδια στιγμή στην περιοχή της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας δρούσαν αντάρτικες ελληνικές ομάδες. Επιπλέον, παρέμενε άλυτο το χρόνιο ζήτημα των τουρκικών κτημάτων στην Ελλάδα, το οποίο προκαλούσε έντονες διαμαρτυρίες και αντίποινα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε βάρος των εγκατεστημένων σ' αυτήν ελλήνων τούρκων υπηκόων. Προκειμένου, να δοθεί λύση στο θέμα αυτό ο Όθωνας με τη σύμφωνη γνώμη του πρωθυπουργού Δ. Χρηστίδη αποστέλλει ως πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη τον τέως πρωθυπουργό της χώρας Αλ. Μαυροκορδάτο. Εξίσου, όμως, σημαντική στην αντιμετώπιση του προβλήματος είναι και η συνεισφορά του Άγγλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Stratford Canning.

Στα έργα της κυβέρνησης του Δ. Χρηστίδη θετικά αποτιμάται η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας με νόμο στις 30 Μαρτίου 1841.¹⁷¹ Στη χώρα ήταν αισθητή η ανάγκη για την ίδρυση ενός οικονομικού οργανισμού, ο οποίος θα εξυπηρετούσε ένα σύνολο ανθρώπων, όπως γεωργών, ναυτικών, βιοτεχνών και εμπόρων, οι οποίοι διεκδικούσαν τη διεύρυνση των εργασιών τους, στοιχείο, το οποίο θα συνέβαλλε στη γενική οικονομική ανάπτυξη του μικρού ελληνικού βασιλείου. Αρκετές προτάσεις ξένων κεφαλαιούχων είχαν γίνει μέχρι εκείνο το χρονικό διάστημα, οι οποίες

¹⁶⁸ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.86

¹⁶⁹D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005,σ.122

¹⁷⁰Β.Παναγιωτόπουλος,*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.377

¹⁷¹Β.Παναγιωτόπουλος, ό.π, σ.71

αναλάμβαναν να καταθέσουν τα απαραίτητα κεφάλαια. Ωστόσο, οι σχετικές διαπραγματεύσεις είχαν ναυαγήσει, καθώς οι εγγυήσεις, οι οποίες ζητούσαν ήταν υπερβολικές. Με την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας άρχισε σταδιακά να υποχωρεί το φαινόμενο της τοκογλυφίας, το οποίο εκμεταλλευόταν, κυρίως, τους φτωχούς αγρότες, ενώ δόθηκε νέα ορμή στην εμπορική κίνηση της χώρας.¹⁷² Η εθνική τράπεζα συνέδεσε το όνομά της με την υπόσταση και την ιστορία της Ελλάδας.

Ωστόσο, τον Ιανουάριο του 1843 η Ελλάδα βρισκόταν σε κρίσιμη οικονομική κατάσταση. Στις 1 Μαΐου οι αντιπρόσωποι των τριών δυνάμεων στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου υποχρεώνουν την Ελλάδα να προβεί σε σοβαρές μειώσεις των δαπανών της, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις επενδύσεις, τις οποίες είχαν πραγματοποιήσει στο ελληνικό βασίλειο. Τότε, η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει ν' αναθέσει στον Lemaitre¹⁷³ την αναδιοργάνωση του γενικού λογιστηρίου. Όμως, παρά τις αξιόλογες προσπάθειες, που καταβάλλει δεν κατορθώνει να πείσει το βασιλιά και την κυβέρνηση να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την οικονομική ανόρθωση της χώρας και επομένως να αποσοβήσει την κρίση. Η κυβέρνηση του Δ. Χρηστίδη αναγκάζεται να προβεί σε αιματηρές οικονομίες και να περικόψει πολλά κονδύλια από τους προϋπολογισμούς του 1842 και 1843¹⁷⁴ καταργώντας πολλές θέσεις, απολύοντας υπαλλήλους, περικόπτοντας τις συντάξεις και κλείνοντας πρεσβείες. Η κατάσταση αυτή συνέβαλε στην αύξηση της δυστυχίας, στον πολλαπλασιασμό των δυσारेστημένων από την απολυταρχία του Όθωνα και στην πύκνωση των τάξεων της αντιπολίτευσης.

Παρά το γεγονός ότι πρωθυπουργός της Ελλάδας ήταν ο Δ. Χρηστίδης, η Γαλλία δεν έμεινε απόλυτα ικανοποιημένη και δεν παρέλειπε καμία ευκαιρία από το να ενισχύει την επιρροή της στον ελλαδικό χώρο. Τον Ιούνιο του 1843 έρχεται στη Αθήνα ως πρεσβευτής της Γαλλίας ο T. Piscatory, ο οποίος είχε εντολή από τον Guizot να υποστηρίξει, βέβαια, την κυβέρνηση Χρηστίδη, αλλά συγχρόνως να αποτρέπει το βασιλιά να προβεί σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα ικανοποιήσουν την Αγγλία. Όταν ο Piscatory έφτασε στην Αθήνα η έξαψη των πνευμάτων ήταν μεγάλη. Οι οπαδοί του αγγλικού και του ρωσικού κόμματος, καθώς και ο αντίστοιχος Τύπος ζητούσαν αλλαγή της κυβέρνησης, επισημαίνοντας τη δεινή οικονομική θέση, στην οποία είχε περιέλθει η χώρα τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας των μεγάλων δαπανών της, οι οποίες ήταν δυσανάλογες προς τα μικρά έσοδα. Έτσι, το δημόσιο χρέος είχε ανέλθει σε 4.000.000 δραχμές.¹⁷⁵

Επίσης, η δυσಾರೆσκεια, ο εγωισμός και η φιλοδοξία ώθησαν ορισμένους αρχηγούς της αντιπολίτευσης, όπως ο Α. Λόντος¹⁷⁶, εκπρόσωπος του αγγλικού κόμματος και ο Α. Μεταξάς, αρχηγός του ρωσικού κόμματος να επιδιώξουν ν' αποσπάσουν από τον Όθωνα την παραχώρηση συντάγματος ή να τον εξαναγκάσουν σε παραίτηση. Κοντά σ' αυτούς προστέθηκε και ο άλλοτε υπουργός των Εξωτερικών, Κ. Ζωγράφος. Νωρίτερα είχε ξεκινήσει να συνωμοτεί ο πατριώτης και αγωνιστής του 1821 Γ. Μακρυγιάννης¹⁷⁷ με σκοπό την ένωση όλων των Ελλήνων, προκειμένου να εκμηδενιστούν οι ξένες επιρροές. Ο Μακρυγιάννης μούσε στην κίνησή του, κυρίως, αγωνιστές του 21, πολιτικούς και στρατιωτικούς. Οι τρεις πρώτοι πολιτικοί αρχηγοί αποσκοπούσαν, στηριζόμενοι στο Μακρυγιάννη, να εξασφαλίσουν τη στρατιωτική επικράτηση του κινήματος. Όμως, η στρατιωτική προετοιμασία υπήρξε

¹⁷² Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.238

¹⁷³ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.239

¹⁷⁴ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.237

¹⁷⁵ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.241

¹⁷⁶ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.19

¹⁷⁷ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.237

ασυστηματοποίητη και σχεδόν μηδαμινή. Ωστόσο, η συνωμοσία άρχισε να παρουσιάζει σημαντικές ελπίδες επιτυχίας, αφότου τον Αύγουστο του 1843 ο Μακρυγιάννης προσεταιρίστηκε τον Δημ. Καλλέργη, αρχηγό του ιππικού. Μέσω του Καλλέργη μυήθηκε και ο διοικητής της Σχολής των Ευελπίδων, Σπυρόπουλος¹⁷⁸.

Την ίδια περίοδο ο πρωθυπουργός Δ. Χρηστίδης παρακινούσε το βασιλιά να προχωρήσει στην παραχώρηση συντάγματος.¹⁷⁹ Το Στέμμα, το οποίο μέχρι τότε οι Έλληνες το θεωρούσαν ως εγγύηση για τη ξένη βοήθεια κατέστη σταδιακά εθνικό βάρος, καθώς με τις ενέργειές του συνένωσε τις ευρωπαϊκές δυνάμεις εναντίον της Ελλάδος, ενώ παράλληλα στάθηκε ανίκανο ν' αποτρέψει την εθνική ταπείνωση. Επιπλέον, η ελληνική κοινή γνώμη είχε γίνει πλέον δύσπιστη απέναντι σε κάθε ξένη επέμβαση, καθώς το κράτος βρισκόταν κάτω από την επιβολή αυστηρότατου εξωτερικού ελέγχου. Παρόλα αυτά, η κοινή γνώμη πρέσβευε ότι ίσως η Ευρώπη να έδινε μία ακόμη δυνατότητα στην Ελλάδα, εφόσον θα είχε εγκατασταθεί στη χώρα συνταγματική κυβέρνηση. Το Σεπτέμβριο του 1843 το σύνταγμα φαινόταν για τους Έλληνες η μόνη διέξοδος, προκειμένου ν' απαλλαγεί ο τόπος από το χάος, το οποίο επικρατούσε στη διοίκηση και προκειμένου να σωθεί ο βασιλιάς από τις δικές του αδεξιότητες.

Ο Όθωνας όλο αυτό το χρονικό διάστημα δεν είχε κατορθώσει να δημιουργήσει ένα καινούργιο «εθνικό» κόμμα, το οποίο θα μπορούσε να τον στηρίξει. Η αναγκαστική μείωση του στρατού, η οποία ήταν απαραίτητη για να αντιμετωπισθεί η άθλια οικονομική κατάσταση της χώρας, τον στερούσε από το σημαντικότερο του στήριγμα, το στρατό, ο οποίος συνιστούσε τη μοναδική δύναμη, η οποία θα μπορούσε ν' αντιμετωπίσει τη βία με τη βία. Έτσι, δύο εβδομάδες πριν την έκρηξη της επανάστασης, είχε αποφασίσει να καταφύγει στην τελευταία λύση, η οποία του απέμενε, την παραχώρηση Συντάγματος, όμως η αναποφασιστικότητά του τον έφερε προ τετελεσμένων γεγονότων.

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843¹⁸⁰ μία αναίμακτη επανάσταση στην Αθήνα ανάγκασε το βασιλιά να υποχωρήσει σ' αυτό, το οποίο εμφανίστηκε ως θέλημα του λαού. Η επανάσταση το 1843 συνιστά μία νίκη για τους πολέμαρχους της ανεξαρτησίας παρά για τη συνταγματική βασιλεία. Οι πρωτοστάτες της επανάστασης, όπως αναφέρθηκε ήδη, ήταν άνθρωποι, οι οποίοι είχαν διακριθεί στον αγώνα τού 1821. Στο στρατιωτικό τομέα ο Μακρυγιάννης, ο στρατηγός Καλλέργης και ο ανώτατος αξιωματικός Μπότσαρης. Στον πολιτικό τομέα ο Α. Μεταξάς, ο Μαυροκορδάτος και ο Κωλέττης. Ύστερα, από σύντομη αντίσταση ο Όθωνας αποδέχτηκε ν' απολύσει τους Βαυαρούς συμβούλους του και να συγκαλέσει εθνοσυνέλευση.¹⁸¹

Στις 16 Σεπτεμβρίου η συγκίνηση στο εξωτερικό υπήρξε ζωνρή. Στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, στις χώρες των μοναρχών η αντιπολίτευση αποδοκιμάστηκε. Περισσότερο ψυχραίμα υπήρξαν τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης¹⁸², Γαλλία και Αγγλία, εξαιτίας της συγγένειας των πολιτικών θεσμών τους με τους νέους της Ελλάδας. Η ελληνική κυβέρνηση κάλεσε άμεσα το λαό να εκλέξει τους αντιπροσώπους τους για την εθνοσυνέλευση. Οι αρχηγοί, όμως, της επανάστασης, μετά την ανατροπή του παλαιού καθεστώτος, αντιλήφθηκαν ότι μόνοι τους δεν θα μπορούσαν να οικοδομήσουν το νέο. Αναλογιζόμενοι, λοιπόν, το μέγεθος του εγχειρήματος και της ευθύνης τους και αντιλαμβανόμενοι την ανεπάρκεια των δικών τους δυνάμεων, έστρεψαν την προσοχή τους προς τους πλέον γνωστούς πολιτικούς

¹⁷⁸ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.242

¹⁷⁹ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.90

¹⁸⁰ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ205

¹⁸¹ G.M. Woodhouse, *ό.π.*, σ205

¹⁸² D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.124

της χώρας και συγκεκριμένα στο Μαυροκορδάτο και τον Κωλέττη. Έτσι, ο νέος πρωθυπουργός τής χώρας Α. Μεταξάς¹⁸³, ο οποίος είχε οριστεί στο συγκεκριμένο αξίωμα κατά τη διάρκεια τής επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου προχώρησε στην ίδρυση του συμμαχικού υπουργείου (ministère de coalition).¹⁸⁴

Η κύρια αποστολή τής κυβέρνησης Μεταξά ήταν η πραγματοποίηση της σύγκλισης της Εθνικής Συνέλευσης από την οποία θα προερχόταν το Σύνταγμα. Το έργο της ήταν δύσκολο, εξαιτίας της αντίδρασης τού Όθωνα και μερίδας πολιτικών αλλά και εξαιτίας της στάσης των ξένων δυνάμεων.¹⁸⁵ Ο Α. Μεταξάς πολιτεύθηκε με διπλωματικότητα προς όλες τις κατευθύνσεις και κατόρθωσε με αυτόν τον τρόπο να υπερνικηθούν, ως ένα βαθμό, οι δυσχέρειες και να εκπληρωθεί η αποστολή τής κυβέρνησης.

Στις 7 Σεπτεμβρίου προκηρύχθηκαν οι εκλογές για την Εθνική Συνέλευση, με εκλογικό νόμο το νόμο τού 1829 του Καποδίστρια. Οι εκλογές ορίστηκαν για την τελευταία εβδομάδα τού Οκτωβρίου με εναρκτήρια ημέρα των εργασιών της εθνοσυνέλευσης την 1^η Νοεμβρίου 1843. Εξαιτίας, όμως, της κακοκαιρίας οι εκλογές αναβλήθηκαν και διεξήχθησαν μία εβδομάδα αργότερα. Έτσι, η επίσημη έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης μετατέθηκε για τις 8 Νοεμβρίου,¹⁸⁶ ενώ στις 3 Ιανουαρίου 1844¹⁸⁷ άρχισε η συζήτηση για το σύνταγμα, η οποία διήρκησε ένα χρόνο. Η στάση τού Όθωνα κατά τη διάρκεια των εργασιών της εθνικής συνέλευσης κρίνεται ως συνετή. Στα μέσα Φεβρουαρίου τού 1844, ο πρωθυπουργός Α. Μεταξάς ήρθε σε σύγκρουση με το Μαυροκορδάτο και υποβάλλει την παραίτησή του. Δημιουργείται υπουργική κρίση και τότε η κοινή γνώμη απαιτεί να συγκροτηθεί ισχυρό υπουργείο Ι. Κωλέττη και Α. Μαυροκορδάτου, όμως κανένας από τους δύο δεν αποδέχεται την πρόταση αυτή προτού λήξουν οι εργασίες της εθνικής συνέλευσης. Όμως, και τότε δεν υπήρξε καμία ουσιαστική εξέλιξη επί του θέματος, καθώς οι δύο αρχηγοί των δύο μεγάλων κομμάτων διαφωνούσαν ως προς τη διανομή των υπουργείων,¹⁸⁸ μολονότι ο βασιλιάς και η κοινή γνώμη αξίωναν τη συνεργασία τους.

Επιπλέον, είναι βέβαιο ότι το θέμα, το οποίο ευθύς απασχόλησε σοβαρά όλους τους ενδιαφερομένους αφορούσε στο ρόλο του βασιλιά στο νέο Σύνταγμα.¹⁸⁹ Από τη στιγμή που αποκλείστηκε το ενδεχόμενο έξωσης τού Όθωνα, τόσο οι μετριοπαθείς όσο και οι ριζοσπαστικοί στην κυβέρνηση θεωρούσαν, για διαφορετικούς όμως λόγους, ότι ήταν σκόπιμο να επιδιωχθεί και να επιτευχθεί ένα είδος συμβιβασμού των επιδιώξεων των πολιτικών κομμάτων και των εξουσιών του βασιλιά. Πραγματικά η ανάγκη του συμβιβασμού αυτού αποτέλεσε τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστράφηκε η όλη διαδικασία του Συντάγματος.

Η συνέχιση της μοναρχίας με συνταγματική μορφή αποτελούσε το κυριότερο δεδομένο στους υπολογισμούς και στις ενέργειες των πρωταγωνιστών της συντακτικής διαδικασίας. Για τους μετριοπαθείς στην κυβέρνηση και τους συμμάχους τους στην εθνοσυνέλευση, η παρουσία τού Όθωνα ήταν απαραίτητη για την αποφυγή τού εμφυλίου πολέμου, ο οποίος θεωρήθηκε σχεδόν αναπόφευκτος σε περίπτωση έξωσης τού βασιλιά και μεσολάβησης παρατεταμένης μεσοβασιλείας. Από την άλλη μεριά ο φόβος των ριζοσπαστικών, ότι ο βασιλιάς θα μπορούσε να τους εκδικηθεί για το ρόλο τους στην επανάσταση, τους κατέστησε λιγότερο

¹⁸³ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.125

¹⁸⁴ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.243

¹⁸⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.105

¹⁸⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.105

¹⁸⁷ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.244

¹⁸⁸ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.246

¹⁸⁹ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.105

αδιάλλακτους και περισσότερο ενδοτικούς στο αίτημα να διατηρηθούν πολλές από τις εξουσίες του Στέμματος.

Όσον αφορά τις μεγάλες δυνάμεις και ιδιαίτερα την Αγγλία, τη Γαλλία και την Αυστρία¹⁹⁰, η αποδοχή της συνταγματικής μοναρχίας ήταν αποτέλεσμα των εξής παραγόντων. Πρώτον, της επιθυμίας τους να αποτρέψουν τη ριζοσπαστικοποίηση της επανάστασης. Δεύτερον, της επιθυμίας τους ν' αποφύγουν τις μεταξύ τους έριδες, οι οποίες θα προέκυπταν από την εκλογή νέου μονάρχη σε περίπτωση έξωσης του Όθωνα. Τρίτον, του φόβου τους μήπως η έξωση του βασιλιά οδηγούσε σε αναρχία και σε νέα έξαρση του αλυτρωτισμού, η οποία θα μπορούσε να δημιουργήσει κρίση στην Εγγύς Ανατολή και να αναζωπυρώσει πάλι το Ανατολικό ζήτημα.¹⁹¹

Ήταν, ωστόσο, αναγκαίο να σχηματιστεί ισχυρό υπουργείο, προκειμένου να προβεί στην εφαρμογή της λειτουργίας του συντάγματος και να διεξάγει τις πρώτες βουλευτικές εκλογές. Η σύμπνοια των δύο μεγάλων κομμάτων και των δύο δυνάμεων θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη και αδιατάρακτη λειτουργία του συνταγματικού μηχανισμού, θα εξασφάλιζε το θρόνο του Όθωνα από επικίνδυνους κλυδωνισμούς και θα δημιουργούσε ένα θετικό παράδειγμα για τη νεότευκτη κοινοβουλευτική παράδοση. Ωστόσο, ήταν φανερή η πρόθεση του Κωλέττη να μην μετάσχει στην κυβέρνηση. Φαίνεται, ότι ο τελευταίος δεχόταν πιέσεις από τους κομματάρχες, οι οποίοι κατά τη διάρκεια των εργασιών της συνέλευσης διαμαρτύρονταν υποστηρίζοντας, ότι συμπράττοντας με το Μαυροκορδάτο παραμελούσε τα κομματικά του συμφέροντα και αδικούσε τους υποστηρικτές του. Είναι σαφές, ακόμη, ότι είχε αρχίσει ν' αποκρυσταλλώνει την ιδέα, ότι έπρεπε να μείνει εκτός κυβέρνησης, προκειμένου να μην φθαρεί ο ίδιος και το κόμμα του με απώτερο στόχο να εξασφαλίσει τη νίκη στις προσεχείς βουλευτικές εκλογές.

Με αυτό τον τρόπο τίθενται στο περιθώριο οι προσπάθειες τού Piscatory για τη σύμπραξη Μαυροκορδάτου- Κωλέττη. Ο Piscatory ενεργούσε σύμφωνα με τις διπλωματικές οδηγίες του Guizot¹⁹², ο οποίος απέβλεπε στην αρμονική συνεργασία της αγγλικής και γαλλικής επιρροής στην Ελλάδα. Καθίσταται εμφανές, ότι ο πιθανός σχηματισμός μονόπλευρης κυβέρνησης από ένα κόμμα θα είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη των σχέσεων Αγγλίας και Γαλλίας και την έναρξη νέου ανταγωνισμού στα πλαίσια του μικρού βασιλείου.

¹⁹⁰ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.107

¹⁹¹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.107

¹⁹²D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.129

2.γ. Η Ελλαδική Εκκλησία κατά την περίοδο (1836-1844)

Κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα η Ιερά Σύνοδος ασχολείται με τα καθήκοντά της, όπως αυτά καθορίζονται με Βασιλικό Διάταγμα. Πρόεδρος της είναι ο Κυνουρίας Διονύσιος¹⁹³ και η έδρα της είναι στην Αθήνα. Ο βασιλιάς επαναλαμβάνει τις υποσχέσεις του απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως είχε πράξει όταν η πρωτεύουσα της Ελλάδας βρισκόταν στο Ναύπλιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1852 υπογράφηκε μεταξύ της Ελλάδας, της Βαυαρίας και των τριών προστάτιδων δυνάμεων πρωτόκολλο με το οποίο ο διάδοχος του Όθωνα θα έπρεπε ν' ασπαστεί το ορθόδοξο δόγμα. Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι ο ρωμαιοκαθολικός ως προς το δόγμα Όθωνας πάντοτε σεβάστηκε την ορθόδοξη εκκλησία.

Όταν οι πολιτικές αρχές και ο βασιλιάς εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, εφόσον δεν υπήρχαν κατάλληλα κτήρια, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως πυριτιδαποθήκες, στρατώνες και δικαστήρια κατόπιν γνωμοδότησης της Ιεράς Συνόδου, στις 26 Ιανουαρίου 1835¹⁹⁴, χρησιμοποιήθηκαν προς το σκοπό αυτό η Μονή των Ασωμάτων, καθώς και διάφοροι ιεροί ναοί. Το ίδιο συνέβη και σε επαρχιακές πόλεις, καθώς πολλοί ναοί χρησιμοποιήθηκαν συγχρόνως και ως χώροι λατρείας αλλά και ως στρατώνες. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν συνεχίστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού η Κυβέρνηση αναγκάστηκε ν' απαγορεύσει τέτοιου είδους τακτικές με Βασιλικό Διάταγμα, στις 8 Δεκεμβρίου 1835. Η Σύνοδος με Εγκύκλιο προς τους επισκόπους κοινοποιεί τη συγκεκριμένη απόφαση της Κυβέρνησης.

Το ίδιο χρονικό διάστημα, υφίστανται στην ελληνική επικράτεια σύνολο ερημωμένων ναών, οι οποίοι είχαν χρησιμοποιηθεί για χρήση αντίθετη από την επιβαλλόμενη και πολλές φορές βέβηλη. Μάταια η Σύνοδος επανειλημμένα είχε ζητήσει από την κυβέρνηση να κατεδαφιστούν και από τα υλικά τους να κατασκευαστεί ένας νέος ναός. Με Βασιλικό Διάταγμα στις 20 Μαΐου 1836 προβλεπόταν ότι οι ερειπωμένοι ναοί, οι οποίοι βρίσκονταν στην Αθήνα θα χαρακτηρίζονταν ως μοναστηριακοί, ενοριακοί και ιδιωτικοί. Οι μοναστηριακοί ναοί, όσοι από αυτούς υπάγονταν σε διατηρούμενα μοναστήρια θα διοικούνταν, όπως και τα υπόλοιπα κτήματα τού μοναστηριού, ενώ όσοι ναοί ή μετόχια υπάγονταν σε μοναστήρια, τα οποία είχαν διαλυθεί, επρόκειτο να εκποιηθούν από το αρμόδιο υπουργείο, με σκοπό τα χρήματα να χρησιμοποιηθούν για την ανέγερση Πανεπιστημίου.¹⁹⁵

Στις 10 Ιανουαρίου 1836¹⁹⁶ με Βασιλικό Διάταγμα καταρτίστηκε ενδεκαμελής Επιτροπεία υπό την προεδρεία του επισκόπου Αττικής Νεοφύτου, η οποία μετά από επανειλημμένες συνεδριάσεις κατήρτισε από τα μέλη της τριμελή Επιτροπή, η οποία συνέταξε προσχέδιο, το οποίο υπέβαλε στο κοινοβούλιο και το οποίο αφορούσε τη σύνταξη της εκκλησιαστικής νομικής διαδικασίας. Ωστόσο, η κυβέρνηση θεωρούσε ότι μέρος της εκκλησιαστικής δικονομίας αποτελεί και ο ποινικός κώδικας και ότι έπρεπε να προστεθούν και όλα εκείνα τα στοιχεία της πολιτικής νομοθεσίας του κράτους, τα οποία αφορούσαν την Εκκλησία και τον Κλήρο.

Τα αρχιερατικά μέλη τής Επιτροπής ανθίσταντο στην εισαγωγή πολιτικών ποινικών διατάξεων στην εκκλησιαστική νομοθεσία. Οι επίμονες προσπάθειες τής κυβέρνησης προς αυτή την κατεύθυνση είχε ως αποτέλεσμα οι Αρχιερείς ν' αποχωρήσουν από τις διαβουλεύσεις δηλώνοντας ότι αναγνωρίζουν μία και μόνο εκκλησιαστική δικονομία,

¹⁹³ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.186

¹⁹⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.187

¹⁹⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.188

¹⁹⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.190

τον Κώδικα των Αποστολικών και Συνοδικών Θεσμών, οι οποίοι θεωρούνταν ανώτεροι από οποιονδήποτε κοσμικό νόμο. Επιπλέον, θεωρούσαν ότι η κίνηση αυτή της κυβέρνησης στρεφόταν ανοιχτά εναντίον της ορθοδόξου εκκλησία.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο η Ιερά Σύνοδος διεξήγαγε αγώνα, προκειμένου να επιλύσει το θέμα, το οποίο είχε ανακύψει σχετικά με τις επισκοπικές έδρες. Τόσο η Σύνοδος όσο και η κυβέρνηση είχαν αντιληφθεί τη σημασία της αντικανονικής διαίρεσης των επισκοπών σε μόνιμες και προσωρινές.¹⁹⁷ Το ζήτημα επανήλθε στην επιφάνεια στις 23 Φεβρουαρίου 1836, όταν ο πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου για δύο χρόνια μητροπολίτης Κορίνθου, Κύριλλος, εκοιμήθη. Σύμφωνα, με το Βασιλικό Διάταγμα, το οποίο αφορούσε τους επισκόπους, έπρεπε να μην πληρωθεί η θέση του από άλλον, αλλά να συγχωνευθεί η χηρεύουσα επισκοπή με την επισκοπή Αργολίδος, όπως είχε συμβεί κατά το παρελθόν και με άλλες επισκοπές.

Η κυβέρνηση επεδίωξε τη μεταβολή της υπάρχουσας διάταξης. Προς αυτή την κατεύθυνση απέστειλε έγγραφο προς τη Σύνοδο στις 25 Μαρτίου 1836, με το οποίο πρότεινε τη μεταβολή τού σχετικού άρθρου του Β. Διατάγματος. Η Σύνοδος, αρχικά, φάνηκε ν' αποδέχεται την πρόταση της κυβέρνησης, ωστόσο κρίθηκε αναγκαία η γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας. Το τελευταίο απεφάνθη να διαιρεθούν οι Επαρχίες σε 30 μόνιμες, σύμφωνα με τις 30 Διοικήσεις, στις οποίες είχε διαιρεθεί το κράτος αντί των 10 Νομών, που υφίσταντο.

Επιπλέον, το Διοικητικό Τμήμα τού Συμβουλίου της Επικρατείας γνωμοδότησε υπέρ της διατήρησης των υπάρχουσών επισκοπών. Το Συμβούλιο της Επικρατείας αποδέχθηκε τη συγκεκριμένη απόφαση και την κοινοποίησε στο ελληνικό κοινοβούλιο. Η απόφαση αυτή έδινε τη δυνατότητα στην ελλαδική Εκκλησία να χειροτονεί επισκόπους στις χηρεύουσες επισκοπές. Ωστόσο, ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, οποίος ήταν σύμβουλος του υπουργείου των Εκκλησιαστικών, προέβαλε έντονες αντιρρήσεις θεωρώντας, ότι οι μόνιμες επισκοπές έπρεπε να παραμείνουν 10, καθώς θεωρούσε ότι εάν η Εκκλησία της Ελλάδος προχωρήσει στη χειροτονία νέων Αρχιερέων αυτό θα μπορούσε να προκαλέσει αντιδράσεις εκ μέρους τού Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο ενδεχομένως να μην προχωρούσε στον μέλλον στην αναγνώριση της Ελλαδικής Εκκλησίας.

Η στάση τού Σκαρλάτου Βυζαντίου δεν ικανοποίησε την κυβέρνηση, η οποία είχε πολιτικό συμφέρον να μεταβάλλει τη διάταξη, η οποία σχετιζόταν με τις μόνιμες και προσωρινές επισκοπές. Το θέμα επανήλθε στο προσκήνιο στις 2 Αυγούστου 1836¹⁹⁸ με το θάνατο τού επισκόπου Ευβοίας Ανθίμου. Το αρμόδιο υπουργείο απέστειλε στις 24 Αυγούστου 1836 έγγραφο στην Ιερά Σύνοδο, με σκοπό να ζητήσει τη γνώμη της σχετικά με το τι πρέπει να γίνει εφόσον χηρεύσει μία από τις 10 μόνιμες Επαρχίες, μία από τις οποίες ήταν και αυτή τής Ευβοίας. Η Σύνοδος, όμως, δεν προχωρά άμεσα στην έκδοση απάντησης. Το υπουργείο επανέρχεται στο ζήτημα στις 2 Σεπτεμβρίου 1836. Η Σύνοδος στις 4 Σεπτεμβρίου αποστέλλει εγγράφως την απόφασή της με την οποία εκφράζει τη θλίψη της σχετικά με την ανωμαλία και την αταξία, η οποία έχει προκύψει και ζητά την άμεση επίλυση του προβλήματος, η οποία προϋποθέτει την σαφή και οριστική διαίρεση των επισκοπών της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ωστόσο, δεν παίρνει σαφή θέση για την επισκοπή Ευβοίας, καθώς όπως ισχυρίζεται το κράτος οφείλει να βάλει τάξη στα θέματα τής Εκκλησίας.

Η Σύνοδος επανέρχεται με έγγραφο στις 10 Σεπτεμβρίου 1836 και ζητά από το κράτος ν' αναλάβει τη μέριμνα για τον οριστικό και αμετάθετο προσδιορισμό της διαίρεσης των επισκοπών, την οριστικοποίηση των ορίων κάθε μίας από αυτές και

¹⁹⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής 'Εκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.191

¹⁹⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.191

την καταγραφή των περιουσιακών τους στοιχείων. Η στάση τής Ιεράς Συνόδου αναγκάζει το υπουργείο των Εκκλησιαστικών να στείλει στις 31 Δεκεμβρίου 1836 προς τη Σύνοδο το σχέδιο τού Β. Διατάγματος, το οποίο αποτελείτο από 15 άρθρα και με το οποίο καθοριζόταν ο μισθός των επισκόπων, οι οποίοι κατείχαν θέση σε μόνιμες ή προσωρινές επισκοπές, καθώς τα περιουσιακά στοιχεία των επισκόπων. Επιπλέον, από το Β.Διάταγμα καθίσταται σαφής η υποχρέωση της Ιεράς Συνόδου να πληρώνει τις χηρεύουσες Επαρχίες είτε με μεταθέσεις είτε με χειροτονίες Επισκόπων.

Η Ιερά Σύνοδος στις 10 Φεβρουαρίου 1837 απαντάει εγγράφως στο υπουργείο και εκφράζει την ανησυχία της για τη στάση της κυβέρνησης. Θεωρεί άτοπο το γεγονός ότι με Βασιλικό Διάταγμα στις 20 Νοεμβρίου 1833¹⁹⁹ συγχωνεύθηκαν οι 48 Επαρχίες, οι οποίες βρίσκονταν στην ελληνική επικράτεια σε 10, ενώ παράλληλα εγκαθιδρύθηκαν προσωρινές επισκοπές.

Η Ελλαδική Εκκλησία μέσω της Ιεράς Συνόδου αντιπροτείνει τον οριστικό καθορισμό των επισκοπών σε 26 με προκαθορισμένα γεωγραφικά όρια, τα οποία θα έχουν υπό ιδιοκτησία τους ακίνητα εκκλησιαστικά κτήματα, τα οποία θα χαρακτηρίζονταν από τους Πολιτειακούς φόρους απαλλοτρίωτα. Παράλληλα, προτείνει την κατάργηση των επισκοπών, οι οποίες δεν είναι λειτουργικές. Τέλος, ζητάει την παύση της διάκρισης μεταξύ των μόνιμων και προσωρινών Επισκοπών.

Η Σύνοδος, ωστόσο, δεν προχώρησε σε καμία ενέργεια, προκειμένου να επιβάλλει τις θέσεις της. Επιπλέον, στις χηρεύουσες Επισκοπές Κορίνθου και Ευβοίας προχώρησε σε διορισμό Επιτροπών, για τη διοίκησή τους. Το ίδιο έπραξε η Σύνοδος και όταν εκοιμήθησαν οι επίσκοποι Άνδρου Σωφρόνιος και Σκύρου Γρηγόριος. Η στάση αυτή της Συνόδου προκάλεσε δυσφορία στους κόλπους της, καθώς δινόταν η ευκαιρία σε ορισμένους να εκμεταλλευτούν την υφιστάμενη κατάσταση προς ίδιον όφελος. Επιπλέον, οι πιστοί εξέφραζαν ανοιχτά την αντίθεσή τους προς τις επιλογές της Συνόδου, καθώς θεωρούσαν, ότι οι χηρεύουσες επισκοπές πρέπει να απολαμβάνουν την προστασία από τους επισκόπους, σύμφωνα με τους κανόνες τής Εκκλησίας.

Σε κάθε ευκαιρία η Εκκλησία της Ελλάδας ζητά από το υπουργείο των Εκκλησιαστικών να βρεθεί λύση στο θέμα των επισκόπων. Μία νέα αφορμή, για να έρθει το ζήτημα εκ νέου στην επιφάνεια, δίνεται στις 3 Απριλίου 1837, όταν το υπουργείο ζητά να εκλεγεί επίσκοπος Άνδρου ο Σεραφείμ²⁰⁰, ο οποίος είχε διατελέσει μητροπολίτης Σμύρνης. Ο Σεραφείμ είχε εκπέσει εκ του πρώτου του αξιώματος κατόπιν πιέσεων που άσκησε η οθωμανική διοίκηση προς τον Πατριάρχη, εξαιτίας του γεγονότος ότι ο Σεραφείμ είχε υποδεχθεί τον βασιλιά Όθωνα κατά τη μετάβαση του τελευταίου στη Σμύρνη το 1833.

Παρά το γεγονός ότι ο υπουργός διαβίβασε εγγράφως στη Σύνοδο την επιθυμία του βασιλιά για την αποκατάσταση του Σεραφείμ η τελευταία εξακολουθεί να διατηρεί την πάγια θέση της να επιλυθεί πρώτα το ζήτημα, το οποίο σχετίζεται με τις Επισκοπές και στη συνέχεια ν' ασχοληθεί με τη χειροτονία του Σεραφείμ στην επισκοπή Άνδρου, καθώς και την πλήρωση των υπολοίπων χηρευουσών Επισκοπών. Μετά από σύντομο χρονικό διάστημα στις 10 Απριλίου του 1837 ο υπουργός των Εκκλησιαστικών Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός αντικαθίσταται από τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη, ο οποίος διατηρεί, παράλληλα, και την εποπτεία του υπουργείου των Εσωτερικών. Ο νέος υπουργός στις 15 Απριλίου 1837 αποστέλλει εγγράφως στη Σύνοδο την επιθυμία του ν' αποκατασταθεί ο Σεραφείμ στην Επισκοπή Άνδρου, σύμφωνα και με τη θέληση του Όθωνα. Σημειώνει, παράλληλα, την πρόθεσή του, η

¹⁹⁹Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 ,σ.192

²⁰⁰Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π* , σ.193

οποία είναι να μην καταργηθεί μελλοντικά η επισκοπή Άνδρου, αλλά να συμπεριληφθεί στις μόνιμες επισκοπές.

Η στάση, όμως, της Συνόδου εξακολουθεί να είναι άτεγκτη. Απαιτεί την άμεση λύση του θέματος των Επισκοπών, προτού συσχεφθεί για την πρόταση της κυβέρνησης, η οποία σχετίζεται με την αποκατάσταση του Σεραφείμ. Ύστερα, μάλιστα, από χρονικό διάστημα ενός μήνα, στις 25 Μαΐου 1837 η Σύνοδος εφιστά την προσοχή στην κυβέρνηση ν' ασχοληθεί με τα προβλήματα που ταλανίζουν τον ενοριακό κλήρο.

Η απάντηση της κυβέρνησης είναι άμεση και απροσδόκητη. Στις 9 Ιουνίου 1837 εκδίδεται Βασιλικό Διάταγμα, το οποίο συνιστά παρερμηνεία τού εγγράφου, το οποίο είχε αποστείλει η Σύνοδος στις 26 Απριλίου 1837 προς το υπουργείο. Σύμφωνα, με το έγγραφο αυτό ο υπουργός εξέλαβε ως αποδεκτό από τη Σύνοδο τον διορισμό του Σεραφείμ ως επισκόπου Άνδρου. Η Σύνοδος μετά την κοινοποίηση του διατάγματος διεμαρτυρήθη έντονα. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η συνάντηση του αρχικαγγελάριου Rudhart με τον πρόεδρο της Συνόδου, επίσκοπο Κυνουρίας Διονύσιο. Ο Rudhart παρακάλεσε τον πρόεδρο της Συνόδου να υποχωρήσει, προκειμένου ν' αποφευχθεί το σκάνδαλο. Η Σύνοδος παρά τη διαμαρτυρία της σχετικά με το Βασιλικό Διάταγμα αποδέχτηκε το διορισμό του Σεραφείμ ως επισκόπου Άνδρου, όμως, επέμεινε στην άμεση λύση του ζητήματος των επισκόπων.

Στις 27 Αυγούστου 1837 με αφορμή το θάνατο του επισκόπου Ακαρνανίας Πορφυρίου και στις 30 Σεπτεμβρίου 1839²⁰¹ με αφορμή το θάνατο του Γόρτυνος Ιγνατίου η Σύνοδος επενθύμησε σε έντονο ύφος την ευθύνη που έφερε το υπουργείο των Εκκλησιαστικών, προκειμένου να επιλύσει το χρονίζον πρόβλημα των Επισκοπών. Όμως, ο αρμόδιος υπουργός εξακολουθούσε να αδιαφορεί για το θέμα.

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα παρέμειναν ακαθόριστα τα όρια τής δράσης της Ιεράς Συνόδου, με αποτέλεσμα αρκετές φορές να δέχεται συστάσεις από το αρμόδιο υπουργείο. Ενδεικτική είναι η σύσταση την οποία κάνει ο υπουργός των Εκκλησιαστικών προς την Ιερά Σύνοδο, επειδή η τελευταία έδωσε άδεια σε επίσκοπο να μεταβεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του, ενώ η συγκεκριμένη άδεια έπρεπε να εγκριθεί και να δοθεί μόνο από τον υπουργό. Μία άλλη περίπτωση, η οποία φανερώνει την απόλυτη διοικητική εξάρτηση της Συνόδου από την κυβέρνηση είναι τα γεγονότα, τα οποία λαμβάνουν χώρα κατά το έτος 1837. Εκείνη την περίοδο το υπουργείο των Εσωτερικών ζητά από τη Σύνοδο να συστήσει στους ιερείς να κατακρίνουν εξ' άμβωνος τις πράξεις ορισμένων κακοποιών, οι οποίοι με σκοπό την εκδίκηση προέβαιναν στην κοπή δένδρων, στη θανάτωση ζώων και σε άλλες κακόβουλες ενέργειες. Η Σύνοδος, όμως, για ακόμη μία φορά προσλαμβάνει εσφαλμένα το αίτημα της κεντρικής διοίκησης. Προχωράει, λοιπόν, ένα βήμα παραπέρα και ζητάει από τους κληρικούς να μη διστάζουν να επιβάλλουν εκκλησιαστικά επιτίμια, ακόμη και αφορισμό, έστω και ανώνυμα, σ' αυτούς που προβαίνουν σε τέτοιες ενέργειες. Το υπουργείο των Εκκλησιαστικών επικρίνει τις ακραίες επιλογές της Ιεραρχίας τονίζοντας, ότι δεν πρέπει να γίνεται ακραία χρήση του αφορισμού. Την θέση αυτή αποδέχεται, άμεσα, η Σύνοδος.

Επιπλέον, το έτος 1839 η Εκκλησία της Ελλάδας βρίσκεται σε μεγάλη ανάγκη να προμηθευτεί άγιο Μύρο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και διαβιβάζει το αίτημά της στην κυβέρνηση. Ο Βασιλιάς επικυρώνει το αίτημα τής Συνόδου, όμως το αίτημα δεν υλοποιείται, εξαιτίας τής αντίδρασης του Γραμματέα της Συνόδου, Θεοκλήτου Φαρμακίδη, ο οποίος θεωρεί ότι η Εκκλησία της Ελλάδας δεν πρέπει να λαμβάνει το άγιο Μύρο από την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, ενώ συγχρόνως επεδίωκε την

²⁰¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.194

οριστική «ακοινωνησία» και ρήξη της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.²⁰²

Την ίδια περίοδο η Ελλαδική Εκκλησία ήρθε αντιμέτωπη με το πρόβλημα «της μετάφρασης των Γραφών». Στις 24 Σεπτεμβρίου 1835 εξελέγη Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ο Γρηγόριος ΣΤ.²⁰³ Ο νέος Οικουμενικός Πατριάρχης ίδρυσε «Επιτροπή εκκλησιαστική και πνευματική»²⁰⁴ με σκοπό να προστατεύσει το ποιμνίο του. Προς αυτή την κατεύθυνση το 1836²⁰⁵ μαζί με την αναγγελία σχετικά με την ίδρυση της συγκεκριμένης Επιτροπής το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε συνεργασία με τα άλλα Πατριαρχεία συνέταξε Συνοδική Εγκύκλιο. Με την εγκύκλιο αυτή ο Οικουμενικός Πατριάρχης υποδείκνυε τους κινδύνους, οι οποίοι απειλούν τον ελληνικό ορθόδοξο λαό από την δράση των ιεραποστόλων. Οι τελευταίοι με τις ενέργειές τους αποσκοπούσαν να προσηλυτίσουν μέλη της ορθοδόξου Εκκλησίας χρησιμοποιώντας ως μέσα τη φιλανθρωπία, τη διδασκαλία της αλήθειας αλλά και οποιουδήποτε άλλου είδους ευεργεσία. Επίσης, προς την ίδια κατεύθυνση οι ιεραπόστολοι προχώρησαν στη μετάφραση της Αγίας Γραφής. Η αντίδραση του Γρηγορίου υπήρξε άμεση, καθώς στις 1 Μαρτίου 1839 δημοσίευσε εγκύκλιο «κατά της εις τό άπλοῦν μεταφράσεως τῶν Γραφῶν».²⁰⁶

Εμμέσως η Εγκύκλιος του Πατριάρχη αναφέρεται και στην κατάσταση που επικρατεί στην εκκλησιαστική ζωή της Ελλάδας. Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης ορθά είχε διαγνώσει ότι αρκετοί «ομοεθνεῖς» επιβουλεύονταν την ορθοδοξία με τη σύμπραξη των ετεροδόξων ιεραποστόλων. Ανάμεσα σε εκείνους, οι οποίοι στρέφονταν εναντίον της ορθοδοξίας εθεωρείτο κατά τον Φαρμακίδη ο Νεόφυτος Βάμβας.²⁰⁷

Ο διαπρεπής κληρικός Ν. Βάμβας γεννήθηκε το 1770 στη Χίο. Φοίτησε στη φημισμένη Σχολή της Σίφνου,²⁰⁸ η οποία βρισκόταν υπό την πνευματική διοίκηση της Αγιοταφικής Αδελφότητας της Ιερουσαλήμ. Στη συνέχεια μετέβη στη Σχολή της Πάτμου, όπου συνέχισε τις εγκύκλιες σπουδές του. Ο Ν. Βάμβας στη συνέχεια μετέβη στο Παρίσι, όπου σπούδασε φιλοσοφία, φιλολογία και θετικές επιστήμες. Κατά την επτάχρονη παραμονή του στο Παρίσι συνδέθηκε στενά με τον Α. Κοραή²⁰⁹, του οποίου έγινε ένθερμος υποστηρικτής. Στη συνέχεια επιστρέφει στη Χίο, όπου αναλαμβάνει και τη διεύθυνση της σχολής που λειτουργούσε στο νησί.

Το 1821 με τη μεγάλη Επανάσταση καταστρέφεται και η Χίος. Ο Ν. Βάμβας έλαβε ενεργά μέρος στον Αγώνα και συνέβαλε σημαντικά στο έργο του Δ. Υψηλάντη ως γραμματέας και σύμβουλος του. Όμως, κατά την επιδρομή του Δράμαλη αναγκάστηκε ν' απομακρυνθεί από την Πελοπόννησο και να μεταβή στην Κεφαλονιά, όπου εργάστηκε ως διδάσκαλος. Το 1835 μεταβαίνει στην Ερμούπολη, προκειμένου να διδάξει στο εκεί γυμνάσιο. Το Μάιο του 1836²¹⁰, επειδή στη Σύρο διεδόθησαν συγγράμματα των Αμερικανών ιεραποστόλων, τα οποία αναφέρονταν στις εικόνες και στο πρόσωπο της Θεοτόκου, ξέσπασαν μεγάλες ταραχές. Τόσο οι ορθόδοξοι όσο και οι ρωμαιοκαθολικοί κάτοικοι τού νησιού προχώρησαν στην καύση των ιεραποστολικών συγγραμμάτων. Η αποδοκιμασία αυτή αφορούσε τόσο τους ιεραποστόλους όσο και τον Ν. Βάμβα, ο οποίος είχε συνεργαστεί μαζί τους.

²⁰²Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.195

²⁰³Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.164

²⁰⁴Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.165

²⁰⁵Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.166

²⁰⁶Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.170

²⁰⁷Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.199

²⁰⁸Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.200

²⁰⁹Χ.Παπαδόπουλος, ό.π.,σ.202

²¹⁰Χ.Παπαδόπουλος, ό.π., σ.206

Μετά τα δυσάρεστα αυτά γεγονότα ο Νεόφυτος αναγκάζεται να εγκαταλείψει το νησί μέσα στη νύχτα και να μεταβή στον Πειραιά.²¹¹ Με την μετεγκατάστασή του στην Αθήνα διορίζεται καθηγητής της φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου.

Ωστόσο, η περίοδος αυτή της ζωής του Νεοφύτου εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από έντονες καταστάσεις, καθώς και ως καθηγητής του Πανεπιστημίου, εξακολουθεί να ασχολείται με τη μετάφραση της Αγίας Γραφής. Το γεγονός αυτό τον κατέστησε ύποπτο στη συνείδηση του λαού, καθώς τη μετάφραση και τη διάδοσή της στον ελληνικό λαό προωθούσαν οι ξένοι προτεστάντες ιεραπόστολοι. Ήδη, από τα τέλη του 1823 και στα τέλη του 1824 κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι ιεραπόστολοι και οι αντιπρόσωποι των Βιβλικών Εταιρειών,²¹² οι οποίοι προωθούν μεταφράσεις της Αγίας Γραφής στην απλή καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα.

Ταυτόχρονα, οι Διαμαρτυρόμενοι διέδιδαν στον ελλαδικό χώρο μαζί με τη μετάφραση της Αγίας Γραφής και άλλα θεολογικά συγγράμματα με σκοπό να τονίσουν ότι η ορθή πίστη του χριστιανισμού πρέπει να στηρίζεται μόνο στην Αγία Γραφή, όπως πρεσβεύει το προτεσταντικό δόγμα. Ο Ν. Βάμβας, ήδη, πριν την εγκατάστασή του στην Αθήνα είχε συνεργαστεί με πολλούς Έλληνες λόγιους, καθώς και με τους βρετανούς Leers και Laounths για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής, χωρίς όμως να έχει σκοπό να νοθεύσει την ορθόδοξη χριστιανική πίστη των Ελλήνων. Την καλοπροαίρετη στάση του Ν. Βάμβα απέναντι στην Εκκλησία της Ελλάδας αποδεικνύει και η συνεργασία του με τον Θ. Φαρμακίδη για την επίλυση του εκκλησιαστικού ζητήματος.

Το 1834 κυκλοφόρησε η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από το Εβραϊκό Κείμενο στη νεοελληνική γλώσσα. Η μετάφραση κατακρίνεται έντονα από τον ιεροκήρυκα Γερμανό, ο οποίος στρέφεται εναντίον τόσο του Θ. Φαρμακίδη όσο και του Ν. Βάμβα, βρίσκοντας συμπαραστάτη στον αγώνα του τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, ο οποίος μόλις είχε εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Οι εξελίξεις αναγκάζουν την Ιερά Σύνοδο ν' αποστείλει έγγραφο στις 4 Σεπτεμβρίου 1834 προς το υπουργείο Εκκλησιαστικών με το οποίο επικρίνει και καταγγέλλει τις κινήσεις των ξένων ιεραποστόλων. Επιπλέον, στηλιτεύει τη στάση των Βιβλικών Εταιρειών,²¹³ τις οποίες όπως παραδέχεται θα ήταν άξιες επαίνου και ευγνωμοσύνης, αν περιορίζονταν μόνο στη διάδοση των Γραφών, ωστόσο προχωρούν και στη διάδοση και άλλων βιβλίων, τα οποία προσβάλλουν όχι μόνο τα ήθη και τα έθιμα, αλλά και τα δόγματα της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Παράλληλα, η Σύνοδος κάνει μνεία στο γεγονός ότι στην Ελλάδα κυκλοφορούν διδακτικά βιβλία, τα οποία όχι μόνο είναι γραμμένα σε αθλιεστάτη γλώσσα, αλλά προάγουν και ετερόδοξα φρονήματα. Η Ιεραρχία στρέφεται κατά της νεοεκδοθείσας μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης, η οποία προέρχεται από το πρωτότυπο εβραϊκό κείμενο. Η κίνηση αυτή αποσκοπεί, σύμφωνα με τη Σύνοδο, στην προσβολή της έγκυρης για την Ορθόδοξη Εκκλησία μετάφραση των Εβδομήκοντα.

Η Σύνοδος, λοιπόν, διαμηνύει το αίτημά της να μην κυκλοφορούν βιβλία των ξένων ιεραποστόλων, τα οποία εκδίδονται, κυρίως, στο Λονδίνο και στη Μελίτη (περιοχή της Βουλγαρίας) αν δεν έχουν την έγκρισή της. Η Σύνοδος ζητά τα σχολεία, τα οποία ιδρύθηκαν από ιεραποστόλους σε διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας να τεθούν άμεσα υπό τον έλεγχο του κράτους και οι μαθητές τους να διδάσκονται τα θρησκευτικά μαθήματα από ορθοδόξους εκπαιδευτικούς. Επιπλέον, η Σύνοδος αξιώνει την τοποθέτηση της εικόνας του Ιησού Χριστού σε κάθε αίθουσα διδασκαλίας των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Παράλληλα, η ιεραρχία

²¹¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.206

²¹² Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.207

²¹³ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.208

της Ελλαδικής Εκκλησίας εφιστά την προσοχή της κεντρικής διοίκησης σχετικά με το διορισμό του Κορκ, ως διευθυντή εκπαιδευτικού ιδρύματος, γεγονός το οποίο συνιστά κατά τη Σύνοδο σκάνδαλο, καθώς σκοπός του εν λόγω ιεραποστόλου είναι ο προσηλυτισμός των Ελλήνων σε αλλότρια δόγματα από το ορθόδοξο.

Η κυβέρνηση σπεύδει ν' απαντήσει στη Σύνοδο στις 18 Μαρτίου 1835 και αιτείται από την τελευταία να της επιδοθεί ο κατάλογος των βιβλίων, τα οποία θεωρεί επικίνδυνα. Συγχρόνως, στις 2 Απριλίου 1835 η Ελλαδική Εκκλησία δημοσιοποίησε απόφασή της, με την οποία στρέφεται εναντίον της μετάφρασης του κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης, το οποίο παρουσιάζει αποκλείσεις από το κείμενο των Εβδομήκοντα το οποίο χρησιμοποιείται από την ορθόδοξη Εκκλησία. Επίσης, η Σύνοδος κάνει μνεία στα βιβλία της Ευαγγελικής Εταιρείας, τα οποία εισήχθησαν και χρησιμοποιήθηκαν στα δημοτικά σχολεία, ζητώντας την άμεση συγκέντρωση και κατάργησή τους.

Η ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε το δίκαιο των αιτημάτων της Συνόδου και τον Οκτώβριο του 1835 προχώρησε στην παύση του Κορκ, ο οποίος εργαζόταν με σκοπό τη διάδοση του Καλβινισμού.²¹⁴ Συγχρόνως, η Ιεραρχία με εγκύκλιό της στις 11 Δεκεμβρίου 1835 προς τους επισκόπους, τούς καλεί να συγκεντρώσουν από τα σχολεία τα βιβλία της Βιβλικής Εταιρείας, τα οποία είχαν απαγορευθεί και να τα αποστείλουν στην Αθήνα. Επιπλέον, η Σύνοδος με νέα εγκύκλιο στις 13 Μαρτίου 1836 απευθυνόμενη προς τους επισκόπους εκφράζει την έντονη αποδοκιμασία της έναντι των προτεσταντικών Βιβλικών Εταιρειών για τα εκδιδόμενα ιερά και άλλα θρησκευτικά βιβλία στην καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα. Με το ίδιο πνεύμα αναφέρεται στην προσοχή την οποία οφείλουν να επιδεικνύουν οι κληρικοί και οι μοναχοί της ορθοδόξου Ελλαδικής Εκκλησίας απέναντι στους προτεστάντες διδασκάλους.

Μετά την έκδοση των συγκεκριμένων εγκυκλίων απαγορεύτηκαν τα προτεσταντικά δημοσιεύματα, όμως η απαγόρευση αυτή, δυστυχώς, επεκτάθηκε και στα χρήσιμα βιβλία, τα οποία εκδίδονταν από ξένους εκδοτικούς οίκους. Μάταια ο Θ. Φαρμακίδης²¹⁵ προσπάθησε να υποδείξει την ανάγκη της διάκρισης των χρήσιμων από τα επιβλαβή συγγράμματα. Ο κύριος δέκτης, όμως, των επιθέσεων υπήρξε ο Ν. Βάμβας, ο οποίος συνεργαζόταν με ξένους ιεραποστόλους για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής. Ο Νεόφυτος το 1836 εκδίδει σύντομο κείμενο με τον τίτλο «Σύντομος απάντησις πρὸς τὸν ὑποκρυπτόμενον ὑπὸ Ζ.Π.Ρ πατέρα τῆς πρό ὀλίγου διαδόθεισης ἀναισχύντου ἐπιστολῆς περὶ τοῦ τίς ὁ ὑποκρυπτόμενος σκοπὸς τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἱεραποστόλων τῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας».²¹⁶ Στο κείμενο αυτό ο Νεόφυτος ομολογεί ότι συμμετείχε στην μετάφραση τῆς Αγίας Γραφής, επειδή είχε την πεποίθηση ότι επιτελεί ἔργο ευσεβές και ωφέλιμο για ὅλες τις γενιές των Ελλήνων, καθώς με τη συγκεκριμένη μετάφραση γνωστοποιεῖ και διαδίδει στο λαό την ορθόδοξη παράδοση και διδασκαλία. Επιπλέον, χαρακτηρίζει ως «γελοῖο και αμαθές σόφισμα» τον ισχυρισμό ότι χάνει την πνευματικὴ του αξία το κείμενο τῆς Αγίας Γραφής με τη μετάφρασή του στην κοινὴ γλώσσα. Ο Νεόφυτος ἔρχεται να ισχυροποιήσει το ἐπιχείρημά του διατυπώνοντας την ἄποψη ὅτι ἡ Θεία Αλήθεια αυτοπροσδιορίζεται ἀπὸ υψηλά πνευματικὰ νοήματα και ὅτι στόχος ὅλων ὄσων την μελετοῦν θα πρέπει να εἶναι ἡ διάδοσή της στη γλώσσα την οποία μιλάει και γράφει ὁ κάθε λαός. Στο κείμενό του αυτό ο Ν. Βάμβας αναφέρεται στην ἀνικανότητα του ἱεροῦ κλήρου να κηρύξει το Θεῖο λόγο, ἐνῶ τονίζει και ἐξαίρει τὴ σημασία τοῦ Εβραϊκοῦ κειμένου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σε σχέση με τὴ μετάφραση των Εβδομήκοντα. Τέλος,

²¹⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.209

²¹⁵ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.σ.210

²¹⁶ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.σ.211

υποστηρίζει το έργο τής Βιβλικής Εταιρείας και αποτιμά θετικά το έργο των ιεραποστόλων χαρακτηρίζοντάς το ευεργετικό και σωτήριο, ενώ κατακρίνει δριμύτητα τη στάση «των ζηλωτών», όπως χαρακτηρίζει εκείνους, οι οποίοι αντιτίθεντο στις κινήσεις αυτές.

Η Ιερά Σύνοδος με εγκύκλιό της στις 22 Μαΐου 1837 εκθέτει διεξοδικά τις ανεπίτρεπτες ενέργειες των ιεραποστόλων, ενώ παράλληλα κάνει μνεία στην αξία τής μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης των Εβδομήκοντα για την Ορθόδοξο Ανατολική Εκκλησία. Η απάντηση του Ν. Βάμβα προς τη Σύνοδο υπήρξε άμεση. Με επιστολή του στις 24 Μαΐου 1837²¹⁷ επισημαίνει ότι η πρόθεσή του δεν ήταν η προώθηση της Εβραϊκής μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης προς το λαό²¹⁸ και ότι δεν συνεργάστηκε με τους ετεροδόξους με σκοπό να βλάψει την ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ σημειώνει ότι σέβεται και αποδέχεται την κανονικότητα της μετάφρασης των Εβδομήκοντα. Η Ιεραρχία αποδέχεται τις εξηγήσεις του Ν. Βάμβα και στις 14 Ιουνίου 1837²¹⁹ υπό την καθοδήγηση του Κωνσταντίνου Οικονόμου προχωρεί στην επίπληξη τού Νεοφύτου.

Είναι γεγονός, ότι η στάση τού Ν. Βάμβα μπορεί να χαρακτηριστεί ως «περίεργη», καθώς απέναντι στη Σύνοδο επιδεικνύει μία συμπεριφορά απολογητική, ενώ απευθυνόμενος στον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ' Οικονόμων, μέσω του κειμένου του, το οποίο δημοσίευσε το 1838 με τίτλο «Περί τής νεοελληνικῆς Ἐκκλησίας, τήν ὁποίαν ὁ αἰδεσιμότατος Πρεσβύτερος καί Οικονόμος Κωνσταντίνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων συμπεραίνει ἐκ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν σύντομος Ἀπάντησις ὑπό Ν. Βάμβα» φαίνεται να μένει αμετακίνητος στις αρχικές του θέσεις. Πιο συγκεκριμένα, η πραγματεία αυτή ὄξυνε περισσότερο τον ανταγωνισμό μεταξύ των φιλελευθέρων και των συντηρητικών.

Στην πραγματεία του αυτή ο Ν. Βάμβας επιτίθεται κατά του Κ. Οικονόμου και υπεραμύνεται των θέσεων του Θ. Φαρμακίδη. Για μία ακόμη φορά δίνεται η δυνατότητα στον Νεόφυτο να εκθέσει τις θέσεις του. Αρχικά, υπεραμύνεται της αξίας και του μεγάλου κύρους τού Εβραϊκού κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης, ενώ θεωρεί επιτακτική την ανάγκη να μεταφραστεί ὄχι μόνο η Παλαιά, αλλά και η Καινή Διαθήκη στη νεοελληνική γλώσσα. Επιπλέον, θεωρεί τον πρεσβύτερο Κ. Οικονόμο υπεύθυνο για το φόβο, που προκαλείται στους Έλληνες με πρόσχημα το φόβητρο της νεοελληνικῆς Εκκλησίας.²²⁰

Η Ιερά Σύνοδος χαρακτήρισε την πραγματεία τού Νεοφύτου ως «λυμαντικήν πρὸς τὸν ὀρθόδοξον λαόν τοῦ Θεοῦ» και προχώρησε στην αποκήρυξή της, ενώ απαίτησε από την κυβέρνηση την απαγόρευση αναδημοσιοποίησής της και την εξαφάνιση των αντιτύπων της. Η κυβέρνηση δεν ικανοποίησε την αξίωση αυτή της Συνόδου. Συνεχίστηκε, λοιπόν, η μετάφραση τής Αγίας Γραφής, καθώς την ίδια περίοδο ταυτόχρονα με την πραγματεία του Νεοφύτου εκδόθηκαν Τά τέσσερα Εὐαγγέλια καὶ αἱ Πρᾶξεις τῶν Ἀποστόλων²²¹, που αποτελούν μετάφραση του Ν. Βάμβα, καθηγητή της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ὁθωνος. Τα έργα αυτά του Νεοφύτου εκδόθηκαν με τη συνδρομή της Βρετανικῆς Ιερογραφικῆς Εταιρείας το 1838.

Στο έργο αυτό του Νεοφύτου η απάντηση έρχεται άμεσα από τον Κ. Οικονόμου μέσα από το πόνημά του «Ἐπικρίσεις εἰς τὴν περί Νεοελληνικῆς Ἐκκλησίας σύντομον ἀπάντησιν τοῦ σοφολογιωτάτου Διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Βάμβα, ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτέρου καί Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων». Η

²¹⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.212

²¹⁸ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.,σ.213

²¹⁹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.,σ.209

²²⁰ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.,σ.213

²²¹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.,σ.214

πραγματεία αυτή αποτελεί έναν σπουδαίο καρπό τής πνευματικής εργασίας του Οικονόμου. Στο κείμενό του λέξη προς λέξη και φράση προς φράση αναιρεί τα επιχειρήματα του Βάμβα και καταρρίπτει τα επιχειρήματα της μετάφρασης των Γραφών. Ωστόσο, παρατηρείται μία υπερβολή στην προσέγγιση του Οικονόμου σχετικά με τη μετάφραση των Εβδομήκοντα.²²² Στον επίλογο του έργου του ο συγγραφέας εξυμνεί την προσφορά της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως υπενθυμίζοντας τη διαχρονικά μεγάλη προσφορά της στο Ελληνικό Έθνος.

Ο Ν. Βάμβας για μία ακόμη φορά διατηρεί την αντιπαράθεσή του με τον Κ. Οικονόμου στο προσκήνιο μέσω πονήματός του με τίτλο «Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐπίκρισιν».²²³ Η συγκεκριμένη δημοσίευση αποσκοπούσε στην πρόληψη επικριτικῶν σχολίων τόσο ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο, τα οποία θα μπορούσαν να καταστούν επιζήμια τόσο για τον ἴδιο ὅσο καὶ τον Θ. Φαρμακίδη. Επιπλέον, αποσκοπούσε στο να χαρακτηριστεί ο Κ. Οικονόμου ὡς συκοφάντης καὶ υπονομευτὴς τῆς ανεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδας καὶ ταυτόχρονα ὡς ἀνακόλουθος τῶν θέσεών του στο ζήτημα τῆς μετάφρασης τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ο Νεόφυτος διατείνεται ὅτι το Ἀυτοκέφαλο τῆς Ἑλλαδικῆς Εκκλησίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὁμόφωνης ἀπόφασης τῶν Ἱεραρχῶν, ἐνῶ δεν διστάζει να κατηγορήσει ἀδίκως τὸν Κ. Οικονόμο, ὅτι πρόθεσή του εἶναι οἱ Ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας να ἐπιστρέψουν πάλι στὸν ἔλεγχο τοῦ Σουλτάνου μέσω τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.²²⁴ Ἐτσι, λοιπόν, ἡ Ἑλλάδα να υποδουλωθεῖ στὴν Ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία καὶ οἱ Ἐξάρχοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου να δίνουν ἐντολές τυραννικές, να ἀφορίζουν, να υφίστανται ταραζίες καὶ κατάσκοποι στο δημόσιο βίον καὶ να διαφθαρεῖ ἡ δημόσια ἐκπαίδευση με τὸ διωγμὸ ζωντανῶν καὶ κεκοιμημένων πεπαιδευμένων ἀνδρῶν καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν βιβλιοθηκῶν.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Νεόφυτος κατηγορεῖ τὸν Κ. Οικονόμο ὅτι ἐπιβουλεύεται τὴν ανεξαρτησία τῆς χώρας, ἡ γνώμη του αὐτὴ φαίνεται ὅτι παρακινεῖται ἀπὸ τις πεποιθήσεις τοῦ Θ. Φαρμακίδη.²²⁵ Ὡστόσο, ἀδίκως κατηγορεῖ τὸν Οικονόμο, καθὼς ὁ τελευταῖος δεν υποστήριξε ὅτι ἔπρεπε να καταργηθεῖ τὸ Ἀυτοκέφαλο τῆς Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ να υπαχθεῖ στο Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἀντίθετα, υποστήριξε ὅτι τὸ καθεστὼς τῆς Ἑλλαδικῆς Εκκλησίας ὀφείλε να ἀναγνωρισθεῖ ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἐπιτάσσουν οἱ Ἱεροὶ Κανόνες καὶ ἔτσι ἡ Εκκλησία τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου να καταστεῖ ἐλεύθερη σε μία ἐλεύθερη χώρα.

Ἐπιπλέον, ὁ Ν. Βάμβας στὴν «Ἀνταπόκριση» του κατηγορεῖ τὸν Κ. Οικονόμο ὡς ὑβριστὴ τοῦ Κοραή. Ἡ ἀλήθεια, ὁμῶς, εἶναι ὅτι ὁ Κ. Οικονόμο ποτέ δεν ἔπαυσε να ἐπαινεῖ τὸν Κοραή, για τὴ μεγάλη προσφορά του στο Γένος, ὡς διδάσκαλο. Ἡ στάση τοῦ Οικονόμου υπῆρξε επικριτικὴ ἀπέναντι στὸν Κοραή σχετικά με τις ἀπόψεις του καὶ τὴ διδασκαλία του, ἡ ὁποία ἀφορούσε τὴν Εκκλησία καὶ τὴν ὁποία θεωρούσε επικίνδυνη. Τέλος, ὁ Ν. Βάμβας ἐπικρίνει τὴ στάση τοῦ Οικονόμου σχετικά με τὴ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Πιο συγκεκριμένα, ἐπικρίνει τὸν Οικονόμο για τὴ θετικὴ στάση του ἀπέναντι στὴ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὴν ὁποία εἶχε πραγματοποιήσει στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἰλαρίωνας ὁ μετέπειτα μητροπολίτης

²²² Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Ἀθήνα 1920, σ.215

²²³ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.218

²²⁴ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.209

²²⁵ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.219

Τυρνόβου.²²⁶ Ο Οικονόμος κατά τη γνώμη του Βάμβα παλινδρομεί ως προς το θέμα αυτό.

Μετά από δύο χρόνια το συγκεκριμένο κείμενο τού Νεοφύτου δημοσιεύθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Ο μητροπολίτης Κυζίκου Ματθαίος εξέδωσε απάντηση για λογαριασμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Είχε προηγηθεί κείμενο του Διευθυντή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, πρώην μητροπολίτη Μεσημβρίας Σαμουήλ, ο οποίος απέκρουσε τις κατηγορίες του Βάμβα κατά του Οικονόμου ως προς το θέμα της μετάφρασης των Γραφών. Η απάντηση του μητροπολίτη Κυζίκου είχε σκοπό να προστατεύσει το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο κατά το παρελθόν είχε δώσει εντολή να πραγματοποιηθεί μετάφραση των Γραφών.

Είναι γεγονός, ότι το ζήτημα της μετάφρασης της Αγίας Γραφής θα ταραξεί την Εκκλησία της Ελλάδος και στο μέλλον, όμως είναι εμφανές ότι μεγάλη ευθύνη για το πρόβλημα, που προέκυψε φέρουν οι ξένοι ιεραπόστολοι. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημανθεί, ότι η σύσταση της «Βρετανικής και Αλλοδαπής Εταιρείας»²²⁷, όπως και οι περισσότερες Ιερογραφικές Εταιρείες είχαν ως αποκλειστικό σκοπό τη διάδοση της Αγίας Γραφής χωρίς την ύπαρξη σχολίων σ' αυτή, προκειμένου η ερμηνεία της να γίνεται προφορικά από όποιον το επιθυμεί. Ειδικότερα, σύμφωνα, με τον καταστατικό χάρτη της Βρετανικής Εταιρείας αναφέρεται ότι μόνος της σκοπός είναι η διάδοση της Αγίας Γραφής μεταφρασμένη στη γλώσσα κάθε έθνους, χωρίς την ύπαρξη σχολίων και ερμηνειών. Ο σκοπός της Εταιρείας έτυχε της αποδοχής της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, ωστόσο οι ξένοι ιεραπόστολοι αργότερα προχώρησαν στην ίδρυση σχολείων και στην ερμηνεία της Αγίας Γραφής με βάση το προτεσταντικό δόγμα. Η κίνηση αυτή προκάλεσε, όπως είδαμε, σφοδρές αντιστάσεις στους κόλπους της Ελλαδικής Εκκλησίας. Επιπλέον, η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης πραγματοποιήθηκε όχι με βάση τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, η οποία ήταν αποδεκτή από την Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά με βάση το εβραϊκό κείμενο. Αξιοσημείωτο, τέλος, είναι το γεγονός, ότι από εβραϊκό κείμενο παραλείπονται βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, τα οποία απορρίπτει η προτεσταντική ομολογία.²²⁸

Η Ελλαδική Εκκλησία εκτός από το ζήτημα της μετάφρασης της Αγίας Γραφής και της σύγκρουσης ανάμεσα στους συντηρητικούς, με κύριο εκφραστή τον Κ. Οικονόμο και τους φιλελευθέρους, με κύριους εκπρόσωπούς τους, τον Ν. Βάμβα και τον Θ. Φαρμακίδη, θα κλιθεί ν' αντιμετωπίσει μια νέα εκκλησιαστική ανωμαλία, την οποία προκάλεσε ο Θεόφιλος Καΐρης και η οποία ταραξε τα θεμέλια όχι μόνο της ορθόδοξου πίστεως αλλά και του ίδιου του χριστιανισμού στον ελλαδικό χώρο.

Ο Θεόφιλος Καΐρης γεννήθηκε στις 19 Οκτωβρίου του 1784 στην Άνδρο.²²⁹ Η υπόθεσή του δεν είχε φαινομενικά, τουλάχιστον, σχέση με το εκκλησιαστικό ζήτημα και τη γενικότερη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ωστόσο, εμπλέκεται, εξαιτίας της προσωπικότητας του Θεοφίλου στους πολιτικούς μηχανισμούς που επενεργούσαν σε γενικότερο ή σε ατομικό επίπεδο στην πολιτική ζωή της χώρας.

Ο Θεόφιλος Καΐρης ήταν ιερωμένος, ο οποίος είχε σπουδάσει στη Δύση και ήταν οπαδός του διαφωτισμού. Διετέλεσε αρχιδιδάσκαλος της Σχολής των Κυδωνιών λίγα χρόνια πριν από την έναρξη της Επανάστασης. Ο Καΐρης έζησε σ' όλη τους την κλίμακα τα επαναστατικά γεγονότα. Είχε μνηθεί στην Φιλική Εταιρεία και μετά την καταστροφή των Κυδωνιών πέρασε στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Έλαβε μέρος στις

²²⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.220

²²⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.221

²²⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.222

²²⁹ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.223

στρατιωτικές επιχειρήσεις και εξελέγη «παραστάτης» Άνδρου στις Εθνικές Συνελεύσεις.

Κατά τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια ταξίδεψε στη Δύση, ανανεώνοντας την επαφή του με τα δυτικά κέντρα παιδείας.²³⁰ Κατά την παραμονή του στην Ευρώπη μελέτησε τη λειτουργία των Ορφανοτροφείων και πιθανότατα μετέβη στο Hofwil, με σκοπό να εξετάσει τα αποτελέσματα των παιδαγωγικών θεωριών του Ρουσσώ και του Πεσταλότσι. Όσο βρισκόταν στην Αγγλία συγκέντρωσε 45.000 φράγκα και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντίνος Α, ο οποίος όχι μόνο τον βοήθησε οικονομικά αλλά και του παραχώρησε στην Άνδρο οικόπεδο, ιδιοκτησίας του Μετοχίου, το οποίο υπαγόταν στη μονή του Όρους Σινά²³¹, με σκοπό την ίδρυση ορφανοτροφείου. Ο κυβερνήτης της Ελλάδος Ι. Καποδίστριας, παρά το γεγονός ότι είχε ιδρύσει Ορφανοτροφείο στην Αίγινα, συνέδραμε υλικά και ηθικά τον Καίρη για την ίδρυση του Ορφανοτροφείου στην Άνδρο. Ο μόνος, ο οποίος προσπάθησε να αποτρέψει τον Καίρη να ιδρύσει Ορφανοτροφείο, επειδή θεώρησε το εγχείρημα ιδιαίτερα δυσχερές ήταν ο Ν. Βάμβας, ο οποίος εκείνη την περίοδο δίδασκε στην Κέρκυρα.

Παράλληλα, ο βασιλιάς Όθωνας θέλησε να παρασημοφορήσει τον Θεόφιλο Καίρη, για τη μεγάλη προσφορά του στην πατρίδα, ωστόσο ο Καίρης δεν αποδέχτηκε την τιμή αυτή, καθώς με επιστολή του στις 23 Ιουνίου 1835 προς τον Όθωνα του επισημαίνει, ότι ανταμοιβή για τον ίδιο συνιστά η εκτέλεση του καθήκοντος προς την πατρίδα. Ο σύγχρονος του Θεοφίλου, Κ. Οικονόμου, τον χαρακτηρίζει ως απόλυτα δημοκρατικό, ως κήρυκα τής ευσεβείας και των χρηστών ηθών, ενώ επαινεί τον βίο του χαρακτηρίζοντάς τον ως αμόμητο και καλογηρικό. Το Ορφανοτροφείο τού Καίρη άρχισε να λειτουργεί, επίσημα, στις 9 Ιανουαρίου 1836. Στο συγκεκριμένο ίδρυμα δεν εντάχθηκαν μόνο ορφανά παιδιά αλλά και γόνοι πλούσιων οικογενειών. Σύντομα, στη σχολή τού Καίρη εγγράφησαν όχι μόνο ανήλικοι, αλλά και ενήλικες τόσο λαϊκοί όσο και κληρικοί. Χαρακτηριστικό της φήμης, της οποίας απέκτησε η σχολή τού Θεοφίλου είναι ότι ο πατέρας τού εθνικού ευεργέτη Ανδρέα Συγγρού²³² μετοίκησε οικογενειακά στην Άνδρο, προκειμένου τα δύο παιδιά του να φοιτήσουν στο νεοϊδρυθέν εκπαιδευτικό ίδρυμα. Το Ορφανοτροφείο δεν τελούσε υπό τον έλεγχο και την εποπτεία του υπουργείου Παιδείας, επειδή ο Καίρης δεν επιθυμούσε κάτι τέτοιο, αλλά και επειδή ο ιερωμένος απολάμβανε της απόλυτης εμπιστοσύνης της κυβέρνησης.²³³ Ωστόσο, μετά από τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας του ιδρύματος²³⁴ και εφόσον είχαν αποφοιτήσει οι πρώτοι μαθητές άρχισαν να διαδίδονται δυσμενείς φήμες για τον Θεόφιλο με το πρόσχημα ότι δίδασκε μία νέα θρησκεία.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο θορυβήθηκε από τις καταγγελίες εναντίον του Καίρη και ζήτησε να μάθει περισσότερες πληροφορίες από τους ίδιους τους μαθητές του. Το ζήτημα αυτό, βέβαια, επέτεινε το αρνητικό κλίμα, το οποίο υφίστατο στην Ελλαδική Εκκλησία. Ο Θ. Φαρμακίδης αναφέρει, ότι το ζήτημα, το οποίο αφορούσε τον Καίρη, προκλήθηκε αποκλειστικά από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο είχε τρομοκρατηθεί από το γεγονός ότι στη Σχολή του Καίρη φοιτούσαν πολλοί νέοι καταγόμενοι από την Τουρκία, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να προκαλέσει αναστάτωση στη Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Προκειμένου, να επιλυθεί

²³⁰ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.81

²³¹Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Έκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 ,σ.241

²³²Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.242

²³³Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.244

²³⁴Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.* , σ.244

το θέμα το Πατριαρχείο απέστειλε στην Άνδρο τον ιερομόναχο Αμβρόσιο, για να συναντήσει τον Καίρη, χωρίς ωστόσο, να υπάρξουν θετικές εξελίξεις.

Η πρώτη επίσημη έγγραφη καταγγελία κατά του Θεοφίλου στην Ιερά Σύνοδο της Ελλαδικής Εκκλησίας προήλθε από τον πρώην πρωτοσύγκελο τής Επισκοπής Κυκλάδων, τον Λεόντιο Καμπάνη. Η Σύνοδος διερεύνησε, άμεσα, την καταγγελία του Λεοντίου, χωρίς ωστόσο, να προκύψουν ενοχοποιητικά στοιχεία εναντίον του Καίρη. Όμως, το ζήτημα του Θεοφίλου επανέρχεται στο προσκήνιο, ανεπίσημα αυτή τη φορά, τον Ιούλιο του 1839 μετά από ομιλία τού ίδιου στο Ορφανοτροφείο, η οποία δημοσιεύθηκε το ίδιο έτος στην Ερμούπολη και η οποία, σύμφωνα με κάποιους, στρεφόταν εναντίον του χριστιανισμού.

Μία νέα καταγγελία στις 26 Ιουνίου 1839²³⁵ από το δήμαρχο της Σύρου, Ν. Πρασάκη, έρχεται ν' ανακινήσει το ζήτημα του Θ. Καίρη. Πιο συγκεκριμένα εκείνη την περίοδο υφίσταντο έντονες αντεγκλήσεις ανάμεσα στους μαθητές του Καίρη, στους οποίους συγκαταλέγονταν και ενήλικες αλλά και ιερωμένοι, με τους μαθητές τού Γυμνασίου τής Σύρου. Η Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας δεν έκανε αποδεκτή την καταγγελία του Πρασάκη. Ωστόσο, ο στενός φίλος τού Καίρη, επίσκοπος Σελλασίας (Βρεσθένης) Θεοδώρητος και ο Θ. Φαρμακίδης απέστειλαν στον Θεόφιλο δύο επιστολές ζητώντας του διευκρινήσεις για την υφιστάμενη κατάσταση. Ο τελευταίος δεν απάντησε στην επιστολή του Φαρμακίδη, ενώ στην επιστολή του επισκόπου Σελλασίας απάντησε με σοφιστικό και σκωπτικό τρόπο επικρίνοντας τους κατηγορούς του. Όμως, ο Θεόφιλος στην επιστολή του δεν καθιστά σαφές αν αποδέχεται το δόγμα της Αγίας Τριάδος και της Ενσαρκώσεως του Υιού και Λόγου του Θεού.

Στις 10 Ιουλίου 1839 η Ιεραρχία της Ελλαδικής Εκκλησίας αποστέλλει επιστολή στον Θεόφιλο ψέγοντάς τον για πολλές από τις διδασκαλίες του, όπως το γεγονός ότι απορρίπτει τη μέλλουσα κρίση και την αιώνια μακαριότητα των δικαίων, την κόλαση για τους αμαρτωλούς, τα μυστήρια και τα μυστήρια της Εκκλησίας, την Αγία Γραφή, τις Συνόδους, τις εικόνες και τη μεσιτεία των αγίων, τις νηστείες, ενώ τον κατηγορούσε ότι εισάγει μία νέα θεότητα ξένη προς τον Τρισυπόστατο Θεό. Επιπλέον, ότι η διδασκαλία του περιλαμβάνει νέα μυστήρια και προσευχές, την ύπαρξη ανθρώπων σε άλλους πλανήτες,²³⁶ τη μετακίνηση των ψυχών και των σωμάτων από πλανήτη σε πλανήτη. Η Σύνοδος κρίνει τις απόψεις τού Καίρη ως «τερατολογίες», οι οποίες δεν συνάδουν με τη μόρφωση και το κύρος του.

Ο Καίρης απάντησε στη Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος στις 7 Αυγούστου του ίδιου έτους.²³⁷ Στην επιστολή του αυτή ο Θεόφιλος ευχαριστεί την Ιεραρχία, το Βασιλικό Επίτροπο και τον Θ. Φαρμακίδη για τη μετριοπάθεια με την οποία αντιμετώπισαν το θέμα του. Σχετικά, με τις κατηγορίες, οι οποίες του αποδίδονται ο ιερωμένος τονίζει ότι δεν είναι σε θέση να διδάξει και επομένως ν' ασχοληθεί με τη δογματική θεολογία. Επιπλέον, υπερθεματίζει, ότι τα θεία δόγματα του χριστιανισμού δεν υπόκεινται στη διαδικασία της έρευνας. Το γεγονός, λοιπόν, ότι δεν ασχολείται με τη διδασκαλία της δογματικής θεολογίας καθιστά περιττό κατά τη γνώμη του, να αναφερθεί στην Αγία, Ομοούσιο και Αδιαίρετο Τριάδα, όπως και σε όλα εκείνα, τα οποία αναφέρονται στην επιστολή τής Συνόδου. Επισημαίνει, όμως, ότι όσον αφορά τη θρησκευσιολογία, αναφέρθηκε κατά τη διδασκαλία του στα θεία δόγματα και στα μυστήρια της Ορθόδοξου Εκκλησίας. Επίσης, τονίζει, ότι στη διδασκαλία του, η οποία άπτεται της επιστήμης της φιλοσοφίας αναφέρθηκε στην ύπαρξη του Θεού και στην αθανασία της ψυχής. Ο στόχος, λοιπόν, της διδασκαλίας

²³⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 ,σ.259

²³⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.260

²³⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.261

του ήταν, ότι προκειμένου ο άνθρωπος να επιτύχει τον πραγματικό σκοπό της ύπαρξής του, θα πρέπει να ζει σύμφωνα με το θέλημα του Θεού και ότι εξ ανάγκης υφίστανται οι έννοιες της κρίσης και της ανταπόδοσης.²³⁸

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Θεόφιλος αναφέρει, ότι η διδασκαλία του σχετικά με τα ουράνια σώματα βασίζεται στις απόψεις αρχαίων σοφών, αστρονόμων, φιλοσόφων και θεολόγων από διαφορετικά έθνη, οι οποίοι δίδασκαν ότι αυτά δεν δημιουργήθηκαν μάταια αλλά κατοικούνταν από λογικά ανθρώπινα όντα. Όσον αφορά τις ψυχές υποστηρίζει τη γνώμη ορισμένων φιλοσόφων, οι οποίοι δίδασκαν, ότι οι ψυχές όπως και οι κάτοικοι των πλανητών μπορούν να μετακινούνται προς άλλους πλανήτες. Επισημαίνει, όμως, ότι αυτές οι απόψεις δεν συνιστούν σε καμία περίπτωση δόγματα ούτε απόλυτες και αναμφισβήτητες αλήθειες, αλλά απόψεις των ανθρώπων εκείνων, οι οποίοι ασχολήθηκαν κατά το παρελθόν με τη θεωρία της φύσης. Ως προς τα δόγματα και τα μυστήρια της Ορθοδόξου Εκκλησίας αποδέχεται την ύπαρξή τους για τον ίδιο όμως παραμένουν ανεξιχνίαστα και ακατάληπτα. Σημειώνει, ότι θα επιθυμούσε με βάση τη λογική του να καταστούν καταληπτά και αποδεκτά, επειδή όμως αυτό δεν είναι εφικτό τα αποδέχεται ως πληροφορίες-δεδομένα.

Η Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας δεν έμεινε ικανοποιημένη από την απάντηση και τη γενικότερη στάση τού Θ. Καίρη. Όπως σημειώνει ο Θ. Φαρμακίδης ο Θεόφιλος απάντησε με τον συγκεκριμένο τρόπο προς τους ιεράρχες, επειδή δεν γνώριζε για τις κατηγορίες εναντίον του, οι οποίες γιγαντώθηκαν κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους²³⁹ και οι οποίες αποσκοπούσαν να τον παρουσιάσουν ως επικίνδυνο τόσο για την πατρίδα όσο και για την Εκκλησία. Σύμφωνα, με τον Φαρμακίδη ο Θεόφιλος, ο οποίος ζούσε αποστασιοποιημένος από τον υπόλοιπο κόσμο, ήταν άνθρωπος άπειρος τόσο με την πολιτική όσο και με τις ραδιουργίες που συχνά την συνοδεύουν. Ο Θεόφιλος ήταν άνθρωπος αγνός ασχολούμενος μόνο με την ηθική διαπαιδαγώγηση των ανθρώπων, παρατηρούσε και αντιμετώπιζε τον κόσμο κάτω από το δικό του πρίσμα. Η άγνοια και η απειρία του σε συγκεκριμένες εκφάνσεις τού δημόσιου βίου συνιστούν τα στοιχεία εκείνα, τα οποία το ενέπλεξαν σε καταστάσεις που ο ίδιος δεν επιθυμούσε ν' αναμειχθεί.

Η Ιερά Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας προσκάλεσε τον Θ. Καίρη στην Αθήνα, το γεγονός όμως, ότι αρνήθηκε την μετάβασή του στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, οδήγησε στη βία προσαγωγή του. Έτσι, πολεμικό πλοίο μεταφέρει τον Θεόφιλο από την Άνδρο στην Αθήνα. Ο ιερωμένος εμφανίζεται ενώπιον της Ιεραρχίας στις 21 Οκτωβρίου 1839. Ο πρόεδρος της Συνόδου, Κυνουρίας Διονύσιος, παρακάλεσε τον Καίρη να μετανοήσει και να ομολογήσει την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και θρησκεία. Ο Θεόφιλος του απάντησε ότι η διδασκαλία του αφορούσε την επιστήμη τής φιλοσοφίας και όχι της θεολογίας. Επιπλέον, στο λόγω του επισημαίνει, ότι η διδασκαλία του «Θεοσεβισμού» αφορούσε αποκλειστικά την φιλοσοφία. Με την ολοκλήρωση τής «απολογίας» του ο Θ. Καίρης ζήτησε να του δοθεί πίστωση χρόνου, προκειμένου να φύγει από τη χώρα. Όμως, η Σύνοδος συνεδρίασε στις 23 Οκτωβρίου²⁴⁰ και αποφάσισε την καθαίρεσή του, την οποία πραγματοποίησε δύο ημέρες αργότερα. Έτσι, λοιπόν, ο Θεόφιλος καθαιρέθηκε και αποκόπηκε οριστικά από τη χριστιανική Εκκλησία.

Η Σύνοδος εξέδωσε εγκύκλιο στις 3 Νοεμβρίου 1839, στην οποία αναφέρει τα αίτια τής καθαίρεσης τού Θεοφίλου με σκοπό να προφυλάξει το λαό «από τής θεοστρυγούς του Θεοσεβισμού νέας θρησκείας του Καίρου». Η απόφαση τής Συνόδου για την

²³⁸Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Εκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.261

²³⁹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.262

²⁴⁰Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.268

καθαίρεση τού Καίρη δεν εφαρμόστηκε άμεσα, επειδή η κοινή γνώμη είχε δυσαρεστηθεί. Οι συμπολίτες του από την Άνδρο, αλλά και ο θεός του, Σωφρόνιος, ο οποίος τον προστάτευε και είχε επιμεληθεί την μόρφωσή του ζήτησαν από τον Όθωνα την αθώωση του Θεοφίλου.²⁴¹ Η κυβέρνηση ανέλαβε την εφαρμογή της απόφασης της Ιεράς Συνόδου για την καθαίρεση του Καίρη και με Βασιλικό Διάταγμα στις 3 Νοεμβρίου 1839 τον αποστέλλει στη Μονή του Ευαγγελισμού στη Σκιάθο.²⁴² Ωστόσο, τον Ιούνιο του 1840²⁴³ κατόπιν αιτήματος του ίδιου του Θεοφίλου, αποφασίζεται η μεταφορά του στη μονή του Προφήτη Ηλία στη Θήρα. Άμεσο αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων υπήρξε η πλήρης διάλυση του Ορφανοτροφείου.

Είναι γεγονός, ότι η φιλοσοφική συνεισφορά του Καίρη οριοθετεί μία όψη τής έσχατης έκφρασης εισόδου του νεοτερικού πνεύματος του δυτικοευρωπαϊκού ορθολογισμού και της φυσικοεπιστημονικής σκέψης στον ελληνικό χώρο, κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, και πριν την αναστολή της όλης κίνησης του ελληνικού διαφωτιστικού εγχειρήματος.²⁴⁴ Στη διδασκαλία αλλά και στο συγγραφικό του έργο επισημαίνονται κάθετες καταβολές τόσο από τη βυζαντινή θεολογική παράδοση όσο και στοιχεία από ανατολικές φιλοσοφικοθρησκευτικές παραδόσεις.²⁴⁵ Η καίρική φιλοσοφία είναι επηρεασμένη από την ελληνική φιλοσοφία της εποχής του, τον αρχαίο ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό, τη βυζαντινή, την ανατολική και τη δυτική φιλοσοφία.

Η ηθική φιλοσοφία του Θ. Καίρη διαποτισμένη από άκρατη θρησκευτικότητα, η οποία ως καθολική κοσμοθεωρία διαπερνά σχεδόν όλο το σύνολο του έργου του, συμπεριλαμβάνει τόσο μεταφυσικά δεδομένα όσο και μία σαφή πρακτική κανονιστική διάσταση. Ως προτρεπτικός λόγος η καίρική ηθική έχει καταβολές αναγόμενες στην αρχαιοελληνική γραμματεία, η οποία συνεχίζεται στη ύστερη αρχαιότητα και στη χριστιανική διάνοηση συνδεδεμένες με τη Θεοσεβεία, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στο έργο «Παιδαγωγός» του Κλήμεντος Αλεξανδρείας. Ενώ η ηθική καταλαμβάνει σημαντικό τμήμα τού έργου των Ελλήνων διανοητών τής εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στον Καίρη λόγος και Θεοσεβική ηθικότητα συνοψίζονται στον ιδιότυπο ευσεβισμό του, με τον οποίο σφραγίζει το όλο διανοητικό του οικοδόμημα. Η φιλοσοφία και η θεολογία κατά τη μεσαιωνική θεολογική παράδοση συμφύρονται και στο κλίμα αυτό εξακολουθεί να κινείται και ο Καίρης.

Ο τολμηρός ηθικοθρησκευτικός στοχασμός του Καίρη, πέραν του γεγονότος ότι κατατείνει στη δημιουργία ενός καινοφανούς θρησκευτικού συστήματος διαθέτοντας νέα συγκεκριμένη δογματική και νέο τελετουργικό τύπο, έχει ως συνέπεια την αντιμετώπισή του Θεοφίλου ως κοινωνικό ανατροπέα.²⁴⁶ Το γεγονός αυτό προκαλεί σκληρές πολιτικές και εκκλησιαστικές διώξεις. Ο Θ. Καίρης αναλύεται σε αμιγώς θεωρητικούς προβληματισμούς σχετικά με τη φύση, την προέλευση της Ηθικής, της ιδέας του αγαθού, την κατηγορική προσταγή, τις ωφελμιστικές και άλλες θεωρίες. Καταφεύγει εξ αρχής σε θεολογικές και ψυχολογικές προϋποθέσεις της ηθικότητας, η οποία σύμφωνα με τον ίδιο ανάγεται στην έννοια τού Θεού, όπως πρεσβεύει η βυζαντινή θρησκευτική παράδοση την οποία αποδέχεται ως μοναχός και κληρικός.²⁴⁷

²⁴¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.269

²⁴² Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.270

²⁴³ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.270

²⁴⁴ Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1993, σ.11-12

²⁴⁵ Π. Καζολέα-Ταβουλάρη, *Θεόφιλος Καίρης*, Αθήνα 2005, σ.19

²⁴⁶ Π. Καζολέα-Ταβουλάρη, *ό.π.*, σ.21

²⁴⁷ Π. Καζολέα-Ταβουλάρη, *ό.π.*, σ.23

Η κοινή γνώμη θεώρησε, ότι η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος στην περίπτωση του Θ. Καίρη έδρασε ως όργανο τού Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο ήταν για πολλούς υποχείριο της Ρωσίας.²⁴⁸ Το δράμα του Καίρη συνιστούσε προσπάθεια, προκειμένου να υποδουλωθεί η Εκκλησία της Ελλάδος στο Οικουμενικό Πατριαρχείο με σκοπό να παρακωλυθεί η πνευματική ανάπτυξη και η πρόοδος της χώρας. Η καταδίκη του Θεοφίλου κατέστρεψε το λαμπρό έργο της μόρφωσης της νεολαίας, συνετάραξε τη χώρα, ενώ κατέστησε ύποπτο τον Θ. Φαρμακίδη στη συνείδηση της κοινής γνώμης.

Η Εκκλησία της Ελλάδος μετά την επίλυση του προβλήματος του Θ. Καίρη θεώρησε ότι το έδαφος ήταν πρόσφορο και οι συνθήκες ευνοϊκές, προκειμένου να έρθει σε επικοινωνία με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Προς αυτή την κατεύθυνση, λοιπόν, απέστειλε επιστολή προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη στις 8 Νοεμβρίου 1841.²⁴⁹ Στην επιστολή αυτή η Σύνοδος αναφέρεται στη λειτουργία της, η οποία έχει ως στόχο την προάσπιση της ορθόδοξου χριστιανικής πίστης. Επιπλέον, αναφέρεται στην καταδίκη του Θ. Καίρη και της διδασκαλίας του. Η Ελλαδική Εκκλησία δικαιολογεί τη συγκεκριμένη αναφορά της στην επιστολή αυτή, καθώς πολλοί από τους μαθητές του Καίρη, οι οποίοι ασπάσθηκαν τη διδασκαλία του «Θεοσεβισμού» αποτελούσαν σημαίνοντα στελέχη σε διάφορες επαρχίες, οι οποίες υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.²⁵⁰ Την ίδια επιστολή η Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος αποστέλλει και στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Αθανάσιο.²⁵¹

Στην πρώτη αυτή επικοινωνία με τον Οικουμενικό Πατριάρχη η Ιερά Σύνοδος δεν κάνει μνεία σχετικά με τα γεγονότα που άπτονταν της ίδρυσής της και του έργου της. Επιπλέον, σημειώνει το σημαντικό ρόλο τον οποίο διαδραμάτισε ο Οικουμενικός Πατριάρχης στην αντιμετώπιση και καταδίκη τού Θ. Καίρη με την έκδοση της Πατριαρχικής εγκυκλίου. Αναμφίβολα, στόχος της συνοδικής αυτής επιστολής ήταν η απάντηση του Πατριάρχη, ο οποίος μέσω αυτής θα αναγνώριζε το εκκλησιαστικό καθεστώς στην Ελλάδα. Τελικά, όμως, ο στόχος της Ιεραρχίας δεν επετεύχθη. Η απάντηση του Πατριάρχη υπήρξε σκληρή και απόλυτη. Συγκεκριμένα διεμήνυσε, ότι όλες οι επαρχίες τού ελληνικού κράτους βρίσκονται υπό τη δική του πνευματική δικαιοδοσία και ότι αγνοεί την ύπαρξη της Ελλαδικής Ιεράς Συνόδου και, επομένως, δεν είναι δυνατόν να αποδέχεται την αποστολή επιστολών από αυτή.

Συγχρόνως, την ίδια περίοδο άλυτο εξακολουθεί να παραμένει το ζήτημα των Επισκοπικών Εδρών. Μάταια, η Ιερά Σύνοδος ζητούσε την αύξηση των ήδη καθορισμένων δέκα εδρών και την κατάργηση των προσωρινών. Στις αρχές τού 1840 χήρευσαν εννέα επισκοπές, οι οποίες διοικούνταν από επιτροπές. Για την επισκοπή Γόρτυνος η Σύνοδος απέφυγε τον διορισμό Επιτροπής, καθώς στις 22 Ιανουαρίου 1840 χήρευσε η επισκοπή Αχαΐας, μετά το θάνατο τού επισκόπου Μελετίου. Οι καταστάσεις αυτές οδήγησαν την Ιεραρχία να αιτηθεί την άμεση επίλυση τού χρόνιου αυτού ζητήματος. Το αρμόδιο υπουργείο με γραπτή του απάντηση στις 7 Μαρτίου 1840 πρότεινε το διορισμό επιτροπών για τις επισκοπές Γόρτυνος και Αχαΐας με τη δέσμευση για άμεση επίλυση τού ζητήματος. Η Σύνοδος αποστέλλει νέο υπόμνημα στο υπουργείο για το εν λόγω ζήτημα στις 9 Οκτωβρίου 1841 αναμένοντας την απάντησή του. Όμως, στις 16 Δεκεμβρίου 1841²⁵² εκδίδεται Βασιλικό Διάταγμα, με το οποίο οι επισκοπές Κορινθίας, Γόρτυνος, Μεθώνης, Οιτύλου, Ζυγού, Σκύρου και

²⁴⁸Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.270

²⁴⁹Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.297

²⁵⁰Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.270

²⁵¹Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.297

²⁵²Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.298

Νάξου συγχωνεύονται η κάθε μία με την επισκοπή της πρωτεύουσας του Νομού στον οποίο υπάγονται. Συγχρόνως, στις επισκοπές Ακαρνανίας, Αχαΐας και Ευβοίας το υπουργείο ζητά το διορισμό επισκόπων με ευθύνη της Ιεράς Συνόδου. Η Ιεραρχία αναγκάζεται να υπακούσει στα κελεύσματα του Βασιλικού Διατάγματος και προτείνει τον Σελλασίας Θεοδώρητο για την επισκοπή Αχαΐας, τον Επιδαύρου Λιμπρά Ιερόθεο για την επισκοπή Ακαρνανίας και τον Φωκίδος Νεόφυτο για την επισκοπή Ευβοίας.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι μέχρι εκείνο το χρονικό διάστημα όταν πραγματοποιούνταν οι μεταθέσεις και οι διορισμοί Επισκόπων με την έκδοση του Βασιλικού Διατάγματος, τόσο οι διοριζόμενοι όσο και οι μετατεθημένοι επίσκοποι αρκούσαν μόνο στον αναγραφόμενο όρκο ενώπιον του βασιλιά, χωρίς να υφίσταται οποιαδήποτε εκκλησιαστική τελετή. Το τυπικό αυτό, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, τροποποιείται, καθώς η Ιερά Σύνοδος εισάγει την τελετή «του μικρού και μεγάλου μηνύματος», η οποία χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένο τυπικό. Με βάση το παραπάνω τυπικό πραγματοποιήθηκε στις 7 Ιανουαρίου 1842 η μετάθεση του Νεοφύτου στην επισκοπή Ευβοίας. Αντίθετα, ο τώως επίσκοπος Επιδαύρου Λιμπράς Ιερόθεος τοποθετήθηκε στην επισκοπή Ακαρνανίας στις 5 Φεβρουαρίου 1842 χωρίς το προαναφερθέν τυπικό, εξαιτίας του θανάτου εκείνο το χρονικό διάστημα του επισκόπου Καλλιδρόμης Δοσιθέου.²⁵³

Άξια μνείας είναι η στάση του τρίτου των μετατεθέντων επισκόπων, του Θεοδώρητου Σελλασίας, ο οποίος είχε χρηματίσει βουλευτής και πρόεδρος της Γερουσίας κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Ο Θεοδώρητος δεν αποδέχτηκε τη μετάθεσή του από την επισκοπή Σελλασίας, την οποία ποίμανε για είκοσι οχτώ συναπτά έτη, στην επισκοπή Αχαΐας. Ωστόσο, για τη μετάθεσή του αυτή δέχτηκε πιέσεις τόσο από τη Σύνοδο όσο και από το αρμόδιο υπουργείο. Στις 10 Φεβρουαρίου 1842²⁵⁴ με υπόμνημά του προς το βασιλιά αιτήθηκε να αποδείξει ο τελευταίος, ότι δεν επιτρέπεται, σύμφωνα με τους νόμους, η μετάθεση των επισκόπων. Παράλληλα, απέστειλε έγγραφο στη Σύνοδο με το οποίο δήλωνε, ότι δεν αποδέχεται τη μετάθεση από τη Σύνοδο. Όμως, η Ιεραρχία επέμεινε με έγγραφό της προς το υπουργείο, ότι η μετάθεση είναι επιτρεπτή.

Στις 3 Απριλίου 1842²⁵⁵ η Σύνοδος κάλεσε τον Θεοδώρητο ν' αποδεχτεί τη μετάθεσή του στην επισκοπή Αχαΐας. Ο ιεράρχης ανέφερε ενώπιον της Συνόδου, ότι ζήτησε τη βοήθεια του βασιλιά, εξαιτίας του γεγονότος, ότι είναι ηλικιωμένος και ασθενής. Οι συνοδικοί έδωσαν στον Θεοδώρητο προθεσμία τριών ημερών, προκειμένου να δώσει την οριστική του απάντηση. Ο Θεοδώρητος απάντησε την επόμενη ημέρα ζητώντας την παραμονή του στην επισκοπή Σελλασίας. Η απάντηση αυτή δεν ικανοποίησε τη Σύνοδο, η οποία στις 7 Απριλίου 1842 με επιστολή της προς το υπουργείο ζητούσε την πλήρωση της επισκοπής Σελλασίας, ενώ παράλληλα, καταδίκασε τη στάση του Θεοδώρητου. Με βάση την απόφαση της Συνόδου εκδόθηκε Βασιλικό Διάταγμα, με το οποίο ο μέχρι τότε επίσκοπος Σελλασίας αποκλείστηκε από κάθε επισκοπικό θώκο, ενώ παύθηκε από μέλος της Ιεράς Συνόδου. Είναι γεγονός, ότι η Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος βρέθηκε σε δυσχερέστατη θέση, καθώς από τη μία πλευρά ο Θεοδώρητος ήταν ένας, πραγματικά, σεπτός ιεράρχης, ενώ από την άλλη σε περίπτωση που η Σύνοδος υποχωρούσε, υφίστατο ο κίνδυνος να καταδικαστούν ως αντικανονικές όλες οι μέχρι τότε μεταθέσεις των επισκόπων.²⁵⁶

²⁵³ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.299

²⁵⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.300

²⁵⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.300

²⁵⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.301

Ο Θεοδώρητος κρίνεται άξιος θαυμασμού, καθώς θεωρούσε ότι οι Ιεροί Κανόνες απαγορεύουν τη μετάθεση του επισκόπου, έμεινε αμετακίνητος στις θέσεις του. Ωστόσο, η απόφασή του να μην αποδεχτεί τη μετάθεσή του, συνέβαλε καταλυτικά στην παύση των μεταθέσεων των επισκόπων στον ελλαδικό χώρο. Εξάλλου, και η ίδια η Σύνοδος επιθυμούσε να χειροτονεί νέους επισκόπους και να μην προβαίνει στη μετάθεσή τους. Αργότερα, η Εκκλησία τής Ελλάδος περιόρισε σε σημαντικό βαθμό τις μεταθέσεις των επισκόπων. Με βάση, όμως, την απόφαση της Ιεραρχίας επίσκοπος Αχαΐας εξελέγη στη θέση του Θεοδώρητου, ο οποίος αρνήθηκε τη μετάθεσή του, ο επίσκοπος Αιγιαλείας Γρηγόριος.²⁵⁷ Τελικά, ο Θεοδώρητος έμεινε χωρίς επισκοπή φέροντας τον τίτλο «πρώην Σελλασίας».²⁵⁸

Αποτέλεσμα όλων αυτών των γεγονότων ήταν σταδιακά οι επισκοπές, οι οποίες χήρευαν να συγχωνεύονται. Επρόκειτο, ουσιαστικά, για μία νίκη της κυβέρνησης, καθώς η Σύνοδος δεν χειροτονούσε νέους επισκόπους, αλλά μετέθετε τους, ήδη, χειροτονημένους. Η Ιεραρχία πιεζόμενη από τα νομοθετήματα τού 1833 αναγκάστηκε να προβεί σε υποχωρήσεις. Τότε, φάνηκε να λησμονεί την αξίωσή της από το 1836 για την αύξηση του αριθμού των Επισκοπών και τον οριστικό καθορισμό των ορίων τους, ενώ παράλληλα σταμάτησαν οριστικά και οι συζητήσεις σχετικά με τα περιουσιακά στοιχεία, τα οποία τους αναλογούσαν.

Ωστόσο, η Σύνοδος επρόκειτο να επιδιώξει τη βελτίωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων, καθώς όλοι αναγνώριζαν, ότι αυτό ήταν αναγκαίο. Το Δεκέμβριο τού 1841 ο υπουργός των Εκκλησιαστικών, Ιάκωβος Ρίζος, άρχισε τις διαβουλεύσεις με τον πρόεδρο της Ιεράς Συνόδου, τον Αργολίδος Κύριλλο, για τη σύνταξη του νέου Καταστατικού νόμου τής Ιεράς Συνόδου. Με αφορμή το ζήτημα των Επισκόπων τού 1842 έγινε πολύς λόγος σχετικά με την ανάγκη μισθοδοσίας τους, αλλά και ολόκληρου του κλήρου από το Δημόσιο Ταμείο. Τον Ιούλιο του 1843²⁵⁹ η κυβέρνηση προετοίμασε Νομοσχέδιο, το οποίο προέβλεπε την αύξηση του αριθμού των Επισκοπών από δέκα σε είκοσι.

Το Συμβούλιο τής Επικρατείας αποδέχτηκε το Νομοσχέδιο με την επιπλέον προσθήκη δύο Επισκοπών. Το Νομοσχέδιο ήρθε στη Βουλή προς ψήφιση, όμως, η Επανάσταση τής 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 σταμάτησε τις εξελίξεις, που αφορούσαν το θέμα. Με την έναρξη της Επανάστασης η Ιερά Σύνοδος έδωσε εντολή να τελεστεί δοξολογία σε όλους τους ιερούς ναούς τής επικρατείας, για την αίσια έκβασή της. Η Ιεραρχία θεωρούσε, ότι είχε έρθει το πλήρωμα του χρόνου για την οριστική αποκατάσταση της επικοινωνίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τον Οκτώβριο του 1843²⁶⁰ ο Κωνσταντίνος Οικονόμου βρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη διέδιδε, ότι πολλοί επίσκοποι της Ελλαδικής Εκκλησίας επιθυμούσαν την αναγνώριση του αυτοκεφάλου τής Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως είχε συμβεί κατά το παρελθόν με την Εκκλησία της Ρωσίας.

Πριν τη σύγκλιση της Εθνοσυνέλευσης, για τη θέσπιση Συντάγματος, η Ιερά Σύνοδος, στις 12 Νοεμβρίου 1843²⁶¹ υπέβαλε στην κυβέρνηση έκθεση με την οποία κατέκρινε την απόσπαση της Ελλαδικής Εκκλησίας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τον τρόπο με τον οποίο αυτή πραγματοποιήθηκε. Παράλληλα, η Ιεραρχία επέκρινε την κυβέρνηση για το θέμα των χειροτονιών των αρχιερέων, τον καθορισμό των Επισκοπών σε δέκα, την ολιγοπία της Πολιτείας για την εκπαίδευση του ιερού κλήρου, τη διάλυση των μοναστηριών, τις ενέργειες των

²⁵⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Εκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.302

²⁵⁸ Χ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.301

²⁵⁹ Χ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.303

²⁶⁰ Χ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.304

²⁶¹ Χ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.304

προπαγανδιστών εναντίον της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Επιπλέον, η Σύνοδος αιτήθηκε την κατάργηση του νομικού πλαισίου του 1833, το οποίο αφορούσε την Ελλαδική Εκκλησία και το οποίο δεν ήταν σύμφωνο με τους Ιερούς Κανόνες και την παράδοση της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Παράλληλα, καλούσε την κεντρική εξουσία να ορίσει ακριβώς την έκταση των Επισκοπών, σύμφωνα με τις ανάγκες του ορθοδόξου πληρώματος της κάθε μίας. Άλλα αιτήματα της Ιεραρχίας ήταν ο καθορισμός της μισθοδοσίας των Επισκόπων αλλά και του ιερού κλήρου στο σύνολό του, να ιδρυθούν εκπαιδευτικά ιδρύματα για την εκπαίδευση του κλήρου, τα οποία θα τελούσαν υπό την εποπτεία της Συνόδου και των Επισκόπων, να ληφθεί πρόνοια για τη διατήρηση των διαλυμένων μοναστηριών και τέλος ν' αναγνωρισθεί η Ελλαδική Εκκλησία από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Παρόλα αυτά η Σύνοδος δεν αρκέστηκε μόνο στην έκθεσή της προς το υπουργείο. Στις 23 Δεκεμβρίου 1843 μεταβαίνει στην Αθήνα μία επιτροπή Αρχιερέων, η οποία υποβάλλει προς την Εθνοσυνέλευση ένα σχέδιο, το οποίο άπτεται τού εκκλησιαστικού νόμου και το οποίο αποτελείται από δέκα άρθρα. Στα δύο πρώτα άρθρα ορίζεται ότι η Ελλαδική Εκκλησία είναι δογματικά και κανονικά συνδεδεμένη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και διοικείται από Σύνοδο Αρχιερέων, οι οποίοι εκλέγουν τον πρόεδρό της. Στο τρίτο άρθρο επισημαίνεται, ότι οι νόμοι που αντιβαίνουν τους εκκλησιαστικούς θεσμούς θεωρούνται άκυροι. Σύμφωνα, με το τέταρτο άρθρο ορίζεται ο βασιλιάς ως προστάτης και υπερασπιστής της Εκκλησίας και των δικαιωμάτων της. Συγχρόνως, είναι εκείνος, ο οποίος επιβλέπει τη Σύνοδο σχετικά με τα θέματα τα οποία άπτονται των εκκλησιαστικών θεσμών, ενώ έχει πρόσβαση σε όλες τις υποθέσεις που αφορούν τα εκκλησιαστικά ζητήματα, καθώς έχει απευθείας επαφή με τα μέλη της Ιεραρχίας. Στο πέμπτο και έκτο άρθρο ορίζεται ο αριθμός των επισκόπων ,τουλάχιστον σε 26, καθώς και όλα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία αφορούν την μόρφωση των κληρικών. Με το έβδομο άρθρο ορίζεται η διαδικασία σχετικά με τον τρόπο που δικάζονται οι ιερωμένοι, οι μοναχοί και οι επίσκοποι. Με το όγδοο και ένατο άρθρο απαγορεύεται η ανάμειξη του κλήρου στα πολιτικά δρώμενα, όπως τις ψηφοφορίες και τις αρχαιρεσίες, ενώ απαγορεύεται ρητά η ορκοδοσία εκ μέρους τους. Τέλος, με το δέκατο άρθρο ορίζεται, ότι η Ιερά Σύνοδος εκφράζει την επιθυμία της αναγνώρισής της από τον Οικουμενικό Πατριάρχη.²⁶²Όμως, η Σύνοδος δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτές τις κινήσεις, προκάλεσε την αποστολή επιστολών από όλη την Ελλάδα και κυρίως από τον ιερό κλήρο προς τα μέλη της Εθνοσυνέλευσης, προκειμένου να επιλυθούν τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Η ίδια η Ιεραρχία απέστειλε επιστολή στον υπουργό των Εκκλησιαστικών, Μ. Σχινά, με σκοπό να παράσχει την ανάλογη υποστήριξη στα σχέδια της Εκκλησίας. Ο υπουργός με επιστολή του προς τη Σύνοδο δεσμεύτηκε να πράξει τις δέουσες ενέργειες με σκοπό την ικανοποίηση των αιτημάτων της Ιεραρχίας.

²⁶²Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Έκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 ,σ.306

2.δ. Το Σύνταγμα τού 1844 ρυθμιστής τού πολιτικού και εκκλησιαστικού τοπίου

Το Σύνταγμα του 1844 με κύριο συντάκτη τον πληρεξούσιο των Ηπειρωτών Λ. Μελά είχε ως βάση το γαλλικό Σύνταγμα της 14^{ης} Αυγούστου 1830 και το βελγικό της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1831, ωστόσο δεν συμπεριέλαβε τη διάταξη του τελευταίου για λαϊκή κυριαρχία.²⁶³ Το Σύνταγμα, το οποίο καταρτίστηκε από την Πρώτη Εθνική (Συντακτική) Συνέλευση με τη σύμπραξη του μονάρχη και το οποίο δημοσιεύθηκε το Μάρτιο τού 1844, οπότε και άρχισε να ισχύει συνιστά ένα σύνταγμα-συνθήκη.²⁶⁴ Στο κείμενο του συντάγματος δεν υφίσταται καμία αναφορά στην πηγή της εξουσίας ή τον φορέα της κυριαρχίας και διαμοιράζει τη νομοθετική εξουσία ανάμεσα στην εκλεγμένη από το λαό Βουλή (ανά τριετία σύμφωνα με το άρθρο 62), το βασιλιά και τη διορισμένη από αυτόν Γερουσία.

Παράλληλα, ο βασιλιάς διατηρούσε το σύνολο της εκτελεστικής εξουσίας, αφού είχε την αποκλειστική αρμοδιότητα «να διορίζει και να παύει τους υπουργούς του» (άρθρο 24), ενώ περαιτέρω είχε το «δικαίωμα» να διαλύει οποτεδήποτε τη Βουλή, με μόνη προϋπόθεση την ταυτόχρονη προκήρυξη εκλογών (άρθρο 30). Επίσης, ο βασιλιάς διατηρούσε την αρχηγία των ενόπλων δυνάμεων και την αρμοδιότητα κήρυξης πολέμου και σύναψης συνθήκης ειρήνης (άρθρο 25), ενώ η επιφύλαξη ότι οι πράξεις του δεν ισχύουν χωρίς προσυπογραφή του αρμοδίου υπουργού είχε περιορισμένη εμβέλεια, αφού δεν προβλεπόταν η εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής. Επίσης, δεν προβλεπόταν διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος με αποτέλεσμα αυτό να καθίσταται απόλυτα αυστηρό.²⁶⁵

Ωστόσο, το Σύνταγμα καταργήθηκε μέσα σε διάστημα μικρότερο από δύο δεκαετίες, καθώς αποδείχτηκε στην, ότι η εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος απαιτούσε την ευθυγράμμιση κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και κυβέρνησης. Όμως, ο Όθωνας αντί να αποδεχτεί την ευθυγράμμιση αυτή προς την κοινοβουλευτική κατεύθυνση (διορισμός κυβερνήσεων σε αρμονία προς την εκάστοτε κοινοβουλευτική και κατ' επέκταση λαϊκή πλειοψηφία) επεδίωξε να την επιτύχει προς τη βασιλική κατεύθυνση με το διορισμό «αυλικών» κυβερνήσεων από το στενό του περιβάλλον και με τη διεξαγωγή εκλογών βίας και νοθείας. Η βαθμιαία διόγκωση της λαϊκής δυσφορίας για τις πρακτικές αυτές οδήγησαν, τελικά, στην εκδήλωση νέου στρατιωτικού κινήματος τον Οκτώβριο του 1862 και στην ανατροπή του Όθωνα.

Ως προς τα ζητήματα της Εκκλησίας, στο πρώτο άρθρο τού Συντάγματος του ελληνικού κράτους θεμελιώνεται η αδιάσπαστη ενότητα πίστεως τού ελληνικού λαού, η οποία εκφράζει τη διαχρονική σχέση των ελευθεροθέντων ελλήνων με τους ομογενείς πολίτες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίοι αποτελούν τον ένα λαό τού Θεού, με θεσμικό τους ταγό την αποστολική καθέδρα της Νέας Ρώμης-Κωνσταντινουπόλεως. Η «θρησκεία» αυτή ενώνει τους Έλληνες και με κάθε άλλη ομόδοξη του Χριστού εκκλησία. Η συνείδηση αυτή ενισχυόταν και από την επιμονή της Ιεραρχίας και κατ' επέκταση του κλήρου και του λαού να διασφαλιστεί ακαινοτόμητη η ορθόδοξη ζωή του, ελεύθερη από κάθε έξωθεν ληστρική πολιτική παρέμβαση, η οποία οδηγούσε στην αλλοίωση της ορθοδόξου ταυτότητάς του.

Στο σύνολο των 107 άρθρων τού Συντάγματος εκείνα τα οποία άπτονται των θρησκευτικών πεποιθήσεων του λαού είναι το 1^ο, 2^ο, 36^ο, 40^ο και 44^ο. Σε αυτά θεμελιώνεται η πνευματική και δογματική ενότητα της Ελλαδικής Εκκλησίας με το

²⁶³ IEE, τ.13(1977),σ.112

²⁶⁴ Κ.Χ.Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014,σ.71

²⁶⁵ Κ.Χ.Χρυσόγονος, ό.π,σ.72

κέντρο της Ορθοδοξίας, καθώς και ο ενιαίος όρκος προς την πατρίδα όλων των πολιτών της χώρας ανεξάρτητα από το δόγμα, το οποίο ακολουθούν. Επίσης, ορίζεται ότι ο διάδοχος του θρόνου πρέπει, οπωσδήποτε, να είναι ορθόδοξος²⁶⁶, όπως και οι επίτροποί του σε περίπτωση ενηλικιώσεώς του, προκειμένου να μην επαναληφθεί το φαινόμενο ετερόδοξης σύνθεσης της αντιβασιλείας.

Τα παραπάνω άρθρα προκάλεσαν την αντίδραση των Ρωμαιοκαθολικών, οι οποίοι βρίσκονταν στην Ελλάδα, καθώς και του πάπα Γρηγορίου ΙΣΤ', ο οποίος ενήργησε μέσω των Γάλλων και των άλλων ομοδόξων του ευρωπαϊκών αυλών για την καταστρατήγησή τους.²⁶⁷ Τα γεγονότα αυτά είναι αποτέλεσμα του αρνητικού κλίματος, το οποίο δημιούργησε εκείνη την περίοδο η έκδοση της εγκυκλίου του Πάπα Πίου Θ «Πρός τούς Ανατολικούς» με την οποία ο πάπας «παντός άλλου περί ενώσεως ὄρου παραιτούμενος καί πάντα τά τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὡς καλῶς κείμενα ἤδη ἐπ' ἐσχάτων ἐπισφραγίζων, ἕνα μόνον προβάλλεται ὄρον, ἵνα μνημονεύηται ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις μόνον τό ὄνομα τοῦ Πατριάρχου Ρώμης.». Η απάντηση με την Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιο τού Σεπτεμβρίου τού 1848 καταδίκασε εκ μέρους τῆς ορθόδοξου πλευράς τις λατινικές καινοτομίες, δεδομένων, μάλιστα, των φραγκικών παρεμβάσεων στα εκκλησιαστικά ζητήματα τῆς Ελλάδας.²⁶⁸

Οι συνταγματικές αυτές ρυθμίσεις τού 1844 απέβλεπαν στο ν' αποφευχθεί στο μέλλον η ανάρρηση άλλου ετερόδοξου βασιλιά στο θρόνο τῆς Ελλάδας. Βούληση της Εθνοσυνέλευσης ήταν η συνταγματική μοναρχία της χώρας να εκφράζει πλέον το θρησκευτικό αίσθημα της πλειονότητας του ελληνικού λαού. Επίσης, επιλύονταν το θέμα που αφορούσε την πίστη των διαδόχων του επικεφαλῆς βασιλέως της χώρας.

Στις 18/30 Μαρτίου 1844²⁶⁹ κατόπιν δοξολογίας στον καθεδρικό ναό της Αγίας Ειρήνης, στην Αθήνα, ο βασιλιάς Όθωνας ορκίζεται παρουσία του επισκόπου Αττικής Νεοφύτου Μεταξά²⁷⁰ στην πιστή τήρηση του πρώτου συντάγματος. Ωστόσο, η ορκομωσία αυτή προκάλεσε ερωτηματικά σχετικά με τον όρκο των Ελλήνων Ρωμαιοκαθολικών, οι οποίοι απευθύνθηκαν στη Ρώμη μέσω των Λατίνων επισκόπων τους. Όμως, μέχρις ότου λάβουν απάντηση και να διευθετηθεί το ζήτημα της ορκομωσίας, προκλήθηκαν πολλές αντιδράσεις τόσο από το «φιλοαγγλικό» και το «φιλωρωσικό» κόμμα όσο και από την σκληρή αντιπολίτευση του ορθόδοξου Τύπου τῆς εποχής.²⁷¹ Υπό αυτές, λοιπόν, τις συνθήκες ξεκινάει μία νέα περίοδος για την ελληνική ιστορία κατά την οποία ιδρύεται η συνταγματική μοναρχία.

²⁶⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.315

²⁶⁷ Ι. Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος και Αγίας Ἐδρας (1820-1980)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ.320-330

²⁶⁸ Ι. Καρμίρης, *Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1960, σ.893

²⁶⁹ Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.247

²⁷⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.79

²⁷¹ Ι. Ασημάκης, *ό.π.*, σ.329

2.ε. Η συνταγματική μοναρχία

Με την παραχώρηση του Συντάγματος ξεκινάει, λοιπόν, η περίοδος της συνταγματικής μοναρχίας, αλλά και της ουσιαστικής κοινής βασιλείας Όθωνα και Αμαλίας, η οποία άρχισε να έχει ενεργή συμμετοχή στα κοινά. «Κι ἂν ἔλεγαν γιά τόν Ὅθωνα πώς διαβάζει ὄλα τὰ ἔγγραφα δίχως νά ὑπογράφει, τώρα συνέβαινε τό ἀντίθετο: ἡ αὐθόρμητη σύζυγός του ὑπέγραφε τὰ πάντα χωρίς να τα διαβάζει».

Οπωσδήποτε, μετά τη ψήφιση τού συντάγματος για πρώτη φορά μετά τον Αγώνα, οι Έλληνες μπορούσαν να ισχυρισθούν, ότι συμμετείχαν άμεσα στη διακυβέρνησή τους. Η σημασία του γεγονότος αυτού θα πρέπει να τοποθετηθεί σε δύο επίπεδα. Από το ένα μέρος για την ηγετική τάξη και από το άλλο για τον λαό. Για την ηγετική τάξη, η εφαρμογή τού κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα σήμαινε την επάνοδό της στην εξουσία, από την οποία είχε ουσιαστικά, αποκλεισθεί κατά την περίοδο τής απόλυτης μοναρχίας. Μολονότι, η επανάσταση τής 3^{ης} Σεπτεμβρίου δεν οδήγησε σε σοβαρή αλλαγή της, ήδη, συγκεντρωμένης πολιτικής δύναμης στην κορυφή, επέφερε μία ριζική ανακατανομή της δύναμης στον ίδιο περιορισμένο χώρο, παραμερίζοντας τους Βαυαρούς από το προσκήνιο και υποχρεώνοντας το βασιλιά να μοιρασθεί την εξουσία με την ελληνική ηγετική τάξη, η οποία είχε κρατήσει σε απόσταση κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας. Εκείνοι, οι οποίοι ωφελήθηκαν περισσότερο από τη φιλελευθεροποίηση του πολιτικού συστήματος ήταν οι ηγέτες της επαναστατικής κίνησης.

Για το λαό η θέσπιση του Συντάγματος δεν σήμαινε πολλά. Η εισαγωγή συνταγματικού πολιτεύματος δεν οδήγησε σε καμία σημαντική αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος. Ο κοινοβουλευτισμός δεν βελτίωσε, για παράδειγμα, τη θέση τού αγρότη γενικά ούτε την οικονομική του κατάσταση ειδικότερα. Την πολυπληθή τάξη των αγροτών συνέχιζε να μαστίζει, όπως και κατά το παρελθόν, η φτώχεια. Ακόμη και από καθαρά πολιτική άποψη θα ήταν δύσκολο να υποστηριχθεί, ότι η νέα κατάσταση ευνόησε, άμεσα, το λαό. Η εισαγωγή του κοινοβουλευτισμού σήμαινε για πρώτη φορά μετά τη λήξη του Αγώνα, ότι ο λαός δεν ήταν πλέον δυνατόν να αγνοείται από την πολιτική τάξη, όταν μάλιστα οι εκπρόσωποι της τελευταίας συναγωνίζονταν για την άνοδο στην εξουσία. Η εισαγωγή της καθολικής ψήφου για τους άντρες σήμαινε ότι οι αγρότες κατέστησαν οργανικό και παθητικό μέρος του νέου συστήματος και επιπλέον ως αντάλλαγμα για την υποστήριξή τους προς τους διάφορους εκπροσώπους της ηγετικής τάξης μπορούσαν ν' υπολογίζουν σε συγκεκριμένες υλικές παραχωρήσεις.

Είναι γεγονός, ότι ο κοινοβουλευτισμός οδήγησε στην προσέγγιση της βάσης και της κορυφής. Αποτέλεσμα τής διαδικασίας αυτής ήταν η δημιουργία μίας μεγαλύτερης συνεκτικότητας στη δομή του εθνικού σώματος. Στην προσέγγιση αυτή, καθώς και στην αύξηση της συνοχής πρωταρχικό ρόλο διαδραμάτισαν τα πολιτικά κόμματα.

Η εισαγωγή του κοινοβουλευτισμού έφερε τα κόμματα στην επιφάνεια και εγκαίνιασε μία νέα περίοδο, κατά την οποία ήταν ελεύθερα, πλέον, να δράσουν νόμιμα και να καταστούν το μέσο για τη μερική κινητοποίηση και συνοχή σε εθνική κλίμακα. Η διάσωση των κομμάτων κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας και η επανεμφάνισή τους στη συνταγματική περίοδο μετά το 1843 αποτελεί μία από τις σημαντικότερες συνέχειες της πρώιμης ιστορίας του ελληνικού κράτους. Συγχρόνως, η διάσωση των κομμάτων ξεκαθαρίζει και ερμηνεύει την αντίθεση ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία, καθώς και την ένταση στις σχέσεις που χαρακτηρίζουν την πολιτική ζωή της χώρας από την ίδρυση του κράτους.

Με τη δημοσίευση του Συντάγματος ο Όθωνας έστρεψε την προσοχή του στο διορισμό μίας κυβέρνησης, η οποία θα αναλάμβανε την ευθύνη διεξαγωγής των εκλογών για την ανάδειξη Βουλής. Οι εναλλακτικές λύσεις, τις οποίες είχε στη διάθεσή του ο βασιλιάς ήταν ελάχιστες, αφού, ουσιαστικά, περιορίζονταν στους τρεις αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων. Από αυτούς ο Μεταξάς συγκέντρωνε τις λιγότερες πιθανότητες, καθώς ο ενεργός ρόλος, τον οποίο είχε διαδραματίσει στην επανάσταση του 1843 τον καθιστούσε ανεπιθύμητο στο βασιλιά. Η ουσιαστική εκλογή, λοιπόν, περιοριζόταν ανάμεσα στον Κωλέττη και στον Μαυροκορδάτο.²⁷² Οι δύο αυτοί πολιτικοί άνδρες είχαν καθοδηγήσει τις συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση, ενώ είχαν συμβάλει στη διαμόρφωση ενός μετριοπαθούς συντάγματος, το οποίο παραχωρούσε στον Όθωνα σημαντική ισχύ και ελευθερία, προκειμένου να επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Εξαιτίας, αυτής της μετριοπαθούς στάσης την οποία είχε επιδείξει ο Μαυροκορδάτος, κατέστη περισσότερο ανεκτός στο βασιλιά.

Αρχικά, λοιπόν, ο Όθωνας προσπάθησε να εξασφαλίσει τη συνεργασία του Κωλέττη και του Μαυροκορδάτου κατά την εγκαθίδρυση της πρώτης συνταγματικής κυβέρνησης.²⁷³ Η επίτευξη μίας τέτοιας συνεργασίας, ασφαλώς, θα ήταν συμφέρουσα για τη χώρα, αφού θα βασιζόταν στο συνασπισμό των δύο κομμάτων, των οποίων ηγούνταν οι δύο άνδρες, αλλά και για το Στέμμα, αφού θα οδηγούσε σε μία σχετικά σταθερή βασιλική κυβέρνηση. Τη συνεργασία αυτή επιθυμούσαν τόσο η Αγγλία όσο και η Γαλλία. Ωστόσο, μετά από πολλές διαβουλεύσεις και συζητήσεις ο Κωλέττης αρνείται να συνεργασθεί. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος στις 30 Μαρτίου 1844 ανακοίνωσε το σχηματισμό της κυβέρνησής του. Ο Μαυροκορδάτος, εκτός από την προεδρία της κυβερνήσεως τέθηκε επικεφαλής των υπουργείων Οικονομικών και Ναυτικών.²⁷⁴ Το σχηματισμό της κυβέρνησης διαδέχτηκε η έναρξη του προεκλογικού αγώνα.

Τα ασύνετα, όμως, μέτρα κατά την ολιγόμηνη παραμονή στην εξουσία της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου, όπως οι πολλοί διορισμοί και οι απολύσεις υπαλλήλων, σύμφωνα με κομματικά κριτήρια, οι απονομές παρασήμων κατά βούληση, η σπατάλη του δημοσίου χρήματα, καθώς και οι φανερές παραβιάσεις των συνταγματικών διατάξεων είχαν ως αποτέλεσμα την έντονη αντίδραση της κοινής γνώμης εναντίον του τότε πρωθυπουργού, ο οποίος κατά τη διάρκεια των προηγούμενων ετών είχε επιδείξει πατριωτική συμπεριφορά. Τα κομματικά πάθη είχαν οξυνθεί επικίνδυνα, εξαιτίας των αυθαιρεσιών και των επεμβάσεων της κυβέρνησης στον εκλογικό αγώνα. Επιπλέον, την κατάσταση οδηγούσαν σε πόλωση οι σφοδρές και συχνά απρεπείς επιθέσεις τόσο του αντιπολιτευόμενου όσο και του κυβερνητικού.

Υπό αυτές τις δυσμενείς συνθήκες ξεκινούσε η εφαρμογή του συντάγματος στην Ελλάδα, καθώς και η διεξαγωγή των εκλογών, στις οποίες αναδείχτηκε νικητής ο Ι. Κωλέττης, ο οποίος προχωράει στο σχηματισμό κυβέρνησης στις 6 Αυγούστου 1844, με τη συμμετοχή του αρχηγού του ρωσικού κόμματος Α. Μεταξά.²⁷⁵ Με την ήττα και τη συνεπαγόμενη πτώση του Μαυροκορδάτου τερματίζεται η κοινή αγγλογαλλική διπλωματική συνεργασία στην Ελλάδα. Η Αγγλία θεωρεί το γαλλικό κόμμα και κυρίως τον ηγέτη του, Ι. Κωλέττη, υπεύθυνο για την υπονόμευση της θέσης του Μαυροκορδάτου. Ωστόσο, το γεγονός, ότι το πολιτικό πρόγραμμα του νέου πρωθυπουργού της Ελλάδας είχε ως πρώτο και κύριο στόχο την απελευθέρωση των υποδουλωμένων, ακόμη, ελληνικών περιοχών, δηλαδή την υλοποίηση της Μεγάλης

²⁷²ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.114

²⁷³ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.114

²⁷⁴ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.115

²⁷⁵Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.19

Ιδέας,²⁷⁶ η αγγλική πολιτική, η οποία είχε υποστεί σημαντικές απώλειες στην Ελλάδα, θεωρούσε τον Ι. Κωλέττη ταραξία της ειρήνης στην Ανατολή και επιζητούσε ευκαιρίες, προκειμένου να κλονίσει τη θέση του και να επιτύχει την ανατροπή του.

Ο Ι. Κωλέττης διεμήνυε προς όλες τις κατευθύνσεις και κυρίως προς τους Γάλλους αξιωματούχους, ότι ήταν υπέρ της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και διαβεβαίωνε ότι με την ανάληψη της πρωθυπουργίας πρώτη του ενέργεια θα ήταν να χαλιναγωγήσει τους απερίσκεπτους εκείνους, οι οποίοι επεδίωκαν να εξωθήσουν την κυβέρνηση σε επικίνδυνες ενέργειες στα ελληνοτουρκικά σύνορα.²⁷⁷ Εντούτοις, οι διαβεβαιώσεις του Κωλέττη ήταν απόλυτα ανειλικρινείς, καθώς αντί να χαλιναγωγήσει τους απερίσκεπτους, εντέχνως τους υποκινούσε να διενεργούν αλυτρωτικές επιδρομές στην επικράτεια, αφενός για να ικανοποιείται ένα μέρος των ψηφοφόρων και των στελεχών της κυβέρνησής του και αφετέρου να καλλιεργείται η εντύπωση, ότι η κυβέρνηση προωθούσε την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Ωστόσο, τόσο ο Κωλέττης όσο και η Πύλη γνώριζαν, ότι οι αλυτρωτικές επιδρομές εκ μέρους των Ελλήνων δεν συνιστούσαν πραγματική απειλή κατά της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.²⁷⁸

Είναι γεγονός, ότι παρά τις κατά καιρούς προσαρμογές και παραλλαγές της πολιτικής της Ελλάδας προς την Πύλη, τόσο τα κίνητρα όσο και οι στόχοι της παρέμεναν σταθεροί, όσο παρέμενε σταθερή η σχέση της χώρας με το Ανατολικό Ζήτημα.

Κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του Κωλέττη εντείνονται και οι επιθέσεις των οπαδών του αγγλικού και του ρωσικού κόμματος εναντίον του γαλλικού, κυρίως, μετά την αποχώρηση του αρχηγού του ρωσικού κόμματος, Α. Μεταξά, από την κυβέρνηση στις 26 Ιουλίου 1845, ο οποίος είχε δυσαρεστηθεί από την στάση του Κωλέττη που απέβλεπε με ζήλο στα συμφέροντα του κόμματός του με αποτέλεσμα να παραβλέπει τα δικά του. Ο Κωλέττης κληροδότησε στους διαδόχους του πλήθος άλυτων προβλημάτων, ένα από τα οποία ήταν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, οι οποίες αντιδρούσαν αρνητικά στις διακρατικές σχέσεις της χώρας, κυρίως στις σχέσεις της με τις μεγάλες δυνάμεις. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις είχαν καταστεί προβληματικές και εν συνεχεία επιδεινώθηκαν και διακόπηκαν το 1847, εξαιτίας του «επεισοδίου Μουσούρου», όπως έμεινε γνωστή η ανάκληση από την Πύλη του πρέσβη της στην ελληνική κυβέρνηση, του Κωνσταντίνου Μουσούρου, κατόπιν προσβλητικού σχολίου του Όθωνα σε δεξίωση των ανακτόρων τον Ιανουάριο του 1847, με αφορμή την άρνηση του Μουσούρου να επικυρώσει το διαβατήριο του υπασπιστή του Όθωνα, Τσάμη Καρατάσου, προκειμένου ο τελευταίος να επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη. Η άρνηση της άδειας να επισκεφθεί την Οθωμανική πρωτεύουσα, εξαιτίας των τεταμένων σχέσεων, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί, λόγω των αλυτρωτικών επεισοδίων σ' ένα προβεβλημένο εκπρόσωπο του ελληνικού αλυτρωτισμού ήταν αναμενόμενη, εξίσου όμως αναμενόμενη και η έκφραση της δυσαρέσκειας του βασιλιά της Ελλάδος, για την προσβολή την οποία είχε δεχτεί ο υπασπιστής του και η οποία αντανάκλούσε στον ίδιο.

Η ανάκληση του πρέσβη της Πύλης και η συνακόλουθη επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων είχαν, όπως ήταν αναμενόμενο, σοβαρές επιπτώσεις στις εμπορικές συναλλαγές των δύο χωρών, καθώς μεγάλο μέρος του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας διεξαγόταν μέσω του Αιγαίου πελάγους και των Στενών, καθώς και με λιμάνια, όπως η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη, τα

²⁷⁶ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.130

²⁷⁷ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.226

²⁷⁸ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.227

οποία ανήκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Εξίσου σοβαρές ήταν οι επιπτώσεις της κρίσης στην πολιτική ορισμένων δυνάμεων προς την Ελλάδα. Ιδίως, η Αγγλία βρήκε εκείνη την περίοδο την ευκαιρία ν' ανακτήσει και ν' αυξήσει την επιρροή της στα ελληνικά πολιτικά πράγματα στηρίζοντας την αδιάλλακτη στάση της Πύλης στο ζήτημα της ικανοποίησης που απαιτούσε από την Ελλάδα και συγχρόνως πιέζοντας την ελληνική κυβέρνηση ν' ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της προς τους δανειστές της χώρας. Η πρωθυπουργία του Κωλέττη διήρκησε μία τριετία από το 1844 έως το θάνατό του στις 12 Σεπτεμβρίου 1847.²⁷⁹ Όπως η κυβέρνηση Μαυροκορδάτου έτσι και του Κωλέττη δεν συνέβαλε στη δημιουργία ομαλού πολιτικού βίου στην Ελλάδα.

Οι διάδοχοι του Κωλέττη ήταν ασυγκρίτως κατώτεροί του στη χειραγώγηση και στη διαχείριση των αλυτρωτικών επιδρομών και της μεθοριακής ληστείας, καθώς και στην εξισορρόπηση των επιρροών των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στη χώρα οδήγησαν την Ελλάδα σε πλήθος κρίσεων, τόσο στο εσωτερικό όσο και στις σχέσεις με την Πύλη και τις μεγάλες δυνάμεις. Όλα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία είχαν ταυτιστεί με την πολιτική του Κωλέττη, όπως οι καπεταναίοι της Στερεάς Ελλάδας, οι πρόσφυγες αρματολοί της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας, καθώς και οι ληστές και οι κάθε κατηγορίας άτακτοι της προς βορρά του Ισθμού της Κορίνθου Ελλάδας²⁸⁰ βρέθηκαν μετά το θάνατο του Κωλέττη το 1847 χωρίς προστασία και έλεγχο.

Ο Κίτσος Τζαβέλλας διαδέχεται τον Κωλέττη ως αρχηγός του γαλλικού κόμματος και ως πρωθυπουργός στις 12 Σεπτεμβρίου 1847.²⁸¹ Η συνακόλουθη μείωση της γαλλικής επιρροής στα ελληνικά πράγματα είχε ως συνέπεια την εξασθένηση των αγγλικών πιέσεων στην ελληνική κυβέρνηση. Ο Κ. Τζαβέλλας βρέθηκε στην ανάγκη να εξισορροπήσει τις πιέσεις των μεγάλων δυνάμεων με τις απαραίτητες υποσχέσεις, ότι η κυβέρνησή του θα ακολουθούσε πολιτική ίσων αποστάσεων από αυτές και ότι θα επιδίωκε την αποκατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ο Τζαβέλλας και ο υπουργός των Εξωτερικών της Ελλάδας Γεώργιος Γλαράκης προσπάθησαν εξαρχής να εξευμενίσουν την Πύλη, χωρίς όμως επιτυχία. Τελικά, την ελληνοτουρκική διαφορά ανέλαβε να διευθετήσει ο Ρώσος αυτοκράτορας Νικόλαος Β, ύστερα από αίτημα τού Όθωνα και με την υποστήριξη των ηγεμόνων της Βαυαρίας, της Πρωσίας και της Αυστρίας. Αποτέλεσμα αυτής της παρέμβασης υπήρξε επιστολή του Έλληνα υπουργού Γλαράκη προς τον Τούρκο ομόλογό του Αλή Εφέντη²⁸², με την οποία η ελληνική κυβέρνηση εξέφραζε τη λύπη της για την παρεξήγηση, η οποία είχε προκληθεί και η οποία είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την αναχώρηση του Τούρκου πρέσβη από την ελληνική πρωτεύουσα. Η επιστολή θεωρήθηκε ικανοποιητική και ο Μουσούρος επέστρεψε στην Ελλάδα τον Φεβρουάριο του 1848.²⁸³

Ωστόσο, η αγγλική κυβέρνηση του Palmerston όχι μόνο παραμένει αδιάλλακτη στις αξιώσεις της για την πληρωμή των τόκων και του τοκοχρεολυσίου του δανείου των 60.000.000 φράγκων, αλλά προσθέτει σ' αυτές και την καταβολή μεγάλης αποζημίωσης στον Εβραίο D. Pacifico, γεννημένο στο Γιβραλτάρ και πρόξενο της Πορτογαλίας, για την καταστροφή του σπιτιού του στην ελληνική πρωτεύουσα από τον όγλο σε στιγμές έκρηξης του θρησκευτικού φανατισμού. Η εχθρότητα της αγγλικής πολιτικής εναντίον τού Όθωνα γίνεται οξύτερη με το πέρασμα του χρόνου. Συγχρόνως, ο αγγλογαλλικός ανταγωνισμός συνεχίζεται, όμως βρίσκεται σαφώς σε ύφεση, καθώς ο Piscatory προάγεται στην πρεσβεία της Μαδρίτης και ο διάδοχός του

²⁷⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.20

²⁸⁰ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.227

²⁸¹ Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.20

²⁸² Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.228

²⁸³ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.229

Thouvenel εργάζεται με μετριοπάθεια. Η γαλλική επιρροή έγινε ασθενέστερη μετά την έκρηξη της Φεβρουριανής Επανάστασης του 1848 και την ανατροπή του Λουδοβίκου Φιλίππου και του πρωθυπουργού του Guizot.

Τα γεγονότα εκείνης της περιόδου προκάλεσαν αναταραχή στην Ευρώπη και είχαν αντίκτυπο και στην Ελλάδα. Η επαναστατική κίνηση, η οποία εκδηλώθηκε στα υπό αγγλική κατοχή νησιά του Ιονίου, Ζάκυνθο και Κεφαλλονιά, επιδεινώνει τις σχέσεις Αγγλίας και Ελλάδας, ενώ στα όρια του ελληνικού βασιλείου παρουσιάζονται στασιαστικές ζυμώσεις και κινήσεις, των οποίων υποκινητές είναι, κυρίως, οι οπαδοί του γαλλικού κόμματος. Κύριος στόχος τους είναι η ανατροπή του καθεστώτος, η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, η προέλαση προς απελευθέρωση των υπόδουλων Ελλήνων και η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.²⁸⁴

Η προσπάθεια την οποία κατέβαλε ο Thouvenel για την προσέγγιση του γαλλικού και του ρωσικού κόμματος δεν είχε αποτέλεσμα και η κυβέρνηση του Κ. Τζαβέλλα, χάνοντας καθημερινά έδαφος, οδηγήθηκε σε παραίτηση στις 6 Μαρτίου 1848.²⁸⁵ Ο Όθωνας φοβούμενος μήπως η επαναστατημένη Γαλλία επηρεάσει τη διακυβέρνησή του ωθήθηκε ν' αποδεχτεί την παραίτηση του Τζαβέλλα και να προχωρήσει στο σχηματισμό νέου υπουργείου του λεγομένου Συμμαχικού, υπό την προεδρία του Γ. Κουντουριώτη²⁸⁶. Η κυβέρνηση ανέλαβε τα καθήκοντά της στις 8 Μαρτίου 1848, χωρίς σαφή προσανατολισμό προς ένα από τα τρία κόμματα, γεγονός που την έκανε δεκτή με επιφυλάξεις από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις. Στις προθέσεις της κυβέρνησης, σύμφωνα, με τις προγραμματικές της δηλώσεις ήταν να εφαρμοστεί με θρησκευτική ευλάβεια και ακρίβεια το σύνταγμα και οι νόμοι, να φροντίσει για την ανεπηρέαστη απονομή της δικαιοσύνης, να πραγματοποιήσει αυστηρή δημοσιονομική πολιτική και να εκδιώξει από τον κρατικό μηχανισμό τους καταχραστές και όσους με οποιοδήποτε τρόπο θα ασκούσαν ενσυνείδητα τα καθήκοντά τους.

Τα παραπάνω, βέβαια, κυβερνητικά μέτρα είναι δύσκολο να εφαρμοσθούν κατά την περίοδο αυτή, καθώς τα κινήματα του Παπακώστα Τζαμάλα, του Ι. Βελέντζα και του Β. Μπαλάτσου²⁸⁷ σε διάφορα σημεία της Στερεάς Ελλάδας απορροφούσαν όλη την προσοχή της κυβέρνησης. Τα κινήματα, τα οποία είχαν εξαπλωθεί στην Πελοπόννησο είχαν μεταβάλει τον προσανατολισμό τους, καθώς οι ηγέτες τους εμφανίζονταν ως φορείς των φιλελεύθερων ιδεών, ύστερα από τις εξελίξεις που διαδραματίζονταν σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Η κυβέρνηση Κουντουριώτη αδυνατεί να καταστείλει τα εσωτερικά κινήματα, ενώ προέκυψαν νέες περιπλοκές στις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία. Η αφορμή δόθηκε στις 23 Απριλίου 1848²⁸⁸ όταν ο Α. Ναδίρης, υπηρέτης στην Οθωμανική πρεσβεία των Αθηνών αποπειράθηκε να δολοφονήσει τον Μουσούρο τραυματίζοντας τον στο δεξί χέρι. Παρόλο που αποδείχτηκε, ότι η δολοφονική αυτή απόπειρα ήταν ξένη προς οποιαδήποτε ελληνική οργάνωση και επικρίθηκε δριμύτατα. Η άρνηση της Ελλάδας να εκδώσει τον Ναδίρη στην Τουρκία προκάλεσε την αντίδραση της τουρκικής κυβέρνησης, η οποία άρχισε την εφαρμογή αντιποίνων εναντίον των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη. Ένα νέο φιλοπολεμικό ρεύμα άρχισε να δημιουργείται στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα σημειώνεται μία κίνηση για την ίδρυση μυστικών

²⁸⁴ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.132

²⁸⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.134

²⁸⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.20

²⁸⁷ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.135

²⁸⁸ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.136

επαναστατικών οργανώσεων με πρωτοβουλία παλαιών αγωνιστών, των οποίων σκοπός υπήρξε η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.

Ο Όθωνας αποφασίζει τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης του Κουντουριώτη, η οποία είχε απωλέσει τον έλεγχο της κατάστασης τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας. Αρχικά, ο βασιλιάς στρέφεται στην επιλογή του Τρικούπη, ν' αναλάβει την πρωθυπουργία, ο οποίος όμως δεν αποδέχεται την πρόταση και έτσι την πρωθυπουργία, τελικά, αναλαμβάνει ο Κ. Κανάρης στις 15 Οκτωβρίου 1848. Κατά την περίοδο της κυβέρνησης Κανάρη τόσο στην Αθήνα όσο και σε πόλεις της Πελοποννήσου έβρισκαν καταφύγιο Επτανήσιοι πρόσφυγες, οι οποίοι μετά τον επαναστατικό αναβρασμό του 1848 στην πατρίδα τους, διωγμένοι και κυνηγημένοι από τις αγγλικές αρχές έβρισκαν άσυλο στην ελεύθερη Ελλάδα. Η στάση της Ελλάδας απέναντι στους πρόσφυγες αυτούς, πολλοί από τους οποίους ζητούσαν να καταφύγουν ως εθελοντές στον ελληνικό στρατό, προκάλεσε στην κοινή γνώμη της επαναστατημένης Ευρώπης συναισθήματα ευγνωμοσύνης. Ωστόσο, η κυβέρνηση του Κ. Κανάρη αποδεικνύεται βραχύβια. Οι παραιτήσεις και οι αντικαταστάσεις των υπουργών στην κυβέρνηση Κανάρη υπήρξαν συχνότητες έως τις 12 Δεκεμβρίου 1849, οπότε η πρωθυπουργία ανατίθεται στον Α. Κριεζή, εξαιτίας της σύγκρουσης του Κανάρη με την Αυλή.²⁸⁹

Σε αυτή την περίοδο καταλυτικό γεγονός των πολιτικών εξελίξεων συνιστά ο εθνικός ξεσηκωμός στα Επτάνησα το 1849 και ιδιαίτερα στην Κεφαλλονιά, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση της Αγγλίας και την προσπάθειά της να προστατεύσει τα κεκτημένα της και να επεκτείνει την κυριαρχία της σε δύο ακόμη νησιά, στη Σαπιέντζα και στην Ελαφώνησο, τα οποία βρίσκονται στα ανοιχτά της πελοποννησιακής ακτής. Η αντίθεση ανάμεσα στην ελληνική και τη βρετανική κυβέρνηση κατέληξε σε κρίση το 1850 από την οποία ο Όθωνας αποκόμισε ακόμη μεγαλύτερη δημοσιότητα. Επρόκειτο για μία θλιβερή υπόθεση και το γεγονός ότι η ζυγαριά έγειρε θετικά προς την πλευρά της Ελλάδας οφείλεται στο γεγονός ότι ο Palmerston συμπεριλήφθηκε με τρόπο ανάξιο για τη θέση του υπουργού των εξωτερικών μίας μεγάλης δύναμης.

Η βρετανική κυβέρνηση είχε διατυπώσει ορισμένες απαιτήσεις κατά της ελληνικής. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνονταν η κυριότητα των δύο πελοποννησιακών νησίδων, οι οποίες υποτίθεται ότι αποτελούσαν τμήμα των Επτανήσων, καθώς και η αποζημίωση για ένα οικόπεδο, το οποίο ήταν ιδιοκτησία του ιστορικού G. Finley²⁹⁰ και το οποίο είχε απαλλοτριωθεί, προκειμένου να ενσωματωθεί στην εξοχική βασιλική κατοικία. Η μεγαλύτερη, όμως, διαφορά ήταν η υπόθεση του D. Pacifico, του οποίου η κατοικία είχε λεηλατηθεί στις αντιεβραϊκές εκδηλώσεις του Πάσχα λίγα χρόνια πριν. Ο D. Pacifico ήταν Βρετανός υπήκοος, ως εκ τούτου ο Palmerston υποστήριξε τις υπερβολικές απαιτήσεις του και απέστειλε τη μεσογειακή μοίρα του βρετανικού στόλου ν' αποκλείσει τον Πειραιά και να επιβάλλει με αυτόν τον τρόπο την αποδοχή όλων των αιτημάτων του.

Έτσι, λοιπόν, τον Ιανουάριο του 1850²⁹¹ το βρετανικό πολεμικό ναυτικό προβαίνει στον αποκλεισμό του Πειραιά. Ο αποκλεισμός της ελληνικής ναυσιπλοΐας και ουσιαστικά του ναυτικού εμπορίου διήρκησε, με σύντομη διακοπή, έως τον Ιούλιο του ίδιου έτους πλήττοντας τα εμπορικά συμφέροντα της Γαλλίας και της Ρωσίας. Ο Όθωνας και ο πρωθυπουργός Α. Κριεζής αντιμετώπισαν τις απαιτήσεις με επιπόλαια υπεκφυγή στην αρχή και στη συνέχεια με το πείσμα του απελπισμένου. Στην επιθυμία τους να ν' αντισταθούν ενθαρρύνονταν από τη δημοκρατική κυβέρνηση της

²⁸⁹ IEE, τ.13(1977), 137

²⁹⁰ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ207

²⁹¹ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.21

Γαλλίας υπό του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, η οποία προσέφερε τη μεσολάβησή της και η οποία σε συνδυασμό με την έντονη αντιλαϊκή δυσαρέσκεια στην Αθήνα έπεισαν τον Palmerston να συναινέσει στην πρόταση των Γάλλων. Όμως, ο Γάλλος απεσταλμένος στην Αθήνα συμπεριφέρθηκε τόσο επιθετικά στο Βρετανό πρέσβη, ώστε ο τελευταίος αγνόησε τις καλές υπηρεσίες του, επανέλαβε τις πιέσεις στον Όθωνα και τον ανάγκασε να δεχτεί την πληρωμή μίας μεγάλης αποζημίωσης πολύ μεγαλύτερης από το ποσό το οποίο είχε διαπραγματευθεί ο Γάλλος.

Όταν ο Palmerston ανακοίνωσε στον πρέσβη της Γαλλίας στο Λονδίνο, ότι δεν μπορούσε να γίνει αναθεώρηση των επιβληθέντων όρων, ο Γάλλος πρέσβης ανακλήθηκε στο Παρίσι από την κυβέρνησή του σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Ο Palmerston επικρίθηκε στην Βουλή των Λόρδων τον Ιούνιο του 1850, αλλά δέκα ημέρες αργότερα κέρδισε την ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή των Κοινοτήτων²⁹², ύστερα από την έξοχη αγόρευσή του στην οποία υπερασπίστηκε τα αιτήματα του D. Pacifico, ως Άγγλου πολίτη. Παρόλο, που ο Όθωνας εξαναγκάστηκε στο τέλος να υποκύψει στις απειλές, ο λαός του τον πίστεψε με μία ηθική νίκη. Οι οικονομικές απαιτήσεις του D. Pacifico περιορίστηκαν, τελικά, σ' ένα ασήμαντο ποσό. Τα υπόλοιπα αιτήματα αποσύρθηκαν και ο Palmerston εξαναγκάστηκε σε παραίτηση ένα χρόνο αργότερα, ύστερα από μία ασυλλόγιστη διένεξη με τους Γάλλους.

Ο Όθωνας μετά από αυτές τις εξελίξεις ανέλαβε το ρόλο τού ηγέτη της πατριωτικής κίνησης. Είναι γεγονός, ότι εκείνη την περίοδο υφίσταντο απεριόριστες σχεδόν αξιώσεις σε αλύτρωτα εδάφη, οι οποίες μπορούσαν να προβληθούν και γι' αυτό προβάλλονταν κατά κόρον. Η μόνη, πάντως, λογική κατάληξη μίας τέτοιας κίνησης ήταν η ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Αυτός ο στόχος συνιστούσε την ουσιαστική υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας με την οποία ταυτίστηκαν τόσο ο Όθωνας όσο και η Αμαλία εκείνη την περίοδο.²⁹³ Ωστόσο, υπήρχαν και άλλα δευτερογενή αποτελέσματα της κρίσης, τα σπουδαιότερα από αυτά ήταν η βελτίωση των σχέσεων με τον τσάρο, ο οποίος αντιμετώπισε το μικρό ελληνικό βασίλειο με μεγαλύτερη συμπάθεια από τη βρετανική κυβέρνηση ως προς το θέμα του αλύτρωτου ελληνισμού, καθώς επίσης και η επίτευξη μίας συμφιλίωσης ανάμεσα στα διάφορα μέρη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία είχε βαθιά διαιρεθεί κατά την εποχή τού αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Τα εσωτερικά προβλήματα, τα οποία αντιμετώπισε η κυβέρνηση του Α. Κριεζή κατά τη διάρκεια του επεισοδίου «Pacifico» θα μπορούσαν να κλονίσουν τη θέση της, αν δεν είχε την άμεση υποστήριξη του βασιλιά. Τα κινήματα και η ληστεία είχαν οδηγήσει τη χώρα σε αποδιοργάνωση και ο αντίκτυπός τους δεν είχε αργήσει να φανεί στην οικονομική ζωή τής χώρας, η οποία επιδεινώθηκε από τον πολύμηνο αποκλεισμό, τον οποίο επέβαλε ο αγγλικός στόλος. Εντούτοις, ο Κριεζής κατόρθωσε να διατηρήσει σταθερά την πρωθυπουργία έως την αρχή του Κριμαϊκού πολέμου.²⁹⁴ Οι δύο ανασχηματισμοί της κυβέρνησης, οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο και τον Οκτώβριο του 1848²⁹⁵ εξασφάλισαν περισσότερο τη συνοχή και τη σταθερότητά της.

Μέσα σ' ένα όργιο αντιφατικών ειδήσεων και κλίμα πολιτικής αβεβαιότητας, καθώς ο βασιλιάς είχε μετέβη στο Μόναχο, από τις 17 Αυγούστου 1850 έως τις 13 Μαρτίου 1851, διεξήχθησαν οι εκλογές το Σεπτέμβριο του 1850. Οι εκλογές ανέδειξαν νικητή τον Α. Κριεζή. Η κυβέρνηση με τη νέα της σύνθεση, απερίσπαστη από τα μεγάλα προβλήματα, τα οποία απασχόλησαν τις προηγούμενες, κατέβαλε

²⁹²G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ.208

²⁹³G.M. Woodhouse, *ό.π.σ.*209

²⁹⁴ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.142

²⁹⁵Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.252

τεράστια προσπάθεια με σκοπό την αναδιοργάνωση της χώρας. Ο υπουργός των Οικονομικών, Δ. Χρηστίδης²⁹⁶ επιδίωξε να επιτύχει την ισοσκελίση του προϋπολογισμού με αυστηρές οικονομίες, όμως, η πτώση της παραγωγής δεν επέτρεψε την υλοποίηση του προγράμματός του. Ανάμεσα στα οικονομικά μέτρα του Δ. Χρηστίδη ήταν και η ψήφιση μίας σειράς νομοσχεδίων, τα οποία αφορούσαν την είσπραξη των καθυστερημένων φόρων, καθώς και την τροποποίηση του φορολογικού συστήματος.

Εξίσου, όμως, σημαντικά ήταν και τα επιτεύγματα της κυβέρνησης στον τομέα της παιδείας. Αρχικά, ρυθμίστηκε η λειτουργία των Πανεπιστημιακών φροντιστηρίων. Το 1850 ιδρύθηκε ο Βοτανικός κήπος, ο οποίος είχε ως στόχο την εξάσκηση των φοιτητών της φυσικής. Παράλληλα, δημοσιεύθηκε νόμος ο οποίος αναμόρφωνε το πρόγραμμα των μαθημάτων, ενώ ορίστηκαν με αυστηρότητα κριτήρια τα προσόντα καθηγητών και διδασκάλων. Ανάμεσα σ' αυτές τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες αξιοσημείωτη είναι η ανέγερση του Αρσακείου Μεγάρου το 1852²⁹⁷ από το κληροδότημα του Απ. Αρσάκη.

²⁹⁶ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.142

²⁹⁷ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.143

2.στ. Η Εκκλησία της Ελλάδας κατά την περίοδο 1844-1852

Στις 30 Μαρτίου 1844 μετά τη θέσπιση του Συντάγματος σχηματίστηκε το πρώτο συνταγματικό υπουργικό συμβούλιο, στο οποίο ο Σπ. Τρικούπης ανέλαβε τα υπουργεία των Εκκλησιαστικών, Οικονομικών και Δικαιοσύνης. Αρχικά, η Ιερά Σύνοδος αρνείται να ορκιστεί ενώπιον της πολιτικής εξουσίας, όμως, κατόπιν πιέσεων του Κωνσταντίνου Οικονόμου, συνομολογεί την ορκωμοσία της ενώπιον του Όθωνα. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους ο Σπ. Τρικούπης διορίζει πρώτο Γραμματέα της Συνόδου τον Θ. Φαρμακίδη, ο οποίος κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους είχε διοριστεί επίτιμος καθηγητής της θεολογικής σχολής του Οθωνίου Πανεπιστημίου.²⁹⁸

Το γεγονός, ότι ο Θ. Φαρμακίδης ανέλαβε τη θέση του πρώτου Γραμματέα της Συνόδου του έδινε τη δυνατότητα να παρακάμψει τις διατάξεις τούτου Συντάγματος, οι οποίες σχετιζόνταν με διοικητικά θέματα της Εκκλησίας και οι οποίες ήταν εναρμονισμένες με τους Ιερούς Κανόνες, καθώς ερχόντουσαν σε ευθεία σύγκρουση με τις αποφάσεις του βασιλιά. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την εμμονή του Φαρμακίδη και την προσκόλλησή του στο Βασιλικό Διάταγμα του 1833. Το έργο του Θεοκλήτου διευκόλυναν οι πολιτικές συγκρούσεις, οι οποίες υφίσταντο, καθώς οι διάφορες πολιτικές παρατάξεις χρησιμοποιούσαν το εκκλησιαστικό ζήτημα με σκοπό να επωφεληθούν οι ίδιες προκαλώντας βλάβη στην Εκκλησία.

Στις πρώτες εκλογές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν, την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Ι. Κωλέττης στις 6 Αυγούστου 1844. Ο πρωθυπουργός, ως αντιπρόσωπος του γαλλικού κόμματος, είχε ταχθεί υπέρ της υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας, η οποία αποτέλεσε το κέντρο όλων των πολιτικών ενεργειών του και αποφάσεων. Εξαιτίας, της Μεγάλης Ιδέας ο Ι. Κωλέττης επιδίωκε την αποκατάσταση της επικοινωνίας της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Επιπλέον, ο πρωθυπουργός επεδίωξε την αναδιοργάνωση της Εκκλησίας, σύμφωνα, με τις επιταγές του Συντάγματος. Ωστόσο, η σύσταση του υπουργικού συμβουλίου, στο οποίο θα προήδρευε ο Κωλέττης αποτέλεσε πεδίο έντονων αντιπαραθέσεων, στις οποίες ενεπλάκησαν και εκκλησιαστικοί κύκλοι. Αφορμή των εντάσεων αποτέλεσε το γεγονός, ότι αρχικά υπήρξε η πρόθεση εκ μέρους του πρωθυπουργού ν' αναλάβει το υπουργείο των Εκκλησιαστικών ο Ζαφείρης Βάλβης.²⁹⁹ Η επιλογή αυτή του Κωλέττη προκάλεσε την αντίδραση της Ιεράς Συνόδου, καθώς ο Βάλβης ήταν πρώην κληρικός, ο οποίος είχε παραιτηθεί από το αξίωμά του με σκοπό να νυμφευθεί. Κατόπιν αυτής της εξέλιξης ο πρωθυπουργός θέτει τον Βάλβη επικεφαλής του υπουργείου Δικαιοσύνης, όμως η Ιεραρχία αντιδρά, καθώς ήταν ακατανόητο γι' αυτήν να αναλάβει υπουργικό αξίωμα ένας «αποστάτης κληρικός». Τις εξελίξεις αυτές έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι πολιτικοί αντίπαλοι τού Κωλέττη. Ανάμεσα, στους άλλους βουλευτές, οι οποίοι εκλέχτηκαν ήταν και ο κληρικός Κωνσταντίνος Τζαμάλας³⁰⁰, ο οποίος είχε ενεργή συμμετοχή κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα και ο οποίος έφερε το βαθμό του αντισυνταγματάρχη. Η Ιερά Σύνοδος αποδέχτηκε την άσκηση εκ μέρους του των κοινοβουλευτικών καθηκόντων του.

Στις 7 Σεπτεμβρίου 1844 ο βασιλιάς Όθωνας μιλώντας στην πρώτη Συνταγματική Βουλή τόνισε την ανάγκη να ρυθμιστούν άμεσα τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Χαρακτηριστικά ο βασιλιάς ανέφερε: «Η θεραπεία τού αιώγιου, ή κραταίωσις καί

²⁹⁸Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής 'Εκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.336

²⁹⁹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.337

³⁰⁰Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.335

λαμπρότης τῆς ἱερᾶς ἡμῶν θρησκείας θέλει εἶσθαι ἐν τῶν ποθεινοτάτων ἡμῶν μελημάτων».³⁰¹ Τον Ιανουάριο τοῦ 1845 ὁ Ι. Κωλέττης κατήρτισε μία επιτροπή ἀπὸ τοὺς ἐξῆς κληρικούς: τὸν Κυνουρίας Διονύσιο, τὸν Κυκλάδων Δανιήλ, τὸν Ευβοίας Νεόφυτο, τὸν πρῶην Ἠλείας Ἰωάννα, τὸν Νεόφυτο Δούκα, τὸν Νεόφυτο Βάμβα, τὸν Μισαήλ Αποστολίδη καὶ τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη. Στὴν επιτροπή αὐτή ὁ Κωλέττης υπέβαλλε πρὸς μελέτη δύο νομοσχέδια. Τὸ πρῶτο νομοσχέδιο ἀφοροῦσε διοικητικὰ θέματα τῆς Εκκλησίας, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις τῆς με τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Τὸ δεῦτερο νομοσχέδιο ἀφοροῦσε τοὺς Ἐπισκόπους καὶ τὶς Ἐπισκοπές τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου, καθὼς καὶ μέσα, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴ συντήρηση τῶν τελευταίων.

Ἡ επιτροπή ἀπέστειλε τὰ πορίσματα τῶν εργασιῶν τῆς στο ἀρμόδιο ὑπουργεῖο στὶς 9 Φεβρουαρίου 1845. Σύμφωνα, με αὐτὰ ἡ επιτροπή ὀνόμασε τὴν Ἱερά Σύνοδο, «Σύνοδο τῆς Εκκλησίας τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδας» καὶ ὄχι «Σύνοδο τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδας» θέλοντας νὰ ἐπισημάνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ Σύνοδος ἦταν ἐκκλησιαστικὸ καὶ ὄχι πολιτικὸ συμβούλιο. Επιπλέον, ἡ Σύνοδος θὰ ἀπαρτίζεται μόνο ἀπὸ τρεῖς Ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι ποιμαίνουν Ἐπισκοπή, ἐνῶ θὰ ἀποκλείονταν ἡ συμμετοχὴ ἄλλων κληρικών. Πρόεδρος τῆς Συνόδου ὀριζόταν «ὁ τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βασιλείου Ἐπίσκοπος»³⁰², ἐνῶ τὰ μέλη τῆς θὰ ἀντικαθίστατο ἀνὰ τρία χρόνια, ὄχι μέσω διορισμοῦ ἀλλὰ με βάση τὴ σειρά τῶν πρεσβειῶν τῆς ἀρχιερωσύνης. Με αὐτὸ τὸν τρόπο καταργήθηκε ἡ αυθαίρετη διάταξη τοῦ Maouger γιὰ τὸν διορισμὸ τῶν μελῶν καὶ τοῦ Προέδρου τῆς Συνόδου ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Σχετικὰ με τὸ θεσμὸ τοῦ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου δὲν γίνεται καμία μνεία ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη επιτροπή. Επιπλέον, τὸ Γραμματεὰ καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ὑπαλλήλους θὰ τοὺς ἐξέλεγε ἡ Σύνοδος καὶ ἡ ἐκλογή τοὺς θὰ επικυρωνόταν ἀπὸ τὴ Σύνοδο. Παράλληλα, ἡ Σύνοδος θὰ ἀποφάσιζε με βάση τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴν Ὀρθόδοξη παράδοση, γιὰ ὅσα ὅμως θέματα δὲν ἄπτονταν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης ἡ Σύνοδος θὰ ἀποφάσιζε κατὰ πλειοψηφία. Τὰ μέλη τῆς Συνόδου ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὸν ὄρκο ἐνώπιον τοῦ βασιλιά, τὸν ὁποῖο ἀντικαθιστοῦσε μία μορφή διαβεβαίωσης. Τέλος, τὰ καθήκοντα τῆς Συνόδου διακρίνονταν σὲ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, στα ἐξωτερικὰ δὲν ἐπιτρεπόταν ἡ ἀνάμειξη τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ὅμως στα ἐσωτερικὰ ἐπιτρεπόταν κρατικὴ παρέμβαση «εἰς ὅσα δὲν ἀντιβαίνουν εἰς τὰ ἀνέκαθεν αὐτῇ παραδεδεγμένα.».

Ὡστόσο, ὁ πρωθυπουργὸς Ι. Κωλέττης παρέπεμψε τὰ πορίσματα τῆς επιτροπῆς σὲ νέα επιτροπή ἀποτελούμενη ἀπὸ λαϊκοὺς αὐτὴ τὴ φορά. Τὸ ἔργο τῆς τελευταίας επιτροπῆς ἀνέτρεψε, ριζικὰ, τὰ πορίσματα τῆς πρώτης, καθὼς ὅρισε, ὅτι τὰ μέλη τῆς Συνόδου θὰ ἐκλέγονταν καὶ θὰ διορίζονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, τὸ ἴδιο θὰ ἴσχυε καὶ γιὰ τὸν πρόεδρό τῆς. Επιπλέον, ὀριζόταν, ὅτι «ἡ Κυβέρνησις δύναται νὰ ἐκλέξῃ ἐν ἐνεργείᾳ μελῶν τῆς προλαβούσης περιόδου».³⁰³ Με αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις τῆς επιτροπῆς ἐπανερχοῦντο στο προσκίηνιο τὰ νομοθετήματα τοῦ Maurer γιὰ τὴ Σύνοδο. Επιπλέον, ὁ πρωθυπουργὸς προσέθεσε διάταξη σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ Ἱερά Σύνοδος ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἐνημερώνει, τουλάχιστον, δύο ἡμέρες νωρίτερα τὸν ὑπουργὸ τῶν Εκκλησιαστικῶν γιὰ τὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ συνεδρίαζε, προκειμένου νὰ παρευρίσκειται καὶ ὁ ἀντιπρόσωπός τοῦ στὴ συνεδρίαση, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει δικαίωμα ψήφου. Επιπλέον, ὁ πρωθυπουργὸς ὅρισε ὡς καθήκοντα τῆς Συνόδου μόνο ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἄπτονταν τῶν δογματικῶν θεμάτων, ἐνῶ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα καθήκοντα τῆς Συνόδου τὸνίστηκε, ὅτι καμία ἀπόφασή τῆς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ χωρὶς τὴν ἐγκριση τῆς κυβέρνησης. Εἶναι γεγονός ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Ι. Κωλέττη συνιστοῦν ἐπανάληψη τῶν διατάξεων τοῦ Maurer.

³⁰¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Ἀθήνα 1920, σ.338

³⁰² Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.338

³⁰³ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.339

Στις 18 Μαΐου 1845 ο Ι. Κωλέττης υπέβαλε στη Βουλή το τροποποιημένο νομοσχέδιο, το οποίο αφορούσε τα εκκλησιαστικά θέματα. Σύμφωνα, με τον πρωθυπουργό η θέσπιση του δευτέρου άρθρου τού Συντάγματος επέβαλε την τροπολογία του Βασιλικού Διατάγματος τού 1833 και τη προσθήκη νέων νόμων. Ο πρωθυπουργός υπεραμύνθηκε της κατάργησης του θεσμού του Βασιλικού Επιτρόπου στα πλαίσια των εργασιών της Ιεράς Συνόδου, καθώς υφίσταται άμεση σχέση της Εκκλησίας με το υπουργείο Εκκλησιαστικών, το οποίο ουσιαστικά εποπτεύει τόσο τις αποφάσεις όσο και τις ενέργειές της ενημερώνοντας την κυβέρνηση. Για το λόγω αυτό ο πρωθυπουργός έκρινε περιττή τη συμμετοχή του Βασιλικού Επιτρόπου στις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου. Το νομοσχέδιο αυτό, τελικά, υπερψηφίστηκε από την αρμόδια επιτροπή της Βουλής παρά την αντίδραση της μειοψηφίας της οποίας οι θέσεις εκφράστηκαν από τον Μιχαήλ Σχινά.

Στις 27 Ιουνίου 1845 ξεκίνησαν οι συζητήσεις στη Βουλή για το νομοσχέδιο, το οποίο θα όριζε τα μέλη, τα οποία θα συμμετείχαν στη Σύνοδο της Ελλαδικής Εκκλησίας. Ο Μιχαήλ Σχινάς υποστήριξε ότι στη Σύνοδο θα έπρεπε να συμμετάσχουν όλοι οι Αρχιερείς, σύμφωνα, με τα τα πρεσβεία της χειροτονίας τους και ότι ο πρόεδρος της Συνόδου θα έπρεπε να εκλέγεται από το σύνολο των επισκόπων. Παρά τις αντιδράσεις, επικράτησε η θέση σύμφωνα με την οποία τα μέλη της Ιεράς Συνόδου, όπως και τα αναπληρωματικά, θα καλούνταν από την κυβέρνηση να συμμετάσχουν στις εργασίες της Συνόδου κάθε δύο χρόνια, σύμφωνα με τα πρεσβεία της αρχιεροσύνης τους. Ανάμεσα στα τακτικά μέλη της Συνόδου η κυβέρνηση εντάσσει και τον πρόεδρο της Συνόδου. Επιπλέον, τέθηκε προς συζήτηση το θέμα του Βασιλικού Επιτρόπου. Σύμφωνα με τον Μ. Σχινά στην ομόδοξη Ρωσική Εκκλησία υφίσταται ο αρμόδιος επίτροπος, ο οποίος λαμβάνει μέρος στις συνεδριάσεις της Συνόδου χωρίς, όμως, να έχει δικαίωμα ψήφου και ενημερώνει τον αυτοκράτορα για τα πεπραγμένα της Συνόδου. Τελικά, επικράτησε η διάταξη σύμφωνα με την οποία ο υπουργός των Εκκλησιαστικών δύναται να παρευρίσκεται στις συνεδριάσεις της Ιεραρχίας κατόπιν της απαραίτητης από μέρους του ενημέρωσης, χωρίς να έχει το δικαίωμα ψήφου.

Συγχρόνως, πραγματοποιήθηκαν συζητήσεις για το άρθρο 105 του Συντάγματος, το οποίο κατόπιν γενικής συμφωνίας κρίθηκε από την κυβέρνηση ως μη απαγορευτικό για την ψήφιση από την ίδια του «Καταστατικού νόμου περί της Ιεράς Συνόδου»³⁰⁴, ο οποίος ψηφίστηκε στις 16 Ιουλίου 1845. Με βάση τη ψήφιση του καταστατικού νόμου της Ιεράς Συνόδου διεξήχθησαν συζητήσεις, οι οποίες σχετίζονταν με τα θέματα των μοναχών, των μοναστηριών, του γάμου και του διαζυγίου. Μετά την ψήφιση του Καταστατικού Νόμου ασκήθηκε έντονη κριτική στον Ι. Κωλέττη, ο οποίος αντιμετωπιζόταν ως άνθρωπος, ο οποίος επιβουλεύεται τη θρησκεία. Εξαιτίας, της κριτικής που του ασκήθηκε ο πρωθυπουργός δεν έφερε το νόμο προς επικύρωση στη Γερουσία, αν και είχε υπερψηφιστεί από τη Βουλή, ενώ ανέβαλε να φέρει προς ψήφιση το νομοσχέδιο, το οποίο αφορούσε τους Επισκόπους και τις Επισκοπές.

Κατά την έναρξη της δεύτερης συνόδου της πρώτης περιόδου της Βουλής, ο βασιλιάς διεμήνυε προς τους βουλευτές: «τά της Έκκλησίας ένασχολούσι πολύ τό πνεῦμα και τήν καρδίαν μου, έπομένως ή Κυβέρνησίς μου, όχι μόνον σκοπεΐ περί τής έσωτερικής εϋημερίας τής Έκκλησίας, άλλ' έπαγρυπνουσα εις τήν ιεράν τής ανεξαρτησίας της παρακαταθήκην φυλάττει έν ταυτῶ καί θέλει φυλάξει πᾶν ὄτι συνδέει αὐτήν δογματικῶς μετά τής έν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Έκκλησίας.»³⁰⁵ Τις σκέψεις αυτές του βασιλιά συμμερίζονταν και οι βουλευτές,

³⁰⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Έκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.341

³⁰⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.342

ωστόσο εξαιτίας του σφοδρού πολιτικού ανταγωνισμού των κομμάτων ο πρωθυπουργός δεν μπορούσε να μεριμνήσει, άμεσα, για τα θέματα της Εκκλησίας.

Στις 4 Ιανουαρίου 1847 κατά τη νέα περίοδο συνεδριάσεων της Βουλής ξεκίνησαν οι συζητήσεις για το νομοσχέδιο, το οποίο αφορούσε τον αριθμό των Επισκόπων, την εκλογή του, καθώς και το θέμα της μεταθέσεως τους. Σχετικά, με τον αριθμό των Επισκόπων η Βουλή ψήφισε για την ύπαρξη 29 Επισκόπων, κατόπιν τροπολογίας του Στ. Βλάχου³⁰⁶ και η εκλογή τους θα επικυρώνεται από την κυβέρνηση. Επιπλέον, σύμφωνα, με το τρίτο άρθρο τού νομοσχεδίου, το οποίο ψηφίστηκε, οι επίσκοποι διορίζονται στην επισκοπή τους από το βασιλιά με την παράλληλη γνωμοδότηση της Ιεράς Συνόδου. Όσον αφορά τη μετάθεση των Επισκόπων η Βουλή ψήφισε ότι οι τελευταίοι μετατίθενται σε χηρεύουσα Επισκοπή με τη συγκατάθεση, εκ νέου, του βασιλιά και κατόπιν γνωμοδότησης της Ιεράς Συνόδου. Παράλληλα, ένας επίσκοπος καθαιρείται, εφόσον έχει υποπέσει σε παράπτωμα, το οποίο επισύρει την ποινή της καθαιρέσεως. Στις 17 Ιανουαρίου 1847 ψηφίστηκε το νομοσχέδιο στο σύνολό του, το οποίο αποτελείτο από δέκα άρθρα. Σύμφωνα, με το δέκατο άρθρο η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να καθορίσει τα καθήκοντα των Επισκόπων με Βασιλικό Διάταγμα.

Όμως, ο Κωλέττης δεν έφερε το νόμο «περί τῶν Ἐπισκόπων» στη Γερουσία για επικύρωση, όπως είχε συμβεί και με τον Καταστατικό νόμος της Ιεράς Συνόδου, καθώς στις 31 Αυγούστου 1847 απεβίωσε. Έτσι, αντίθετα, με τις διατάξεις του Συντάγματος παρέμεινε σε ισχύ το Βασιλικό Διάταγμα του 1833, το οποίο φορούσε την Εκκλησία της Ελλάδος. Η Ιεραρχία αγωνίστηκε με κάθε έννομο μέσο, προκειμένου ν' ανατρέψει τα επιβαλλόμενα από το Βασιλικό Διάταγμα του 1833 ερχόμενη, συχνά, σε σύγκρουση με την εκάστοτε κυβέρνηση και εκφράζοντας προς όλες τις κατευθύνσεις την απογοήτευσή της για την υφισταμένη κατάσταση.

Το 1847 η Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας απαρτιζομένη από πέντε μέλη, σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα του 1833, προχωράει στην καθαίρεση του επισκόπου Ακαρνανίας Ιεροθέου³⁰⁷, ο οποίος κατηγορείται για κανονικά παραπτώματα. Όμως, η ποινή της καθαιρέσεως δεν εφαρμόστηκε, καθώς η υπόθεση του εν λόγω επισκόπου δεν επανεξετάστηκε, με αποτέλεσμα η απόφαση της Συνόδου να μην θεωρηθεί τελεσίδικη. Εξαιτίας, της τροπής των γεγονότων ο Ιεροθέος δεν θεωρήθηκε καθηρημένος, όμως σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την επιστροφή του στην Αθήνα απεβίωσε στις 1 Ιουλίου 1851, όπου ετάφη ως απλός μοναχός, σύμφωνα με δική του επιθυμία.³⁰⁸

Παράλληλα, τον Ιούνιο του 1849 η Σύνοδος εξέδωσε εγκύκλιο με την οποία προέτρεπε τους Ορθόδοξους χριστιανούς της ελληνικής επικράτειας να δίνουν όρκο ενώπιον των δικαστών, καθώς όπως υποστήριζε «ὁ ἐν δικαστηρίοις ὄρκος, διατάσσεται παρά τῶν νόμων εἰς ἀποκάλυψιν τῆς ἀληθείας καί εἰς πέρας πάσης ἀντιλογίας, καί δέν εἶναι ἐναντίος εἰς τήν ἱεράν ἡμῶν θρησκείαν διά τοῦτο καί δέν τιμωρεῖται παρά τῆς Ἐκκλησίας». Η εγκύκλιος αυτή της Ιεράς Συνόδου, την οποία συνέταξε ο Θ. Φαρμακίδης, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, των οποίων κύριος εκφραστής υπήρξε ο Κ. Οικονόμου. Ο τελευταίος, μάλιστα, όταν κάποτε κλήθηκε στο δικαστήριο ως μάρτυρας δεν δέχτηκε να ορκιστεί αλλά αρκέστηκε στη διαβεβαίωση επί τῆς ἱερατικῆς συνειδήσεως αὐτοῦ. Ο Φαρμακίδης προχώρησε σε δημοσίευση επικριτικού άρθρου για τη στάση του Οικονόμου.

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως με τη σύμφωνη γνώμη όλων των Πατριαρχών της Ανατολής εξέδωσε τον Οκτώβριο του 1849 «Ἐγκύλιον πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ὀρθόδοξους περὶ ὄρκου», σύμφωνα με την οποία η πραγματεία τού Θ.

³⁰⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 ,σ.343

³⁰⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.* , σ345

³⁰⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*,σ346

Φαρμακίδη χαρακτηρίζεται ως «βιβλιάριον σαπρόν», ενώ επικρίνει την εγκύκλιο της Ελλαδικής Εκκλησίας, η οποία σύμφωνα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποδεικνύει τη διαφοροποίησή της, για το συγκεκριμένο θέμα, σε σχέση με την κοινά αποδεκτή άποψη των υπολοίπων Ορθοδόξων Εκκλησιών. Σχετικά με το ζήτημα του όρκου συνέγραψε πραγματεία ο Κλεόβουλος Ευθυβούλης³⁰⁹ κατ' εντολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στην οποία επικρίνεται τόσο η στάση του Θ. Φαρμακίδη όσο και της Ιεράς Συνόδου σχετικά με το επίμαχο θέμα του όρκου.

Όλη αυτή την περίοδο η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αισθανόταν επιτακτική την ανάγκη ν' αντιμετωπίσει τα φαινόμενα σύγκρουσης στο εσωτερικό της με την αποκατάσταση της επικοινωνίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ωστόσο, ο εσωτερικός πολιτικός βίος της χώρας ήταν άκρως ανώμαλος. Μετά το θάνατο του Κωλέττη ο βασιλιάς Όθωνας εξακολούθησε τη φιλογαλλική του πολιτική και παραγκωνίζοντας τον Μαυροκορδάτο ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Γ. Κουντουριώτη. Η νέα κυβέρνηση υπό την καθοδήγηση της Ρωσίας προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στην περιοχή της Χερσονήσου του Αίμου. Οι πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης καθοδηγούνταν εντέχνως από τον Όθωνα, ο οποίος επεδίωκε ν' αποσπάσει την προσοχή της κοινής γνώμης από τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας, τα οποία ταλάνιζαν τη χώρα.

Οι ενέργειες του βασιλιά προκάλεσαν την αντίδραση της αγγλικής κυβέρνησης, η οποία ωθεί τον Όθωνα να ορίσει πρωθυπουργό τον Γ. Κουντουριώτη και τον Οκτώβριο του 1849 τον Κ. Κανάρη, ο οποίος μέσω του υπουργού των Εκκλησιαστικών Δ. Καλιφρονά, αιτήθηκε από την Ιεραρχία την άμεση χειροτονία αρχιερέων. Όμως, η Εκκλησία της Ελλάδος αρνήθηκε να ικανοποιήσει το συγκεκριμένο αίτημα, καθώς το Αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας δεν είχε αναγνωριστεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Εν συνεχεία μετά την παραίτηση της κυβέρνησης του Κ. Κανάρη, τον Δεκέμβριο του 1849, την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Α. Κριεζής, ο οποίος όρισε υπουργό των Εκκλησιαστικών τον Ν. Χρυσόγελο.³¹⁰ Η πολιτική ζωή της χώρας εξακολουθούσε να είναι ανώμαλη, καθώς ο Όθωνας επεδίωκε ν' αναμειγνύεται στην πολιτική ζωή της χώρας, αντίθετα με όσα όριζε το Σύνταγμα.

Η γενικότερη στάση του Όθωνα απέναντι στην αγγλική πολιτική είχε ως συνέπεια τις έντονες προστριβές των κυβερνήσεων των δύο χωρών, οι οποίες οδήγησαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, στον αποκλεισμό του Πειραιά από τον αγγλικό στόλο. Ο βασιλιάς και ο ελληνικός λαός αντιμετώπισαν με αξιοθαύμαστο σθένος την προκλητική στάση της αγγλικής κυβέρνησης, η οποία έληξε τον Ιούλιο του 1850 με τη συμβολή της Γαλλίας. Κατά τη διάρκεια του ναυτικού αποκλεισμού παρουσιάστηκε η κατάλληλη ευκαιρία, προκειμένου να επιτευχθεί η επικοινωνία της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Από ένα θλιβερό γεγονός, το οποίο συνέβη στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε η ευχάριστη εξέλιξη της επιστροφής της Ελλαδικής Εκκλησίας στην κανονικότητα. Στις 17 Δεκεμβρίου 1849 απεβίωσε ο πρεσβευτής της Ελλάδας στην Οθωμανική αυτοκρατορία Ιακωβάκης Ρίζος- Νερουλός, παλαιός φαναριώτης λόγιος, γνωστός συνεργάτης του Καποδίστρια, με ορθές εκκλησιαστικές θέσεις, ο οποίος μάλιστα είχε αναλάβει πολλά δημόσια αξιώματα στο νέο βασίλειο. Ο Πατριάρχης Άνθιμος Δ ο Βυζάντιος και η Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου τέλεσαν με επισημότητα την κηδεία του, καθώς έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση προς το πρόσωπό του και παραχώρησαν τιμές ένεκεν τόπο ταφής στον ιερό ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου

³⁰⁹Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 ,σ.347

³¹⁰Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.350

στο Πέραν³¹¹. Η ενέργεια αυτή ερμηνεύθηκε πολιτικά από τους Έλληνες ως ευκαιρία επαφής με το Πατριαρχείο μετά την περίοδο της έντασης των σχέσεων της Ελλάδας με το Φανάρι. Εκείνο το χρονικό διάστημα η κυβέρνηση του Α. Κριεζή δοκιμαζόταν από την υπόθεση του D. Pacifico με τον αποκλεισμό του Πειραιά από τον αγγλικό στόλο.

Υπό το βάρος των γεγονότων αυτών, τα οποία είχαν πληγώσει το γόητρο του ελληνικού λαού και εξαιτίας του υφισταμένου ελλαδικού σχίσματος, αναζητήθηκε η προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και εμμέσως της Ρωσίας, για την ανεξαρτησία του νεοσύστατου κράτους. Η προκλητική αγγλική παρέμβαση έστρεψε τον Όθωνα προς τον τσάρο της Ρωσίας, ενώ το φιλορωσικό κόμμα της Ελλάδας άνοιξε το δρόμο αποκατάστασης της κανονικής τάξης. Αποστολή με επικεφαλής τον πρώην πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών και καθηγητή της Θεολογικής σχολής, Μισαήλ Αποστολίδη, έφτασε στο Φανάρι, η οποία εξέφρασε τις ευχαριστίες της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς και την πρόθεσή της να προσφέρει στον Πατριάρχη το Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος. Την αποστολή δρομολόγησαν εκείνοι, οι οποίοι αγωνιούσαν για τη γεφύρωση της ακοινωνησίας με το Πατριαρχείο, πιεζόμενοι, επιπλέον, από το ζήτημα των χειροτονιών νέων αρχιερέων.

Μαζί με το παράσημο στάλθηκε στον Πατριάρχη και μία επιστολή της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία συντάχθηκε εν αγνοία του Θ. Φαρμακίδη, με σκοπό να μην υπονομευθεί η πρωτοβουλία.³¹² Ο πατριάρχης Άνθιμος Δ αποδέχτηκε την επίσκεψη του Μισαήλ, ο οποίος είχε διατελέσει κληρικός του Οικουμενικού Πατριαρχείου, καθώς είχε υπηρετήσει σε ενορίες της Ευρώπης. Ο Μισαήλ ήταν αντίθετος ως προς το αντικανονικό αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας, καθώς γνώριζε τις συνέπειες της συγκεκριμένης απόφασης, καθώς και τις διαθέσεις των πολιτικών γεγονότων απέναντι στην Εκκλησία. Ο Πατριάρχης παρέλαβε το παράσημο εκφράζοντας, προφορικά μόνο, τις ευχαριστίες του στο βασιλιά και στην ελληνική κυβέρνηση. Όταν, όμως, του επεδόθη η επιστολή του προέδρου της Ιεράς Συνόδου της Ελλαδικής Εκκλησίας, του Ευβοίας Νεοφύτου, ο πατριάρχης την επέστρεψε άθικτη λέγοντας: «Οὐκ οἶδα τίς ὁ ἀποστέλλων πρόεδρος, οὔτε τίς ἐστί καί ὁποίας προεδρεύει ἱεράς συνόδου, οὐδέποτε γάρ περί συστάσεως τοιαύτης συνόδου λόγος ἐγένετο πρὸς τήν Ἐκκλησίαν.»³¹³

Η δεύτερη αυτή επιστολή της Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία στάλθηκε μετά από εκείνη που αφορούσε τον Θ. Καίρη, απορρίφθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη, ως έμπρακτη αποδοκιμασία της αντικανονικής απόσχισης των εκκλησιαστικών επαρχιών, οι οποίες βρίσκονταν στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Ωστόσο, έδωσε την ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση να επανεξετάσει το ζήτημα της ακοινωνησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, καθώς και με όλα τα παλαιά Πατριαρχεία, προκειμένου ν' ακολουθήσει στη συνέχεια τον κανονικό τρόπο αποκατάστασης της κοινωνίας των ελληνικών εκκλησιαστικών επαρχιών με τη Μητέρα Εκκλησία.

Μετά από παρασκηνιακές συνεννοήσεις ξεκίνησαν, άμεσα, οι διπλωματικές διαβουλεύσεις του Μισαήλ Αποστολίδη, του εν Κωνσταντινουπόλει επιτετραμμένου της Ελλάδας Πέτρου Δελιγιάννη και τον μητροπολίτη Σταυρουπόλεως και σχολάρχη της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης Κωνσταντίνου Τυπάλδου³¹⁴ με πολιτικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Ο υπουργός των Εξωτερικών και Οικονομικών της ελληνικής κυβέρνησης, Αναστάσιος Λόντος, θεωρούσε το θέμα επείγον και έδινε

³¹¹ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.37

³¹² Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.38

³¹³ Θ. Φαρμακίδης, *Συνοδικός Τόμος ἡ περί Ἀληθείας*, Αθήνα 1852, σ.11

³¹⁴ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.39

συνεχώς μέσω επιστολών οδηγίες στον Π. Δελιγιάννη. Σε μία από αυτές τις επιστολές, στις 6 Φεβρουαρίου 1850, αποκαλύπτει την απροκάλυπτη παρέμβαση της δυτικής διπλωματίας στο εκκλησιαστικό πρόβλημα της Ελλάδας : «Αί κυβερνήσεις τής Αγγλίας και τής Γαλλίας ενδιαφέρονται ούχι μικρόν εις τό ζήτημα τούτο και έπιθυμοῦσι διά πολιτικούς λόγους νά ἴδωσι τήν ἑλληνικήν Ἐκκλησία έντελῶς ανεξάρτητον τοῦ έν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχείου.»³¹⁵ Συγχρόνως, ο Δελιγιάννης διατάσσεται προτού ενεργήσει να ενημερώνει και να συμβουλευεται τον πρεσβευτή της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, Τίτωφ.³¹⁶ Απαίτηση τόσο της αγγλικής όσο και της γαλλικής κυβέρνησης ήταν να καταστεί η Ελλαδική Εκκλησία εντελώς ανεξάρτητη, γεγονός, το οποίο συνεπαγόταν τη διακοπή των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η αξίωση αυτή δεν επικράτησε, καθώς η φαναριώτικη τακτική υποσκέλιζε την ελλαδική διπλωματία, οδηγώντας, τελικά, στην εφαρμογή της εκκλησιαστικής τάξης.

Είναι γεγονός, ότι οι δυτικές δυνάμεις επεδίωξαν τη διάσπαση της θρησκευτικής ομοιογένειας των Ορθοδόξων στα Βαλκάνια με τη δημιουργία μικρών αδύναμων κρατών, οι τοπικές εκκλησίες των οποίων θα παραδίδονταν στον έλεγχο των πολιτικών εξουσιών, οι οποίες βρίσκονταν υπό την επιρροή τους. Τον στόχο τους αυτό διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό η εκκλησιολογικά αίολη προσπάθεια του τσάρου Νικολάου Α (1825-1855) να επιβάλλει τη Μόσχα ως «Τρίτη Ρώμη»³¹⁷ με σκοπό τον υποσκελισμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του οποίου η δικαιοδοσία παρέμενε υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου.

Μετά από πιέσεις διαφόρων εκκλησιαστικών και διπλωματικών παραγόντων και την επιμονή των πρώην Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντίου Α, Γρηγορίου Στ και Γερμανού Δ, του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Ιεροθεού και του μητροπολίτη Καισαρείας Παϊσίου έπνευσε άνεμος επιείκειας και ο Οικουμενικός Πατριάρχης συμφώνησε στην εφαρμογή της Εκκλησιαστικής Οικονομίας, προκειμένου ν' αποφευχθεί επιδείνωση της κατάστασης από την υφιστάμενη ακοινωνησία, η οποία θα οδηγούσε σε επίσημο σχίσμα. Η παράταση της διάστασης ανάμεσα στην Εκκλησία της Ελλάδας και το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα διέκοπτε πλήρως την κανονική ενότητα των ιεραρχών του νεοσύστατου κράτους με τις υπόλοιπες ορθόδοξες Εκκλησίες και θα παρέδιδε την τοπική εκκλησία στον άκρατο εθνικισμό. Τελικά, μετά από διαβουλεύσεις οι δύο πλευρές προχώρησαν στη διευθέτηση του ζητήματος.³¹⁸

Τα αποτελέσματα των διαβουλεύσεων στην Κωνσταντινούπολη μεταβιβάστηκαν στην Αθήνα, όπου έγιναν δεκτά με ικανοποίηση. Έτσι, ορίστηκε να συνέλθει στα μέσα Μαΐου η Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας, χωρίς τη συμμετοχή του διορισμένου προέδρου της επισκόπου Ευβοίας Νεοφύτου και του πρώτου γραμματέα της Θ. Φαρμακίδη, οι οποίοι ήταν ανεπιθύμητοι στο Πατριαρχείο. Τον Ευβοίας Νεόφυτο αντικατέστησε ο επίσκοπος Αττικής Νεόφυτος Μεταξάς, ενώ τον Φαρμακίδη ο δεύτερος γραμματέας της Συνόδου, Φιλόθεος Οικονομόπουλος³¹⁹. Κατόπιν, των αλλαγών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στη σύνδεση της Συνόδου και οι οποίες προκάλεσαν τις έντονες αντιδράσεις του Θ. Φαρμακίδη και των ανακτόρων, συγκλήθηκε η Ιερά Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας. Τέσσερεις αρχιερείς, ο Αττικής Νεόφυτος Μεταξάς, ο Καλαβρύτων Βαρθολομαίος, ο Λοκρίδος

³¹⁵Ι. Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος και Αγίας Έδρας (1821-1980)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ.320-330

³¹⁶Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τής έν Ελλάδι Έκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.40

³¹⁷Β.Ι. Φειδάς, *Η Εκκλησιαστική Ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, Αθήνα 1997, σ.336

³¹⁸Ε. Κουρίλας, *Πατριαρχική Ιστορία*, τ.1, Αθήνα 1951, σ.111

³¹⁹Α. Πανώτης, ό.π, σ.40

Αγαθάγγελος και ο πρώην Ανδρουβίτης Προκόπιος³²⁰ συνέταξαν την εκκλησιαστική πράξη «Περί συστάσεως Ιεράς Συνόδου», η οποία ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με το 2^ο άρθρο του Συντάγματος της Εθνοσυνέλευσης του 1844.

Οι συνελθόντες αρχιερείς ζήτησαν την εν λόγω εκκλησιαστική πράξη να την υποβάλλει η ελληνική κυβέρνηση ως κανονικό αίτημα του κλήρου και του λαού της τοπικής Εκκλησίας προς τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, με σκοπό η Ελλαδική Εκκλησία να διοικείται ανεξάρτητα από την πατριαρχική Ιερά Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα, συγχρόνως, με την κανονική θεσμοθεσία οι αρχιερείς αιτήθηκαν από την πολιτεία μία νέα εκκλησιαστική νομοθεσία διαφορετική από εκείνη του 1833, η οποία θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη λειτουργία της Ιεράς Συνόδου. Τέλος, παρακάλεσαν να διαβιβαστεί ιεραρχικά το αίτημά τους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και στα άλλα παλαιά Πατριαρχεία, προκειμένου η εκκλησιαστική ανεξαρτησία της ελεύθερης Ελλάδας να τύχει πανορθόδοξης αναγνώρισης, ν' αναγνωριστεί δηλαδή, σύμφωνα με τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, και από τους άλλους καθιερωμένους αποστολικούς θρόνους.

Η κυβέρνηση, ως εκπρόσωπος του ορθοδόξου ελληνικού λαού απέστειλε στις 30 Μαΐου 1850 επίσημη επιστολή προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, Άνθιμο Δ, την οποία υπέγραψαν ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός των Ναυτικών, Α.Γ.Κριεζής, ο επί του βασιλικού οίκου και των Εξωτερικών και προσωρινός επί των Οικονομικών υπουργός Α. Λόντος, ο υπουργός των εσωτερικών Γ. Νοταράς, ο υπουργός των Στρατιωτικών Τ. Στάϊκος και ο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως και προσωρινός επί της Δικαιοσύνης υπουργός Ν. Χρυσόγελος.³²¹ Στην επιστολή αυτή υποβλήθηκε με σεβασμό ο «δεδηλωμένος πόθος» του κλήρου και του λαού για κανονική αυτοτέλεια των ελλαδικών μητροπόλεων και επισκοπών από τη Μητέρα Εκκλησία. Μάλιστα, δηλώνεται εκ προοιμίου η αφοσίωση στην ενότητα της Αγίας Καθολικής Αποστολικής Εκκλησίας με πρώτο ποιμενάρχη της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως «Καθῆκον ἡμῶν ἱερόν ἤδη ἡγούμεθα, εὐδοκία τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος, γνώμη δέ καί αἰτήσῃ τοῦ ἱεροῦ κλήρου, ὅπως ἀναγγέλωμεν πρὸς τὴν Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ταῦτα, ἀξιούντες τὴν Ὑμετέραν Παναγιότητα, ὡς πρῶτον ποιμενάρχῃν τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καί τὴν περί Αὐτὴν Ἱεράν Σύνοδον, ἵνα ἐπιδοκιμάσαντες τὴν ἐκκλησιαστικὴν ταύτην θεσμοθεσίαν, καί τὴν δι' αὐτῆς συστάσαν ἱεράν Σύνοδον τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἀναγνωρίσαντες, ἀπεδέξῃσθε αὐτὴν ὡς ἐν Χριστῷ ἀδελφὴν.....ἵνα οὕτω διατηρῆται ἀλώβητος ἡ τῆς Αγίας Καθολικῆς Αποστολικῆς Ἐκκλησίας ἐνότης». Προκειμένου, μάλιστα, να δικαιολογηθούν τα γεγονότα του 1833 επιρρίπτονται ευθύνες στους Αντιβασιλείς, με σκοπό να εγκριθούν τα διαπραχθέντα ως τετελεσμένα και να διαφυλαχθεί το κύρος του βασιλιά, ο οποίος τα υπέγραψε καθώς και των κυβερνήσεων, οι οποίες τα εφάρμοσαν.

Επιπλέον, δίνεται η ρητή υπόσχεση, ότι η ασυδοσία στη ρύθμιση των εκκλησιαστικών πραγμάτων, η οποία καλυπτόταν πίσω από το πρόσχημα της «ανεξαρτησίας» τερματίζεται και «ἐπὶ πραγμάτων ἐκκλησιαστικῶν συμπεσόντων, ἅτινα δέοντα συσκέψεις καί συμπράξεως, πρὸς κρείττονα οἰκονομίαν καί στηριγμόν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, πρὸς αὐτόν δεῖ πρῶτον ἀναφέρεσθαι.». Ἐτσι, η ελληνική κυβέρνηση αιτείται η διοίκηση της τοπικής Εκκλησίας ν' ανατεθεί, σύμφωνα, με το Σύνταγμα του 1843 σε πενταμελή Ιερά Σύνοδο,³²² σύμφωνα, με το

³²⁰ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.36

³²¹ Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.34

³²² Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.34

«παράδειγμα τῆς ὁμόθρησκου Ρωσίας». Ἡ ἀνώτατη αὐτή συνοδική ἀρχή θα ἀναπλήρωνε τὸ πρωτεῖο τοῦ προκαθημένου καὶ θα ἔχει τὸ καθήκον τῆς μνημόνευσης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου στὰ Δίπτυχα «κατὰ τὴν καθεστῶσαν τάξιν τῆς Ἐκκλησίας».

Ἡ ἐπιστολή αὐτὴ τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ἓνα μῆνα πρὶν τὴν σύνταξη καὶ τὴν υπογραφή τοῦ Τόμου, ἔχει βαρύνουσα σημασία, καθὼς ἀφενὸς τονίζει τὴν ἀφοσίωση καὶ τὸν δογματικὸ καὶ ἐκκλησιολογικὸ σύνδεσμο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας με τὴ Μητέρα Ἐκκλησία καὶ ἀφετέρου αἰτεῖται διευθέτηση τοῦ ζητήματος, σύμφωνα, με τὸ παράδειγμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, ὅπου υφίσταται μόνον προεδρεύων τῆς Συνόδου καὶ ὄχι Πρώτος καὶ Πατριάρχης. Ἐχει ἰδιαίτερη σημασία, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνηση με τὴ συγκατάθεση τῆς Ἱεραρχίας αἰτεῖται τὴν ἀνάθεση τῆς υπέρτατης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς στὴν Ἱερά Σύνοδο, καθὼς στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων παραμένει, πάντοτε, ὡς Πρώτος ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Για τὴ μελέτη καὶ τὴ διατύπωση τῆς «ἀπολύσεως» τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδας καὶ γιὰ τοὺς ὅρους αὐτοδιοίκησής τους συγκροτήθηκε στὸ Φανάρι τριμελὴς ἐπιτροπὴ με μέλη τὸν Κρήτης Χρῦσανθο, ὡς συνοδικὸ μέλος, τὸν καθηγητὴ τῆς θεολογίας, πρῶην Μεσημβρίας Σαμουήλ καὶ τὸ σχολάρχην τῆς Χάλκης, Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνο Τυπάλδο καὶ γραμματεὰ τὸν καθηγητὴ τῆς θεολογίας ἱερομόναχο, Νικηφόρο Γλύκα.³²³ Μετὰ τὸ 1833 καὶ πρὶν ἀκόμη ἐκδοθεῖ ὁ Πατριαρχικὸς Τόμος, ἡ πνευματικὴ εξάρτηση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἦταν σύμφωνη με τὴ συνείδηση τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Γιὰ τὸ λόγω αὐτὸ καὶ οἱ συντάκτες τοῦ Συντάγματος, τοῦ 1844, ψήφισαν ὅτι «πανδήμως εἶναι σταθερὰ ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εὐσεβεία πρὸς τὴν Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν».³²⁴ Ἐπομένως, ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Τόμου συνιστᾷ μίαν αὐθεντικὴν πράξιν ἐξουσίας ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο ἔχει «ἐλέω Θεοῦ τὴν ἀποστολικὴν μέριμναν ἐπὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἔχει ἀναδεχθῆ ἄνωθεν ἐμπιστευτικῶς τὴν περὶ αὐτὰς οἰκονομίαν καὶ διαχείρισιν»³²⁵, ὅπως ἀναφέρει στὴν ἐγκύκλιό του ὁ πατριάρχης Ἀνθίμος Δ.

Ὅταν τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν καλὴ χρῆση τῆς αὐτοδιοίκησης καὶ ἐφόσον δὲν συντρέχουν λόγοι ἐπιφύλαξης εἶναι λογικὸ νὰ μὴν τίθενται ὅροι. Ὅταν, ὅμως, υφίστανται λόγοι κλονισμοῦ τοῦ αὐτοκεφάλου, ὅπως εἶχαν ἀποδείξει τὰ πεπραγμένα τῆς Βαυαροκρατίας, τότε ἐπιβάλλονται δεσμευτικοὶ ὅροι με σκοπὸ τὴ διασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκάστοτε τοπικῆς Ἐκκλησίας.³²⁶ Ἐπομένως, ἡ υποψία κακῆς χρῆσης τοῦ αὐτοκεφάλου ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία ἐπέβαλε τὴν περιορισμένη καὶ ὑπὸ ὅρους παραχώρησή του, ὡς μέσο ἀμύνης ἀπέναντι στὶς κατὰ καιροὺς καταχρήσεις τῆς ἐξουσίας εἴτε ἀπὸ πολιτικούς εἴτε ἀπὸ ἐκκλησιαστικούς παράγοντες. Εξάλλου, οἱ ὅροι, οἱ ὁποῖοι πρωτοτέθηκαν στὸ προτεινόμενον σχέδιον ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια. Τὸ πρῶτον σχέδιον Καταστατικόν, τὸ ὁποῖο υποβλήθηκε ὡς ψήφισμα στὴν κυβέρνηση τὸ 1830 ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμο ἐμπεριείχε δέκα ὅρους καὶ ἦταν γνωστὸ στὸ Πατριαρχεῖο. Αὐτοὶ συγχωνεύθηκαν σὲ ἐπτὰ ἀπὸ τὸν Κ. Τυπάλδο τὸ 1848³²⁷, προτοῦ ἀκόμη τεθεῖ θέμα παραχώρησης αὐτοκεφάλου στὴν ἐλλαδικὴ Ἐκκλησία. Ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνηση υπέδειξε τρεῖς μόνον ὅρους. Πρῶτον, τὴν εὐλαβὴ ἀναγνώριση τῶν «πρεσβείων τιμῆς» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Δεύτερον, τὴ μνημόνευσή του στὰ Δίπτυχα τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας καὶ τρίτον, τὴ σύμφωνη καὶ

³²³ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Ἀθήνα 1920, σ.355

³²⁴ Θ. Φαρμακίδης, *Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ Ἀληθείας*, Ἀθήνα 1852, σ.26

³²⁵ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, 1901, σ.40

³²⁶ Α. Πανώτης, *Τὸ Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Ἀθήνα 2009, σ.48

³²⁷ Α. Πανώτης, ὁ.π.σ.48

ομόψυχη σύμπραξή της στο «αὐτό πράττειν τὴν ἐν Ἀθήναις Σύνοδον μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου». ³²⁸ Ωστόσο, η τριμελής επιτροπή θεώρησε ανεπαρκείς τους κυβερνητικούς όρους και τους όρισε σε επτά. Μέσα στους επτά αυτούς όρους συμπεριλήφθηκαν και οι προταθέντες από τους Κ. Οικονόμο και Κ. Τυπάλδο, καθώς και εκείνοι, οι οποίοι προέκυψαν κατά τις διαβουλεύσεις της Συνόδου, πιθανόν και με τη σύμφωνη γνώμη των απεσταλμένων της ελληνικής κυβέρνησης. ³²⁹

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ως φορέας της αποστολικής κληρονομιάς και παράδοσης, θεώρησε κανονικό του δικαίωμα να διασφαλίσει την εκκλησιολογική ενότητα του γένους των Ελλήνων εντός της Μίας Εκκλησίας και να θέσει όρους, προκειμένου να προστατευθούν τα δίκαια της Εκκλησίας στην ελεύθερη χώρα από τις πολιτικές παρεμβάσεις. Οι όροι αυτοί αποτέλεσαν την πεμπτοσύα του Τόμου και εξαιτίας αυτού δεν επιδέχονταν καμία τροποποίηση χωρίς παρόμοια εκκλησιαστική πράξη αναιρέσεως τους από την ευσεβή πηγή, η οποία τους έθεσε και από την οποία πηγάζει κάθε θεσμοθεσία και η οποία προστατεύει την ενότητα τῆς Μίας Εκκλησίας. Είναι σαφές, ότι η δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Νέας Ρώμης-Κωνσταντινουπόλεως στο βαλκανικό χώρο δεν καθορίστηκε από αυθαίρετη επέμβαση των ισχυρών της πολιτείας ή από εγκόσμιες πολιτικές συγκυρίες, αλλά αποτελεί θεσπισμένη πράξη της Οικουμενικής Εκκλησίας της πρώτης χιλιετίας. Η απόλυτη κυριαρχία επί του ανατολικού Ιλλυρικού παρέχει τη δυνατότητα στην Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως να ρυθμίζει τα του οίκου της και μπορεί, σύμφωνα με τις υπάρχουσες συνθήκες κάθε εποχής, να αναθέτει την ανεξάρτητη διοίκηση διαφόρων περιοχών στην εκάστοτε τοπική ιεραρχία. Αυτό, εξάλλου, δηλώνει και το κείμενο του Τόμου του 1850 «Επί ταύτη τῇ βάσει ἀνέκαθεν ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἤτοι αἱ σεπταὶ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ὡς γε πρὸς τὴν τοῦ βιωτικοῦ πολιτεύματος καιρικὴν χρεῖαν ἀφορῶσαι ἢ ἐχώρισαν, ἢ συνῆψαν ἐπαρχίας ἐκκλησιαστικὰς, καὶ ἢ ἄλλοις ὑπέταξαν, ἢ αὐτοκεφάλους ἀνέδειξαν αὐτάς τῆς ἐν πίστει καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ κανονικῇ τάξει ἐνότητος ἄλωβητου διαμενούσης. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ τινές ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κυριαρχίαν τοῦ Πατριαρχικοῦ, Ἀποστολικοῦ, Οἰκουμενικοῦ Θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ³³⁰, ότι δηλαδή πολλές από τις εκκλησιαστικές επαρχίες περιήλθαν στο νεοπαγές ελληνικό κράτος. Με τον τρόπο αυτό το Πατριαρχείο καθόρισε την διοικητική αυτοτέλεια στις εκκλησιαστικές επαρχίες της Ελλάδας με ένα κείμενο σύμφωνο με τους Ιερούς Κανόνες, το οποίο διέπεται από τις εκκλησιολογικές αρχές της ενότητας της Μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας.

Στις 16 Ιουνίου 1850 μετὰ το πέρας των εργασιῶν της τριμελούς επιτροπῆς ο Οικουμενικός Πατριάρχης, Ἀνθίμος Δ ο Βυζάντιος, συγκάλεσε την Αγία και Μεγάλη Πατριαρχική Σύνοδο, την οποία ἀπάρτιζαν ο Καισαρείας Παΐσιος, ο Εφέσου Ἀνθίμος, ο Ηρακλείας Πανάρετος, ο Νικομηδείας Διονύσιος, ο οποίος εκπροσώπησε και τον Χαλκιδῶνος Ιερόθεο, ο Δέρκων Νεόφυτος, ο πρόεδρος Διδυμοτείχου Μελέτιος, ο Νεοκαισαρείας Λεόντιος, ο Κρήτης Χρῦσανθος, ο Σερρών Ιάκωβος, ο Βιζύης Γρηγόριος, ο Σωζοαγαθουπόλεως Προκόπιος, ο πρώην Μεσημβρίας Σαμουήλ και ο Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνος. Επιπλέον, στη συνεδρίαση της Συνόδου συμμετείχαν πέντε πρώην Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ο Κωνσταντίνος Α, ο Κωνσταντίνος Β, ο Γρηγόριος Στ, ο Γερμανός Δ και ο Ἀνθίμος Στ, καθώς και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Κύριλλος Β.

Στις δύο πρώτες συνεδριάσεις στις 16 και 20 Ιουνίου, διαβιβάστηκαν τα ἐξ Ἀθηνῶν ἐγγραφα και επαινέθηκε η ευλάβεια και η ευγνωμοσύνη της ελληνικής κυβέρνησης,

³²⁸ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.34

³²⁹ Α.Πανώτης, *ό.π.*,σ.48

³³⁰ Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.34

του κλήρου και του λαού προς τη Μητέρα Εκκλησία, παρά «τάς παρεμπεισούσας δυσχερείς περιπετείας».³³¹ Στη συνέχεια αναπτύχθηκαν οι αναγκαίοι όροι, οι οποίοι πρέπει να τεθούν, προκειμένου να διαφυλαχτεί η αυτοκεφαλία της Ελλαδικής Εκκλησίας από τις παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας, οι οποίες ήταν ήδη γνωστές από το πρόσφατο παρελθόν. Ωστόσο, το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία επεδίωκε την επιδοκιμασία της «αντιεκκλησιαστικής ανταρσίας» του 1833, απορρίφθηκε, καθώς η αυθαίρετη εκείνη ανεξαρτητοποίηση καταπάτησε το Κανονικό Δίκαιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Επίσης, τα γεγονότα του 1833 δεν είχαν τίποτα κοινό με όσα συντελέστηκαν το 1723³³² στη Ρωσία επί Ιερεμίου Γ και Αντιοχείας Αθανασίου Δ και τα οποία συνέβησαν μέσα στην αναγνωρισμένη, ήδη, από το 1459-1462 αυτόνομη Ρωσική Εκκλησία. Επομένως, τα πεπραγμένα των δεκαεπτά χρόνων της ακοινωνησίας (1833-1850) θεωρήθηκαν έξω από τα πλαίσια των Ιερών Κανόνων και η «απόλυση» των επαρχιών του Πατριαρχείου πραγματοποιήθηκε εξ αρχής, χάριν της «εϋσταθείας και εϋκοσμίας και κανονικής διεξαγωγής και τάξεως» της παραχώρησης της αυτοκεφαλίας στην τοπική Ελλαδική Εκκλησία.³³³

Στην τρίτη συνεδρίαση στις 24 Ιουνίου 1850, αναγνώστηκε το σχέδιο του Τόμου από το συντάκτη του, μητροπολίτη Σταυρουπόλεως Κ. Τυπάλδο, και ενεκρίθη «παμψηφεί, ομοφώνως και κανονικώς» το Αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας. Επίσης, στο μητροπολίτη Σταυρουπόλεως ανατέθηκε η σύνταξη των δύο πατριαρχικών και συνοδικών επιστολών, οι οποίες θα αποστέλλονταν η μία στην ελληνική κυβέρνηση και η άλλη, διαπνεόμενη από χαρακτήρα παραιναιτικό και νουθετικό, στον ιερό κλήρο και τον ευσεβή λαό της ελεύθερης Ελλάδας. Επιπλέον, στάλθηκαν επιστολές προς τα υπόλοιπα Πατριαρχεία και προς τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες με σκοπό τη γνωστοποίηση της κανονικής αναγνώρισης της νεοσύστατης τοπικής Εκκλησίας.

Κατά την τέταρτη συνεδρίαση στις 29 Ιουνίου 1850³³⁴, μνήμη των πρωτοκορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ο Τόμος ευλογήθηκε κατά τα ειωθότα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Μετά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας ανήλθαν στο συνοδικό μέγαρο οι αρχιερείς και άρχισε η ιερή ακολουθία «καθαγιάσεως και καθιερώσεως» του Τόμου. Ο ίδιος ο Οικουμενικός Πατριάρχης, Άνθιμος Δ, ανέγνωσε το ιερό κείμενο του κανονικού «προβιβασμού» και της «απολύσεως» από το Πατριαρχείο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο Άνθιμος κάλεσε τον επιτετραμμένο της Ελλάδας, Πέτρο Δελγιάννη και τον αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη³³⁵ και παρουσία όλων τούς παρέδωσε τον Τόμο, καθώς και τις επίσημες επιστολές, οι οποίες απευθύνονταν προς την κυβέρνηση, τον κλήρο και το λαό.

Το Πατριαρχείο, σύμφωνα με τα προνόμιά του, τα οποία απορρέουν από τους Ιερούς Κανόνες, εκχώρησε μικρό μόνο τμήμα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, καθώς καθορίζονταν αυστηρά τα πλαίσια λειτουργίας των «απολυομένων» επαρχιών, έτσι ώστε να μην εκτραπεί η αυτοδιοικούμενη Εκκλησία σε μία ιδίρρυθμη κοινότητα, πολιτευμένη κατά το δοκούν των εκάστοτε κρατούντων κληρικών ή λαϊκών.

Σύμφωνα, με τον Τόμο καθορίστηκαν τα όρια της αυτοδιοίκησης της Ελλαδικής Εκκλησίας, τα οποία συμπίπτουν με τα τότε όρια των εκκλησιαστικών επαρχιών της

³³¹ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.48

³³² Β.Ι. Φειδάς, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ρωσίας (988-1988)*, Αθήνα 1997, σ.307

³³³ Α. Τσαγκάρη, *Ἡ Ἱστορία καὶ τὸ νομικὸ πλαίσιο τῆς Διαρκούς Ἱεράς Συνόδου*, Αθήνα 2001, σ.174

³³⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.335

³³⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.356

Παλαιάς Ελλάδος³³⁶, η οποία περιελάμβανε τη Στερεά, την Πελοπόννησο και ορισμένα νησιά, τα οποία είχαν ενσωματωθεί στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο. Πιο συγκεκριμένα, τα όρια ξεκινούσαν από τη νότια πλευρά του Αμβρακικού και έφταναν στη νότια πλευρά του Παγασητικού Κόλπου. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί, ότι τα όρια αυτά ήταν απόλυτα καθορισμένα και αμετάθετα και δεν επρόκειτο ποτέ ν' αυξομειωθούν από την ευεργετηθείσα εκκλησιαστική αρχή, το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Παράλληλα, ο Τόμος αναγνωρίζει ως «ύπερτάτην Ἐκκλησιαστικὴν Ἀρχὴν Σύνοδον διαρκῆ, συνισταμένην ἐξ ἀρχιερέων προσκαλουμένων ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὰ πρεσβεία τῆς χειροτονίας, πρόεδρον ἔχουσα τὸν κατὰ καιρὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Ἀθηνῶν, καὶ διοικοῦσαν τὰ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Θείους καὶ Ἱερούς κανόνας ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως».³³⁷ Η Σύνοδος συνιστά ὄργανο ἔκφρασης τῆς συναίνεσης, τῆς σύμπτωσης καὶ τῆς συμφωνίας τῶν Ἐπισκόπων. Ἡ ἀνάθεση σ' αὐτὴν τῆς διοίκησης ἀποσκοποῦσε στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ «διαρκῆ» τρόπο, ἀντικαθιστώντας τὸν «Πρῶτον», ὁ ὁποῖος συνήθως ἐπωμίζεται τὶς διοικητικὲς εὐθύνες σὲ μία πατριαρχικὴ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση. Ἡ Σύνοδος διαφυλάσσει ὡς κυρίαρχο σῶμα τὰ προνόμια, τὰ ὁποῖα τῆς παραχωροῦνται, προκειμένου νὰ συνδιοικεῖ τὰ ἐκκλησιαστικά με βάση τὶς εὐαγγελικὲς καὶ ἱεροκανονικὲς ἐπιταγές καὶ τὰ πορίσματα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Συγχρόνως, διαχέει τὸ πνεῦμα τῆς κανονικοτητάς στὶς ἀποφάσεις τῆς, ἀφοῦ ἀποφασίζει καὶ ἐνεργεῖ με συλλογικὴ ἀλλὰ καὶ με μεμονωμένη εὐθύνη τῶν συνοδικῶν μελῶν τῆς «ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως» καὶ ὄχι «ὑπὸ τὴν τοῦ τοῦ βασιλέως κυριαρχίαν», ὅπως ἀξίωσε τὸ νομοθετικὸ πλαίσιο τοῦ 1833.

Επιπλέον, στὸν Τόμο ἀπορρίπτεται πλήρως ἡ μορφή τῆς «Ἀριστινοῦς Συνόδου», αὐτῆς δηλαδή, ἡ ὁποία διορίζεται ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπως ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία τὸ 1833 καὶ ἡ ὁποία ἐπιβάλλει στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας Σύνοδο «κατ' ἀρέσκειαν» τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας με ἀρχιερεῖς ὑπάκουους στα κελεύσματα τῆς κρατικῆς διοίκησης, τὰ ὁποῖα διαβρώνουν τὸ θεμέλιο τῆς Ὀρθοδόξου ἐκκλησιολογίας καὶ δημιουργοῦν δυσθεράπευτες ἐκτροπές καὶ ἀνωμαλίες. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο δέχτηκε τὴ μορφή τῆς Συνόδου, τὴν ὁποία εἶχε προτείνει ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ νομοσχεδίου τῆς 9^{ης} Φεβρουαρίου 1845, τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο ἔφερε μαζί του στὶς συνομιλίες ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης.³³⁸ Ἡ νέα αὐτὴ ἐπαρχιακὴ Ἱερά Σύνοδος συγκροτεῖται, σύμφωνα, με τὰ «πρεσβεία χειροτονίας», προκειμένου νὰ ἐκπροσωπεῖται τὸ σύνολο τῆς Ἱεραρχίας στὴν προκαθήμενη ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.³³⁹ Ὁ Τόμος ἀρνεῖται με τὸ σύστημα αὐτὸ κατηγορηματικὰ τὴν ἐπιλογή συνοδικῶν μελῶν με κοσμικὰ κριτήρια. Ἐπομένως, κάθε συγκρότηση, μετὰ τὸ 1850 Ἀριστινίδης Συνόδου, παραβαίνει ρητὸ ὄρο τοῦ Τόμου, με ἀποτέλεσμα οἱ ἀποφάσεις τῆς νὰ καλύπτονται μεν ἀπὸ νομιμότητα νὰ πᾶσχουν δε ἀπὸ ἀντικανονικότητα.³⁴⁰

Συγχρόνως, σύμφωνα με τὸν Τόμο, τὰ μέλη τῆς Συνόδου εἶναι ἰσότιμα καὶ ἀποτελοῦν συνδιοικητές τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι διέρχονται ἀπὸ αὐτὴ σύμφωνα με τὰ πρεσβεία χειροτονίας. Ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας διοικοῦνται ἀνεξαιρέτως ἀπὸ τὴ Σύνοδο καὶ τὴ μνημονεύουν κατὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστιακῆς Σύνταξης, ὡς τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τους. Ὁ

³³⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Ἀθήνα 1920, σ.335

³³⁷ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.34

³³⁸ Α. Τσαγκάρη, *Ἡ Ἱστορία καὶ τὸ νομικὸ πλαίσιο τῆς Διαρκούς Ἱεράς Συνόδου*, Ἀθήνα 2001, σ.177

³³⁹ Α. Τσαγκάρη, ὁ.π.σ.178

³⁴⁰ Α. Τσαγκάρη, ὁ.π.σ.179

μητροπολίτης Αθηνών ανυψώνεται σε «υπέρτιμο», καθώς η Σύνοδος «Πρόεδρον ἔχουσαν τον κατά καιρόν Ἱερώτατον Μητροπολίτη Ἀθηνῶν»³⁴¹, αφού από το 1836 η καθέδρα του νέου κράτους είχε μεταφερθεί στην πόλη των Αθηνών.

Ο Πατριάρχης δεν αποδέχτηκε τον αυθαίρετο υποβιβασμό εκ μέρους της Αντιβασιλείας το 1833 της παλαιάς μητρόπολης Αθηνών σε επισκοπή Αττικής. Ωστόσο, άφησε την Πολιτεία να επανορθώσει το σφάλμα της. Με Βασιλικό Διάταγμα, στις 23 Ιουλίου 1850,³⁴² αντί να συγκροτηθεί η πρώτη Σύνοδος, σύμφωνα με τα πρεσβεία χειροτονίας, από παλαιούς αρχιερείς, ο υπουργός Εκκλησιαστικών, Π. Δελιγιάννης, αποφάσισε τη συγκρότηση «προσωρινής» Συνόδου³⁴³ με κριτήρια της αρεσκείας του. Προκειμένου, να καλυφθεί το πρώτο αυτό κυβερνητικό ολίσθημα, προστέθηκε στο διάταγμα μία εισαγωγή, ώστε να δίνεται η ψευδής εντύπωση της πλήρους αποδοχής του Τόμου, πιο συγκεκριμένα αναφέρεται: «Ἐπί τῇ προτάσει τοῦ ἡμετέρου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἀποφασίζομενκανονικῶς γενομένης ἀναγνωρίσεως τοῦ Ἀυτοκεφάλου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας». Η επιλογή των μελών της πενταμελούς Ιεράς Συνόδου πραγματοποιήθηκε από την Πολιτεία με τρόπο παρόμοιο με εκείνον που συγκροτείτο μετά το 1833. Με την κίνησή της αυτή η κυβέρνηση, πριν ακόμη αποστείλει τον Τόμο και τα έγγραφα στην Ιερά Σύνοδο, στις 3 Αυγούστου 1850, εγκαινίασε τις παρασπονδίες της παραβιάζοντας έναν από τους όρους του.

Στη συνέχεια και συγκεκριμένα στις 3 Αυγούστου ο υπουργός των εκκλησιαστικών, Π. Δελιγιάννης, διαβεβαίωσε τούς Ιεράρχες, ότι πριν το διορισμό του προέδρου τῆς Συνόδου: «Θέλομεν σπεύσει να συννενοηθῶμεν μεθ' ὑμῶν καί ἐτοιμάσωμεν σύμφωνα τοῖς παρ' ἡμῖν καθεστῶσι τούς πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενους νόμους».³⁴⁴ Μετά το διάταγμα τῆς 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1850³⁴⁵, το οποίο οδήγησε στην επανασύσταση της μητρόπολης Αθηνών, στην οποία εγκαταστάθηκε από την ελληνική κυβέρνηση ο επίσκοπος Αττικής, Νεόφυτος Μεταξάς.

Σύμφωνα, με τους όρους του Πατριαρχικού Τόμου, η εκλογή του προέδρου της Ιεράς Συνόδου πρέπει ν' ανακοινώνεται με επιστολές της προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη και τους λοιπούς Πατριάρχες. Ουσιώδες στοιχείο για την κανονική λειτουργία της αυτοκεφαλίας συνιστά το «δίκαιο των χειροτονιών», το οποίο πρέπει ν' ασκείται με τη συλλογική συγκατάθεση των συνοδικών αρχιερέων.³⁴⁶ Η Σύνοδος διεξάγει τις εκλογές και επιβεβαιώνει την κανονικότητα μίας εκλογής, εφόσον ο ψηφισθείς αποδεχτεί την εκλογή του και προχωρήσει στη διαδικασία της Ομολογίας Πίστεως. Στην συνέχεια πραγματοποιεί τη χειροτονία, η οποία επισφραγίζεται με το «χειροτονητήριο γράμμα» και την ταυτόχρονη αναγνώρισή της από την Πολιτεία. Κατά τη χειροτονία και την ενθρόνισή τους στις επαρχίες τους, καθώς και όταν ιερουργούν οι ιεράρχες μνημονεύουν την ανώτατη αρχή τους, την Ιερά Σύνοδο, ενώ ο πρόεδρος της μνημονεύει «πάσης ἐπισκοπῆς Ὁρθοδόξων».³⁴⁷ Στα δίπτυχα μνημονεύεται πρώτος κατά την τάξη ο αρχιεπίσκοπος Νέας Ρώμης – Κωνσταντινουπόλεως και Οικουμενικός Πατριάρχης³⁴⁸, ο οποίος φέρει και τη διακονία του προκαθημένου τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας.

³⁴¹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.37

³⁴² Χ.Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.363

³⁴³ Σ.Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ.50

³⁴⁴ Χ.Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.363

³⁴⁵ Χ.Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.366

³⁴⁶ Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.79

³⁴⁷ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.38

³⁴⁸ Σ.Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ.38

Ταυτόχρονα, ο Τόμος ορίζει, ότι προκειμένου να επιβεβαιώνεται συνεχώς η βαθύτατη και αδιάκοπη αγιαστική και πνευματική κοινωνία με τα άλλα παλαιά Πατριαρχεία, η Ελλαδική Εκκλησία θα παραλαμβάνει από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το καθαγιασμένο Άγιο Μύρο.³⁴⁹ Η Ιεραρχία της Ελλαδικής Εκκλησίας εξουσιοδοτείται να ρυθμίζει κατά την απόλυτη κρίση της την εσωτερική διοίκησή της για όλα τα θέματα, τα οποία σχετίζονται με την εκλογή και τη χειροτονία των αρχιερέων της, τον αριθμό και την ονομασία των επισκόπων της, τις χειροτονίες και την ευταξία του κλήρου της, τη διοίκηση των μοναστηριών της, το θείο κήρυγμα και την αποδοκιμασία αιρετικών βιβλίων, καθώς και τους γάμους και τα διαζύγια. Όλα τα παραπάνω θέματα θα διευθετούνται από την Ιερά Σύνοδο με συνοδικές πράξεις, οι οποίες όμως, δεν πρέπει ν' αντιβαίνουν στους Ιερούς Κανόνες.³⁵⁰

Σε περίπτωση εμφάνισης εκκλησιαστικών προβλημάτων μείζονος σημασίας για την Εκκλησία, η Ιερά Σύνοδος υποχρεούται, ως αυτοδιοικούμενο τμήμα τού κανονικού εδάφους της Νέας Ρώμης ν' απευθύνεται πρώτιστα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Ιερά Σύνοδό του και από κοινού ν' αποφασίζουν και να πράττουν τα δέοντα «πρός κρείττονα οικονομίαν καί στηριγμόν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας».³⁵¹ Από τη μεριά του ο Οικουμενικός Πατριάρχης οφείλει να παρέχει πρόθυμα τη βοήθειά του στην Ελλαδική Ιερά Σύνοδο, κοινοποιώντας σ' αυτήν τις δέουσες ενέργειες, καθώς και τα από κοινού πρόποντα.

Η γνωστοποίηση τού Τόμου στην Αθήνα προκάλεσε στο βασιλικό ρωμαιοκαθολικό οίκο δυσαρέσκεια και στην κυβέρνηση αναταραχή για τις δεσμεύσεις των όρων. Η κατάσταση αυτή οδήγησε τους υπουργούς των Εξωτερικών και των Εκκλησιαστικών, Ν. Χρυσόγελο και Α. Λόντο, οι οποίοι είχαν πρωτοστατήσει στην έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου σε παραίτηση και την αντικατάστασή τους από τον Π. Δελιγιάννη, ο οποίος διαπραγματεύθηκε την έκδοση του Τόμου. Στις 23 Ιουλίου 1850³⁵², μετά από πρόταση του νέου υπουργού των Εξωτερικών και Εκκλησιαστικών, εκδόθηκε Βασιλικό Διάταγμα, στο οποίο αναγνωρίζεται η ανεπάρκεια του καταστατικού νόμου της Αντιβασιλείας, καθώς και η ανάγκη αντικατάστασης του. Η νέα Διαρκής Σύνοδος, ως η ανώτατη αρχή της Ελλαδικής Εκκλησίας, συγκροτήθηκε με πρόεδρο το μητροπολίτη Αθηνών, Νεόφυτο Μεταξά. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 28 Ιουλίου, ο βασιλιάς Όθωνας στο λόγω του ενώπιον της Βουλής, λίγο πριν αναχωρήσει για την Ευρώπη, υποσχέθηκε την αντικατάσταση της νομοθεσίας της Αντιβασιλείας «Περί Εκκλησίας» και υπέγραψε το διάταγμα της επίσημης τελετής αναγνώρισης του Τόμου, το οποίο δημοσιεύτηκε στις 11 Αυγούστου 1850.³⁵³

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1850³⁵⁴ η νέα Σύνοδος υπέδειξε στην κυβέρνηση, ότι πρέπει ν' αποδεχτεί πλήρως τον Πατριαρχικό Τόμο, προκειμένου ν' αποκατασταθεί πλήρως η κανονική τάξη στην Ελλαδική Εκκλησία και να υπάρξει πλήρης κοινωνία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η Συνοδική αυτή θέση αντιμετώπισε την αρνητική κριτική, μέχρι και την επιθετικότητα του Θ. Φαρμακίδη³⁵⁵ και των ομοϊδεατών του, οι οποίοι στήριζαν, τελικά, την παρέλευση της νομοθετικής ρύθμισης.

Έκτοτε, η Ιερά Σύνοδος υιοθέτησε τον νέο τίτλο της «Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος» και προσπάθησε, ανεπιτυχώς, την παρουσία στις

³⁴⁹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.38

³⁵⁰ Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.38

³⁵¹ Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.38

³⁵² Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.48

³⁵³ Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.79

³⁵⁴ Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.34

³⁵⁵ Χ.Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα, 1920, σ.376

συνεδριάσεις της του επιτρόπου Επικρατείας. Παράλληλα, αρνήθηκε την υπόδειξη των ανακτόρων να τοποθετηθεί στη θέση του Πρώτου Γραμματέα τής Συνόδου ο Θ. Φαρμακίδης. Στη θέση του διόρισε τον αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη³⁵⁶, ως επιβράβευση για την επιτυχία της αποστολής του στο Φανάρι. Ο Μ. Αποστολίδης με την ανάληψη των νέων καθηκόντων του μετέβη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, προκειμένου να ενημερώσει τον Πατριάρχη για τις πρώτες αντιδράσεις στην Ελλάδα. Στη συνέχεια μετέβη στην Αγία Πετρούπολη, για να ευχαριστήσει την τοπική Εκκλησία και τον τσάρο για τη συμβολή τους στην επίλυση του προβλήματος και να τους ενημερώσει για την υφιστάμενη κατάσταση. Η Ρωσική Σύνοδος, με σκοπό να ενισχύσει το κύρος του Πατριαρχικού Τόμου, δήλωσε προς τα μέλη της ελληνικής κυβέρνησης και προς τα ανάκτορα, ότι θα έχει κοινωνία με την νέα Σύνοδο «εφόσον η νέα νομοθεσία θα ανταποκρινόταν στους όρους του Τόμου». Η στάση της Ρωσίας ήταν απόρροια των αντιδράσεών της για το πολιτικό και διπλωματικό παρασκήνιο των τελευταίων ετών και για την ανάμειξη των ετεροδόξων στο εκκλησιαστικό πρόβλημα τής Ελλάδας.

Μετά τη δημοσίευση του κειμένου και των πρακτικών του Τόμου, ο Θ. Φαρμακίδης ξεκίνησε πρώτος τις μεθοδεύσεις για την αθέτηση του περιεχομένου του. Καταρχάς εξαπέλυσε δριμύτατη επίθεση κατά του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διαστρεβλώνοντας την ιστορία και τους Ιερούς Κανόνες. Στη συνέχεια επιτέθηκε κατά του Μ. Αποστολίδη³⁵⁷, κατηγορώντας τον για διπροσωπία, και κατά του επιτετραμμένου της Ελλάδας, Πέτρου Δελιγιάννη, καθώς αμφότεροι συμμετείχαν από ελληνικής πλευράς στις διαβουλεύσεις για την έκδοση του Τόμου. Ο Θ. Φαρμακίδης ως ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του κοραϊσμού και στενός συνεργάτης του Maurer, είχε συγκεντρώσει γύρω του τους πολιτικούς εκείνους, οι οποίοι υπερασπίζονταν το κράτος και εχθρεύονταν την εθνάρχουσα Εκκλησία.

Ο Θ. Φαρμακίδης στην ογκώδη μελέτη του «Ο Συνοδικός Τόμος ή περί Άληθείας» αυτοχαρακτηρίζεται στον πρόλογο του βιβλίου του ως παρορμητικός, αφού έτσι «έπλάσθη εκ φύσεως» και ασκεί έντονη κριτική στον χορηγηθέντα Τόμο. Το σύγγραμμα αυτό, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα το 1852, είναι απόλυτα συνεπές στις αντιλήψεις του συγγραφέα του. Ο Θ. Φαρμακίδης μέσω του έργου του τάσσεται εναντίον της εφαρμογής του Τόμου, για το λόγο αυτό πολλοί το αποκάλεσαν «Αντιτόμο». Το κείμενο αυτό καταδικάστηκε, άμεσα, από την Ελλαδική Ιερά Σύνοδο με εγκύκλιό της στις 20 Μαΐου 1852³⁵⁸, στην οποία χαρακτήρισε το σύγγραμμα του Φαρμακίδη ως «σκανδαλώδη τῷ ὄντι καί βλάσφημον λίβελλον κατά τῆς Ἐκκλησίας», αφού λοιδορεί και απαξιώνει με εριστική, σοφιστική και ανιστόρητη επιχειρηματολογία το κείμενο του Τόμου, αλλά και όσους τον αποδέχτηκαν πανηγυρικά στην Αθήνα. Το δημοσίευμα αυτό θα μπορούσε, εάν η Ιερά Σύνοδος σιωπούσε να έχει σοβαρές επιπτώσεις στις σχέσεις της με το Πατριαρχείο, μέχρι και αυτή την άρση του Τόμου και την επιστροφή στην ακοινωνησία, δεδομένης μάλιστα της παράκαμψης του μετά από σύντομο χρονικό διάστημα από τη νομοθεσία του 1852, η οποία συνέχιζε, ουσιαστικά, το πολιτειακό καθεστώς του 1833.

Ο Θ. Φαρμακίδης ως μαχητικός πολέμιος της εθναρχικής τακτικής του Πατριαρχείου και έχοντας την στήριξη των ανακτόρων και της πολιτικής ηγεσίας, ήταν φυσικό ν' απομακρυνθεί από κάθε προσπάθεια αποκατάστασης της κανονικής τάξης. Ο άκριτος και παράφορος πατριωτισμός ενίσχυε το αντιπατριαρχικό μένος του με αποτέλεσμα ν' απορρίπτει κάθε απόφαση λαμβανομένη «παρά ξένης

³⁵⁶ Α. Πανάτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.66

³⁵⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ386

³⁵⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.387

εκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, ὑπό τόν Σουλτᾶνον τῶν Ὀθωμανῶν τελοῦσης καί κατά τάς διαταγᾶς αὐτοῦ ἐνεργούσης».³⁵⁹

Από τον «Αντιτόμο» τού Θ. Φαρμακίδη είναι εμφανές, ότι δεν μπορούσε ν' αποδεχτεί ορισμένες θέσεις τού Τόμου τού 1852. Πρώτα απ' όλα ότι η προερχομένη από το κλήμα του «αμπελώνα» τῆς Νέας Ρώμης- Κωνσταντινούπολης ελλαδική Εκκλησία πλέον «ἐπιγινώσκειται καί ἀνακηρύττεται πνευματική ἀδελφή»,³⁶⁰ ὅπως οἱ τοπικές Εκκλησίες τῆς Ρωσίας καί τῆς Σερβίας. Επιπλέον, τὸ γεγονός ὅτι προϋπόθεση γιὰ τὴν εφαρμογὴ τῆς αυτοκεφαλίας τῆς εἶναι νὰ διοικεῖται ἡ τοπικὴ Εκκλησία, σύμφωνα, με τοὺς Θεῖους καί Ἱερούς Κανόνες «ἐλευθέρως καί ἀκολύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως». Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀνέτρεπε τὴν αντιεκκλησιαστικὴ νομοθετικὴ κατάσταση τοῦ 1833, στὴν ὁποία ὁ Θεόκλητος πρωτοστάτησε συνεργαζόμενος με Ἕλληνες καί ξένους πολιτικούς αξιωματούχους. Ὁ ἴδιος φοβόταν τὴν ἐπανάληψη στὸ νέο κράτος τῆς Εκκλησίας ὡς «κράτους ἐν κράτει», ὅπως συνέβη μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. Προέκρινε, λοιπόν, μετὰ τὴν εθνικὴ ἀποκατάσταση τὴν ἐπιβολὴ στὶς σχέσεις Εκκλησίας καί Πολιτείας τοῦ τσαρικοῦ «καισαροπαπισμοῦ», ὁ ὁποῖος εἶχε υιοθετηθεῖ καί ἀπὸ ευρωπαϊκὰ κράτη πρὸς ἐξουδετέρωση τῆς μεσαιωνικῆς παπικῆς ἰσχύος.³⁶¹ Ἡ κρατικὴ, ὁμως, συνοδικὴ διοίκηση, ἡ ὁποία γιὰ διακόσια χρόνια περίπου χρόνια εἶχε βίαια ἐγκατασταθεῖ στὴ Ρωσία, κατέστησε τὴ ρωσικὴ Εκκλησία ὄργανο ἀλλότριων σκοπῶν, με συνέπεια νὰ συμπαρασυρθεῖ τὸ 1917 στὴν κατάρρευση μαζί με τὸ διεφθαρμένο πολιτικὸ καθεστῶς.³⁶²

Ἐνα, ἐπιπλέον, στοιχεῖο με τὸ ὁποῖο διαφωνοῦσε ὁ Θ. Φαρμακίδης ἦταν τὸ γεγονός, ὅτι καταργήθηκε ἡ δυνατότητα συγκρότησης τῆς Ἱεράς Συνόδου ἀπὸ πρόσωπα ἀρεστὰ στὴν ἐκάστοτε κρατικὴ ἐξουσία. Στόχος ἦταν νὰ μὴν διευθύνεται τὸ ἔργο τῆς, ἔμμεσα, ἀπὸ τὸ πολιτικὸ παρασκήνιο. Τὰ συνοδικὰ μέλη συνδιοικοῦν πλέον ἀφ' ἐαυτῶν, «προσκαλούμενα ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας»³⁶³ καί δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ συνεδριάζουν με πρόσκληση τοῦ ετεροδόξου βασιλιά ἢ με κυβερνητικὸ διάταγμα. Με τὸν τρόπο αὐτὸ διασφαλίζεται τὸ ἐλεύθερο φρόνημα τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων καί ἡ συμμετοχὴ τοὺς στὴ Σύνοδο δὲν ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν κομματικὴ εὐνοία τῶν κυβερνῶντων.

Ἡ στάση τού Θ. Φαρμακίδη ἦταν ἀκαμπτη ὑπὲρ τῆς ολοκληρωτικῆς ἀπόρριψης τοῦ Πατριαρχικοῦ Τόμου καί γι' αὐτὸ ἐπεδίωξε καί πέτυχε ν' ἀσκήσει με τοὺς ὁμοϊδεάτες τοῦ στὴ Βουλὴ καί στὴν κυβέρνηση πιέσεις, προκειμένου νὰ ἐπιβραδύνουν τὴν ἐκδοσὴ τῶν σχετικῶν νέων νόμων, ἐπιτυγχάνοντας, τελικὰ, τὴν ἐπιτήδεια μετᾶλλαξὴ τοὺς κατὰ τὴ νομοθετικὴ ἐπεξεργασία τοὺς. Ἐτσι, στόχευε σὲ μία ἐξωτερικὴ, μόνο, ἀποδοχὴ τοῦ Τόμου, ὥστε νὰ συνεχίζεται, ουσιαστικά, ἡ νομοθετικὴ δέσμευση τῆς Ἑλλαδικῆς Εκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος. Τὸ ἔργο τού Φαρμακίδη δημοσιεύθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1852, δηλαδή, λίγες ἡμέρες πρὶν τὴν ἐναρξὴ τῶν συζητήσεων στὴ Βουλὴ τῶν νομοσχεδίων Σ καί ΣΑ³⁶⁴, πιθανόν με παρότρυνση τῆς κυβέρνησης, με σκοπὸ νὰ ἐνσπείρει φοβίες με τὰ ἀληθοφανῆ ἐπιχειρήματά του, προκειμένου ν' ὀδηγηθοῦν οἱ βουλευτὲς νὰ ψηφίσουν χωρὶς κανένα δισταγμὸ τὰ προτεινόμενα νομοσχέδια, καθὼς σύμφωνα με τὸ κείμενο τοῦ Φαρμακίδη, ἐφόσον ἐφαρμόζονταν πλήρως οἱ ὅροι τού Τόμου θὰ ἐπέρχονταν δεινὰ ἀπὸ τὴν πλήρη ἀνεξαρτησία τῆς Εκκλησίας.

³⁵⁹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.377

³⁶⁰ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.38

³⁶¹ Θ. Φαρμακίδης, *Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ Ἀληθείας*, Αθήνα 1852, σ.147

³⁶² Δ. Β. Γόνης, *Ἱστορία τῶν Ὀρθόδοξων Ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καί Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ.250

³⁶³ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.38

³⁶⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.386

Εντούτοις, ο Πατριαρχικός Τόμος τού 1850 συνιστά για 150 χρόνια την αναλλοίωτη κανονική βάση της αυτοκέφαλης διοίκησης της Ελλαδικής Εκκλησίας και ενώ οι ψηφιζόμενοι νόμοι του κράτους εύκολα αλλάζουν, σύμφωνα με τις εκάστοτε κυρίαρχες αντιλήψεις των κυβερνήσεων και τις διάφορες βλέψεις των κρατούντων. Ο Τόμος παραμένει η αμετάβλητη «κανονική συντεταγμένη» της Ελλαδικής Εκκλησίας. Οι καταστατικοί χάρτες αποδείχθηκαν οι πλέον ασταθείς συμφωνίες της Πολιτείας με την Εκκλησία και γι' αυτό έχουν περιορισμένη διάρκεια, σχετική κανονική σημασία και μόνο επίκαιρο νομικό κύρος.³⁶⁵

Είναι γεγονός, ότι ο Θ. Φαρμακίδης δεν φαίνεται να έχει αντιληφθεί, ότι με τις ενέργειές του εξυπηρετούσε, άμεσα, την πολιτική τακτική των Άγγλων, των Γάλλων και έμμεσα των Ρώσων, οι οποίοι για δικούς τους διπλωματικούς λόγους ο καθένας, σχεδίαζαν το διαμελισμό των ορθοδόξων λαών της Βαλκανικής και την αποδυνάμωση και φθορά τού ύπατου θρησκευτικού θεσμού της Ορθοδοξίας, του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο βρισκόταν για αιώνες στον έλεγχο των Ελλήνων.

Στις 24 Μαΐου 1851³⁶⁶ ο Παν. Βάρβογλης ανέλαβε το Υπουργείο Εκκλησιαστικών. Ο Π. Βάρβογλης ενδιαφέρθηκε να επιλυθεί το χρόνιο πρόβλημα των επισκοπικών κενών. Ο λαός πίεζε την κυβέρνηση για την εκλογή των επισκόπων, γεγονός το οποίο μετά τη σύνταξη του Τόμου απαιτούσε τη ψήφιση νέου σχετικού νόμου. Ο υπουργός ζήτησε από τη Σύνοδο μα εισηγηθεί νομοσχέδιο « Περί επισκόπων καί επισκοπῶν»³⁶⁷, σύμφωνα, όμως, με το πνεύμα της νομοθεσίας του 1833, προκειμένου να διατηρείται ο κυβερνητικός έλεγχος στα εκκλησιαστικά θέματα. Όμως, οι συνοδικοί αρχιερείς έμπειροι από την κρατική κακοπιστία παλαιότερων ετών, απαίτησαν «συνολική λύση τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ προβλήματος»³⁶⁸ με αποτέλεσμα την απογοήτευση του κυβερνητικού αξιωματούχου. Οι ιεράρχες γνώριζαν τις πολιτικές παγίδες και υπερασπιζόνταν με συνέπεια τα συμφωνηθέντα με το Πατριαρχείο, πεπεισμένοι ότι οι όροι, οι οποίοι τέθηκαν υπηρετούσαν τα πραγματικά συμφέροντα της Εκκλησίας. Υποστήριξαν, λοιπόν, ότι έπρεπε να συνταχθεί ο νέος νόμος «οὐ μακράν τοῦ ἱεροῦ Τόμου ἤδη προπαρασκευάσαντος τήν ὁδόν»³⁶⁹, κατόπιν συμφωνίας με την Ιερά Σύνοδο της Ελλαδικής Εκκλησίας.

Στα τέλη Ιουλίου ο υπουργός Παν. Βάρβογλης επαναλαμβάνει την πρότασή του και ζητά από την Ιερά Σύνοδο στο χρονικό πλαίσιο των τριάντα ημερών να του γνωστοποιήσει τις θέσεις της με βάσει τις οποίες θα συντάσσονταν οι διατάξεις των οικείων νομοσχεδίων, προκειμένου να συνταχθεί η νέα εκκλησιαστική νομοθεσία. Ωστόσο, αντί της πραγματοποίησης ενός γόνιμου διαλόγου ακολούθησε μία πολύμηνη αντιπαράθεση ανάμεσα στη Σύνοδο και στο αρμόδιο υπουργείο. Στο διάστημα αυτό η Ιεραρχία αντιλήφθηκε και πάλι τις προθέσεις της Πολιτείας. Έτσι, ο μητροπολίτης Κυνουρίας Διονύσιος³⁷⁰ συνέταξε με πνεύμα συμβιβασμού δύο νομοσχέδια «Περί τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» και «Περί τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ ἐπισκόπων καί ἐπισκοπῶν», τα οποία ρύθμιζαν, σύμφωνα με το Κανονικό Δίκαιο, τα θέματα, τα οποία σχετίζονταν με τη λειτουργία της Ελλαδικής Ιεράς Συνόδου, καθώς και τα ζητήματα που άπτονταν των επισκοπών και των επισκόπων. Στόχος ήταν τα δύο αυτά νομοσχέδια να γίνουν αποδεκτά τόσο από την κυβέρνηση όσο και από τα ανάκτορα. Ουσιαστικά, τα δύο αυτά νομοσχέδια

³⁶⁵ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.97

³⁶⁶ Κ. Οικονόμος, *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τ.2, Αθήνα 1864, σ.591

³⁶⁷ Κ. Οικονόμος, *ό.π.*, σ.592

³⁶⁸ Κ. Οικονόμος, *ό.π.*, σ.592

³⁶⁹ Κ. Οικονόμος, *ό.π.*, σ.593

³⁷⁰ Κ. Οικονόμος, *ό.π.*, σ.596

παρουσίαζαν σημαντικές ομοιότητες με εκείνα, τα οποία είχαν συνταχθεί από την ειδική επιτροπή, την οποία είχε καταργήσει στις 9 Φεβρουαρίου 1845 η κυβέρνηση Κωλέττη.³⁷¹

Τον Ιανουάριο του 1852³⁷², όταν η φιλοανακτορική κυβέρνηση του Α. Κριεζή ανέλαβε την εξουσία, για δεύτερη φορά, ορίστηκε από το βασιλιά ως νέος υπουργός των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ο Σταύρος Βλάχος.³⁷³ Ο υπουργός ζήτησε, τυπικά, τις θέσεις τής Συνόδου. Στις 7 Φεβρουαρίου 1852³⁷⁴ στάλθηκαν τα προαναφερθέντα νομοσχέδια τού ιεράρχη Κυνουρίας Διονυσίου, ο οποίος είχε, ήδη, απεβιώσει τον Ιανουάριο του 1852. Η εκδημία του στέρησε από τη Σύνοδο ένα βαθύ γνώστη των εκκλησιαστικών πραγμάτων, ο οποίος συσπείρωνε την αντίσταση των συνοδικών εναντίον των ανακτορικών επιδιώξεων της ανακτορικής κυβέρνησης. Ο νέος υπουργός απέρριψε τα νομοσχέδια, τα οποία είχε εισηγηθεί ο Διονύσιος, παρά τις μετριοπαθείς υποδείξεις τού Πρώτου Γραμματέα της Συνόδου, Μισαήλ Αποστολίδη. Πλέον, τη Σύνοδο συγκροτούσαν δύο υπερήλικες ιεράρχες, ο Αθηνών Νεόφυτος Μεταξάς και ο Καλαβρύτων Βαρθολομαίος. Πρόσφατα, είχε αναπαυθεί ο Αχαΐας Γρηγόριος και στις 8 Μαΐου 1852 απεβίωσε και ο επίσκοπος Λοκρίδος Αγαθάγγελος. Τέλος, ασθενούσε βαριά και απουσίαζε ο Κυκλάδων Δανιήλ.³⁷⁵ Οι εναπομείναντες δύο ιεράρχες, καταπτοημένοι από την υπουργική συμπεριφορά, ήταν πλέον αδύναμοι ν' αντιδράσουν στα τεκταινόμενα.

Η ανακτορική κυβέρνηση Α. Κριεζή δεν θέλησε να σεβαστεί την αρχή του Πατριαρχικού Τόμου. Παρά τις διατυπωμένες επιφυλάξεις, προχώρησε χωρίς δισταγμό με συνοπτικές διαδικασίες στη ψήφιση των δύο γνωστών ως «τομοκτόνων» νόμων, του Σ «Περί ἐπισκόπων καὶ ἐπισκοπῶν» με 18 άρθρα στις 4 Ιουνίου 1852³⁷⁶ και του ΣΑ «Περί τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» με 30 άρθρα στις 5 Ιουλίου 1852.³⁷⁷ Η επικύρωσή τους από τον Όθωνα στις 9 Ιουλίου 1852³⁷⁸ συνοδεύτηκε από τη δήλωση, ότι οι νόμοι αυτοί βασίζονται σε «ὕγιεις ἀρχές πού πρέπει νά διέπουν τις σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας».³⁷⁹

Η κυβερνητική εξουσία με την προκλητική αυτή ενέργεια απέρριψε, ουσιαστικά, τον Τόμο. Προκειμένου, όμως, να μην κηρυχθεί η Ελλαδική Εκκλησία σχισματική, επέλεξε στην εισηγητική έκθεση των νέων νόμων να παρακάμψει τους δεσμευτικούς όρους του Τόμου με διπλωματικούς και νομικούς ελιγμούς. Και οι δύο, όμως, ψηφισθέντες νόμοι ήταν αντισυνταγματικοί, εφόσον επαναλάμβαναν τις διατάξεις της νομοθεσίας τού 1833 με κάποιες επουσιώδεις μεταβολές και δεν λάμβαναν πάλι υπ' όψη τους ούτε τους Ιερούς Κανόνες ούτε τις κανονικές διατάξεις που είχαν ενσωματωθεί στον Τόμο του 1850, αλλά έντεχνα παραθεωρούσαν τις θεμελιώδεις αρχές του και επέμεναν στις πολιτειακές αντιλήψεις της περιόδου της Αντιβασιλείας. Σύμφωνα, με αυτές τις αντιλήψεις, η Εκκλησία τελεί πάντα υπό τον έλεγχο του κράτους, ακόμη και στην εσωτερική της ζωή, με αποτέλεσμα να δεσμεύονται τα δικαιώματα και οι πρωτοβουλίες της, αλλά και να ελέγχεται πλήρως η ποιμαντική διακονία της.³⁸⁰

³⁷¹Κ.Οικονόμος, *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τ.2, Αθήνα 1864, σ.602

³⁷²Κ.Οικονόμος, *ό.π.*, σ.604

³⁷³Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.101

³⁷⁴Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.38

³⁷⁵Χ.Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα, 1920, σ.394

³⁷⁶Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.396

³⁷⁷Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.402

³⁷⁸Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.38

³⁷⁹Β.Τζωρτζάτος, *Ἡ καταστατική Νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1967, σ.93-116

³⁸⁰Α.Τσαγκάρη, *Ἡ Ἱστορία καί το νομικό πλαίσιο τῆς Διαρκούς Ἱεράς Συνόδου*, Αθήνα 2001, σ.205

Σύμφωνα, με τη νέα νομοθεσία, η Αυτοκέφαλη Διοίκηση περιελάμβανε 24 εκκλησιαστικές επαρχίες με τους αντίστοιχους επισκόπους τους, από τους οποίους ο ένας ήταν μητροπολίτης, οι δέκα αρχιεπίσκοποι στις έδρες των νομών και οι υπόλοιποι δεκατρείς επίσκοποι στην ύπαιθρο και στις μικρές επαρχιακές πόλεις. Ωστόσο, η νέα διάρθρωση της Ελλαδικής Ιεραρχίας δεν ανταποκρινόταν στις επιταγές του Πατριαρχικού Τόμου, αλλά στην κρατική διάρθρωση σε νομούς και επαρχίες. Η ομοιότητα προς τις αρχαίες μητροπόλεις ήταν περισσότερο εξωτερική. Ο μητροπολίτης Αθηνών, ως ο επίσκοπος της νέας πρωτεύουσας του κράτους διατηρούσε την προεδρία της Ιεράς Συνόδου. Ο νέος μητροπολίτης, ως ο πρωτεύων του εκκλησιαστικού σώματος και ο υπεύθυνος της νέας ποιμαντικής διακονίας του, εμφανίζεται ενώπιον του βασιλιά, προκειμένου να τον διαβεβαιώσει για την υπακοή του στους νόμους, χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στην πιστή τήρηση και το σεβασμό των Ιερών Κανόνων.³⁸¹ Η εκλογή και η μετάθεση των επισκόπων πραγματοποιείται, μόνο, κατόπιν εγκρίσεως του βασιλιά. Το τριπρόσωπο συντάσσεται από τη Σύνοδο, αλλά η εκλογή του «αρεστού υποψηφίου» πραγματοποιείται, όπως των υπαλλήλων του κράτους, από την Πολιτεία, με σκοπό να υπάρχει πλήρης έλεγχος του επισκοπικού σώματος.³⁸²

Η πενταμελής Διαρκή Σύνοδος καταρτιζόταν, ουσιαστικά, από το κράτος με τον ετήσιο διορισμό των δύο μελών από την κυβέρνηση.³⁸³ Ο προεδρεύων της Συνόδου δεν ήταν εκλεγμένος από τους ιεράρχες, αλλά διορισμένος από τα ανάκτορα και την κυβέρνηση, δηλαδή την κοσμική εξουσία, η οποία επεδίωκε να ελέγχει την Ελλαδική Εκκλησία. Οι συνοδικές συνεδριάσεις αποκτούσαν κύρος, μόνο, με τη παρουσία του Βασιλικού Επιτρόπου³⁸⁴, ως εκπροσώπου του κράτους. Παράλληλα, οι γραμματείς της Συνόδου διορίζονταν από του υπουργό των Εκκλησιαστικών³⁸⁵ κατόπιν προτάσεως της Ιεράς Συνόδου. Επίσης, επιβλήθηκε προληπτική λογοκρισία στην εκκλησιαστική αλληλογραφία και όλα τα θέματα τέθηκαν υπό την κρίση του αρμοδίου υπουργού. Επιπλέον, ήταν αναγκαία η άδεια του τελευταίου, προκειμένου να διεξαχθούν λειτουργικές πράξεις και άλλες εκφράσεις ευλαβείας και ελπίδας των χριστιανών κατά τις δοκιμασίες τους, όπως ήταν οι λιτανείες για τις ανομβρίες, τους σεισμούς, τις ασθένειες και άλλα έκτακτα φυσικά φαινόμενα.³⁸⁶ Παράλληλα, μεγάλα χρηματικά ποσά προερχόμενα από επισκοπές, μονές και ναούς αφαιρέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν, προκειμένου να πλουτίσουν κρατικοί αξιωματούχοι.³⁸⁷ Συγχρόνως, αφαιρέθηκαν χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της Εκκλησίας, τα κωλύματα από το θρησκευτικό γάμο, με σκοπό τη διευκόλυνση των διαζυγίων.³⁸⁸ Συνέπεια των αντιεκκλησιαστικών αυτών αποφάσεων της κρατικής εξουσίας ήταν η «όρατή κεφαλή τῆς ἱεραρχίας τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας» να μην είναι ο Οικουμενικός Πατριάρχης, αλλά το κοσμικό κράτος, με εκπρόσωπό του το Βασιλικό Επίτροπο.

Η Ιερά Σύνοδος αντέδρασε και ζήτησε την κατάργηση του Βασιλικού Επιτρόπου. Επίσης, εξέφρασε τη διαφωνία της για το άρθρο 13 «Περί συγκλήσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου τῆς Ἱεραρχίας»³⁸⁹, σύμφωνα με το οποίο η σύγκλιση της Ιεράς Συνόδου πραγματοποιείται μόνον κατόπιν άδειας της κυβέρνησης. Μάλιστα,

³⁸¹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 57

³⁸² Β. Γζωρτζάτος, *Ἡ καταστατική Νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1967, σ. 27

³⁸³ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 66

³⁸⁴ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 66

³⁸⁵ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 65

³⁸⁶ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 67

³⁸⁷ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 68

³⁸⁸ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 69

³⁸⁹ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 67

επιτρεπόταν να συγκαλείται μόνο ως δικαστικό σώμα για ζητήματα, τα οποία άπτονταν της παραβίασης κάποιου εκκλησιαστικού θεσμού ή επισκοπικών παραπτωμάτων.³⁹⁰ Για πολιτικό παράπτωμα επισκόπου το λόγο είχε αποκλειστικά και μόνο η κυβέρνηση.³⁹¹ Η μόνη αντίδραση, η οποία επετράπη στην Ιεραρχία ήταν η απόρριψη της πρότασης του βασιλιά Όθωνα να διοριστεί ως Πρώτος Γραμματέας της Συνόδου ο Θ. Φαρμακίδης.³⁹²

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ευελπιστούσε ότι η νέα ιεραρχία θα αναλάμβανε να στηρίξει το κύρος του Τόμου, των μητροπόλεων και των επισκόπων του. Ήδη, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ρωσίας είχε δηλώσει, ως βασική προϋπόθεση της αναγνώρισης της Ελλαδικής Συνόδου, την πιστή προσαρμογή της νέας εκκλησιαστικής νομοθεσίας στον Τόμο της αυτοκεφαλίας. Ο πρεσβευτής του τσάρου στην Αθήνα, Persiani, κατέβαλε πολλές προσπάθειες, προκειμένου ν' αποτρέψει την ψήφιση των νόμων αυτών, οι οποίοι συντάχθηκαν χωρίς τη γνώμη και τη συγκατάθεση της Ελλαδικής Συνόδου, αλλά και μετά την ψήφισή τους, ώστε να μην εφαρμοστούν και ν' ακυρωθούν.³⁹³ Ωστόσο, η κρατική εξουσία επέβαλε, τελικά, τη δική της βούληση. Με τον τρόπο αυτό καταλύθηκε η βασική αρχή του Κανονικού Δικαίου, το οποίο έδινε το δικαίωμα στην Εκκλησία ν' αποφασίζει για τον εαυτό της, μέσω της Ιεράς Συνόδου, σύμφωνα με τη βούλησή της και τους Ιερούς Κανόνες και στη συνέχεια η Πολιτεία να προβαίνει στη θέσπιση νόμων.

Μετά την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος και την έκδοση των νόμων Σ και ΣΑ πραγματοποιήθηκαν χειροτονίες νέων επισκόπων στην Ελλάδα. Η πρώτη χειροτονία ήταν αυτή του Μισαήλ Αποστολίδη, ο οποίος εκλέχτηκε επίσκοπος Πατρών και Ηλείας και η οποία πραγματοποιήθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1852 στον Μητροπολιτικό ναό της Αγίας Ειρήνης παρισταμένης και της βασιλίσσας. Ως μητροπολίτης Πατρών εξακολούθησε να είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ριζαρίου Σχολής. Μετά, από την εννιάμηνη ποιμαντορία του στη μητρόπολη των Πατρών, στις 30 Δεκεμβρίου 1861,³⁹⁴ μετετέθη στη μητρόπολη Αθηνών.

Την περίοδο αυτή κατά την οποία η Ιερά Σύνοδος βρίσκεται σε έντονη αντιπαράθεση με την ελληνική κυβέρνηση, επανέρχεται στο προσκήνιο η υπόθεση του Θ. Καϊρη, η οποία κέντρισε το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας, εξαιτίας της σημασίας της. Τον Απρίλιο του 1842³⁹⁵ το πλοίο, το οποίο μετέφερε τον Θεόφιλο κατέπλευσε από τη μονή του Προφήτη Ηλία της Θήρας προς την Κωνσταντινούπολη, στην οποία όμως δεν αποβιβάστηκε, εξαιτίας της έντονης αντίδρασης της εκεί ελληνικής κοινότητας. Ο Θεόφιλος εγκαταστάθηκε, προσωρινά, στο Λονδίνο, όπου η Αγγλική κυβέρνηση μερίμνησε για τη διαμονή του, ωστόσο αποπειράθηκε να επαναπατριστεί δύο φορές και να εγκατασταθεί στη Σύρο, όμως, μετά από αίτημα της Ιεράς Συνόδου, στις 29 Σεπτεμβρίου και στις 4 Οκτωβρίου 1843³⁹⁶, αντίστοιχα, απομακρύνθηκε από τον ελλαδικό χώρο.

Με τη θέσπιση, όμως, του πρώτου Συντάγματος το 1844, επέστρεψε και εγκαταστάθηκε στην Άνδρο. Στον επαναπατρισμό του Θεόφιλου συνέβαλε καταλυτικά ο πρωθυπουργός και υπουργός των Εκκλησιαστικών, Ιωάννης Κωλέττης, ο οποίος υπήρξε και προσωπικός φίλος του Καϊρη. Μετά την εγκατάστασή του στην

³⁹⁰ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.187

³⁹¹ Σ. Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ.68

³⁹² Α. Τσαγκάρη, *Ἡ Ἱστορία καὶ τὸ νομικὸ πλαίσιο τῆς Διαρκούς Ιεράς Συνόδου*, Αθήνα 2001, σ.205

³⁹³ Ε. Κουρίλας, *Πατριαρχικὴ Ἱστορία*, Αθήνα 1951, σ.205-206

³⁹⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.83

³⁹⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.391

³⁹⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.391

Άνδρο, ο Θεόφιλος ως «ελεύθερος πολίτης», πλέον, ασχολήθηκε ενεργά με το Ορφανοτροφείο, το οποίο ο ίδιος είχε ιδρύσει, παρά τις αντιδράσεις της Ιεράς Συνόδου προς την κυβέρνηση, εξαιτίας της «απαράδεκτης» διδασκαλίας του. Το 1847 ο Ι. Κωλέττης απεβίωσε και ο Θ. Καΐρης μαζί με τους μαθητές του (Σπ. Γλαυκωπίδη, Γρ. Δεσποτόπουλο και Θ. Λουλούδη) παραπέμφθηκαν σε δίκη ως παραβάτες των νόμων του κράτους, στις 19 Δεκεμβρίου 1852,³⁹⁷ από το πλημμελειοδικείο Σύρου.

Η συγκίνηση της κοινής γνώμης υπήρξε μεγάλη, γιατί ο Θ. Καΐρης θεωρήθηκε θύμα των φανατισμών της εποχής. Στην αρχή της απολογίας του στο δικαστήριο της Σύρου δήλωσε : «Ούτε εισηγτής ,ούτε ιδρυτής νέας θρησκείας είμαι, διότι φρονῶ, ὅτι τοῦτο δέν εἶναι ἔργον ἀνθρώπου, καθόσον τά τοιαῦτα εἰς δύναται ὁ ἐκ τοῦ μηδενός παραγαγόν τόν κόσμον».³⁹⁸Το δικαστήριο καταδίκασε τον Καΐρη, στις 22 Δεκεμβρίου 1852,³⁹⁹ σε φυλάκιση δύο ετών και ενός μηνός, καθώς και σε επταετή αστυνομική επιτήρηση, ενώ στους μαθητές και συγκατηγορούμενους του επιβλήθηκε φυλάκιση ενός μηνός, καθώς και πενταετής αστυνομική επιτήρηση. Συγχρόνως, υποχρεώθηκαν να καταβάλλουν χρηματικό πρόστιμο και να καλύψουν τα έξοδα παράστασης δίκης. Οι καταδικασθέντες άσκησαν έφεση και η υπόθεση εκδικάστηκε στον Άρειο Πάγο, ενώ την υπεράσπισή τους ανέλαβαν οι διαπρεπείς νομικοί, Ν. Σαρίπολος και Μ. Ρενιέρης. Όμως, στις 10 Ιανουαρίου 1853 ο Θ. Καΐρης απεβίωσε βρισκόμενος έγκλειστος στη φυλακή και ετάφη στον περίβολο χώρου τού λοιμοκαθαρητηρίου Σύρου.

Στις 19 Ιανουαρίου 1853 επανεξετάστηκε από τον Άρειο Πάγο η δίκη του Θ. Καΐρη και των συγκατηγορουμένων του. Κατόπιν της εξαιρετικής υπεράσπισης των συνηγόρων Ν. Σαρίπολου και Μ. Ρενιέρη ο Άρειος Πάγος απεφάνθη την αναίρεση της καταδικαστικής απόφασης του πλημμελειοδικείου Σύρου με το σκεπτικό, ότι το τελευταίο στήριζε την απόφασή του σε παρερμηνεία των άρθρων του Ποινικού Κώδικα. Ωστόσο, αυτή η αθωωτική απόφαση δεν ωφέλησε το θανόντα Θ. Καΐρη. Ύστερα από πολλά χρόνια και συγκεκριμένα το 1896 οι συμπολίτες του Θ. Καΐρη αποφάσισαν να ανεγερθεί η προτομή του στην Άνδρο, ως ένδειξη μνήμης στο μεγάλο διδάσκαλο του Γένους. Ο μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος δήλωσε, ότι εφόσον ο Θ. Καΐρης απεβίωσε ως απλός πολίτης η αρμόδια εκκλησιαστική αρχή δεν είχε κανένα δικαίωμα να παρακωλύσει αυτή την ενέργεια. Η προτομή, τελικά, ανεγέρθη το 1911, κατόπιν εκδόσεως Βασιλικού Διατάγματος και υπουργικής απόφασης. Ωστόσο, ο επίσκοπος Σύρου Αθανάσιος απαίτησε την επέμβαση της Ιεράς Συνόδου, ενώ διαμαρτυρήθηκε έντονα προς το υπουργείο. Παρά τις διαμαρτυρίες, όμως αυτές, η προτομή του Καΐρη ανηγέρθη και αποκαλύφθηκε πανηγυρικά στις 12 Μαΐου 1912.⁴⁰⁰ Η Σύνοδος αρκέστηκε να διατάξει ν' αναγνωσθεί στους ιερούς ναούς της Άνδρου η συνοδική εγκύκλιος του 1841, σύμφωνα με την οποία ο Θ. Θ. Καΐρης καθαιρείτο από το ιερατικό αξίωμα.

Ο Νεόφυτος Βάμβας ανέφερε, χαρακτηριστικά, «ὁ Καΐρης δοξασθῆ διδάσκων καί συγγράφων καί ἐξακολουθῶν νά ἐργάζεται ὡς λαμπρῶς ἐν Κυδωνίαις καί κατά τήν διάρκειαν τῆς Ἐπανάστασεως εἰργάσθη, ὠφελῶν τήν ἑλληνικήν κοινωνίαν, ἀλλά διά τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ ἀποπλανήσεως συνετάραξεν αὐτήν καί ἐπεσκίασεν τήν ἑαυτοῦ προτέραν περιφανῆ δρᾶσιν.»⁴⁰¹ Μετά το θάνατο του Θ. Καΐρη, όπως ήταν φυσικό, το θρησκευτικό του σύστημα ατόνησε και τελικά αφανίστηκε.

³⁹⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 , σ.392

³⁹⁸ ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.142

³⁹⁹ Χ. Παπαδόπουλος, ὀ.π , σ392

⁴⁰⁰ Χ. Παπαδόπουλος, ὀ.π, σ393

⁴⁰¹ Χ. Παπαδόπουλος, ὀ.π, σ394

Στις 20 Μαΐου 1852⁴⁰² με εγκύκλιό της η Σύνοδος χαρακτήρισε, όπως ήδη αναφέρθηκε, το σύγγραμμα του Θ. Φαρμακίδη με τίτλο «Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ ἀληθείας» ως «σκανδαλώδη τῷ ὄντι καὶ βλάσφημον λίβελλον κατὰ τῆς Ἐκκλησίας». Επιπλέον, η Σύνοδος θεώρησε ότι το κείμενο αυτό του Φαρμακίδη ενίσχυε αντιδράσεις, οι οποίες παρατηρήθηκαν κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και οι οποίες στρέφονταν εναντίον του υφισταμένου πολιτειακού καθεστώτος. Των συγκεκριμένων ενεργειών ηγείτο ο μοναχός Χριστόφορος Παναγιωτόπουλος, γνωστός με το όνομα Παπουλάκος. Ο Παναγιωτόπουλος καταγόταν από το χωριό Ἄρμπουνα της επαρχίας Καλαβρύτων και είχε καρεὶ μοναχός στη μονή του Μ. Σπηλαίου. Το έτος 1847 ξεκίνησε τις περιοδείες και τα κηρύγματά του στην Αχαΐα.⁴⁰³ Το γεγονός, ότι ήταν ελήμων και αγαθοποιός είχε ως αποτέλεσμα να κερδίσει την αγάπη και το θαυμασμό του απλού λαού. Η μόρφωσή του δεν ήταν υψηλή, όμως εξεδήλωνε το θρησκευτικό του αίσθημα με απλότητα και θερμότητα, γεγονός που τον καθιστούσε πόλο έλξης για τους πιστούς. Στη συνέχεια μετέβη στην Αρκαδία, όπου συνέχισε τις περιοδείες και τα κηρύγματά του με την άδεια της Ιεράς Συνόδου, η οποία ήδη από το 1851, του είχε επιτρέψει να περιοδεύσει σε όλη την Πελοπόννησο. Η συγκεκριμένη άδεια εκδόθηκε, καθώς τα κηρύγματα του Χριστοφόρου στρέφονταν κατά των φαινομένων της ζωοκλοπής, της ληστείας και της επιορκίας, ενώ τάσσονταν υπέρ της αυστηρής τήρησης των θρησκευτικών καθηκόντων εκ μέρους του λαού.

Την ίδια, όμως, εποχή παρουσιάστηκαν και άλλοι μοναχοί στην περιοχή της Πελοποννήσου, οι οποίοι ήταν οπαδοί της «Φιλορθοδόξου Εταιρείας», η οποία ενεργούσε κατά του Στέμματος. Αρχηγός των μοναχών θεωρήθηκε ο Κοσμάς Φλαμιάτος, ο οποίος ήταν γνωστός για τους αγώνες του εναντίον των ετεροδόξων. Εξαιτίας, της δράσεις τους εκατόν πενήντα, περίπου, μοναχοί και μοναχές συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν στην Πάτρα με την κατηγορία της διάπραξης εγκλήματος καθοσίωσης. Ο Κ. Φλαμιάτος και ο ερημίτης Θεοδόσιος απεβίωσαν στη φυλακή, λόγω των κακουχιών, υπήρξε, όμως σοβαρή υπόνοια, ότι ο θάνατός τους οφειλόταν σε κρατική παρέμβαση. Ο Χ. Παναγιωτόπουλος, άμεσα, ξεκίνησε επίθεση εναντίον της πολιτικής εξουσίας διακηρύσσοντας στο λαό, ότι η ορθόδοξη πίστη κινδυνεύει από τον ετερόδοξο βασιλιά Όθωνα, τον οποίο αποκαλούσε «ψωριάτικο γίδι», με τον ίδιο, όμως, απαξιωτικό τρόπο αναφερόταν και για τα μέλη της κυβέρνησης αλλά και της Ιεράς Συνόδου.

Τον Οκτώβριο του 1851, ο Χριστόφορος μετέβη στην Καλαμάτα, όπου κήρυξε στο πλήθος κοντά στον ποταμό Νέδοντα. Οι λόγοι του ήταν δυσνόητοι, ωστόσο από το πλήθος εκλαμβάνονταν ως προφητικοί. Στόχος του παραδόξου αυτού κήρυκα ήταν να καταστήσει το λαό θρησκόληπτο και να του εμφυσήσει αισθήματα μίσους και αποστροφής για τις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι οι λόγοι του ασκούσαν θετική επιρροή στα λαϊκά στρώματα, εντούτοις ήταν έντονα επικριτικοί έναντι της παιδείας και του πολιτισμού. Από την περιοχή της Μεσσηνίας μετέβη στην Κυπαρισσία, όπου έγινε δεκτός με επευφημίες. Η Ιερά Σύνοδος τον κάλεσε να μεταβή στην Αθήνα, όμως εκείνος δεν υπάκουσε και προχώρησε στην περιοχή της Μάνης. Κατά τη διάρκεια της περιοδείας του αυτής ο «Παπουλάκος» συνοδευόταν από ένοπλους οπαδούς του, ενώ τον ακολουθούσε πλήθος λαού, το οποίο έφτασε στο σημείο ν' αριθμεί και τα 3.000 άτομα.⁴⁰⁴ Σταδιακά, αναπτύχθηκε η πεποίθηση, ότι ο Χριστοφόρος ήταν άγιος, αποτέλεσμα αυτής της πεποίθησης ήταν να καταστούν οπαδοί του και πολλοί κληρικοί.

⁴⁰² Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ387

⁴⁰³ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ388

⁴⁰⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ388

Χαρακτηριστικά, ο επίσκοπος Ασίνης Μακάριος⁴⁰⁵ τον υποδέχτηκε φορώντας τα ιερά άμφια του και με κάθε επισημότητα. Στην περιοχή του Κρανιδίου ο λαός λιθοβόλησε τον ιεροκήρυκα Νεόφυτο Κωνσταντινίδη, όταν εκείνος τόλμησε, δημοσίως, να καταφερθεί εναντίον του Χριστοφόρου.

Η Ιερά Σύνοδος, στις 15 Μαΐου 1852, με εγκύκλιο γράμμα της προς το λαό της Λακωνίας, κατήγγειλε τον αυτοχειροτόνητο απόστολο και κήρυκα Χριστόφορο. Συγκεκριμένα, η εγκύκλιος αναφέρει: « Περιήλθεν εις τήν άκοήν τής Συνόδου, ότι ό έκ Καλαβρύτων μοναχός Χρυστοφόρος, άναδειχθείς κήρυξ και άπόστολος άυτοχειροτόνητος, περιέρχεται από τόπου εις τόπον κηρύσσων δήθεν τόν Θεϊόν λόγον, και ύπό τό πρόσχημα τουτο, λήρους άσέμνους και σκανδαλώδεις έξερευγόμενος , διαστρέφει δι' αυτών τήν γνησίαν του Θεϊου Ευαγγελίου διδασκαλίαν, καθιστών αυτήν νυν μέν γελοίαν, νυν δέ ως πολέμιαν εις τάς καθιστώσας άρχάς και τούς νόμους τής Θεοσώστου πολιτείας ήμών, και δι' αυτου παρασύρων τούς άπλουστέρους εις πολλά άτοπα, και έμπνέων εις τάς κεφαλάς αυτών ιδέας τῷ όντι άντιχριστιανικάς και άντιθέους. Ό περί ου ό λόγος Χριστοφόρος άναδεχόμενος διάξει άλλους, ώφειλε γινώσκειν αυτός πρώτος, ή γούν δεϊξαι ότι γινώσκη, ό,τι ό θεϊός λόγος έντέλλεται «Πώς δέ κηρύξουσιν εάν μή άποσταλῶσιν;» ώφειλε λέγομεν, ίνα γινώσκη, ότι κατ' αυτήν τήν θεϊαν φωνήν, ουδεις συγχωρείται κηρύττειν, εάν μή άποσταλη παρά τής προσηκούσης Έκκλησιαστικής Αρχής, ήτις έχει τό καθήκον του εξετάζειν και πας γνώσεις και τό φρόνημα και τά όρθά δόγματα του μέλλοντος μετελθειν τό ιερόν τουτο και ψυχοσωτήριον έργον προς στηριγμόν τής άγίας ήμών πίστεως και οικοδομήν των όρθοδόξων χριστιανών. Όστις δέ αυθαιρέτως και αυτογνωμόνως παρουσιάζεται ως διδάσκαλος του χριστιανικού λαου, άπειθών τή Έκκλησία, και μή καταδεχόμενος δοῦναι λόγον του κηρύγματός του, αυτός ευλόγως παρέχει άφορμήν, ίνα ύπονοήται, ότι εϊναι έξ'έκεινων των ψευδοδιδασκάλων και λαοπλάνων, δι' ους, καθώς λέγει ό μακάριος Πέτρος ό κορυφαίος των Άποστόλων «Η όδός τής άληθείας βλασφημεϊται» (α) ή μάλλον εϊναι έξ'έκεινων των ψευδοπροφητών, οϊτινες έρχονται έν ένδύμασι προβάτων, ους παραγγέλλει ό Κύριος ήμών Ίησοῦς Χριστός ό Υϊός και Λόγος του Θεου, ίνα φεύγωμεν, προσέχοντες μή παραρρῶμεν έκ των λόγων αυτών «Προσέχετε, λέγει, από των ψευδοπροφητών, οϊτινες έρχονται προς ύμάς έν ένδύμασι προβάτων».

Ό Θεοφώτιστος Άπόστολος Παῦλος, ό ύπ' αυτου του Σωτήρος Ημών Ίησοῦ Χριστου εκλεχθείς άπόστολος των έθνών, και σκεῦος του Αγίου Πνεύματος, ουκ άπηξίωσεν αναβήναι εις Ίεροσόλυμα προς τούς πρό αυτου άποστόλους τόν Πέτρον και Ίάκωβον και Ίωάννην, τούς δοκοῦντας στύλους εϊναι τής Έκκλησίας, και αναθεϊναι εις αυτους τό Ευαγγέλιον, ό εκήρυσσεν έν τοις έθνεσιν, ίνα πληροφορηθῆ, λέγει, μήπως εις κενόν τρέχει ή έδραμε. (β). Ό δε μοναχός Χρυστοφόρος προσκληθείς ύπό τής Συνόδου τής επιτετραμμένης τήν μέριμναν και επισκοπήν τής Όρθοδόξου Έκκλησίας τής Ελλάδος, προσκληθείς από του παρελθόντος Όκτωβρίου μηνός ευμενῶς πάνυ, ίνα δώση λόγον, περί διδασκαλίας του, ήπειθησε και ου κατεδέξατο έλθειν, αλλά τό γήρας και τόν χειμῶνα προφασιζόμενος άπῆλθεν εις τό ήσυχαστήριον αυτου, έπειτα δ' αϊφνης αναφαίνεται πάλιν, ύπό μηδενός σταλεις, και περιέρχεται, συνταράσσων τόν όρθόδοξον λαόν, και σπερμολογῶν όσα ου μόνον ουκ εισί σύμφωνα τῷ Ευαγγελίῳ, αλλά και άπευθείας άντίκειται αυτῷ, ει άληθῆ τυγχάνουσιν, όσα διαθρυλλοῦνται ως ύπ' αυτου διδασκόμενα.

Τούτων περιελθόντων εις τήν άκοήν τής Συνόδου, προσεκάλεσε και αυθις αυτόν, ίνα παρουσιασθῆ εις τήν Σύνοδον προς άπολογίαν, άλλ' αυτός ου μόνον και πάλιν άπειθήσεν, αλλά και εις άτόπους φλυαρίας έξετραχηλίσθη, άπ' εναντίας τής ρητῆς

⁴⁰⁵Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920 , σ.389

έντολῆς τοῦ Θεοῦ, ἣτις παραγγέλλει πᾶσι τοῖς πιστοῖς καί εὐσεβέσι χριστιανοῖς, ἵνα τιμῶσι τὰς ἀρχάς, σέβωνται τούς κειμένους νόμους καί ὑποτάσσονται αὐτοῖς ἀγογγύστως, ὁ θέλων διδάξει ἄλλους, δέν ἐφρόντησε νά διδάξη πρότερον ἑαυτόν, ὅτι παραγγέλλει τό θεῖον λόγιον «Πεῖθεσθε τοῖς Ἡγουμένοις ὑμῶν καί ὑπέικετε, αὐτοί γάρ ἀγρυπνοῦσιν ὑπέρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ὡς λόγον ἀποδώσαντες, ἵνα μεταχαρᾶς τοῦτο ποιῶσι καί μή στενάζοντες ἀλυσιτελές γάρ ὑμῖν τοῦτο» (γ) ὁ θέλων διδάξει ἄλλους, δέν ἐνουθέτησε πρότερον ἑαυτόν, καθὼς διδάσκει ἡ Θεία Γραφή τό «Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, οὐ γάρ ἐστίν ἐξουσία εἰμὴ ὑπὸ Θεοῦ. Αἱ δέ οὐσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν, ὥστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ Θεοῦ διαταγῆ, ἀνθέστηκεν, οἱ δέ ἀνθεστηκότες ἑαυτοῖς κρίμα λήψονται». (δ). Ὁ ἀνώτατος Ἄρχων, εἶναι κατὰ τὴν θεῖαν ταύτην διδασκαλίαν, Διάκονος Θεοῦ ἐκδίδικος εἰς ὀργὴν τῶν τῶν κακόν πράσσοντι, δι' ὃ ἀνάγκη ὑποτάσσασθαι οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργὴν, ἀλλὰ καί διὰ τὴν συνείδησιν. Ὁ δέ Χριστοφόρος διὰ τῆς αὐθαιρέτου ταύτης διδασκαλίας του, κακίζων καί ἀρχάς καί νόμους καί καθεστῶτα, ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, παρασύρει τούς ἀπλουστέρους εἰς παρεκτροπὰς ἀξιοποιήσας, εἰς ἀπειθειαν καί περιφρόνησιν τῶν νόμων τῆς πολιτείας, εἰς αὐθάδειαν ἀξιόποιον, καθ' ἣν ἀντί νά ὑπακούωσιν ὡς χριστιανοὶ κατὰ τὴν θεῖαν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τούς παρά τῆς νομίμου ἀρχῆς τεθειμένους νόμους, αὐθαδῶς τολμῶσιν αὐτοὶ νά ἐπιβάλλωσι τὴν ἀνόητον καί ἀδικον καί βλαβεράν αὐτῶν θέλησιν εἰς τὰς ἀρχάς διεγείροντες καθ' ἑαυτῶν τὴν δικαίαν ὀργὴν τῆς νομίμου ἀρχῆς, ὡς τοῦτο ἐγείναν καί εἰς τὴν παρά τινων ἐξ' ὑμῶν συνταχθεῖσαν ἀναφορὰν καί ἀνόμως διευθυνθεῖσαν εἰς τόν Σεβαστόν ἡμῶν Βασιλέα, μὴ εἰδόντων οὔτε τί λέγουσιν οὔτε τί ζητοῦσιν. Ἡ δέ ἀρχὴ μεταχειριζομένη τὴν δικαιοσύνην, ἀναγκάζεται ἐκ τούτου ἐπάγειν κατὰ τῶν ἀπειθῶν τὰς ὑπὸ τοῦ νόμου ὀριζόμενας ποινὰς «Ἐάν γάρ τό κακόν ποιῆς, λέγει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, φοβοῦ! οὐ γάρ εἰκὴ τὴν μάχαιραν φορεῖ, Θεοῦ γάρ διάκονος ἐστίν, ἐκδικος εἰς ὀργὴν τῶν τῶν κακόν πράσσοντι».

Ὅστε ἡ διδασκαλία αὐτοῦ τοιαύτη οὔσα, οὐ μόνον ἀντίκειται εἰς τὴν γνησίαν τοῦ Θεοῦ Εὐαγγελίου διδασκαλίαν, καί διὰ τοῦτο ἐστὶ παράνομος καί ἄκυρος, καί οὐδεμίαν πνευματικὴν ὠφέλειαν δύναται νά φέρῃ, ἀλλὰ καί σωματικῶν ποινῶν, καί προσκαίρων δεινῶν εἰς τούς ἀκροωμένους αὐτὴν κινδυνεύει νά γένη πρόξενος.

Ταῦτα ἀναλογιζομένη ἡ Σύνοδος, καί κηδομένη καί ἡμῶν ὡς πνευματικῶν ἐν Χριστῷ αὐτῆς τέκνων, θέλουσα νά προλάβῃ τὰ ἐκ τοιαύτης ἀνόμου διαγωγῆς λυπηρὰ ἀποτελέσματα καί πρὸς τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν καί πρὸς τὴν βιωτικὴν εὐδαιμονίαν ὑμῶν, αὐτῶν μὲν ἀπηγόρευσε ὅλως, ἵνα μὴ διδάξῃ τοῦ λοιποῦ, μέχρις ὅτου ἐμφανισθεῖς εἰς τὴν Σύνοδον κατὰ τούς ἱερούς κανόνας τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καί τῶν σεπτῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί κατὰ τό παράδειγμα τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῶν ἐθνῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, δώσῃ λόγον τῆς διδασκαλίας του καί ἀποσταλῆ οὕτω νομίμως παρά τῆς πρσηκούσης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἂν εὑρεθῆ ἱκανός εἰς ταύτην διακονίαν τοῦ κηρύγματος. Ἄλλως δέ πράττων, δικαίως θεωρεῖται ὡς ἀντάρτης τῆς ἐκκλησίας, ὡς ἀδόκιμος καί ἀπόβλητος. Ὑμᾶς δέ πάντας τούς εὐλογημένους χριστιανούς, ἱερεῖς καί λαϊκοὺς, ἀνδρας καί γυναῖκας μικροὺς τε καί μεγάλους, πάσης τάξεως καί ἡλικίας, νουθετεῖ πατρικῶς καί συμβουλεύει καί προτρέπει, ἵνα ἐνθυμούμενοι τὴν παραγγελίαν τοῦ μακαρίου τοῦ Παύλου. «Εἴτις ὑμῖν εὐαγγελίζεται παρ' ὃ παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω, κἂν Ἄγγελος ἐξ' οὐρανοῦ εὐαγγελίζεται ὑμῖν, παρ' ὃ ἡ ἐκκλησία, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εὐαγγελίζεται ἀνάθεμα ἔστω. Τὴν φοβερὰν ταύτην ἀρὰν τοῦ Θεοῦ ἀποστόλου τρέμοντες, ἀπέχητε τοῦ λοιποῦ τῆς ἀκροάσεως ἐκείνου, ὅστις ἀνόμως ἐτόλμησε νά διδάξῃ παρακούων τῆς ἐκκλησίας ὁ παρακούων τῆς ἐκκλησίας ἔστω ὑμῖν, κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, ὡς ὁ Ἐθνικός καί ὁ Τελώνης».

Ὡς χριστιανοὶ λοιπόν, ὡς τέκνα γνήσια τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ ὡς ἀγαθοὶ πολῖται καὶ φίλοι τῆς Πατρίδος ἡμῖν πείθεσθε μετὰ ταπεινώσεως εἰς τὰς καθεστῶσας ἀρχᾶς, τιμᾶτε διὰ τῆς ἐννόμου διαγωγῆς ὑμῶν τὸν Τρισέβαστον καὶ γαληνότατον ἡμῶν Βασιλέα, ὃν κατέστησεν ἡ πατρικὴ τοῦ Θεοῦ πρόνοια, ὡς στύλον ἀρραγῆ βαστάζοντα ἀκλόνητον τὸ ἀγλαόν οἰκοδόμημα τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας τῆς Πατρίδος ἡμῶν, σέβεσθε τοὺς κειμένους νόμους, μὴ παρασυρόμενοι ἀπὸ τοὺς λόγους πονηρῶν καὶ κακόβουλων ἀνθρώπων, εἰς ἀπειθειαν καὶ παρεκτροπᾶς, αἰτινες φέρουσι ζημίαν μὲν εἰς ὅλην τὴν Πατρίδα, ὄλεθρον δέ ψυχικόν τε καὶ σωματικόν εἰς τοὺς αὐτουργούς τούτων. Ἄλλ' εἰρηνεύοντες ἐν ἀλλήλοις καὶ ὁμονοοῦντες πρὸς τὴν διατήρησιν τῆς κοινῆς εὐταξίας τε καὶ ἀσφαλείας, προσελκύετε τὴν εὐμένειαν τοῦ σεβαστοῦ Ἡμῶν Βασιλέως καὶ τῆς αὐτοῦ Κυβερνήσεως, καὶ τὸν ἔπαινον παρά πάντων. Ταῦτα εἰσὶν ὅσια καὶ δίκαια καὶ θεοφιλῆ. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀληθές συμφέρον καὶ τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑμῶν αὐτῶν.

Ταῦτα τοίνυν γινώσκοντες, οὕτω ποιεῖτε, ἵνα καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος σὺν τῇ παρ' ἡμῶν εὐχῇ καὶ εὐλογία εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν».⁴⁰⁶

Ὡστόσο, μετὰ τὴν ἐκδοσὴν τῆς συγκεκριμένης ἐγκυκλίου ἀπὸ τὴν Ἱεραρχία οὐκ ἀμέσως ἐνθουσιασμός γιὰ τὸν Χ. Παναγιωτόπουλο ἐνισχύθηκε. Ἐπιπλέον ἡ Σύνοδος ἀπέστειλε στὴ Μάνη τὸν ἱεροκέρυκα Καλλίνικο Καστόρχη, προκειμένου νὰ ἐλέγξει τὴ δράση τοῦ Χριστοφόρου, ὁ Καλλίνικος δὲ ἀργήσῃ νὰ σχηματίσῃ τὴ γνώμη, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ «ἀγύρτου» καὶ «λαοπλάνου». Ὁ Παπουλάκος ἀποθρασυνθεὶς ἀποφάσισε νὰ καλέσῃ τὸ λαὸν σὲ ἐξέγερση ἐναντίον τῶν ἀρχῶν, συνοδευόμενος ἀπὸ δύο χιλιάδες κληρικούς, ἐκ τῶν ὁποίων πεντακόσιοι ἦσαν ὀπλισμένοι. Τὴν ἐπέλασή του πρὸς τὴν πόλιν τῆς Καλαμάτας, τὴν ὁποία σκόπευε νὰ λεηλατήσῃ ἐμπόδισε τελικὰ ὁ στρατός. Ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ Χριστοφόρου εἶχε τὴν συμπαράστασιν ὅλων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ἐξουσία. Σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων διαδραμάτισε τὸ σύγγραμμα τοῦ Θ. Φαρμακίδη, μετὰ τὸ ὁποῖο στρεφόταν κατὰ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου.

Προκειμένου, λοιπόν, ν' ἀντιμετωπιστοῦν τὰ ἀνησυχητικὰ αὐτὰ φαινόμενα, ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν πρόεδρό της μητροπολίτη Ἀθηνῶν Νεόφυτο, τῶν Κυκλάδων Δανιήλ, τὸν Αἰγίνης Σαμουήλ καὶ τὸν Καλαβρύτων Βαρθολομαῖο, στίς 26 Μαΐου 1852 ἐξέδωκε ἐγκύκλιον μετὰ τὴν ὁποία κατήγγειλε τὴν ἐνέργειαν «περὶ ἀνατροπῆς τῶν καθεστῶτων». Ἡ ἐγκύκλιος ἀνέφερε: «Πληροφορεῖται ἡ Σύνοδος ἐπισήμως, ὅτι κακόβουλοι τινες, ἐχθροὶ τῆς πατρίδος, καὶ πολέμοι τῆς εὐτυχίας καὶ ἡσυχίας τῶν εἰρηνικῶν πολιτῶν, συνέλαβον ζὴν σατανικὴν ἰδέαν ν' ἀνατρέψωσι τὰ καθεστῶτα, μηδὲν ἀναλογιζόμενοι τὸν μέγαν κίνδυνον, εἰς ὃν ἀσυνειδήτως ὑποβάλλουσι τὴν τιμὴν, τὴν περιουσίαν καὶ τὴν ζωὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἰς πραγματοποίησιν δὲ τῆς σατανικῆς ταύτης ἰδέας τῶν, ἀσεβῶς τε καὶ ἀνοσίως καταχρώμενοι τὸ εὐσεβές τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ φρόνημα διαδίδουσιν, ὅτι εἰς τὸν εὐσεβῆ καὶ περιούσιον λαόν τῆς Ἑλλάδος, ὅστις ὑφίστατο πολλοὺς αἰῶνας, καρτερικώτατα τὸ μαρτύριον, ἵνα διατηρήσῃ τὴν πατροπαράδοτον ὀρθοδοξίαν τῆς πίστεως, ἐξ ἧς καὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῆς οὐρανοῦ βασιλείας ἐλπίζει, καὶ τὴν ἐπίγειον ἐλευθερίαν καὶ τὴν βασιλείαν ἀνεκτήσατο, ὁ λόγος οὗτος, ἡ πίστις τῶν πατέρων αὐτοῦ ἐπιβουλεύεται, ἐμπνέων φρίκιν καὶ ἀγανάκτησιν, εὐκόλως παρασύρει αὐτὸν εἰς πᾶν ἄτοπον καὶ ὀλέθριον κίνημα.

Τὸ δὲ πάντων ἀτοπώτατον τε καὶ λυπηρότατον ἅμα εἶναι τοῦτο, ὅτι εἰς τὴν σατανικὴν ταύτην ἰδέαν ἀπεπλανήθησαν, ὡς πληροφορεῖται ἡ Σύνοδος, καὶ τινὲς ἐκ τοῦ ἱεροῦ κλήρου, καὶ τινὲς τῶν μοναζόντων, ὧν ἡ ἐπαγγελία καὶ τὸ πρότιστον καὶ ἱερώτατον καθῆκον εἶναι νὰ εἰρηνεύωσιν αὐτοῖς πρῶτοι, καὶ νὰ διδάσκωσι καὶ πάντας

⁴⁰⁶ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 377-380

τούς χριστιανούς τήν εἰρήνην, τήν ὑπακοήν εἰς τούς νόμους τῆς πατρίδος, τό σέβας καί τήν εὐείθειαν εἰς τάς καθεστώσας ἀρχάς, οὗτοι δέ, ἀποπλανηθέντες διαστέφουσι διά σπερμολογιῶν καί ψευδοδιδασκαλιῶν τόν νοῦν τῶν ἀπλουστέρων, ὡς ἐπιβουλῆς δῆθεν τεκταινομένης κατά τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως φέροντες εἰς ἐπικύρωσιν καί βεβαίωσιν τῆς ψευδολογίας αὐτῶν τό πρό μικροῦ διαδοθέντα σκανδαλώδη τῶ ὄντι βλάσφημον λίβελλον κατά τῆς Ἐκκλησίας καί πάντα τά ὑπερ αὐτοῦ θρασέως καί κακοβούλως διακηρυττόμενα. Ἄλλ' ἡ βασιλική Κυβέρνησις, ἀνακαλύψασα ἐν καιρῷ τήν τοιαύτην καταχθόνιον σκευωρίαν, ἐπεμελήθη, ὅπως οἱ μέν ταραξίαι ἀποτίσῃσι τήν δικαίαν ποινήν τῆς κακοβουλίας αὐτῶν κατά νόμον, ὑμεῖς δέ πάντες οἱ χρηστοί πολῖται προφυλαχθῆτε ἀπό τάς τρομεράς συνεπειάς τῶν πονηρῶν αὐτῶν βουλευμάτων, ἅτινα οὐδέν ἄλλον δύνανται νά φέρωσιν, ἢ καταστροφάς τῶν οἰκίῶν, κατερημώσεις τῶν ἀγρῶν, διαρπαγήν τῶν κτηνῶν, καί κίνδυνον τῆς τιμῆς καί τῆς ζωῆς καί ὑμῶν αὐτῶν καί τῶν οἰκίῶν ἐπί πᾶσι δέ τούτοις καί τόν ἐξουθενισμόν ὅλου τοῦ ἔθνους παρά πᾶσι τοῖς ἔθνεσι.

Ἐν τῇ παρουσίᾳ τοίνυν περιστάσει ἔδοξε καί τῇ Συνόδῳ ὡς ἱερώτατον αὐτῆς καθῆκον νά ὑψώσῃ τήν φωνήν αὐτῆς ἀπευθύνουσα εἰς πάντας τούς ὀρθοδόξους καί πιστούς τῆς Ἑλλάδος χριστιανούς, τούς λόγους τοῦ Εὐαγγελίου, τούς λόγους τῆς εἰρήνης, ἵνα καταπαύσῃ ὑπό ἀπονενοημένων ἀνθρώπων διασπαρέντα σκάνδαλα, καί ἀποκαταστήσῃ τήν ἡσυχίαν τῶν συνειδήσεων.

Ὡς τέκνα λοιπόν πιστά τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς χριστιανοί ὀρθόδοξοι, ἱερεῖς καί λαϊκοί, ἄνδρες καί γυναῖκες, μικροί τε καί μεγάλοι! ἀκούσατε τήν φωνήν αὐτῆς, ἀκούσατε τούς λόγους τῆς πνευματικῆς ὑμῶν μητρὸς Ἐκκλησίας, ἵνα ῥυθθῆτε ἀπό τῶν σκανδάλων. Ἡ ἀγία πίστις ἡμῶν οὔτε ἐπιβουλεύεται οὔτε καταδιώκεται. Μή ἀκούετε τούς ὑποκριτάς καί λαοπλάνους, ὧν οἱ μέν ἐξ ἀπλότητος παρασυρόμενοι, οἱ δέ ἐκ κακοβουλίας καί ἰδιοτελείας ἐνεργοῦντες, ἐμπνέουσι τοιοῦτον ἄλογον παντάπασι φόβον εἰς τάς εὐσεβεῖς ὑμῶν ψυχάς.

Ἐάν ἡ ἀγία πίστις ἡμῶν ἔτρεχε τόν ἐλάχιστον κίνδυνον, πρώτη ἡ Σύνοδος ἤθελεν ἀδιστακτικῶς ὑψώσῃ τήν φωνήν ὑπέρ αὐτῆς, προσκαλοῦσα πάντας τούς πιστούς, τά γνήσια τέκνα τῆς Ἐκκλησίας, εἰς προστασίαν καί υπεράσπισιν αὐτῆς, καί διεγείρουσα τήν προσοχήν ὑμῶν, ἵνα μή πλανηθῆτε, Ἄλλ' οὐδεὶς κίνδυνος. Γινώσκετε πάντες ὑμεῖς οἱ εὐλογημένοι χριστιανοί, ὅτι ἐν παντί διωγμῷ τῆς πίστεως, καί τῆς πατρίδος ἡ Ἐκκλησία προηγείτο, ὀδηγοῦσα, ἐνθαρρύνουσα, καί πίνουσα πρώτη τό ποτήριον τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου πρὸς ὑποστήριξιν καί ἐνθάρρυνσιν τῶν ἀγωνιζομένων ὑπέρ τῆς πίστεως καί τῆς πατρίδος.

Τοῦτο ἐστὶ τό καθῆκον αὐτῆς, τοῦτο ἔπραξε πάντοτε, τοῦτο ἠθέλε πρᾶξει καί τώρα, ἂν ἦτο χρεῖα τις, ἂν ἦτο κίνδυνος εἰς τά τῆς πίστεως. Ἄλλ' εὐλογητός ὁ Θεός, ὁ προνοῶν περὶ τῆς εὐσταθείας τῆς Ἐκκλησίας του, καί βραβεύων αὐτῇ τήν εἰρήνην καί τήν στερέωσιν. Οὐδεὶς, ἄλλιν τό λέγομεν, οὐδεὶς ὑπάρχει κίνδυνος, οὐδεμία ὑποβολή, καί αἱ τίς λέγει τό ἐναντίον, ψεύδεται καί πλανᾷ τόν λαόν, ἵνα κρημνήσῃ αὐτόν εἰς ὄλεθρον.

Γινώσκετε πάντες οἱ Ἕλληνας τήν σεβαστὴν φωνήν τοῦ Μεγαλειοτάτου Βασιλέως ἡμῶν, ἣν καί ὅτε πρῶτον ἐπάτησε τό τῆς πατρίδος ἡμῶν ἔδαφος, ἐπισήμως διεκήρυξε πρὸς πάντας τους Ἕλληνας, καί ἄλλιν ἀναβάς ἐπὶ τοῦ θρόνου, καί λαβὼν εἰς χεῖρας τούς οἶακας τοῦ θεοσυστάτου αὐτοῦ Κράτους, ἐπανελάβε παρρησίαν, ὅτι προστατεύει καί προστατεύσει διά παντός ἀνεπηρέαστον τήν ἀγιωτάτην ἡμῶν πίστιν καί τήν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, τόν φύλακα καί ταμίαν τῆς πίστεως. Ἡ φωνή τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος εἶναι φωνή τῆς ἀληθείας καί τῆς εἰλικρινείας, διότι εἰλικρινεῖα καί πιστότης τῶν ἐπαγγελιῶν χαρακτηρίζει πρό πάντων τήν Βασιλικὴν αὐτοῦ καρδίαν.

Τῆς εἰλικρινοῦς ταύτης προστασίας τεκμήριον ἀριδηλότατον καί πραγματικὴ ἀπόδειξις εἶναι καί ἡ ἐνέργεια ἣν ἠυδόκησε νά ἐνεργήσῃ διά τῆς αὐτοῦ

Κυβερνήσεως, ὥστε νά ἀναγνωρισθῆ κανονικῶς τό αὐτοκέφαλον τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας παρά τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καί τῶν ἄλλων μακαριωτάτων Πατριαρχῶν καί τῶν λοιπῶν αὐτοκεφάλων ὁμοδόξων ἐκκλησιῶν, ὅπερ καί τά τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας νομίμως ἐξησφάλισεν ἀπό πάσης ἐξωτερικῆς ἐπιρροῆς, ὡς προσήκει πάση ἐκκλησία ἔθνους ἐλευθέρου καί αὐτονόμου, καί τον ἱερώτατον σύνδεσμον συνέσφιγξε καί ἐκράτυνεν, ὅστι συγκρατεῖ ἅπαν τό πλήρωμα τῶν ὀρθοδόξων εἰς μίαν ἀγίαν καθολικήν καί ἀποστολικήν ἐκκλησίαν, ἐν ἣ ὑπάρχει ἡ σωτηρία τῶν πιστῶν, καί τό εὐκλεές μέλλον τῆς ἡμετέρας πατρίδος.

Τῆς αὐτῆς προστασίας ἀπόδειξις εἶναι καί ἡ τανῦν ἀσχολοῦσα μέριμνα τῆν Κυβέρνησιν τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος κατ' εὐδοκίαν Αὐτῆς, νά ὑποβληθῶσιν εἰς νομοθετικά σώματα οἱ περί τῆς καταστάσεως τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν ἐκκλησίας νόμοι, ἵνα δι' αὐτῶν καί οἱ ἀναγκαῖοι πνευματικοί ποιμένες καί ἱεράρχαι ἐγκατασθῶσιν καί οἱ τοῦ Εὐαγγελίου κήρυκες, καί πᾶσα ἄλλη ἐνέργεια πρὸς τήν στερέωσιν καί τήν δόξαν τῆς ἀγίας ἡμῶν ἐκκλησίας ἀφορῶσα πράττηται ἐν τάξει τῆ δεούση πρὸς κοινήν πνευματικήν τῶν πιστῶν ὠφέλειαν.

Ὅταν λοιπόν οἱ λαοπλάνοι, ἡ ἐξ ἀπλότητος πεπλανημένοι λέγωσιν πρὸς ὑμᾶς ὅτι ἡ πίστις καταδιώκεται, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἐπιβουλεύεται, μή δίδετε ἀκρόασιν, μή θροεῖσθε, ἀλλ' ἀνακαλεῖτε διηνεκῶς εἰς τήν μνήμην ὑμῶν τήν πανδήμωσ τε καί ἐπανειλημμένωσ δοθεῖσαν παρά τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν Βασιλέωσ ἐπαγγελίαν καί διαβεβαίωσιν, ὅτι εἶναι ὁ κραταιότατος καί εἰλικρινέστατος προστάτης καί τῆς ὀρθοδόξου πίστεωσ καί τῆς τήν ὀρθόδοξον πίστιν τηρούσης ἐκκλησίας ἡμῶν.

Ἀναμνήσκεσθε, ὅτι ἡ Σύνοδος κατὰ τό ἱερώτατον Αὐτῆς καθῆκον καί τό πρὸς τόν Θεόν καί τό πρὸς τήν πατρίδα προσέχει εἰς τήν διατήρησιν καί τῶν δογμάτων τῆς πίστεωσ, καί τῶν κανονικῶν τῆς Ἐκκλησίας, καί τῶν ἱερῶν παραδόσεωσ, ἵνα μένωσιν ἀκέραια καί ἀδιάφθορα.

Μή σκανδαλίζεσθε τοῖνυν διά τούς λήρους, ὅσοι παρά τινων διεφθαρμένων τόν νοῦν καί ἀπεστερημένων τῆς ἀληθείας, κατὰ τόν θεῖον Παῦλον, ἐκτοξεύονται ἐπίτηδες κατὰ τῆς ἀγίας ὑμῶν ἐκκλησίας καί διά λόγων καί διά λιβέλλων. Οἱ τοιοῦτοι εἰσὶν ὄργανα σατανικά, δι' ὧν, ὡς ἀπ' ἀρχῆς, οὕτω καί μέχρι τοῦδε, ἀγωνίζεται κατὰ τῆς ἐκκλησίας ἐπικκοδομημένη ἐπί τήν πέτραν τῆς πίστεωσ, ἀδιάσειστος μένει καί ἀκλόνητος ὑπό τῶν τοιούτων προσβολῶν, ἀποδεικνύουσα καί διά τούτου, ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, καί διά τοῦτο οὔτε ὁ σατανᾶς οὔτε τά ὄργανα αὐτοῦ δύνανται νά τήν διασειῶσιν. « Καί πύλαι Ἰερουσολῶν οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς. ». Οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοί, ἀποστρεφόμενοι τήν ἀκρόασιν τῶν τοιούτων βλασφημιῶν τέ καί λοιδοριῶν, διαμένουσιν ἐδραῖοι ἐπί τήν πίστιν καί δόκιμοι παρά τῷ Θεῷ γενόμενοι, ἀξιῶνται τῆς αἰωνίου σωτηρίας αὐτῶν. Φεύγετε λοιπόν πάντας τούς τοιούτους, ὧν ὁ καρπός καί τῆς διδασχῆς καί τῆς συγγραφῆς οὐδεὶς ἐστίν ἄλλος, ἢ διχόνοια καί ἔρεις καί βλασφημῖαι καί στάσεις καί διαμάχαι μεταξύ ἀδελφῶν καί συμπολιτῶν, ἐξ ὧν γεννᾶται θλίψις καί ζημία καί δυστυχία. Ἐμμένετε σταθερῶς εἰς τά καθεστῶτα, ἀποστυγοῦντες τούς εἴτε φανερῶς εἴτε ἀφανῶς καί δολίως ὑπενεργοῦντας εἰς τήν ἀνατροπήν αὐτῶν, οἱ τοιοῦτοι εἰσὶν ἐχθροί τῆς κοινωνίας, δουλεύοντες οὐχί Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν, ἀλλά τῇ ἐαυτῶν κοιλίᾳ καί τοῖς ἰδίωσ πάθεσιν. Ἐστὲ διά παντός μετά συνειδήσεωσ ἀγαθῆς πιστοί εἰς τόν σεβαστόν ἡμῶν βασιλέα, ὃν ἡ θεία πρόνοια, ἡ καί περί τῶν ἐθνῶν καθῶσ καί περί τῶν ἀτόμων προνοοῦσα, ἠὲ δόκησε νά ἐπιστήσῃ ἐφ' ἡμᾶς βασιλέα, πρὸς τήν ἐθνικήν ἡμῶν ἐλευθερίαν καί εὐδαιμονίαν καί δόξαν. « Πᾶσα ἐξουσία ἀπό Θεοῦ ἐστίν, καί ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ, τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκε, οἱ δὲ ἀνθεστηκόντες, ἐαυτοῖς κρίμα λήψονται, διό ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, οὐ μόνον διά τήν ὀργήν, ἀλλά καί διά τήν συνείδησιν. ». Αὕτη εἶναι ἡ θεόπνευστος

διδασκαλία τῆς ἀγίας ἡμῶν πίστεως, καί ἡ στάθμη τῆς διαγωγῆς παντός πολίτου χριστιανοῦ.

Ὁ βασιλεὺς ἐστὶν ὁ Χριστὸς Κυρίου, ὥστε καθὼς ἡ ἀποδιδόμενη εἰς αὐτόν τιμὴ καὶ πίστις καὶ ἀφοσίωσις ἀναφέρεται εἰς τὸν Θεόν τὸν ἀνυψώσαντα αὐτόν ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ θρόνου πρὸς τὴν εὐδαιμονία τοῦ λαοῦ, οὕτω πάλιν καὶ ἡ πρὸς αὐτόν ἀπιστία καὶ ἡ ἀπειθειαν ἀναφέρεται εἰς τὸν Θεόν, τὸν πανσόφως τε καὶ παναγάθως διέποντα τὰ τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς. Διὸ καὶ ἐκρήγνυται κατὰ τῶν τοιούτων ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ τρομερά, ἐπάγουσα οἰκιῶν καταστροφάς, κτημάτων ἐρημώσεις, αἱματοχυσίας, αἰχμαλωσίας καὶ ὄλεθρον παντελῆ, ὡς πιστοὶ τοίνυν τοῦ Θεοῦ θεράποντες, ὡς εὐσεβεῖς καὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοί, τηρεῖτε τὴν ἐντολήν τοῦ Θεοῦ, « τὸν Θεόν φοβεῖσθε, τὸν Βασιλέα τιμᾶτε», ἀποτρεπόμενοι ἀπὸ πάσης ἑτεροδιδασκαλίας ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν γενομένης. Πᾶσα διδασκαλία ἐναντία τῆς θείας ἐντολῆς, ἐστὶ διδασκαλία τοῦ σατανᾶ καὶ οὐχὶ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ σωτήριος καὶ θεία διδασκαλία τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διδάσκει πάντας τοὺς πιστοὺς, «ἀποδιδόναι πᾶσι τὰς ὀφειλάς. Τῷ τὸν φόρον, τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος, τὸ τέλος, τῷ τὸ φόβον, τὸν φόβον, τῷ τὴν τιμὴν, τὴν τιμὴν. Μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε εἰμὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους, ὅγάρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον νόμον πεπλήρωκεν.» Οὕτω τοίνυν καὶ ὑμεῖς ποιοῦντες οὐ μόνον ἀπηλλαγμένοι ἔσεσθαι πάντων τῶν δεινῶν, ὅσα τοῖς ἀπειθεσι καὶ ἀνόμως στασιάζουσιν ἐπικεῖνται, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος, καὶ ἡ τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν βασιλέως εὐνοια καὶ πατρικὴ ἀγάπη σὺν τῇ παρ' ἡμῶν εὐχῇ καὶ εὐλογία ἔσται μετὰ πάντων ὑμῶν.»⁴⁰⁷ Καὶ πάλι, ὁμως, οἱ παραινέσεις αὐτές δεν ἦταν σε θέση ν' αντιμετωπίσουν τὴν ανεξέλεγκτη κατάστασι, ἡ οποία εἶχε δημιουργηθεῖ. Ἐπρεπε, λοιπόν, να συλληφθεῖ ὁ μοναχὸς Χριστόφορος, ὁ οποίος ὁμως μετὰ τα γεγονότα καὶ τις βίαιες συγκρούσεις, οἱ οποίες πραγματοποιήθηκαν στὴν πόλη τῆς Καλαμάτας εἶχε μεταβῆ στα βουνά.

Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐπανερχεται με νέα ἐγκύκλιο στὶς 9 Ἰουνίου 1852, τὴν οποία ἀποστέλλει πρὸς ὅλες τις ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές τῆς επικράτειας. Ἡ ἐν λόγῳ ἐγκύκλιος ἀνέφερε: « Ἡ Σύνοδος διὰ προλαβουσῶν αὐτῆς ἐγκυκλίων ἐπιστολῶν κατέδειξε τίς ἐστὶς ὁ ἐπὶ πολὺ ἤδη ἐπασχολῶν καὶ τὴν Β. Κυβέρνησιν καὶ τὴν Σύνοδον διαβόητος ἐκεῖνος μοναχὸς Χριστοφόρος, καὶ ποιὸν ἐστὶν αὐτοῦ τὸ κήρυγμα, τὰς ὁποίας, δὲν ἀμφιβάλλει ἡ Σύνοδος, λαβόντες διετάξατε ἐγκαίρως τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν εἰς τὰς ἐκκλησίας εἰς ἐπήκοον πάντων, καὶ συγχρόνως ἐφροντίσατε διὰ τῶν προτροπῶν καὶ νουθεσιῶν σας νὰ ἐπαναγάγητε τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἀποπλανηθέντας εἰς τὴν εὐθείαν ὁδόν, ὀδηγοῦντες αὐτοὺς εἰς τὰ πρὸς σωτηρίαν αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ πληροφορεῖται ἡδη ἐπισήμως ἡ Σύνοδος, ὅτι οὗτος διέδωκε πρὸς τοῖς ἄλλοις διὰ τῆς ἀτόπου καὶ ὑποκριτικῆς αὐτοῦ διδαχῆς καὶ ὅτι ἔσονται σεισμοὶ καὶ ἐκ τῶν σεισμῶν καταγραφῆσεται νῆσος τις, καὶ γυνὴ τις ἐκ Κυνουρίας, ἐλθοῦσα εἰς Αἴγιναν ἐκήρυττε περὶ αὐτοῦ λέγουσα, ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ νῆσος τῆς Αἰγίνης καὶ τέλος ἔσεται καὶ ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου, καὶ ταῦτα διαδοθέντα εἰς Αἴγιναν καὶ εἰς ἄλλα διάφορα μέρη διὰ τῶν ὀπαδῶν του, κατετάραξαν τὰς συνειδήσεις τῶν χριστιανῶν, ὥστε συντρέχουσι μετὰ θορύβου εἰς τὰς ἐκκλησίας κρούοντες τοὺς κώδωνες καὶ ταραττοντες τὴν κοινήν ἡσυχίαν καὶ ἐπειδὴ καὶ τινὲς τῶν ἐκ τοῦ κλήρου ἱερωμένων ἀσπαζόμενοι τὰ ὑπ' αὐτοῦ κακῶς κηρυχθέντα καὶ τὰ ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ διαδιδόμενα συντρέχουσι μετὰ τὸν ὄχλον, ψάλλοντες παρακλήσεις, ἔκρινεν εὐλογον ἡ Σύνοδος, νὰ σᾶς προσκαλέση, ἵνα ἐπιστήσετε τὴν προσοχήν σας, καὶ ὅπου ἂν ἀκούσητε τοιαῦτα διαδιδόμενα ἢ ἴδητε συναθροίσεις τῶν χριστιανῶν, θέλετε φροντίζει νὰ διασκεδάσητε καὶ ταῦτα καὶ ταύτας διὰ τῶν νουθεσιῶν καὶ προτροπῶν σας, προσεπιβεβαιοῦντες ἐνὶ ἐκάστῳ τῶν ἀποπλανηθέντων κατὰ τὸν θεῖον λόγον, ὅτι

⁴⁰⁷ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 377-380

οὐδεὶς « ἔγνω νοῦν Κυρίου καὶ καταδεικνύοντες τὰ πάντα ψευδεῖς ἐπινοίας τοῦ ἐξ οὗ ἢ ἐξ ὧν τοιαῦτα διεδόθησαν, ἢ διαδίδονται, ὀδηγουμένων εἰς ταῦτα ἀπὸ πνεῦμα δολιότητος καὶ ἐπιβολῆς καὶ ἐν προσχήματι θρησκευτικῶν προσπαθοῦντες νὰ ταραξῶσι τὴν κοινὴν τοῦ Κράτους ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν τοὺς δὲ ἐκ ἱερωμένων κληρικοὺς θέλετε διατάξει ἐντόνως, ἵνα συντελῶσι καὶ αὐτοὶ τὸ ἀπὸ μέρους τῶν πρὸς τοῦτο.»⁴⁰⁸

Τελικά, στις 24 Ιουνίου 1852, ο ἤδη επικηρυγμένος ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησι Χριστόφορος Παναγιωτόπουλος συλλαμβάνεται καὶ παραδίδεται ἀπὸ τὸ στρατὸ στὸν Γενναῖο Κολοκοτρώνη, ὁποῖός τὸν οδηγεῖ στὸν Πειραιᾶ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς φυλακὲς τοῦ Ρίου, ὅπου παρέμεινε ἐγκλειστος μέχρι τὸν Ιούνιο τοῦ 1853. Επρόκειτο νὰ δικαστεῖ ἀπὸ τὸ Κακουργιοδικεῖο Ἀθηνῶν ὡς στασιαστής, ὅμως με βασιλικὸ διάταγμα τοῦ χορηγήθηκε ἀμνηστία, ἐνῶ ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐπέβαλε τὸν περιορισμὸ τοῦ στὴν ἱερά μονή τῆς Παναχράντου στὴν Ἄνδρο, ὅπου ὁ μοναχὸς Χριστοφόρος παρέμεινε, ουσιαστικά, μέχρι τὸ τέλος τοῦ βίου τοῦ στις 19 Ἰανουαρίου 1861.⁴⁰⁹ Οἱ πιστοὶ ὁπαδοὶ τοῦ «Παπουλάκου» ζήτησαν, μετὰ τὸ θάνατό του, τὴν ἀνακήρυξή του σὲ ἅγιο, ὠστόσο με τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ λήθη ἐπισκίασε τὴ μνήμη του.

⁴⁰⁸Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.380-381

⁴⁰⁹Χ.Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Ἀθήνα 1920, σ.391

Γ' Κεφάλαιο

3. Η δόκιμη θητεία του Παναρέτου και το πολιτικό κλίμα (Οκτώβριος 1853-Σεπτέμβριος 1861)

3.α. Η ένταξη του Παναρέτου στη μοναστική αδελφότητα της Μονής Ασωμάτων

Σύμφωνα, με το ενδέκατο άρθρο του νόμου «Περί Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων καὶ περὶ τοῦ ὑπὸ τοὺς Ἐπισκόπους τελοῦντος κλήρου», ο οποίος εκδόθηκε στις 9 Ιουλίου 1852 από το βασιλιά Όθωνα και τον οποίον συνυπογράφουν ο υπουργός επί των εκκλησιαστικών Σταύρος Βλάχος και ο υπουργός δικαιοσύνης Κ. Προβελέγιος, ορίζεται ότι «Εἰς τὸν Ἐπίσκοπον ἀνήκει ἡ δοκιμασία καὶ χειροτονία τῶν ἐντὸς τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτοῦ ἱερωμένων πάσης τάξεως καὶ βαθμοῦ, καὶ ἡ δοκιμασία τῆς κουρᾶς τῶν μοναχῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς ἐκάστην κοινότητα καὶ ἐνορίαν ἀναγκαίων ἱερέων καὶ διακόνων, καὶ ἡ διαίρεσις τῶν ἐνοριῶν θέλουσι κανονισθῆ διὰ βασιλικοῦ Διατάγματος, μετὰ προηγουμένην γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὁ δὲ τρόπος τῆς ἐκλογῆς τῶν ἱερέων καὶ διακόνων θέλει γίνεσθαι ὡς καὶ μέχρι τοῦδε. Χειροτονία πρεσβυτέρου καὶ διακόνου, καὶ κουρά μοναχοῦ τελεῖται κατὰ τοὺς ἱεροῦς Κανόνας, ὁ δὲ χειροτονήσας παρὰ τοὺς κανόνας καὶ ἀπολύτως ἢ ἐπέκεινα τοῦ ὀρισθησομένου ἀριθμοῦ, καὶ ὁ κείρας μοναχὸν ἄνευ τῆς κανονικῆς δοκιμασίας, τιμωρεῖται ἐκκλησιαστικῶς, καθὼς καὶ ὁ οὕτω χειροτονηθεὶς καὶ ὁ τὴν κουράν λαβών. Ὁ χειροτονούμενος εἰς πρεσβύτερον ἢ διάκονον, καθὼς καὶ ὁ τὴν κουράν λαμβάνων μοναχός, ἐκτὸς τῶν παρὰ τῶν ἱερῶν Κανόνων ἀπαιτουμένων προσόντων πρὸς χειροτονίαν ἢ κουράν, πρέπει νὰ ᾖ πολίτης Ἑλλήν καὶ νὰ ἔδωκε προηγουμένως τὸν νενομισμένον ὄρκον τοῦ πολίτου Ἑλλήνος.»⁴¹⁰

Στις 28 Ιουλίου 1858 εκδίδεται Βασιλικό Διάταγμα με τίτλο «Κανονισμὸς περὶ τῶν Μοναστηρίων». Το διάταγμα υπογράφουν η βασίλισσα Αμαλία «ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως» και ο υπουργός επί των εκκλησιαστικών Χ. Χριστόπουλος. Σύμφωνα, με το 14^ο άρθρο του διατάγματος ορίζεται, ότι «Ἐπειδὴ κατὰ τοὺς ἱεροῦς κανόνας καὶ κατὰ τὸ ΙΑ ἄρθρον τοῦ Σ Νόμου, ἡ μὲν δοκιμασία τοῦ προσερχομένου εἰς μοναστήριον ἵνα μονάσῃ, ὀρίζεται τριετῆς, ἡ δὲ κουρά αὐτοῦ δὲν γίνεται πρὸ τοῦ 25 ἔτους τῆς ἡλικίας του, καὶ ἐπειδὴ κατὰ τοὺς νόμους τοῦ κράτους ὑπάρχει ὀρισμένον τῆς μὲν ἐνηλικιότητος ἐκάστου (ὅτε οὗτος ἀναγνωρίζεται ὡς ἔχων τὴν θέλησιν ἐλευθέραν) τὸ 21 ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ, τῆς δὲ ἀπὸ τὴν στρατολογίαν ἀπαλλαγῆς τὸ 24 τῆς ἡλικίας ἔτος, ἔπεται ὅτι, οὐδεὶς δύναται νὰ γείνη δεκτὸς ἐν μοναστηρίῳ ὡς δόκιμος πρὸ τοῦ 21 ἔτους τῆς ἡλικίας αὐτοῦ.»⁴¹¹

Ὡστόσο, παρὰ τις επιταγές των Ἱερῶν Κανόνων και του Σ Νόμου, ο ανήλικος Παναγιώτης Κωνσταντινίδης (μόλις 17 ετών) εισέρχεται ως δόκιμος μοναχός στην ιερά μονή Ασωμάτων (Πετράκη) στις 6 Οκτωβρίου 1853.⁴¹² Η επιλογή του Κωνσταντινίδη ως δόκιμου μοναχοῦ βαραίνει, αποκλειστικά, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία της εποχής, το μητροπολίτη Αθηνών και πρόεδρο της Ἱερᾶς Συνόδου, Νεόφυτο Μεταξά. Ο Νεόφυτος γεννήθηκε στην Αθήνα στις 2 Νοεμβρίου 1762. Μετά την ολοκλήρωση των εγκυκλίων σπουδών του μόνασε στη μονή Πεντέλης και χειροτονήθηκε διάκονος στις 7 Αυγούστου 1792. Εν συνεχεία κατόπιν προσκλήσεως του θείου του, μητροπολίτη Καισαρείας Γρηγορίου, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου χρημάτισε αρχιδιάκονος του επισκόπου Ταλαντίου, τον οποίο διαδέχτηκε το 1803. Ο Νεόφυτος πήρε ενεργά μέρος στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821, ενώ κατά τη διάρκεια της επανάστασης προστέθηκε στον εκκλησιαστικό τίτλο του και ο τίτλος του επισκόπου Θερμοπυλῶν

⁴¹⁰ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ61-62

⁴¹¹ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π.σ870

⁴¹² *Μοναχολόγιο Ἱερᾶς Μονῆς Ασωμάτων (Πετράκη)*, αὐξων ἀριθμὸς.15

(1823). Το 1824 διηύθυνε τις επαρχίες της Πάρου και Νάξου, ενώ δύο φορές διετέλεσε τοποτηρητής της μητρόπολης Αθηνών.⁴¹³ Με Βασιλικό Διάταγμα στις 3 Απριλίου 1833 ο Ταλαντίου Νεόφυτος ονομάστηκε επίσκοπος Αττικής, όμως κατόπιν της μεταφοράς της πρωτεύουσας του βασιλείου και της έκδοσης του Συνοδικού Τόμου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το 1850, ο επίσκοπος Αττικής μετονομάστηκε μητροπολίτης Αθηνών και ορίστηκε μόνιμος πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου.⁴¹⁴

Η ιερά μονή Ασωμάτων, η μονή της μετανοίας του Παναρέτου, διέπεται από μία μακραίωνη ιστορική και εκκλησιαστική παράδοση. Στα μέσα τού 17^{ου} αιώνα ήταν γνωστή με την ονομασία « Ασώματοι του Κουκοπούλη» και αποτελούσε Μετόχι της ιεράς μονής του Τιμίου Προδρόμου Καρέα.⁴¹⁵ Το 1673 το Καθολικό της μονής ήταν « σεσαθρωμένον». Ο ιατροφιλόσοφος Παρθένιος Πετράκης (κατά κόσμον Πέτρος Παπασταμάτης) προχώρησε στην ανακαίνισή του και το εμπλούτισε με πολλά υποστατικά. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στο Ν.Δ. κίονα του κυρίως ναού αναγράφεται: «Τῷ ΑΧΟΓ (1673) ἔτει ἐλθὼν ὁ ἱερομόναχος Κῦρ Παρθένιος Πετράκης ὁ καὶ ἰατρός ἐκ Πελοποννήσου ἐν τῷ ναῷ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν καὶ εὐρὼν αὐτὸν σεσαθρωμένον καὶ πανέρημον, μεν' οὐκ ὀλίγων ἀγῶνων καὶ δαπάνης ἀνακαίνισε τὰ περὶ τὴν μονὴν κτίρια καὶ ὑποστατικά καὶ ἀπεβίωσε το ΑΧΠΣΤ (1686). Μετ' αὐτὸν ἐδιαδόχευσε ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ ἐν ἱερομόναχος κῦρ Ἰωακείμ, καλῶς καὶ θεαρέστως ζήσας εἰς αὐξήσιν ἐπανῆκε τὸ μονύδριον τοῦτο, τὸ δὲ ΑΨΣΤ (1706), ἐπανῆλθε πρὸς τὴν ἐκεῖσε μακαριότητα. Ἄντ' αὐτοῦ διαδοχεῖ ὁ νῦν τρίτος ἀνεψιὸς ὁ καὶ ἐν ἱερομόναχος πανοσιώτατος καὶ ἔμπειρος ἰατρός κῦρ Δαμασκηνός, ὃς τῷ τῶν αὐτῶν σθένει μείζονα καὶ βελτίονα τοῖς ἄλλοις ἐκατόρθωσεν καὶ ἐκ τῶν ἀγῶνων καὶ δαπάναις αὐτοῦ τε καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἱερομονάχων τέ καὶ μοναχῶν ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος παρά τὸ βῆμα ὡς ὄραται σήμερον κατὰ τὸ ΑΨΙΘ Φεβρουαρίῳ κδ. Χεῖρ Γεωργίου Μάρκου Πελοποννησίου ἐκ πόλεως Ἄργους».⁴¹⁶ Από τη συγκεκριμένη επιγραφή πληροφορούμαστε ότι το έτος 1719 ο κυρίως ναός αγιογραφήθηκε από το φημισμένο ζωγράφο Γεώργιο Μάρκου.

Η σταυροπηγιακή μονή Πετράκη, σύμφωνα με σιγίλλια των ετών 1777 και 1796, συνιστούσε μετόχι της ιεράς μονής του Τιμίου Προδρόμου Καρέα, ωστόσο το γεγονός της μετακίνησης πολλών μοναχών από τη μονή τού Τιμίου Προδρόμου στη μονή Πετράκη, για λόγους ασφαλείας, κατέστησε σταδιακά τη μονή Πετράκη σε κυρίαρχη μονή και τη μονή του Τιμίου Προδρόμου σε μετόχι της.⁴¹⁷ Το έτος 1834 κατά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους από το Ναύπλιο στην Αθήνα, εξαιτίας της έλλειψης οικημάτων, η μονή χρησιμοποιήθηκε ως πυριτιδαποθήκη.⁴¹⁸ Ενδεικτικό της προσφοράς, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, της μονής Πετράκη είναι το Βασιλικό Διάταγμα «Περί τῆς ἐκ μέρους τῆς Μονῆς τῶν Ἀσωμάτων Πετράκη συνεισφορᾶς ὑπὲρ τῶν Ἱερατικῶν Σχολείων», το οποίο εκδόθηκε στις 31 Οκτωβρίου 1856 και το οποίο αναφέρει : «Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν παράγραφον α τοῦ 7 ἄρθρου τοῦ ΤΕΖ νόμου. Μετὰ γνωμοδότησιν τοῦτε Συμβουλίου τῆς ἐνταῦθα διατηρουμένης Μονῆς τῶν Ἀσωμάτων τῆς ἐπιλεγόμενης Πετράκη, καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Καὶ κατὰ πρότασιν τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἐγκρίνομεν τὴν ἐν ὀνόματι τῆς εἰρημένης Μονῆς προσενεχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ

⁴¹³Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.78

⁴¹⁴Χ.Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.79

⁴¹⁵Α.Κ.Ορλάνδος, *Μεσαιωνικά Μνημεία*, Αθήνα 1933, σ.126

⁴¹⁶Α.Κ.Ορλάνδος, *ὁ.π.*, σ.127

⁴¹⁷Α.Κ.Ορλάνδος, *ὁ.π.*, σ.126

⁴¹⁸Α.Κ.Ορλάνδος, *ὁ.π.*, σ.127

Συμβουλίου αὐτῆς ὑπέρ τῶν Ἱερατικῶν Σχολείων ἐτησίαν συνεισφοράν διὰ τό ἐνεστῶς ἔτος ἐκ δραχμῶν 2.000 (Δισχιλίων), καί διατάττομεν τήν ὑπέρ τοῦ ταμείου αὐτῶν τῶν Σχολείων εἰσπραξίν. Εἰς τόν προμνησθέντα Ἡμέτερον Ὑπουργόν ἀνατίθεται ἡ ἐκτέλεσις τοῦ παρόντος Διατάγματος.»⁴¹⁹

Επίσης, με νέο Βασιλικό Διάταγμα με τίτλο «Περί προσφοράς 8.000 δραχ ἐκ μέρους τῆς Μονῆς Πετράκη ὑπέρ τῶν Ἱερατικῶν Σχολείων», το οποίο εκδίδεται στις 31 Οκτωβρίου 1856, ορίζεται ότι: «Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπὸ 23 Οκτωβρίου τρ. ἔτους καί ὑπ' ἀριθ. 25 πρᾶξιν τοῦ Συμβουλίου τῆς ἐνταῦθα διατηρουμένης Μονῆς τῶν Ἀσωμάτων τῆς ἐπιλεγομένης Πετράκη, δι' ἧς αὐτό ἐξήγησεν ὅτι προσφέρει ἐφάπαξ ὑπέρ τῶν κατὰ τὸν ΤΕΖ νόμον συσταينوμένων Ἱερατικῶν Σχολείων δραχ 8.000 (ὀκτακισχιλίας), τῶν ὁποίων μόνοι οἱ ἐτήσιοι τόκοι θέλουσιν ἀναλίσκεσθαι εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτῶν τῶν Σχολείων. Κατὰ πρότασιν τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἐπιτρέπομεν εἰς τό εἰρημένον μοναστηριακόν Συμβούλιον, ἵνα κατὰ τήν δηλωθεῖσαν διὰ τῆς προμνησθείσης πράξεώς του πρόθεσιν, καί κατὰ τοὺς ὅρους τῆς παραγράφου γ τοῦ ἄρθρου τοῦ ἄνω σημειωθέντος νόμου πραγματοποιήσῃ τήν δωρεάν ταύτην ὑπέρ τῶν Ἱερατικῶν Σχολείων. Εἰς τόν προμνησθέντα Ἡμέτερον Ὑπουργόν ἀνατίθεται ἡ ἐκτέλεσις τοῦ παρόντος.»⁴²⁰

Ο δόκιμος μοναχός Πανάρετος, ὕστερα, ἀπὸ τρία χρόνια εγκαταβίωσής του στη Μονὴ Ἀσωμάτων κείρεται μοναχός τον Οκτώβριο του 1856⁴²¹, σε ηλικία 20 ἐτῶν, ἀπὸ το μητροπολίτη Ἀθηνῶν Νεόφυτο Μεταξά. Σύμφωνα, με το 13^ο ἄρθρο του Βασιλικοῦ Διατάγματος, το οποίο εκδόθηκε στις 28 Ιουλίου 1858, ορίζεται ὅτι: «Ὅλοι οἱ ἐν τῷ Βασιλείῳ μοναχοὶ ἱερωμένοι καί μὴ, ἀπροφασίστως διαμένοντες ἐντός τῶν διατηρουμένων μοναστηρίων, ἐνθα ἕκαστος ἔλαβε τήν κουράν, ἢ τό ὅποῖον ἐξελέξατο πρὸς ἐγκαταβίωσιν κατὰ τέ τοὺς ἱερούς κανόνας καί κατὰ τό ἡμέτερον Διάταγμα 4 Δεκεμβρίου 1834, εἰσὶ μὲν, μέλη μιᾶς καί τῆς αὐτῆς ἀδελφότητος, ἴσοι πρὸς ἀλλήλους, ἀπονέμουσι δέ οἱ νεώτεροι πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους τό ἀνήκον σέβας, καί συνεισφέρουσι διὰ τῆς προσωπικῆς ἐργασίας τῶν εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ μοναστηρίου των». Ὑπὸ αὐτές τις συνθήκες, λοιπόν, ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης εἰσέρχεται στις τάξεις των μοναχῶν τῆς αυτοκέφαλῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας.

⁴¹⁹ *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου*, 24-11-1856, σ. 80

⁴²⁰ *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου*, 29-11-1856, σ. 82

⁴²¹ *Μοναχολόγιο Ἱεράς Μονῆς Ἀσωμάτων (Πετράκη)*, ἀύξων ἀριθμός. 15

3.β. Οι εσωτερικές και διεθνείς πολιτικές εξελίξεις τής περιόδου (1853-1860)

Ένα από τα σημαντικότερα μέτρα της κυβέρνησης Κριεζή ήταν η ψήφιση του νομοσχεδίου από τα νομοθετικά σώματα της Βουλής και της Γερουσίας, η οποία αποσκοπούσε στη σύναψη δανείου 5.000.000 από τη Σουηδία. Η συνομολόγηση του συγκεκριμένου δανείου κρίθηκε απαραίτητη για την πολεμική προετοιμασία της Ελλάδας, καθώς διαγραφόταν στον ορίζοντα η απειλή του πολέμου. Η σύναψη του δανείου επικυρώθηκε στις 14 Οκτωβρίου 1853⁴²²λίγο πριν την έναρξη του Κριμαϊκού Πολέμου.

Είναι γεγονός ότι η ταπείνωση του 1850 δεν είχε λησμονηθεί και η Ελλάδα όδευε προς νέες περιπέτειες εξαιτίας μίας ακόμη κρίσης του Ανατολικού ζητήματος. Αυτή τη φορά η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με δύο από τις τρεις «προστάτιδες» δυνάμεις, την Αγγλία και τη Γαλλία, οι οποίες πολέμησαν εναντίον της τρίτης, της Ρωσίας, προκειμένου να στηρίξουν την παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τότε εκδηλώθηκαν όλες οι πλευρές και οι πτυχές τού φαινομένου, το οποίο έμεινε γνωστό ως «αλυτρωτισμός». Είχαν προηγηθεί οι αλυτρωτικές επιδρομές και ιδίως η ιδεολογική προετοιμασία και συναισθηματική φόρτιση, οι οποίες κορυφώθηκαν, καθώς πλησίαζε η τετρακοσιοστή επέτειος της Άλωσης.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856) υπήρξε σταθμός μείζονος σημασίας στην ευρωπαϊκή ιστορία. Ουσιαστικά, ήταν ο πρώτος ευρωπαϊκός πόλεμος μετά τη Συνθήκη Ειρήνης της Βιέννης (1815) στον οποίο ενεπλάκησαν οι μεγάλες δυνάμεις και αντίπαλες μεταξύ τους. Δύο ευρωπαϊκές δυνάμεις, η Αγγλία και η Γαλλία πολέμησαν εναντίον μιας άλλης δύναμης, της Ρωσίας, η οποία έως τότε αποτελούσε ρυθμιστικό παράγοντα της περιοχής, προκειμένου να στηρίξουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την εδαφική ακεραιότητα της οποίας θεωρούσαν απαραίτητη για την ισορροπία ισχύος και συνεπώς για τη ασφάλεια και την ειρήνη στην περιοχή. Οι δύο αυτές ευρωπαϊκές δυνάμεις δέχτηκαν για τους ίδιους λόγους και για πρώτη φορά στην ιστορία της Ευρώπης την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως ισότιμο μέλος σε συνέδριο ειρήνης των μεγάλων δυνάμεων, στο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι το 1856.⁴²³ Άλλη μία αξιοσημείωτη συνέπεια του πολέμου αυτού, ο οποίος είχε σοβαρές επιπτώσεις στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας ήταν η ηττημένη και ταπεινωμένη Ρωσία να εγκαταλείψει στο μέλλον το ρόλο της προστάτιδας των ορθοδόξων χριστιανών της Εγγύς Ανατολής και υπό την επάρκεια των σλαβόφιλων⁴²⁴ να περιοριστεί σε αυτόν της προστάτιδος των Σλάβων της Νοτιοανατολικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Ο πόλεμος αυτός ξεκίνησε από τον ανταγωνισμό ρωμαιοκαθολικών και ορθοδόξων για την κατοχή διαφόρων ιερών στους Αγίους Τόπους με αντίστοιχους προστάτες τη Γαλλία και τη Ρωσία. Η Ρωσία κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Τουρκίας, ύστερα από την αποτυχία της ρωσικής αποστολής στην Πύλη⁴²⁵, η οποία ζητούσε ν' αναγνωρισθεί ο τσάρος ως προστάτης των ορθοδόξων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και εγγυητής των θρησκευτικών και κοσμικών προνομίων τους. Στην πραγματικότητα οι Ρώσοι επιδίωκαν να κατέβουν νοτιότερα προς τη Βαλκανική και ν' αποσπάσουν νέες χώρες από τα χέρια τού σουλτάνου. Αμέσως, αντέδρασαν η Γαλλία και η Αγγλία, οι οποίες κήρυξαν με τη σειρά τους τον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας.

⁴²²ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.143

⁴²³Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.230

⁴²⁴Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*,σ.232

⁴²⁵Β.Παναγιωτόπουλος,*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.21

Η προσχηματική κήρυξη του πολέμου υπέρ της ορθοδοξίας από τη Ρωσία αλλά και οι ελπίδες για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας είχαν συγκινήσει όλους τους Έλληνες με αποτέλεσμα να ταχθούν ανεπιφύλακτα με το μέρος της Ρωσίας, καθώς παρουσιαζόταν η ευκαιρία να επωφεληθούν από την πολεμική αυτή αναταραχή στα Βαλκάνια.⁴²⁶ Με πρωτοβουλία του Όθωνα άρχισαν να συγκεντρώνονται χρήματα, να συσσωρεύονται εφόδια πολέμου και τρόφιμα στις παραμεθόριες περιοχές και να προετοιμάζεται η συμμετοχή των Ελλήνων στον πόλεμο στο πλευρό των Ρώσων. Μετά τη ναυμαχία και την καταστροφή του τουρκικού στόλου από τον ρωσικό στη Σινώπη στις 30 Μαρτίου 1853, άρχισαν διεισδύσεις ελληνικών αντάρτικων σωμάτων στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία και εξέγερση των κατοίκων τους εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας. Τότε η Αγγλία και η Γαλλία στα τέλη του 1854, έστειλαν στρατεύματα στον Πειραιά, τον οποίο κατέλαβαν αναγκάζοντας τον Όθωνα να δηλώσει ότι θα τηρήσει αυστηρή ουδετερότητα. Ενδεικτικό είναι το γεγονός, ότι σχηματίστηκε νέο υπουργείο φιλικό προς τις δύο δυνάμεις με πρωθυπουργό τον Α. Μαυροκορδάτο.⁴²⁷ Η ωμή επέμβαση των μεγάλων δυνάμεων στα εσωτερικά θέματα της Ελλάδας προξένησε αγανάκτηση, ώστε να γίνουν μισητές στην κοινή γνώμη όχι μόνο οι δυνάμεις αυτές αλλά και τα ονόματα των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, «γαλλικό», «αγγλικό», και «ρωσικό». Στο μεταξύ, οι ξένοι στρατιώτες μετέφεραν και μετέδωσαν στον ελληνικό λαό την ασθένεια της χολέρας, η οποία «έμάλιστα τάς Αθήνας περί τούς πέντε μῆνας καί απέστειλε εἰς Ἄδην τρεῖς χιλιάδας ἐκ τῶν τριῶν μυριάδων κατοίκων αὐτῆς».⁴²⁸

Οι συμμαχικές επεμβάσεις δεν σταμάτησαν ούτε όταν τελείωσε η κατοχή. Ὑστερα, από τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου η Ρωσία ανέλαβε πάλι το ρόλο της ως προστάτιδα δύναμη μαζί με την Αγγλία και τη Γαλλία. Οι τρεις κυβερνήσεις έστειλαν μία επιτροπή για να εξετάσει τη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών του ελληνικού κράτους. Ο έλεγχος αυτός διήρκεσε από το 1855 έως το 1859, χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα. Παράλληλα, το 1858 η βρετανική κυβέρνηση προέβη σε μία ειλικρινή προσπάθεια, προκειμένου να σταματήσει την κατάσταση, η οποία υφίστατο στα Επτάνησα, απ'όπου πολλοί εθελοντές είχαν περάσει στην απέναντι πλευρά για να συμμετάσχουν στην πρόσφατη επίθεση στην Ήπειρο.⁴²⁹

Οι εξεγέρσεις στις περιοχές της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας, χωρίς τη βοήθεια του ελληνικού κράτους, κατεστάλησαν από τον τουρκικό στρατό.⁴³⁰ Το μόνο αξιοσημείωτο γεγονός τῆς κυβέρνησης Μαυροκορδάτου ήταν η ελληνοτουρκική εμπορική συμφωνία της Κάλιντζας το Μάιο του 1855, η οποία εξασφάλιζε στην Ελλάδα εμπορικά προνόμια και ατέλειες που απολάμβαναν και τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη έναντι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτή ήταν η τελευταία πολιτική πράξη του Μαυροκορδάτου. Μετά την παραίτησή του το Σεπτέμβριο του 1855 δεν αναμείχθηκε πλέον στην πολιτική. Ὑστερα, από δέκα χρόνια, το 1865, πεθαίνει στην Αίγινα, όπου είχε αποσυρθεί.⁴³¹ Με το θάνατό του τα τρία πρώτα κόμματα της Ελλάδας με τα ξένα ονόματα διαλύονται.

Η πολιτική κρίση του 1853-1854 είχε όλα τα χαρακτηριστικά των περιοδικών κρίσεων, οι οποίες έπλητταν τη χώρα από τη σύστασή της, με αφορμή τις κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής και την άσκησή της. Οι επίσημοι εκπρόσωποι της Γαλλίας αποβλέποντας στην ενίσχυση της γαλλικής επιρροής στην Ελλάδα δεν

⁴²⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.21

⁴²⁷ Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.21

⁴²⁸ Τ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος*, Αθήνα 1893, σ.575-576

⁴²⁹ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ.211

⁴³⁰ G.M. Woodhouse, *ό.π.*, σ.212

⁴³¹ Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.255

ακολούθησαν εξαρχής, σαφώς, εχθρική στάση προς τη φιλοπόλεμη κυβέρνηση της χώρας, με συνέπεια η ρωσόφιλη κυβέρνηση της Ελλάδας να υπολογίζει σε διάσταση μεταξύ της γαλλικής και αγγλικής κυβέρνησης, ύστερα από υπόδειξη των εκπροσώπων της Ρωσίας. Η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης απέβλεπε στη γενίκευση των εξεγέρσεων στις αλύτρωτες χώρες, εν αναμονή της αποστολής ρωσικών στρατευμάτων νότια του Αίμου.

Οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας επεδίωκαν να στερήσουν με κάθε τρόπο από την κυβέρνηση της Ρωσίας το στοιχείο του αντιπερισπασμού νότια του Αίμου, τον οποίο προσπαθούσε να προκαλέσει μέσω των Ελλήνων. Επιπλέον, συνιστούσαν στην ελληνική κυβέρνηση αποχή από κάθε εχθρική ενέργεια εναντίον της Πύλης⁴³², ενώ δεν έκρυβαν την πρόθεσή τους να επιβάλλουν δια της βίας αν απαιτείτο την αποχή αυτή. Ενώπιον, των προθέσεων αυτών της Αγγλίας και της Γαλλίας, η ελληνική κυβέρνηση επέλεξε να στηρίζει την πολιτική της όχι στη ψύχραιμη εκτίμηση της κατάστασης και των αντικειμενικών δεδομένων που της συνιστούσαν, αλλά στους ευσεβείς εθνικούς πόθους και προσδοκίες. Η κυβέρνηση της Ελλάδας και ο ανώτατος άρχοντάς της υπολόγιζαν στην προέλαση των ρωσικών στρατευμάτων από τις ηγεμονίες στην περιοχή νότια του Αίμου, στην κατάρρευση της οθωμανικής ισχύος, στην υποστήριξη της Αυστρίας, της Πρωσίας και της Βαυαρίας, καθώς και στη διάσπαση των δύο δυτικών δυνάμεων.⁴³³ Από το φθινόπωρο του 1853, κυρίως όμως κατά τους πρώτους μήνες του 1854, είχε γίνει φανερό, ότι οι υπολογισμοί αυτοί θα διαψεύδονταν.

Οι ψευδαισθήσεις διαλύθηκαν στις 11 Μαΐου 1854, όταν οι εκπρόσωποι της Αγγλίας και της Γαλλίας επέδωσαν στον έλληνα υπουργό εξωτερικών αυστηρό τελεσίγραφο με το οποίο απαιτούσαν ν' αποκηρύξει η ελληνική κυβέρνηση εντός πέντε ημερών τους έλληνες αξιωματικούς, οι οποίοι εγκατέλειπαν τον εθνικό στρατό και εισέρχονταν στο έδαφος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς επίσης και να διατάξει την ανάκληση των εθελοντικών ομάδων από τη γειτονική επικράτεια. Όταν άρχισε η αποβίβαση των γαλλικών και αγγλικών αγημάτων στον Πειραιά και είχε ολοκληρωθεί η επιλογή των νέων υπουργών με τις υποδείξεις των εκπροσώπων της Γαλλίας και της Αγγλίας, στις 26 Μαΐου 1854, ο Όθωνας ανακοίνωσε, ότι υποσχόταν να τηρήσει « αὐστηράν πίστην καὶ οὐδετερότητα ἐναντι τῶν Τούρκων» και να επιλέξει ως υπουργούς πρόσωπα κατάλληλα, προκειμένου να τον βοηθήσουν στην εκτέλεση των υποσχέσεών του.

Την ταπεινωτική ανακοίνωση του βασιλιά της Ελλάδας, η οποία ικανοποίησε τους εμπνευστές της, ακολούθησε η απομάκρυνση από τα Ανάκτορα, κατόπιν απαιτήσεως της κυβέρνησης, των συμβούλων του Όθωνα, μεταξύ των οποίων ήταν ο Σπύρος Μήλιος και ο Γενναίος Κολοκοτρώνης. Η νέα κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Α. Μαυροκορδάτο, ανέλαβε τα καθήκοντά της στις 28 Μαΐου 1854. Από τις πρώτες ενέργειές της ήταν η πρόσκληση των Ελλήνων να σεβαστούν τις διεθνείς συνθήκες και τους νόμους της χώρας, η διάλυση των εθελοντικών σωμάτων, η κατάπαυση του ακήρυκτου πολέμου εναντίον της Πύλης και η αμνηστία προς όλους τους στρατιωτικούς, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους, εάν επέστρεφαν εντός μηνός.⁴³⁴

Γενικά, η θέση της κυβέρνησης και κυρίως του ίδιου του Μαυροκορδάτου δεν ήταν ισχυρή. Οι Σύμμαχοι και κυρίως οι Άγγλοι δεν ήταν ικανοποιημένοι με τη στάση του και τον κατηγορούσαν για αδυναμία. Επίσης, ο πρωθυπουργός δεν απολάμβανε την εμπιστοσύνη και τη συμπάθεια του Όθωνα. Επιπλέον, εξαιτίας της Κατοχής ο λαός

⁴³² D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.135

⁴³³ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.240

⁴³⁴ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.241

ήταν εχθρικά διατεθειμένος απέναντί του. Ο Μαυροκορδάτος αναγκάστηκε να παραιτηθεί στις 28 Σεπτεμβρίου 1855 έχοντας απολέσει το τελευταίο στήριγμά του, την μπιστοσύνη, δηλαδή, των δυνάμεων κατοχής. Νέος πρωθυπουργός ορίστηκε ο Δ. Βούλγαρης, του οποίου η κυβέρνηση επιβίωσε μέχρι το Νοέμβριο του 1857. Κατά τη θητεία αυτή της κυβέρνησης πραγματοποιήθηκε και η αποχώρηση του στρατού Κατοχής στις 15 Φεβρουαρίου 1857⁴³⁵, ύστερα από έντονο διάβημα της ρωσικής κυβέρνησης.

Οι Έλληνες κατανόησαν μέσα από την ταπείνωση, την οποία υπέστησαν, ότι η επιτυχία τους στο μέλλον θα έπρεπε να εξαρτάται από τη σχέση τους, στην κρίσιμη στιγμή, με μία νικήτρια Μεγάλη Δύναμη. Το μάθημα γινόταν ακόμη οδυνηρότερα διδακτικό από το γεγονός, ότι οι χώρες οι οποίες, κατά κύριο λόγο, ωφελήθηκαν από τον Κριμαϊκό πόλεμο ήταν η Ρουμανία, η Σερβία και το Πεδεμόντιο⁴³⁶, καθώς έκαναν μεγάλα βήματα προς την πλήρη ανεξαρτησία.

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο αρχίζει μία σημαντική περίοδος μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι Έλληνες υπήκοοί της, όπως οι Σλάβοι έχουν περισσότερη ελευθερία στις ενέργειές τους. Δεν υφίστανται πλέον οι ίδιες συνθήκες τρομοκρατίας, οι οποίες κυριαρχούσαν πριν από το 1821. Ακολουθεί η περίοδος της αθρόας ίδρυσης ελληνικών σχολείων, συλλόγων, εταιρειών και αδελφοτήτων σε διάφορα σημεία του ελληνισμού και κυρίως στη Μακεδονία.⁴³⁷ Όλα αυτά τα σωματεία επιδιώκουν να διαδώσουν την ελληνική παιδεία και να αφυπνίσουν την εθνική συνείδηση των κατοίκων. Η εκπαιδευτική αυτή κίνηση οφείλεται όχι μόνο στην οικονομική συμπαράσταση Ελλήνων μεγαλεμπόρων, εγκατεστημένων σε διάφορες χώρες τού εξωτερικού αλλά και στη δραστηριότητα και υποστήριξη δύο κυρίως συλλόγων στην Αθήνα, του «Συλλόγου προς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων» και της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας».⁴³⁸ Οι δύο αυτοί σύλλογοι αγωνίζονται για την προαγωγή της ελληνικής παιδείας.

Παράλληλα, η αγγλογαλλική κατοχή επέφερε το «θάνατο» των ξενικών κομμάτων, αγγλικού, γαλλικού και ρωσικού. Μία νέα γενιά πολιτικών κάνει την εμφάνισή της, η οποία πρεσβεύει ότι η συνταγματική κατάκτηση δεν θα πρέπει να μείνει νεκρό κεφάλαιο ή φενάκη. Τα παλαιά κόμματα είχαν αντικατασταθεί από ρευστές ομάδες γύρω από αρχηγούς μίας νεότερης γενιάς, όπως τον Δ. Βούλγαρη, τον Θ. Ζαΐμη, τον Ε. Δεληγεώργη και τον Α. Κουμουνδούρο⁴³⁹, οι οποίοι ήταν πολύ πιο επιδέξιοι από τους πολιτικούς της προηγούμενης γενιάς. Ωστόσο, ο βασιλιάς εξακολουθούσε να θεωρεί, ότι η διακυβέρνηση σήμαινε απλά να χειραγωγεί πονηρά γερασμένους πολιτικούς λιγότερο επιδέξιους από εκείνον.

⁴³⁵ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.166

⁴³⁶G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα, 2008, σ212

⁴³⁷Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.256

⁴³⁸Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.256

⁴³⁹G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ213

3.γ. Τα εκκλησιαστικά δρώμενα κατά την ίδια περίοδο

Στις 14 Ιουλίου 1853, ένα χρόνο μετά την εφαρμογή των νέων νόμων, η Ιερά Σύνοδος αποτελούμενη από τον πρόεδρό της Αθηνών Νεόφυτο, τον Κορίνθου Ιωνά, τον Σύρου και Τήνου Δανιήλ, τον Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Βαρθολομαίο και Οιτύλου Προκόπιο⁴⁴⁰, συνέταξε μία αξιολογη εγκύκλιο, η οποία περιείχε διοικητικές και ποιμαντικές υποδείξεις για σημαντικά εκκλησιαστικά ζητήματα, τα οποία αφορούν τους εκλεγέντες επισκόπους. Πιο συγκεκριμένα, η εγκύκλιος αναφέρει τα εξής. Αρχικά, ο εκάστοτε επίσκοπος είναι υποχρεωμένος να εκτελεί με αφοσίωση τα ποιμαντορικά του καθήκοντα, τα οποία συνίστανται στο «νά διδάσκη πάντοτε τούς ύπ' αὐτόν τελούντας λαούς τά χριστιανικά αὐτῶν χρέη καί ἀποτρέπων αὐτούς ἀπό τῶν κλοπῶν καί ἀπό πάσης ἄλλης πρὸς τόν πλησίον ζημίας ἢ βλάβης», «νά συμβουλευῆ μέν αὐτούς εὐγγελικῶς, ὅπως, καθὼς θέλουσιν, ἵνα ποιῶσιν αὐτοῖς οἱ ἄνθρωποι, καί αὐτοὶ ποιῶσιν αὐτοῖς ὁμοίως», «νά νουθετῆ δέ αὐτούς καί παραγγελιατικῶς, ἵνα, ὅ,τι τις μισεῖ, ἐτέρω μη ποιήσῃ». Ὅλες αὐτές οι νουθεσίες εκ μέρους των επισκόπων αποσκοπούν στο να «ἐπέλθει κατὰ μέγα μέρος ἰκανή ἢ θεραπεία τῶν κακῶν καί ἡ τῶν ἐπιτιμίαις κολασίμων πράξεων ἐξάλειψις».

Επιπλέον, όταν ο επίσκοπος αναγκάζεται να προχωρήσει στην έκδοση επιτιμιῶν «ὀφείλει νά ἐκδίδῃ αὐτά διά τοῦ συνήθους ἐκκλησιαστικοῦ ὕφους μετά πολλῆς μέν τῆς οἰκονομίας, τῆς φειδοῦς καί τῆς κρίσεως, ἀνωνύμως δέ καί ἀπολύτως κατὰ μόνον ἀδίκων καί ἐπιζημιῶν πράξεων, καί προς ἐξιχνίασιν τῆς ἀληθείας, πάντοτε δέ μετά προηγηθεῖσαν συγκατάθεσιν τῆς ἀρμοδίας διοικητικῆς ἀρχῆς καί μηδέποτε παρεκλίνων ἀπό τῶν διατάξεων του Ἰ ἄρθρου τοῦ Σ νόμου». Σε καμία περίπτωση, δεν επιτρέπεται ο Επίσκοπος «νά ἐκδίδει τοῦ λοιποῦ ἐπιτίμια ἐπί εὐτελῶν, μικρῶν καί ἀσήμαντων πραγμάτων, ἀλλ' ὀφείλει νά ἐκδίδῃ αὐτά ἐπί μόνων ἀντικειμένων οὐσιωδῶν, μηδέποτε σμικρᾶν καί εὐτελῆ παρουσιαζόντων ἀξίαν, καί ἐπί μόνων ἐκείνων τῶν περιστάσεων, καθ' ἃς ἀπαιτεῖται ν' ἀνακαλυφθῆ ἡ ἀλήθεια εἰς μόνον ἀμφιβαλλομένας πολιτικάς δικαστικάς ὑποθέσεις, οὐδέποτε δέ καί εἰς δεδικασμένας». Συγχρόνως, «Οὐδεὶς Ἐπίσκοπος δύναται ν' ἀναφέρῃ ἐν τοῖς παρ' αὐτοῦ ἐκδιδόμενοις ἐπιτιμίαις πρόσωπον ἐπιτιμώμενον εἴτ' ἀμέσως εἴτε πлагίως, ἢ καί νά διαλάβῃ τινά ἀτομικῶς, ἀλλ' ὀφείλει ν' ἀναφέρῃ τήν ὑπόθεσιν ἀνωνύμως, ἀπολύτως, καί ἀορίστως, καί νά ἐγγίξῃ ἐν κρυπτῷ τῆς συνειδήσεως μόνης τῶν ἐνόχων πρὸς ἐξιχνίασιν τῆς ἀληθείας, κυρίως δέ ἡ Σύνοδος ἐπίστησι τήν προσοχήν τοῦ Ἐπισκόπου εἰς τήν μετά συνέσεως καί φρονίμου διακρίσεως αὐτοῦ ἐκδοσιν τῶν ἐπιτιμιῶν ἐπί τῶν αἰτήσεων τῶν πτωχῶν καί ἐνδεῶν χριστιανῶν τῶν ἐχόντων ἀνάγκην τῶν ἐπιτιμιῶν ἀναλόγως τῆς εὐτελοῦς αὐτῶν καταστάσεις.».

Επίσης, σύμφωνα με την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου «Οὐδεὶς Ἐπίσκοπος δύναται νά συγχωρήσῃ εἰς ἱερέα τό νά ἀφορίσῃ ὃ ἐστὶ, ν' ἀπαγγείλῃ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπιτίμια καί ἀράς ἐν ὁποιαδήποτε περιστάσει εἴτ' ἐντός εἴτ' ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας καθ' οἰουδήτινος χριστιανοῦ, τόν δέ ὡς τοιοῦτου φωραθέντα, θέλει δικάζει καί καταδικάζει κατὰ τόν νόμον ὡς παραβάτην τοῦ Νόμου».⁴⁴¹ Τέλος, καθίσταται σαφές ἡ προειδοποίηση εκ μέρους τῆς Ἱεραρχίας ὅτι «ὅστις τῶν Ἐπισκόπων δέν φροντίζει ἐπιμελῶς νά φυλάττῃ τήν παροῦσαν συνοδικήν διάταξιν κατὰ γράμμα καὶ κατ' ἔννοιαν, θέλει δίδει πρὸς τήν Σύνοδον λόγον τῆς παραβάσεως ταύτης.».⁴⁴² Το κείμενο αὐτό προσπαθεῖ, κάπως, νά ἐναρμονίσει τήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας με τους θεσπισθέντες ἀπό τήν Πολιτεία δύο νόμους, Σ καὶ ΣΑ, με σκοπό νά περισταλούν

⁴⁴⁰ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.257

⁴⁴¹ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π.σ.256

⁴⁴² Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π.σ.257

οι αντιδράσεις εναντίον των συντακτών τους και όσων πολιτικών ψήφισαν τους νόμους αυτούς στη Βουλή και στη Γερουσία.

Συγχρόνως, με όσα συνέβαιναν στο ελληνικό βασίλειο, οι λαοί που κατοικούσαν στα εδάφη της Θράκης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου ζούσαν για αιώνες εντός των συνόρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι πληθυσμοί αυτοί παρά τη διαφορετική εθνική τους ταυτότητα, ως ορθόδοξοι χριστιανοί χαρακτηρίζονταν από εκκλησιαστική ενότητα, καθώς βρίσκονταν μέσα στο κανονικό έδαφος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ως εκ τούτου υπάγονταν σ' αυτό. Οι μνήμες της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας των σλαβόφωνων βουλγαρικών πληθυσμών έφταναν μέχρι τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, όταν μετά το θάνατο του τελευταίου πατριάρχη Τυρνόβου Ευθυμίου⁴⁴³ καταργήθηκε το πατριαρχείο τους. Στην αναζωπύρωση του πόθου για εκκλησιαστική και εθνική ανεξαρτησία συντέλεσε από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα η εθνικιστική προπαγάνδα, με την εκτύπωση το 1762 και τη διάδοση της «Σλαβοβουλγαρικής Ιστορίας» του μοναχού Παΐσιου. Στη συνέχεια, με την καλλιέργεια των ιδεών αυτών, μέσω των πολλών υπομνημάτων και της μεγάλης δραστηριότητας του Στόικο Βλαδισλάβωφ,⁴⁴⁴ μετέπειτα επισκόπου Βράτζης Σωφρονίου, αναπτύχθηκε η βουλγαρική εθνική συνείδηση, η οποία από το 1820 άρχισε να υποδαυλίζει το «φυλετικό πατριωτισμό». Έτσι, ξεκινούν οι αντιδράσεις στις κατά τόπους μεικτές μητροπόλεις.

Οι αναπτυσσόμενοι εθνικιστικοί κύκλοι θεωρούσαν, ότι η εξασφάλιση αυτόνομης εκκλησιαστικής ζωής θα είχε ως συνέπεια μία πατριωτική εκπαίδευση, ανεξάρτητη από την ελληνική παιδεία, η οποία θα καλλιεργούσε, ευκολότερα, τη βουλγαρική συνείδηση. Έτσι, καλλιέργησαν ένα άκρατο βουλγαρισμό, ο οποίος σταδιακά οδήγησε στην πόλωση μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων. Οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί πείθονται ότι μπορούν να ενταχθούν μέσα σε μία σλαβική συμμαχία. Η ιδεοληψία αυτή αρχίζει να υλοποιείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα από το θεοκρατικό κρατισμό της τσαρικής Ρωσίας και να εκφράζεται ποικιλοτρόπως, στοχεύοντας στη θεωρία της « Τρίτης Ρώμης ».

Από το 1821 μέχρι το 1830 η Πύλη, εκδικούμενη τους Έλληνες για την επανάστασή τους, προχώρησε στη διαγραφή από τον κατάλογο των υποψηφίων για τον Πατριαρχικό θρόνο όλων των ελληνόφωνων αρχιερέων και διευκόλυνε την εκλογή σλαβόφωνων ιεραρχών. Με την ίδρυση, όμως, του νεοελληνικού κράτους η τακτική αυτή άλλαξε και το Πατριαρχείο επέστρεψε στον έλεγχο των Ελλήνων. Το γεγονός αυτό δυσαρέστησε τους εθνικιστές Βουλγάρους, οι οποίοι από το 1843 ζήτησαν με πολιτικό μανιφέστο αυτόνομη εκκλησία, ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο, καθώς θεωρούσαν, ότι μία άφωνη και αδύναμη εκκλησιαστική διοίκηση θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα εθνικά τους συμφέροντα. Την ίδια θέση υποστήριξαν το 1844 ο ιερομόναχος Νεόφυτος Μπόσβελι και ο Στόγιαν Μιχαήλοφσκι μετέπειτα επίσκοπος Μακαριουπόλεως⁴⁴⁵ με το όνομα Ιλαρίωνας, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Καΐρη.

Το 1849 ο πατριάρχης Άνθιμος Δ εγκαθιστά το Βούλγαρο επίσκοπο Λαοδικείας Στέφανο στο ναό του Αγίου Στεφάνου, ο οποίος βρίσκεται στο Φανάρι, με σκοπό να ικανοποιήσει τις λειτουργικές ανάγκες των βουλγαροφώνων χριστιανών. Γύρω από το ναό του Αγίου Στεφάνου οι Βούλγαροι συγκέντρωσαν τη διανοήση και την οικονομική ισχύ των ομογενών τους. Το έτος 1852 η ευρύτερη περιοχή αποτέλεσε το κέντρο της προπαγάνδας τους κατά του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αντλώντας μάλιστα επιχειρήματα υπέρ των θέσεων τους από το έργο του Θ. Φαρμακίδη «Περί

⁴⁴³ Δ.Β.Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ.127

⁴⁴⁴ Δ.Β.Γόνης, ό.π,σ.129

⁴⁴⁵ Δ.Β.Γόνης, ό.π,σ130

Αληθείας».⁴⁴⁶ Ακόμη, απαιτήθηκε η επέκταση της διακονίας των Βουλγάρων επισκόπων σε περιοχές, όπου υπήρχε βουλγαρική πλειοψηφία, η χρήση της σλαβικής γλώσσας στη Θεία Λειτουργία και ο οικονομικός έλεγχος του Πατριαρχείου.⁴⁴⁷ Στην Εθνοσυνέλευση των Αντιπροσώπων, η οποία συνήλθε από τον Αύγουστο του 1858 μέχρι το Φεβρουάριο του 1859, τέσσερεις Βούλγαροι αρχιερείς, ο Φιλιππουπόλεως, ο Σόφιας, ο Τυρνόβου και ο Βιδυνίου αξίωναν το σχηματισμό εθνικής ιεραρχίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως συνέβη και με την ελλαδική Εκκλησία, αλλά και τη συμμετοχή τους στη διοίκηση τόσο της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου όσο και στο Μικτό Εθνικό Συμβούλιο.

Η Εθνοσυνέλευση αποδέχτηκε την πρόταση των Βουλγάρων αρχιερέων, σύμφωνα με την οποία, εφόσον υπάρχουν κατάλληλοι βούλγαροι κληρικοί θα έπρεπε ν' ανταποκρίνονται στη διαποίμανση επαρχιών βουλγαρικής σύνθεσης. Ωστόσο, όμως, απέρριψε τις υπόλοιπες αξιώσεις ως προώρες και αντικανονικές, λόγω της κατευθυνόμενης εθνικιστικής έξαρσης του φυλετισμού σε ορισμένες, κυρίως βόρειες, εκκλησιαστικές αρχές του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁴⁴⁸ Λίγες εβδομάδες μετά την απόρριψη των αξιώσεών τους, οι Βούλγαροι αποφασίζουν συνωμοτικά την κατά μέτωπο αναμέτρηση με το Φανάρι μέσα στην ίδια αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως. Την πρωτοβουλία της ανταρσίας ανέλαβε ο Βούλγαρος επίσκοπος Μακαριουπόλεως Ιλαρίων, ο οποίος είχε ενστερνιστεί τα εθνεγερτικά και φιλελεύθερα διδάγματα του Θ. Καΐρη, καθώς και την ιδέα της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας της Βουλγαρίας, αντλώντας επιχειρήματα από τον «Αντιτόμο» του Θ. Φαρμακίδη. Στις 3 Απριλίου 1860, αφού λειτούργησε στο Μεσοχώρι, ενώπιον συγκεντρωθέντων βουλγαρόφωνων πιστών κήρυξε τη διάστασή του με το Φανάρι. Σημείο ρήξεως με τον Οικουμενικό θρόνο αποτέλεσε η παράλειψη μνημονεύσεως του οικείου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως και Πατριάρχη του. Με αυτή την κίνηση διακόπηκε, επίσημα, η κοινωνία με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο Ζ.⁴⁴⁹

Ο Ιλαρίωνας δεν αρκέστηκε μόνο σε αυτό, αλλά προχώρησε, άμεσα, στην ανακήρυξη του εαυτού του σε αρχηγό τής «Εθνικής Βουλγαρικής Εκκλησίας». Η ενέργειά του αυτή ενθαρρύνθηκε από το ρωσικό παράγοντα, με σκοπό να ευοδωθούν τα πανσλαβιστικά σχέδιά του στη νότια Βαλκανική. Με την τετελεσμένη αυτή αντικανονική πράξη ανατρέπονταν θεμελιώδεις κανόνες του πολιτεύματος της Ορθοδόξου Εκκλησίας, κατά τους οποίους στην ίδια γεωγραφική περιφέρεια δεν επιτρέπεται η συνύπαρξη και η συνδιοίκηση δύο ομόδοξων και ισοτίμων επισκόπων ούτε και η παραμονή άλλου επισκόπου πλην του κανονικού αρχιεπισκόπου τής περιοχής. Στην κανονική αυτή ανταρσία προσχώρησαν και οι Βούλγαροι μητροπολίτες Δυρραχίου Αυξέντιος και Φιλιππουπόλεως Παΐσιος σχηματίζοντας την πρώτη βουλγαρική «συνοδική» τριανδρία⁴⁵⁰, οποία άμεσα καταδικάζεται από την πατριαρχική Ιερά Σύνοδο με καθαίρεση. Οι Βούλγαροι ιεράρχες δεν αποδέχτηκαν την καταδίκη τους και προχώρησαν, πλέον επίσημα, στην απόσχισή τους από την Εκκλησία τής Κωνσταντινουπόλεως.

Το «Βουλγαρικό Σχίσμα» υποθαλπτόταν μεν από τους Βουλγάρους εθνικιστές, αλλά κηρύχθηκε με την ευθύνη των βουλγαρικής καταγωγής ιεραρχών του Πατριαρχείου, με πρόφαση την άρνηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο την χορήγηση αυτοκεφαλίας στους βουλγαρόφωνους Ορθοδόξους, όπως ήδη είχε συμβεί

⁴⁴⁶ Γ. Ταούδης, *Άρθρα και Μελέται Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα 1977, σ349-385

⁴⁴⁷ Δ. Γόνης, *ό.π.*, σ.130

⁴⁴⁸ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τής εν Ελλάδι Έκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.140

⁴⁴⁹ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.140

⁴⁵⁰ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.141

με τους Έλληνες της νότιας Ελλάδας. Ωστόσο, δεν υπήρχε η δυνατότητα χορήγησης αυτοκεφαλίας στην περιοχή της νότιας Βαλκανικής, εντός δηλαδή του Οθωμανικού εδάφους, στο οποίο ανάμεσα στον από αιώνων ελληνικό πληθυσμό υφίσταντο θύλακες δίγλωσσου και τρίγλωσσου ορθόδοξου πληθυσμού, οι οποίοι υποκινούνταν από εθνικιστικές τάσεις επιδιώκοντας να επιβληθούν στον ελληνόφωνο πληθυσμό. Αποτέλεσμα του κηρυχθέντος βουλγαρικού σχίσματος ήταν να οξυνθούν οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων της Κωνσταντινούπολης.

Στις 25 Φεβρουαρίου 1861 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Β, προκειμένου να προλάβει μελλοντικά δεινά, πρότεινε με εγκύκλιό του στους Βουλγάρους συμβιβαστική λύση εντός των κανονικών ορίων, η οποία προέβλεπε την εκλογή Βουλγάρων επισκόπων σε μεικτές περιοχές στις οποίες κατοικούσαν ελληνόφωνοι και σλαβόφωνοι χριστιανοί. Κατά το χρονικό διάστημα αυτό οι Βούλγαροι μεταχειρίστηκαν σκληρά μέτρα με σκοπό ν'αναγκάσουν πληθυσμούς, οι οποίοι υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο να προχωρήσουν στο Σχίσμα. Τον Ιούνιο του 1861, μάλιστα, συγκρότησαν πολυμελή βουλγαρική αντιπροσωπεία, η οποία επισκέφθηκε τον Τούρκο πρωθυπουργό και η οποία υπέβαλε υπόμνημα με τις αξιώσεις τους, ακόμη πιο ακραίες από εκείνες, οι οποίες είχαν διατυπωθεί από τους τέσσερεις μητροπολίτες κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της Εθνοσυνέλευσης. Οι αξιώσεις αυτές απορρίφθηκαν, καθώς ήταν αντίθετες ως προς την κανονική και ιστορική παράδοση της Ορθοδοξίας, ενώ θεωρήθηκε ότι στην πραγματικότητα αποσκοπούσε στην άλωση της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης από τους Βουλγάρους. Το 1862⁴⁵¹ οι Βούλγαροι εθνικιστές προχώρησαν στη συγκρότηση βουλγαρικής κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο τη διαφοροποίησή τους από τη μεγάλη ορθόδοξη ελληνική κοινωνία της πρωτεύουσας μέσα στην καρδιά του Οικουμενικού θρόνου. Έτσι, ξεκίνησε το οδυνηρό βουλγαρικό σχίσμα, το οποίο πέρασε από διάφορες φάσεις μέχρι το 1872.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αυτή τη φορά αντιστάθηκε στην επανάληψη του αρνητικού προηγούμενου, το οποίο προκάλεσε η ανάμιξη των ελληνικών κυβερνήσεων στα εκκλησιαστικά θέματα, καθώς διέβλεψε τον ανηλεή εθνικιστικό ανταγωνισμό μεταξύ των ελληνόφωνων και σλαβόφωνων πληθυσμών της Θράκης και της Μακεδονίας, οι οποίοι μέχρι εκείνη την περίοδο, μέσα στα όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνυπήρχαν ειρηνικά υπό την σκέπη του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως ορθόδοξο γένος.⁴⁵² Με την ανταρσία αυτή εκ μέρους των Βουλγάρων, ουσιαστικά, ανατρέπονταν οι κανονικές βάσεις της διοίκησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Αποτελεί κοινή διαπίστωση, ότι η διάσπαση των Βουλγάρων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ξεκίνησε από εθνοφυλετικά αίτια και κατέληξε στην έσχατη ανατροπή της τάξης της Εκκλησίας και τη δηλητηρίαση του ορθόδοξου φρονήματος. Επιπλέον, δυστυχώς, αποδείχτηκε ότι όταν η ανυπακοή στους Ιερούς Κανόνες γίνεται καθεστώς με την ευθύνη όχι μόνο των πολιτικών αλλά κυρίως των εκκλησιαστικών παραγόντων, τότε οι συνέπειες καθίστανται τραγικές. Στο συμπέρασμα αυτό πρέπει να κατέληξε στο τέλος τού βίου του και ο εμπνευστής του κατακερματισμού της Μίας Εκκλησίας των Ελλήνων, Θεόκλητος Φαρμακίδης. Όταν έφτασε στην Αθήνα η είδηση της βουλγαρικής ανταρσίας στην Κωνσταντινούπολη και σχολιάστηκε το γεγονός, ότι ο ίδιος «άκων παρεσκεύασεν έπικίνδυνα όπλα εις τούς έχθρούς τού Έλληνικού Έθνους»⁴⁵³, καθώς οι Βούλγαροι χρησιμοποίησαν την επιχειρηματολογία του Θεοκλήτου, για να προχωρήσουν σ' αυτήν την πραξικοπηματική ενέργεια,

⁴⁵¹ Δ.Γόννης, *Ιστορία των Ορθόδοξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ.130

⁴⁵² ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.337

⁴⁵³ Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Έκκλησίας της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.443

προκλήθηκε σάλος στην κοινή γνώμη. Ο Θ. Φαρμακίδης καταθρομβήθηκε για το διασυρμό του και τις συνέπειες του γεγονότος αυτού για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τον ελληνισμό αλλά και εν γένει για το κύρος της φήμης του. Στις 21 Απριλίου 1860⁴⁵⁴, όταν μετέβη στο υπουργείο εξωτερικών «ἀφορήτου σχεδόν ὄντος τοῦ καύσωνος, ἵνα λάβῃ βεβαιότερας περί τῆς εἰδήσεως πληροφορίας. Ἄλλ’ ἀπό τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὑπέκυψεν εἰς τὴν τελευταίαν νόσον, τὴν καὶ τὸν θάνατον αὐτῷ ἐπενεγκοῦσαν».⁴⁵⁵

Στις 29 Δεκεμβρίου 1861 πεθαίνει, ὕστερα ἀπὸ λαμπρὴ ποιμαντορικὴ δράση ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νεόφυτος Μεταξάς. Στις 30 Δεκεμβρίου 1861⁴⁵⁶ τον διαδέχεται στο μητροπολιτικό θρόνο ὁ αρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Ἡλείας, Μισαήλ Αποστολίδης. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐγκύκλιος, τὴν ὁποία ἐκδίδει ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στις 10 Ἰανουαρίου 1862 καὶ ἡ ὁποία ἀπεύθινεται πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἐπικράτειαν Σεβ. Μητροπολίτας, Ἀρχιεπισκόπους καὶ Ἐπισκόπους. Ἡ ἐγκύκλιος τὴν ὁποία συνυπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Μισαήλ Αποστολίδης (πρόεδρος τῆς Ἱεράς Συνόδου), ὁ Οἰτύλου Προκόπιος, ὁ Γυθείου Ἰωσήφ καὶ Θήρας Ζαχαρίας ἀναφέρει: «Γνωστοποιεῖται Ὑμῖν, ὅτι κατὰ γνωμοδότησιν τῆς Συνόδου καὶ ἐγκρισιν τῆς Α.Μ τοῦ Βασιλέως μετετέθη προαχθεῖς λόγῳ πνευματικῆς ὠφελείας ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Ἡλείας Κύριος Μισαήλ ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ εἰς τὴν χηρεύουσαν ἀγιοτάτην Μητρόπολιν Ἀθηνῶν, ὡς Μητροπολίτης αὐτῆς.

Ὅθεν ἡ Σύνοδος, κατὰ τὸ ἀπὸ 2 τοῦ αὐτοῦ μηνός καὶ ὑπ’ ἀριθ.1 πρὸς αὐτὴν ἐγγραφον τοῦ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτλ. ὑπουργείου, ἀναγγέλλει ὑμῖν πρὸς γνῶσιν ὑμῶν.»⁴⁵⁷

Ὁ νέος μητροπολίτης Ἀθηνῶν, Μισαήλ Αποστολίδης, γεννήθηκε στα Χανιά τῆς Κρήτης τὸ 1789 καὶ σε νεαρὴ ἡλικία εἰσήλθε στη Μονὴ Γωνίας, στὴν ὁποία χειροτονήθηκε διάκονος καὶ ἐν συνεχείᾳ πρεσβύτερος. Ἀργότερα, μετέβη στη Σμύρνη, ὅπου φοίτησε στὸ «φιλολογικὸ Γυμνάσιο», στὸ ὁποῖο ἐκεῖνη τὴν περίοδο δίδασκε ὁ Κωνσταντῖνος Οικονόμου.⁴⁵⁸ Τὸ 1815 μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ «φιλολογικὸ Γυμνάσιο» μετέβη στὴν Βιέννη, ὅπου ἐργάστηκε ὡς ἱερέας καὶ διδάσκαλος. Δύο χρόνια ἀργότερα τὸ 1817 μετέβη στὴν Τεργέστη, στὴν ὁποία ἐργάστηκε ἐκ νέου ὡς ἱερέας καὶ ὡς διευθυντῆς τοῦ ἐκεῖ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος. Τὸ Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀναγνωρίζοντας τὴν προσφορά του τοῦ προσέφερε τὸ οφίκιο τοῦ ἀρχιμανδρίτη. Τὸ ἔτος 1832 ὁ Μισαήλ μετέβη στὸ Μόναχο, προκειμένου νὰ διδάξει στὸν νεοεκλεγέντα βασιλιά Ὅθωνα τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Τὸ 1833 ὁ Μισαήλ μεταβαίνει, ταυτόχρονα, με τὸν Ὅθωνα στὴν Ἑλλάδα.

Ἀρχικὰ, ἐργάστηκε ὡς διδάσκαλος σε διάφορα σχολεῖα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ 1837 μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου διορίζεται πρῶτος καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς σχολῆς, ἐνῶ διετέλεσε καὶ πρῶτος Κοσμήτορας (Σχολάρχης) τῆς. Δίδαξε τὰ μαθήματα Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς.⁴⁵⁹ Κατὰ τὸ ἔτος 1842-1843 ἐξελέγη πρῦτανος τοῦ Πανεπιστημίου, ὁμῶς ταυτόχρονα συμμετεῖχε στὴν ἰδρυση καὶ ὁργάνωση τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἐνῶ διορίσθηκε μέλος τοῦ Διοικητικοῦ τῆς Συμβουλίου ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Γεώργιο Ριζάρη. Παράλληλα, ἀνέλαβε τὴν προσωρινὴν διεύθυνσή τῆς. Στις 15 Μαΐου 1844 πραγματοποιήθηκε ἡ ἐπίσημη λειτουργία τῆς σχολῆς, ὡστόσο τὸ ὑπουργεῖο τῶν ἐκκλησιαστικῶν δὲν ἐνέκρινε τὸν

⁴⁵⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ.1, Ἀθήνα 1920, σ.444

⁴⁵⁵ Κ. Λαμπρόπουλος, *Λόγος Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην*, Ἀθήνα 1860, σ.4

⁴⁵⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1928, σ.83

⁴⁵⁷ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.257

⁴⁵⁸ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.80

⁴⁵⁹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.80

διορισμό του ως διευθυντή της με το σκεπτικό, ότι δεν διέμενε εντός της σχολής, προκειμένου να επιτηρεί τους μαθητές. Παρόλα αυτά ο Μισαήλ εξακολούθησε, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της Ριζαρείου να τη διευθύνει και να διδάσκει σ'αυτή.⁴⁶⁰

Όπως, ήδη, αναφέρθηκε μετά την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ελλαδικής Εκκλησίας και την έκδοση των Νόμων Σ και ΣΑ πραγματοποιήθηκαν χειροτονίες νέων επισκόπων στο ελληνικό βασίλειο. Ο Μισαήλ Αποστολίδης εκλέγεται επίσκοπος Πατρών εξακολουθώντας να είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Ριζαρείου Σχολής. Στις 21 Μαΐου 1862 ο Μισαήλ τελεί τα εγκαίνια του νέου Μητροπολιτικού ναού του «Ευαγγελισμού».⁴⁶¹

Η συγκεκριμένη περίοδος σηματοδεύτηκε από ποικίλες στάσεις και συνωμοσίες διαφόρων τοπικών παραγόντων, υποκινουμένων και από ξένους αξιωματούχους των Μεγάλων Δυνάμεων, αφήνοντας στην Ελλαδική Εκκλησία ανοιχτές πληγές.

⁴⁶⁰Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928 ,σ.81

⁴⁶¹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.83

Δ' Κεφάλαιο

4. Οι ανώτερες σπουδές του Παναρέτου (Οκτώβριος 1861-Δεκέμβριος 1874)

4.α. Η φοίτηση του Παναρέτου στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή

Η Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή ιδρύθηκε από τον Γεώργιο Ραδιόνοφ Ριζάρη, ο οποίος γεννήθηκε στο Μονοδένδριο της Ηπείρου το έτος 1769. Το 1806 ο Γεώργιος μετέβη στη Μόσχα, όπου σε συνεργασία με τον αδελφό του Μάνθο συνέστησαν επιτυχημένη εμπορική εταιρεία. Το 1837 ο Γεώργιος Ριζάρης εγκατέλειψε τη Νίσνα, της Ρωσίας και μετέβη στην Αθήνα, όπου αγωνίστηκε με όλες του τις δυνάμεις, προκειμένου να ιδρύσει στον ελλαδικό χώρο μία εκκλησιαστική σχολή.⁴⁶² Ουσιαστικά το όνειρό του πραγματοποιείται με τη διαθήκη του, η οποία συντάσσεται στις 1 Ιανουαρίου 1840 και η οποία αναφέρει: «Εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀμήν. Ἐν Ἀθήναις, ἐν τῇ κατά τήν ὁδόν Ἀδριανοῦ οἰκία μου, ἐν ἔτει τῶ Σωτηριῶ χίλια ὀκτακόσια τεσσαράκοντα (1840), τῇ πρώτῃ τοῦ μηνὸς Ἰανουαρίου, ἐγὼ ὁ Γεώργιος Ῥαδιόνοφ Ῥιζάρης, Γραικὸς τῆς Νίσνης, γεννημένος ἐν τῶ κατά τό Ζαγόριον χωρίῳ τῶν Ἰωαννίνων, Μονοδενδριῶ καλουμένῳ, ἔχων, ἔλεει Θεοῦ, σῶων τόν νοῦν μου, ὑγιεῖς τὰς φρένας μου καί ἀπάσας τὰς αἰσθήσεις μου, καί φοβούμενος μήπως μοί συμβῆ αἰφνίδιος θάνατος, καί μείνη ἀδιάτακτος ἦτε ἰδία μου περιουσία, καί ἡ τοῦ μακαρίτου ἀυταδέλφου μου, Μάνθου Ῥιζάρη, ἣτις ἐγένετο καί αὐτῇ ἰδικῇ μου ἐκ νομίμου καί ἀναντιρρήτου κληρονομίας, διά τοῦτο ἐκθέτω τήν παροῦσάν μου ἐσχάτην θέλησιν, γνώμην καί διαθήκην, διαθέτων πᾶν ὃ,τι μᾶς ἐχάρισεν ἡ ἄκρα τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ εὐσπλαγχνία εἰς τόνδε τόν πρόσκαιρον βίον διά τῶν ἰδίων ἡμῶν κόπων καί ιδρώτων. Δέομαι οὖν τῆς θείας αὐτοῦ ἀγαθότητος ἵνα μοι ἐμπνεύσῃ διάταξαι αὐτά κατά τό ἅγιον αὐτοῦ θέλημα πρὸς ἀνάπαυσιν τῆς ταπεινῆς μου ψυχῆς, καί τῆς τοῦ μακαρίτου ἀυταδέλφου μου.

Ἴδου δέ συνοπτικῶς ἡ καταγραφή τῆς τε ἀκινήτου καί κινητῆς περιουσίας μου, ὅσῃν μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ἔχω ὡς ἀναφαίρετον καί ἀναπόσπαστον κτῆμά μου» [...] «Περὶ συστάσεως Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς : 62. Τούτων οὕτω διαταχθέντων, δηλοποιῶ, ὅτι ὁ σκοπός, ἡ θέλησις καί ἡ ἀπόφασις μου εἶναι, ὥστε ἡ λοιπὴ περιουσία μου, κινητῇ τε καί ἀκίνητος, νά χρησιμεύσῃ πρὸς σύστασιν καί διατήρησιν μιᾶς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς. Ἐπομένως α) ὅλα τὰ ἀκίνητα κτήματά μου, περὶ ὧν γίνεται λόγος εἰς τὰ ἄρθρα 9 ἕως 47 τῆς παρούσης διαθήκης μου, ἀφιερώνονται εἰς τήν Σχολήν ταύτην-β) ὅλα τὰ μετρητὰ χρήματα, περὶ ὧν διαλαμβάνουσι τὰ ἄρθρα 1 ἕως 8 τῆς παρούσης μου, ἀφιερώνονται εἰς τήν ἰδίαν Σχολήν-γ) τό ἐκπλειστηρίασμα ὅλων τῶν κινητῶν πραγμάτων, ὅσα εὐρεθῶσι, κατά τόν θάνατόν μου, ἀφιερώνονται εἰς τήν ἰδίαν Σχολήν,-δ) ὅλα τὰ μετρητὰ χρήματα, ὅσα εὐρεθῶσι, κατά τόν θάνατόν μου, παρ' ἐμοί, ἀφιερώνονται εἰς τήν ἰδίαν Σχολήν, -ε) ὅλη ἡ ποσότης τῶν χρημάτων, τὰ ὅποια θέλουν εἰσπραχθῆ ἐκ τόκων καί ἐνοικίων μέχρι τῆς συστάσεως τῆς Σχολῆς, ἀφιερώνεται εἰς τήν αὐτὴν Σχολήν, -ζ) ἐπίσης ἀφιερώνω εἰς τό κατάστημα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς μίαν εἰκόνα εἰς σχῆμα βιβλίου, εἰς τήν μίαν πλευράν τῆς ὁποίας εἶναι ἐξωγραφισμένη ἡ Ἁγία Τριάς, καί εἰς τήν ἑτέραν πλευράν ἡ Ὑπεραγία Θεοτόκος μετὰ τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ, κύκλωθεν δέ αὐτῆς εἶναι 32 χωρίσματα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί μερικῶν ἁγίων, αἱ δέ γύρωθεν τέσσαρες πλευραὶ εἶναι μέ σειράς ἀργυροχρυσωμένας καί εἰς τό σφάλισμα αὐτῆς εἶναι ἐπιγεγραμμένον τό ὄνομά μου,-η) ἐπίσης ἀφιερώνω εἰς τήν Σχολήν καί εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου, ὁμοίως καί τεσσάρων ἄλλων εἰκόνας, ἂν ζῶν ἐτι δέν τὰς ἀφιερῶσω εἰς ἄλλο μέρος,-θ) ἐπίσης

⁴⁶²Ν.Ράδος, *Τά κατά τήν Ριζάρειον Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν*, Αθήνα 1891, σ.13

ἀφιερώνω εἰς τὴν Σχολὴν ὅλα τὰ βιβλία μου, καὶ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, τὸ ὅποιον εὐρεθῆ ἀνηκόν μοι.

63. Ὅλα τὰ ἀκίνητα καὶ κινητὰ κεφάλαια, περὶ ὧν γίνεται λόγος εἰς τὰ ἀνωτέτω ἄρθρα 1 ἕως 47, θέλω καὶ διατάττω νὰ μένωσιν ἀπαραμείωτα, μόνον τὸ ἐξ αὐτῶν εἰσόδημα προσδιορίζεται διὰ τὰς ἀφεύκτους καὶ ἐπωφελεῖς ἀνάγκας τῆς Σχολῆς, ὅθεν παρακαλῶ τὴν διοίκησιν τῶν τῆς Σχολῆς πραγμάτων-α) νὰ φροντίζῃ νὰ λαμβάνῃ ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι τοὺς ἀνά ἐξ μῆνας δεδουλευμένους τόκους ἐκ τῆς Βασιλικῆς Τραπεζῆς τῶν ὀφλημάτων (ρούβλια 3.600 τρεῖς χιλιάδες ἑξακόσια) κατὰ τὰ διαληφθέντα γραμμάτια-γ)τὰ κατὰ καιροὺς ἐκκαθαριζόμενα κέρδη τῶν εἰρημένων τριῶν ἄκτισιν τῆς Ῥωσικῆς Ἀμερικανικῆς ἐταιρίας,-γ)τοὺς ἄλλους τόκους καὶ ἐνοίκια κτλ.

Θέλω καὶ διατάττω, ὥστε οἱ τῶν εἰς τὸ ἄρθρ.2 τῆς παρούσης μου ἀναφερομένων χρημάτων τόκοι, ὅσοι ἤθελον ὀφείλεσθαι κατὰ τὴν ἀποβίωσίν μου, καθὼς καὶ ὅσοι ἀνήκουσι μέχρι τῆς συστάσεως τῆς Σχολῆς, νὰ μὴ ἀφαιρεθῶσιν ἐκεῖθεν, ἀλλὰ ἐγκαίρως νὰ κεφαλαιώνωνται εἰς τὸ ἴδιον μέρος, τουτέστι νὰ δανείζωνται ἐν ὀνόματι τῆς Σχολῆς, διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὸ μέλλον οἱ τόκοι πρὸς διατήρησιν αὐτῆς.

64. Ὅλα τὰ ἀκίνητα κτήματα τῆς Σχολῆς λογίζονται καὶ θέλω νὰ ἦναι ἀναπαλλοτρίωτα, τὸ Συμβούλιον ὁμῶς ὅλων τῶν Ἐκτελεστῶν δύναται νὰ γνωμοδοτήσῃ, ἂν ὑπάρχωσιν ἰσχυροὶ καὶ ἀνυπερβλητοὶ λόγοι, τὴν ἐκποίησην ἀκινήτου τόνος, τὸ ἐκπλειστηρίασμα δὲ αὐτοῦ (ἡγουν τὰ χρήματα τῆς πωλήσεως), πρέπει νὰ δανείζηται εἰς ἀσφαλές μέρος, καὶ τὸ κεφάλαιον νὰ μένῃ διὰ παντός ἀπαραμείωτον. Ἐπίσης τὰ χρηματικά κεφάλαια, περὶ ὧν γίνεται λόγος εἰς τὸ ἄρθρ. πρῶτον τῆς παρούσης μου, θέλω καὶ διατάττω νὰ ἦναι ἀμετακίνητα, νὰ μένωσιν εἰς τὸ ἴδιον μέρος διὰ παντός, μόνον ὁ τόκος νὰ προσδιορίζεται διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Σχολῆς.

Ἐπειδὴ ὁ πρὸς 4 εἰς τὰς ἑκατὸν διδόμενος παρά τοῦ ἐν Μόσχᾳ Βασιλικοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐτήσιος τόκος δὲν εἶναι τόσον σηαντικός, ἢ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ Ὀρφανοτροφείῳ κατετειθεμένη χρηματικὴ μου ποσότης εἶναι ἄνευ διορίας (περὶ αὐτῶν τῶν χρημάτων γίνεται λόγος εἰς τὸ ἄρθρον δευτέρον τῆς παρούσης μου), διὰ τοῦτο ἐπιτρέπω εἰς τοὺς ἐκτελεστάς τῆς παρούσης μου νὰ μεταγέρωσιν αὐτὰ μόνον τὰ χρήματα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀνίσως συσταθῆ εἰς αὐτὴν Βασιλικὴ χρηματικὴ τράπεζα, θέλουσα νὰ δεχθῆ αὐτὰ ἐν λόγῳ αἰωνίου δανείου, καὶ νὰ μαφέρωσι τὰ χρήματα τότε μόνον, ὅταν ὑποσχεθῆ νὰ τὰ δεχθῆ πρὸς ἐξ τοῖς ἑκατὸν. Δανείζοντες ταῦτα, πρέπει νὰ λαμβάνωσιν, ἐν ὀνόματι τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς γραμμάτιον.

Περὶ δὲ τῶν διαληφθεισῶν εἰς τὰ ἄρθρα 5,6,8 τῆς παρούσης μου ὁμολογιῶν τοῦ μακαρίτου Πρίγκιπος Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου καὶ Καποδίστρια, διὰ ρούβλια 50.500, ἡμεῖς οἱ αὐτάδελφοι Ῥιζάριδες κατεβάλαμεν αὐτὴν τὴν ποσότητα ἐν λόγῳ δανείων διὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς φιλάτης Ἑλλάδος ἐπιχειρημάτων, καὶ ἐπειδὴ συνετελέσθη τὸ μέγα ἔργον τῆς ἐλευθερώσεώς της, μένει ἤδη εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ θέλησιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἢ νὰ δεχθῆ τὸ εἰρημένον χρέος ἐν λόγῳ παντοτεινοῦ δανείου, καὶ διὰ ψηφίσματος της νὰ πληρώνεται ὁ νενομισμένος τόκος πρὸς βοήθειαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἢ νὰ δοθῆ εἰς τόπους ἀνάλογος τοῦ χρέους διὰ νὰ ἦναι παντοτεινὸν κτῆμα τῆς Σχολῆς, καὶ νὰ ἀπολαμβάνῃ τὸ ἐξ αὐτῆς εἰσόδημα.

65. Ὅσα μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν ὅλων τῶν τῆς Σχολῆς ἀναγκῶν περισσεύουν ἐκ τοῦ εἰσοδήματος τῆς Σχολῆς, καταθέτονται εἰς κεφάλαια, ἢ χρησιμεύουν πρὸς παραλαβὴν ἑτέρων ὑποτρόφων ἐκ τοῦ Ζαγορίου, φυλαττομένων τῶν διατυπώσεων 109 καὶ ἐπομ. τῆς παρούσης μου.

66. Διορίζω Ἐκτελεστάς τῆς παρούσης μου τούς Χριστόδουλον Κλονάρην, Πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐκ Ζαγορίου, -Μισαήλ Ἀποστολίδην ἐκ Κρήτης, καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου, -Γεώργιον Σπανιολάκην, Γενικόν Ταμίαν ἐκ Σμύρνης.

Γεώργιον Γεννάδιον, Καθηγητὴν, ἐκ Ζαγορίου, -Θεόδωρον Ῥάλλην, ἔμπορον Χίου, -Ἀθανάσιον Τσίνην, ἔμποροκτηματίαν, ἐξ Ἰωαννίνων.

Πέτρον Σκυλίτζην ἐκ Σμύρνης, κτηματίαν, -Γεώργιον Τησαμενόν, διευθυντὴν τῆς ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν Γραμματείας, ἐκ Ζαγορίου, -Φίλιππον Ἰωάννου, καθηγητὴν, ἐκ Θεσσαλίας, -Ἰωάννην Ἀναστασίου Κόνιαριν, κτηματίαν, ἐκ Ζαγορίου.

Τα μέλη τοῦ τριμελοῦς Συμβουλίου θέλουν λαμβάνει κατ' ἔτος τριακοσίας δραχμάς ἕκαστον.

Διὰ τοῦ ἄρθρου τούτου ἀκυρώνω ὀλοτελῶς τὸν ἐνώπιον τοῦ Συμβολαιογράφου Πιτάρη Κωδίκηλλον μου⁴⁶³ [...] «71. Ἡ Σχολὴ αὕτη θέλω καὶ διατάττω νὰ συστηθῆ καὶ διαμένῃ ἐν Ἀθήναις, φέρουσα τὴν ἐπωνυμίαν ΜΑΝΘΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΙΖΑΡΙΔΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ.

72. Σκοπὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ταύτης Σχολῆς εἶναι νὰ χορηγῆ εἰς νέους, ἔχοντας τὰς ἀπαιτουμένας προπαιδευτικὰς γνώσεις, τοιαῦτα διδακτικὰ μέσα, ὥστε εἰς διάστημα πέντε ἐτῶν νὰ ἦναι εἰς στάσιν νὰ ἐνδυσθῶσι τὸ ἱερό σχῆμα τῆς Ἱερωσύνης, γινόμενοι Ἱερεῖς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς πενταετοῦς σπουδῆς.

Ἡ ἐν αὐτῇ τῇ Σχολῇ ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ ἦναι πρό πάντων τοιαύτη, ὥστε νὰ συντελῆ καὶ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας.

73. Ὡς κατάστημα τῆς Σχολῆς ταύτης θέλω νὰ χρησιμεύσῃ ἡ πλησίον τῶν Ἀνακτόρων, κατὰ τὴν ὁδὸν τῶν Ἀμπελοκήπων κειμένη οἰκοδομὴ μου, ὅπου εὐρίσκεται καὶ τερπνότατον, πρὸς διασκέδασιν τῶν φοιτητῶν, περιβόλιον, πρὸς διατήρησιν τοῦ ὁποίου διατάττω νὰ ληφθῶσιν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, λαμβανομένης προνοίας καὶ περὶ τῆς ἐνοικιάσεώς του.

Ἐπειδὴ δέ ἡ οἰκοδομὴ αὕτη ἐγένετο ἀπ' ἀρχῆς πρὸς ἄλλον σκοπόν, οἱ ἐκτελεσταὶ τῆς παρούσης μου ὀφείλουν νὰ τὴν ἐπαυξήσωσι, μεταρρυθμίζοντες αὐτὴν ἐπὶ τὸ καταλληλότερον, θέλει δέ γίνῃ τοιαύτη ἐπισκευή, ἂν ἐγὼ ζῶν δέν ἐνεργήσω ἢ διατάξω ἄλλως πως.

Εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο διατάττω καὶ θέλω νὰ γίνῃ ἐν παρεκκλησίῳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μεγαλομάρτυρος, ὅπου καθ' ἑκάστην καθημερινὴν νὰ προηγῆται τῆς διδασκαλίας προσευχῆ, τὰς δὲ Κυριακάς καὶ ἑορτὰς χρεωστοῦν οἱ μαθηταὶ νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν.

Ἄν ἦναι δυνατόν, ἐπιθυμῶ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς παρεκκλήσιον τὸ πλησίον τοῦ εἰρημένου περιβολίου ὑπάρχον παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀφοῦ ἐπιδιορθωθῆ προσηκόντως.

Παρακαλῶ δέ νὰ μνημονεύωνται ἐν αὐτῷ τὰ ὀνόματα ἡμῶν Μάνθου καὶ Γεωργίου Ῥιζάριδων μετὰ τῶν γονέων ἡμῶν. Εἶναι δέ καλόν, ὥστε ὁ τῆς Κατηγήσεως διδάσκαλος νὰ ἦναι ἱερωμένος, διὰ νὰ ἱεουργῆ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ παρεκκλησίῳ.

74. Ἀφίνω εἰς τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος τὴν περὶ τοῦ διορισμοῦ ἀναγκαιούτων εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην Καθηγητῶν πρόνοιαν. Παρακαλῶ μόνον νὰ ἐκλέγωνται ὡς Καθηγηταί, ἄνδρες, οἵτινες διαπρέπουν διὰ τὴν παιδείαν αὐτῶν, καὶ διὰ τὴν ἠθικὴν των. Ἐγὼ θέλω μόνον, ὥστε νὰ διορισθῆ διὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἢ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηγήσεως, ὁ Ἱεροδιδάσκαλος Νεόφυτος Δόττος, συμπατριώτης τοῦ Νεοφύτου Δούκα καὶ φίλος, λαμβάνων τὸ πολὺ ἑκατὸν πενήκοντα δραχμὰς κατὰ μῆνα. Χάριν οἰκονομίας, τοσοῦτον ἀναγκαΐας διὰ τὴν διάρκειαν τοῦ καταστήματος αὐτοῦ, εἶναι καλόν, ὥστε τινὲς ἐκ τῶν διαπρεπόντων ἐν

⁴⁶³ Ν. Ράδος, *Τὰ κατὰ τὴν Ῥιζάρειον Ἐκκλησιαστικὴν Σχολὴν*, Αθήνα 1891, σ.36-39

τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος Καθηγητῶν νά ἐπιφορτίζωνται τήν παράδοσιν μαθήματος τινος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἦγουν ὅταν ἡ Βασιλική Κυβέρνησις διορίσῃ εἰς τήν Σχολήν μου Καθηγητάς τινας ἐκ τῶν ἐν Πανεπιστημίῳ, θέλω ὥστε οὗτοι νά λαμβάνωσι μὲν ἀντιμισθίαν τινά, ὄχι ὅμως ἀνωτέραν τῶν ἑκατὸν δραχμῶν κατὰ μῆνα, οἱ Καθηγηταὶ δὲν πρέπει νά ἦναι πλέον τῶν ἑξ. Ἄν διορισθῶσιν εἰς τήν Σχολήν μου καὶ Καθηγηταί, μὴ διδάσκοντες ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος, οὗτοι δὲν πρέπει νά λάβωσι ποτέ πλέον τῶν διακοσίων δραχμῶν. Ὁ μισθὸς ἐκάστου Καθηγητοῦ προσδιορίζεται εἰς τὸ Δίπλωμα, ἀντίγραφον τοῦ ὁποίου κοινοποιεῖται εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Σχολῆς. Ἄν τις τῶν Καθηγητῶν ἐνοικήσῃ εἰς τὸ κατάστημα τῆς Σχολῆς, πρέπει νά πληρώνῃ τὸ νόμιμον ἐνοίκιον.

75. Παρακαλῶ τὸ Συμβούλιον τῆς Σχολῆς νά συνεννοῖται μετὰ τῶν Καθηγητῶν τῆς Σχολῆς, διὰ νά συντάσσεται πρόγραμμα τῶν καθ' ἐκάστην ἐξαμηνίαν παραδοθησομένων μαθημάτων, τὸ πρόγραμμα αὐτὸ, ἐγκριθέν παρά τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας, θέλει δημοσιεῦσθαι διὰ τινος ἐφημερίδος, καὶ προσαρτᾶσθαι εἰς τὸ κατάστημα.

76. Παρακαλῶ τὸ Συμβούλιο τῆς Σχολῆς συνεννοῖται μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς Ἐκπαίδεως Γραμματείαν διὰ νά κανονισθῶσι τὰ ἐν τῇ Σχολῇ μου παραδοθησόμενα μαθήματα, ἐγὼ δὲ θέλω νά διδάσκωνται πρό πάντων τὰ ἀκόλουθα: α) Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα β) Ἡ Λατινικὴ γλῶσσα γ) Ἡ Γεωγραφία δ) Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Ἱερὰ Ἱστορία ε) Ἡ Κοσμικὴ Ἱστορία στ) Τὰ Μαθηματικά ζ) Ἡ Θεολογία καθ' ὅλους τοὺς κλάδους της η) Ἡ Μουσικὴ καὶ θ) Πρὸ πάντων ἡ Κατήχησις, καὶ Ῥητορικὴ, καὶ Ἑβραϊκὴ γλῶσσα.

77. Παρακαλῶ τὸ Συμβούλιον τῆς Σχολῆς μου νά προκαλέσῃ Νόμον παρά τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, κανονίζονται: α) Τὴν πειθαρχίαν μετὰ τοῦ προσωπικοῦ τῆς Σχολῆς. β) Τὰ χρέη τῶν μαθητῶν, τόσο πρὸς ἀσφάλειαν τῶν πολιτῶν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἠθικότητα αὐτῶν, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο σπουδαίαν εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον. γ) Τὸν βαθμὸν καὶ τὴν τιμητικὴν διασημασίαν, ἣν δύναται ἡ Σχολὴ νά ἀπονέμῃ εἰς τοὺς φοιτητάς. δ) Τὴν ἐπὶ τὸ σεμνοπρεπέστερον εἰς τοὺς πρὸς Ἱερωσύνην ἀποβλέποντας μαθητάς τῆς Σχολῆς μου στολήν κτλ. ε) Τὰς ἐορτασίμους ἡμέρας.

78. Παρακαλῶ τὰ δύο συμβούλια τῆς Σχολῆς νά κινήσωσι πάντα λίθον (ἂν ἐγὼ ζῶν δὲν τὸ κατορθώσω) διὰ νά ἐνδώσῃ ὁ Βασιλεὺς, ὥστε ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ νά διδάσκωνται ὅσοι σκοπεύουσι νά ἐνδυσθῶσιν Ἱερωσύνης ἐνδυμα, καὶ νά μὴ ἦναι δεκτοὶ πρὸς Ἱερωσύνην, εἰμὴ ὅσοι ἔχουν τακτικὰ ἀποδεικτικά περὶ τῆς ἐν αὐτῇ σπουδῆς των.

79. Ἡ Διοίκησις τῶν τῆς Σχολῆς πραγμάτων ἀνατίθεται ἐν γένει εἰς ἓν Δεκαμελὲς ἢ Πρῶτον Συμβούλιον, τουτέστιν εἰς τοὺς κυρίους, τοὺς ὁποίους ὠνόμασα ἤδη Ἐκτελεστάς τῆς παρουσίας μου, φυλαττομένων τῶν ἀκολουθῶν διατυπώσεων.»⁴⁶⁴[...].

Σχετικὰ με τοὺς υποτρόφους τῆς σχολῆς ἡ διαθήκη ἀναφέρει: «100. Θέλω καὶ διατάττω νά δίδωνται συντάξεις εἰς εἴκοσι νέους, οἵτινες διὰ τοῦτο ὀνομάζονται ὑπότροφοι τῆς Σχολῆς, καθ' ὀλόκληρον πενταετίαν, κατόπιν δὲ νά παραλαμβάνωνται ἄλλοι, καὶ οὕτως ἐφεξῆς.

101. Οἱ δέκα ἐξ αὐτῶν τῶν ὑποτρόφων, οἱ ὅποιοι θέλουν ἐκλέγεσθαι ἐξ οἰκογενειῶν τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος, θέλουν λαμβάνει τριάκοντα δραχμάς εἰς τὸ τέλος ἐκάστου μηνός ἐν διαστήματι πέντε ἐτῶν, ἂν τὰ ἐκ τῆς περιουσίας μου εἰσοδήματα τὸ ἐπιτρέψωσιν, ἢ δὲ σύνταξις τῶν 30 δραχμῶν δὲν φανῇ ἀρκοῦσα, ἢ Κυβέρνησις δύναται νά τὴν αὐξάνῃ μέχρι 40 δραχμῶν, εἰδοποιῶσα περὶ τούτου τοὺς ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου.

⁴⁶⁴Ν.Ράδος, *Τὰ κατὰ τὴν Ῥιζάρειον Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν*, Αθήνα 1891, σ.40-43

102. Συντάξεις δύνανται μόνον εκείνοι οἱ μαθηταὶ νά λάβωσιν, ὅσοι διήνυσαν τό Ἑλληνικόν Σχολεῖον τῆς πατρίδος των, καί διακρίθησαν εἰς τήν σπουδήν των, καί περιπλέον ὅσοι εἶναι ἄποροι, καί καθόλου ἀμέμπτου διαγωγῆς, καί ἀποφαίνονται ὅτι μετά τήν τελείωσιν τῆς σπουδῆς των θέλουν ἀναδεχθῆ Ἱερατικόν ἐπάγγελμα, δίδεται δέ ἡ προτίμησις εἰς τούς υἱούς τῶν ἐχόντων ἰδιαίτερας ἐκδουλεύσεις πρός τήν πατρίδα πατέρων ἢ ἱερέων.

103. Ὅστις θέλει νά παραδεχθῆ ὡς ὑπότροφος, πρέπει 4 ἐβδομάδας πρό τῆς ἐνάρξεως τοῦ διοικητικοῦ ἔτους, νά δώσῃ ἀμέσως εἰς τήν ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεῖαν τήν αἴτησιν του, συνωδευμένης συγχρόνως καί μέ τά ἀποδεικτικά τῆς σπουδῆς του, τῆς πενίας καί τῆς διαγωγῆς του, ἔπειτα δέ τῶν ἰδιαίτερων ἐξετάσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου τῆς πατρίδος του, καί νά ὑποσχεθῆ ἐν αὐτῇ συγχρόνως, ὅτι μετά τήν τελείωσιν τῶν μαθημάτων του θέλει ἀφιερωθῆ εἰς τό ἱερατικόν ἐπάγγελμα. Ἡ Γραμματεῖα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, λαβοῦσα τὰς προτάσεις ταύτας, θέλει ὑποβάλλει εἰς τήν Α.Μ. κατά πᾶν ἔτος ἐπί τῇ βάσει τῶν, παρά τῶν ὑποτρόφων καθυποβληθησομένων εἰς τήν Γραμματεῖαν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ἀποδεικτικῶν τῶν ἐξετάσεων περί τῆς προόδου, τῆς σπουδῆς των καί περί τῆς διαγωγῆς των, διά νά ἐξακολουθοῦν νά τὰς λαμβάνουν ἐκ νέου, ἂν ἀποβληθῶσιν, ἐπιστρέφουν τά δαπανηθέντα δι' αὐτούς.

104. Ἡ περί τῆς παραλαβῆς τῶν δέκα ὑποτρόφων ἐγκρισις τῆς Α.Μ. καί ἡ περί ἐξακολουθήσεως τῆς συντάξεως ἀπόφασις τῆς ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας θέλω νά κοινοποιῶνται ὑπό ταύτης εἰς τό τριμελές ἢ δεύτερον Συμβούλιον πρός ὁδηγίαν του.

105. Ἡ σύνταξις ἄρχεται ἀφ' ἧς ἡμέρας καταγραφῆ ὁ ὑπότροφος εἰς τό ὀνοματολόγιον. Ἐγγράφεται δέ ἐν αὐτῷ ἀπό τῆς ἡμέρας τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων του εἰς τήν ἡμετέραν Σχολήν.

106. Ἐκαστος ἐκ τῶν δέκα αὐτῶν ὑποτρόφων, οἵτινες ἔδωσαν τήν ὑπόσχεσιν νά ἀκολουθήσωσι τό Ἱερατικόν ἐπάγγελμα, εἶναι ὑπόχρεως, μετά τήν ἀποπεράτωσιν τῶν μαθημάτων, ν' ἀναδεχθῆ τό ἱερατικόν ἐπάγγελμα, χειροτονούμενος ὡς τοιοῦτος ἐντός τῆς Ἑλλάδος, ἂν δέν κάμωσι τοῦτο, ὀφείλουν νά ἐπιστρέψωσιν ὅλην τήν χρηματικήν βοήθειαν, τήν ὁποίαν ἔλαβον κατά τό διάστημα τοῦ καιροῦ, εἰς τό ὁποῖον ἐσπούδασαν ὡς ὑπότροφοι. Διά νά πραγματοποιῆται δέ ἡ ἐπιστροφή αὕτη τῆς χρηματικῆς βοήθειας, διατάττω το τριμελές ἢ δεύτερον Συμβούλιον νά λαμβάνῃ ἀποχρῶσαν πρόνοιαν (πρίν χορηγήσῃ πολλοστόν μέρος τῆς συντάξεως), ὥστε οἱ παραληφθέντες ὡς ὑπότροφοι νά δίδωσιν ἀνάλογον ἐγγύησιν εἰς κτήματα ἴδια ἢ ἄλλων, συναινούντων, ὅτι θέλουν ἐπιστρέψει τήν χρηματικήν βοήθειαν, ἂν τέσσαρα ἔτη, μετά τήν ἀποπεράτωσιν τῆς σπουδῆς των, δέν ἀναδεχθῶσι τό ἱερατικόν ἐπάγγελμα, ὅθεν πρέπει νά ἐγγράφηται ἐγκαίρως ὑποθήκη ἐπί τοῦ κτήματος.

107. Ἄν θέσις τις ἐκ τῶν δέκα αὐτῶν ὑποτρόφων ἐκκενωθῆ, ἡ ἀντικατάστασις θέλω νά γίνηται κατά τὰς ἀνωτέρω διατάξεις τῶν ἄρθρ 100 καί ἐπόμενα.

108. Αἱ διατάξεις αὗται, περί ὧν ἐγίνε λόγος εἰς τό ἄρθρ 100 ἕως 107 τῆς παρούσης μου, δέν ἐφαρμόζονται εἰς τούς ἄλλους δέκα ὑποτρόφους, περί ὧν διατάττω τά ἀκόλουθα.

109. Οἱ δέκα οὗτοι ὑπότροφοι θέλω νά κατάγωνται ἀπό τό Ζαγόρι, τήν πολυπόθητον πατρίδα μου.

110. Ἐκάστη Κωμόπολις τοῦ Ζαγορίου, ἀνεξαιρέτως, δύναται νά ἐκλέγῃ, διά κλήρου, ἓνα ἢ δύο τέκνα ἐκ τῶν ἐνδεστέρων οἰκογενειῶν, συντάττουσα περί τούτου πρᾶξιν, καί προτιμῶσα πάντοτε ἐκεῖνα, ὅσα, σκοπεύοντα νά ἀναδεχθῶσι τό Ἱερατικόν ἐπάγγελμα μετά τήν ἀποπεράτωσιν τῆς εἰς τήν ἡμετέραν Σχολήν σπουδῆς των ἀποδεικνύουσι δι' ἀποδεικτικοῦ τῶν διδασκάλων των, ὅτι ἔχουν τὰς ἀναγκαίας προεισαγωγικάς γνώσεις, γινώσκοντες τοῦλάχιστον τά δύο μέρη τοῦ λόγου τῆς

Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς, τὴν Ἀριθμητικὴν, καί, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν.

111. Οἱ παρὰ τῶν κοινοτήτων τοῦ Ζαγορίου ἐκλεχθέντες, ὀφείλουν νὰ διευθύνωσι πρὸς τοὺς Ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου, α) ἀντίγραφον τῆς πράξεως τῆς Κοινότητος, ἣτις ἤθελε τοὺς διαλέξει ὡς ὑποτρόφους, β) τὰ πρωτότυπα, περὶ τῆς εὐφυΐας καὶ ἐπιδόσεώς των εἰς τὰ μαθήματα, ἀποδεικτικά τῶν διδασκάλων των. Ἀμφότερα τὰ ἀποδεικτικά πρέπει νὰ φέρωσιν ἐπικυρωμένας τὰς ὑπογραφάς παρὰ τοῦ Μητροπολίτου τοῦ τόπου ἐκείνου, διευθύνονται δέ εἰς τοὺς Ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου, δι' ὁποιοῦδήποτε μέσου, πάντοτε πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἔτους, οὐδέποτε δέ τέσσαρας μῆνας ἄργότερα.

112. Τὸ πρῶτον ἐνεαμελές Συμβούλιον, λαβὼν τὰ ἀποδρικτικά ταῦτα, ὀφείλει κατὰ τὸν Μάϊον μῆνα νὰ ρίπτῃ τὰ ὀνόματα τῶν στείλάντων τὰ ἐγγραφα εἰς κληρωτίδα, μετὰ ταῦτα δέ, ἀνακινουμένης τῆς κληρωτίδος, ἐξάγονται δέκα ὀνόματα, καὶ ἐκεῖνοι οἱ νέοι, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα προεξέλθουν, θεωροῦνται ὡς ὑπότροφοι. Αἱ τοιαῦται κληρώσεις ἐπαναλαμβάνονται μετὰ τὴν ἐξοδὸν τῶν προκληρωθέντων ὑποτρόφων. Ἐπιθυμῶ νὰ γίνηται ἡ κλήρωσις αὐτῆ δημοσίᾳ, καὶ ἐνώπιον τοῦ ἐπὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας, εἰ δυνατόν, ἐπὶ τούτῳ μάλιστα θέλω νὰ εἰδοποιῆται οὗτος, καὶ νὰ κοινοποιῶνται διὰ δύο Ἑλληνικῶν ἐφημερίδων αἱ γενησόμεναι κληρώσεις.

113. Τούτων οὕτω γενομένων, τὸ τριμελές δεύτερον Συμβούλιον λαμβάνει πρόνοιαν νὰ εἰδοποιήσῃ διὰ παντός μέσου (καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξένου) τοὺς ἐκλεχθέντας νέους, διὰ νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἀθήνας πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς σπουδῆς ἐντὸς τῆς ἡμετέρας Σχολῆς. Τὸ ὄνομα, τὸ ἐπώνυμον καὶ ἡ πατρὶς τῶν κληρωθέντων ὑποψηφίων, δημοσιεύονται καὶ δι' ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων.

114. Φθάνοντες εἰς Ἀθήνας οἱ δέκα ὑπότροφοι, ὀφείλουν νὰ ἐγχειρίζωσιν εἰς τὸ τριμελές Συμβούλιον ἀναφορὰν, δηλοποιοῦντες, ὅτι, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν μαθημάτων των, θέλουν γίνεαι Ἱερεῖς.

115. Ἡ σύνταξις αὐτῶν ἀρχεταὶ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων των, εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν.

116. Θέλω, ὥστε τὸν πρῶτον μόνον μῆνα οἱ δέκα ὑπότροφοι τῆς πατρίδος μου νὰ λάβωσι πενήκοντα δραχμάς πριπλέον τῆς κανονισθείσης συντάξεως τῶν τεσσαράκοντα δραχμῶν κατὰ μῆνα, καὶ τοῦτο διὰ τὰ ἐξοδα τῆς μεταβάσεως μίαν καὶ μόνην φοράν.

117. Θέλω, ὥστε ὅσοι τῶν δέκα ὑποτρόφων τῆς πατρίδος μου διέλθουν τὰ μαθήματα τῆς Σχολῆς μου, καὶ βεβαιώσωσι, δι' ἀποδεικτικῶν τῶν διδασκάλων αὐτῆς, ὅτι εὐδοκίμησαν, νὰ λαμβάνουν, ἐξερχόμενοι, ἕκαστος ἑκατόν (100) δραχμάς ἁπαξ.

118. Ἄν συμβῆ νὰ μείνῃ κενὴ θέσις ὑποτρόφου ἐκ τῶν τῆς πατρίδος μου, νὰ ἐκλέγηται ἕτερος κατὰ τὸν ὀρισθέντα τρόπον, θετομένων εἰς κλήρωσιν τῶν ὀνομάτων ἐκείνων, ὅσοι ἀπέτυχον εἰς τὴν προγενομένην κλήρωσιν. Θέλω δέ, ὥστε νὰ ἔρχονται πάντοτε νέα ἐγγραφα (κατὰ τὸ ἀρθρ.109 καὶ ἐπόμενα τῆς παρούσης μου) ἅμα παρέρχονται πέντε ἔτη ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Σχολῆς. Εἰς τὰς νέας ἐκλογὰς ἀπαιτεῖται νέων ἐγγράφων ἀποστολή, τὰ δέ προσταλέντα ἀποδεικτικά χρησιμεύουν μόνον διὰ τὴν μίαν πενταετίαν, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὁποίας ἐστάλησαν.

119. Θέλω νὰ ἀποβάλωσιν οἱ ἐκτελεσταὶ τῆς παρούσης μου ἐκεῖνον ἐκ τῶν δέκα αὐτῶν νέων, ὅστις ἀποδείχθῃ ἀνάξιος τοῦ ἱεροῦ ἐπαγγέλματος τῆς ἱερωσύνης, ἢ ἀνεπιτήδειος ἠθικῆς βελτιώσεως, πρὸ τῆς ἀποβολῆς ὁμῶς ἐρωτάται ἡ ἐπὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεία, ἡ ἀπόφασις τῆς ὁποίας ἐκτελεῖται.

120. Ἐκάστου ὑποτρόφου τὸ ὄνομα, τὸ ἐπώνυμον καὶ ἡ πατρὶς ἐγγράφεται εἰς τὸ Ὀνοματολόγιον, εἰς τὴν στήλην δέ τῶν παρατηρήσεων σημειώνεται ἡ ἐποχὴ τῆς ἐξόδου του.

121.Οι δέκα υπότροφοι τῆς πατρίδος μου πρέπει νά λαμβάνωσι τεσσαράκοντα δραχμάς κατά μῆνα ἀπό τῆς εἰς τό ὄνοματολόγιον ἐγγραφῆς των». ⁴⁶⁵ Αἰξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἐπί τῆς ἀρχικῆς διαθήκης τοῦ Γεωργίου Ραδιόνοφ Ριζάρη πραγματοποιήθηκαν επιπλέον προσθήκες , στις 10 Ιανουαρίου 1840, στις 25 Ἀπριλίου 1840 καί στις 1 Ιουνίου 1840. ⁴⁶⁶

Μετά το θάνατο τοῦ Γεωργίου Ρ. Ριζάρη, στις 5 Ιανουαρίου 1842 συντάσσεται ἡ πράξη τῆς Ριζαρείου Διαθήκης ἐκ μέρους των ἐκτελεστών τῆς. Το κείμενο τῆς πράξης ἀναφέρει : «Σήμερον τήν 5 Ἰανουαρίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ τεσσαρακοστοῦ δευτέρου ἔτους, ἐν Ἀθήναις, συνελθόντες, ἐν τῷ καταστήματι τοῦ Ταμείου τῆς Ῥιζαρείου περιουσίας, οἱ ὑποφαινόμενοι Χριστόδουλος Κλονάρης, Μισαήλ Ἀποστολίδης, Γεώργιος Σπανιολάκης, Γ. Γεννάδιος, Ἀθανάσιος Τσίνης καί Φίλιππος Ἰωάννου, Ἐκτελεσταί τῆς Ῥιζαρείου Διαθήκης, παρόντων καί τῶν ἐπιτίμων Ἐκτελεστών τῆς Διαθήκης ταύτης, Ἀνδρέου Μάμουκα, Ἐπιτρόπου τοῦ Νικολάου Θεοχάρου, Πέτρου Ἡπίτου καί Νικολάου Ἰωαννίδου, καί παρατηρήσαντες ὅτι ὑπάρχει ὁ ἀπαιτούμενος παρά τοῦ ἀρθρ.86 τῆς Διαθήκης ἀριθμός πρὸς διάσκεψιν, ἔλαβον ὑπ' ὄψιν:

Α) Τήν ἀπό 20 Νοεμβρίου 1841 ἐκ Μόσχας ἐπιστολήν τοῦ κ. Ἀντωνίου Κομιζοπούλου, ἐν ἣ περιέχονται αἱ ἀκόλουθοι περικοπαί «Ὁ μακαρίτης (Γεώργιος Ῥαδιόνοφ Ριζάρης) εἶχεν ἀφήσει εἰς ὀκτώ μπιλιέτα τοῦ Ὀρφανοτροφείου, τό καθέν ἀπό 25 χιλιάδες ρουβλίων, Ἀσιγνάτζιας, θέλων νά σηκώσῃ τούς τόκους καί ἀπό τά ὀκτώ μπιλιέτα, καί τά χρήματα νά τά ἐμβάσῃ εἰς Ὀδησσόν, καί κατά τό 1838 ἔτος, Ἀπριλίου 12, ἐσύναξα ἀπό τό Ὀρφανοτροφεῖον τούς δεδουλευμένους τόκους ὄλων τῶν ὀκτώ μπιλιέτων, συνισταμένους εἰς Ἀσιγνάτζιας ρουβλίων 145.452, ἐξ ὧν, ἀφαιρουμένων τῶν ἐξόδων καί τοῦ δικαιώματος τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς, ἔμβασα, μέσου ταύτης, πρὸς τόν ἐν Ὀδησσῷ κ. Γρηγόριον Μαρασλῆν, Ἀσιγνάτζιας, ρούβλια 144.248, συμφώνως τῆς διαταγῆς τοῦ μακαρίτου, μεθ' οὗ καί ἀγροικήθην, καί πάλιν ἔμειναν τά ὀκτώ μπιλιέτα εἰς τήν ἐξουσίαν μου. Εἰς τά 1839 πάλιν μοί ἔδωσε διαταγήν νά σηκώσω τό κεφάλαιον καί τούς τόκους τῶν τεσσάρων μπιλιέτων, στέλνοντάς μοι τήν 27 Νοεμβρίου 1839, ἔλαβον ἀπό τό Ὀρφανοτροφεῖον τά κεφάλαια καί τούς τόκους τῶν τεσσάρων μπιλιέτων, εἰς Ἀσιγνάτζιας ρούβλια 107.120, καί ἐξ αὐτῶν, ὑφεῖλον τά ἔξοδα καί τό δικαίωμα τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς, ἔμβασα εἰς Ὀδησσόν τοῦ κ. Γρηγορίου Μαρασλῆ, εἰς τās 28 τοῦ ἰδίου μηνός, ἀργυρᾶ ρούβλια 30.310 φέροντα εἰς Ἀσιγνάτζιας ρούβλια 106.085, ἀποστείλας εἰς τόν μακαρίτην τόν ἀνήκοντα λογαριασμόν, καί λαβῶν παρ' αὐτοῦ ἀπόκρισιν διά τό καλῶς ἔχειν, καί οὕτω πάλιν ἔμειναν εἰς χεῖρας μου τά τέσσαρα μπιλιέτα πρὸς 25 χιλιάδας εἰς Ἀσιγνάτζιας τό καθέν, τά τέσσαρα ὁμοῦ ἑκατόν χιλιάδας ρούβλια Ἀσιγνάτζιας, καί αὐτά τά ἴδια εἶναι μέ τούς ἰδίους ἀριθμούς καί χρονολογίαν, καθὼς τά περιγράφει εἰς τόν δεῦτερον παράγραφον ἢ Διαθήκη καί φαίνεται λοιπόν ὁ μακαρίτης ἐκλαμβάνων, ὅτι ὅλα τά μπιλιέτα ἀναφέρονται εἰς τό δεῦτερον ἀρθρον, ἀναίρεσε τά τέσσαρα, τά ὁποῖα τῷ ὄντι εἶχον προσυναχθῆ, διότι ἀλλέως εἰς τί ἤθελε χρησιμεύσει ὁ ἐκτεταμένος παράγραφος 64, ἀναφερόμενος ἐπάνω εἰς τήν μετριότητα τῶν διδομένων τόκων παρά τοῦ Ὀρφανοτροφείου, καί διά τοῦ ὁποίου δίδεται ἡ ἄδεια εἰς τούς Ἐπιτρόπους νά σηκώσουν αὐτά τά κεφάλαια εἰς τήν δοθεῖσαν περίστασιν μή εὑρισκομένων ἄλλων χρημάτων του εἰς τό Ὀρφανοτροφεῖον; Διά τοῦτο, καί εἰς τά ῥηθέντα μπιλιέτα πρέπει νά προσαρμοσθῆ ἡ ἔννοια τοῦ ἰδίου 64 παραγράφου, πλὴν, χωρίς νά ζητῶ νά ἐπέμβω εἰς ἐξέτασιν, πῶς ἐγινεν αὕτη ἢ παραδρομή, ἐγὼ ὁμολογῶ, ὅτι τά παρ' ἐμοί εὑρισκόμενα τέσσαρα μπιλιέτα εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ μακαρίτου

⁴⁶⁵ Ν.Ράδος, *Τά κατά τήν Ῥιζάρειον Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν*, Αθήνα 1891, σ.49-53

⁴⁶⁶ Ν.Ράδος, *ὁ.π.*, σ.60-61

Γεωργίου Ριζάρη, καί εις ἄλλον δέν ἀνήκουν παρά εις τήν Σχολήν, δυνάμει τοῦ ὑπ' ἀριθμόν 49 παραγράφου τῆς Διαθήκης του. Εἶναι δέ ἀσύνακτοι οἱ τόκοι τῶν ἀπό τά 1837, Σεπτεμβρίου 12, ὄντες οἱ προηγούμενοι συναγμένοι κατά τό 1838, εις ὀλοκλήρους χρόνους, κατά τήν συνήθειαν τοῦ Ὀρφανοτροφείου».

Παρετήρησαν.2) Τό περί τῶν περι ὧν ὁ λόγος δραχμῶν διακοσίων χιλιάδων ρουβλίων μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ μακαρίτου Γεωργίου Ριζάρη, ὅπου εις τήν ἀντικρυ δεξιάν σελίδα τῆς πιστώσεως περιέχονται τά ἀκόλουθα: «1838, Μαΐου 16, ὅσα κατά τήν γραφήν τοῦ ἐν Μόσχα Α. Κομιζοπούλου, ἀπό 14 Ἀπριλίου 1838, δι' ἐπιτροπικοῦ μου γράμματος, σταλέντος αὐτῶ ἐντεῦθεν τῆ 31 Δεκεμβρίου 1837, ἐσήκωσα τούς τόκους, ἄχρι τοῦ ἀντικρυ καπιταλίου μου, 145.452» καί κατωτέρω.

«1839, Νοεμβρίου 30, ὅσα κατά τήν γραφήν τοῦ ἐν Μόσχα Α. Κομιζοπούλου, δι' ἐπιτροπικοῦ μου γράμματος σταλέντος, ἐσήκωσα ἀπό Ὀρφανοτροφείου, καφάλαιον καί τόκους 107.120, ἐξεκαθάρισαν ρούβλια ἀσημένια 30.310, φέρουν εις Ἀσιγνάτζιαις πρὸς 3 ½ ρούβλια 106.085».

Κατόπιν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν καί τά ἄρθρα 63 καί 64 τῆς Ῥιζαρείου Διαθήκης, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύεται ἐναργέστατα, ὅτι ὑπάρχει πραγματικῶς ἀνεξόφλητος ἢ ποσότης, περί ἧς γίνεται λόγος εις τό 2 ἄρθρον τῆς Διαθήκης τοῦ μακαρίτου Γεωργίου Ριζάρη, ὅστις λησμονήσας, ἐπρόσθεσεν ὑπό τό ἄρθρον 2 τάς λέξεις: «(Κατά λάθος εἶχον ἀπερασθῆ, ὡς ἀνωθι, ἑκατόν χιλιάδες ρούβλια, ἀπεράσθησαν κατά λάθος, ἐπειδή τά εἶχον τραβῆσει πρό καιροῦ.(Γεώργιος Ῥαδιόνοφ Ῥιζάρης)» αἱ ὁποῖαι στηριζόμεναι εις πραγματικὴν ἀπάτην δέν δύνανται νά ἔχωσι καμμίαν ἔννομον συνέπειαν. Ἐκτός δέ τούτου, τά περί τόν λογαριασμόν λάθη, αἱ περί αὐτόν παραλείψεις, αἱ διπλαῖ ἐγγραφαῖ τῆς αὐτῆς ποσότητος καί ἄλλα τοιαῦτα, διορθώνονται καί ἀνευ τῆς δικαστικῆς μεσολαβήσεως.

Δι' ὅλα ταῦτα ὁμοφώνως οἱ διαληφθέντες, ἀναγνωρίζοντες ἀφ' ἑνός ὡς ὑπάρχον πραγματικῶς τό ποσόν, περί οὗ γίνεται λόγος εις τό ἄρθρον 2 τῆς Διαθήκης, καί ὡς ἀποτελοῦν μέρος τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ὁμολογοῦσιν, ἀφ' ἑτέρου, τήν βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην των πρὸς τόν κ. Ἀντώνιον Κομιζόπουλον, ἢ τιμότης καί το φιλόμουσον τοῦ ὁποῖου ἔδωκαν ἀφορμὴν εις τὴ σύνταξιν τῆς πράξεως ταύτης, τῆς ὁποίας θέλει τῶ κοινοποιηθῆ ἀντίγραφον.

Ἡ παροῦσα πρέπει νά δημοσιευθῆ εις το τέλος τῆς Διαθήκης ἑλληνιστί καί γαλλιστί.»⁴⁶⁷

Τον Ιανουάριον τοῦ 1836 ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος Στ ἐκδίδει ἐγκύκλιον, στην οποία αναφέρει: «Γρηγόριος, Ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καί Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. Τάς πρὸς κοινήν μὲν ὠφέλειαν ἀφορώσας, κατ' ἐπίγνωσιν δέ ζήλου προσαγομένας τῶν φιλοκάλων αἰτήσεις, καί τούτων μάλιστα, ὅσαι φροντιστηρίων κοινῶν πραγματεύονται συστάσεις, ἐν οἷς οὐ μόνον ἢ ἐπαύξησης τοῦ ἐξαιρέτου τῶν ἀγαθῶν χρήματος τῆς Θεοσδότου Παιδείας πραγματεύεται, ἀλλὰ καί τά ἱερά τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Πίστεως καί ἐκδιδάσκονται ὄργανα, καί τά πατροπαράδοτα δόγματα τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας ταῖς τῶν ὁμογενῶν ἐμπνέονται ψυχαῖς καί ἡ σωτήριος ἀποτελεῖται καρποφορία, ταύτης εὐμενῶς ἀποδέχεσθαι, καί προθύμως ἐπικυροῦν, μάλα καλῶς εἴωθεν ἢ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, τό κοινῆ συμφέρον καί τήν βελτίωσιν καί ψυχικὴν σωτηρίαν καί τῶν πνευματικῶν αὐτῆς τέκνων ἐπίπροσθεν ἄγουσα, καί ἀφιεμένη, ὡσπερ δὴ καί ἡμεῖς ποιούμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος, καί γάρ Θεοφιλῆς τις Χριστιανός, Γεώργιος Ῥαδιόνοφ Ῥιζάρης λεγόμενος, κάτοικος μὲν πρό χρόνων εις Ὀδησσόν, καί συνεπιγεγραμμένος εις το ἐν Νίσση τῆς Ῥωσσίας Γραικικόν ἀδελφάτον, ὡς Ῥωσσικὸς ὑπήκοος, ὀρμώμενος δέ ἐκ τῆς κώμης Μονοδένδρι

⁴⁶⁷ Ν. Ράδος, *Τά κατά τήν Ῥιζαρείου Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν*, Αθήνα 1891, σ.69-71

καλουμένης, καί κειμένης ἐν τῷ κατὰ τὴν Ἠπειρον Ζαγορίῳ, τῆς ἐπαρχίας Ἰωαννίνων, προθέμενος ὑπὸ ζήλου χριστιανικοῦ, καί φιλοκάλου καί φιλογενοῦς γνώμης ἐπιδειχθῆναι συντελεστικός καὶ ἐπωφελής τῇ εἰρημένῃ πατρίδι αὐτοῦ καὶ τό θεάρεστον καί ἐπαινούμενον τοῦ πατριωτισμοῦ χρέος ἐκπληρῶσαι τό γε εἰς δύναμιν, προήχθη δι' ἰδίου καταβολῆς συστήσαι ἐν αὐτῇ κοινήν Σχολήν τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων, ἐξ ὧν ὁ πλουσιόδωρος Θεός ἐχαρίσατο αὐτῷ ἀγαθῶν καὶ δὴ διαταξάμενος, ὡς ᾤετο, ἄριστα τὰ τοῦ φιλοκάλου αὐτοῦ σκοποῦ, κατοχυρώσατο διὰ γράμματος αὐτοῦ ἐνυπογράφου καί ἐνσφραγίστο, καί ἐνσεσημασμένου ταῖς μαρτυρικαῖς ὑπογραφαῖς ἐντίμων καί εὐὑπολήπτων ἐν Ὀδησσῷ προσώπων, καί δηλοποιοῦντο τοῖς τιμίοις προεστῶσι τῆς ῥηθείσης κώμης Μονοδένδρι τὴν αὐτοπροαίρετον αὐτοῦ θέλησιν, ἀπόφασιν τέ καί ἔφεσιν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ διδακτικοῦ τούτου καταστήματος. Πρῶτον μὲν οὖν τὴν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ ταύτῃ κειμένην πατρικὴν αὐτοῦ οἰκίαν, ἀνεπισκευασθεῖσαν ἤδη δι' ἐξόδων αὐτοῦ, καί μετασχηματισθεῖσαν εἰς Σχολεῖον, παρεχώρησε καί ἀφωσιώσατο διὰ παντός εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ, ἐπὶ τῷ εἶναι καί λέγεσθαι κοινήν Σχολήν τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων, προικίσας αὐτήν μετὰ βιβλιοθήκης ἀξιολόγου ἐκ τε κλασικῶν συγγραφέων, καί ἄλλοις τῶν εἰς χρῆσιν τῶν μαθητευομένων ἀναγκαίους βίβλιοις, ἀφιέρωσε δέ εἰς τὴν ἀναφαίρετον καί ἀναπόσπαστον ἰδιοκτησίαν τῆς Σχολῆς ταύτης πέντε ἐργαστήρια αὐτοῦ μετὰ μιᾶς συνεχομένης οἰνοθήκης ὑπογείου, κειμένα εἰς Ἰάσιν τῆς Μολδαβίας, ὅπως τὰ ἐτήσια αὐτῶν εἰσοδήματα, συνιστάμενα τό γε νῦν εἰς γρόσια δύο χιλιάδες καὶ πεντακόσια, ἀποστέλλωνται δαπανώμενα εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς Σχολῆς, κατὰ τὴν πρὸς τοὺς ἐκεῖ ἐπιτρόπους τῶν αὐτῶν ἐργαστηρίων διαταγὴν αὐτοῦ, ἐκτός δέ τούτων διωρίσατο ἵνα ἐκ τῶν τόκων τῆς κατατεθειμένης αὐτῷ ποσότητος εἰς τὸν ἐν Πετροπόλει βασιλικὸν βάγκον τῆς ἀποσβέσεως τῶν ὀφλημάτων (πογασένιε Δολβόγ) δίδονται κατ' ἔτος τῇ Σχολῇ διὰ παντός δύο χιλιάδες ρούβλια εἰς ἀσιχνάτζιας, ἢ τό ἰσότιμον αὐτῶν, ἀρχομένης τῆς ἐπιδόσεως μετὰ τὴν αὐτοῦ ἀποβίωσιν. Προνοῶν δέ ὁ θεοφιλὴς ἀνὴρ καὶ περὶ τῆς διηνεκοῦς εὐρυθμίας καί συντηρήσεως τοῦ κοινοφελοῦς τούτου καταστήματος, διετάξατο ἐφορίαν τελεῖν διὰ παντός ἐπὶ τῇ Σχολῇ, ἐκλεγομένην ἐπιτοπίως, καί διευθύνουσαν εὐσυνειδήτως τὰ τε χρηματικά καὶ τὴν λοιπὴν πᾶσαν αὐτῆς οἰκονομίαν, ὅσα τε πρόσφορα εἰς χρηστοθήειαν ἀφορῶσι, καὶ εἰς θεοσέβειαν, συμβάλλεται, καὶ χριστιανικὴν ἀγωγὴν τῶν μαθητευομένων, διορισάμενος μάλα νουνεχῶς καὶ θεοφιλῶς, ἔτι δέ καὶ τὴν κατὰ μίμησιν ὑπὲρ τῆς Σχολῆς ταύτης προαιρετικὴν συνδρομὴν καὶ ἄλλων, εἰ τυχόν, ὁμοπατρίων αὐτοῦ ἀκώλυτον ἐάσας καὶ συγχρόνως ἐγκελευόμενος καὶ ἀνομολογῶν ἄκυρον καὶ ἀνενέργητον διαμένειν πᾶσαν ἄλλην διαταγὴν αὐτοῦ περὶ τῆς Σχολῆς ταύτης εὐρεθησομένην τυχόν ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ, ἀκολούθως δέ ἀνήνεγκε ταῦτα πάντα τῇ ἡμῶν μετριότητι προκαθημένη συνοδικῶς, καὶ διὰ τὴν ἐνταῦθα πατριωτῶν αὐτοῦ ἐμφανισάντων ἡμῖν καὶ τό διαληφθέν ἀφιερωτικὸν γράμμα γεγραμμένον ἐν Ὀδησσῷ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, σωτηρίου ἔτους, ἐζητήσατο θερμῶς ἐπικυρωθῆναι καὶ κατασφαισθῆναι καὶ δι' ἡμετέρου πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ σιγγιλιάδους ἐν Μεμβράναις γράμματος, ἐνθεντοι εὐχαῖς καὶ εὐλογίαις καταστρέψαντες τὴν αὐτοῦ τιμιότητα, καὶ τῆς θεοφιλοῦς προθέσεως ἀγασάμενοι, ἀπεδεξάμεθα εὐμενῶς τὴν θερμὴν αὐτοῦ αἴτησιν ὡς εὐλογον καὶ δικαίαν καὶ σύμφωνον τῇ ἡμετέρᾳ ἀξιοχρέῳ προνοίᾳ ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιδόσεως τῶν ὁμογενῶν, Θεῷ τέ φίλῃν καὶ ἀνθρώποις ἐπαινετήν. Καὶ γράφοντες ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων τῶν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν ἵνα τὰ παρά τοῦ διαληφθέντος τιμιωτάτου κ. Γεωργίου Ῥαδιόνοφ Ῥιζάρη διὰ τοῦ ἐξονομασθέντος ἀφιερωτικοῦ γράμματος ὀροθηθέντα καὶ διαταχθέντα περὶ τῆς συστάσεως τῆς ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ Μονοδένδρι κοινῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς ἔχωσιν εἰς ἀεὶ τό κύρος καὶ τὴν

ισχύν ἀπαράτρεπτον καί ἀμεταποίητον, διατηρούμενα καί ἐνεργούμενα ἀπαραλλάκτως εἰς αἰῶνα τόν ἅπαντα, καί πρῶτον ἢ ἐν τῇ κώμῃ καί πατρίδι αὐτοῦ Μονοδένδρι κειμένη πατρική αὐτοῦ οἰκία, ἢ δι'ιδίων αὐτοῦ δαπανημάτων ἀνεπισκευασθεῖσα ἤδη, καί εἰς Σχολήν ἀποδειχθεῖσα, ὑπάρχει ἀναφαιρέτως ἀφωσιωμένη καί ἀναποσπάστως προσκεκλημένη, εἰς αὐτήν ταύτην τήν χώραν Μονοδένδρι διατελοῦσα εἰς τό διηνεκές Κοινή Σχολή ἔτοιμη πρὸς ὑποδοχὴν καί διδασκαλίαν τῶν ἔρωτι παιδείας προσφοιτῶντων αὐτοχθόνων τε καί περιοίκων ὁμογενῶν τέκνων, μενόντων ἀνεκποιήτων καί τῶν ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συνίστορος αὐτῆς συγκροτηθεῖσῃ Βιβλιοθήκῃ δωρηθέντων καί κατατεθέντων βιβλίων ἤδη τε καί εἰς τό μετέπειτα. β) Τά ὑπὸ τοῦ εἰρημένου θεοφιλοῦς κτίτορος καί συνίστορος τῆς Σχολῆς ταύτης ἀφιερωθέντα αὐτῇ πέντε μαγαζιά μετὰ τῆς συνημμένης αὐτῆς οἰνοθήκης ὑπογείου, κείμενα ἐν Ἰασίῳ, γινώσκονται ἀπὸ τοῦ νῦν καί εἰς το ἐξῆς κτήματα ἴδια τῆς αὐτῆς Σχολῆς ἀναφέρετα καί ἀναπόσπαστα, καί οἱ κατὰ καιροῦς ἔφοροι αὐτῆς, ἔχοντες ὑπὸ τήν ἰδίαν αὐτῶν σφραγίδα πεφυλαγμένα ἐν ἀσφαλεῖ μέρει τὰ τῆς δεσποτείας αὐτῶν ἐγγραφα καί χοτσέτια, φροντίζωσι κατ'ἔτος περὶ τῆς παραλαβῆς τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν, ὡσαύτως δέ καί τὰ ἐκ τῶν κατατεθειμένων ἐν τῷ Βασιλικῷ Ταμείῳ ἐξαιρεθέντα καί προσκληρωθέντα τῇ Σχολῇ δύο χιλιάδες ρούβλια ἐτησίως, δίκαια αὐτῆς λογιζόμενα μετὰ τήν πρὸς τόν Κύριον ἐκδήμησιν τοῦ εἰρημένου ἀφιερωτοῦ, ἀποκαθιστάσθωσαν αὐτῇ ἀνελλειπῶς, καί ἀποδιδόσθωσαν διὰ παντός τοῖς κατὰ καιροῦς ἐφόροις πρὸς βοήθειαν τῆς Σχολῆς, καί ἐκπλήρωσιν τῶν τοῦ εἰρημένου κτίτορος λοιπῶν διαταγῶν. γ) Ἐκλεγέσθωσαν δέ ἔφοροι τῆς ῥηθείσης Σχολῆς δύο τῶν προκριωτέρων καί μᾶλλον εὐὑπολήπτων τῆς χώρας Μονοδένδρι κοινῇ γνώμῃ τῶν ἐγχωρίων, ὧν θάτερος κατάγεται ἀείποτε ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ κ. Μιχαὴλ Μίσιογλου κατὰ τήν τοῦ κτίτορος βούλησιν, καί οὗτοι ἔχωσιν ἐπιστατεῖν ἐπιμελῶς ὑπὲρ τῆς καλῆς συστάσεως, εὐταξίας καί ἐπὶ τὰ κρεῖττω προόδου τῆς Σχολῆς, παραλαμβάνειν τε τὰ ἕκασταχόθεν εἰσοδήματος αὐτῆς, καί οἰκονομεῖν ἐν φόβῳ Θεοῦ, πληροῦντες τοὺς διδασκαλικούς μισθοὺς, καί τὰ λοιπὰ τῆς Σχολῆς δαπανήματα. Ἐν δέ τῇ συμπληρώσει ἐκάστου χρόνου καθυποβάλλωσι τόν λογαριασμόν τῆς ἐτησίου δοσοληψίας τῆς Σχολῆς ὑπὸ την ἐπεξεργασίαν καί ἐπιθεώρησιν τοῦ κατὰ καιροῦς Μητροπολίτου Ἰωαννίνων καί τῆς κοινότητος τῆς χώρας. δ) Ὁ κατὰ καιροῦς ἀνεξωσμένος τήν Σχολαρχίαν ταύτης τῆς Σχολῆς ὑπάρχει ἐγκρατῆς τοῦ καθ'Ἑλληνας λόγου, καί εἰδήμων τῶν γραμματικῶν μαθημάτων, καλλιγραφία τε συγκεκριμένη καί Ἀριθμητικῇ, καί πρό πάντων ἀπηρτισμένος εἰς τήν Ἱεράν Κατήχησιν, καί εἰς αὐτά ταῦτα ἐκπαιδεύειν τοὺς μαθητευομένους, προάγων εἰς τε εὐμάθειαν καί χρηστά ἤθη, καί καταρτίζων εἰς τὰ ἱερά δόγματα τῆς καθ'ἡμᾶς Ἁγίας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καί τῇ ἀπαράτρεπτον φυλακῇ τῶν χριστιανικῶν καθηκόντων, στηρίζων αὐτούς διὰ τῆς ὑγιαινούσης διδασκαλίας αὐτοῦ καί διὰ τοῦ θεοσεβοῦς τρόπου καί παραδείγματος. ε) Ἐκτός τῶν ἐγχωρίων, ὅσοι ὄσι δεκτοί καί παραλαμβάνονται εἰς ἄμισθον μάθησιν, καί οἱ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων προσφοιτῶντες τῇ Σχολῇ παῖδες, ἐξ αὐτῶν δέ οἱ ἀπόρων τυχόντες γονέων ἢ ὀρφανοί, περιθάλλονται, διατρεφόμενοι ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῆς Σχολῆς, τῶν περιττευόντων μετὰ τὰς ἀποδόσεις τῶν διδασκαλικῶν μισθῶν, ὀφειλόντων τῶν ἐφόρων, κατὰ τοῦ κτίτορος διαταγῆν, ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν ῥησθέντων ἐργαστηρίων, καί αὐτῶν τῶν δύο χιλιάδων ρουβλίων, μετὰ τήν ἐξαίρεσιν τῶν μισθῶν τοῦ διδασκάλου καί ὑποδιδασκάλου, δαπανᾶν τὰ περιττεύοντα πρὸς διατροφήν καί περίθαλψιν τοσοῦτων πτωχῶν καί ὀρφανῶν μαθητῶν, ὅσοις ἂν ἐξαρκέσειε τὰ περιττευθέντα, ἐν ἀποδείξει μέντοι τῆς δυστυχίας καί ἀπορίας αὐτῶν, καί προτιμῶνται μὲν ἐν τούτῳ οἱ ἐγγώριοι παῖδες εἰς ἔλλειψιν δέ αὐτῶν παραλαμβάνονται τοιοῦτοι καί ἐξ ἄλλων χωρίων τοῦ Ζαγορίου, ἀπαρτιζόμενοι δέ εἰς τὰ τῆς Σχολῆς μαθήματα, ἐκλέγωνται δύο ἐξ αὐτῶν, οἱ εὐμαθέστεροι, ἀγχινούστεροι τε καί χρηστοηθέστεροι, καί ἐφοδιαζόμενοι δραγμαῖς

πεντακοσίαις τόν ἀριθμόν ἕκαστος ἐτησίως, ἀποστέλλωνται εἰς ἀνωτέραν τινά Σχολήν, καί τελειοποιῶνται ἐκεῖ, ἐκτός τῶν ἀνωτέρω μαθημάτων καί εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν μουσικήν, ἐπί πενταετίαν μαθητεύοντες, λαμβάνεται δέ παρ' αὐτῶν ἔγγραφος ὑπόσχεσις, ὅπως μετά τήν τελείωσιν αὐτῶν εἰς τὰ μαθήματα καί εἰς τὰ ἴδια ἐπιστροφῆν, δεξάμενοι τήν Ἱερωσύνην, ἱερατεύειν ἕκαστος εἰς τήν ἴδιαν αὐτοῦ πατρίδα πρὸς φωτισμόν καί ὠφέλειαν καί ὁμοπατρίων αὐτοῦ, ὑπόχρεοι ὄντες μνημονεύειν ἐν ταῖς θείαις μυσταγωγίαις καί τῶν ὀνομάτων τῶν αὐτοῦ εὐεργετησάντων. στ)δὲ καί τελευταῖον, ἔστω ἐλεύθερος καί εἰ τις τῶν φιλοκάλων ἐγχωρίων χριστιανῶν βουλευθῆ συνδραμεῖν ἐπίσης καί συνενεγκεῖν ὅτι ἂν προαιρεθῆ εἰς τήν ἐπί τό βέλτιον πρόοδον καί αὐξήσιν καί τελειοτέραν ἀποκατάστασιν τῆς Σχολῆς ταύτης.

Ταῦτα μὲν οὖν ἀπεφάνθη καί κεκύρωται συνοδικῶς, ὃς δ' ἂν καί ὁποῖος τῶν ἀπάντων, κακοβουλία νικώμενος, τολμήσῃ ποτέ κρυφίως ἢ φανερῶς διασεῖσαι τήν ἁρμονίαν καί εὐταξίαν τῆς ῥηθείσης Σχολῆς, καί πρᾶξαι ἀπ' ἐναντίας τῶν τοῦ κτίτορος αὐτῆς καί συνίστορος διαταγῶν, εἴτε ἐπί ζώσης, εἴτε μετά θανάτου καί βουλευθῆ ἀνατρέψαι μέχρι κεραίας τὰ ἐν τῷ παρόντι συνοδικῶς ἐκπεφρασμένα, ὁ τοιοῦτος, ὡς πολέμιος τῶν θεαρέστων ἔργων, καί κακόβουλος καί βάρβαρος, ἀφωρισμένος ὑπάρχει παρά τῆς Ἁγίας, καί ὁμοουσίου, καί ζωοποιοῦ, καί ἀδιαιρέτου μακαρίας Τριάδος τοῦ ἑνός τῆ μόνου Θεοῦ, καί κατηραμένος, καί ἀσυγχώρητος, καί ἄλυτος μετά θάνατον, καί τυμπανιαῖος, καί πάσαις ταῖς πατρικαῖς καί συνοδιακαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνος καί λείαν, ἐγένετο καί τό παρόν ἡμέτερον Πατριαρχικόν καί Συνοδικόν συγγιλιῶδες ἐν μεμβράναις γράμμα, καταστρωθέν καί τῷ ἱερῷ Κώδικι τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, καί ἐδόθη πρὸς τοὺς τιμιωτάτους ἐπιτρόπους τῆς ἐν τῇ κατά τό Ζαγόρι τῆς ἐπαρχίας Ἰωαννίνων Μονοδένδρι ἀρτισυστάτου Σχολῆς».⁴⁶⁸ Τὴν ἐγκύκλιον συνυπογράφουν τα μέλη τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου, ὁ Πόσνης Ἀμβρόσιος, ὁ Εφέσου Χρῦσανθος, ὁ Χαλκίδος Ἱερόθεος, ὁ Ἀμασειᾶς Καλλίνικος, ὁ Ἰωαννίνων Ἰωακείμ, ὁ Δριῦνουπόλεως Νεόφυτος, ὁ Ηρακλείας Διονύσιος, ὁ Θεσσαλονίκης Μελέτιος, ὁ Λαρίσσης Ἀνθίμος καὶ ὁ Κεσπεντιλίου Ἀρτέμιος.

Στις 21 Ἀπριλίου 1840 ὁ Γεώργιος Ρ. Ριζάρης ἀποστέλλει ἐπιστολή πρὸς τὴν γραμματεία Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ Ἐκκλησιαστικῶν, σὴν ὁποία ἀναφέρει: «θεωρῶν, ὃ,τι τό τέρμα τῆς ζωῆς μου προσεγγίζει συνέταξα τήν Διαθήκην μου, δι' ἧς διέθεσα τὰ περί τῆς μικρᾶς καταστάσεως, τήν ὁποῖαν ἡ θεία πρόνοια μοί ἐχάρισε, καί διέταξε ἐν αὐτῇ τήν σύστασιν μιᾶς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἣτις δύναται νά διατηρῆται ἐκ τοῦ εἰσοδήματος τῶν ἀφιερωθέντων αὐτῇ κτημάτων μου.

Ἡ ἰδέα καί ἡ ἀπόφασις αὕτη δέν εἶναι νέα, καί ἐγώ καί ὁ μακαρίτης ἀυτάδελφός μου ἐμελετοῦσαμεν πρὸ πολλοῦ νά τήν ἐνεργήσωμεν, αἱ γνωσταί ὁμως περιστάσεις δέν τό ἐσυγχώρησαν, ἡ δέ ἀνάγκη τῆς ῥυθμίσεως τῆς καταστάσεώς μου ἐμποδίζει ἀκόμη τήν πραγματοποίησίν της, ἀλλά σήμερον, ὅτε ἡ αὐτονομία διέπει τό σκάφος τῆς Πατρίδος, σήμερον, ὅτε σοφός Κυβερνήτης διέπει τό πηδάλιον αὐτῆς, νομίζω ἐμαυτόν εὐτυχῆ, δυνάμενον νά ἐλπίσω μίαν ἡμέραν τήν πραγματοποίησίν της.

Καί τῷ ὄντι, τοιοῦτον κατάστημα, τό ὁποῖον ὑπόσχεται τήν βελτίωσιν τοῦ ἱερατείου, τό ὁποῖον δυστυχῶς αἱ κακαί ἔξεις ἐξηχρείωσαν κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον, θέλει λάμπει, πιστεύω ἀδιστακτῶς, ὑπό τήν βασιλείαν τοῦ σεπτοῦ ἡμῶν Βασιλέως, διηνεκές ἀντικείμενον τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ βελτίωσις τῶν ἡθῶν τῶν ὑπηκόων του, εἶναι δέ ἀφ' ἑτέρου ἀναντίρρητον, ὅτι, χωρίς τῆς μεσολαβήσεως τῆς Βασιλικῆς Κυβερνήσεως, αἱ διατάξεις μου δέν θέλουν εἶσθαι τελεσφόροι.

⁴⁶⁸ Ν. Ράδος, *Τά κατά τήν Ριζάρειον Ἐκκλησιαστικήν Σχολήν*, Ἀθήνα 1891, σ.72-76

Ἡ πεποίθησις αὕτη μέ ἐσπρωξέε μακρύτερα, ἐτόλμησα νά προσθέσω εἰς τήν διαθήκην μου διατάξεις τινάς, ἀφ' ἐνός μὲν διά νά πραγματοποιηθῆ αὕτη, καί ἀφ' ἑτέρου διά νά γίνωσιν αἱ ἀπαιτούμεναι βελτιώσεις, ὅσας ἡ πείρα, αὐτός ὁ ἀλάνθαστος διδάσκαλος, ὑπαγορεύσει μέ τήν πρόοδον τοῦ χρόνου.

Μεταξύ τῶν προσθηκῶν αὐτῶν ὑπάρχουσι κυρίως αἱ ἀκόλουθοι :

α) Νά ἐπιτρέψη ἡ Κυβέρνησις τῆς Α.Μ τήν σύστασιν καί ὑπαρξίν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ταύτης Σχολῆς.

β) Νά ἀναδεχθῆ ἡ Κυβέρνησις τῆς Α.Μ τόν διορισμόν τῶν ἀναγκαιούντων Καθηγητῶν, περί τῆς μισθοδοσίας τῶν ὁποίων προνοεῖ ἡ διαθήκη μου, καί τήν ἐκλογήν τῶν ὑποτρόφων, περί τῆς συντάξεως καί συνδιαιτήσεως τῶν ὁποίων προνοεῖ ἐπίσης ἡ διαθήκη μου.

γ) Νά ἀναδεχθῆ ἡ Κυβέρνησις τῆς Α.Μ τήν ἐκτέλεσιν τῆς διαθήκης μου, ὅταν ἐκλίπη τις ἐκ τῶν παρ' ἐμοῦ αὐτοῦ διορισθέντων ὡς τοιούτων.

δ) Νά ἀναδεχθῆ ἡ Κυβέρνησις τῆς Α.Μ νά θεωρῶνται οἱ προϋπολογισμοί καί ἀπολογισμοί ὑπό τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς.

ε) Νά ἀναδεχθῆ ἡ Κυβέρνησις τῆς Α.Μ τήν ἐν γένει ἐφορείαν ἐπὶ τοῦ καταστήματος αὐτοῦ, διά νά μὴ συμβαίνωσι παραλείψεις.

Ἐποβάλλων τήν παροῦσαν μου Σᾶς παρακαλῶ, Κύριε Γραμματεῦ, νά τήν θέσητε εἰς τοὺς πόδας τοῦ θρόνου τῆς Α.Μ ἐνεργοῦντες, ὥστε νά γίνωσι δεκταί αἱ ταπειναί μου αὐταὶ δεήσεις σκοπός τῶν ὁποίων εἶναι ἡ βελτιώσις τῆς καταστάσεως τοῦ κλήρου, καί ἡ ἐξάπλωσις τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας, καί ἐν γένει τῶν φώτων, προστάτις τῶν ὁποίων ἀνεδείχθη ὁ Μεγαλειότατος ἡμῶν Βασιλεὺς. Εὐπειθέστατος Γεώργιος Ρ. Ριζάρης.»⁴⁶⁹

Στις 12 Μαΐου 1841 ὁ Γραμματέας τῆς Επικρατείας Ν.Γ. Θεοχάρης ἀποστέλλει ἐγγραφή ἀπάντησις πρὸς τὸν Γεώργιο Ρ. Ριζάρη, στὴν ὁποία ἀναφέρει: «Φιλογενέστατε Κύριε! Ἐχῶ τήν τιμὴν νά γνωστοποιήσω εἰς Ὑμᾶς, ὅ,τι δι' Ὑψηλοῦ Βασιλικοῦ Διατάγματος, πρὸ μικροῦ σήμερον ἐκδοθέντος ὑπ' ἀριθ.1624, ὁ Μεγαλειότατος Βασιλεὺς καί Κύριός μου εὐπρεστήθη ν' ἀποδεχθῆ εὐμενῶς τήν ὑμετέραν πρότασιν περί συστάσεως Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, καθ' ὃν τρόπον ἐξεθέσατε διά τῆς ἀναφοράς. Ὑμῶν 25 Ἀπριλίου. Με διέταξε δέ συγχρόνως νά ἐκφράσω Ὑμᾶς πλήρη τήν Ὑψηλὴν Βασιλικὴν αὐτῆς Εὐαρέσκεϊαν, ἐνεκα τοῦ ἀπαραμίλλου Ὑμῶν ζήλου περί τήν ἐκπαίδευσιν τῶν Κληρικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, τήν ὁποίαν περί πολλοῦ ποιεῖται ὁ Σεβαστός Μονάρχης καί Κύριός μου.

Λογίζομαι εὐτυχῆς, γενόμενος διερμηνεὺς τῆς πρὸς Ὑμᾶς ἀγαθῆς ὑπολήψεως τῆς Βασιλικῆς Κυβερνήσεως. Ἐκπληρῶν τήν Βασιλικὴν Διαταγὴν, διαβεβαίω Ὑμᾶς, ὅ,τι ἡ φιλογενῆς καί χριστιανικὴ πράξις ὑμῶν, κινουσα τήν ἐθνικὴν εὐγνωμοσύνην, θέλει ἀναμνησκέει ἀείποτε εἰς τοὺς ζῶντας, καί παραδίδει μετ' εὐλογίας καί μακαρισμῶν εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς τό ὄνομα Ὑμῶν, οὐ μόνον ὡς ζηλωτοῦ περί τὰ θεῖα, ἀλλὰ καί ὡς φιλοπατρίδος καί ὡς εὐεργέτου ἰδίως καθιερώσαντος τόν ἴδιον ἑαυτοῦ πλοῦτον περί τῶν λειτουργῶν τοῦ Ὑψίστου ἐκπαίδευσιν.»⁴⁷⁰

Στις 25 Ἰανουαρίου 1843 ὁ βασιλιάς Ὁθωνας ἐκδίδει βασιλικὸν διάταγμα «Περί τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», τὸ ὁποῖο συνυπογράφει ὁ ὑπουργός ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ι. Ρίζος καὶ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται: «Ἀφοῦ διά τοῦ Ἡμετέρου Διατάγματος 12 Μαΐου 1841 ὑπ' ἀριθ.1624 ἀπεδέχθημεν εὐμενῶς τήν πρότασιν τοῦ ἀοιδίμου Γεωργίου Ῥαδιόνοφ Ριζάρη περί συστάσεως Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἐν Ἀθήναις, καθ' ὃν τρόπον ὁ εὐγενῆς ἐκεῖνος ἀνήρ ἐξέθηκε εἰς τήν Ἡμετέραν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ Γραμματεϊαν διά τῆς

⁴⁶⁹Ν.Ράδος, *Τὰ κατὰ τὴν Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικὴν Σχολήν*, Αθήνα 1891, σ.77-78

⁴⁷⁰Ν.Ράδος, ὁ.π., σ.80

αναφορᾶς αὐτοῦ 25 Ἀπριλίου 1840, ἰδόντες τὰς διατάξεις τῆς τε ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1840 διαθήκης τοῦ ἀοιδίμου ἐκείνου ἀνδρός καὶ τῶν εἰς αὐτὴν προσθήκην 10 Ἰανουαρίου, 25 Ἀπριλίου καὶ 1 Ἰουνίου 1840, τῶν μετὰ τῆς διαθήκης δημοσιευθεισῶν, καὶ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἐπιταχύνωμεν τὴν σύστασιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἐπὶ τῇ ὑπ' ἀριθ. 17.865 ἐκθέσει τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας ἀπεφασίσαμεν νὰ διατάξωμεν καὶ διατάττομεν: 1) Καθιδρύεται ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ Ἡμετέρου Βασιλείου Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ Μάνθου καὶ Γεωργίου Ριζάριδων», σκοπὸν ἔχουσα τὴν προσήκουσαν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μελλόντων νὰ ἱερατεύσωσι.

2) Ἡ Κυβέρνησις ἀναδέχεται κατὰ ζῆν ἔφεσιν τοῦ Γεωργίου Ῥαδίουνοφ Ῥιζάρη τὴν ἐν γένει ἐφορίαν ἐπὶ τῆς Σχολῆς, διοικουμένης κατὰ τὰς διατάξεις τῆς τε διαθήκης, καὶ τῶν εἰς αὐτὴν προσθηκῶν τοῦ διαθέτου.

3) Ἡ Σχολὴ αὕτη ἔχει δαπάνη τῆς Ῥιζαρείου περιουσίας εἴκοσι τουλάχιστον ὑπότροφους.

Ἐπιφυλαττόμεθα δὲ νὰ ἐκλέξωμεν, δαπάνη τοῦ δημοσίου ταμείου, καὶ ἕτερον ὑπότροφον ἀριθμόν.

4) Ἄπαντες οἱ ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ μαθητεύοντες ζῶσι κοινοβιακῶς ἐν τῷ καταστήματι αὐτῆς καὶ ὑπόκεινται εἰς τὰς αὐτὰς διατάξεις.

5) Διὰ νὰ γίνῃ τις δεκτὸς ὡς ὑπότροφος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἀπαιτεῖται νὰ ᾔηνε: α) Ἕλλην, ὑπήκοος Ἡμῶν, ἐξαιρούνται δὲ τῆς διατάξεως ταύτης οἱ περὶ ὧν γίνεται λόγος εἰς τὸ ἄρθρ. 109 τῆς διαθήκης καὶ τὸ ἄρθρον 6 τοῦ παρόντος ὀργανισμοῦ. β) Ὅχι νεώτερος τῶν 15 ἐτῶν ἢ πρεσβύτερος τῶν δέκα ὀκτώ. γ) Ὑγιῆς καὶ ἀρτιμελῆς τὸ σῶμα, εὐφυῆς δὲ τὸν νοῦν καὶ χρηστοήθης. δ) Τέκνον γονέων ἐγνωσμένων, χριστιανῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐάν δὲ ᾔηνε ἱερόπαις, ἢ τέκνον ἐχόντων ἰδιαιτέρας πρὸς τὴν πατρίδα ἐκδουλεύσεις, ἐν ἰσότητι τῶν λοιπῶν περιστάσεων, προτιμᾶται. ε) Διδαγμένος τὰ ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς Σχολείοις παραδιδόμενα μαθήματα. στ) Νὰ ὁμολογήσῃ πρῶτον ἐνώπιον τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ ἀρμοδίου ὑπουργικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας, ἀφ' οὗ οὗτο τῶν παραστήσωσιν ἐξ' ἐνός μὲν τὴν ἱερότητα τῶν καθηκόντων, ἐξ' ἑτέρου δὲ καὶ τὰ βάρη τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἐπαγγέλματος ὅτι ἐμμένει ἐκουσίως εἰς τὴν πρόθεσίν του, καὶ ἔπειτα νὰ ἀναφερῇ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ἡμετέραν Γραμματείαν, ὅτι μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν μαθημάτων του καὶ ὅταν φθάσῃ εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων ὀριζομένην ἡλικίαν, θέλει δεχθῆ τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα, παρέχων ἐγγύησιν ἀξιόχρεων, ὅτι ἐάν ἐν καιρῷ δέν θελήσῃ νὰ χειροτονηθῆ ἱερεὺς ἐγγαμος ἢ ἄγαμος, ἢ ἐάν ἀποβληθῆ τῆς Σχολῆς, θελεῖ ἀποδίδει πᾶσαν τὴν δι' αὐτὸν γενομένην δαπάνην. Ἐξαιρούνται δὲ οἱ ἐξ' ἀσθενείας ἢ ἄλλης φυσικῆς τινος ἐπελθούσης ἐλλείψεως κωλυόμενοι.

6) Προσλαμβάνονται ὡς ὑπότροφοι καθ' ἡμετέραν ἐγκρισιν καὶ ὅσοι ἰδίᾳ δαπάνη ἐφίενται νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸ κατάστημα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, προπληρώνοντες κατὰ πᾶσαν τριμηνίαν 150 δραχμάς, ὑπόκεινται δὲ καὶ οὗτοι εἰς τὰς ἀνωτέρω 4 καὶ 5, ἐδ. β-στ διατάξεις.

7) Οἱ ὑπότροφοι θέλουν διδάσκεσθαι: α) Ἄπαν ἐν γένει τὸ σύστημα τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως δογματικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν τῆς πίστεως ἀληθειῶν, οἷον τὴν ἱεράν καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, τὴν κατήχησιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τὴν περὶ τοὺς θεῖους πατέρας τῆς Ἐκκλησίας φιλολογίαν, τὴν ἐρμηνευτικὴν τῶν Ἁγίων Γραφῶν, τὴν δογματικὴν θεολογίαν, τὴν ἠθικὴν τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν ῥητορικὴν καὶ μάλιστα τὴν τοῦ ἱεροῦ Ἀμβωνος, τὴν ποιμαντικὴν καὶ τὴν κατηχητικὴν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν. β) τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν Λατινικὴν, ὅσον ἔνεστιν ἐντελῶς, εἰς

τούς κλασικούς συγγραφείς και τούς Αγίους πατέρας ἀμφοτέρων. γ) Τὴν γενικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν γεωγραφίαν. δ) Τὰ στοιχειώδη μαθηματικά. ε) Τὴν στοιχειώδη φιλοσοφίαν. στ) Μίαν ξένη γλῶσσαν ἐκ τῶν νεωτέρων, οἷον τὴν γαλλικὴν, ὡς κοινοτέραν.

8) Ἡ Σχολὴ ἔχει πέντε τάξεις, ἐκάστης δε τούτων ἡ διάρκεια εἶναι ἐνιαύσιος. Καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶναι προπαρασκευαστικὴν διὰ τούς μὴ διδαχθέντας πάντα τὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου μαθήματα, αἱ δὲ ἀνώτεραι τρεῖς ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς τρεῖς τάξεις τοῦ Γυμνασίου μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ ἱερά κατήχησις καὶ ἡ ἱερά ἱστορία θέλουν διδάσκεσθαι ἐν αὐτῇ πλατύτερον. Παραλλήλως, δὲ μετὰ τούς κλασικούς Ἕλληνας καὶ Λατίνους θέλουν ἐξηγεῖσθαι ἀρμόδια μέρη ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἰς δὲ τὴν πέμπτην τάξιν θέλουν διδάσκεσθαι συνοπτικῶς α) ἡ εἰσαγωγή εἰς τὰς θείας Γραφάς, καὶ β) ἡ δογματικὴ καὶ ἠθικὴ Θεολογία.

9) Καθ' ὅσον δὲν ἠθέλεν ἐμποδισθῆ ἡ τοποθέτησις τῶν ἐκ τῆς Ῥιζαρείου περιουσίας ὑποτρόφων, καὶ ἠθέλεε δοθῆ ῥητὴ ἄδεια παρὰ τῆς Κυβερνήσεως, οἱ διάφοροι ὑπότροφοι, ἀποπερατώσαντες τὰς τέσσαρας τάξεις αὐτῆς, δύνανται ἀντὶ νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν πέμπτην, νὰ φοιτῶσιν εἰς τὸ Βασιλικὸν Πανεπιστήμιον, ὅπου διδάσκονται ἐπὶ τριετίαν τὰ γενικὰ λεγόμενα μαθήματα ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς, καὶ τὰ ὠρισμένα μαθήματα τῆς Θεολογίας, ἐν οἷς συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ μάθημα τῆς Ἑβραϊκῆς, ἐξακολουθοῦντες νὰ διαμένωσιν ἐν τῇ Σχολῇ καὶ νὰ θεωρῶνται ὡς λοιποὶ ὑπότροφοι.

Ἡ δὲ χορήγησις τῆς ἐκ τῆς Ῥιζαρείου περιουσίας συντάξεως εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἄτομον, δὲν δύναται νὰ παρεκταθῆ ὑπὲρ τὰ πέντε ἔτη.

10) Τὴν τάξιν τῶν μαθημάτων καὶ τὰς ὥρας τῆς διδασκαλίας ἐκάστου θέλει διαγράψει ἰδιαιτέρος περὶ τούτων κανονισμὸς, ὑποβαλλόμενος ὑπὸ τοῦ πρώτου Συμβουλίου τῶν ἐκτελεστῶν τῆς Ῥιζαρείου διαθήκης εἰς τὴν ἔγκρισιν τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας.

11) Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ ὑπόκειται εἰς τὴν ἀμεσον ἐπιτήρησιν τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας, λαμβάνει παρ' αὐτῆς τὰς διακοινώσεις καὶ πέμπει πρὸς αὐτὴν τὰς ἀπαιτούμενας ἐκθέσεις.

Ἡ διεύθυνσις δὲ καὶ ἡ ἀστυνομία αὐτῆς ἀνατίθεται εἰς ἓνα Διευθυντὴν, διοριζόμενον παρ' Ἡμῶν μετὰ προηγουμένης γνωμοδοτήσεως τοῦ πρώτου Συμβουλίου τῶν ἐκτελεστῶν τῆς Ῥιζαρείου διαθήκης, ἱερωμένον (πρεσβύτερον ἢ ἱερομόναχον), καὶ πεπαιδευμένον, καὶ ἔχοντα διδασκαλικὴν ἐμπειρίαν, ὅστις καὶ ἐνοικεῖ ἐν τῇ Σχολῇ.

12) Καθήκοντα τοῦ διευθυντοῦ εἶνε: α) Νὰ διατηρῆ πᾶσαν τὴν ἐσωτερικὴν εὐταξίαν τῆς Σχολῆς, συνεργοῦντος μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦ τριμελοῦς Συμβουλίου, διὰ νὰ ἐκτελῶνται ἀκριβῶς πάντες οἱ ὅροι τοῦ παρόντος ὀργανισμοῦ καὶ αἱ κατὰ καιροὺς ἐκδοθησόμεναι διατάξεις. β) Νὰ δίδῃ ὁδηγίαν εἰς ὅλον τὸ προσωπικόν τῆς Σχολῆς καὶ νὰ ἐπιτηρῆ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν. γ) Νὰ παρατηρῆ ὅσα εἶνε ἀναγκαῖα εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὴν τελειοποίησιν τῆς Σχολῆς, καὶ νὰ προτείνῃ ταῦτα εἰς τὸ δεῦτερον συμβούλιον τῶν ἐκτελεστῶν. δ) Νὰ ἐξετάζῃ ἀκριβῶς μετὰ τῶν καθηγητῶν τούς ζητοῦντας νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν Σχολὴν καὶ νὰ γνωμοδοτῆ περὶ αὐτῶν εἰς τὸ συμβούλιον, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰς περὶ τούτου διατάξεις τοῦ παρόντος ὀργανισμοῦ καὶ τῆς διαθήκης. ε) Νὰ ἐτοιμάζῃ μετὰ τῶν καθηγητῶν καθ' ἑξαμηνίαν τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων, νὰ κανονίζῃ τὰς ὥρας τῶν παραδόσεων καὶ νὰ τὸ ὑποβάλλῃ εἰς τὸ συμβούλιον διὰ τὰ περαιτέρω. στ) Νὰ ὀρίξῃ συνεργεῖα τοῦ τριμελοῦς Συμβουλίου, τὸν καιρὸν τῶν ἐξετάσεων, καὶ νὰ ἐκθέτῃ εἰς τὸ πρόγραμμα τὰ ἐξετασθησόμενα μαθήματα. ζ) Νὰ ὀρίξῃ τὰ περὶ τῆς καθ' ἡμέραν προσευχῆς τῶν ὑποτρόφων καὶ τῆς ἀνέσεως, καὶ πάντα ὅσα ἀφορῶσι τὴν εὐταξίαν καὶ τὴν δαγωγὴν τῶν ὑποτρόφων συγκαταθέσει καὶ τοῦ τριμελοῦς Συμβουλίου. η) Νὰ ἐμφαίνηται πολλάκις εἰς τὰς παραδόσεις καὶ εἰς τὰς

ιδιαιτέρας μελέτας τῶν μαθητῶν, διά νά ἐπιβλέπη καί τήν περί τās μελέτας αὐτῶν εὐταξίαν καί τήν μέθοδον τῆς παραδόσεως. θ) Να ἀνακαλῆ εὐσχήμως εἰς τά χρέη του ὄντινα ἐκ τῶν καθηγητῶν ἴδη παρεκτρεπόμενον ἀπό τά καθήκοντά του. 1)Νά φροντίξη περί τῶν νεοφανῶν βιβλίων, διά νά προσαποκτᾷ εἰς τήν βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς τ' ἀναγκαῖα, συναινέσει τοῦ τριμελοῦς συμβουλίου. ια)Νά ἐφορᾷ τά τοῦ ἰματισμοῦ, τῆς τροφῆς καί τῶν ἄλλων ἀναγκαίων τῶν ὑποτρόφων, γνωμοδοτῶν τά εἰκότα εἰς τό Συμβούλιον. ιβ)Νά ἐκδίδει τά ἀπολυτήρια ἐγγραφα τῶν ὑποτρόφων, καί τά περί τῆς ἐν τῇ Σχολῇ διαγωγῆς αὐτῶν ἀποδεικτικά, τά ὅποια, συνυπογραφόμενα καί παρά τοῦ τριμελοῦς Συμβουλίου, σφραγίζονται μέ τήν σφραγίδα τῆς Σχολῆς. Κωλυομένου τοῦ Διευθυντοῦ, ἀναπληροῖ αὐτόν εἰς τῶν Καθηγητῶν, προσδιοριζόμενος ἀπό τόν δεῦτερον συμβούλιον τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης.

13)Ἡ Σχολή ἔχει καί Οἰκονόμον. Καθήκοντα δέ αὐτοῦ εἶνε: α) Νά προκαλῆ τήν κατά τριμηνίαν ἐκδοσιν τῶν χρηματικῶν ἐνταλμάτων διά τήν ἀναγκαιοῦσαν δαπάνην καί μισθοδοσίαν τῶν ὑπηρετῶν, καί προμήθειαν τῆς καθ' ἡμέραν διατροφῆς καί τῶν λοιπῶν ἐφημέρων ἀναγκῶν τῆς Σχολῆς.β) Νά προνοῆ περί τῆς ἐν καιρῷ εἰσοδίας τῶν ἐδωμίμων καί τῶν λοιπῶν ἀναγκαίων καί περί τῆς ἀκριβοῦς αὐτῶν ἐξοικονομήσεως. γ)Νά κρατῆ κατάστιχον λεπτομερές τῆς καθ' ἡμέραν δαπάνης καί νά ὑποβάλλῃ αὐτό κατά μῆνα εἰς τόν Διευθυντήν πρὸς ἐπιθεώρησιν. δ) Νά ἐπιμελεῖται εἰς τό νά φυλάττηται ἡ προσήκουσα καθαριότης εἰς το κατάστημα τῆς Σχολῆς. ε) Νά ἐκτελῆ τās περί τοῦ ἰματισμοῦ τῶν ὑποτρόφων διαταγὰς τοῦ Διευθυντοῦ, ὅστις ζητεῖ παρά τοῦ τριμελοῦς Συμβουλίου ἄδειαν τῆς πρὸς τοῦτο δαπάνης. στ)Νά ἐπιτηρῆ ἐκ τοῦ πλησίον τούς ὑποτρόφους καί νά τούς ὀδηγῆ εἰς τήν σεμνήν καί εὐτακτον συμπεριφοράν. ζ)Τοῦ Διευθυντοῦ, ὡς προϊσταμένου αὐτοῦ, θέλει ζητεῖ πάντοτε τήν συναίνεσιν καί ἀκούει τās ὀδηγίας περί πάσης παρεμπιπτούσης ὑποθέσεως καθ' ὅλην τήν ἐνέργειαν τῶν καθηκόντων του.

14) Ἡ Ἐκκλησιαστική Σχολή ἔχει βιβλιοθήκην, αὐξανομένην κατ' ἔτος ἐκ βιβλίων θεολογικῶν καί ἄλλων ἐπιστημῶν, ἐπίσης καί ἐκ συγγραμμάτων ἐπιτηδείων νά διεγείρωσι τήν ἀμιλλον τῆς ἀρετῆς, καί ἀναπτύσσωσι καί κρατύνωσι τά αἰσθήματα τῆς φιλαδελφίας καί φιλανθρωπίας, ἀλλ' ἡ διά τήν πρόσκτησιν τῶν τοιούτων δαπάνη δέν θέλει ὑπερβαίνει τās προσδιορισθείσας ὑπό τοῦ καθιδρυτοῦ πεντακοσίας κατ' ἔτος δραχμάς.

15)Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης ταύτης δίδονται εἰς τούς ὑποτρόφους τῆς Σχολῆς βιβλία πρὸς μελέτην καί ἀνάγνωσιν.

16) Ἡ στολή ὄλων ἐν γένει τῶν ὑποτρόφων τῆς Σχολῆς εἶνε ὁμοιόμορφος καί σεμνή, φοροῦσι δέ σκουῖνον μαῦρον, χιτῶνα ποδήρη μαῦρον, ζώνην κυανήν βαθεῖαν, περίποδα μαῦρα, ἢ ὑποδήματα τόν χειμῶνα, καί ἐπενδύτην τοῦ αὐτοῦ χρώματος.

17) Πρὸς συντήρησιν τῆς ἐν τῇ Σχολῇ πειθαρχίας θέλουν ἐφαρμόζεσθαι αἱ ἀκόλουθοι ποιναί κατά τῶν ὑποτρόφων: α)Πατρική παραίνεσις .β) Μυστική καί δημοσία ἐπίπληξις. γ) Κράτησις ἐντός θαλάμου ἀπό μιᾶς ὥρας μέχρι τριῶν ἡμερῶν, ἐν βαρυτέρῳ δέ περιπτώσει, ἢ κράτησις θέλει παρατείνεσθαι μέχρι δύο ἐβδομάδων, καθ' ἃς δέν θέλει χορηγεῖσθαι τῷ τιμωρουμένῳ εἰμῆ ἄρτος καί ὕδωρ. δ)Ἀποβολή.

18)Αἱ ποιναί αὗται θέλουν ἐπιβάλλεσθαι παρά τοῦ Διευθυντοῦ, πλήν τῆς ἀποβολῆς ἢ περί τῆς ὁποίας ἀπόφασις θέλει ὑποβάλλεσθαι εἰς τό δεῦτερον Συμβούλιον τῶν Ἐκτελεστῶν τῆς Ῥιζαρείου διαθήκης, διά νά τήν ὑποβάλλῃ μέ τās παρατηρήσεις του εἰς τήν Ἡμετέραν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματειῶν, διά ν' ἀποφασίξη ὀριστικῶς τά εἰκότα. Ἡ δέ ἀπόφασις της στηλιτεύεται ἐπὶ μελανῆς σανίδος, δηλοποιεῖται καί ἐκτελεῖται ἐπιμελεῖα τοῦ Διευθυντοῦ.

19)Τά περί τῆς διαίτης τῶν ὑποτρόφων ἐν τῷ Σχολείῳ, περί τῆς πρὸς ἀλλήλους διαγωγῆς καί πειθαρχίας, ἔτι δέ καί τά περί ἀμοιβῶν καί ποινῶν, ὡς καί περί τοῦ προγράμματος τῶν καθ' ἑξαμηνίαν παραδοθησομένων μαθημάτων, θέλουν ὀρίζεσθαι

δι' ιδιαιτέρου κανονισμού, ύποβαλλομένου υπό τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Ριζαρη εἰς τὴν ἐγκρισιν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Ἡμετέρας Γραμματείας.

20) Ἄπαντα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς τὰ ἀναλώματα θέλουν δίδεσθαι ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῆς περιουσίας της. Ἐξαιρέσεις γίνεται μόνον ὡς πρὸς τοὺς προστεθησομένους κατὰ τὸ δεύτερον ἐδάφιον τοῦ τρίτου ἄρθρου καὶ τὸ 6 ἄρθρον τοῦ παρόντος ὀργανισμοῦ ὑποτρόφους.

21) Δι' ιδιαιτέρου διατάγματος θέλομεν διορίσει τὸ προσωπικόν τῶν Καθηγητῶν.

22) Ο Ἡμέτερος ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας παραγγέλλεται νὰ ἐκτελέσῃ καὶ δημοσιεύσῃ τὸν παρόντα ὀργανισμόν.»⁴⁷¹

Στις 15 Μαΐου 1844, τῆς δευτέρης ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς, πραγματοποιοῦνται τὰ εγκαίνια τῆς Σχολῆς παρόντων τοῦ βασιλιά Ὁθωνα, τῆς Ἱεράς Συνόδου, τοῦ ἐπισκόπου Ἀττικῆς Νεοφύτου Μεταξά, ὁ ὁποῖος τέλεσε καὶ τὸν αγιασμό, τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν ἐκτελεστῶν τῆς Ριζαρείου διαθήκης, Χ. Κλονάρη, Μ. Αποστολίδη, Γ. Σπανιολάκη, Φ. Ἰωάννου, Γ. Γενναδίου καὶ Ν. Ἰωαννίδου. Στὴν ἐκδήλωση ἐκφώνησαν χαιρετιστήριον ἕνεκα τοῦ ἀρχιμανδριτῆς Μισαήλ Αποστολίδη, ὡς προσωρινὸς διευθυντῆς τῆς σχολῆς, καθὼς καὶ ὁ βασιλιάς Ὁθωνας. Αἰετίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τοὺς πρῶτους μαθητῆς τῆς σχολῆς ὑπῆρξαν ὁ Ἰωάννης Ν. Γάρος, ὁ Κωνσταντῖνος Χρόνης, ὁ Δημήτριος Χριστόδουλος, Γεώργιος Φακίδης καὶ Παναγιώτης Ρομπότης.

Κατὰ τὴν περίοδο 1844-1852 διευθυντῆς τῆς σχολῆς διετέλεσαν, ὁ ἀρχιμανδριτῆς Μισαήλ Αποστολίδης, μετέπειτα μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος τῆς Ἱεράς Συνόδου (1844-1846), ὁ ἀρχιμανδριτῆς Καλλίνικος Καμπάνης ὁ μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Εὐβοίας (1846-1849) καὶ ὁ ἀρχιμανδριτῆς Γρηγόριος Καλαγάνης (1849-1852). Στις 22 Φεβρουαρίου 1852 ἡ Σχολὴ διαλύεται «ἐνεκεν ἀτακτημάτων τῶν μαθητῶν».⁴⁷² Τῆς δύσκολης αὐτῆς περιόδου γιὰ τὴν Ριζαρείου ἐκκλησιαστικὴ σχολὴ τὴν διεύθυνσίν της ἀναλαμβάνουν ἀρχικὰ ὁ ἱερομόναχος Παγκράτιος Κούμουλος μέχρι τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1852, ὁ Μεθόδιος Ἀρώνης, μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας καὶ ὁ ἱερομόναχος Καλλίνικος Παπαδούκας μέχρι τῆς 17 Μαρτίου 1863, ὁπότε καὶ ἐπαναλειτοουργεῖ ἡ Σχολὴ. Νέος διευθυντῆς ὀρίζεται ὁ ἀρχιμανδριτῆς Σωκράτης Κολιάτσος, μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου.

Καθηγητῆς τῆς σχολῆς κατὰ τὴν περίοδο 1844-1876 διετέλεσαν οἱ: Μισαήλ Αποστολίδης, ὁ Ἰωακείμ Μερσιιάδης, Γεώργιος Σόλων, Ν. Μοσχοβάκης, ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος Δόττος, ὁ Ἄνθιμος Ολύμπιος, ὁ Λεόντιος Αναστασιάδης, Χ. Δραγάτσης, Ἀντώνιος Μοσχάτος, Καλλίνικος Καμπάνης, Διονύσιος Σασάνης, Εὐθύμος Καστόρχης, Γεώργιος Γεννάδιος, Ἡρακλῆς Μητσόπουλος, Κωνσταντῖνος Κοντογόνης, Μητροφάνης Οικονομόπουλος, Γρηγόριος Καλαγάνης, Δημήτριος Τσίμας, Γεράσιμος Ζωχίος, Κωνσταντῖνος Κηρύκου, Στέφανος Κουμανούδης, Γεώργιος Παπασλιώτης, Κωνσταντῖνος Εὐσταθόπουλος, Μεθόδιος Ἀρώνης, Χρῆστος Βάφας, Παναγιώτης Μελάνης, Θεοδώσιος Βενιζέλος, Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, Καλλίνικος Παπαδούκας, Ἰωάννης Ἀργυριάδης, Παναγιώτης Ρομπότης, Βασίλειος Σχινάς, Γεράσιμος Μαντζαβίνος, Σωκράτης Κολιάτσος, Ζήκωσ Ρώσης, Ἀριστείδης Σπαθάκης, Ἀναστάσιος Διομήδους Κυριακοῦ, Παρθένιος Ζήσης καὶ Κοσμάς Λευκαδίτης.⁴⁷³

Ὁ ἱεροδιάκονος Πανάρετος Κωνσταντινίδης ἐγγράφεται, λοιπὸν, στὴν Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ τὸν Οκτώβριον τοῦ 1861.⁴⁷⁴ Ὡστόσο, οἱ σπουδῆς του προκαλοῦν

⁴⁷¹ Ν. Ράδος, *Τὰ κατὰ τὴν Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικὴν Σχολὴν*, Ἀθήνα 1891, σ. 101-109

⁴⁷² Ν. Ράδος, *ὁ.π.*, σ. 164

⁴⁷³ Ν. Ράδος, *ὁ.π.*, σ. 165-166

⁴⁷⁴ *Μαθητολόγιον Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Ἀύξ. ἀριθμὸς Ἐγγραφῆς. 200*

ποικίλα ερωτηματικά, καθώς ο Κωνσταντινίδης, ήδη, από το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους φαίνεται εγγεγραμμένος στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου⁴⁷⁵ και, ήδη, απόφοιτος της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής σχολής. Παράλληλα, η άποψη ότι ο Πανάρετος παρακολούθησε τα μαθήματα της σχολής ως απλός ακροατής, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς η Επετηρίδα της Ριζαρείου σχολής αναφέρει σχετικά με τον Πανάρετο: «Πανάρετος Κωνσταντινίδης . Ίεροδ. Άπεφοίτησε. Μητροπολίτης Μεσσηνίας»⁴⁷⁶, ενώ και ο Μητροπολίτης Φθιώτιδος Νικόλαος αναφέρει: «Νεαρός εισήλθε στην Ίερά Μονή Πετράκη καί εφοίτησε στη Ριζάρειο Σχολή».⁴⁷⁷

Το μαθητολόγιο και η επετηρίδα της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής σχολής παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τους εισαχθέντες στη σχολή κατά το έτος 1861. Ο Κωνσταντίνος Τσεκούρας καταγόμενος από την Κάρυστο απεφοίτησε το 1865.⁴⁷⁸ Ο Ελευθέριος Καστρίτσιος καταγόμενος από τη Νάξο διέκοψε τις σπουδές του στη σχολή το έτος 1864⁴⁷⁹. Ο Κίμων Ορλάνδος καταγόμενος από τις Σπέτσες ενεγράφη στη Ριζάρειο στις 28 Σεπτεμβρίου 1861, απεφοίτησε στις 26 Ιουνίου 1865 με βαθμό «Λίαν Καλώς»⁴⁸⁰ και σπούδασε στην Ιατρική σχολή⁴⁸¹ του Εθνικού Πανεπιστημίου. Ο ιεροδιάκονος Πανάρετος Κωνσταντινίδης εγγράφεται τον Οκτώβριο του 1861 στη Ριζάρειο εκκλησιαστική σχολή, χωρίς όμως να υφίσταται σαφής ημερομηνία αποφοίτησής του από αυτή. Το ίδιο συμβαίνει και με δύο άλλους συμμαθητές του τον Μεθόδιο Αναστασίου,⁴⁸² τον μετέπειτα μητροπολίτη Μυτιλήνης και τον Χαρίτονα Ευκλείδη, τον μετέπειτα μητροπολίτη Μεσημβρίας.⁴⁸³

Η φοίτηση και η αποφοίτηση εκ της Ριζαρείου εκκλησιαστικής σχολής του Παναρέτου συνιστά μία ιδιαίτερα προβληματική περίοδο της ζωής του, καθώς είναι ήδη εγγεγραμμένος στη θεολογική σχολή και οι πηγές δεν είναι σε θέση να προσφέρουν αξιόπιστες απαντήσεις στα ερωτήματα, τα οποία προκύπτουν. Ωστόσο, για τη φοίτηση του Παναρέτου στη Ριζάρειο μπορούν να γίνουν απλές υποθέσεις και εικασίες, οι οποίες από τις υπάρχουσες πηγές δεν μπορούν ούτε να διαψευστούν ούτε όμως και να επιβεβαιωθούν.

⁴⁷⁵ *Ιστορικό Αρχείο Παν/μίου Αθηνών, Γενικό Μητρώο φοιτητών 1837-1867 Αύξων αριθμός 2892*

⁴⁷⁶ *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή (1844-1969). Πανηγυρικός Τόμος, Αθήνα 1969, σ.715*

⁴⁷⁷ *Μητροπολίτης Φθιώτιδος Νικόλαος, Ριζαρείτες Αρχιερείς, Αθήνα 2012, σ.31*

⁴⁷⁸ *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή (1844-1969). Πανηγυρικός Τόμος, Αθήνα 1969, σ.715*

⁴⁷⁹ *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή (1844-1969). Πανηγυρικός Τόμος, Αθήνα 1969, σ.715*

⁴⁸⁰ *Μαθητολόγιο Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής Αύξ. αριθμός Εγγραφής. 194*

⁴⁸¹ *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή (1844-1969). Πανηγυρικός Τόμος, Αθήνα 1969, σ.715*

⁴⁸² *Μαθητολόγιο Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής Αύξ. αριθμός Εγγραφής. 196*

⁴⁸³ *Μαθητολόγιο Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής Αύξ. αριθμός Εγγραφής. 199*

4.β.Ο Πανάρετος φοιτητής στη Θεολογική σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου

Ο Πανάρετος εισάγεται στη Θεολογική σχολή του Οθωνείου Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκό έτος 1861-1862, οπότε και πραγματοποιείται η εγγραφή του σ' αυτό, στις 18 Σεπτεμβρίου 1861. Ο Πανάρετος στους καταλόγους του πανεπιστημίου εμφανίζεται, περιέργως, 27 ετών και απόφοιτος της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Κωνσταντινίδης, ως απόφοιτος της Ριζαρείου, δεν εισάγεται στη Θεολογική σχολή κατόπιν γραπτών εξετάσεων, αλλά μέσω έγγραφης πρότασης προς τη θεολογική σχολή του ηγουμένου της μονής Ασωμάτων (Πετράκη), Νεκταρίου Κωνσταντίνου, στην οποία υπάγεται ο Πανάρετος. Ο ιεροδιάκονος Πανάρετος Κωνσταντινίδης ξεκινάει, λοιπόν, τις σπουδές του στη Θεολογική σχολή επί πρυτανείας του Κωνσταντίνου Ασωπίου.⁴⁸⁴ Η Θεολογική σχολή ήταν η πρώτη από τις τέσσερις σχολές, οι οποίες ιδρύθηκαν στις 26 Απριλίου 1837 με την ταυτόχρονη σύσταση του Οθωνείου πανεπιστημίου.

Σύμφωνα, με την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου «Περί τοῦ σπουδάξαι τούς μοναχούς εἰς τὰ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις σχολεῖα», η οποία εκδόθηκε στις 31 Μαΐου 1855 και η οποία απευθυνόταν πρὸς τούς Σεβασμ. Μητροπολίτας, Ἀρχιεπισκόπους καὶ Ἐπισκόπους οριζόταν μεταξύ άλλων, ὅτι «Ὅλοι ἐν γένει οἱ ἐκ τῶν Μονῶν, οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἐκπαιδεύονται ὑποχρεοῦνται νὰ σπουδάσωσιν εἰς τὰ ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις Σχολεῖα καὶ Γυμνάσια, καὶ εἰς οὐδένα ἐξ' αὐτῶν δὲν συγχωρεῖται κατ' οὐδένα τρόπο νὰ σπουδάσῃ εἰς τὰ τῆς πρωτευούσης ἐκπαιδευτικὰ Καταστήματα ἐκτός ἐκείνων μόνων, οἵτινες, τελειοποιηθέντες εἰς τὰ τῶν ἐπαρχιῶν Γυμνάσια, ἔχουσιν ἀνάγκην τῶν θεολογικῶν τοῦ Πανεπιστημίου μαθημάτων καὶ τῶν εἰς τὴν Ῥιζαρείου Σχολὴ μαθητευομένων, οὔτοι δὲ πάντες θέλουσι μεταβαίνει πρὸς τοῦτο εἰς Ἀθήνας, καὶ γίνεσθαι δεκτοί, ἐὰν φέρωσι καὶ ἀπολυτήριον τοῦ Γυμνασιάρχου καὶ ἄδειαν ὑμετέραν».⁴⁸⁵ Τὴν ἐν λόγῳ εγκύκλιον υπογράφουν ὁ Αθηνῶν Νεόφυτος (πρόεδρος τῆς Ιεράς Συνόδου), ὁ Πατρῶν καὶ Ηλίας Μισαήλ, ὁ Αργολίδος Γερμανός, ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος καὶ ὁ Χαλκίδος Καλλίνικος.

Επιπλέον, τὸ Βασιλικὸ Διάταγμα, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στις 28 Ἰουλίου 1858 στο 16^ο ἄρθρο τοῦ ὀριζε ὅτι: «Εἰς μοναχόν, ἱερωμένον ἢ μὴ, ὁ ὁποῖος ἢ κατ' αἴτησίν του, ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τοῦ προεστῶτος μοναστηριακοῦ, συμβουλίου καὶ κυρωθεῖ σάν ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου Ἐπισκόπου, ἐξέρχεται ἢ, κατὰ πρότασιν αὐτοῦ τοῦ συμβουλίου ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἀρμοδιῶν ἀρχῶν, ἀποστέλλεται ἐκτός τοῦ μοναστηρίου χάριν σπουδῆς εἰς τι τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων, ἐπιτρέπεται ἢ ἐν τῷ κόσμῳ διαμονὴ ἐγκρίσει τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀσχολεῖται εἰς τὰς τακτικὰς τῶν μαθημάτων σπουδᾶς, ὑπόκειται δὲ ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ, εἰς τὴν πνευματικὴν ἐπιτήρησιν καὶ κηδεμονίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προεστῶτος τοῦ τόπου, ἐνθα διαμένει σπουδάζων, μέχρι τῆς ἀποπερατώσεως τῶν σπουδῶν του καὶ τῆς ἐπανάδου αὐτοῦ εἰς τὸ Μοναστήριον τῆς μετανοίας του.».⁴⁸⁶

Σ' αὐτὸ το σημεῖο εἶναι σημαντικὸ ν' ἀναφερθούμε στους σκοποὺς, τους ὁποῖους ἐκκαλεῖτο νὰ υπηρετήσῃ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Οθωνείου Πανεπιστημίου, ἤδη ἀπὸ το 1837, ὁπότε καὶ ιδρύθηκε. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος ἐκφωνήθηκε στις 3 Μαΐου 1837, ἀνήμερα τῆς εγκαθίδρυσης τοῦ Οθωνείου Πανεπιστημίου ἀπὸ τον ἀρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη, τον Σχολάρχην καὶ τακτικὸ καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς σχολῆς καὶ μετέπειτα μητροπολίτη Αθηνῶν. Ὁ Μισαήλ, λοιπόν, στο λόγο του ἀνέφερε: «Μεγαλειότατε, ἐν ἀπὸ τὰ ἐνδοξα καὶ κοινωφελέστατα ἔργα τῆς εὐκλεοῦς Βασιλείας Σου, εἶναι ἀναντιρρήτως ἢ ἐν τῇ ἀρχαία ταύτη πατρίδι τῶν Μουσῶν σύστασις Πανεπιστημίου, διότι ἀφοῦ αἱ δυστυχίαι τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ ἢ

⁴⁸⁴ *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Παν/μίου Αθηνῶν, Γενικὸ Μητρώο φοιτητῶν 1837-1867 Ἀύξων ἀριθμὸς 2892*

⁴⁸⁵ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.335-336

⁴⁸⁶ Σ.Γιαννόπουλος, ὀπ, σ.826

θηριώδης τυραννία καί ἡ ἀπ' αὐτῆς ἀχώριστος βαρβαρότης ἀπεδίωξε πολλούς ἤδη αἰῶνας τὰς Μούσας ἐκ τῆς ἀρχαίας ταύτης ἐστίας των, σήμερον, Μεγαλειότατε! Διὰ τῆς συστάσεως τούτου τὰς ἀνακαλεῖς εἰς τοῦτο τό προσφιλές αὐτῶν ἐνδιαίτημα, ὄχι μόνον ἵνα χαριτώσωσι μέ τὰ πολῦτιμα δῶρα των τούς παλαιούς συμπολίτας των καί τούς κατοίκους ὄλου σου τοῦ Κράτους, ἀλλ' ἵνα καί εἰς αὐτούς ἀκόμη τούς ἐκτός τοῦ Κράτους σου Ἕλληνας ἐπεκτείνωσιν ἀπό τόν ἐπιδέξιον τοῦτον τόπον τήν θείαν αὐτῶν ἐπιρροήν. Δικαίως λοιπόν καί αὐταί θέλουσι στέγει τήν Βασιλικήν Σου κορυφήν μέ τόν τῆς εὐκλείας ἀμαράντινον στέφανον.

Ἐντεῦθεν διὰ τοῦ Πανεπιστημίου τούτου θέλει ἀνατεῖλει πάλιν τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας τό σωτήριον φῶς, διὰ νά διαλύσῃ τήν τῆς ἀμαθείας σκοτόμαιναν, ἐντεῦθεν καί τῆς τῶν ὄντων θεωρίας οἱ ἐρασταί, καί τῆς Θεμίδος οἱ λειτουργοί καί τοῦ Ἀσκληπιοῦ οἱ θιασῶται θέλουσιν ἀπαρῦει ἀφθόνως τὰς εἰς ἕκαστον ἀναγκαίας γνώσεις, διὰ νά συντελῶσιν ἔπειτα εἰς τῆς κοινωνίας ἡμῶν τήν εὐημερίαν ἐντεῦθεν τέλος καί οἱ τοῦ Ὑψίστου λειτουργοί μουόμενοι τὰς αἰωνίους καί σωτηριώδεις ἀληθείας τῆς περί ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας, θέλουσιν ἐξέρχασθαι ἱκανοί εἰς τήν διακονίαν τοῦ Θεοῦ λόγου, διὰ νά οἰκοδομῶσι τούς ἀδελφούς τῶν εἰς τήν ἀρετήν καί τήν εὐσέβειαν. Ὡς ἂν ὁ τῆς Αἰγύπτου Βασιλεὺς Πτολεμαῖος ἐδικαιώθη νά ἐπιγράψῃ εἰς τήν ὑπ' αὐτοῦ συστηθεῖσαν βιβλιοθήκην, τό «ἰατρεῖον τῆς ψυχῆς». Πολύ δικαιοτέρον δύναται νά τεθῆ εἰς τοῦτο τό ἔργον τῆς Μεγαλειότητός Σου, τό «καί ψυχῆς καί σώματος ἰατρεῖον...».

Μή θέλων ὁμως νά ἐπαναλάβω τὰ ἐν γένει ἐκ τοῦ ἔργου τούτου καλά, ὡς θαυμασίως ὑπό τοῦ συναδελφοῦ μου, τοῦ τῆς φιλοσοφίας σοφοῦ Σχολάρχου προεκτεθέντα, περιορίζομαι μόνον εἰς τόν Κλήρον τῆς Ἑλλάδος, ἀλλά ἴσως ποτέ καί εἰς ὄλον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τόν Κλήρον, διὰ τῆς πανσθενοῦς χάριτος τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ.

Ἐν ἐκ τῶν πολλῶν κακόν, ὅσα μᾶς ἐπέφερον ἡ πρώην πολιτική μας κατάστασις, καί τό πάντων ἴσως ὀλεθριώτατον, ἦτο καί ὁ ζόφος τῆς ἀμαθείας, ὅστις ἐκάλυπεν ὄλον τό ἔθνος καί αὐτό, τό πλεῖστον μέρος τοῦ ἱεροῦ Κλήρου. Ἐπειδή ὁ τῶν ἀπίστων καθ' ἡμῶν διωγμός καί ἡ ἀκόρεστος αὐτῶν πλεονεξία ἡ ἀδίκως καί ἀνόμως καί βιαίως ἀρπάζουσα τόν πλοῦτον ἐκ τῶν φιλοπόνων χειρῶν τοῦ ἔθνους, ἔτι δέ καί οἱ παντελῆς αὐτῶν ἀπό τήν παιδείαν καί ἀπό πᾶσαν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀποστροφή, μᾶλλον δέ ἀναίσθησία δέν ἄφινον τούς Ἕλληνας νά συντηρῶσιν ὅσα ἐχρειάζοντο ἐκπαιδευτικά συστήματα διὰ νά φωτίζωνται καί νά προκόπτωσιν εἰς κἀνέν εἶδος ἐπιστήμης. Τά δέ ὀλίγα τοιαῦτα, ὅσα ἐδώ καί ἐκεῖ μετά πολλῶν ἀγώνων καί κινδύνων διετηροῦντο, ὀφείλονται εἰς τήν φυσικήν τῶν Ἑλλήνων καί ἀναλλοίωτον πρός τήν μάθησιν, κλίσιν τήν ὁποίαν οὔτε τό παράδειγμα τῶν βαρβάρων κατά τήν μακροχρόνιον μετ' αὐτῶν ἐπιμιξίαν, οὔτ' αὐτή ἡ βία ἠδυνήθησαν νά ἐξαλείψωσιν ἢ νά μεταβάλωσι. Διότι συναισθανόμενοι οἱ βάρβαροι ἐνδομύχως τήν ἀδικίαν τῆς καταδυναστείας των, ἔβλεπον πάντοτε μέ ὄμμα ὑποπτον πᾶν ὅτι συνετέλει εἰς τήν ἀνάπτυξιν τῶν διανοητικῶν μας δυνάμεων καί ἡ παραμικρά σκέψις καί λαβή ἤρκει εἰς αὐτούς, ἵνα καί τό ἔργον ἀνατρέψωσι καί τόν ἐπιχειροῦντα ἐξοντώσωσι.

Ἡ ἀπάνθρωπος λοιπόν τῶν βαρβάρων καταδρομή καί ἡ ἐκ τῆς τυραννίας τοῦ ἔθνους πτώχευσις ἦσαν τὰ δύο μέγιστα κωλύματα εἰς τό νά ἐκπαιδευώμεθα ὅσον ἐπιθυμοῦμεν.

Ἐάν δέ τὰ κωλύματα ταῦτα ἦσαν μέγιστα εἰς τοῦ ἔθνους ὄλου τήν πρόοδον, εἰς τήν πρόοδο τοῦ ἱεροῦ Κλήρου εἶχον σχεδόν καταντήσει ἀνυπέρβλητα. Ἐπειδή οἱ πλειότεροι τῶν ἱερέων μηδένα πόρον ἔχοντες σταθερόν διὰ νά τρέφονται ἐξ αὐτοῦ καί νά ἀναπληρῶσι τὰς ἰδίας καί τὰς οἰκίας των ἀνάγκας, ἀλλά γλίσχρως καί εὐτελῶς ἀποζῶντες ἐκ τῆς προαιρετικῆς συνδρομῆς τῶν χριστιανῶν ἦτον ἡ πτωχοτέρα τάξις τοῦ λαοῦ, ὥστε οὐδ' εἰς αὐτά τὰ ὑπάρχοντα σχολεῖα ἠδύνατο νά ἀπέλθῃ διὰ νά διδαχθῆ, οὔτε προχειριζόμενος εἰς τήν ἰδίαν αὐτοῦ ἐκπαίδευσιν καί ἀπόκτησιν τῶν εἰς τόν χαρακτήρα τοῦ ἀπαραιτήτων γνώσεων, ὥστε νά ἀποκαθίσταται ἀληθῶς ὁδηγός τοῦ

λαοῦ καὶ διδάσκαλος κατὰ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀλλ' ἠναγκάζετο νὰ ἐνασχολῆται καὶ εἰς τὰς σωματικὰς ἐργασίας διὰ νὰ πορίζηται ἐξ αὐτῶν, ὅσα τὸ ἐπάγγελμά του δεν τοῦ ἐχορήγει. Ἐκ τούτου ἐστερημένος τῶν ἀναγκαίων γνώσεων παραιτήσας κατ'ὀλίγον τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεοῦ λόγου, ἐπεριωρίσθη εἰς μόνην τὴν ἱεροτελεστίαν τῶν μυστηρίων, παρά τὴν γνώμην βέβαιαν καὶ τὴν διάθεσίν του. Διότι ὁ Κλῆρος τῆς Ἐκκλησίας μας ἐστάθη πάντοτε ἐν γένει φίλος τῆς παιδείας. Καὶ μάρτυρες τούτου εἶναι οἱ περιώνυμοι διὰ τὴν σοφίαν τῶν ἱεράρχαι καὶ ἱερεῖς μας, οἱ διὰ τῆς παιδείας καὶ ἀρετῆς τῶν κοσμήσαντες τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς αὐτάς ἀκόμη τὰς ἡμέρας τῶν θλίψεων μας, μάρτυρες εἶναι ὡσαύτως τούτου καὶ οἱ νῦν ἐτι ζῶντες ἐπισημότεροι τῶν παιπεδευμένων μας, διότι ὅλοι σχεδὸν ἀνήκουσιν εἰς τὸν Κλῆρον. Ἀλλ' ὅμως διὰ τὰς προειρημένας ἀνάγκας τὸ πλεῖστον μέρος αὐτοῦ ἔμεινεν ἀπαιδευτον.

Ἡ ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ καταστάσεως τοῦ κλήρου βλάβη ἐξηπλώθη μετ'ὀλίγον καὶ ἔγινε πολλά ἐπαισθητὴ εἰς ὅλον λαόν, ἐπειδὴ ἐρχόμενος ὁ λαὸς εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Θεοῦ ὅστις εἶναι ἐνταυτῷ καὶ τὸ διδασκαλεῖον ἐκ τοῦ ὁποίου νὰ μανθάνῃ τὰς ἐντολάς τοῦ θεοῦ νόμου καὶ νὰ φωτίζεται εἰς τὰ χρέη του, καὶ μὴ ἀκούων πλέον καμμίαν τοιαύτην διδασκαλίαν, ἔπαυσεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχη τὴν θρησκείαν του, ὡς θρησκείαν τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς καρδίας, ἔπαυσεν ἀπὸ τοῦ νὰ τὴν μεταχειρίζεται ὡς πηδάλιον τῆς ἠθικῆς του διαγωγῆς καὶ στάθμην τῶν πράξεων του, νομίζων ὅτι ὑφίσταται μόνον εἰς τελετὰς τινὰς καὶ πράξεις μηδεμίαν πρὸς τὸ ἦθος καὶ τὴν διαγωγὴν του ἐχούσας ἐπιρροήν, ὃ ἔστιν ἔπαυσε πλέον ἢ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τοῦ νὰ ἦναι τὸ θεῖον ἐκεῖνο φῶς, τὸ ὁποῖον ἔφερε ὁ Σωτὴρ ἡμῶν εἰς τὸν κόσμον διὰ νὰ τὸν φωτίσῃ καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐδιδάσκετο πλέον. Διότι ἡ γνώσις τῆς ἀληθείας γεννᾷ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ γνώσις τοῦ καλοῦ γεννᾷ τὸν ἔρωτα πρὸς τὸ καλόν, ἡ δὲ ἄγνοια καὶ ἡ ἀμάθεια συμπροοδεύει πάντοτε μετὰ τῶν ἠθῶν τὴν διαφθοράν. Ἐκ τούτου ἡ ψυχρότης πρὸς τὴν ὀφειλομένην πρὸς πάντας ἀγάπην καὶ φιλαδελφίαν, ἐκ τούτου ἡ ἀκοσμία τῶν ἠθῶν, ἡ ἐτοιμότης εἰς τὴν ἀπάτην καὶ ἀδικίαν, ἐκ τούτου ἡ ἀδιαφορία εἰς τὴν βλάβην τοῦ πλησίον καὶ ἡ σκληρότητα εἰς τὰ δεινὰ του, ὥστε, ἐάν σήμερον ἠναγκαζόμεθα νὰ ἀποδείξωμεν τὴν θεϊότητα τῆς πίστεώς μας πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἀπὸ τῶν χριστιανῶν τὰ ἦθη, καθὼς τὸ ἔκαμναν ἄλλοτε οἱ παλαιοὶ τῆς πίστεως πρόμαχοι, ἠθέλαμεν τάχα δυνηθῆ νὰ εἴπωμεν καὶ ἡμεῖς πρὸς αὐτούς, καθὼς ἐκεῖνοι τὸ ἔλεγον μετὰ τὴν παρρησίαν (διότι ἔλεγον τὴν ἀλήθειαν) «ἴδετε τὴν διαγωγὴν μας καὶ κρίνετε ἐξ αὐτῆς τὴν θρησκείαν μας, μεταξύ ἡμῶν δὲν ὑπάρχει ἀδικία, δὲν ὑπάρχει κακουργία, ἐάν εἰς τὰς φυλακάς καὶ τὰ δεσμωτήριά σας εὐρίσκονται χριστιανοί, δὲν εὐρίσκονται οὔτε διὰ ληστείαν, οὔτε διὰ φόνον, οὔτε διὰ προδοσίαν, οὔτε διὰ καμμίαν ἄλλην αἰσχροουργίαν, ἀλλ' εὐρίσκονται μόνον διὰ τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον φέρουσιν.» Ἀλλ' ἡμεῖς τολμῶμεν σήμερον νὰ προτείνωμεν μίαν τοιαύτην ἀπόδειξιν;

Αἴτιον δὲ τῆς ἐκείνων ἀρετῆς, δὲν ἦτο κἀνὲν ἄλλο παρά ἡ συνεχῆς διδασκαλία, μετὰ τὴν ὁποίαν οἱ φωτισμένοι πνευματικοὶ πατέρες τοῦ τὸν ἐδίδασκον διηνεκῶς καὶ τὸν ἐπειθον ὅτι ἡ ἀληθινὴ καὶ ζῶσα πίστις δὲν ὑφίσταται μόνο εἰς τὸ νὰ δοξάζωμεν ὀρθῶς περὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νὰ εἴμεθα ἐνδομύχως καὶ ζωηρῶς καταπεπεισμένοι, εἴμεθα δὲ τοιοῦτο, ὅταν ἡ πίστις διαλάμπῃ εἰς τὰς πράξεις μας, γινομένη αὐτὴ ὁδηγὸς καὶ εἰς τὰς μεγίστας καὶ εἰς τὰς ἐλαχίστας, ὅταν μᾶς προτρέπη νὰ ἐνεργῶμεν ὡς τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ πράττωμεν ὡς ὄντα λογικά μόνο τὰ ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ θεοῦ νόμου ὑπαγορευόμενα. Ἀφοῦ ὅμως ἐξέλιπεν ἡ τοιαύτη διδασκαλία, ἀφοῦ οὔτε ὁ τεθλιμένος εὐρίσκη καταφύγιον εἰς τὴν ἰσχυράν τῆς παρηγορίαν οὔτε ὁ ἀμαθὴς τὸν φωτισμὸν εἰς τὰ ὅσα ἀγνοεῖ καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἄγνοια τοῦ εἶναι βλαβερωτάτη, ἀφοῦ οὔτε ὁ ἀμαρτάνων ἀκούη πλέον τὴν ἀποταμιευομένην κατ'αὐτοῦ δικαίαν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, οὔτε ὁ εὐδιάθετος τὴν προτροπὴν καὶ ἐμψύχωσιν εἰς τὸ νὰ ἀκολουθῇ ἐπιμόνως τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καλοῦ καὶ ὅλα ταῦτα διὰ τὴν ἐκ τῶν εἰρημένων περιστάσεων

ἀμαθίαν τοῦ πλείστου μέρους ἐκείνων οἵτινες χρεωστοῦν νά τόν διδάσκωσιν, ἡ πίστις τῶν χριστιανῶν ἀπεκατέστη νεκρά, διότι δέν ζωογονεῖται ὑπό τοῦ θεοῦ λόγου.

Ναί βασιλεῦ! εἰς ὅλον σχεδόν τό Βασιλεῖον σήμερον στερεῖται ὁ λαός τήν πνευματικήν τροφήν τοῦ Θεοῦ λόγου δέν ἀκούει πλέον τήν διδασκαλίαν ἐκείνην τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ ὁποία φωτίζουσα τόν νοῦν καί ἀγαθύνουσα τήν καρδίαν ὀδηγεῖ τόν ἄνθρωπον εἰς τήν μέλλουσαν μακαριότητα, ἀποδεικνύουσα αὐτόν ἐν ταῦτῳ καί ἐπί γῆς ἀκόμη μακάριον, ἐπειδή τοῦτο εἶναι τῆς χριστιανικῆς θρησκείας τό ἐξαιρετόν πλεονέκτημα, νά προάγῃ καί ν' αὐξάνῃ τήν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου διά τῆς ἀρετῆς, ἀλλ' ὁ λαός στερούμενος ἤδη τήν τοιαύτην διδασκαλίαν δέν ἀκούουσι πλέον ἄλλην φωνήν, ἄλλην νουθεσίαν, παρά τήν φωνήν καί τήν νουθεσίαν τῶν ἀλόγων ἐπιθυμῶν καί ταύτην ἀκολουθοῦντες προβαίνουσι πάντοτε εἰς τῆς ἀπωλείας τό βάραθρον.

Ἐκ τῶν εἰρημένων Μεγαλειότατε ἀποδεικνύεται τρανώτατα τό μέγεθος τῆς ὠφελείας, ἣτις δύναται νά πηγᾶσῃ ἐκ τῆς Θεολογικῆς ταύτης Σχολῆς, τῆς ὁποίας τό θεμέλιον ἔθηκε σήμερον ἡ Βασιλική Σου χεῖρ, ἐπειδή ἐξ' αὐτῆς ἐλπίζεται μέ τόν καιρόν τῆς τοιαύτης οὐσιώδους ἐλλείψεως ἡ διόρθωσις, ἐξ' αὐτῆς ποτιζόμενοι ἀπό τά ζωηρά νάματα τοῦ θεοῦ λόγου οἱ εἰς τήν διακονίαν τοῦ Εὐαγγελίου προωρισμένοι καί λαμβάνοντες τήν εἰς τόν χαρακτήρα αὐτῶν κατάλληλον μόρφωσιν, θέλουσιν ἀποκατασταθῆ ἄξιοι τοῦ Ὑψίστου λειτουργοί καί κήρυκες τοῦ Εὐαγγελίου, ἰκανώτατοι διά νά διαδίδωσι τό θεῖον αὐτοῦ φῶς εἰς τούς ἀδελφούς χριστιανούς. Διότι ὁ χριστιανισμός εἶναι φῶς ἀναμμένον δι' ὅλον τόν κόσμον, διά νά φωτίξῃ τά πνεύματα καί νά θερμαίνῃ τās καρδίας πρὸς τό καλόν, ὅταν διδάσκεται ἀπό ἀξίους καί φωτισμένους διδασκάλους. Τοῦτο μᾶς βεβαιώνει ἡ ἀλάνθαστος μαρτυρία τῆς ἱστορίας, ὅτι ὁσῶ συνεχέστερον ἐδιδάσκετο εἰς τούς χριστιανούς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, τοσοῦτον λαμπρότερον καί ἐπισημότερον ἠκμαζον αἱ ἠθικαί καί κανονικαί ἀρεταί.

Κάνεν ἄλλο Σχολεῖον Μεγαλειότατε παρά τό σχολεῖον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δέν δύναται νά πλάσῃ καί νά διαθέσῃ οὕτω τήν ἀνθρωπίνην καρδίαν. Τοῦτο εἶναι τό ἐξοχόν καί ἰδιαίτερον πλεονέκτημα εἰς αὐτό, καί οὔτε τοῦ Πλάτωνος οὔτε τοῦ Ἀριστοτέλους, οὔτε κανενός ἄλλου περιωνύμου τῆς ἀρχαιότητος ἡ σχολή ἐδυνήθη ποτέ νά καυχηθῆ ὅτι ἐμόρφωσε τούς ἀνθρώπους εἰς τήν ἀρετήν οὕτως, ὅσον ἡ σχολή τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἔθνη ὀλόκληρα ἀπό βάρβαρα καί ἄγρια ἐξημέρωσε καί ἐφώτισε καί εἰς τήν ἀειμῆν τοῦ πολιτισμοῦ ὠδήγησε, προλήψεως παλαιᾶς αἰσχύνῃν εἰς τό λογικόν τοῦ ἀνθρώπου καί κατά τῶν ὁποίων ὅστις ἐτόλμα νά ὀμιλήσῃ δέν ἐπρόσμενεν ἄλλην ἀμοιβήν παρά τό κώνειον καί τό βάραθρον, καί τās ὁποίας οὐδέ αἱ ὑψηλότεραι ιδέαι τῶν μεγίστων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος δέν ἐδυνήθησαν νά τās διορθώσωσι, μόνῃ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τās ἀνέσπασε προρρίζους καί ἀπήλλαξε τήν πάσχουσαν ἀνθρωπότητα ἀπό τήν φθοροποιάν αὐτῶν μᾶστιγα, ἔθνη ἀκοινωνήτα πρότερον καί λυσσωδῶς ὡς αἱ τίγρεις ὑπ' ἀλλήλων κατασπαραττόμενα συνέδεσε μέ τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης τόν ἱερόν σύνδεσμον.

Ἡ χριστιανική πίστις δύναται τις νά εἶπῃ κατά πάντα λόγον ἐξευγένισε τόν ἄνθρωπον καί ἀνύψωσεν ἀληθῶς τήν ἀξίαν τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου. Ἄς ρίψῃ ἕκαστος ἐν βλέμμα εἰς τά μέρη τῆς οἰκουμένης, τά ὁποία ἐφώτισεν ὁ νοητός οὗτος ἥλιος, ἄς παρατηρήσῃ ἔπειτα καί τό ἄλλο μέρος ὅπου δέν ἀνέτειλεν ἀκόμη τό οὐράνιον τοῦτο φῶς, ἄς συγκρίνῃ καί ἄς παραθέσῃ νοερῶς τήν ἠθικήν καί πολιτικήν αὐτῶν κατάστασιν, καί ἀμέσως θέλει κατανοήσῃ τοῦ λόγου μου τήν ἀλήθειαν, ἐδῶ μὲν εὐρίσκει ἦθη ἡμερα καί κοινωνικά καί τό αἶσθημα ἐν γένει τῆς φιλανθρωπίας βασιλεῦδον, ἐκεῖ δέ βαρβαρότητα, ἀγριότητα καί μισανθρωπίαν, ἐδῶ μὲν εὐνομίαν καί πολιτισμόν, ἐκεῖ δέ ἀνωμίαν καί ἀγροικίαν, ἐδῶ μὲν εὐζωίαν καί κατά τό μᾶλλον καί ἥττον ἐλευθερίαν, ἐκεῖ δέ ἀθλιότητα, δουλείαν καί τυραννίαν. Καί κατά τοῦτο ἐπληρώθη ὁ λόγος τοῦ Σωτήρος, ὅτι ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ γνώσεσθε τήν ἀλήθειαν, καί ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς. (Ἰωάννης 8.36).

Τοιαύτη είναι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἡ δύναμις, τοιαύτη ἡ ἐνέργεια! καὶ οὗτος εἶναι μάλιστα τῆς θείας αὐτῆς ρίζης ὁ ἀνευστος χαρακτήρ. Ὅστις λοιπὸν συνεργεῖ εἰς τὴν διάδοσιν τῆς τοιαύτης οὐρανίου καὶ σωτηριώδους διδασκαλίας, ἥτις, καθὼς τὴν ὀνομάζει ὁ Παῦλος, εἶναι δύναμις Θεοῦ εἰς σωτηρίαν πᾶσι τοῖς πιστεύουσι, δὲν πρέπει δικαίως νὰ ὀνομάζεται εὐεργέτης τῆς ἀνθρωπότητος ; Ἀναμφιβόλως ἕνας ἡγεμὼν, ἕνας Βασιλεὺς, ὅστις ἀγωνίζεται τοιοῦτοτρόπως, νὰ συστήσῃ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, εἶναι καὶ θεοφιλὴς καὶ φιλόανθρωπος, μᾶλλον δὲ μέγιστος τῆς ἀνθρωπότητος, εὐεργέτης, διότι προάγει μίαν διδασκαλίαν, ἥτις καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους εὐδαίμονας καὶ ἀσφαλίζει τὴν κοινωνίαν, ἐνῶ τοὺς φέρει εἰς τὴν αἰώνιον σωτηρίαν.

Διὰ ταῦτα καὶ ἡ Μεγαλειότης σου ἐπειδὴ διὰ τῆς συστάσεως ταύτης τῆς σχολῆς ἐνεργεῖς τὴν προαγωγήν τῆς τοιαύτης εὐεργετικῆς διδασκαλίας ἀποκτᾷς νέα δικαιώματα εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ εἰς τὴν ἀγάπην μας, ἥτι εἶναι ἤδη θερμὴ, εἰλικρινὴς καὶ μεγάλη. Τῶν δὲ Βασιλεῶν ὁ πολυτιμώτατος θησαυρὸς εἶναι τῶν ὑπηκόων αὐτῶν αἱ καρδίαι, τῶν ὑπηκόων αὐτῶν ἡ ἀγάπη. Τί λέγω ; Αὕτη ἡ Ἐκκλησία θέλει σέ ὑμνεῖ ὡς ἄλλον Κωνσταντῖνον τὸν μέγαν βασιλέα καὶ μέγαν ἥρωα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ καθὼς ἐκεῖνος ἀπέδωκεν εἰς αὐτὴν τὴν εἰρήνην διότι τὴν ἀπήλλαξεν ἀπὸ τοὺς διωγμούς τῶν τυράννων, οὕτω καὶ ἡ Μεγαλειότης σου ὁ Βασιλεὺς ἀποδίδεις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἢ τουλάχιστον προετοιμάζεις τό μέσον διὰ νὰ ἀποδοθῇ πάλιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὁ σωτήριος λόγος, τὸν ὁποῖον αἱ δειναὶ τοῦ ἔθνους συμφοραὶ ἔκαμαν, νὰ σιγήσῃ πολλαχοῦ καὶ ἐστέρησαν πολλοὺς τῶν πιστῶν ἀπὸ τὴν τροφήν τοῦ πνευματικοῦ τούτου γάλακτος. Ὅταν λοιπὸν οἱ πιστοὶ, συνεργόμενοι διὰ νὰ προσφέρωσι τὴν λογικὴν αὐτῶν λατρείαν εἰς τὸν Θεόν, ἀκούωσι τὸν λόγον τοῦτον τοῦ Θεοῦ, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ οἱ πιστοὶ στηρίζονται εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ οἱ πεπλανημένοι ἐπιστρέφουσιν ἀπὸ τὴν πλάνητων, καὶ οἱ ἄτακτοι νουθετοῦνται καὶ οἱ τεθλιμμένοι παρηγοροῦνται καὶ οἱ ἀμαθεῖς φωτίζονται καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ οἱ πάντες ὀδηγοῦνται εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν δικαίως θέλουσιν εὐλογεῖ ἐκ καρδίας τό ὄνομα Σου τοῦ χορηγήσαντος αὐτοῖς τό Θεῖον τοῦτο δῶρον, ὅταν δὲ αἰσθάνωνται εἰς τὴν ζωὴν των, καὶ τὴν οἰκιακὴν καὶ τὴν δημόσιαν, τὴν ἐπιρροὴν τῆς θείας ταύτης διδασκαλίας δικαίως θέλουσιν ἀναπέμπεσθαι εἰς τὸν Θεόν αἱ θερμότεραι εὐχαὶ ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν καρδιῶν αὐτῶν διὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὴν δόξαν τοῦ βασιλικοῦ σου θρόνου!

Ἐπειδὴ δὲ ἡ παρά τῆς Μεγαλειότητός σου προετοιμασθεῖσα αὕτη πνευματικὴ τράπεζα, δὲν εἶναι διὰ μόνους τοὺς ἐν τῷ κράτει σου παρατεθειμένη, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἔξωθεν ἐρχομένους καὶ θέλοντας νὰ εὐχηθῶσι, θέλει πρόκεισθαι πάντοτε ἐτοίμη, θέλουσι προσφέρει ἀναμφιβόλως καὶ αὐτοὶ τὴν αὐτὴν προσφορὰν τῆς εὐγνωμοσύνης διότι φαίνεται ὅτι ὁ τόπος οὗτος εἶναι ἐκ τῆς θείας προνοίας προωρισμένος εἰς ἕνα τοιοῦτον ὑψηλὸν σκοπὸν νὰ γίνεταί τῶν φώτων ἡ ἐστία καὶ ἐντεῦθεν νὰ μεταδίδωνται εἰς τό μέγα μέρος τῆς ἀνθρωπότητος. Διότι ἐδῶ ἐβλάστησαν τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐδῶ δὲ πάλιν καὶ σήμερον διὰ τῆς βασιλικῆς σου κηδεμονίας αἶρεται τῆς σοφίας ὁ πυρσὸς τοῦ ὁποίου αἱ φωτοβόλοι ἀκτῖνες θέλουσι διαπεράσει καὶ εἰς μακρὸν διάστημα τῶν ἀνατολικωτέρων μερῶν καὶ νὰ φωτίσωσι καὶ ἐκεῖνον τὸν πνευματικὸν ὀρίζοντα τὸν ὑπὸ τοῦ ζόφου τῆς ἀμαθείας ἐσκοτισμένον, ἐδῶ ἤρχοντο ἄλλοτε οἱ ἐνδοξότεροι πατέρες τῆς ἐκκλησίας μας, οἱ μεγάλοι τῆς οἰκουμένης διδάσκαλοι διὰ νὰ ἀπαντήσωσι τὰ νάματα τῆς παιδείας, ἐδῶ θέλουσι συχνάζει καὶ σήμερον, ἐκτός τῶν ἄλλων καὶ οἱ εἰς τὴν διακονίαν τοῦ εὐαγγελίου ἀφοσιούμενοι, διὰ νὰ φωτίζονται καὶ φωτιζόμενοι νὰ φωτίσωσι τό τοῦ Χριστοῦ λογικὸν ποίμνιον.

Ὅποια δόξα διὰ τὸν συστητὴν τοιοῦτου καλοῦ! δόξα ἥτις θέλει διαμένει αἰώνιος, διότι ἡ ἐξ ἀπάντων τῶν ἄλλων ἔργων γενομένη ταχέως ἀφανίζεται καὶ διαλύεται, αἱ στήλαι καὶ οἱ ἀνδριάντες καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ ἄλλα τὰ τοιαῦτα μνημεῖα, διὰ τῶν ὁποίων ἀγωνίζονται νὰ παραδώσωσιν τινες εἰς τοὺς μεταγενεστέρους τὰ ὀνόματα καὶ

τήν δόξαν των, ἀφανίζονται εἰς τήν λήθην ὑπό τοῦ χρόνου, μόνη δέ ἡ δόξα ἢ ἐκ τῶν ἔργων τῶν γινομένων πρὸς φωτισμόν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅποιον εἶναι καί τὸ τῆς Σῆς Μεγαλειότητος, εἶναι αἰώνιος καὶ ὄσῳ περισσότερο παλαιοῦνται τοσοῦτῳ μᾶλλον αὐξάνει καὶ λαμπρύνεται. Πολλῶν δορικτητόρων, οἵτινες κατέστρεψαν κραταιάς βασιλείας, καθυπέταξαν ἔθνη μεγάλα καὶ ἰσχυρά καὶ ἐξέπληξαν τοὺς συγχρόνους των ἐλησμονήθησαν σχεδὸν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀνδρῶν, ὅμως ὅσοι ἠγωνίσθησαν εἰς τὸν φωτισμόν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος διέμειναν καὶ θέλουσι διαμένειν αἰώνιος ὑμνούμενα καὶ θαυμαζόμενα, διότι μόναι αἱ πρὸς βελτίωσιν τῶν λαῶν, αἱ πρὸς φωτισμόν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου πράξεις εἶναι ἀείμνηστοι, καὶ διεγείρουσιν εἰς τῶν συγχρόνων καὶ τῶν μεταγενεστέρων τὰς ψυχὰς τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τὸν ἔπαινον. Μόναι αἱ τοιαῦται πράξεις κύριως χαρακτηρίζουσι τοὺς μεγάλους ἀνδρας. Διὰ τοῦτο, ὅταν ἡ ἱστορία μᾶς παρουσιάζει τὸν μέγαν Ἀλέξανδρον νικητὴν εἰς τὴν ἐν Ἰσσοῦ καὶ τὴν ἐν Ἀρβέλοις μάχην καὶ καταστρέφοντα τὴν Περσικὴν αὐτοκρατορίαν, τὸν θαυμάζομεν μὲν ὡς ἐμπειρον στρατηγόν καὶ ἀνδρείον πολεμιστὴν, ἀλλ' ἐνταυτῷ συναισθανόμεθα μὲ κάποιαν νέμεσιν τὴν κενοδοξίαν, ἥτις τὸν ἐσπρωξε νὰ φέρει τὸν ὄλεθρον καὶ τὴν καταστροφὴν τοσοῦτων ἀνθρώπων, ὅταν ὅμως τὸν βλέπομεν εἰς τὴν Βακτριανὴν εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἀσίας συναθροίζονται ὀγδοήκοντα χιλιάδες παιδῶν καὶ χορηγοῦντα εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα διὰ νὰ διδάσκωνται τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα, τότε βλέπομεν εἰς αὐτὸν τὴν ὄντως μεγάλην καὶ ὑψηλὴν ιδέαν νὰ ἐξελληνίσῃ τὴν Ἀσίαν, ὃ ἐστὶ νὰ φωτίσῃ τὴν ἀνθρωπότητα!

Τοιοῦτος εἶναι Μεγαλειότατε καὶ τοῦ ἰδικοῦ σου ἔργου ὁ χαρακτήρ, ἀποβλέπει ἐν γένει τὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀποβλέπει δὲ καὶ ἰδιαίτερος καὶ τὴν δόξαν καὶ τὴν ὠφέλειαν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο θέλει ἀνυψώσει τὴν δόξαν σου, διὰ τοῦτο θέλει σύρει τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν ἐπερχομένων γενεῶν καθὼς σύρει καὶ ἤδη τὴν ἰδικὴν μας. Ναὶ Μεγαλειότατε! ἐπειδὴ τὸ ἔργον ἀφορᾷ καὶ τὴν ὠφέλειαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, ὑπό τούτων μὲν σοι ὀφείλεται εὐγνωμοσύνην αἰώνιος, αὐτὸς δὲ ὁ Θεὸς θέλει στέψει τὴν βασιλικὴν σου κορυφὴν μὲ τῆς δόξης τὸν ἀειθαλλῆ στέφανον κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν του. Τῷ δοξάσαντι με δώσω δόξαν».⁴⁸⁷

Ὁ λόγος αὐτὸς τοῦ ἀρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη καθίσταται εἴκοσι τέσσερα χρόνια μετὰ πῖο σύγχρονος ἀπὸ ποτέ, καθὼς ἡ κατάστασις τῆς Ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας δὲν ἔχει βελτιωθεῖ. Σε καμία περίπτωσι, βέβαια, δὲν υφίσταται ὁ ζυγὸς τῆς Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὡστόσο ἡ ἐλληνικὴ πολιτεία εἶναι ἐκεῖνη, ἡ ὁποία πλέον δὲν ἐπιτρέπει στὴν Ἐκκλησίαν ν' ἀναπνεύσει. Ἡ κατάστασις τοῦ ἱεροῦ κλήρου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀπελπιστικὴ, ἐνῶ ἡ διοικοῦσα Ἐκκλησία εἶναι παγιδευμένη στα πολιτικὰ παιχνίδια ἐξουσίας. Ὁ Πανάρετος Κωνσταντινίδης ἀποφασίζει νὰ σπουδάσει στὴ Θεολογικὴ σχολή, ὄχι ἀπὸ κενοδοξία, ἀλλὰ ἐπειδὴ, ὅπως ἀνέφερε καὶ ὁ Μισαήλ Αποστολίδης στὸ λόγῳ του: «Οἱ τοῦ Ὑψίστου λειτουργοὶ μνύμενοι τὰς αἰωνίους καὶ σωτηριώδεις ἀληθείας τῆς περὶ ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας, θέλουσιν ἐξέρχεσθαι ἱκανοὶ εἰς τὴν διακονίαν τοῦ θείου λόγου, διὰ νὰ οἰκοδομῶσι τοὺς ἀδελφούς των εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ εὐσεβείαν».

Ὁ ἱεροδιάκονος Πανάρετος εἶχε διαπιστώσει ὅτι καὶ κατὰ τὴν δικὴν του ἐποχὴ «ἡ πίστις τῶν χριστιανῶν ἀπεκατέστη νεκρά, διότι δὲν ζωογονεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ λόγου». Ἡ ἐπικρατοῦσα αὐτὴ κατάστασις ὀφείλεται στὸ ὅτι «ἔπαυσε πλέον ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τοῦ νὰ ἦναι τὸ θεῖον ἐκεῖνο φῶς, τὸ ὅποιον ἔφερεν ὁ Σωτὴρ ἡμῶν εἰς τὸν κόσμον διὰ νὰ φωτίσῃ καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐδιδάσκετο πλέον. Διότι ἡ γνώσις τῆς ἀληθείας γεννᾷ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ γνώσις τοῦ καλοῦ γεννᾷ τὸν ἔρωτα

⁴⁸⁷ *Λόγοι ἐκφωνηθέντες ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως καὶ τῶν τεσσάρων σχολαρχῶν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ὁθωνος, Αθήνα 1837, σ.1-12*

πρός τό καλόν, ἡ δέ ἄγνοια καί ἡ ἀμάθεια συμπροοδεύει πάντοτε μέ τῶν ἡθῶν τήν διαφθοράν». Οἱ σπουδές, λοιπόν, στη Θεολογική σχολή συνιστοῦσαν το μέσον, προκειμένου ο Πανάρετος να καταστήσει εαυτόν ικανό οδηγό και διδάσκαλο του λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅπως απαιτοῦσε το ιερατικό ἀξίωμα.

Ο Πανάρετος εἶχε την τύχη να μαθητεύσει δίπλα σε ἐξαίρετους επιστήμονες και ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες ὅπως ο Κωνσταντῖνος Κοντογόννης (ἐκτακτος 1837-1841, τακτικός 1841-1878),⁴⁸⁸ ο Παναγιώτης Ρομπότης (ἐκτακτος 1858-1868, τακτικός 1868-1875),⁴⁸⁹ ο Αλέξανδρος Λυκούργος (ἐκτακτος 1860-1864, τακτικός 1864-1868, ἐπίτιμος 1867-1875), και ο Θεόκλητος Βίμπος (ἐκτακτος 1860-1867, τακτικός 1867-1869, ἐπίτιμος 1869-1903).⁴⁹⁰ Ο Κωνσταντῖνος Κοντογόννης γεννήθηκε στην Τεργέστη το 1812 και με διάταγμα στις 22 Ἀπριλίου 1837 διορίσθηκε ἐκτακτος καθηγητής Θεολογίας και συγχρόνως ἐπίτιμος καθηγητής τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς. Με διάταγμα στις 18 Σεπτεμβρίου 1841 προήχθη σε τακτικό καθηγητή τῆς θεολογίας στην οποία δίδαξε μέχρι το θάνατό του στις 16 Νοεμβρίου 1878. Μετά την ἀποχώρηση του Μισαήλ Ἀποστολίδη (1852) ἀπό τη θεολογική σχολή μέχρι το 1864 ἦταν ο μόνος τακτικός καθηγητής τῆς σχολῆς, καθώς ο Θεόκλητος Φαρμακίδης προσερχόταν σπανιότατα στο πανεπιστήμιο, προκειμένου να διδάξει. Ο Κωνσταντῖνος Κοντογόννης δίδαξε τα μαθήματα τῆς ἐγκυκλοπαιδείας και μεθοδολογίας τῆς Θεολογίας, εβραϊκή ἀρχαιολογία, εἰσαγωγή και ἐρμηνεία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐκκλησιαστική ἱστορία και ἐκκλησιαστική γραμματολογία.⁴⁹¹

Ο Παναγιώτης Ρομπότης γεννήθηκε στο Κρανίδι το 1830. Διορίσθηκε ἐπίτιμος καθηγητής τῆς Θεολογίας στις 13 Ἀυγούστου 1858, ἐνῶ το 1868 προήχθη σε τακτικό. Πέθανε στις 6 Ἰουλίου 1875, την περίοδο κατά την οποία διετέλεσε πρύτανης του Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου. Το ἔτος 1870 χειροτονήθηκε πρεσβύτερος. Ο Παναγιώτης Ρομπότης δίδαξε τα μαθήματα τῆς δογματικῆς, τῆς ἠθικῆς και τῆς λειτουργικῆς.⁴⁹²

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος γεννήθηκε στη χώρα τῆς Σάμου το 1827. Στις 9 Μαΐου 1860 διορίσθηκε ἐκτακτος καθηγητής τῆς Θεολογικῆς σχολῆς, ἐνῶ το 1862 εἰσέρχεται στις τάξεις του ἱεροῦ κλήρου. Στις 6 Νοεμβρίου 1864 προάγεται σε τακτικό καθηγητή. Διδάσκει στη θεολογική σχολή μέχρι τον Ἰούλιο του 1866, ὁπότε και χειροτονεῖται ἀρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου. Τον Μάιο του 1867 ἀνακηρύσσεται ἐπίτιμος καθηγητής τῆς θεολογίας. Ο Αλέξανδρος Λυκούργος δίδαξε ἐγκυκλοπαιδεία τῆς θεολογίας, ομιλητική, συμβολική και ἱστορία δογμάτων. Πέθανε στις 17 Ὀκτωβρίου 1875.

Ο Θεόκλητος Βίμπος γεννήθηκε στην Ἀθήνα το 1832. Στις 8 Δεκεμβρίου 1860 διορίσθηκε ἐκτακτος καθηγητής τῆς θεολογίας, ἐνῶ το 1866 εἰσέρχεται και αὐτός στις τάξεις του ἱεροῦ κλήρου. Στις 22 Νοεμβρίου 1867 προάγεται σε τακτικός καθηγητής τῆς θεολογικῆς σχολῆς μέχρι το 1869, ὁπότε χειροτονεῖται ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας και Κυνουρίας, ἐνῶ συγχρόνως ἀνακηρύσσεται ἐπίτιμος καθηγητής. Ο Θεόκλητος Βίμπος υπῆρξε ο πῶτος, ο οποίος δίδαξε την εβραϊκή γλώσσα, εἰσαγωγή και ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκ του εβραϊκοῦ κειμένου. Πέθανε στην Ἀθήνα στις 30 Δεκεμβρίου 1903.⁴⁹³

Ο Πανάρετος ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη θεολογική σχολή ὕστερα ἀπό πενταετή φοίτηση. Ἀνακηρύχθηκε πτυχιούχος τῆς θεολογίας κατά τη διάρκεια του

⁴⁸⁸ Δ.Σ.Μπαλάνος, *Ἡ Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1931, σ.6

⁴⁸⁹ Δ.Σ.Μπαλάνος, ὀ.π, σ.7

⁴⁹⁰ Δ.Σ.Μπαλάνος, ὀ.π, σ.8

⁴⁹¹ Δ.Σ.Μπαλάνος, ὀ.π, σ.6-7

⁴⁹² Δ.Σ.Μπαλάνος, ὀ.π, σ.7

⁴⁹³ Δ.Σ.Μπαλάνος, ὀ.π, σ.8

ακαδημαϊκού έτους 1865-1866.⁴⁹⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υφίσταται πηγή η οποία να μαρτυρά την ακριβή ημερομηνία αποφοίτησής του. Ωστόσο, τόσο οι δυνατότητες του Παναρέτου όσο και η φιλομάθειά του θα τον οδηγήσουν κατά την περίοδο των ετών 1870-1874 στη Γερμανία για περαιτέρω σπουδές στους τομείς της θεολογίας και, κυρίως, της φιλοσοφίας.

⁴⁹⁴ Πρακτικά Συνεδρίασης Θεολογικής Σχολής Παν/μιου Αθηνών, 4-11-1897, σ.1

4.γ. Οι σπουδές του Παναρέτου στη Γερμανία και η πρώτη επιστημονική δημοσίευση

Σύμφωνα, με τη συνέλευση της Θεολογικής Σχολής στις 4 Νοεμβρίου 1875 πληροφορούμαστε, ότι ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης «λαβών άποφοιτήριον μετέβη εις Γερμανίαν ένθα έν τοίς Πανεπιστημίοις τής Λειψίας καί τής Έρλάγγης επί τετραετίαν ήκροάσατο γενικών μαθημάτων όντων οίον φιλοσοφικών και άλλων γενικών πάνυ δέ όλίγων θεολογικών μαθημάτων»⁴⁹⁵. Ο Πανάρετος, λοιπόν, στη Γερμανία παρακολούθησε μαθήματα, τα οποία άπτονταν της θεολογικής και φιλοσοφικής επιστήμης. Στο πανεπιστήμιο, μάλιστα, της Έρλάγγης ανακηρύχθηκε διδάκτορας της φιλοσοφίας, όπως ο ίδιος αναφέρει στο σύγγραμμά του «Η άκαδημία ήτοι πραγματεία περί τής Άθήνησι Πλατωνικής Σχολής», στο οποίο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στη συνέχεια.

Κατά το πρώτο μισό τού 19^{ου} αιώνα η επιστήμη της θεολογίας στη Γερμανία γνώρισε μεγάλη ακμή. Κύριος εκφραστής τής θεολογικής σκέψης υπήρξε ο Σλεισμάιχερ (1834-1890), ο οποίος μελέτησε διεξοδικά το φιλοσοφικό σύστημα του Πλάτωνα και μετέφρασε πολλά από τα συγγράμματά του. Ο Σλεισμάιχερ έδωσε νέα πνοή στη θεολογική επιστήμη, καθώς η πολυμαθειά του και η φιλοσοφική σκέψη του τον οδήγησε στη δημιουργία νέων επιστημονικών μεθόδων. Ωστόσο, οι θεολογικές αρχές του Σλεισμάιχερ βρίσκονται σε στενή συνάφεια με το φιλοσοφικό σύστημα του ορθολογισμού, το οποίο αναπτύχθηκε, ήδη, τον 18^ο αιώνα και το οποίο αποδεχόταν ως ανώτατο κριτήριο της θρησκευτικής διδασκαλίας τη χρήση του ορθού λόγου.

Ο Σλεισμάιχερ θεωρούσε ως πηγή και κριτήριο της χριστιανικής διδασκαλίας όχι την Αγία Γραφή ή τη διδασκαλία των συμβόλων, αλλά «τήν ζώσα χριστιανική συνείδηση εκάστης έποχής». Πίστευε, δηλαδή, ότι ο θεολόγος δεν πρέπει να διδάσκει τί πίστευαν οι συγγραφείς τής Αγίας Γραφής ή οι εκκλησιαστικοί διδάσκαλοι άλλων εποχών, αλλά τί πιστεύει η συνείδηση των χριστιανών της εκκλησίας του σήμερα, καθώς η κοινωνία αναπτύσσεται και μεταβάλλεται. Ωστόσο, ο θεολόγος οφείλει να μην αδιαφορεί για τη διδασκαλία των Αγίων Γραφών, όπως έπρατταν οι ορθολογιστές, επειδή η θρησκευτική συνείδηση της εκάστοτε εποχής συνιστά προϊόν της διδασκαλίας, η οποία πηγάζει από την Αγία Γραφή και την εκκλησιαστική παράδοση στο σύνολό της. Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν επιτρέπεται στο θεολόγο να υποκύπτει τυφλά στο κύρος της Γραφής και της εκκλησιαστικής παράδοσης, όπως έπρατταν οι Λουθηρανοί και εν μέρει οι Υπερφυσικοί.

Το σπουδαιότερο δογματικό σύγγραμμα του Σλεισμάιχερ ήταν «Η χριστιανική πίστις κατά τάς άρχάς τής ευαγγελικής Έκκλησίας έκτεθειμένη». Σύμφωνα, με το γερμανό θεολόγο η δογματική θεολογία συνιστά την επιστήμη της συνάφειας, καθώς επιδιώκει να εναρμονίσει τη σχέση της κοινωνίας με τη χριστιανική διδασκαλία. Σε κάθε περίπτωση η συνείδηση για το Θεό προϋποθέτει την πίστη. Η ευσέβεια καθ'εαυτήν δεν συνιστά ούτε γνώση ούτε πράξη αν και η ανάπτυξή της δεν είναι δυνατή χωρίς την ύπαρξη αυτών των δύο στοιχείων, αλλά συνιστά κυρίως κλίση και διάθεση της καρδιάς, συνιστά αίσθημα ζωής.⁴⁹⁶

Μετά τον Σλεισμάιχερ οι γερμανοί θεολόγοι διαιρέθηκαν στους ελευθερόφρονες και στους αυστηρούς θεολόγους. Ο σπουδαιότερος από τους ελευθερόφρονες θεολόγους υπήρξε ο Χάζε, ο οποίος από το 1830 διετέλεσε καθηγητής στην Ιένη. Σύμφωνα, με τον Χάζε ο Χριστός συνιστά τον ιδεώδη άνθρωπο, ο οποίος είναι απαλλαγμένος από κάθε μορφή αμαρτίας και ο οποίος εγκολπώνει στην ύπαρξή του το «πλήρωμα της αγάπης». Ο Χάζε θεωρούσε ότι κάθε ευσεβής άνθρωπος, ο οποίος αγαπάει το Θεό και

⁴⁹⁵ Πρακτικά Συνεδρίασης Θεολογική Σχολής Παν/μιου Αθηνών, 4-11897, σ.1

⁴⁹⁶ Α.Δ.Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1897, σ.340

τείνει να ομοιάσει σε αυτόν έχει τη δυνατότητα να καταστεί Θεός. Επιπλέον, ο χριστιανισμός κατά τον Χάζε εισήγαγε στη ιστορία περισσότερο ένα θρησκευτικό πνεύμα παρά την αγάπη για το Θεό ή το στοιχείο της τέλει θρησκείας. Η αγάπη για το Θεό συνιστά την ουσία της θρησκείας, καθώς δια μέσου της αγάπης ο άνθρωπος ενώνεται με το άπειρο και το τέλει. Ο Χάζε πρέσβευε, ότι η χριστιανική θεολογία οφείλει να είναι λογική (*rationelle Theologie*)⁴⁹⁷ και να συνδυάζει την πίστη με τη γνώση, εξυψώνοντας την πίστη σε γνώση. Ωστόσο, η χριστιανική θεολογία οφείλει να μην απογυμνώσει και να μην περιορίσει τη χριστιανική πίστη σε ορισμένες λογικές θρησκευτικές αλήθειες, όπως επεδίωκε το φιλοσοφικό κίνημα του ορθολογισμού, αλλά πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την ιστορική πορεία του χριστιανισμού, επειδή μόνο όταν το θρησκευτικό πνεύμα εισαχθεί στα πλαίσια της ιστορίας και προσλάβει μία συγκεκριμένη μορφή δύναται να καταστεί πραγματικά ισχυρό.

Επιπλέον, κατά τον Χάζε στα εκκλησιαστικά δόγματα πρέπει να αναζητείται πρωτίστως η ενυπάρχουσα λογική αλήθεια παρά το πνεύμα και η ουσία τους. Καθίσταται, λοιπόν, αναγκαία η διάκριση του δογματικού τύπου από την «εξωτερική» διατύπωσή του, καθώς αυτή μεταβάλλεται με την ανάπτυξη των κοινοτήτων. Το υπερφυσικό στοιχείο, το οποίο συνιστά προϊόν της φαντασίας, αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο κάθε θρησκείας μη εξαιρουμένης και της χριστιανικής. Σύμφωνα, με τον Χάζε η θρησκευτική θεώρηση των όντων παραβλέπει την αιτία των συμβάντων και ανατρέχει στο Θεό, ο οποίος αποτελεί σύμφωνα με αυτή την τελευταία αιτία (*religioser supranaturalismus*).⁴⁹⁸ Τα κυριότερα έργα του Χάζε υπήρξαν «Ο βίος του Ιησού Χριστού», «Η Ιστορία του Ιησού Χριστού», «Η Δογματική» και «Η Γνώση».⁴⁹⁹

Στον αντίποδα των ελευθεροφρόνων θεολόγων βρίσκονταν οι αυστηροί θεολόγοι, οι οποίοι θεωρούσαν τις θεολογικές προσεγγίσεις των πρώτων ως πλάνη, η οποία προκλήθηκε από τις θέσεις του λουθηρανισμού και καλβινισμού, οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα. Οι θεολόγοι αυτοί παραμένουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό πιστοί στα συμβολικά βιβλία του προτεσταντισμού και υποστήριζαν την αποκάλυψη, την αυστηρή θεοπνευστία της Αγίας Γραφής, τα υπέρλογα δόγματα και θαύματα της Γραφής.

Οι κορυφαίοι των ελευθεροφρόνων θεολόγων υπήρξαν ο Χόφμαν, ο Λούθαρθ Θωμάζιος, ο Έγγστεμπεργκ, ο Άρλες, ο Γκέγκε, ο Μάρτενσεν, ο Κάνης, ο Βίλμαρ και ο Κλείφοθ. Οι επιστήμονες αυτοί συγκρότησαν στη Γερμανία τη λεγόμενη « αυστηρή ορθόδοξη σχολή».⁵⁰⁰ Ο σπουδαιότερος των αυστηρών αυτών λουθηρανών υπήρξε αναμφισβήτητα ο καθηγητής θεολογίας Χόφμαν στο πανεπιστήμιο της Ερλάγγης, στο οποίο μετεκπαιδεύτηκε ο Πανάρετος. Ο Χόφμαν υπήρξε ένας επιστήμονας ιδιαίτερα προικισμένος. Δεν αποδεχόταν τον κλασικό θάνατο του Κυρίου, αλλά δεχόταν ότι ο Χριστός έσωσε τον κόσμο μέσω της υπακοής προς τον Πατέρα Του και της αγάπης Του προς τους ανθρώπους. Η αγάπη Του αυτή προς τον Πατέρα μεταλαμπαδεύεται και σε όσους πιστεύουν σε Αυτόν, καθώς έρχονται σε πνευματική κοινωνία μαζί Του. Για τον Χόφμαν ο Χριστός δεν θυσιάστηκε «άνθ'ήμῶν» αλλά «ὐπὲρ ἡμῶν».⁵⁰¹ Εξαιτίας, αυτών των πεποιθήσεών του κατηγορήθηκε από τους αυστηρούς λουθηρανούς.

Συγχρόνως, ο Μάρτενσεν, ο οποίος διετέλεσε επίσκοπος στην Κοπεγχάγη θεωρείται άριστος λουθηρανός θεολόγος. Ανάμεσα στα άλλα συγγράμματά του συνέγραψε «Εγχειρίδιο δογματικής», «Απολογία του Χριστιανισμού», «Ηθική» και «Ερμηνεία του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου». Επίσης, ο Κάνης, καθηγητής στο πανεπιστήμιο της

⁴⁹⁷ Α.Δ.Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1897, σ.344

⁴⁹⁸ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π.*, σ.344

⁴⁹⁹ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π.*, σ.345

⁵⁰⁰ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π.*, σ.347

⁵⁰¹ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π.*, σ.348

Λειψίας συνέγραψε «Εγχειρίδιο Δογματικής». Οι Βίλμαρ και Κλείφοθ υπήρξαν οι φανατικότεροι υποστηρικτές τού λουθηρανισμού.

Παράλληλα, όμως, προς την ελευθερόφρονη και την αυστηρή αναπτύχθηκε και η μεσάζουσα θεολογική σχολή. Οι εκπρόσωποί της αποδέχονταν τον υπερφυσικό χαρακτήρα της Αγίας Γραφής, όπως και οι εκπρόσωποι της αυστηρής θεολογίας. Εντούτοις, εξέφραζαν κάποιες επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία πολλών διηγήσεων της Αγίας Γραφής, χωρίς όμως να αμφισβητούν την θεοπνευστία Της. Διατύπωναν την άποψη, ότι η χριστιανική θρησκεία είναι θεϊκή μόνο ως προς την ουσία της, όμως ως προς τη μορφή της είναι ανθρώπινη. Οι θεολόγοι αυτής της σχολής δεν δεσμεύονταν από τα συμβολικά βιβλία του προτεσταντισμού τού 16^{ου} αιώνα. Οι κρίσεις τους ήταν απολύτως ελεύθερες, στοιχείο το οποίο συνιστούσε στοιχείο ομοιότητας με τους ελευθερόφρονες θεολόγους. Η μεσάζουσα θεολογία εμπεριείχε τα στοιχεία της αμφιβολίας, της εναλλαγής και της αοριστίας. Για το λόγω αυτό ονομάστηκε «η θεολογία τού ναι και του όχι».⁵⁰² Κύριοι εκπρόσωποι της θεολογικής αυτής σχολής υπήρξαν ο Νέανδρος και ο Θόλουκ, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το βίο και τα θαύματα του Ιησού Χριστού, την έννοια της θεοπνευστίας, αλλά και τις υποστάσεις του Θεού.⁵⁰³ Επίσης, σημαντικός εκπρόσωπος της μεσάζουσας θεολογίας υπήρξε ο Δόνερ⁵⁰⁴, ο οποίος ασχολήθηκε με το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, χαρακτηριστικό είναι το σύγγραμμά του «Η διδασκαλία περί του προσώπου του Ιησού Χριστού». Το 1880, μάλιστα, εξέδωσε μελέτη με θέμα τη δογματική διδασκαλία της Ευαγγελικής Εκκλησίας.

Εν μέσω, λοιπόν, αυτού του θεολογικού διαλόγου ο Πανάρετος είχε την ευκαιρία να γνωρίσει σε βάθος όχι μόνο το θεολογικό αλλά γενικότερα τον επιστημονικό τρόπο σκέψης, ο οποίος υφίστατο στη Δυτική Ευρώπη και συγκεκριμένα στη Γερμανία και ο οποίος ήταν ολότελα διαφορετικός από εκείνον που επικρατούσε στην Ελλάδα και τον οποίο πρέσβευε η Ορθόδοξη Ανατολική Παράδοση. Οι σπουδές στη Λειψία και στην Ερλάγγη θα τον προετοιμάσουν, προκειμένου ν'αντιμετωπίσει τις σοβαρές δυσχέρειες, τις οποίες πρόκειται να συναντήσει στην Ελλάδα στην προσπάθειά του να σταδιοδρομήσει ως διδάσκων στο Εθνικό πανεπιστήμιο.

Οι τετραετείς σπουδές του Παναρέτου επισφραγίστηκαν με την ανάδειξή του σε διδάκτορα της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Ερλάγγης. Ενδεικτικά έγγραφο του Πανεπιστημίου της Ερλάγγης αναφέρει: Concept

E.No 822

Königlich Bayerische Friedrich-Alexanders Universität

ERLANGEN

Sitten Zeugniß

Pro examine

Vom am 3. November 1873 immatriculirten Candidaten der Theologie und Philosophie Herrn Panaretos Constantinides aus Athen in Griechenland wird hinsichtlich seines Verhaltens auf der hiesigen königl. Universität vom obigen Tage bis zum Schluß des Wintersemesters 1873/74 bezeugt, daß von demselben in disziplinärer und polizeilicher Hinsicht nichts Nachtheiliges bekannt geworden ist.

Zur Urkunde dessen ist dieses Zeugniß unter Jasiegel der Universität ausgefertigt und von dem zeitlichen Prorector eigenhändig unterzeichnet worden

Erlangen, den 18 Maerz 1874

Universitäts- Prorector

[Signature]

⁵⁰² Α.Δ.Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1897, σ.349

⁵⁰³ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π*, σ.350

⁵⁰⁴ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π*, σ.352

Verzeichnis der Vorlesungen

Auf welche sich der Herr stud. theol. Et philos. Constantinides während seines Aufenthalts an der hiesigen Universität inscristät hat.

Lehrgegenstände	Lehrer
W.S. 1873/74	
Evangelium Johannis	Dr. Herzog
Privatleben der Griechen	Dr. Müller
Geschichte der neueren Philosophie seit Kant	Dr. Heyder
Philosophische Encyklopädie	Dr. Schmid
Zur Beglaubigung	
Erlangen den 18. Maerz 1874	
Univ. Syndikat	

Το 1874 λίγο πριν την επιστροφή του στην Ελλάδα εξέδωσε το σύγγραμμά του «Η άκαδημία ήτοι πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς». Το συγκεκριμένο πόνημα φέρει ιδιόχειρη αφιέρωση, η οποία αναφέρει: «Τῷ Σεβασμιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Μαντινείας καί Κυνουρίας μετά σεβασμοῦ Π. Κωνσταντινίδης Ἐρλάγγη 1874». Το σύγγραμμά του, λοιπόν, ο Κωνσταντινίδης το αφιερώνει στον αρχιεπίσκοπο Μαντινείας και Κυνουρίας, δηλαδή στον Θεόκλητο Βίμπο, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1869⁵⁰⁵ είχε χειροτονηθεί αρχιεπίσκοπος στην εν λόγω αρχιεπισκοπή.

Η συγκεκριμένη επιστημονική μελέτη αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από εννέα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο τιτλοφορείται «Ἀκαδημία καθόλου-Πλατωνική Ἀκαδημία-Διαστολή τοῦ ὀνόματος Ἀκαδημία-Τόπος διδασκαλίας».⁵⁰⁶ Ο Πανάρετος στο κεφάλαιο αυτό αναφέρει: «Ἀκαδημία ὀνομάζετο ἔκπαλαι ἐν Ἀθήναις ὁ ἐκτός τῆς πόλεως καί ἐντός τῶν ὀρίων τοῦ Κηφισοῦ καί τοῦ ἕξω Κεραμεικοῦ χῶρος, ὃς ἀνυδρος καί ἀρχμηρός πρότερον ὄν, ὑπό Κίμωνος τοῦ Μιλτιάδου, κατάρρυτος καί ἄλσος ἠσκημένον ὑπ' αὐτοῦ δρόμοις καθαροῖς καί συσκίοις περιπάτοις ἀπεδείχθη, καί οὔτινος μέρος ἀπό τῆς ἐποχῆς ἤδη τῶν Πεισιστρατιδῶν ὄρισται εἰς δημόσιον γυμνάσιον, ἐν ᾧ ἠσκεῖτο ἡ τῶν Ἀθηνῶν νεολαία.

Τό γυμνάσιον δέ τοῦτο τῇ Ἀκαμαντίδι ἀνήκον φυλῆ καί ἕξ μόλις σταδίου τοῦ Διπύλου ἀπέχον, καθίστων ἐνθεν μὲν ἱερόν τά ἐν αὐτῷ καί τά περί αὐτό ἱερά καί τά ἀγάλματα τῶν θεῶν καί ἡρώων, ἐνθεν δέ σεβαστόν οἱ ἐγγύς αὐτοῦ τάφοι καί τά μνημεῖα ἀνδρῶν ἐπιφανῶν, τερπνόν δέ οἱ ἐν αὐτῷ σύσκοι περίπατοι καί τά πέριξ αὐτοῦ ἄλσος τῶν πλατάνων, περιεβάλλετο δ' ὑπό τείχους στοαῖς καί ἐξέδραις κεκοσμημένον καί πάντοτε προΐστατο αὐτοῦ εἰδικός ἐπιτηρητής, ὁ κοινῶς λεγόμενος γυμνασιάρχης.

Οὐ μακράν δέ τοῦ γυμνασίου τούτου ἔκειτο καί ὁ Πλάτωνας κῆπος, ὃν μετά τήν ἐκ Σικελίας ἐπάνοδον αὐτοῦ ἐν ἔτει πρώτῳ τῆς ἐννενηκοστῆς ὀγδῆς Ὀλυμπιάδος (387πχ) ἠγόρασε κατά τήν ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν παρά Καλλιμάχου τινός κατά δέ τήν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου καί ἀντί δραχμῶν τρισχιλίων ἐν τούτῳ δέ διατριβῶν

⁵⁰⁵ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα, 1901, σ. 218

⁵⁰⁶ Π. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ἐρλάγγη, 1874, σ. 1

διαρκῶς ὁ Πλάτων ἠδύνατο εἰς καθημερινήν νά ἔρχηται ἐπαφήν διά τό ἐγγύς τοῦ τόπου μετά τῆς αὐτόθι χάριν σωματικῆς ἀσκήσεως συναγομένης νεολαίας.

Ὀλίγους δέ μετά τήν ἑαυτοῦ ἐπάνοδον μῆνας ἤρξατο ὁ Πλάτων διδάσκων τήν φιλοσοφίαν ἐν μιᾷ τῶν ἐν ταῖς στοαῖς τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ γυμνασίου ἐξεδρῶν, ἀκροατάς μὲν ἔχων κατ'ἀρχάς τούς εἰς τήν Ἀκαδημίαν χάριν σωμαστικῆς φοιτῶντας ἐφήβους, μετά τινα ὁμως χρόνον εἰδικόν καί πρὸς τόν σκοπόν τοῦτον καλῶς καί προσηκόντως συγκεκριτημένων κύκλον μαθητῶν, ὧν ὁ ἀριθμός κατά τās περιστάσεις διάφορος ὦν, ἀπετέλει τήν χορείαν τῶν γνησίων μαθητῶν τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς, ἣτις προώρισται νά συνενώση εἰς τό ἀρχαῖον ἐκεῖνο τῆς Ἀκαδημίας γυμνάσιον τήν σωματικὴν ἀσκησιν μετά τῆς πνευματικῆς ἐπιζήση πλέον τῶν ἐννέα αἰῶνων καί ἀναδείξη τό ὄνομα «Ἀκαδημία» ἀγήρατον καί ἀθάνατον.

Καί τοι ὁμως ὑπό τό ὄνομα Ἀκαδημία ἐννοεῖται ὅτε μὲν ὁ ἐν αὐτῇ κῆπος τοῦ Πλάτωνος, ὅτε δέ αὐτό τό γυμνάσιον εἰδικῶς καί ἀσχέτως ὡς πρὸς τό πρῶτον, ὅτε δέ ἅπας ὁ ἐντός τοῦ Κηφισοῦ καί τοῦ ἔξω Κεραμεικοῦ μετά τοῦ Ἰππίου Κολωνοῦ κατάρρυτος καί σύσκιος χῶρος, ἐν ᾧ ἔκειτο τό γυμνάσιον καί ὁ κῆπος συνάμα, καί ἅτινα ἐκλαμβάνονται πολλάκις ἀδιακρίτως ὑπό τό κοινόν ὄνομα Ἀκαδημία, οὐδόλως ὁμως πρέπει καί διά τοῦτο νά συγγέηται αὐτό τό γυμνάσιον, τό εἰδικῶς ὡς τόπος σωματικῆς ἀσκήσεως καί διδασκαλίας ὠρισμένον, μετά τοῦ ἐγγύς κήπου τοῦ Πλάτωνος, ὅστις οὐ μόνον οὐχ ὑπήρξε διδασκαλίας κέντρον, ἀλλ'οὔτε δύναται νά θεωρηθῆ τουλάχιστον ὡς τοιοῦτον διότι ὁ μὲν κῆπος ἦν ἡ κατοικία τοῦ Πλάτωνος καί τῶν διαδόχων αὐτοῦ, τό δέ γυμνάσιον Ἀκαδημία εἰδικῶς καί κατ'ἐξοχήν αὐτή ἢ διατριβή, ἐνθα ἐπί τρεῖς κατά συνέχειαν αἰῶνας ἀπό τοῦ Πλάτωνος δηλονότι μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου αὐτοῦ διαδόχου Φίλωνος τοῦ Λαρισσαίου (387-87 πχ) ἐδιδάσκοντο τά φιλοσοφικά μαθήματα.

Ἐπειδή δ'ὁ Tennemann καί ὁ Brandis, οἷς καί αὐτός ὁ Hermann φαίνεται ἐν μέρει συμφωνῶν, ἀπό κοινοῦ γνωματεύουσιν, ὅτι ὁ Πλάτων ἐν ἀρχῇ μὲν ἐδίδασκε ἐν τῷ Ἀκαδημαϊκῷ γυμνασίῳ, μετά παρέλευσιν δέ χρόνου τινός καταλιπὼν αὐτό διετέλεσε διδάσκων ἄχρι τῆς τελευτῆς αὐτοῦ ἐν τῷ ἰδίῳ κήπῳ, ἐπιτραπέιῳ ἡμῖν ἵνα παρατηρήσωμεν μεθ'ἄλλου τοῦ πρὸς τούς γεραρούς τούτους τῆς ἐπιστήμης ἱεροφάντας ὀφειλομένου σεβασμοῦ, ὅτι ἡ γνώμη αὕτη, ἦν καί ὁ Zaller αὐτός ἀποκρούει, δέν φαίνεται τοσοῦτον ἀξιόπιστος, α)διότι ἐάν παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ Πλάτων κατ'ἀρχάς μὲν ἐδίδασκεν ἐν τῷ γυμνασίῳ ἐπί τινα χρόνον, μετά δέ ταῦτα καταλιπὼν αὐτό ἐδίδασκεν ἐν τῷ ἰδίῳ κήπῳ, τότε πρέπει κατά συνέπειαν καί νά παραδεχθῶμεν, ὅτι καί οἱ διάδοχοι αὐτοῦ τόν αὐτόν τοῦ Πλάτωνος κῆπον ἐξελέξαντο ὡς διδασκαλίας τόπον, ἀλλ'ἐάν ὁ Πλάτων ἐδίδαξε ἐπί τινα μὲν χρόνον ἐν τῷ γυμνασίῳ, μετά δέ ταῦτα καί δὴ ἄχρι τῆς τελευτῆς αὐτοῦ ἐν τῷ ἰδίῳ κήπῳ τότε τίνας ἔνεκεν οὐ ποιεῖται ἔναρξιν τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ μαθημάτων εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ κήπῳ, οὔτινος ἦν κάτοχος πολὺ ἤδη πρότερον, ἢ ὅτε ἤρξατο διδάσκειν δημοσίᾳ ἐν τῷ Ἀκαδημαϊκῷ γυμνασίῳ; β)Ἐάν παραδεχθῶμεν ὅτι τά μαθήματα ἐδιδάσκοντο ὑπό τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ κήπῳ, ἐν τῷ αὐτῷ βεβαίως θα ἐδιδάσκοντο καί ὑπό τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω ἐρρέθη ἀλλ'ἐάν καί ὁ Πλάτων καί οἱ μετ'αὐτόν διάδοχοι ἐδίδασκον ἐν τῷ κήπῳ καί οὐχί ἐν τῷ γυμνασίῳ, τότε ἐν τίνι δικαιώματι διδάσκοντος ποτε τοῦ Κυρηναίου Καρνεάδου (156-129 πχ) μεγάλη τῆ φωνῆ καί ταραττοντος τήν ἡσυχίαν τῶν ἐν τῷ γυμνασίῳ προσέπεμψεν αὐτῷ ὁ γυμνασιάρχης, «μή οὕτω βοᾷν»; Ἐάν λοιπόν ὁ Ἀκαδημαϊκός Καρνεάδης ἐφιλοσόφει οὐχί ἐν τῷ γυμνασίῳ τῷ ὄντι ἀλλ'ἐν τῷ κήπῳ τοῦ Πλάτωνος, ὅποιον τι δικαιῶμα εἶχεν ἄρα ὁ γυμνασιάρχης ν'ἀποτείνῃ τοιαύτην τινά παρατήρησιν πρὸς ἄνδρα ἐντός τοῦ κτήματος τῆς σχολῆς διδάσκοντα, καί νά θέλῃ διά τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ ταύτης νά ἐπιβάλλῃ, οὕτως εἰπεῖν τῷ Καρνεάδῃ «μέτρον φωνῆς»; Ἐκτός δέ τούτου, ὅσον πλησίον καί ἂν ὑποτεθῆ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ γυμνασίου ὁ κῆπος τοῦ Πλάτωνος, δέν φαίνεται ὁμως νά ἦτό καί τοσοῦτον αὐτῷ προσκεκολλημένος, ὥστε

νά ἐξικνῆται ἡ φωνή τοῦ διδάσκοντος μέχρι τοῦ γυμνασίου καί νά ταραττή τούς ἐν αὐτῷ, ἀλλά καί τούτου ὑποτιθεμένου, ὁ γυμνασιάρχης δέν εἶχε βεβαίως ποτέ τό δικαίωμα νά ἐπιβάλλῃ σιωπήν, ἢ καί δίδῃ ἐνίοτε «μέτρον φωνῆς» εἰς τούς κυρίους τῶν πέριξ κτημάτων.

Συνεπῶς λοιπόν πρὸς τά ἀνωτέρω οὐδένα ἄλλον πρέπει κατ'ἐμὴν γνώμην νά παραδεχθῶμεν ὡς διδασκαλίας τόπον ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς μέχρι Φίλωνος τοῦ Λαρισσαίου ἢ μίαν ἐκ τῶν ἐν τοῖς στοαῖς τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ γυμνασίου ἐξεδρῶν, εἰς ἣν διδάσκων καί διδασκόμενοι συνήρχοντο καί διελύοντο ἐν τακταῖς ὥρες. Ἐπειδὴ ὁμως ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Ἀκαδημίας ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίου Σύλλα, μέχρι τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πλουτάρχου τοῦ Ἀθηναίου (87πχ-395μχ) οὐδένα ἄλλον ἀπαντῶμεν διδασκαλίας τόπον, ἢ τό ἐντός τῆς πόλεως γυμνάσιον Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου, ἐνθα ἐν ἔτει 79πχ ὁ Κικέρων εὔρε διδάσκοντα τόν διάδοχον τοῦ Φίλωνος Ἀντίοχον τόν Ἀσκαλωνίτην, παρ' ᾧ καί ὁ μαρτυρῶν ἐφοίτησεν, οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι ὡς σχολή τε καί διατριβὴ ἐχρησίμευσε ἔκτοτε ἀφ' ἐνός μὲν τό Πτολεμαϊκόν γυμνάσιον κυρίως καί κατ' ἐξοχήν, ἀφ' ἑτέρου δέ μετὰ παρέλευσιν πολλῶν χρόνων, καί ἴσως κατὰ τούς θερμούς μόνον μῆνας τοῦ θερούς, ὁ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ κῆπος τοῦ Πλάτωνος, ἐν ᾧ ὁ Ἄγγλος Ἱστοριογράφος Ἐδουάρδος Γίββων εἰσάγει τόν ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Μολοττοῦ Πρίσκου τὰς Ἀθήνας χάριν σπουδῆς ἐπισκεφθέντα Ἰουλιανόν τόν Παραβάτην (355μχ) μετὰ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν συναυλιζόμενον καί συμφιλοσοφοῦντα. Ἀπὸ δέ τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πλουτάρχου μέχρι τοῦ τελευταίου Πλατωνικοῦ διαδόχου Δαμασκίου τοῦ Σύρου (395μχ-529μχ), διὰ τε τό εὐάριθμον τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς καί τόν ἔνεκα τῆς ὠσημέραι ἀξανομένης ἐν Ἀθήναις χριστιανικῆς κοινότητος φόβον τῶν Πλατωνικῶν, φαίνεται, ὅτις ὡς διδασκαλίας κέντρον ἐχρησίμευσεν ἢ ὑπὸ τὴν ἀκρόπολιν, καί παρὰ τό Ἀσκληπιεῖον καί Διονυσιακόν θέατρον κειμένη οἰκία τοῦ κατὰ καιρὸν σχολάρχου».⁵⁰⁷

Στο δεύτερο κεφάλαιον με τίτλο «Διδακτικὴ μέθοδος» ὁ Πανάρετος αναφέρει: «Ὅποια δέ τις ἦν ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας, ἢν ἠκολούθει ἡ Πλατωνικὴ σχολή, δέν εἶναι δυνατόν νά ὀρισθῇ τι ἀπ' εὐθείας καί μετὰ θετικότητος, διότι περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου δυστυχῶς οὐδεὶς ποῦ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐκφράζεται ῥητῶς, εἰ ὁ Πλάτων ἠκολούθει ταύτην, ἢ ἐκείνην τὴν διδακτικὴν μέθοδον.

Ἡ δυσχέρεια δέ τοῦ ζητήματος τούτου, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς παρῆλθον ἐν σιγῇ, ὑπολαβόντες φαίνεται αὐτό ἐπουσιῶδες, ἠνάγκασε τούς χαλκεντέρους καί μοσοστεφεῖς τῆς Γερμανίας σοφοῦς, καί μάλιστα τούς περὶ τὴν φιλολογοῖαν καί φιλοσοφίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀσχολουμένους, ἐξαντλήσαντες τὴν θαυμασίαν καί περὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἐλάχιστα παροιμιώδη ἐπιμονὴν καί ὑπομονὴν αὐτῶν νά προσφύγωσιν ἐπιτέλους εἰς τὴν συμπερασματικὴν καί δυσχερεστάτου τούτου ἀντικειμένου λύσιν, ἢτις, καί τοι ἐπὶ εἰκασίῶν στηριζομένη, οὐδόλως φαίνεται ἀναξία παραδοχῆς, ὡς ἔχουσα ὑπὲρ ἑαυτῆς τὴν τε ἱστορίαν καί τὰ ἀθάνατα συγγράμματα τοῦ θεοῦ Πλάτωνος, ὧν οὐκ ὀλίγα αὐτὴν τὴν σχολὴν αὐτοῦ ἔχουσι τόπον συγγραφῆς, αὐτὰς τὰς πνευματικὰς αὐτῆς ἀνάγκας ἀντικειμένον, καί ἅτινα ἐπὶ τοῦ προκειμένου δύναται νά χρησιμεύσωσιν, ὡς ὁ κάλλιστος ὁδηγὸς καί ὁ ἀξιόπιστος μάρτυς.

Ἵτι δ' ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας, ὃν ἠκολούθει ἡ Πλατωνικὴ σχολή ἦν διπλοῦς τις, 1) ὁ ἀκροαματικός καί 2) ὁ διαλεκτικός, δυνάμεθα νά παραδεχθῶμεν τοῦτο στηριζόμενοι εἰς τρία τινά, α) εἰς αὐτόν τόν πρὸς διέγερσιν τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος καί τοῦ ἐξευγενισμοῦ τῆς καρδίας τρόπον τῆς διαλεκτικῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους οὐτινος καί ὁ Πλάτων αὐτός ἐπὶ πολὺν χρόνον ἠκροάσατο, β) εἰς τον κατὰ τῶν σοφιστῶν τοῦ καιροῦ ἐκείνου ἔλεγχον τοῦ Πλάτωνος διὰ τὴν ἀγνοίαν αὐτῶν περὶ τό ἐρωτῶν καί ἀποκρίνεσθαι καί εἰς τὴν ἀποδοκιμασίαν τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας αὐτῶν κύριον

⁵⁰⁷ Π. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περὶ τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη, 1874, σ.1-5

ἀντικείμενον ἐχούσης, οὐχί τὴν διέγερσιν τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνευματικοῦ βίου, ἀλλὰ τὸν ὄγκον τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν περί τούς λόγους ἐπίδειξιν καὶ γ) εἰς αὐτόν τον τρόπον, τὴν ὕλην, καὶ τό εἶδος τῆς συγγραφῆς τῶν Πλατωνικῶν συγγραμμάτων, ὧν κύριος χαρακτήρ εἶναι ἡ ὑφήγησις καὶ ἡ ζήτησις, καὶ ὧν τά πλεῖστα ἀποτελοῦσι διάλογον διαφόρων προσώπων πρὸς ἀνεύρεσιν ἀληθείας τινὸς συζητούντων.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δέ δύο τρόπων τῆς διδασκαλίας, τοῦ μὲν ἀκροαματικοῦ, ὅστις κατὰ τά τελευταῖα τοῦ Πλάτωνος ἔτη ἦν ὁ ἐν τῇ σχολῇ αὐτοῦ ἐπικρατέστερος, ἀντικείμενον ἦν ἡ λύσις καὶ ἡ ἀνάπτυξις παντός εἰς τὴν θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν φιλοσοφίαν ἀναγομένου, πρὸς εὐχερεστέραν τοῦ ὁποίου κατάληψιν ἐγένετο ἅμα ἐφαρμογὴ τε καὶ παραπομπή καὶ εἰς ἄλλα σχετικὰ συγγράμματα. Τοῦτου δέ διαρκούντος, οἱ μαθηταὶ ἢ ἠκροῶντο ἢ ἐγγραφον τὰς ἐπὶ τοῦ ἀναπτυσσομένου μαθήματος σημειώσεις τὰ κοινῶς λεγόμενα «ὑπομνήματα» ὡς τοῦτο γίνεται δῆλον ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἐκ τῶν μέχρις ἡμῶν περισωθέντων ἀποσπασμάτων τῶν σημειώσεων ἐκείνων, ἃς ὁ, τε Ἀριστοτέλης καὶ οἱ συμφοιτηταὶ αὐτοῦ ἐγραψαν κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ περὶ τῆς Ἰδέας καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ μαθήματος, τοῦ δέ διαλεκτικοῦ ἢ κατ'ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν προαναβίβασις τῶν ἀκροατῶν ἀπὸ τῶν καθέκαστα ἐπὶ τὰ καθόλου, ὅτε μὲν, διαλεκτικῶς καὶ πειραστικῶς, ὅτε δέ, ἐνδεικτικῶς καὶ ἀνατρεπτικῶς.

Οἱ τρόποι δ'οὗτοι τῆς διδασκαλίας, οὓς ἠκολούθει ἡ Πλατωνικὴ σχολή, ὁ ἀκροαματικὸς δηλονότι καὶ ὁ διαλεκτικὸς, δέν δυνάμεθα νά διΐσχυρισθῶμεν, ὅτι ἀπ'ἀρχῆς μέχρι τέλους διέμεινεν πάντοτε οἱ αὐτοὶ καὶ ἀναλλοίωτοι, οὐδόλως εἶναι ζήτημα, ὅτι ἡ ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ διδακτικὴ μέθοδος μετεβάλλετο, καὶ ὤφειλε νά συμβαδίζῃ πάντοτε αὕτη οὐ μόνον πρὸς τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τῶν πνευματικῶν αὐτῆς ἀναγκῶν, ν'ἀφίσταται ἔστιν ὅτε τῆς τετριμμένης περὶ τὴν μέθοδον τοῦ διδάσκειν ὁδοῦ, προτιμῶσα τὴν ἐπικρατεστέραν καὶ μάλλον πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον παρ'αὐτῆς σκοπὸν ἀναγκαιοτέραν θεωρουμένην ἢ μεταβολή ὁμως αὕτη οὔτε τοσοῦτον ἐπαισθητὴ παρουσιάζεται, οὔτε κατὰ πολὺ τῆς ἀρχαίας ἀποκλίνασα, διότι καὶ ἐάν παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ διαλεκτικὸς τρόπος, ὃν ἀπαντῶμεν καὶ ἐπὶ τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου (450μχ-485μχ) περιέπιπτεν ἐνιαχοῦ εἰς ἀχρηστίαν τον ἀκροαματικόν τοῦλάχιστον εὐρίσκομεν ἐν αὐτῇ ἰσχύοντα καὶ τοιοῦτον διαμένοντα μέχρι τῆς τελευταίας τοῦ βίου αὐτῆς ἡμέρας». ⁵⁰⁸

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Μαθηταὶ-Ἀκροαταὶ-Μαθήματα» ο συγγραφέας αναφέρει: «Λαμβάνοντες ὑπ'ὄψιν χωρία τινὰ τῶν ἐπ'ὀνόματι τοῦ Πλάτωνος φερομένων ἐπιστολῶν, κατ'ἐξοχὴν δέ τοῦ ζ βιβλίου τῆς πολιτείας αὐτοῦ, καὶ τινὰς μαρτυρίας ἀρχαίων συγγραφέων, δυνάμεθα νά εἰπῶμεν μετὰ τινὸς βεβαιότητος (εἰς τοῦτο ἔχοντες καὶ τὸν σοφὸν Tennemann συνεπιμαρτυροῦντα), ὅτι ἡ εἰς τὴν σχολὴν παραδοχὴ μαθητοῦ νεωστὶ προσερχομένου ἐγένετο ὡς ἐξῆς. α) οὐδεὶς ἦν δεκτός ὡς μαθητῆς, μὴ ἔχων συμπεπληρωμένον τό τριακοστὸν ἢ τό εἰκοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ τοῦλάχιστον. β) Οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι τὸν προσερχόμενον μαθητὴν παρήνει προηγουμένως ὁ σχολάρχης, πρὶν ἢ ἀποφασίση νά καταταχθῇ εἰς τοὺς τροφίμους τῆς σχολῆς, ὅτι ὤφειλε νά λάβῃ ὑπ'ὄψιν τήντε ἀξίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ὁποίας προτίθεται νά ἐπιδοθῇ, καὶ ὑπεδείκνυεν αὐτῷ συνάμα πρὸς οἷας ἡλικίας ἔχει ν'ἀντιπαλαίση δυσχερείας πᾶς ὁ ἀπτόμενος τῆς σπουδῆς αὐτῆς καὶ γ) ὅτι ὁ σταθερὸς καὶ ἀμετάτρεπτος μένων εἰς τὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ, ὑπεβάλλετο μετὰ ταῦτα εἰς πρακτικὴν τινα δοκιμασίαν, συνισταμένην εἰς τὴν λύσιν προβλημάτων τινῶν ἀναγομένων εἰς τὴν μουσικὴν, τὴν ἀστρονομίαν, καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας ἐγγένει, ὅπως γνωσθῇ ἐντεῦθεν, εἰ ὁ προσερχόμενος κέκτηται τῷ ὄντι τὰ πρὸς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας ἀναγκαῖα προσόντα, ἥτις ἐκ τῶν

⁵⁰⁸ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περὶ τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη, 1874, σ.5-8

οὐκ ἄνευ ἀπήτει πάντοτε βαθμὸν τινα προπαιδευτικῶν, καὶ μάλιστα μαθηματικῶν γνώσεων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δὲ τριῶν περιπτώσεων, οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ Δευτέρα φαίνεται τηρηθεῖσα ἀναλλοίωτος, καὶ ἡ αὐτὴ διαμένουσα ἄχρι τέλους, διότι ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτην, ἦτοι τὸν χρόνον τῆς ἡλικίας τοῦ προσερχομένου μαθητοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι εἰ οὗτος μεγάλην ἐδείκνυε «περὶ τὰ καλά ἐπιτηδειότητα καὶ ἔφεσιν τοῦ ἐν φιλοσοφίᾳ βίου», ἠδύνατο νὰ γίνῃ δεκτὸς εἰς τὴν σχολήν, καὶ τοι νεώτερος ὢν τὴν ἡλικίαν, οὐχ ἦττον ὁμως κατὰ τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν περίοδον τῆς σχολῆς (323μχ-529μχ) ἢ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ, ἢ εἰς σπανίας καὶ ὁλως ἐξαιρετικὰς περιστάσεις ἐπετρέπετο αὐτῷ ὑπὸ τοῦ σχολάρχου ἢ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρφικῆς καὶ Χαλδαϊκῆς σοφίας, ἢ θεολογίας ἀκρόασις πρὶν τῆς συμπληρώσεως τοῦ χρόνου τῆς ἡλικίας ἐκείνης, ἦν ἀπήτει κατὰ τὰς αὐστηράς τῶν Νεοπλατωνικῶν διατάξεις ἢ εἰς τὰ ὑψηλά καὶ μυστηριώδη ταῦτα μαθήματα φοίτησις, ἅτινα ἀπετέλουν πάντοτε τὸ ἱερώτερον τῆς σχολῆς τμήμα, ὡς πρὸς δὲ τὴν δευτέραν παρατηροῦμεν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ πάλιν, ὅτι τὰς ἀπαιτήσεις αὐτῆς ἠδύνατο ἀρκούντως νὰ ἐπαναπαύσῃ ὁ πρὸς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν σεβασμὸς τοῦ προσερχομένου μαθητοῦ καὶ ὁ μέγας αὐτοῦ πρὸς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας ἔρωσ, ὃν οὗτος ἐδείκνυεν ἅμα τῇ πρώτῃ αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ σχολάρχου ἐμφανίσει καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν τρίτην, ἦτοι τὴν πρακτικὴν δοκιμασίαν, ἦν οὗτος ὠφείλε νὰ ὑποστῇ προηγουμένως, περὶ τῆς εὐσταθείας αὐτῆς οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, διότι καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν πάλιν περίοδον παρατηροῦμεν, ὅτι οὐ μόνον δὲν προσέρχονται μαθηταὶ «ἀγεωμέτρητοι», ἀλλὰ καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας ἐγγένει εὐρίσκομεν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ καὶ ἰσχυρούσας καὶ μετὰ ζήλου ὑπὸ τῶν σχολαρχῶν διδασκόμενας καὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτῆς μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμέρας μετὰ πολλῶν τῆς ἐπιμελείας σπουδαζόμενας.

Τὰς ἐν τῇ σχολῇ δὲ τοῦ Πλάτωνος κατ' ἀμφοτέρους τοὺς τρόπους τῆς διδασκαλίας ἀκρόασεως οὐδόλως πρέπει, νομίζω, νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς γνησίους αὐτῆς μαθητάς, καὶ δι' αὐτοὺς καὶ μόνους καθιερωμένας, ἀπ' αὐτῶν δ' ἀποκλειστέους οἰουσδήποτε ἀκροατάς, ὁμολογούμενον δ' εἶναι, ὅτι ἡ ἀναστροφή τοῦ Πλάτωνος μετὰ τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν Πυθαγορείων παρέσχε τῷ ὄντι ἀφορμὴν, ἵνα ἀναμίξῃ καὶ οὗτος μετὰ τῶν στοιχείων τῆς ἑαυτοῦ φιλοσοφίας θεωρίας τινὰς τῶν Πυθαγορείων, καὶ ἐκ τοῦ βίου, ὡς καὶ ἐκ τοῦ αὐστηροῦ διοργανισμοῦ τῆς σχολῆς ἐκείνων ὀδηγούμενος, εἰσαγάγῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ σχολὴν τὴν αὐστηρότητα τοῦ ἠθικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ αὐτῶν βίου οὐχ ἦττον οὐδόλως πρέπει καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ἐντεῦθεν, ὅτι ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῆς παραδόσεων ἀπεκλείοντο ἀκροαταὶ οἰοιδήποτε, διότι τὴν Πλατωνικὴν σχολὴν οὔτε περὶ ἕν καὶ μόνον ἀντικείμενον εὐρίσκομεν ἀποκλειστικῶς ἀσχολουμένην ὡς τὴν Πυθαγόρειον μόνον περὶ τοὺς ἀριθμούς, οὔτε ἴχνος τοῦλάχιστον ὄρκου ἐπιβαλλομένου εἰς τοὺς Πλατωνικούς, ὅπως εἰς τοὺς Πυθαγορείους, οἷς αὐστηρὰ συνιστάτο ἐχεμύθια περὶ τὰ μυστήρια τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν, ἀλλ' οὔτε διδάσκοντας ὡς ἐκεῖνοι τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, πρὸς δὲ ἀφοῦ γινώσκουμεν, ὅτι εἰς τὰ Ἀκαδημαϊκὰ συμπόσια ἐκαλοῦντο ὡς συνδαιτυμόνες καὶ ἄνδρες μὴ ἀνήκοντες εἰς τὴν χορείαν τῶν γνησίων μαθητῶν, ἀλλὰ μόνον χάριν τῆς πρὸς τὸν σχολάρχην προσωπικῆς αὐτῶν σχέσεως, συμπεραίνομεν, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ποτὲ ν' ἀπαγορευῆται ἢ εἰς τὴν σχολὴν εἴσοδος τοῖς «ἐπὶ ἀκρόασει μόνον ψιλῇ» προσερχομένοις, οὐς καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ οὐ μόνον δὲν παρατηροῦμεν ἀποβαλλομένους, ἢ κλειόμενας αὐτοῖς τὰς θύρας, ἀλλὰ καὶ ἐλευθέρας ἔχοντας πάντοτε εἴσοδον, κατὰ μὲν τὸν Tannemann μόνον ἐν τῇ διεξαγωγῇ τοῦ διαλεκτικοῦ τῆς διδασκαλίας τρόπου, κατὰ δὲ τὸν Steinhart ἀμφοτέρων συνάμα.

Ἐκτός δὲ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἃς μεγίστην ἔδωκεν ὠθησιν καὶ ἐπιβρόην τὸ εἰς ἀριθμούς στηριζόμενον σύστημα τῆς Πυθαγορείου φιλοσοφίας, καὶ αἰτινες

καθ' ὅλους τούς αἰῶνας, οὓς ἐπέζησεν ἡ σχολή, ἐξηκολούθησαν διδασκόμεναι καί σπουδαζόμεναι ἐν αὐτῇ μετά ζήλον καί ἐπιμελείας, θεωρούμεναι ὡς ἡ μόνη γέφυρα ἡ ἄγουσα πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, παρατηροῦμεν ὅτι ἀπὸ τῆς σχολαρχίας τοῦ Λαριτσαίου Φίλωνος εἰσήχθησαν ἡ ῥητορική, ἡ ἀνάγνωσις καί ἡ ἐρμηνεία τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλάτωνος καί Ἀριστοτέλους, καί κατὰ τὴν τρίτην περίοδον, τὰ Ὀρφείως ἔπη, ἡ Χαλδαϊκὴ σοφία, ἡ Θεολογία, καί ἡ θεουργικὴ ἀγωγή, ἡ ἐπιστήμη». ⁵⁰⁹

Το τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Διεξαγωγή διδασκαλίας-χρόνος ἐνάρξεως καί λήξεως τῶν μαθημάτων-Σχολαῖα ἡμέραι» αναφέρει: «Ἡ διεξαγωγή τῆς διδασκαλίας (ἀσχέτως πρὸς τὰ ἐν παρ. 2 περί τοῦ ἀντικειμένου τούτου εἰρημένα) κατ' ἀμφοτέρους τούς τρόπους, δι' οὓς ἡ Πλατωνικὴ σχολή οὐδέποτε ὤρισε τὰς μὲν π.μ ὥρας διὰ τὸν ἀκροαματικὸν τρόπον (ἐωθινὸς περίπατος), τὰς δὲ μ.μ διὰ τὸν διαλεκτικὸν (δειλινὸς περίπατος), ἀλλ' ἐξηκολούθει πάντοτε ἐναλλάσσουσα αὐτοὺς ἀναλόγως τῶν ἀνάγκων καί τῶν περιστάσεων, ἐγίνετο ἐν αὐτῇ, κατὰ μὲν τὸν ἀκροαματικὸν τοῦ διδάσκοντος σχολάρχου καθημένου, ἢ καί ἔστιν ὅτε περιπατοῦντος, τῶν δὲ μαθημάτων καθημένων ἐπὶ τῶν ἐν ταῖς ἐξέδραις καθισμάτων, ἐκείνου μὲν ἐρμηνεύοντος καί ἐξηγούντος τούτων δὲ ἀκροωμένων ἢ γραφόντων τὰ ἐπὶ τοῦ ἀναπτυσσομένου μαθήματος «ὑπομνήματα» κατὰ δὲ τὸν διαλεκτικὸν διδάσκοντος καί διδασκόμενων καθημένων καί συζητούντων, ἢ καί ἐνίοτε (ὅπερ ὅμως ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ σπανίως ἀπαντῶμεν) περιπατούντων αὐτῶν καί συμφιλοσοφούντων.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν χρόνον τῆς τε ἐνάρξεως καί λήξεως τῶν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ ἀκροάσεων ἐγίνετο ὡς ἐξῆς, ἡ μὲν ἐναρξίς οὐχὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, (ὅτε οὐδενὶ ἐπετρέπετο ἢ εἰς τὸ γυμνάσιον εἰσοδος) ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀνατολήν αὐτοῦ, ἡ δὲ λήξις διπλῆ οὖσα, ἡ μὲν πρώτη περί τὴν μεσημβρίαν καί ἴσως οὐχὶ πλέον τῆς ὥρας διαρκούσα, ὁπότε οἱ μαθηταὶ κατὰ μεγάλην πιθανότητα δέν ἀπῆρχοντο οἰκαδε καί ἐπέστρεφον πάλιν, ὅπως ἀκροασθῶσι τῶν μ.μ διδαχθησομένων μαθημάτων, ἀλλὰ κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο τῆς «σιωπῆς» διάστημα, πολὺ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἀνεπαύοντο ἐν ταῖς στοαῖς τοῦ γυμνασίου, ἢ κατασκευάζοντες πολλάκις περί τὸ μουσεῖον καί τὴν ἐξέδραν μικρὰ καλύβια, ἐφησύχαζον ἐν αὐτοῖς ἀναμένοντες τὴν ὥραν, ὅτε ἤρχιζε νὰ συνάγεται εἰς τὸ γυμνάσιον ἡ χάριν σωματικῆς ἀσκήσεως φοιτῶσα νεολαία, ἢ διότι κατὰ τὰς περί γυμνασίων τοῦ Σόλωνος διατάξεις ἐκτός τοῦ γυμνασιάρχου, τῶν ἀλειπτῶν, καί τῶν λοιπῶν τοῦ γυμνασίου ὑπαλλήλων, αὐστηρῶς ἀπηγορεύετο ἢ εἰς αὐτὸ εἰσοδος καί ἢ ἐν αὐτῷ διαμονή εἰς τούς ὑπὲρ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν γεγονότας, ἢ διότι ἔνεκα τῆς εἰς αὐτὸ μεγάλης τῶν ἀσκουμένων καί θεωμένων συρροῆς, ἀδύνατο ἀπέβαινεν ἴσως πᾶσα περαιτέρω τῆς διδασκαλίας ἐξακολούθησις.

Καθ' ἣν δ' ἡμέραν καί τοι μὴ σχολαῖαν ἐκωλύετο νὰ διδάξῃ ὁ σχολάρχης εἴτε ἔνεκα ἀσθενείας, εἴτε ἄλλης τινὸς αἰτίας, τότε πινακίς τις, τὸ κοινῶς λεγόμενον «πρόγραμμα», κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ πυλῶνος τῆς σχολῆς ἀναρτωμένη καί φέρουσα μεγάλους γράμμασι τὴν ἐπιγραφὴν «Σήμερον οὐ συμφιλοσοφεῖν», ἔδιδε τοῖς χάριν ἀκροάσεως προσερχομένοις μαθηταῖς ὅπως καί μακρόθεν ἐννοήσωσιν, ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην σχολάζουσι τὰ μαθήματα, καί οὕτως ἐπανήρχετο ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια.» ⁵¹⁰

Το πέμπτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους φέρει τὸν τίτλο «Ἄμισθος διδασκαλία-Πλατωνικά συσσίτια-ἐκτακτὰ συμπόσια» καὶ αναφέρει : «Πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς διοργανισμὸν στενὴν ἔχουσα σχέσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ ὑπὸ τοῦ ἴδρυτοῦ καθιερωθεῖσα «ἄμισθος διδασκαλία» κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀμισθὶ διδάξαντος Σωκράτους καί κατ' ἀντίθεσιν τῶν ἐπ' ἀμοιβῇ μόνον διδασκόντων σοφιστῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ «Ἀκαδημαϊκὰ συμπόσια, ἢ Πλατωνικά συσσίτια», κατὰ

⁵⁰⁹ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.8-11

⁵¹⁰ Π.Κωνσταντινίδης, ὁ.π., σ.11-12

μίμησιν τοῦ ἐν τῇ σχολῇ τῶν Πυθαγορείων καί τοῦ μεταξύ Σωκράτους καί τῶν μαθητῶν αὐτοῦ κοινοῦ βίου.

Καί περί μὲν τῆς πρώτης τῶν ἀνωτέρω διατάξεων τοῦ Πλάτωνος, ἦτοι τοῦ ἀμισθὶ διδάσκων ἐν τῇ σχολῇ αὐτοῦ, ἀναγινώσκωμεν παρά Διογένει τῷ Λαερτίῳ, ὅτι εὐθύς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἰδρυτοῦ ἤρξατο αὕτη παραβιαζομένη ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνεπιτοῦ καί διαδόχου αὐτοῦ Σπευσίππου τοῦ Ἀθηναίου, δασμολογοῦντος καί λαμβάνοντος διδάκτρα «καὶ παρ' ἐκόντων καὶ ἀκόντων». Ἡ ὁμολογία ὅμως αὕτη, οὐ μόνον δὲν φαίνεται ἀξιόπιστος, ἀλλὰ καί ὡς στυγηρὰ ἐξελέγχεται συκοφαντία, διότι παρά τοῦ αὐτοῦ Διογένους μανθάνομεν ὅτι ταῦτα ἔγραψε τωθαστικῶς κατὰ τοῦ Σπευσίππου, ὁ ἀδιάλλακτος αὐτοῦ ἐχθρὸς Διονύσιος ὁ νεώτερος, ὁ ἄλλοτε τύραννος τῶν Συρακουσῶν, καθ' οὗ κατὰ προτροπὴν τοῦ τε Σπευσίππου καί τῶν ἄλλων Ἀκαδημαϊκῶν ὁ φίλος καί συμμαθητὴς Λίων ὁ Συρακούσιος ἐπεχείρησεν ἐν ἔτει 357 π.χ. τὴν καταλύσασαν τὴν τυραννίδα ἐκείνου ἐκστρατείαν, καί ὅστις καθ' ὃν χρόνον ἔγραψε ταῦτα, διετέλει ἴσως ἐκπτώτος ἐν Κορίνθῳ.

Δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ δι´σχυρισθῶμεν, ὅτι ἢ παρά τοῦ Πλάτωνος καθιερωθεῖσα εὐγενὴς καί φιλόανθρωπος διάταξις τοῦ διδάσκειν ἀμισθὶ διετηρήθη τῷ ὄντι ἐν τῇ σχολῇ αὐτοῦ καί ὑπὸ τῶν μετ' αὐτὸν διαδόχων ἄχρι τέλους ἀλώβητος καί ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ θὰ εἰσήχθησαν βεβαίως τὰ διδάκτρα, ὡς ταῦτα εἶχον εἰσαχθῆ ἤδη καί εἰς τὰς ἄλλας ἐν Ἀθήναις σχολὰς, πολὺ ἴσως πρότερον κατὰ ποίαν ὅμως ἐποχὴν εἰσήχθησαν ταῦτα, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ὀρισθῆ τι ἐπ' ἀκριβείας. Κατ' ἐμὴν γνώμην ἢ ἀπαίτησις διδάκτρων ἐκ μέρους τῶν σχολάρχων παρά τῶν φοιτῶντων μαθητῶν φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώραν ἢ ἐπὶ τῆς σχολαρχίας Ἀντιόχου τοῦ Ἀσκαλωνίτου (83-68 π.χ.), ἢ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς προκατόχου αὐτοῦ Φίλωνος τοῦ Λαρισσαίου, καί δὴ μετὰ τὴν ἐκ Ῥώμης ἐπάνοδον αὐτοῦ, ἦτοι περί τὸ ἔτος 86/5, ὅποτε, ἀφ' ἐνός μὲν αἰ ὑλικά τῆς σχολῆς ἀνάγκαι καί ἢ οἰκονομικὴ θέσις, εἰς ἣν περιέστη αὕτη ἔνεκα τοῦ Μιθριδατικοῦ πολέμου προὔκαλεσαν φαίνεται τὸ μέτρον τοῦτο, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἔκτοτε κατ' ἐξοχὴν εὐρίσκομεν τὰς Ἀθήνας ἐπισκεπτομένας μαθήσεως ἔνεκα ὑπὸ νέων πλουσίων καί ἐπιφανῶν οικογενειῶν ἐκ τε τῆς Ῥώμης καί τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, οἵτινες οὐ μόνον πύπορον, ἀλλὰ καί μετὰ χαρᾶς ἀντήμειβον τοὺς ὑπὲρ τῆς πνευματικῆς αὐτῶν μορφώσεως καταβαλλομένους τοῦ διδάσκοντος κόπους.

Τὰ ἐν τῇ σχολῇ δὲ τοῦ Πλάτωνος εἰσαχθέντα διδάκτρα οὐδόλως πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς ὑποχρεωτικά διὰ πάντας τοὺς μαθητάς αὐτῆς εὐπόρους τε καί ἀπόρους διότι ἀναμφιβόλως οἱ διάδοχοι τοῦ Πλάτωνος σεβόμενοι ἂν οὐχὶ τὴν διάταξιν τοῦ ἀμισθὶ διδάσκων ἐν τῇ αὐστηρῇ καί στενῇ τῆς λέξεως σημασίᾳ, (διότι «ἀνάγκη καί θεοὶ πείθονται» ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦλάχιστον καί τὸν φιλόανθρωπον σκοπόν, ὃν ἐπεδίωκεν αὕτη ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, ἐπέτρεπον πάντως ἐλευθέραν εἰσοδὸν καί ἀμισθον τὴν φοίτησιν τῶν ἐν τῇ σχολῇ αὐτῶν ἀκροάσεων τοῖς ἀπόροις, καί ἐπομένως οὔτε δύναται τις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι μετὰ τῶν Πλατωνικῶν διαδόχων ἔφθασέ τις ποτὲ εἰς τοσοῦτον ἀσεβείας περί τὰ Ἀκαδημαϊκὰ καθεστῶτα, ὥστε νὰ ἐγκαλέσῃ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σαμοσατέως Λουκιανοῦ ἐνώπιον τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχῶν μαθητᾶς ἐπὶ καθυστερήσει τῶν συμπεφωνημένων διδάκτρων, ὡς τοῦτο ἴσως ἐγένετο παρ' ἄλλοις.

Τὰ ἐκ μέρους ὅμως τῶν φοιτῶντων μαθητῶν τοῖς διαδόχοις τοῦ Πλάτωνος πληρωνόμενα διδάκτρα, δὲν φαίνεται, ὅτι παρέμειναν ἐν τῇ σχολῇ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸν βίον, ὁ χρόνος δὲ καθ' ὃν μετὰ πάσης βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν αὐτὰ ὀλοσχερῶς καταργηθέντα οὐδεὶς ἄλλος δύναται νὰ ἦναι, ἢ ἡ τρίτη καί τελευταία περίοδος (323 μ.χ.-529 μ.χ.), καί μάλιστα ἢ ἐποχὴ τῆς σχολαρχίας τοῦ Ἀθηναίου Πλουτάρχου, ὅστις καί πλουσιώτατος παρά πάντων ὁμολογεῖται, καί ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ ἢ περιουσία τῆς σχολῆς, ὡς καί ἢ θέσις αὐτῆς καθόλου, καί ἦν καί διετέλεσε μέχρι τῆς ἐσχάτης αὐτῆς ἡμέρας ἀνθηρὰ καί ἐπίζηλος.

Καί ταῦτα μὲν, ὡς πρὸς τὴν πρώτην τῶν τοῦ Πλάτωνος διατάξεων καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν δευτέραν, ἦτοι τὰ «Ἀκαδημαϊκά συμποσία», ταῦτα ἐτελοῦντο δαπάναις τῆς σχολῆς ἀπαξ τοῦ μηνός καὶ πειθανῶς τὴν ἑβδόμην αὐτοῦ ἡμέραν. Κατὰ τὴν τελετὴν δ' αὐτῶν μεγάλη, λέγεται, ὅτι ἐτρεῖτο ἠθικὴ ἀστηρότης, μετριότης, καὶ εὐκοσμία. Οἱ δὲ ὀπαδοὶ τῆς σχολῆς συνήρχοντο ἐπὶ το αὐτὸ οὐχὶ «χάριν ἐξοινίας, ἀλλ' ἵνα φαίνωνται καὶ τό θεῖον τιμῶντες, ...καὶ τό πλεῖστον ἔνεκεν ἀνέσεως καὶ φιλολογίας». Τά συσσίτια ταῦτα ἐνίσχυνον μὲν καὶ ἐκράτυνον ἔτι μᾶλλον τοὺς τὸν σχολάρχην καὶ τοὺς μαθητὰς συνδέοντας ἠθικούς καὶ πνευματικούς δεσμούς, ἀνεδείκνυον δὲ τὴν σχολὴν καὶ τὰ μέλη αὐτῆς μίαν καὶ ἀδιαίρετον πνευματικὴν οἰκογένειαν, ἐν ἧ κατὰ τὰς φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς τῶν μελῶν αὐτῆς συζητήσεις, οὔτε ἡ γνώμη τοῦ προΐσταμένου, οὔτε ἡ τοῦ ὑφισταμένου ἐπέιχε ποτέ ἰσχύον νόμου, ὡς τό παρά τοῖς Πυθαγορίοις, «Αὐτός ἔφα», ἀλλὰ πάντοτε ἡ μετ' ἐπιστήμης ἀπόδειξις καὶ ἡ ὀρθότης τοῦ λόγου.

Τά συμποσία δὲ ταῦτα, εἰς ἃ ἐκτός τῶν γνησίων καὶ κατ' ἐξοχὴν μαθητῶν τῆς σχολῆς, ἐκαλοῦντο καὶ ἄλλοι συνδαιτυμόνες, μὴ ὄντες μὲν Ἀκαδημαϊκοί, ἀλλ' εἴτε διὰ τό ἐπιφανές τῆς κοινωνικῆς αὐτῶν θέσεως, εἴτε διὰ τὴν προσωπικὴν αὐτῶν πρὸς τὸν σχολάρχην φυλάν, παρέλαβον καὶ αἱ ἄλλαι ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικαὶ σχολαί, καὶ κατὰ μίμησιν τῶν Ἀκαδημαϊκῶν Σπευσίππου καὶ Ξενοκράτους, λέγεται, ὅτι ἔγραψε καὶ ὁ Σταγειρίτης Ἀριστοτέλης πρὸς χρῆσιν τῆς Περιπατητικῆς σχολῆς τοὺς ἰδίους συμποτικὸς νόμους.

Κατὰ πόσον δὲ τὰ συμποσία τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν ἐξέκλιναν τοῦ ἀρχικοῦ τῆς συστάσεως αὐτῶν σκοποῦ, καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰ Ἀκαδημαϊκά οὐκ ὀλίγον ὑπολείπονται κατὰ τὴν ἀστηρότητα, τὴν μετριότητα καὶ τὴν τάξιν, παρατηροῦμεν ἐκ τῶν ἐξῆς, α) ἐνῶ κατὰ τὴν παρ' Ἀθηναίῳ μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος τὰ ἐν τοῖς Ἀκαδημαϊκοῖς συμποσίοις παρατιθέμενα φαγητὰ ἦσαν, ἄλας, ἐλαῖαι, τυρός, βολβοί, καὶ λάχανα, τραγήματα δὲ σῦκα, ἐρέβινθοι, κύαμοι, μῦρτα, ὀπτοὶ βάλανοι, καὶ μετρία ἐγένετο χρῆσις οἴνου, τὸναντίον τὰ τῶν Περιπατητικῶν συμποσία, κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀθηναῖον, οὐ μόνον διήρκουν μέχρις ὀρθρου, ἡ δὲ περὶ ταῦτα «περιεργία» καὶ ὁ τῶν τραπεζῶν καὶ μαγείρων ὄχλος τοσοῦτος ἦν, ὥστε «καὶ πολλοὺς ὀρρωδεῖν, καὶ βουλομένους προσιέναι πρὸς τὴν διατριβὴν ἀνακόπτεσθαι», ἀλλὰ καὶ οἱ συνδαιτυμόνες τοῦ Λυκείου φιλόσοφοι ὄφειλον νά συνεισφέρωσι κατὰ μῆνα ἐννέα ὀβολοὺς ἕκαστος πρὸς ἀγοράν τῶν ἀναγκαίων διὰ τὰ συμποσία στεφάνων καὶ μύρων, εἰ καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλους Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος πολλὰ χάριν τῶν παρ' αὐτοῖς συμποσίων διέθετο χρήματα, οὐχὶ βεβαίως, ὅπως παραδίδονται εἰς πᾶν εἶδος πολυφαγίας καὶ πολυποσίας, ἀλλ' «ἵνα τοὺς κατὰ τό συμπόσιον λόγους σοφρόνως καὶ πεπαιδευμένως διεξάγωσι». β) δὲ τὰ τῶν Στωϊκῶν πρὸς τιμὴν καὶ ἀνάμνησιν τριῶν ἀρχηγῶν τῆς σχολῆς αὐτῶν Διογένης δηλονότι τοῦ Βαβυλωνίου, Ἀντιπάτρου τοῦ Ταρσέως, καὶ Παναιτίου τοῦ Ῥοδίου (155π.χ.-111π.χ) τελούμενα, ἀδηλον εἶναι εἰ καὶ ταῦτα ἦσαν ἀπηλλαγμένα τοῦλάχιστον τῶν καταχρήσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γ) δὲ ὡς πρὸς τὰ τῶν Ἐπικουρείων, ἅμα λάβη τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἀρχὴν τοῦ Γαργητίου ἀρχηγοῦ αὐτῶν, «ἀρχὴ καὶ ρίζα ἡ τῆς γαστρὸς ἡδονή», ἀρκούντως, νομίζω, δύναται νά ἔχη πίστην τινα τούτων εἰκόνα.

Ἐκτός δὲ τῶν κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν Ἀκαδημαϊκῶν συμποσίων τῶν τελούμενων ἀπαξ τοῦ μηνός, ὡς ἀνωτέρω ἐρρέθη, οἷς συμπεριληπτέον καὶ τὰ κατὰ τὴν στ και ζ τοῦ Θαργηλιῶνος μηνός πρὸς τιμὴν τῆς γεννεθλίου ἡμέρας τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, καὶ ἅτινα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Σωκράτεια καὶ Πλατώνεια εὐρίσκομεν ἐν τῇ σχολῇ αὐτῶν σωζόμενα καὶ ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου, παρατηροῦμεν ἐν τῇ αὐτῇ ἐκτάκτως καὶ δύο ἄλλα, α) τό κοινόν φιλοσοφικόν συμπόσιον «Ἀλκυόνεια» τελούμενον χάριν τῶν ὀπαδῶν καὶ τῶν τεσσάρων ὁμοῦ ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν δαπάναις τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου τοῦ Γονατᾶ (278π.χ.-243π.χ) πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποθανόντος υἱοῦ αὐτοῦ Ἀλκυωνέως, ἐφ' ᾧ κατὰ τὴν μαρτυρίαν Διογένης τοῦ Λαερτίου κατ' ἔτος

ἀπέστελλεν ὁ Ἀντίγονος πρὸς τὸν ἐκ Πιτάνης τῆς Αἰολίδος Ἀκαδημαϊκὸν Ἀρκεσίλαον (241π.χ) τὰ ἀναγκαῖα χρήματα, β)δὲ τὸ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ σχολάρχου καὶ «ἐπὶ τῶν ὀπλων στρατηγοῦ» συνάμα Ἀμμωνίου τοῦ Ἀλεξανδρέως (65μ.χ-79μ.χ) μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐξετάσεων τῶν ἐν Ἀθήναις ἐφήβων τελοῦμενον χάριν τῶν ἐν τῇ πόλει ῥητόρων, μουσικῶν, γραμματικῶν καὶ ἄλλων λογίων, ἐν ᾧ μετὰ πολλῆς χάριτος καὶ σοφίας διάφορα ἐλύοντο ὑπὸ τε τοῦ καλοῦντος σχολάρχου καὶ τῶν κεκλημένων φιλολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ζητημάτων, ὧν πλεῖστα διέσωσεν ἡμῖν εἰς τῶν συνανακειμένων ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς.»⁵¹¹

Στο ἕκτο κεφάλαιο με τίτλο « Περιουσία-Πρόσοδοι-Διαχειρίσεις-Χρήσις» ο Πανάρετος αναφέρει: «Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος (377π.χ) τὴν περιουσίαν τῆς σχολῆς αὐτοῦ ἀπετέλει μικρά τις καὶ ἀσήμαντος οἰκιακὴ ἀποσκευὴ καὶ δύο πέριξ τῶν Ἀθηνῶν κείμενα καὶ τῇ Ἀκαμαντίδι φυλῇ ἀνήκοντα κτήματα, ὡς τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τινος διαθήκης αὐτοῦ σωζομένης παρὰ Διογένει τῷ Λαερτίῳ καὶ ἐχούσης οὕτω. «Τὰ δε κατέλιπε Πλάτων καὶ διέθετο, τὸ ἐν Ἰφαιστιαδῶν χωρίον, ᾧ γείτων βορρῶθεν ἡ ὁδὸς ἢ ἐκ τοῦ Κηφισίου ἱεροῦ, νότοθεν τὸ Ἡράκλειον τὸ ἐν Ἰφαιστιαδῶν, πρὸς ἡλίου δὲ ἀνιόντος Ἀρχέστρατος Φρεάρριος, πρὸς ἡλίου δὲ δυομένου Φίλιππος Χολλιδεύς, καὶ μὴ ἐξέστω τοῦτο μηδενὶ μήτε ἀποδόσθαι μήτε ἀλλάξασθαι, ἀλλ' ἔστω Ἀδειμάντου τοῦ παιδίου εἰς τὸ δυνατόν καὶ τὸ ἐν Εἰρεσιδῶν χωρίου, ὃ παρὰ Καλλιμάχου ἐπριαμην, ᾧ γείτων βορρῶθεν Εὐρυμέδων Μυρρίνουσιος, νότοθεν δὲ Δημόστρατος Ξυπεταιῶν, πρὸς ἡλίου ἀνιόντος Εὐρυμέδων Μυρρίνουσιος, πρὸς ἡλίου δυομένου Κηφισός, ἀργυρίου μνᾶς τρεῖς, φιάλην ἀργυρᾶν ἔλκουσαν ἑκατὸν ἐξήκοντα πέντε, κυμβίον ἄγιον τεσσαράκοντα πέντε, δακτύλιον χρυσοῦν ἄγοντα συνάμφω τέσσαρας δραχμάς, ὀβολοὺς τρεῖς. Εὐκλείδης ὁ λιθοτόμος ὀφείλει μοι τρεῖς μνᾶς. Ἄρτεμιν ἀφήμι ἐλευθέραν, οἰκέτας καταλείπω Τύχωνα, Βίκταν, Ἀπολλωνιάδην, Διονύσιον, σκευὴ τὰ γεγραμμένα, ὧν ἔχει τὰ ἀντίγραφα Δημήτριος, ὀφείλω δ' οὐδέν, ἐπίτροποι δὲ Σωσθένης, Σπεύσιππος, Δημήτριος, Ἥγίας, Εὐρυμέδων, Καλλιμάχος, Θράσιππος.»

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω δὲ διαθήκης παρατηροῦμεν παρὰ πᾶσαν ἡμῶν προσδοκίαν, ὅτι ὁ Πλάτων ἄπασαν τὴν κινητὴν καὶ ἀκίνητον αὐτοῦ περιουσίαν καὶ τοὶ μικράν καὶ ἀσήμαντον οὖσαν κληροδοτεῖ οὐχὶ τῇ σχολῇ ἢ τῷ διαδόχῳ αὐτοῦ, ὡς πᾶς τις προσσδόκα, ἀλλὰ τῷ υἱῷ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἀδειμάντου, ὅστις οὕτε ὡς μαθητὴς τῆς σχολῆς, οὕτε ὡς διάδοχος Πλατωνικὸς παρουσιάζεται. Ἡ διαθήκη ὁμως αὕτη πρέπει ὡς εἰκός, νά κλονίσῃ τὸν πρὸς τὸν ἰδρυτὴν τῆς Ἀκαδημίας ὀφειλόμενον σεβασμὸν καὶ νά φέρῃ ἡμᾶς εἰς θέσιν, ἵνα ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ Πλάτων κατὰ τὴν προκειμένην περίπτωσιν λαβὼν ὑπ' ὄψιν ἀποκλειστικῶς τὸν υἱὸν τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἀδειμάντου ἀπέδειξεν, ὅτι ἐπεθύμει, ὅπως καὶ ἡ σχολὴ αὐτοῦ ζῆσθαι μόνον ἐφ' ὅσον καὶ αὐτὸς ἐζῆ, καὶ ἀποθνήσκων νά συμπαραλάβῃ καὶ αὐτὴν μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὸν τάφον; Σκέψις ὁμως τοιαύτη δὲν ἠθέλεν εἶσθαι τάχα παραγνώρισις τοῦ χαρακτῆρος τοῦ θεοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν εὐγενῶν αὐτοῦ φρονημάτων, ὑφ' ὧν ὀρμώμενος ἵδρυσεν αὐτὴν καὶ τραχεῖα ἀντίφασις πρὸς τὸν ἱστορικὸν αὐτῆς βίον καθόλου; Ἐάν δὲ θέλωμεν νά στηριχθῶμεν ἐπὶ τῆς διαθήκης ταύτης καὶ μόνῃς ἀποκλειστικῶς καὶ νά δώσωμεν αὐτῇ τοσαύτην ἀξίαν καὶ τοσοῦτον κύρος, ὅσον ἐμπρέπει πράγματι εἰς διαθήκην, τότε διατὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος δὲν παρουσιάζεται ὡς κληρονόμος καὶ διάδοχος αὐτοῦ ὁ ἐν τῇ διαθήκῃ ἀναφερόμενος υἱὸς τοῦ Ἀδειμάντου, ἀλλ' ὁ ἐκ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Ποτώνης ἀνεψιὸς Σπεύσιππος;

Ἐν τίνι λοιπὸν δικαιώματι καὶ αὐτὸς καὶ οἱ διαδεξάμενοι αὐτὸν καθίστανται κύριοι τῆς περιουσίας τοῦ Πλάτωνος ἄνευ ῥητῆς διαθήκης;

Ὅπως λοιπὸν ἀρθῇ πᾶσα μὲν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἀμφιβολία ἀποδοθῆ δ' εἰς τὸν Πλάτωνα ἢ προσήκουσα δικαιοσύνη, ἢ πρέπει νά παραδεχθῶμεν, ὅτι ἢ παρὰ

⁵¹¹ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περὶ τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.13-17

Διογένηι τῷ Λαέρτιῳ φερομένη διαθήκη οὐδόλως δύναται νά θεωρηθῆ ὡς τοιαύτη, ἀλλά μόνον ὡς ἀπλοῦς τις κατάλογος τῆς κινητῆς καί ἀκινήτου αὐτοῦ περιουσίας, ὡς ὁ Ζυμπρ γνωματεύει, ἢ ἐάν θέλωμεν νά παραδεχθῶμεν αὐτήν ὡς διαθήκην τῷ ὄντι, τότε πρέπει ν' ἀναγάγωμεν τήν σύνταξιν αὐτῆς εἰς ἐποχὴν πολὺ προγενεστέραν ἢ ὅτε κατετάχθη εἰς τήν σχολὴν αὐτοῦ ὁ Σπεύσιππος, γραφεῖσαν μὲν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐπ'ὀνόματι «Ἀδειμάντου τοῦ παιδίου» ἐξ ἰδιαιτέρας ἴσως πρὸς αὐτὸ εὐνοίας, ἀλλ' ἀποθανόντος αὐτοῦ ζῶντος τοῦ Πλάτωνος, ἢ διαθήκη αὕτη ἀπέβαλε τὸ ἑαυτῆς νόμιμον κῦρος, ἐπιθυμῶν δ' ὁ Πλάτων μετὰ τήν ἐγγραφὴν τοῦ Σπευσίππου εἰς τους μαθητὰς τῆς σχολῆς καί τήν μεταβολὴν τοῦ προτέρου αὐτοῦ βίου ὅπως ἐξασφαλίσῃ τήν ὑπαρξίν τῆς σχολῆς αὐτοῦ καί διὰ τὸ μέλλον, δευτέραν ἔγραψεν ἴσως διαθήκην ἀκυρωτικὴν τῆς πρώτης, ἣτις δυστυχῶς δέν διεσώθη μέχρις ἡμῶν δυνάμει τῆς ὁποίας ἅπαντα ἢ κινητῆ καί ἀκινήτος αὐτοῦ περιουσία μετέβη εἰς τὸν υἱὸν τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Σπεύσιππου καί τούς τοῦτον διαδεξαμένους.

Ἡ ἐξ ἀμφοτέρων δε τῶν ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ Πλάτωνος ἀναφερομένων κτημάτων ἐτησίᾳ πρόσδοδος εἰς τρία καί μόνον χρυσᾶ νομίσματα συμποσομένη ἀπετέλλει κατ'ἀρχάς τὸ μόνον πρὸς συντήρησιν τοῦ Πλατωνικοῦ διαδόχου ἢ σχολάρχου εἰσόδημα, προϊόντος ὁμως τοῦ χρόνου, [ὡς παρά Φωτίῳ ἀναγινώσκομεν], ἢ μικρά αὕτη περιουσία τῆς σχολῆς ἐκ δωρεῶν καί κληροδοτημάτων ἠϋξήσε τοσοῦτον, ὥστε τὰ ἐξ ἀπάσης ἐγγένηι τῆς περιουσίας αὐτῆς ἐτήσια εἰσοδήματα ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ ἐκ Λυκίας Νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου (450 μ.χ-485μ.χ) ἀνέβαινον μέχρι χιλίων χρυσῶν νομισμάτων.

Ἡ περιουσία δ' αὕτη τῆς σχολῆς, ἣτις σχετικῶς πρὸς τὸ γλίσχρον ἐκεῖνο εἰσόδημα τὸ εἰσπραττόμενον ὑπὸ τῶν πρώτων τοῦ Πλάτωνος διαδόχων, κατὰ τήν τρίτην καί τελευταίαν περίοδον (323μ.χ-529μ.χ) ἀπέφερε κατ'ἔτος χίλια χρυσᾶ νομίσματα, ὡς ἀνωτέρω ἐρρήθη, συνίστατο ἐκ τε χρημάτων καί κτημάτων, ἅτινα ἐκληροδότουν αὐτῇ οὐ μόνον οἱ σχολάρχαι, οἵτινες ἀποθνήσκοντες διέθετον πάντοτε ὑπὲρ αὐτῆς ἢ ἅπασαν ἢ μέρος τῆς ἰδίας αὐτῶν οὐσίας, ἀλλά καί φιλόμουσοι ἡγεμόνες καί πλούσιοι ἰδιῶται ὑπὸ φιλομούσων καί φιλανθρώπων ἐμπνεόμενοι αἰσθημάτων, οἵτινες καί τιμὴν αὐτῶν ἐθεώρουν καί πνευματικὴν ἠσθάνοντο ἠδονὴν εἰς τὸ συντελεῖν πρὸς τήν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν καί τήν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου προαγωγὴν κληροδοτοῦντες καί δωροῦμενοι αὐτῇ καί ἐγγένηι δι' οἰουδήποτε τρόποι εὐεργετοῦντες.

Τὴν περιουσίαν δέ ταύτην τῆς σχολῆς διεχειρίζετο ἀνέκαθεν ὁ κατὰ καιρὸν σχολάρχης, εἰς οὗ τὴν ἰκανότητα, τιμότητα καί εὐσυνειδησίαν ἦσαν ἀνατεθειμένα πάντα τὰ πνευματικά καί ὑλικά αὐτῆς συμφέροντα. Καί τοι δέ περὶ τῆς τιμίας καί εἰλικρινοῦς διαχειρίσεως τοῦ σχολάρχου οὐδεμία ἠδύνατο νά διεγερθῆ ποτε ὑπόνοια, διότι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν, οὐτ' ἐφάραθη καταχρώμενος τήν ἐμπειστευμένην αὐτῷ παρακαταθήκην, οὐτ' ἠτίμασε διὰ τοιαύτης τινός διαγωγῆς «τὸ Πλάτωνος ἀξίωμα», οὐχ ἥττον ἢ διαχειρίσις αὐτοῦ δέν φαίνεται ἀπολύτως ἀνεύθυνος καί ἐκτός τῆς ἐποπτείας τῶν ἄλλων μελῶν τῆς Πλατωνικῆς χορείας διατελοῦσα, διότι οὐ μόνον ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπετρέπετο αὐτῷ ἢ ἀπαλλοτριώσις καί ἢ ἀνταλλαγὴ κτήματός τινος ἢ ἄλλου οἰουδήποτε πράγματος κινητοῦ ἢ ἀκινήτου ἀνήκοντος τῇ σχολῇ, ἀλλ' ἀπεναντίας συνιστάτο αὐτῷ ἢ συντήρησις τῆς περιουσίας αὐτῆς καί ἢ εἰς καλὴν πάντοτε κατάστασιν διατήρησις παντός ὃ, τι αὐτῇ ἀνήκεν.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ἐτησίους προσόδους, ἃς ἐν ὀνόματι τῆς σχολῆς εἰσέπραττεν ἐκ τῆς περιουσίας αὐτῆς ὁ κατὰ καιρὸν σχολάρχης, οὐτε ὡς ἐπιχορήγησις ἢ ἀποδοχαί αὐτοῦ πρέπει βεβαίως νά θεωρηθῶσιν αὗται, οὐτε δι' αὐτόν καί μόνον ἀποκλειστικῶς καθιερωμένοι, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν, οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι ἐκτός τῶν πρὸς συντήρησιν τοῦ Πλατωνικοῦ διαδόχου ἀπαιτουμένων ἐξόδων, ἐλαμβάνοντο καί αἱ ἀναγκαῖαι δαπάναι διὰ τήν συντήρησιν τοῦ ἐν Ἀκαδημία κήπου, τήν ἀνακαίνισιν ἢ ἐπισκευὴν τῶν ἐν αὐτῷ οἰκοδομῶν καί τῆς ἐν τῇ πόλει κατοικίας τοῦ σχολάρχου, τήν

πρόσκτησιν βιβλίων πρὸς πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης, τὴν τελετὴν τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων συμποσίων τακτικῶν τε καὶ ἐκτάκτων καὶ ἐνγένει πᾶν ὃ,τι εἶχε σχέσιν πρὸς τὰς πνευματικὰς καὶ ὑλικὰς τῆς σχολῆς ἀνάγκας.

Ἐν ἔτει ὁμῶς 529μ.χ καὶ δευτέρῳ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ διαλυθεῖσης τῆς σχολῆς δυνάμει θεσπίσματος κελεύοντος «μηδένα διδάσκει φιλοσοφίαν» ἢ κολοσσιαία αὐτῆς περιουσία, ἣτις ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως μέχρι τῆς ἐσχάτης αὐτῆς ἡμέρας διετέλεσεν ὑπὸ τῶν Πλατωνικῶν διαδόχων διαχειριζομένη, δημευθεῖσα, περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ δημοσίου καὶ ἐθεωρήθη ἔκτοτε ὡς περιουσία τοῦ κράτους». ⁵¹²

Το ἔβδομο κεφάλαιο με τίτλο «Σχολάρχαι-Ἐκλογή, προνόμια καὶ τιμαὶ αὐτῶν» αναφέρει: «Μετά τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος τοῦ πρώτου τῆς Ἀκαδημίας σχολάρχου, πρῶτον αὐτοῦ διάδοχον ἀπαντῶμεν τὸν ἀνεπιόν καὶ μαθητὴν αὐτὸν Σπεύσιππον τὸν Εὐρυμέδοντος Ἀθηναῖον, περὶ οὗ οὐδαμοῦ ἀναγινώσκουμεν, ὅτι ὁ Πλάτων εἴτε ζῶν, εἴτε κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ βίου αὐτοῦ στιγμὰς τοῦλάχιστον ὠνόμασεν αὐτὸν διάδοχον, ἐξ' οὗ συμπεραίνουμεν, ὅτι ὁ Σπεύσιππος διεδέχθη τὴν σχολὴν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ μᾶλλον δικαίωματι συγγενείας πρὸς τὸν πρῶτον αὐτῆς ἰδρυτὴν καὶ σχολάρχην, ἢ ἄλλης τινὸς ὑπεροχῆς ἐν σχέσει πρὸς ἄλλους αὐτοῦ συμμαθητὰς.

Ἐκ τοῦ βίου δὲ τοῦ Σπεύσιππου καὶ τῶν μετ' αὐτὸν διαδόχων, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὅλου ἱστορικοῦ βίου τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς ἐγγένη παρατηροῦμεν, ὅτι ἢ τοῦ σχολάρχου ἐκλογή οὔτε ἐκ τῆς ψήφου ἢ τῆς συγκαταθέσεως τῶν Πλατωνικῶν μαθητῶν ἐξηρτάτο, οὔτε ἐξ' αὐτῆς τῆς πολιτείας, ἦν μέχρι τοῦ ἔτους 176μ.χ τοῦλάχιστον οὐδόλως βλέπομεν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς σχολῆς ἀναμιγνυομένην.

Ἡ ἐκλογή δὲ Πλατωνικοῦ τινος μαθητοῦ εἰς σχολάρχην καὶ ἢ ἀναγόρευσις αὐτοῦ εἰς διάδοχον τοῦ Πλάτωνος ἐξηρτάτο κυρίως ὑπὸ τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ σχολάρχου, ὅστις ἠδύνατο, α) ἀποδημῶν ν' ἀναθέτῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς μέχρι τῆς ἐπανόδου αὐτοῦ εἰς ἐκεῖνον, ὃν αὐτὸς μᾶλλον ἠνύοι ἢ ἐθεώρει ὡς τὸν καταλληλότερον μεταξύ τῶν μαθητῶν β) νά ὀνομάξῃ πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἴδιον διάδοχον μαθητὴν τινὰ ἐκ τῆς Πλατωνικῆς χορείας καὶ νά προσκαλῇ αὐτόν, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς, γ) νά παραλαμβάνῃ κατ' ἴδιαν ἐκλογήν καὶ ἀρέσκειαν τὸν ἐλλογιμότερον μεταξύ τῶν μαθητῶν ὡς βοηθόν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διδασκαλικῶν αὐτοῦ καθηκόντων, δ) νά ἐξῆ τούτον σύνοικον καὶ σύνδειπον πολλάκις καὶ νά ὑποδεικνύῃ αὐτόν δια τῆς τριαύτης ἐξαιρετικῆς προτιμήσεως ἐμμεσῶς πως ὡς τὸν μέλλοντα διάδοχον αὐτοῦ, ε) παραιτούμενος ἔνεκα ἀσθενείας, ἢ ἄλλης τινὸς αἰτίας, νά παραδίδῃ τὴν σχολὴν εἰς ἓνα τῶν ἐν αὐτῇ φοιτῶντων συγγενῶν αὐτοῦ ἢ καὶ μαθητῶν, ὃν αὐτὸς θεωρεῖ καταλληλότερον, ἢ καὶ ἀποθνήσκων νά ὀρίζῃ αὐτόν ὀνομαστί ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ πολλάκις.

Καθ' ὅλας δὲ τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις καὶ ὑποτίθεται οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ἐν ἐνεργείᾳ σχολάρχης καὶ τοι ἀπεριόριστον ἔχων ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἐξουσίαν, ἐφρόντιζεν ὁμῶς πάντοτε, ἵνα τὸ ὑπ' αὐτοῦ ὡς βοηθὸς ἐκλεγόμενον καὶ ὡς Πλατωνικὸς διάδοχος προωρισμένον πρόσωπον, οὐ μόνον ἱκανὸν ἦναι νά διδάξῃ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὑπολήψεως τῶν μαθητῶν ν' ἀπολαύῃ.

Πολύκις ὁμῶς περὶ τοῦ βοηθοῦ, ὃν ὁ ἐν ἐνεργείᾳ σχολάρχης λαμβάνει ἐκ τοῦ χοροῦ τῶν μαθητῶν κατ' ἴδιαν ἐκλογήν καὶ ἀρέσκειαν, καὶ ὅστις ἐκ τῶν προτέρων θεωρεῖται ὡς ὁ ἐπίδοξος διάδοχος αὐτοῦ, ἀπαντῶμεν τὰς ἐξῆς περιπτώσεις: α) ὑπὸ τοῦ σχολάρχου ὡς βοηθὸς λαμβανόμενος, καὶ τοι διατελεῖ παρ' αὐτῷ καθ' ὅλον τὸν χρόνον καὶ φέρνει ἐνίοτε καὶ αὐτὸς τὸ ὄνομα «διάδοχος», οὐ μόνον δὲν δύναται ν' ἀπολαύῃ τῶν αὐτῶν δικαιωμάτων καὶ ἐξασκῇ ἐπὶ τοῦ διοικητικοῦ τῆς σχολῆς μέρους τὴν ἐπιβρόχην ἐκείνην, ἦν μόνον ὁ κυρίως Πλατωνικὸς διάδοχος ὁ καὶ κατ' ἐξοχὴν σχολάρχης δύναται

⁵¹² Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περὶ τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.17-21

νά εξασκήση, αλλά και συμβαίνει πολλάκις, ὥστε τόν σχολάρχην ἐκεῖνον, παρ' ᾧ αὐτός ὑπηρετήσεν ὡς βοηθός ἐπὶ πολὺν χρόνον νά διαδέχεται ἄλλος τις ἀντ' αὐτοῦ β) καὶ τό ὑπὸ τοῦ σχολάρχου ἐκλεγόμενος καὶ ὑπ' αὐτοῦ ὡς διάδοχος ὑποδεικνυόμενος ἢ ἐκλογή αὐτοῦ δύναται νά τύχη τῆς γενικῆς ἐπιδοκιμασίας, οὐχ ἦττον ὑποχωρεῖ ἀπέναντι ἄλλου, οὐτινος ἀναγνωρίζει τὴν ἰκανότητα καὶ ὑπεροχὴν, ἢ ἄλλοι λόγοι ὑπαγορεύουσιν αὐτῷ, ὅπως προβῆ εἰς τό μέτρον τοῦτο και γ) ὁ αὐτός κατὰ παράκλησιν τῶν ἰδίων συμμαθητῶν καὶ τοῦ ἔνεκα διαφόρων λόγων διανοουμένου ἵνα παραιτηθῆ σχολάρχου καὶ διαδέχεται τὴν σχολὴν αὐτοῦ, ἧς τὴν διεύθυνσιν πρό ὀλίγου χρόνου ἠρνήθη ν' ἀναλάβῃ.

Ἀσχέτως δ' ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς Πλατωνικοῦ τινος διαδόχου ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς σχολῆς μέχρι τοῦ ἔτους 176μ.χ καθ' ἣν ἐποχὴν ὡς εἶδομεν ἄχρι τοῦδε τό πᾶν ἐξηρτᾶτο παρ' αὐτοῦ τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ σχολάρχου καὶ οὐχὶ παρά τῶν μαθητῶν, ὡς ὁ συγγραφεὺς τῶν ὑπὸ τοῦ Minervini ἐκδοθέντων «Ἡρακλείων εἰλητῶν ἢ χειρογράφων» γνωματεύει, ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκεῖνου μέχρι τοῦ ε μ.χ αἰῶνος, παρατηροῦμεν τὴν πολιτείαν εἰς τό ἀντικείμενον τοῦτο λίαν σκανδαλωδῶς ἐπεμβαίνουσα καὶ ἀναμιγνυομένην. Ἀπὸ τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πλουτάρχου ὅμως καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ μέχρι τῆς διαλύσεως τῆς σχολῆς (434μ.χ-529μ.χ), εἰ καὶ οἱ Πλατωνικοὶ ἔνεκα τῆς πρὸς τὸν ἀποθανόντα ἢ παραιτηθέντα σχολάρχην εὐσεβείας λαμβάνουσι πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτοῦ πρὸς τινὰ τῶν μαθητῶν προτίμησιν, ἀγάπην ἢ καὶ σύστασιν πολλάκις, οὐχ ἦττον ἢ ἐκλογή αὐτοῦ εἰς διάδοχον Πλατωνικόν οὐδόλως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς κοινῆς καὶ ὁμοφώνου ψήφου ἀπάντων τῶν μαθητῶν, οὐς, ἐν σχέσει πρὸς τὰς δύο προηγουμένας περιόδους, ὀρῶμεν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρουσιαζομένου ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἰδίας αὐτῶν σχολῆς μετὰ ἐκλογικῶν δικαιωμάτων, ψηφοφοροῦντας καὶ συντάσσοντας ἅμα τό τῆς ἐκλογῆς τοῦ Πλατωνικοῦ διαδόχου πρωτόκολλον τό παρ' αὐτοῖς λεγόμενον «ψηφισμα διαδοχῆς».

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ προνόμια καὶ τὰς τιμὰς, ἅτινα ἀπολαύει σχολάρχης τις εἰσὶ ταῦτα α) ἰσοβιότης, διαρκῆς καὶ ἐλευθέρᾳ κατοικία ἐν τῷ παρά τὴν Ἀκαδημίαν Πλατωνικῷ κήπῳ καὶ σίτησις ἐκ τῶν προσόδων τῆς σχολῆς β) θεωρεῖται πάντοτε ὡς ὁ νόμιμος καὶ ἄμεσος διάδοχος τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς σχολῆς καὶ ἀπονέμεται αὐτῷ παρά τῶν μαθημάτων ἢ ὑπακοή καὶ τό ὀφειλόμενον σέβας, γ) αὐτός ἐστὶν ὁ ἀνώτατος ἔφορος τῆς σχολῆς, ὁ διαχειριστὴς τῆς περυσίας αὐτῆς καὶ ὁ ἐπιτηρητὴς τῆς ἠθικῆς καὶ ἐπιμελείας τῶν μαθητῶν δ) προσδιορίζει τό πρὸς ἀνάγνωσιν ἢ ἐρμηνείαν μάθημα καὶ ἐκλέγει κατὰ τό δοκοῦν αὐτῷ φιλοσοφικόν τι θέμα, ὅπερ προώρισται ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ἀντικείμενον τῆς μεταξύ αὐτοῦ καὶ τῶν μαθητῶν συζητήσεως, ε) εἰσάγει εἰς τό πρόγραμμα τῆς σχολῆς μάθημα μήπω ἄχρι τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν σχολαρχεῖ εἰσηγμένον ἢ καθιερωμένον, στ) συγκαλεῖ τοὺς μαθητὰς κατὰ τὴν τελετὴν τῶν Ἀκαδημαϊκῶν συμποσίων καὶ οἰουσδήποτε ἄλλος αὐτός θέλει καὶ τοι μὴ ἀνήκοντος εἰς τὴν χορείαν τῶν Πλατωνικῶν, ζ) αὐτῷ καὶ μόνῳ ἐναπόκειται μετὰ προηγουμένην δοκιμασίαν ἢ εἰς τὴν σχολὴν παραδοχὴ μαθητοῦ νεωστὶ προσερχομένου καὶ ἢ ἐξ αὐτῆς ἀποπομπὴ κακοήθους ἢ ταραχώδους, η) καὶ τελευταῖον ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τῆς πολιτείας ὡς τοιοῦτος, διὰ δέ τὰς περικοσμούσας αὐτόν ἀρετὰς καὶ τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἰκανότητα ἀπολαύει τῆς ὑπολήψεως αὐτῆς, ἐκφράζεται αὐτῷ ἔπαινον, ἐάν ἦναι μέτοικος ἀπονέμεται αὐτῷ τό δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου, ἀποστέλλεται ὡς μέλος πρεσβείας μετ' ἄλλων, ὅπως διεξαγάγῃ διαφόρους πολιτικὰς ὑποθέσεις, στεφανοῦται χρυσῷ στεφάνῳ, ἀξιοῦται ταφῆς καὶ μνημείου ἐν τῷ Κεραμεικῷ δημοσίᾳ δαπάνῃ, περιβάλλεται διὰ τοῦ ἀξιώματος «τοῦ ἐπὶ τῶν ὀπλων στρατηγοῦ» καὶ ἅπαξ καὶ πολλάκις, καὶ ἀπολαύει ἀτελείας καὶ ἐλευθερίας ἀπὸ πάσης οἰασδήποτε πολιτικῆς ὑποχρεώσεως.»⁵¹³

⁵¹³ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περὶ τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.12-25

Το όγδοο κεφάλαιο με τίτλο «Επιρροή και επέβασις τῆς πολιτείας- Ανάκτησις τῶν πάλαι Ἀκαδημαϊκῶν προνομίων» αναφέρει: «Ὡς πρὸς τὸ εἶδος δὲ τῆς ἐπιρροῆς, ἦν ἡ πολιτεία ἀπεπειράθη ποτέ νά ἐξασκήσῃ ἢ καί ἐξήσκει ἐπὶ τῆς σχολῆς καθόλου, περί τοῦ ἀντικειμένου τούτου γινώσκομεν, ὅτι ὁ τε σχολάρχης καί οἱ περί αὐτόν μαθηταί, καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ἔκτος τῆς σχολῆς ἠθικὴν αὐτῶν συμπεριφορὰν, τὸν βίον ὃν διῆγον ἐγγένει καί τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν ὑποχρεώσεις αὐτῶν, ὡς πολιτῶν Ἀθηναίων ἢ καί ὡς μετοίκων, ὑπέκειντο οὗτοι ὡς πάντες οἱ ἐν Ἀθήναις εἰς τὰς διατάξεις τῶν νόμων τῆς πολιτείας καί διατελοῦν πάντοτε ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ Ἀρείου πάγου, καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ διοργανισμοῦ τῆς σχολῆς, τὴν μέθοδον δηλονότι τῆς διδασκαλίας, ἦν αὕτη ἠκολούθει, τὸ εἶδος τῶν ἐν αὐτῇ διδασκομένων ἢ εἰσαγωμένων μαθημάτων, τὴν ἐντὸς τῆς σχολῆς διαγωγὴν τῶν μαθημάτων καί τὰ παρόμοια, ταῦτα ἦσαν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, δικαίωμα ἀποκλειστικόν τοῦ κατὰ καιρὸν σχολάρχου, ὅστις οὐδενὶ ὤφειλε νά δώσῃ λόγον.

Τοιαύτη τις ἦν σχεδὸν ἡ ἐπιρροή, ἦν ἐξήσκουν αἱ ἐν Ἀθήναις πολιτικαὶ ἀρχαὶ ἐπὶ τε τοῦ σχολάρχου, τῶν μαθητῶν καί τῆς σχολῆς ἐγγένει μέχρι τοῦ ἔτους 176μ.χ ἔκτος ἐάν ἐξαίρεσωμεν τὴν ἐν ἔτει 306/5π.χ γενομένην ἀπόπειραν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας κατὰ τοῦ ἀρχαίου περί ὕψησεως προνομίου τῆς τε Πλατωνικῆς καί τῶν ἄλλων ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἧς ματαιωθείσης, οὐδόλως εὐρίσκομεν αὐτὴν ἔκτοτε πλέον ἀποπειρωμένην νά παραβίασῃ τὰ Ἀκαδημαϊκὰ καθεστῶτα, ἢ θέλουσαν διὰ τῆς βίας νά ἐπέμβῃ ἢ ἀπαιτήσῃ ἐξάσκησιν δικαιωμάτων ἐπὶ τῆς σχολῆς, ἧς ἡ ὑπαρξίς οὐδεποσῶς ἐπεβάρυνε τὸ κοινόν τῆς πόλεως ταμεῖον.

Μεθ' ὀπόσου ὁμως θρησκευτικοῦ σεβασμοῦ, αὐταπαρνήσεως καί θυσίας ἐτηρεῖτο πάντοτε ὑπὸ τῶν σχολαρχῶν τὸ δικαίωμα τῆς μὴ ἐπεμβάσεως τῆς πολιτείας οὐ μόνον εἰς τὰ ἐσωτερικά τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς, ἀλλὰ καί εἰς τὰ τῶν ἄλλων ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν, καί ὀπόσου ἦν ὁ ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τῶν ἀρχαίων προνομίων τῶν σχολῶν, ὧν οὗτοι ἀφηγοῦντο ζῆλος αὐτῶν, γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἐν ἔτει 306/5 ἐξ Ἀθηνῶν φυγῆς αὐτῶν καί πάντων τῶν παρ' αὐτοῖς φοιτῶντων, ἦν προῦκάλεσε νόμος τις προταθεὶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ λαοῦ ὑπὸ τοῦ Σουνιέως Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου, οὗ παραδεκτοῦ γενομένου, ἐπὶ ποινῇ θανάτου ἀπηγορεύθη τοῦ λοιποῦ τὸ «ἀφηγεῖσθαι σχολῆς» ἄνευ προηγουμένης ἀδείας τῆς βουλῆς καί τοῦ δήμου, καί οἵτινες τότε μόνον ἐπανῆλθον εἰς Ἀθήνας, ὅτε ἐν ἔτος μετὰ τὸ ἀνωτέρω γεγονός Φίλων ὁ Περιπατητικὸς γράψας κατὰ τοῦ προτείναντος Σοφοκλέους «παρανόμων γραφήν» ὁ μὲν νόμος ἐκεῖνος ἠκυρώθη ὡς ἐπιβλαβὴς εἰς τὰ κοινὰ τῆς πόλεως συμφέροντα, ὁ δὲ τοῦτον προτείνας κατεδικάσθη εἰς ζημίαν πέντε ταλάντων.

Τὴν πολιτείαν δ' ἀναμιγνυομένην καί ἐπεμβαίνουσαν εἰς τὰ ἐσωτερικά τῆς σχολῆς καί μάλιστα εἰς τὸ περί ἐκλογῆς τῶν σχολαρχῶν αὐτῆς ἀντικείμενον εὐρίσκομεν κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 176μ.χ ὅτε ὁ κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν καί μετὰ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ τῆς διοργανώσεως τῶν ἐν τῇ πόλει σχολῶν ἐπιληφθεὶς αὐτοκράτωρ Μάρκος ὁ Αὐρήλιος καθιέρωσε μὲν δι' ἕκαστον σχολάρχην ἐτησίως μυριάδραχμον ἐπιχορήγησιν ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμεῖου, ἀφῆρεσεν ὁμως ἔκτοτε τὸ ἀρχαῖον τῶν σχολῶν προνόμιον τοῦ ἐκλέγειν τὸν σχολάρχην κατὰ τὰ ἀνέκαθεν αὐταῖς εἰθισμένα, ἀναθεῖς τὴν τε ἐκλογὴν καί τὸν ἀπ' εὐθείας διορισμὸν αὐτοῦ εἰς τὸν Ἡρώδη, καί τοι τριάκοντα ἐξ προ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔτη (140), ὁ προκάτοχος αὐτοῦ αὐτοκράτωρ Ἀντωνῖνος ὁ Εὐσέβιος, οὐ μόνον ἀτελεῖς καί ἐλευθέρους πάσης πολιτικῆς ὑποχρεώσεως ἀνεκήρυξε τοὺς σχολάρχας κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ βιογράφου αὐτοῦ Ἰουλίου Καπιτωλίνου καί τοῦ ἱστορικοῦ Δίωνος τοῦ Κασσίου, ἀλλὰ καί μισθοδοσία διετάξατο, ἵνα δίδηται αὐτοῖς ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς πόλεως ταμεῖου.

Μετὰ τὸν θάνατον ὁμως Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (177) πληροφοροῦμεθα ἐξ ὧσων περί τοῦ ἀντικειμένου τούτου διέσωσεν ἡμῖν ὁ Σαμοσατεὺς Λουκιανός, ὅτι ὁ σχολάρχης διωρίζετο ἔκτοτε πλέον οὐχὶ κατ' ἐκλογὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις αὐτοκρατορικοῦ ἀνθυπάτου

καί ὑπ' αὐτοῦ ὑπ' εὐθείας, ἀλλ' ὁ ὑποψήφιος, ὅστις ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ὠφείλε νά ἦναι πάντοτε οὐ μόνον ὀπαδός τῆς σχολῆς ἐκείνης, ἥς τήν ὑψηγοσίαν ἐπεδίωκεν, ἀλλά καί βίου καί πολιτείας σῶφρονος καί ἀμέμπτου, ὑφίστατο προηγουμένως δοκιμασίαν τινά ἐνώπιον ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς ἐπί τούτῳ συγκαλουμένης καί συνισταμένης ἐκ μελῶν τινῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῆς Βουλῆς καί ἐξ ὠρισμένου ἀριθμοῦ φιλοσόφων, οὓς ἡ πολιτεία προσεκάλει ἐκ τῶν ἄλλων τριῶν σχολῶν πρὸς τόν σκοπόν τούτον. Ἐάν δ' ὁ τήν δοκιμασίαν ταύτην ὑφιστάμενος ὑποψήφιος ἔλυεν ἐπιτυχῶς τά προταθέντα αὐτῷ ζητήματα, ἅτινα περιστρέφοντο ἰδίως ἐντός τοῦ κύκλου τῆς φιλοσοφικῆς ἐκείνης αἰρέσεως, ἦν ἡ σχολή αὐτοῦ ἠκολούθει καί ἐμαρτυρεῖτο συνάμα ζήσας βίον ἀμεμπτον καί χρηστόν, ἡ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ ἀνεκήρυττε αὐτόν ἄξιον τοῦ καθέξαι τήν παρ' αὐτοῦ ἐπιδιωκόμενὴν θέσιν, διοριζόμενος δ' ἀνελάμβανε τήν ὑψηγοσίαν τῆς σχολῆς καί ἀνεγνωρίζετο ὑφ' ὄλων τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν ὡς σχολάρχης. Ἐπειδὴ ὁμως συνέβαινε νά ἦναι ἐνίοτε καί πλείονες ὑποψήφιοι, μεταξύ δέ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς ἀνεφύετο διαφωνία πολλάκις, εἴτε ἐκ προσωπικῆς συμπαθείας εἴτε ἐξ ἄλλης τινός αἰτίας, τότε ἡ ὑπόθεσις ὑπεβάλλετο εἰς τήν κρίσιν τοῦ ἐν Ῥώμῃ αὐτοκράτορος, ὅστις ἀπεφαίνετο ὀριστικῶς.

Εἰς τοιοῦτον τι λοιπόν σημεῖον εὐρίσκομεν τήν ἐπὶ τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς καί τῶν ἄλλων σχολῶν ἐγγένει ἐπιρροήν τῆς πολιτείας μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουκιανοῦ, καί τοιαύτη τις φαίνεται διαμείνασα μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεουήρου τοῦλάχιστον. Ἄν δέ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος τούτου (235), ὅτε ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν διαδόχων αὐτοῦ ἔνεκα τῆς οἰκτρᾶς οικονομικῆς θέσεως εἰς ἣν περιέστη τό αὐτοκρατορικόν τῆς Ῥώμης ταμεῖον ἢ ἐκάστῳ σχολάρχῃ διαδομένη μυριάδραχος ἐπιχορήγησις διεγράφη ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, ἐξηκολούθησε νά ἰσχύη ἀκόμη ὁ μετὰ προηγουμένην δοκιμασίαν τρόπος τῆς ἐκλογῆς τῶν σχολάρχων, ἢ καί τοιμή μισθοδοτοῦσα πλέον ἢ πολιτεία ἐπεφυλάξατο ὁμως τό δικαίωμα τοῦ διορίζειν τοῦτο ἀπ' εὐθείας καί ἀνεξεταστί, ἢ ἀπλῶς μόνον ἢ σχολή διετέλει ὑπό τήν ἄμεσον ἐποπτεῖαν αὐτῆς, εἶναι ἄδηλον. Φαίνεται ὁμως, ὅτι τό περί μισθοδοτουμένων καί ὑπό τῆς πολιτείας μετὰ προηγουμένην δοκιμασίαν διοριζομένων καθηγητῶν διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου (361μ.χ-363μ.χ) ἀνεκάλεσε καί αὐθις εἰς τήν ζωὴν τήν πρό πολλοῦ ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους διαγραφείσαν μισθοδοσίαν καί μετ' αὐτῆς τήν ἐπὶ τῆς σχολῆς ἐποπτεῖαν τῆς πολιτείας, ἀπό δέ τῶν διαδόχων αὐτοῦ καί ἰδίως ἀπό Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379) ὅτε οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι πᾶσα διά τόν ἕως τότε ἀκόμη τήν ἀρχαίαν θρησκείαν πρεσβεύοντα Πλατωνικόν διάδοχον ἐπιχορήγησις ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου ἐπαύσατο διδομένη, ἢ πολιτεία πιθανόν νά μή ἐξήσκει πλέον ἐπιρροήν τινα ἐπὶ τῆς σχολῆς, ἠτις ἀφεθεῖσα ἔκτοτε ἐλευθέρα, ἤρξατο ν' ἀνακτᾶ τό προ πολλοῦ ἀπολλεσθέν προνόμιον τοῦ ἐκλέγειν τόν ἑαυτῆς σχολάρχην καί ν' αὐτοδιοικῆται κατά τά πάλαι αὐτῇ δεδομένα, τοῦθ' ὅπερ τοῦλάχιστον συμπεραίνομεν ἐκ τῶν ἐξῆς α) διότι ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πλουτάρχου οὐ μόνον ἡ περιουσία τῆς σχολῆς ἦν ἐπίζηλος καί ἡ κατάστασις αὐτῆς ἐγγένει ἀνθηρά, ἀλλά καί ὁ σχολάρχης αὐτῆς Πλούταρχος ὡς γόνος μιᾶς τῶν ἐν Ἀθήναις ἐπιφανεστέρων καί πλουσιωτέρων οἰκογενειῶν, οὔτε τῆς δημοσίας ἔχρηζε μισθοδοσίας, οὔτε εἶχε πλέον δικαίωμα ἢ πολιτεία νά ἐπεμβαίνη εἰς τά ἐσωτερικά τῆς σχολῆς καί ν' ἀπαιτῆ, ὅπως ἐξασκήσῃ ἐπιρροήν τινά ἐπ' αὐτῆς β) διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλουτάρχου (434) παρατηροῦμεν, ὅτι διαδέχεται εὐθύς τήν σχολήν ὁ ἐλλογιμώτερον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ὁ καί ἐπὶ πολλά ἔτη παρ' αὐτῷ ὡς βοηθός διατελέσας Συριανός ὁ Ἀλεξανδρεὺς, χωρὶς νά ὑποστῆ προηγουμένως δοκιμασίαν τινά ὑπό τῆς πολιτείας, ἢ κἂν νά ζητηθῆ παρ' αὐτῆς ἔγκρισις τις ἐπὶ τούτῳ, καί γ) διότι κατά τήν τρίτην καί τελευταίαν περίοδον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς βίου παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἐκλογὴ μαθητοῦ τινος εἰς σχολάρχην ἐνεργεῖται συστηματικώτερον λαμβανόντων εἰς ταύτην μέρος ἀπάντων

τῶν μελῶν τῆς Πλατωνικῆς χορείας καί συντασσόντων μετά τό πέρας αὐτῆς τό λεγόμενον «φήφισμα τῆς διαδοχῆς».

Ἐκ τῶν ἄχρι τοῦδε λοιπόν εἰρημένων, καί ἐμφανῶς παρατηροῦμεν καί μετά μεγίστης πεποιθήσεως δυνάμεθα νά παραδεχθῶμεν, ὅτι ἀπό τῆς σχολαρχίας τοῦ Ἀθηναίου Πλουτάρχου πᾶν ὅτι εἶχε σχέσις πρὸς τόν ἐσωτερικόν τῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνος διοργανισμόν, ἐναπόκειτο ἀποκλειστικῶς εἰς τόν διάδοχον τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτῆς καί τους περί αὐτόν Πλατωνικούς, ἀνακτήσαντας καί πάλιν ἀπό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τά ἀρχαία τῆς σχολῆς αὐτῶν προνόμια, καί τηρήσαντες αὐτά ἀλώβητα καί ἀκέραια μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης, καθ' ἣν ἡ σχολή αὐτῶν ἐπαύσατο νά ὑπάρχη». ⁵¹⁴

Στο ἐννατο καί τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους, το οποίον φέρει τον τίτλο «Ἐξωτερικός διακριτικός χαρακτήρ» ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης αναφέρει: «Αἱ κοινῶς ἐν χρήσει καί συνήθως παρά τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν ἀπαντῶμεναι φράσεις πρὸς χαρακτηρισμόν ἢ ἐκφρασιν παντός εἰς τήν Πλατωνικήν σχολήν ἀναγόμενον, ἢ ὅπως δήποτε σχέσιν πρὸς ταύτην ἔχοντος, εἰσὶν αἱ ἀκόλουθοι α) τοῦ τόπου τῆς διδασκαλίας, «σχολή διατριβή» β) τῶν μαθημάτων αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν, «Πλατωνικά, Πλάτωνος νοήματα, ἔννοιαι, διάνοια οἱ ἐν Ἀκαδημίᾳ λόγοι, Ἀκαδημαϊκά, φιλοσοφήματα, ἀκροάσεις, λύσεις, λόγοι, πράξεις, συνουσίαι, «ἐξηγήσεις», τῆς δέ περὶ αὐτά ἀσχολίας τοῦ διδάσκοντος σχολάρχου, «Ἐν Ἀκαδημίᾳ διδάσκειν, φιλοσοφεῖν, ἐξηγεῖσθαι», ἐρμηνεύειν, παιδεύειν, τά δίκαια καί πρέποντα τῇ φιλοσοφίᾳ «θεραπεύειν», γ) τῆς σχέσεως τοῦ μαθητοῦ πρὸς τόν σχολάρχην, «τῶν Πλάτωνος γεύεσθαι νοημάτων, ἀκούειν Πλάτωνος, Πλουτάρχου, Πρόκλου κ.τ.π φοιτῶν παρά τινα, μετέχειν τινός, διακούειν τινός, ἀκροᾶσθαι τινός, παιδεύεσθαι ὑπό τινός, προσκαρτερεῖν τοῖς λόγοις τινός, διατρίβειν ἐν τῇ σχολῇ τινος», δ) τῶν κατὰ τό διάστημα τοῦ ἀναπτυσσομένου ἢ ἐρμηνευομένου μαθήματος παρά τῶν μαθητῶν γραφομένων σημειώσεων, «ὑπομνήματα, σχόλια, ἐξηγήσεις, ἐρμηνεῖαι», τήν δέ πρᾶξιν αὐτήν καθ' ἑαυτήν, «ὑπομνήματα ἑαυτῷ καταλείπειν, ὑπομνήματα ἑαυτῷ ἀποθησαυρίζεσθαι, ὑπομνήματα τῶν συνουσιῶν ἀπογράφεσθαι, σχόλια ἐκ τῶν συνουσιῶν ποιεῖσθαι, τά ἀρέσκοντα ἀπογράφεσθαι, τά παρά τινος λεγόμενα ἀπογράφεσθαι, ἐξηγησιν ἀπογράφεσθαι», ε) τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτῆς συστήματος ἐν σχέσει, πρὸς τὰς αἰρέσεις τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν, «Ἀκαδημαϊκὴ αἵρεσις, Ἀκαδημαϊκὴ ἀγωγή, Ἀκαδημαϊκὴ φιλοσοφία, Πλάτωνος φιλοσοφία», στ) τοῦ προϊσταμένου αὐτῆς, «σχολάρχης, διάδοχος, Πλάτωνος διάδοχος, Πλατωνικός διάδοχος, καθηγητής, ἐξηγητής, ἡγεμών, ὁ μετὰ θεόν τῶν καλῶν πάντων καί ἀγαθῶν ἡγεμών, καθηγεμών, διδάσκαλος, θεῖος διδάσκαλος, κοινός διδάσκαλος, ἀρχηγός σωτηρίας», πάντων δ' ὁμοῦ τῶν διαδόχων τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τοῦ πρώτου μέχρι τοῦ ἐσχάτου κοινῷ ὀνόματι «ἢ Πλάτωνος χρυσοῦ σειρά», ζ) τῶν μαθητῶν αὐτῆς πρὸς διαστολήν τῶν φοιτῶντων εἰς τὰς ἄλλας φιλοσοφικὰς σχολὰς, «Ἀκαδημαϊκοί, Πλατωνικοὶ ἄνδρες Ἀκαδημίας, οἱ ἐξ Ἀκαδημίας φιλόσοφοι, οἱ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας, οἱ ἐκ τῆς Ἀκαδημίας, οἱ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ. Πλάτωνος, Σπευσίππου, Πλουτάρχου, Πρόκλου κ.τ.π φιλόσοφοι, μαθηταί, ἀκουσταί, ἀκροαταί, ἑταῖροι, γνώριμοι, συνήθεις, ὀργιασταί, ἐξηγηταί, μύσται, οἱ περὶ τόν Πλάτωνα, Πολέμωνα, Φίλωνα κ.τ.π., οἱ τόν Πλάτωνα ἐπιγραφόμενοι, οἱ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος, οἱ τήν Πλάτωνος τραπόμενοι, οἱ μετὰ Πλάτωνος συνοδοιποροῦντες, οἱ τῷ Πλάτῳ ξυνοδοιποροῦντες, οἱ τὰ Πλάτωνος αἰρούμενοι, οἱ τὰ Πλάτωνος ὁμολογοῦντες, οἱ Πλάτῳ ὁμιλοῦντες, οἱ ἐς Πλάτωνος ἀποδημοῦντες, οἱ Πλάτῳ ἐπόμενοι, οἱ τῷ Πλάτῳ συμβακχεύοντες, οἱ ἐπὶ τὰ Πλάτωνος ὀρμῶντες» τῆς ἐκλογῆς ἢ ἀναγορεύσεως Ἀκαδημαϊκοῦ τινος εἰς σχολάρχην καί διάδοχον Πλατωνικόν, «Ἀκαδημίας ἡγεῖσθαι, προϊστασθαι, κατάρχειν τῆς ἐν Ἀθήναις φιλοσόφου σχολῆς (τοῦ Πλάτωνος) προϊστασθαι, σχολῆς τε καί διατριβῆς ἡγεῖσθαι, καθηγεῖσθαι, σχολαρχεῖν,

⁵¹⁴ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περὶ τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.15-30

διαδέχεσθαι τινα, τήν σχολήν τινος διαδέχεσθαι, τήν διατριβήν τινος παραδέχεσθαι, τήν σχολήν διαδέχεσθαι, σχολῆς ἀφηγεῖσθαι, τήν σχολήν κατέχειν καί διακατέχειν, σχολάρχην γίνεσθαι, τό ψήφισμα τῆς διαδοχῆς δέχεσθαι, διάδοχος αἰρεῖσθαι, διάδοχος ψηφίζεσθαι», τοῦ δέ πρωτοκόλλου τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ, «ψηφισμα τῆς διαδοχῆς» καί θ) τῆς ἀπό τήν σχολαρχίαν παραιτήσεως Πλατωνικοῦ τινος καί ἐγγένηι οἰασθήποτε αὐτοῦ ὑποχωρήσεις, «ἐκχωρεῖν τινι, τήν διατριβήν καταλείπειν τινί, τήν σχολήν παραδίδειν τινί, διάδοχον τινα καταλείπειν».⁵¹⁵

Στο πρώτο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους τῆς μελέτης του ο Πανάρετος αναφέρει: «Λαλήσαντες ἐν τῷ πρώτῳ μέρει περί γενικῶν τινων ἀντικειμένων ἀναγομένων εἰς τήν ἐν Ἀθήναις Πλατωνικήν σχολήν, ὡς ἀπαραιτήτως ἀναγκαίων διά τήν ἐναργεστέραν τοῦ πράγματος κατάληψιν, σκοποῦντες δ' ἐν τῷ δευτέρῳ τούτῳ, ὅπως ἐξετάσωμεν ἱστορικῶς πάντα τά κατ' αὐτήν καί μάλιστα τήν κατά χρονολογικήν τάξιν διαδοχήν τῶν διαφόρων αὐτῆς σχολαρχῶν ἀπό τοῦ χρόνου τῆς ἰδρύσεως μέχρι τῆς διαλύσεως αὐτῆς, θεωροῦμεν ἐπάναγκες, ἵνα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καί τινας τῶν περιπετειῶν τῆς πόλεως κοινήν πρός «τόν ἱστορικόν βίον τῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνος» ἔχοντα σχέσιν, καί διαιρέσωμεν αὐτόν διά τήν ὅσον οἶόν τε πληρεστέραν τῶν κατ' αὐτόν γεγονότων σαφήνειαν εἰς τρεῖς χρονικάς περιόδους ὡς ἐξῆς.

Περίοδος πρώτη, ἀπό τοῦ Πλάτωνος μέχρι τέλους τῆς σχολαρχίας Θεομνήστου τοῦ Ναυκρατίτου, ἤτοι ἀπό τοῦ ἔτους 387-43π.χ

Περίοδος δευτέρα, ἀπό Ἀμμωνίου τοῦ Ἀλεξανδρέως μέχρι Θεοδώρου τοῦ Ἀσιναίου, ἤτοι ἀπό τοῦ ἔτους 65μ.χ-323

Περίοδος τρίτη, ἀπό Θεοδώρου τοῦ Ἀσιναίου μέχρι τοῦ τελευταίου Πλατωνικοῦ διαδόχου Δαμασκίου τοῦ Σύρου, ἤτοι ἀπό τοῦ ἔτους 323-529.

Περίοδος πρώτη, ἀπό τοῦ Πλάτωνος μέχρι τέλους τῆς σχολαρχίας Θεομνήστου τοῦ Ναυκρατίτου, ἤτοι ἀπό τοῦ ἔτους 387-43π.χ.

Πλάτων υἱός τοῦ Ἀρίστωνος καί τῆς Περικτιῶνης τόν δῆμον Κολυττεύς, ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει πρώτῳ τῆς ὀγδοηκοστῆς ὀγδῆς Ὀλυμπιάδος τῆ ἑβδόμῃ τοῦ Θαρρηλιῶνος μηνός (20/21 Μαΐου 427π.χ) ἐπί ἀρχοντος Διοτίμου, καί ἐδιδάχθη, παῖς μὲν ἔτι ὄν, κατὰ τά ἐν Ἀθήναις περί ἀγωγῆς τῶν ἐλευθέρων νενομισμένα παρά Διονυσίου τοῦ γραμματικοῦ τήν ἀνάγνωσιν καί τήν γραφήν καί παρά Δράκοντος τοῦ Ἀθηναίου καί Μεγίλλου τοῦ Ἀκραγαντίνου τήν μουσικήν, ἔφηβος δέ γενόμενος παρ' Ἀρίστωνος τοῦ Ἀργείου τήν γυμναστικήν.

Καί τοι δ' ὁ Πλάτων πρός πατρός μὲν ἀνάγων τό γένος εἰς Κόδρον, πρός μητρός δ' εἰς Σόλωνα καί συγγενεῶν πρός Κριτίαν καί Χαρμίδην τους ἐκ τῶν τριάκοντα τά μέγιστα κατὰ τήν ἐποχήν τῆς νεότητος αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις ἰσχύοντας, ὤφειλεν, ὡς εἰκός, νά προτιμήσῃ τόν πολιτικόν βίον καί ἀψάμενος τῶν κοινῶν πραγμάτων νά φθάσῃ τά ἀνώτατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα, δέν ἐπραξε τοῦτο, ἐνθεν μὲν ἕνεκα τῆς ἀριστοκρατικῆς αὐτοῦ καταγωγῆς, ἐτέρωθεν δέ διότι ἡ κατ' ἐξοχήν ἀπό τῆς ἐποχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου χρονολογουμένη ἠθική κατάπτωσης τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, τά πολιτικά τῆς δημοκρατίας λάθη, ἡ θρασύτης καί ἡ αὐθάδεια τῶν δημαγωγῶν καί αἱ πολιτικά τῆς πατρίδος αὐτοῦ ἀνωμαλίας, μεγάλην μὲν ἐνεποίησαν εἰς τήν ψυχὴν τοῦ νεανίου ἀποστροφὴν πρός τό δημοκρατικόν πολίτευμα καί τόν δημόσιον βίον καθόλου, διήγειρον δέ τήν ἀγάπην αὐτοῦ πρός τόν ἰδιωτικόν βίον καί τόν ἔρωτα πρός τήν φιλοσοφίαν.

Ὑπό τοιούτων δ' ἐμφορούμενος πεποιθήσεων καί ἀρχῶν ὁ Πλάτων, παραγίνεται, ἀφοῦ προηγουμένως ἠκροάσατο τοῦ Ἡρακλειτείου φιλοσόφου Κρατύλου, εἰκοσαέτης ὄν νεανίας διά τῶν συγγενῶν αὐτοῦ Κριτίου καί Χαρμίδου πρός τόν Σωκράτην, παρ' ᾧ ἐγνώρισε καί συνανεστράφη μετά τῶν Θηβαίων Κέβητος καί Σιμμίου μαθητῶν ἄλλοτε

⁵¹⁵ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.30-32

τοῦ Πυθαγορείου Φιλολάου, καί τῶν Σωκρατικῶν Εὐκλείδου, Θεαιτήτου, Φαίδωνος καί ἄλλων σοφῶν καί λογίων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ.

Ἡ ἐπιρροή δ' ἦν ἡσκησεν ἐπὶ τοῦ πνεύματος, τοῦ χαρακτῆρος καί τοῦ βίου τοῦ Πλάτωνος ἢ διδασκαλία τοῦ Σωκράτους καί ἢ μετ' αὐτοῦ ἐπὶ ὅκτῳ ὅλα ἐτη ἀναστροφή, μαρτυρεῖται ἐκ τῶν εἰς ἡμᾶς θεία οἰκονομία ὀλοσχερῶς περισωθέντων ἀθανάτων αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἐν οἷς διαλάμπει ἡ μεγάλη τῆς φαντασίας αὐτοῦ πτήσις, ἡ σπανία ὀξύνοια, ἡ πνευματική ἀρμονία, ἡ διαλεκτική αὐτοῦ ζωηρότης, ἡ αὐστηρότης τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ ἀρχῶν, ἡ πρὸς τὴν εὐνομίαν ἀγάπης, ὁ πρὸς τὸν καλὸν κἀγαθὸν ἔρωσ, τὸ ὕψος τῶν ιδεῶν αὐτοῦ, ἡ εὐγένεια τῶν φρονημάτων, ἡ ἀφέλεια τοῦ τρόπου καί τὸ ἐπαγωγόν, τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς, τὸ ἀκέραιον τοῦ χαρακτῆρος καί ἡ πρὸς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ εὐγνωμοσύνη, ὅστις κατέχει πάντοτε τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν προσώπων τῶν ἐν αὐτοῖς σοφῶν διαλόγων.

Μετά τὴν τελευταίαν δὲ τοῦ Σωκράτους ἐν ἔτει πρώτῳ τῆς ἐνενηκοστῆς πέμπτῃς Ὀλυμπιάδος (399π.χ) καταλιπὼν ὁ Πλάτων τὰς Ἀθήνας, ὡς καί ἄλλοι Σωκρατικοί, ἀπῆλθεν εἰς Μέγαρας πρὸς τὸν ἀρχαῖον αὐτοῦ φίλον καί ἰδρυτὴν τῆς Μεγαρικῆς σχολῆς Εὐκλείδην τὸν Σωκρατικόν. Ἐκεῖθεν δ' ἐπόμενος τῷ παραδειγματι τῶν πρό αὐτοῦ μεγάλων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀνδρῶν, Σόλωνος δηλονότι, Πυθαγόρου καί εἰτινος τῶν τοιούτων, ἔρχεται εἰς Κυρήνην πρὸς τὸν διάσημον μαθηματικόν Θεόδωρον, καί ἐκεῖθεν εἰς Αἴγυπτον καί Ἰταλίαν πρὸς τοὺς Πυθαγορείους Ἀρίονα, Ἀρχύταν τὸν Ταραντῖνον, Τίμαιον τὸν Λοκρόν καί ἄλλους, ὧν ἡ ἀναστροφή οὐκ ὀλίγον συνετέλεσε πρὸς αὐξήσιν τῶν μέχρι τοῦδε μαθηματικῶν αὐτοῦ γνώσεων καί τὴν μύησιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πυθαγόρου. Ἐπὶ τέλος δὲ μεταβαίνει εἰς Σικελίαν, τὸ μὲν, ὅπως, «παρατηρήσει τοὺς κρατῆρας τοῦ πυρός τοῦς ἐν τῇ Αἴτνῃ «τό δε, ὅπερ εἶναι ἴσως πιθανώτερον, κατὰ προτροπὴν τῶν Πυθαγορείων ἢ πολὺ μᾶλλον ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅπως ἢ πρὸς τὸν τύραννον τῶν Συρακουσῶν Διονύσιον τὸν πρεσβύτερον ὁμιλία αὐτοῦ συνετελέσει εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ, τὴν βελτίωσιν τῆς πολιτικῆς καί ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ, καί δοθῇ τῇ ἄχρι τοῦδε τυραννίδι μορφή τις ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος κατὰ τὰς πολιτικὰς αὐτοῦ τε καί τῶν Πυθαγορείων θεωρίας.

Δυστυχῶς ὁμως αἱ ἐλπίδες καί τὰ ὄνειρα τοῦ Πλάτωνος καί τῶν φίλων αὐτοῦ Πυθαγορείων, ὡς καί τοῦ ἀδελφοῦ τῆς συζύγου τοῦ τυράννου Ἀριστομάχης Δίωνος τοῦ Συρακουσίου, ὃν ἐγνώρισεν ἐν Σικελίᾳ, ἐματαιώθησαν καθ' ὀλοκληρίαν, διότι ἡ μεγάλη παρρησία μεθ' ἧς ὁ Πλάτων ἐλάλει πρὸς τὸν Διονύσιον περὶ τυραννίδος, ἡ ὅλως ἐκεῖθεν ἀσυνήθης καί πρωτοφανής γενναιότης, ἦν ἐδείκνυεν ἐλέγχων ἰδιωτικὴν ἢ πολιτικὴν τινα αὐτοῦ πράξιν ἐπέσυρον ἐντὸς βραχέος χρόνου τὴν κατ' αὐτοῦ δυσμένειαν τοῦ τυράννου, ἧς ἀποτέλεσμα ὑπήρξεν ἡ ἀποπομπή αὐτοῦ ἐκ τῆς Σικελίας.

Ἐπανελθὼν δ' ὁ Πλάτων εἰς Ἀθήνας τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐνενηκοστῆς ὀγδῆς Ὀλυμπιάδος (387π.χ) ἠγόρασεν ἐκ τῶν χρημάτων μικρᾶς τινοῦ ὑπολειφθείσης αὐτῷ πατρικῆς περιουσίας ἀντὶ δραχμῶν τρισχιλίων κῆπον τινα οὐ μακρὰν τοῦ ἐκτός τῆς πόλεως Ἀκαδημαϊκοῦ γυμνασίου, ἐν ᾧ, ὡς καί ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐρρέθη, διέτριβε διαρκῶς. Ἡ ἐπιθυμία ὁμως τὸ μὲν, ὅπως ἢ τὸ γυμνάσιον ἐκεῖνο χάριν σωμασκίας ἐπισκεπτομένη νεολαία ἀσκήται καί πνευματικῶς, τὸ δὲ καί ἐκ τῆς πεποιθήσεως ἐλαυνόμενος, ὅτι μᾶλλον ὡς φιλοσοφία ἢ ὡς πολιτικός δύναται νὰ καταστῇ ὠφελιμώτερος τῇ πατρίδι, ἠνάγκασαν αὐτὸν ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἐκ Σικελίας ἐπάνοδον αὐτοῦ ν' ἀναλάβῃ δημοσίᾳ τὴν διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας ἐντὸς μιᾶς ἐξέδρας τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ γυμνασίου. Καταρτισθέντος δὲ μετὰ παρέλευσιν ὀλίγου χρόνου χοροῦ μαθητῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καλῶς καί προσηκόντως ἐστοιχειωμένων, ὠρίσθησαν ἔκτοτε τὸ τε ἀντικείμενον τῆς διδασκαλίας καί ἡ διδακτικὴ μέθοδος, ἦν ἡ σχολή αὐτοῦ ὠφείλε ν' ἀκολουθήσῃ καί κατὰ τὸν ἐφεξῆς χρόνον, ἐκανονίσθησαν τὰ προσόντα τῶν μαθητῶν, καθιερώθησαν ἄμισθος διδασκαλία

καί τά Ἀκαδημαϊκά συμπόσια, καί ἐγγένει πᾶν ὅτι ἡδύνατο ν' ἀναδείξει τήν σχολήν αὐτοῦ τοιαύτην, οἷαν παρατηροῦμεν αὐτήν μετὰ ταῦτα.

Ἡ μεγάλη δέ τοῦ Πλάτωνος φήμη, ὡς φιλοσόφου μὲν, ἤρξατο προσελκύνουσα εἰς τήν Ἀκαδημίαν πλῆθος μαθητῶν, ὧν οἱ πλεῖστοι μετὰ τήν ἀποπεράτωσιν τῶν σπουδῶν αὐτῶν διεκρίθησαν ὡς πολιτικοί, στρατηγοί, ῥήτορες καί νομοθέται, ὡς νομομαθοῦς δέ, λέγεται, ὅτι μετὰ τήν ἐν Λεύκτροις μάχην προσεκλήθη ὑπό μὲν τῶν Ἀρκάδων ἵνα δώσῃ νόμους εἰς τήν ὑπό τοῦ Θηβαίου Ἐπαμινώνδου κτισθεῖσαν Μεγαλόπολιν, ὑπό δέ τῶν Κυρηναίων, ἵνα συντάξῃ τούς νόμους τῆς πατρίδος αὐτῶν καθ' οὓς ὤφειλον πολιτεύεσθαι. Ἀλλά καί τῶν μὲν καί τῶν δέ ἀπερρίψε τήν αἴτησιν τῶν μὲν Ἀρκάδων διότι οὐδένα ἤθελον νά ἔχωσιν ἴσον, τῶν δέ Κυρηναίων διά τό ἄνετον καί ἐκδεδιητημένον τοῦ βίου. Μετὰ ταῦτα ὁμως, ὡς μανθάνομεν, ὁ μαθητής αὐτοῦ Ἀριστῶννος ὁ Βυζάντιος ἐλθὼν κατὰ προτροπήν αὐτοῦ εἰς Ἀρκαδίαν, ἔδωκε τῇ νέᾳ πόλει νόμους, καταστήσας αὐτῇ ὡς πολίτευμα «τό ἐν Μεγαλοπόλει συνέδριον τῶν μυρίων Ἀρκάδων».

Ἐἴκοσι δ' ἔτη ἀπό τῆς ιδρύσεως τῆς σχολῆς καταλιπὼν ὁ Πλάτων περὶ τό φθινόπωρον τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἑκατοστῆς τρίτης Ὀλυμπιάδος (367π.χ) τὰς Ἀθήνας, ἀπέρχεται τό δεύτερον εἰς Σικελίαν, τό μὲν κατὰ παράκλησιν τοῦ Συρακουσίου Δίωνος, ὅπως παιδεύσῃ καί μορφώσῃ τό ἠθικώτερον καί φιλοσοφικώτερον τόν κατ' ἐκείνον τόν χρόνον τήν ἀρχήν τῶν Συρακουσῶν ἀναλαβόντα Διονύσιον τόν νεώτερον, τό δέ, ὅπως ἐξ ἰδίας πείρας καί ἀντιλήψεως πεισθῆ, εἰ αἱ περὶ ἠθικῆς καί πολιτείας θεωρίαι αὐτοῦ ἡδύναντο καί ἐμπράκτως νά ἐφαρμοσθῶσιν ἐπὶ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ νέου ἡγεμόνος καί συνενώσῃ οὕτω κατὰ τήν ἀνέκαθεν αὐτοῦ ἐπιθυμίαν εἰς ἓν καί τό αὐτό ἄτομον τό φιλοσοφεῖν μετὰ τοῦ ἄρχειν.

Καί τοι δ' ἡ μεγάλη τοῦ ἡγεμόνος πρός τόν Πλάτωνα φιλοφροσύνη, ὁ μέγας πρός ἐφαρμογήν τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ ἀρχῶν ζήλος, ἡ ἀπό τῆς αὐλῆς ἀποπομπή πάσης πολυτελείας καί ἀνεμιμένης διαίτης, «ἡ ἐπὶ λόγους καί φιλοσοφίαν ἀπάντων φορά καί ὁ ἐν τῷ τυραννείῳ κονιορτός τοῦ πλήθους τῶν «γεωμετρούντων» μεγάλας κατ' ἀρχάς παρεῖχον ἐλπίδας οὐχ ἦττον ὁ ταχύς τοῦ τυράννου πρός τήν φιλοσοφίαν κόρος, ἡ μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ Δίωνος περὶ τόν τέταρτον μῆνα ἀπό τῆς ἀφίξεως τοῦ Πλάτωνος ἐπελθοῦσα ψυχρότης καί ἰδία αἰ πρός τόν τύραννον διαβολαί αὐλικῶν τινῶν, ὅτι ὁ Πλάτων ἀναπείθει Δίωνα καί Θεοδόταν ἐπὶ τῇ τῆς νήσου ἐλευθερίᾳ» ἐματαίωσαν αὐτάς καί ἠνάγκασαν αὐτόν μετὰ πολλούς κινδύνους νά ἐγκαταλίπῃ τήν Σικελίαν περὶ τὰς ἀρχάς τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ἑκάστης τρίτης Ὀλυμπιάδος (365) καί νά ἐπανακάμψῃ εἰς Ἀθήνας, ἐνθα ἐν τῷ σκιερῷ καί πάλιν τῆς προσφιλοῦς αὐτῷ Ἀκαδημίας ἄλσει ἤρξατο μετὰ τοῦ αὐτοῦ ὡς καί πρότερον ζήλου τῆς διδασκαλίας τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων.

Καταλιπὼν δέ πάλιν τὰς Ἀθήνας περὶ τό τέλος τοῦ τετάρτου ἔτους τῆς ἑκατοστῆς τετάρτης Ὀλυμπιάδος (361π.χ) καί ἀναθεῖς τήν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς κατὰ τήν μαρτυρίαν τοῦ Σουῖδα εἰς τόν Ποντικόν Ἡρακλείδην παραλαμβάνει τούς μαθητάς αὐτοῦ Σπεύσιππον τόν Ἀθηναῖον, Ἐλίκωνα τόν Κυζικηνόν καί τόν Χαλκηδόνιον Ξενοκράτην καί ἔρχεται τό τρίτον εἰς Σικελία, ὅπως διαλλάξῃ τόν φίλον καί μαθητήν αὐτοῦ Δίωνα πρός τόν Διονύσιον καί κατορθώσῃ τήν ἀνάκλησιν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἐξορίας. Ἀποτυχὼν ὁμως καί κινδυνεύσας συνάμα, ἐπανακάμπτει περὶ τὰς ἀρχάς τοῦ θέρους τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἑκατοστῆς πέμπτης Ὀλυμπιάδος (360π.χ) εἰς Ἀθήνας καί ἀναλαμβάνει πάλιν τήν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς καί τήν ἐξακολουθήσιν τῶν μαθημάτων.

Ἀπό τῆς ἐποχῆς δέ τῆς ἐπανόδου τοῦ Πλάτωνος παρατηροῦμεν τήν σχολήν αὐτοῦ οὐ μόνον περὶ τά φιλοσοφικά, ἀλλά καί περὶ ἄλλο καταγινομένην ἀντικείμενον, ἐξωτερικόν μὲν καί ἴσως τοῦ πνευματικοῦ αὐτῆς κύκλου ἀλλότριον, οὐχ ἦττον σχετικόν καί πρός τὰς πολιτικάς αὐτῆς θεωρίας καί πρός τήν συμπάθειαν ἣν αὐτῇ αἰσθάνεται ὁσάκις βλέπει ἢ τό κοινόν ἢ τό ἰδιωτικόν δίκαιον καταπατούμενον.

Ἡ βελτίωσις δηλονότι τῆς πολιτικῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικῆν ἔχοντος καταγωγῆν λαοῦ τῶν Συρακουσῶν, ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς δουλείας τοῦ τυράννου, ἡ ἐκ μέρους αὐτοῦ γενομένη προσβολή κατὰ τε τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ φίλου καὶ μαθητοῦ τῆς σχολῆς Δίωτος, διεγείρει τὴν συμπάθειαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Ἀκαδημαϊκῶν καὶ πάντες ἀποφασίζουσι μετὰ τοῦ ἀδικηθέντος, ὅπως ἐκδικηθῶσι τὴν ὕβριν καὶ σπεύσωσι διὰ τῶν ὄπλων πρὸς ἱκανοποίησιν καὶ κατάλυσιν τῆς τυραννίδος ἐκείνου, καθ' οὗ ἄλλοτε τὰ ὄπλα τῆς φιλοσοφίας δὲ εἶχον ἀποτύχει. Αἱ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ λοιπὸν μεταξύ Πλάτωνος, Σπευσίππου, Δίωτος καὶ τῶν λοιπῶν ὀπαδῶν τῆς σχολῆς συνδιασκέψεις καταλήξασαι εἰς ἐκστρατείαν τινὰ γενομένην ἐκ ἔτει 357 μ.χ ἢς συμμετέσχον καὶ οἱ Ἀκαδημαϊκοὶ Εὐδημος Κύπριος, Τιμωνίδης Λευκάδιος καὶ Μίλτος Θετταλός, κατέλυσε τὴν τυραννίδα Διονυσίου τοῦ νεωτέρου καὶ ἀπέδωκε τοῖς μὲν Συρακουσίοις τὴν ἐλευθερίαν, τῷ δὲ Δίῳ τὴν σύζυγον καὶ τὴν περιουσίαν.

Μετὰ τὴν τρίτην ὁμως καὶ τελευταίαν ἐκ Σικελίας ἐπάνοδον μόλις ἠδυνήθη ὁ γηραιὸς Πλάτων νὰ ἐπιζήσῃ ἀκόμη δεκατρία ἔτη καὶ ἰδη τοὺς ἰδίους αὐτοῦ μαθητὰς περιστοιχοῦντας αὐτὸν καὶ πάλιν, ὡς αἱ μέλισσαι τὸ ἴδιον ἑαυτῶν σίμβλον. Περί τὸν Μαῖον τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἑκατοστῆς ὀγδόης Ὀλυμπιάδος (347 π.χ) ἀποθνήσκει πλήρης ἡμερῶν ἐν ἔτει τρίτῳ καὶ δεκάτῳ τῆς βασιλείας Φιλίππου τοῦ Μακεδόνα ἐπὶ ἄρχοντος Θεοφίλου, ζήσας κατὰ τὴν μαρτυρίαν Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς ἔτη ὀγδοήκοντα κατάρξας τῆς Ἀκαδημίας τεσσαράκοντα ὅλα ἔτη. Ὁ νεκρὸς τοῦ θεοῦ τούτου ἀνδρὸς παραπεμφθεὶς πανδημεί, ἐτάφη κατὰ μὲν τὸν Πausανίαν «οὐ μακρὰν τῆς Ἀκαδημίας», κατὰ δὲ τὸν Πausανίαν Διογένην ἐν αὐτῇ τῇ Ἀκαδημίᾳ.

Ἐν δ' ἐκ τῶν παρὰ Διογένην τῷ Λαερτίῳ εἰς αὐτὸν φερομένων ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων, ἅτινα ἐπεγράφη τῷ τάφῳ αὐτοῦ, ἔστι καὶ τόδε.

Γαῖα μὲν ἐν κόλποις κρύπτει τόδε σῶμα Πλάτωνος, ψυχὴ δ' ἀθανάτων τάξιν ἔχει μακάρων, υἱοῦ Ἀρίστου, τὸν τις καὶ τηλόθι ναίων τιμᾷ ἀνὴρ ἀγαθός, θεῖον ἰδόντα βίον.

Ἐκ τῶν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ καθ' ὅλον τό τεσσαρακονταετῆς διάστημα τῆς σχολαρχίας τοῦ Πλάτωνος φοιτησάντων εἰσὶν ἡμῖν γνωστοὶ οἱ ἐξῆς: Σπεύσιππος Ἀθηναῖος, Ἀριστοτέλης Σταγειρίτης, Ξενοκράτης Χαλκηδόνιος, οἱ στρατηγοὶ Φωκίων, Χαβρίας καὶ Ἴφικράτης Ἀθηναῖοι, οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἐξολοθρευταὶ τοῦ τυράννου τῶν Θρακῶν Κότυος, Πύθων καὶ Ἡρακλείδης Αἰνιοί, ὁ νομοθέτης τῶν Ἀρκάδων Ἀριστάννου Βυζάντιος, ὁ τῶν Πυρραίων Μενέδημος, ὁ τῶν Ἠλείων Φορμίων, Δήλιος Ἐφέσιος, οἱ ἐξολοθρευταὶ τοῦ τυράννου τῆς Ἡρακλείας Κλεάρχου, Χίων καὶ Λεωνίδας Ἡρακλεῶται, Πάμφιλος Σάμιος, Εὐφραῖος Ὠρεΐτης, οἱ ῥήτορες Δημοσθένης ὁ Δημοσθένους, Αἰσχίνης ὁ Ἄτρομήτου, Δημάδης, Λυκοῦργος, καὶ Ὑπερίδης ὁ Κλεάνδρου Ἀθηναῖοι, Ἀμύντας ἢ Ἀμύκλας Ἡρακλειώτης, Μέναιχος ὁ μαθηματικός, Ἐρμόδωρος Συρακούσιος, Τιμωνίδης Λευκάδιος, Μίλτος Θετταλός, Εὐδημος Κύπριος, Θεοδέκτης Φασηλίτης, Ἔραστος καὶ Κορίσκος Σκήψιοι, Δημήτριος Ἀμφιπολίτης, Ἐλίκων Κυζικηνός, Δίων Συρακούσιος, Μνησίστρατος Θάσιος, Ἴπποθάλης Ἀθηναῖος, Ἐρμείας Ἀταρνείτης, Ἀριστείδης Λοκρός, Εὐάγων Λαμψακηνός, Χαίρων Πελληνεύς, Τιμόλαος Κυζικηνός, Λέων Βυζάντιος, Ἔστιαῖος Περίνθιος, Κλέαρχος Ἡρακλεώτης, Φίλιππος Ὀπούντιος, Εὐδοξος Κνίδιος, Ἡρακλείδης Ποντικός, Θεόφραστος Ἐρέσιος, Λασθένεια Μαντινίς καὶ Ἀξιοθέα Φλιασιά.

Τὸν Πλάτωνα δ' ἀποθανόντα μηνὶ Μαΐῳ τοῦ ἔτους 347 διαδέχεται ὁ ἀνεπιός καὶ μαθητὴς αὐτοῦ Σπεύσιππος ὁ Εὐρυμέδοντας Ἀθηναῖος. Μὴ δυνάμενος ὁμως ν' ἀνθέξῃ εἰς τὰ τῆς ὕψιγείας τῆς σχολῆς ἔνεκα τῆς σωματικῆς αὐτοῦ παραλύσεως, ἀποτέλεσμα οὕσα τοῦ ἀνειμένου βίου, ὃν οὗτος διῆγε κατὰ τὰ πρῶτα τῆς νεότητος αὐτοῦ ἔτη, καταληφθεὶς «ὐπ' ἀθυμίας ἐκὼν τὸν βίον μετήλλαξεν» ἐν ἔτει 339, ἄρξας τῆς σχολῆς ὀκτώ μόνον ἔτη.

Τοῦτον δέ διαδέχεται ὁ μαθητής καί ἀκόλουθος τοῦ Πλάτωνος κατά τήν τρίτην καί τελευταίαν αὐτοῦ εἰς Σικελίαν ἀποδημίαν Ξενοκράτης ὁ Ἀγαθήνορος Χαλκηδόνιος, οὗτινος ἡ σχολαρχία διήρκεσεν εἰκοσιπέντε ἔτη, ὄν ζῶν ἔτι ὁ Σπεύσιππος προσεκάλεσεν, ὅπως ἐλθὼν διαδέχθῃ τήν σχολήν.

Μετά δέ τήν ἐν Χαιρωνεία μάχην, ἥτοι περί τόν Αὐγουστον ἢ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 338, ἀποστέλλει ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τόν Ξενοκράτην, καί τοι μέτοικον, μετά τῶν ἄλλοτε μαθητῶν τῆς σχολῆς Φωκίωνος, Αἰσχίνου καί Λημάδου πρεσβευτήν πρός Φίλιππον, ὅπως πρεσβεύσωσιν ἀπό κοινοῦ ὑπέρ τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν αἰχμαλώτων. Ἡ εἰρήνη ὁμως αὕτη, ἦν κατώρθωσε νά φέρῃ εἰς πέρας ἡ ἀποσταλεῖσα πρεσβεία, ἠγοράσθη ἀντί μεγάλης θυσίας τῶν Ἀθηναίων. Αἱ μεγάλαι τοῦ νικητοῦ ἀπαιτήσεις, ὧν σκοπός ἦν ἐντελής ἐξασθένησις καί ἡ ἐκμηδένισις τῆς πόλεως, τοσοῦτον λέγεται, ὅτι παρώργισαν τόν Ξενοκράτην, ὥστε οὔτε δῶρα, οὔτε προσκλήσεις καί φιλοφρονήσεις ἠδυνήθησαν νά μαλάξωσι καί πείσωσιν αὐτόν, ὅπως ἐλθῇ εἰς λόγους πρός τόν Φίλιππον. Ἐνεκα λοιπόν τῆς διαγωγῆς ταύτης οἱ συνάδελφοι αὐτοῦ συμπρεσβευταί ἐπανακάμψαντες εἰς Ἀθήνας κατηγορήσαν αὐτοῦ, «ὡς μάτην αὐτοῖς Ξενοκράτης συνελήλυθοι» ἀπολογηθεῖς δ' ἐνώπιον τῶν δικαστῶν καί εἰπὼν «ὡς νῦν καί μᾶλλον φροντιστέον εἶη τῆς πόλεως αὐτοῖς τούς μέν γάρ ἦδει δωροδοκήσαντας ὁ Φίλιππος, ἐμέ δέ μηδενί λογῶ ὑπαζόμενος» ἀπελύθη τῆς κατηγορίας καί διπλασίως ἐτιμήθη.

Ὀλίγους δέ μῆνας μετά τήν εἰς Ἀσίαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἥτοι περί τό θέρος τοῦ ἔτους 334 προσκαλεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὁ Ξενοκράτης, ὅπως ἐλθὼν καθέξῃ τήν θέσιν, ἦν παρ' αὐτῷ κατεῖχεν ὁ πρό μικροῦ ἐγκαταλιπὼν αὐτόν Ἀριστοτέλης ὁ Σταγειρίτης. Ὅποιοι δ' ἦσαν οἱ λόγοι, δι' οὓς ὁ Ξενοκράτης ἀπέβριψε τήν πρόσκλησιν ταύτην τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἢ διατί δέν ἐπεμψε τοῦλάχιστον ἓνα τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης τόν συγγενῆ αὐτοῦ Καλλισθένην τόν Ὀλύνθιον, ἀγνοοῦμεν. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁμως, ὡς μανθάνομεν, ἐξηκολούθει διετελῶν εὐνους πάντοτε πρός τόν Ξενοκράτην καί ἀποστέλλων αὐτῷ «συχνόν ἀργύριον» καί δῶρα.

Τάς εὐνοϊκάς ὁμως ταύτας διαθέσεις τοῦ ἐραστοῦ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καί τῆς φιλοσοφίας Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου πρός τόν Ξενοκράτην, ἄς ἰδίως παρατηροῦμεν ἀπό τοῦ χρόνου τῆς μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς τήν Ἀσίαν, φαίνεται, ὅτι προῦκάλεσαν κατά μέγα μέρος, ἔνθεν μέν ἡ ἐγκατάλειψις αὐτοῦ ὑπό τοῦ Ἀριστοτέλους καί ἡ μετά τινά χρόνου μεταξύ ἀμφοτέρων ἐπελθοῦσα ψυχρότης ἔνεκα τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Ἀλεξάνδρου πρός τόν συγγενῆ αὐτοῦ Καλλισθένην τόν Ὀλύνθιον, ἔνθεν δέ ἡ ἐπιθυμία αὐτοῦ, θέλοντος διά τῆς ἀποστολῆς συχοῦ ἀργυρίου καί δώρων πρός τόν σχολάρχην τῆς Ἀκαδημίας Ξενοκράτην νά λυπήσῃ τόν τοῦ Λυκείου Ἀριστοτέλην, ὅστις πρῖν ἢ ἐπέλθῃ ἡ μεταξύ αὐτῶν ρήξις, πολλῶν ἀπήλαυε παρά τοῦ βασιλέως τιμῶν καί δωρημάτων.

Περί δέ τόν Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 323, ἥτοι μετά τήν παρά τήν Κραννῶνα ἦτταν τοῦ Ἑλληνικοῦ συμμαχικοῦ στρατοῦ, καθ' ἣν οὐ μόνον οἱ νεκροί καί οἱ τραυματῆαι ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἠριθμοῦντο κατά πολλάς ἑκατοντάδες, ἀλλά καί πολλοί Ἀθηναῖοι αἰχμαλωτισθέντες ἦσαν ἤδη ὑπό τό κράτος τοῦ νικητοῦ, ἠναγκάσθη ὁ δῆμος ν' ἀποστείλλῃ καί πάλιν τόν Ξενοκράτην μετά τοῦ Φωκίωνος καί Δημάδου πρός τόν ἐν Βοιωτία διατρίβοντα Ἀντίπατρον, ὅπως ἐξιλεώσωσιν αὐτόν καί πρεσβεύσωσιν ὑπέρ τῶν αἰχμαλώτων. Κατά τήν περίπτωσιν δέ ταύτην μανθάνομεν καί πάλιν, ὅτι δοθέντος γεύματος ὑπό τοῦ Ἀντιπάτρου πρός τιμήν τῶν πρεσβευτῶν, ὁ Ξενοκράτης οὐδόλως ἠθέλησε νά παρακαθήσῃ, πρῖν ἢ ἴδῃ τούς αἰχμαλώτους ἐλευθέρους.

Ἐπανελθὼν δ' ὁ Ξενοκράτης εἰς Ἀθήνας καί ἀναλαβὼν τήν φιλοσοφικήν αὐτοῦ διδασκαλίαν, ἐπέζησε μέχρι τοῦ ἔτους 314 καί ἀπέθανε κατά τόν Λαέρτιον Διογένην «προσπταίσας νυκτός λεκάνῃ» ἐτῶν 82 κατά δέ τόν Λουκιανόν ἐτῶν 84.

Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ξενοκράτους εἰσὶν ἡμῖν γνωστοί οἱ ἐξῆς: Ἐπίκουρος ὁ Νεοκλέους Ἀθηναῖος, Χαίρων Πελληνεύς, Κράντωρ Σολεύς, Ἡρακλεόδωρος, Προκλῆς καὶ Πολέμων ὁ Φιλοστράτου Ἀθηναῖος, ὅστις διαδεχθεὶς τὴν σχολὴν αὐτοῦ καὶ παρατείνας μέχρι τοῦ ἔτους 270 ἤρξεν αὐτῆς 44 ἔτη.

Ἐπὶ τῆς σχολαρχίας ὁμως τοῦ Πλάτωνος παρ' ᾧ εὐρίσκομεν διδάσκοντα ἐπὶ τινα χρόνον καὶ τὸν Σολέα Κράντορα, ὅστις ἀπέθανε πολλά ἔτη πρό τοῦ Πολέμωνος, ἀπαντῶμεν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ διακοπὴν τινα τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῆς μαθημάτων ἱκανῶς παραταθεῖσαν καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς οὐχὶ εὐάρεστον δι' αἰτίαν τοιαύτην.

Ὅρος συνθήκης τινός συνομολογηθείσης περί τὸ ἔτος 311 μεταξύ Κασσάνδρου, Πτολεμαίου καὶ Ἀντιγόνου ὑπεχρέου τὸν πρῶτον, ἵνα ἀναγνωρίσῃ ἐλευθέρας τὰς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι πόλεις καὶ ἄρη ἐκεῖθεν τὰς φρουράς αὐτοῦ ἐντός βραχέος χρόνου. Ἐπειδὴ ὁμως μέχρι τοῦ ἔτους 308 ὁ ὅρος ἐκεῖνος τῆς μνημονευθείσης συνθήκης ἔμεινε ἀνεκτέλεστος, ἔρχεται περί τὸν Ἰούνιον τοῦ ἔτους 307 ἐκ τῆς Ἀσίας ὁ υἱὸς τοῦ Ἀντιγόνου Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς μετὰ στόλου καὶ στρατοῦ εἰς Ἀθήνας, ὅπως ἐκδιώξῃ τὴν ἐν τῇ Μουνυχίᾳ φρουρὰν τοῦ Κασσάνδρου, καταδιώξῃ τοὺς πολιτικούς αὐτοῦ φίλους καὶ ὀπαδοὺς καὶ κηρύξῃ τὴν πόλιν ἐλευθέραν καὶ αὐτόνομον.

Ἡ ἐμφάνις λοιπὸν τοῦ Δημητρίου εἰς Πειραιᾶ ἠλεκτρίζει τὴν ἐν Ἀθήναις δημοκρατικὴν μερίδα, ἣτις ὑπερισχύσασα καταλύει τὸ ἄχρι τοῦδε ἀριστοκρατικὸν πολίτευμα ἀντικαθιστῶσα αὐτὸ πάλιν διὰ τῆς δημοκρατίας. Ἐκ τῶν τριακοσίων δ' ἐξήκοντα χαλκῶν εἰκόνων τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς πόλεως Δημητρίου τοῦ Φαληρέως καὶ φίλου τῶν σχολαρχῶν Ξενοκράτους καὶ Πολέμωνος, αἱ μὲν βυθίζονται, αἱ δὲ κατακόπτονται, καὶ κατ' αὐτοῦ ὡς καὶ κατὰ πολλῶν ἄλλων πολιτῶν ὀπαδῶν τῆς Μακεδονίας μερίδος καταγινώσκειται θάνατος ὡς προδοτῶν τῆς πατρίδος.

Λαμβανομένων δ' ὑπ' ὄψιν τῶν ἀνωτέρω, οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ μὲν Δημήτριος ἐνεφανίσθη εἰς Πειραιᾶ, ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις ἤρξατο ὁ κατὰ τῶν ἀριστοκρατικῶν διωγμός, οὐ μόνον τὰ φιλοσοφικά τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς μαθήματα διεκόπησαν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἄλλων σχολῶν, καὶ βαρὺς ἐπεκρέματο ἐπ' αὐτάς καὶ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτῶν φιλοσόφους ὁ πέλεκυς τῆς ἐκδικήσεως ἐκ μέρους τῆς ἐναντίας πολιτικῆς μερίδος διὰ τὰ ἀριστοκρατικά αὐτῶν φρονήματα καὶ τὰς πρὸς τὸν Κασσάνδρον καὶ τὸν Φαληρέα Δημήτριον φιλικὰς αὐτῶν σχέσεις.

Ἄν δὲ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Μουνυχίας καὶ τὴν ἐπίσημως γενομένην ἀνακήρυξιν τῆς αὐτονομίας τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Πολιορκητοῦ Δημητρίου περί τὸν Αὐγουστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἤρχησαν πάλιν τὰ μαθήματα ἢ τὸν αὐτὸν μῆνα ἢ τὸν ἐπόμενον, δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν τι ἐπακριβῶς, οὐχ ἦττον καὶ ἐάν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμὴν, ὅτι ἐγένετο ἔναρξις τῶν μαθημάτων, ὅπερ μετὰ δυσκολίας δύναται τις νὰ παραδεχθῇ διὰ τὸ χαλεπὸν τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου, ταῦτα διεκόπησαν καὶ πάλιν μετ' ὀλίγον διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους.

Ἡ ἐν Ἀθήναις δημοκρατικὴ μερίς γινώσκουσα πρὸ πολλοῦ τὰς πολιτικὰς θεωρίας καὶ τὰ ἀριστοκρατικά φρονήματα τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς, ὡς καὶ τῶν τριῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν, τῆς Περιπατητικῆς δηλονότι, τῆς Στωϊκῆς καὶ τῆς Ἐπικουρείου, σφοδρὰν συλλαμβάνει κατ' αὐτῶν δυσμένειαν, καὶ ἐνθεν μὲν χαρακτηρίζει αὐτάς ὡς ἐργαστήρια, ἐν οἷς ἐχαλκεύοντο οἱ κατὰ τῆς δημοκρατίας κεραυνοί, ἐνθεν δὲ προκαλεῖ διὰ τοῦ δημοκρατικοῦ Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου νόμον, καθ' ὃν τὸ ἀφηγεῖσθαι τοῦ λοιποῦ οἰασδήποτε σχολῆς ἄνευ προηγουμένης ἀδείας τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου ἀπηγορεύετο ἐπὶ ποινῇ θανάτου, σκοποῦσα διὰ τοῦ πλαγίου τούτου μέτρου, ὅπως ἐπιταχύνῃ τὴν κατὰ μικρὸν διάλυσιν τῶν σχολῶν ἀφ' ἑαυτῶν καὶ ἐκδικηθῇ οὕτω τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ἀριστοκρατίας φιλοσόφους.

Ἄλλ' ἐπειδὴ α) πᾶς σχολάρχης φιλοσοφικῆς τινος σχολῆς ἐν Ἀθήναις παραλαβὼν ἐκ διαδοχῆς τὴν ὑφηγεσίαν τῆς οἰκείας σχολῆς, ἔθεωρεῖτο ὡς ὁ ἄμεσος καὶ κανονικὸς διάδοχος τοῦ ἰδρυτοῦ, καθ' ὃ δὲ τοιοῦτος δὲν ἔχρηζε προηγουμένης ἀδείας ἐκ μέρους

τῆς πολιτείας, διότι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διετέλει πάντοτε ἀναγνωριζομένους καί υπ' αὐτῆς ὡς τοιοῦτος, β) ἐπειδὴ οὐδόλως ἐλάνθανε τοὺς σχολάρχας, ὅτι τὸν περὶ ὑψηγείας τοῦτον νόμον προὐκάλεσε τὸ κατ' αὐτῶν πολιτικὸν μῖσος τῆς δημοκρατικῆς μερίδος, ἣτις εὐκόλως ἠδύνατο νὰ δώσῃ αὐτῷ δύναμιν ὀπισθοδρομικὴν καὶ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἄχρι τοῦδε σχολαρχίαν αὐτῶν ἄκυρον, ὡς ἀντικειμένην δῆθεν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ὑφισταμένου νόμου, καὶ αὐτοὺς τοὺτους κατὰ συνέπειαν νὰ θεωρήσῃ καταδιωκτέους, και γ) ἐπειδὴ οἱ σχολάρχαι διείδον, ὅτι ἰσχύοντος τοῦ νόμου τούτου, καὶ ἡ διάλυσις τῶν σχολῶν ἠθελεν εἶσθαι ἄφευκτος καὶ ἡ θέσις αὐτῶν ἐγγένηι ἐπισηφείας, ἀπεφάσισαν πάντες ὁμοθυμαδὸν νὰ κλείσωσι τὰς σχολὰς καὶ νὰ ἐγκαταλίψωσι (506-5 π.χ) μετὰ τῶν περὶ αὐτοὺς μαθητῶν τὰς Ἀθήνας.

Ἔτος σχεδὸν ἐπλησίαζε νὰ παρέλθῃ, ἀφ' ὅτου ὁ περὶ ὑψηγείας νόμος τοῦ Σουινέως Σοφοκλέους εἶχε κλείσει τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς τῶν Ἀθηναίων, τὰ πνευματικὰ ταῦτα τῆς Ἑλλάδος καὶ παντός τοῦ ἀρχαίου κόσμου γυμνάσια, ἐν οἷς προηλείφοντο οἱ τῆς φιλοσοφίας μουσόληπτοι ἀθληταί, ὅτε ἐν ἔτει 305/4 καθ' ὃν δηλονότι χρόνον ἡ πάλαι φορὰ τῆς ἐν Ἀθήναις δημοκρατικῆς μερίδος εἶχε καταπέσει ἐπαισθητῶς, τὰ μὲν διὰ τὴν ἀπουσίαν καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον διατριβὴν Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, τὰ δὲ διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου ἀνάκτησιν τῶν Ἀττικῶν φρουρίων Φυλῆς καὶ Πανάκτου, Φίλων ὁ Περιπατητικὸς γράφει κατὰ τοῦ Σοφοκλέους «παρανόμων γραφὴν» συνεπεία τῆς ὁποίας ὁ μὲν νόμος ἠκυρώθη, ὁ δὲ τοῦτον προτείνας κατεδικάσθη εἰς ζημίαν πέντε ταλάντων καὶ οἱ σχολάρχαι ἐπανῆλθον εἰς Ἀθήνας περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 304, ὅποτε δὴ ἠρξάντο καὶ πάλιν αἱ τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς ακροάσεις ὑπὸ τὸν Πολέμωνα, ὅστις, λέγεται, ὅτι ἀφηγήθη αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 270, καὶ ἀπέθανε «γηραιὸς ἤδη ὑπὸ φθίσεως» σχολαρχήσας 44 ἔτη.

Τοῦ Πολέμωνος διάδοχος, λέγεται, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κράτης ὁ Ἀντιγένης Ἀθηναῖος περὶ τοῦ ὁποίου δὲν γινώσκωμεν ἐπὶ πόσον χρόνον προέστη τῆς σχολῆς, διότι τὸ ἔτος τοῦ θανάτου αὐτοῦ εἶναι ἄγνωστον. Ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ συμμαθητὴς αὐτοῦ Ἀρκεσίλαος ὁ Πιταναῖος, ὅστις διεδέχθη τὴν σχολὴν «ἐκχωρήσαντος αὐτῷ Σωκρατίδου τινός» ἀπέθανεν ἐν ἔτει 241, φαίνεται, ὅτι ὁ Κράτης ἀφηγήθη τῆς σχολῆς οὐχὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον, τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους δὲ 270-241 διάστημα λαμβάνεται ὡς χρόνος σχολαρχίας ὑπὸ τοὺς δύο εἰρημένους Πλατωνικοὺς διαδόχους, ὧν τοῦ μὲν πρώτου εἶναι ἄγνωστον τὸ τέλος τῆς σχολαρχίας, τοῦ δὲ τελευταίου κατὰ συνέπειαν ἄδηλος ἢ Κράτης ἀφηγήθη τῆς σχολῆς οὐχὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον, τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους δὲ 270-241 διάστημα λαμβάνεται ὡς χρόνος σχολαρχίας ὑπὸ τοὺς δύο εἰρημένους Πλατωνικοὺς διαδόχους, ὧν τοῦ μὲν πρώτου εἶναι ἄγνωστον τὸ τέλος τῆς σχολαρχίας, τοῦ δὲ τελευταίου κατὰ συνέπειαν ἄδηλος ἢ ἀρχὴ τῆς ὑψηγείας.

Ἐκ τῶν μαθητῶν δὲ τοῦ Κράτητος εἰσὶ γνωστοὶ οἱ ἐξῆς Ζήνων Κιτιεύς, Θεόδωρος Κυρηναῖος ὁ διὰ τὸν κατὰ τῆς λατρείας τῶν θεῶν ἀμείλικτον αὐτοῦ πόλεμον ἄθεος ἐπικληθεὶς, Βίων Βορυσθενίτης, καὶ ὁ τῷ Ἀρκεσίλαῳ κατὰ τὴν παραλαβὴν τῆς σχολαρχίας αὐτοῦ ἐκχωρήσας Σωκρατίδης.

Τὸν Κράτητα διαδέχεται, ὡς ἀνωτέρω ἐρρήθη, ὁ ἐκ Πιτάνης τῆς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ Αἰολίδος Ἀρκεσίλαος ὁ Σεύθου περὶ τοῦ ὁποίου μανθάνομεν παρὰ Διογένης τοῦ Λαερτίου, ὅτι οἱ τέ βασιλεῖς τῆς Περγάμου Εὐμένης ὁ Φιλεταίρου καὶ ὁ τούτου διάδοχος Ἄτταλος ὁ Α ἠννόουν καὶ ἐτίμων πέμποντες αὐτῷ στήνᾳ δῶρα, καὶ ὁ τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς ἀποστέλλων αὐτῷ τὰ διὰ τὸ ἐν Ἀθήναις τελούμενον κοινὸν φιλοσοφικὸν συμπόσιον «Ἀλκυώνεια» ἀναγκαῖα χρήματα εἰς δεῖγμα τῆς πρὸς αὐτὸν ὑπολήψεως καὶ εὐνοίας.

Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀρκεσίλαου εἰσὶν ἡμῶν γνωστοὶ οἱ ἀκόλουθοι Λακύδης Κυρηναῖος, Πανάρετος, Ἐκδημος, Μεγαλοφάνης, Ἀριδείκης Ῥόδιος, Δωρόθεος, Πυθόδωρος καὶ Ἀπελλῆς.

Μετά τόν θάνατον τοῦ Ἀρκεσιλάου (241) διαδέχεται τήν σχολήν ὁ μαθητής αὐτοῦ Λακύδης ὁ Ἀλεξάνδρου Κυρηναῖος, ὅστις διά τήν πρός αὐτόν φιλίαν τοῦ βασιλέως τῆς Περγάμου Ἀττάλου τοῦ Α καί τό εὐχαρι αὐτοῦ καί εὐόμιλον, λέγεται, ὅτι προσεκλήθη, ἵνα ἔλθῃ εἰς τήν αὐλήν αὐτοῦ καί διαμένη πάντοτε παρ' αὐτῷ. Καί τοι δ' ὁ Λακύδης ἀπέρριψε τήν πρόσκλησιν ταύτην ἀπαντήσας αὐτῷ λίαν χαριέντως «τάς εἰκόνας πόρρωθεν δεῖν θεωρεῖσθαι», ὁ Ἀτταλος ὁμως ἐξηκολούθει καί οὕτω τιμῶν καί εὐνοῶν αὐτόν, κατασκευάσας ἅμα καί καθωραΐσας χάριν αὐτοῦ τόν ἐν Ἀκαδημία κῆπον, ἐν ᾧ ἐσχολίαζε, καί ὅστις διά τοῦτο «Λακύδειον ὑπ' αὐτοῦ προσηγορεύετο».

Ἄλλ' ἐν ἔτει 235 καί ἕκτω τῆς σχολαρχίας αὐτοῦ διακόπτονται καί πάλιν τά μαθήματα τῆς σχολῆς ἐπί τινα χρόνον, καί ὁ Λακύδης ἀναγκάζεται μετά τῶν περί αὐτόν μαθητῶν νά ἐγκαταλίπῃ τήν Ἀκαδημίαν ἔνεκα τῆς εἰσβολῆς τοῦ στρατοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς συμμαχίας Ἀράτου τοῦ Σικυωνίου εἰς τήν Ἀττικήν, ἣν προῦκάλεσαν αὐτοί οἱ Ἀθηναῖοι, οἵτινες πιστεύσαντες εἰς τόν ψευδήν περί αὐτοῦ διαδοθεῖσαν φήμην, ὅτι ἔπεσε δῆθεν μαχόμενος περί τό Θριάσιον πεδίον, καί θέλοντες νά κολακεύσωσι τόν ἄσπονδον αὐτοῦ ἐχθρόν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Δημήτριον τόν Β ἐώρτασαν τό γεγονός τοῦτο θύοντες καί στεφανηφοροῦντες. Πρεσβεία ὁμως πεμφθεῖσα ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων πρός ἐξιλέωσιν τοῦ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τότε στρατοπεδεύοντος Ἀράτου, κατεπράυνεν αὐτόν καί ἐποίησε ν' ἀρπάγῃ ἐκεῖθεν τόν στρατόν αὐτοῦ μηδέν ἀδικήσας.

Ἐἴκοσι δ' ἔτη (215) μετά τά ἀνωτέρω, παρατηροῦμεν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ περίπτωσιν ὅλως ἐξαιρετικῆν ἄχρι τοῦδε τήν ἀπό τῆς σχολαρχίας δηλονότι παραίτησιν τοῦ Λακύδου, ὅστις κατά τόν βιογράφον αὐτοῦ Διογένην τόν Λαέρτιον «μόνος τῶν ἀπ' αἰῶνος ζῶν παρέδωκε τήν σχολήν Τηλεκλεῖ Εὐάνδρῳ τοῖς Φωκαεῦσιν».

Περί τῶν εἰρημένων δύο σχολαρχῶν Τηλεκλέους καί Εὐάνδρου κατά τόν αὐτόν χρόνος, ὡς καί τοῦ μετ' αὐτούς διαδεξαμένου τήν σχολήν Ἠγησίνου τοῦ Περγαμηνοῦ οὐδέν ἄλλο γινώσκουμεν, εἰ μή ὅτι ὁ μέν Τηλεκλῆς, ὅστις δύναται νά θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς βοηθός τοῦ Εὐάνδρου οὐχί δέ καί ὡς μετ' αὐτοῦ συσχολαρχήσας ἀπέθανε πολλά ἔτη πρό τοῦ Εὐάνδρου, καί ὅτι τοῦτον διεδέχθη ὁ μαθητής αὐτοῦ Ἠγησίνους, οὗτινος ἡ σχολαρχία ἀδηλον εἶναι εἰ παρετάθη μέχρι τοῦ ἔτους τόν Κυρηναῖον Καρνεάδην. Τό ἀπό τοῦ ἔτους, λοιπόν τῆς παραίτησεως τοῦ Λακύδου μέχρι τέλους τῆς σχολαρχίας τοῦ Ἠγησίνου χρονικό διάστημα (215-156) ἀνήκει εἰς δύο Πλατωνικούς διαδόχους, Τηλεκλήν δηλονότι καί Ἠγησίνου, ὧν τοῦ μέν πρώτου εἶναι γνωστή μόνον ἡ ἀρχή τῆς ὑφηγεσίας τοῦ δέ τελευταίου καί ἡ ἀρχή αὐτῆς ἄγνωστος καί ἡ λήξις ἀμφίβολος.

Ἐκτός δέ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μαθητῶν τοῦ Κυρηναίου Λακύδου, Τηλεκλέους καί Εὐάνδρου, εἰς οὓς παρέδωκε τήν σχολήν, λέγονται καί οἱ ἐξῆς, Ἀρίστιππος Κυρηναῖος, Παῦλος, Εὐφορίων, Πασέας καί Θράσος.

Ἀπό τοῦ ἔτους 215-200 καθ' ἣν ἐποχὴν ἀναμφιβόλως ἀφηγεῖτο τῆς σχολῆς ὁ Φωκαεὺς Εὐάνδρος, οὐδέν παρατηροῦμεν γεγονός εἴτε ἐσωτερικόν εἴτε ἐξωτερικόν δυνάμενον νά διαταράξῃ τάς φιλοσοφικὰς τῆς σχολῆς ἐνεργείας περί τὰς ἀρχάς ὁμως τοῦ ἔτους 200 ἀπαντῶμεν καί πάλιν διακοπὴν τινα τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῆς μαθημάτων διά τήν ἐξῆς αἰτίαν.

Μηνί Σεπτεμβρίῳ τοῦ ἔτους 201 τελουμένων τῶν Ἐλευσινίων, οἱ Ἀθηναῖοι ὑπό θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ καί πολιτικοῦ ἴσως πάθους ὀρμώμενοι, φονεύουσι δύο νεανίας Ἀκαρνᾶνας, τολμήσαντας νά εἰσέλθωσιν ἐναντίον τῶν θρησκευτικῶν διατάξεων εἰς τό τῆς Ἐλευσινίας Δῆμητρος ἱερόν ἀμύητοι. Ἄλλ' ἐπειδή οἱ μέν Ἀκαρνᾶνες πρός ἱκανοποίησιν ἀπήτουν παρά τῶν Ἀθηναίων τούς φονεῖς, οὗτοι δ' ἐρειδόμενοι εἰς τήν πρό τεσσάρων ἐτῶν μετά τῶν Ῥωμαίων φιλίαν καί συμμαχίαν, οὐδεμίαν ἠθέλον νά δώσωσιν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν παθόντων ἀκρόασιν, ἠναγκάσθησαν ν' ἀποτανθῶσι πρός τόν φίλον αὐτῶν καί σύμμαχον βασιλέα τῆς Μακεδονίας Φίλιππον τόν Δ αἰτοῦντες τήν συνδρομήν αὐτοῦ, καί ἦν οὐδόλως ὠκνησε

νά παράσχη αὐτοῖς θέλων κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην νά ἐκδικηθῆ τούς αὐτόν καταλιπόντας καί μετὰ τῶν Ῥωμαίων συμμαχήσαντες Ἀθηναίους.

Περί τό ἔαρ λοιπόν τοῦ ἐπιόντος ἔτους (200) στρατός Μακεδόνων καί Ἀκαρνάνων ἀναμίξ ἐισβάλλει εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν τοῦ Φιλίππου Νικάνωρα, καί ἀφικνεῖται πρό τῆς πόλεως τέμνων καί λεηλατῶν τὴν χώραν, ἐνδούς ὁμοῦς ὁ Νικάνωρ εἰς τὰς παραστάσεις καί τὰς ἐντόνους διαμαρτυρήσεις τοῦ κατ'ἐκείνον τὸν χρόνον ἐκ Ῥώμης ἀπεσταλμένου, ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν μετ'οὐ πολὺ, μὴ θέλων νά περιπλέξῃ τὸν Φίλιππον εἰς φανερόν πρὸς τούς Ῥωμαίους πόλεμον, ὅστις δι' αὐτόν βεβαίως οὐδέποτε ἠθελεν ἔχει εὐαρέστους συνεπείας.

Ἄλλ' ὅτε ὁ Φίλιππος, ὅστις μέχρι τοῦδε ἀπέφευγε πᾶν ὅτι ἠδύνατο νά φέρῃ αὐτόν εἰς ῥῆξιν πρὸς τούς Ῥωμαίους ἔμαθεν, ὅτι οἱ ἐπὶ τῇ φιλίᾳ καί προστασίᾳ τῶν Ῥωμαίων μετεωριζόμενοι Ἀθηναῖοι ἐκήρυξαν ἀπροκαλύπτως κατ' αὐτοῦ τὸν πόλεμον, καταλιπὼν τὴν ἐν Θεσσαλίᾳ Δημητριάδα ἐνθα μέχρι τοῦδε διέτριβεν, εἰσβάλλει καταστρέφον πᾶν τὸ προστυχόν περὶ τὸ θέρος τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς Ἀττικὴν, καί ἀρχεται δεινῆς κατὰ τῶν Ἀθηναίων πολιορκίας. Μὴ δυνάμενος ὁμοῦς νά κατορθώσῃ οὐδέν κατὰ τῆς πόλεως πρὸς βοήθειαν τῆς ὁποίας ἤλθον ὁ τε Ἄτταλος καί οἱ Ῥωμαῖοι, κατακόπτει πρὸς ἐκδίκησιν μέγα μέρος τοῦ κατὰ τὴν Ἀκαδημίαν καί τὸ Λύκειον ἄλσους ἐνθα ὁ στρατός αὐτοῦ εἶχε κατασκηνώσει, παραδίδει εἰς τὸ πῦρ καί τὸν ὄλεθρον πάντα τὰ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἐκείνοις οἰκοδομήματα, κατακαίει τὸν ἐν Κυνοσάργει ναὸν τοῦ Ἡρακλέους, κατασκάπτει τούς τάφους, καταθραύει πάντα τὰ ἐκτός τῆς πόλεως μνημεῖα καί ἀναχωρεῖ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 199.

Πότε δ' αἶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας τῆ Ἀκαδημίας, ἐπενεχθεῖσαι ζημίαι ἐπανωρθώθησαν, καί ἡ σχολὴ κατέστη ὅποσοῦν ἰκανὴ νά ποιήσῃ ἔναρξιν τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῆς μαθημάτων, οὐδέν γινώσκομεν ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ κίνδυνος περὶ τὸ ἔαρ τοῦ 199 εἶχεν ἐκλείψει ὀλοσχερῶς, οὐδόλωσ εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ἐν μέρος τοῦλάχιστον τῶν εἰς τὰς οἰκοδομὰς ἐπενεχθεισῶν ζημιῶν ἠδύνατο ν' ἀναπληρωθῆ μέχρι τέλους τοῦ θέρους τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὅποτε μετὰ μακρὰν διακοπὴν ἠθελεν εἶσθαι βεβαίως εἰς θέσιν ἢ σχολὴ νά ποιήσῃ καί πάλιν ἔναρξιν τῶν μαθημάτων ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς ἢ περὶ τὰ τέλη τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους 199.

Τὰ ἀπὸ τούς πρώτους λοιπὸν μῆνας τοῦ ἔτους 200 διακοπέντα φιλοσοφικά τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς μαθήματα ἀρξάμενα καί πάλιν περὶ τὸ φθινόπωρον ἴσως τοῦ ἔτους 199, καί δὴ ὑπὸ τὴν σχολαρχίαν τοῦ Φωκαέως Εὐάνδρου, ἐξηκολούθησαν ἀνευ διακοπῆς καί ἐπὶ τῆς τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἠγησίνου τοῦ Περγαμηνοῦ, ὄν, διὰ τούς κατωτέρω ἐκτεθησομένους λόγους δυνάμεθα νά παραδεχθῶμεν μέχρι τοῦ ἔτους 156 τοῦλάχιστον σχολαρχήσαντα.

Μετὰ τὸν Περγαμηνὸν Ἠγησίνου διαδέχεται τὴν σχολὴν ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Καρνεάδης ὁ Ἐπικώμου ἢ Φιλοκώμου Κυρηναῖος, οὗτινος ἡ φήμη τῆς σοφίας καί ἡ τοῦ λόγου δεινότης καί χάρις τοσαύτην ἦν κατὰ τὸν Λαέρτιον Διογένην καί τὸν Πλούταρχον, ὥστε ἐν μὲν ταῖς Ἀθήναις, λέγεται «καί τούς ῥήτορας ἀπολύσαντας ἐκ τῶν σχολῶν, παρ' αὐτόν ἰέναι καί αὐτοῦ ἀκούειν» ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ «ὡς πνεῦμα τὴν πόλιν ἠχῆς ἐνέπλησε, καί λόγος κατεῖχεν, ὡς ἀνὴρ Ἑλλήν εἰς ἑκπληξιν ὑπερφυῆς, πάντα κηλῶν καί χειρούμενος, ἔρωτα δεινὸν ἐμβέβληκε τοῖς νέοις, ὑφ' οὗ τῶν ἄλλων ἡδονῶν καί διατριβῶν ἐκπεσόντες ἐνθουσιῶσι περὶ φιλοσοφίαν».

Πότε ἀκριβῶς διεδέχθη τὴν σχολὴν ὁ Καρνεάδης δὲν εἶναι γνωστόν, ἐπειδὴ ὁμοῦς μετὰ θετικότητος γινώσκομεν, ὅτι ἐν ἔτει 155π.χ ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἠναγκάσθη νά πέμψῃ εἰς Ῥώμην πρεσβείαν συνισταμένην ἀπὸ τούς κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν σχολάρχας τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν Καρνεάδην Κυρηναῖον τῆς Πλατωνικῆς, Κριτόλαον Φασηλίτην τῆς Περιπατητικῆς καί Διογένην Βαβυλώνιον τῆς Στωικῆς πρὸς δικαιολογίαν καί παράστασιν τοῦ ἀδίκου τῆς ἀποφάσεως τῶν Σικυωνίων, οἵτινες δικάσαντες ὡς δαιτηταὶ κατ' ἀπόφασιν τῆς Ῥωμαϊκῆς συγκλήτου τὴν μεταξύ Ἀθηναίων

καί Ὀροπίων διαφοράν ἀναφνεῖσαν ἐκ τῆς πρό ἐνός ἔτους ὑπο τῶν πρώτων γενομένης λεηλασίας καί ἐπιδρομῆς κατά τοῦ Ὀροποῦ, κατεδίκασαν αὐτούς ἐρήμην διά τό πραξικόπημα αὐτῶν τοῦτο εἰς ζημίαν πεντακοσίων ταλάντων πρὸς ὄφελος τῶν παθόντων, συμπεραίνομεν, ὅτι ὁ Καρνεάδης εἶχεν ἤδη διαδεχθῆ τόν διδάσκαλον αὐτοῦ Ἦγισίνου.

Ἀλλ' ἀσχέτως πρὸς τήν ἀκρίβειαν τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ὁ Καρνεάδης διεδέχθη τήν σχολήν, ἡ ἀποστολή αὐτοῦ ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ὡς πρεσβευτοῦ μετὰ τῶν ἄλλων δύο φιλοσόφων, διεγείρει δύο τινά ζητήματα α) τίς ἀντικατέστησεν αὐτόν ἀποδημήσαντα, καί β) ἐπὶ πόσον χρόνον παρετάθη ἡ διαμονή αὐτοῦ ἐν Ῥώμῃ. Πρὸς λύσιν ἀμφοτέρων τούτων οὐδεμία ὑπάρχει δυστυχῶς ἀπόδειξις δυναμένη νά ὀρίσει τι μετ' ἀκριβείας, ἐπειδή ὁμως ὡς ὁ ἐλλογιμώτερος τῶν μαθητῶν αὐτοῦ κατά μέν τόν Λαέρτιον Διογένην, λέγεται, ὅτι ἦν ὁ Καρχηδόσιος Κλειτόμαχος, κατά δέ τό Ἡράκλειον χειρόγραφον, ὁ Στρατονικεύς Μητρόδωρος, οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι τήν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ἀνέθετο προσωρινῶς εἰς ἓνα ἐκ τῶν εἰρημένων δύο μαθητῶν αὐτοῦ μέχρις οὗ ἐπανέλθη εἰς Ἀθήνας, καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τόν χρόνον τῆς ἐν Ῥώμῃ διαμονῆς αὐτοῦ, οὐδόλως φαίνεται, ὅτι παρετάθη αὕτη ἐπέκεινα τοῦ ἡμίσεως ἔτους, διότι ὑποτεθέντος, ὅτι ὁ Καρνεάδης ἐπεθύμει ἴσως νά μένη ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ μακρότερον χρόνον, ἢ περί τά ἀρχαῖα ὁμως ἦθη καί ἔθιμα αὐστηρότης Κάτωνος τοῦ πρεσβυτέρου καί ἄλλων ὁμοφρόνων αὐτῷ Ῥωμαίων φοβουμένων «μή τό φιλότιμον ἐνταῦθα τρέψαντες οἱ νέοι τήν ἐπὶ τῷ λέγειν δόξαν ἀγαπήσωσι μᾶλλον τῆς ἀπό τῶν ἔργων καί τῶν στρατειῶν», οὐ μόνον αὐτῷ καί τοῖς συναδέλφοις αὐτοῦ πρεσβευταῖς ἀπηγόρευε τήν μακροτέραν ἐν Ῥώμῃ διαμονήν, ἀλλά καί ἠναγκάσθησαν (ἀφοῦ προηγουμένως κατῴρθωσαν νά ἐλαττωθῆ ἡ ἐκ πεντακοσίων ταλαντων τοῖς Ἀθηναίοις ἐπιβληθεῖσα ζημία εἰς μόνον ἑκατόν), νά ἐγκαταλίπωσι τήν πόλιν ὅσον τάχος καί νά ἐπανέλθωσιν εἰς Ἀθήνας, καί μάλιστα ὅταν ὁ Ῥωμαῖος Γάιος Ἀκύλιος παρουσιασθεῖς ἐνώπιον τῆς συγκλήτου «ἐμέμψατο τοῖς ἄρχουσιν, ὅτι πρεσβεία κάθηται πολύν χρόνον ἀπρακτος ἀνδρῶν, οἱ περί παντός οὗ βούλοιντο ῥαδίως πείθειν δύνανται, δεῖν οὖν (εἶπε) τήν ταχίστην γυνῶναι τι καί ψηφίσασθαι περί τῆς πρεσβείας, ὅπως οὗτοι μέν ἐπὶ τάς σχολάς τραπόμενοι διαλέγωνται παισίν Ἑλλήνων, οἱ δέ Ῥωμαίων νέοι τῶν νόμων καί τῶν ἀρχόντων ὡς πρότερον ἀκούωσιν».

Ἐπανελθὼν δ' ὁ Καρνεάδης μετὰ τῶν συναδέλφων αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας περί τόν Σεπτέμβριον ἢ περί τά τέλη τοῦ φθινοπώρου τοῦ αὐτοῦ ἔτους καί ἀναλαβὼν τήν σχολαρχίαν καί διδασκαλίαν, κατέσχε τήν σχολήν μέχρι τοῦ ἔτους 129 καί ἀπέθανε κατά μέν τόν Λουκιανόν 85 ἐτῶν τήν ἡλικίαν, κατά δέ τόν Κικέρωνα ἐτῶν 90.

Ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἰσὶν ἡμῖν γνωστοί οἱ ἀκόλουθοι, Μητρόδωρος Στρατονικεύς, Κλειτόμαχος Καρχηδόσιος, Μελάνθιος Ῥόδιος, Αἰσχίνης Νεαπολίτης, Ζηνόδωρος καί Ἀγασικλῆς Τύριοι, Βατάκης Πεσσινούντιος, Ἴππαρχος καί Βίτων Σολεῖς, Ἀσκληπιάδης Ἀπαμεύς, Ὀλυμπιόδωρος Γαζαῖος, Σωσικράτης Ἀλεξανδρεύς, Ἀπολλώνιος Ἀλαβανδεύς, Μέντωρ Βιθυνός, Ζήνων Καλλικλῆς, Ἄγνων καί Χαρμίδης.

Τόν Κυρηναῖον Καρνεάδην διαδέχεται, καθ' ἃ ἐν τῷ Ἡρακλείῳ χειρογράφῳ ἀναγινώσκομεν, ὁ συνώνυμος αὐτοῦ Καρνεάδης ὁ Πολεμάρχου καί ἀφηγεῖται τῆς σχολῆς δύο μόνον ἔτη. Τοῦτον δ' ἀποθανόντα ἐν ἔτει 127 ἐπὶ ἄρχοντος Ἐπικλέους, διαδέχεται Κράτης ὁ Ταρσεύς παρατείνας μέχρι τοῦ ἔτους 123, ἄρξας τῆς σχολῆς τέσσαρα ἔτη.

Τόν Κράτητα δέ διαδέχεται ἀπό τοῦ ἔτους 123 εἰς τῶν ἐλλογιμωτέρων μαθητῶν τοῦ Κυρηναίου Καρνεάδου ὁ Καρχηδόσιος Κλειτόμαχος, ἀποθανὼν κατά πᾶσαν πιθανότητα περί τό ἔτος 110/9, καί ὄν κατά τήν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος, ὁ μικρόν πρό τῆς ἐποχῆς ταύτης (111/10) εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν καί τήν σχολήν κατά τήν ὥραν τῶν ἀκροάσεων ἐπισκεφθεῖς Ῥωμαῖος ῥήτωρ καί ἐπαρχιακός ταμίας (Quaestor

Rrovincialis) ἐν Μακεδονίᾳ Λικίνιος Κράσσοσ εὔρεν ἐρμηνεύοντα εἰς τοὺς μαθητάσ αὐτοῦ τόν Γοργίαν τοῦ Πλάτωνοσ.

Μετά τόν θάνατον δέ τοῦ Κλειτομάχοσ διαδέχεται τήν σχολήν ὁ μαθητήσ αὐτοῦ Φίλων ὁ Λαρισσαῖοσ, οὗτινοσ ἢ σχολαρχία ἄδηλον εἶναι εἰ ἄρχεται ἀκριβῶσ ἀπό τοῦ ἔτοσ 109 καί παρατείνεται μέχρι τοῦ ἔτοσ 84ῆ 83. Ὅπωσδήποτε ὁμωσ, ἐν ἔτει 88 ὁ Φίλων ἀναγκάζεται νά διακόψη τά μαθήματα καί νά ἐγκαταλίπη τάσ Ἀθήνασ ἐνεκα τοῦ κατ'ἐκεῖνο τό ἔτοσ μεταξύ τοῦ βασιλέωσ τοῦ Πόντου Μιθριδάτοσ καί τῶν Ῥωμαίων ἐκραγέντοσ πολέμου, καθ'ὄν ἀνυψωθεῖσ ἐν Ἀθήναισ εἰς τό ἀξίωμα τοῦ ἐπί τῶν ὄπλων στρατηγοῦ μετά δικτατορικῆσ ἐξουσίασ ὁ δημαγωγόσ καί ποτε μαθητήσ τῆσ Περιπατητικῆσ σχολῆσ Ἀριστίων ὁ Ἀθηνίωνοσ, παρώξυνε τόν λαόν κατά τῶν Ῥωμαίων καί συνεβούλευσεν αὐτόν νά καταλύσῃ τό ἄχρι τοῦδε ἀριστοκρατικόσ πολιτεύμα, νά κηρυχθῆ κατά τῆσ ἄχρι τοῦδε φίλησ καί συμμάχοσ Ῥώμησ καί νά συμμαχήσῃ μετά τοῦ Μιθριδάτοσ.

Ἡ ὑπό τοῦ λαοῦ λοιπόν τῷ Ἀριστίωνι δοθεῖσα ἀνωτάτη ἐξουσία καί ἀπόλυτωσ δύναμισ, ὤθησαν καί αὐτόν καί τοὺσ ὁπαδοὺσ αὐτοῦ εἰσ ἀνηκούστωσ μέν κακώσεισ καί βιαιοπραγίασ κατά τῶν ἐν Ἀθήναισ Ῥωμαϊκῶν οἰκογενειῶν καί τῶν τά Ῥωμαίων φρονούντων Ἀθηναίων πολιτῶν, εἰσ ἀμείλικτον δέ κατά πάντων τῶν μῆ Περιπατητικῶν διωγμόν ἐνεκα τῆσ ἀνεκαθεν μεταξύ τῶν ὁπαδῶν τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν σχολῶν ἐπικρατοῦσῃσ ἀντιπαθείασ, καί ἰδίωσ κατά τῶν τῆσ Πλατωνικῆσ διά τά ὑπέρ τῆσ Ῥωμαϊκῆσ πολιτικῆσ εὐνοϊκά αὐτῶν φρονήματα. Συνεπεῖα δε τούτοσ ὁ τε σχολάρχησ αὐτῆσ Φίλων καί πολλοί ἄλλοι Ἀκαδημαῖκοι ἠναγκάσθησαν νά ἐγκαταλίπωσι τάσ Ἀθήνασ περί τόν χειμῶνα τοῦ ἔτοσ 88 καί νά καταφύγωσιν οἱ μέν εἰσ Ῥώμην, οἱ δ'εἰσ Αἴγυπτον καί ἄλλοι ἀλλαχοῦ, ὁπότε κλείει ἡ σχολή καί δυνάμεθα νά θεωρήσωμεν αὐτήν πλέον διαλελυμένην.

Ἄν δέ μετά τήν ἐν μηνί Μαρτίῳ τοῦ ἔτοσ 86 περιπαθεστάτην τῆσ ἰοστεφάνου καί φιλανθρώπου πόλεωσ τῶν Ἀθηνῶν πῶσιν ἐπανῆλθεν ὁ Φίλων ἐκ Ῥώμησ καί ἀνέλαβε πάλιν τήν σχεδόν πρό δύο ἐτῶν διακοπεῖσαν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἢ ἔμεινεν ἐν Ῥώμῃ, ὅπου ἴσωσ καί ἀπέθανεν, περί τούτοσ ἀγνοοῦμεν. Ἄλλ'ἂν ὁ Φίλων ἐπανῆλθεν εἰσ Ἀθήνασ, ἢ ἐποχή τῆσ ἐπανόδοσ αὐτοῦ οὐδεμία ἄλλη δύναται, κατ'ἐμήν γνώμην, νά ἦναι, ἢ τά τέλη τοῦ ἔτοσ 86, ὁπότε ὁ Ῥωμαῖοσ Σύλλασ ἐλθῶν καί πάλιν εἰσ τήν Ἀττικὴν μετά τάσ ἐν Βοιωτία νίκασ αὐτοῦ, ὅτι διῆλθε τόν χειμῶνα τοῦ ἔτοσ ἐκεῖνοσ ἐν Ἀθήναισ ἀσχολούμενοσ περί τήν τακτοποίησιν καί μεταρρύθμισιν τῶν τῆσ πόλεωσ πραγμάτων, ἢ αἰ ἀρχαί τοῦλάχιστοσ τοῦ ἔτοσ 85.

Ὅπωσδήποτε ὁμωσ εἴτε περί τόν χειμῶνα τοῦ ἔτοσ 86 εἴτε περί τοὺσ πρώτοσ μήνασ τοῦ ἔτοσ 85 ἐπανῆλθεν ὁ Φίλων εἰσ Ἀθήνασ, (ἂν παραεχθῶμεν δηλονότι, ὅτι δέν ἔμεινεν ἄχρι τέλοσ ἐν Ῥώμῃ) βέβαιοσ εἶναι, ὅτι ἤρξατο νά διδάσκη οὐχί πλέον ἐν τῇ ἐκτόσ τῆσ πόλεωσ κειμένη Ἀκαδημία, ἥσ τό ἄλσοσ κατέκοψαν οἱ Ῥωμαῖοι πρόσ κατασκευήν ἐλεπόλεωσ καί ἄλλων πολιορκητικῶν μηχανῶν, παρέδωκαν δ'εἰσ τό πῦρ καί τήν καταστροφὴν πρόσ αἰώνιαν αὐτῶν μνήμην ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἰστορία πᾶν ὅτι καί ἐν αὐτῇ καί ἐκτόσ τῆσ πόλεωσ ὑπῆρχεν, ἀλλ'ἐν τῷ Ἀθήνησι γυμνασίῳ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου ἐνθα ἐν ἔτει 79π.χ ὁ Ῥωμαῖοσ Κικέρων εὔρε τόν μαθητήν τοῦ Φίλωνοσ Ἀντίοχον τόν Ἀσκαλωνίτην διδάσκοντα.

Ἐκ τῶν μαθητῶν εἰσίν ἡμῖν γνωστοί οἱ ἐξῆσ, Ἡράκλειτοσ ἢ Ἡρακλείδησ Τύριοσ, Δίων καί Ἀρίστων Ἀλεξανδρεῖσ, Διόδωροσ, οἱ Ῥωμαῖοι Πόμπλιοσ, Γάιοσ Σῆλιοσ, Τερτίλιοσ Ῥόγοσ καί ὁ ἐν ἔτει 76 ἐν Ῥώμῃ ὑπατεύσασ Γάιοσ Κόττασ, περί ὧν ἀγνοοῦμεν ἂν ἠκροάσαντο αὐτοῦ ἐν Ἀθήναισ, ἢ καθ'ὄν χρόνον διέτριβεν ἐν Ῥώμῃ.

Τόν Φίλιωνα διαδέχεται ὁ ἐξ Ἀσκάλωνοσ τῆσ Συρίας μαθητήσ αὐτοῦ Ἀντίοχοσ, ὅστισ καταφυγῶν εἰσ Ῥώμην ἄμα τήν ἐκρηξιν τοῦ Μιθριατικοῦ πολέμου καί ἀκολουθήσεισ ἐκτοτε τόν εἰσ Ἀσίαν καί Αἴγυπτον ἀποδομήσαντα στρατιωτικόσ ταμίαν (Quaestor

militaris) του Σύλλα Λεύκιον Λούκουλλον, φαίνεται, ότι επανήλθεν εις Αθήνας ἢ περί τό ἔτος 84 ἢ, ὡς ὁ σοφός Ueberweg, περί τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 83.

Ἐπί τῆς σχολαρχίας τοῦ Ἀντιόχου, ἦν ὁ μὲν Zumpt παρατείνει ὀριστικῶς μέχρι τοῦ ἔτους 74, οἱ δὲ Ueberweg καὶ Zeller, ἐνδοιασίμως μὲν, ὀρθώτερον ὁμῶς, μέχρι τοῦ ἔτους 69/68, ὁπότε παραιτηθεὶς καὶ παραδούς τὴν σχολὴν εἰς τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ Ἄριστον, ἀπεδήμησεν ἔνεκα νοσταλγίας εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Ἀσκάλωνα, ὅπου καὶ ἀπέθανε μικρὸν μετὰ τὴν παρά τὰ Τιγρανόκερτα μάχην (69π.χ), λέγεται, ὅτι ἐμαθήτευσαν παρ' αὐτῷ οἱ ἀκόλουθοι. Εὐδωρος καὶ Ἄρειος Δίδυμος Ἀλεξανδρεῖς, Ἄριστος ὁ ἀδελφός αὐτοῦ καὶ Σῶσος Ἀσκαλωνῖται, Ἀπολλᾶς Σαρδιανός, Μενεκράτης Μεθυμναῖος, Μνασέας Τύριος, οἱ Ῥωμαῖοι Μ. Τύλλιος Κικέρων, Μ. Τερέντιος Οὐάρων, καὶ ὁ ὀλίγους μῆνα μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ μεταξύ Πομπηίου καὶ Καίσαρος ἐμφυλίου πολέμου (49μ.χ) διοικητής τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Μ. Πείσων. Ἄν δ' οἱ ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ τελευταίου μ.χ αἰῶνος ἐν Αἰγύπτῳ ἀπαντῶμενοι Πλατωνικοὶ Δημήτριος καὶ Φιλόστρατος ἐμαθήτευσαν παρά τῷ Ἀντιόχῳ ἢ τῷ ἀδελφῷ καὶ διαδόχῳ αὐτοῦ Ἀρίστῳ, οὐδέν θετικόν περί τούτου γινώσκομεν.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους δὲ 69/68-τοῦ 49 καθ' ὄν χρόνον ὑποτίθεται, ὅτι ἄρχεται καὶ λήγει ἡ σχολαρχία τοῦ Ἀρίστου, ἐκτός τῶν μαθητῶν αὐτοῦ Μ. Ἰουνίου Βρούτου τό πρῶτον (65), Κικέρωνος τό δεύτερον (51) καὶ τοῦ Ναυκρατίτου Θεομνήστου, οὐδέν ἄλλον γινώσκομεν περί τε τῆς σχολῆς καὶ αὐτοῦ, εἰ μὴ, ὅτι τὴν φιλοσοφίαν, ἣτις κατὰ τινα ἐξ Ἀθηνῶν ἐν ἔτει 51 γραφεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Κικέρωνος πρὸς Τ. Πομπόνιον τὸν Ἀττικόν εἰς οἰκτρὰν διετέλει κατάστασιν ἐν ταῖς ἄλλαις φιλοσοφικαῖς σχολαῖς τῶν Ἀθηνῶν, μόνον παρά τῷ τότε σχολάρχῃ τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς Ἀρίστῳ ἠδύνατο τις νά εὐρη ἂν οὐχὶ ἀκμάζουσιν, τοῦλάχιστον ζῶσαν ἀκόμη καὶ ὀρθοποδοῦσαν.

Μετὰ τὸν Ἀσκαλωνῖτην Ἄριστον διαδέχεται τὴν σχολὴν ὁ ἐκ Ναυκρατέως τῆς Αἰγύπτου μαθητής αὐτοῦ Θεόμνηστος. Ἄν ὁμῶς ἡ σχολαρχία αὐτοῦ ἄρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 49, ἂν αὕτη παρετάθη ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ ἐπὶ πόσον, ἂν εἶχε καὶ ἄλλους μαθητὰς ἐκτός τοῦ Μ. Βρούτου τό δεύτερον (44), ἂν ἀπέθανε σχολάρχης ὢν, ἢ ἐγκαταλίπων τὰς Αθήνας περί τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 43, ὁπότε δηλονότι ὁ μεταξύ Μ. Ἀντωνίου καὶ Μ. Βρούτου ἐκραγεῖς ἐμφύλιος πόλεμος ἀνεστάτωσε καὶ περιέπλεξε πάλιν τὰς Αθήνας καὶ σύμπασαν τὴν Ἑλλάδα, ἀνεχώρησεν εἰς Αἴγυπτον καὶ τίς διαδέχθη αὐτόν οὐδεμίαν ἔχομεν εἶδησιν.

Ἄλλ' ἐπειδὴ τὸν Θεόμνηστον ἀπαντῶμεν ἐν ἔτει 44μ.χ σχολαρχοῦντα, οὐδόλως εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ἤρξε τῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 49 καὶ παρέτεινεν μέχρι τοῦ ἔτους 43, ἢ καὶ ἔτι πρὸς, ὅτε, ἔνεκα τῆς ἀγλῦος, ἣτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καλύπτει τὸν ὀρίζοντα τῆς Ἀκαδημίας, καταπαύει πλέον ἐπ' αὐτοῦ ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν πᾶσα π.χ σχολαρχία.»⁵¹⁶

Στο δεύτερο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ συγγράμματός του ὁ Πανάρετος αναφέρει: «Περίοδος δευτέρα ἀπὸ Ἀμμωνίου τοῦ Ἀλεξανδρέως μέχρι Θεοδώρου τοῦ Ἀσιναίου, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 65μ.χ-323μ.χ. Διεξελθόντες ὡς ἐφικτόν, τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς πρώτης περιόδου τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς καὶ τὴν διαδοχὴν τῶν σχολαρχῶν αὐτῆς μέχρι τοῦ τελευταίου πρό τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως ἀπαντῶμενου Πλατωνικοῦ διαδόχου Θεομνήστου τοῦ Ναυκρατίτου, μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τὴν δευτέραν περίοδον, ἣτις ἔνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων πηγῶν ἄρχεται οὐχὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 44π.χ ἢ ἀπὸ τῶν πρώτων τοῦλάχιστον ἐτῶν τοῦ Α αἰῶνος μ.χ ἀλλ' ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ αυτοκράτορος Κλαυδίου Νέρωνος καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 63μ.χ ἢ πολὺ πιθανώτερον ἀπὸ τοῦ ἔτους 65, ὁπότε πρῶτον τῆς περιόδου ταύτης σχολάρχῃν προτάσσομεν τὸν διδάσκαλον τοῦ Χαιρωνέως Πλουτάρχου Ἀμμώνιον τὸν Ἀλεξανδρέα.

⁵¹⁶ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.33-56

Καί τοι ὁμως διά τούς οὓς ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν λόγους, ἀγνοοῦμεν πόσοι καί ποῖοι ἀπό τοῦ ἔτους 44π.χ-65μ.χ διεδέχθησαν τήν σχολήν, οὐχ ἦττον ἢ περιπτώσις αὐτῆ οὐδόλως πρέπει νά φέρη ἡμᾶς εἰς θέσιν νά ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ πόλις καθ' ὅλον τοῦτο τό χρονικόν διάστημα διετέλει ἐστερημένη τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς, ἢ καί τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν καί ἔρημος ἀνδρῶν φιλοσοφούντων. Ὁμολογοῦμεν εἶναι, ὅτι αἱ Ἀθῆναι οὔτε κατά τήν τελευταίαν π.χ οὔτε κατά τās ἐπομένας μ.χ ἑκατονταετηρίδες ἦσαν βεβαίως αἱ Ἀθῆναι ἐκεῖναι τοῦ Πλάτωνος καί τοῦ Ἀριστοτέλους, ἢ τοῦ Ἀρκεσιλάου καί τοῦ Θεοφράστου ὁπότε, λέγεται, ὅτι τόν μέν, «πλείους ἀπήντων εἰς τήν σχολήν» τόν δέ «εἰς τήν διατριβήν αὐτοῦ μαθηταί πρός δισχιλίους», τοῦτο μέν, διότι αἱ ὑπό τοῦ Ῥωμαίου Σύλλα ἐν ἔτει 87/6 π.χ τῇ πόλει ἐπενεχθεῖσαι καταστροφαί καί ἀνυπολόγιστοι ζημίαι, ὡς καί οἱ ἐν ἔτει 49,43 καί 31 ἐπί Ἑλληνικοῦ ἐδάφους διακριθέντες ἐμφύλιοι Ῥωμαϊκοί πόλεμοι εἰς μυρίας εἶχον βυθίσει συμφοράς καί αὐτήν ἰδίᾳ καί τήν Εὐρωπαϊκῇν Ἑλλάδα ἐγγένει, τοῦτο δέ, διότι αἱ πρό τῆς μοναρχίας τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου ἐν Σμύρνη, Ῥόδῳ, Ἐφέσῳ, Βυζαντίῳ, Ἀντιοχείᾳ, Ἀλεξανδρείᾳ, Ταρσῶ, Μασσαλία, Νεαπόλει καί ἀλλαγῶν τοῦ Ῥωμαίου κράτους ἰδρυθεῖσα καί ἐπί πολύν χρόνον ἀκμάσασαι φιλοσοφικά καί ῥητορικά σχολαί ἔφερον ὁπωσδήποτε ἀνταγωνισμόν τινα εἰς τās τῶν Ἀθηνῶν καί ἐνίοτε ἢ διά τό ἐγγύς ἢ τήν φήμην τῶν ἐν αὐταῖς διδασκόντων προὔτιμῶντο ὑπό τῶν μαθητῶν ἐκεῖναι ἀντί τούτων, ὅτι ὁμως αἱ Ἀθῆναι καί κατά τό ἀπό τοῦ ἔτους 44π.χ-65μ.χ χρονικόν διάστημα καθ' ὃ οὐδένα ἀπαντῶμεν σχολάρχην, οὔτε ἔρημοι ἦσαν ἀνδρῶν φιλομαθῶν καί φιλοσοφούντων, οὔτε αἱ ἐν αὐταῖς φιλοσοφικά σχολαί εἶχον ἐκλείψει, γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἐξῆς, α) διότι περί τό ἔτος 41π.χ ὁ νικητής τοῦ Βρούτου Μ. Ἀντώνιος παραγενόμενος εἰς Ἀθήνας καί ἐπισκεφθεῖς τās σχολάς τῆς πόλεως, παρευρέθη πολλάκις καί εἰς τās ἐν αὐταῖς φιλοσοφικάς ἀκροάσεις, β) διότι ὁ ἐν ἔτει 52 μ.χ εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν Ἀπόστολος Παῦλος εὔρεν ἐν αὐταῖς οὐκ ὀλίγους Ἐπικουρείους καί Στωϊκοῦς φιλοσόφους καί γ) διότι ἐκ τοῦ Φλαβίου Φιλοστράτου πληροφοροῦμεθα, ὅτι κατά τό ἔτος 60 μ.χ ἄμα ὡς ἐγνώσθη ἐν Ἀθήναις ἢ εἰς Πειραιᾶ ἄφιξις τοῦ διασήμου φιλοσόφου Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, σωρεῖται φιλοσόφων ὑπήντων αὐτῷ καθ' ὅλην τήν ἔκτασιν τῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ ἀγούσης ὁδοῦ. Ποῖον λοιπόν εἶχον ἀρχηγόν οἱ φιλόσοφοι οὗτοι; Ἦν ἢ σχολή αὐτῶν ἄραγε κατά τό δῆ λεγόμενον «καθέδρα σχολάζουσα»;

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λοιπόν, ὡς καί ἐξ ἄλλων ἀποδείξεων δι' ὧν δύνανται ν' ἀρθῇ πᾶσα διεγειρομένης ὑπόνοια, ὅτι κατά τό ἀπό τοῦ ἔτους 44 π.χ-65μ.χ χρονικόν διάστημα δέν ὑπῆρχε δῆθεν Πλατωνική σχολή ἐν Ἀθήναις καί ἄς χάριν συντομίας παραλείπομεν, συνάγομεν, ὅτι αὐτῆ ἐξηκολούθει ζῶσα καί ὑπάρχουσα, καί τοι οὐδένα ἀπό τοῦ Θεομνήστου μέχρι τοῦ Ἀμμωνίου ἀπαντῶμεν σχολάρχην.

Και δῆ μετά μακράν σειράν διακοπῆς Πλατωνικῶν διαδόχων ἐπί ἑκατόν δέκα ἔτη περίπου, ἀπαντῶμεν περί τά τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος (63-65μ.χ), σχολάρχην τῆς ἐν Ἀθήναις Πλατωνικῆς σχολῆς τόν Ἀλεξανδρέα Ἀμμωνίον τιμηθέντα ὑπό τοῦ δήμου ἔνεκα τῆς περικοσμώσεως αὐτόν ἀρετῆς καί ἰκανότητος διά τῆς ἀπονομῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀθηναίου πολίτου, τρίς κατ' ἐπανάληψιν διά τοῦ ἀξιώματος τοῦ «ἐπί τῶν ὀπλων στρατηγοῦ» καί καθ' ὃ τοιοῦτον προεδρεύοντα τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς κατά τās ἐξετάσεις τῶν ἐν Ἀθήναις ἐφήβων.

Ἐπί πόσον χρόνον διήρκεσεν ἡ σχολαρχία τοῦ Ἀμμωνίου δέν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν. Τοῦτο δέ μόνον γινώσκομεν, ὅτι προέστη τῆς σχολῆς κατά τά τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος, ἢ σχολαρχία αὐτοῦ παρετάθη καί ἐπί τῆς τοῦ Οὐεσπεσιανοῦ καί ἀπέθανε σχολάρχης ὧν ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις. Ἄν ὁμως παρέτεινεν οὐχί μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος τούτου (79), ἀλλ' ἐπί τινα μόνον χρόνον, εἶναι ἀδηλον.

Ἐκ τῶν μαθητῶν δέ τοῦ Ἀμμωνίου εἰσὶν ἡμῖν γνωστοί οἱ ἐξῆς, ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θράσσυλος, ὁ ἐκ Χαιρωνίας φιλόσοφος καὶ βιογράφος Πλούταρχος καὶ ὁ Αἰγιεύς Ἀριστόδημος.

Μετά τὸν θάνατον τοῦ Ἀμμωνίου ἂν διεδέχθη τὴν σχολὴν ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀριστόδημος ὁ Αἰγιεύς, δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμέν τι ἐπακριβῶς, διότι ἐλλείπουσιν ἡμῖν αἱ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖαι ἐνδείξεις. Οὐδὲν ὁμως παράδοξον, οὔτε ὄλως ἀπίθανον φαίνεται, ὅτι ὁ Ἀριστόδημος, ὃν ὁ Πλούταρχος καλεῖ «ἄνδρα τῶν ἐξ Ἀκαδημίας..... καὶ ἐμμανέστατον ὀργιαστὴν Πλάτωνος», διεδέχθη τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Ἀμμώνιον, ἃ ἔνεκα ἀπουσίας ἢ ἀνικανότητος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Θρασσύλου, καὶ ἀφηγήθη τῆς σχολῆς ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Δομετιανοῦ καὶ Τραϊανοῦ (81-117), ὧν ἡ βασιλεία περιλαμβάνουσα 36 ἔτη δὲν παρουσιάζει τοσοῦτον μακρὸν χρονικὸν διάστημα, ὥστε νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι πρὸ τοῦ Καλβισίου Ταύρου, περί οὗ ῥηθήσεται μετ' ὀλίγον, εἶχεν ὁ Ἀριστόδημος (ἂν τῷ ὄντι διετέλεσε σχολάρχης ἄλλον τινά, εἰ μὴ αὐτὸν καὶ μόνον διάδοχον, ἐνῶ μάλιστα ἐν τοῖς προηγουμένοις εἶδομεν, τὸν μὲν Πλάτωνα σχολαρχήσαντα 40 ἔτη, τὸν δὲ Πολέμονα 44, καὶ τοὺς μετ' αὐτοὺς διαδόχους, τοῦτον μὲν πλεον, ἐκεῖνον δ' ἔλαττον τὴν σχολὴν κατασχόντας.

Μετά τὸν Αἰγιέα Ἀριστόδημον εὐρίσκομεν ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν αὐτοκρατόρων Ἀδριανοῦ καὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (117-161) σχολάρχην τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς σχολῆς τὸν ἐκ Τύρου ἢ πιθανώτερον ἐκ Βηρυτοῦ τῆς Συρίας Καλβίσιον Ταῦρον, ὅστις ἀγνοοῦμεν εἰ ἤρξε τῆς σχολῆς ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ παρέτεινε μέχρι τέλους τῆς τοῦ Ἀντωνίνου.

Μαθηταὶ τοῦ Καλβισίου Ταύρου λέγονται οἱ ἐπόμενοι. Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, ὁ Ῥωμαῖος Αὐλὸς Γέλλιος, ὁ ἀδελφιδοῦς τοῦ Πλουτάρχου Σέξτος ὁ Χαιρωνεύς, Ἀπουλήϊος ὁ ἐκ Μαδαύρων τῆς Νομαδικῆς Λυβίας καὶ ὁ ἐκ Σελευκείας τῆς Συρίας Ἀλέξανδρος ὁ Πηλοπλάτων.

Τίς δὲ διεδέχθη τὴν σχολὴν μετὰ τὸν Καλβίσιον Ταῦρον, περί τούτου οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος, οὐχ ἦττον οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι διάδοχος αὐτοῦ οὐδεὶς ἄλλος δύναται νὰ ἦναι εἰ μὴ ὁ παρ' Εὐσεβίῳ ἀναφερόμενος ἐμμανέστατος τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ, σχετικῶς πρὸς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπαινέτης καὶ συνήγορος Ἀττικός, ἀτιμάσας τῷ ἰστ' ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Ἀυρηλίου.

Τοῦ Ἀττικοῦ ὁμως τούτου, ὃν ὁ Εὐσέβιος θέλων ἴσως ἵνα διαστείλῃ ἄλλων συνωνύμων αὐτοῦ, προὔλαβε νὰ χαρακτηρίσῃ διὰ τοῦ ἐπιθέτου «Πλατωνικός» καὶ ἢ ἀφηγησῖα, ὡς ἀγνοουμένου τοῦ τόπου ἐνθα ἐδίδαξε ἀμφιβάλλεται ἐν μέρει καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ διηγείρε παρά τοῖς νεότεροις σοφοῖς ἀμφιβολίας, ἂν δηλονότι ὁ Ἀττικός οὗτος τοῦ Εὐσεβίου εἶναι αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ Φλάβιος Ἡρώδης ὁ ἀπαθανατίσας ἑαυτὸν διὰ τῶν λαμπρῶν καὶ μέχρις ἡμῶν περισωθέντων αὐτοῦ ἔργων, ἢ ἄλλος τις ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο.

Ἐκ τούτων λοιπὸν ὁ μὲν Joh. Jonsius γνωματεύει, ὅτι ὁ παρ' Εὐσεβίῳ Πλατωνικός Ἀττικός, οὐδεὶς ἄλλος δύναται νὰ ἦναι, ἢ ὁ πατήρ τοῦ Ἡρώδου, Ἀττικός, ὁ Zumpt ὁμως καὶ ὁ Godofr. Olearius ἐκ συμφώνου ἀποκρούοντες τὴν γνώμην ταύτην, διῆσχυρίζονται, ὅτι ὁ Πλατωνικός οὗτος Ἀττικός, οὔτε ὁ πατήρ τοῦ Ἡρώδου οὐτ' αὐτὸς ὁ Ἡρώδης δύναται νὰ ἦναι, διότι οὐδέτερος τούτων ὑπῆρξε κατὰ τὴν εὐρείαν τῆς λέξεως σημασίαν φιλόσοφος, ἢ ἐδίδαξέ που ὡς τοιοῦτος.

Ἵτι δ' ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ συνταυτίζηται ἢ συγγένηται μετὰ τοῦ παρ' Εὐσεβίῳ Πλατωνικοῦ Ἀττικοῦ, οὔτε ὁ πατήρ τοῦ Ἡρώδου Ἀττικός, οὔτε αὐτὸς ὁ Ἡρώδης, οὐδέ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι εἷς ἐξ αὐτῶν ἠδύνατο νὰ διεδεχθῆ ποτε τὸν Καλβίσιον Ταῦρον, γίνεται δῆλον, ἐάν μάλιστα ἐκτός τῆς ἀδιαφιλονεικῆτως ὀρθοτέρας γνώμης τῶν δύο τελευταίων, λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, α) ὅτι ὁ πατήρ τοῦ Ἡρώδου Ἀττικός εἶναι πολὺ προγενέστερος τοῦ Πλατωνικοῦ καὶ β) ὅτι ὁ Ἡρώδης μετὰ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ πτώσιν

(168) καταλιπόν τας Ἀθήνας, ἀπῆλθεν, ὡς μανθάνομεν, πρὸς τὸν ἐν Σιρμίῳ τῆς κάτω Παννονίας διατρίβοντα τότε αὐτοκράτορα Μάρκον Αὐρήλιον, παρ' ᾧ μὴ τυχόν τῆς ἐλπυζομένης δεξιώσεως, ἐπανῆλθε τὸ ἐπόμενον ἔτος (169) εἰς Ἀθήνας, ἐνθεν διέμενεν ἔκτοτε οὐχὶ ἐν τῇ πόλει, ἀλλ' ἐν τῇ κατὰ τὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν Κηφισίαν ἐπαύλει αὐτοῦ ἰδιοτεύων καὶ διδάσκων ὡς σοφιστῆς μέχρι τοῦ ἔτους 176, ὁπότε ὁ εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν Μάρκος Αὐρήλιος προσεκάλεσεν αὐτόν, ὅπως ἐπιληφθῆ μετ' αὐτοῦ τῆς διοργανώσεως τῶν Ἀθήνησι σχολῶν, τὸ δ' ἐπόμενον ἔτος (177) ἀπέθανεν ἰδιοτεύων καὶ πάλιν ἐν Μαραθῶνι.

Ἄλλ' ἐάν ἐπιμένωμεν θεωροῦντες ὡς διάδοχον Πλατωνικὸν τὸν ἐπὶ τινα μόνον χρόνον μαθητὴν τοῦ Καλβισίου Φλάβιον Ἡρώδη Ἀττικόν, τότε πρέπει πάντως καὶ νὰ παραδεχθῶμεν, ἢ ὅτι ὁ Ἡρώδης μετὰ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ πτώσιν δέν ἀνεχώρησεν ἐξ Ἀθηνῶν, ἀλλὰ κατέλαβε τὴν θέσιν τοῦ σχολάρχου εὐρῶν αὐτὴν χειρεύουσαν, ὡς γενομένου δῆθεν τοῦ Καλβισίου θῦμα τοῦ ἐν ἔτει 168 τας Ἀθήνας μαστίζοντας φθοροποιῦ λοιμοῦ, ὃν ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν αἱ εἰς τὴν Εὐρώπην μετὰ τὸ τέλος τοῦ κατὰ τῶν Πάρθων πολέμου (167) ἐκ τῆς Ἀσίας ἐπανακάμψασαι Ῥωμαϊκαὶ λεγεῶνες, ἢ ὅτι ὁ Καλβίσιος ἐκχωρήσας χάρι τοῦ Ἡρώδου, παρέδωκεν αὐτῷ τὴν σχολαρχίαν, ἢ ὅτι ἀναθέσαντος αὐτῷ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐκλέγειν καὶ διορίζειν τοὺς σχολάρχας τῶν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἀνηγόρευσε αὐτὸς ἑαυτόν. Οὐδεμία ὁμως ἐκ τῶν ἀνωτέρω τριῶν ὑποθέσεων δύναται νὰ ἔχη ὑπόστασιν τινα, τὸ μὲν, διότι παρὰ τοῦ Φιλοστράτου μανθάνομεν, ὅτι ἀπὸ τοῦ 168-176 ὁ Ἡρώδης διετέλει ἰδιοτεῦων καὶ διαμένων ἐκτός τῶν Ἀθηνῶν, τὸ δέ, διότι καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Εὐσέβιος τίθησι τὸν Πλατωνικὸν Ἀττικόν, εὐρίσκομεν τὸν Ἡρώδη οὐχὶ σχολάρχην, ἀλλ' ἐπ' ὀλίγον μόνον χρόνον βοηθὸν καὶ ἀντιλήπτορα τοῦ Αὐρηλίου εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιληφθέν ἔργον τῆς διοργανώσεως τῶν σχολῶν, τὸ δέ, διότι ἀπολύτως ἀπίστευτον φαίνεται, ὅτι παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἐξουσίαν λαβὼν τοῦ διορίζειν τοὺς ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως μισθοδοτούμενους σχολάρχας Ἡρώδης, ἤθελεν ἀνεχθῆ πότε νὰ γίνῃ ἔρμαιον τῆς φιλοχρημοσύνης καὶ φιλοδοξίας ἀναγορευῶν ἑαυτόν διάδοχον Πλατωνικόν, ἢ χάριν τῶν «ἐκ βασιλέως μυρίων» ὁ βαθύπλουτος οὗτος ἀνὴρ, ἢ χάριν τιμῆς ἐκεῖνος, ὅστις ἀπολαύσας ἄχρι τοῦδε πάσης τιμῆς καὶ ἀξίας καὶ βαρυνθεὶς τὴν τύρβην τοῦ ἐν τῷ ἄστει βίου, ἀποθνήσκει ὀλίγους μῆνας μετὰ τὸ ἀνωτέρω γεγονός ἰδιώτην ἐν Μαραθῶνι.

Παραδεχόμενοι λοιπὸν τὸν σοφιστὴν Ἡρώδη μόνον ἀκροατὴν τοῦ Καλβισίου Ταύρου, οὐχὶ δέ καὶ διάδοχον, τότε, καὶ αὐτόν ἀπαλλάσομεν ἀπὸ πάσης δυναμένης νὰ ἐπιρρίφθῃ κατ' αὐτοῦ μορφῆς, καὶ ὁ παρ' Εὐσεβίῳ ἀπαντῶμενος Πλατωνικὸς Ἀττικὸς, ἂν τῷ ὄντι διετέλεσε σχολάρχης, ἢ σχολαρχία αὐτοῦ οὔτε ἐν ἔτει 176 φαίνεται, ὅτι ἤρξατο ἀκριβῶς, οὔτε κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὅτι ἔληξεν, ἀλλ' ἤρξατο πάντως πολὺ πρότερον, καὶ παρετάθη καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Κομμόδου (180), ἴσως δέ καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς τοῦ Σεπτιμίου Σεουήρου (193-211).

Μετὰ τὸν Ἀττικόν, δυνάμεθα μετὰ πάσης βεβαιότητος νὰ παραδεχθῶμεν ὡς διάδοχον Πλατωνικὸν τὸν ὑπὸ τοῦ Λογγίνου παρὰ Πορφυρίῳ ἀναφερόμενον Θεόδοτον, διδάσκοντα ἐν Ἀθήναις τῷ ἧ' ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Σεουήρου (230). Ἄγνωστον ὁμως εἶναι ἂν ὁ Θεόδοτος ἤρξε τῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 230 ἢ πολὺ πρότερον, καὶ διετέλεσε σχολάρχης οὐχὶ μέχρι τοῦ ἔτους ἐκεῖνου, ἀλλὰ καὶ ἔτι περαιτέρω.

Μετὰ δέ τὸν Θεόδοτον περὶ οὗ οὐδέν ἐκτός τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ εἶναι ἡμῖν γνωστόν, ἀπαντῶμεν ἐν ἔτει 263 ἢ 265 διδάσκοντα ἐν Ἀθήναις ἕτερον Πλατωνικὸν διάδοχον, τὸν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Πορφυρίου καὶ πάλιν ἀναφερόμενον Εὐβουλον, ἕνα ἐκ τῆς χορείας τῶν φιλοσόφων ἐκεῖνων, οἵτινες κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Λογγίνου «διὰ γραφῆς ἐπεχείρησαν τὰ δοκούντα σφίσι πραγματεῦσθαι» καὶ γράψαντα ἐκτός Πλατωνικῶν τινων ζητημάτων «περὶ τοῦ Φιλήβου καὶ Γοργίου καὶ τῶν Ἀριστοτέλει πρὸς Πλάτωνος πολιτείαν ἀντειρημένων».

Ἐπειδή ὁμως ἀπό τοῦ 240-265 εὐρίσκομεν ἐν αὐταῖς διδάσκοντα καί τόν φιλόλογον ἅμα δέ καί φιλόσοφον Διονύσιον Κάσσιον Λογγῖνον, ὅστις οὐ μόνον κατά τήν ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν ὑπῆρξε μαθητής τῶν Νεοπλατωνικῶν Ἀμμωνίου καί Ὠριγένους, ἀλλά καί ἐξ' ὧσων ὁ ἀνήρ οὗτος ἔγραψε, φαίνεται, ὅτι ἐνησχολεῖτο καί περί αὐτήν τήν φιλοσοφίαν, καί δὴ τήν Πλατωνικήν, ἣν, εἰ ἐδίδαξε μετά τῆς φιλολογίας, οὐδαμοῦ ἄλλοθι βεβαίως θά ἐπραττε τοῦτο διαμένων ἐν Ἀθήναις, εἰ μὴ ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ, οὐδόλως ἀπίθανον οὔτε παράδοξον εἶναι νά παραδεχθῶμεν μετά τόν Θεόδοτον τόν Λογγῖνον σχολαρχήσαντα ἐπί τινά χρόνον, ἢ μόνον, ἢ μετά τοῦ ἐν ἔτει 263-265 ἀπαντωμένου Πλατωνικοῦ διαδόχου Εὐβουλίου, ὅποτε ὁ μὲν Λογγῖνος καταλιπὼν τάς Ἀθήνας καί ἀπελθὼν εἰς Πάλμυραν τῆς Συρίας παρά τῇ βασιλίσῃ Ζηνοβία τῇ Ὀδενάθου, λέγεται, ὅτι ὑπῆρξε διδάσκαλος καί σύμβουλος αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 273, ὅτε καί ἐθανατώθη κατά διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Αὐρηλιανοῦ ἅμα τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως ἐκείνης, ὁ δ' Εὐβουλος ἐξηκολούθησεν ἴσως καί μετά τήν ἀναχώρησιν τοῦ Λογγῖνου ἀφηγούμενος τῆς σχολῆς μέχρι τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἑρούλων ἢ Γότθων εἰς τήν Ἑλλάδα (268-270).

Κατά τό διάστημα δέ τοῦτο τῆς σχολαρχίας τοῦ Ἀττικοῦ Θεοδότου, Λογγίνου καί Εὐβούλου, ἐκτός τοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀττικοῦ Ἀρποκρατίωνος τοῦ Ἀργείου, Κλεοδάμου τινός καί τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πορφυρίου, ὅστις καταλιπὼν ἐν ἔτει 262 τόν Λογγῖνον, ἀπῆλθε πρὸς τοῦ ἐν Ῥώμῃ, διδάσκοντα Πλωτῖνον τόν Λυκοπολίτην, οὐδέν ἄλλο περί τῆς ἐν Ἀθήναις Πλατωνικῆς σχολῆς ἢ τῶν ἐν αὐτῇ φοιτησάντων εἶναι ἡμῖν γνωστόν.»⁵¹⁷

Στο τρίτο καί τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ συγγράμματός του ὁ Πανάρετος αναφέρει: «Περίοδος Τρίτη, ἀπό Θεοδώρου τοῦ Ἀσιναίου μέχρι τοῦ τελευταίου Πλατωνικοῦ διαδόχου Λαμασκίου τοῦ Σύρο, ἥτοι ἀπό τοῦ ἔτους 323-529.

Πραγματευθέντες ἄχρι τοῦδε περί τῶν Πλατωνικῶν διαδόχων τῆς δευτέρας περιόδου, ὡς οἷον τε καί ἀναλόγως τῆς ἐνδείας καί γλισχρότητος τῶν πρὸς τοῦτο μέχρις ἡμῶν περιωθεισῶν μαρτυριῶν παρά τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι, μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τήν τρίτην καί τελευταίαν περίοδον τοῦ ἱστορικοῦ βίου «τῆς ἐν Ἀθήναις φιλοσόφου σχολῆς» ἥς, διὰ τούς κατωτέρω ἐκτεθησομένους λόγους, ἀρχόμεθα οὐχί ἀπό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καθ' ἣν εἶδομεν τόν Εὐβουλον σχολαρχοῦντα, ἀλλά πλεόν ἢ πενήκοντα μετά ταῦτα ἔτη, καί δὴ ἀπό τοῦ ἐπί τῆς βασιλείας ἢ πολύ πιθανώτερον τῆς μοναρχίας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀπαντωμένου Νεοπλάτωνικοῦ φιλοσόφου Θεοδώρου τοῦ ἐξ Ἀσίνης τῆς Ἀργολίδος.

Ἀλλ' ὡς πρὸς τήν ἀφηγησίαν τοῦ ἀνδρός τούτου, ὃν ὁ Πρόκλος καλεῖ «μέγαν καί θαυμαστόν» καί ὅστις, ἂν τῷ ὄντι ὑπῆρξε διάδοχος Πλατωνικός δύναται νά θεωρηθῇ ἂν οὐχί ὁ ἰδρυτής, ὁ πρόδρομος τουλάχιστον τῆς Νεοπλατωνικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηναίων, παρουσιάζονται αἱ ἐξῆς ἀπορίαι, α) πρέπει νά παραδεχθῶμεν τόν Ἀσιναῖον Θεόδωρον ὡς Πλατωνικόν διάδοχον, μὴ γινώσκοντες ἀκριβῶς ποῦ ἐδίδαξε; β) Παραδεχόμενοι αὐτόν ὡς τοιοῦτον, κατά ποίαν ἐποχὴν πρέπει νά θέσωμεν αὐτόν σχολαρχήσαντα; Ἀπό τῆς εἰς τόν θρόνον ἀναβάσεως τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (306) ἢ ἀπό τῆς μοναρχίας αὐτοῦ (323) ἀρχόμενον καί παρατείνοντα μέχρι τοῦ 13' ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ υἱοῦ καί διαδόχου αὐτοῦ Κωνσταντίου (350) ὅποτε, ἐνθεν μὲν, θά ἔχωμεν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ κενόν διαδόχων ὑπὲρ τά 50 ἔτη, ἐνθεν δέ, σχολαρχίαν ὑπὸ τόν Θεόδωρον 27-30 ἔτη περίπου;

Καί λοιπόν καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ τήν πρώτην περίπτωσιν «ὁ ἐξ Ἀσίνης φιλόσοφος» ὡς χρηματίσας κατά τόν Zumpt καί τόν Zeller διδάσκαλος τοῦ Ἀθηναίου Πλουτάρχου οὐδόλως φαίνεται ἀπίθανον, ὅτι ἐδίδαξεν ἐν Ἀθήναις καί ἀφηγεῖτο τῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνος συνάμα, καθ' ὅσον δέ τήν δευτέραν, πιθανώτερον εἶναι, ὅτι οὗτος ἤρξε τῆς

⁵¹⁷ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.56-63

σχολῆς μᾶλλον ἐπὶ τῆς μοναρχίας ἢ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, διὰ τούς ἐξῆς λόγους α) διότι ὁ Ἀσιναῖος Θεόδωρος, λέγεται, ὅτι διέμεινε ἐν τῇ ἐν Ῥώμῃ σχολῇ τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πορφυρίου μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (304), ὅποτε εικοσαέτης ἢ εικοσιπενταέτης τοῦλάχιστον νεανίας μετέβη πρὸς τὸν ἐν Συρίᾳ διδάσκοντα Ἰαμβλίχον, παρ' ᾧ, καθ' ὃ πρεσβύτερος τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, διέμεινε βεβαίως οὐχὶ μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (333), ἀλλ' ἐγκατέλιπε τὴν σχολὴν τοῦλάχιστον 7-10 ἔτη πρότερον, ὅποτε ἐλθὼν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν ἔτει 320-323 εἰς Ἀθήνας, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς Πλατωνικῆς σχολῆς, ἧς καὶ διατέλεσε προϊστάμενος μέχρι τοῦ ιγ' ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου (350) καὶ β) διότι περὶ τὸ ἔτος 350 ἀπαντῶμεν ἐν Ἀθήναις διάδοχον Πλατωνικὸν τὸν νεώτερον μαθητὴν τοῦ Ἰαμβλίχου κατὰ Αἰδεσίου Πρίσκου τὸν Μολοττόν, ἀσχέτως πρὸς τούς Νεοπλατωνικούς Εὐφράσιον καὶ Χρυσάνθιον, οὓς ὁ σοφὸς Ueberweg ἐνδοιασίμως κατατάσσει μετὰ τὸν Θεόδωρον δῆθεν σχολαρχήσαντας.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν σχολαρχίαν τοῦ Ἀσιναίου Θεοδώρου. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἐκ πενήκοντα καὶ ἐπέκεινα ἐνιαυτῶν ἄνευ Πλατωνικῶν διαδόχων κενὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ ἔτους 265 ὅτε εἶδομεν τὸν Εὐβουλον σχολαρχοῦντα, μέχρι τοῦ ἔτους 323 ὅποτε ὑποτίθεται τοῦλάχιστον ἀρχομένη ἢ σχολαρχία τοῦ Ἀσιναίου Θεοδώρου, περίπτωσις δυναμένη νὰ δώσῃ ἀφορμὴν, ὅπως ὑποθέσῃ τις, ὅτι καθ' ὅλον τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα εἶχε ἐκλείψει ἢ ἐν Ἀθήναις Πλατωνικὴ σχολὴ ἀναγκασθεῖσα ἴσως νὰ συγχωνευθῇ μετὰ μιᾶς τῶν ἐν Ῥώμῃ, ἢ Αἰγύπτῳ, ἢ Ἀσίᾳ Νεοπλατωνικῶν σχολῶν, ὡς παρεμποδιζομένων δῆθεν ἐν Ἀθήναις τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῆς ἐνεργειῶν, εἴτε ὑπὸ ἐξωτερικοῦ τινος ἐχθροῦ, οἷος ἦν φερ' εἰπεῖν οἱ κατὰ τὸ ἔτος 268 εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσβάλλοντες καὶ τὴν Ἀττικὴν κατασχόντες Γότθοι, εἴτε ὑπὸ ἐσωτερικοῦ ὡς λ.χ. ὁ χριστιανισμὸς, καθ' οὗ αὕτη τε καὶ αἱ συγγενεῖς αὐτῆς σχολαὶ ἀντεπάλαιον, παρατηροῦμεν, ὅτι τοιαύτη τις ὑπόθεσις καὶ ἀβάσιμος ἤθελεν εἶσθαι, καὶ ἀδικαιολόγητος ἅμα, διὰ τούς ἐξῆς λόγους: α) οἱ ἐν ἔτει 268 εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσβαλόντες Γότθοι, περὶ τὸ ἔτος 270 εἶχον ἤδη ὀλοσχερῶς ἐκκενώσει τὴν Ἀττικὴν κατατραπωθέντες κατὰ ξηρὰν μὲν, ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος Π. Ἐρεννίου Δεξίππου, κατὰ θάλασσαν δέ, ὑπὸ τοῦ ναυάρχου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου Κλεοδάμου, β) οὐδένα λανθάνει, ὅτι οἱ τελευταῖοι ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων, Αὐρηλιανοῦ, Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμίνου (274-313) κατὰ τῶν χριστιανῶν ἐγεγνηθέντες διωγμοί, ἐνίσχυσαν μὲν τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν καὶ τούς ὁμολογοῦντας αὐτὴν οὐκ ὀλίγον, κατέθλιψαν δέ τὸνναντίον τὸν Χριστιανισμόν, ὃν ὠφείλεν αὕτη νὰ φοβῆται, καὶ γ) ἐάν λάβωμεν μάλιστα ὑπ' ὄψιν, ὅτι καθ' ἣν ἐποχὴν οὐδένα ἀπαντῶμεν ἐν Ἀθήναις διάδοχον Πλατωνικὸν (265-323) ἀναβαίνουσι τὸν θρόνον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους ἄνδρες ὀπαδοὶ καὶ ζηλωταὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ἐνῶ τὸνναντίον, καθ' ὃν χρόνον πάντες κατὰ μέγα μέρος παραδέχονται προϊστάμενον τῆς φιλοσόφου σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν τὴν ἐξ Ἀσίης Θεόδωρον, κάθηται ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ θρόνου αὐτοκράτωρ οὐ μόνον τούς χριστιανούς εὐνοῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν θρησκείαν αὐτῶν, ὡς θρησκείαν τοῦ κράτους ἀναγνωρίζων.

Περὶ τῆς σχολῆς δ' αὐτῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι δὲν ἴστατο βεβαίως ἐπὶ τοῦ σημείου ἐκείνου, ἐφ' οὗ αὕτη παρουσιάζεται περὶ τὰς ἀρχάς τοῦ ε' αἰῶνος μ.χ. διότι περὶ τὰ τέλη τοῦ γ' καὶ τὰς ἀρχάς τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος, οὐ μόνον αὕτη ἢ Πλατωνικὴ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ ἐν Ἀθήναις σχολαὶ τῶν ρητόρων καὶ σοφιστῶν, οὔτε κατὰ τὴν φήμην τῶν διδασκόντων ἐν ταῖς σχολαῖς τῆς Ῥώμης, Αἰγύπτου καὶ Ἀσίας, οὔτε κατὰ τὴν πληθύν τῶν ἐν αὐταῖς φοιτῶντων ἠδύνατο ν' ἀμιλλῶνται, ἀπὸ τῆς μοναρχίας ὅμως τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἐντεῦθεν ἀπαντῶμεν ἐν Ἀθήναις ἄνδρας, ὧν τὸ κλέος τῶν γνώσεων καὶ τῆς σοφίας πεοσεῖλκε καὶ πάλιν τὴν φιλομαθῆ νεολαίαν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀποτάτω μερῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους.

Μετά τόν Ἀσιναῖον Θεόδωρον εὐρίσκομεν ἐν Ἀθήναις τῷ ἰγ' ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου (350) διάδοχον Πλατωνικόν τόν ἐκ Θεσπρωτίδος ἢ Μολοττίδος τῆς Ἠπείρου Πρῖσκον, περί τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκομεν παρά τῷ μαθητῇ καί βιογράφῳ αὐτοῦ Εὐνάπιῳ, ὅτι ἐν ἔτει στ' τῆς σχολαρχίας αὐτοῦ καί α' τῆς βασιλείας Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου προσεκλήθη ἐξ Ἀθηνῶν, ὡς καί οἱ Νεοπλατωνικοὶ Μάξιμος ὁ Ἐφέσιος καί ὁ Σαρδιανός Χρυσάνθιος ἐκ τῆς Ἀσίας, ὑπό τοῦ αὐτοκράτορος τούτου εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁπόθεν παρηκολούθησεν αὐτόν καί εἰς τήν ἐν ἔτει 363 κατά τῶν Περσῶν ἐκστρατείαν. Ἄλλ' ἀποθανόντος τοῦ Ἰουλιανοῦ περί τόν Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους καί ἀναβάντος τόν θρόνον τοῦ Ἰοβιανοῦ καί μετ' οὐ πολὺ τοῦ Οὐάλεντος, μέγας ἐκινήθη (363) κατά τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀρχαίας θρησκείας φιλοσόφων καί φίλων τοῦ Ἰουλιανοῦ διωγμός, οὗ ἔνεκα ἐπανῆλθεν «οὐδέν ὑποστάς δεινόν», ἔνθα διετέλεσε διδάσκων καί ἀφηγούμενος τῆς σχολῆς κατά μέν τόν Ueberweg μέχρι τοῦ ἔτους 380, κατά δέ τόν Boissonade μέχρι τοῦ 384, κατά δέ τόν Zeller καί ἄλλους μέχρι τῆς δευτέρας εἰσβολῆς τῶν Γότθων εἰς τήν Ἑλλάδα (396-398), ζήσας ὑπέρ τὰ ἐνενήκοντα ἔτη.

Τόν Μολοττόν Πρῖσκον διαδέχεται ὁ πρός διάκρισιν ἄλλων αὐτοῦ συνωνύμων «Πλούτερχος ὁ Μέγας» υἱός Νεστορείου, γόνος ἐπιφανοῦς καί πλουσίας οἰκογενείας τῶν Ἀθηνῶν, καί ὅστις παρά πάντων θεωρεῖται ὡς ὁ κυρίως καί κατ' ἐξοχὴν ἰδρυτής τῆς Νεοπλατωνικῆς σχολῆς ἐν Ἀθήναις.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δέ «τοῦ θαυμασίου» τούτου ἀνδρός νέος καί πάλιν ἀρχεται ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Πλάτωνος πνευματικός βίος, καί νέαν πάλιν περιαιγάζει τήν ἄχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν σχολῶν τῆς Ρώμης, Αἰγύπτου καί Ἀσίας ἐπισκευαζομένην Ἀθηναῖδαν σχολὴν λάμπει, ἣτις πρός ἐδραίωσιν τοῦ ἤδη καταπίπτοντος οἰκοδομήματος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, προσλαμβάνει ἐπίκουρον τήν θεωρητικὴν καί πρακτικὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ θεολογίαν μετὰ τῆς Χαλδαϊκῆς, καί συνδέει κατά τό παράδειγμα τῶν συγγενῶν αὐτῇ Νεοπλατωνικῶν σχολῶν τὰς φιλοσοφικὰς αὐτῆς ἐνεργείας μετὰ τῆς θεουργικῆς ἐπιστήμης καί τῶν ὀργίων τῆς λατρείας τῶν θεῶν, ὧν τελευταία μὲν κοιτίς ἐν Ἀθήναις, λέγεται, ὅτι ἦν ἡ οἰκία τοῦ Πλουτάρχου, ἐπιμελήτρια δέ καί ἱεροφάντις τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καί ἐντεύξεων, ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Ἀσκληπιγένεια.

Ἡ μεγάλη δέ φήμη, ἣς ἡ Πλατωνικὴ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν καί ἡ πόλις ἐγγένει ἠρξάτο ν' ἀπολαύη μετὰ τὰ μέσα τοῦ Δ' αἰῶνος μ.χ καί ἣτις πολλοὺς πολλαχόθεν προσεῖλκε φιλομούσους, ἐπιθυμοῦντας, ὅπως φοιτήσωσιν καί πάλιν εἰς τὰς σχολὰς αὐτῆς καί δρέψωσιν ἐκ τοῦ πνευματικοῦ τῆς πόλεως λειμῶνος τὰ τελευταία τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας ἀνθη, παρεκίνησε καί τόν ποτε τρόφιμον τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ φιλοσοφικῆς σχολῆς, τόν μετὰ ταῦτα ἐπίσκοπον Κυρήνης Συνέσιον νά ἔλθῃ ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Πλουτάρχου εἰς Ἀθήνας, ἀφοῦ προηγουμένως οὗτος διετέλεσεν ἐπὶ τινα χρόνον ἀκροατῆς καί μέχρι τέλους ἐπαινετῆς καί θαυμαστῆς τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διδασκούσης θυγατρὸς τοῦ μαθηματικοῦ Θεῶνος τῆς περιφήμου Ὑπατίας.

Ἄλλ' ἂν καί ὁ πατήρ Συνέσιος εἰς μίαν πρός τόν ἀδελφόν αὐτοῦ Εὐόπτιον ἐν ἔτει 402 γραφεῖσαν ἐπιστολὴν διαρρήδην ὁμολογεῖ, ὅτι τό κλέος τῶν Ἀθηνῶν ἠνάγκασεν αὐτόν νά ἐγκαταλίπῃ τήν Ἀλεξανδρείαν καί μεταβῇ εἰς Ἀθήνας, ἔνθεν ὁμως ὁ μέγας πρός τήν διδάσκαλον αὐτοῦ Ὑπατίαν σεβασμός, ἐτέρωθεν δέ ἡ μεταξύ τῶν ὀπαδῶν τῶν διαφόρων σχολῶν ἐπικρατοῦσα ἀντιπάθεια, ὤθησεν τόν αἰδέσιμον τοῦτον ἄνδρα ἐκτός τῆς ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐκφραζομένης μεταμελείας, νά παραστήσῃ τήν τότε πνευματικὴν κατάστασιν τῆς πόλεως διὰ τῶν ἀπεχθεστέρων χρωμάτων, γράφων πρός τοῖς ἄλλοις, ὅτι τὰς μὲν Ἀθήνας τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐσέμνυνον μόνον οἱ μελιττουργοί, ἐν δέ τῇ αὐτόθι Πλατωνικῇ σχολῇ «ἡ ξυνωρίς τῶν σοφῶν Πλουταρχείων... οὐ τῇ φήμῃ τῶν λόγων ἀγείρουσιν ἐν τοῖς θεάτροις τοὺς νέους, ἀλλὰ τοῖς ἐκ τοῦ Ὑμηττοῦ σταμνίοις»

Ἐνταῦθα οὔτε ταραπτόμεθα διά τήν ὑπεροχήν, ἣν ὁ Συνέσιος ἀποδίδει τῇ σχολῇ τῆς Ἀλεξανδρείας καί τήν ταπεινωτικήν θέσιν εἰς ἣν ὑποβιβάζει τήν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καί τήν ἐν αὐτῇ σχολήν, οὔτε σκοπόν ἔχομεν, ἵνα ἐνδιατρίψωμεν εἰς τάς περί τῆς τότε πνευματικῆς καταστάσεως τῆς πόλεως ὑπερβολικάς κρίσεις τοῦ σοφοῦ τῆς Κυρήνης ἱεράρχου, καθότι τό ἄδικον καί μεροληπτικόν αὐτῶν ἐξελέγχεται ἐκ πρώτης ἀφετηρίας, ἐάν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τήν μαρτυρίαν τοῦ τροφίμου ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν Ἀθηνῶν καί Ἀλεξανδρείας Δαμασκίου, παριστῶντος τήν ὑπό τοῦ Συνεσίου ἄγαν τιμωμένην καί διά τῶν λέξεων «θειοτάτη ψυχή, σεβασμιωτάτη καί θεοφιλεστάτη φιλόσοφος» κ.τ.λ. ἐκθειάζομένην Ὑπατίαν, οὐ μόνον πολύ ἤττονα τοῦ Ἀθήνησι Πλατωνικοῦ διαδόχου Ἰσιδώρου «οἷα γυναικός ἀνὴρ, ἀλλά καί οἷα γεωμετρικῆς τῷ ὄντι φιλόσοφος».

Περί τοῦ Ἀθηναίου Πλουτάρχου ἀποθανόντος ἐν ἔτει 434 ἐτῶν 84, οὐδέν ἄλλο εἶναι ἡμῖν γνωστόν, εἰ μή οἱ μαθηταί αὐτοῦ Συριανός καί Ἱεροκλῆς ὁ Τιμογένους Ἀλεξανδρεῖς, ὁ υἱός αὐτοῦ Ἰέριος καί ἡ θυγάτηρ Ἀσκληπιγένεια, οἱ Λύκοι Πρόκλος καί Νικόλαος ὁ ρήτωρ, καί οἱ Ἀθηναῖοι Λαχάρης καί Ἀρχιάδας.

Τόν Πλούταρχον διαδέχεται οὐχί ὁ υἱός αὐτοῦ Ἰέριος, ὄν οἱ Πλατωνικοί φιλόσοφοι τῶν Ἀθηνῶν μετά χαρᾶς βεβαίως ἤθελον παντός ἄλλου προτιμήσει, ἄλλ' ὁ ἀρχαιότερος καί ἐλλογιμώτερος τῶν μαθητῶ αὐτοῦ Συρινός ὁ Ἀλεξανδρεὺς, οὗτινος ἡ σχολαρχία παρετάθη κατά τήν ἐπικρατέστεραν γνώμην μέχρι τοῦ ἔτους 450.

Μαθηταί δέ τοῦ Συριανοῦ, ὄν οἱ Νεοπλατωνικοί Δαμάσκιος, Ἀμμώνιος, Μαρίνος καί Σμπλίκιος ἀναφέρουσι μετά πολλοῦ θαυμασμοῦ καλοῦντες αὐτόν «μέγαν καί φιλοσογώτατον» λέγονται οἱ ἀκόλουθοι, Πρόκλος, Λύκιος, οἱ αὐτάδελφοι Γρηγόριος καί Ἑρμεῖας διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ κατά τήν Ἀλεξάνδρειαν Μουσεῖῳ καί ὁ ἐκ Λαοδικείας τῆς Συρίας μαθηματικός Δομῖνος.

Μετά τόν Συριανόν διαδέχεται τήν σχολήν οὐχί ὁ Δομῖνος, ὄν ὁ Μαρίνος ὀνομάζει «διάδοχον» ἀλλ' ὁ Πρόκλος, περί οὗ ἀναγινώσκουμεν παρά τῷ βιογράφῳ αὐτοῦ ὅτι ἀκροασάμενος κατ' ἀρχάς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοῦ μαθηματικοῦ Ἡρώου καί τοῦ Ἀριστοτελικοῦ Ὀλυμπιόδωρου, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ἐνθα εἰκοσαέτης μόλις νεανίας κατετάχθη εἰς τούς μαθητάς τῆς σχολῆς καί ἐφοίτησε δύο μὲν παρά τῷ Πλουτάρχῳ ἔτη, δεκαεπτὰ δέ παρά τῷ Συριανῷ, ἀφ' οὗ καί διεδέχθη τήν σχολήν κατά πᾶσαν πιθανότητα περί τό ἔτος 450.

Ἐπί τῆς σχολαρχίας δέ τοῦ Πρόκλου εὐρίσκομεν τήν σχολήν καί πνευματικῶς καί ὑλικῶς εἰς θέσιν εὐάρεστον καί ἐπίζηλον. Πνευματικῶς μὲν, διότι ἐκτός «τῶν ἀγράφων ἐσπερινῶν συνουσιῶν» ὡς παρά τῷ Μαρίνῳ ἀναγινώσκουμεν, λέγεται, ὅτι ἡρμήνευε καθ' ἑκάστην εἰς μαθητάς αὐτοῦ πέντε, ὅτε δέ καί πλείω μαθήματα, ὧν ἀντικείμενον ἦν ἡ Ὀρφική καί Χαλδαϊκή θεολογία, ἡ πρακτική φιλοσοφία, ἡ γεωμετρία καί ἀστρονομία μετ' ἐφαρμογῆς τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλάτωνος καί Ἀριστοτέλους, τοῦ μαθηματικοῦ Εὐκλείδου καί τοῦ Πηλουσιώτου ἀστρονόμου Κλαυδίου Πτολεμαίου, ὑλικῶς δέ, διότι ἐπί τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ ἡ ἐτήσια πρόσδοδος τῆς σχολῆς, κατά τήν παρά Φωτίῳ μαρτυρίαν τοῦ Δαμασκίου, ἀνήρχετο, ὡς καί ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐρρέθη, μέχρι χιλίων ἢ καί ἔτι πλείονων χρυσῶν νομισμάτων, «πολλῶν τῶν ἀποθησκόντων κτήματα τῇ σχολῇ καταλιμπανόντων».

Ἄλλ' ἡ ἀνθηρά αὕτη πνευματική καί ὑλική κατάστασις τῆς σχολῆς δέν γινώσκουμεν ἂν εἶχε τό ἐπαγωγόν διά τε τόν Πρόκλον καί τούς περί αὐτόν μαθητάς, καθότι τά ἀπό τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου καί ἰδίως ἀπό τῆς τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ μέχρι τοῦ Ἀρκαδίου κατά διαφόρους καιρούς ἐκδοθέντα ἀλλεπάλληλα αὐτοκρατορικά διατάγματα, δι' ὧν ἀπηγορεύετο τοῖς ἐθνικοῖς πᾶσα ἐξάσκησις τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν τελειῶν, εἴτε ἐπί ποινῇ θανάτου, εἴτε ἐπί δημώσει περιουσίας μετ' ἐξορίας, τοσοῦτον εἶχον ἐξυψώσει τό φρόνημα καί ἀναπτέρωσει τόν ζῆλον τῆς ἐν Ἀθήναις χριστιανικῆς μερίδος, ὥστε εἰς μίαν κατά τῶν ἐθνικῶν ἐπίθεσιν, ἥς τό ἔτος ἀκριβῶς

ἀγνοεῖται, ὁ μὲν Πρόκλος ἐσώθη καταφυγὼν εἰς Λυδίαν, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Μαρίνος εἰς Ἐπίδουρον τῆς Ἀργολίδος.

Ὁ ὑπὸ τοῦ Μαρίνου ὁμῶς καὶ Δαμασκίου ἀναφερόμενος οὗτος διωγμὸς κατὰ τῶν ἐν Ἀθήναις ἐθνικῶν, οὕτως οὐκ ὀλίγα παραδείγματα παρατηροῦμεν ἐν Αἰγύπτῳ, Συρίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐπικρατείας, καὶ ὃν φαίνεται, ὅτι προὐκάλεσεν οὐχὶ ῥητὴ τις διαταγὴ τῆς κυβερνήσεως, ἀλλ' αὐτὸς ὁ μέγας τῶν χριστιανῶν ὑπὲρ τῆς ἱερᾶς αὐτῶν πίστεως ζῆλος, δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ, διότι, ὡς μανθάνομεν, κοπάσαντος αὐτοῦ, εὐθύς τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐπανῆλθεν ὁ Πρόκλος εἰς Ἀθήνας.

Ἄλλ' ἐκ τῆς ταχείας ταύτης τοῦ Πρόκλου ἐπανόδου συμπεραίνομεν δύο τινά, ἢ ὅτι εἰδικὸς νόμος θέλων νὰ θέσῃ φραγμὸν εἰς τὰς ἀδίκους κατὰ τῶν ἐθνικῶν ἐπιθέσεις ἐκδοθεῖς, κατέπαυσε τὸν περαιτέρω κατ' αὐτῶν διωγμὸν, ὡς τοῦτο γίνεται δῆλον ἐκ διαφόρων διαταγμάτων ἐκδοθέντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρκαδίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ νεωτέρου (395-450), ἅτινα αὐστηρῶς ἀπηγόρευον πᾶσαν κατάθλιψιν καὶ καταδίωξιν ἡσυχῶς βιούντων Ἰουδαίων καὶ ἐθνικῶν, ἢ ὅτι αὐτὴ ἢ ἐν Ἀθήναις πολιτικὴ ἐξουσία συνεπεῖα ἴσως τοιούτων ἐν ἰσχύει νόμων καὶ διαταγμάτων ἐπεμβᾶσα ἀρμοδίως κατέστειλε τὴν κατὰ τῶν ἐθνικῶν ἐκείνην ἐπίθεσιν.

Ἐπανελθὼν δ' ὁ Πρόκλος, ὡς ἀνωτέρω ἐρρήθη, εἰς Ἀθήνας καὶ ἀναλαβὼν τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς, διετέλεσε διδάσκων καὶ ἀφηγούμενος αὐτῆς μέχρι τῆς 17 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 485, ὅτε καὶ ἀπέθανε κατὰ τὸν βιογράφον αὐτοῦ Μαρίνον 75 ἐτῶν ἐπὶ ἄρχοντος Νικαγόρου καὶ ἐτάφη «ἐκκομισθεὶς ὑπὸ τῶν ἐταίρων ἐν τοῖς ἀνατολικωτέροις προαστείαις τῆς πόλεως πρὸς τῷ Λυκαβητῷ, ἔνθα καὶ τὸ τοῦ καθηγεμόνος Συριανοῦ ἔκειτο σῶμα.».

Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Πρόκλου εἰσὶν ἡμῖν γνωστοὶ μόνον οἱ ἐξῆς, Μαρίνος ὁ ἐκ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Φλαβίας Νεαπόλεως (Σιχέμ), οἱ Ἀλεξανδρεῖς Ἰσίδωρος, Ἀσκληπιόδοτος, οἱ υἱοὶ τοῦ συμμαθητοῦ αὐτοῦ Ἑρμείου Ἡλιόδωρος καὶ Ἀμμώνιος, Περικλῆς Λυδός, Παμπρέπιος Πανοπολίτης, Σεουπριανός Δαμασκηνός, Ζηνόδοτος, Στράτων, Ἀριστοκλῆς, Ζήνων Περγαμηνός, Σαλούστιος Σύρος, καὶ ὁ δισέγγονος τοῦ Ἀθηναίου Πλουτάρχου Ἠγίας ὁ Θεαγένους.

Τὸν Πρόκλον δὲ διαδεχεται ὁ ἐξ' Ἰουδαίων ἔλκων τὸ γένος καὶ τὸ Ἑλληνικὸν θρήσκευμα μετὰ τῆς φιλοσοφίας ἀσπασθεὶς μαθητὴς αὐτοῦ Μαρίνος ὁ Νεαπολίτης, οὐχὶ βεβαίως διὰ τὴν πολυμαθεῖαν αὐτοῦ καὶ τὰς μεγάλας περὶ τὴν φιλοσοφίαν γνώσεις, ἀλλὰ διότι ὁ Ἀλεξανδρεὺς Ἰσίδωρος, πρὸς ὃν ὁ τε Πρόκλος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν Πλατωνικοὶ εἶχον στρέψει τὰ βλέμματα καὶ ἀναθέσει πᾶσαν αὐτῶν ἐλπίδα, ἠρνήθη ν' ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς, θεωρήσας δι' ἑαυτὸν τὸ φορτίον τοῦτο λίαν βαρὺ καὶ δυσβάστακτον.

Καὶ τοι δ' ὁ Μαρίνος δια τε τὸ ἀσθενές τῶν σωματικῶν αὐτοῦ δυνάμεων καὶ τὰς ὀλίγας περὶ τὴν φιλοσοφίαν γνώσεις αὐτοῦ ἠναγκάσθη νὰ προσλάβῃ βοηθὸν τὸν συσχολαστὴν αὐτοῦ Ζηνόδοτον, οὐχ ἥττον ἢ σχολὴ ἤρξατο ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ καταπίπτουσα ὡσημέραι, καὶ τὸ ἄλλοτε ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Πλουτάρχου, Συριανοῦ καὶ Πρόκλου κλέος τῆς ἐν Ἀθήναις Πλατωνικῆς σχολῆς ν' ἀντιποιῆται τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Μουσεῖον, ἐν ᾧ οἱ πάλοι συμμαθηταὶ αὐτοῦ Ἀμμώνιος καὶ Ἡλιόδωρος ἐδίδασκον μετὰ πολλῆς ἐπιτυχίας.

Τὸ ἐπισφαλές λοιπὸν τῆς υἰείας τοῦ Μαρίνου ἀφ' ἐνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ συναίσθησις, ὅτι οὔτε πρὸς τὴν χαλεπότητα τῶν καιρῶν, οὔτε πρὸς τὰς πνευματικὰς τῆς σχολῆς ἀνάγκας ἠδύνατο νὰ ἐπαρκεσθῇ ἠνάγκασαν αὐτὸν ἐπὶ τέλους νὰ παραιτηθῇ καὶ παραδώσῃ τὴν σχολὴν εἰς τὸν Ἰσίδωρον, ὅστις ἐδέχθη τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς ἐνδύς εἰς τὰς παρακλήσεις αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων Πλατωνικῶν φιλοσόφων.

Ἀλλὰ μὴ δυνάμενος οὐτ' ὁ Ἰσίδωρος ν' ἀντιπαλαίσῃ πρὸς τὰς καθ' ἐκάστην παρουσιαζομένας δυσχερείας καὶ διαγνοὺς κατὰ τὸν βιογράφον αὐτοῦ Δαμάσκιον τὸ ἀνίαντον, ἠναγκάσθη καὶ αὐτὸς μετ' οὐ πολὺ νὰ παραιτηθῇ, καὶ ἐγκαταλιπὼν τὰς

Ἀθήνας, ἀπῆλθεν εἰς τὴν γεννέτειραν αὐτοῦ πόλιν Ἀλεξανδρείαν, παραδούς τὴν σχολὴν εἰς τὸν συμφοιτητὴν αὐτοῦ Ἥγιαν. Πότε ὁμως ὁ Ἰσιδωρος διεδέχθη τὸν Μαρῖνον, ἐπὶ πόσα ἔτη διετέλεσεν ἑκάτερος σχολάρχης καὶ κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἀνέλαβεν ὁ μετ' αὐτούς Ἥγίας τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς, περὶ τούτων στερούμεθα πάσης ἀκριβοῦς πληροφορίας.

Περὶ δὲ τοῦ Ἥγιου, οὔτινος ἡ σχολαρχία δὲν γινώσκωμεν ἐπακριβῶς εἰ παρετάθη μέχρι τοῦ ἔτους 520, ὡς ὁ Ueberweg ἐν μέρει ὑποθέτει, μανθάνομεν παρά τε τοῦ Δαμασκίου καὶ τοῦ Σουΐδα, ὅτι διέποντος αὐτοῦ τὰ τῆς Ἀθήνησι σχολῆς ἢ φιλοσοφία κατέπεσε καὶ ἐξηητελίσθη, τοῦτο μὲν, διότι διαφθαρεῖς ὑπὸ τοῦ πλούτου καὶ τῶν περιστοιχιζόντων αὐτὸν κολάκων κατὰ τὰ πρῶτα τῆς νεότητος αὐτοῦ ἔτη δὲν ἠδυνήθη «καὶ τοι φιλομαθῆς» νὰ ἐπιδοθῆ μετὰ ζήλου καὶ ὅσον ἔδει περὶ τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, τοῦτο δέ, διότι καὶ τοι ἔμεινεν ἄχρι τέλους πιστὸς ὁπαδὸς τῆς ἀρχαίας θρησκείας, μεγάλην ἐδείκνυεν ἐπιθυμίαν εἰς τὸ νεωτερίζειν περὶ τὰ θρησκευτικὰ καθεστῶτα, τοῦθ' ὅπερ βαρεῶς ἴσως θά ἔφερον οἱ περὶ αὐτὸν Πλατωνικοὶ, γινώσκοντες, ὅτι ὁ πρόπαππος αὐτοῦ Πλούταρχος καὶ οἱ μετ' αὐτὸν σχολάρχαι ἦσαν ὅλως ἐναντίων φρονημάτων.

Ἄν δ' ὁ Ἥγίας τοιοῦτος ὦν, οἷος ὑπὸ τε τοῦ Δαμασκίου καὶ Σουΐδα περιγράφεται, διετέλεσεν ἄχρι τῆς τελευτῆς αὐτοῦ σχολάρχης ἢ παρητήθη, ἀγνοοῦμεν πιθανόν ὁμως, ὅτι ἀπέθανε σχολάρχης ὦν ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις.

Τὸν Ἀθηναῖον Ἥγιαν διαδέχεται οὐδέτερος τῶν υἱῶν αὐτοῦ Ἥγίας ἢ Ἀρχιάδας, διότι καὶ τοι σπουδάσαντες φιλοσοφίαν δὲν παρέμειναν πιστοὶ περὶ τὴν θεραπείαν αὐτῆς ἄχρι τέλους, ἀλλ' ὁ ἐκ Δαμασκοῦ τῆς Συρίας Δαμάσκιος, μαθητὴς μὲν κατ' ἀρχὰς τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Θεώonos, Ἡλιοδώρου καὶ Ἀμμωνίου, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν ἐν τῇ Πλατωνικῇ σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν διδαξάντων Μαρῖνου, Ζηνοδότου καὶ Ἰσιδώρου.

Ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 520-529, ὅτε τελευτᾷ ἡ σχολαρχία τοῦ Δαμασκίου καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ ὑπαρξίς τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς σχολῆς μαθητὰς αὐτῆς ἀπαντῶμεν ἐν ὅλοις μετὰ τοῦ καθηγεμόνος αὐτῶν ἑπτὰ Πλατωνικοὺς φιλοσόφους τοὺς ἐξῆς: Σιμπλίκιον Κίλικα, Εὐλάλιον ἢ Εὐλάμιον Φρυγᾶ, Πρισκιανόν Λυδόν, Ἑρμείαν καὶ Διογένην Φοίνικας καὶ Ἰσιδωρον Γαζαῖον.

Κατὰ ποῖον ὁμως ἔτος τῆς σχολαρχίας τοῦ Δαμασκίου, ἡ μόνη μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περισωζομένη πνευματικὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος παλαιστρα, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἐγνωσμένον, οὐχ ἦττον, συνεπεία, ἐνθεν μὲν μεγάλου κατὰ τῶν ἐθνικῶν κινήματος ἐν ἔτει δευτέρῳ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ (528) διωγμοῦ, καθ' ὃν πολλοὶ μὲν ἐδημεύθησαν, ἄλλοι δ' ἐτελεύτησαν, ἐνθεν δέ, αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος, ὅπερ τοὺς μὲν αἰρετικούς ἐκείνους, οἵτινες ἐντὸς τριῶν μηνῶν δὲν ἐπανήρχοντο εἰς τοὺς κόλπους τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἀπέπεμπε τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐπικρατείας, τοὺς δ' ἐθνικούς, οὐ μόνον καθήρει ἀπὸ τῶν μέχρι τοῦδε ἀξιωμάτων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπέκλειεν ἐν τῷ μέλλοντι πάσης πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς λειτουργίας, ἤρξατο καὶ ἡ Ἀθήνησι Πλατωνικὴ σχολὴ νὰ θεωρῆ πλέον τὸν ὄλεθρον αὐτῆς ἄφευκτον.

Εἰδικόν δὲ θέσπισμα «κέλευον μηδένα διδάσκων φιλοσοφίαν» ἐκδοθέν κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Βυζαντινοῦ χρονογράφου Ἰωάννου τοῦ Μαλαλᾶ εὐθὺς τὸ ἐπόμενον ἔτος (529), πέμπεται ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις ἀνθύπατον δυνάμει τοῦ ὁποίου ἡ περαιτέρω διδασκαλία εἰς τε τὸν Δαμάσκον καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἀπηγορεύετο, ἡ σχολὴ ἐπομένως διαλύεται, ἡ δὲ περιουσία αὐτῆς δημεύεται καὶ κηρύσσεται ἐθνικὸς πλοῦτος.

Μετὰ τὴν διάλυσιν δὲ τῆς σχολῆς μὴ βουλόμενοι πλέον οἱ τελευταῖοι αὐτῆς ὁπαδοὶ νὰ μένωσιν ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἐδάφους ἢ διότι δὲν ἠδύναντο νὰ διδᾶξωσι φιλοσοφίαν, ὅπως πορίζωνται τὰ πρὸς τὸν βίον, ἢ ἐφοβοῦντο ἴσως μὴ ἐξαναγκασθέντες μεταβάλλωσι «τὴν πατρῶαν δόξαν» ἀπεφάσισαν ἀπὸ κοινοῦ νὰ μεταβῶσι πρὸς τὸν

τότε βασιλέα τῆς Περσίας Χοσρόην τόν Κωάδου, ὄν κατά τήν μαρτυρίαν ἑτέρου Βυζαντινοῦ ιστοριογράφου τοῦ Μυριναίου Ἀγαθοῦ, ὑπό τε τῶν Περσῶν καί τῶν Ῥωμαίων ἤκουον θαυμαζόμενον καί ἐπαινούμενον «ὡς λόγων ἔραστήν, καί φιλοσοφίας», καί τοιοῦτον «ὅποιον εἶναι ὁ Πλάτωνος βούλεται λόγος, φιλοσοφίας τε καί βασιλείας ἐς ταῦτό ξυνελθούσης».

Ἄλλ'οἱ ἄνδρες οὗτοι μεταβάντες εἰς Περσίαν (531) δέν εὖρον δυστυχῶς τά πράγματα σύμφωνα τῇ φήμῃ καί ταῖς ἐπί ταύτης ἐρειδομέναις ἐλπίσι, τὸναντίον, τοὺς μὲν ἐν τέλει ἀφιλόφρονας «καί πέρα τοῦ δέοντος ἐξογκωμένους, τόν δέ λαόν διεφθαρμένον ἠθικῶς καί εἰς μέγιστον βαθμόν ἐξηχρειωμένον, τόν βασιλέα δ'αὐτόν «φιλοσοφεῖν μὲν φρυαττόμενον» στερούμενον ὁμως τῆς ἀναγκαίας πνευματικῆς μορφώσεως καί ἀμεταπίστως ἐμμένοντα, οὐ μόνον εἰς τὰς τετριμμένας Περσικὰς παραδόσεις καί τήν Ἀσιατικὴν δεισιδαιμονίαν καθόλου, ἀλλά καί «ἀπαναινόμενον κοινωνῆσαι τῆς δόξης αὐτοῖς» καί ἐφαρμώση τὰς φιλοσοφικὰς αὐτῶν ἀρχὰς καί τὰς πολιτικὰς θεωρίας.

Ψευδεσθέντες λοιπόν τῶν ἐλπίδων καί ἀπό τῶν πρώτων ἤδη μηνῶν τῆς ἀφίξεως αὐτῶν νοσταλγήσαντες, τοσοῦτον, λέγεται, ὅτι ἐπεπόθησαν τό πάτριον ἔδαφος, ὥστε «καί τοι ἔστεργέ τε αὐτοὺς ἐκεῖνος καί μένειν ἠξίου» οὐχ ἦττον «καί καπνόν ἀποθρόσκοντα νοῆσαι σφετέρας γαίης θανέειν ἰμείραντο» ἢ «μένοντες παρά Πέρσαις τῶν μεγίστων γερῶν μεταλαγχάνειν». Ὅθεν καί ἐγκατέλιπον τήν Περσίαν περί τὰς ἀρχὰς τοῦ 533, ἀφοῦ ἐπιτρέπη αὐτοῖς προηγουμένως δυνάμει ἐιδικοῦ ἄρθρου συνθήκης τινός συνομολογηθείσης μεταξύ Ῥωμαίων καί Περσῶν κατά τό ἔτος ἐκεῖνο ἢ ἐπάνοδος εἰς τήν πατρίαν γῆν μετά ἐλευθέρας ἐξασκήσεως τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν συνειδήσεως, οὐχὶ ὁμως καί νά διδάσκωσι τοῦ λοιποῦ φιλοσοφίαν.

Καί τοι δέ μικρόν μετά τήν ἐκ Περσίας ἐπάνοδον τῶν ἀνωτέρω, ἐκτός τοῦ Σιμπλικίου (περί οὗ ἀγνοοῦμεν εἰ ἐδίδαξε καί ποῦ) ἀπαντῶμεν ἐν Αἰγύπτῳ τοὺς Ἀλεξανδρεῖς Ἀμμώνιον καί Ὀλυμπιόδωρον, τά μόνα ἐκ τῆς Πλατωνικῆς χορείας περισωθέντα λείψανα, οὐχ ἦττον διαλυθείσης τῆς Ἀθήνησι φιλοσόφου σχολῆς (529), τοῦ τελευταίου τούτου τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας καί ἐπιστήμης τεμένους, καταπαύει μετ'αὐτῆς καί πᾶσα ἄχρι τοῦδε παρατηρουμένη πτῆσις τοῦ φιλοσοφοῦντος πνεύματος τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καί ἀρχεται κλίνων πρὸς τήν δύσιν αὐτοῦ ὁ ἐπὶ δέκα αἰῶνας καθ'ὅλας τὰς φορὰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου διαχέων τὰς ἀκτίνας αὐτοῦ φαεινός τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καί ἐπιστήμης ἀστήρ.

Ἄλλ' ὁ ἀστήρ οὗτος τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἦν διεδέχθη ἡ χριστιανικὴ Ἑλλάς, ἠτις οὐτε τήν φιλοσοφίαν ἐκείνης ὡς ξένην ἀπελάκτισεν, οὐτε τήν ἐπιστήμην ὡς ἐκφυλον ἀπέβαλεν, ἀλλ' ὡς συγγενεῖς καί αὐτοκασιγνήτας φιλοφρόνως περιπτυξαμένη περιέβαλλε καί ἐλάμπρυνε διά τῆς ἀλουργίδος τοῦ πᾶσι «τὴν ἄνωθεν καί μεστήν ἐλέους καί καρπῶν ἀγαθῶν σοφίαν» εὐαγγελιζομένου χριστιανισμοῦ, δέν ἐξηφανίσθη δύσας διαπαντός, ὡς ὁ ἀστήρ τῶν ἄλλων λαῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀλλ' ἀποχαιρετήσας μετά τήν ἐντιμον ὑπὲρ πίστεως καί πατρίδος τοῦ πολυπαθοῦς Ἑλληνικοῦ ἔθνους πᾶσιν μόνον ἐπὶ χρόνον τό ἀρχῆθεν ὑπὸ τῆς Προνοίας ἐπιδειχθέν αὐτῷ σημεῖον καί δύσας ἐν τῇ ἐώᾳ κατά τὰς ἀνεξερευνητοὺς καί πάλιν αὐτῆς βουλάς, ὅπως φωταγωγῆσι καί τὰ πρὸς τήν ἐσπέραν, ἀνέτειλεν αὐθις φαιδρός καί φωταυγῆς ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὅποτε τό ἐκ τῆς τέφρας καί τῶν ἐρρείπιων τετρααιῶνος δουλείας καί δεκαετοῦς ἠρωϊκοῦ πολέμου ἀναγεννηθέν Ἑλληνικόν ἔθνος τήν ἰδίαν ἑαυτοῦ συναισθανόμενον καταγωγὴν ἴδρυν ἐν Ἀθήναις κατά τήν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ θεοῦ Πλάτωνος τό ἀνώτατον τῆς Ἑλλάδος ἐκπαιδευτήριον, τό πνευματικόν τοῦτο τῆς Ἀνατολῆς φρυκτώριον καί ἐκ τοῦ τάφου δεκατριῶν ἑκατονταετηρίδων ἀνεκάλει πάλιν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τῆς σοφίας καί τοῦ πολιτισμοῦ κοιτίδι εἰς τήν ζωὴν τὴν Ἀκαδημίαν, ἦν οἱ σοφοὶ τῆς ἐσπερίας Εὐρώπης φιλανθρώπως εἰσποιησάμενοι καί τό ὄνομα αὐτῆς

καθ' όλους τούς αἰῶνας ἀλώβητον διασώσαντες παρέδωκαν τῇ ἀναγεννηθείσῃ Ἑλλάδι ἀγήρατον καί ἀθάνατον.»⁵¹⁸

Με τη συγγραφή, λοιπόν, του συγκεκριμένου πονήματος ολοκληρώνεται μία ιδιαίτερα γόνιμη περίοδος στη ζωή του Παναρέτου, η οποία σχετίζεται με τις σπουδές του στη Γερμανία. Ὑστερα, λοιπόν, από την τεταερτή παραμονή του στην περιοχή της Λειψίας και της Ερλάνγκης και την ανάδειξή του σε διδάκτορα της φιλοσοφίας ο Πανάρετος επιστρέφει στην Ελλάδα το 1875.

⁵¹⁸ Π.Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874, σ.64-78

4.δ. Από την έξωση του Όθωνα έως την άφιξη του Γεωργίου Α΄

Στις αρχές του 1862 ο βασιλιάς Όθωνας προετοίμασε ο ίδιος την καταστροφή του, καθώς δοκίμασε να εξαπατήσει για μία ακόμη φορά το λαοπρόβλητο ναύαρχο Αθ. Μιαούλη. Ο τελευταίος, όταν ο βασιλιάς τον κάλεσε ν' αναλάβει την πρωθυπουργία του παρουσίασε ένα υπόμνημα με προτάσεις για μεταρρυθμίσεις. Ο βασιλιάς αποδέχτηκε τους όρους τού υπομνήματος, η κίνηση αυτή συνιστούσε και την τελευταία του επιφανειακή επιτυχία. Η κυβέρνηση του Αθ. Μιαούλη, η οποία ονομάστηκε «Κυβέρνηση Αίματος»,⁵¹⁹ κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης παραιτήθηκε και τη διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Γενναίου Κολοκοτρώνη στις 26 Μαΐου του 1862,⁵²⁰ η οποία έμελλε να είναι και η τελευταία επί της βασιλείας του Όθωνα.

Το βασιλικό ζεύγος με σκοπό ν' ανακτήσει τη λαϊκή εμπιστοσύνη άρχισε την 1^η Οκτωβρίου του 1862 μακρά περιοδεία στην Πελοπόννησο. Οι αντιπολιτευόμενοι κύκλοι εκμεταλλεύθηκαν την απουσία του και κινούμενοι δραστήρια κατόρθωσαν να επιτύχουν το ξέσπασμα δύο κινημάτων ταυτόχρονα. Το ένα στη Δ. Στερεά με αρχηγό το γηραιό αγωνιστή Θ. Γρίβα και το άλλο στην Αθήνα με επικεφαλής τον Δεληγέωργη.⁵²¹ Ο τότε πρωθυπουργός Γ. Κολοκοτρώνης δεν προέταξε καμία αντίσταση, δηλώνοντας ότι «δυναστεία άπολέσασα τήν αγάπην τού λαού δέν πρέπει νά υποστηρίζεται έν Έλλάδι διά τής βίας». Άμεσα, σχηματίσθηκε επιτροπή, η οποία κήρυξε έκπτωτη τη δυναστεία και συγκάλεσε Εθνοσυνέλευση.

Έτσι, όταν ο Όθωνας και η Αμαλία έφτασαν εσπευσμένα στον Πειραιά με το πλοίο «Αμαλία» στις 23 Οκτωβρίου 1862, ασκούσε πλέον την εξουσία τής χώρας η επαναστατική τριανδρία αποτελούμενη από τον Κ. Κανάρη, τον Δ. Βούλγαρη και Μ. Ρούφο.⁵²² Ο Όθωνας, προκειμένου, ν' αποφύγει την αιματοχυσία αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα και να επιστρέψει στη Βαυαρία απ' όπου είχε ξεκινήσει με τόσα όνειρα πρίν από τριάντα χρόνια.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι η εμμονή τού Όθωνα στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα και οι δεσμοί με την Αγία Έδρα, καθώς και η συναρτώμενη με την πίστη του δογματική τυτότητα των διαδόχων του αναδείχτηκε σε μείζον θέμα για την ύπαρξη και το μέλλον τής δυναστείας αυτής στην Ελλάδα. Παρά τις πιέσεις τού τσάρου Νικολάου Α΄ και την επιθυμία τού λαού να προσέλθει στην Ορθοδοξία, ο Όθωνας παρέμεινε αμετακίνητος στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Έτσι, ενώ ο λαός θρήσκειυε σύμφωνα με την τάξη τής Ορθοδόξου Εκκλησίας, έβλεπε τον βασιλιά του, εκείνον δηλαδή, ο οποίος βρισκόταν στην κορυφή τής πολιτειακής ιεραρχίας να εκκλησιάζεται σύμφωνα με την τάξη της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησιαστικής παράδοσης και μάλιστα παρουσία ομοδόξων του πρεσβευτών, στο παρεκκλήσιο το οποίο κατασκευάστηκε το 1840⁵²³ στο κτήριο των ανακτόρων του. Το παρεκκλήσιο αυτό συστεγαζόταν στο κυβερνείο της χώρας, το οποίο αποτελούσε την καρδιά της κρατικής εξουσίας με το βασιλιά, την κυβέρνηση και τις υπηρεσίες του βασιλείου, γεγονός το οποίο σαφώς σκανδάλιζε τον απλό λαό.

Επιπλέον, η μετριοπαθής στάση του Όθωνα απέναντι στις αξιώσεις της Ρώμης, όπως ήταν η εφαρμογή στην Ελλάδα με την προστασία της Γαλλίας, των εγγυήσεων, οι οποίες ίσχυαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των ομοδόξων του. Η στάση του αυτή, βέβαια, ήταν απόρροια όχι μόνο του μετριοπαθούς χαρακτήρα του, αλλά και των αντιδράσεων της ελληνικής κυβέρνησης, του πολιτικού

⁵¹⁹ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ213

⁵²⁰ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.195

⁵²¹ Σ.Ι. Καργάκος, *Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου*, Αθήνα 2005, σ.344

⁵²² Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.24

⁵²³ Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τής έν Έλλάδι Έκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.34

κόσμου και των κομμάτων, ακόμη και της λουθηρανικής επιρροής, η οποία φημίζεται ότι ασκούσε πάνω του η βασίλισσα Αμαλία. Όλα τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με το διάταγμα περί του όρκου των ρωμαιοκαθολικών κληρικών και λαϊκών, καθώς και η θέσπιση του νόμου, ο οποίος προέβλεπε, ότι τα παιδιά των μικτών γάμων θα βαπτίζονται υποχρεωτικά ορθόδοξα,⁵²⁴ δεν άργησε να θεωρηθεί σιωπηρή διολίσθηση του βασιλιά προς τους «σχισματικούς» έλληνες, στοιχείο ιδιαίτερα ανησυχητικό για την Αγία Έδρα.

Συνοψίζοντας, είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι ο πρώτος βασιλιάς αγάπησε πραγματικά την Ελλάδα, εγκολλώθηκε την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας και συνέδεσε τη βασιλεία του με αυτή, θεωρώντας τον εαυτό του βασιλιά όλου του ελληνισμού. Ωστόσο, του έλειπε το στοιχείο του ρεαλισμού, γεγονός που τον εμπόδισε να σταθμίσει επακριβώς τις δυνατότητες τόσο τις δικές του όσο και του τόπου. Η διαφορετική ιδιοσυγκρασία του τον εμπόδισε να έρθει σε εγγύτερη ψυχική επαφή με τους υπηκόους του. Την πολιτεία του διέκρινε αβουλία, διστακτικότητα και αδυναμία προσαρμογής στα νέα ρεύματα. Τελικά, απομονωμένος από τον πολιτικό κόσμο, το στρατό, τη νεολαία και τις Μεγάλες Δυνάμεις, βάδισε στο κενό.

Η στρατιωτική επανάσταση τον Οκτώβριο του 1862 μετά την αναχώρηση του Όθωνα δεν αντιμετώπισε σοβαρή αντίδραση στο εσωτερικό, αλλά ούτε στο εξωτερικό της χώρας, όπου είχε αντιμετωπιστεί θετικά η δήλωση της προσωρινής κυβέρνησης, ότι τηρεί το συνταγματικό μοναρχικό πολίτευμα, ότι εκδηλώνει την ευγνωμοσύνη της προς τις μεγάλες δυνάμεις και ότι θα εξακολουθήσει τις φιλικές σχέσεις της με όλα τα κράτη. Χαρακτηριστικό είναι το «Ψήφισμα του Έθνους», το οποίο συντάχθηκε τη νύχτα της 10^{ης} προς την 11 Οκτωβρίου 1862 και στο οποίο αναφέρεται «τά δεινά της Πατρίδος έπαυσαν. Άπασαι αί έπαρχίαι καί ή πρωτεύουσα συνενωθεΐσαι μετά του στρατου έθεσαν τέρμα εις αυτά. Ως κοινή δέ έκφρασις του έλληνικού έθνους όλοκλήρου κηρύττεται καί ψηφίζεται: Η βασιλεία του Όθωνος καταργείται. Η αντίβασιλεία της Αμαλίας καταργείται. Προσωρινή κυβέρνησις συνιστάται όπως κυβερνήση τό κράτος μέχρι συγκαλέσεως της Έθνικής Συνελεύσεως, συγκειμένη εκ των έξης πολιτών: Δημητρίου Βούλγαρη Προέδρου, Κωνσταντίνου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Έθνική συντακτική συνέλευσις καλείται άμέσως προς σύνταξιν της Πολιτείας καί εκλογήν ήγεμόνος. Ζήτω τό Έθνος! Ζήτω ή Πατρίς! Έγένετο εις Αθήνας έν έτει σωτηρίω 1862 έν μηνί 8βρίω τή δεκάτῃ αυτού».

Με το παραπάνω ψήφισμα, το οποίο προήλθε απευθείας και άμεσα από το λαό, δεν καταργήθηκε η βασιλεία, αλλά η συγκεκριμένη βασιλεία του Όθωνα. Προκειμένου, μάλιστα, να καταστεί σαφές ότι η μεταβολή αυτή δεν αφορούσε μόνο τον ίδιο, αλλά και όλη τη δυναστεία καταργήθηκε και η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα του 1844 αντίβασιλεία της βασίλισσας Αμαλίας και ανατέθηκε η εκλογή άλλου ηγεμόνα στην εθνική «συντακτική» συνέλευση, η οποία επρόκειτο να συγκληθεί. Επομένως, το συντακτικό έργο της συγκεκριμένης συνέλευσης δεσμευόταν μόνο ως προς τον τύπο του πολιτεύματος (συνταγματική μοναρχία), γεγονός το οποίο επιβεβαιώθηκε από την προκήρυξη, την οποία απήυθνε η προσωρινή κυβέρνηση προς τον ελληνικό λαό στις 10 Νοεμβρίου 1862.⁵²⁵

Η εμφάνιση μίας νέας γενιάς ηγετών, η ανανεωμένη επιρροή της Αγγλίας στις ελληνικές υποθέσεις και η δυσαρέσκεια, την οποία προκαλούσε μία μοναρχία, η οποία ανήκε σε ξένο θρησκευτικό δόγμα και η οποία δεν προσδοκούσε διάδοχο, προσέδωσε στις εξελίξεις μία δυναμική, την οποία η προσωρινή κυβέρνηση φρόντισε, ώστε να μην αγνοηθεί στη διαδικασία της διαδοχής. Από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις η Αγγλία

⁵²⁴ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν της έν Ελλάδαδι Έκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.35

⁵²⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.220

ανέπτυξε ζωηρή διπλωματική δραστηριότητα με σκοπό να επηρεάσει τη νέα πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, ώστε ο νέος μονάρχης να είναι πρόσωπο της εμπιστοσύνης της. Είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι οι προστάτιδες δυνάμεις αναγνώρισαν το δικαίωμα των Ελλήνων να εκθρονίσουν το βασιλιά Όθωνα και να επιλέξουν κάποιον άλλο στη θέση του, επαναδιατύπωσαν όμως την απαγόρευση, η οποία αναφερόταν στα μέλη των δικών τους βασιλικών οικογενειών.⁵²⁶

Η προσωρινή κυβέρνηση πολιτεύθηκε, γενικά, με σύνεση και περίσκεψη. Σοβαρή ανησυχία στην κυβέρνηση και πανικό στο λαό προκάλεσε η είδηση, ότι ο Θ. Γρίβας σκόπευε να κινηθεί επικεφαλής πολυάριθμων στρατιωτών προς την Αθήνα, με σκοπό να καταλύσει τις αρχές και ν'αναλάβει ο ίδιος την εξουσία.⁵²⁷ Η κυβέρνηση, τότε, συνέστησε αντιπροσωπεία από τον Μ. Ρούφο και τον υπουργό Ε. Δεληγιώργη, στους οποίους ανέθεσε να συναντήσουν τον Θ. Γρίβα και να προχωρήσουν στην επίτευξη συμφωνίας.⁵²⁸ Η αντιπροσωπεία, εφοδιασμένη με το ποσό των 30.000 δραχμών, το οποίο θα χρησιμοποιείτο για την διάλυση των στρατευμάτων, τα οποία ακολουθούσαν τον Γρίβα, μετέβη στο Μεσολόγγι, όπου συνάντησε άρρωστο το Ρουμελιώτη αρχηγό. Του γνωστοποίησε την απόφαση της κυβέρνησης « νά αποδώσει εις τόν γενναϊόν αντίστράτηγον Θ. Γρίβα τιμήν εξαιρετικήν, τόν βαθμόν του στρατάρχου, τον ανώτατον στρατιωτικόν βαθμόν των πεπολιτισμένων έθνων». Οι συζητήσεις, ωστόσο, δεν προωθήθηκαν, καθώς η κατάσταση του στρατηγού δεν το επέτρεπε. Ο Θ. Γρίβας, τελικά, υπέκυψε στις 24 Οκτωβρίου 1862, αν και οι συνθήκες του θανάτου του παρέμειναν ανεξακρίβωτες.

Ωστόσο, οι δυσχέρειες της προσωρινής κυβέρνησης δεν περιορίζονταν, μόνον, στον τομέα της δημόσιας τάξης, αλλά εκτεινόταν και στα δημόσια οικονομικά. Με σκοπό την αντιμετώπισή τους αποφασίσθηκε η έκδοση ομολογιακού δανείου, του οποίου το ύψος θα έφτανε τις 6.000.000 δραχμές, ενώ παράλληλα με το θέσπισμα στις 21 Νοεμβρίου 1862, ο προσωρινός επιτετραμμένος της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Πέτρος Ζάννας, εξουσιοδοτήθηκε να διαπραγματευθεί δάνειο ύψους 200.000 λιρών στερλινών.

Επίσης, παρά το γεγονός, ότι η κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη είχε αποστολή καθορισμένη με σαφήνεια ξεπέρασε τα όρια της εντολής, η οποία της είχε δοθεί με ψήφισμα στις 19 Νοεμβρίου 1862 και προχώρησε στην προκήρυξη δημοψηφίσματος με σκοπό την εκλογή βασιλιά πριν από τη σύγκλιση της Εθνικής Συνέλευσης. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι δεν προβλέφθηκε υποβολή υποψηφιοτήτων, αλλά κάθε έλληνας πολίτης, ο οποίος είχε συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας του μπορούσε να γράφει το όνομα του προσώπου, το οποίο προτιμούσε για βασιλιά, στο δημόσιο πρωτόκολλο, το οποίο υπήρχε σε κάθε δήμο, υπό την επιτήρηση τριμελούς επιτροπής. Το ίδιο σύστημα εκλογής, υπό την επιτήρηση, επίσης τριμελούς επιτροπής, προβλέφθηκε να εφαρμοστεί και στα κατά τόπους προξενεία, υποπροξενεία και προξενικά πρακτορεία για τους έλληνες πολίτες, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι ή διέμεναν προσωρινά σε ξένες χώρες.⁵²⁹

Ωστόσο, η αγγλική διπλωματία για πολλά χρόνια ενεργούσε για τη διάβρωση της δυναστείας του Όθωνα, με σκοπό να καταστεί εφικτή η άνοδος στον ελληνικό θρόνο του πρίγκιπα Αλφρέδου, δευτερότοκου υιού της βασίλισσας Βικτωρίας και την εδραίωση της αγγλικής επιρροής. Ένας από τους ικανότερους διπλωματίες της Βρετανίας, ο Χ. Έλιοτ ανέλαβε την αποστολή να διασφαλίσει τα συμφέροντα της χώρας του στην Εγγύς Ανατολή, μέσω της παραχώρησης των Επτανήσων και μέσω της

⁵²⁶G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ214

⁵²⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.221

⁵²⁸ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.222

⁵²⁹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.222

επιλογής ηγεμόνα για την Ελλάδα φιλικά διακείμενου προς τη Βρετανία. Πρός τον έλληνα επιτετραμμένο στο Λονδίνο, τον Χαρίλαο Τρικούπη, ο υπουργός των εξωτερικών λόρδος Τζ. Ράσσελ ανακοίνωσε την απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης να παραιτηθεί των δικαιωμάτων προστασίας επί των Ιονίων νήσων υπέρ της Ελλάδας, αμέσως μετά την εγκατάσταση στην Ελλάδα βασιλιά ικανού ν'εγγυηθεί την εφαρμογή των δεσμεύσεων, τις οποίες είχε εξαγγείλει η προσωρινή κυβέρνηση της χώρας τον Οκτώβριο του 1862. Ο Τζ. Ράσσελ απευθυνόμενος προς τον αυστριακό πρέσβη ανέφερε, όταν ανακοίνωσε την απόφαση της κυβέρνησης του, ότι η παραχώρηση των Ιονίων νήσων αποσκοπούσε στην ανάληψη «σοβαρών εγγυήσεων» για την εξασφάλιση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η ανακοίνωση της απόφασης της αγγλικής κυβέρνησης να παραχωρήσει τα Επτάνησα στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τις ενέργειες του Χ. Έλιοτ στην Αθήνα έδωσαν την ευκαιρία στον αγγλόφιλο τύπο στην ελληνική πρωτεύουσα να προβάλλει τα φιλικά αισθήματα της Αγγλίας προς την Ελλάδα και την υποψηφιότητα του αγγλικού βασιλικού γόνου Αλφρέδου για το θρόνο της Ελλάδας. Με την επιρροή της Ρωσίας στην Αθήνα δραστικά μειωμένη μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και την επιρροή των γερμανικών δυνάμεων μετά την έξωση του Όθωνα καταφανώς περιορισμένη, η επιρροή της Αγγλίας στην ελληνική κοινή γνώμη εύκολα υποσκέλιζε αυτήν της Γαλλίας με την προσφορά των Επτανήσων. Ο Αλφρέδος προηγείτο με μεγάλη διαφορά απ'όλους τους άλλους υποψηφίους για το βασιλικό θρόνο της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων ήταν ο Γρηγόριος Ψυχάντης, γόνος της ένδοξης ελληνικής οικογένειας και ο ορθόδοξος δούκας Νικόλαος Λουχτεμπεργκ.⁵³⁰ Ωστόσο, η γαλλική κυβέρνηση με κατάλληλα διαβήματα κατόρθωσε να συμφωνήσουν και η αγγλική και η ρωσική κυβέρνηση στην αδυναμία εκλογής των δύο πριγκίπων, του Αλφρέδου και του Νικολάου. Η συμφωνία αυτή υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 22 Νοεμβρίου 1862 και αφού επιδόθηκε στην Αθήνα στις 3 Δεκεμβρίου 1862⁵³¹ από τους πρεσβευτές των τριών Δυνάμεων.

Στις 10 Δεκεμβρίου 1862 συνήλθε σε συνεδρίαση η Εθνική Συνέλευση, η οποία προήλθε κατόπιν εκλογών. Οι παρόντες πληρεξούσιοι έδωσαν τον όρκο, τον οποίο στις 6 Δεκεμβρίου είχε καθορίσει η προσωρινή κυβέρνηση «Όμνύω εις τό όνομα της Όμοουσίου καί Άδιαιρέτου Τριάδος νά έκπληρώσω προς το συμφέρον της Πατρίδος τήν έμπιστευθείσαν μοι έντολήν», ενώπιον του μητροπολίτη Αθηνών Θεοφίλου.⁵³²

Στις 12 Ιανουαρίου 1863 η Συνέλευση με ψήφισμά της κήρυξε « έαυτόν νομίμως συγκεκριτημένην διά νά προβή άμέσως εις τά κύρια έργα αὐτῆς». Στη συνεδρίασή της στις 17 Ιανουαρίου 1863 εξέλεξε πρόεδρο του σώματος τον Ζηνόβιο Ι. Βάλβη και αντιπροέδρους τον Α. Μωραϊτίνη και Α. Πάντο. Στην επόμενη συνεδρίαση εξέλεξε, επίσης, αντιπροέδρους τον Δ. Κυριακού και τον Ε. Κεχαγιά και ως γραμματείς τους Θ. Κανακάρη, Δ. Βρατσάνο, Σ. Μακρή και Στ. Ζώτο.

Η σύνθεση της Εθνικής Συνέλευσης δεν ήταν ομοιόμορφη. Λίγοι πληρεξούσιοι είχαν εμπειρία πολιτική, όπως οι πρώην βουλευτές, γερουσιαστές ή πληρεξούσιοι σε προγενέστερες συνελεύσεις. Ανάμεσά τους διακρίνονταν και τέσσερις πρώην πρωθυπουργοί, οι Σπυρίδων Τρικούπης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Κωνσταντίνος Κανάρης και Δημήτριος Βούλγαρης, καθώς και πολλοί άλλοι, οι οποίοι στη συνέχεια αναδείχθηκαν σε ανώτατες κυβερνητικές θέσεις, όπως του προέδρου του υπουργικού συμβουλίου, όπως οι Ζ. Βάλβης, Δ. Κυριακού, Θ. Δηλιγιάννης και Κ. Κωνσταντινόπουλος. Άλλοι ήταν νέοι, ακατάρτιστοι πολιτικά και χωρίς πείρα στην κοινοβουλευτική διαδικασία, γεμάτοι όμως από ενθουσιασμό, θερμό πατριωτισμό και

⁵³⁰ΙΕΕ, τ.13(1977) , σ.222

⁵³¹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.222

⁵³²Χ.Παπαδόπουλος, *Η Έκκλησία Αθηνών*, Αθήνα 1928, σ.83

παράλληλα αρκετό εγωισμό. Πολλοί πληρεξούσιοι προέρχονταν από τις τάξεις του στρατεύματος, εφόσον δεν απαγορευόταν η εκλογιμότητα τόσο των στρατιωτικών όσο και των δημοσίων υπαλλήλων και των δικαστών. Στη Συνέλευση μετείχαν και αρκετοί καθηγητές Πανεπιστημίου, καθώς και διπλωματικοί και διοικητικοί υπάλληλοι.

Η ανομοιομορφία της προέλευσης των πληρεξουσίων φανερωνόταν από την πολιτική ανωριμότητα και τον έντονο πολιτικό φανατισμό, ο οποίος ήταν συνδεδεμένος, συχνά, με τα ατομικά συμφέροντα. Όλα αυτά τα στοιχεία δημιούργησαν από την έναρξη των εργασιών μία τεταμένη ατμόσφαιρα και σφοδρές αντιθέσεις. Μερικές, μάλιστα, από αυτές όχι μόνο δεν προήγαγαν το έργο του σώματος, αλλά και υποβίβαζαν το επίπεδο στον έσχατο βαθμό. Εξαιρέσεις αποτελούν οι μετρημένοι λόγοι, οι οποίοι ακούστηκαν από το βήμα της Συνέλευσης και οι σοβαρές και συνετές προτάσεις λογίων και έμπειρων ανδρών, παλαιμάχων των κοινοβουλευτικών αγώνων, οι οποίοι ήξεραν να τηρούν το μέτρο.

Ωστόσο, παρά τις εγγενείς αδυναμίες της Β' Εθνικής Εθνοσυνέλευσης, πρέπει να αποτιμηθεί θετικά στο ενεργητικό της η κατάρτιση συντάγματος, το οποίο, ουσιαστικά, επιβίωσε επί μία εκατονταετία με εξαίρεση το χρονικό διάστημα ένδεκα ετών (1924-1935) κατά τη διάρκεια του οποίου δεν ίσχυσε. Επίσης, στο ενεργητικό της Β' Συνέλευσης πρέπει να καταλογιστεί, ότι κατόρθωσε ν'αντιμετωπίσει στάσεις, όπως τα «Φεβρουαριανά» και τα «Ιουνιακά», με την άμεση επέμβασή της και την απευθείας ρύθμιση της πολιτικής ανωμαλίας. Συγχρόνως προς τιμή του σώματος είναι, ακόμη, το γεγονός, ότι επέλυσε στο βαθμό, που αυτό ήταν εφικτό, το θέμα της εκλογής του βασιλιά και ότι είχε την ευτυχία να ψηφίσει την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

Στις 21 Ιανουαρίου 1863 ο πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης, Δ. Βούλγαρης, κατέθεσε στη Συνέλευση την προσωρινή εξουσία. Η Συνέλευση δεν είχε νομικό λόγο να προβεί στην ανάληψη της εξουσίας, την οποία ύστερα από το αποτέλεσμα των εκλογών είχε αυτόματα επωμισθεί. Ωστόσο, επειδή με την κατάθεση της εξουσίας από την προσωρινή κυβέρνηση και την αυτόματη παραίτηση των μελών της δημιουργήθηκε κυβερνητική χηρεία, η Συνέλευση εξέδωσε ψήφισμα, με το οποίο όρισε ότι: « Η καταθεῖσα τήν ἀρχήν Κυβέρνησις θέλει ἐξακολουθήσει διαχειριζομένη τήν ἐκτελεστικήν ἐξουσίαν, μεχρισοῦ ἡ Συνέλευσις διαθέσῃ ἄλλως τὰ κατ'αὐτήν».⁵³³

Στις 30 Ιανουαρίου 1863, η Εθνική Συνέλευση εξέλεξε με απόλυτη ψηφοφορία τούς Δ. Βούλγαρη και Μ. Ρούφο εκ νέου ως μέλη της προσωρινής κυβέρνησης. Επειδή, όμως, για το τρίτο μέλος δεν εξασφαλίστηκε απόλυτη πλειοψηφία η ψηφοφορία επαναλήφθηκε με την εκλογή του Κ. Κανάρη, ο οποίος όμως δυσσαρστημένος, επειδή δεν είχε εκλεγεί κατά την πρώτη ψηφοφορία, υπέβαλε, άμεσα την παραίτησή του, γεγονός, το οποίο προκάλεσε αντιδράσεις και πολύωρες διαβουλεύσεις. Την επόμενη ημέρα η Συνέλευση εξέδωσε ψήφισμα, με το οποίο απέρριπτε την παραίτηση του Κ. Κανάρη και τον παρότρυνε « ν'ἀποδεχθῆ καί ἐκτελέσῃ τήν σπουδαίαν ἐντολήν ἣν τῷ ἀνέθηκεν ἡ Ἐθνική Ἀντιπροσωπεία». Ὑστερα, από αυτή την εξέλιξη ο Κ. Κανάρης στις 1 Φεβρουαρίου 1863 αποδέχτηκε την πρόταση της Συνέλευσης. Έτσι, η προσωρινή κυβέρνηση ορκίστηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1863.

Μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, στις 4 Φεβρουαρίου 1863, η Συνέλευση με άλλο ψήφισμα προσδιόρισε λεπτομερώς τις αρμοδιότητες της τριμελούς προσωρινής κυβέρνησης, καθώς και των υπουργών, τους οποίους η τελευταία θα διορίζε. Καθορίστηκε, ότι η προσωρινή κυβέρνηση θα επωμιζόταν τη διαχείριση της εκτελεστικής λειτουργίας και θα ήταν μετακλητή και υπεύθυνη με τους υπουργούς της προς την Εθνική Συνέλευση για κάθε τους πολιτική πράξη και επιλογή. Σύμφωνα, με απόφαση της Συνέλευσης η θέση του προέδρου της προσωρινής κυβέρνησης θα

⁵³³ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.223

καταλαμβανόταν κάθε δέκα ημέρες από ένα από τα μέλη της, ύστερα από κλήρωση. Στις 5 Φεβρουαρίου 1863 πραγματοποιήθηκε η πρώτη κλήρωση, κατά την οποία πρόεδρος της κυβέρνησης για το πρώτο δεκαήμερο ορίστηκε ο Δ. Βούλγαρης.

Στις 7 Φεβρουαρίου 1863,⁵³⁴ τα μέλη της προσωρινής κυβέρνησης διαφώνησαν μεταξύ τους για το σχηματισμό του νέου υπουργικού συμβουλίου με αποτέλεσμα την παραίτηση των υπουργών Μαυρομιχάλη, Δεληγιώργη και Ζαΐμη. Την επόμενη ημέρα οι τέως υπουργοί προσκλήθηκαν, προκειμένου ν' απαντήσουν στο ερώτημα αν δέχονται να συγκροτήσουν νέο υπουργικό συμβούλιο, εκείνοι απάντησαν αρνητικά. Ο Βούλγαρης και ο Ρούφος προχώρησαν στο διορισμό νέων υπουργών. Ο Κανάρης σε ένδειξη αποδοκμασίας της ενέργειας αυτής υπέβαλε την παραίτησή του. Το αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών ήταν να προκληθεί διάσταση ανάμεσα στα μέλη της Εθνικής Συνέλευσης, η οποία αποδοκίμασε τις ενέργειες του Βούλγαρη και του Ρούφου. Οι πληρεξούσιοι, οι οποίοι μετείχαν στη Συνέλευση χωρίστηκαν σε αντίπαλες φατρίες, τους «ορεινούς» με αρχηγό τον Δ.Θ. Γρίβα, οι οποίοι υποστήριζαν τον Κ. Κανάρη και τους «πεδινούς» με αρχηγό τον Δ. Βούλγαρη. Οι πληρεξούσιοι ενισχύονταν από οπλισμένους συμπατριώτες τους. Η σφοδρή αντιπαράθεση ανάμεσα στους «πεδινούς» και τους «ορεινούς» και η οξεία διαφιλονίκηση για την εξουσία οδήγησαν σε ταραχές και αιματηρές συγκρούσεις στους δρόμους της πρωτεύουσας.

Ύστερα, από την παραίτηση του Κ. Κανάρη η νομιμότητα της εξουσίας του Βούλγαρη και του Ρούφου αμφισβητήθηκε έντονα. Στην ψηφοφορία, η οποία ακολούθησε το αποτέλεσμα ήταν 78 ψήφοι υπέρ της κυβέρνησης και 101 εναντίον της. Το αποτέλεσμα αυτό σήμαινε την κατάργηση της προσωρινής κυβέρνησης. Ο Μ. Ρούφος παραιτήθηκε άμεσα, ενώ ο Δ. Βούλγαρης διακήρυξε, ότι η πλειοψηφία της Συνέλευσης παρανομεί. Το αποτέλεσμα της κίνησης αυτής ήταν η πολιτική αναμέτρηση των αντίπαλων φατριών να μεταφερθεί από την αίθουσα της Συνέλευσης στους δρόμους. Με πρωτοβουλία τού Δ. Γρίβα στις 8 Φεβρουαρίου 1863, στρατιωτικό τμήμα και πολίτες προσκεϊμένοι στους «ορεινούς» συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Λουδοβίκου και κάλεσαν το λαό σε εξέγερση με αίτημα την απομάκρυνση του Δ. Βούλγαρη από την εξουσία.

Η Εθνική Συνέλευση αντέδρασε άμεσα και στις 9 Φεβρουαρίου 1863 εξέδωσε ψήφισμα με το οποίο, ώσπου ν' εκδοθεί απόφασή της για το σχηματισμό νέας κυβέρνησης, αναλάμβανε η ίδια την εκτελεστική λειτουργία, την άσκηση της οποίας ανέθεσε στον αντιπρόεδρο του σώματος Α. Μωραντίνη, ο οποίος εκτελούσε εκείνο το χρονικό διάστημα χρέη προέδρου. Η πολιτική αυτή μεταβολή ανακοινώθηκε στο στρατό από πενταμελή επιτροπή, απαρτιζομένη από τους Α. Κουμουνδούρο, Θ. Ζαΐμη, Γ. Πετμεζά, Σπ. Αντωνόπουλο και Π. Μαυρομμάτη⁵³⁵ μαζί με την έκκληση να υπακούσει στην Εθνοσυνέλευση. Ο στρατός με ενθουσιασμό δέχτηκε την έκκληση και πειθαρχώντας επέστρεψε στους στρατώνες.

Παρόλα αυτά, στις 11 Φεβρουαρίου 1863 η κατάσταση παρέμεινε τεταμένη, εξαιτίας της παρουσίας στους δρόμους ενόπλων πολιτών. Ο Α. Μωραϊτίνης ανέθεσε την τήρηση της τάξης στην εθνοφυλακή και στη πανεπιστημιακή φάλαγγα. Με αυτόν τον τρόπο αποκαταστάθηκε, άμεσα, η ασφάλεια. Η Συνέλευση προχώρησε στην εκλογή των υπουργών, οι οποίοι συγκρότησαν το νέο υπουργικό συμβούλιο με την ονομασία «Προσωρινή Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος». Το υπουργικό αυτό συμβούλιο θα ενεργούσε σύμφωνα με τους ορισμούς ειδικού ψηφίσματος, το οποίο αφορούσε το σχηματισμό και την εκλογή της εκτελεστικής εξουσίας και το οποίο εκδόθηκε την ίδια ημέρα. Πρόεδρος, χωρίς υπουργικό χαρτοφυλάκιο, ορίστηκε ο πρόεδρος της Εθνικής

⁵³⁴ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.223

⁵³⁵ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.224

Συνέλευσης, Ζ.Ι. Βάλβης. Την ίδια ημέρα ανέλαβε την εξουσία της χώρας η επταμελής νέα «Προσωρινή Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος». Με αυτό τον τρόπο ἔληξε η μεγάλη αυτή αναταραχή, η οποία ονομάστηκε «τα Φεβρουαριανά».

Στο μεταξύ η Συνέλευση βρέθηκε μπροστά στο τετελεσμένο γεγονός τού δημοψηφίσματος για την εκλογή βασιλιά. Στις 22 Νοεμβρίου 1863 εξέδωσε ψήφισμα ως εκπρόσωπος του κυρίαρχου λαού μετά τις εκλογές και διαδήλωσε, ότι ο «Ἑλληνικός θρόνος διατελεῖ πράγματι καὶ δικαίῳ χηρεῦν ἀπὸ τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862». Την ίδια ημέρα η Συνέλευση εξέδωσε και ἄλλο ψήφισμα, με το οποίο αποδεχόμενη τη λαϊκή βούληση, πέρα ἀπὸ κάθε διεθνή δέσμευση κήρυξε, ότι « Ἡ Α.Β.Υ ὁ ἡγεμονόπαις Ἀλφρέδος ἐξελέχθη, κυριαρχικῆ τοῦ Ἔθνους θελήσει, Συνταγματικὸς Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων», το οποίο γνωστοποίησε στο Λονδίνο. Η ἀπάντηση της αγγλικῆς κυβέρνησης ἦταν αρνητικὴ και ανακοινώθηκε στις 31 Ἰανουαρίου 1863⁵³⁶ τόσο με ἔγγραφο του ἑκτακτου ἀπεσταλμένου της Μ. Βρετανίας στην Αθήνα Χ. Ἐλιοτ, ὅσο και με ἔγγραφο του Ἀγγλου ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν Τ. Ράσσελ, το οποίο διαβιβάστηκε στη Συνέλευση μέσω του ἑλληνα πρεσβευτῆ στο Λονδίνο Χαριλαοῦ Τρικούπη.

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα ἐκδηλώθηκε κίνηση τῶν οπαδῶν τοῦ Ὄθωνα γνωστὴ ὡς «Μπερναϊκά», ἀπὸ το ὄνομα του τότε προξένου της Βαυαρίας Μπερνάου. Η κίνηση αυτή, η οποία ἀπέβλεπε στην εκλογή του ἀνιψιοῦ του Ὄθωνα, Λουδοβίκου, χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τις εἰσαγγελικὲς ἀρχές της χώρας ὡς συνωμοσία, με ἀποτέλεσμα να συλληφθεῖ και να φυλακισθεῖ ο Μπερνάου και ἀρκετοὶ ἄλλοι. Τελικὰ, ὁμως, ἀποφυλακίστηκαν ὅλοι ὅσοι εἶχαν εἶχαν συλληφθεῖ, ἐνῶ οἱ πλέον επικίνδυνοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐκτοπίστηκαν.

Μετά ἀπὸ ἀλλεπάλληλες προσφορὲς του ἑλληνικοῦ στέμματος ἀπὸ τις Μεγάλες δυνάμεις και τις ἀντίστοιχες ἀποποιήσεις του ἀπὸ τους κατὰ καιροὺς υποψηφίους, στις 18 Μαρτίου 1863 ο πρόεδρος της προσωρινῆς κυβέρνησης Ζ. Βάλβης ἀνακοίνωσε στην Ἐθνικὴ Συνέλευση, ὅτι οἱ τρεῖς Δυνάμεις πρότειναν ὡς βασιλιά τον πρίγκιπα Γουλιέλμο-Γεώργιο. Στην ἐπιλογή αὐτὴ συναινοῦσε ο βασιλιάς της Δανίας και ἔτσι η ἑλληνικὴ κυβέρνηση πρότεινε στην ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεία ν'ἀνακηρυχθεῖ ο νέος πρίγκιπας βασιλιάς τῆς Ελλάδας. Η Συνέλευση εξέδωσε ψήφισμα, με το οποίο δόθηκε στο νέο ἡγεμόνα ο τίτλος τοῦ «Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων» και ὄχι «Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος», ὡστε ὑπὸ το στέμμα του να θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχουν και οἱ ἀλύτρωτοι Ἕλληνες.

Στις 24 Μαρτίου 1863 συγκροτήθηκε η τριμελὴς ἐπιτροπὴ, η οποία σύμφωνα με το ψήφισμα θα προσέφερε στον Γεώργιο το στέμμα της Ελλάδας. Την ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν ο Κ. Κανάρης, ο οποίος ἐκλέχθηκε και πρόεδρος της, ο Θ. Ζαΐμης και ο Δ. Γρίβας, οἱ οποίοι ὕστερα ἀπὸ ἕξι ἡμέρες μετέβησαν στη Δανία. Στις 13 Ἀπριλίου 1863 η ἐπιτροπὴ ἔφτασε στην Κοπεγχάγη, ὅπου ἐγίνε δεκτὴ ἀπὸ το βασιλιά τῆς Δανίας Φρειδερίκο Ζ', το διάδοχο Χριστιανὸ και τον υἱὸ του, τον πρίγκιπα Γεώργιο. Ὡστόσο, η ἐπιτροπὴ δεν μπόρεσε να περατώσει ἀμέσως την ἀποστολὴ της, καθὼς ο βασιλιάς τῆς Δανίας δεν ἠθέλε να δώσει την τελικὴ του ἐγκριση προτοῦ γίνουν δεκτοὶ οἱ ὅροι του. Πιο συγκεκριμένα, ἀπαίτησε την παραίτηση της βαυαρικῆς δυναστείας ἀπὸ τον ἑλληνικὸ θρόνο, την προσάρτηση τῶν Ἰονίων νήσων στην Ελλάδα και ἐνίσχυση της βασιλικῆς χορηγίας ἀπὸ τις τρεῖς Μεγάλες Δυνάμεις.

Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἔδωσαν τη συγκαταθεσὴ τους, για την ἀνοδο τοῦ Γουλιέλμου της Δανίας στο θρόνο της Ελλάδας. Η κίνησή τους αὐτὴ ἐπισφραγίστηκε με την ὑπογραφή τῶν ἀντιπροσώπων τους, στο Λονδίνο, τριῶν πρωτοκόλλων στις 16 Μαΐου,

⁵³⁶ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.224

στις 27 Μαΐου και στις 5 Ιουνίου 1863.⁵³⁷ Με την ενέργειά τους αυτή ενέκριναν τις πράξεις του κυρίαρχου ελληνικού λαού. Επιπλέον, υπήρξε και η δήλωση του Άγγλου υπουργού των εξωτερικών Τζ. Ράσσελ, ότι σε περίπτωση πραγματοποίησης της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα, θα πρότειναν στην κυβέρνηση της Επτανήσου να καταβάλλει κάθε χρόνο 10.000 λίρες στερλίνες στη χορηγία τού νέου βασιλιά, ενώ οι τρεις αντιπρόσωποι των Δυνάμεων θα βεβαίωναν « ότι έκαστη τῶν τριῶν Αὐλῶν εἶναι εὐδιάθετος νά δώσῃ χάριν τοῦ ἡγεμονόπαιδος Γουλιέλμου τετρακισχιλίας στερλίνας ἑτησίως ἀπό τοῦ κεφαλαίου ὄπερ τό ἑλληνικόν ταμεῖον ὀφείλει κατ' ἐνιαυτόν νά ἀποτίνη εἰς ἑκάστην αὐτῶν κατά τήν προταθεῖσαν ἐν Αθήναις συμφωνίαν ὑπό τῶν ἀντιπροσώπων τῶν τριῶν Δυνάμεων καί ἀποδεχθεῖσαν παρά τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τῆ συνδρομῆ τοῦ Βουλῶν κατά τόν Ἰούνιον τοῦ 1860».⁵³⁸

Η σημασία της προσάρτησης των Επτανήσων αναδείχθηκε με δύο τρόπους. Πρώτον, το βασίλειο των Ελλήνων θα διεύρυνε άμεσα τα σύνορά του, ένα μόλις χρόνο μετά τη δήλωση του Γκλάστον, ότι αυτό θα συνιστούσε έγκλημα κατά της ευρωπαϊκής ειρήνης. Η στρατηγική σημασία των νησιών, ιδιαίτερα της Κέρκυρας, η οποία είχε ελκύσει τον Ναπολέοντα, είχε ξεπεραστεί από την εποχή κατά την οποία διαδραμάτισαν για τελευταία φορά κάποιο ρόλο στην επιχείρηση, η οποία οδήγησε στη ναυμαχία τού Ναυαρίνου. Πλέον, μπορούσαν να παραδοθούν στην Ελλάδα, υπό τον όρο ότι θα κατεδαφίζονταν οι οχυρώσεις της Κέρκυρας.⁵³⁹ Επίσης, θεωρήθηκε ως δεδομένο, ότι αυτή δεν θα ήταν η τελευταία επέκταση για το βασίλειο της Ελλάδας. Στην ίδια πεποίθηση στηριζόταν και η δεύτερη αλλαγή, η οποία συντελέστηκε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Α΄, η οποία προνοούσε, σύμφωνα με το νέο σύνταγμα του 1864, για την εκλογή στη Βουλή αντιπροσώπων από τις εκτός της χώρας κοινότητες των Ελλήνων οπουδήποτε και αν βρίσκονταν αυτές. Δυστυχώς, αυτή η πρόνοια καταστρατηγήθηκε, προκειμένου να εκλέγονται άνθρωποι του κυβερνώντος κόμματος και όχι διακεκριμένοι έλληνες του εξωτερικού, ωστόσο σημαντική εξαίρεση αποτέλεσε ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος εξελέγη από τους έλληνες του Λονδίνου το 1863.⁵⁴⁰

Ο Φρειδερίκος, αφού οι όροι του έγιναν δεκτοί, έδωσε τη συγκαταθεσή του στην αποδοχή του ελληνικού στέμματος από τον Γεώργιο. Στις 25 Μαΐου 1863 πραγματοποιήθηκε με κάθε επισημότητα και μεγαλοπρέπεια η τελετή τής προσφοράς τού ελληνικού στέμματος και η αποδοχή του από τον Γεώργιο. Κάθε λεπτομέρειά της αναφέρεται σ' έκθεση, την οποία τα μέλη τής επιτροπής έστειλαν στη Συνέλευση και η οποία διαβάστηκε σε έκτακτη συνεδρία της στις 6 Ιουνίου 1863.⁵⁴¹

Στα ανάκτορα του Christianborg ο Φρειδερίκος δέχτηκε την ελληνική επιτροπή σε επίσημη ακρόαση, στην οποία ήταν παρόντες εκτός από τα μέλη τής βασιλικής οικογένειας, ο διάδοχος Χριστιανός και ο μελλοντικός βασιλιάς τής Ελλάδας. Ο ναύαρχος Κανάρης, αφού προσφώνησε τον Φρειδερίκο του διάβασε το ψήφισμα της εκλογής του Γεωργίου από τη Β΄ Εθνική Συνέλευση. Στη συνέχεια στράφηκε προς τον Γεώργιο και αφού τον κάλεσε κοντά του στο θρόνο τού απένειμε το «Μεγαλόσταυρο του Τάγματος του Ελάφαντος» και του είπε «Εἶσαι, ἀδελφέ μου, ἤδη βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων, μιμήθητι κατερχόμενος εἰς τήν νέαν πατρίδα Σου τό παράδειγμά μου, ἀγάπα τόν Λαόν Σου, διότι ἡ ἀγάπη αὐτοῦ ἀποτελέσει τήν ἰσχύν σου. Σέβου τό Σύνταγμα τῆς Πατρίδος Σου, διότι ὅταν σέβεσαι Σύ, θέλουσι τό σεβασθῆ καί οἱ ἄλλοι». Την ίδια ημέρα πραγματοποιήθηκε επίσημη επίσκεψη της Επιτροπής στο νέο βασίλειό της Ελλάδας, στα ανάκτορα του πατέρα του, διαδόχου Χριστιανού. Τέλος, το βράδυ της

⁵³⁷ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.225

⁵³⁸ΙΕΕ,τ.13(1977),σελ.225

⁵³⁹G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ214

⁵⁴⁰G.M. Woodhouse,ό.π, σ215

⁵⁴¹ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.225

ίδιας ημέρας παρατέθηκε στα ανάκτορα Christianborg επίσημο γεύμα στους έλληνες αντιπροσώπους. Κατά τη διάρκεια του γεύματος ο βασιλιάς Φρειδερίκος απένειμε ανώτατα παράσημα της χώρας του στα τρία μέλη της Επιτροπής, καθώς και σε μέλη της αποστολής, η οποία συνόδευε την Επιτροπή. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Κ. Κανάρης ανακηρύχθηκε «πολίτης τής Δανίας». Στη συνέχεια η Επιτροπή αναχώρησε για την Ελλάδα.

Στις 11 Ιουνίου 1863⁵⁴² ο Γεώργιος σε επιστολή του προς τα μέλη τής Εθνοσυνέλευσης εξέφραζε τα αισθήματά του για τη νέα πατρίδα «από τούδε μόνο καθήκον αναγνωρίζω τό νά ζήσω καί αποθάνω ως αγαθός Έλλην υπέρ τής ευημερίας καί ανεξαρτησίας τής πατρίδος», ενώ συγχρόνως ζητούσε τη συνδρομή τους για την εκπλήρωση των καθηκόντων του προς αυτή.

Στις 15 Ιουνίου 1863 με το ψήφισμα ΜΓ΄ η Εθνοσυνέλευση, προκειμένου να μην επαναληφθεί η περιπέτεια ενός νέου Συμβουλίου τής Αντιβασιλείας, όπως εκείνο του Όθωνα, ανακήρυξε ενήλικο το νέο βασιλιά, ο οποίος ακόμη δεν είχε συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος τής ηλικίας του. Ο Γεώργιος όταν παρέλαβε το κείμενο του ψηφίσματος απάντησε στην Εθνοσυνέλευση με διάγγελμά του στις 30 Ιουλίου 1863,⁵⁴³ στο οποίο ανέφερε «πάντες οί πόθοι μου μέ έλκουσι πρός τήν νέαν πατρίδα μου καί άμα τό άφορών τήν ένωσιν τών Ιονίων Νήσων ζήτημα έπιτρέψει, θέλω άναχωρήσει έντεϋθεν, μεταβαίνων εις τήν Έλλάδα.»

Η ανάρρηση του Γεωργίου Α΄ στον ελληνικό θρόνο επισφραγίστηκε με τριμερή συνθήκη, την οποία υπέγραψαν στο Λονδίνο στις 13 Ιουλίου 1863 η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία, με σκοπό να επικυρωθεί το πρωτόκολλο της 5^{ης} Ιουνίου 1863 αλλά και για να ρυθμιστούν οι υποχρεώσεις, τις οποίες οι χώρες αυτές είχαν αναλάβει από το 1830. Στα 15 άρθρα τής συνθήκης αυτής, ανάμεσα σε άλλα θέματα επαναλαμβανόταν η συναίνεση των Δυνάμεων για την εκλογή του Γεωργίου, η αναγνώριση της Ελλάδας ως κράτους μοναρχικού, ανεξάρτητου και συνταγματικού. Σύμφωνα, με το άρθρο 4 της συνθήκης οριζόταν, ότι «τά όρια τής Έλληνικής Έπικρατείας, όρισθέντα διά τής έν Κωνσταντινουπόλει μεταξύ τών τριών Αύλων καί τής Όθωμανικής Πύλης τή 21 Ιουλίου 1832 συνομολογηθείσης συμβάσεως, θέλουσιν έπεκταθῆ διά τής προσενώσεως τής Α. Βρετανικής Μεγαλειότητος, ήθελεν εύρεθῆ σύμφωνος πρός τας εύχάς του Ιουνίου Κοινοβουλίου καί ήθελε τύχει τής συγκαταθέσεως τών Αύλων τής Αυστρίας, Γαλλίας, Πρωσσίας καί Ρωσσίας». Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 11 δηλωνόταν ότι «οί νόμιμοι διάδοχοι του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ όφείλουσι νά πρεσβεύωσι τά δόγματα τής Όρθοδόξου Άνατολικής Έκκλησίας» και αφού ρυμιζόταν το θέμα τής «βασιλικής έπιχορηγήσεως» τονιζόταν, ότι «ή εις τόν Έλληνκόν θρόνον άνάβασις του πρίγκηπος Γουλιέλμου ουδεμίαν φέρει μεταβολήν εις τας οικονομικάς υποχρεώσεις άς ή Έλλάς διά του άρθρου 12 τής έν Λονδίνο ύπογραφείσης συμβάσεως, τή 7 Μαΐου 1832, συνηλλάξατο πρός τας τρεις Δυνάμεις τας έγγυηθείσας τό δάνειον. Υπονοείται επίσης, ότι αί Δυνάμεις θέλουσιν έπαγρυπνεϊ από κοινοϋ εις τήν εκτέλεσιν τής υποχρεώσεως ήν, επί τῆ παραστάσει τών τριών Αύλων, άνέλαβεν ή Έλληνική Κυβέρνησις, κατά τόν μήνα Ιούνιον του 1860».

Η κυβέρνηση Βάλβη μετά τη λήξη «των Φεβρουριανών» βρέθηκε και πάλι αντιμέτωπη με την έκρυθμη και ανώμαλη κατάσταση, η οποία επικρατούσε στην Αθήνα μετά την έξωση του Όθωνα. Στην Εθνική Συνέλευση, στην οποία εκτός από τους «πεδινούς» και τους «ορεινούς» είχαν εμφανιστεί και άλλες πολιτικές τάσεις, όπως οι μετριοπαθείς «Εκλεκτοί» και το προσκείμενο στους πεδινούς «Εθνικό Κομιτάτο», η πολιτική, δηλαδή, ομάδα των νέων, η οποία κατευθυνόταν από τον Ε.

⁵⁴²ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.226

⁵⁴³ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.226

Δεληγιώργη. Οι συζητήσεις και οι αντιδικίες ήταν οξύτατες και πολλές φορές εμπαιθείς και συχνότατα μεταφερόταν στους δρόμους. Στην ένταση της κατάστασης, η οποία οδήγησε και στην παραίτηση της κυβέρνησης συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό η απόφαση της Συνέλευσης σε μυστική συνεδρίαση να αυξηθούν οι αποδοχές των πληρεξουσίων. Ο λαός αποδοκίμασε έντονα την πράξη αυτή της Συνέλευσης και έφτασε μέχρις επιθέσεων εναντίον των οικίων του Θ. Ζαΐμη, Β. Βαλτινού και Α. Κουμουνδούρου, τους οποίους θεωρούσε ως κύριους υπεύθυνους. Η Συνέλευση αποδοκίμασε με ψήφισμά της την Κυβέρνηση, η οποία οδηγήθηκε σε παραίτηση στις 25 Μαρτίου 1863.

Δύο ημέρες αργότερα συγκροτήθηκε νέα «προσωρινή κυβέρνηση» υπό την προεδρία του Δ. Κυριακού. Τα μέλη της κυβέρνησης προέρχονταν τόσο από τους πεδινούς όσο και από τους ορεινούς. Η «προσωρινή κυβέρνηση» άσκησε την εκτελεστική εξουσία και κυβέρνησε τη χώρα μέχρι τις 19 Απριλίου 1863, οπότε υποβλήθηκε η παραίτησή της λόγω δυσχερειών επιβολής της επί των στρατιωτικών. Στις 29 Απριλίου 1863⁵⁴⁴ η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε από την Εθνική Συνέλευση και τέθηκε υπό την προεδρία του Μ. Ρόφου. Στο μεταξύ η εσωτερική πολιτική κατάσταση γινόταν καθημερινά χειρότερη και η δημόσια τάξη στην πρωτεύουσα αλλά και στις επαρχίες είχε φτάσει σε αξιοθρήνητο σημείο. Ο στρατός βιάδιζε σε πλήρη παραλυσία και η πειθαρχία είχε ολότελα εκλείψει. Οι άνδρες, οι οποίοι υπηρετούσαν στις διάφορες στρατιωτικές μονάδες δεν υπάκουαν στην κυβέρνηση, αλλά στην πολιτική φατριά στην οποία ανήκε ο διοικητής τους.

Οι ποικίλες αξιόποινες πράξεις των στρατιωτών και των πολιτών, οι οποίοι είχαν αποθρασυνθεί κατέλυν κάθε έννοια κράτους και επέτειναν τη χαώδη κατάσταση, γεγονός το οποίο οδήγησε στον ανασχηματισμό της κυβέρνησης του Μ. Ρούφου στις 17 Ιανουαρίου 1863.⁵⁴⁵ Η κατάσταση στη χώρα και ειδικά στην πρωτεύουσα εξελίχθηκε σταδιακά σε αναρχία, την οποία υποβοήθησε η έξαρση της ήδη ανθηρής ληστείας. Τα γεγονότα, τα οποία διαδραματίστηκαν με πρωταγωνιστή τον επικίνδυνο ληστή Κυριάκο και οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν οδήγησαν στην παραίτηση του προέδρου της προσωρινής κυβέρνησης, Μ. Ρούφου στις 18 Ιουνίου 1863.

Στις 19 Ιουνίου 1863 συνήλθε η Εθνική Συνέλευση και με ψήφισμά της ανέθεσε την εκτελεστική εξουσία στον πρόεδρο του σώματος Διομήδη Κυριακού. Η νομιμότητα της απόφασης αυτής αμφισβητήθηκε έντονα, καθώς όπως υποστηρίχθηκε δεν υπήρχε στη συνεδρίαση η νόμιμη απαρτία. Ωστόσο, πριν ακόμη αναλάβει την εξουσία ο Δ. Κυριακός είχε αρχίσει στην πρωτεύουσα η αιματηρή και θλιβερή αναμέτρηση μεταξύ πεδινών και ορεινών. Οι πρώτες και μάλιστα αιματηρές συγκρούσεις ανάμεσα στους ορεινούς, με τους οποίους είχε συμπαραταχθεί και η συμμορία του Κυριάκου, και στους πεδινούς διεξήχθησαν κοντά στην εκκλησία της Αγίας Ειρήνης και εντάθηκαν, όταν πήραν μέρος σ' αυτές και στρατιωτικές δυνάμεις. Ο Δ. Κυριακός θέλησε, μόλις ανέλαβε τα καθήκοντά του, να επέμβει ειρηνευτικά και εξουσιοδότησε γι' αυτό το σκοπό επιτροπή αποτελούμενη από τον πρόεδρο της Συνέλευσης, Α. Μωραϊτίνη και τους πληρεξουσίου, Α. Σκαρμαγκά και Ι. Μεσσηνέζη,⁵⁴⁶ οι οποίοι πέτυχαν να εξασφαλίσουν βραχύχρονη μόνο αναστολή των συγκρούσεων.

Στις 20 Ιουνίου 1863 οι ένοπλες συγκρούσεις μεταφέρθηκαν στην Ομόνοια και πιο συγκεκριμένα στο χώρο μπροστά στο κεντρικό κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Όμως, οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν σε πολλά σημεία της πόλης. Οι ορεινοί, οι οποίοι μειονεκτούσαν σε αριθμό από τους πεδινούς, είχαν κερδίσει την εύνοια της κοινής γνώμης, με αποτέλεσμα την ενίσχυσή τους από την εθνοφυλακή. Το μεσημέρι

⁵⁴⁴ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.227

⁵⁴⁵ΙΕΕ,τ.13(1977),σ227

⁵⁴⁶ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.228

τής ίδιας ημέρας μεσολάβησαν, με σκοπό την κατάπαυση των εχθροπραξιών, οι γραμματείς των πρεσβειών των τριών Δυνάμεων, κατόπιν εντολών των πρεσβευτών τους, οι οποίοι από το πρωί είχαν εκφράσει την έντονη ανησυχία τους για τα τεκτονόμενα σε κοινή σύσκεψή τους.

Οι γραμματείς διαβίβασαν στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις έγγραφο των προϊσταμένων τους, στο οποίο διατυπωνόταν η απειλή, ότι θα εγκατέλειπαν την Αθήνα, αν δεν έπαυαν οι εχθροπραξίες για σαράντα οχτώ ώρες, προκειμένου να δοθεί ο χρόνος στη Συνέλευση ν' αποκαταστήσει την τάξη. Οι αρχηγοί των αντιμαχομένων, Δ. Παπαδιαμαντόπουλος και Α. Μίχος των πεδινών και Π. Κορωναίος και Β. Βαλτινός των ορεινών, συναίνεσαν και υπέγραψαν σύμβαση ανακωχής. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί, ότι η μεσολάβηση αυτή έγινε δυνατή, εξαιτίας μιας ανάπαυλας των εχθροπραξιών, την οποία είχε κατορθώσει ο μητροπολίτης Αθηνών και πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου, Θεόφιλος μετά από σχετική έκκληση του Δ. Κυριακού. Μετά την υπογραφή της ανακωχής ο ίδιος ο Δ. Κυριακός απηύθυνε έκκληση προς «τόν γενναϊόν στρατόν τῆς πρωτεύουσας», «πρός τόν λαόν τῆς πρωτεύουσας» και «πρός τήν ἔθνοφυλακὴν Αθηνῶν καί Πειραιῶς» ζητώντας τη συνδρομή όλων, προκειμένου ν' αποκατασταθεί η τάξη και η ηρεμία μετά τις εφιαλτικές ημέρες τῆς 19^{ης} και 20^{ης} Ιουνίου.

Την επόμενη ημέρα, στις 21 Ιουνίου 1863, συνήλθε η Εθνική Συνέλευση, στην οποία μετά από έντονους διαξιφισμούς, καθώς και νέα εντονότερη διακοίνωση των τριών πρεσβευτών, συγκροτήθηκε διακομματική δεκαμελής επιτροπή, η οποία εξέδωσε ψήφισμα με το οποίο ρυθμιζόταν η ασφάλεια στην πρωτεύουσα και στις επαρχίες. Επίσης, ψηφίστηκε νέο υπουργικό συμβούλιο υπό την προεδρία και πάλι του Μ. Ρούφου.⁵⁴⁷ Η κυβέρνηση αυτή, η οποία ονομάστηκε ειρωνικά «Προσωρινή Κυβέρνηση του Οροπεδίου», εξαιτίας τῆς προσωρινότητάς της και της συγκρότησής της από πεδινούς και ορεινούς, άσκησε την εκτελεστική εξουσία, ωστόσο την ανέλαβε ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄.

Στις 17 Οκτωβρίου 1863⁵⁴⁸ έφτασε στην Ελλάδα ο βασιλιάς Γεώργιος συνοδευόμενος από έναν ξένο σύμβουλο, το Δανό κόμη Σπόνεκ, ο οποίος δεν ήταν λιγότερο αγενής από το Βαυαρό κόμη Αρμανσπεργκ. Εντούτοις, υφίσταντο εξισοροπητικά πλεονεκτήματα υπέρ του νέου βασιλιά. Το ένα ήταν, ότι η γενιά των αρχηγών του αγώνα για την ανεξαρτησία, ακόμη και των φιλελλήνων, έφευγαν από τη ζωή. Ένα άλλο στοιχείο ήταν η αξιοσημείωτη διακριτικότητα και το πολιτικό ένστικτο του ίδιου του βασιλιά.⁵⁴⁹ Μία από τις πρώτες προσωπικές ενέργειές του ήταν να επιμείνει, να ολοκληρωθούν σύντομα οι διαβουλεύσεις τῆς Εθνοσυνέλευσης, οι οποίες χρόνιζαν.

Την ίδια ημέρα ο Γεώργιος δίνει τον όρκο ενώπιον τῆς Εθνοσυνέλευσης, ο οποίος είχε καθοριστεί με το ψήφισμα ΞΗ΄ στις 10 Οκτωβρίου 1863, σύμφωνα με το οποίο η Εθνική Συνέλευση ανέθετε στο βασιλιά το δικαίωμα να κυρώνει τα νομοθετήματά της, εκτός από το Σύνταγμα, προκειμένου να μην θεωρηθεί ο βασιλιάς ως παράγοντας τῆς συντακτικής εξουσίας, ούτε το σύνταγμα, ως στοιχείο συναλλαγῆς μεταξύ του λαού και του ανώτατου άρχοντα, αλλά ως απόφαση μόνο τού κυρίαρχου λαού, η οποία εκφραζόταν μέσω των αντιπροσώπων του. Το δικαίωμα τῆς πρότασης των νόμων επιφυλασσόταν στους πληρεξούσιους του Έθνους και όχι στην κυβέρνηση ή στους υπουργούς. Από τη στιγμή που ανέλαβε ο Γεώργιος τα δικαιώματά του, σύμφωνα με το συνταγματικό καθεστώς, το οποίο καθορίστηκε, έπαψε να ισχύει το σύστημα, το οποίο είχε τεθεί σε ισχύ μετά τη σύγκλιση τῆς Εθνικῆς Συνέλευσης, δηλαδή η Βουλή

⁵⁴⁷ IEE, τ.13(1977) ,σ.229

⁵⁴⁸ IEE, τ.13(1977),σ.229

⁵⁴⁹ G.M. Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008, σ.215

να κυβερνά και αυτή μόνο ν'ασκεί τη νομοθετική λειτουργία και άρχισε να γίνεται η κύρωση και η έκδοση των νόμων με τη σύμπραξη του βασιλιά.⁵⁵⁰

Λίγες ημέρες μετά την ορκωμοσία του Γεωργίου η κυβέρνηση του Μ. Ρούφου υπέβαλε την παραίτησή της και στις 25 Οκτωβρίου 1863 διορίστηκε νέα υπό την προεδρία του Δημ.Ν. Βούλγαρη. Η σύνθεση της κυβέρνησης αυτής διατηρήθηκε έως τις 20 Φεβρουαρίου 1864, οπότε και πραγματοποιήθηκε ανασχηματισμός της. Η κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη αντιμετώπισε σοβαρό ζήτημα, το οποίο σχετιζόταν με την ένωση των Ιονίων νήσων και το οποίο προέκυψε ύστερα από την υπογραφή της Συνθήκης στις 14 Νοεμβρίου 1863. Στις 4 Μαρτίου 1864 ο Βούλγαρης υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του και ο βασιλιάς Γεώργιος έδωσε στις 5 Μαρτίου 1864⁵⁵¹ την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κ. Κανάρη, ο οποίος ορίστηκε την ίδια ημέρα πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός των Ναυτικών. Ωστόσο και η ζωή αυτής της κυβέρνησης υπήρξε σύντομη. Στις 16 Απριλίου 1864 η κυβέρνηση του Κ. Κανάρη παραιτήθηκε και την ίδια ημέρα ορίστηκε μεταβατική κυβέρνηση, υπό την προεδρία του Ζ. Βάλβη, ο οποίος ανέλαβε και το χαρτοφυλάκιο του υπουργού των Οικονομικών. Τρεις μήνες σχεδόν αργότερα, στις 26 Ιουλίου 1864, η κυβέρνηση του Ζ. Βάλβη, ύστερα από αποδοκιμασία της στη Συνέλευση, εξαιτίας της ανάκλησης ορισμένων αξιωματικών, οι οποίοι είχαν τεθεί σε διαθεσιμότητα, παραιτήθηκε και την ίδια ημέρα διορίστηκε και πάλι κυβέρνηση υπό τον Κ. Κανάρη, ο οποίος ανέλαβε και το χαρτοφυλάκιο του υπουργού των Ναυτικών.

Επί της κυβέρνησης του Κ. Κανάρη μετέβησαν στην Αθήνα και έλαβαν μέρος στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης οι πληρεξούσιοι των Ιονίων νήσων στις 3 Αυγούστου 1864. Σχετικά με τη στάση την οποία θα τηρούσαν, ο πληρεξούσιος της Κεφαλλονιάς, Α. Βαλαωρίτης⁵⁵² δήλωσε εκ μέρους όλων, ότι δεν θα υπαχθούν σε κανένα κόμμα και ότι χωρίς καμία φιλοδοξία θα υποστηρίζουν την τάξη, τη βασιλεία, τη δικαιοσύνη και τη νομιμότητα και ότι θα καταπολεμούσαν όλους εκείνους, οι οποίοι εξαιτίας προσωπικών λόγων αντιπαλεύονταν βλαβερά τις εκάστοτε κυβερνήσεις.

Εξαιρετικά σπουδαίο γεγονός για το ελληνικό έθνος κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Γεωργίου ήταν η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Οι πληρεξούσιοι των Επτανήσων στη ΙΓ' Ιόνιο Βουλή με το ψήφισμα στις 5 Οκτωβρίου 1863⁵⁵³ κηρύσσουν ομόφωνα την ένωση των νησιών τους με το ελληνικό βασίλειο. Η Αγγλία παραχώρησε τα Επτάνησα, επειδή η κυβέρνησή της έκρινε, πως η κατοχή τους δεν συνιστούσε πλέον ζωτικό συμφέρον της χώρας. Η παραχώρησή τους ορίστηκε με τη σύμφωνη γνώμη και των άλλων τεσσάρων μεγάλων Δυνάμεων, Ρωσίας, Αυστρίας, Πρωσίας και Γαλλίας, οι οποίες είχαν συνυπογράψει τη Συνθήκη των Παρισίων στις 5 Νοεμβρίου 1815, ως παραίτηση της Αγγλίας από το δικαίωμα προστασίας των νήσων, την οποία είχε αναλάβει με τη συνθήκη αυτή. Η παραχώρηση είχε τη μορφή πράξης των μεγάλων δυνάμεων, όμως περιβλήθηκε με το κύρος επίσημης ευρωπαϊκής πράξης, της Συνθήκης του Λονδίνου, η οποία υπογράφηκε στις 14 Νοεμβρίου 1863⁵⁵⁴ και την οποία υπέγραψαν οι ίδιες πέντε μεγάλες δυνάμεις και αφού είχε συναίσει η Ιόνιος Βουλή με ψήφισμά της κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους. Το μήνυμα για την Ελλάδα ήταν σαφές. Η χώρα ήταν υποχρεωμένη να κινείται εντός των ορίων της νομιμότητας, όπως την όριζαν οι μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες ρύθμιζαν και το σύστημα ασφαλείας. Οποιαδήποτε αλλαγή στα διεθνή της σύνορα έπρεπε να συνιστά αποτέλεσμα της συνεννόησης των μεγάλων δυνάμεων και να περιβληθεί με το κύρος διεθνούς πράξης.

⁵⁵⁰ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.230

⁵⁵¹ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.231

⁵⁵²ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.232

⁵⁵³Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.284

⁵⁵⁴Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.254

Οι μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες συναίνεσαν για την παραχώρηση των Επτανήσων από την Αγγλία στην Ελλάδα διαπραγματεύτηκαν με την Αγγλία, προκειμένου να εξασφαλίσουν η κάθε μία χωριστά τα συμφέροντά τους. Η Ρωσία εξασφάλισε να κηρυχθεί η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία στα Επτάνησα, όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα, ως επικρατούσα θρησκευτική αρχή, ενώ η Γαλλία κατοχύρωσε τα δικαιώματα, τα οποία απολάμβανε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία στα νησιά. Η Αυστρία με την υποστήριξη της Πρωσίας, η οποία δεν είχε ιδιαίτερα συμφέροντα, κατοχύρωσε τα εμπορικά πλεονεκτήματα, τα οποία απολάμβαναν οι υπηκόοι της, ιδίως αυτά της ατμοπλοϊκής εταιρείας του Αυστριακού *Lsud*, η οποία εξυπηρετούσε μεγάλο μέρος των θαλασσιών συγκοινωνιών της Ανατολικής Μεσογείου.

Στη σύναψη της συνθήκης στις 14 Νοεμβρίου 1863⁵⁵⁵ προσπάθησε να μετάσχει και η Πύλη, η οποία αν και δεν είχε υπογράψει τη Συνθήκη των Παρισίων του 1815, είχε αναγνωρίσει το 1819 τη Βρετανική προστασία των Επτανήσων και διεκδικούσε κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο τη συμμετοχή της στη νέα ρύθμιση του ζητήματος. Ωστόσο, οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης δεν ήταν διατεθειμένες να ικανοποιήσουν την αξίωση αυτή της Πύλης, όμως αποδέχτηκαν την άποψή της, ότι τα Επτάνησα, λόγω της γειννιάσής τους με τις κτήσεις του σουλτάνου στην περιοχή, θα παρέμεναν στο διηνεκές ουδέτερα και θα κατεδαφίζονταν τα φρούρια στην Κέρκυρα. Οι όροι αυτοί θεωρήθηκαν ιδιαίτερα επαχθείς από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία διά του Χ. Τρικoupη, ο οποίος ορίστηκε πληρεξούσιος της Ελλάδας, ύστερα από επίπονες διαπραγματεύσεις με τους πληρεξουσίου των τριών μεγάλων εγγυητριών δυνάμεων, κατόρθωσε να επιτύχει την οριστική Συνθήκη Ένωσης των Επτανήσων στις 24 Μαρτίου 1864,⁵⁵⁶ με την οποία η ουδετερότητα περιορίστηκε στην Κέρκυρα και στους Παξούς. Τέλος, στις 2 Ιουνίου του ίδιου έτους η Ελλάδα προσάρτησε επίσημα τα Επτάνησα στην επικράτειά της.

Η περίοδος της βρετανικής προστασίας είχε λήξει και οι ελληνικές αρχές αναλαμβάνουν τη διοίκηση των νησιών. Στις 29 Ιουνίου 1864⁵⁵⁷ ο βασιλιάς των Ελλήνων μαζί με τους πρεσβευτές των εγγυητριών Δυνάμεων αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα και εν συνεχεία περιόδευσε στα άλλα νησιά. Ωστόσο, δύο ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης υπήρξαν ατυχείς. Η πρώτη αφορούσε την διοικητική υπαγωγή της Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην αυτοκέφαλη Ελλαδική Εκκλησία⁵⁵⁸ και η δεύτερη σχετίζεται με την κατάργηση της Ιονίου Ακαδημίας,⁵⁵⁹ του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος, το οποίο είχε έως τότε σημαίνουσα προσφορά τόσο στον υπόδουλο, όσο και στον ελεύθερο ελληνικό χώρο.

Το Ιόνιο Κοινοβούλιο είχε διαλυθεί με προκήρυξη της βασίλισσας Βικτωρίας στις 7 Απριλίου 1864⁵⁶⁰ και σύμφωνα με το νόμο, τον οποίο ψήφισε η ελληνική Εθνοσυνέλευση στις 14 Απριλίου 1864 εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα στις 24 Απριλίου για την εκλογή των Επτανήσιων πληρεξουσίων, οι οποίοι θα συμμετείχαν στην ελληνική Εθνοσυνέλευση. Οι εκλογές διεξήχθησαν με καθολική και μυστική ψηφοφορία. Στις 26 Ιουλίου 1864 οι πληρεξούσιοι της Επτανήσου συγκεντρώθηκαν στη Ζάκυνθο, απ' όπου μετά από δύο ημέρες αναχώρησαν με κάθε επισημότητα με προορισμό την Αθήνα. Στις 3 Αυγούστου 1864⁵⁶¹ οι Επτανήσιοι πληρεξούσιοι έγιναν

⁵⁵⁵ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.234

⁵⁵⁶Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006 ,σ.255

⁵⁵⁷Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.260

⁵⁵⁸ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.235

⁵⁵⁹Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*,σ.261

⁵⁶⁰ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.235

⁵⁶¹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.235

δεκτοί σε πανηγυρική συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης και άρχισαν να παίρνουν ενεργά μέρος στις εργασίες της.

Στις 31 Ιουλίου 1864⁵⁶² ξεκίνησαν οι διαβουλεύσεις για το Σύνταγμα. Σύντομα, όμως, ανέκυψαν ζωηρές αντεγκλίσεις εξαιτίας της εκλογής ως προέδρου της Συνέλευσης του κυβερνητικού υποψηφίου Μεσσηνέζη, τον οποίο υποστήριζαν και οι Επτανήσιοι πληρεξούσιοι. Η αντιπολίτευση, της οποίας ο υποψήφιος Επ. Δεληγιώρης είχε αποτύχει, κατηγορήσε τότε για επέμβαση το βασιλιά, τον κόμη Σπόνεκ, καθώς και τους Ιονίους πληρεξουσίου, τους οποίους μάλιστα θεώρησε τυφλά όργανα του βασιλιά. Έτσι, προκλήθηκαν οξύτατες έριδες στο εσωτερικό της Εθνοσυνέλευσης, οι οποίες οδήγησαν στην καθυστέρηση των εργασιών της. Τη γνώμη αυτή υποστήριζαν ο Βούλγαρης, καθώς και οι πληρεξούσιοι Κέρκυρας και Κεφαλλονιάς, ενώ η κυβέρνηση και οι υπόλοιποι Ιόνιοι πληρεξούσιοι υποστήριζαν, ότι η αφομοίωση θα έπρεπε να γίνει βαθμιαία.⁵⁶³

Για τη σύνταξη σχεδίου συντάγματος είχε συγκροτηθεί από τη Συνέλευση επιτροπή πληρεξουσίων υπό την προεδρία του Α. Μαροκορδάτου και τα μέλη τους Ρ. Παλαμήδη, Κ.Ν. Δόσιο, Κ.Π. Πλατή, Μιχ. Σχινά, Σπ. Αντωνιάδη, Δ. Κυριακό, Ι. Παπαζαφειρόπουλο, Κ. Βατικιώτη, Αδ. Παπαδιαμαντόπουλο, Σ.Κ. Αντωνόπουλο, Θεοδ.Π. Δηλιγιάννη, Ν.Ι. Σαρίπολο, Π. Καλλιγά, Αρ. Μωρατίνη, Δ. Δρόσο και Γρ. Μαντομάρα. Η επιτροπή υπέβαλε το σχέδιο, το οποίο κατάρτισε στις 23 Δεκεμβρίου 1863 και μέσω του αντιπροέδρου της ανήγγειλε στο σώμα, ότι η αιτιολογική έκθεση θα συντασσόταν από επταμελή Επιτροπή. Τελικά, όμως, συντάχθηκε από τον καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου Ν.Ι. Σαρίπολο, ο οποίος ήταν μέλος τής Επιτροπής και εισηγητής του σχεδίου, το οποίο υποβλήθηκε στις 8 Μαΐου 1864.

Οι διαβουλεύσεις, οι οποίες επακολούθησαν επί του σχεδίου ήταν μακροχρόνιες με αποτέλεσμα ο βασιλιάς ν' απευθύνει προς τη Συνέλευση διάγγελμα στις 18 Οκτωβρίου 1864, το οποίο προσυπέγραφε και το υπουργικό συμβούλιο, με το οποίο απαιτούσε επίσπευση του έργου της, προκειμένου να δοθεί τέλος στην «άνωμαλον κατάστασιν Βασιλείας έχούσης παρ' έαυτῆ Ἐθνική Συνέλευσιν λειτουργοῦσαν συγχρόνως καί ὡς συντακτική καί ὡς Βουλή νομοθετική». Μάλιστα, απειλούσε να εγκαταλείψει τη χώρα, εφόσον δεν τελείωνε η επεξεργασία τού συντάγματος σε δέκα ημέρες. Στο βασιλικό αυτό διάγγελμα εκδηλώθηκε ζωηρή αντίδραση και αντιπολίτευση. Ωστόσο, η Εθνική Συνέλευση επέσπευσε τις εργασίες της. Στις 17 Οκτωβρίου 1864 ψήφισε το σύνταγμα στο σύνολό του και στις 21 Οκτωβρίου 1864 το υπέβαλε στο βασιλιά, προκειμένου να υπογράψει από αυτόν και στη συνέχεια να δημοσιευθεί.

Στις 28 Νοεμβρίου 1864⁵⁶⁴ ο Γεώργιος παρουσιάστηκε στην αίθουσα συνεδριάσεων της Εθνικής Συνέλευσης και έδωσε το νέο, σύμφωνα με το άρθρο 43, όρκο που απαιτούσε από το βασιλιά, εκτός των υποχρεώσεων τις οποίες περιείχε ο όρκος, τον οποίο είχε απαγγείλει την επόμενη ημέρα τής άφιξής του και τήρηση του συντάγματος. Το σύνταγμα υπογράφηκε από το υπουργικό συμβούλιο και το βασιλιά στις 17 Νοεμβρίου 1864 και δημοσιεύθηκε την ίδια ημέρα στην εφημερίδα της Κυβέρνησης.

Το νέο συνταγματικό κείμενο, στην κατάρτιση του οποίου ιδιαίτερα συνέβαλαν οι καθηγητές Ν. Σαρίπολος, Δ. Κυριακίδης, Π. Καλλιγάς και Εμ. Κόκκινος ήταν εκτενέστερο από το προηγούμενο, αποτελείτο από 110 άρθρα έναντι των 107 του προηγούμενου και στηρίχθηκε σ' αυτό, ενώ επηρεάστηκε σημαντικά και από το σύνταγμα του Βελγίου τού 1831 και από το σύνταγμα της Δανίας τού 1849.⁵⁶⁵

⁵⁶²ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.232

⁵⁶³ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.233

⁵⁶⁴ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.235

⁵⁶⁵ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.236

Το γεγονός, ότι στην Εθνοσυνέλευση επικράτησαν συντηρητικές αντιλήψεις συνέβαλε, ώστε να μην επιτευχθεί λύση στο θεμελιώδες ζήτημα της εισαγωγής του κοινοβουλευτικού συστήματος, δηλαδή της οριοθέτησης των παρεμβάσεων του θρόνου στην πολιτική ζωή. Τα άρθρα 31 και 37 του νέου Συντάγματος του 1864 επαναλάμβαναν τις διατάξεις των άρθρων 24 και 30 του Συντάγματος του 1844, δηλαδή, ότι ο βασιλιάς διορίζει και παύει τους υπουργούς του και ότι ο βασιλιάς έχει το δικαίωμα να διαλύει τη Βουλή. Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 25, ο βασιλιάς διατηρούσε την αρχηγία των ενόπλων δυνάμεων και τις αρμοδιότητες κήρυξης πολέμου και σύναψης συνθηκών ειρήνης.

Αξιόλογη καινοτομία ήταν σύμφωνα με το άρθρο 66 η ρητή κατοχύρωση των αρχών της άμεσης, καθολικής ψηφοφορίας. Επίσης, με το άρθρο 69 θεσπίστηκε η τετραετής βουλευτική περίοδος και με το άρθρο 21 η αρχή της εθνικής κυριαρχίας, ενώ η Γερουσία καταργήθηκε. Εξάλλου, επρόκειτο για δημοκρατικό Σύνταγμα από την άποψη του φορέα της συντακτικής εξουσίας, αφού αυτή ασκήθηκε από τη Β' Εθνοσυνέλευση χωρίς ουσιαστική συμμετοχή του βασιλιά. Χαρακτηριστικό, μάλιστα, είναι ότι η συμμετοχή του βασιλιά δεν προβλεπόταν ούτε και στη διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος, την οποία καθιέρωνε το άρθρο 107 υπό εξαιρετικά αυστηρές προϋποθέσεις, όπως αναθεώρηση μόνο συγκεκριμένων μη θεμελιωδών διατάξεων, εφόσον διαπιστωθεί η ανάγκη αναθεώρησής τους από δύο διαφορετικές βουλές, σε συνεχόμενες βουλευτικές περιόδους, με πλειοψηφία τριών τετάρτων του όλου αριθμού των βουλευτών, άμεση διάλυση της δεύτερης Βουλής και λήψη απόφασης από την αναθεωρητική Βουλή. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές το πολίτευμα θεωρήθηκε πλέον ως «βασιλευομένη δημοκρατία» αντί της «συνταγματικής μοναρχίας» του Συντάγματος του 1844.

Όλα αυτά, όμως, λίγο έθιγαν την ουσία του πολιτικού και συνταγματικού προβλήματος της χώρας, το οποίο συνίστατο στο διορισμό κυβερνήσεων της επιλογής των ανακτόρων, συχνά προερχομένων από την κοινοβουλευτική μειοψηφία.⁵⁶⁶ Η πρακτική αυτή ακολουθήθηκε κατ'επανάληψη από τον Γεώργιο Α' στην αρχή της βασιλείας του και περισσότερο από μία δεκαετία. Ενίοτε, μάλιστα, ακολουθούσε η διάλυση της Βουλής και η διεξαγωγή νέων εκλογών υπό την ευθύνη των κυβερνήσεων αυτών, με συνθήκες βίας και νοθείας, όπως ιδίως το 1868 και 1874 ή και ο προσεταιρισμός αντιφρονούντων βουλευτών με ποικίλες μεθοδεύσεις, προκειμένου να «κατασκευασθεί» φιλοκυβερνητική πλειοψηφία στη Βουλή.

Οι μεθοδεύσεις αυτές διευκολύνονταν και από το γεγονός, ότι τα αρχηγικά κόμματα της εποχής, γνωστά με βάση το όνομα του ηγέτη του το καθένα, δεν είχαν αποκρυσταλλωμένη πολιτική και ιδεολογική φυσιογνωμία, ενώ το πολιτειακό στοιχείο, το οποίο στηριζόταν στην παροχή παντοειδών προσωπικών «εξυπηρετήσεων» από τους τοπικούς πολίτευτες προς τους ψηφοφόρους τους, ήταν ιδιαίτερα ισχυρό. Άλωωστε, η περιορισμένη διάδοση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελλάδα έως και το δεύτερο τρίτο του 19^{ου} αιώνα⁵⁶⁷ δεν ήταν αρκετή για να οδηγήσει σε όξυνση των πολιτικών και κοινωνικών αντιθέσεων και στη δημιουργία οργανωμένων και συμπαγών κομμάτων με κυρίαρχο στοιχείο τις πολιτικές τους επιλογές.

Ως προς τη δικαστική λειτουργία ορίστηκε, σύμφωνα με το άρθρο 28, ότι «ένεργεϊται διά τών δικαστηρίων, αϊ δέ δικαστικάί άποφάσεις έκτελοῦνται έν όνόματι τοῦ βασιλέως». Επίσης, εξασφαλίστηκε η ανεξαρτησία της, η οποία δεν εκπορεύεται πλέον από το βασιλιά, όπως προέβλεπε το σύνταγμα του 1844, αλλά θα απονεμόταν από

⁵⁶⁶Κ.Χ.Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014,σ.73

⁵⁶⁷Κ.Χ.Χρυσόγονος, ό.π,σ.74

ισόβιους δικαστές διορισμένους από το βασιλιά «κατά τόν νόμον», οι οποίοι δεν θα ήταν δυνατόν να παυθούν χωρίς δικαστική απόφαση.

Η ισότητα και τα ατομικά δικαιώματα διασφαλίσθηκαν στο νέο σύνταγμα πολύ περισσότερο απ'ότι προβλεπόταν στο προγενέστερο. Ειδικότερα, με το άρθρο 18, η κατάργηση του πολιτικού θανάτου περιλήφθηκε ως απαγορευμένος θεσμός, ενώ καταργήθηκε η ποινή του θανάτου για τα πολιτικά εγκλήματα εκτός από αυτά, τα οποία σχετιζόνταν με την εθνική ακεραιότητα και την κατάλυση του πολιτεύματος. Συγχρόνως, με το άρθρο 10 προστατεύτηκαν για πρώτη φορά «τό δικαίωμα τοῦ συνέρχεσθαι ἡσύχως καί ἀόπλως», καθώς και το «δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι» σύμφωνα με τους νόμους του κράτους «οἵτινες ὁμως οὐδέποτε δύναται νά ὑπογράψωσι τό δικαίωμα τοῦτο εἰς προηγουμένην τῆς κυβερνήσεως ἄδειαν», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται με το άρθρο 11.

Ὡς προς την ελευθερία ἐκφρασης των σκέψεων των πολιτῶν τέθηκαν διατάξεις, οι οποίες την διασφάλιζαν, εφόσον δεν προέκυπτε παράβαση των νόμων του κράτους. Σε περίπτωση παραβάσεώς τους, όπως ὀριζε το άρθρο 14⁵⁶⁸ «ἐνεκα προσβολῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέα», επιτρεπόταν η κατάσχεση των εντύπων στα οποία είχαν τυπωθεί τα προσβλητικά δημοσιεύματα. Επίσης, σύμφωνα, με το άρθρο 20,⁵⁶⁹ το απόρρητο των επιστολῶν ὀρίσθηκε να εἶναι «ἀπολύτως ἀπαραβίαστο».

Το νέο σύνταγμα προέβλεπε, επίσης, την ἴδρυση του συμβουλευτικού σώματος, το οποίο ονόμαζε Συμβούλιο της Επικρατείας και το οποίο θα εἶχε ως ἔργο να γνωμοδοτεῖ για τα σχέδια των νόμων, τα οποία θα συζητούσε η Βουλή. Τα μέλη τοῦ Συμβουλίου δεν μπορούσαν να εἶναι λιγότερα ἀπό δεκαπέντε και λιγότερα ἀπό εἴκοσι, ενώ θα τελούσαν ὑπό την υποχρέωση να υπηρετήσουν για δέκα χρόνια με δικαίωμα να ξαναδιορισθῶν. Τα καθήκοντά τους ἦταν ασυμβίβαστα με τα καθήκοντα κάθε δημοσίου υπαλλήλου, εκτός του υπουργοῦ.⁵⁷⁰ Σύμφωνα, με τα ἄρθρα 83-86, τους συμβούλους δῖοριζε ο βασιλιάς, ὕστερα ἀπό πρόταση του υπουργικού συμβουλίου, το οποίο ὑπέγραφε και το διάταγμα του διορισμοῦ.

Εἶναι γεγονός, ὅτι ο διορισμός των συμβούλων δημιούργησε πολλές δυσκολίες στην κυβέρνηση Κανάρη, καθώς τα μέλη της δεν συμφωνούσαν στα πρόσωπα, τα οποία ἔπρεπε να διορισθῶν ἀλλά και επειδή πολλές προσωπικότητες αρνούσαν να υπηρετήσουν στο καινούριο σῶμα. Ὡστόσο, η εν λόγω κυβέρνηση επεδῖωξε και πέτυχε να εκπροσωπηθῶν ὅλες οι περιοχές τῆς χώρας στο σῶμα αυτό. Ὅμως, η επανασύσταση του Συμβουλίου τῆς Επικρατείας εἶχε προκαλέσει σφοδρές αντιδράσεις κατὰ τη διάρκεια των εργασιῶν τῆς Β' Ἐθνοσυνέλευσης, στην οποία μονάχα με 136 ψήφους ἐναντι 124 και 10 ἀποχές, ψηφίστηκαν οι συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες προέβλεπαν γι'αυτό. Μάλιστα, ενενήντα ἐπτά πληρεξούσιοι κατέθεσαν και ἔγγραφη διαμαρτυρία στη συνέλευση, η οποία οὔτε διαβάστηκε οὔτε καταχωρήθηκε στα πρακτικά της.

Ουσιαστικά, η διαμαρτυρία αυτή αποτελούσε ἐπίθεση κατὰ του βασιλιά, τον οποίο κατηγορούσαν ανοικτά, ὅτι με το διάγγελμα, το οποίο ἀπέστειλε στη Συνέλευση, στις 18 Οκτωβρίου 1864, ἄσκησε ἐκβιασμό στους πληρεξουσῖους, ὄχι μόνο για να ψηφίσουν βιαστικά το Σύνταγμα, ἀλλά και για να υιοθετήσουν το ἄρθρο, το οποίο ἀφορούσε το Συμβούλιο της Επικρατείας. Το συγκεκριμένο ἄρθρο συνιστούσε μέρος τοῦ κυβερνητικού σχεδίου, ὡστόσο δεν σχετιζόταν με το σχέδιο, το οποίο εἶχε συντάξει η ἐπιτροπή τῆς Συνέλευσης. Οι ἐνστάσεις για την επανασύσταση του Συμβουλίου τῆς Επικρατείας ἦταν δικαιολογημένη, αν ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅτι το 1844 εἶχε καταργηθεῖ

⁵⁶⁸ IEE, τ.13,(1977),σ.237

⁵⁶⁹ IEE, τ.13,(1977),σ.237

⁵⁷⁰ IEE, ὄ.π.,σ.238

αυτό, το οποίο είχε ιδρύσει ο Όθωνας το 1835.⁵⁷¹ Εξάλλου, η Β΄ Συνέλευση αρνήθηκε να δεχτεί την ύπαρξη της δεύτερης Βουλής, καθώς η μνήμη τής γερούσιας του Όθωνα ήταν ακόμη νωπή, αλλά και επειδή δεν μπορούσε να δώσει τη συγκατάθεσή της, για τη σύσταση ένος σώματος, το οποίο θα ασκούσε έλεγχο στη Βουλή, η οποία συνιστούσε την έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας. Το αποτέλεσμα της διαμάχης αυτής, ανάμεσα στη Βουλή και το βασιλιά, είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση του Συμβουλίου μετά από χρονικό διάστημα δέκα μηνών. Η τήρηση του νέου Συντάγματος, το οποίο ίσχυσε σχεδόν πενήντα χρόνια, περισσότερο από κάθε άλλο ελληνικό σύνταγμα, αφιερώθηκε, όπως είχε συμβεί και με το προηγούμενο, με το τελευταίο άρθρο του στον πατριωτισμό των Ελλήνων.⁵⁷²

Μετά τη θέσπιση του Συντάγματος το Νοέμβριο του 1864, τον εκτελεστικό έλεγχο στη χώρα εξακολουθεί ν'ασκεί η κυβέρνηση υπό την προεδρία τού Κ.Κανάρη. Η κυβέρνηση κατόρθωσε να διατηρήσει την εξουσία, χάρη στην υποστήριξη, την οποία της πρόσφεραν οι Επτανήσιοι πληρεξούσιο. Η ίδια υποστήριξη εξασφάλισε και τη ψήφιση του νέου Συντάγματος. Ο Α. Κουμουνδούρος, ο οποίος απολάμβανε της εμπιστοσύνης του βασιλιά Γεωργίου, θεωρούσε ότι αν καταλάμβανε την προεδρία τού υπουργικού συμβουλίου θα εξασφάλιζε την εκδήλωση της λαϊκής ετυμηγορίας. Ο πρωθυπουργός Κ. Κανάρης έχοντας την υστερόβουλη σκέψη ν'απαλλαγεί από τον Κουμουνδούρο, ο οποίος κατείχε το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου εσωτερικών, παραιτήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1866.⁵⁷³ Ήταν πεπεισμένος, ότι ο βασιλιάς θα του ανέθετε το σχηματισμό νέας κυβέρνησης με σύνθεση υπηρεσιακή, όμως απατήθηκε.

Στις 2 Μαρτίου 1866 σχημάτισε κυβέρνηση ο Α. Κουμουνδούρος, ο οποίος ανέλαβε και το υπουργείο Δικαιοσύνης. Μετά από δύο εβδομάδες η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε και ο Κουμουνδούρος ανέλαβε το υπουργείο των Οικονομικών. Η παραίτηση του Κ. Κανάρη και η ανάθεση της προεδρίας στον Α. Κουμουνδούρο δεν προκάλεσε ούτε τη λαϊκή οργή ούτε λαϊκή επανάσταση, όπως προέβλεπε ο Δ. Βούλγαρης, ο οποίος διεκδικούσε την εξουσία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός, ότι ο νέος πρόεδρος δεν στηριζόταν μόνο στα ανάκτορα, αλλά και σε σημαντική μερίδα του λαού, όπως έδειξαν οι εκλογές, τις οποίες προκήρυξε επτά ημέρες μετά την ορκομωσία του.

Το νέο Σύνταγμα όριζε στο άρθρο 104, ότι «ή πρώτη βουλευτική σύνοδος θέλει συγκροτηθεί μέχρι τής πρώτης Οκτωβρίου τού επίντος έτους τό βραδύτερον». Αυτό σήμαινε, ότι οι εκλογές έπρεπε να διεξαχθούν δεκαπέντε ημέρες το λιγότερο νωρίτερα, από την 1^η Οκτωβρίου 1865. Ο Κουμουνδούρος έκρινε, ότι δεν υφίστατο λόγος αναβολής των εκλογών έως το Σεπτέμβριο. Στις 14 Μαρτίου 1865⁵⁷⁴ διεξήχθησαν εκλογές, για την ανάδειξη νέας Βουλής, σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο, τον οποίο όριζε το Σύνταγμα του 1864. Στις εκλογές νικητής ανακηρύχθηκε ο Α. Κουμουνδούρος, ο οποίος στις 28 Μαΐου 1865 ενώπιον της Βουλής εξήγγειλε τις προγραμματικές του δηλώσεις. Σύμφωνα με αυτές η κυβέρνηση θα επεδίωκε τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ θα μεριμνούσε για την προστασία τής δημόσιας τάξης και των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Επίσης, τα διατάγματα με νομοθετικό περιεχόμενο, τα οποία είχε εκδώσει η κυβέρνηση, προκειμένου ν'αντιμετωπίσει επείγοντα ζητήματα θα υποβάλλονταν στη Βουλή για επικύρωση, καθώς και τα μέτρα, τα οποία έλαβε με σκοπό ν'αντιμετωπίσει τις έως τότε δαπάνες, αφού η Εθνική Συνέλευση είχε διαλυθεί χωρίς να ψηφίσει τον προϋπολογισμό τού 1865.⁵⁷⁵ Παράλληλα, η κυβέρνηση θα ζητούσε από τη Βουλή να προχωρήσει στην

⁵⁷¹ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.239

⁵⁷²ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.237

⁵⁷³ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.239

⁵⁷⁴ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.240

⁵⁷⁵ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.243

έγκριση νομοσχεδίων, τα οποία σχετίζονταν με τη διανομή της εθνικής γης, τη διάθεση των φυτειών, οι οποίες ανήκαν στα εθνικά κτήματα, την τροποποίηση του φορολογικού συστήματος, τον καθορισμό των απαιτούμενων προσόντων, προκειμένου να γίνει κάποιος δημόσιος υπάλληλος και την οργάνωση της εκπαίδευσης. Συγχρόνως, στόχος τής κυβέρνησης ήταν η κατάρτιση διοικητικού και δημοτικού οργανισμού, ο οποίος θα είχε για βάση την αποκέντρωση, την οικονομία και την καλή διοίκηση, ενώ θα προχωρούσε στην τροποποίηση του οργανισμού των δικαστηρίων, με σκοπό η δικαστική δικαιοδοσία ν' αντιστοιχεί στις διοικητικές περιφέρειες. Σημαντική εθεωρείτο η εξυγίανση του στρατεύματος και η τελειοποίηση των μέσων συγκοινωνίας ιδιαίτερα της ναυτιλίας. Τέλος επιδίωξη της κυβέρνησης ήταν η καθιέρωση λογιστικού συστήματος στα προξενεία, τα οποία σταδιακά θα αποκτούσαν και δικαστική δικαιοδοσία.

Ο Α. Κουμουνδούρος με τις προγραμματικές δηλώσεις του επιδίωκε να τονίσει, ότι το καθεστώς της κοινοβουλευτικής μοναρχίας είχε πετύχει τη γενική συναίνεση και ότι το πολιτικό παιχνίδι μελλοντικά θα διεξαγόταν εντός των πλαισίων, τα οποία όριζε το σύστημα και ποτέ εναντίον του συστήματος. Το Σύνταγμα ήταν εκείνο, το οποίο όριζε τους κανόνες του παιχνιδιού και αυτοί έπρεπε να είναι σεβαστοί από όλους, από το βασιλιά, τη Βουλή και το λαό. Οι πολίτες, πλέον, χωρίζονταν σε φιλελευθέρους και συντηρητικούς και όχι σε καθεστωτικούς και αντικαθεστωτικούς. Τα ιδιαίτερα μέτρα, τα οποία υποσχόταν ο Κουμουνδούρος, ως τελικό είχαν τη σταθερότητα του κοινωνικο-πολιτικού καθεστώτος. Επιπλέον, ο Α. Κουμουνδούρος υποσχόταν τον οριστικό διακανονισμό του εξωτερικού χρεούς, προκειμένου οι ξένοι ν' απολέσουν ένα σημαντικό λόγο αναμίξεώς τους στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας.

Με τις ιδέες του ο Κουμουνδούρος διεκδικούσε την ηγεσία της συντηρητικής μερίδας, η οποία θα αναπτυσσόταν στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής μοναρχίας, όπως την προσδιόριζε το Σύνταγμα του 1864. Τα δικαιώματα του μονάρχη θα ήταν εκείνα, τα οποία του έδινε το Σύνταγμα. Ο βασιλιάς, δηλαδή, θα ασκούσε τα καθήκοντά του και θα περιόριζε τις πρωτοβουλίες του στο να συμβουλευεί την κυβέρνηση. Παράλληλα, θα είχε το δικαίωμα να διαλέγει τον πολιτικό, τον οποίο θα εξουσιοδοτούσε να σχηματίσει κυβέρνηση, αλλά θα υποτασσόταν στην απόφαση της Βουλής, εφόσον η τελευταία δεν επιδοκίμαζε την εκλογή του και κατεψήφισε τον εκλεκτό του. Ωστόσο, θα διατηρούσε το δικαίωμα της διάλυσής της αν διαπίστωνε, ότι η αρνητική ψήφος, όπως σε άλλες περιπτώσεις η θετική, βρισκόταν σ' αντίθεση με το λαϊκό φρόνημα. Έτσι, η Ελλάδα θα αποκτούσε ένα γνήσιο πολίτευμα κοινοβουλευτικής μοναρχίας.

Στις 31 Ιουλίου 1865 η Βουλή μετά την εκλογή του προέδρου διέκοψε τις εργασίες της για σαράντα ημέρες. Η διακοπή αυτή δεν ωφέλησε την κυβέρνηση. Δύο εβδομάδες μετά την επανάληψη των συνεδριάσεων της Βουλής και συγκεκριμένα στις 24 Σεπτεμβρίου 1865 ο Κουμουνδούρος προχώρησε σε ανασχηματισμό τής κυβέρνησης, ο οποίος αποδυνάμωσε σημαντικά την κυβέρνηση. Ο πρωθυπουργός άφησε δύο υπουργεία κενά, τα οποία δεν κατόρθωσε να τα στελεχωσει. Ενώ είχε ανάγκη από δέκα, το λιγότερο βουλευτές για να διατηρηθεί στην εξουσία, ο Α. Κουμουνδούρος χειρίστηκε αναποτελεσματικά το θέμα του ανασχηματισμού τής κυβέρνησης του, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στην ανατροπή του.

Στις 11 Οκτωβρίου 1865 άρχισε στη Βουλή συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί σχηματισμού πόρων προς συντήρησιν και βελτίωσιν τής διά ξηρᾶς και θαλάσσης συγκοινωνίας», η οποία κράτησε τρεις ημέρες. Αν το νομοσχέδιο ψηφίζόταν η χώρα θα είχε σύντομα ένα καλό δίκτυο δρόμων και καλές ακτοπλοϊκές συγκοινωνίες. Όμως, καταψηφίστηκε με ψήφους 79 κατά και 69 υπέρ. Το αποτέλεσμα ήταν η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, η οποία είχε συνδέσει το μέλλον της με τη ψήφισή του να παραιτηθεί.

Στις 20 Οκτωβρίου 1865⁵⁷⁶ σχηματίζει κυβέρνηση ο Ε. Δεληγιώργης, κατόπιν αρνήσεως του Δ. Βούλγαρη. Η νέα κυβέρνηση παρουσιάζεται στη Βουλή την επόμενη ημέρα μετά την ορκομοσία της, χωρίς να αιτηθεί ψήφο εμπιστοσύνης, αφού σύμφωνα με το Σύνταγμα δεν είχε τέτοια υποχρέωση. Ο Α. Κουμουνδούρος δήλωσε, ότι δεν θα την κατανήφιζε, αφού δεν υπήρχε εναλλακτική λύση. Έτσι, ξεκίνησε να ασκεί κανονικά τα καθήκοντά της με πρώτο μέλημά της να εγκριθεί από τη Βουλή ο προϋπολογισμός του 1865, τον οποίο είχε καταρτίσει η προηγούμενη κυβέρνηση. Τελικά, κατόπιν διαβουλεύσεων ο προϋπολογισμός ψηφίστηκε στις 29 Οκτωβρίου. Όμως, είκοσι τέσσερις ώρες μετά την ψήφιση του προϋπολογισμού ο Ε. Δεληγιώργης παραιτείται από την προεδρία της κυβερνήσεως, Ύστερα από πιέσεις αναιρεί την αρχική του απόφαση. Τα γεγονότα, όμως, τα οποία ακολούθησαν με πρωταγωνιστή τον κόμη Σπόνεκ σε συνδυασμό με την αντίδραση του Ε. Δεληγιώργη για την εμπλοκή του Δανού αξιωματούχου στο κυβερνητικό έργο, οδηγούν τον Έλληνα πρωθυπουργό σε νέα παραίτηση στις 30 Δεκεμβρίου 1865, την οποία ο βασιλιάς Γεώργιος κάνει άμεσα αποδεκτή.

Στις 3 Νοεμβρίου 1865 ο βασιλιάς Γεώργιος, κατόπιν αρνήσεως του Μ. Ρούφου, δίνει εντολή σχηματισμού κυβερνήσεως στον Δ. Βούλγαρη. Όμως, η κυβέρνηση κατόρθωσε να μείνει στην εξουσία δύο ημέρες μόνον, καθώς ο Βούλγαρης παραιτήθηκε στις 5 Νοεμβρίου, αφού ο βασιλιάς αρνήθηκε να ικανοποιήσει την αξιώσή του να διακόψει τις εργασίες της η Βουλή μέχρι τον Ιανουάριο του 1866. Η αξίωση του Βούλγαρη δεν ήταν αντισυνταγματική, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 54 του Συντάγματος οριζόταν ότι «ή διάρκεια εκάστης συνόδου δεν δύναται νά είναι βραχυτέρα τῶν τριῶν μηνῶν, οὐδέ μικροτέρα τῶν ἑξ». Η αξίωση της κυβέρνησης ήταν δικαιολογημένη, καθώς έπρεπε να της δοθεί πίστωση χρόνου με σκοπό να καταρτίσει το νέο προϋπολογισμό και να χαράξει την πολιτική της. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί, ότι κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα οι βουλευτές ψήφισαν την κυβέρνηση, η οποία θα διοριζόταν από το βασιλιά. Είναι σαφές, ότι ο Γεώργιος δεν επιθυμούσε να συνεχιστεί η τακτική αυτή, καθώς δεν ήταν επιδίωξή του να ταυτίσει την τύχη του με την τύχη οποιουδήποτε πολιτικού.

Είκοσι τέσσερις ώρες μετά την παραίτηση του Βούλγαρη, πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου ορίστηκε ο Α. Κουμουνδούρος. Η νέα κυβέρνηση παρουσιάστηκε ενώπιον της Βουλής στις 9 Νοεμβρίου 1865⁵⁷⁷ από την οποία ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Με την κίνησή του αυτή ο Κουμουνδούρος ήθελε να καταδείξει το γεγονός, ότι στο βασιλιά δεν αναγνωριζόταν το απεριόριστο δικαίωμα να διορίζει όποιον επιθυμούσε, ως πρόεδρος της κυβέρνησης, αλλά ότι έπρεπε να υπολογίζει και ποιος θα μπορούσε να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη της Βουλής χωρίς αναβολές και αναστολές, αλλά και χωρίς ύποπτα παζάρια στους διαδρόμους του βουλευτηρίου. Επίσης, άσκησε ευθεία κριτική στην προσπάθεια να σχηματιστεί κυβέρνηση, η οποία θα στηριζόταν στη βασιλική εύνοια με όποιον τρόπο και αν εκδηλωνόταν αυτή. Τελικά, η κυβέρνηση αποτυγχάνει ν'αποσπάσει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή και η δεύτερη κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου ανατρέπεται.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης του Α. Κουμουνδούρου δίνεται εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ε. Δεληγιώργη, η οποία ορκίζεται στις 13 Νοεμβρίου 1865.⁵⁷⁸ Επί της δεύτερης πρωθυπουργίας του ο Ε. Δεληγιώργης καταργήθηκε το δεύτερο Συμβούλιο Επικρατείας. Συγκεκριμένα, μετά από ψηφοφορία, η οποία διεξήχθη στη Βουλή, αποδείχτηκε ότι η πλειοψηφία της, τα 2/3, με ευχαρίστηση απαλλάχτηκε από ένα σώμα, το οποίο θα καθυστερούσε το νομοθετικό έργο. Η

⁵⁷⁶ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.244

⁵⁷⁷ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.246

⁵⁷⁸ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.246

απόφαση αυτή του Κοινοβουλίου δεν στηριζόταν στην απαιτούμενη πλειοψηφία των $\frac{3}{4}$ της Βουλής, όπως όριζε το άρθρο 108 του Συντάγματος. Όμως, το γεγονός αυτό δεν εμπόδιζε το βασιλιά να επικυρώσει την απόφαση της Βουλής. Στις 23 Νοεμβρίου 1865 πρεσβεία της Βουλής του επέδωσε το συγκεκριμένο ψήφισμα για την κατάργηση του Συμβουλίου. Ο Γεώργιος παρα τις όποιες ενστάσεις του στις 24 Νοεμβρίου 1865 απέστειλε στη Βουλή διάγγελμα, το οποίο ανέφερε: «Κύριοι αντιπρόσωποι, σκεφθείς μετά των ύπουργών μου, αποδέχομαι τήν διά τής μεγάλης πρεσβείας τής βουλής διαβιβασθείσαν μοι απόφασιν περί καταργήσεως των άρθρων 83,84,85 και 86 του Συντάγματος, ήν ή βουλή ἐψήφισε διά μεγάλης πλειοψηφίας κατά τας συνεδριάσεις τής 19 καί 20 Νοεμβρίου ἐπιληφθεῖσα τής υπό του άρθρου 108 του Συντάγματος ἐπιτραπείσης αὐτῇ ἀναθεωρήσεως του περί συμβουλίου ἐπικρατείας θεσμοῦ.»

Στις 25 Νοεμβρίου 1865⁵⁷⁹ η Βουλή με ψήφους 84 κατά και 70 υπέρ καταψήφισε την πρόταση του Ε. Δεληγιώργη, να διακόψει τις εργασίες της για σαράντα ημέρες, γεγονός το οποίο ανάγκασε την κυβέρνηση του Δεληγιώργη να παραιτηθεί ξανά. Ο Α. Κουμουνδούρος πρότεινε το σχηματισμό συμμαχικής κυβέρνησης με ουδέτερο πρόεδρο. Επειδή δεν υπήρχε άλλη λύση, ο Δ. Βούλγαρης συμφώνησε και στις 28 Νοεμβρίου 1865 ορκίστηκε η Πέμπτη μέσα σε τριάντα οχτώ ημέρες κυβέρνησης υπό την προεδρία του Μ. Ρούφου.

Η συμμαχική κυβέρνηση πέτυχε να ψηφιστεί ο προϋπολογισμός του 1866, καθώς και οι νόμοι, οι οποίοι όριζαν τη διαδικασία για την επέκταση της ελληνικής νομοθεσίας στα Επτάνησα. Στις 5 Ιανουαρίου 1866 η κυβέρνηση εξέδωσε διάταγμα, με το οποίο επισφραγιζόταν η λήξη της πρώτης κοινοβουλευτικής περιόδου. Ωστόσο, όμως, το γεγονός ότι δύο βασικά νομοσχέδια, τα οποία σχετιζόταν με την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας και τη φορολογία των «σκωριών» του Λαυρίου, δεν είχαν ψηφιστεί, δεν είχαν ψηφιστεί οδήγησαν τη Βουλή σε έκτακτη σύγκλιση στις 10 Ιανουαρίου 1866.⁵⁸⁰ Ο βασιλιάς Γεώργιος, όμως, υπέγραψε διάταγμα, το οποίο παρεκώλυσε την έκτακτη σύνοδο της Βουλής, ενώ υπέδειξε στον Μ. Ρούφο να παραιτηθεί. Επιπλέον, με βασιλικό διάταγμα ορίστηκε, ότι η Βουλή, νόμιμα, θα έμενε κλειστή μέχρι την 1^η Νοεμβρίου. Τελικά, ύστερα από διαβουλεύσεις του βασιλιά με τον Κουμουνδούρο και το Βούλγαρη ξανασχηματίζεται κυβέρνηση υπό την προεδρία του Μ. Ρούφου, η οποία ορκίζεται στις 26 Ιανουαρίου. Η μόνη αξιόλογη πράξη της κυβέρνησης αυτής ήταν, ότι προκήρυξε δημοτικές εκλογές στους 351 δήμους της χώρας, οι οποίες διεξήχθησαν από τις 31 Μαρτίου έως τις 3 Απριλίου χωρίς να αμφισβητηθεί το αποτέλεσμά τους.

Ο Γεώργιος δεχόμενος έντονες πιέσεις από εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων οδηγεί σε παραίτηση την κυβέρνηση του Μ. Ρούφου και στις 2 Ιουλίου 1866⁵⁸¹ και ενώ η Βουλή έχει διακόψει τις εργασίες της σχηματίζεται νέα κυβέρνηση, με πρωταγωνιστές, ουσιαστικά τον Δ. Βούλγαρη και τον Ε. Δεληγιώργη. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στο νέο υπουργικό συμβούλιο ο Δ. Βούλγαρης ανέλαβε την προεδρία και το υπουργείο Εσωτερικών, ενώ ο Ε. Δεληγιώργης επωμίστηκε τα χαρτοφυλάκια των υπουργείων Εξωτερικών και Δικαιοσύνης. Η κυβέρνηση Βούλγαρη-Δεληγιώργη ήταν πεπεισμένη, ότι δεν θα μπορούσε ν'αποκτήσει πλειοψηφία στη Βουλή. Έτσι, επεδίωξε τη διάλυσή της το φθινόπωρο. Οι δύο αρχηγοί θεωρούσαν, ότι ο βασιλιάς θα συμφωνούσε. Με την προοπτική αυτή ο Βούλγαρης και ο Δεληγιώργης ξεκίνησαν να διορίζουν, να παύουν και να μεταθέτουν υπαλλήλους. Ωστόσο, ο Γεώργιος δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες των δύο ανδρών. Έδωσε, μόνο, τη συγκαταθεσή του για αναστολή τής δεύτερης κοινοβουλευτικής περιόδου, η οποία ορίστηκε να ξεκινήσει στις 10 Δεκεμβρίου αντί στις 1 Νοεμβρίου, όπως είχε οριστεί.

⁵⁷⁹ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.239

⁵⁸⁰ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.248

⁵⁸¹ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.252

Στις 10 Δεκεμβρίου 1866⁵⁸² ξεκίνησε η δεύτερη περίοδος της Βουλής, αλλά η εκλογή του προέδρου έγινε στις 14 Δεκεμβρίου, καθώς δεν συμμετείχαν έως τότε αρκετοί βουλευτές. Τόσο ο Βούλγαρης όσο και ο Δεληγιώργης προσπάθησαν να παρεμποδίσουν την έλευση των βουλευτών, με σκοπό να μην συγκεντρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός για την επίτευξη απαρτίας. Ωστόσο, δεν τα κατάφεραν, καθώς στην ψηφοφορία έλαβαν μέρος εκατόν δύο βουλευτές. Η κυβέρνηση Βούλγαρη και Δεληγιώργη αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Έτσι, στις 18 Δεκεμβρίου ορίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Α. Κουμουνδούρο, ο οποίος ανέλαβε και τα υπουργεία Εσωτερικών και Δικαιοσύνης.

Μία αξιοσημείωτη εξέλιξη της ίδιας εποχής συνιστούσαν οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία, τις οποίες εγκαινίασε το σουλτανικό διάταγμα του 1856. Προϊόν αυτής της μεταρρυθμιστικής κίνησης υπήρξε ειδικός νόμος του 1864, ο οποίος προέβλεπε σημαντικές αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση, με στόχο να δημιουργηθούν αυτοδιοικούμενες επαρχίες και διοικητικά διαμερίσματα ελεγχόμενα από την κεντρική κυβέρνηση. Βασικά στοιχεία της νέας διοίκησης ήταν: πρώτον, η δημιουργία συμβουλίων σε όλα τα επίπεδα της διοίκησης, από συμβούλους διοριζόμενους από την κεντρική κυβέρνηση στα υψηλότερα επίπεδα και με συμβουλευτικές αρμοδιότητες. Δεύτερον, η ανάδειξη εκλεγμένων συμβουλίων σε κοινοτικό επίπεδο και τρίτον, η ενίσχυση της κοσμικής εκπροσώπησης στα συμβούλια σε βάρος της θρησκευτικής. Η τελευταία αυτή καινοτομία σε συνδυασμό με την εξαγγελθείσα αρχή της ισονομίας όλων των υπηκόων του σουλτάνου προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση του μουσουλμανικού ιερατείου, το οποίο προσπάθησε με κάθε μέσο να υπονομεύσει τις μεταρρυθμίσεις. Επιπλέον, έγινε δεκτή με έκδηλη ανησυχία από το χριστιανικό ιερατείο, καθώς υπονόμει την εξουσία του προς όφελος της κοσμικής εκπροσώπησης των ορθοδόξων χριστιανών της αυτοκρατορίας. Μείζωνος σημασίας, για τους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου υπήρξαν και οι «Γενικοί Κανονισμοί»,⁵⁸³ οι οποίοι συντάχθηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την περίοδο 1858-1860, ανταποκρινόμενοι στις μεταρρυθμίσεις του 1856. Οι «Κανονισμοί» εξομοίωσαν το σύστημα των κοινοτήτων. Τα καταστατικά καθόριζαν τα καθήκοντα των κοινοτικών αρχόντων.

Οι μεταρρυθμίσεις, οι οποίες συντελέστηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία δεν ανέκοψαν τις αλυτρωτικές ενέργειες των Ελλήνων, τόσο της Ελλάδας όσον και των κτήσεων του σουλτάνου, καθώς αποτελούσαν οργανικό τμήμα της πολιτικής ζωής της Ελλάδας. Επιβεβαίωση αυτής της πλευράς του αλυτρωτισμού συνιστά η επανάσταση των Κρητών στις 14 Μαΐου 1866, η οποία εκδηλώθηκε κατόπιν της εισαγωγής των μεταρρυθμίσεων, οι οποίες προαναφέρθηκαν. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί, ότι στην Κρήτη δεν είχαν ακόμη εφαρμοστεί υπέρ των χριστιανών οι μεταρρυθμίσεις, οι οποίες είχαν εξαγγελθεί το 1839 με τον «Χάρτη του Γκιούλ Χανέ» και το 1856 με το «Χάτι Χουμαγιούν».⁵⁸⁴

Η Κυριότερη αιτία της επανάστασης, η οποία σημειώθηκε στην Κρήτη δεν ήταν η αυθαιρεσία της τουρκικής διοίκησης, τις οποίες δεν είχαν πάψει να καταγγέλλουν οι κατά καιρούς εκπρόσωποι των Κρητικών, αλλά η πρόσφατη προσάρτηση των Επτανήσων, οι οποίες αποτελούσαν κτήσεις του σουλτάνου. Η εκδήλωση της επανάστασης στην Κρήτη είχε όλα τα γνωρίσματα ανάλογων ενεργειών στα αλύτρωτα μέρη, όπως ήταν ο σχηματισμός επαναστατικής επιτροπής, η οποία ανέλαβε τις συνεννοήσεις με επιτροπές Κρητικών προσφύγων στην Αθήνα και τις συνομιλίες με εκπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης. Αίτημα των επαναστατημένων Κρητών η

⁵⁸²ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.252

⁵⁸³Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.378

⁵⁸⁴D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.168

ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Οι επαναστάτες διακήρρυταν, ότι σε περίπτωση κατά την οποία οι τρεις μεγάλες «προστάτιδες» δυνάμεις δεν συναινούν για την ένωση, τότε θα απαιτούσαν από τους ηγεμόνες τους ν' ασκήσουν όλη την επιρροή τους, προκειμένου να συσταθεί στο νησί πολιτικός οργανισμός, ο οποίος θα εξασφάλιζε ισονομία και χρηστή διοίκηση.⁵⁸⁵

Τα αιτήματα των Κρητικών προσέκρουσαν, όπως αναμενόταν άλλωστε, στην άρνηση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης να προκαλέσουν νέο ακροτηριασμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Μεγάλες Δυνάμεις της ηπειρωτικής Ευρώπης είχαν στραμμένη την προσοχή τους στον αυстро-πρωσικό πόλεμο του 1866 και στην ανακατάταξη ισχύος, η οποία προέκυψε από τη νίκη της Πρωσίας στην Κεντρική Ευρώπη. Τόσο η Ρωσία όσο και Γαλλία ανησυχούσαν από την εντυπωσιακή εμφάνιση της Πρωσίας και δεν ήταν διατεθειμένες σε καμία περίπτωση να εμπλακούν σε περιπέτειες στην περιφέρεια της Ευρώπης. Από την άλλη μεριά η Αγγλία απερίσπαστη από τις εξελίξεις στην ηπειρωτική Ευρώπη, είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων στα ζητήματα της ανατολικής Μεσογείου και δεν ήταν διατεθειμένη να διακινδυνεύσει ρήξη με την Πύλη για το ζήτημα της Κρήτης, εν όψει μάλιστα της επικείμενης διάλυσης της διώρυγας του Σουέζ⁵⁸⁶ και της συνακόλουθης αύξησης της στρατηγικής σημασίας του νησιού.

Σταθερά αρνητική σε περίπτωση Κρητικής εξέγερσης ήταν η θέση της τότε ελληνικής κυβέρνησης του Α. Κουμουندούρου, η οποία είχε οριστεί στις 9 Νοεμβρίου 1865.⁵⁸⁷ Έτσι, εξηγείται και η στάση του Σακόπουλου, προξένου της Ελλάδας στα Χανιά, απέναντι στους επαναστάτες, στους οποίους είχε συστήσει να σκεφθούν ωριμότερα πριν προβούν σε οποιαδήποτε ενέργεια. Η θέση αυτή της ελληνικής κυβέρνησης φαίνεται καθαρά από το έγγραφο του υπουργού Εξωτερικών Σπ. Βαλαωρίτης προς το Σακόπουλο με ημερομηνία 16 Απριλίου 1866, στο οποίο ανάμεσα στα άλλα αναφέρει: «Εἰς τὴν παροῦσα τῶν πραγμάτων κατάστασιν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀνατολῇ, πᾶν κίνημα ἀπερίσκεπτον ἐν Κρήτῃ ἔσεται ἀναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οἱ Κρητῆς [...] πρέπει μεγάλως νὰ προσέξωσι μὴ παρασυρθῶσιν εἰς κίνημα τι τοιοῦτον, εἴτε κακῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἐνεστάσης πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Εὐρώπης, εἴτε ἐξ ἄσυνέτων συμβουλῶν καὶ προτροπῶν ἀνθρώπων, ἀνυπομόνων καὶ ἐξημμένων [...]». Στη συνέχεια του κειμένου, προβλέποντας, ίσως ότι η κατάσταση θα έπαιρνε διαφορετική τροπή συμπλήρωνε: «Δύνανται τὸ πολὺ νὰ ζητήσωσι παρά τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης δι' ἀναφορῶν συντεταγμένων μετριοπαθῶς τὴν ἀνακούφισιν τῶν ἀπὸ τινᾶς δυσφορήτους φόρους καὶ οὐδὲν πλέον. Πᾶσα ἔνοπλος καὶ ὄχλαγωγικὴ αἰτησις θέλει θεωρηθῆ ὡς στασιαστικὴ καὶ δύναται νὰ ἐπιφέρει τὰς συνεπείας ὅσας ἠθέλην ἐπιφέρει πραγματικὴ τις ἐπανάστασις».⁵⁸⁸

Τον Ιούνιο του 1866, όμως, με την ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη και Ε. Δεληγιώργη η ελληνική πολιτική σε κάποιο βαθμό μεταστράφηκε. Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση της εποχής φαινόταν δέσμια της κατάστασης, την οποία είχαν δημιουργήσει οι πατριωτικές επιτροπές στην Κρήτη και στην Αθήνα και την οποία την οδηγούσε σε ρήξη με την Πύλη, χωρίς μάλιστα, τη βέβαιη υποστήριξη έστω και μιάς μεγάλης δύναμης. Τόσο ο υπουργός των Στατιωτικών, Χ. Ζυμβρακάκης,⁵⁸⁹ ο οποίος ήταν κρητικής καταγωγής, όσο και ο υπουργός των Εξωτερικών, Ε. Δεληγιώργης βρισκόταν σε στενή επαφή με τις πατριωτικές επιτροπές, οι οποίες είχαν οργανώσει την Επανάσταση και οι οποίες τη στήριζαν με την αποστολή

⁵⁸⁵ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.379

⁵⁸⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.255

⁵⁸⁷ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.246

⁵⁸⁸ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.255

⁵⁸⁹ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.256

πολεμικού υλικού, εθελοντών και χρημάτων από την Ελλάδα. Ο πρωθυπουργός Δ. Βούλγαρης από την άλλη πλευρά άφηνε την κυβέρνηση έρμια των διαθέσεων της κοινής γνώμης, φοβούμενος το κόστος, το οποίο θα είχε τυχόν προσπάθειά του να συγκρατήσει την κυβέρνηση και την κοινή γνώμη στην οδό τής σύνεσης.⁵⁹⁰

Οι παράγοντες, οι οποίοι συνηγορούσαν υπέρ της απεμπλοκής της ελληνικής κυβέρνησης από τις εξελίξεις στην Κρήτη ήταν οι εξής: πρώτον, η δεινή δημοσιονομική θέση της Ελλάδας και δεύτερον, η άρνηση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης να επιτρέψουν περαιτέρω ακροτηριασμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την εποχή αυτή. Οι υποδείξεις των επίσημων αντιπροσώπων της Αγγλίας και της Γαλλίας προς την ελληνική κυβέρνηση ν' απέχει από κάθε ενέργεια, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως υποστήριξη των επαναστατών τής Κρήτης ήταν σαφείς και δεν άφηναν περιθώρια παρερμηνείας, ως προς την πρόθεση των δύο μεγάλων δυνάμεων να πειθαναγκάσουν την Ελλάδα, εφόσον χρειαζόταν ν' ακολουθήσει ειρηνική πολιτική προς την Πύλη. Εκτός των δικών τους συμφερόντων στη διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και η κατάσταση στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των δύο μεγάλων δυνάμεων δεν ευνοούσε την πολιτική, την οποία υποστήριζαν η κοινή γνώμη και η κυβέρνηση της χώρας.⁵⁹¹

Το ελληνικό έθνος βρισκόταν και πάλι υπό την επήρεια του μεγαλοϊδεατικού οράματος. Στην Κρήτη οι επαναστάτες και οι εθελοντές από την Ελλάδα περιήλθαν με την πάροδο του χρόνου σε δεινή θέση. Τα ηρωικά κατορθώματα και η αυτοθυσία πολλών εξ' αυτών δεν αρκούσαν προκειμένου να καμφθεί η ισχύς τής Οθωμανικής αυτοκρατορίας και η θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων. Τις επιχειρήσεις των Τούρκων διεξάγει ο άλλοτε διοικητής τής Κρήτης, Μουσταφά πασάς, ο οποίος χρησιμοποιώντας μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις παρελαύνει στις επαναστατικές εστίες στην περιοχή Χανίων και Ρεθύμνου και νικά τους επαναστάτες στις 12 Οκτωβρίου 1866 στην περιοχή Βαφέ. Στις 8 Νοεμβρίου 1866⁵⁹² με 15.000 άνδρες και 30 κανόνια κυκλώνει τη μονή Αρκαδίου, όπου έδρευε η επαναστατική επιτροπή Ρεθύμνου. Όταν τα τουρκικά στρατεύματα έκαμψαν την αντίσταση των πολυορκημένων και εισέβαλαν στο εσωτερικό ο Κωνσταντίνος Γιαμπουδάκης ή σύμφωνα με άλλους ο Εμμ. Σκουλάς⁵⁹³ έβαλε φωτιά στην πυριτιδαποθήκη ανατινάζοντας τη μονή. Η πράξη αυτή προκάλεσε συγκίνηση στους διεθνείς διπλωματικούς κύκλους και κυρίως στην κοινή γνώμη. Την περίοδο αυτή μεταστρέφεται η στάση της Γαλλίας και αποδέχεται όχι μόνο την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, αλλά και την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου υπό τον όρο, ότι δεν θα ακροτηριάζονταν άλλα τμήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στην Ελλάδα την κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη και Ε. Δεληγιώργη, η οποία αδυνατεί να πετύχει με την παρέμβαση των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων μία ικανοποιητική λύση, την διαδέχεται η κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου.⁵⁹⁴ Η χώρα βρισκόμενη σε πλήρη απομόνωση προς τα τέλη του 1866 και ενώ η επανάσταση στην Κρήτη είχε οδηγηθεί σε αδιέξοδο, η ελληνική κυβέρνηση ανέσυρε από το αρχείο του υπουργείου των Εξωτερικών παλαιότερη προσπάθεια να συναφθεί ελληνο-σερβική συμμαχία. Ύστερα, από μυστικές διαπραγματεύσεις με τη σερβική κυβέρνηση σύναψε συνθήκη συμμαχίας στις 26 Αυγούστου 1867. Η συνθήκη προέβλεπε τον από κοινού πόλεμο των δύο χωρών εναντίον τής Πύλης, την εξέγερση των Αλβανών και Βουλγάρων και την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου από την Ελλάδα και της Βοσνίας και

⁵⁹⁰Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.257

⁵⁹¹Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.257

⁵⁹²Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.266

⁵⁹³ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.261

⁵⁹⁴Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.385

Ερζεγοβίνης από τη Σερβία. Ακόμη, προέβλεπε στρατιωτικές επιχειρήσεις απ' άκρου σε άκρο της Νοτιανατολικής Ευρώπης, 60.000 Σέρβους στρατιώτες και 30.000 Έλληνες, καθώς και ανυπολόγιστο αριθμό ατάκτων, οι οποίοι θα προκαλέσουν εξεγέρσεις σ' όλες τις ευρωπαϊκές κτήσεις του σουλτάνου. Ο βασιλιάς Γεώργιος, ο οποίος είχε σοβαρές αντιρρήσεις, επειδή φοβόταν ακόμη μεγαλύτερες περιπέτειες για τη χώρα από αυτές, στις οποίες την είχαν εξωθήσει οι πολιτικοί της χωρίς ουσιαστική υποστήριξη από τις Μεγάλες Δυνάμεις, αναγκάστηκε να επικυρώσει τη συνθήκη. Ο Γεώργιος ενέδωσε στις πιέσεις του πρωθυπουργού Α. Κουμουνδούρου, ο οποίος του επέστησε την προσοχή στο ενδεχόμενο επανάστασης και έξωσής του, αν δεν επικύρωνε τη συνθήκη.

Ο βασιλιάς, λοιπόν, επικύρωσε τη συνθήκη, αφού πρόσθεσε ορισμένες επιφυλάξεις, προκειμένου ν' αποτρέψει βεβιασμένες ενέργειες, οι οποίες θα μπορούσαν να εμπλέξουν τη χώρα σε πόλεμο με την Πύλη, προτού η Ελλάδα ν' αποκτήσει ετοιμοπόλεμες δυνάμεις, ικανές ν' αντιμετωπίσουν τη στρατιωτική ισχύ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Από τις κυριότερες επιφυλάξεις του βασιλιά της Ελλάδας ήταν πρώτον, ότι αν η μία από τις συμβαλλόμενες χώρες δεν κατόρθωνε να ολοκληρώσει τις στρατιωτικές της προετοιμασίες, θα έπρεπε να της δοθεί το απαιτούμενο χρονικό διάστημα, προκειμένου να προετοιμαστεί και δεύτερον, ότι οι δύο χώρες δεσμεύονταν ν' αποφύγουν κάθε πρόκληση χωρίς προηγούμενη συνεννόηση, ώστε να μην οδηγηθεί η μία από αυτές ακούσια σε άκαιρο πόλεμο.⁵⁹⁵ Η έναρξη της ισχύος της συνθήκης αναβλήθηκε για την 1^η Σεπτεμβρίου 1868, όμως δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

Παράλληλα, η Πύλη εργάζεται δραστήρια για την κατάπιξη της ανταρσίας των Κρητικών. Στέλνει τον Ομέρ πασά,⁵⁹⁶ ο οποίος με μεγάλες δυνάμεις, σε αλληπάλληλες μάχες στις περιοχές Λασιθίου και Σφακιών και με ωμότητες προσπαθεί να καταστείλει την επανάσταση. Στη συνέχεια, οι Τούρκοι από τα τέλη του 1867 έως τις αρχές του 1869, προκειμένου να εξουθενώσουν τις επαναστατικές εστίες, χτίζουν πύργους σε στρατηγικά σημεία της χώρας, τους οποίους επανδρώνουν. Με το σύστημα αυτό εμποδίζουν τον ανεφοδιασμό και την επικοινωνία των επαναστατικών ομάδων. Όμως, και η μεταφορά των πολεμοφοδίων γίνεται όλο και πιο δύσκολη, εξαιτίας του αποκλεισμού της Κρήτης από μονάδες του τουρκικού στόλου.

Συγχρόνως, δυσμενής είναι και η κατάσταση στο διπλωματικό τομέα. Η Γαλλία μετασρέφεται πάλι προς το μέρος της Τουρκίας, ενώ η Ρωσία αδυνατεί να βρει τρόπο προκειμένου να προωθήσει το Κρητικό ζήτημα. Αποτέλεσμα της υφισταμένης κατάστασης ήταν η παραίτηση της κυβέρνησης του Α. Κουμουνδούρου, ο οποίος εθεωρείτο από τους ευρωπαίους ως φιλοπόλεμος. Ύστερα, από σύντομο χρονικό διάστημα και συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1867 αναλαμβάνει το σχηματισμό κυβέρνησης ο θεωρούμενος φιλειρηνικός Δ. Βούλγαρης με υπουργό των Εξωτερικών τον Πέτρο Δεληγιάννη, πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη. Παρόλα αυτά, το γεγονός, ότι και η νέα κυβέρνηση ανεχόταν την αποστολή εθελοντών, τροφίμων και πολεμοφοδίων στη Κρήτη είχε ως αποτέλεσμα να προκληθεί ένοπλη σύρραξη. Η άμεση επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, τελικά, εξομαλύνει την κατάσταση, καθώς πιέζουν την Ελλάδα να δεχτεί τους όρους τουρκικού τελεσιγράφου, το οποίο απαιτούσε τη διακοπή κάθε βοήθειας προς τους επαναστάτες της Κρήτης και την παράλληλη διάλυση των ελληνικών εθελοντικών σωμάτων.⁵⁹⁷ Με αυτό τον τρόπο εκπνέει αργά και ήρεμα η μεγάλη Κρητική επανάσταση του 1866-1869.

Ο πρωθυπουργός Δ. Βούλγαρης, υπολογίζοντας το πολιτικό κόστος, το οποίο θα είχε η αποδοχή των πιέσεων των Μεγάλων Δυνάμεων, έσπευσε να παραιτηθεί στις 22 Ιανουαρίου 1869. Ύστερα, από αλληπάλληλες και αποτυχημένες προσπάθειες του

⁵⁹⁵ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.259

⁵⁹⁶ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.169

⁵⁹⁷ D.Dakin, *ό.π.σ.* 169

Γεωργίου να βρει αποδέκτη της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης, εν τέλει κυβέρνηση σχημάτισε ο Θ. Ζαΐμης, βουλευτής Καλαβρύτων, με υπουργό των Εξωτερικών τον Θ. Δηλιγιάννη.⁵⁹⁸ Η νέα κυβέρνηση στη διακήρυξή της προς το λαό μετά την ορκομωσία της, αφού εξηγούσε πως ήταν αναγκασμένη εκ των πραγμάτων ν'αποδεχτεί τους ταπεινωτικούς όρους, οι οποίοι είχαν απαιτήσει με τελεσίγραφό τους οι Μεγάλες Δυνάμεις, ώστε ν'αποφευχθεί πόλεμος με την Πύλη υπό δυσμενείς συνθήκες για την Ελλάδα, δήλωνε, ότι η αποδοχή αυτών των όρων δεν δέσμευε το μέλλον της χώρας, ούτε αντιστρατευόταν τις προσδοκίες της. Στη Βουλή ο Ζαΐμης υποστήριξε, ότι έσωσε την πατρίδα και την τιμή της, επειδή όταν σχημάτισε κυβέρνηση, δεν είχε βρει ούτε επανάσταση στην Κρήτη, ούτε συμμαχίες ή άλλα ερείσματα στο εξωτερικό, ούτε μέσα άμυνας και επίθεσης. Ωστόσο, μπορεί να θεωρείται βέβαιο, ότι η δήλωση του πρωθυπουργού της χώρας, κατά την ανάληψη των καθηκόντων του, ότι η αποδοχή της απόφασης των Μεγάλων Δυνάμεων δεν δέσμευε το μέλλον της χώρας ούτε αντιστρατευόταν τις προσδοκίες του Έθνους απηχούσε τις απόψεις των περισσοτέρων ελλήνων.

Οι επαναστάτες, τελικά, αναγκάζονται να δεχθούν τις παραχωρήσεις, τις οποίες είχε προτείνει το Σεπτέμβριο του 1867⁵⁹⁹ ο μεγάλος βεζίρης Ααλή πασάς, όταν είχε έρθει στην Κρήτη κομίζοντας φιλειρηνικές προτάσεις. Οι παραχωρήσεις αυτές αποτέλεσαν τον πυρήνα του Οργανικού Νόμου το 1868,⁶⁰⁰ ο οποίος καθόριζε τη συμμετοχή των χριστιανών υπαλλήλων στη κεντρική και επαρχιακή διοίκηση του νησιού, την εκλογή αιρετών αντιπροσώπων στο συμβούλιο της γενικής διοίκησης, την αναγνώριση και της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας και την ίδρυση μεικτών δικαστηρίων με αιρετά μέλη της Γενικής Συνέλευσης. Ο Οργανικός Νόμος, ο οποίος συντάχθηκε υπό την πίεση της Κρητικής επανάστασης, εντάσσεται μέσα στα πλαίσια του τουρκικού μοναρχικού συνταγματικού καθεστώτος. Έτσι, παρόλο που είχε τη μορφή «προχωρημένου» Συντάγματος και Προνομιακού Ορισμού,⁶⁰¹ στοιχείο το οποίο θα ικανοποιούσε και τους Κρητικούς και τις Μεγάλες Δυνάμεις, ωστόσο δεν ξέφυγε από τα στενά όρια της τουρκικής παράδοσης. Άλλωστε, σε κανένα σημείο του δεν θα γινόταν μνεία για ατομικά δικαιώματα και άλλες ελευθερίες. Με το σύστημα της περιορισμένης αυτοδιοίκησης, το οποίο υποσχόταν ο Οργανικός Νόμος, αποτέλεσε το πρώτο βήμα για τη χειραφέτηση, άσχετο αν οι διατάξεις του δεν τηρήθηκαν, με αποτέλεσμα οι Κρητικοί, δέκα χρόνια αργότερα, να οδηγηθούν και πάλι σε επανάσταση. Έτσι, οι Κρητικοί με τις θυσίες τους, αν και δεν είχαν πετύχει την ένωση με την Ελλάδα, είχαν σημειώσει ένα σημαντικό βήμα προς αυτήν.

Με τον τερματισμό της επανάστασης στην Κρήτη η Ελλάδα εισήλθε σε μία νέα περίοδο, η οποία έληξε το 1881 με την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η περίοδος αυτή ξεκίνησε με προσπάθεια περισυλλογής και εκσυγχρονισμού της εθνικής οικονομίας και με παράλληλη αναζήτηση νέων διεθνών προσανατολισμών στην εξωτερική πολιτική. Στο εσωτερικό, η κύρια μέριμνα στράφηκε στην ανόρθωση της οικονομίας και στην εξάλειψη αρνητικών κοινωνικών φαινομένων, όπως η ληστεία. Πολλά αναπτυξιακά σχέδια καταρτίστηκαν ιδιαίτερα στον τομέα των συγκοινωνιών. Όμως, τα σχέδια αυτά μακροχρόνια, κυρίως, μπορούσαν να συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Εξάλλου, η γενικότερη βελίωση των οικονομικών παραμένει περιορισμένη. Ο στρατός ο κύριος μοχλός για την άσκηση της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας παραμελήθηκε, ενώ η πολιτική ζωή του τόπου προσέκρουσε στις αδυναμίες της δομής της εξουσίας, αλλά και σε ατυχή γεγονότα, όπως η σφαγή στο Δήλεσι και το

⁵⁹⁸ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ. 183

⁵⁹⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4, Αθήνα 2003, σ.386

⁶⁰⁰ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.261

⁶⁰¹ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.277

επεισόδιο των μεταλλείων του Λαυρίου.⁶⁰² Όλα αυτά τα στοιχεία επέτειναν τις επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, συντηρώντας με τον τρόπο αυτό το κλίμα τής πολιτικής αστάθειας και δημιουργώντας τάσεις εκτροπής από τη νομιμότητα.

Στις 17 Μαρτίου 1869 ο Ζαΐμης διέλυσε τη Βουλή της δεύτερης περιόδου και προκήρυξε εκλογές. Η καινούργια Βουλή τής Γ΄ Περιόδου θα ξεκινούσε τις εργασίες της στις 5 Ιουνίου 1869. Ο Θ. Ζαΐμης θα μπορούσε να κυβερνήσει, δίχως Βουλή, έως τις 10 Δεκεμβρίου 1869,⁶⁰³ ωστόσο δεν επιδίωξε κάτι τέτοιο. Με την προκήρυξη, την οποία δημοσίευσε την ημέρα, την οποία ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση υποσχόταν ρητά, ότι θα προκήρυσσε γρήγορα εκλογές, με σκοπό να εκφράσει ελεύθερα ο λαός τη γνώμη του για τα τεκταινόμενα, αλλά και για να μπορέσει η κυβέρνηση να εκθέσει στην καινούρια αντιπροσωπεία σε ποια κατάσταση βρίσκονταν οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας, καθώς και η διπλωματική και πολεμική προπαρασκευή. Ωστόσο, η νέα κυβέρνηση του Θ. Ζαΐμης παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τις 3 Δεκεμβρίου 1870,⁶⁰⁴ οπότε πρωθυπουργός αναδεικνύεται ο Α. Κουμουνδούρος, εξαιτίας, όμως της κυβερνητικής αστάθειας, η οποία προκλήθηκε ο Ζαΐμης επανακαταλαμβάνει την εξουσία σε σύντομο χρονικό διάστημα, όμως με σαφώς μικρότερη εκλογική δύναμη.

Με τον τερματισμό της εανάστασης στην Κρήτη η Ελλάδα εισήλθε σε μία νέα περίοδο, η οποία έληξε το 1881 με την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η περίοδος αυτή άρχισε με προσπάθεια περισυλλογής και εκσυγχρονισμού τής εθνικής οικονομίας και με παράλληλη αναζήτηση νέων διεθνών προσανατολισμών στην εξωτερική πολιτική.

Στο εσωτερικό, η κύρια μέριμνα στράφηκε στην ανόρθωση της οικονομίας και στην εξάλειψη αρνητικών κοινωνικών φαινομένων, όπως η ληστεία. Πολλά αναπτυξιακά σχέδια καταρτίστηκαν ιδιαίτερα στον τομέα των συγκοινωνιών. Όμως, τα σχέδια αυτά, όπως και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, μακροχρόνια κυρίως μπορούσαν να συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Εξάλλου, η γενικότερη βελτίωση παρέμεινε περιορισμένη. Ο στρατός, ο κύριος μοχλός για την άσκηση της πολιτικής τής Μεγάλης, παραμελήθηκε, ενώ η πολιτική ζωή του τόπου προσέκρουσε στις αδυναμίες της δομής της εξουσίας, αλλά και σε ατυχή γεγονότα, όπως η σφαγή στο Δήλεσι και το επεισόδιο των μεταλλείων του Λαυρίου. Το «Λαυρεωτικό», το οποίο απασχόλησε σοβαρά την κυβέρνηση από το 1871 έως το 1873, προκλήθηκε όταν η γαλλο-ιταλική εταιρεία Roux-Serpiery,⁶⁰⁵ η οποία είχε αποκτήσει από το 1864 το δικαίωμα εξόρυξης μεταλλευμάτων στην περιοχή του Λαυρίου. Η εταιρεία επεξέτεινε τη δραστηριότητά της με την εκμετάλλευση επιφανειακών μεταλλούχων απορρημάτων, των λιγομένων «σκωριών» ή «εκβολάδων» της ίδιας περιοχής, υποστηρίζοντας ότι η παραχωρητήρια συμφωνία δεν απέκλειε την εκμετάλλευση και των επιφανειακών μεταλλούχων χρωμάτων. Η κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου πέρασε από τη Βουλή, υπό την πίεση του αντιπολιτευόμενου Τύπου, ο οποίος εξόγκωνε την αξία των «εκβολάδων», νόμο τον Μάιο του 1871, ο οποίος όριζε ότι οι «εκβολάδες» ανήκαν στο κράτος. Η ενέργεια αυτή, όμως, όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε την αντίδραση της ξένης εταιρείας και των εκπροσώπων της Γαλλίας και της Ιταλίας στην Αθήνα, καθώς και την αξίωση σοβαρής αποζημίωσης. Χρειάστηκε η εξαγορά των δικαιωμάτων της εταιρείας έναντι 11.500.000 γαλλικών φράγκων⁶⁰⁶ το 1873 από όμιλο Ελλήνων κεφαλαιούχων με επικεφαλής τον Ανδρέα Συγγρό, προκειμένου να τερματιστούν οι πιέσεις των κυβερνήσεων της Γαλλίας και της Ιταλίας, αλλά όχι και η κρίση. Ο θόρυβος, ο οποίος

⁶⁰²ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.289

⁶⁰³ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.288

⁶⁰⁴ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.289

⁶⁰⁵Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.267

⁶⁰⁶Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, ό.π., σ.267

προκλήθηκε από τον Τύπο οδήγησε σε ραγδαία ανατίμηση της αξίας των μετοχών της διάδοχης εταιρείας εκμετάλλευσης των μεταλλευμάτων του Λαυρίου και εν συνεχεία σε εξίσου ραγδαία πτώση. Όλα αυτά επέτειναν τις επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στο εσωτερικό του κράτους, συντήρησαν το κλίμα της πολιτικής αστάθειας εξέθρεψαν τάσεις εκτροπής από τη νομιμότητα.

Τον εσωτερικό προβληματισμό ακολούθησαν κρίσιμες αναζητήσεις στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, όπου τα προβλήματα επιλογής προτεραιοτήτων έγιναν πιο περίπλοκα. Ως τα τέλη της δεκαετίας τού 1860 ο μόνιμος προβληματισμός του ελληνικού βασιλείου στις εξωτερικές σχέσεις του περιστρέφονταν σχεδόν πάντοτε γύρω από την τύχη και το μέλλον του ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η τύχη του αλύτρωτου ελληνισμού άρχισε κατά τη δεκαετία του 1870-1880 ν'αποκτά μεγαλύτερη προτεραιότητα, καθώς στις περιοχές, όπου ζούσαν Έλληνες σε συμπαγείς μάζες εμφανίστηκαν νέες ανταγωνιστικές δυνάμεις. Ο εθνικισμός, ο οποίος για δεκαετίες κατηύθυνε την πολιτική Ελλήνων, Σέρβων, Ρουμάνων και Μαυροβουνίων με στόχο την εθνική τους ολοκλήρωση, συνεπήρε πλέον και τους Βούλγαρους, οι οποίοι ήταν οι μόνοι που έως το 1870 δεν είχαν αποκτήσει την ελευθερία τους, έστω και σ'ένα τμήμα του εθνικού τους εδάφους. Στην επιδίωξή τους για την ίδρυση βουλγαρικής εκκλησίας, ανεξάρτητης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και στην επέκταση των ορίων του μελλοντικού βουλγαρικού κράτους στη Θράκη και στη Μακεδονία βρέθηκαν αντιμέτωποι με την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Η σύγκρουση, η οποία ακολούθησε και εκδηλώθηκε έντονα στις αρχές της δεκαετίας αναστάτωσε τους εξωτερικούς προσανατολισμούς των Ελλήνων. Ο αγώνας με σκοπό την απελευθέρωση και συνένωση των υπόδουλων Ελλήνων σ'ένα ενιαίο κράτος απέκτησε βαθμιαία δύο μέτωπα. Οι Έλληνες εκαλούντο ή να συμμαχήσουν με την Οθωμανική αυτοκρατορία με σκοπό να παρεμποδίσουν τη σλαβική εθνική ιδέα στις διαφιλονικούμενες επαρχίες⁶⁰⁷ ή να συμπράξουν στη δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου, η οποία θα οδηγούσε την κατάλληλη χρονική περίοδο στην κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας στη Βαλκανική.

Στην εσωτερική πολιτική σκηνή, η Βουλή του 1872⁶⁰⁸ είχε τη δυνατότητα να εξαντλήσει την περίοδο ή το μεγαλύτερο μέρος της, εφόσον ο βασιλιάς Γεώργιος δεν καταργούσε την κυβέρνηση Βούλγαρη-Κουμουνδούρου και δεν έφερνε στην εξουσία τον Δεληγιώργη. Στη διάρκεια της Δ' βουλευτικής περιόδου είχε αρχίσει να σχηματίζεται μία «τάξη», η οποία για κύριο, αν όχι αποκλειστικό, σκοπό της είχε την πολιτική. Την «τάξη» αποτελούσαν όσοι κέρδιζαν την εκλογική μάχη και έφταναν στη Βουλή, αλλά και όσοι έμεναν επιλαχόντες. Είναι γεγονός, ότι οι συχνές διαλύσεις της Βουλής ωθούσαν τους πολιτευομένους να συνεργαστούν, προκειμένου να εξασφαλιστεί η άνετη και αδάπανη εκλογή τους. Ο Θ. Ζαΐμης, μάλιστα, υποστήριζε ότι «εις τας πλείστας επαρχίας, οί αντιπρονούντες έδωσαν τας χείρας καί έτέλεσαν όμοφώνως τας έκλογάς. Οί τοιοῦτοι συνδυασμοί βεβαίως, έπιτυγχάνουσιν, άλλ'όταν οί συνδυαζόμενοι έρχονται έν τῷ κοινοβουλίῳ τούτῳ καί ό μέν είς κάθηται είς τήν άκραν άριστεράν, ό δέ έτερος είς τό κέντρον καί ό τρίτος είς την δεξιάν, σῆς έρωτῶ τίς είναι ή γνώμη τῆς επαρχίας τήν όποιάν όφείλει νά έκφράση κατά την έκλογήν τῶν άντιπροσώπων της; Οὐδεμία ιδού, λοιπόν, τό ψεῦδος τῶν συνδυασμῶν, ιδού ή άπάτη καί ή σύνθεσις τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος». Οι υποψήφιοι ζητούσαν να ψηφισθούν και ψηφίζονταν ως συνδυασμός από τοπικούς παράγοντες. Έτσι, είχαν απόλυτη ελευθερία στις κινήσεις του μέσα στη Βουλή.

⁶⁰⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.289

⁶⁰⁸ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.290

Στις 8 Ιουλίου 1872 σχημάτισε κυβέρνηση ο Ε.Δεληγιώργης, ο οποίος μετά από συνεχείς ανασχηματισμούς του υπουργικού συμβουλίου, προχώρησε στην αναστολή των εργασιών της Βουλής. Στις 20 Σεπτεμβρίου 1872 δημοσιεύσε το διάταγμα, το οποίο όριζε ότι η πρώτη σύνοδος της Βουλής τελείωσε, ενώ στις 28 Νοεμβρίου 1872 δημοσιεύθηκε το διάταγμα της διάλυσης της Βουλής. Οι εκλογές ορίστηκε να διεξαχθούν από τις 27 έως 30 Ιανουαρίου 1873. Η νέα Βουλή ξεκίνησε τις εργασίες της στις 14 Φεβρουαρίου 1873, ωστόσο σύνθεσή της δεν εξασφάλιζε την πλειοψηφία στον Δεληγιώργη, ο οποίος αναγκάστηκε να κλείσει τη Βουλή στις 31 Μαρτίου 1873⁶⁰⁹ για σαράντα ημέρες. Στις 21 Ιουλίου 1873 δημοσιεύθηκε διάταγμα, το οποίο όριζε, ότι τελείωσε η πρώτη σύνοδος της Βουλής, η οποία στην πραγματικότητα είχε διαρκέσει λιγότερο από τέσσερις μήνες. Στις 30 Ιανουαρίου 1874⁶¹⁰ ξεκίνησε η δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδο και στις 4 Φεβρουαρίου 1874 ο Ε. Δεληγιώργης αναγκάζεται να παραιτηθεί μετά την εκλογή του προέδρου της Βουλής και της καταψήφισης του δικού του υποψηφίου, του Ιωάννη Ν. Δεληγιάννη.

Το Βουλγαρικό Σχίσμα και η συνακόλουθη σλαβοφοβία, η οποία κατέλαβε την ελληνική κοινή γνώμη σε συνδυασμό με τα γεγονότα στο Δήλεσι και το Λαύριο είχαν ως συνέπεια τη διεθνή απομόνωση της Ελλάδας. Η απομόνωση αυτή και η απογοήτευση από την επιφυλακτική στάση της Σερβίας και της Ρουμανίας⁶¹¹ κατά τη διάρκεια της Κρητικής επανάστασης έστρεψαν την κυβέρνηση της Ελλάδας προς την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ήταν μία στροφή, την οποία ευνοούσε και η Αγγλία, καθώς η κίνηση αυτή αναμενόταν να συμβάλει στην εξομάλυνση των ελληνοβρετανικών σχέσεων μετά τις προστριβές, τις οποίες είχε προαλέσει το επεισόδιο στο Δήλεσι. Την πολιτική αυτή ευνοούσε και ο βασιλιάς Γεώργιος, ο οποίος στήριζε τον εμπνευστή της, Ε. Δεληγιώργη. Ωστόσο, η πολιτική αυτή κίνηση δεν έγινε αποδεκτή από την κοινή γνώμη, η οποία τασσόταν υπέρ της Μεγάλης Ιδέας. Εν τέλει υπερίσχυσε η αλυτρωτική πολιτική, η οποία εκφράστηκε με τη συνεργασία της Ελλάδας με τις άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, την οποία ευνοούσε ο Α. Κουμουνδούρος.

Μετά την παραίτηση του πρωθυπουργού Δ. Δεληγιώργη η αντιπολίτευση αποδέχτηκε ως πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου τον Δ. Βούλγαρη, ο οποίος σχημάτισε κυβέρνηση στις 9 Φεβρουαρίου 1874,⁶¹² ωστόσο ο βασιλιάς Γεώργιος δεν επέτρεψε τη διάλυση της Βουλής. Το γεγονός, όμως, ότι η κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη δεν κατόρθωσε να αποσπάσει την απαιτούμενη πλειοψηφία στη Βουλή οδήγησε τον Δ. Βούλγαρη σε παραίτηση. Ωστόσο, το γεγονός, ότι ο Δ. Δεληγιώργης αρνήθηκε να σχηματίσει εκ νέου κυβέρνηση είχε ως αποτέλεσμα ν'ανακληθεί η παραίτηση του Δ. Βούλγαρη. Η εξέλιξη των γεγονότων είχε ως αποτέλεσμα η Βουλή ν' ασχοληθεί με το θέμα, αν είχε το δικαίωμα ο βασιλιάς να δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε οποίον επιθυμούσε ο ίδιος ή η πλειοψηφία των βουλευτών. Οι διαβουλεύσεις, όμως, δεν οδήγησαν στη σταθεροποίηση της κυβέρνησης του Δ. Βούλγαρη, ο οποίος στις 15 Απριλίου 1874 προβαίνει σε νέα παραίτηση. Το αποτέλεσμα ήταν η διάλυση της Βουλής στις 27 Απριλίου 1874 και η προκήρυξη εκλογών στις 23-26 Ιουνίου 1874. Η διαπίστωση, ότι η σύνθεση της νέας Βουλής ήταν ανάλογη με εκείνη, την οποία είχαν οι προηγούμενες δημιούργησε το εύλογο ερώτημα σχετικά με το νόημα των συχνών διαλύσεων της, καθώς ήταν φανερό, ότι το εκλογικό αποτέλεσμα, ουσιαστικά, δεν προσδιοριζόταν από τη λαϊκή συμπάθεια προς κάποια παράταξη, αλλά από εξωγενείς παράγοντες.

⁶⁰⁹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.290

⁶¹⁰ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ291

⁶¹¹D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.189

⁶¹²ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.290

Στις εκλογές τού 1874 ο Δ. Βούλγαρης απέτυχε ν'αποκτήσει για μία ακόμη φορά την πλειοψηφία της Βουλής. Έτσι, στις 30 Νοεμβρίου 1874⁶¹³ στην ψηφοφορία εγκρίσεως του προϋπολογισμού η κυβέρνηση δεν συγκέντρωσε τις 96 ψήφους, οι οποίες απαιτούνταν. Ωστόσο, ο πρόεδρος της Βουλής Ι. Ζάρκος προχώρησε στην ψήφιση του προϋπολογισμού χωρίς να λογαριάσει τις αντιρρήσεις της αντιπολίτευσης. Η παραβίαση αυτή των κοινοβουλευτικών διαδικασιών οδήγησε στις 2 Δεκεμβρίου 1874 στην αποχώρηση του βουλευτών της αντιπολίτευσης με συνέπεια την επόμενη ημέρα να δημοσιευθεί διάταγμα, το οποίο όριζε το τέλος τής πρώτης κοινοβουλευτικής περιόδου. Μετά τις επαναληπτικές και αναπληρωματικές εκλογές ο Δ. Βούλγαρης εξασφάλισε 10 επιπλέον έδρες. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε τον Δ. Βούλγαρη να συγκαλέσει έκτακτη σύνοδο στη Βουλή, η οποία ξεκίνησε στις 19 Μαρτίου 1874.⁶¹⁴ Η σύνοδος αυτή πραγματοποίησε οκτώ συνεδριάσεις. Η ίδια επικύρωσε τα πρακτικά τής 30^{ης} Νοεμβρίου, ψήφισε τον προϋπολογισμό τού 1875, καθώς επίσης και αρκετά φορολογικά νομοσχέδια. Στις 28 Μαρτίου 1874⁶¹⁵ ο Βούλγαρης με διάταγμά του τερμάτισε τις εργασίες της Βουλής. Ο Δ. Βούλγαρης δεν μπόρεσε να δημιουργήσει αξιόλογη κοινοβουλευτική ομάδα, για το λόγω αυτό επεδίωκε διαρκώς τη διεξαγωγή εκλογών. Ήλπιζε, ότι κάποτε θα κατόρθωνε να κατακτήσει την πολυπόθητη πλειοψηφία.

⁶¹³ΙΕΕ, τ.13,(1977) ,σ.291

⁶¹⁴ΙΕΕ, τ.13,(1977),σ.291

⁶¹⁵ΙΕΕ, τ.13,(1977) ,σ.292

4.ε.Οι Εκκλησιαστικές εξελίξεις κατά την ίδια περίοδο

Στις 21 Ιουλίου 1862⁶¹⁶ ο μητροπολίτης Αθηνών, Μισαήλ Αποστολίδης πεθαίνει αιφνίδια σε ηλικία 73 ετών. Τον διαδέχεται ο Θεόφιλος Βλαχοπαπαδόπουλος. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος, την οποία εκδίδει η Ιερά Σύνοδος στις 14 Αυγούστου 1862. Η εγκύκλιος, η οποία απευθύνεται προς τούς κατά την Έπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτας, Αρχιεπισκόπους και Έπισκόπους και την οποία υπογράφουν ο Αθηνών Θεόφιλος (Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου), ο Οιτύλου Προκόπιος, ο Ύδρας και Σπετσών Νεόφυτος, ο Γυθείου Ιωσήφ και ο Θήρας Ζαχαρίας αναφέρει: «Γνωστοποιείται Ὑμῖν, ὅτι κατά γνωμοδότησιν τῆς Ἱεράς Συνόδου καί ἔγκρισιν τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως μετετέθη προαχθεῖς λόγῳ πνευματικῆς ὠφελείας ὁ Σεβασμιώτατος Αρχιεπίσκοπος Ἀκαρνανίας καί Αἰτωλίας Κύριος Θεόφιλος ἀπό τῆς Αρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ εἰς τήν χηρεύουσα ἀγιωτάτην Μητρόπολιν Ἀθηνῶν, ὡς Μητροπολίτης αὐτῆς.

Ὅθεν ἡ Σύνοδος, κατά τό ἀπό 8 τοῦ ἐνεστῶτος μηνός καί ὑπ'ἀριθ. 5051 πρὸς αὐτήν ἔγγραφον τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ Ὑπουργείου ἀναγγέλλει ὑμῖν τοῦτο πρὸς γνῶσιν ὑμῶν».⁶¹⁷

Ο Θεόφιλος, λοιπόν, διαδέχτηκε τον Μισαήλ στην Αρχιεπισκοπική έδρα των Αθηνών στις 8 Αυγούστου 1862, κατόπιν μεταθέσεως του από την αρχιεπισκοπή Αιτωλοακαρνανίας. Ο Θεόφιλος γεννήθηκε το 1790 στην Πάτρα και έτυχε της αγάπης και της προστασίας του αιμνήστου μητροπολίτη Πατρών Γερμανού (1826).

Μετά το πέρας των εγκυκλίων σπουδών του συνέχισε τις σπουδές του στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης, η οποία λειτουργούσε στην περιοχή της Ξηροκρήνης. Το έτος 1819 χειροτονήθηκε διάκονος και επέστρεψε στην Ελλάδα, όπου συμμετείχε ενεργά στον αγώνα της εθνικής παλλιγενεσίας. Μετά την κοίμηση του μητροπολίτη Πατρών Γερμανού ορίστηκε τοποτηρητής της Επισκοπής Πατρών.⁶¹⁸ Το 1852, μετά την ψήφιση του Καταστατικού νόμου της Εκκλησίας της Ελλάδος, χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Αιτωλοακαρνανίας, την οποία υπηρέτησε για μία δεκαετία, προτού μετατεθεί στη μητρόπολη Αθηνών.

Άσκησε το ποιμαντορικό του έργο στη μητρόπολη Αθηνών περίπου για έντεκα χρόνια, σε μία περίοδο μεγάλων εσωτερικών πολιτικών ανωμαλιών, καθώς δύο μήνες μετά την εκλογή του πραγματοποιήθηκε η έξωση του βασιλιά Όθωνα. Κατά τη δύσκολη εκείνη χρονική περίοδο ο Θεόφιλος, προικισμένος με πολλές χριστιανικές αρετές, με τη γενικότερη συμπεριφορά του αποδείχτηκε «άγγελος ειρήνης» για τις αντιμαχόμενες παρατάξεις. Τον χαρακτήριζε έντονα η αρετή τής ελεημοσύνης, καθώς ήταν άνθρωπος, ο οποίος μεριμνούσε για τους συνανθρώπους του, ωστόσο το 1866⁶¹⁹ δημοσιεύονται βδελυροί λίβελλοι, αποκυήματα εσχάτης κακοήθειας, οι οποίοι αποσκοπούν στο ν'αμαυρώσουν την εικόνα του, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα.

Η περίοδος της βασιλίας του Όθωνα σηματοδεύτηκε από ποικίλες στάσεις και συνωμοσίες διαφόρων τοπικών παραγόντων, υποκινουμένων, κατά κύριο λόγο, από τους διπλωματικούς αντιπροσώπους των τότε μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Τελικά, το οθωνικό καθεστώς τερματίστηκε με την έκπτωση του Όθωνα από το θρόνο στις 10 Οκτωβρίου 1862.

Την έκπτωση του Όθωνα ακολούθησε η περίοδος της Μεσοβασιλείας. Τον Μάρτιο του 1863⁶²⁰ συνήλθε στην Αθήνα η Β Έθνοσυνέλευση, η οποία εξέλεξε το νέο βασιλιά

⁶¹⁶Χ.Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.83

⁶¹⁷Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901,σ.128-129

⁶¹⁸Χ.Παπαδόπουλος,ό.π, σ.83

⁶¹⁹Χ.Παπαδόπουλος,ό.π, σ.84

⁶²⁰ΙΕΕ,τ.13(1977),σ.225

των Ελλήνων. Ωστόσο, η Οθωνική νοοτροπία παρέμβασης στα θέματα της Εκκλησίας δεν είχε ατονήσει. Ο πληρεξούσιος της Ευρυτανίας στην Εθνοσυνέλευση, Γεώργιος Τσιτσάρας διεκτραγώδησε με υπόμνημά του τα προκληθέντα δεινά στην ελλαδική Εκκλησία από το 1833 έως το 1862, προτρέποντάς την να καταστεί ανεξάρτητη από τις πολιτικές επεμβάσεις, προκειμένου να αποσοβηθεί η «θρησκευτική φθίση», η οποία «καταβρώσκει τά σπλάχνα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας» με τους νόμους Σ΄ και ΣΑ΄ του Σταύρου Βλάχου,⁶²¹ οι οποίοι ήταν αντίθετοι ως προς το πνεύμα των ιερών κανόνων και των ελληνικών παραδόσεων. Ωστόσο, η στάση της πολιτείας δεν μεταβλήθηκε ούτε στο ελάχιστο. Παράδειγμα αποτελεί ο νόμος «Περί ἐκποίησης τῶν ἐθνικῶν ἐπισκοπικῶν καὶ τῶν εἰς διαλελυμένας μονὰς ἀνηκόντων φθαρτῶν κτημάτων»,⁶²² ο οποίος αποτελείτο από δώδεκα άρθρα και ο οποίος εκδόθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1863, προσυπογραφόμενος από τον αρμόδιο υπουργό Δ. Δρόσο και τον βασιλιά Γεώργιο. Σύμφωνα, με αυτό το νόμο εκποιούνταν και πάλι σε εμπόρους εκκλησιαστικά κειμήλια, άγια σκεύη και άλλα ιερά αντικείμενα τέχνης, τα οποία είχαν αποσπαστεί από μοναστηριακά σκευοφυλάκια και από ιερούς ναούς. Ο συγκεκριμένος νόμος προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες, καθώς συνιστούσε επανάληψη ενός βέβηλου σκηνικού, το οποίο είχε διαδραματιστεί πριν από τριάντα χρόνια.

Η εκλογή στο θρόνο της Ελλάδας στις 30 Μαρτίου 1863 του υιού του διαδόχου της Δανίας, πρίγκιπα Γεωργίου, ο οποίος ήταν λουθηρανός ως προς το δόγμα και την άφιξή του στην Αθήνα στις 30 Οκτωβρίου 1863 δημιούργησε νέες προσδοκίες για τους Ορθόδοξους. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος, την οποία εξέδωσε η Ιερά Σύνοδος στις 27 Μαρτίου 1863⁶²³ με τίτλο «Περί τοῦ πῶς δεῖ μνημονεύειν τοῦ ὀνόματος τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Α΄», την οποία υπογράφει ο πρόεδρος Αθηνών Θεόφιλος, ο Αργολίδος Γεράσιμος, ο Φθιώτιδος Καλλίνικος, ο Οιτύλου Προκόπιος και ο Ύδρας και Σπετσων Νεόφυτος. Η εγκύκλιος αναφέρει απευθυνόμενη προς τούς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας. «Προσκαλεῖσθε νά διατάξητε τελεταῖς τοῦ ὀνόματος τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος κατά τόν ἐφεξῆς τρόπον, καί τοῦτο ἐπί τοῦ παρόντος, μέχρι οὗ κατονησθῶσιν ὀριστικῶς τά περί τούτου: Α. Ἐν τοῖς εἰρηνικοῖς: Ὑπέρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καί φιλοχρίστου ἡμῶν Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α΄. Β. Ἐν τῇ ἐκτενεῖ: Ἐτι δεόμεθα ὑπέρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καί φιλοχρίστου ἡμῶν Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α΄ και Γ. Τοῦ Θεοσεβεστάτου καί φιλοχρίστου ἡμῶν Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α΄ καί πάντων τῶν εὐσεβῶν κτλ. μνησθεῖη. Μετά δέ τόν τρισάγιον ὕμνον, θέλει ψάλλεσθαι, ὡς καί μέχρι τοῦδε, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἡ Βασιλική φήμη, ὑπό τό ὄνομα Γεωργίου τοῦ Α΄. Πολυχρόνιον ποιῆσαι κτλ Γεώργιον τόν Α΄. Οὕτω θέλει μνημονεύει καί ὑμεῖς ἐν ταῖς ἱεραῖς ὑμῶν τελεταῖς, καί ταῦτα μέχρι δευτέρας Διαταγῆς».

Ο νέος μονάρχης, γνώστης της επιθυμίας του ελληνικού λαού ο μελλοντικός ηγεμόνας να είναι ορθόδοξος στο πρώτο μήνυμά του δεσμεύτηκε, ότι τα παιδιά, τα οποία θα προέκυπταν από το γάμο του θα ανατρέφονταν σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα. Η δήλωση αυτή προσανατόλισε εν μέρει και το δόγμα της μέλλουσας βασίλισσας, στοιχείο το οποίο δεν άργησε να εκδηλωθεί με την αναζήτηση συζύγου προερχομένη από την ορθόδοξη τσαρική αυλή. Η δέσμευση, όμως, αυτή προβλημάτισε τους Ρωμαιοκαθολικούς, οι οποίοι ζούσαν στα πλαίσια της ελληνικής επικράτειας και ζήτησαν οδηγίες από την Αγία Έδρα, εάν επιτρέπεται να εύχονται στους ναούς τους για την ευτυχία του ορθόδοξου γι'αυτούς αρχηγού του ελληνικού κράτους. Η Ρώμη απάντησε δίνοντας τις συμφέρουσες για τους ίδιους τους Λατίνους οδηγίες.⁶²⁴

⁶²¹Κ.Οκονόμος, *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τ.2, Αθήνα1864,σ.660

⁶²²Σ.Γιαννόπουλος, *Σύλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901,σ.767

⁶²³Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.612

⁶²⁴Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*,τ.2, Αθήνα 2009, σ.146

Την ίδια περίοδο οι εμφύλιες έριδες στην Ελλάδα παίρνουν τεράστιες διαστάσεις, καθώς σημειώνονται αιματηρές συγκρούσεις ανάμεσα σε Ορεινούς και Πεδινούς. Η Ιερά Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας αντιλαμβανόμενη τον ποιμαντικό της ρόλο, τον οποίο καλείται να διαδραματίσει κατά την κρίσιμη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται η χώρα αποστέλλει εγκύκλιο προς τούς κατά τήν επικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ίεράρχας στις 11 Ιανουαρίου 1863, η οποία τιτλοφορείται «Περί όμονοίας, ειρήνης και αδελφικής αγάπης»⁶²⁵ και την υπογράφουν ο πρόεδρος της Συνόδου Αθηνών Θεόφιλος, ο Αργολίδος Γεράσιμος, ο Φθιώτιδος Καλλίνικος, ο Οιτύλου Προκόπιος και ο Ύδρας και Σπετσών Νεόφυτος. Η συγκεκριμένη εγκύκλιος αναφέρει: «Τό ύπουργεϊόν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἐπέστειλε ἤδη πρός ὑμᾶς ἐγκύκλιον ἀπό 20 παρεληλυθότος μηνός καί ἔτους, καί ὑπ' ἀριθ. 1986, ἀναθέμενον ὑμῖν τήν διά τῆς πνευματικῆς ὑμῶν δυνάμεως καί ἐπιρροῆς καθησύχασιν τῶν τυχόν διερεθισμένων πνευμάτων τῶν ὑπό τήν ὑμετέραν ποιμαντορίαν τελούντων χριστιανῶν.

Καί ἡ Σύνοδος ἄσβεστον ἔχει τόν πόθον, ὅπως εὐδοθῆ καί εἰς τό ποθούμενον ἀπολήξῃ τέλος ἡ θεία συνάρσει γενομένη πολιτική μεταβολή, ἣτις δι' ἀναιμάκτου ἐθνικῆς ἰσχύος ἰδρυθεῖσα, καί ἀπό πάσης τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀσπασθεῖσα, καί εὐβαίνουσα λαμπρόν καί εὐκλεές μέλλον ἅπασι τοῖς Ἑλλησι καί ἀπογόνοις αὐτῶν ὑπόσχεται.

Ἄλλ' ὅμως ἡ Σύνοδος ἐν τῇ μητρικῇ αὐτῆς στοργῇ ἐνδοιάζει, μήποτε διά τῶν φύσει ἀναποσπάστων τῇ ἀνθρωπίνῃ ἀδυναμίᾳ διχονοιῶν, ἀντιζηλίας, φιλοδοξίας, ἐχθρικῆς ἀντεκδικήσεως καί παντός εἶδους σατανικῶν ζιζανίων παρεμβληθῆ πρόσκομμα εἰς τήν τελείαν εὐδόωσιν τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἔργου, ὀργισθεῖς δ' ὁ Κύριος ἀποστρέψῃ τό πρόσωπον αὐτοῦ ἀφ' ἡμῶν καί ἀποστερήσῃ τό ἔθνος τῆς κραταιᾶς αὐτοῦ προστασίας, ἥς ἄνευ καί τῶν ἀγαθῶν ἡμῶν ἐλπίδων ἀδύνατον ἐπιτυχεῖν, καί εἰς φοβερόν ἄβυσσον δυστυχιῶν καταβυθιζόμεθα.

Διά τοῦτο ἡ Σύνοδος τῇ Θεῷ ἀντιλήψει ἐρειδομένη καί εἰς τήν ἀρωγήν τῆς Θεοτάτης θρησκείας καί τῆς μητρός ἡμῶν ἐκκλησίας πεποιθυῖα, κατόπιν τῆς ὑπουργικῆς ἐγκυκλίου προσκαλεῖ καί αὕτη πάντας ὑμᾶς καί δι' ὑμῶν ἅπαντα τόν Ἑλληνικόν κληρον, ἵνα παντί σθένει διά τῶν ὑμετέρων διδασκῶν, λόγων καί πατρικῶν παραινέσεων, καί διά τῆς ἐπ' ἄμβωνος ἱεραῶς διδασκαλίας τῶν Ἱεροκρητύκων συντελέσητε εἰς τήν παγίωσιν τῆς τάξεως εἰς κατάσβεςιν καί ἐξάλειψιν τῶν παθῶν, πάσης ἐχθροπραξίας καί ἀντεκδικήσεως μεταξύ τοῦ λογικοῦ ὑμῶν ποιμνίου, ἵνα διατελῆ ἐν ἀδελφικῇ ἀγάπῃ καί όμονοίᾳ ἀληθεῖ πατριωτισμῶ καί καθαρᾷ αὐταπαρνήσει, ἵνα σέβηται τά καθεστῶτα καί πείθεται εἰς τόν Νόμον καί εἰς τούς λειτουργούς αὐτοῦ ἐπ' ἀγαθῶ τῆς φίλης Πατρίδος, ὅπως οὕτω τῇ θείᾳ συνάρσει καί τῇ ἐθνικῇ ἀρετῇ καταντήσωμεν εὐχερῶς, ἀσφαλῶς καί ταχέως εἰς ὃ εὐελπιζόμεθα τέλος ἀγαθόν.

Ἐπί τέλους οὐδόλως διστάζει ἡ Σύνοδος, ὅτι, ὡς ἐν τῷ ὑπέρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἱερῷ ἀγῶνι ὁ ἑλληνικός κληρος μετά τοῦ λαοῦ ἀκαμάτως ἠγωνίσθη καί λαμπρόν ἐκομίσατο τῆς φιλοπατρίας αὐτοῦ τόν στέφανον, οὕτω καί νῦν ἐν ταῖς σημεριναῖς τῆς πατρίδος περιστάσεσι, δέν θέλει μείνει ξένος καί ἀδιάφορος, ἀλλά τό καθ' ἑαυτόν παντί σθένει δι' ἔργον καί λόγον ἐν ταῖς Ἱεραῖς Ἐκκλησίαις καί ἀλλαχοῦ θέλει συντελέσει εἰς τήν εὐτυχῆ τῆς φιλάτης ἡμῶν πατρίδος ἀποκατάστασιν, καί δικαιώσει οὕτω τās προσδοκίας τῆς Σεβ. Κυβερνήσεως, τῆς Συνόδου καί τοῦ ἔθνους ὀλοκλήρου.»⁶²⁶

Ὡστόσο, ἡ κατάσταση στη χώρα και ειδικά στην πρωτεύουσα εξελίχθηκε σταδιακά σε αναρχία, την οποία υποβοηθούσε η έξαρση της ἤδη ανθηρῆς ληστείας. Από τους

⁶²⁵ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.383

⁶²⁶ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.383-384

γνωστότερους και πιο επικίνδυνους ληστές ήταν ο Κυριάκος, ο οποίος είχε αποφυλακιστεί από το Μενδρεσέ τη νύχτα της 10^{ης} Οκτωβρίου και ο οποίος ήταν οπαδός των Πεδινών, εξαιτίας του μίσους του προς τον Αττικάρχη πολιτικό Δ. Καλλιφρονά, ο οποίος ως υπουργός των Εσωτερικών παλαιότερα είχε καταδιώξει τη ληστεία. Ο Κυριάκος ήταν αρχηγός πολυμελούς συμμορίας και το πεδίο της δράσης του αφορούσε, βασικά, τα χωριά της Αττικής έως τις παρυφές της μικρής τότε Αθήνας. Στις 17 Ιανουαρίου 1863, ύστερα από καταδίωξή του από χωροφύλακες στη θέση Σταυρός του Υμηττού, οι ληστές παραδόθηκαν με όρο να διατηρήσουν τον οπλισμό τους και στη συνέχεια οδηγήθηκαν στην Αθήνα.

Όμως, πρωτού φτάσουν, ο Κυριάκος εκμεταλλεύτηκε μία ολιγόλεπτη στάση των συνοδών χωροφυλάκων στη Μονή των Ασωμάτων (Πετράκη), η οποία βρισκόταν εκείνη την εποχή έξω από την κατοικημένη περιοχή της πόλης των Αθηνών, και οχυρώθηκε με τους άντρες του στα κελιά των μοναχών ξεκινώντας αψιμαχίες με τους χωροφύλακες. Η παραδοχή του όρου παράδοσης των ληστών, καθώς και διαφυγή τους δημιούργησαν εκείνη την εποχή στην κοινή γνώμη την υποψία, ότι υπήρξε συνωμοσία, προκειμένου να εισέλθουν οι ληστές στην πρωτεύουσα και να συνδράμουν τους Πεδινούς, όπως και τελικά συνέβη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο υπουργός των Στρατιωτικών διέταξε το διοικητή της μοιραρχίας χωροφυλακής της Αθήνας, ταγματάρχη Νικόλαο Τζαλακώστα⁶²⁷ και το διοικητή του 6^{ου} τάγματος πεζικού υπολοχαγό, Πέτρο Λεωτσάκο, φανατικό οπαδό των Πεδινών, καθώς και άλλες δυνάμεις πυροβολικού και ιππικού να κινηθούν εναντίον του οχυρωμένου Κυριάκου και να τον συλλάβουν. Καθώς, η επιχείρηση θεωρήθηκε εύκολη και προμηνυόταν θεαματική πλήθος κόσμου είχε συγκεντρωθεί στην περιοχή πλησίον της Μονής, προκειμένου να παρακολουθήσει τη σύλληψη του αρχιληστή και έγινε μάρτυρας ενός τελείως απροσδόκητου θεάματος, καθώς οι πολιορκητές συμφιλιάθηκαν με τους πολιορκημένους,⁶²⁸ ενώ οι λίγοι νομιμόφρονες χωροφύλακες εξουδετερώθηκαν από τους στρατιώτες, οι οποίοι υπάκουαν την «πεδινή» πολιτική ηγεσία.

Τα θλιβερά αυτά γεγονότα, τα οποία διαδραματίστηκαν εντός και εκτός της Μονής Ασωμάτων, σε συνδυασμό με το γεγονός, ότι το μοναστήρι αποτέλεσε πεδίο πολιτικών συγκρούσεων, οι οποίες οδήγησαν ακόμη και στην ένοπλη σύρραξη προβλημάτισε έντονα την Ιερά Σύνοδο, η οποία ύστερα από τέσσερις ημέρες, στις 21 Ιουνίου 1863⁶²⁹ εξέδωσε εγκύκλιο με τίτλο «Περί όμονοιās καί αγάπης», η οποία απευθυνόταν προς άπαντας τούς πληρεξουσίους του Έθνους, τούς ανωτέρους στρατιωτικούς και πολιτικούς και την έθνοφυλακήν.

Η εν λόγω εγκύκλιος ανέφερε: «Ειρήνην αφίημι υμῖν, ειρήνην τήν ἐμήν δίδωμι υμῖν ἐνετείλατο ὁ Σωτήρ ἡμῶν καταλείπων τόν κόσμον πρός ἅπαντας τούς εἰς αὐτόν πιστεύοντας». Δεινά ἀξιοθρήνητα καί σπαραξικάρδια διαδραματίζονται πρό τριῶν ἡμερῶν ἐν τῇ πόλει ταῦτη συγκινοῦντα καί τήν πλέον ἀνάλητον καρδίαν.

Τά δεινά ταῦτα εἰσίν, ὡς μή ὄφειλεν, ὁ ἐκραγεῖς ἐμφύλιος πόλεμος, οὗ θύματα πολλά ἀδελφῶν ἀθῶων χριστιανῶν ἐγένοντο. Ἄπαν τό ἔθνος καί ἡ Ἐκκλησία θρηνεῖ διά τήν μεγάλην ταύτην συμφοράν, ἥτις ἔφερε τό πολυπαθές υμῶν Ἔθνος εἰς τό χεῖλος τῆς ἀβύσσου. Ὅτι τό γινόμενον τοῦτο εἶναι καί ἀντιχριστιανικόν καί ἀντεθνικόν καί ἀντιπολιτικόν, καί καταστρεπτικόν τῶν τιμαλφεστέρων τῆς Πατρίδος συμφερόντων ἐν ταῖς κρισιμωτάταις ταῦταις σιγαῖς, καθ' ἃς ὁλος ὁ κόσμος ἔχει ἐστραμμένα τά βλέμματα αὐτῶν πρός ἡμᾶς, καί καθ' ἃς ἡ μέλλουσα εὐδαιμονία ἢ κακοδαιμονία τῶν τέκνων ἡμῶν καί τῆς πατρίδος ὅλης ἀποφασίζεται, πιστεύομεν, ὅτι οὐδεὶς ἔχει ἀνάγκην ν' ἀκούσῃ τοῦτο παρά τῆς πενθούσης Ἐκκλησίας. Ὁκτώ μῆνες παρῆλθον ἀπό τῆς

⁶²⁷ IEE, τ.13(1977),σ.228

⁶²⁸ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901,σ.388

ἐνδόξου καὶ ἀναιμάκτου πολιτικῆς ἡμῶν μεταβολῆς, καὶ ἡ διαγωγή ἡμῶν ἐφείλκυσε τὴν ἀγάπην καὶ τὸν ἔπαινον τῆς Εὐρώπης ὅλης. Ἄλλ' ἤδη, φεῦ! ὅτε ὁ Ἡγεμῶν ἡμῶν ἔστιν ἐπὶ θύραις, διὰ τῆς ἔμφρονος ἡμῶν διαγωγῆς καὶ τῆς συνετῆς πολιτικῆς ὀφειλομένον νὰ ἐπιθέσωμεν τὴν κορωνίδα τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος, βάσκανος ὀφθαλμὸς καὶ κακὸς δαίμων, ἐπενήργησε νὰ μολύνωμεν διὰ τῆς χύσεως ἀδελφικοῦ αἵματος τὴν ἀμόλυντον ἐπανάστασίν μας, καὶ τοῦτο ἐντὸς τῆς Πρωτευούσης, ἣτις ἔδωκεν ἕως ἐσχάτως τὸ παράδειγμα τῆς τάξεως ἐφ' ὅλου τοῦ Κράτους, καὶ οὕτω νὰ ἐπισύρωμεν τὴν καθ' ἡμῶν ἀποστροφήν καὶ τὸ μῖσος τῶν εὐεργετῶν φίλος τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὁ μὴ γένοιτο! τὴν θεῖαν ἐγκατάλειψιν.

Διὸ ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀναγνωρίζουσα, ὅτι πάντα τὰ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατρίδος ἐμπνέονται ὑπὸ τῆς αὐτῆς βαθείας λύπης διὰ τὰ δυστυχήματα ταῦτα, καὶ ὑπὸ ἀγνῶν καὶ πατριωτικῶν ἀκραιφνῶν αἰσθημάτων, προτρέπει, παρακαλεῖ καὶ δέεται πάντων, ἵνα ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ, ἐν ὀνόματι τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος ἀπαξάπαντες εἰς ἡν συνελθόντες καὶ τὰς ἀράς τῶν ἐπερχομένων γενεῶν ὑπ' ὄψιν λαβόντες, ὁμονοήσατε πάντες, καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ, καὶ ἀδελφικῇ ἀγάπῃ θέσητε τέρμα εἰς τὰς θλιβεράς σκηνάς καὶ σώσητε τὴν εἰς τὸ χεῖλος τῆς ἀβύσσου εὐρισκομένην Πατρίδα, ὅπως ἔξετε παρά Θεοῦ τὴν ἀμοιβὴν καὶ τὰς εὐλογίας τῶν ἐπιγόνων.

Ταῦτα θερμῶς ἐπιθυμοῦσα καὶ εὐχομένη ἡ Ἐκκλησία, ἐπικαλεῖται τὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν καὶ τὴν ἀντίληψιν, ἵνα ἐπισκευάσῃ καὶ ἐνισχύσῃ πάντας ὑμᾶς εἰς τὸ ἐθνοσωτήριον τοῦτο ἔργον».

Τελικὰ, ἡ ἐκρυθμὴ κατάστασις, ἡ ὁποία επικράτησε στὴν πρωτεύουσα γιὰ δύο ἡμέρες, ὀδηγεῖται σὲ ἐξομάλυνση, καθὼς με παρέμβαση τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν καὶ προέδρου τῆς Ἱεράς Συνόδου, Θεοφίλου, κατόπιν ἐκκλησίας τοῦ Δ. Κυριακοῦ ἐπιτυγχάνεται ἀμεση κατάπαυσις τῶν ἐχθροπραξιῶν.

Ἡ Ἱερά Σύνοδος ικανοποιημένη με τὴ θετικὴ ἐκβασις τῶν γεγονότων καὶ με τὸν ἐρχομὸ τοῦ Γεωργίου ἐκδίδει ἐγκύκλιον στις 4 Νοεμβρίου 1863, ἡ ὁποία καὶ πάλι τιτλοφορεῖται «Περὶ ἀγάπης καὶ ὁμονοίας» καὶ ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας τοὺς κατὰ τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας. Τὴν ἐγκύκλιον υπογράφουν ὁ πρόεδρος τῆς Ἱεράς Συνόδου Θεόφιλος, ὁ Ἀργολίδος Γεράσιμος, ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος, ὁ Χαλκίδος Καλλίνικος καὶ ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεοφάνης. Ἡ ἐγκύκλιος ἀναφέρει: «Ὁ σάλος τῆς δεινῆς δοκιμασίας, ἣν ὀλόκληρο τὸ ἔθνος κατ' ἀνάγκην ὑπέστη, ὅπως ἐξέβλη τῆς ἐπὶ πολλὰ ἔτη καταμαραινούσης αὐτῆς καχεξίας, παρῆλθεν ἤδη.

Ὁ Πανάγαθος Θεὸς ἐκ πολλῶν καὶ μεγάλων συμφορῶν καὶ κινδύνων διασώσας τὴν πατρίδα, ἠδύοκῃσεν ἀφάτῳ ἑλέει, ἵνα ἐπιστέψῃ τὸ ἔργον τῆς μεταβολῆς, ἀποστέλλων αὐτῇ Βασιλέα ἀγαθόν, πλήρη ζήλου διὰ τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πατρίδος καὶ πρότυπον ἠθικῆς καὶ χριστιανικῶν ἀρετῶν. Τὰ πράγματα ἤδη μετὰ τὴν σύστασιν τῆς παρ' αὐτοῦ κληθείσης συνταγματικῆς Κυβερνήσεως ἀναλαμβάνουσι τὴν φυσικὴν αὐτῶν θέσιν καὶ τάξιν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς διαταραχθείσης πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς κανονικότητος ἐν τῇ κοινῶνίᾳ, ὅσον λυσιτελές εἰς τὴν τοῦ λαοῦ εὐτυχίαν ὑπάρχει, τοσοῦτον δυσχερές εἰς τὴν πραγματοποιήσιν αὐτοῦ ἀποβαίνει, καὶ εἰς τὸ ὅποῖον πᾶσα τάξις ἀνθρώπων, ἰδίως δὲ ἡ ἐκκλησία ὀφείλει νὰ συντελέσῃ, διὰ τοῦτο ἡ Σύνοδος, τὴν ἄμετρον εὐχαριστίαν τῷ δοτῆρι τῶν ἀγαθῶν τούτων ἀναπέμπουσα καθῆκον ἑαυτῆς θεωρεῖ, ἵνα προτρέψῃ δι' ὑμῶν τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα τῶν πιστῶν, ὅπως παραδώσῃ εἰς λήθην τὰ ἐκ τῆς παρελθούσης ἀνωμαλίας γεννηθέντα πάθη καὶ μίση, καὶ ἀντεκδικήσεις, καὶ ἀναλάβῃ τὸν ἐγνωσμένον αὐτὸν ζῆλον πρὸς τε τὴν εὐσεβείαν καὶ τὴν ἠθικὴν.

Ὅθεν ἐντέλλεται ὑμῖν ἡ Σύνοδος, ὅπως ἀνακοινοῦντες τὴν παροῦσαν εἰς τοὺς ὑφ' ὑμᾶς χριστιανούς, παραστήσητε αὐτοῖς τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, ἣτις εἶναι πηγὴ καὶ ρίζα παντός ἀγαθοῦ ἐν

ἀνθρώποις, τῆς κατ' ἰδίαν προσευχῆς καὶ τῆς ὀφειλομένης κοινῆς λατρείας ἐν τοῖς ἱεροῖς Ναοῖς, τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας πρὸς τὰς καθισταμένας ἀρχάς, καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ σεβασμοῦ εἰς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ὁποίων πᾶν δίκαιον ἀποδίδεται, καὶ ὑπὸ τῶν ὁποίων πᾶσα κακία τιμωρεῖται. Νὰ παραστήσητε προσέτι αὐτοῖς ὅποια δυστυχήματα γεννῶσιν εἰς τὴν κοινωνίαν ἢ ἀρπαγή, ἢ κλοπή, τό ψεῦδος, ἢ ἀπάτη, ἢ ψευδορκία, ἢ ἐπιορκία, ἢ παραβίασις τῆς τιμῆς καὶ τῆς ιδιοκτησίας τοῦ πλησίον, καὶ αἱ ἄλλαι κακίαι, καταδεικνύοντες συνάμα καὶ τὰς εἰς τοὺς ἐργάτας τούτων ἐπακολουθούσας ὀλεθρίας συνεπειάς, καὶ ἀπαξιαπλῶς, ὅτι ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ ὕλική πρόοδος καὶ εὐτυχία πάντων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῶν νόμων καὶ τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν.

Οὕτω δὲ πράττοντες, καὶ τῷ Θεῷ εὐαρεστοῦμεν τὴν χάριν καὶ εὐλογία ἀυτοῦ ἐπὶ τῶν ἔργων ἡμῶν ἐπισπῶντες, καὶ τὴν ἀγαθὴν καρδίαν τοῦ Σεπτοῦ Βασιλέως ἡμῶν εὐφραίνομεν, καὶ τὴν γλυκυτάτην ἡμῶν Πατρίδα ἐνδοξον καὶ εὐτυχῆ καθιστῶμεν.»⁶³⁰

Στο μεταξύ, τον Μάιο του 1864, η βασίλισσα της Αγγλίας, Βικτωρία, δώρησε την εδαφική κυριότητα του βρετανικού στέμματος ἐπὶ των Ἐπτανήσων στο ελληνικὸ κράτος. Ἡ Ἐκκλησία, ὅμως, των Ἰονίων Νήσων ἀνήκε ἀπὸ το 733 στην κανονικὴ δικαιοδοσία τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς Ἐπτανήσου, ἐνῶ ἦταν πρόμαχοι τοῦ ἐθνικοῦ πόθου τῆς ἐνώσεως με τὴν Ελλάδα, ἀντιμετώπιζαν με μεγάλο δυσταγμὸ τὴν ἐνσωμάτωση των μητροπόλεων τους στην Ἑλλάδική αυτοκέφαλη Ἐκκλησία, ἐξαιτίας των δυσμενῶν καταστάσεων, οἱ ὁποῖες προέκυψαν γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν ἐκδόση δεσμευτικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι τὴν κατέστησαν ὑποχέριο τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Μάλιστα, κατὰ τις συζητήσεις γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ νέου Συντάγματος τὸ Νοέμβριο τοῦ 1864, ὁ καθηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Συνταγματικοῦ καὶ Διεθνούς Δικαίου καὶ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἐμμανουὴλ Κόκκινος⁶³¹ ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι οἱ νόμοι Σ' καὶ ΣΑ' εἶναι «τελειῶς ἀντικανονικοὶ καὶ ἐπομένως ἀντισυνταγματικοί», ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι παραβίαζαν δύο βασικοὺς ὅρους τῆς δότης ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως αυτοκεφαλίας καὶ ζήτησε τὴν ἀμεση κατάργησή τους. Οἱ ὅροι αὐτοῖ τοῦ Τόμου τοῦ 1850 εἶναι οἱ ἐξῆς: Πρῶτον, ὅτι ἡ διοίκησις τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας θὰ ἀσκεῖται «κατὰ τοὺς θεῖους καὶ ἱεροὺς κανόνες» καὶ δεῦτερον, ὅτι ἡ τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις θὰ ἐνεργεῖται «ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως».⁶³² Τὴ θέση αὐτὴ ὑποστήριζαν διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὴ συνέχισις τῆς υποτίμησις τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ πολλοὶ ἄλλοι πληρεξούσιοι ὅπως ὁ Ἀθανάσιος Χ. Ροντήρης καὶ ὁ Σωκράτης Π. Πετμεζάς.⁶³³ Ἡ ἐντονη κριτικὴ κατὰ τῆς νομοθεσίας «Περὶ τῆς Ἐκκλησίας» τοῦ οθωνικοῦ καθεστώτος στις ἐργασίες τῆς Β' Ἐθνοσυνέλευσις συντέλεσε, προκειμένου νὰ κατακριθῶν γιὰ μίᾳ ἀκόμη φορᾶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ κράτους στὰ ἐκκλησιαστικὰ δρώμενα. Με εἰδικό, μάλιστα, ψήφισμά τῆς δόθηκε ἡ ἐντολὴ στὴ νομοθετικὴ ἐξουσία νὰ μεταβάλλει τοὺς υφισταμένους νόμους ἐναρμονίζοντας τὶς διατάξεις τους με τοὺς ἱεροὺς κανόνες.

Τὸ νέο συνταγματικὸ πνεῦμα ἐπέβαλε τὴν επέκτασις των ἰσχυόντων νόμων γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους κληρικούς καὶ στο λατινικὸ κλήρο των Κυκλάδων. Ἐτσι, προτάθηκε ἡ διευκρίνισις στο 2^ο ἄρθρο τοῦ Συντάγματος, ὅτι «οἱ ἀρχιεπίσκοποι, οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας πρέπει νὰ εἶναι Ἕλληνες ὑπήκοοι», δεδομένου ὅτι οἱ τότε λατῖνοι ἀρχιερεῖς ἦταν κυρίως ἰταλικῆς ἐθνικότητος,⁶³⁴ στοιχείο, τὸ ὁποῖο ὑποτιμοῦσε τὸν ἐλληνικὴς καταγωγῆς κλήρο, ὁ ὁποῖος διακριτικὰ ἐξέφραζε τὴ

⁶³⁰ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.389

⁶³¹ Α.Πανώτης, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Ἀθήνα 2009, σ.147

⁶³² Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.38

⁶³³ Α.Πανώτης, ὁ.π., σ.148

⁶³⁴ Ι.Ασημάκης, *Ἡ πορεία των σχέσεων Ἑλλάδος καὶ Ἁγίας Ἐδρας (1820-1980)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ.377

δυσφορία του. Το θέμα της υπηκοότητας των ιεραρχών αποτελούσε, ήδη, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθοριστικό παράγοντα για την άσκηση των εκκλησιαστικών διοικητικών καθηκόντων, όπως διατυπώθηκε και στους Εθνικούς Κανονισμούς.⁶³⁵ Το σημείο, όμως, στο οποίο προκλήθηκε ζήτημα ήταν ο τρόπος εκλογής των λατίνων επισκόπων. Το ελληνικό κράτος επιθυμούσε ν' επεκτείνει την πρόσφατη διάταξη ελέγχου των χειροτονιών,⁶³⁶ το οποίο ίσχυε για τους ορθοδόξους και τους λατίνους αρχιερείς. Το γεγονός, όμως, αυτό ανέτρεπε την επικρατούσα για αιώνες θέση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, σύμφωνα με την οποία οι χειροτονίες των ρωμαιοκαθολικών αρχιερέων συνιστούσε κανονικό δικαίωμα μόνο του Πάπα. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε έντονο διπλωματικό παρασκήνιο εκ μέρους της Γαλλίας, με σκοπό τη ματαίωση κάθε είδους διάταξης, η οποία θ' αναιρούσε το πνεύμα προστασίας των εκκλησιαστικών δικαιωμάτων των Ρωμαιοκαθολικών της Ελλάδας, τα οποία είχαν κατοχυρωθεί από το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830. Το πρωτόκολλο αυτό είχε, μάλιστα, πρόσφατα επισφραγιστεί, κατά την πράξη ενσωμάτωσης των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα.⁶³⁷

Οι Έλληνες ρωμαιοκαθολικοί δεν έπαυαν να διεκδικούν από το ελληνικό κράτος τα δικαιώματα, τα οποία είχαν στο κράτος του σουλτάνου, με την εγγύηση, βέβαια, της Γαλλίας, κυρίως αυτή την περίοδο κατά την οποία εξέλειπε η προστασία του ομοδόξου του μονάρχη και που η εναντίον του επανάσταση έφερε στα ανάκτορα τον διαμαρτυρόμενο άνακτα. Τελικά, ψηφίστηκε από την Εθνοσυνέλευση η τροπολογία, η οποία επέβαλε τις ισχύουσες διατάξεις περί ελληνικής υπηκοότητας των ορθοδόξων και στους λατίνους κληρικούς με την εξής διατύπωση: «Οί λειτουργοί όλων τῶν ἀναγνωρισμένων θρησκευμάτων ὑπόκεινται στήν ἴδια ἐπίβλεψη -ἐπίτηρηση τοῦ κράτους πού ἔχουν καί οἱ λειτουργοί τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας».⁶³⁸

Στις 26 Μαΐου 1865, μετά τη δημοσίευση του νέου Συντάγματος στις 17 Νοεμβρίου 1864, και καθώς στο 108^ο άρθρο του παρέχεται το δικαίωμα αναθεώρησης αντισυνταγματικών νόμων, η Ιερά Σύνοδος υπέβαλε στην κυβέρνηση δύο νέα νομοσχέδια, το «Περί ἐπισκοπῶν καί ἐπισκόπων» και το «Περί κανονισμοῦ μοναστηρίων»,⁶³⁹ με την ελπίδα αντικατάστασης των αντισυνταγματικών νόμων Σ' και ΣΑ' του 1852. Ωστόσο, τα νομοσχέδια αυτά παρέμειναν χωρίς απάντηση. Οι συνοδικοί ιεράρχες αναγκάστηκαν να επανέλθουν το 1868, μετά από δύο χρόνια, με μία νέα έκθεση επί του Καταστατικού Χάρτη και πάλι όμως χωρίς κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, εξαιτίας τῆς περιφρονητικῆς αντιμετώπισης ἀπό τὴν Πολιτεία.

Είναι γεγονός, ότι οι εκάστοτε κυβερνήσεις μέχρι το 1923 δεν θέλησαν να συμμορφωθούν προς την εκκρεμούσα από το 1864 εντολή του έθνους, καθώς επεδίωκαν η Εκκλησία να είναι μεν ανεξαρτητη ως προς τη διατύπωση της πίστης και τη ρύθμιση της λατρείας της, αλλά να έχει κατά την άσκηση της διοίκησής της την σύμφωνη γνώμη και την άδεια της υπέρτατης αρχής, την οποία εκπροσωπούσε ο βασιλιάς και το περιβάλλον του. Το σύστημα αυτό εξυπηρετούσε τους εκάστοτε κυβερνώντες, προκειμένου να ελέγχουν κάθε κίνηση της Εκκλησίας και να προωθούν στην Ιεραρχία πρόσωπα δια βίου υπόχρεα στους πολιτικούς «προστάτες» τους. Παράδειγμα αποτελεί η ανάδειξη στο θρόνο των Αθηνών αρεστού στην κυβέρνηση προσώπου, προκειμένου ν' ανέχεται τη διαπλοκή στις σχέσεις Εκκλησίας και

⁶³⁵ Ι. Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος και Αγίας Έδρας (1820-1980)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 378

⁶³⁶ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 834

⁶³⁷ Ι. Ασημάκης, *ό.π.*, σ. 379

⁶³⁸ Ι. Ασημάκης, *ό.π.*, σ. 380

⁶³⁹ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ. 2, Αθήνα 2009, σ. 148

Πολιτείας. Τέτοιο πρόσωπο φαίνεται, ότι ήταν ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας και μετέπειτα μητροπολίτης Αθηνών, Προκόπιος Α΄ Γεωργιάδης (1874-1889).⁶⁴⁰

Συγχρόνως, εξίσου σημαντικό γεγονός της περιόδου αυτής είναι η ένωση της Ιόνιας Πολιτείας με την Ελλάδα, η οποία πραγματοποιήθηκε με τη Συνθήκη της 14^{ης} Νοεμβρίου 1863⁶⁴¹ και ίσχυσε κατά το επόμενο έτος, οπότε και τέθηκε το θέμα της κατάργησης του εκκλησιαστικού καθεστώτος της Επτανήσου, το οποίο απολάμβαναν τα νησιά αυτά, καθώς υπάγονταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις ορθόδοξες επισκοπές των νησιών αυτών ήταν συνεχής και γι' αυτό το λόγο ο κλήρος και ο λαός κατά την συντριπτική τους πλειοψηφία παρέμειναν πιστοί στο Ορθόδοξο δόγμα και στην Ορθόδοξη Εκκλησία παρά τη συνεχή εναλλαγή στην κυριαρχία των νησιών δυτικών αρχών με διαφορετική εκκλησιαστική αρχή. Ωστόσο, η πολιτική προσάρτηση στην Ελλάδα δημιούργησε την αξίωση εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας στην Αθήνα για κατάλυση του προνομίου της τοπικής εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης, με σκοπό να επεκταθεί και στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή η εκκλησιαστική νομοθεσία του 1852. Με τον τρόπο αυτό θα επιτυγχανόταν η αφομοίωση της Ιόνιας Εκκλησίας στο εκκλησιαστικό καθεστώς, το οποίο είχε διαμορφώσει υπό τον έλεγχο του το νεοελληνικό κράτος. Προκειμένου, να επιβληθεί αυτό, οι υποστηρικτές αυτής της θέσης επικαλέστηκαν παρερμηνεύοντας κατά το συνήθη τρόπο, τον 17^ο Κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου και τον 38^ο Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, σε συνδυασμό με τη θέση των εικονομάχων αυτοκρατόρων την οποία δέχτηκε ως έθος και ο Μέγας Φώτιος, ότι «τα εκκλησιαστικά πράγματα ακολουθούν τις πολιτικές αποφάσεις».

Τον Ιανουάριο του 1865 ο υπουργός των Εξωτερικών Ανδρέας Λόντος, ο οποίος ήταν υπουργός και το 1850, εκδηλώνει ενδιαφέρον για την υπόθεση. Αρχικά, γίνεται προσπάθεια βολιδοσκοπησης της στάσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου σχετικά με την αφομοίωση της Εκκλησίας των Επτανήσων στην Αυτοκέφαλη Ελληνική διοίκηση. Προς αυτή την κατεύθυνση επιστρατεύεται ο έμπειρος από το 1850 στα εκκλησιαστικά θέματα, διπλωμάτης και μετέπειτα πολιτικός, Πέτρος Δελιγιάννης. Ένα μήνα αργότερα ερευνάται με έγγραφο, το οποίο αποστέλει ο Α. Λόντος η βούληση των αρχιερέων της Επτανήσου, προκειμένου να εκτιμηθούν εκ των προτέρων οι αντιδράσεις τους. Το ίδιο, ακριβώς, είχε πράξει και ο Σπυρίδων Τρικούπης το 1833 όσον αφορά την δήθεν Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, φοβούμενος τη συλλογική αποδοκιμασία της πρότασής του. Στις συζητήσεις χρησιμοποιήθηκε και πάλι, χωρίς βέβαια αληθινό λόγο, η δικαιολογία του δήθεν εθνικού συμφέροντος, και αυτό μάλλον κατόπιν βρετανικής υποδείξεως, καθώς η Μεγάλη Βρετανία παρέδωσε τότε στο ελληνικό βασίλειο τα Επτάνησα, προικίζοντας τη νέα αγγλόφιλη βασιλεία του Γεωργίου Α΄. Η διερεύνηση αυτή απέδειξε, ότι από τους επτά συνολικά ιεράρχες της Εκκλησίας των Επτανήσων μόνο δύο, ο Κερκύρας Αθανάσιος Ευγένιος Μαχαιριώτης και ο Ιθάκης Γαβριήλ Τζεμπέρης έθεσαν ως κύριο όρο τη διάσωση των ιστορικών προνομίων τους. Ο Ζακύνθου Νικόλαος Α΄ Κοκκίνης και Λευκάδος Γρηγόριος Αραβανής πρότειναν τη σύγκλιση της επαρχιακής Συνόδου. Μόνο ο Κεφαλληνίας Σπυρίδων Κοντομίχαλος, ο οποίος εκείνο ήταν και Έξαρχος της Εκκλησίας των Επτανήσων⁶⁴² ήταν αντίθετος με την επέκταση στα Επτάνησα του συνεχιζομένου στην Παλαιά Ελλάδα καθεστώτος, το οποίο επέβαλε η πολιτική εξουσία.

Μετά το τέλος της διχογνωμίας αυτής ο Δελιγιάννης κινήθηκε διπλωματικά προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συγκαλύπτοντας τις αντιδράσεις των Επτανησίων, αποσκοπώντας με αυτόν τον τρόπο στην επιβολή της αρεστής λύσης για την

⁶⁴⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Αθηνών*, Αθήνα 1928, σ.88

⁶⁴¹ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.253

⁶⁴² Α. Πανώτης, *Τό Συνδικόν της εν Ελλάδι Εκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.149

κυβέρνηση.⁶⁴³ Ο Δελιγιάννης εξασφάλισε αρχικά τη συνεργασία του πρεσβευτή της Ρωσίας στην Αθήνα και του Ρώσου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁴⁴ Με αυτόν τον τρόπο απέκτησε δύο ισχυρούς συμπαραστάτες στο αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Ο πατριάρχης Σωφρόνιος Γ' ο Βυζάντιος πληροφορούμενος τη διάσταση στους κόλπους της ιεραρχίας της Επτανήσου, προβληματιζόταν, μήπως επαναλαμβανόταν και στην επαρχία αυτή η πρόσφατη απειθαρχία του μητροπολίτη Ιασίου κατά του Πατριαρχείου για το μναστηριακό ζήτημα της Βλαχίας. Έτσι, θεώρησε ως βασική προϋπόθεση για την έκδοση του Τόμου τη συμφωνία των ιεραρχών και του κλήρου των Επτανήσων, σεβόμενος την αυτονομία τους και τη δυνατότητα επιλογής τους για παραμονή στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου.

Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε με πλάγιους τρόπους να μεταστρέψει την αρνητική στάση των Επτανησίων κληρικών και λαϊκών απέναντι στην κατάργηση της αυτονομίας τους. Επεδή, όμως, η προεδρία της Τοπικής Συνόδου της Επτανήσου ήταν διάρκειας ενός έτους, ανέμενε να παρέλθει η προεδρία του Κεφαλληνίας Σπυρίδωνος, όμως αντί η προεδρία ν'ανατεθεί όπως αναμενόταν στο Ζακύνθου Νικόλαο, η κυβέρνηση παρενέβη, με βάση την πολιτειακή ελλαδική νομοθεσία, και διόρισε με υπουργική απόφαση τον Κερκύρας Αθανάσιο,⁶⁴⁵ ο οποίος ήταν φιλικός προς την κυβέρνηση. Παρόλα αυτά, η πολιτική ηγεσία της Ελλάδας δεν υπολόγισε την έκταση και το βάθος της διαφωνίας της ιεραρχίας των Ιονίων νήσων για τη νομοθεσία, η οποία θεσπίστηκε δίχως τη σύμφωνη γνώμη της Εκκλησίας. Η συγκεκριμένη νομοθεσία θεσπίστηκε το 1833 από τους βαυαρούς, διαμορφώθηκε το 1852 από τους πολιτικοκράτες και παρατάθηκε από τους πολιτικούς διαδόχους τους.

Ο παρεπιδημών στην πατρίδα του, την Κεφαλλονιά, μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνος Τυπάλδος,⁶⁴⁶ πρώην σχολάρχης της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και βασικός αρχιτέκτονας του Τόμου της Ελλαδικής αυτοκεφαλίας, είχε ίδια αντίληψη της περιφρόνησης και κακοποίησης του Τόμου από την Ελληνική Πολιτεία. Επομένως, η στάση του για παρόμοια αφομοίωση ήταν αρνητική και προφανώς είχε διαδοθεί ευρύτατα. Η οικογένειά του γνωρίζοντας τις εξελίξεις, οι οποίες διαδραματιζόνταν στα θέματα της Ελλαδικής Εκκλησίας, είχε ταχθεί υπέρ των συμφερόντων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ενώ παράλληλα, στρεφόταν εναντίον των πιέσεων του ελληνικού κράτους να αφομοιώσει την Εκκλησία της Επτανήσου για δήθεν εθνικούς λόγους.

Οι θέσεις του μητροπολίτη Σταυρουπόλεως εκφράστηκαν στη Βουλή από τον αδελφό του και βουλευτή Κεφαλληνίας, Γεώργιο Τυπάλδο με λόγο του στη διάρκεια των εργασιών της Β' Εθνοσυνέλευσης στις 20 Ιουλίου 1864.⁶⁴⁷ Την ίδια ημέρα κατά την έναρξη των συζητήσεων για τη σύνταξη του Συντάγματος ο Γεώργιος Τυπάλδος πρότεινε την τροπολογία των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος του 1844. Σύμφωνα, με το πρώτο άρθρο οριζόταν ότι «Η θρησκεία του έθνους είναι ή της Ανατολικής Όρθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, επικρατούσα εν Ελλάδι και προστατευομένη υπό του Κράτους, πᾶσα δέ ἄλλη γνωστή θρησκεία είναι ἀνεκτή, ἐκτελοῦσα ἀκωλύτως τὰ τῆς λατρείας αὐτῆς ὑπό την προστασίαν τῶν νόμων, ἀπαγορευομένου κτλ», ενώ το δεύτερο άρθρο όριζε ότι «Η Όρθόδοξος Έκκλησία τῆς Έλλάδος ἀναγνωρίζει τόν Αρχιεπίσκοπον αὐτῆς, τόν Οικουμενικόν Πατριάρχην μνημονευόμενον ὑπό τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καί χορηγοῦντα τό μύρον καί τās πρὸς χειροτονίαν τῶν ἐν

⁶⁴³ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.152

⁶⁴⁴ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.79

⁶⁴⁵ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.153

⁶⁴⁶ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.155

⁶⁴⁷ Γ.Τ. Ιακωβάτος, *Άγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καί ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ.7

Ἑλλάδι ἀρχιερέων εκδόσεις. Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐνεργοῦσι τὰ ἀρχιερατικά αὐτῶν καθήκοντα κατὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας, ἀνεξαρτήτως ὁ εἷς ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Ἡ σύναψις τοῦ γάμου τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ τὸ διαζύγιον ὑπάγονται εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἀρμοδιότητα τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.»

Ὅταν, λοιπόν, ξεκίνησε ἡ συζήτηση σχετικὰ με τὶς προτάσεις τοῦ Γ. Τυπάλδου ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος πῆρε τὸ λόγῳ ἦταν ὁ ἴδιος. Στὴν ἐναρξὴ τοῦ λόγου τοῦ υποστήριξε, ὅτι ὁ κοινὸς πόθος ὅλων εἶναι νὰ ἀφομοιωθεῖ ἡ Ἐπτάνησος με τὴν Ἑλλάδα, τόνισε ὡστόσο ὅτι «ἐάν οἱ νόμοι δὲν δύνανται νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, νομίζω, ὅτι ἡ ἀφομοίωσις εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπαρξῇ ἐντελής». ⁶⁴⁸ Ὑποστηρίζει, ὅτι καταλήγει στο συμπέρασμα αὐτό, γιατί λαμβάνει ὑπόψη τοῦ τη συνθήκη, με τὴν ὁποία συντελέστηκε ἡ ἐνωσις τῆς Ἐπτανήσου με τὴν Ἑλλάδα. Ἡ συνθήκη αὐτὴ γιὰ τὸν Γ. Τυπάλδο δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀλλὰ «ἐγένετο ὑπὸ τούς ὄρους τινάς. Ἐσυνθηκολόγησεν ἡ Ἑλλάς πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, πρὸς τὴν Ρωσίαν, πρὸς τὴν Γαλλίαν καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν Ἐπτάνησον, ἐπομένως εἶναι καὶ ἤτο τῆς τιμῆς ἐκάστου συμβαλλομένου νὰ μένη πιστὸς εἰς τὸν λόγον του».

Συνεχίζοντας τὴν ομιλία τοῦ ἀναφέρει, ὅτι ἡ συνθήκη, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἐνωσις τῆς Ἐπτανήσου με τὴν Ἑλλάδα ὀρίζει στο πρῶτο ἀρθρο τῆς τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ Α.Μ. ἡ βασίλισσα τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου τῆς Μ. Βρετανίας καὶ τῆς Ἴρλανδίας, ἐπιθυμοῦσα νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν εὐχὴν, ἣν ἡ Βουλὴ τῆς Ἡνωμένης Πολιτείας τῶν Ἰονίων Νήσων ἐξέφρασεν ὑπὲρ τῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐνώσεως τῶν, συνήνεσεν ὑπὸ τούς παρακατιὸν διαλαμβανομένους ὄρους». ⁶⁴⁹

Ἄρθρον 4. «Ἡ μετὰ τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἐνωσις τῆς Ἡνωμένης Πολιτείας τῶν Ἰονίων Νήσων οὐδαμῶς ἀκυρώσει τὰς ὑπὸ τῆς ὑπαρχούσης νομοθεσίας τῶν νήσων καθιερωμένας ἀρχὰς τῆς ἐλευθέρως λατρείας καὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας. Ἐπομένως τὰ καθιερωθέντα θρησκευτικὰ δικαιώματα καὶ προνόμια ὑπὸ τοῦ α' καὶ ε' Κεφαλαίου τοῦ Συνταγματικοῦ χάρτου τῆς Ἡνωμένης Πολιτείας τῶν Ἰονίων Νήσων καὶ ἰδίως ἡ ἀναγνώρισις τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὡς Ἐκκλησίας ἐπικρατούσης ἐν ταῖς νήσοις». Με βάση τὸ συγκεκριμένο ἀρθρο τῆς συνθήκης, ὁ Γεώργιος Τυπάλδος σημειώνει, ὅτι σύμφωνα με αὐτὴ τὰ καθιερωμένα θρησκευτικὰ δικαιώματα καὶ προνόμια, ὅπως αὐτὰ καθορίζονται με τὸ 1^ο καὶ τὸ 5^ο κεφάλαιο τοῦ συνταγματικοῦ χάρτη τῆς Ἡνωμένης Πολιτείας τῶν Ἰονίων διατηροῦνται σε ὅλη τὴν ἐκτασὴ τους καὶ μετὰ τὴν ἐνωσις τῶν Ἐπτανήσων με τὴν Ἑλλάδα. Ἐτσι, λοιπόν, ἡ ἀναγνώρισις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐπικρατοῦσα ἐκκλησία στα Ἐπτάνησα, ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς λατρείας, καθὼς καὶ ἡ πλήρης ἀνεξιθρησκεία, ὅσον ἀφορὰ τὶς ἄλλες κοινότητες συνιστοῦν στοιχεῖα ἀδιαπραγμάτευτα καὶ δεδομένα.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Γεώργιος Τυπάλδος θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴν ἀναφορὰ στο 1^ο καὶ 5^ο κεφάλαιο τοῦ Ἰονίου συντάγματος τοῦ 1817, καθὼς καὶ ἡ Ἑρωπαϊκὴ συνθήκη, ὅπως σημειώνει, τὰ μνημονεύει. Τὸ 1^ο λοιπόν, κεφάλαιο τοῦ Ἰονίου Συντάγματος, ἀναφέρει στο ἀρθρο 3: «Ἡ μὲν ἐπικρατοῦσα θρησκεία αὐτῶν τῶν Ἐπαρχιῶν εἶναι ἡ Ἀνατολικὴ Ὀρθόδοξος. Κάθε δὲ ἄλλο εἶδος χριστιανικῆς λατρείας θὰ εὐρίσκη ὑπεράσπισιν καθὼς ἐφεξῆς». Ὁ Τυπάλδος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο σχολιάζει «Ἐνταῦθα καθιεροῦται ἡ ἀρχή, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Ἐπτανήσου». ⁶⁵⁰

Στὴ συνέχεια τῆς ομιλίας τοῦ ἀναφέρεται στο ἀρθρο 23 τοῦ 1^{ου} κεφαλαίου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει: «Ἡ δημοσία τῆς νεότητος ἀγωγῆς, οὔσα ὑποκείμενον τὸ ὁποῖον οὐσιωδῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν πρόοδον καὶ εὐδαιμονίαν κάθε κοινωνίας, καὶ οὔσα συμφορωτάτη τὸσον εἰς τὰ ἥθη καὶ εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ τόπου, ὥστε οἱ ἱερεῖς μάλιστα νὰ

⁶⁴⁸ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Αθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καὶ ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ.8

⁶⁴⁹ Γ.Τ.Ιακωβάτος, ὁ.π., σ.9

⁶⁵⁰ Γ.Τ.Ιακωβάτος, ὁ.π., σ.10

ἀπολαμβάνουν ἐλευθέριον καί προσήκουσαν ἀνατροφὴν, ὁμολογεῖται ἐδῶ ὅτι εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρέη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀντάμωσιν τῆς Γερουσίας, ἀφ' οὗ τοῦ πολιτεύματος χάριτος ἐπικυρωθῆ ἀπὸ τὸν Προστάτην Ἡγεμόνα, τὸ νὰ παρθοῦν τὰ καθήκοντα μέτρα ἀπ' αὐτὴν, πρῶτον μὲν διὰ τὴν σύστασιν στοιχειωδῶν σχολείων, καὶ μετέπειτα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν μιᾶς ἀκαδημίας διὰ τὰ διάφορα εἶδη τῶν ἐπιστημῶν, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ὠραίων τεχνῶν». Μετὰ τὴν ἀναφορὰ στο ἀρθρο 23 ο Τυπάλδος σχολιάζει «τοῦτο ἐφαρμόζεται καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀγωγὴν τοῦ κλήρου, ὥστε πρέπει ἐν κατάστημα ἐκκλησιαστικόν ἀναγκαίως καὶ ἀπαραιτήτως νὰ ὑπάρχη ἐν Ἑπτανήσῳ διὰ τὸν κλῆρον τῆς Ἑπτανήσου».

Ο Τυπάλδος ἀναφερόμενος στο 5^ο κεφάλαιο τοῦ Ἰονίου συντάγματος κάνει ἀρχικὰ μνεῖα στο 1^ο ἀρθρο του, στο ὁποῖο δηλώνεται ὅτι: «Τὸ θρησκευτικόν σύστημα τῶν ἠνωμένων ἐπαρχιῶν τῶν Ἰονίων Νήσων θα συνίσταται ἀπὸ Ἀρχιεπισκόπους ἢ Ἐπισκόπους, ἀπὸ τοποτηρητὰς (μεγάλους Οἰκονόμους), ἀπὸ ἐφημερεύοντας εἰς ὅλας τὰς διαφόρους ἐνορίας, μοναστήρια καὶ συστήματα τῆς θρησκείας μας, ὄντα ὅλα αὐτὰ τῆς ἐπικρατοῦσης ὀρθοδόξου θρησκείας αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν, δηλαδὴ τῆς Ἀνατολικῆς». Ὅπως σημειώνει ο ομιλητὴς το ἀρθρο αὐτὸ ἐνσωματώθηκε αὐτοῦσιο ὡς τμῆμα τῆς Ευρωπαϊκῆς Συνθήκης, ἡ ὁποία ἀφοροῦσε τὴν ἐνωση τῶν Ἑπτανήσων με τὴν Ελλάδα καὶ ἡ ὁποία σύμφωνα με το 1^ο ἀρθρο τῆς ἀναφέρει: «Ἐπειδὴ ἡ πρέπουσα καὶ ἰκανὴ ὑποστήριξις κάθε θρησκευτικοῦ συστήματος ἔχει οὐσιώδη ἐπίρροια εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἠθικῆς καὶ εὐταξίας, καὶ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπειδὴ οὐδὲν ἄλλο τόσον οὐσιωδῶς συντείνει εἰς τὴν περίθαλψιν καὶ συντήρησιν τοῦ τοιοῦτου συστήματος, ὅσον ὁ ἰκανὸς ἀριθμὸς τῶν ἀξίων ποιμένων αὐτοῦ, καὶ ἐπειδὴ ἡ διηρημένη θέσις αὐτῶν τῶν ἐπικρατειῶν ἀπαιτεῖ ἀναγκαίως μεγάλην ἐπιμέλειαν ὡς αὐτὸ τὸ προηγούμενον καὶ ἐπειδὴ εὐλόγως πιστεύεται, ὅτι ἀρχηθὲν τινὲς ἀπὸ αὐτὰς τὰς νήσους ἐχαίροντο τὸ προνόμιον τοῦ νὰ ἔχουν ἐπισκόπους προΐσταμένους τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος, καὶ τὸ ὁποῖον προνόμιον ἔκτοτε κατελύθη, ὁμολογεῖται ὡς ἀναγκαῖον, ὅτι παρὰ τοὺς ἤδη καθεστῶτας ἀρχιεπισκόπους ἢ ἐπισκόπους τῆς νήσου Κερκύρας, τῆς Κεφαλληνίας, τῆς Λευκάδος καὶ τῶν Κυθήρων θα κατασταθῆ ἓνας ἀρχιεπίσκοπος ἢ ἐπίσκοπος διὰ τὴν νῆσον τῆς Ζακύνθου, ἓνας ἐπίσκοπος διὰ τὴν νῆσον τῆς Ἰθάκης καὶ ἓνας ἐπίσκοπος διὰ τὴν νῆσον τῶν Παξῶν καὶ ὁμολογεῖται πλέον, ὅτι ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ προστρέξωμεν περὶ αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου εἰς τὴν πανιερωτάτην κεφαλὴν τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀφίνεται εἰς τὴν Μεγαλειότητά του τὸν προστατεύοντα βασιλέα. Ἐννοεῖται πάντοτε ὁμως ὅτι ἡ σύστασις αὐτῶν τῶν νέων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν δὲν πρέπει νὰ ἐπιφέρῃ καμίαν προσθήκη ὅποιασδήποτε δαπάνης εἰς τὰς προσόδους αὐτῶν τῶν Ἐπαρχιῶν». ⁶⁵¹ Σύμφωνα, με το ἀρθρο αὐτὸ τῆς Ευρωπαϊκῆς συνθήκης ἐπισημαίνει ο Γ. Τυπάλδος «οἱ ἐπίσκοποι πρέπει νὰ μὴ λείπουν ἀπὸ τὴν Ἑπτανήσον, ἔστω καὶ ἀπὸ τὴν Ἰθάκην καὶ ἀπὸ τοὺς Παξοὺς καὶ ἀπὸ τὰ Κύθηρα, οὔτε τὸ ἐλάχιστον μοναστήριον τῆς Ἑπτανήσου δύναται νὰ θεωρηθῆ ἰδιοκτησία ἢ δημοσία ἢ δημοτική».

Παράλληλα, σύμφωνα, με το ἀρθρο 2 τοῦ 5^{ου} Κεφαλαίου τοῦ Ἰονίου συντάγματος ἀναφέρονται τα εξής: «Ἐπειδὴ εἰς τὸ προηγούμενον ἀρθρον ἐγένετο ἡ πρέπουσα πρόβλεψις ὡς πρὸς τὸ ἀναγκαῖον σύστημα τῆς Ὀρθοδόξου καὶ ἐπικρατοῦσης θρησκείας αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν, εἶναι καθ' ὑπερβολὴν ἀνάρμοστον καὶ ἀσύμφορον εἰς αὐτὰς τὰς ἐπαρχίας (θεωροῦντες τὴν πρέπουσαν καὶ ἀναπόφευκτον ὑποστήριξιν τῶν ἀναγκαῖων ποιμένων, ὅπου χρειάζονται δι' ὅποιουδήποτε συστήματος χριστιανικῆς θρησκείας), τὸ νὰ πληρώνουν τὴν δαπάνην, ἢ νὰ ὑποστηρίζουν τὴν ἀρχὴν, ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἢ ἀξιωματικοὶ κάθε ἄλλης θρησκείας πρέπει νὰ πληρώνονται, καὶ νὰ ζῶσιν

⁶⁵¹ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καὶ ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ.11

από αυτές τās ἐπαρχίας ἢ ἀπό κανένα κεφάλαιον προσόδου, τό ὅποῖον δύναται φρονιμώτερον νά ἀφιερωθῆ εἰς ἄλλην χρῆσιν, πάρεξ μόνον ἐκεῖνοι τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν. Ἐξαιροῦνται ὁμῶς αὐτοί οἱ ἀρχιερεῖς καί οἱ ἀξιωματικοί ἐκείνων τῶν θρησκείων, ὁποῦ τώρα πραγματικῶς εὐρίσκονται κατοικοῦντες καί διενεργοῦντες τήν ἀξίαν τῶν εἰς αὐτάς τās ἐπαρχίας, οἱ ὅποιοι αὐτοί συγχωροῦνται νά μένουν μόνον, ἕως ὄτου ζοῦν». Σε αὐτό το σημεῖο ο Τυπάλδος διευκρινίζει, ὅτι το συγκεκριμένο ἄρθρο σχετίζεται με το γεγονός, ὅτι δεν πρόκειται ποτέ στα Επτάνησα να μισθοδοτηθεῖ ξένος ἐπίσκοπος ἢ ιερέας.

Συνεχίζοντας την ομιλία του ο Τυπάλδος αναφέρεται στο ἄρθρο 3 του 5^{ου} Κεφαλαίου σύμφωνα με το οποίο: «Ἐπειδή εἰς αὐτάς τās ἐπαρχίας νομίζεται ἀναγκαιότατον τό νά ὑπάρχη ἓνας Μητροπολίτης τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔχοντας μέν τήν συγκατάθεσιν τοῦ Παναγιωτάτου Ἀρχηγοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τήν ἐν γένει πνευματικήν ὑπεροχήν καί δύναμιν ἐπάνω τῶν ποιμένων ὄλων τῆς ἐπικρατοῦσης εἰς αὐτάς τās νήσους ἐκκλησίας, ὁμολογεῖται ὅτι εἶναι χρήσιμον». Σε αὐτό το σημεῖο ο Τυπάλδος δέχεται τή συγκεκριμένη διάταξη του ἐν λόγῳ ἄρθρου, ὡς ἐνδειξη σεβασμοῦ τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας πρὸς τήν Ἀνατολική Ἐκκλησία.⁶⁵² Μετά τή συγκεκριμένη διαπίστωση ο ομιλητής συνεχίζει τήν ἀναφορά του στίς διατάξεις τοῦ 3^{ου} ἄρθρου «Ἐάν δέν εἶναι ὁμῶς ἐναντίον εἰς τούς κανόνας, τάξιν καί τύπους τῆς εἰρημένης ἐκκλησίας, ὅτι ὁ εἰρημένος ἀρχιεπίσκοπος ἢ ἐπίσκοπος, διά τās τέσσαρας μεγάλας νήσους αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν κατὰ σειράν, δηλαδή ὅτι οἱ ἀρχιεπίσκοποι ἢ ἐπίσκοποι οἱ προσηκόντως ψηφισμένοι καί κατὰ τάξιν χειροτονημένοι, πρέπει ἕκαστος ἐξ ὑποδοχῆς, καί ὄλοι κατὰ τό πολίτευμα τοῦτο ν'ἀναδέχωνται τό ἀξίωμα τοῦ Μητροπολίτου δι' ὅλην τήν πενταετίαν μιᾶς Γερουσίας». Καί πάλι ο Τυπάλδος διακόπτει τήν ἀναφορά του στο τρίτο ἄρθρο τῆς ευρωπαϊκῆς σύμβασης καί ἐπισημαίνει, ὅτι ἡ Μεγάλη Βρετανία προσπάθησε ν'ἀποσπάσει τή σύμφωνη γνώμη του γιά το συγκεκριμένο ζήτημα του Οικουμενικοῦ Πατριάρχῃ, χωρίς ὁμως ἀποτέλεσμα, καθὼς οὔτε ο ἴδιος ο Πατριάρχης, ὅπως ἐπισημαίνει ο Τυπάλδος, δέν εἶναι σε θέση νά καταστρατηγήσει τούς τύπους καί τήν τάξιν, τήν ὁποία θεμελίωσε ἡ Ἐκκλησία καί οἱ Συνοδικοί κανόνες.⁶⁵³

Ὡστόσο, ὁμως, ὅπως ἀναφέρει στή συνέχεια του λόγου του, καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια ἐκ μέρους τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας, προκειμένου νά εφαρμοσθεῖ το δεύτερο μέρος τοῦ ἄρθρου, στο ὁποῖο ἀναφερόταν: « Ἀλλ' ἂν ἴσως ἢ διατάξεις φανῆ παρά μικρόν ἀσύμφωνος μέ τούς κανόνας τῆς ἐπικρατοῦσης ἐκκλησίας, ὁμολογεῖται ἐπί πλέον, ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἢ ἐπίσκοπος τῆς Κερκύρας, τῆς Κεφαλληνίας, τῆς Ζακύνθου καί τῆς Λευκάδος, θά γένηται κατὰ διαδοχήν ἕκαστος Μητροπολίτης τῆς ἐπικρατοῦσης ἐδῶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καί ὅτι ὁ τοιοῦτος Μητροπολίτης (ὅταν δέν συμβαίνει νά εἶναι Μητροπολίτης ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἢ ἐπίσκοπος τῆς Κερκύρας) πρέπει, ἂν δέν εἶναι ἐναντίον μέ τούς ἱερούς Κανόνες τῆς ἐπικρατοῦσης ἐκκλησίας, νά παρευρίσκεται εἰς τήν καθέδραν τῆς διοικήσεως καθ' ὅλον τόν καιρόν τῆς συντάξεως τῆς Γερουσίας, ὑπονοουμένης πάντοτε τῆς συστάσεως τοιαύτης ἀρχιεπισκοπῆς, ἢ ἐπισκοπῆς διά τήν νῆσον τῆς Ζακύνθου».

Ὡστόσο, ὅπως σημειώνει ο Τυπάλδος ἡ διάταξη αὐτή του ἄρθρου δέν ἐφαρμόσθηκε στο σύνολό τῆς, καθὼς θεωρήθηκε ἀπό τούς ἐπισκόπους τῆς Επτάνησου, ὅτι εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὰ ἐπισκοπικά τους καθήκοντα νά εγκαταλείπουν τήν ἐπισκοπή τους καί νά μεταβαίνουν στήν Κέρκυρα, στήν ὁποία θά παραμένουν γιά ὅσο χρονικό διάστημα συνεδριάζει ἡ Γερουσία. Ο ομιλητής συνεχίζει νά διατυπώνει τή σκέψη του με μία σειρά ἐρωτημάτων «Καί τί γίνεται ἢ ἐπισκοπή ἐκεῖνη; Τί γίνονται οἱ χριστιανοί

⁶⁵² Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καί ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Ἀθήνα 1902, σ.12

⁶⁵³ Γ.Τ.Ιακωβάτος, ὁ.π., σ.13

στερούμενοι πνευματικοῦ ποιμένως; Τί γίνεται τό δικαστήριον τοῦ ἐπισκόπου; Ὁ κληρὸς αὐτοῦ;». Ολοκληρώνει, λοιπόν, την αναφορά του στο 3^ο άρθρο λέγοντας «Ὡστε οὔτε τοῦτο ἐφηρμόσθη, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ ψιλῶ ὀνόματι ἐθεωρεῖτο κατὰ διαδοχὴν ἐξ' ὑπαμοιβῆς, εἷς τῶν ἐπισκόπων τῶν τεσσάρων μεγάλων νήσων, ὡς ἔξαρχος, πλὴν πάντοτε ἔμενεν ἐπὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.».⁶⁵⁴

Ἡ ομιλία συνεχίζεται με αναφορά στο 4^ο άρθρο του 5^{ου} Κεφαλαίου της σύμβασης, το οποίο αναφέρει: «Ἐπειδὴ ἡ ἀποφασιστικὴ ἀποκατάστασις, ὅπου πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ εἰς πᾶσαν μεταβολήν, ἂν τοιαύτη μεταβολὴ συμβῇ ἐξ' αἰτίας τοῦ πρώτου δηλοποιητικοῦ ἄρθρου τοῦ παρόντος τμήματος, δέν δύναται νά συστηθῇ ἕως ὄτου δέν γίνῃ γνωστή ἡ θέλησις τοῦ Προστατεύοντος Ἡγεμόνος καί τοῦ Παναγιωτάτου πατρός τῆς ἐπικρατούσης ἐκκλησίας». Στο σημεῖο αὐτό ο Τυπάλδος σχολιάζει, ὅτι ἡ Μεγάλῃ Βρετανία δέν φοβήθηκε οὔτε την επιρροή τοῦ Πατριάρχῃ, οὔτε του Σουλτάνου, καθὼς κανένας ἀπό τους δύο δέν μπορεῖ νά παραβεί τους συνοδικούς κανόνες τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν συνεχείᾳ ἡ ομιλία επιστρέφει στην ἀνάλυση του παραπάνω ἄρθρου, σύμφωνα με το οποίο: «Ὁμολογεῖται, ὅτι ἡ Γερουσία αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἀναδέχεται πᾶσαν καί κάθε λογῆς δύναμιν με τὴν συγκατάθεσιν τῆς Α.Ε. Λορδ.Μ. ἀρμοστοῦ τοῦ Προστάτου Βασιλέως, νά κάμῃ τέτοιας μεταβολάς, διορθώσεις καί διαταγὰς ἀναφερομένας εἴτε εἰς τὸν τρόπον τοῦ ἐκλέγειν τοὺς ἀξιωματικούς τῆς ἐπικρατούσης ἐδῶ ἐκκλησίας, ἢ εἰς κάθε ἄλλο ὑποκείμενον ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἰδίαν, ὅσαι δέν εἶναι ἐναντία μέ τὴν πνευματικὴν δύναμιν τῆς κεφαλῆς τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας τοῦ Παναγιωτάτου Πατρός καί Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καί μέ τοὺς διατεταγμένους καί κανονισμένους νόμους ἀπὸ τὰς Ἁγίας Συνόδου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας».

Με την ολοκλήρωση της ἀνάγνωσης του Συντάγματος της Ἰόνιας Πολιτείας καὶ της Ἑρωπαϊκῆς Συνθήκης τῆς 17^{ης} Μαρτίου 1864, ο Τυπάλδος σημειώνει: «εἶδετε ὅτι ἡ Ἐπτάνησος εὐρίσκεται εἰς ἐξαιρετικὴν θέσιν ὡς πρὸς τὴν πρόην Ἑλλάδα, ἐδῶ εἶναι ἄλλο τό σύστημα τό ἐκκλησιαστικόν καί ἄλλο τό ἐν Ἐπτανήσῳ ἢ πρέπει νά μένωσι τὰ πράγματα τοιοῦτοτρόπως, ἢ πρέπει νά ληφθῇ πρόνοια. Δέν εἶχον οὐδεμίαν δυσκολίαν νά παραδεχθῶ τὸν πρῶτον ὄρον τοῦ διλήματος, τό ὅποῖον σᾶς ὑπέβαλον, ἀλλ' ἐάν ὑπάρχῃ προθυμία νά ἴδωμεν τὰς δύο ἐκκλησίας ἡνωμένας, προτείνω, ὥστε ἡ ἀφομοίωσις νά γείνη τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἐπτάνησον, καί οὐχί τῆς Ἐπτανήσου πρὸς τὴν Ἑλλάδα».

Ὁ Τυπάλδος στην ἀγόρευσὴ του ἐπισημαίνει, ὅτι τα ἄρθρα του σχεδίου του Συντάγματος, ὅπως εἶναι διατυπωμένα δέν εἶναι δυνατόν νά εφαρμοσθῶν στα Ἐπτάνησα, γιατί εφόσον εφαρμοσθῶν υφίσταται ὁ κίνδυνος τῆς παραβίασης τῶν ὁρῶν τῆς Ἑρωπαϊκῆς Συνθήκης, ἀλλὰ καὶ τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1817.⁶⁵⁵

Στη συνέχεια τῆς ομιλίας του ἀναφέρεται στα ἄρθρα 1 καὶ 2 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, γιὰ τα οποία, ὅπως ἐπισημαίνει εἶχε αἰτηθῆ τὴν τροπολογία τους. Σχετικὰ με τὸ ἄρθρο 1 στο ὁποῖο ἀναφέρεται, ὅτι ἡ ἐπικρατούσα θρησκεία στην Ἑλλάδα εἶναι αὐτὴ τῆς Ανατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ὁ Γ. Τυπάλδος σχολιάζει σκοπτικὰ «εὐχαριστοῦμεν, διότι τό σχέδιον τοῦ Συντάγματος δέν λέγει τίποτε, εἶναι ἱστορικώτατον, ἀλλὰ ἔχομεν ἀνάγκην ἀπὸ τό Σύνταγμα νά μάθωμεν, ποία εἶναι ἡ θρησκεία μας, οὐδέ ποῖος εἶναι ὁ ὀργανισμὸς τῆς ἐκκλησίας μας. Ἡ ἐκκλησία καί ἡ θρησκεία ὑπῆρχον πρὸ τῆς Ἑλλάδος, ἡμεῖς δέν ἐκάμαμεν, οὐδέ τὴν πίστιν, οὐδέ τὴν θρησκείαν, καί ἂν ἡμεῖς αὐτὰ τὰ πράγματα δέν ἐκάμαμεν, οὐδέ ἡμεῖς δυνάμεθα νά ἐπιληφθῶμεν τοῦ τοιοῦτου ἀντικειμένου, καί ὁμολογῶ ὅτι ἡ πρώτη μου ἰδέα ἦτο νά ἀπαιτήσω τὴν διαγραφὴν τῶν δύο ἄρθρων τοῦ Συντάγματος, διότι ἡ θρησκεία δέν

⁶⁵⁴ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καὶ ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Ἀθήνα 1902, σ.13

⁶⁵⁵ Γ.Τ.Ιακωβάτος, ὁ.π., σ.14

περιμένει επικύρωσιν από ἡμᾶς τούς λαϊκούς καί ἁμαρτωλούς, ἀλλά ὑποχρεούμεθα νά παραδεχθῶμεν, διότι μετά τά συμβάντα των 1833, των 1843 καί 1852, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμνησις φέρει φρίκην, ὀφείλομεν νά ἀκυρώσωμεν τά κακῶςπραχθέντα, ἰδού ἡ ἀνάγκη, διά ποῖον πρέπει νά ληφθῇ πρόνοια ἐκ μέρους τῆς Συνελεύσεως. Τό πρῶτον μέρος τοῦ πρώτου ἄρθρου οὐδένα λόγον κάμνει περί ἐκκλησίας, εἶναι ἱστορικόν. Δέν θέλω νά μάθω τήν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας καί τῆς θρησκείας μου ἀπό σύνταγμα, ἀφαιρῶ ἀπό τήν δικαιοδοσίαν τήν λαϊκὴν τοιοῦτον ἀντικείμενον, διότι ἀπό Χριστοῦ μέχρι τῆς σήμερον ἐπὶ 18 αἰῶνας ποτέ τά ἀντικείμενα ταῦτα δέν ἦσαν τῆς ἀρμοδιότητος τῶν κοσμικῶν. Τό δεύτερο μέρος τοῦ πρώτου ἄρθρου «πᾶσα δέ ἄλλη γνωστὴ θρησκεία εἶναι ἀνεκτὴ καί τά τῆς λατρείας αὐτῆς τελοῦνται ἀκωλύτως ὑπὸ τήν προστασίαν τῶν νόμων; Λαμπρά ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, λαμπρά ἡ ἐλευθερία τῆς λατρείας, καί πρώτη ὀρθόδοξος καί ἡ πλέον φιλόθρησκος ἰδέα εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει καί τήν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως καί τήν ἐλευθερίαν τῆς λατρείας. Ἀλλά, Κύριοι, ἐρωτῶ: τά τῆς λατρείας τῶν ξένων θρησκειῶν πρέπει νά τελῶνται ἀκωλύτως, ἐνῶ τά τῆς λατρείας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δέν ἀναφέρονται εἰς τό Σύνταγμα ὡς τελούμενα ἀκωλύτως;»⁶⁵⁶

Συνεχίζοντας τὴν ἀναφορὰ του στο 18^ο ἄρθρο του Συντάγματος ἐπισημαίνει: «Καί διατί νομοθετοῦμεν διά τὰς ξένας θρησκείας; Θα σᾶς εἶπω τόν λόγον. Τά δύο αὐτά ἄρθρα δέν ἐτέθησαν ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ κατὰ, εἶναι ἄρθρα, τά ὁποῖα ἔθεσεν ὁ Ὁθων! Σᾶς ἐφενάκισεν, ἂν ἐκλάβητε, ὅτι τά ἄρθρα αὐτά εἶναι ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας Σας, ἐνῶ οὐδεὶς λόγος γίνεται ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς γίνεται τοῦτο εἰς τό σύνταγμα τό Δανικόν, τοῦτο τό σύνταγμα τῆς Δανίας εἶναι ἐθνικόν, προστατεύει τήν θρησκείαν τοῦ Κράτους. Κατ'αὐτό δέ φέρω τήν τροπολογίαν τοῦ συντάγματος καί ἰδού αὐτό, «ἔθνικὴ θρησκεία εἶναι ἡ τῆς Λουθηρανικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας καί ὡς τοιαύτη προστατεύεται ὑπὸ τοῦ Κράτους». Ἐπρεπε νά τό εἶπη διά νά προστατεύηται, διότι, ὅπως ἔχει τό σχέδιον τοῦ Συντάγματος, τό Κράτος δέν εἶναι ὑποχρεωμένον νά προστατεύῃ τήν Ἐκκλησίαν τοῦ τόπου, ἐνῶ, δυνάμει τῆς δευτέρας παραγράφου τοῦ ἄρθρου τούτου, ὀφείλει νά δίδῃ προστασίαν εἰς τά τῆς λατρείας τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Καί ἐγὼ πρῶτος δίδω προστασίαν καί ὑποστηρίζω εἰς τήν λατρίαν τῶν ξένων θρησκειῶν. Ἐάν μέ ἐξετάσητε ἰδιωτικῶς, ἤθελα τό περί θρησκείας θέμα ὅλων τῶν θρησκειῶν τοῦ κόσμου νά μὴ τίθεται εἰς τά συντάγματα, νά εἶναι ἡ ἐκκλησία μου ἐλευθέρη ἀπολύτως, ὅπως ἦτο ἀπολύτως ἐλεύθερος ὁ Ἅγιος Πέτρος καί ὁ Ἅγιος Παῦλος νά κηρύττουν τόν Χριστόν καί νά τελοῦν τά μυστήρια τῆς θρησκείας, διότι ὑπῆρχον τά μυστήρια ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καί αἱ πράξεις τῶν Ἀποστόλων τελειώνουσι λέγουσαι, ὅτι ὁ Παῦλος ἐκήρυττεν ἀκωλύτως. Καί τήν αὐτὴν ἐλευθερίαν, τήν ὁποίαν ἐγὼ ἀπαιτῶ διά τήν θρησκείαν μου, εἰς ὅλας τὰς ἄλλας θρησκείας τοῦ κόσμου ἤθελον τήν παραχωρήσει. Τί λέγω; Καί ἔχω ἀνάγκην διά τήν θρησκείαν μου καί τήν ἐκκλησίαν μου νά περιορίσω τὰς ἄλλας θρησκείας καί τὰ ἄλλα φρονήματα; Καί μήπως ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων ὑπῆρχον χριστιανοὶ μόνον; Καί μήπως δέν ὑπῆρχον εἰδωλολάτραι εἰς ὅλας αὐτάς τὰς ἐποχάς; Καί μήπως δέν ὑπῆρχον αἰρέσεις τῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ἔφερον τήν κατάλυσιν τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Ρώμης; Καί ὁμως οὐδέποτε οἱ Ἀπόστολοι ἀπηγόρευσαν τά κηρύγματα, ἀλλὰ συνεβούλευον εἰς τούς ὁπαδούς αὐτῶν καί εἰς τούς μαθητάς «προσέχετε καί ἐκλέγετε τό καλόν». Τρίτον μέρος τοῦ πρώτου ἄρθρου τοῦ Συντάγματος «ἀπαγορευομένου τοῦ προσηλυτισμοῦ καί πάσης ἄλλης ἐπεμβάσεως κατὰ τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας». Ἴδου ἡ ἀπόδειξις ὅτι τό ἄρθρον ἐτέθη διά νά προφυλάξῃ ἐναντίον τῶν ἐπιβουλῶν, διότι φαίνεται ὅτι τό ἐπικρατοῦν πνεῦμα ἦτο πολέμιον εἰς τήν θρησκείαν καί εἰς τήν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος».⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Αθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καί ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ.14

⁶⁵⁷ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *ὁ.π.*, σ.14-16

Όσον αφορά το 2^ο άρθρο του Συντάγματος, το οποίο αναφέρει « Ἡ Ὁρθοδοξὸς Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κεφαλὴν γνωρίζουσα τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστόν», ο Τυπάλδος σχολιάζει: «Ἐγὼ δὲν τὸ ἠξεύρω» και συνεχίζει την αναφορά στο άρθρο «ὐπάρχει ἀναποσπᾶστος ἠνωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ πάσης ἄλλης Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας», ο Τυπάλδος σχολιάζει «Τὸ βλέπω εἰς τὰ χαρτιά, ἀλλὰ δὲν τὸ βλέπω εἰς τὰ πράγματα. Οὐχὶ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε, Κύριε, ἀλλ’ ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου «τηροῦσα ἀπαρασαλεύτως ὡς ἐκεῖνοι τούς τέ ἱερούς ἀποστολικούς καὶ πρό πάντων τὰς ἱεράς παραδόσεις». Ὁ μέγας Βασίλειος ἀδελφοί, λέγει, ὅτι εἶναι δόγματα καὶ παραδόσεις. Καὶ αὐτὴ ἡ παράδοσις εἶναι δόγμα, ὅλας τὰς παραδόσεις τηρεῖ ἡ ἐκκλησία ἡμῶν; Ὁχι, πιστεύετε πρᾶγμα φρικτόν, ἐάν σᾶς τὸ εἶπω; τὸ ἐλησημονήσαμεν ὅλοι ἐάν εἶναι δόγμα. Καὶ διὰ τοῦτο νὰ μὴ γίνεταί λόγος εἰς τὸ σύνταγμα περὶ θρησκείας, ὅπως θέλει ὁ καθεὶς, ἅς τρώγη». Συνεχίζει την αναφορά του στο άρθρο «Εἶναι δὲ αὐτοκέφαλος ἐνεργοῦσα ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης ἐκκλησίας τὰ κυριαρχικά της δικαιώματα καὶ διοικεῖται ὑπὸ τῆς ἱεραῆς συνόδου ἀρχιερέων» και συνεχίζει «Τοιαύτη ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς πρώην Ἑλλάδος. Ὅτι δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ με τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑπτανήσου εἶναι ἀναντίρρητον καὶ ἀρκεῖ ἡ ἀπλὴ σύγκρισις τῶν δύο θέσεων, ἵνα καταλάβητε τὴν μεγάλην διαφορὰν. Ἐπιθυμῶ καὶ ἐγὼ νὰ παύσῃ αὐτὴ ἡ διαφορὰ, ν’ ἀφήσωμεν τὰ πράγματα νὰ ἐξακολουθῶσιν οὕτω δὲν εἶναι ὀρθόν, πάντοτε ὁμως προτιμότερον παρὰ νὰ γείνη νέον σκάνδαλον. Ἐάν ὁμως θέλετε νὰ φέρετε θεραπείαν συμβουλευόντες ὄχι διατάττοντες, διότι τὸ ἀντικείμενον διαφεύγει τὴν ἀρμοδιότητα ἡμῶν, ἀλλὰ συμβουλευόντες ὡς τέκνα τῆς μητρὸς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία διετήρησε τὸν ἐθνισμόν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ φρόνημα, ὀφείλετε, λέγω, νὰ συμβουλευέσθε μέσσην τινὰ κατάστασιν, ἡ ὁποία φέρει τὰ πράγματα εἰς τὴν ἀρμονίαν, τηρεῖται ἡ Ἑυρωπαϊκὴ Συνθήκη, τηρεῖται ἡ ἐπιθυμία τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ ὅλων τῶν ὁμοδόξων ἑκατὸν ἑκατομμυρίων, διότι ἡμεῖς εἴμεθα ἀσήμαντοι. Θεωρήσατε ὅτι εἴμεθα ἀσήμαντοι εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, θεραπεύει τὸ φρόνημα τὸ ἀκάθεκτος καὶ φλογῶδες τῆς Ἑπτανήσου, διότι ἐν Ἑπτανήσῳ ζῶμεν ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ἐν αὐτῇ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν ἐκτός τῆς θρησκείας δὲν ὑπάρχει ἐθνισμός. Ὁ μόνος ἐθνισμός ὅστις ὑπάρχει εἶναι ἡ θρησκεία».⁶⁵⁸

Συνεχίζοντας την ομιλία του ο Γ. Τυπάλδος αναφέρεται στο ζήτημα της γλώσσας, ως στοιχείο συνεκτικό του έθνους. «Μήτε ἡ γλῶσσα, μόνον στοιχεῖον τοῦ ἐθνισμοῦ εἶναι ἡ θρησκεία, ἀφαιρουμένου τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει πλέον ἔθνος, δὲν ὑπάρχει πλέον γένος, δὲν ὑπάρχει πλέον δεσμός, δὲν ὑπάρχει πλέον οὐδὲν διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐάν, ὃ μὴ γένοιτο, χριστιανοί, ἠθελεν ἀφαιρεθῆ ὁ χαρακτήρ τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν ἐθνότητα τῶν Ἑλλήνων, ἄλλο δὲν βλέπω εἰμὴ φράγκους, εἰμὴ Ἀλβανούς, εἰμὴ Βλάχους, εἰμὴ Ἀθιγγάνους καὶ Γύφτους, ὄχι ποτέ Ἑλληνας. Τοιαύτης οὐσίας, τοιούτου ἀποτελέσματος εἶναι ὁ χαρακτήρ, τὸν ὁποῖον ἡ θρησκεία ἐχάραξεν εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους! Ἐν τίνι λόγῳ κατεστράφη ἡ Ἑλλάς; Ἐν τίνι λόγῳ ἐπανεστάτησαν καὶ τὰ μέρη ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα οὐδὲν κοινόν ἐθνολογικόν ἔχουν μετὰ τῆς Ἑλλάδος; Καὶ οἱ Σέρβοι, καὶ οἱ Βλάχοι καὶ οἱ Μολδανοὶ καὶ τὸ Μαυροβούνιον καὶ ἡ Ἀσία καὶ ἡ Αἴγυπτος καὶ ὅπου προσκυνεῖται ὀρθοδόξως ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ὁ Χριστός; Ὁχι βεβαίως διὰ καταγωγὴν, ὄχι δι’ ἄλλον λόγον, ἀλλὰ μόνον διὰ τὴν διατήρησιν τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ μόνον καὶ μόνον διὰ τὴν θρησκείαν, διὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Θέλετε ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ ἰδῆτε, ὅτι ὁ μόνος χαρακτήρ, ὁ μόνος δεσμός, εἶναι ὁ θρησκευτικὸς; Οἱ Ἀλβανοὶ τῆς Ἠπείρου εἶναι ὀρθόδοξοι, εἶναι Ἑλληνας, ἅμα εἰσεχώρησεν ὁ ὄφις τοῦ Παπισμοῦ εἰς τὴν Ἀλβανίαν, καὶ τὸ ἥμισυ αὐτῆς ἐγένετο Παπικόν, δὲν εἶναι Ἑλληνας. Καὶ τοιαύτης οὐσης τῆς θρησκείας τολμῶμεν ἡμεῖς νὰ φέρωμεν τὴν παραμικρὰν μεταβολὴν, ὥστε

⁶⁵⁸ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καὶ ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ.17-18

ἀπό μεταβολῆς εἰς μεταβολήν νά εὐρεθῶμεν μεμονωμένοι ἀπό ὄλον τό κυρίως Ἑλληνικόν ἔθνος καί ἀπό ὄλους τούς Ὀρθόδοξους Χριστιανούς καί εἶθε, εἶθε νά ἦτο ἐλευθερωμένον ὄλον τό Ἑλληνικόν τήν καταγωγήν γένος, διότι τότε ἠθελον εἰπεῖ εἰς τούς ἐθνικούς, ὅτι τό ἔθνος ἠλευθερώθη, τί ἔχομεν ἡμεῖς νά κάμωμεν μέ ἄλλην ἐθνότητα ἄλλης γλώσσης, ἄλλης καταγωγῆς, ἄλλου μέλλοντος; νά περιορισθῶμεν εἰς τήν κυρίως ἐκ καταγωγῆς ἐθνότητά μας. Ἀλλά δύναται Ἕλληνας καί πληρεξούσιος ἐν ἐθνοσυνελεύσει νά εἴπῃ ποτέ, ὅτι τό Ἑλληνικόν ἔθνος ἀπλευθερώθη; Δέν εἴμεθα τό τέταρτον, ἵνα μή εἴπω τό δέκατον τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους, καί ἐάν λοιπόν θέλετε ἀπό μεταβολῆς εἰς μεταβολήν νά ἀπομονώσητε τήν Ἑλλάδα, παραιτεῖτε καί μέλλον, παραιτεῖτε καί ἔθνος, παραιτεῖτε καί γένος, καί ἄλλο δέν θα μείνωμεν εἰμὴ ὀλίγοι, ἐνασχολούμενοι περὶ τήν κοιλίαν καί τὰ ὑπὸ κοιλίαν.

Ἐάν ἐξ ἐναντίας θελήσητε νά δώσητε ἀκροάσιν εἰς τό εἶδος τῆς ἀφομοιώσεως, τό ὁποῖον ταπεινῶς προτείνω εἰς τήν Συνέλευσιν, θέλετε εἰπεῖ, ὅτι ἐπανέρχεται ἡ εἰρήνη καί ἡ ἐλπίς».⁶⁵⁹

Στη συνέχεια του λόγου του ο Τυπάλδος αναφέρεται στην τροπολογία του πρώτου και δευτέρου άρθρου του συντάγματος του 1844. «Τί προτείνω εἰς τήν τροπολογίαν τῶν δύο ἄρθρων τοῦ σχεδίου τοῦ Συντάγματος; Οὐδέν μικρότατον μέρος, ἐκεῖνο τό ὁποῖον τέλος πάντων πρέπει ν' ἀποδώσῃ εἰς τό ἔθνος τήν ὑπαρξίν του, ὃ ἐστίν ἡ ἔνωσις τῆς Ἑπτανήσου, τοῦ ὄλου γένους, τήν ὁποίαν προτείνω τήν σήμερον ἡμεῖς θέλομεν κέντρον. Τό κέντρον πρέπει νά εἶναι νοητικόν, τοιοῦτον νοητικόν κέντρον δέν ὑπάρχει τήν σήμερον ἐδῶ, ἀλλ' ὑπάρχει ἄλλου, καί περίξ ἐκείνου πρέπει νά συγκεντρωθῶμεν ὄλοι, καί ὄχι αὐτό τό κέντρον μηδενίζοντες καί διασύροντες νά νομίζωμεν ὅτι εἴμεθα δέν λέγω Ὀρθόδοξοι ἀλλ' οὔτε κἄν Ἕλληνας. Ποῖος ποτέ εἰς τόν κόσμον εἶχεν αὐτήν τήν δόξαν, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει πᾶσαν ἐθνικήν δόξαν τοῦ νά ἔχωμεν οἰκουμενικόν Πατριάρχην ἐκ τοῦ γένους ἡμῶν; Ἐάν θεωρήσωμεν κέντρον αὐτό, ἔχομεν τήν πρωτοκαθεδρίαν εἰς ὄλην τήν Ἀνατολήν, ἐάν ἔχωμεν τό κέντρον ἡμᾶς, βεβαίως καί αὐτός, ὅστις εἶναι κέντρον, θέλει εὐλογῆσαι, καί ἡ εὐλογία του θέλει ἐπιφέρει τήν εὐτυχίαν καί τήν εὐημερίαν. Κατά τό παρελθόν ἐφαίνετο, ὅτι ἐπέπεσεν ὄλη ἡ μανία τοῦ κόσμου εἰς τούς λογιωτάτους, εἰς τούς ἀμαθεστάτους, εἰς τούς ὀπαδούς τῆς ξένης προπαγάνδας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡμῶν, ἐνῶ ἔπρεπε νά ὑποστηρίζεται ἡ μεγάλη ἐκκλησία, ἐξηυτελίσθη, ἐνῶ ἔπρεπε δι' ὄλων τῶν μέσων νά προάγεται, διερρήχθη πᾶς ἡμῶν δεσμός μετ' αὐτῆς, ἐνῶ ἔπρεπε νά προσφέρωμεν, ὡς ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων, τό δηνάριον μας εἰς τήν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἔστω καί εὐρισκομένην ὑπὸ δουλείαν πολιτείας, ποτέ ὁμως ἐκκλησίας, ἐνῶ, λέγω, ἔπρεπε νά προσφέρωμεν τό δηνάριον μας εἰς αὐτήν, κατηργήσαμεν καί τήν ιδιοκτησίαν τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας ἐν τῷ ἐδάφει τῆς Ἑλλάδος. Δημεύετε, δημεύετε τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος ἔρχεται ἡ θεῖα δίκη, καί θέλουσι δημευθῆ καί ἀπό ἄλλα ἔθνη, καί οἱ πῶτοι, οἱ ὁποῖοι θα φωνάζετε, εἴσθε ὑμεῖς, ἀλλά θα εἴσθε ἀναπολόγητοι, διότι σεῖς εἴσθε τό σκάνδαλον, σεῖς ἐδώσατε ἀφορμήν, διότι πῶτοι σεῖς ἐξεβιάσατε καί ἀπεσκυβαλίσατε τούς Πατριάρχας καί τήν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὧν ἐδημεύσατε τὰ κτήματα, σεῖς ἐζητήσατε τό αὐτοκέφαλον, τό ἀνόητον, τό ἀντιχριστιανικόν αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας. Ὑστερα, ἀπό ὀλιγόλεπτη διακοπή, ο Γ. Τυπάλδος συνεχίζει «Τό αὐτοκέφαλον θέλετε; νά τό ἔχετε. Ἀλλά μή ἀπαιτήσετε, ὅταν σεῖς κηρύττεσθε αὐτοκέφαλοι καί ἄλλο ἔθνος τό ὁποῖον ἔχει ὀλιγωτέρους δεσμούς μέ τήν μεγάλην Ἐκκλησίαν, νά κηρύττεται αὐτοκέφαλον καί αὐτό. Καί διά τοῦτο ἐγὼ εἶπον εἰς τὰ 52 νά κηρυχθῆ αὐτοκέφαλος καί ἡ Ἑπτανήσος, νά κηρυχθῆ αὐτοκέφαλος ἡ Βλαχία, αὐτοκέφαλον τό Μαυροβούνιον, αὐτοκέφαλος ἡ Σερβία, αὐτοκέφαλοι ὄλοι αἱ ἐπαρχίαι αἱ ὑπαγόμεναι εἰς τόν Οἰκουμενικόν θρόνον, θέλετε; δέν θέλετε, διότι ἄμα ἠκούσατε, ὅτι οἱ Βούλγαροι ἀπαιτοῦν τήν ἐκκλησίαν αὐτῶν

⁶⁵⁹ Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καί ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ.18-19

ανεξάρτητον, ὠρύσθε ὡς λέοντες, ἐνῶ ἔπρεπε νά χειροκροτήσετε τούς Βουλγάρους. Μόνον ἡμεῖς δέν ὠφείλομεν νά χειροκροτήσωμεν αὐτούς, διότι δέν ἐγκρίνομεν τό αὐτοκέφαλον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἡμεῖς ἡμεθα συνεπεῖς, σεις ἀσυνεπεῖς. Σεῖς ἐδημεύσατε τά μοναστήρια τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἔρχομαι εἰς το συμπέρασμα, εἰς το συμπέρασμα ἐκεῖνο, τό ὁποῖον φέρει τήν ἁρμονίαν, τήν εἰρήνην, τήν ἀγάπην καί τήν εὐλογίαν μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Με ὄλην τήν πραότητα, με ὄλην τήν ἀγάπην, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἐπτανήσου ἐπί 18αῖωνας ἦτο πραγματικῶς ἠνωμένη με τήν μεγάλην Ἐκκλησίαν, καί πραγματικῶς ἐπί 18αῖωνας οὐδέποτε παρεπονέθη, οὔτε αὐτή οὔτε ἡ Ἐκκλησία, οὔτε οἱ διέποντες τάς τύχας τῆς Ἐπτανήσου ξένοι, διότι ὁ δεσμός ἦτο πνευματικός, ἦτο χριστιανικός καί ἀποστολικός, τό μνημόσυνον, τό μύρον καί αἱ ἐκδόσεις. Ἴδού ἡ κατά τινος φοβερᾶ πρότασις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τήν πατρίδα. Ἐάν εὐδοκήσητε, πρᾶγμα τό ὁποῖον ἀπαιτῶ καί ἀπό τήν θρησκείαν καί ἀπό τήν συνείδησίν σας, πρό πάντων νά μή χωρίσητε ἀπό τούς σκοπούς τοῦ μέλλοντος, τό ὁποῖον νά λάβητε ὑπ' ὄψιν μέ βαθύνοϊαν, ἐλπίζω, ὅτι θέλετε ἐπικυρώσει τήν ἀφομοίωσιν τῆς Ἑλλάδος μετά τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας. Αἱ προταθεῖσαι τροπολογίαι εἶναι ἀπλούσταται, εἶναι σύμφωνοι μέ τούς κανόνας, εἶναι σύμφωνοι με τήν τιμὴν τοῦ ἔθνους, εἶναι σύμφωνοι με τό λαμπρόν μέλλον καί μέ τās ἐλπίδας του. Ἐάν πεισθῆτε ὅτι ταῦτα πάντα συνενοῦνται εἰς αὐτήν τήν τροπολογίαν, παρακαλῶ νά τήν παραδεχθῆτε.

Μή θέλετε νά φέρωμεν φιλολογικὴν συζήτησιν, διότι τήν ἀπάντησιν εἰς τά τότε γραφέντα τήν ἔχω ἐτοίμην καί θέλετε ἰδεῖ τās βλασφημίας, τās ἀνοησίας καί τās μωρολογίας τās τότε γραφείσας. Ἄλλ' ἐδῶ δέν εἶμεθα οὔτε ἱερεῖς, οὔτε φιλόλογοι. Ἡμεῖς εἶμεθα πληρεξούσιοι ἔθνους, ἡμεῖς ἀναχωροῦμεν ἀπό τήν ἀρχὴν τῶν καθεστῶτων. Ποῖα τά καθεστῶτα τοῦ 1821, ἔστω καί τοῦ 1833, ἦσαν αὐτή ἡ κατάστασις τῆς ἐκκλησίας. Αὐτήν ὀφείλετε νά ἐξακολουθήσετε, χωρίς νά λάβετε ὑπ' ὄψιν τά διά μέσου, διότι εἶναι ἄκυρα ὡς ἔργα τῆς βίας, τῆς ἀπάτης καί τῆς πειθανάγκης.»⁶⁶⁰

Ἡ ἀγόρευση τοῦ Τυπάδου συνεχίζεται με τήν ἀνάγνωση τμήματος τοῦ 2^{ου} ἀρθροῦ τοῦ συντάγματος «Οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐνεργοῦσι τά ἀρχιερατικά αὐτῶν καθήκοντα κατὰ τούς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας ἀνεξαρτήτως ὁ εἷς τοῦ ἄλλου». Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἐπτανήσιος πληρεξούσιος σχολιάζει «Γνωρίζω, κύριοι, ὅτι αὐτή εἶναι ἡ συνείδησις ὄλων τῶν ἐπισκόπων τοῦ βασιλείου, ὡμίλησα μέ ἐμπείρους τοῦ τόπου τούτου καί ὄλοι μοι εἶπον, ὅτι ἡ ἱερά σύνοδος δέν ἐνεργεῖ κανονικῶς, οἱ ἐπίσκοποι δέν ὑπακούουσι, διότι ὀδηγοῦνται ἀπό ἐπισκοπικόν πνεῦμα, τό ἀποστολικόν, ὅτι ἕκαστος ἐπίσκοπος εἶναι ἀπόλυτος εἰς τά ἐπισκοπικά του καθήκοντα.»⁶⁶¹

Ὁ μακροσκελής λόγος τοῦ Γ. Τυπάδου ολοκληρώνεται με το τελευταῖο μέρος τοῦ 2^{ου} ἀρθροῦ, σύμφωνα με το ὁποῖο «Ἡ σύναψις τοῦ γάμου τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων πολιτῶν καί τό διαζύγιον ὑπάγονται εἰς τήν ἀποκλειστικὴν τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δικαιοδοσίαν». Ὁ Τυπάδος ἀναφέρει στο τέλος τῆς ἀγόρευσός του «Ὡστε ἐξαιροῦνται οἱ πολῖται Ἕλληνες οἱ μὴ ὀρθόδοξοι» καί συνεχίζει «Ὡς ἐγένετο 10 αἰῶνας, διότι ἀπό τοῦ πρώτου καί δευτέρου αἰῶνος ὁ γάμος ἐτελεῖτο cum benedictione ecclesiae, μέ τήν εὐλογία τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτά εἶναι τά καθεστῶτα, κατ' αὐτά ἐνήργει τά καθήκοντα ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία, καί ἂν τοῦτο γείνη καί εἰς τήν πρόφην Ἑλλάδα, θα λάβετε τήν εὐλογίαν ἑκατὸν ἑκατομμυρίων ὀρθοδόξων.»⁶⁶²

Οἱ ιδέες αὐτές τοῦ Γ. Τυπάδου υποστηρίζονταν καί ἀπό ἄλλους ἐπτανησίους βουλευτές, οἱ ὁποῖοι αἰτήθηκαν ἡ Ἐπτανησιακὴ Ἐκκλησία νά παραμείνει ἀνεξάρτητη καί νά μὴν συγχωνευθεῖ στην δεινοπαθοῦσα, δῆθεν αὐτοκέφαλη Ἑλλαδικὴ Διοίκησις.

⁶⁶⁰ Γ. Τ. Ιακωβάτος, *Αγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Αθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καί ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902, σ. 19-20

⁶⁶¹ Γ. Τ. Ιακωβάτος, ὁ.π., σ. 20-21

⁶⁶² Γ. Τ. Ιακωβάτος, ὁ.π., σ. 21-22

Μάλιστα, την πρότασή τους ενίσχυσαν και άλλοι βουλευτές, όπως ο Ρήγας Παλαμήδης, ο Δ. Ροντήρης και ο πληρεξούσιος της Ευρυτανίας Γ. Τσιτσάρας,⁶⁶³ οι οποίοι πρότειναν να καταργηθούν οι αντικανονικοί νόμοι Σ΄ και ΣΑ΄ και να επιστρέψουν όλες οι μητροπόλεις και επισκοπές στο αρχαίο εκκλησιαστικό καθεστώς υπό το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο μέσα σε μεγάλες αντιξοότητες και κατά την εποχή της Αγγλοκρατίας κατόρθωσε να στηρίξει στα Επτάνησα την επιβίωση της Ορθοδοξίας.

Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Στ΄, όταν πληροφορήθηκε, ότι οι Αρχιερείς της Επτανήσου ανέχονταν την οικτρή κατάσταση, η οποία επικρατούσε στην τοπική Εκκλησία απέστειλε προς αυτούς το 1838 εγκύκλιο Πατριαρχική και Συνοδική, η οποία αποσκοπούσε στον έλεγχο και τη νοθεσία τους. Τους παρακίνησε, μάλιστα, να μην επιτρέψουν την κατάργηση της εκκλησιαστικής ελευθερίας στα Επτάνησα και να μην παραδώσουν τα δικαιώματα του ορθόδοξου κλήρου στην κοσμική εξουσία. Σύμφωνα, με τον Γρηγόριο Στ΄, οι αρχιερείς προκειμένου να υπερασπιστούν την ελευθερία της Εκκλησίας και τα δικαιώματά τους, οφείλουν να θυσιάσουν ακόμη και τη ζωή τους. Ωστόσο, είναι αναγκαίο να «θεραπεύσουν» τα κακώς κείμενα, τα οποία έχουν προκληθεί από την αμέλειά τους. Τους προτρέπει, λοιπόν, να χειροτωνήσουν ιερείς για τα χωριά, ακόμη και αν αυτοί δεν έχουν αποφοιτήσει από κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, καθώς σύμφωνα με τον Πατριάρχη οι μορφωμένοι κληρικοί είναι αλαζόνες και περισσότερο βλάπτουν τους ανθρώπους παρά τους ωφελούν. Αντίθετα, όσοι διαθέτουν περιορισμένη παιδεία είναι ιδανικότεροι για ιερείς, καθώς χαρακτηρίζονται από ευσέβεια, ιεροπρέπεια και κοσμιότητα. Τέλος, ο Πατριάρχης εκφράζει την πεποίθησή του, ότι οι Επτανήσιοι πολιτικοί άνδρες θα υποστηρίξουν την ελευθερία της Ορθόδοξου Εκκλησίας, ενώ η Αγγλική κυβέρνηση θα πράξει τα δέοντα, προκειμένου να προστατεύσει την Ιόνια Πολιτεία, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1817.⁶⁶⁴

Οι Άγγλοι, λοιπόν, ήλεγχαν απόλυτα την κατάσταση στα Επτάνησα, οδηγώντας σταδιακά την τοπική Εκκλησία στην εξαθλίωση. Παράλληλα, επιδίωκαν τα παραχωρούμενα νησιά να δεσμευτούν στο αντικανονικό καθεστώς, το οποίο συστάθηκε με την υποκίνησή τους και επιβλήθηκε το 1833 στην Ελλαδική Εκκλησία από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη.⁶⁶⁵ Το στοιχείο αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη στάση του Χαριλάου Τρικούπη στην εθνοσυνέλευση του 1864, ο οποίος ακολουθώντας με συνέπεια την αγγλόφιλη τακτική του πατέρα του, Σπυρίδωνα Τρικούπη, υπερασπίστηκε τη συγχώνευση των Επτανησίων στην ελλαδική αυτοκεφαλία, για εθνικούς λόγους, όπως ο ίδιος υποστήριξε.

Τελικά, με τη συνεργασία του Κερκύρας Αθανασίου Πολίτη,⁶⁶⁶ ο οποίος καταχράστηκε το εξαρχικό δικαίωμά του και με πολλές δολοπλοκίες, η κυβέρνηση κατόρθωσε να πετύχει το στόχο της και οι Επτανήσιοι σύρθηκαν ακούσια στο ελλαδικό εκκλησιαστικό καθεστώς. Εκείνη την εποχή ο Οικουμενικός Πατριάρχης, Σωφρόνιος Γ΄ πιεζόμενος από το ζήτημα της βουλγαρικής ανταρσίας, η οποία είχε ξεσπάσει, ήδη, από το 1860, αναγκάζεται να υποχωρήσει στις πιέσεις της ελληνικής πολιτείας και να συστήσει τη συσπείρωση του Γένους στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος, παρά τις αντιδράσεις της πλειοψηφίας του λαού των Επτανήσων. Στις 7 Ιουλίου 1866 ο Σωφρόνιος Γ΄ εκδίδει τον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο «Περί τής ένωσης τής έν Επτανήσων Έκκλησίας μετά τής έν Έλλάδι Έκκλησίας». Ο Τόμος, τον οποίο υπογράφουν ο Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης Σωφρόνιος, ο Νικαίας Ιωαννίκιος, ο Χαλκηδόνος Γεράσιμος, ο Προύσης

⁶⁶³ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τής έν Έλλάδι Έκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.155

⁶⁶⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Έκκλησίας τής Έλλάδος*, τ.1, Αθήνα 1920, σ.174

⁶⁶⁵ Γ.Τ. Ιακωβάτος, *Άγορεύσεις έν τή Β΄ έν Αθήναις Έθνοσυνελεύσει καί έν ταίς Βουλαίς*, Αθήνα 1902, σ.26

⁶⁶⁶ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.156

Κωνσταντίνος, ο Πελαγονείας Βενέδικτος, ο Μεσημβρίας Νικηφόρος, ο Βιδύνης Παΐσιος, ο Γάνου και Χώρας Χρύσανθος, ο Λήμνου Ιωακείμ, ο Καρυτζάς Νεόφυτος, ο Ελασσών Ιγνάντιος, ο Φαναριοφαρσάλων Νεόφυτος και ο Κώου Κύριλλος, αναφέρει: « Τῆς εὐσταθείας τῶν ἀπανταχοῦ ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν πρόνοιαν ἐς ἅει ποιούμενη ἢ καθ' ἡμᾶς αὕτη τοῦ Χριστοῦ Μεγάλη Ἐκκλησία, οἷα κοινή Μήτηρ καὶ προστάτις ὑπέρμαχος, διαφοροῖς μὲν διαιτήσεσιν ἀναγκαίαις, καὶ τῷ καιρῷ καὶ ταῖς περιστάσεσι καταλλήλοις τὴν εὐκοσμίαν καὶ εὐρυθμίαν αὐταῖς ἐνεργάζεται, οὐ μὴν δέ ἀλλὰ καὶ τὰ παρ' ἑαυτῇ ἀπονέμειν προθύμως οὐκ ἀπαναίνεται, προνοία τε ἀξιοχρέω καὶ φιλοτιμία κεκινημένη, καὶ πάντα πρὸς οἰκοδομὴν, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐντολήν, διαπράττουσα, καθὰ καὶ ἐπὶ τοῦ παρόνος. Τῶν γάρ κατὰ τὴν Ἴονικὴν Ἑπτάνησον ἁγιωτάτων ἐπαρχιῶν, ἧτοι τῆς Κερκύρας, τῆς Καφελληνίας, τῆς Ζακύνθου, τῆς Λευκάδος καὶ ἁγίας Μαύρας, τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κιθήρων, καὶ τῶν ἐπισκοπῶν Ἰθάκης, ὑποκειμένης τῇ Μητροπόλει Κεφαλληνίας, καὶ Παξῶν τῇ τῆς Κερκύρας, ἀνεκαθεν ὑποτελουσῶν πνευματικῶς τῷ καθ' ἡμᾶς Ἁγιωτάτῳ Πατριαρχικῷ, Ἀποστολικῷ καὶ Οἰκουμενικῷ Θρόνῳ, ἔνεκα δέ πολιτικῶν αἰτιῶν διαφοροῖς ὑποκυψασῶν περιστάσεσι καὶ μεταβολαῖς περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτῶν διοίκησιν, πρό χρόνων, ἧτοι κατὰ τό αὐγῆ ὠτήριον ἔτος, ὅτε καὶ ἐν παντελεῖ σχεδόν χηρεῖα καὶ στερήσει ἀρχιερέων διέκειντο, προνοία ἐκκλησιαστικῇ καὶ εὐμενεῖ ἐπινεύσει τὴν τνηκαῦτα τό Ἴόνιον Κράτος προστατευούσης Μεγάλῃς Βρετανίας, ἀποκατέστη μὲν μορφωθεῖσα ὅσον ἐνήν καὶ εἰσῆχθη ἐν ταῖς Θεοσώστοις ταύταις ἐπαρχίαις, εὐρυθμὸς τις ἐκκλησιαστικὴ κυβέρνησις, ὑπὸ τὴν περιοδικὴν διαδοχικὴν ἐξαρχίαν ἐνός τῶν τεσσάρων αὐτῶν Μητροπολιτῶν, χειροτονηθέντων τότε διὰ τῶν Πατριαρχικῶν ἐκδόσεων τοῦ ἀοιδίμου ἐν Πατριάρχεις κυροῦ Ἀνθίμου του Γ' οὗ καὶ Γράμματι Πατριαρχικῷ καὶ Συνοδικῷ ἐπικυρωτικῷ καὶ διαιτητηρίῳ κατασφαιλισθεῖσα ἢ διεξαγωγῇ καὶ διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας ταύτης διετέλει ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ νῦν διενεργουμένη, φυλαττομένων τῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, προνομίων ἐν τῷ μνημοσύνῳ τοῦ Πατριαρχικοῦ ὀνόματος, καὶ τῇ ἐκδόσει ἀδείας Πατριαρχικῆς ἐν χειροτονίαις νέων Ἀρχιερέων. Ἐπεὶ δέ ἤδη, τοῦ Ἰονίου Κράτους ἐνωθέντος τῷ Ἑλληνικῷ Βασιλείῳ, καὶ πάντων τῶν ἐκεῖνου πολιτικῶν πραγμάτων πρὸς τοῦτο συναρμοσθέντων καὶ ἀφομοιωθέντων, ἢ τὰ πνευματικά τοῦ θεοσώστου τούτου βασιλείου διέπυσα ἁγιωτάτη Ἱερά Σύνοδος τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ἢ πρό τινων χρόνων διὰ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου εἰς αὐτοκέφαλον Ἐκκλησία ἀνεδείχθη ὑπὸ τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας) ἀναγκάιον κατιδοῦσα τὴν τῶν εἰρημένων τῆς Ἑπτανήσου ἐπαρχιῶν μετ' αὐτῆς ἐνωσιν καὶ συνάφειαν, ἀνήγγειλε τῇ ἡμῶν Μετριότητι προκαθημένη Συνοδικῶς διὰ Σεβασμίου αὐτῆς Γράμματος χρονολογουμένου τῇ α' Ἰουνίου τοῦ τρέχοντος αὐξοστ' Σωτηρίου ἔτους, ἐξαιτουμένη τὴν κανονικὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἐπινέυσιν ἐπὶ τῷ μεταβιβασθῆναι τῇ αὐτῆς δικαιοδοσίᾳ ἅπερ ἐπὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἐκεῖνων ὁ καθ' ἡμᾶς ἁγιώτατος οἰκουμενικὸς θρόνος κέκτηται προνόμια, συνιστῶσα τό πρόβλημα καὶ διὰ τῆς συγκαταθέσεως ἀπάσης τῆς ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐγγράφως αὕτη ἀναφέρθη πρὸς αὐτὴν διὰ τοῦ ὑπουργείου. Ταῦτα φαμέν, προτειναμένης τῇ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίᾳ, τῆς ἁγιωτάτης Ἱερᾶς Συνόδου, ἢ Μετριότης ἡμῶν διασκεψαμένη μετὰ τῆς περὶ αὐτὴν ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου, ἐπειδὴ κατειδομεν τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑπτανήσου πρὸς τὴν τῆς Ἑλλάδος εὐλογον μὲν ἄλλως, καὶ ὡς εἶπειν, φυσικὴν οὖσαν συνέπειαν τῆς ἐν τοῖς πολιτικοῖς πράγμασιν ἀφομοιώσεως, ὁμολογουμένως ἐναπαιτούσης καὶ τὴν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, κατ' οὐδὲν δέ τὰ πνευματικά ἐκεῖνης συμφέροντα παραβλάπτουσιν, ἢ μέχρις ὑπονοίας διακινδυνεύουσιν διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ὁμοφροσύνην, καὶ τὴν τῶν ἱερῶν δογμάτων τῆς ἀνωμότητος ἡμῶν Πίστεως ἀμφοτέρων τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνότητα, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον συντελοῦσαν αὐτῇ πρὸς εὐστάθειαν καὶ ἀκμαίαν κατάστασιν καὶ λαμπρότητα τῇ προστασίᾳ κράτους ὁμοδόξου, ἔτι δέ καὶ

συγκατάθεσιν τῆς Σεβασμίας αὐτῆς Ἱεραρχίας πληροφορηθέντες συνάδουσαν, οὐδέν ἦττον ἐκζητούσης τὴν ἔνωσιν, ὡς διείληπται, διὰ ταῦτα ἀπεδεξάμεθα κοινῇ Συνοδικῇ γνώμῃ τὴν αἴτησιν καὶ ἀξίωσιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀγαπητῆς ἡμῶν ἀδελφῆς ἀγιωτάτης Συνόδου, ὡς σύμφωνον τῇ ἀξιοχρέῳ ἐκκλησιαστικῇ ἡμῶν μερίμνῃ ὑπὲρ τῆς εὐσταθείας τῶν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς γαληναίας καὶ εἰρηνικῆς αὐτῶν καταστάσεως, καὶ εὐχαρίστῳ συνεπινεύσει συναποφινάμενος τὴν χειραφέτησιν τῶν εἰρημένων ἐπαρχιῶν ἀπὸ πάσης ἐξαρτήσεως αὐτῶν πρὸν τὸν καθ' ἡμᾶς ἀγιώτατον οἰκουμενικόν Πατριαρχικόν Θρόνον, ἀπενείμαμεν καὶ μετεβιβάσαμεν αὐτάς τῇ κανονικῇ προστασίᾳ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀφοσιώσαντες καὶ ἀναθέμενοι ὀλοσχερῶς τῇ πνευματικῇ καὶ ἐκκλησιαστικῇ αὐτῆς δικαιοδοσίᾳ ἦντινα καὶ ἐπικυροῦντες καὶ κρατύνοντες καὶ διὰ τῆς παρούσης Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς ἡμῶν πράξεως, ἀποφαινόμεθα ἐν ἀγίῳ Πνεύματι καὶ ὀρίζομεθα Συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερωτάτων Ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἀγίῳ Πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἵνα αἱ ἀνωτέρω ὀνομαστί ἀριθμηθεῖσαι ἀγιώταται ἐπαρχίαι τῆς Ἰονικῆς Ἑπτανήσου ὑπάρχουσι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸν ἐξῆς ἅπαντα χρόνον καὶ λέγωνται, καὶ παρὰ πάντων γινώσκονται συνηνωμέναι καὶ συνημμέναι τῇ ὀρθοδόξῳ αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, καὶ μέρος αὐτῆς ἀποτελοῦσαν ἀναπόσπαστον, ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν καὶ προστασίαν τῆς ἀγιωτάτης Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, καὶ πρὸς αὐτὴν ἀναφερόμεναι, καὶ ἄμεσον ἔχουσαι τὴν σχέσιν καὶ ἀναφορὰν ἐν πάσαις ταῖς ἐμπιπτοῦσαις πνευματικαῖς καὶ ἐκκλησιαστικαῖς ὑποθέσεσι, σὺν τῷ μνημοσύνῳ καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς. Ἐφ' ᾧ καὶ ἡ παροῦσα Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξις κατέστρωται ὑπογραφεῖσα ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ Κωδίκι τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας εἰς διηνεκὴ ἔνδειξιν καὶ μόνιμον παράστασιν.»⁶⁶⁷

Ἡ συνοδική, λοιπόν, πράξις αναγνωρίζει τὴ δυνατότητα ἐκχώρησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν καὶ στηρίζεται στὴν ἀκριβῆ ἐρμηνεία τοῦ 17^{ου} κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τοῦ 38^{ου} κανόνα τῆς Πενθέκτης. Οἱ κανόνες αὐτοὶ ἀναφέρονται σὲ πόλεις ἐντὸς τῶν συνόρων τοῦ ἰδίου κράτους καὶ ὄχι σὲ ἐπαρχίες διαφορετικῶν κρατῶν. Οἱ δύο, λοιπόν, αὐτοὶ κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων χρησιμοποιοῦντο, προκειμένου νὰ διευθετηθεῖ τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο σχετιζόταν με τὴν ἐσωτερικὴ διοίκηση τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, δεδομένης τῆς θετικῆς στάσης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἐν λόγω παραχώρηση.

Τὰ Ἐπτάνησα περιλάμβαναν ἐπτά ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες υφίστανται τρεῖς μητροπόλεις, δύο ἀρχιεπισκοπές καὶ δύο ἐπισκοπές, οἱ ὁποῖες γιὰ αἰῶνες ἀποτελοῦσαν τὴν Ἐκκλησία τῶν Ἰονίων νήσων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν ὁποίων ἡ προσάρτηση συντελέστηκε δίχως τὴν συγκατάθεση τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ.⁶⁶⁸ Ἐξαιτίας, τοῦ γεγονότος αὐτοῦ χαρακτηρίστηκε ὡς ἀναγκαστικὴ πρόσδεση στὴν Ἀυτοκέφαλη Διοίκηση τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος κατόπιν κυβερνητικῆς ἀξίωσης.⁶⁶⁹ Ἡ ἐνσωμάτωση αὐτὴ κίνησε τὸ ἄμεσο ἐνδιαφέρον τοῦ Πάπα σχετικά με τὸ σεβασμὸ τῶν προνομίων καὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν στὴν Ἐπτάνησο, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπικυρωθεῖ με τὸ ἀρθρο 4 τῆς συνθήκης τῆς ἔνωσης τῆς Ἑπτανήσου με τὴν Ἑλλάδα στὶς 17 Μαρτίου 1864, καθὼς καὶ με τὸ ἀρθρο 5 τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου στὶς 14 Νοεμβρίου 1864.⁶⁷⁰

Με ἰκανοποίησι δέχτηκε τὴν ἔνωση τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἐπτανήσων με τὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων. Στις 27 Ὀκτωβρίου 1866 ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Κύριλλος ἀποστέλει ἐπιστολὴ «Τῇ ἀγιωτάτῃ Ἱερά Συνόδῳ τῆς

⁶⁶⁷ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 77-79

⁶⁶⁸ Γ. Μεταλληνός, *Πολιτικὴ καὶ Θεολογία*, Κατερίνη 2008 σ. 108-115

⁶⁶⁹ Γ. Μεταλληνός, ὁ.π., σ. 225

⁶⁷⁰ Ἰ. Ἀσημάκης, *Ἡ πορεία τῶν σχέσεων Ἑλλάδος καὶ Ἁγίας Ἐδρας (1820-1980)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 376

αυτοκεφάλου καὶ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Θεοφρουρήτου Ἑλλάδος». Ἡ ἐπιστολή ἀναφέρει: « Τὸν ἐν Χριστῷ ἀδελφικὸν ἀσπασμὸν ἀπονέμομεν. Ἐνδοξος γεγονὸς ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καθυποχρεοῖ καὶ πάλιν ἡμᾶς, ἵνα σήμερον κινήσωμεν τὸν κάλαμον πρὸς τὴν ὑμετέραν ἀδελφικὴν σεμνοπρέπειαν. Λαβόντες γάρ κατ'αὐτάς μετὰ πόθου καὶ χαρᾶς τὴν ἀπὸ κβ' Αὐγούστου Συνοδικὴν πρὸς ὑμᾶς ἐπιστολὴν τῆς ὑμετέρας ἀδελφικῆς καὶ περισπουδάστου ἡμῖν ἀγάπης, ἔγνωμεν τὴν ἐν πνεύματι ἀγίῳ γενομένην προσφάτως ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας χειραφέτησιν τῆς Ἑπτανησιακῆς πρὸς τὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ οὕτω δι' ἐπίσημου κανονικῆς πράξεως ὑπὸ τῆς Αὐτοῦ Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου παρεχωρήθησαν ὀλοσχερῶς τῇ κανονικῇ καὶ πνευματικῇ προστασίᾳ τῆς αυτοκεφάλου ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Θεοφρουρήτου Ἑλλάδος πάνθ' ὅσα ὁ ἀγιώτατος Οἰκουμενικὸς Θρόνος εἶχε ἐπ' ἐκείνης δικαιώματα. Ἐχέτω δόξαν εἰς τοὺς αἰῶνας ὁ Κύριος, ὃς καὶ πάλιν τανῦν οὕτω τρανῶς τὸ πανάγιον αὐτοῦ ἐφάνερωσε θέλημα, καὶ εὐλόγησεν ἔργον ὃ εἰργάσατο ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν ὁ πανσθενὴς αὐτοῦ βραχίων.

Τοῖνυν σπεύδοντες σήμερον, ὡς εἰκός, εἰς ἀπάντησιν, περιπτυσσόμεθα ὀλοψύχως τὴν ὑμετέραν ἀδελφικὴν ἀγάπην, καὶ κατασπασζόμενοι Αὐτὴν ἐν φιλήματι ἀγίῳ, συγχαίρομεν ἀδελφικῶς διὰ τὴν κανονικὴν ταύτην καὶ δικαίαν καὶ λαμπρὰν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν Αὐτῆς πρᾶξιν. Συγχαίρομεν δὲ καὶ τῇ ἀδελφῇ καὶ αυτοκεφάλῳ τῆς ὀμοδόξου Ἑλλάδος ἀγίᾳ Ἐκκλησίᾳ, καὶ εὐχόμεθα ἐκ κέντρων καρδίας, ὅπως ὁ οὐράνιος καὶ κοινὸς τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας Νυμφίος περιέπη καὶ περιφρουρῇ αὐτὴν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ μέχρι συντελείας αἰῶνων ἐν τῇ διὰ τῆς Πίστεως μετὰ πασῶν τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἀδιάρρηκτῳ ἐνότητι, καὶ μεγαλύνῃ καὶ δοξάζῃ ἐς αἰεὶ, θάλλουσαν διὰ παντός καὶ καλλυνομένην ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου ὡς ἐλαίαν κατάκαρπον.

Τελευτῶντες δὲ ἐπικαλούμεθα θερμῶς καὶ τὴν χάριν τοῦ Παναγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου ἐπὶ τε τὴν Ἱεράν καὶ θεσπεσίαν ὑμῶν κορυφὴν καὶ ἐπὶ πάντα τὰ εὐλογημένα ὑμῶν πνευματικὰ τέκνα, σὺν τῇ ἐπαπολαύσει ἐνταυτῷ διηνεκοῦς καὶ ἀμεταπτώτου εὐημερίας μετὰ μακροβιότητος, γένοιτο!

Ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον διαψιλευθεῖσαν δὲ παρά Κυρίου τὰ τῆς ὑμετέρας ἀδελφικῆς ἐν Χριστῷ ἀγάπης πολύευκτα ὑμῖν ἔτη ὅτι πλεῖστα ὑγιεινὰ καὶ κατ' ἄμφω σωτηριωδέστατα».⁶⁷¹

Ὡστόσο, στὴν ἐκκλησία τῶν Ἑπτανήσων ὁ μητροπολίτης Κεφαλληνίας Σπυρίδων Κοντομίχαλος ἀντιστάθηκε μέχρι τέλους στὴν ἐνσωμάτωση, καθὼς δὲν μνημόνευε τὴν Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχη, παρά τὴν παρέμβαση τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Στ', ὁ ὁποῖος διαδέχτηκε τὸν Σωφρόνιο Γ' καὶ ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ συναιτήσῃ τὸν Σπυρίδωνα μετὰ πατριαρχικὴ ἐπιστολή στις 23 Ἰουνίου 1867. Ὁ Κεφαλληνίας γινώριζε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κωνσταντῖνο Τυπάλδο τὴν ἱστορία τῆς πολιτειακῆς καταστρατήγησιν τοῦ Τόμου τοῦ 1850, καθὼς καὶ τὴν πλεκτάνη τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησιν σχετικά μετὰ τὴν χαλκευμένην συγκατάθεση τῶν ἱεραρχῶν τῆς Ἑπτανήσου γιὰ τὴν ἀφομοίωση μετὰ τὴν Ἑλλαδικὴν Ἐκκλησία. Μαζί μετὰ τὸν μητροπολίτη Ζακύνθου Νικόλαο ἀντιπαρατάχθησαν μετὰ δριμύτατες ἐπιστολές στὸ νέο ἐλλαδικὸν πραξικόπημα. Στις ἐπιστολές αὐτές ἀπέρριπταν τὴν μεταβολὴ τῆς Ἰονίας ἐκκλησίας σὲ μίαν ἀκόμη ἐθνοκρατικὴν υπηρεσία, ὅπως συνέβη στὴν ἐκκλησία τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος. Εξάλλου, ὁ μητροπολίτης Σπυρίδων δὲν εἶχε λησμονήσει τὴν πρώτην ἐκπτώση τοῦ 1840 τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Στ' ἀπὸ τὸν θρόνον μετὰ τὴν ἀπαίτηση τῶν Ἀγγλῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγγλικὴν παρέμβαση γιὰ τὴν ἀποστασία τῶν ἐλλαδικῶν ἐπαρχιῶν

⁶⁷¹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 86-87

από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1833.Γι' αυτό το λόγο μέχρι το θανατό του το 1870⁶⁷² παρέμενε πιστός στην ομολογία του ως αρχιερέας του Οικουμενικού Θρόνου.

Κατά τη σύνταξη του νέου Συντάγματος το 1864 διατηρήθηκαν ακέραια τα δύο πρώτα άρθρα «Περί Θρησκείας» του προηγούμενου συντάγματος του 1844. Ακολούθησε η πλήρωση με νέους και αξιόλογους ιεράρχες, ενώ συνεχιζόταν η σθεναρή κριτική κατά του κύρους της «αυτοκεφαλαιστικής» νομοθεσίας του 1833 και 1852. Οι συζητήσεις αυτές επεκτάθηκαν και στις εργασίες της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης του 1843 και στη Δεύτερη Εθνοσυνέλευση του 1864. Μάλιστα, στην Εθνοσυνέλευση του 1864 ο βουλευτής Γ. Τσιτσάρας⁶⁷³ με εκτενές υπόμνημά του υπεραμύνθηκε των ιερών κανόνων και καταλόγισε μεγάλες ευθύνες στον τότε υπουργό Εκκλησιαστικών, Σταύρο Βλάχο⁶⁷⁴ για τους δύο αντικανονικούς νόμους του 1852, οι οποίοι «θρησκευτική φθίσις καταβιβρώσκουν τά σπλάχνα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καθ' ὃ ἀπᾶδοντες πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ τὰς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας». Ωστόσο, στην Εθνοσυνέλευση αυτή αποφασίστηκε, όταν ομαλοποιηθεί η πολιτική κατάσταση ν' αναζητηθούν τρόποι αποκατάστασης της κανονικής τάξης των θεμάτων της Εκκλησίας. Η ευκαιρία αυτή δόθηκε σύντομα με τη συγκέντρωση των ιεραρχών στην Αθήνα.

Στις 15 Οκτωβρίου 1867,⁶⁷⁵ ο λουθηρανός βασιλιάς Γεώργιος νυμφεύθηκε στην Πετρούπολη την ορθόδοξη ρωσίδα πριγκίπισσα Όλγα, κόρη του μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου Μιχαλόγιεβιτς, αδελφού του τσάρου Αλέξανδρου του Β'. Το γεγονός αυτό έγινε δεκτό με ικανοποίηση από τον ελληνικό λαό, εξαιτίας του ορθόδοξου δόγματος της πριγκίπισσας, την οποία υποδέχτηκε ο λαός με ενθουσιασμό στην Αθήνα στις 12 Νοεμβρίου. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου της Ελλαδικής Εκκλησίας στις 12 Μαΐου 1867, η οποία απευθύνεται προς τούς κατά την επικράτεια Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτες, Αρχιεπισκόπους και Επισκόπους και η οποία τιτλοφορείται «Περί τελέσεως ιεράς δοξολογίας ὑπέρ τῶν ἄρραβῶνων τῆς Α.Μ τοῦ Βασιλέως». Την εγκύκλιο υπογράφουν ο Αθηνών Θεόφιλος, ο Κορινθίας Αμφιλόχιος, ο Παξῶν Διονύσιος, ο Ἄνδρου και Κέας Μητροφάνης και ο Φωκίδος Δαυῖδ. Η εγκύκλιος αναφέρει: «Τελεσθέντων ἤδη ἐπ' αἰσίοις τῶν ἄρραβῶνων τῆς Α.Μ τοῦ Βασιλέως μετὰ τῆς Α.Α.Υ τῆς Μεγάλης Δουκίσσης τῆς Ρωσσίας Ὑολγας Κωνσταντινόβης τῆ 4ῃ τοῦ παρόντος μηνός εἰδοποιούμενοι περὶ τοῦ εὐτυχοῦς τούτου γεγονότος, παραγγέλλεσθαι, ὅπως ἕκαστος ὑμῶν τῆ συνεννοήσει τῆς Διοικητικῆς ἀρχῆς, ψάλλητε ἱεράν δοξολογίαν ἀναπέμποντες πρὸς τόν Ὑψιστον τὰς καταλλήλους εὐχάς».⁶⁷⁶

Από το γάμο αυτό προέκυψε η γέννηση του διαδόχου του θρόνου στις 21 Ιουλίου 1868, ο οποίος ικανοποιούσε το αίτημα των Ελλήνων για την εγκατάσταση στον ελληνικό θρόνο μιας ορθόδοξης δυναστείας. Έτσι, η βάπτισή στις 1 Σεπτεμβρίου 1868⁶⁷⁷ του πρωτότοκου υιού του βασιλιά Γεωργίου με το όνομα Κωνσταντίνος προσέλαβε πανηγυρικό χαρακτήρα, με συγκέντρωση όλων των επαρχιούχων ιεραρχών τῆς Ελλάδας στην Αθήνα. Το γεγονός αυτό έδωσε και την ευκαιρία «άτυπης» σύναξης ὅλης τῆς τότε ελλαδικῆς ιεραρχίας, για το γεγονός στην έδρα τῆς Ιεράς Συνόδου, αφού μέχρι τότε η Πολιτεία δεν είχε δώσει καμία ευκαιρία συνάντησης των αρχιερέων, καθώς ήλεγχε, ὅπως προέβλεπε ο σχετικός νόμος, ὅλες τις κινήσεις τους. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος τῆς Ιεράς Συνόδου, η οποία απεστάλει στις 3 Μαΐου

⁶⁷²Γ.Μεταλληνός, *Πολιτική και Θεολογία*, Κατερίνη 2008, σ.143

⁶⁷³Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.459

⁶⁷⁴Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.63

⁶⁷⁵ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.282

⁶⁷⁶Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.62

⁶⁷⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.285

1868⁶⁷⁸ πρὸς τοὺς Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτας, Ἀρχιεπισκόπους, Ἐπισκόπους και τοὺς Πανωσιοτάτους ἱεροκλήρυκας τοῦ Κράτους και την οποία υπογράφουν ο Αθηνῶν Θεόφιλος, ο Ἰθάκης Γαβριήλ, ο Θηβῶν και Λεβαδείας Δοσίθεος, ο Γυθείου Ἰωσήφ και ο Θήρας Ζαχαρίας. Η εγκύκλιος τιτλοφορεῖται «Περὶ τῶν ἱεραρχῶν και ἱεροκλήρυκων τῶν ἄνευ ἀδείας ἐξέρχομένων τῶν ὀρίων τῆς αὐτῶν δικαιοδοσίας»⁶⁷⁹ και αναφέρει: «Ἐπειδὴ τινες τῶν τε Σεβ. ἱεραρχῶν και τῶν Πανωσιοτάτων ἱεροκλήρυκων τοῦ κράτους, ὅσακις ἔχουσιν ἀνάγκην ἐξέρχεσθαι τῶν ὀρίων τῆς δικαιοδοσίας των και μεταβαίνειν, εἴτε εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Κράτους εἴτε εἰς ἄλλο τι μέρος, διαβιβάζουσι μὲν εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον τὰς περὶ χορηγήσεως ἀδείας ἀπουσίας αἰτήσεις των, οὐκ ἀναμένουσι δὲ τὴν τε ἔκδοσιν και τὴν εἰς αὐτοὺς κοινοποίησιν τῆς αἰτουμένης ἀδείας, ἕτεροι δὲ γράφουσι τὰς ἀναφορὰς τῶν ἐπὶ ἀπλοῦ χάρτου και ἄλλοι οὐδ' ὑποβάλλουσι ὄλως τοιαύτας περὶ ἀδείας ἀπουσίας αἰτήσεις, ἀλλ' αὐθαιρέτως και οὔτοι, κακεῖνοι και οἱ πρῶτοι ἐξέρχονται τῶν ὀρίων τῆς δικαιοδοσίας των και μεταβαίνουσιν, ὅποι ἂν βούλωνται, κατὰ παράβασιν τῶν ρητῶς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτων διατεταγμένων.

Ἡ Σύνοδος, θεωροῦσα μετὰ λύπης οὐ τῆς τυχούσης τὴν παράβασιν ταύτην, γιγνομένην ὑπὸ Σεβασμιῶν προσώπων, ἀποστολὴν ἔχόντων διδάσκειν ἔργω τε και λόγῳ τὸ χριστῶνυμον πλήρωμα σέβεσθαι και φυλάττειν τοὺς τε θεῖους και πολιτικούς νόμους και τὰς ἐκκλησιαστικάς και πολιτικάς διατάξεις, και ἐπιθυμοῦσα ἵνα ἅπαξ διὰ παντός καταπαύσῃ τὴν ἐπανάληψιν τοιαύτης παραγνωρίσεως τῶν διατεταγμένων.

Διατάσσει, Οὐδενὶ Ἐπισκόπῳ ἢ Ἱεροκλήρυκι, ἐπ' οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἐπιτρέπεται ἀποχωρεῖν τῆς αὐτοῦ θέσεως και μεταβαίνειν, εἴτε εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους, εἴτε εἰς ἕτερον μέρος ἐκτός τῶν ὀρίων τῆς δικαιοδοσίας του πλήν εἰμῆ, μετὰ τὴν αἴτησιν αὐτοῦ ἀρμοδίως, παρά τῆς ἱερᾶς Συνόδου και ἐπὶ ἐνσήμου χάρτου γενομένην ἔκδοσιν και τὴν εἰς αὐτὸν κοινοποίησιν ἀδείας ἀπουσίας».⁶⁸⁰

Οἱ συγκεντρωθέντες, λοιπόν, εἴκοσι αρχιερεῖς εἶχαν τὴν ευκαιρία για πρώτη φορά μετὰ τὴν Ἐθνεγερσία να συναντηθοῦν και ελεῦθερα ν' ανταλλάξουν σκέψεις για τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση. Επιπλέον, συμφώνησαν ν' απαιτήσουν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τὴν εφαρμογὴ τοῦ σχετικοῦ ψηφίσματος τῆς Β' Ἐθνοσυνέλευσης για τὴν ἀναθεώρηση των ἀντικανονικῶν νόμων του 1852, τὴν οποία οἱ κυβερνῶντες παρασιωποῦσαν για πέντε χρόνια. Εξἄλλου, οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶχαν επικριθεῖ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο με τὸ «Διασαφητικὸ Ὑπόμνημα»⁶⁸¹ πρὸς τὶς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες, τὸ οποίο και ἐντόπιζε τὶς ἀντικανονικότητες τῆς νομοθεσίας τοῦ 1852, οἱ οποίες ἀθετοῦσαν τὸ πνεῦμα και τοὺς ὅρους τοῦ Τόμου του 1850. Τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ παρείχε πλήρη κάλυψη στὴν Ἑλλαδικὴ ἱεραρχία για τὴν διεκδίκηση των ἀναφαιρέτων δικαιωμάτων τῆς και τὸν τερματισμὸ τῆς νομοθετημένης αἰχμαλωσίας τῆς, ἀλλὰ και τῆς παθητικῆς στάσης ἀπέναντι στὴν ἐπίμονη τακτικὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας να ἐλέγξει τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση.

Οἱ αρχιερεῖς, προκειμένου, να στηρίξουν τὸ αἴτημά τους ἀποφάσισαν να συντάξουν μία ἐκθεση, με σκοπὸ να βελτιωθεῖ ἡ κατάσταση των ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀνέλαβε να συντάξει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σύρου, Ἀλέξανδρος Λυκούργος,⁶⁸² ὁ οποίος ἦταν δεινὸς ἀντίπαλος του πανσλαβισμού, με προοδευτικὲς για τὴν ἐποχὴ του ἀντιλήψεις για τὴν προσέγγιση των χριστιανῶν, ἀλλὰ και με ἀπόλυτη προσήλωση στὴν ἀρχαία παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ὑπόμνημα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὸ ὑπουργεῖο των Ἐκκλησιαστικῶν τιτλοφορεῖται «Ἐκθεσις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ 1868 ἐπὶ τοῦ Νομοσχεδίου τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς

⁶⁷⁸ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.166

⁶⁷⁹ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.150

⁶⁸⁰ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.165-166

⁶⁸¹ Κ.Οικονόμος, *Τὰ σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τ.2, σ.659

⁶⁸² Ε.Κωσταρίδης, *Σύγχρονος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1921, σ.493

Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος»⁶⁸³ και αναφέρει: «Ἐξ ὅταν, κύριε Ὑπουργέ, συνέστη εἰς τό Βασιλεῖον ἡμῶν Κράτος ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔκτοτε πᾶς Ὁρθόδοξος Ἕλληνας ἐπίστευσαν, ὅτι εἰς αὐτήν ἀνετέθη ἡ ἀνωτάτη ἐκκλησιαστική διοίκησις ἤτοι τό ἱερόν καθῆκον τοῦ νά διοικῆ διαρκῶς τήν Ἐκκλησίαν κατ'αὐτούς τούς ἱερούς κανόνας καί τάς ἱεράς παραδόσεις ἀνεξαρτήτως ἀπό τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Ἀλλ' ἡ ἐπίσημος ἐκείνη περί συστάσεως Συνόδου διακήρυξις ὑπῆρχε δυστυχῶς, ἀπλῆ μόνη ἀπόφανσις λόγῳ μὲν ὑποσχομένη λαμπρότητα τῇ Ἐκκλησίᾳ καί ζωῆν τῷ κλήρῳ διά τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῶν ἱερῶν κανονικῶν θεσμῶν τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, πράγματι δέ διανοουμένη τήν καταφρόνησιν τῆς Ἐκκλησίας, τόν ἐξευτελισμόν τοῦ Κλήρου καί τήν διαστροφήν ἢ ἀνατροπήν τῶν ἱερῶν κανόνων. Τοῦτον δέ τόν βέβαιον σκοπόν ἀμέσως ἀνεκάλυπεν καί παντοῦ διετράνωσαν. α) Ἡ διάλυσις 400 μοναστηριῶν. β) Ἡ καταστροφή πάσης τῆς ἀκινήτου καί κινητῆς περιουσίας αὐτῶν. γ) Ἡ διασκόρησις τῶν μοναχῶν αὐτῶν. δ) Ἡ κατάργησις 24 Ἐπισκοπῶν. ε) Ἡ ἠθική διαστροφή καί στ) Ἡ ἄρσις τοῦ σεβασμοῦ εἰς τά ἱερά καί τῆς ὑποταγῆς εἰς τά καθεστῶτα.

Μόλις δέ μετ'οὐ πολύ συναισθανθεῖσα τά ἐκ τῶν πράξεων ἐκείνων πάγκοινα δεινά καί μεταμεληθεῖσα ἐπί τοῖς ἡμαρτημένοις ἐπεφυλάσσετο ἡ Κυβέρνησις νά ἐπανορθῶσιν ἐν δέοντι τά κακῶς τῇ Ἐκκλησίᾳ μετατεθειμένα αἰώνια τῶν Πατέρων ὅρια. Καί δὴ οὕτω καιροφυλακτοῦσα εὗρεν ἀρμοδίαν τήν 3 Σεπτεμβρίου τοῦ 1843, καθ'ἣν θεωρήσασα, ὡς μόνον σωστικόν τῆς ἐκ τῶν δεινῶν ἀπαλλαγῆς τήν τήρησιν καί πλήρη ἐφαρμογῆν τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῶν ἱερῶν παραδόσεων, παρέλαβε διά πολυκρότου ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει συζητήσεως εἰς τόν θεμελιώδη ἐκεῖνον νόμον τό Β' ἄρθρον αὐτοῦ τό αὐθεντικῶς νομοθετήσαν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διοικεῖται τηροῦσα ἀπαραλλάκτως, ὡς ἅπασαι αἱ λοιπαὶ Ὁρθόδοξαι τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαι, τούς ἱερούς ἀποστολικούς καί Συνοδικούς κανόνας καί τάς ἱεράς παραδόσεις.

Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ κανονική αὐθεντία τοῦ ἄρθρου τούτου κατεστράφη διά τοῦ ἐκδοθέντος τήν 9 Ἰουλίου 1852 ἀντιφατικοῦ νόμου, ὡς κανονικοῦ ἐν μέρει καί ἀντικανονικοῦ ἐν συνόλῳ καταδεδειγμένου, διότι τεθέντος ἐν τῷ νόμῳ τούτῳ, ὡς κανονικοῦ, τοῦ περί τηρήσεως τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῶν ἱερῶν παραδόσεων Α' ἄρθρον, ἐπῆλθον παραδόξως ὅλα τά ἐπόμενα τοῦ νόμου ἄρθρα ἢ ὅλως ἀντικανονικά ἢ ἐν μέρει ἐκ κανονικῆς στρεβλώσεως συντεταγμένα ἢ ἐπί μηδενός κανόνος στηριζόμενα ἢ μάλλον ἐξαφανίζοντα οὐ μόνον τούς ἀπ'αἰώνων ἱερούς θεσμούς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί πᾶσαν τήν ὑπέρ τῶν ἐν τῷ Α' ἄρθρῳ τηρουμένων ἱερῶν κανόνων ὀριζομένην κυριαρχίαν καί ἀνεξάρτητον ἐνέργειαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Ἐπῆλθε, τέλος πάντων ἡ Μεταπολίτευσις, ἣτις βεβαίως ἐπῆλθε διά μόνους τούς ἰσχυρούς λόγους, ὅτι οἱ Νόμοι τοῦ Κράτους ἐλυμαίνοντο καί διά τῆς διαστροφῆς τοῦ θεμελιώδους νόμου κατεστράφοντο ἡ ἠθική καί ἡ δικαιοσύνη καί ἡ κανονική τῆς Ἐκκλησίας δικαιοδοσία καί εὐθύς ὁ Ὁρθόδοξος χριστιανός Ἕλληνας καί ἡ Ἐκκλησία αὐτοῦ συνέλαβον τάς χρηστοτέρας ἐλπίδας, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὅπως ἐφρόντιζε νά βελτιώσῃ τά πρό τῆς Μεταπολιτεύσεως κακῶς κείμενα τοῦ Κράτους πράγματα, οὕτως ὠφείλε νά φροντίσῃ πρό πάντων καί περί τῆς βελτιώσεως τῶν κακῶς μεταστραφέντων πραγμάτων τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ἐπανόδου τῆς διαστραφείσης κανονικῆς διοικήσεως αὐτῆς.

Ἀλλά, δυστυχῶς πέντε ἤδη παρήλθον ἔτη καί ἡ Κυβέρνησις μᾶλλον ἢ ἥττον περί πάντων τῶν ἄλλων πραγμάτων τοῦ Κράτους φροντίσασα, οὐδεμίαν μέχρι τοῦδε ἔλαβε πρόνοιαν περί τῆς ἐπανορθώσεως τῶν κειμένων ἀντικανονικῶν νόμων, οὐδέ περί τῆς κανονικῆς τάξεως καί δικαιοδοσίας τῆς καταφρονηθείσης Ἐκκλησίας.

⁶⁸³ Ε.Κωσταρίδης, *Σύγχρονος Ἑλληνική Ἐκκλησία*, Αθήνα 1921, σ.495

Ὅτι δέ ἀπορεῖ ἡ Σύνοδος εἶναι, ὅτι ἐνῶ τό κατά τήν Μεταπολίτευσιν Σύνταγμα τοῦ Κράτους διατάσσει ἐν τῷ 103ῳ ἄρθρῳ αὐτοῦ, ὅτι «ὄλοι οἱ Νόμοι καί τά Διατάγματα καθ' ὅσον ἀντιβαίνουν εἰς τό παρόν Σύνταγμα καταργοῦνται», ἡ Κυβέρνησις ἀνέχεται νά διοικῆται ἡ Ἐκκλησία διά νόμων ἀντιβαιόντων πρὸς τό Β' ἄρθρον τοῦ Συντάγματος, ἤτοι πρὸς τοὺς ἱερούς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπί πάντων δέ τούτων σκεφθεῖσα ἡ Σύνοδος, ὅτι ἐπ' οὐδενί τρόπῳ δύναται νά διοικηθῆ ἄλλως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἢ διά τῶν ἱερῶν θεσμῶν αὐτῆς, δι' ὧν διοικοῦνται καί πάσαι αἱ λοιπαὶ ὁμόδοξοι τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαι, ἐθεώρησε καθῆκον ἑαυτῆς ἱερώτατον, ἵνα ἀφ' οὗ προὑέβαλεν εἰς τό Ὑπουργεῖον τά ὡς ἀνωτέρω διευθυνθέντα τρία νομοσχέδια, αἰτιολογήσῃ ἤδη αὐτά ἐν πρὸς ἓν, καί συνδυάσῃ πρὸς τοὺς ἱερούς κανόνας καί τούτους πρὸς ταῦτα». ⁶⁸⁴ Συγχρόνως, υποβάλλει στο ὑπουργεῖο τις επικρίσεις τῆς σχετικῆς με τοὺς αντικανονικοὺς ἐκκλησιαστικοὺς νόμους Σ' καί ΣΑ'. Το κείμενο καταλήγει «Μόνος ὁ σεβόμενος τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ σέβεται ἀληθέστερον καί τὸν τῆς Πολιτείας καί μόνος ὁ τῇ Ἐκκλησίᾳ πιστός εἶναι καί τοῖς καθεστῶσι πιστότερος». ⁶⁸⁵

Τὴν ἐκθεση αὐτῆς τῆς Ἱεραρχίας υπέγραψαν ὄλοι οἱ ἀρχιερεῖς με επικεφαλῆς τῶν Ἀθηνῶν Θεόφιλο. Στὴν ἐκθεση αὐτῆ καταγγελλόταν, ἐπομένως, τὸ καθεστῶς, τὸ ὁποῖο ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν Πολιτεία τοῦ 1833 παρὰ τοὺς ἱερούς Κανόνες καὶ τοῦ 1852 παρὰ τὸν Τόμο τοῦ 1850 με τοὺς νόμους Σ' καί ΣΑ', οἱ ὁποῖοι ἐπέφεραν μαρasmus καὶ ἐξαθλίωση στὴν τοπικὴ Ἐκκλησία. Οἱ ἀρχιερεῖς, λοιπόν, καθιστοῦν υπεύθυνη τὴν κυβέρνηση γιὰ τὴν καταφρόνηση τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἀπαξίωση τοῦ κλήρου, καθὼς καὶ τὴ διαστροφή καὶ ἀνατροπὴ τῶν ἱερῶν κανόνων με ἐπεμβάσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση μέσω ἀντισυνταγματικῶν νόμων. Πλέον, ἀπὸ κοινού ἀπαπιτοῦν τὸν τερματισμὸ τῆς ἀπαράδεκτης ἀντιεκκλησιαστικῆς αὐτῆς κατάστασης καὶ προτείνουν κατ' ἄρθρον τροποποιήσεις, προκειμένου νὰ παύσει ἡ Ἐκκλησία, μέσω τοῦ λαϊκοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου, νὰ καθίσταται υποχείριον τῆς Πολιτείας. Τέλος, δηλώνεται, ὅχι ἡ συμπλήρωση τῶν σχετικῶν ἀρθρῶν πρέπει νὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὴ Διαρκὴ Σύνοδο. ⁶⁸⁶

Εἶναι γεγονός, ὅτι με τὴν ἀντικανονικὴ αὐτὴ νομοθεσία ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας παρέμενε δέσμια τῶν υπηρεσιῶν τοῦ κράτους καὶ ἀδυνατούσε ν' ἀσκήσει ἐλεύθερα τὴν ποιμαντορικὴ τῆς διακονία, κυρίως, ὅμως νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴν παιδεία τοῦ κλήρου τῆς καὶ νὰ ὀργανώσει τὴν κατήχηση τοῦ λαοῦ τῆς. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἀπονεκρώθηκε καὶ τὸ καθῆκον τῆς διδασχῆς ἀναπληρώθηκε ἀπὸ ἰδιωτικοὺς θρησκευτικοὺς συλλόγους. Στὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο συνέταξε ἡ Ἱεραρχία καταγγέλλεται ἡ Πολιτεία ὡς υπεύθυνη γιὰ τὴν ἀδρανοποίηση τῆς διακονίας καὶ τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὴ στροφὴ τοῦ θρησκευόμενου λαοῦ πρὸς τὶς διάφορες θρησκευτικὲς κινήσεις. Σχετικῶς με τὶς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας οἱ ἀρχιερεῖς «ἐξήραν τὸ δικαίωμα αὐτοβουλίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας» καὶ υπέδειξαν τὴν μέση ὁδὸ μεταξύ Φαρμακίδη καὶ Οἰκονόμου, κατὰ τὴν ὁποία «συνεκέρασαν τὰ δύο συστήματα, διαλάζαντες αὐτὰ ἐν ἐνότητι». ⁶⁸⁷ Ὡστόσο, ἡ ἐκθεση αὐτὴ παρέμεινε ἀναπάντητη, χωρὶς νὰ τροποποιηθοῦν οἱ νόμοι καὶ χωρὶς νὰ ἀναθεωρηθεῖ οὔτε στο ἐλάχιστο ἡ κυβερνητικὴ τακτικὴ ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας. Στόχος τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἦταν νὰ ἐπηρεάζει, ἀπόλυτα, τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καὶ νὰ συνδιοικεῖ τὴν Ἐκκλησία με τοὺς ἐκάστοτε ἐλεγχόμενους ἀπὸ αὐτὴν ἀρχιερεῖς.

Ὁ ἐγκλωβισμὸς τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τῶν αὐστηρῶν νομοθετικῶν πλαισίων περιόρισε τὸ ἐπισκοπικὸ σῶμα στα στενά διοικητικὰ καὶ λειτουργικὰ τοῦ καθήκοντα. Ὁ δεσμευμένος πλέον ἱερός θεσμὸς ἔμενε ἀδρανῆς ὡς πρὸς τὴν μορφωτικὴ

⁶⁸⁴ Ε.Κωσταρίδης, *Σύγχρονος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1921, σ.495-499

⁶⁸⁵ Ε.Κωσταρίδης, ὁ.π., σ.502

⁶⁸⁶ Θ.Α.Στράγκας, *Ἐκκλησία Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν*, τ.2, Ἀθήνα 1970, σ375

⁶⁸⁷ Ε.Κωσταρίδης, *Σύγχρονος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1921, σ.506

ανύψωση του φτωχού κλήρου, τη διασφάλιση της περίθαλψής του, τη σύσταση ταμείου συνταξιοδότησής του, καθώς και την κατηχητική διαπαιδαγώγηση της νεότητας. Ο κλήρος έβλεπε ανήμπορος ν'αντιδράσει τη διασπάθιση της εκκλησιαστικής περιουσίας επ'ωφελεία κοσμικών στόχων και σκοτεινών επιδιώξεων. Συγχρόνως, απορούσε για την μετριοπαθή στάση και την ανοχή εκ μέρους των Επισκόπων και τη συμπεριφορά τής κρατικής εξουσίας, κυρίως, σε βάρος των εγγάμων λειτουργών της Εκκλησίας. Έτσι, αποφάσισε να κινητοποιηθεί αυτοβούλως, προκειμένου να διεκδικήσει τα δικαιώματά του, καθώς το πολιτικό κατεστημένο στην Ελλάδα είχε επιβάλει σιωπή στη διοικούσα Εκκλησία.

Το έγγαμο πρεσβυτερίο ασκούσε ιδιαίτερη επιρροή στο λαό μέσω οικογενειακών και συγγενικών δεσμών με αποτέλεσμα να συνιστά μία υπολογίσιμη δύναμη. Ο ιερός κλήρος, ο οποίος ζούσε εντός τής κοινωνίας παράλληλα με το λειτούργημά του όφειλε ν'εξασφαλίσει και τη συντήρηση της οικογένειάς του και να αγκαλιάσει ποιμαντικά το λαό του, ιδίως, τη νεότητα με σκοπό την κατηχητική διδασκαλία των δογμάτων της πατροπαράδοτης ευσεβείας. Με αυτόν τον τρόπο θα αναπτυσσόταν στο λαό η νηφάλια θρησκευτική συνείδηση, η οποία θα του επέτρεπε να αξιολογεί σωστά κάθε παραθησκευτικό φαινόμενο, καθώς και τις αντορθόδοξες ετεροδιδασκαλίες, οι οποίες εκείνη την εποχή έβρισκαν πρόσφορο έδαφος, εξαιτίας τής θρησκευτικής αμάθειας τόσο των κληρικών όσο και των λαϊκών. Η διάδοση τότε των υλιστικών θεωριών και ο εθνικισμός είχαν μεταγγίσει από την Ευρώπη τη δυσπιστία προς τους εκκλησιαστικούς θεσμούς και επομένως και προς το κύρος τού ιερού κλήρου.

Έτσι, οι σκέψεις για μία ζωντανή ιερωσύνη, η οποία θα ποιμαίνει το λαό του Θεού, σύμφωνα με τις παραδόσεις του Γένους και η οποία θα είναι ελεύθερη από τις δεσμεύσεις της «νόμω κρατούμενης» Εκκλησίας ξεκίνησαν να κυκλοφορούν μέσα στους κόλπους της Ελληνικής κοινωνίας. Οι σκέψεις αυτές ενέπνευσαν έναν λαϊκό, τον εφέτη Αριστείδη Οικονόμου⁶⁸⁸ και έναν πρεσβύτερο από την Κηφισιά τον Γεώργιο Κυριαζήνα συγκεντρώσουν γύρω τους στις 6 Οκτωβρίου 1870 τους 44 ιερείς της πρωτεύουσας και να συγκροτήσουν την πρώτη «έταιρεία τῶν ἐγγάμων κληρικῶν γνωστή ὡς «Σύνταξι τῶν Πρεσβυτέρων»». ⁶⁸⁹Η πρωτοβουλία αυτή υλοποιήθηκε κατά την αρχιερατεία τού Αθηνών Θεοφίλου Α', ο οποίος χαρακτηριζόταν από έντονη αυταρχική και συντηρητική νοοτροπία, γεγονός, το οποίο, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια είχε σοβαρές επιπτώσεις στην όλη εξέλιξη της κίνησης αυτής του αθηναϊκού κλήρου.

Η «Σύνταξις» των πρεσβυτέρων προσδιορίζει τους σκοπούς της στην «Εισαγωγή», ένα κείμενο, το οποίο κατά τη σημερινά δεδομένα συνιστά μία διακήρυξη. Το κείμενο αναφέρει «[...] τεσσαράκοντα τέσσαρες πρεσβύτεροι τῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Κηφισιάς καί Ἀμαρουσίου ἠνώθησαν κατά τήν 6 Ὀκτωβρίου 1870 εἰς ἑταιρίαν ὑπό τήν ἐπωνυμίαν «Σύνταξις Πρεσβυτέρων» πρὸς ἐπιδιώξιν δύο κεφαλαιωδεδεσμάτων σκοπῶν. 1) Ἀφ' ἐνός πρὸς σύστασιν Κυριακῶν σχολείων ἐν οἷς εἰδικῶς θα διδάσκωνται κατὰ Κυριακὴν οἱ παῖδες τοῦ Λαοῦ τήν θρησκείαν τῶν πατέρων αὐτῶν. Διὰ τί, προϊόντος τοῦ χρόνου, νά μὴ εἰσαχθῆ ἐν ταῖς νεαραῖς ψυχαῖς ἡ ἀπλή ἐκείνη ζωὴ, ἥτις ἐν πάσῃ ἀφελείᾳ καὶ ἀγιότητι ἀναπτύσσεται εἰς τὰ διηγήματα τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας διαθήκης; Διδάσκαλος ὁ ἐφημέριος, τόπος ὁ ναός, μάρτυς καὶ βοηθός ὁ ἐν αὐτῷ λατρευόμενος. Ἴδου τῷ ὄντι εὐτυχῆς ἔνωσις πολλῶν στοιχείων στερεᾶς θρησκευτικῆς τροφῆς. Ἀφοῦ τόσον συνεχῶς φρίττει ἡ ἡγῶ τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ ψεύδους τῶν πολιτικῶν ἐκλογῶν, ἅς χαρῆ καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς εὐλογία ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ θέματος τῆς ἐν τοῖς Κυριακοῖς σχολείοις περὶ τόν ἱερέα τοῦ Ὑψίστου συναθροίσεως τῶν τῆς Πατρίδος

⁶⁸⁸ Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, .67

⁶⁸⁹ Α.Νανάκης, *ό.π.*, σ.69

ἐλπίδων. Τοιουτοτρόπως πάντοτε μὲν ἢ προηγουμένη γενεά ἐργάζεται διὰ τὴν ἐπομένην, δὲν εἶναι δὲ ἄτοπος ἢ προσδοκία χρόνων, καθ' οὓς δύναται νὰ μετριασθῇ καὶ μάλιστα νὰ ἐκλείψῃ ἢ παροῦσα κοινωνικὴ δυσαρμονία. Ὅταν ἢ διοικοῦσα ἐν τῇ κοινωνίᾳ τάξις δουλεύει εἰς τὸν βωμόν τῆς θρησκευτικῆς ἀσεβείας, μὴ ἀπορῶμεν διὰ τὴν πρὸς τοὺς νόμους ἀσεβειαν, διὰ τὴν πρὸς τὴν ἐξουσίαν, διὰ τὴν τὴν ἡλικίαν, διὰ τὴν πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἰκανότητα! Εἶναι ἀστεῖον νὰ περιμένῃ τις σέβας πρὸς γῆνα καὶ θνητά, ὅταν ποτέ σπουδαίως δὲν ἐσκέφθῃ διὰ τὰ ἀθάνατα καὶ τὰ ὑψηλά.

2) Ἀφ' ἑτέρου ἢ Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων σκοπεῖ τὴν βελτίωσιν αὐτοῦ τοῦ Κοσμικοῦ Κλήρου. Ἀποβλέπουσα εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάγκην τῆς μεταξύ μελῶν αὐτοῦ ἀνταλλαγῆς ἰδεῶν ἀγάπης καὶ ἀδελφότητος, διοργάνωσε κανονικὰς τῆς ἐταιρίας συνελεύσεις. Ἀποβλέπουσα εἰς τὰς οἰκογενειακὰς τῶν Πρεσβυτέρων ἀνάγκας, ἐν γήρατι, ἐν ἀσθενείᾳ καὶ ἐν θανάτῳ, ὠργάνωσε σύστημα ἀδελφικῶν περιθάλψεων, ἐν τῷ ὁποίῳ διὰ μικρῶν ἐβδομαδιαίων καταθέσεων συντρέχοντες οἱ συνέταιροι κατασκευάζουσι προϊόντος τοῦ χρόνου τακτικὰς μὲν δι' ἑαυτοὺς, τὰς χήρας των καὶ τὰ ἀπροστάτευτα ὄρφανὰ τῶν συντάξεις μικρόν δὲ κεφάλαιον διὰ τὰ τελευταῖα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐν τῇ κοινωνικῇ δραστηριότητι τελείας αὐτῶν εἰσόδου. Ἀποβλέπουσα ἢ Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων εἰς τὴν κοινωνικὴν ἀνάγκην τῆς περαιτέρω μορφώσεως τοῦ Κοσμικοῦ Κλήρου διωργάνωσεν ὑποτροφίας καὶ ἰδιαίτερος συνεδύασεν αὐτὰς πρὸς τὰ τέκνα τῶν Πρεσβυτέρων, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ταῦτα, ἔχοντα ἤδη πατρικόν ἱερατικόν κεφάλαιον, θα δυνηθῶσι προσφορώτερον νὰ τὸ ἀναπτύξῃ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ὅλης χριστιανικῆς κοινότητος [...]. Τέλος ἢ ἐταιρία τοῦ λεγομένου Κατωτέρου Κλήρου, πιστὴ εἰς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν θέσιν τῆς, ἠνέωξε τὰς πύλας αὐτῆς πρὸς τὸν Λαόν, τὸν Μέγαν αὐτὸν ἐργάτην τῆς ἐθνικῆς ζωῆς καὶ προόδου, διὰ τοῦ συστήματος δὲ τῶν ἐπιτίμων μελῶν καὶ τῶν εἰς ταῦτα ἀναγνωρισθέντων δικαιωμάτων ἐξέτεινε τὴν πνευματικὴν κοινωνίαν μέχρι ὁρίων τοιούτων, ὥστε ἢ προκοπὴ τοῦ ἔργου νὰ ἐνώνῃ πλείονας ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ ἀδελφούς». ⁶⁹⁰

Ἡ «Σύναξις» προχώρησε στὴν ψήφιση καταστατικοῦ, το ὁποῖο προέβλεπε τὶς γενικὲς συνελεύσεις ὡς ὄργανο διοίκησης τῆς εταιρείας, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται «ἢ ὅλη ἐταιρικὴ δύναμις». ⁶⁹¹ Το ὑπόλοιπο χρονικὸ διάστημα ἡ διοίκησις ἀνατέθηκε σὲ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ συγκροτούμενη ἀπὸ προεστῶτα, ταμῖα καὶ ἐλεγκτὴ. Ἡ γενικὴ συνέλευσις θα συνήρχετο αὐτοδικαίως «τὴν τετάρτην τῆς ἐβδομάδος τοῦ Θωμᾶ ἐκάστου ἔτους [...] ἐν τῷ ἱερῷ Ναῷ, ἐν ᾧ ἐφημερεύει ὁ Προεστῶς τῆς ἐταιρείας». Οἱ ἀποφάσεις λαμβάνονταν κατὰ πλειοψηφία. Οἱ τοπικὲς συνελεύσεις ἀποτελοῦντο ἀπὸ εἴκοσι τουλάχιστον μέλη σὲ κάθε ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια, ἡ ὁποία ὁμως δὲν προσδιοριζόταν ἐπακριβῶς σὲ καταστατικόν. Ὡστόσο, μετὰ τὴν ἐξέλιξιν «ἐν τῷ εὐρυτέρῳ τῆς μητροπόλεως Ναῷ» τοῦ ἀρθροῦ 4, θα μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι μία ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια ἴσως νὰ κάλυπτε μία μητρόπολη. Πρόεδρος τῆς τοπικῆς συνέλευσις ἦταν ὁ ἡλικιακὰ πρεσβύτερος. Επιπλέον, τόσο στὶς τοπικὲς ὡς καὶ στὶς γενικὲς συνελεύσεις συζητοῦνταν τὰ ἀναφερόμενα σὲ τὸ ἀρθρο 7 θέματα, ὥστε στὶς γενικὲς συνελεύσεις λαμβανόταν «οριστικὴ πρόνοια» γιὰ τοὺς ἐμπερίστατους κληρικούς.

Τὰ ἐσοδα τῆς εταιρείας καὶ τὸ δημιουργούμενον ἐταιρικόν κεφάλαιον προέρχονται ἀπὸ τὶς εἰσφορὰς τῶν μελῶν «λεπτὰ πενήκοντα κατὰ πᾶσαν ἐβδομάδα μέχρι συμπληρώσεως τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως αὐτοῦ» καὶ πέντε δραχμὲς ἐφάπαξ κατὰ τὴν ἐγγραφήν κάθε μέλους. Ὅποιο μέλος σταματοῦσε τὴν καταβολὴν τῆς εἰσφορᾶς διαγραφόταν καὶ τὰ χρήματα παρέμεναν σὲ τὸ ταμεῖο τῆς εταιρείας. Ἄλλοι πόροι τῆς εταιρείας ἦταν τὰ χρήματα ἀπὸ τὰ κυττάρια τῶν ναῶν, σὲ τὰ ὁποῖα ἐφημέρευε κάθε μέλος

⁶⁹⁰ Α.Νανάκης, *Ἐκκλησία Ἐθνάρχουσα καὶ Ἐθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.68-70

⁶⁹¹ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.70

της. Τα χρηματικά ποσά, τα οποία συγκεντρώνονταν κατά τις γενικές και τοπικές συνελεύσεις, καθώς και τα ποσά, τα οποία κατέβαλλαν τα επίτιμα μέλη και οι ευεργέτες. Παράλληλα, η εταιρεία είχε οικονομικούς πόρους και από το «ταμείον Λαϊκής οικονομίας»,⁶⁹² στο οποίο μπορούσε οποιοσδήποτε να καταθέσει από δέκα λεπτά έως εκατό δραχμές λαμβάνοντας τον ανάλογο τόκο.

Με τα χρήματα, τα οποία συγκεντρώνονταν, κυρίως από τις εβδομαδιαίες εισφορές των μελών, οι κληρικοί μετά το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους λάμβαναν χρηματικό ποσό «ἐκ τοῦ ταμείου τῆς εταιρίας ἐφ' ὄρου ζωῆς κατ' ἔτος εἰς ἕξ ἰσοχρόνους δόσεις»,⁶⁹³ λάμβαναν, δηλαδή, εταιρική σύνταξη, όπως την αποκαλούσε το καταστατικό, ανάλογη προς το ποσό και το χρόνο κατάθεσης των εισφορών τους. Επίσης, σύμφωνα με το καταστατικό, η εταιρεία συνταξιοδοτούσε τους πάσχοντες από «νόσημα διαρκές, ἀποκλείον τὴν ἐξάσκησιν τῶν ἔργων αὐτῶν», καθώς και τις χήρες των μελών τῆς «Συνάξεως» και τα ορφανά παιδιά μέχρι να συμπληρώσουν ορισμένο έτος ηλικίας, εφόσον είχαν αποκτήσει δικαίωμα σύνταξης.

Στο πρώτο άρθρο του καταστατικού η «Σύναξις Πρεσβυτέρων» αναφέρει ότι σκοπός της είναι «ἡ καθίδρυσις Κυριακῶν σχολείων πρὸς χριστιανικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδῶν διὰ τὸ τέλος τῆς θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ Λαοῦ». ⁶⁹⁴Το άρθρο 10 του καταστατικού προβλέπει ότι «ἐν ἐκάστη συνεταιρίου ἐνορία συσταίνεται Κυριακὸν σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ πρεσβύτερος θα διδάσκη τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς παῖδας τοῦ Λαοῦ ἐν μορφῇ διηγημάτων ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διθήκης. Ἡ διδασκαλία αὕτη θά ἐνεργῆται ἐν τῷ ἱερῷ Ναῷ τῆς ἐνορίας [...] οἱ παῖδες διαιροῦνται κατὰ δεκάδες καὶ μελετῶσιν ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ μεγαλειτέρου καὶ τοῦ μᾶλλον προωδευμένου συμμαθητοῦ αὐτῶν [...]. Μετὰ ταῦτα συναθροίζονται ὅλοι οἱ μαθηταὶ εἰς ἓν, ἵνα ὁ πρεσβύτερος ὑποβάλῃ κατὰ τύχην εἰς τινὰς ἐξ αὐτῶν ἐρωτήσεις σαφεῖς [...]. Ἀκολουθῶς ὁ πρεσβύτερος ἀναπτύσσει τὸ μάθημα τῆς Κυριακῆς διὰ πάσης σαφηνείας [...]. Διὰ τοὺς ἀγραμμάτους παῖδας θά συστηθῇ καθ' ἑτέραν ὥραν ἐν παραρτήματι τοῦ Ναοῦ ἰδιαίτερα τάξις ὅπως διδάσκηται ἐν αὐτῇ ἀνάγνωσις, γραφὴ καὶ ἀπλή ἀριθμητική». Τους πρεσβυτέρους δύναται με τη συγκατάθεσή τους νά τοὺς ἀντικαθιστά ἀμισθος δάσκαλος, στους δε αναλόγους θα διδάσκει πρόσωπο ἀνευ πληρωμῆς, κατὰ προτίμησιν «ἐκ τῶν ἐπιτίμων τῆς εταιρίας μελῶν».

Στα κυριακά σχολεῖα διανεμόνταν δωρεάν βιβλία στους μαθητές, καθώς επίσης και βραβεῖα στους πρωτεύσαντες. Οι γονεῖς συνόδευαν τα παιδιά τους, τα οποία φοιτούσαν στα ἐν λόγω σχολεῖα και προσέρχονταν στο ναό, ὅπου τελείτο ἀνάλογη προς την περίσταση λατρευτικὴ ευχαριστία, ἐνῶ θεσπίστηκε ἐπίσημη εορτὴ τὴν Κυριακὴν τοῦ Θεοῦ.⁶⁹⁵

Ἔτσι, συγκροτήθηκε ἡ πρώτη παγκληρικὴ σύναξις των εφημερίων της πρωτεύουσας, τὴν ὁποία αποτελοῦσαν οικογενειάρχες κληρικοί, με ἀποτέλεσμα νὰ προσμετράται, πλέον, καὶ ἡ δύναμή τους ἀπὸ τὰ κόμματα τῆς εποχῆς γιὰ τὴν ἐπίλυση των προβλημάτων τους, ἀλλὰ καὶ ἐκείνων γιὰ τὰ ὁποῖα ἀγωνίζονταν οἱ ἀρχιερεῖς τους. Ωστόσο, ἡ προέλευσις τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς ἀπὸ ἐγγάμους κληρικούς ἐρμηνεύτηκε ὡς «αντικαλογεριστικὴ» τάσις, καθὼς περιόριζε τὸ μοναχικὸ κλῆρο στὶς μονές καὶ ἐπομένως ἐκτὸς των ἐνοριῶν ἢ σε καθήκοντα περιοδεύοντα ἱεροκήρυκα, τὰ ὁποῖα ὁμως οἱ περισσότεροι ἱερομόναχοι εἴτε δὲν μπορούσαν ν' ἀσκήσουν λόγω ἐλλιπούς μορφώσεως εἴτε δὲν ἤθελαν, καθὼς οἱ ἐκλόγμοι πρὸς ἀρχιερωσύνη κληρικοί γνῶριζαν, ὅτι ἡ προαγωγή τους ἐξαρτάτο ἀπὸ τὴν βούλησις των κυβερνῶντων, σύμφωνα με τὸ νόμο τοῦ 1852.

⁶⁹² Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.71

⁶⁹³ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.72

⁶⁹⁴ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.72

⁶⁹⁵ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.73

Ο Αθηνών Θεόφιλος ενημερώθηκε επίσημα για το καταστατικό και τις προθέσεις των πρεσβυτέρων και ευλόγησε το έργο τους με ενθουσιασμό, όπως γράφει «ή Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων πρὸς τὰ ἐντιμότερα ἐπίτιμα μέλη αὐτῆς», αλλά και όπως σαφέστατα εκφράζεται με έγγραφό του προς τα διοικητική επιτροπή τῆς Σύνταξης στις 7 Νοεμβρίου 1870, το οποίο αναφέρει: «Δέομαι πρὸς τὸν Ὑψιστον, ἵνα εὐδοῶση ἔργον πρὸς τὸ ὁποῖον εὐχαρίστως ἀτενίζουσιν αἱ ἐλπίδες τῆς πατρίδος. Ἐν τῇ ὑμετέρᾳ Σύνταξι βλέπω τὴν ἀπόφασιν τῆς παρούσης γενεᾶς, ἵνα ἐργασθῆ ἀποτελεσματικῶς διὰ τὴν ἐρχομένην. Δέν ὑπάρχει κατανυκτικότερον θέαμα! Ἡ ψυχὴ μου εἶναι ὀλόκληρος ἐν τῷ ἔργῳ ὑμῶν, ἵνα μεταδώσῃ αὐτῷ τῆς παρερχομένης μεγάλης γενεᾶς τὴν κληρονομίαν. Ὅταν οἱ ἐν τῷ ἱερῷ προκάτοχοί σας μετέδιδον πρὸς τοὺς πιστοὺς τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τὰς ἐθνικὰς σφαίρας, δέν ἐσκόπων νά δημιουργήσωσιν ἡμέρας ὀκνηρᾶς ἐλευθερίας!

Καιρὸς, τέκνα μου, ἵνα ἀναλάβητε τὴν ἀρμόζουσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσιν σας. Εἴσθε οἱ φυσικοὶ διδάσκαλοι τοῦ λαοῦ. Τα Κυριακὰ σας σχολεῖα ἔσονταί εἰσαγωγή εἰς τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν, τὴν ὁποῖαν πανταχόθεν οἱ παρόντες καιροὶ περιμένουσιν ἐκ τοῦ ἱεροῦ. Βεβαίως τὸ χάρισμα τῆς διδασκαλίας δέν μετεδόθη ἐξίσου ἅπασιν, ἀλλ' ἡ μελέτη καὶ ἡ εὐσέβεια τί δέν δύναται διὰ τῆς θείας χάριτος νά κατορθώσῃ; Ἐπικαλοῦμαι τὴν ἐξ ὕψους ἐφ' ὑμῶν εὐλογίαν».⁶⁹⁶

Ὡστόσο, ἡ ἀρχικὴ συμπαράσταση τοῦ μητροπολίτη Αθηνῶν στους ἐγγαμους εφημερίους δέν ἀργήσε, ἐξαιτίας τῆς στάσης ὀρισμένων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων καὶ κυρίως τῶν ἀγάμων κληρικῶν νά μετατραπεί σε δυσμένεια. Χαρακτηριστικά εἶναι ὅσα ἀναφέρει ὁ Παρθένιος Πολάκης γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ ἀγάμου κλήρου στὴ Σύνταξη: «Ὁ ἀποκλεισμός ἀπὸ τῆς συνάξεως τοῦ ἀγάμου τῶν πόλεων κλήρου παρεῖχε λαβὴν εἰς πλείστας παρεξηγήσεις, ἐν ἧ μάλιστα ἐποχῇ καὶ τὰ μᾶλλον ἐπουσιώδη ἐξεμεταλλεύοντο αἱ διαμαχόμεναι κομματικαὶ μερίδες. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ σύναξις ἐνεφανίσθη ὡς ἐταιρία τῶν ἐγγάμων ἱερέων καὶ διακόνων. Ἀλλ' ἐφημερίοι εἰς τὰς πόλεις δέν ἦσαν μόνο ἐγγαμοὶ κληρικοὶ, ὑπῆρχον καὶ ἀγάμοι καὶ δὴ οἱ μόνοι ἔχοντες παιδείαν τινά. Ὁ ἀποκλεισμός δέ τούτων ἐπεισήγε τὸν διχασμὸν ἐν τῷ ἐνὶ τῆς ἐκκλησίας σώματι, ἐξῆπτε τὰ πάθη, ἦγεν εἰς διαμάχας, καὶ ἐνεκαίνιζε κατάστασιν ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, ἧς γνώρισμα δέον εἶνε μόνῃ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ εἰρήνη. Εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν ἐκείνον προέβη ἡ σύναξις ἀναχωροῦσα ἀπὸ ἐσφαλμένης προφανῶς ἀρχῆς. Ἐτόνιζεν ὅτι ἡ θέσις τῶν ἀγάμων ἐφημερίων εἶνε ἐν μόνοις τοῖς μοναστηρίοις, ὅτι δέ οἱ πλείστοι τούτων δι' ἀνωτέρας θέσεις προαλειφόμενοι, εἶχον ἐξησφαλισμένον τὸν ἄρτον τῶν γηρατειῶν τους. Ἀμφότεραι αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἦσαν ἐσφαλμένα. Πάντων τῶν ἀγάμων κληρικῶν ἡ θέσις δέν εἶναι ἐν ταῖς μοναῖς [...] ἦτο ἀδίκος ὁ ἀπὸ τοῦ ταμείου τῆς συνάξεως ἀποκλεισμός αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἄλλως θά κατέβαλλον τὴν κεκανονισμένην εἰσφοράν. Ἀστόχως πολιτευθεῖσα ἡ σύναξις ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ, παρεῖχε προφανῶς αἰτίας εἰς ἐπικρίσεις, ἐγέννα ὑπονοίας περὶ τῆς εἰλικρινείας τῶν σκοπῶν αὐτῆς καὶ διήνοιγεν πλατεῖαν τὴν θύραν εἰς λεπτολόγους ἐρεῦνας πρὸς ἀνακάλυψιν ὑποκρυπτομένων σκοτίων δῆθεν βουλευμάτων».⁶⁹⁷

Ἡ εἰσπήδηση τῶν κληρικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σε ἄλλες ἐκκλησιαστικὲς δικαιοδοσίες μέσα ἀπὸ τὴν συγκρότηση τοπικῶν συνελεύσεων συνιστοῦσε σαφέστατα ἀντικανονικὴ ἐνέργεια, ἡ ὁποία σε καμία περίπτωση δέν μπορούσε νά ἀφήσει ἀδιάφορο ἕναν ἱεράρχη καὶ μάλιστα τὸν Πρόεδρο τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Κάθε τοπικὴ συνέλευση, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἕνα σύνολο εἴκοσι τουλάχιστον μελῶν σε κάθε ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια, τῆς ὁποίας ὁμως τὰ ὅρια δέν προορίζονταν ἐπακριβῶς στὸ καταστατικό. Ὡστόσο, ἡ στήριξη, τὴν ὁποία

⁶⁹⁶ Α.Νανάκης, *Ἐκκλησία Ἐθνάρχουσα καὶ Ἐθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.86

⁶⁹⁷ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.87-88

παρείχαν στη Σύναξη με το κύρος τους πολυάριθμα επίτιμα μέλη τής αθηναϊκής κοινωνίας, υπήρξε ισχυρή και ουσιαστική. Σύμφωνα, με το άρθρο 9 του καταστατικού τα μέλη γίνονταν δεκτά με την προϋπόθεση να είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και να ενδιαφέρονται για τη θρησκευτική πρόοδο του λαού και των πρεσβυτέρων.

Ο Αθηνών Θεόφιλος παρόλη την επιρροή και τη δύναμη των επιτίμων μελών με επιστολή του προς όλους τους κληρικούς της επαρχίας του, στις 18 Φεβρουαρίου 1871,⁶⁹⁸ στρέφεται με σαφήνεια και αυστηρότητα εναντίον της Σύναξης. Αναγνωρίζει, ότι όσες ενέργειες πραγματοποιήσε δεν αποφασίστηκαν κακόβουλα και με κακή πρόθεση. Όμως, επικρίνει τις αυτοτελείς οικονομικές δραστηριότητές της, την εμβέλειά της πέραν των ορίων τής επαρχίας του, αλλά και αυτών των ορίων της Εκκλησίας τής Ελλάδος, το διαχωρισμό των πρεσβυτέρων μεταξύ αγάμων και εγγάμων, την κατάλυση των κανονικών δικαιοδοσιών, τις οποίες έχουν οι επίσκοποι για τους κληρικούς της επαρχίας τους: «Ἐκ τῆς ἀπλῆς λοιπὸν ταύτης προτάσεως καὶ προθέσεως τοῦ διδάσκειν τοὺς παῖδας κατὰ τὰς Κυριακάς, ἐγεννήθη παραδόξως τακτικὴ τις καὶ ἀνεξάρτητος ἑταιρία τῶν ἐγγάμων ἱερέων τῆς ἐλευθέρας καὶ δούλης ἑλληνικῆς φυλῆς, διοικουμένη ὑπὸ ἰδίου καταστατικοῦ, αὐτογνωμόνως ὑπ' αὐτῶν συνταχθέντος τε καὶ κυροθέντος, ἐναντίον ὅλων εἰς τε τὴν ἔννομον τάξιν τῆς ἐκκλησίας καὶ τοὺς εἰδικούς νόμους τῆς πολιτείας». Και καταλήγει: «τόν καταστατικόν τοῦτον νόμον τῆς συνάξεως τῶν πρεσβυτέρων καταγγέλων, διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, ὡς γέννημα καὶ προϊόν ἰδεῶν μηδὲν ἔχουσῶν κοινόν πρὸς τὴν καθόλου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους παράδοσιν χρώμενος τῇ δυνάμει, ἦν παρά τῶν νόμων καὶ τῶν ἱερῶν κανόνων ἔχω λαβὼν, κηρύσσω ἔκνομον καὶ ἀντικανονικόν, καὶ ὡς τοιοῦτον ἄκυρον καὶ μὴ ὄντα».⁶⁹⁹

Η απόφαση αυτή του μητροπολίτη Θεοφίλου προκάλεσε αναταράξεις στους κόλπους της Αθηναϊκής κοινωνίας. Οι πρεσβύτεροι αναγκάστηκαν να συμμορφωθούν με τις υποδείξεις του ιεράρχη, όμως τα λαϊκά μέλη στις 7 Μαρτίου 1871⁷⁰⁰ συνεδρίασαν στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας υπό την προεδρία του Παύλου Καλλιγιά.⁷⁰¹ Στη συνεδρίαση αυτή αποφασίστηκε ο καταρτισμός Επιτροπής, η οποία θα συναντούσε τον Θεόφιλο. Ωστόσο, η συνάντηση με το μητροπολίτη απέβη, τελικά, άκαρπη. Η Επιτροπή απέστειλε στις 21 Μαρτίου 1871⁷⁰² επιστολή στον Θεόφιλο με σκοπό να τον μεταπεισει. Η επιστολή ανέφερε: «Δύω τινά πρό πάντων ἐφάνησαν τά προυργιαίτερα καὶ συντελεστικώτερα, ὅπως ἐξαγάγωσι τὸν ἐνοριακὸν Κληῆρον ἐκ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀδρανοῦς θέσεως, ἐν ἧ διατελεῖ, ἀναδείξεως δέ αὐτόν ἄσκνον καὶ ἄξιον ἐργάτην ἐν τῇ ἀμπέλῳ τοῦ Κυρίου. Τό μὲν παρετηρήθη, ὅτι πρὸς πνευματικὴν ἀνοικοδόμησιν ἀπαραίτητος εἶναι ἡ κατὰ Κυριακάς ἐξήγησις τοῦ θείου λόγου εἰς τοὺς παῖδας, προσερχομένους εἰς τοὺς Ναοὺς, ὅπου τά πάντα περιβάλλει σέβας καὶ θρησκευτικὴ εὐλάβεια. Ἡ ἐν τῷ ἱερῷ τόπῳ σύναξις παρόντων μάλιστα καὶ τῶν γονέων αὐτῶν, εἰ δυνατόν, καὶ ἡ ἐνασχόλησις πάντων εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Θείου λόγου, ἄνευ πολλῆς προπαρασκευῆς, ἀλλ' ὅσον ἐνεστὶν ἀπλουστερον, ὅσον εἶναι ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ ἀπέριττος καὶ ὁ Θεῖος λόγος, ἀναποφεύκτως κρατύνει τά ἐν ταῖς ἀπαλαῖς καρδίαις καταβαλλόμενα σπέρματα χριστιανικῆς ἠθικῆς, ὅπως κατασταθῶσι γόνιμα δι' ὅλου τοῦ βίου [...].

Διὰ νὰ δύναται ὁμως ὁ ἐφημέριος νὰ ἐπασχολῆται εἰς τά πνευματικὰ ἐνδελεχῶς καὶ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μόρφωσιν, μὴ ἀποσπώμενος ὑπὸ τῶν καταπειγοτέρων βιωτικῶν φροντίδων, ἀπαραίτητος εἶναι ἡ σύστασις ταμείου περιθάλψεως, ἐνθεν μὲν

⁶⁹⁸ Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.89

⁶⁹⁹ Α.Νανάκης, *ό.π.*, σ.90

⁷⁰⁰ Χ.Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Αθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.85

⁷⁰¹ Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.86

⁷⁰² Α.Νανάκης, *ό.π.*, σ.95

έξασφαλίζοντας τόν Πρεσβύτερον διά τήν μέλλουσαν συντήρησιν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, ἔνθεν δέ καί εἰς αὐτόν ὑποσχομένου βοήθειαν πρός εὐπρεπέστερον βίον, ἅμα οἱ πόροι αὐτοῦ τοῦ ταμείου πολλαπλασιάζονται.

Ἄνευ τῆς συμπράξεως τῶν λαϊκῶν καί τῶν σπουδαίων αὐτῶν ἐράνων, τοιοῦτο ταμεῖον οὔτε ἐπί μήκιστον χρόνον δέν εἶναι δυνατόν νά συστηθῆ. Ἄν σήμερον οἱ ἐφημέριοι ἐλαχίστους καί γλισχροτάτους ἔχωσι τούς πόρους, ἐλεεινῶς ἀποζῶντες, πῶς εἶναι δυνατόν ν' ἀποταμιεύσωσι περισσεύματα πρός σχηματισμόν κεφαλαίου διά τήν μέλλουσαν περίθαλψιν τῶν ἰδίων οἰκογενειῶν;

Τούτου τοῦ ταμείου ἡ σύστασις ἔφευρεν ἀναγκαίως τήν ἀνάμιξιν τῶν λαϊκῶν, οἵτινες, ὅταν γνωρίσωσιν, ὅτι μέλλει νά ὑπάρξῃ ἀσφαλῆς καί πιστή διαχείρισις, καταβάλλουσιν ἕκαστος καί ἐκ τοῦ ὑστερήματος ἀσμένως [...].

Προσβάλλεται τάχα τό ἐπισκοπικόν ἀξίωμα, διότι καί οἱ μὴ ἐκ τοῦ κλήρου ἐπισκέφθησαν περί ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὅσον ἀνάγεται εἰς τό κοινόν συμφέρον καί ἐπί κοινῇ ὠφελείᾳ; ἐζήτησαν τάχα νά μεταβάλλωσι τι ἐκ τῶν καθιερωμένων καί ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων, ἢ ἐφρόντισαν μόνον, ὥστε ἡ ὑποσχομένη ὑπό τῆς ἐκκλησίας διδασκαλία νά δοθῆ ἀφθονότερα; [...].⁷⁰³

Ο μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόφιλος στίς 23 Μαρτίου 1871⁷⁰⁴ ἀπάντησε στο ἔγγραφο τῆς επιτροπῆς τῶν ἐπιτίμων μελῶν τῆς Σύναξης, ὅτι ἤδη ἀπό το 1863 με ὑπόμνημά του στήν ἐθνοσυνέλευση μετά τήν ἐξῶση τοῦ Ὄθωνα, ἔθεσε τό ζήτημα τῆς κατάστασης τοῦ κλήρου καί τήν ἀνάγκη νά ληφθεῖ ἀνάλογη μέριμνα. Το ὕφος τοῦ νέου κειμένου ἦταν αισθητά ἠπιότερο, συναινετικότερο καί συγκαταβατικό. Ἀνάμεσα στα ἄλλα ο ἱεράρχης γράφει: «Ἐπίσης δ' ἐξεπλάγην καί ἐλυπήθην, ἐντιμότετοι Κύριοι, ἀναγιγνώσκων ἐν τῇ ὑμετέρᾳ ἐπιστολῇ, ὅτι διανοοῦμαι νά ἐμποδίσω τόν καταρτισμόν ταμείου πρός περίθαλψιν τῶν πενήτων ἱερέων. Τήν σύστασιν ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου τῆς ἐπισκοπῆς Ἀθηνῶν, σύμφωνον τοῖς ἱεροῖς κανόσι καί ταῖς παραδόσεσι τῆς Ἐκκλησίας, ἐγώ αὐτός ἤδη πρό ἡμερῶν δι' ἐγκυκλίου μου προεκήρυξα καί ἐν ταῖς ἐφημερίσι τῆς πόλεως δημοσιευθεῖσης, προσκαλέσας τούς ὑπό τήν ἐπισκοπήν μου εὐσεβεστάτους ἱερεῖς, ἵνα ἐν προθεσμίᾳ ρητῇ συνέλθωσιν εἰς Ἀθήνας, ὅπως ἀπό κοινοῦ μετά τοῦ κανονικοῦ αὐτῶν προέδρου, τοῦ Ἐπισκόπου, τά περί αὐτοῦ συζητήσωσιν.

Περὶ τὸν δέ ὅλως κρίνω ἵνα ἐπιμείνω καί εἰς τήν ἄλλην ὑμῶν παροδικήν παρατήρησιν, ὅτι προτίθεμαι ἐξ' αὐτοῦ ν' ἀποκλείσω τούς λαϊκούς, ἐνῶ τουναντίον θέλω ἐπικαλεσθῆ τήν χριστιανικήν αὐτῶν συνδρομήν, τηλικούτον μάλιστα ὑπὲρ αὐτοῦ εὐσεβῆ ἐπιδεικνυμένων ζῆλον».⁷⁰⁵

Ο Θεόφιλος αναφερόμενος, ὁμως, στή Σύναξη κάνει λόγο γιά «ἔργα ἀμετακλήτως ὑπό τῆς Ἐκκλησίας ἤδη καταδικασθέντα». Ἡ σαφέστατη ἀρνήσή του ν' ἀποδεχθεῖ τις δραστηριότητες καί τις αποφάσεις τῆς «Συνάξεως» καί τό διαμεσολαβητικό ρόλο τῶν ἐπιτίμων μελῶν συνδυάστηκε με τήν ἀποστολή ἐγκυκλίου πρὸς τούς ἱερεῖς τῆς ἐπαρχίας του, στίς 10 Μαρτίου 1871, ὅπου τούς ἀγγέειλε τήν ἀπόφασή του νά συστήσει ἐκκλησιαστικό ταμεῖο. Τούς γνωστοποίησε, ὅτι εἶχε ετοιμάσει τό σχετικό κανονισμό. Παράλληλα, καλοῦσε τούς κληρικούς νά καταθέσουν τις ἀπόψεις τους οἱ ἴδιοι ἢ οἱ ἐκπρόσωποί τους στήν κοινή συνάντησι, ἡ ὁποία θα εἶχε ο μητροπολίτης με τούς ἱερεῖς του, με σκοπό νά οριστικοποιήσουν τα θέματα, τα ὁποία ἀπτονταν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου.⁷⁰⁶

Τελικά, ἡ Σύναξη πειθάρχησε στήν ἀπόφασιν τοῦ μητροπολίτη. Το ενδιαφέρον, ὁμως, γιά τήν ἀνόρθωσιν τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου καί τήν ἀντιμετώπισιν τῶν πολλῶν προβλημάτων στήν ἀσκηση τῆς εὐεργετικῆς διακονίας τοῦ πρὸς τὴ νεολαία ἀπασχόλησε

⁷⁰³ Α.Νανάκης, *Ἐκκλησία Ἐθνάρχουσα καὶ Ἐθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.95-96

⁷⁰⁴ Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1928, σ.86

⁷⁰⁵ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.96

⁷⁰⁶ Α.Νανάκης, ὁ.π., σ.97

για πολλά χρόνια τον Τύπο και τα θρησκευτικά έντυπα. Ωστόσο, παρά το ενδιαφέρον και τη συμπάθεια της κοινής γνώμης προς τον εφημεριακό κλήρο, η Πολιτεία δεν υλοποιούσε τις προτάσεις του, με σκοπό να επικρατήσει τελικά η υπόνοια της σκόπιμης και εκουσίας εκ μέρους του παρέλκυσης των προβλημάτων του. Ο κλήρος, ο οποίος διακρινόταν για το υποβαθμισμένο μορφωτικό και οικονομικό επίπεδό του, ασφυκτούσε ανάμεσα στη φτώχεια και την αμάθειά του, με φυσικό επακόλουθο να παραμένει σταθερά υποταγμένος στην κοσμική εξουσία και ελεγχόμενος από αυτήν.

Το ενδιαφέρον για τον ιερό κλήρο επί εξήντα συναπτά έτη απασχολούσε την Εκκλησία χωρίς, όμως, να υπάρχει οργάνωση και επισημο έντυπο, για την ενημέρωση κληρικών και λαϊκών. Το ζήτημα αυτό επιλύθηκε από το μητροπολίτη Αθηνών Γερμανό Καλλιγά τον Ιανουάριο του 1890⁷⁰⁷ με την ίδρυση του «Ιερού Συνδέσμου» και της εφημερίδας του, η οποία για μακρότατο χρονικό διάστημα έλαβε το χαρακτήρα έντυπης πληροφόρησης για τα προβλήματα της χώρας, καθώς και ελεύθερου βήματος προβολής των λύσεών τους. Επίσης, σ' αυτό δημοσιεύονταν σκέψεις και διαμαρτυρίες των αρχιερέων άλλων επαρχιών, οι οποίοι δεινοπαθούσαν, εξαιτίας τής οικονομικής δυσπραγίας εκείνης της περιόδου.

Συγχρόνως, κατά την περίοδο του 1870, η επιρροή των εθνικιστικών ιδεών τής εποχής έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση του προβλήματος του «εθνοφυλετισμού» στους κόλπους τής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η εθνικιστική υπεράσπιση των συμφερόντων κάθε φυλής ενέπλεξε την Εκκλησία στη δίνη των πατριωτικών ανταγωνισμών για την ανάδειξη σε κάθε εθνότητα ανεξάρτητης εκκλησιαστικής οντότητας. Προκειμένου να ευοδωθεί ο στόχος αυτός η εθνότητα προτάχθηκε ως στοιχείο τής ενότητας της Εκκλησίας. Έτσι, διαμορφώθηκε στην Ανατολική Ευρώπη μεταξύ των διαφόρων «φυλών και γλωσσών» κλίμα σωβινιστικών ανταγωνισμών και αιματηρών αντιπαραθέσεων για την κυριαρχία τους επί των εδαφών της διαλυόμενης οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όταν, όμως, η Εκκλησία αναφέρει στους ιερούς κανόνες της τη λέξη «έθνος», εννοεί το «ορθόδοξο Γένος» εντός τής Μίας Εκκλησίας του Χριστού και όχι μία διακριτή φυλετική οντότητα. Η σύγχυση της έννοιας του «έθνους», όπως αναφέρουν οι κανόνες με εκείνης της «φυλής» απηχεί μία ψευδή και προτεσταντικού χαρακτήρα θεώρηση περί της Εκκλησίας, η οποία είναι εντελώς ξένη προς την ορθόδοξη αρχή της ενότητας του εκκλησιαστικού σώματος, ως Σώματος του Χριστού. Η Εκκλησία εντάσσει όλους τους πιστούς στην «ἀπαξ παραδοθεῖσα τοῖς ἁγίοις πίστην», την οποία όλοι οι πιστοί παντού και πάντοτε πίστεψαν, βιώνοντας την ίδια παράδοση και την ίδια λατρεία. Η Εκκλησία δεν διαιρεί με κριτήριο τις εγκόσμιες αντιλήψεις, αφού συνιστά τον ιερό φορέα της πνευματικής ενότητας, γεγονός, το οποίο συναρτάται και με την ευσταθεία της καθολικότητάς της.

Σε αυτό το πλαίσιο στις 27 Φεβρουαρίου 1870, με ειδικό σουλτανικό διάταγμα, ιδρύθηκε αυτοκέφαλος χριστιανική εκκλησία, η Βουλγαρική Εξαρχία. Η ίδια η ιδρυτική πράξη αποτελούσε πρωτοφανές γεγονός στα εκκλησιαστικά δρώμενα. Το γεγονός, ότι η ίδρυση της Εκκλησίας ανατέθηκε σε ελληνο-βουλγαρική επιτροπή, η οποία διορίστηκε από την Πύλη, εν αγνοία του Πατριαρχείου, προκάλεσε τη δυσφορία του Οικουμενικού Θρόνου. Το ιδρυτικό διάταγμα προέβλεπε βούλγαρο Έξαρχο στη βουλγαρική σύνοδο, χωρίς ουσιαστική εξάρτηση από τον Οικουμενικό πατριάρχη, ο οποίος θα επικύρωνε μόνο την εκλογή του Εξάρχου, στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν σημαντικός αριθμός επαρχιών εντός των ορίων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επίσης, το ιδρυτικό διάταγμα προέβλεπε την προσθήκη στην Εξαρχία και άλλων επαρχιών, εφόσον τα δύο τρίτα των ορθόδοξων χριστιανών κατοίκων τους επιθυμούσαν να υπαχθούν, από τη δικαιοδοσία του Πατριάρχη σε αυτή του Εξάρχου.

⁷⁰⁷ Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.113

Η ίδρυση της αυτοκέφαλης Εκκλησίας των Βουλγάρων δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία. Είχαν προηγηθεί πολυετείς διαπραγματεύσεις μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και εκπροσώπων των Βουλγάρων, υπό την πίεση ενίοτε της Ρωσίας, της οποίας η πολιτική είχε αρχίσει να επηρεάζεται από πανσλαβικούς κύκλους, οι οποίοι προωθούσαν την απελευθέρωση των Σλάβων της αμβουργικής και οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μετά την ήττα και την ταπείνωση της Ρωσίας κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, το παλαιότερο κίνημα των σλαβόφιλων έδωσε τη θέση του σ'ένα περισσότερο πολιτικό και μεσσιανικό κίνημα στη Ρωσία, αυτό των πανσλαβιστών, οι οποίοι σρέφονταν, κυρίως, προς τους ορθοδόξους Σλάβους, με κυριότερους εκφραστές το δημοσιογράφο Μιχαήλ Κάτκωφ, τον πολιτικό Κωνσταντίνο Πομπεντονόστσεφ, το μεγάλο μυθοστοριογράφο Θεόδωρο Ντοστογιέφσκι και το βασικό θεωρητικό του πανσλαβισμού Νικόλαο Ντανιλέφσκι.⁷⁰⁸

Η προβολή των Βουλγάρων στο προσκήνιο, ως έθνους διακριτού από τα άλλα χριστιανικά έθνη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτέλεσε έργο Βουλγάρων λογίων, κυρίως, της διασποράς. Σημείο αναφοράς για όλους υπήρξε η σλαβο-βουλγαρική ιστορία του Παϊσίου,⁷⁰⁹ ενός βουλγάρου μοναχού του 18^{ου} αιώνα, ο οποίος μόνασε στη μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους. Η ιστορία του Παϊσίου, η οποία κυκλοφόρησε στις επαρχίες, κυρίως, της αυτοκρατορίας, οι οποίες αποτέλεσαν το εθνικό κράτος των Βουλγάρων, υπήρξε ένα θερμό κήρυγμα προς τους Βουλγάρους, το οποίο τους παρότρυνε ν'απομακρυνθούν από τους Έλληνες και τους άλλους σύνοικους λαούς και να καλλιεργήσουν τη γλώσσα και την εθνική τους ταυτότητα. Η έντονη φοβία του Παϊσίου για τους Έλληνες αποτέλεσε ένα από τα βασικά συστατικά στοιχεία του ανακαινιζόμενου βουλγαρικού έθνους και αποδόθηκε στις προσωπικές εμπειρίες του στη μοναστική κοινωνία του Άθωνα, στην οποία είχαν πλεονάσει οι έριδες μεταξύ των διαφόρων μοναστικών κοινοτήτων κατά τον 18^ο αιώνα.⁷¹⁰ Τις έριδες αυτές όξυνε την ίδια εποχή η άνθιση των ελληνικών γραμμάτων και της παιδείας στο Άγιο Όρος. Οι Βούλγαροι λόγιοι του 19^{ου} αιώνα ανακάλυψαν στο κήρυγμα του Παϊσίου όλα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία χρειάζονταν, προκειμένου ν'ανακαινήσουν το έθνος τους. Την ίδια περίοδο ο βουλγαρικός λαός αμαθής και χωρίς γνώση της ιστορίας και της ταυτότητάς του καταδυναστευόταν από τους Έλληνες πνευματικά και πολιτιστικά και από τους οθωμανούς πολιτικά και οικονομικά.

Η εθνική κίνηση των Βουλγάρων προκάλεσε σοβαρή ανησυχία τόσο στην κυβέρνηση και την κοινή γνώμη της Ελλάδας, όσο και στο Οικουμενικό πατριαρχείο, όχι τόσο εξαιτίας της κηδεμονίας της από τους πανσλαβιστές της Ρωσίας, όσο επειδή στρεφόταν ευθέως εναντίον των εθνικών διεκδικήσεων της Ελλάδας στη Μακεδονία και στη Θράκη⁷¹¹ και των συμφερόντων του Πατριαρχείου στις ίδιες περιοχές. Η απειλή από τους Βουλγάρους διευκόλυνε την εξομάλυνση και τη σύσφιξη των σχέσεων της ελληνικής κυβέρνησης με το Φανάρι, ύστερα από τις έριδες και τις πικρίες δύο δεκαετιών με αφορμή την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ενώ προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα συνέβαλε σημαντικά στην ουσιαστική πρόσδεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο αγώνα των Ελλήνων εναντίον των θέσεων των Βουλγάρων στη Μακεδονία και στη Θράκη.

Όχημα της εθνικής βουλγαρικής κίνησης υπήρξε η Εκκλησία, μία εθνική Εκκλησία χειραφετημένη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την πνευματική και πολιτιστική του ηγεμονία. Όπως και η αντίστοιχη κίνηση των Ελλήνων πριν από αυτήν, η εθνική κίνηση των Βουλγάρων συγκρούστηκε με το Πατριαρχείο, αλλά με διαφορετικούς

⁷⁰⁸Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.262

⁷⁰⁹Δ.Β.Γόνι, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ 244

⁷¹⁰Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*, Αθήνα 2006, σ.262

⁷¹¹Δ.Β.Γόνις, *ό.π.*, σ.246

μεσοπρόθεσμους στόχους. Οι Έλληνες ανακαινιστές του έθνους ήρθαν σε ρήξη με το Πατριαρχείο στην προσπάθειά τους να κερδίσουν και να κατοχυρώσουν την πολιτική ανεξαρτησία στο πλαίσιο ενός ανεξάρτητου έθνους-κράτους, αντίθετα οι Βούλγαροι ομολογοί τους αποσκοπούσαν να εξασφαλίσουν πρώτα την αυτόνομη και ακωλυτη διαμόρφωση και κατοχύρωση της ταυτότητας του έθνους τους μέσω της ανεξάρτητης Εκκλησίας, επειδή οι ηγετικές τους ομάδες κινδύνευαν να εξελληνιστούν. Η πολιτική ανεξαρτησία θα ακολουθούσε τη διαμόρφωση των συνθηκών, οι οποίες θα απέτρεπαν τον αποβουλγαρισμό του βουλγαρικού έθνους. Προείχε, λοιπόν, η εξασφάλιση ανεξάρτητης Εκκλησίας των Βουλγάρων, η οποία θα λειτουργούσε ως «κιβωτός», η οποία θα διαφύλασσε το βουλγαρικό έθνος από τη φθορά, η οποία το απειλούσε.

Το αίτημα των Βουλγάρων δεν έθιγε την κυριαρχία του Οθωμανού σουλτάνου και δεν αποτελούσε άμεση τουλάχιστον απειλή για τα συμφέροντα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αντίθετα, κρίθηκε ότι με την ικανοποίησή του, η Πύλη αφενός θα εμφανιζόταν ότι ικανοποιεί ένα δίκαιο αίτημα των υπηκόων του σουλτάνου, αφετέρου θα απομάκρυνε τους Βούλγαρους από τους Έλληνες προς όφελος της Πύλης. Η έκδοση του σχετικού αυτοκρατορικού διατάγματος το 1870⁷¹² αυτόν ακριβώς το διπλό στόχο αναμενόταν να εξυπηρετήσει και πραγματικά αυτό το στόχο εξυπηρετήσε.

Είχαν προηγηθεί δέκα και πλέον έτη προστριβών και διενέξεων μεταξύ Βουλγάρων ιεραρχών και λαϊκών εκπροσώπων από το ένα μέρος και του πατριαρχείου από το άλλο, με αφορμή καταρχάς τη σύνταξη των «Γενικών Κανονισμών» του πατριαρχείου από το 1855 έως το 1860 και στη συνέχεια τις πιέσεις των Βουλγάρων ιεραρχών και λαϊκών εκπροσώπων για την εκπροσώπησή τους στα δύο όργανα, τα οποία προέβλεπαν οι «Κανονισμοί», τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο και το Μεικτό Εθνικό Συμβούλιο του Πατριαρχείου. Οι Βούλγαροι ζητούσαν εκτός από τη συμμετοχή τους στα δύο αυτά όργανα του Πατριαρχείου, δική τους εθνική ιεραρχία. Επρόκειτο για αιτήματα, τα οποία το Πατριαρχείο δεν ήταν διατεθειμένα να ικανοποιήσει, τόσο για το λόγο ότι αυτό, ουσιαστικά, θα οδηγούσε στην αναγνώριση χωριστής βουλγαρικής Εκκλησίας, όσο και επειδή οι Βούλγαροι ιεράρχες προσπαθούσαν, την ίδια εποχή, να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, με συνέπεια να διευκολύνουν τη διείσδυση στις βουλγαρικές επαρχίες των Ουνιτών,⁷¹³ ορθοδόξων, δηλαδή, οι οποίοι αποδέχονταν και προωθούσαν την ένωση των Εκκλησιών. Το ενδεχόμενο διείσδυσης της Ουνίας ανησύχησε και τη Ρωσία, επειδή οι ουνιτικές προσπάθειες είχαν την υποστήριξη της Γαλλίας, με συνέπεια ν' αυξηθούν οι ρωσικές πιέσεις προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο να ικανοποιήσει τα αιτήματα των Βουλγάρων.

Σύντομα, οι Βούλγαροι αξίωσαν την ανασύσταση του Πατριαρχείου Τυρνόβου ή της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας,⁷¹⁴ δηλαδή την σύσταση αυτοκέφαλης βουλγαρικής Εκκλησίας, αλλά η Πύλη δεν ενέκρινε την απόσπαση των Βουλγάρων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Μεταξύ των αιτημάτων, τα οποία υπέβαλαν, τον Ιούλιο του 1861, οι Βούλγαροι ήταν η συμμετοχή Βουλγάρων εκπροσώπων, αριθμητικά ανάλογων του πληθυσμού τους, στην εκλογή του Οικουμενικού Πατριάρχη, καθώς και η εκλογή αρχιερέων στις επαρχίες με μεικτό ελληνικό και βουλγαρικό πληθυσμό από το έθνος, το οποίο συνιστούσε την πλειονότητα του πληθυσμού.

Με δεύτερο σχέδιό τους το 1866, με την υποστήριξη του Ρώσου πρέσβη στην Πύλη από το 1864, Νικολαού Ιγνάντιεφ, οι Βούλγαροι αξίωσαν και πάλι την εκλογή αρχιερέων στις μεικτές επαρχίες από την πολυπληθέστερη εθνότητα. Επιπλέον, πρότειναν και τις επαρχίες, τις οποίες θεωρούσαν ότι θα έπρεπε ν' αποσπάσουν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, προκειμένου να προσαρτηθούν στη βουλγαρική Εκκλησία. Οι

⁷¹²Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.263

⁷¹³Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.264

⁷¹⁴Δ. Β. Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ.250

διεκδικούμενες από τους Βουλγάρους τριάντα επαρχίες, από τις συνολικά σαράντα εννέα επαρχίες του Πατριαρχείου στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, περιελάμβαναν, εκτός εκείνων, των οποίων περιέλαβε το ιδρυτικό σουλτανικό διάταγμα του 1870 και πολλές επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης.

Οι νέες προτάσεις των Βουλγάρων έτυχαν διαλλακτικής απάντησης από τον πατριάρχη Γρηγόριο Στ', ο οποίος ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο για δεύτερη φορά το 1867⁷¹⁵ με την υποστήριξη του Ιγνάντιεφ. Σύμφωνα, με την πατριαρχική απάντηση, οι βουλγαρικές επαρχίες, αρκετά λιγότερες όμως από τις προτεινόμενες, θα συνιστούσαν ιδιαίτερη εκκλησιαστική επαρχία, «θέμα», της περιφέρειας του Πατριαρχείου. Ο ανώτερος τη τάξει μητροπολίτης θα ήταν ο «Κανονικός Έξαρχος» του βουλγαρικού «θέματος», ενώ οι αρχιερείς του «θέματος» θα απάρτιζαν, υπό την προεδρία του Εξάρχου και εκ περιτροπής, την «επαρχιακή σύνοδο», η οποία θα εξέλεγε τους μητροπολίτες και τους επισκόπους του θέματος, πάντοτε όμως με την έγκριση του Πατριάρχη.

Την απάντηση του Οικουμενικού Πατριάρχη θεώρησε ικανοποιητική ο Ιγνάντιεφ, ωστόσο την απέρριψαν οι αδιάλλακτοι Βούλγαροι της Κωνσταντινούπολης. Η Πύλη απέφυγε ν' αποφανθεί επί του ζητήματος, με σκοπό να ωφεληθεί από την εντεινόμενη διαμάχη μεταξύ των Βουλγάρων και των Ελλήνων. Παρά τις πιέσεις της ρωσικής κυβέρνησης, η οποία επιδίωκε ν' αποφευχθεί η ρήξη μεταξύ των Βουλγάρων και του Πατριαρχείου, η Πύλη προσπάθησε να διευρύνει το χάσμα αποδεχόμενη ορισμένα μόνο σημεία των θέσεων τόσο των Βουλγάρων όσο και του Πατριαρχείου. Δέχτηκε τη δημιουργία Βουλγαρικής Εξαρχίας, όχι όμως με έδρα τη Βουλγαρία, όπως πρότεινε ο Πατριάρχης, αλλά την Κωνσταντινούπολη, ενώ απέφυγε να καθορίσει τον αριθμό των βουλγαρικών εκκλησιαστικών επαρχιών, με σκοπό να υπάρξει ευρύ πεδίο διενέξεων μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων.

Στην δεινή θέση στην οποία βρέθηκε το πατριαρχείο, μόνο η Ρωσία θα μπορούσε, ίσως, να πειθαναγκάσει την Πύλη, με σκοπό να διευκολύνει τον πατριάρχη να βρει κοινώς αποδεκτή λύση για το ζήτημα, όμως η ρωσική κυβέρνηση απέφυγε την κρίσιμη αυτή περίοδο να παρέμβει, για την εξεύρεση λύσης, περιορίστηκε στις πιέσεις προς τον πατριάρχη να ενδώσει στο αίτημα των Βουλγάρων, για την ίδρυση δικής τους αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Εξαιτίας, του γεγονότος ότι η Ρωσία ήταν ακόμη απομονωμένη από τις άλλες μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης δεν ήταν σε θέση να πειθαναγκάσει την Πύλη, χωρίς την προσφυγή στις πολεμικές επιχειρήσεις. Έτσι, της αρκούσε η δημιουργία σλαβικών ερεισμάτων στη Νοτιανατολική Ευρώπη,⁷¹⁶ τα οποία θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε σλαβικό κράτος. Ακολούθησε η συντονισμένη απόσχιση Βουλγάρων αρχιερέων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι οποίοι δήλωσαν υποταγή στην εκκολαπτόμενη Βουλγαρική Εκκλησία.⁷¹⁷

Με αυτοκρατορικό διάταγμα στις 27 Φεβρουαρίου 1870⁷¹⁸ ιδρύθηκε Βουλγαρική Εξαρχία. Ο Έξαρχος ήταν πρόεδρος της Συνόδου, η οποία ήταν Διαρκής. Επιπλέον, ο Έξαρχος και η Σύνοδος δεν υποχρεώνονταν να εδρεύουν στην Κωνσταντινούπολη. Η τελευταία αυτή ρύθμιση εξασφάλισε την τυπική και ουσιαστική απομάκρυνση της έδρας της Εκκλησίας της Βουλγαρίας από αυτήν του Οικουμενικού Πατριαρχείου πριν ακόμη δημιουργηθεί το βουλγαρικό κράτος, συγχρόνως όμως, διευκόλυνε τη δημιουργία του στις οθωμανικές επαρχίες, οι οποίες αποτέλεσαν τις πρώτες μητροπόλεις της Εξαρχίας.⁷¹⁹ Τα γεγονότα αυτά οδήγησαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε μία σειρά

⁷¹⁵Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.264

⁷¹⁶Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.265

⁷¹⁷Δ.Β.Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ.252

⁷¹⁸Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.265

⁷¹⁹Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.265

ενεργειών, οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν σε ραγδαίες εξελίξεις που άπτονταν της Βουλγαρική Εκκλησία.

Κατά την περίοδο αυτή σπουδαίο γεγονός αποτέλεσε η ανακομιδή του ιερού λειψάνου του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Ε΄ από τη Ρωσία στην Αθήνα. Είναι γεγονός ότι κατά το παρελθόν το Ελληνικό κράτος επιδίωξε να αποτίμει φόρο τιμής στο μεγάλο Πατριάρχη. Το έτος 1845 είχε πραγματοποιηθεί συζήτηση στη Βουλή με θέμα την ανέγερση μνημείου προς τιμή του Γρηγορίου τού Ε΄, ωστόσο οι προσπάθειες αυτές δεν τελεσφόρησαν.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1871 ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόφιλος και ανηψιός του αοιδίμου Πατριάρχη, Γ.Αγγελόπουλος αιτήθηκαν προς την Κυβέρνηση την μετακομιδή των λειψάνων του Πατριάρχη από την Οδησό. Η Βουλή ενέκρινε ομοθυμωσ το αίτημα των δύο ανδρών. Έτσι, καταρτίστηκε πενταμελής Επιτροπή με επικεφαλής τους αρχιεπισκόπους Φθιώτιδος Καλλίνικο και Ζακύνθου Νικόλαο, η οποία μετέβη στις 10 Απριλίου 1871 στην Οδησό με σκοπό να παραλάβει τη λάρνακα, η οποία εμπεριείχε το λείψανο του Πατριάρχη. Στις 14 Απριλίου 1871 το ατμόπλοιο, το οποίο μετέφερε τη λάρνακα, έφτασε στον Πειραιά μέσα σε κλίμα έντονης συναισθηματικής φόρτισης. Το λείψανο παρέμεινε στο ατμόπλοιο για έντεκα ημέρες. Στις 25 Μαρτίου 1871 μεταφέρθηκε στην Αθήνα με πολυάριθμη πομπή επικεφαλής, της οποίας ήταν ο μητροπολίτης Θεόφιλος.

Στο μητροπολιτικό ναό, όπου απετέθηκε το λείψανο του Γρηγορίου Ε΄, ο αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος Λυκούργος⁷²⁰ εκφώνησε λόγω αντάξιο του Πατριάρχη: «Τίς ἡ νεκροφόρος αὕτη λάρναξ, περί τήν ὁποία συνωθεῖται ἀπανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Ἀνατολῆς ἀχανῆς συρρέουσας καί μυριάριθμος ὁ πανελλήνιος οὗτος λαός; Ἐάν ἐπίσημον ξένος ἡ Ἑλλάς ὑποδέχεται ζῶντα, πόθεν τά σημεῖα τοῦ πένθους; Καί ἐάν νεκρόν μέγαν συνῆλθε νά κηδεύσῃ τό πανελλήνιον, πόθεν ἡ θυμῆρης καί εὐφρόσυτος ἀγαλλίασις, ἡ διά τῆς πενθίμου συγκινήσεως ἐκείνων, ὅπου διαφυγοῦσα τόν πέλεκυν τῆς σφαγῆς, διεσώθη τοσάκις νέα Ἰφιγένεια ἡ Ἑλλάς, μετεκόμισεν Ἑλληνάτινα, πρό πολλοῦ ἀποδημοῦντα, εἰς τό πάτριον ἔδαφος τό ἀτμήλατον σκάφος; Ἄλλά τότε τίς ὁ παράδοξος οὗτος θαλασσοπόρος, ὅστις ἀποχαιρετῶν ἐσχάτως τάς διά τήν νέαν Ἑλλάδα εὐξείνους ἀληθῶς τοῦ Πόντου ἀκτάς, συγκινεῖ βαθέως ὀλόκληρον τόν Χριστιανικόν τῆς Ἀνατολῆς κόσμον ἀπό τοῦ Νέβα μέχρι τοῦ Εὐρώτα, ὅστις, καί νεκρός ἐγγίσας, σείει καί κλονεῖ τό ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ἀπάσης, καί τό ὅποῖον ἐξῆλθε νά ὑποδεχθῆ πεζή καί ἀσκεπής ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου; Ὡ χαῖρε πατρίς τοῦ μαρτυρίου καί τῆς δόξης Ἑλλάς, διότι ἔχεις εἰς τούς κόλπους σου τόν ἐνδοξότερον τῶν νέων τῆς πίστεως Σου μαρτύρων. Χαίρετε, Ἑλληνες καί πανέλληνες, διότι ἠξιώθητε, τέλος πάντων, νά ὑποδεχθῆτε σήμερον ἐλεύθεροι ἐλευθέρως τό σεπτόν καί μεγαλῶνυμον ἀρχηγόν Σας, ὅστις ἔπεσε θῦμα πολυπενθῆς καί πολυδάκρυτον τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους. Χαῖρε σύ μάλιστα ὦ εὐάνδρε τοῦ Πέλοπος χώρα, διότι ὁ περίδοξος υἱός σου ἐκείνος ὅστις παίγιον παντός αἰκισμοῦ καί πάσης ὕβρεως ἐρρίφθη εἰς τήν θάλασσαν ἀταφος καί ἠτιμασμένος, ἀφ' οὗ ὡς ἐκ θαύματος διασωθεῖς ἐκ τοῦ βυθοῦ ἐκηδεύθη λαμπρός ὑπό τῆς Κυβερνήσεως ὁμοδόξου καί εὐεργέτιδος χώρας, ἐρχεται σήμερον μετά πεντήκοντα ὅλα ἔτη νά κηδευθῆ καί ὑπό ἐλληνικῶν χειρῶν, ἡ μᾶλλον εἰπεῖν, ἐρχεται ν' ἀπολάβῃ παρά τοῦ πανελληνίου γένους σεβασμόν καί προσκύνησιν πολύ ἀνωτέραν καί θερμότεραν ἢς ἀπελάμβανεν ἄλλοτε ζῶν ἔτι ἐπί τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὑπέρ πάντας δέ καί πρό πάντων χαίρετε Σεῖς, ὧ ἀείμνηστοι καί ἐνδοξοὶ πρόμαχοι καί μάρτυρες τοῦ ἱεροῦ ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος ἀγῶνος, σύ ὦ Ὑψηλάντη καί Ῥήγα, Μαυρομιχάλη καί Κολοκοτρώνη, Καραϊσκάκη καί Βότσαρη, Κουντουριώτη καί Μιαούλη, Ζαΐμη καί Λόντε, καί ἅπαντα ἡ σεμνή χορεία τῶν μακαρίων πνευμάτων τῶν

⁷²⁰Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.87

ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος εὐκλεῶς ἀγωνισαμένων. Τό πολυώδυνον τέκνον τῶν ἀγῶνων καὶ θυσιῶν Σας, ἡ Ἑλλάς, πανηγυρίζει καὶ ἑορτάζει σήμερον τὴν πεντηκονταετηρίδα τῆς ἀειμνήστου καὶ ἐνδόξου ἐκείνης ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀποφασίσατε, λαμβάνοντες εἰς χεῖρας τό ξίφος, νά ἐλευθερώσητε τό εὐγενέστερον καὶ ἐνδοξότερον τῶν ἐθνῶν ἀπό τοῦ ζυγοῦ τῆς σκληροτέρας καὶ βαρυτέρας τῶν δουλειῶν, καὶ ὅπως μὴ παρευρεθῆτε εἰς τὴν τελετὴν ταύτην ὀρφανοὶ τοῦ ἐθνάρχου Σας, ὅπως μὴ μείνει ἡ ἡρωϊκὴ Σας χορεία ἄνευ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐνδόξου αὐτῆς κορυφαίου, μετακάλεσαν αὐτόν ἐκ τῶν ποντιακῶν παραλίων, καὶ ἰδοὺ ἔχετε προϊστάμενον ἐν ὑμῶν τὸν πρωθιεράρχην ὑμῶν καὶ ἐθνάρχην, ἔχετε τὸν μέγα ἱερομάρτυρα τοῦ ἀγῶνός Σας, ἔχετε τὸν παναοίδιμον οἰκουμενικὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, Γρηγόριον τὸν Ε΄.

Μεγαλειότατε Βασιλεῦ τῶν Ἑλλήνων, πρόσσελθε πρὸς τὴν νεκρικὴν ταύτην λάρνακα, διότι ἐν αὐτῇ ἐγκλείεται τό ἱερόν λείψανον τοῦ τελευταίου πατριάρχου τοῦ ὑπὸ τὴν δουλείαν Ἑλληνικοῦ γένους, τοῦ τελευταίου ἄνευ σκῆπτρου καὶ διαδήματος βασιλέως τῶν δουλευόντων Ἑλλήνων, καὶ διότι ἴσταται ἀόρατος περὶ αὐτὴν ἡ γεραρὰ χορεία τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, τῶν ὁποίων αἱ χεῖρες, οἱ ἰδρώτες, αἱ θυσίαι, τὰ αἵματα ἐπλασαν τὸν θρόνον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴστασαι. Μεγαλειοτάτη βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος, χῦσον ἐν δάκρυ θαλερόν ἐπὶ τοῦ λειψάνου τοῦ νεκροῦ τούτου, διότι προέστη καὶ ἐμαρτύρησεν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης, ἐξ ἧς μετελαμπαδεύθη τό οὐράνιον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως φῶς εἰς τὴν ἀδελφικὴν ἐκείνην χώραν, ἣτις καυχώμεθα ὅτι Σε ἐγέννησε. Πανιερώτατε Μητροπολίτα Ἀθηνῶν, πρόσσελθε μετὰ τῆς περὶ σέ ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῶν ἄλλων ἁγίων ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν καὶ παντός τοῦ κλήρου, καὶ προηγοῦ τῆς ἐπικηδεῖου ἅμα καὶ πανηγυρικῆς ταύτης πομπῆς. Ἰδοὺ ὁ πατριάρχης τοῦ γέροντός σου, τοῦ αοιδίμου Γερμανοῦ, ἰδοὺ ὁ Γρηγόριος, ἰδοὺ ἡ χορεία τῶν ἡρώων τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου ἐκείνης γενεᾶς, ἐκ τῆς ὁποίας καυχώμεθα ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς ὅτι περιλείπεσαι μόνος μετ' ὀλιγίστων ἄλλων. Ἐκλαμπρότατοι πρεσβευταὶ καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν εὐεργετιδῶν καὶ λοιπῶν φιλικῶν δυνάμεων, προσέλθετε καὶ ὑμεῖς εἰς τὴν ἐθνικὴν ταύτην πανήγυριν τῆς μικρᾶς καὶ ἀσθενοῦς καὶ παρηγκωνισμένης καὶ συκοφαντουμένης καὶ ἀναξιοπαθοῦσης Ἑλλάδος, διότι πανηγυρίζει μικροῦ ἀλλὰ μέγαν λαοῦ ἀγῶνα, ὅστις, ἐάν δέν φέρῃ τὸν ἐξωτερικὸν ὄγκον μυριονέκρων μαχῶν καὶ παρασκευὴν ὄπλων καὶ μηχανῶν φονικῶν, κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν ὁμως ἀνδριαν τῶν προσώπων, ὅσα τὸν ἐκίνησαν καὶ διεξήγαγον, οὐδενός ἄλλου ἐλλαττοῦται, καὶ τοῦ ὁποίου καρπὸς ὑπῆρξεν ὁ φιλελληνισμός, ἡ ὠραιότερα σελὶς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τοῦ αἰῶνος τούτου. Ὑπουργοί, ἄρχοντες, λειτουργοὶ τοῦ κράτους καὶ σύμπασα ἡ πολυπληθὴς καὶ σεβασμία αὕτη ὁμήγυρις, προάγετε μετὰ σεβασμοῦ καὶ εὐλαβείας, διότι ἡ Ἑλλάς ἑορτάζει σήμερον τὰ γενεθλιά της, καὶ ὅπως παλαὶ οἱ Ἰσραηλῖται ἀνήγαγον ἐκ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας τὰ ὅστ' αὐτοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ, καὶ ἔθαψαν αὐτὰ ἐν Σικίμοις, οὕτω καὶ ἡμεῖς, ὁ νέος τῆς χάριτος Ἰσραήλ, ἀνεκομίσαμεν καὶ κηδεύομεν τὰ ἱερά λείψανα τοῦ νέου ἐν τῇ Αἰγύπτῳ τῆς δουλείας πατριάρχου εἰς τὴν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ καὶ τόσων ἄλλων περὶ αὐτόν μαρτύρων ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα. Καὶ ἔσται ἡ ἡμέρα ὑμῶν αὕτη μνημόσυνος, καὶ ἑορτάσατε αὐτὴν ἑορτὴν Κυρίῳ εἰς πάσας τὰς γενεὰς ὑμῶν.

Τοιαύτης ἡμέρας ἔπρεπε καὶ ἄλλος τις ἐμοῦ ἰκανώτερος νά πλέξῃ τὸν πανηγυρικὸν στέφανον, καὶ νά ἐξυμνήσῃ τοὺς ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ἀγωνισθέντες ἡρώας τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ τοῦ σημερινοῦ λόγου ἡ ὑπόθεσις εἶναι τόσον μεγάλη καὶ ἐνδοξος, ὥστε δέν εἶναι κίνδυνος νά διακυβευθῇ εἰς τὰς ἀσθενεῖς καὶ ἀδεξίους μου χεῖρας. Ρητωρικῆς εὐγλωτίας καὶ δεινότητος ἔχουσιν ἀνάγκην τὰ ἀφανῆ καὶ μικρά, ὄχι ὁμως καὶ ὁ περιδοξὸς καὶ μέγας τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας ἀγῶν, διότι τούτου καὶ μία μόνην σελὶς, καὶ μία μόνη ὄψις ἀρκεῖ νά πλουτίσῃ οἴκοθεν καὶ τὸν πτωχότερον τῶν ῥητόρων. Ἄλλως δέ τολμήσας νά ὑπακούσω εἰς τὴν ἐντολὴν τῆς σεβαστῆς Κυβερνήσεως, καὶ παρουσιαζόμενος ἐνώπιον τοῦ πολυπληθοῦς καὶ πανελληνίου τούτου ἀκροατηρίου κατὰ τὴν μεγάλην καὶ ἐπίσημον ταύτην ἡμέρα, δέν προτίθεμαι νά

ἐπιχειρήσω τά ἀδύνατα, νά πανηγυρίσω ὄλον τόν ἑλληνικόν ἀγώνα ἀλλ' ἀκροθιγῶς μόνον ψαύων τά κατ' αὐτόν, νά σας ὑπενθυμίσω πρῶτον τί ἔπραξαν ἐν γένει ὑπέρ τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἔθνους οἱ ὑπέρ αὐτῆς λαμπρῶς καί ἐνδοξῶς ἀγωνισάμενοι, καί δεύτερον τί ὀφειλομένον νά πράξωμεν ἡμεῖς, ὅπως συντηρήσωμεν καί προαγάγωμεν τό ἔργον ἐκείνων. [...].

Τίς ἀγνοεῖ τό πῶς ἐγένετο ἡ νεκρανάστασις αὕτη; Ἐν ᾧ ὀλόκληρος σχεδόν ἡ Ἰλλυρική χερσονήσος ἐστέναζεν ὑπό τόν δουλικόν τῶν Τούρκων ζυγόν, ἔμεινεν ἀδούλωτος ὁ πολουύμνητος Ὀλυμπος καί τά ὄρη τῆς ἀρκτώας Ἑλλάδος. Τά ὄρη ταῦτα ἔσωσαν, ἔθρεψαν καί ἐνέπνευσαν τούς ἀρματολούς, τήν ἡρωϊκὴν ἐκείνην γενεάν τῶν ὀπλαρχηγῶν, οἵτινες προεγύμνασαν τούς Ἑλληνας εἰς τήν χρῆσιν τῶν ὀπλων. Τραχεῖς καί ὑπέροπλοι ἦσαν οἱ προγυμνασταί, ἀλλά καί ὁ ἐχθρός, καθ' οὗ προεγυμνάζοντο οἱ δεδουλωμένοι ἦτο θηριώδης καί ἄγριος καί πρὸς τόν μελετῶμενον ἀγώνα ἀπτηοῦντο οὐχί κοινοί καί κοινοῦ φυράματος μαχηταί ἀλλ' αὐτό τοῦτο Ἡρακλεῖς, ἱκανοί νά παλαιῶσι πρὸς θηρία. Ἀλλ' ἂν τραχεῖς ἦσαν οἱ διδάσκαλοι οὗτοι μαθηταί τῶν ὀπλων, ἂν ταχεῖα ἦτο ἡ δεξιὰ, ἡ κρατήσασα τό ξίφος ὑπέρ τῆς Ἑλληνικῆς παλλιγενεσίας πολέμου δέν ἔλειπεν ὁμως καί ἡ διάνοια ἣτις ἔμελλε νά ὀδηγήσῃ τήν δεξιάν, τήν κρατοῦσαν τό ξίφος. Ναί, πῶς ἦτο δυνατόν νά λείψῃ ἡ διάνοια, νά λείψῃ ὁ νοῦς καί ἡ καρδιά ἐκ τῆς χώρας ἐκείνης, ὅπου ἡ ἀνθρώπινη διάνοια ἔρριψε τό λαμπρότερον αὐτῆς φῶς: Καί ἐν τῇ ἐσχάτῃ δουλείᾳ οἱ Ἕλληνες οὐδέποτε ἔπαυσαν καλλιεργοῦντες ἐκ τῶν ἐνότων τά γράμματα καί τὰς ἐπιστήμας, καί ἐκ τῶν ὀσημέραι ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, πληθυνομένων σχολείων διεχέοντο ἀφθονώτερα ὀσημέραι καί λαμπρότερα τά φῶτα. Ἡ Ἑλληνική παιδεία, φέρουσα τῆς Ὀρθοδοξίας τό σωτήριον χρίσμα καί διανοίγουσα τούς ὀφθαλμούς τοῦ νοῦς καί τῆς καρδίας, ἔφερε βαθμηδόν τούς Ἑλληνας εἰς πλείονα συναίσθησιν τῆς καταγωγῆς των καί τῆς περὶ αὐτούς σκληρᾶς δυστυχίας καί τῶν καθηκόντων, ἅτινα ἐπέβαλεν εἰς αὐτούς αὕτη ἡ δυστυχία. Ἡ ἐννοια τῆς πατρίδος ἤρχιζε νά διευκρινίζεται κάλλιον εἰς τό πνεῦμα των, καί ὁ ἔρωσ τῆς ἐλευθερίας νά φλογίζῃ θερμότερον τήν καρδίαν των. Ὁ ἔρωσ δέ οὗτος τῆς πατρίδος καί τῆς ἐλευθερίας, κρατυνόμενος καί διά τῆς ἰσχύος τῆς πίστεως εἶχε κατακυριεύσῃ τόσον τούς Ἑλληνας ἐκείνους, ὥστε ὀλόκληροι γενεαί νυχθημερόν ὠνειρεύοντο τήν ἀνάστασιν καί ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος. Μία δέ τούτων τῶν γενεῶν ἦτο καί ἡ τῶν μεγαλεπηβόλων Ὑψηλάντων, ἣτις ἀπετόλμησε νά προβῆ καί εἰς πολιτικὰ καί διπλωματικὰ παρασκευὰς ἐντός καί αὐτοῦ τοῦ Διβανίου καί πρὸς τόν σκοπόν τοῦτον νά προτείνῃ καί εἰς αὐτόν ἀκόμη τόν Σουλτάνον τά παραβολώτατα πολιτικὰ καί διπλωματικὰ σχέδια. [...].

Ἐν δέ τῷ μεταξύ τούτῳ τί ἐγένετο ὁ ἱερός Γρηγόριος; Ὑπεβλήθη εἰς διαφόρους βασάνους. Καί οἱ μὲν ἡρώτων αὐτόν, τίνας ἦσαν οἱ ἀρχηγοί τῆς ἀποστασίας, οἱ δέ προέτρεπον εἰς ἄρνησιν τῆς πίστεως, ἀλλ' ὁ καρτερικός ἱεράρχης πρὸς ἐκείνους μὲν ἐσιώπα, πρὸς τούτους δέ ἀπεκρίθη λέγων «Μάτην κοπιάζετε, ὁ Πατριάρχης τῶν χριστιανῶν ἀποθνήσκει χριστιανός». Ἀφ' οὗ ἐν τούτοις παρῆλθεν ὁ ὑπό τῆς ἐξουσίας προῦπολογισθεῖς χρόνος, ὁ Γρηγόριος, ἐξαχθεῖς τοῦ δεσμοτηρίου, καί ὑπό φρουρᾶς πολυαριθμοῦ συνοδευόμενος, ὠδηγήθη εἰς τό παράλιον ὅπου πλῆθος τρικώπων λέμβων ἐπέπλεον. Ἐκεῖ δέ ἀποχαιρετίσας καί εὐλογήσας πάντας τούς οικείους, ἀσπασθέντας μετὰ λυγμῶν καί δακρῶν τήν δεξιάν του, ἐπεβίβασθη εἰς μίαν τῶν λέμβων, ὅπου συνεβῆ καί ὁ ἀρχιβασανιστής. Ἐπέβη δέ καί ὁ φρούραρχος μετὰ τῆς φρουρᾶς εἰς τὰς λοιπὰς λέμβους, καί τό θῦμα ὠδηγήθη εἰς τήν ἀποβάθραν τοῦ Φαναρίου, ὅπου συνήθως ἐξετελοῦντο αἱ θανατικαὶ ποιναί. Ὁ Γρηγόριος ἰδὼν τό παρά τήν ἀποβάθραν συνηγμένον ἀπειράριθμον πλῆθος τῶν Τούρκων, ἐνόμισεν ὅτι ἐκεῖ ἦτο ὁ τόπος τῆς καταδίκης του. Ὅθεν καί ἅμα ἀποβάς ἀνετεινε τούς ὀφθαλμούς πρὸς τόν οὐρανόν, ἐποίησεν τό σημεῖον τοῦ σταυροῦ καί γονυπετήσας ἔκλινε τήν κεφαλὴν, ὡς διά νά ἀποκεφαλίσθῃ, ἀλλ' ὁ ἀρχιβασανιστής ἐλάκτισεν αὐτόν λέγων «ἐγέρθητι, καί βάδιζε». Πλήν αἱ δυνάμεις τοῦ πρό πολλοῦ ἐκ τῆς μακρᾶς ἐγκρατεύσεως καί τοσοῦτων σωματικῶν καί ἠθικῶν βασάνων

πάσχοντος γέροντος εἶχον, ἐξαντληθῆ, ὄθεν καί δέν ἠδύνατο νά ἀνεγερθῆ. Οἱ δέ περί τόν ἀρχιβασανιστήν ὑποβοηθοῦντες αὐτόν προήγαγον διά τοῦ πλήθους ἕως εἰς τό προπύλαιον τοῦ πατριαρχείου. Ἐν ᾧ δέ οἱ ἐν τῷ Πατριαρχείῳ, ἀγνοοῦντες τά ἔξωθεν γινόμενα καί νομίζοντες τόν Γρηγόριον εἰς ἔξορίαν μόνον καταδικασθέντα, κατά τό ἀναγνωσθέν φερμάνιον, συνετέλουν τά κατά εὐφημισμὸν τοῦ νέου Πατριάρχου. Οἱ δῆμοι ἐξήρτησαν ἀγγόνην ἐκ τοῦ ἀνωφλίου τῆς μεσαίας πύλης τοῦ Πατριαρχικοῦ προπυλαίου καί σύραντες τόν Πατριάρχη ὅστις ἀνατείνας τά ὄμματα πρὸς τόν οὐρανόν, εἶπε: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, δέξαι τό πνεῦμα μου» καί ἐξέτεινε πρὸς εὐλογίαν τῶν πιστῶν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἐνέβαλον εἰς τόν βρόχον τόν τράχηλόν του, καί ἀνασύραντες ἀπηγγόνησαν. Μόλις δέ ἐξέπνευσε, καί προσελθὼν ὁ φρούραρχος προσήλωσεν ἐπὶ τοῦ ἀσπαίροντος ἔτι σώματος χάρτην, δηλοῦται διά μακρῶν ὅτι ὁ Πατριάρχης τῶν Ῥωμαίων ἀπηγγονίσθη ὡς ἀπιστος καί ἀχάριστος πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην, καθ' ὅλα δέ τά φαινόμενα ὡς ἀρχηγός καί μυστικός συνένοχος τῆς ἐπαναστάσεως, καί ὡς καταγόμενος ἐκ τῆς ἀποστατησάσης Πελοποννήσου». [...].

Τοιαύτην δόξαν καί εὐκλειαν ἐπεφύλλατεν ὁ Κύριος εἰς τόν ἱερόν καί ἀείμνηστον τοῦτον ἄνδρα, ὡς βραβεῖον καί ἐπαθλον ἄξιον τοῦ χριστομιμήτου ἀγῶνος του «Ὡμοίωσεν αὐτόν δόξη ἁγίων». Ἀλλά τίς δύναται κατά τὴν ἐπίσημον ταύτην συγγμῆν, ὅτε ἀποκομίσαντες ἔχομεν ἀποδοθεῖσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα σῶαν καί ἀνέπαφον τὴν πολίτιμον ταύτην παρακαταθήκην, τό ἱερόν καί τρισέβαστον τοῦτο λείψανον, τίς δύναται νά φανῆ ἀμνήμων καί ἀγνώμων πρὸς τό ἔθνος ἐκεῖνο, τό ὅποιον ἐν μέσῳ τῶν φρικαλέων ἐκείνων κινδύνων καί σφαγῶν ἔτεινε χεῖρα σκέπης καί σωτηρίας πρὸς τοὺς τυραννουμένους πατέρας ἡμῶν; Τίνος ἢ καρδία δέν αἰσθάνεται βαθεῖαν καί ζωηράν εὐγνωμοσύνην πρὸς τά ἀδελφικά τῶν γενναίων καί φιλελλήνων Ῥώσων αἰσθήματα: Ὅ,τι ποτέ, ᾧ εὐσεβῆς καί κραταιοτάτη Ῥωσσία, ὅ,τι πότε καί ἂν συμβῆ, ὅ,τι ποτέ καί ἂν ἐπιφυλάττη ὁ μέλλον χρόνος εἰς τὴν Ἑλλάδα, οὐδέποτε αὕτη θέλει λησμονήσῃ ὅτι σὺ καί πρότερον πολλάκις καί μετὰ ταῦτα, μάλιστα δέ κατά τὰς φοβερὰς ἐκείνας ἡμέρας τῆς ἐξάψεως τῆς τουρκικῆς θηριωδίας, ἠνέφξας ἀδελφικὰς ἀγκάλας πρὸς τοὺς δυστυχεῖς Ἑλληνας, ὅσοι, οὐδαμόθεν ἄλλοθεν ἐλπίζοντες σωτηρίαν, κατέφυγον ὑπὸ τὴν κραταιὰν σκέπην καί προστασίαν σου, καί ὑπεδέχθης καί ἔσωσας τῶν χρόνων ἐκείνων νά πληροῖ τὴν καρδίαν τῆς βαθείας καί ἀνεξαλείπτου εὐγνωμοσύνης.

Ἦκούσατε, ἀγαπητοὶ ἐν Κυρίῳ, τοὺς φυλακισμένους, τὰς δημεύσεις, τὰς ἱεροσυλίας, τὰς σφαγὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ταῦτα πάντα ἦσαν μόνον προοίμια μικρά τοῦ μεγάλου φονικοῦ δράματος, ὃπερ ἤρχισε μετ' ὀλίγον πανταχοῦ τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας, ὅπου κατῴκουν Ἑλληνας. Τό παράδειγμα τῆς πρωτευούσης μετεδόθη καί εἰς τὰς ἐκτός αὐτῆς ἑλληνικὰς πόλεις καί χώρας, καί μάλιστα τὰς πλησιεστέρας, διότι αὗται ἦσαν καί αἱ μᾶλλον ἄοπλοι καί ἀνυπεράσπιστοι, οἱ δέ βάρβαροι δειλοὶ καί ἄτολμοι πρὸς τοὺς ἐνόπλους ἐπαναστάτας, ἦσαν θηριώδεις κατά τῶν ἀόπλων καί ἡσυχάζοντων χριστιανῶν, κατά τῆς κεφαλῆς τῶν ὀπίων ἐπέπιπτεν ἡ τουρκικὴ ὀργή καί ἐκδίκησις διά τὰ γενναῖα καί ἡρωϊκὰ τῶν ἐπαναστατῶν κατορθώματα.[...].

Ἴδού περὶ σέ οἱ φιλόχρηστοι Βασιλεῖς. Εὐλόγησον αὐτοὺς καί ἐπικαλέσθητι ἐπ' αὐτοὺς τὴν εὐλογίαν τοῦ Ὑψίστου, ἵνα ἦ τό κράτος αὐτῶν ἔμπεδον, καί ἡ Πατρίς ἡμῶν ἴδη ὑπὸ τό σκῆπτρον αὐτῶν ἡμέρας εὐημερίας καί προόδου, ἡμέρας πολιτικοῦ μεγαλείου καί δόξης. Ἴδού περὶ σέ ὁ πανιερώτατος Μητροπολίτης μετὰ τῶν σεβασμιωτάτων Συνέδρων καί τῶν ἄλλων Ἀρχιερέων, καί ἅπας ὁ κλῆρος ὁ ἱερός τοῦ πιστοῦ καί ὀρθοδόξου Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος. Εὐλόγησον αὐτοὺς καί ἔμπνευσον εἰς αὐτοὺς τόν ἔνθεον ἐκεῖνον ὑπὲρ πάντων, καί ἡ Ἑλλάς, ὅ,τι ἀπὸ τῆς εἰς κράτος ἐλεύθερον συστάσεως τὴν μάτην ἐπιζητεῖ, τὴν ἀληθῆ καί ἀξίαν τοῦ ὀνόματος θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ, ὅστις ἀδίδακτος καί θρησκευτικῶς ἀπαιδαγώγητος σχεδόν ἐγκαταλειφθεὶς, ἅμα δέ καί ὑπὸ ποικίλης πολιτικῆς ἀκολασίας καθ' ἐκάστην διαφθειρόμενος, παρολισθαίνει ὁσημέραι βαθμηδὸν καί ἀνεπαισθήτως εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀπιστίαν ἢ ἀδιαφορίαν,

κινδυνεύων να ἀπολέση καί τό μόνον, ὄπερ ὡς ἐκ θαύματος διέσωσε μέχρι τοῦδε ἀγαθόν, τά ἀγνά αὐτοῦ ἦθη. Ἴδου περί σέ οἱ ὑπουργοί τοῦ Θρόνου, οἱ ἄρχοντες, οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, οἱ ἐν τέλει πάντες οἱ δημόσιοι λειτουργοί. Ἄπαντες τούτου ἐμνηεῖι μία καί αὐτή ἰδέα, ἐν καί τό αὐτό αἴσθημα, μία καί ἡ αὐτή ἀπόφασις, νά ἀποπτύσωσι πλέον τήν ἀγενῆ ἰδιοτέλειαν οὗτοι, τήν ἄπληστον καί ἐμπαθῆ φιλαρχίαν ἐκεῖνοι, τά φατριαστικά πάθη καί τήν διχόνοϊαν, τόν φθόνον καί τήν συκοφαντίαν οἱ ἄλλοι, τήν πρός τό δημόσιον συμφέρον ἀναληγσίαν οἱ πλεῖστοι, τόν ἀκάθεκτον καί ἄγριον ἐγωϊσμόν οἱ πάντες, τά πάθη ἐν γένει καί τάς κακίας, ὅσοι κατεμάραναν τά ὠραιότερα ἔτη τῆς νεανικῆς ἡλικίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. Εὐλόγησον αὐτούς καί ἐπικαλέσθητι ἐπ' αὐτούς τήν θεῖαν ἄνωθεν ἀρωγήν καί βοήθειαν, ἵνα ἡ ἀπόφασις αὕτη ρίψη βαθείας ρίζας εἰς τήν καρδίαν των, καί κραταιωθῆ καί ἐμπεδωθῆ, μηδέ γένηται ἀνάρπαστος πρός τήν πρώτην τῶν παθῶν καί τῆς κακίας πνοήν. Ἴδου περί σέ, τέλος, ὁ ἑλληνικός λαός, οὗτινος ἦσο ἡ κεφαλή. Εὐλόγησον, αὐτόν, καί εὖξαι αὐτόν ἀπό πάσης πλάνης καί ἐπηρείας τοῦ πονηροῦ, ἵνα στηρίξη αὐτόν ἐν τῇ πίστει, ἐν τῇ πρός τήν πατρίδα καί τόν Βασιλέα ἀγάπῃ, ἐν τῇ πρός τόν νόμον εὐπειθείᾳ, ἐν παντί λόγῳ καί ἔργῳ ἀγαθῷ.

Καί, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ἐπάκουσον κάμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καί ἀναξίου δούλου Σου, καί παντός τοῦ περιεστῶτος τούτου εὐσεβοῦς Σου λαοῦ. Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ πολυεύσπλαχνος Κύριος, καί ἐπίβλεψον ἴλεως ἐπί τάς ἀμαρτίας τῶν δούλων Σου. Ἴδε, Κύριε, τήν ταπεινώσιν τῆς πλήμονος καί πολυπαθοῦς Σου Ἑλλάδος καί ἐλέησον καί σῶσον αὐτήν. Καί δός ἵνα ἡ ἐπίσημος καί ἐνδοξος αὕτη ἡμέρα τῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος πεντηκονταετηρίδος γένηται ἀρχή καί ἀφετηρία νέου βίου κρείττονος καί ἐνδοξοτέρου, ἵνα ὁ λαός Σου οὗτος ὁ εὐσεβῆς φανῆ ἄξιος διάδοχος καί κληρονόμος τῆς εὐσεβείας καί φιλοπατρίας τῶν κατὰ τόν μέγαν ἑλληνικόν ἀγῶνα πατέρων αὐτοῦ, καί τελειώσῃ τό ἔργον ἐκείνων πρός δόξαν καί τιμήν τοῦ παναγίου καί προσκυνητοῦ Σου ὀνόματος. Ἀμήν».⁷²¹

Τήν ἐπόμενη ἡμέρα στις 26 Μαρτίου 1871 στο μνημόσυνο, το οποίο τελέστηκε για τους πεσόντες ἥρωες τοῦ 1821, ἐκφώνησε λόγω ο καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Νικήφορος Καλογεράς, ἐνώ ο ποιητής Αχιλλέας Παράσχος⁷²² ἀπήγγειλε ποίημα αφιερωμένο τόσο στους αγωνιστές τοῦ Ἐθνικοῦ Αγώνα ὅσο και στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Το ποίημα ἀνέφερε: «Κύριε τῶν Δυνάμεων, Δημιουργέ τοῦ κόσμου, Λύρας βοήθησον χορδήν ἐκπνεύσασαν εἰς θρῆνον. Ἐκ τοῦ ἀγίου Σου πυρός ἀκτίνα μίαν δός μου, χάριν τῶν ἱερῶν ὀστέων μάρτυρος ἐκείνων! Κύριε τῶν δυνάμεων, μονάρχα βασιλεῶν, Εὐλόγει μοῦσαν ἀσθενῆ καί δειλιῶντα νέον... Σιγή, Σιγή ἐνώπιον εὐρίσκεσθε ἀγίου. Τήν κεφαλήν γυμνώσατε, λυγίσατε τό γόνυ. Βλέπετε ἐκεῖ; ἄνω αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ φορτίου Μυστηριῶδες Χερουβεὶμ τάς πτέρυγας ἀπλάνει. Καί κάτω, εὐλαβῆς Ποιμὴν ὕπνον βαθύν ὑπνώττει. Καί τοῦ θλιμμένου γένους του τάς τύχας ὄνειρώττει! Τήν κεφαλήν γυμνώσατε, σφαλῆσατε τό ὄμμα. Θαμβοῦται ὅστις τ' οὐρανοῦ κατοίκους ἀτενίζει. Ὁ λόγος φεύγει ἐντρομος τό κάτωχρόν μου στόμα, καί τῆς ἰδίας μου φωνῆς ὁ ἦχος μέ φοβίζει. Ποία οὐράνιος πομπή κ' ἐπίγειος συγχρόνως! [...]

Εἷς ἱεράρχης τοῦ Χριστοῦ καί τῆς ἐλευθερίας.- Τόπον εἰς τόν Θεόφιλον-προσέρχεται μέ πόνον, τάς πατρικάς τοῦ νά δεχθῆ καί πάλιν εὐλογίας. Πρεσβύτες, μέ τοὺς ἐγγονοὺς προβαίνει τοῦ ἀγῶνος, καί κλίνουν γόνυ μετ' αὐτοῦ τρεῖς γενεαὶ συγχρόνως. Κῦψε, λαέ, τήν κεφαλήν καί κράτει τόν παλμόν σου. Ὁ τεθνηκῶς σέ εὐλογεῖ ἑθνάρχης... Τίς ἤξεύρει, ἐάν ἡ εὐλογία του δέν κάμψῃ τόν Θεόν Σου, καί τέλος τό αἰώνιον μαρτυριόν σου εὔρη; Κῦψε, λαέ, πολυπαθῆ. Ποίος γνωρίζει, ποίος, ἐάν μετὰ τόν Πρόδρομον δέν ἔλθῃ ὁ Νυμφίος; [...]

⁷²¹ Α. Λυκούργος, *Λόγος Πανηγυρικός εἰς τήν Πεντηκονταετηρίδα τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καί τήν ἀνακομιδὴν τοῦ ἱεροῦ λειψάνου Γρηγορίου τοῦ Ε΄*, Αθήνα 1930, σ. 9-47

⁷²² Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ. 87

Ἐπί ἀγχόνης πολιά πρεσβύτου κυματίζει, καί εἰς σχοινίον ἀσεβές αὔρα δειλή συρίζει. Πτώμα ὁ ἄνεμος κινεῖ Ἐθνάρχου εἰς τὰ σκόπη. Νύξ εἶναι, δέν ἀκούεται φωνή, τό πᾶν ὑπνωτεῖ. Βῆμα βωβόν ἀκούεται, ὠχρά μορφή ἐφάνη, κ'ὑπό Δερβίσου ἔνδυμα πρὸς τῆς ἀγχόνης φθάνει. Ὑπόπτως στρέφει, καί λοξῶς τό λείψανον προσβλέπει. Εἶναι ὁ Μαχμούτης...τῆς νυκτός τό σκότος δέν τόν σκέπει! Ἄ, πῶς προσβλέπει ὁ νεκρός τόν ζῶντα ἐπιμόνως, καί πῶς ἐκεῖνος θεωρεῖ τό λείψανον συγχρόνως! Κλείει τό ὄμμα ἔντρομος, πλήν ἄκων τό ἀνοίγει, καί τό σχοινίον τοῦ νεκροῦ νομίζει πῶς τόν πνίγει. Θέλει νά φύγη, ἀλλ'ἐκεῖ καθηλωμένος μένει. Ποία παράδοξος ἐκεῖ ἐνόησε εἰμαρμένη ἀγάπην κ'ἔχθραν, ἀρετῆς συνειδησιν καί κρῖμα, σταυρόν με ἡμισέληνον καί δῆμιον μέ θυμα! Εἰς κόσμον ἡμισυ ὁ εἶς ἀνεμποδίστως τρέχει, ὁ ἄλλος εἶν'ἀπλοῦς ποιμήν καί τίποτε δέν ἔχει. Ὁ ζῶν ἔχει διάδημα καί σκήπτρον μεγαλεῖον, ὁ ἄλλος κόμην ἀργυρᾶν κ'εἰς λαϊμόν σχοινίον. Ὁ εἶς εἶναι ἔμπλεως ζωῆς, νεκροῦ ὁ ἄλλος σῶμα, καί ὁμοίως θεωρεῖ ὁ ζῶν φοβούμενος τό πτώμα. Ἀλαλαγμοί ἀπαίσιτοι ἀκούονται βαρβάρων. Ἐβραίων ὄχλοι φαίνονται καί στίφοι γενιτζάρων, κ'έν μέσῳ συριγμῶν, φωνῶν κ'ἐκχύσεων ἀγρίων σύρεται πτώμα γέροντος δεμένον μέ σχοινίον. Ὁρχεῖται περίξ Δερβισῶν παράφορος χορεία, καί τρέμει τό Βυζάντιον καί τρέμ'ἡ παραλία! Τά ὄτα σχίζουσιν αὐλοῖ καί κρότοι τῶν τυμπάνων, καί λυσσαλέα ὑλακή ἀχρείων ἀθιγγάνων. Ἄ εἶναι ἔμπλεως χαρᾶς, ἀγάλλεται ἡ Τουρκία. Ἀπαγορεύει εἰς αὐτήν τόν οἶνον ἢ θρησκεία, καί οἶνον πίνει αἵματος φυλάττουσα τόν νόμον! Κλείνουσι τά παράθυρα τῶν οἰκιῶν μέ τρόπον, κ'εἰς τὰς ὁδοῦς κυλίνεται τό τεθλιμμένον πτώμα. Οὕτω, Τουρκία, θα συρθῆς καί σύ, καί σύ ἀκόμα! Καρτέρει, εἶδεν ὁ Θεός παρέρχονται οἱ χρόνοι, καί θέλει μία εὐρεθῆ καί διά σέ ἀγχόνη!

Πρό ἀνακτόρων σύρεται τό θυμα ἡμαγμένον. Δικτυωτόν ἀνοίγεται πρό χρόνων κεκλεισμένον, καί ὁ Μαχμούτης εὐχαρις καί μειδιῶν προκύπτει. Τό βλέμμα του μετά στοργῆς πρὸς τοὺς δημίους ρίπτει, καί βλέπουσα φαιδρύνεται ἡ ζοφερά μορφή του. Ἀνοίγει τήν καρδίαν του τό πτώμα τοῦ πρεσβύτου. Ἀλλά ἐγγύς του βλέπουσι τόν Μάρτυρα καί ἄλλοι. Τεύτονες, Ἄγγλοι, Ἴσπανοί, Αὐστριακοί καί Γάλλοι. Ἡ ὄψις τῶν οὔτε χαράν ἐκφράζει οὔτε πόνον. Ὀλίγην περιέργειαν δεικνύει...τοῦτο μόνον! [...]

Ποῦ, φαντασία γόησσα, μ'ἐπλάνησες καί πάλιν; Τῆς γῆς ἀφίνουσι οἱ νεκροί τήν ζοφεράν ἀγκάλην; Μόνον τοῦ Πατριάρχου μας τό κρῦνον βλέπω σῶμα. Μόνον αὐτός εἶναι νεκρός κ'ἴσως κ'ἡμεῖς ἀκόμα... Κύριε τῶν Δυνάμεων, Μονάρχα βασιλέων, στρέψαι τό βλέμμα κ'εἰς ἡμᾶς μετ'εὐμενίας πλέον. Εὐδόκησον νά φέρωμεν τό ἅγιον τοῦ σῶμα, εἰς τοῦ Παλαιολόγου μας τό τεθλιμμένον χῶμα... Φεῦ, ὁ σταυρός εἶναι βαρὺς κ'ἐπώδυνος οἱ ἦλοι. Ἰλεως, Πλάστα! κ'εἰς ἡμᾶς αὐγή δέν δ'ἀνατεῖλε;...».⁷²³

Στις 3 Μαΐου 1871⁷²⁴ συντάσσεται ἡ «Πράξις περί τῆς γενομένης αὐτοψίας τοῦ ἱεροῦ λειψάνου τοῦ τῆς μαρτυρικῆς μνήμης Ἀρχιεπισκόπου καί Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε΄», τὴν ὁποία υπογράφουν τα μέλη τοῦ υπουργικοῦ Συμβουλίου: Α. Κουμουνοδούρος, Σ. Σωτηρόπουλος, Λ. Σμολένσκις, Α. Πετμεζιάς, Α.Α. Κοντόσταυλος, Π.Α. Πετράκης, οἱ παρεπιδημούντες ἀρχιερεῖς: Φθιώτιδος Καλλίνικος, Χαλκίδος Καλλίνικος, Πατρῶν καὶ Ηλείας Κύριλλος, Σύρου καὶ Τήνου Αλέξανδρος, Αργολίδος Δανιήλ, Ἰθάκης Γαβριήλ, Ναυπακτίας καὶ Ευρυτανίας Ἀνθιμος, Φωκίδος Δαυίδ, Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Νεόφυτος, Ἄνδρου καὶ Κέας Μητροφάνης, ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Κ. Λοβάρδος καὶ τα μέλη τῆς Ἱεράς Συνόδου: ὁ Αθηνῶν Θεόφιλος, ὁ Ζακύνθου Νικόλαος, ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος, ὁ Οιτύλου Προκόπιος καὶ ὁ Γυθείου Παρθένιος.

Το κείμενο τῆς Πράξης ἀναφέρει: « Σήμερα τῆ 29ῆς Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ πρώτου ἔτους, ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος Πέμπτη, καὶ ὥρα ἑνδεκάτη πρό μεσημβρίας, γνώμη καὶ ἀδεία τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν Α.Α.Μ.Μ τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς Βασιλίσσης ἐν τῷ

⁷²³ Α. Παράσχος, *Τὸ λείψανον τοῦ Μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνα 1871, σ.3-16

⁷²⁴ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.567

Μητροπολιτικῶ ναῶ τῶν Ἀθηνῶν, παρόντων τῶν μελῶν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἀπάντων, τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς, τῆς Ἱεράς Συνόδου καί τῶν ἐν Ἀθήναις παρεπιδημούντων Σ.Σ Ἀρχιερέων, ἠνοιχθῆ ἢ ἐξ Ὀδύσσοῦ μετακομισθεῖσα καί ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ ναῶ ἀποτεθεῖσα λάρναξ, ἢ περιέχουσα τό ἱερόν λειψανον τοῦ ἀοιδίμου Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε΄.

Καί πρῶτον, ἀφαιρεθέντες τοῦ ἐπικαλύμματος τῆς πρώτης ἢ ἐξωτέρας σοροῦ καί τῶν σφραγίδων τῆς ἐν αὐτῇ δευτέρας ἢ παλαιότερας δρυΐνης σοροῦ εὐρεθεισῶν σώων, τοῦ Σ. Μητροπολίτου Ἀθηνῶν ἀφαιρεσάντος αὐτάς καί τῶν καλυπτόντων τήν σορόν ταύτην δύο σανίδων, μόλις κρατουμένων ἀφαιρεθεισῶν ἐπίσης, εὐρέθη τό ἱερόν λειψανον, ὡς ἀντελήφθησαν οἱ ψηλαφίσαντες αὐτό Σ.Σ. Ἀρχιερεῖς, ἔχον ὡς ἔπεται:

Τά μὲν ἄνωθεν ἱερά ἄμφια ἐν ὑγρᾷ καταστάσει καί τό πλεῖστον ἐφθαρμένα, ὁ Ἄηρ ὁ καλύπτων τό πρόσωπον καί ἡ ἐπ' αὐτοῦ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος ἡμίφθαρτα, ἐπὶ τοῦ στήθους μεταξύ τῶν ἱερῶν ἀμφίων ὁ τίμιος Σταυρός μετὰ γραφῶν ἐκ σμάλτου. Τό ἐπιγονάτιον ἐφθαρμένον, ἢ κεφαλή συγκρατούμενη μὲν, ἀλλ' εἰς διάλυσιν, σωζομένων τῶν τριχῶν αὐτῆς τέ καί τοῦ πάγωνος, αἱ χεῖρες συγκρατούμεναι ὡσαύτως καί τό πλεῖστον ἀδιάλυπτος, διακρινόμενοι τῶν δακτύλων, τά ὅστα τοῦ στέρνου συγκρατούμενα, τῆς δέ κοιλίας τό μέρος διαλελυμένον οἱ μηροὶ συγκρατούμενοι, ἀλλ' αἱ κνήμαι καί οἱ ταρσοὶ εἰς διάλυσιν. Καθόλου δέ εἰπεῖν, τό ἱερόν λειψανον φαίνεται κατὰ μέγα μέρος συγκρατούμενον.

Μετὰ ταῦτα ἐπιτεθέντος ἐπὶ τῆς σοροῦ τοῦ ἐπικαλύμματος ὡς εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς καί περιδεθείσης καί σφραγισθείσης αὐθις αὐτῆς τῆ φραγίδι τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου ὑπεγράφη ἡ Παροῦσα Πράξις ὑπὸ τῶν παρόντων πρὸς βεβαίωσιν».⁷²⁵

Ἀπὸ το παραπάνω κείμενο της Πράξης συμπεραίνουμε, λοιπόν, ὅτι στις 29 Ἀπριλίου 1871 με την παρουσία των Βασιλέων, του Προέδρου της Βουλῆς και των Ὑπουργῶν, ο μητροπολίτης Ἀθηνῶν και τα μέλη της Ἱεράς Συνόδου προχώρησαν σε αυτοψία του ιεροῦ λειψάνου, το οποίο προσωρινά τοποθετήθηκε σε γυάλινη λάρνακα στο παρεκκλήσιο του Ἀγίου Ἐλευθερίου. Ἀργότερα η γυάλινη λάρνακα αντικαταστάθηκε ἀπὸ μαρμάρινη, η οποία τοποθετήθηκε στο μητροπολιτικό ναὸ του Ευαγγελισμοῦ,⁷²⁶ στον οποίο βρίσκεται μέχρι και σήμερα.

Στις 14 Μαΐου 1871⁷²⁷ η συγκροτειθῆσα βουλγαρική Ἐθνοσυνέλευση ψηφίζει τον κανονισμό της Ἐξαρχίας, η οποία συστήθηκε ἀπὸ τους Τούρκους. Το 1872, παρά το κύμμα ἀντιδράσεων των μετριοπαθῶν Βουλγάρων, οἱ ἀσυμβίβαστοι βουλγαρόφρονες της Κωνσταντινούπολης προχώρησαν στην οριστική ρήξη με το Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο εγκαινιάζοντας τη λειτουργία της Βουλγαρικής Ἐξαρχίας. Οἱ βούλγαροι ἀρχιερεῖς με μία ομάδα πενήντα συμπατριωτῶν τους ἀπὸ διάφορες κοινωνικές τάξεις περιφρονούν τις ἀποφάσεις του Πατριαρχείου, καθὼς συλλειτουργοῦν την ἡμέρα των Θεοφανείων και ἐν συνεχείᾳ τελοῦν την κατάδυση του Τιμίου Σταυροῦ στο Μεσοχώρι της Κωνσταντινούπολης. Στις 12 Φεβρουαρίου 1872 προχωροῦν στην ἐκλογή του καθαιρεθέντος Λόφτσου Ἰλαρίωνος ὡς πρώτου Ἐξάρχου, ο οποίος ὅμως σε σύντομο χρονικὸ διάστημα παραιτεῖται του ἀξιώματος. Διάδοχός του ἐξελέγεται ο ἀπόφοιτος της Θεολογικῆς Σχολῆς της Χάλκης ο Βιδύνης Ἀνθιμος Μιχαήλωφ, ο οποίος παρέμεινε Ἐξάρχος μέχρι το 1877 και παγίωσε το σχίσμα. Τον διεδέχθη ο Λόφτσου Ἰωσήφ (1877-1915), ο οποίος το 1913 μετέφερε την ἑδρα του στη Σόφια. Ο Ἰωσήφ ἀν και εἶχε καθαιρεθεῖ συγκρότησε την πρώτη «Σύνοδο» με τους Λόφτσου Ἰλαρίωνα και Φιλιππουπόλεως Πανάρετος.

⁷²⁵ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.566

⁷²⁶ Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1928, σ.88

⁷²⁷ Α.Πανώτης, *Τὸ Σиноδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Ἀθήνα 2009, σ.178

Μετά τα γεγονότα του 1872, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποφασίζει παρά τις αντιδράσεις των Ρώσων και των Βουλγάρων, τη δυναμική αντιμετώπιση του προβλήματος με συνοδική απόφαση Μεγάλης Πατριαρχικής Συνόδου διατυπωμένη ως «κανονικό όρο»,⁷²⁸ προκειμένου να καταστεί υποχρεωτική για όλη την Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι αξιώσεις των Βουλγάρων θεωρήθηκαν αντκανονικές, εξαιτίας τού γεγονότος ότι απαιτούν ανεξάρτητη Εκκλησία με σκοπό όχι να συμπληρώσουν και να ενισχύσουν την πολιτική τους ανεξαρτησία, όπως είχε συμβεί στις περιπτώσεις των Εκκλησιών της Ρωσίας, της Ελλάδας, της Σερβίας και της Ρουμανίας, αλλά επικαλούμενοι την εθνική τους ιδιαιτερότητα, στοιχείο το οποίο όπως θα δούμε η Σύνοδος χαρακτήρισε ως «εθνοφυλετισμό» και την καταδίκασε.

Από τις 29 Αυγούστου μέχρι τις 17 Σεπτεμβρίου 1872⁷²⁹ συγκαλείται η Μεγάλη Σύνοδος στον πατριαρχικό ναό του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι με τη συμμετοχή μόνο της «τετρακτύος» των Πατριάρχων των παλαιόφατων τεσσάρων Πατριαρχείων και της Εκκλησίας της Κύπρου, η οποία είχε τιμηθεί από την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο με το προνόμιο ν' αυτοδιαχειρίζεται το «δίκαιο τῶν χειροτονιῶν» της, στοιχείο, το οποίο της παρείχε έμμεσα δικαίωμα τοπικής αυτονομίας.⁷³⁰

Η Μεγάλη Σύνοδος, η οποία συγκλήθηκε το 1872 τελεί υπό την προεδρία του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ανθίμου Στ΄ και συμμετέχουν σ' αυτήν οι πρώην πατριάρχες Γρηγόριος Στ΄ και Ιωακείμ Β΄, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος, ο πατριάρχης Αντιοχείας Ιερόθεος, ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος, εικοσίενα εν ενεργεία ιεράρχες και μερικοί ελλόγμοιο αρχιμανδρίτες. Αρχικά, η Σύνοδος καθόρισε μία επιτροπή με σκοπό τη σύνταξη της έκθεσης, η οποία θα εξιστορούσε επακριβώς τα γεγονότα, τα οποία σχετίζονταν με τα πραξικοπήματα και τις αντκανονικές παρεμβάσεις των Βουλγάρων αρχιερέων, που τους οδήγησαν στην αποστασία από τη Μητέρα Εκκλησία. Επειδή, όμως, κατά τη διεξαγωγή των συζητήσεων ανεφέρθη και η ανάμειξη του ρωσικού παράγοντα στη διάσπαση, μνημονεύθηκε παλαιότερη απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Ρώμης, σύμφωνα με την οποία καμία μεταβολή δεν μπορούσε να συντελεστεί χωρίς την απόφαση του Οικουμενικού Πατριάρχη. Εν συνεχεία εξετάστηκαν οι εθνολατρικές τάσεις των τελευταίων δεκαετιών μέσα στον εκκλησιαστικό βίο για φυλετική καθαρότητα και αποδείχτηκε, ότι οι ιδεοληψίες αυτές συνιστούν καταστρατήγηση της διδασκαλίας του Ευαγγελίου για τον υπερεθνικό χαρακτήρα της Εκκλησίας, εφόσον το νοσηρό φυλετικό ιδεολόγημα του σωβινισμού ανατρέπει την εκκλησιαστική πράξη, την οποία παρέλαβε η Εκκλησία και επιδιώκει να διασπάσει την ενότητά της, προκειμένου να την καταστήσει τελικά απλή θεραπευίδα των σκοπών των κοσμικών αρχόντων του κάθε κράτους.

Έτσι, λοιπόν, στις 16 Σεπτεμβρίου 1871, κατά την τρίτη συνεδρίαση της Συνόδου, συντάχθηκε και κυρώθηκε ο «κανονικός όρος» με βάση, κυρίως, τους κανόνες 8^ο και 15^ο της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, 2^ο της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, 5^ο της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, 14^ο και 15^ο των Αγίων Αποστόλων.⁷³¹ Σύμφωνα, με τον όρο αυτό η Σύνοδος απεφάνθη τα εξής: πρώτον «Αποκηρύττομεν κατακρίνοντες καί καταδικάζοντες τόν φυλετισμόν, τουτέστι τας φυλετικές διακρίσεις καί τας έθνικάς έρεις καί ζήλους καί διχοστασίας έν τῇ τοῦ Χριστοῦ Έκκλησίᾳ»⁷³² και δεύτερον «τούς παραδεχομένους τόν τοιοῦτον φυλετισμόν καί έπ' αὐτῷ τολμῶντες παραπηγνύνται καινοφανείς φυλετικές παρασυναγωγάς κηρύττομεν σχισματικούς».

⁷²⁸ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς έν Ελλάδι Έκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.179

⁷²⁹ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.266

⁷³⁰ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.179

⁷³¹ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.180

⁷³² *Πρακτικά τῆς Αγίας καί Μεγάλης Συνόδου*, Κωνσταντινούπολη, 1872, σ.91

Ο «κανονικός όρος» τῆς ἁγίας καί μεγάλης Συνόδου, τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκροτηθείσης ἐν ἔτει χλιοστῶ ὀκτακοσιοστῶ ἑβδομηκοστῶ δευτέρῳ, Ἰνδικτιῶνος Α΄, κατά μῆνα Σεπτέμβριον αναφέρει: «Προσέχειν ἑαυτοῖς καί παντί τῷ ποιμνίῳ, ἐν ᾧ ἡμᾶς τό Πνεῦμα, τό ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους ποιμαίνειν τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἣν περιποιήσατο διά τοῦ ἰδίου αἵματος», τό τῆς ἐκλογῆς ἡμῖν σκεῦος ἐντέλλεται, λύκους τε βαρεῖς μή φειδομένους τοῦ ποιμνίου καί ἄνδρας διεστραμμένα λαλοῦντας, τοῦ ἀποσπᾶν τοὺς μαθητάς ὀπίσω αὐτῶν, ἀναστήσεσθαι ἐν μέσῳ τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας προαγορεύων, καί γρηγορεῖν ἡμᾶς διά τοῦτο παρακελεύόμενος.

Τοιοῦτους τοίνυν ἄνδρας καί ἐπ' ἐσχάτων ἐν τῷ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου κλίματι ἐκ μέσου τοῦ εὐσεβοῦς βουλγαρικοῦ λαοῦ ἐξαναστάντας, καί φυλετισμοῦ καινήν δόξαν ἀπό τοῦ γεηροῦ βίου τῆ Ἐκκλησία παρεισαγαγεῖν τολμήσαντας, καί καταφρονητάς τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων γενομένους, πρωτοφανῆ ἐπ' ἄθετήσει αὐτῶν φυλετικήν παρασυναγωγὴν συστήσαι ἀπαυθαδιάσαντες, μετ' ἐκπλήξεως καί ἄλλους καρδίας καταμαθόντες, τόν ζῆλον τοῦ Κυρίου, ὡς εἰκός, ἀνεζωσμένοι καί τήν τοῦ κακοῦ διάδοσιν ἐν μέσῳ τοῦ εὐσεβοῦς τούτου λαοῦ ἀνακόψαι ἀξιοχρέως προνοούμενοι, ἐπί τῷ ὀνόματι τοῦ μεγάλου Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συνελήλυθαμεν.

Καί δὴ ἐν κατανύξει ψυχῆς τήν ἄνωθεν παρά τοῦ Πατρός τῶν φώτων χάριν ἐπικαλεσάμενοι καί τό Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, «ἐν ᾧ εἰσι πάντες οἱ θησαυροί τῆς σοφίας καί τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι» εἰς μέσον προθέμενοι, τόν μὲν φυλετισμόν πρὸς τε τήν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν καί τό ἀπ' αἰώνων τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας πολίτευμα ἀντιπαρεξετάσαντες, οὐχ ὅπως ξένον, ἀλλὰ καί πολέμιον ἄντικρυς αὐτοῖς κατεφωράσαμεν, τὰς δέ παρανομίας, τὰς ἐπὶ συστάσει γενομένας τῆς φυλετικῆς αὐτῶν παρασυναγωγῆς, καθ' ἐκάστας ἀπαριθμηθείσας, ὑπὸ τοῦ συντάγματος τῶν ἱερῶν κανόνων ἀναφανδόν κατεξελεγχόμενας κατείδομεν.

Διό καί μετὰ τῶν ἁγίων καί Θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν «ἀσπασίως τοὺς θεῖους κανόνας ἐνστερνιζόμενοι καί ὀλόκληρον τήν αὐτῶν διαταγὴν καί ἀσάλευτον κρατύνοντες, τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τῶν σαλπύγγων τοῦ Πνεύματος πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν τε ἁγίων ἑπτὰ οἰκουμενικῶν Συνόδων καί τῶν τοπικῶν συναθροισθεισῶν ἐπὶ ἐκδόσει τοιούτων διαταγμάτων, καί τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν, ἐξ ἐνός γάρ ἅπαντες καί τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἀγασθέντες ὤρισαν τά συμφέροντα», ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀποφαινόμεθα: Α΄. Ἀποκηρύττομεν κατακρίνοντες καί καταδικάζοντες τόν φυλετισμόν, τουτέστι τὰς φυλετικὰς διακρίσεις καί τὰς ἐθνικὰς ἔρεις καί ζήλους καί διχοστασίας ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἀντικείμενον τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Εὐαγγελίου καί τοῖς ἱεροῖς κανόσι τῶν μακαρίων Πατέρων ἡμῶν, «οἱ καί τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ὑπερείδουσι, καί ὅλην τήν χριστιανικὴν πολιτείαν πρὸς θεῖαν ὁδηγοῦσι εὐσέβειαν». Β΄. Τοὺς παραδεχομένους τόν τοιοῦτον φυλετισμόν καί ἐπ' αὐτῷ τολμῶντας παραπηγνύναι κανοφανεῖς φυλετικὰς παρασυναγωγὰς κηρύττομεν, συνωδὰ τοῖς ἱεροῖς κανόσιν, ἀλλοτρίου τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, καί αὐτό δὴ τοῦτο σχισματικούς. Ἐπομένως, τοὺς ἀποσχισάντας ἑαυτοὺς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καί ἴδιον θυσιαστήριον πῆξαντας, καί ἴδιαν φυλετικὴν παρασυναγωγὴν συστησαμένους, ἥτοι τοὺς προκαθαιρεθέντας καί ἀφορισθέντας, Ἰλαρίωνα τόν ποτέ Βιδύνης, καί τοὺς ἤδη καθαιρεθέντας, Δωρόθεον τόν τέως Σοφίας, Παρθένιον τόν τέως Νυσσάβας, Γενάδιον τόν τέως Βελισσοῦ, καί τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἀνιέρως χειροτονηθέντας ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς τε καί διακόνους καί πάντας τοὺς κοινωνοῦντας καί συμφρονοῦντας καί συμπράττοντας αὐτοῖς, καί τοὺς δεχομένους ὡς κυρίας καί κανονικὰς τὰς ἀνιέρους αὐτῶν εὐλογίας τέ και ἱεροπραξίας κληρικούς τε καί λαϊκούς κηρύττομεν σχισματικούς καί ἀλλοτρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ταῦτα οὕτω διοριζόμενοι, δεόμεθα τοῦ παναγάθου καί φιλανθρώπου Θεοῦ καί Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ καί τελειωτοῦ τῆς ἡμετέρας πίστεως, ἵνα τήν μὲν ἁγίαν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν διατηρῆ ἄμωμον καί ἀλώβητον ἀπὸ πάσης νεωτερικῆς λύμης,

ἐρηρυσμένην ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν Ἀποστόλων καὶ Προφητῶν, τοῖς δὲ ἑαυτοῦς ἀπ' αὐτῆς ἀποσχίσασι καὶ ἐπὶ τῇ τοῦ φιλετισμοῦ δόξῃ τὴν παρασυναγωγὴν αὐτῶν πῆξασί δῶ μετάνοιαν, εἴ πως ποτέ ἀνανήψαντες καὶ τὰ ἑαυτῶν ἀποπτύσαντες προσέλθοιεν τῇ μιᾷ, ἀγία, καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἵνα ἐν αὐτῇ δοξάζωσι μετὰ πάντων τῶν ὀρθοδόξων τὸν μέγαν τῆς εἰρήνης Ἄγγελον καὶ Θεόν, τὸν ἐλθόντα καταλλάξει πάντας καὶ εἰρήνην εὐαγγελίσασθαι τοῖς ἐγγύς τε καὶ μακρὰν, ὅτι αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν».⁷³³

Το κείμενο του «Κανονικοῦ Ὁρου» υπογράφουν: ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀνθίμος, οἱ πρῶην πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ἀνθίμος ὁ Βυζάντιος, Ἰωακείμ καὶ Γρηγόριος, ὁ πάπας καὶ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Σωφρόνιος, ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἱερόθεος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος, ὁ Εφέσου Ἀγαθάγγελος, ὁ Ἡρακλείας Πανάρετος, ὁ Νικομηδείας Διονύσιος, ὁ Νικαίας Ἰωαννίκιος, ὁ Χαλκηδόνος Γεράσιμος, ὁ Δέρκων Νεόφυτος, ὁ Τυρνόβου Γρηγόριος, ὁ Διδυμοτείχου Διονύσιος, ὁ Ἰκονίου Σωφρόνιος, ὁ Ἀγκύρας Χρῦσανθος, ὁ Αἴνου Μελέτιος, ὁ Σάμου καὶ Ἰκαρίας Γαβριήλ, ὁ Σωζοναγαθουπόλεως Θεόφιλος, ὁ Ἰμβρου Παΐσιος, ὁ Βελεγράδων Ἀνθίμος, ὁ Νύσσης Καλλίνικος, ὁ Σβορνικίου Διονύσιος, ὁ Λιτίτζης Ἰγνάτιος, ὁ Βράτζης Παΐσιος, ὁ Μελετουπόλεως Ευγένιος, ὁ Ἀναστασιουπόλεως Κύριλλος, ὁ Παμφίλου Διονύσιος, ὁ Χαριουπόλεως Γεννάδιος, ὁ Ἀργυρουπόλεως Ἀθανάσιος καὶ ὁ Λαοδικείας Παρθένιος.⁷³⁴

Με τὴ συνοδική αὐτὴ ἀπόφαση καταδικάστηκαν «ἐν Μεγάλῃ Συνόδῳ» οἱ εθνοφυλετικές διασπαστικές τάσεις, οἱ ὁποῖες διαμελίζουν, ουσιαστικά, τὴν ἐνότητα τῆς Μίας Ἐκκλησίας καὶ ἐπιχειροῦν νὰ δώσουν φυλετικὴ ταυτότητα σὲ κάθε ἐπιμέρους τοπικὴ Ἐκκλησία, γεγονός το ὁποῖο ἀντιβαίνει στὴν ἀποστολικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπομένως, συνιστᾷ ἀντιευαγγελικὴ κακοδοξία, ἡ ὁποία προσκρούει στὸ Κανονικὸ Δίκαιο τῆς Μίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

Το κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης ἔλαβε τὴ μορφή Πατριαρχικοῦ Τόμου, ὁ ὁποῖος στάλθηκε σὲ ὅλα τὰ παλαιάτα Πατριαρχεῖα καὶ τὶς αυτοκέφαλες καὶ αὐτόνομες Ἐκκλησίες γιὰ τὴν «ἐπ' Ἐκκλησίας» ἀνάγνωση καὶ τὴν ἀμεση διακοπὴ κάθε κοινωρίας με τὴ σχισματικὴ βουλγαρικὴ Ἐκκλησία. Ὁ Τόμος, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ Ἰνδικτιῶνος Αἰς, ἐν ἔτη αἰοβ' ὑπὸ Ἀνθίμου Ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἀναφέρει: «Ἐντιμότατοι Κληρικοὶ τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ εὐλαβέστατοι ἱερεῖς, καὶ ὀσιώτατοι ἱερομόναχοι, οἱ ψάλλοντες ἐν ταῖς ἱεραῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πόλεως, τοῦ Γαλατᾶ καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς Καταστένου, καὶ λοιπαὶ ἀπαξάπαντες εὐλογημένοι χριστιανοί, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἡμῶν ἀγαπητά, χάρις εἴη ὑμῖν καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ. Γνωστά πᾶσιν ὑμῖν τὰ ἀπὸ δωδεκαετίας ὑπὸ μερίδος τινός τοῦ εὐσεβοῦς βουλγαρικοῦ λαοῦ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τεκταινόμενα. Ἀνθρωποὶ τινες, ἱερατικὴν ἀξίαν περιβεβλημένοι, καὶ καθῆκον ἔχοντες διδάσκαλοι εἶναι καὶ «τύποι τῶν πιστῶν ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἀγνείᾳ», τ' ἀναντία πάντῃ πράττοντες, παρέβαινον μὲν τὰς φρικτὰς ὁμολογίας, ἃς περ ἐνώπιον τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ μετὰ χεῖρας φέροντες τὸ ἱερόν Εὐαγγέλιον δεδώκασι, μετὰ λαϊκῶν δὲ τινῶν, ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου τούτου ἐμπνεομένων, καινὴν τινὰ δόξα φυλετισμοῦ τῇ Ἐκκλησίᾳ εἰσαγαγεῖν τολμήσαντες, ἀνεστάτουν τὸν λαόν καὶ φυλετικὴν παρασυναγωγὴν ἑαυτοῖς συνεστήσαντο.

«Ὁ μόντοι στερεὸς θεμέλιος τοῦ Θεοῦ ἔστηκεν ἔχων τὴν σφραγίδα ταύτην, Ἔγνω Κύριος τοὺς ὄντας αὐτοῦ, καὶ Ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας πᾶς ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα Κυρίου». Καὶ πρὸς τὸν θεμέλιον τοῦτον ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ὁ στύλος καὶ ἑδραῖωμα τῆς ἀληθείας, ἔγνω ἵνα προσαγαγοῦσα ἐξελέγξῃ τὴν παρασυναγωγὴν ταύτην

⁷³³ Πρακτικά τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῃς Συνόδου, Κωνσταντινούπολη, 1872, σ.89-93

⁷³⁴ Πρακτικά τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῃς Συνόδου, Κωνσταντινούπολη, 1872, σ.93-94

μετά τῶν αὐτῆ παρομαρτούντων παρανομημάτων. Ἀλλά μητρικά οὐχ ἤττον σπλάγχνα ἐπιδεικνυμένα, παντοίους τρόπους μετήλθεν, ὅπως πείση αὐτούς, καταλείψαντας τὰς σκολιάς αὐτῶν ὁδοῦς, ἐπανελθεῖν καί ὁδεύειν ἄλλιν τὰς τρίβους Κυρίου τὰς εὐθείας, οὐκ ἀπάνωτο ὁμως τῆς μητρικῆς αὐτῆς στοργῆς καί ἐπιεικειάς, ἀλλ' ἐκινδύνευσεν, τοῦ κακοῦ ὁσημέραι διαδιδόμενου, καί συνεργός φανῆναι τοῖς παρανομοῦσιν.

Διό, τῆς ἀνοχῆς αὐτῆς εἰς τό ἔπακρον καταντησάσης, ἔγνω τελευταῖον καί τά τῆς δικαιοσύνης αὐτῆς καθήκοντα ἀναδήσασθαι, ὅπως τοὺς τε ἱερούς κανόνας, ἀναφανδόν καταπατουμένους, καί τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου παραποιουμένην διεκδικήσεται, καί τὴν διάδοσιν τῆς νεωτερικῆς λύμης ἀνακόπτουσα τό ὀρθόδοξον πλήρωμα προφυλάξῃται. Ἐφ' ᾧ καί ἁγίαν καί μεγάλην Σύνοδον ἐκ τε τῶν λοιπῶν παναγιωτάτων καί μακαριωτάτων πατριαρχῶν καί πολλῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καί Θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων, ὀσιωτάτων ἀρχιμανδριτῶν καί ἱεροδιδασκάλων, ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου συνεκαλέσαμεν, ἐν ᾗ, προκειμένων τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων, προϋτάθη ἡ τε καινὴ καί ἄγνωστος τῆ Ἐκκλησίᾳ δόξα τοῦ φυλετισμοῦ καί ἡ ἀπαριθμησις τῶν παρανομημάτων, οἷς οὗτοι χρησάμενοι εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἑαυτῶν παρασυναγωγῆς κατήντησαν, ὧν ἐξελεχθέντων καί κατακριθέντων, ἐξεφωνήθη ὁ Ὅρος, δι' οὗ αὐτοὶ καί οἱ αὐτοῖς κοινωνοῦντες κηρύττονται Σχισματικοὶ καί ἀλλότριοι τῆς τοῦ Χριστοῦ καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τον Ὅρον τοῦτο, γνωστόν καί ὑμῖν, ἀγαπητά τέκνα, ποιούμενοι, ἐντελλόμεθα καί παραγγέλλομεν πατρικῶς, ἵνα, ὡς τοιοῦτους γνωρίζοντας αὐτούς, μηδεμίαν θρησκευτικὴν κοινωνίαν πρὸς αὐτούς ἔχητε, εἰδότες ὅτι, οὕτως αὐτοῖς κοινωνοῦντες, τῷ αὐτῷ καί ὑμεῖς κρίματι ὑπόκεισθε. Τῷ κανόνι δέ τούτῳ στοιχοῦντες, μηδεμίαν ἀφ' ἑτέρου ἔχθραν, μηδέ μῖσος πρὸς αὐτούς ἔχητε, ἀλλὰ θεωροῦντες αὐτούς ὡς ἀδελφούς πλανηθέντας, δεικνύηται σπλάγχνα οἰκτιρμῶν, καί ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ αὐτῶν δέσσητε, καθάπερ καί ἡ καθόλου Ἐκκλησία, ὑπογραμμὸν ἔχοντες τό ἀποστολικόν, τοῦτο ἀξίωμα «Δούλον Κυρίου οὐ δεῖ μάχεσθαι, ἀλλ' ἠπιον εἶναι πρὸς πάντας, διδασκτικόν, ἀνεξίκακον, τῆ πραότητι παιδεύοντα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους, μήποτε δῶ αὐτοῖς ὁ Θεὸς μετάνοιαν εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας, καί ἀνανήψωσιν ἐκ τῆς τοῦ διαβόλου παγίδος, ἐξωγρημένοι ὑπ' αὐτοῦ εἰς τό ἐκείνου θέλημα».

Οὕτω τοίνυν «ὕμεις, ἀγαπητοί, τῆ ἁγιωτάτη ἡμῶν πίστει ἐποικοδομοῦντες ἑαυτοὺς ἐν ἀγίῳ Πνεύματι προσευχόμενοι, ἑαυτοὺς μὲν ἐν ἀγάπῃ Θεοῦ τηρήσετε, αὐτοὺς δέ ἐλεεῖτε διακρινόμενοι, προσδεχόμενοι καί ὑπὲρ αὐτῶν τό ἔλεος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Οὗ ἡ χάρις καί τό ἄπειρον ἔλεος σὺν τῇ παρ' ἡμῶν εὐχῇ καί εὐλογία εἶη μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμήν». ⁷³⁵Στὴν Αθήνα ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Τόμου κατὰ τοῦ εθνοφυλετισμοῦ πραγματοποιήθηκε ἐπίσημα με συνοδικὴ ἐντολή κατὰ τὴ Θεία λειτουργία τῆς Κυριακῆς ἀπὸ τον ἄμβωνα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ των Αθηνῶν ἀπὸ τον τότε ἀρχιγραμματέα τῆς Συνόδου, ἀρχιμανδρίτη Αβέρκιο Λαμπίρη. ⁷³⁶

Πράγματι, ὁ φυλετισμὸς στους κόλπους των τοπικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐνδεδυσμένος με το μανδύα τοῦ εθνικισμοῦ, ἀποτελεῖ πραγματικὴ ἐκκλησιολογικὴ αἵρεσις, καθὼς ἡ ταῦτιση τῆς Ἐκκλησίας με οποιοδήποτε εθνικὸ κράτος ἀναιρεῖ τον υπερφυλετικὸ καὶ υπερεθνικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀποστολικότητος καὶ καθολικότητός τῆς ὡς Μία Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀρχὴ «μία ἐπικράτεια, μία Ἐκκλησία» δὲν ἔχει σχέση με τους ἱερούς κανόνες καὶ τὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντίθετα, ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν κοσμικὴ Πολιτεία, προκειμένου να περιφρουρήσει τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ ὡς κανόνας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Σύμφωνα, με τὸ Μέγα Βασίλει, «μία Ἐκκλησία νῦν ἡ Χριστοῦ, κἂν ἐκ διαφόρων τόπων προσαγορεύεται, ἐπειδὴ εἷς λαός

⁷³⁵ Πρακτικά τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῆς Συνόδου, Κωνσταντινούπολη, 1872, σ.103-104

⁷³⁶ Α.Πανώτης, Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, τ.2, Αθήνα 2009, σ181

πάντες οί εις Χριστόν ἠλπικότες». Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι για την Ορθόδοξη Εκκλησία δεν υφίσταται «ελληνική» ή «ρωσική», αλλά Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι και Ἐκκλησία ἐν Ρωσίᾳ.

Οι Βούλγαροι πίστευσαν, ότι θα κατακτήσουν την αυτοκεφαλία τους αυθαίρετα, κατά το παράδειγμα των Βαυαρών στην Ελλάδα, τους οποίους ωστόσο δεν είχε ακολουθήσει η Ιεραρχία τῆς Εκκλησίας τῆς Ελλάδος, αρνούμενη να χειροτονήσει νέους αρχιερείς μέχρι την έκδοση του Τόμου τού 1850. Όμως, αυτή τη φορά η κανονική τάξη στην Εκκλησία επιβλήθηκε δυναμικά με τη Μεγάλη Σύνοδο του 1872. Έτσι, αποβλήθηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία η Βουλγαρική Εξαρχία, την οποία τότε αποτελούσαν καθαιρεμένοι πρώην αρχιερείς, οι οποίοι τιμωρήθηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, την πηγή της αρχιερωσύνης τους, ως επίορκοι και αποστάτες, οι οποίοι κλήθηκαν να ανανήσουν και να επανέλθουν στην κανονική Εκκλησία. Ο «Όρος» του Οικουμενικού Πατριαρχείου ανακοινώθηκε σ'όλες τις Ορθόδοξες Εκκλησίες, οι οποίες αναγνώρισαν την ορθότητά του μη δεχόμενες σε κοινωνία τους σχισματικούς Βουλγάρους, με εξαίρεση την ρωσική, η οποία υπό την πίεση των πανσλαβιστών φάνηκε, τελικά, ασυνεπής προς τις προγενέστερες αποφάσεις της. Επιπλέον, οι Ρώσοι επιδίωκαν την επιβολή στη Θράκη τῆς «Μεγάλης Βουλγαρίας», στόχος που επιτεύχθηκε εν τέλει με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, στις 19 Φεβρουαρίου 1878.⁷³⁷

Η Συνοδική απόφαση του 1872 ελευθέρωσε την Ορθοδοξία από τους εθνολατρικούς φυλετικούς ανταγωνισμούς, ωστόσο δεν κατόρθωσε να καταστείλει τις επιμέρους επαρχιωτικές νοοτροπίες, καθώς μερικές αυτοκέφαλες Εκκλησίες των Βαλκανίων μεταβλήθηκαν σε κρατικό θεσμό τού έθνους τους και σε όργανα πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η σύγχυση αυτή της χριστιανικής με την εθνική ταυτότητα ταλαιπωρεί, δυστυχώς, επί μακρόν τους Ορθοδόξους. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, προκειμένου να γεφυρώσει το χάσμα, όπως πριν έτσι και μετά την απόφαση αυτή θέλησε να ικανοποιήσει το αίτημα για αυτονομία τῆς Εκκλησίας στη Βουλγαρία με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ρυθμίστηκε το συγκεκριμένο ζήτημα και στους άλλους λαούς των Βαλκανίων, οι οποίοι απελευθερώθηκαν από την Οθωμανική κυριαρχία. Όμως, οι Βούλγαροι δεν δέχονταν τοπική εκκλησιαστική διοίκηση αυστηρα περιορισμένη εντός των κρατικών ορίων τους. Αξίωναν ανεξέλεγκτη επέκταση της ποιμαντορίας τους, όπου ύπηρχαν σλαβόφωνοι χριστιανοί, προκειμένου να συστήνουν και σε αυτές τις περιοχές επισκοπές και ενορίες, με απώτερο σκοπό να ενισχύσουν τις διεκδικήσεις τους στα εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης.⁷³⁸ Στο εξής και έως την απελευθέρωση της Μακεδονίας και της Θράκης κατά την περίοδο 1912-1923, οι Βούλγαροι προώθησαν τις αξιώσεις τους να συμπεριλάβουν στην Εξαρχία και εν τέλει στο βουλγαρικό κράτος όλες τις περιοχές τού ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στις οποίες κατοικούσαν «αλύτρωτοι» βούλγαροι, προκαλώντας την αντίδραση τόσο του Οικουμενικού Πατριαρχείου όσο και της Ελλάδας. Οι επιλογές των Βουλγάρων τούς απομόνωσαν για 83 χρόνια (1860-1945).

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι παρά τον πολιτικό κερματισμό των εδαφών της Μέσης Ανατολής κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, κανένα παλαιό Πατριαρχείο δεν επέτρεψε τη διάσπαση του κανονικού του εδάφους για εθνοφυλετικούς λόγους, γεγονός, το οποίο δυστυχώς συνέβη υπό την πίεση εθνικιστικών ιδεών μόνο στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.⁷³⁹

Στις 28 Ιουλίου 1874 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας τῆς Ελλάδος αποτελούμενη από τέσσερα μέλη, μετά το θάνατο του Προέδρου της, μητροπολίτου Θεοφίλου, προέβη στην εκλογή διαδόχου του προτείνοντας τη μετάθεση του αρχιεπισκόπου Κερκύρας Αντωνίου

⁷³⁷ Δ.Β.Γόνη, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ 158

⁷³⁸ Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.266

⁷³⁹ Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.181

Χαριάτη στη μητρόπολη Αθηνών. Ωστόσο, η κυβέρνηση του Ε. Δεληγιώργη δεν ενέκρινε την απόφαση αυτή της Συνόδου, εξαιτίας του γεγονότος, ότι σύμφωνα με τον Καταστατικό νόμο η Ιερά Σύνοδος οφείλει ν'αποτελείται από πέντε μέλη και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να προχωρήσει στην εκλογή νέου μητροπολίτη Αθηνών χωρίς να καταστεί πενταμελής. Ο ισχυρισμός αυτός εκ μέρους της είχε ως στόχο την απόρριψη της επιλογής της Ιεράς Συνόδου του Α. Χαριάτη ως μελλοντικού μητροπολίτη Αθηνών. Εξαιτίας, του εν λόγω ζητήματος, το οποίο προέκυψε, η εκλογή του νέου μητροπολίτη Αθηνών αναβλήθηκε για χρονικό διάστημα μήνων μέχρι τις 27 Μαΐου 1874, οπότε μητροπολίτης Αθηνών εξελέγη ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Προκόπιος Γεωργιάδης.⁷⁴⁰ Όμως, ο Προκόπιος δεν αποδέχτηκε το αξίωμα, καθώς ψηφίστηκε μόνο από τρία μέλη της Συνόδου, με φυσικό επακόλουθο τη διατύπωση διαμαρτυριών για τον τρόπο εκλογής του. Τελικά με επέμβαση του βασιλιά Γεωργίου Α΄, ο Προκόπιος αποδέχτηκε την εκλογή του στο μητροπολιτικό θρόνο της Αθήνας. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου, η οποία τιτλοφορείται «Περί τῆς μεταθέσεως τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας Κυρίου Προκοπίου εἰς τὴν τῶν Ἀθηνῶν Μητρόπολιν» και η οποία απεστάλη «Πρὸς τοὺς κατὰ τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας». Η Εγκύκλιος ανέφερε: «Τῆ α΄ τοῦ μηνὸς Ἰουλίου τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐκδημήσαντος εἰς Κυρίον τοῦ αἰοιδίμου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοφίλου, ἡ Σύνοδος, ἐμβριθῶς συσκευασμένη καὶ τὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁδηγίαν καὶ φώτισιν ἐν πίστει ἐπικαλουμένη, ἐψηφίσατο ὁμοφώνως τῆ κδ΄ τοῦ μηνὸς Μαΐου ε.ε Μητροπολίτην τῆς χηρευούσης Μητροπόλεως Αθηνῶν τόν Σεβασμιώτατον ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας κύριον Προκόπιον, ἄνδρα ἐντριβῆ περί τε τοὺς ἱερούς νόμους καὶ τῆς ἐκκλησίας τά δόγματα. Τὴν δέ πρᾶξιν τῆς ἐκλογῆς προβαλομένης, κατὰ τόν νόμον, τῶ κραταιοτάτῳ ἡμῶν Ἄνακτι, καὶ τὴν ταύτης ἐγκρισιν παρ' αὐτοῦ δεξαμένη, μετέθηκεν αὐτόν ἀπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσηνίας εἰς τὴν τῶν Ἀθηνῶν Μητρόπολιν, καὶ καθίδρυσεν αὐτόν κανονικόν μητροπολίτην Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρον τῆς ἱεραῆς Συνόδου τῆ λ τοῦ αὐτοῦ μηνός. Ταῦτα κατὰ χρεὸς ἀναγγέλει τῇ Ὑμετέρᾳ Σεβασμιότητι ἡ Σύνοδος πρὸς γνῶσιν καὶ πληροφορίαν».⁷⁴¹ Η εγκύκλιος εκδόθηκε στις 10 Ιουνίου 1874 και την υπογράφουν ο Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου ο Αθηνῶν Προκόπιος, ο Λευκάδος Γρηγόριος, ο Φθιώτιδος Καλλίνικος, ο Χαλκίδος Καλλίνικος και ο Ὑδρας και Σπετσῶν Νεόφυτος.

Ο Προκόπιος Γεωργιάδης καταγόταν από την περιοχή του Αιγίου και είχε γεννηθεί το 1813. Σε ηλικίας μόλις 18 ετών σπούδασε Θεολογία στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μετά το πέρας των πανεπιστημιακών σπουδών του χρημάτισε διδάσκαλος. Το 1842 διορίστηκε εφημέριος στον ελληνικό ναό της Βιέννης, όπου παρακολούθησε μαθήματα στο εκεί Πανεπιστήμιο.⁷⁴² Μετά από μία δεκαετία χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας, την οποία ποίμανε για 22 χρόνια. Ο Προκόπιος κέρδιζε την αγάπη και το σεβασμό όλων των ανθρώπων. Ωστόσο, παρά τις αγαθές προθέσεις του η αρχιερατεία του συγκλονίστηκε από τα λεγόμενα «Σιμωνιακά»,⁷⁴³ τα οποία ως ένα βαθμό συνιστούσαν απόρροια της ανωμαλίας, η οποία υφίστατο στον πολιτικό βίο της χώρας.

Η κυβέρνηση του Ε. Δεληγιώργη (1872-1874)⁷⁴⁴ προχώρησε, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε μία προσβλητική ενέργεια κατά της Ιεράς Συνόδου επιβάλλοντας μέσω μεταθέσεως στον προεδρικό θρόνο των Αθηνών τον ελεγχόμενο από αυτήν Μεσσηνίας Προκόπιο Α΄ τον Γεωργιάδη (1874-1889). Η επιβολή του εκλεκτού της κοσμικής εξουσίας στην προεδρία της εκκλησιαστικής διοίκησης έδωσε στους κυβερνώντες την εντύπωση, ότι διαθέτουν

⁷⁴⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.88

⁷⁴¹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.129

⁷⁴² Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.88

⁷⁴³ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.89

⁷⁴⁴ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.290

απόλυτη κυριαρχία πάνω στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Η εξέλιξη αυτή των γεγονότων είχε ως αποτέλεσμα να ενταθούν χωρίς αναστολές οι φαύλες συναλλαγές μεταξύ πολιτικών και φιλόδοξων κληρικών με σκοπό την εξαγορά μέσω δωροδοκίας του αρχιερατικού αξιώματος της Εκκλησίας.⁷⁴⁵ Η προσφορά χρηματικού ποσού ή δώρου, αλλά και κάθε άλλη συναλλαγή για την εκμετάλλευση των ιερών καταστάσεων και καθηκόντων συνιστούν τακτικές εντελώς αντίθετες με τη διδασκαλία του Ευαγγελίου και τιμωρούνται αυστηρότατα από τους ιερούς κανόνες. Σύμφωνα, με την ορθόδοξη ανατολική παράδοση, ο επίσκοπος βρίσκεται «εις τόπον και τύπου Χριστού» και το αξίωμά του δεν είναι δυνατόν ποτέ να αποκτηθεί υπό οποιουδήποτε τύπου συναλλαγή.

Η «σιμωνία», όπως σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες καλείται η τυχοδιωκτική αυτή πράξη, συνιστά είδος επικίνδυνης αίρεσης, η οποία εκφυλίζει την ιερωσύνη και προσβάλλει την καθιέρωση του χειροτονούμενου, καθώς συντελείται συνήθως από απληστία ή πάθος με σκοπό την απόκτηση δύναμης και δόξας. Εξαιτίας, του γεγονότος αυτού η αντίδραση του κλήρου και του λαού για τις «σιμωνιακές» εκλογές υπήρξε έντονη.

⁷⁴⁵ Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.196

Ε' Κεφάλαιο

5. Η ανέλιξη του Παναρέτου στα εκκλησιαστικά αξιώματα (Ιανουάριος 1875-Μάρτιος 1882) 5.α. Ο Πανάρετος δεύτερος Γραμματέας της Ιεράς Συνόδου

Μετά την επιστροφή του από τη Γερμανία το 1875 ο Πανάρετος χειροτονείται πρεσβύτερος από το μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο και διορίζεται προϊστάμενος στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.⁷⁴⁶ Στις 16 Ιουλίου 1876 διορίζεται δεύτερος γραμματέας της Ιεράς Συνόδου. Πρώτος γραμματέας διορίζεται ο αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός Χριστόπουλος, ο οποίος τον Ιούνιο του 1886 θα χειροτονηθεί αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας.⁷⁴⁷ Η επιλογή της Ιεραρχίας να διορίσει τον Πανάρετο δεύτερο γραμματέα της Συνόδου συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την εγκύκλιο, η οποία εκδόθηκε στις 12 Ιουλίου 1874 και η οποία έφερε τον τίτλο «Περί τῶν πτυχιούχων ἐφημερίων». Την εγκύκλιο συνυπέγραψαν ο Αθηνών Προκόπιος (πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου), ο Λευκάδος Γρηγόριος, ο Φθιώτιδος Καλλίνικος, ο Χαλκίδος Καλλίνικος και ο Ύδρας και Σπετσών Νεόφυτος. Η εγκύκλιος, η οποία απευθυνόταν «πρός τούς κατά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας» ανέφερε: «Ἡ Σύνοδος προσκαλεῖ ὑμᾶς ἵνα, ὅσον τό δυνατόν ταχύτερον, πέμψητε τά ὀνόματα τῶν κατά τήν ποιμαντορικὴν ὑμῶν παροικίαν αἰδεσιμοτάτων ἱερέων, οἵτινες κέκτηνται πτυχία τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, τῆς Ῥιζαρείου, τοῦ ἐν Κερκύρα Ἱεροσπουδαστηρίου, τῶν ἱερατικῶν σχολῶν, Γυμνασίων καί Σχολαρχείων».⁷⁴⁸

Στις 21 Ιουλίου 1876 το υπουργεῖο των Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδευσεως αποστέλλει προς την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας τῆς Ελλάδος ἔγγραφο, στο οποίο αναφέρει: «Γνωστοποιοῦμεν τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ὅτι ἐξ' ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου σήμερον ἐκδοθείσης δυνάμει τοῦ ΦΟΣ6' Νόμου τῆς 4 Ἰανουαρίου ἐ.ε ἐδιορίσθη εἰς τήν διά τοῦ προβιβασμοῦ τοῦ Β' παρ' αὐτῆς Γραμματέως Δαμασκινῶ Χριστοπούλου κενωθεῖσαν θέσιν ὁ ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων ἢ τοῦ Πετράκη Ἀρχιμανδρίτης Πανάρετος Κωνσταντινίδης διδάκτωρ φιλοσοφίας. Εἰς τοῦτον ἐγένετο ἡ προσήκουσα παρ' ἡμῖν κοινοποίησις, προσεκλήθη δέ νά δώσῃ ἐνώπιον τῆς Ἱερᾷ Συνόδου τήν κατά τό ἄρθρον β' τοῦ καταστατικοῦ Νόμου τήν νενομισμένην διαβεβαίωσιν τῆς ὁποίας τό πρωτόκολλον παρακαλεῖται ἡ Ἱερά Σύνοδος νά πέμψη πρὸς ἡμᾶς ἐν καιρῷ.»⁷⁴⁹

Την ἴδια ἡμέρα ἡ Σύνοδος αποστέλλει ἔγγραφο προς τον Πανάρετο Κωνσταντινίδη με αριθμ. Πρωτ. 3480/554, στο οποίο αναφέρεται: «Ἡ Σύνοδος πρὸς τόν κ. Πανάρετον Κωνσταντινίδη Ἱερομόναχον. Διά ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου κατά τό ἀπό 16 τοῦ μηνός Ἰουλίου ὑπ' ἀριθμ. 3456 ὑπουργικόν ἔγγραφο διωρίσθητε Β' Γραμματέως παρὰ τῇ Συνόδῳ συμφώνως πρὸς τό Ε' ἄρθρον τοῦ ΣΑ' Νόμου. Ὅθεν γνωστοποιῶσα τοῦτο ὑμῖν ἡ Σύνοδος προσκαλεῖ ὑμᾶς ἵνα σήμερον περί ὥραν 8 π.μ ἐμφανισθῆτε ἐν τῷ Συνοδικῷ Γραφείῳ καί δώσητε τήν νενομισμένην διαβεβαίωσιν ἐνώπιον αὐτῆς ἐπὶ τούτῳ συνεδριαζούσης»⁷⁵⁰. Το ἐν λόγω ἔγγραφο υπογράφουν ο Αθηνών Προκόπιος, ο Νάξου Παρθένιος, ο Καρυστίας Μακάριος, ο Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Ἀνθιμος και ο Ἰθάκης Γαβριήλ.

Εκ νέου στις 21 Ιουλίου 1876 συντάσσεται το «πρωτόκολλον τῆς διαβεβαίωσεως τοῦ Β' Γραμματέως τῆς Ἱ. Συνόδου Κυρίου Παναρέτου Κωνσταντινίδου». Το κείμενο του πρωτοκόλλου ανέφερε: «Σήμερον τήν 21 Ἰουλίου 1876 ἐμφανισθεῖς ὁ ἀνωτέρω

⁷⁴⁶Ι. Βελανιδιώτης, *Ἔργα καί Ἡμέραι*, τ.2, Βόλος 1948, σ.570

⁷⁴⁷Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.219

⁷⁴⁸Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.540

⁷⁴⁹*Περί τοῦ Παναρέτου Κωνσταντινίδου διορισθέντος Β' Γραμματέως παρὰ τῇ Συνόδῳ*, σ.2

⁷⁵⁰*Περί τοῦ Παναρέτου Κωνσταντινίδου διορισθέντος Β' Γραμματέως παρὰ τῇ Συνόδῳ*, σ.5

Β' Γραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἔδωκε τὴν διαβεβαίωσιν του ἐνώπιον Αὐτῆς συνεδριάζουσας ἐπὶ τούτῳ κατὰ τὸ Ε' ἄρθρον τοῦ ΣΑ Νόμου.

Διαβεβαιῶ ἐπὶ τῇ ἱερωσύνῃ μου ὅτι θέλω φυλάξῃ πίστιν εἰς τὸν Βασιλέα, ὑπακοὴν εἰς τὸ σύνταγμα καὶ εἰς τοὺς νόμους τῆς ἐπικρατείας, τηρῶν ἀκριβῶς καὶ ἀπαρασαλεύτως τοὺς ὅρους αὐτῶν καὶ ἐκπληρῶν εὐσυνειδέτως τὴν ἐμπιστευθείσαν μοι ὑπηρεσίαν.

Πρὸς βεβαίωσιν τούτων πάντων ὑπέγραψεν ὁ διαβεβαίωσας ἰδιοχείρως τὸ παρὸν πρωτόκολλον. Ἐν Ἀθήναις τῇ 21 Ἰουλίου 1876». ⁷⁵¹ Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ «πρωτόκολλον τῆς διαβεβαίωσης τοῦ Β' Γραμματέως τῆς Ἱ. Συνόδου» συνυπογράφουν ὁ εφημέριος τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ἀρχιμανδρίτης Ἀρσένιος Γουμπούρος καὶ ὁ ὀρκισθεὶς Πανάρετος Κωνσταντινίδης.

Μετὰ τὴ σύνταξιν τοῦ πρωτοκόλλου διαβεβαίωσης, τὴν ἴδια ἡμέρα, στὶς 21 Ἰουλίου 1876 ἡ Σύνοδος ἀποστέλλει ἐγγραφο πρὸς τὸ ἀρμόδιον ὑπουργεῖο με ἀριθμὸ πρωτοκόλλου 3480/553, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει: «Ἡ Σύνοδος πρὸς τὸ ὑπουργεῖον ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 3456. Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἀπὸ 16 ὑπερμεσοῦντος ὑπουργικοῦ ἐγγράφου γνωρίζει ἡ Σύνοδος εἰς τὸ ὑπουργεῖον ὅτι ὁ διορισθεὶς εἰς τὴν διὰ τοῦ προβιβασμοῦ τοῦ β' παρ' αὐτῆς Γραμματέως κ. Δαμασκηνοῦ Χριστοπούλου ἀρχιμανδρίτου κενωθεῖσαν θέσιν Πανάρετος Κωνσταντινίδης Ἱερομόναχος ἔδωκεν ἐνώπιον αὐτῆς ἐπὶ τούτῳ συνεδριάζουσας τὴν νεομισμένην διαβεβαίωσιν συμφώνως πρὸς τὸ Ε' ἄρθρον τοῦ ΣΑ Νόμου.

Ἐκ τούτου ἡ Σύνοδος διαβιβάζει πρὸς αὐτὸ τὸ περί τῆς διαβεβαίωσης αὐτοῦ κανονικὸν πρωτόκολλον». ⁷⁵² Καὶ πάλιν τὸ συνοδικὸ ἐγγραφο υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Νάξου Παρθένιος, ὁ Καρυστίας Μακάριος, ὁ Ναυπακτίας καὶ Ευρυτανίας Ἄνθιμος καὶ ὁ Ἰθάκης Γαβριήλ.

Τὰ καθήκοντα τόσο τοῦ πρώτου ὅσο καὶ τοῦ δευτέρου Γραμματέα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καθορίζονται ἀπὸ τὸν νόμο ΣΑ' τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος εἶχε θεσπιστεῖ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνα. Συγκεκριμένα τὸ ἄρθρο 5 τοῦ νόμου ἀναφέρει: «Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἔχει Α' καὶ Β' Γραμματέα κληρικούς καὶ ἓνα ἢ κατὰ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπηρεσίας, δύο γραφεῖς, κληρικούς καὶ τούτους ὄντας καὶ ἓνα κλητῆρα, διοριζομένους, τοὺς μὲν Γραμματεῖς παρὰ τοῦ Βασιλέως, ἐπὶ τῇ προτάσει τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, τοὺς δὲ γραφεῖς καὶ τὸν κλητῆρα παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ, τῇ προτάσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ὁ Α' γραμματεὺς καὶ τούτου κωλυομένου ὁ Β' διευθύνει τὰ τοῦ γραφείου εἰσηγεῖται τὰς ὑποθέσεις ἐνώπιον τῆς Συνόδου συνεδριάζουσας, καὶ κρατεῖ τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδριάσεως, δὲν ἔχει οὔτε ψῆφον οὔτε λαμβάνει μέρος εἰς τὰς συζητήσεις, εἰμὴ ὡσάκις ζητηθῇ εἰς τοῦτο. Τῶν δε γραφέων τὰς ἐργασίας προσδιορίζει ἐκάστοτε ὁ Γραμματεὺς.

Οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Γραφεῖς δίδουσιν ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, συνεδριάζουσας ἐπὶ τούτῳ τὴν ἐξῆς διαβεβαίωσιν: «Διαβεβαιῶ ἐπὶ τῇ ἱερωσύνῃ μου, ὅτι θέλω φυλάξῃ πίστιν εἰς τὸν Βασιλέα, ὑπακοὴν εἰς τὸ σύνταγμα καὶ εἰς τοὺς νόμους τῆς Ἐπικρατείας, τηρῶν ἀκριβῶς καὶ ἀπαρασαλεύτως τοὺς ὅρους αὐτῶν καὶ ἐκπληρῶν εὐσυνειδέτως τὴν ἐμπιστευθείσαν μοι ὑπηρεσίαν».

Ὁ δὲ Κλητῆρ δίδει τὸν συνήθη τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου ὄρκον. Τὸ περί τῆς διαβεβαίωσης τῶν Γραμματέων καὶ Γραφέων, ὡς καὶ τὸ περί τοῦ ὄρκου τοῦ κλητῆρος πρωτόκολλον τηρεῖται εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ἰπουργεῖου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν». ⁷⁵³

Παράλληλα, τὸ ἄρθρο ΚΗ' τοῦ Στ' νόμου ἀνέφερε: «Τὰ ὀρισθέντα διὰ τοῦ Διατάγματος 25 Ἰουλίου 1833, περί τοῦ ἐπιμισθίου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ τε Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου

⁷⁵¹ Περὶ τοῦ Πανάρετου Κωνσταντινίδου διορισθέντος Β' Γραμματέως παρὰ τῇ Συνόδῳ, σ.3

⁷⁵² Περὶ τοῦ Πανάρετου Κωνσταντινίδου διορισθέντος Β' Γραμματέως παρὰ τῇ Συνόδῳ, σ.1

⁷⁵³ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.65-66

καί τῶν Συνέδρων, διαμένουσιν ἐν ἰσχύϊ. Ὁ μισθός τοῦ μὲν Α΄ τάξεως Γραμματέως προσδιορίζεται εἰς δραχ 3.500, τοῦ δέ Β΄ εἰς δραχ 2.400 κατ' ἔτος». ⁷⁵⁴

Ὁ Πανάρετος Κωνσταντινίδης εἶχε τὴν ευκαιρία, λοιπόν, σε αρκετά νεαρή ηλικία να βρεθῆ στην καρδιά τοῦ κέντρου λήψεως τῶν αποφάσεων τῆς Διοικούσας Ἐκκλησίας, τὴν Ἱερά Σύνοδο ὡς δεύτερος γραμματέας. Ἡ συγκεκριμένη διοικητικὴ θέση τοῦ Παναρέτου μας δίνει τὴν ευκαιρία ν'αναφερθούμε στην παρούσα εργασία σε ορισμένες ἐγκυκλίους τῆς Συνόδου, καθὼς και σε ορισμένες κρατικές αποφάσεις, οἱ οποίες ἄπτονταν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων.

Στις 8 Δεκεμβρίου 1876 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀποστέλλει πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπικράτειαν Σεβ. Ἀρχιεπισκόπους καὶ Ἐπισκόπους τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ μοναστηριακῶν προϋπολογισμῶν», ἡ οποία ἀναφέρει: «Πέμπεται ὑμῖν ἐγκλειστον ὧδε ἐκτυπον τῆς ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου ἐ.ε καὶ ὑπ'ἀριθ 8773 πρὸς τοὺς Νομάρχους καὶ Ἐπάρχους τοῦ Κράτους ἐγκυκλίου διαταγῆς τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Ὑπουργείου «περὶ τῶν μοναστηριακῶν προϋπολογισμῶν» πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν ὑμῶν». ⁷⁵⁵Τὴν ἐγκύκλιο υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Κυθήρων Ευγένιος, ὁ Ἰθάκης Γαβριήλ, ὁ Ἄνδρου καὶ Κέας Μητροφάνης καὶ Φωκίδος Δαυίδ.

Στις 31 Μαρτίου 1878 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπόντος τοῦ Ἀθηνῶν Προκοπίου ἐκδίδει ἐγκύκλιο με τίτλο «Περὶ ἀναβολῆς προτάσεων χειροτονίας ἐν ταῖς χηρευούσαις ἐπισκοπαῖς». Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς ἀπάσας τὰς κατὰ τὴν ἐπικρατείαν Ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς καὶ τὴν υπογράφουν ὁ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας Γεράσιμος, ὁ Ζακύνθου Νικόλαος, ὁ Ἰθάκης Γαβριήλ, ὁ Φωκίδος Δαυίδ καὶ ὁ Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Ευθύμιος. Ἡ ἐγκύκλιος ἀναφέρει: «Ἐπειδὴ τινες τῶν Ἐπισκοπικῶν ἐπιτροπῶν εἴτε ἐξ ἀγνοίας τῶν διατεταγμένων, εἴτε ἐξ ἄλλων αἰτίων ἐξακολουθοῦσι νὰ ὑποβάλλωσι τῇ Συνόδῳ προτάσεις ὑποψηφίων πρὸς ἐγκρισιν εἴτε πρεσβυτέρων εἴτε διακόνων οὐ μόνον περιττῶν καὶ ὑπεραριθμῶν, ἀλλ'ἔστιν ὅτε καὶ ἀνικάνων καὶ ἀναξίων τοῦ ὑψηλοῦ τῆς Ἱερωσύνης βαθμοῦ.

Ἐπειδὴ δέ τοιαῦτα προτάσεις ὑποψηφίων ἐκ μέρους τῶν Ἐπισκοπικῶν ἐπιτροπῶν ἐκθέτουσι καὶ ἐνοχοποιοῦσιν οὐχὶ τὰς προτεινούσας ἐπιτροπὰς, ἀλλὰ τὴν ὑπ'αὐτῶν τούτων ἐξαπατωμένην καὶ ἐγκρίνουσαν τούτους Σύνοδο, διὰ τοῦτο ἡ Σύνοδος, λαμβάνουσα ἀφορμὴν ἀπὸ τῶν μέχρι τοῦδε ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου γενομένων καὶ θέλουσα νὰ παρεμποδίσῃ εἰς τὸ μέλλον πᾶσαν κατάχρησιν, διατάσσει τὰ ἑξῆς:

α) Ἀπασαὶ αἱ Ἐπισκοπικαὶ ἐπιτροπαὶ ὀφείλουσι ν'ἀναβάλλωσι τοῦ λοιποῦ οἰανδήποτε πρότασιν εἰς χειροτονίαν διακόνου ἢ πρεσβυτέρου μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως κανονικοῦ Ἐπισκόπου.

β) Ἐάν εἰς τινὰ κοινότητα παρουσιασθῇ ἀνάγκη Ἐφημερίου, ἢ Ἐπισκοπικῆς Ἐπιτροπῆς ὀφείλει συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον Ε΄ τοῦ ἀπὸ 8 Ἰουνίου 1856 Β. Διατάγματος νὰ οἰκονομῇ τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῶν ἐκεῖ χριστιανῶν δι'ἄλλου ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἢ καὶ πλεοναζόντων ἐν ἄλλαις κοινότησιν ἐφημερίων.

Ταῦτα ἐντελλομένη ἡ Σύνοδος, προσκαλεῖ τὰς Ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς εἰς τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν αὐτῶν». ⁷⁵⁶

Στις 14 Αυγούστου 1878 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο περὶ προτιμήσεως κατὰ τὰς προτάσεις χειροτονιῶν τῶν ἀπασχόλων τῶν ἱερατικῶν σχολῶν, ἡ οποία ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς κατὰ τὸ Βασίλειον Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας. Τὴν ἐγκύκλιο συνυπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος (πρόεδρος τῆς Ἱεράς Συνόδου), ὁ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας Γεράσιμος, ὁ Ἰθάκης Γαβριήλ, ὁ Φωκίδος Δαυίδ καὶ ὁ Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Ευθύμιος. Στὴν ἐγκύκλιο ἀναφέρεται: «Ἡ Σύνοδος πολλάκις ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ὑμῶν ἐπὶ τῆς αὐστηρᾶς καὶ εἰλικρινοῦς ἐφαρμογῆς περὶ τῶν μελλόντων ἱεῶσθαι διατεταγμένων. Καὶ ὁμως μετὰ λύπης τῆς ἐπληροφορήθη ἐξ ἐκθέσεως πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν

⁷⁵⁴Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.73

⁷⁵⁵Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.812

⁷⁵⁶Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π.,σ.542

κτλ. Ὑπουργεῖον ἐνός τῶν ὀσιωτάτων διευθυντῶν τῶν ἱερατικῶν σχολῶν, ὅτι τινες τῶν Σεβ. ἀρχιερέων παραγνῶριζοντες δεινῶς τόν εὐσεβῆ σκοπόν τοῦ περί ἱερατικῶν Σχολείων Νόμον καί τά πρὸς τήν πολιτείαν καί τήν ἐκκλησίαν μέγιστα αὐτῶν καθήκοντα, κατὰ τάς περί ἐγκρίσεων χειροτονιῶν προτάσεις προτιμῶσι τήν ἐπί τῷ ὑψηλῷ τούτῳ σκοπῷ ἐκπαιδευθέντων καί καταρτισθέντων ἀπασχόλων τῶν ἱερατικῶν σχολῶν ἄλλους, ιδιώτας ὄλως καί ἥκιστα παρεσκευασμένους πρὸς τό ὑψηλόν τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα, ἐξ οὗ, ὡς δέν ἀγνοεῖτε, οὐ μεγίστη τῇ κοινωνίᾳ βλάβη προσγίνεται. Ἡ δεινότης τοῦ πράγματος εἶναι τοσοῦτῳ μᾶλλον αἰσθητή, ὅσον οὐ μόνον εὐσεβῆ προαίρεσιν δέν δεικνύει, ἀλλά καί ἀξιοκατάκριτον ὀλιγωρίαν τῶν νόμων ἐλέγχει καί προφανῆ ἀντίπραξιν εἰς τήν διά μυρίων μόχθων ἐπιδιωκομένην συγκρότησιν ἀξίου τῆς κλήσεως αὐτοῦ κλήρου καταφωρᾷ.

Διό ἀνακοινουμένη ἡ Σύνοδος ὑμῖν τήν λύπην αὐτῆς ἐπί τοῖς γενομένοις, ὅπου ἄχρι τοῦδε ἐγένετο, ἐντέλλεται πᾶσιν ὑμῖν καί ἰδίᾳ τοῖς Σεβ. ἱεράρχαις ἐκείνοις, εἰς ὧν τάς ποιμαντορίας τυγχάνουσιν ὄντες ἀπασχόλοι τῶν σχολῶν τούτων, ὅπως τοῦ λοιποῦ μὴ ἐπαναλάβωσι τό τοιοῦτο, ἀλλά τὸναντίον πᾶσαν καταβάλλωσι φροντίδα εἰς τό νά προτιμῶνται κατὰ τάς προτάσεις τῶν χειροτονιῶν καί τιμῶνται προσηκόντως οἱ ἐπί τούτῳ ἐκκλησιαστικῶς ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις ἐκπαιδευόμενοι πρὸς κόσμον τῆς Ἐκκλησίας καί στερέωσιν τοῦ ἀγαθοῦ». ⁷⁵⁷

Στις 13 Δεκεμβρίου 1878 επικυρώνεται με Βασιλικό Διάταγμα ο νόμος ΨΜΗ «Περί περιθάλψεως τῶν Ἐπισκόπων». Το διάταγμα υπογράφει ο βασιλιάς Γεώργιος και αναφέρει: « Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς ἀποφασίζομεν καί διατάτομεν. Ἄρθρον μοναδικόν. Ἡ κατὰ τό ἄρθρο στ' τοῦ περί ἐπισκοπῶν καί ἐπισκόπων Σ' νόμου τῆς 9 Ἰουλίου 1852 περίθαλψις ὀρίζεται εἰς δραχ 300 κατὰ μῆνα καί ἀπονέμεται εἰς πάντα ἀπό τῆς ἰδίας ἐπισκοπῆς παραιτούμενον καί παρητημένον ἐπίσκοπον». ⁷⁵⁸

Στις 8 Ἰανουαρίου 1879 ἡ Ἱεραρχία ἐκδίδει ἐγκύκλιο με τίτλο «Περί ἀναρρήσεως τοῦ Κυρίου Ἰωακείμ Γ' εἰς τόν Οἰκουμενικόν Πατριαρχικόν Θρόνον». Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας τοὺς κατὰ τήν Ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας. Ἡ ἐγκύκλιος ἀνέφερε: «Ἡ Σύνοδος λαβοῦσα εἰρηνικὴν ἐπιστολήν τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου κ. Ἰωακείμ ἀπό κη' Νοεμβρίου τοῦ παρελθόντος ἡδη ἔτους, ἀνακοινοῦντος αὐτῇ τήν εἰς τόν Οἰκουμενικόν Θρόνον ἀνάρρησιν αὐτοῦ, γνωστοποιεῖ πᾶσαν ὑμῖν τοῦτο καί ἐντέλλεται, ἵνα τοῦ λοιποῦ πράττητε, κατὰ τήν ἀπό 3 Ἀπριλίου 1851 Συνοδικὴν ἐγκύκλιον περί τοῦ πῶς δεῖ μνημονεῦει τῶν Πατριαρχῶν». ⁷⁵⁹ Τὴν ἐγκύκλιο υπογράφουν ο Αθηνῶν Προκόπιος, ο Ακαρνανίας καὶ Αιτωλίας Γεράσιμος, ο Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος καὶ ο Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Ευθύμιος.

Στις 30 Ἀπριλίου 1879 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο «Περί τῶν μοναστηριακῶν συμβουλιῶν, ἅτινα καθυστεροῦσι τήν ἐγκαιρον ἀπόδοσιν τοῦ ἀπολογισμοῦ τῆς διαχειρίσεως των». Ἡ ἐγκύκλιος ἀνέφερε: « Κοινοποιοῦμεν ὑμῖν κάτωθι τῆς παρουσίας τό ἀπό 16 τοῦ λήγοντος μηνός καί ὑπ' ἀριθ 1464 ἐγγραφον τοῦ ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. ὑπουργεῖου περί τῆς ἐν περιλήψει διαλαμβανομένης ὑποθέσεως πρὸς γνῶσιν καί ὁδηγίαν ὑμῶν.

Πρὸς τόν Σεβασμιώτατον ἐπίσκοπον Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας.

Πρὸς τό ὑμέτερον ἐγγραφον 19 Φεβρουαρίου ἐ.ἔ. περί τῆς κάτωθι ὑποθέσεως ἀπαντῶμεν τά ἐξῆς:

Ἄσκοπον ὄλως θεωροῦμεν τήν ὑφ' ὑμῶν τε καί τοῦ ἐπάρχου πρότασιν περί ἐπιβολῆς προστίμου εἰς τά μέλη τά συγκροτοῦντα συμβούλιον μονῆς καί μὴ διδόντα ἐν τῷ καιρῷ διά τοῦ IB' ἄρθρου τοῦ περί μοναστηρίων Κανονισμοῦ ὠρισμένον λόγον τῆς ἐνιαυσίας διαχειρίσεως αὐτῶν διότι, ἕκαστον τούτων ἐν τῇ ιδιότητι τοῦ μοναχοῦ, περιουσίαν ἰδίαν δέν ἔχει, οὔτε τῷ εἶν' ἐπιτετραμμένον νά ἔχη κατὰ τοὺς ἱερούς κανόνας καί κατὰ τοὺς

⁷⁵⁷ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.543

⁷⁵⁸ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.243

⁷⁵⁹ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.132

νόμους τῆς Πολιτείας. Σκόπιμον ὁμως καί πρὸς τὴν διέπυσαν τὸ Κράτος νομοθεσίαν, σύμφωνα κρῖνομεν, τὴν κατὰ τοιούτων μοναστηριακῶν συμβουλίων ἐφαρμογὴν τῆς διατάξεως τοῦ 488 ἄρθρου τοῦ Ποινικοῦ νόμου δυνάμει τοῦ ὁποίου, οἱ παραβαίνοντες τὰ καθήκοντα τῆς ὑπηρεσίας τῶν δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἐξ ἀμελείας, ὀκνηρίας ἢ κουφότητος, παύονται, ὅτι δὲ καί οἱ διαχειρίζοντες τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν ἐξομοιοῦνται τοῖς δημοσίοις ὑπαλλήλοις, τοῦτον δῆλον γίνεται ἐκ τῆς σαφοῦς διατάξεως τοῦ 493 ἄρθρου τοῦ αὐτοῦ Ποινικοῦ νόμου.

Εἰς ὑμᾶς νῦν ἀπόκειται ἡ τῶν δεόντων ἐνέργεια ἐπὶ τοῦ προκειμένου, κατὰ τὸ καθήκον ὑμῶν». Τὴν ἐγκύκλιον υπογράφουν ὁ πρόεδρος τῆς Συνόδου Ἀθηνῶν Θεόφιλος, ὁ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας Γεράσιμος, ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος, ὁ Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Ευθύμιος καὶ ὁ Οἰτύλου Προκόπιος.

Στις 22 Οκτωβρίου 1879 ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο ἡ ἐγκύκλιος με τίτλο «Ζήτησις πληροφοριῶν περὶ τακτοποιήσεως ἐνώσεως μονῶν». Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἐπικράτειαν Σεβ. Ἱεράρχας καὶ συνυπογράφεται ἀπὸ τὸν Ἀθηνῶν Προκόπιον, Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητον, Κερκύρας Αντώνιον, Οἰτύλου Προκόπιον καὶ Γυθείου Παρθένιον. Στὴν ἐγκύκλιον ἀναφέρεται: «Ἡ Σύνοδος προτιθεμένη νὰ διασκεφθῇ περὶ διαρρυθμίσεως τῆς διοικήσεως τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον εὐαγῶν μονῶν περὶ συγκεντρώσεως αὐτῶν, παρακελεύεται πᾶσιν ὑμῖν, ἵνα ὅτι τάχιστα φέρητε εἰς γνώσιν αὐτῆς, τὸ ὅλικόν ποσόν τῶν εἰσοδημάτων ἐκάστης τῶν ὑπὸ τῆ ποιμαντορίας ὑμῶν μονῶν. Τίνα ἢ τίνας αὐτῶν ἡγεῖσθε καταλληλοτέρας καὶ μᾶλλον ἀποκέντρους χωρίων ἢ πόλεων, εἰς ἃς νὰ συγγωνευθῶσιν ἕτεραι μικραὶ καὶ τὴν χωρητικότητα αὐτῶν, ἥτοι ἐκ πόσων δωματίων ἀποτελεῖται ἐκάστη τῶν καταλληλοτέρων.

Ταῦτα παραγγέλλουσα ὑμῖν ἡ Σύνοδος ἀπεκδέχεται ὅσον ἔνεστιν ἀκριβεστέρως περὶ τούτων πληροφορίας».⁷⁶⁰

Στις 9 Νοεμβρίου 1879 ἡ Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιον «Περὶ τῶν ἄνευ κανονικῆς δοκιμασίας καὶ ἀδείας ἐπισκοπικῆς κειρομένων μοναχῶν καὶ τῶν περὶ τούτου κεκανονισμένων». Τὴν ἐγκύκλιον συνυπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος, ὁ Κερκύρας Αντώνιος, ὁ Οἰτύλου Προκόπιος καὶ ὁ Γυθείου Παρθένιος. Ἡ ἐγκύκλιος ἡ ὁποία ἀπεύθунεται πρὸς ἅπαντας τοὺς κατὰ τὸ Βασίλειον Σεβασμ. Ἱεράρχας ἀναφέρει: «Κατὰ σύστασιν τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ ὑπουργείου, λαβοῦσα δὲ καὶ τὸ ἐνδόσιμον τελευταῖον ἐκ τινος καταγγελίας περὶ κουρᾶς μοναχοῦ γενομένης ἀπεναντίας τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τῶν αυτοκρατορικῶν νεαρῶν, τοῦ ἄρθρου ΙΑ' τοῦ Σ' νόμου καὶ τῶν ἐν τῷ ἄρθρῳ ΙΔ' τοῦ κανονισμοῦ περὶ μοναστηρίων Β. Διατάγματος φερομένων διατάξεων ἡ Σύνοδος καθήκον ἔχουσα νὰ τηρῇ ὡσπερ καὶ πάντες ὑμεῖς ἀκριβῶς καὶ ἀπαρεγκλίτως τοὺς θεσμούς τῶν τε ἱερῶ κανόνων καὶ νόμων τῆς Πολιτείας ἐπάναγκες ἡγεῖται νὰ παραγγεῖλῃ ἐντόνως πᾶσιν ὑμῖν ταῦτα.

Α) Ὅσακις ἐκδίδητε τὴν κατὰ ταῦτα ἀπαιτουμένην ἀδειαν κουρᾶς νὰ ἐπιτάσσητε τοῖς ὑπὸ τῆ πνευματικῆς Ποιμαντορίας ὑμῶν εὐλαβεστάτοις Ἡγουμένοις τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον εὐαγῶν Μονῶν, ἵνα μηδεὶς τῶν ὑπ' αὐτούς δοκίμων ἀξιῶνται τοῦ μοναχικοῦ σχήματος ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ ὀφείλοντος εἰς ὑποταγὴν αὐτόν ἀναδέχεσθαι καὶ τῆς παρουσίας αὐτοῦ τούτου τοῦ ἡγουμένου τοῦ τὴν τῆς ψυχικῆς σωτηρίας πρόνοιαν ἐπαγγελομένου καὶ Β) Νὰ γνωρίσητε αὐτοῖς, ὅτι, εἰ τίς ἤθελε φωραθῆ παρα ταῦτα διαπράττων, ἥτοι ἀποκεῖρων τινὰ ἄνευ τῆς παρά τῶν θείων κανόνων ἀπαιτουμένης δοκιμασίας, τῆς ἐγγράφου γνώμης καὶ κρίσεως τοῦ ἀρμοδίου ἐπισκόπου καὶ ἄνευ τῆς παρουσίας τῶν ἐν τῇ ἄνωθι διατάξει μνημονευομένων, τοῦτον μὲν οἱ ἱεροὶ κανόνες καθαιρέσει ὑποβάλλονται, τὸν δὲ ἀκρίτως καὶ ἀδοκιμάστως ἀποκαρέντα εἰς ἕτερον μοναστήριον ἐγκλείεσθαι παρακελύονται καὶ τὸν ἡγούμενον ἐκπτωτον τῆς οἰκείας θέσεως ἐκκηρύσσουσι. Δέν ἀγνοεῖτε δὲ ὅτι αἱ παρά τὰς διατάξεις ταύτας γενόμεναι ἄκριτοι καὶ ἀποκάρσεις, οὐ μόνον τὴν μοναχικὴν εὐταξίαν

⁷⁶⁰ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 695

λυμαίνονται, αλλά και ἄγουσιν εἰς τό ὑπό τοῦ μεγάλου Βασιλείου ὠρισμένον «ὧν ἡ ἀρχή ἀδόκιμος καί τό πᾶν ἀπόβλητον».⁷⁶¹

Στις 5 Μαρτίου 1880 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τήν ἐγκύκλιο «Περί προσευχῆς καί λατρείας κατά τάς Κυριακάς καί λοιπάς ἑορτάς». Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαν τό εὐσεβές χριστιανικόν πλήρωμα τῆς Πρωτευούσης τοῦ Βασιλείου καί συνυπογράφεται ἀπό τον Αθηνῶν Προκόπιο, Μαντινείας καί Κυνουρίας Θεόκλητο, τον Κερκύρας Αντώνιο, του Οιτύλου Προκόπιο καί τον Γυθείου Παρθένιο. Ἡ ἐγκύκλιο ἀναφέρει: «Οἱ κατά τήν Πρωτεύουσαν τοῦ Βασιλείου ἔμποροι καί βιομήχανοι καί λοιπαί πάσης ἐμπορικῆς τάξεως καί ἀπαξάπαντες εὐλογημένοι Χριστιανοί, χάρι εἴη ὑμῖν ἅπασι καί εἰρήνη παρά Θεοῦ Κυρίου Παντοκράτορος.

Γινώσκουσα ἡ Σύνοδος τήν εἰλικρινῆ εὐσέβειαν καί τήν εἰς τά πάτρια ἀνέκαθεν προσήλωσιν ὑμῶν καί τήν Ἑλληνοπρεπῆ τήρησιν τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καί τῶν ἐντολῶν περὶ τῆς τηρήσεως τῆς Κυριακῆς καί τῶν ἐπισήμων ἀγίων ἑορτῶν, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά, ἐλπίζει ὅτι μετὰ τῆς προσηκούσης προσοχῆς καί τῆς πνευματικῆς ὑποταγῆς θέλετε ὑποδεχθῆ τήν παροῦσαν φιλόστοργον παραινεντικήν ἐπιστολήν αὐτῆς, ἣν ἀφορμῆς δοθείσης ἔκρινε δέον ἵν' ἀπευθύνῃ πρὸς ὑμᾶς.

Ὑποκείμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης εἶνε πρᾶγμα πνευματικῶς σκανδαλῶδες, ὅπερ πάντες γινώσκετε σθμβαῖνον οὐ μόνον ἐν τῇ Πρωτευούσῃ τοῦ Βασιλείου, ἀλλά καί εἰς πάσας τάς πόλεις καί κωμοπόλεις τοῦ Βασιλείου ἡμῶν.

Εἶναι δέ τοῦτο τό ἐργάζεσθαι τινὰς ἐξ' ὑμῶν κατά τάς καθιερωμένας ἡμέρας εἰς τήν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, τάς Κυριακάς καί ἐν γένει τάς ἐπισήμους ἀγίας ἑορτάς. Καί ἡ μὲν Σύνοδος ἄγρυπνος φύλαξ τῶν θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας οὕσα καί κατά καθῆκον ὑπὲρ τῆς ἐν ταῖς ἀγίαις ταύταις ἡμέρας προσγινομένης τῷ χριστεπωνύμῳ πληρώματι ψυχικῆς ὠφελείας μεριμνῶσα, ἀπό τῆς συστάσεως αὐτῆς κατέδειξεν ἐγκαίρως ἐν ἐπισήμοις αὐτῆς πρὸς τήν Κυβέρνησιν ἐγγράφοις καί πρὸς τό χριστιανικόν τοῦ Βασιλείου πλήρωμα διά νουθετικῶν αὐτοῖς συγγραμμάτων τήν ἀνάγκην τοῦ τηρεῖν κατά τήν ἐντολήν τοῦ Κυρίου τήν ἀγιότητα τῶν τε Κυριακῶν καί τῶν ἀγίων ἑορτῶν. Ἀλλά καί εἰς τήν φωνήν τῆς Ἐκκλησίας καί εἰς τάς ἀλλεπαλλήλους διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως δέν ἐδόθη ἡ προσήκουσα προσοχή, οὐδέ ἐπῆλθεν ἡ ἐφαρμογή τῶν διατεταγμένων.

Ἐπ' ἐσχάτων ὁμως, τοῦ κακοῦ πληθυνθέντος, τῇ συνεργείᾳ τοῦ ἄρτι ἐνταῦθα συσταθέντος ἐμπορικοῦ καί βιομηχανικοῦ Συλλόγου ἀπεφασίσθη, ἵνα τοῦ λοιποῦ κλείωνται τά καταστήματα κατά τάς Κυριακάς τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἐπρεπε, φαίνεται νά πλεονάσῃ τό κακόν, ἵν' ἐπέλθῃ τό καλόν, ἔπρεπε νά βασιλεύσῃ κατά τόν Ἀπόστολον τό παράπτωμα, ἵνα περισσεύσῃ ἡ χάρις, ἵν' ἐπικρατήσῃ ἡ ἤδη ἐπελθοῦσα χριστιανικὴ τάξις. [...]

Περαίνουσα ἡ Σύνοδος, προτρέπει τοὺς κ. ἐμπόρους καί βιομηχάνους καί ἀπαξάπαντας τοὺς ἐπιτηδευματίας, ὅπως ἔχωνται στερρῶς τοῦ εὐσεβοῦς καί θεαρέστου τούτου ἔργου. Χρηστάς δέ τάς ἐλπίδας ἔχουσα περὶ τῆς προθύμου ὑμῶν ὑπακοῆς εἰς τήν διά τῆς Συνόδου ἐκφερομένην φωνήν τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιστέφει πάντας ὑμᾶς ταῖς μητρικαῖς αὐτῆς εὐλογίαις, ἐπικαλουμένη ἐφ' ἅπαντας τήν χάριν καί τό ἔλεος τοῦ Κυρίου καί Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμήν.».⁷⁶²

Στις 14 Ἀπριλίου 1880 ἡ Ἱεραρχία ἐκδίδει τήν ἐγκύκλιο «Περί ἐξετάσεως ὑποψηφίων ἱερέων», ἡ οποία ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας τοὺς κατά τό Βασίλειον Σεβ. Ἱεράρχας. Τὴν ἐγκύκλιο υπογράφουν ὁ Αθηνῶν Προκόπιος, ὁ Μαντινείας καί Κυνουρίας Θεόκλητος, ὁ Κερκύρας Αντώνιος, ὁ Οιτύλου Προκόπιος καί ὁ Γυθείου Παρθένιος. Στὴν ἐγκύκλιο ἀναφέρεται: «Ἡ Σύνοδος κοινοποιούσα κάτωθι τῆς παρουσίας τήν ἀπό 26 Φεβρουαρίου ἐ.ἔ καί ὑπ' ἀριθ 1543 ἐγκύκλιον διαταγὴν τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ Ὑπουργείου πρὸς

⁷⁶¹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.832

⁷⁶² Σ.Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ.392

τούς κατά Νόμον καί κατ' Ἐπαρχίαν δημοδιδασκάλους περί τῆς ἐν τῇ περιλήψει διαλαμβανομένης ὑποθέσεως παραγγέλλει ὑμῖν, ἵνα, ὁσάκις ἂν πρόκειται περί πληρώσεως κενῆς θέσεως ἐφημερίου, πράττειτε κατά τήν ὑπουργικήν ταύτην ἐγκύκλιον. Ἐπειδή δέ ἐν ὑποψηφίων διακόνων καί ἱερέων δέν γίνεται μετά τῆς δεούσης αὐστηρότητος καί ἀκριβείας, ἡ Σύνοδος ἐντέλλεται ἀπάσαις ταῖς ἐπισκοπικαῖς ἐπιτροπαῖς, ἵνα πρὸς τῷ ἀπαιτουμένῳ πιστοποιητικῷ τῶν γνώσεων τοῦ ὑποψηφίου ἀποστέλλωσι πρὸς τήν Σύνοδον καί αὐτόν τούτον τόν προτεινόμενον ὑποψήφιον πρὸς ἐξέτασιν».

Στο Συνοδικό κείμενο επισυνάπτεται και η εγκύκλιος του υπουργού Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Α.Δ. Αυγερινού. Η υπουργική εγκύκλιος αναφέρει: «Χηρευόντων ἀπό πολλοῦ ἤδη τῶν πλείστων Ἀρχιερατικῶν θρόνων τοῦ Βασιλείου, ὁ ἔλεγχος τῶν ὑποψηφίων ἱερέων δι' ἔλλειψιν ἀνωτέρας ἐπιβλέψεως κατέστη πολλαχοῦ καθ' ἃ πληροφορεῖται τό Ὑπουργεῖον, ἦττον ἀκριβῆς καί αὐστηρός. Πολλοί δέ δι' ἀνηλικιότητα ἢ δι' ἀπαιδευσίαν ἀνίκανοι ἢ καί ἡθῶν τῇ σεμνότητι τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος ἀπαρόντων, τήν χαλάρωσιν ταύτην ἐπωφελοῦμενοι, ἐπιδιώκουσι διά παντοίων μέσων τήν ἀπόκτησίν τοῦ διά τῆς ὑπ' ἀριθ. 7831 τῆς 22 Δεκεμβρίου 1866 ἐγκυκλίου διαταγῆς τοῦ καθ' ἡμᾶς ὑπουργείου κεκανονισμένου ἀποδεικτικοῦ ἐξετάσεων ἵνα ἐφεξῆς στηρίζαντες ἐπ' αὐτῷ τάς περί χειροτονίας ἀξιώσεις αὐτῶν, πολλάκις καί ἐπί τῶν ἐνοριῶν ἐχουσῶν τούς ἱερεῖς τῶν, ἐνοχλοῦσι καί τάς ἐπισκοπικάς ἐπιτροπάς καί αὐτήν τήν ἱεράν Σύνοδον δι' ἀλλεπαλλήλων αἰτήσεων καί ἐνεργειῶν.

Ἐπιθυμοῦντες νά θέσωμεν φραγμόν εἰς πᾶσαν ἐκ τοῦ ἀτόπου ἐνδεχομένην κατάχρησιν ἀπειλοῦσαν, ἂν μή ἀνακοπῇ νά παρειαξῆ εἰς τήν τάξιν τοῦ ἱεροῦ κλήρου ἀνθρώπου, δι' ἀπαιδευσίαν ἀνίκανους πρὸς τήν ὑψηλὴν αὐτῶν λειτουργίαν ἐπί μεγίστη βλάβη τῶν πνευματικῶν τῆς Ἐκκλησίας συμφερόντων, ἐντελλόμεθα ὑμῖν, ὅπως τοῦ λοιποῦ ἀπόσχητε ἀπό πάσης ἐξετάσεως ὑποψηφίου πρεσβυτέρου, ἂν μή λάβητε ἐγγραφον πρὸς τοῦτο παραγγελίαν τῆς ἐν τῇ καθ' ὑμᾶς ἐπαρχία ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἱερόν ἐχούσης καθῆκον νά φροντίσῃ περί πληρώσεώς κενωθείσης τυχόν θέσεως ἐφημερίου.»⁷⁶³

Στις 24 Μαρτίου 1880 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο Περὶ συνδρομῆς χρημάτων εἰς τὴν συσταθεῖσαν Ἐταιρίαν τῶν φυλακῶν, ἡ οποία ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας τούς κατά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ υπογράφεται ἀπὸ τὸν Ἀθηνῶν Προκόπιο, τὸν Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητο, τὸν Οἰτύλου Προκόπιο καὶ τὸν Γυθείου Παρθένιο. Ἡ ἐγκύκλιο ἀναφέρει: « Κατὰ τό παράδειγμα τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου συνεστάθη ἀρτίως ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῆς ἀμέσῃ προστασίᾳ τῆς Α.Μ τοῦ Βασιλέως ἀνώνυμος φιλανθρωπικὴ Ἐταιρία ἐξ ἀνδρῶν τῶν τὰ πρῶτα ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς κοινωρία φερομένων, προσωνομουμένη «Ἐταιρία τῶν φυλακῶν».

Σκοπὸς τῆς Ἐταιρίας εἶναι ἐνθεν μὲν ἢ διὰ συλλογῆς χρημάτων ἀνέγερσις ἐν τῷ Βασιλείῳ δημοσίῳ ποινικῶν καί ἐξεταστικῶν φυλακῶν, ἐνθεν δέ ἢ μελέτη τοῦ πρὸς βελτίωσιν τῶν φυλακῶν ζητήματος.[...]

Ἐπὶ τούτοις δέ περαίνουσα, ἡ Σύνοδος παραγγέλλει πᾶσιν ὑμῖν, ἵνα τάς συλλεθησομένας συνδρομάς τῶν ἐπιθυμούντων νά ἐγγραφῶσιν ἑταῖροι εἰς τὴν φιλόανθρωπον ταύτην Ἐταιρίαν, ἢ τῶν ἀπαξ μόνον θελησάντων νά καταβάλλωσιν οἰανδήποτε ὑπὲρ αὐτῆς συνδρομὴν παραδίδετε εἰς τούς Ταμίας τῶν ἐπαρχιῶν ἐντελλομένους ἤδη δι' ὑπουργικῆς ἐγκυκλίου νά δέχωνται καί ἀποστέλλωσιν αὐτάς εἰς τό συμβούλιον τῆς ἑταιρίας.»⁷⁶⁴

Στις 21 Δεκεμβρίου 1880 ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Ν. Παπαμιχαλόπουλος ἀποστέλλει ἐγγραφο πρὸς τούς Νομάρχας τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο κοινοποιεῖται καὶ πρὸς τὴν Ἱεραρχία. Το ἐγγραφο ἔφερε τὸν τίτλο «Περὶ ὑπαγωγῆς τῶν Μοναχῶν εἰς τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 35 τοῦ νόμου περὶ στρατολογίας» καὶ ἀνέφερε: «Οἱ Μοναχοὶ δέν ὑπάγονται

⁷⁶³ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.544

⁷⁶⁴ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.430-431

μέν εις τήν ἱεραρχίαν τῶν λειτουργῶν τῆς ἐπικρατοῦσης Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ὁρησκείας περί ὧν λαμβάνει τό ἄρθρον 35 τοῦ περί στρατολογίας νόμου, καθ' ὃ ἀπαλλάσσονται οὗτοι τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρέωσης, ἀλλ' οὐχ ἤττον ἀνήκουσι, κατά τούς ἱερούς κανόνας καί τό περί κανονισμοῦ τῶν διατηρουμένων Ἱερῶν Μονῶν Β. Διάταγμα τῆς 28 Ἰουλίου 1858, εἰς τήν τάξιν τῶν κληρικῶν καί φέρουσι τό σεμνόν τούτων σχῆμα ἀποσχόντες τῶν ἐγκοσμίων καί τόν ἀπχωρητικόν βίον ἐν ἱερῷ σκηνώματι διαρκῶς διανύοντες, οὐδέ δυνάμενοι κατά τούς ἐκκλησιαστικούς κανόνας, ν' ἀποσκιρτήσωσιν αὐτοῦ, ἄτε, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, συλλαμβανόμενοι καί ἐντός μοναστηρίου ἐγκλειόμενοι ἀποφάσει τῆς ἀρμοδίας Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς. [...] καί πρό τοῦ περί ἐπιστρατεύσεως Β. Διατάγματος τῆς 8 Ἰουλίου, ὅσον ἀφορᾷ τούς ἐπιτρόπους γενομένων ἀποκάρσεων, ἐντελλόμεθα ὑμῖν Κύριε Νομάρχα, ἵνα κατά ταῦτα ρυθμίζετε τάς ἐπί τοῦ εἰρημένου κειμένου ἐνεργείας σας.»⁷⁶⁵

Στις 28 Φεβρουαρίου 1881 κοινοποιεῖται στην Ἱερά Σύνοδο βασιλικό διάταγμα, το οποίο επικτρώνει τον νόμο ΠΠΕ' «Περί πληρωμῆς χρεῶν τῶν ἱερατικῶν σχολείων καί εἰσπράξεως τῶν εἰς αὐτά καθυστερούντων», ο οποίος υπογράφηκε ἀπό τον υπουργό των Ἐκκλησιαστικῶν Ν. Παπαμιχαλόπουλο. Το βασιλικό διάταγμα αναφέρει: «Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετά τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσαμεν καί διατάσσομεν.

Ἄρθρον 1^{ov}. Ἐπιτρέπεται εἰς τήν ἐπί τοῦ ταμείου ἱερατικῶν σχολείων ἐπιτροπήν νά λάβῃ κατά την παράγραφον γ' τοῦ 7^{ov} ἄρθρου τοῦ ΓΞΖ' νόμου τῆς 27 Δεκεμβρίου 1856 καταθειμένων ἐν τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ ἐκ δωρεῶν ὑπέρ αὐτῶν τῶν σχολείων ποσό τῶν δραχμῶν 40.000, ἵνα δι' αὐτοῦ πληρώσῃ τά μέχρι τοῦδε ἐκ μισθῶν καί ἐνοικίων χρέη αὐτῶν, ἐπί τῷ ὄρω τῆς βαθμηδόν ἀποδόσεως αὐτῶν ἐκ τῶν μετά ταῦτα εἰσοδημάτων τῶν αὐτῶν σχολείων.

Ἄρθρον 2^{ov}. Αἱ διατάξεις τῶν νόμων περί εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων ἐφαρμόζονται καί ὡς πρός τήν εἰσπραξίν τῶν καθυστερούντων εἰς τό ταμεῖον τῶν ἱερατικῶν σχολείων, ἡ δέ κατά τό ἄρθρον 8 τοῦ ΙΕΖ' νόμου τοῦ 1856 τεταγμένη ἐπιτροπή προκαλεῖ δι' αἰτιῆσός της τήν διά τοῦ ἀρμοδίου ταμείου, ἐνέργειαν κατά τούς περί εἰσπράξεων τῶν δημοσίων ἐσόδων νόμους. Ὁ παρών νόμος, ψηφισθεῖς παρά τῆς Βουλῆς καί παρ' ἡμῶν σήμερον κυρωθεῖς, θέλει δημοσιευθῆν διά τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως καί ἐκτελεσθῆν ὡς νόμος τοῦ Κράτους.»⁷⁶⁶

Στις 27 Ἀπριλίου 1881 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει την ἐγκύκλιο «Περί γνωστοποιήσεως εἰς τάς ἀρμοδίους Ἐκκλησιαστικάς ἀρχάς τῶν ἀποδιδρασκόντων κληρικῶν ὑπό προσωπικῶν περιορισμῶν διατελούντων». Την ἐγκύκλιο συνυπογράφουν ο Αθηνῶν Προκόπιος, ο Λευκάδος Γρηγόριος, ο Κερκύρας Αντώνιος, ο Καρυστίας Μακάριος καί ο Ἰθάκης Γαβριήλ. Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρός ἅπαντας τούς κατά τό Βασίλειον Σεβ. Ἱεράρχας καί ἀναφέρει: « Δραξαμένη ἡ Σύνοδος τό ἐνδόξιμον ἐκ τινός ἐγγράφου τοῦ Σεβ. Ἐπισκόπου Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας περί ἀποδράσεως κληρικοῦ ὑπό προσωπικῶν περιορισμῶν διατελοῦντος ἐντέλλεται πᾶσιν ὑμῖν, ἵνα ἐπιτάξῃτε ἐντόνως τοῖς ὑφ' ὑμῖν ὑπαγομένοις μοναστηριακοῖς συμβουλοῖς, ὅπως ἐπ' οὐδενί λόγῳ ἐπιτρέπωσι τοῦ λοιποῦ τοῖς ἐν ταῖς μοναῖς, ὧν προΐστανται, διατελοῦσιν ὑπό προσωπικόν περιορισμόν κληρικοῖς νά ὑποστέφωσι, πρὶν ἢ ἐκτίσωσι τήν εἰς αὐτούς καί ἐπιβεβλημένην ποινήν, οἱ μὲν μοναχοὶ εἰς τάς οἰκείας μονάς, οἱ δέ ἐγγαμοὶ κληρικοὶ εἰς τάς οἰκογενείας αὐτῶν.

Ἐν ἐνδεχομένη δέ περιπτώσει ἀποδράσεις τούτων ὀφείλουσι τά μοναστηριακά συμβούλια νά γνωρίζωσι τοῦτο πάραυτα ταῖς προΐσταμέναις αὐτῶν Ἐκκλησιαστικαῖς ἀρχαῖς πρός σύλληψιν τούτων ὑπό τῆς Διοικητικῆς ἀρχῆς καί ἀπαγωγὴν εἰς τάς μονάς τοῦ περιορισμοῦ αὐτῶν.»⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 832-833

⁷⁶⁶ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 926

⁷⁶⁷ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 855-856

Οι εγκύκλιοι αυτές συνιστούν ορισμένες από τις σπουδαιότερες αποφάσεις τής Ιεράς Συνόδου κατά την περίοδο την οποία ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης διετέλεσε δεύτερος Γραμματέας της. Πίσω από τα κείμενα αυτά καθίσταται σαφές, ότι υφίστανται μία σειρά διαβουλεύσεων ανάμεσα τόσο στους εκκλησιαστικούς όσο και τους πολιτικούς παράγοντες τής χώρας. Η επιτυχημένη σταδιοδρομία τού Παναρέτου στους κόλπους τής διοικούσας Εκκλησίας σε συνδυασμό με την ακαδημαϊκή του εξέλιξη αποτέλεσαν τους ουσιαστικούς παράγοντες, οι οποίοι τον οδήγησαν στον αρχιεπισκοπικό θώκο τής Μεσσηνίας τον Φεβρουάριο του 1882.

Ο Πανάρετος κατά τη πενταετή θητεία του στην Ιερά Σύνοδο, ως δεύτερος Γραμματέας, είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με καταστάσεις, οι οποίες αναμφισβήτητα επηρέασαν καταλυτικά τόσο τις ποιμαντικές όσο και τις διοικητικές του ικανότητες. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με το νεαρό της ηλικίας του τον κατέστησαν ένα φέρελπι κληρικό, ο οποίος στο μέλλον θα καλείτο, αργά ή γρήγορα, να διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στα εκκλησιαστικά δρώμενα του ελληνικού βασιλείου.

5.β. Ο Πανάρετος Υφηγητής της Θεολογικής Σχολής τού Εθνικού Πανεπιστημίου

Μετά την επάνοδό του στο ελληνικό βασίλειο το 1875 ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης επιχειρεί να διεκδικήσει τη θέση του υφηγητή της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στις 4 Νοεμβρίου 1875, λοιπόν, συγκαλείται η συνέλευση της Θεολογικής σχολής στα πρακτικά της οποίας αναφέρεται: «Σήμερον τῆ τετάρτη Νοεμβρίου μηνός τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ πέμπτου ἔτους ἡμέρα Τρίτη ὥρα 3μ.μ συνήλθον εἰς τό Πρυτανεῖον προσκλήσει τοῦ Κυρίου Κοσμήτορος οἱ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς κύριοι Ν. Καλογεράς ἀρχιμανδρίτης, Ν. Κοντογόνης, Ν. Δαμαλάς, Π. Παυλίδης.

Ἐν πρώτοις προέβη ἡ Σχολή εἰς τήν εἰς ὑφηγητήν ἀναγόρευσιν τοῦ ὑποψηφίου τῆς Θεολογίας Δαμιανοῦ Π. Θεοφιλόπουλου ἐξ Ἀκράτας τῆς Αἰγιαλείας.

Κατόπιν ἀνηγγώσθησαν τά πρακτικά τῆς παραλαβούσης συνεδριάσεως καί ἐνεκρίθησαν.

Ἀκολουθῶς ὁ κύριος κοσμήτωρ εἶπεν ὅτι ὁ Κύριος Πανάρετος Κωνσταντινίδης ἐξ Ἀθηνῶν διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἐρλαγκίας δι' ἀναφορᾶς του πρὸς τήν κοσμητεία ἠτήσατο ἵνα διδάξῃ ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ ὡς ὑφηγητής τό μάθημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιολογίας οὗτος εἶπεν σπουδάσας ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ τήν Θεολογίαν καί φιλολογικά μαθήματα ἐπί πενταετίαν καί λαβῶν ἀποφοιτήριον μετέβη εἰς Γερμανίαν ἐνθα ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Λειψίας καί Ἐρλάνγκης ἐπί τετραετίαν ἠκροάσατο ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἀποδείξεων του γενικῶν μαθημάτων ὄντων οἷον φιλοσοφικῶν καί ἄλλων γενικῶν πάνυ δέ ὀλίγων θεολογικῶν μαθημάτων συνυπέβαλε δέ οὗτος μετὰ τῆς αἰτήσεως του καί διατριβήν πραγματευομένην περί τοῦ πολιτεύματος τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διατριβή ἦν προσήγαγεν εἶπεν ὁ εἰρημένος Κωνσταντινίδης εἶναι πάντῃ ἀναξία πρὸς τήν θέσιν τοῦ ὑφηγητοῦ καί ἐν κατ' ἐμέ τήν διατριβήν του αὐτήν θεωρῶ ἀπεριπτέαν διότι γέμει παραπτωμάτων καί ὡς πρὸς τήν γλῶσσαν καί ὡς πρὸς τὰς ἐννοίας, πιστεύω δέ ὅτι μετ' ἐμοῦ θα συμφωνήσωσιν περί τούτου καί οἱ λοιποὶ συνάδελφοι, φρονῶ δέ καλόν εἶπεν νά παρατηρήσωμεν τῷ Κυρίῳ Κωνσταντινίδῃ ἵνα ἀποστῆ τῆς προθέσεως ταύτης τοῦ νά διδάξῃ ὡς Ὑφηγητής.

Ὁ δέ καθηγητής κύριος Ν. Καλογεράς ἀντιπαρατήρησεν φρονῶ ὅτι δέν εἶναι καλόν ὅτω ἀποστόμως νά ἀπορῦψωμεν τήν περί ὑφηγεσίας αἴτησιν τοῦ διαληφθέντος Κωνσταντινίδου, ἡ Ἐκκλησία μας εἶπεν ὡς γνωστόν ὅτι οὐ εὐμαρεῖ λογίων κληρικῶν ἀνθρώπων διό λέγω, ὅτι δέν πρέπει νά ἀποθαρρύνωμεν τόν κύριον Κωνσταντινίδην, διότι τό κατ' ἐμέ δέν βλέπω καί τόσον πολύ ἐπιλήψιμον τήν διατριβήν του.

Ἐνταῦθα συζητήσεως τινός ἔτι γενομένης ἐπί τοῦ θέματος αὐτοῦ ἡ Σχολή ἀπεφάνθη νά ρηθῆ τῷ κυρίῳ Παναρέτῳ Κωνσταντινίδῃ, ὅτι πρέπει διά νέων μελετῶν νά καταστήσῃ ἑαυτόν ἀξιόν ἐν τῷ μέλλοντι ἕαν θέλῃ νά ζητήσῃ τήν ἄδειαν τῆς ὑφηγεσίας.

Εἶτα ὁ κύριος Κοσμήτωρ εἶπεν ὅτι ἡ Πρυτανεία δι' ἐγγράφων της ἀνεκοίνωσεν αὐτῷ τό ἀπό 9 λήξαντος μηνός Βασιλικόν διάταγμα δι' οὗ ὀρίζονταν ἵνα [...].

Ἡ δέ Σχολή παμνηφεῖ παρεδέχθη τήν πρότασιν ταύτην τοῦ καθηγητοῦ κυρίου Ν. Καλογερά καί ἀνέθηκε τῷ Κυρίῳ Κοσμήτορι νά ἐπιστήσῃ τήν ὑπόμνησιν αὐτήν.

Ἡ Συνεδρίασις διελύθη περί τήν 4^η ὥραν μ.μ». ⁷⁶⁸Τα πρακτικά της εν λόγω συνεδρίασης υπογράφουν ο Κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής Α. Διομήδης Κυριακός και οι καθηγητές Ν. Καλογεράς, Ν. Δαμαλάς και ο Παν. Παυλίδης.

Μετά από την πρώτη αυτή αποτυχημένη απόπειρα του Παναρέτου να αναδειχθεί στη θέση του Υφηγητή της Θεολογικής Σχολής και παρά τα επικριτικά σχόλια του καθηγητή Α. Διομήδη Κυριακού για το επιστημονικό του έργο, ο Πανάρετος επανέρχεται, ύστερα σχεδόν από δύο χρόνια, με σκοπό να σταδιοδρομήσει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Έγγραφο της πρυτανείας του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 17 Σεπτεμβρίου 1877 αναφέρει:

⁷⁶⁸Πρακτικά Συνεδρίασης Θεολογικής Σχολής τού Παν/μίου Αθηνων 4-11-1875, σ.47-49

« Σήμερον τῆ δεκάτῃ ἐβδόμῃ τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἐβδομηκοστοῦ ἐβδόμου ἔτους ἡμέρα Σαββάτῳ ὥρα 3 μ.μ. συνήλθον εἰς τό Πρυτανεῖον, προσκλήσει τοῦ Κοσμήτορος κυρίου Ζήκου Ῥώση, οἱ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Καθηγηταί κύριοι Κ. Κοντογόνης, Ν. Δαμαλᾶς, Α. Διομήδης Κυριακός, Π. Παυλίδης, πλὴν τοῦ καθηγητοῦ κυρίου Ν. Καλογερά ἀρχιμανδρίτου μὴ παρευρεθέντος. Ἐν πρώτοις ἀνεγνώσθησαν τὰ πρακτικά τῆς προλαβούσης συνεδριάσεως καὶ ἐνεκρίθησαν. Ἀκολούθως ὁ κύριος Κοσμήτωρ ἀνήνεγκεν ὅτι μοί ἐσόθησαν δύο αἰτήσεις περὶ ὑφηγεσίας καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἡ αἴτησις τοῦ ἀρχιμανδρίτου Παναρέτου Κωνσταντινίδου, δι' ἧς ζητεῖ νά διδάξῃ τό μάθημα τῆς Πατρολογίας, προσάγων δέ καὶ τὴν ἀπαιτουμένην πραγματείαν περὶ θέματος ἀναγομένου εἰς τό μάθημα ὅπερ προτίθεται νά διδάξῃ, ἐπιγράφεται δέ αὕτη « βίος καὶ συγγράμματα Διονυσίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας» ὁ κύριος Κωνσταντινίδης εἶπεν καὶ ἄλλοτε ὡς γνωστόν πρό διετίας εἶχε ζητήσει νά γείνῃ ὑφηγητής, ἀλλ' ἡ τότε προσαχθεῖσα διατριβή του δέν ἐγένετο δεκτὴν ἔνεκα τῶν ἐλλείψεων ἃς περιεῖχεν ἐντεῦθεν καὶ ἀνεγνώσθησαν τὰ σχετικὰ πρακτικά πρὸς τὴν πρώτην αἴτησιν περὶ ὑφηγεσίας τοῦ Κυρίου Κωνσταντινίδου τῆς 4^{ης} Φεβρουαρίου 1875. Ἡ Σχολὴ σκεφθεῖσα ἐπὶ τῆς αἰτήσεως τοῦ Κυρίου Κωνσταντινίδου παρεδέχθη αὐτὴν καὶ ἀπεφάσισε νά περιέλθῃ ἡ προσαχθεῖσα διατριβή του εἰς τὰ μέλη τῆς Σχολῆς ὅπως ἴδωσι αὐτὴν, ἀνετέθη δέ τῷ καθηγητῇ κυρίῳ Α. Διομήδῃ Κυριακῷ ὅπως ποιήσῃ τὴν εἰσηγήσιν περὶ τῆς διατριβῆς αὐτοῦ ἐν συνεδρίασιν τῆς Σχολῆς». Στις 27 Ὀκτωβρίου 1877 συγκαλεῖται συνεδρίαση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς στα πρακτικά τῆς οὗσας αναφέρεται: «Σήμερον τῆ εἰκοστῆ ἐβδόμῃ τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἐβδομηκοστοῦ ἐβδόμου ἔτους ἡμέρα Πέμπτη ὥρα 2 ½ μ.μ. συνήλθον εἰς τό Πρυτανεῖον, προσκλήσει τοῦ κυρίου Κοσμήτορος οἱ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καθηγηταί κύριοι Ν. Καλογεράς Ἀρχιμανδρίτης, Ν. Δαμαλᾶς, Α. Διομήδης Κυριακός, Π. Παυλίδης πλὴν τοῦ καθηγητοῦ κυρίου Κ. Κοντογόνου κωλυομένου.

Ἐν πρώτοις ὁ κύριος Κοσμήτωρ εἶπεν ὅτι πρό πάσης ἄλλης ἐργασίας πρέπει νά ἀναγνωσθῶσι τὰ ἐν σχεδίῳ γεγραμμένα πρακτικά τῆς Σχολῆς τῶν συνεδριάσεων τῆς 28 Σεπτεμβρίου, τῆς 14 καὶ 20 Ὀκτωβρίου ἐ.ἔ ὅπως μονογραφηθῶσιν αὐτὰ καὶ ἀκολουθῶς ἀντιγραφῶσιν ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν πρακτικῶν τῆς Σχολῆς [...] ὅπως καταχωρισθῶσι καὶ αὐταὶ ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς 20 Ὀκτωβρίου κατόπιν τῶν μνημονευθέντων ἐγγράφων τῆς μειονοψηφίας.

Μετά τὴν ἀνάγνωσιν τῶν εἰρημένων πρακτικῶν ὁ κύριος Κοσμήτωρ εἶπεν ὅτι νῦν δέον νά ἀναγνωσθῶσιν καὶ αἱ παρατηρήσεις τῆς πλειονοψηφίας τῆς Σχολῆς καὶ νά φέρεται ἐπὶ αὐτῶν ἡ μειονοψηφία τὰς παρατηρήσεις αὐτῆς, οἱ δὲ καθηγηταί κύριοι Ν. Δαμαλᾶς καὶ Π. Παυλίδης ἀπεφάνθησαν ὅτι θεωροῦσι τοῦτο περιττόν, [...] νά καταχωρισθῇ ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς 20 Ὀκτωβρίου καὶ ἐπετρέπη ἵνα καταχωρισθῇ ἐν αὐτοῖς.

Μετά ταῦτα ὁ κύριος Κοσμήτωρ εἶπεν ὅτι νῦν πρέπει νά μονογραφηθῶσιν τὰ ἀναγνωσθέντα πρακτικά καὶ αἱ παρατηρήσεις τῆς πλειονοψηφίας, ὅπερ καὶ ἐμονογραφώθησαν [...].

Μετά ταῦτα ὁ κύριος Κοσμήτωρ εἶπεν ὅτι κατὰ τὰ δεδομένα τῆ Σχολῆς τῶν τῆ συνεδριάσει τῆς 20 τοῦ λήγοντος μηνός προσεκλήθη δι' ἐγγραφον τῆς Κοσμητείας ὁ ὑποψήφιος τῆς ὑφηγεσίας κύριος Πανάρετος Κωνσταντινίδης νά ἐμφανισθῇ σήμερον ἐνώπιον τῆς Σχολῆς καὶ ὑποστῇ τὴν νενομισμένην προφορικὴν δοκιμασίαν ἀπεστάλη δέ εἶπεν τῷ εἰρημένῳ ὑποψηφίῳ παρά τῆς κοσμητείας κατὰ τὰ κεκανονισμένα 24 ὥρας πρὸς τῆς εἰς Σχολὴν ἐμφανίσεως τοῦ τό ὑπ' αὐτῆς ὀρισθέν θέμα ἔχον ὡς ἐξῆς «Περὶ τοῦ βίου τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ».

Μετά ταῦτα προσεκλήθη εἰς τό δωμάτιον τῆς συνεδριάσεως ὁ μνησθεὶς κύριος Πανάρετος Κωνσταντινίδης, ὅστις ἐφ' ἱκανὴν ὥραν λίαν ἐπιτυχῶς ἀνέπτυξε τό δοθέν αὐτῷ θέμα. Μετά δέ τὴνδοκιμασίαν ἀποχωρήσαντος τοῦ ὑποψηφίου κυρίου Κωνσταντινίδου ἡ Σχολὴ ἔχουσα ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ, ἀπὸ δόγματος ὁμοθύμως παρεδέξατο αὐτόν ὡς ὑφηγητὴν τοῦ μαθήματος τῆς Πατρολογίας καὶ ἀνέθηκε τῷ κυρίῳ Κοσμήτορα ἵνα διὰ τῆς

Πρυτανείας προκαλέση παρά τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας τόν διορισμόν αὐτοῦ ὡς ὑφηγητήν τοῦ μαθήματος αὐτοῦ.

Εἶτα προσεκλήθη εἰς τό δωμάτιον τῆς συνεδριάσεως ὁ Κύριος Κωνσταντινίδης εἰς ὃν ὁ κύριος Κοσμήτωρ ἀνήγγειλε τήν ἀπόφασιν τῆς Σχολῆς καί συνεχάρη αὐτῷ. Ἡ Συνεδρίασις διελύθη περί τήν 4^{ην} ὥραν μ.μ». ⁷⁶⁹Τα πρακτικά της συνεδρίασης υπογράφουν ο Κοσμήτωρας της Θεολογικῆς Σχολῆς Ζήκος Ρώσης και οι καθηγητές Ν.Μ. Δαμαλάς, Παν. Παυλίδης, Νικηφόρος Καλογεράς και Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός.

Ἔτσι, λοιπόν, ο Πανάρετος Κωνσταντινίδης ανακηρύσσεται υφηγητής του μαθήματος της Πατρολογίας στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου στος 27 Οκτωβρίου 1877. Ο Κωνσταντινίδης θα διδάξει στη Θεολογική Σχολή μέχρι το Φεβρουάριο του 1882, ὁπότε και θα χειροτονηθεῖ ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας.

Στις 11 Ἰανουαρίου 1880 ο Ὑφηγητής της Παρολογίας, Πανάρετος Κωνσταντινίδης ὀρίζεται ἀπό τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου ὡς ομιλητής στην εορτή των Τριῶν Ἱεραρχῶν. Συγκεκριμένα τα πρακτικά τῆς Συγκλήτου ἀναφέρουν: «Συνεδρίασις ἸΓ' τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου διά τό ἔτος 1879-1880. Σήμερον τῆ 11^η Ἰανουαρίου 1880 ἡμέρα Σαββάτῳ, συνελθόντων εἰς τό πρυτανεῖον προσκλήσει τοῦ Πρυτάνεως τῶν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου μελῶν, πλὴν τῶν κυρίων Πέτρου Παπαρρηγοπούλου καί Κωνσταντίνου Ν. Κωστή κωλυομένων ἔνεκα ἀσθενείας παρόντος δέ τοῦ γραμματέως ἠρξάτο ἡ συνεδρίασις περί ὥραν 3^η μ.μ.

[...] Μετά τήν ἀναγνώρησιν ὄλων τῶν φοιτητῶν τῶν τε ἐξετασθέντων καί μη, παρετηρήθη, ὅτι ἀφηρέθησαν διάφορα ἀντικείμενα ἐκ τῆς αἰθούσης οἷον διάφοραι φωτογραφία, εἰκόνες διαφόρων μερῶν τῆς πόλεως τῶν Παρισίων, μία ἀργυρᾶ δακτυλήθρα, ἓν μικρόν ἀνθοδοχεῖον καί μικρόν τεμάχιον σάπωνος ἐξ' αὐτοῦ τοῦ νιπτῆρος τοῦ καθηγητοῦ. Τινά τῶν ἀντικειμένων τούτων ἐπεστράφησαν ἤδη ἀπό τινος ἐκ τῶν μνησθέντων φοιτητῶν.

Ἀφηγηθεῖς ταῦτα προσέθεσε ὁ Κοσμῆτορος, ὅτι δέον ἵνα τιμωρηθῶσιν αὐστηρῶς οἱ ταῦτα διαπράξαντες οὐχί διά τήν ἀξίαν τῶν ἀφαιρεθέντων ἀλλά διά τήν προφανήν ἔλλειψιν σεβασμοῦ τῶν φοιτητῶν πρὸς τόν καθηγητήν διότι ἄλλως ἡ ἠθική ἀδιαφορία συνεπάγεται διά τοῦ χρόνου τήν ἐσχάτην ἐκλυσι τῶν ἠθῶν.

Ἡ σύγκλητος ἀναγνώρισσα τό ὄρθον τῶν παραστάσεων καί τῆς αἰτήσεως τοῦ Κοσμητοροῦ ἀνέθετο τῷ κοσμήτορι τῆς ἱατρικῆς σχολῆς Κυρίῳ Χατζημιχάλη ἵνα ἐνεργήσῃ ἀνακρίσεως πρὸς ἐξέυρεσιν τῶν ἐνόχων ἐκ τῶν ἐξετασθέντων φοιτητῶν [...].

Μετά ταῦτα ὑπεβλήθη ἡ ἀπό 28 Δεκεμβρίου ἀναφορά τοῦ Κοσμητοροῦ τῆς Θεολογικῆς δι' ἧς αἰτεῖται ὅπως ἐγκριθῶσιν ὑπό τῆς συγκλήτου οἱ ὑπό τῆς σχολῆς ταύτης ἐκλεχθέντες ὑπότροφοι Χρῦσανθος Ἀντωνιάδης καί Κωνσταντίνος Πρίφτης. [...].

Ἡ Σύγκλητος ἀπεφάσισεν ἵνα ἐγγραφῶσιν οὔτοι διά τήν δευτέρας ἐξαμνησίαν τοῦ τρέχοντος ἔτους.

Τέλος ἀνέθε ἡ Σύγκλητος τῷ πρυτάνει, ἵνα εἰδοποιήσῃ τόν Πανάρετον Κωνσταντινίδην- ὑφηγητήν τῆς Θεολογίας, ὅπως οὗτος ἐκφωνήσῃ λόγον κατά τήν εορτήν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐπὶ τῷ μνημοσύνῳ τῶν εὐεργετῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ συνεδρίασις διελύθη περί ὥραν 3^{ην} μ.μ». ⁷⁷⁰

Στις 30 Ἰανουαρίου 1880 ἀνήμερα της εορτῆς των αγίων Τριῶν μεγάλων οἰκουμενικῶν διδασκάλων και Ἱεραρχῶν το Εθνικό Πανεπιστήμιο σύμφωνα με παλαιότερο ψήφισμα της Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου τέλεσε στο Μητροπολιτικό ναό των Ἀθηνῶν το ετήσιο μνημόσυνο « ὑπέρ ἀναπαύσεως τῶν κεκοιμημένων ἰδρυτῶν, εὐεργετῶν, καθηγητῶν καί συνδρομητῶν αὐτοῦ». ⁷⁷¹Τῆς Θείας Λειτουργίας προεξήχε ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν και Πρόεδρος της Ἱεράς Συνόδου τῆς Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Προκόπιος.

⁷⁶⁹ Πρακτικά Συνεδρίασης Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν 27-10-1877, σ.73-73

⁷⁷⁰ Πρακτικά Συνεδρίασης τῆς Συγκλήτου τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν 11-1-1880, σ.189-191

⁷⁷¹ Π.Κωνσταντινίδης, Λόγος κατ' ἐντολήν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, Ἀθήνα 1880, σ.3

Παρόντες στο Μητροπολιτικό ναό ήταν ο υπουργός των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, ο Πρόεδρος της Βουλής, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου και τακτικός καθηγητής τής Ιατρικής, Θ. Αρεταίος, τα μέλη τής Ακαδημαϊκής Συγκλήτου, καθηγητές και φοιτητές τού Εθνικού Πανεπιστημίου, ο Διευθυντής τής Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής, ιεροσπουδαστές και πλήθος ευσεβών πιστών.

Κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας όσο και κατά την ιερά ακολουθία τού μνημοσύνου μνημονεύθηκαν τα ονόματα των καθηγητών του Πανεπιστημίου: Μισαήλ Αποστολίδη (Μητροπολίτου Αθηνών), Αλεξάνδρου Λυκούργου (Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου), Θεοκλήτου Φαρμακίδη (ιερέως), Πέτρου Στρούμπου, Κυριάκου Δαμνάδου, Νικολάου Πετσάλη, Αναστασίου Λευκίου, Κωνσταντίνου Σχινά, Γεωργίου Γενναδίου, Ιωάννου Βενθύλου, Δαμιανού Λιβερόπουλου (ιερέως), Διονυσίου Κλεόπα (ιερέως), Παναγιώτου Ρομπότου (πρωτοπρεσβυτέρου), Νεοφύτου Βάμβα (διακόνου), Δημητρίου Μαυροκορδάτου, Αλεξάνδρου Βενιζέλου, Δημητρίου Μαυροφρύδου, Χριστοφόρου Φιλήτα, Ιωάννου Ολυμπίου, Διομήδους Κυριακού, Κωνσταντίνου Ασωπίου, Γεωργίου Βούρη, Γεωργίου Μαυροκορδάτου, Θεοδώρου Μανούσου, Σπυρίδωνος Πήλικα, Νικολάου Κωστή, Περικλέους Αργυροπούλου, Μιχαήλ Ποτλή, Ιωάννου Νικολαΐδου Λεβαδέως, Ιωάννου Παπαδάκη, Κωνσταντίνου Πορφυροπούλου, Κωνσταντίνου Κοντογόνου, Εμμανουήλ Κοκκίνου. Των επιτρόπων της Οικοδομής τού Πανεπιστημίου: Γεωργίου Κουντουριώτου, Ανδρέου Ζαΐμη, Θεοδώρου Κολοκοτρώνου, Θεοδώρου Ράλλη. Των αρχιερέων: Νεοφύτου Ιεραπόλεως, Γερασίμου Ύδρας, Νεοφύτου Ευβοίας, Κυρίλλου Αργολίδος, Αβραμίου Θηβών και Λεβαδειάς, Παΐσιου Βιδύνης, Θεοφάνους Μαντινείας, Ανθίμου Σελευκείας, Κωνσταντίνου Σιρμίου, Προκοπίου Οιτύλου, Κυρίλλου Πατρών και Ηλείας, Νεοφύτου Ύδρας και Σπετσών. Των ιερομονάχων: Ανανίου Βατοπαιδινού, Δαμασκηνού Κοκκίνου, Παρθενίου Πετράκη, Νεοφύτου, Ιεροθέου, Κοσμά Λιβεροπούλου, Αγαθαγγέλου Δοντοπούλου, Κωνσταντίνου (οικονόμου-πρεσβυτέρου) και των ευεργετών του Πανεπιστημίου: Βασιλείου Μιχαηλίδου (διακόνου), Μιλόσχη Οβρένοβιτς (ηγεμόνος της Σερβίας), Δημητρίου Γαλανού, Δημητρίου Πλατυγένους, Κωνσταντίνου Ιωνίδου, Νικολάου Μακρή, Χριστοδούλου Ευθυμίου, Μιχαήλ Τοσίτσα, Ιωάννου Δαναστάση, Νικολάου Στουρνάρη, Νικολάου Ζωσιμά, Γεωργίου Ριζάρη, Αλεξάνδρου Σούτσου, Χρυσάνθου Αβραμίου, Γεωργίου Τσιτσίνια, Στεφάνου Τσιτσίνια, Σπυρίδωνος Μαύρου, Αγγέλου Γιαννικέση, Ευσταθίου Καρυάδου, Ιωάννου Κατριμάτσου, Θεοδώρου Ράκου, Ιωάννου Σούτσου, Παναγιώτου Παπάζογλου, Ματθαίου Ράλλη, Γεωργίου Μεταξά, Δημητρίου Ρεμβακάκη, Δημητρίου Τούλη, Ιωάννου Ανδρεάδου, Θωμά Λασκάρεως, Αργυρού Οικονόμου, Νικολάου Ταμπάκου, Κωνσταντίνου Γαλάτου, Αλεξάνδρου Χαριτώφ, Δημητρίου Γολιανίτου, Θεοχάρους Χ.Δ. Ναουσαίου, Παναγιώτου Χαραλάμπους, Εμμανουήλ Περιδου, Σπυρίδωνος Βαλέττα, Κωνσταντίνου Γούναρη, Θεοδώρου Βαρζέλη, Γεωργίου Φανούρη, Στεργίου Τσότρα, Κωνσταντίνου Βυζαντίου, Ιωάννου Καρώπου, Ανδρέου Κόκκαλη, Θεοδώρου Τούλη, Χριστοδούλου Παραμυθιώτου, Δημητρίου Σπαρτάλη, Ελένης Τοσίτσα, Αναστασίου Μανάκη, Παρασκευά Νικολάου, Αναγνώστου Γαλανοπούλου, Γεωργίου Μπάγκα, Αικατερίνης Βιτάλη, Δημητρίου Όκα, Ιωάννου Πέτροβιτς, Παντία Ράλλη, Γεωργίου Ψύμα, Εμμανουήλ Κωνσταντίνου, Φράγκου Εμμανουήλ, Ανδρέου Κομπάτη, Βασιλείου Κωνσταντίνου, Ευστρατίου Κοτσαμπουϊκή, Δημητρίου Παρρησιάδου, Ευαγγέλου Ζάππα, Γεωργίου Στωΐδου, Ιωάννου Κουμανούδου, Σταματίου Σαλαχούρη, Ιωάννου Δούμα, Γεωργίου Μπήκα, Πασχάλη Παππαδάτου, Ιωάννου Κασσαβέτου, Αθανασίου Κοντού ή Αγιορείτου, Γεωργίου Σκαραμαγκά, Νικολάου Μαντζουράνη, Αλεξάνδρου Δυρμούκη, Αργυρού Βράνη, Κωνσταντίνου Βράνη, Μιχαήλ Κιοπέκα, Ζώη Χαραμή, Στεργίου Δούμα, Δημητρίου Οικονόμου, Ιωάννου Βαρούκα, Αδαμαντίου Μάνιαρη, Αναστασίου Τσουφλή, Αμβροσίου Αργέντη, Γρηγορίου Σωτήρη, Σταύρου Κοσμά, Δημητρίου Μπεναρδάκη, Παναγιώτου Τσιροπούλου, Κωνσταντίνου Βρυζάκη, Κωνσταντίνου Γεραλοπούλου, Υπατίου Αυγερινού, Ιωάννου

Μουράτου, Ιακώβου Ράλλη, Αναστασίου Μπεζαρμάνη, Χριστοφή Οικονόμου, Αναγνώστου Λιμπερακοπούλου, Θεοδωσίου Ιωαννίδου, Γεωργίου Καματώδου, Λεωνίδου Σγούτα, Αντωνίου Παπαδάκη, Κωνσταντίνου Χαδία, Θεοδώρου Βρυσάκη και Γεωργίου Ιωαννίδου.⁷⁷²

Μετά το πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας ὁ Αρχιμανδρίτης καὶ Ὑφηγητῆς τῆς Θεολογίας Πανάρετος Κωνσταντινίδης κατ'ἐντολήν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου ἀπήγγειλε ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος τὸν ἐξῆς λόγος: « Χαρμόσυνος ἀνέτειλε καὶ πάλιν, ὃ σεβαστὴ ὀμήγουρις, ἡ ἡμέρα, ἐν ἧ ἡ μὲν ὀρθόδοξος τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία πανηγυρίζει τὴν ἑορτὴν τῶν τριῶν μεγάλων καὶ οἰκουμενικῶν διδασκάλων καὶ ἱεραρχῶν, τὸ δὲ ἐθνικὸν τῆς Ἑλλάδος Πανεπιστήμιον φόρον βαθείας εὐγνωμοσύνης ἀποτίνον πρὸς τοὺς αἰδιίμους αὐτοῦ εὐεργέτας, καθηγητὰς καὶ συνδρομητὰς, ἐν κατανύξει τὸ μνημόσυνον αὐτῶν ἐπιτελεῖ, καὶ ἱκετηρίου ἀναπέμπει πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ ἐλέους δεήσεις ὑπὲρ τῆς αἰωνίου αὐτῶν ἀναπαύσεως. Καὶ ἡ εὐσέβεια τοῦ Πρυτάνεως ἐν τῇ προκειμένῃ περιστάσει ἐπαινετὴ, καὶ ἡ εὐλάβεια τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου ἐπίζηλος, καὶ τὸ ἔθιμον ὄσιον καὶ ἑλληνοπρεπές, καθ'ὃ ἐν τῇ ἑορτῇ ταύτῃ τῶν σοφωτάτων τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων καὶ προστατῶν τῆς παιδείας, πανδήμως ἐπιτελεῖται καὶ τὸ μνημόσυνον τῶν μακαρίων εὐεργετῶν καὶ συνδρομητῶν τοῦ ἀνωτάτου τῆς Ἑλλάδος ἐκπαιδευτηρίου.

Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν ἱεράν ταύτην τελετὴν εἴθισται ἵνα γνώμη τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου καὶ λόγος ἐκφωνῆται, ὁ δὲ κλῆρος τῆς διακονίας ταύτης ἔπεσεν ἐπ'ἐμέ, δὲν ἐνόμισα πρέπον νὰ ἀποποιηθῶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπιβληθέντος μοι ἱεροῦ τούτου καθήκοντος. Καὶ δὴ ὑπέικων τῇ ἐντολῇ τῆς διεπούσης τὰ τοῦ Πανεπιστημίου ἀρχῆς, θέλω σπουδάσαι τὸ ἐπ'ἐμοὶ νὰ δεῖξω διὰ βραχέων Τίς ἐστὶν ὁ καλὸς ἀγὼν, ὃν πᾶς χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἀγωνίζεται, καὶ ὃν ἠγωνίσαντο οἱ σήμερον ἑορταζόμενοι τρεῖς Θεοδόξαστοι Ἱεράρχαι τῆς Ἐκκλησίας, καὶ οἱ τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀείμνηστοι, εὐεργέται, καθηγηταὶ καὶ συνδρομηταὶ, ὧν σήμερον μετ'εὐγνωμοσύνης τὸ μνημόσυνον ἐπιτελοῦμεν.

Πολλοί, ἀγαπητοί, καὶ διάφοροι εἰσὶν αἱ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου πρόοδοι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καταπληκτικαὶ καὶ ἀναρίθμητοι αἱ ἀνακαλύψεις καὶ ἐφευρέσεις δι'ὧν ὁ ἄνθρωπος σπουδάζει νὰ καθυποτάξῃ καὶ ὑποχειρίους ποιήσῃ τὰς παντοδαπὰς δυνάμεις τῆς περιστοιχίζουσας αὐτὸν φύσεως, θαυμασία ἢ ἐπιμέλεια καὶ ἡ καρτερία, μεθ'ἧς ὁ ἄνθρωπος παλαίει καὶ ἀγωνίζεται κατὰ μυρίων δυσχερειῶν καὶ προσκομμάτων πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἑαυτοῦ εὐδαιμονίας. Ἀλλὰ ποῦ ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία αὕτη, ἣν διὰ τοσοῦτων ἰδρώτων καὶ αἱμάτων ἐπιδιώκει καὶ ἐπιζητεῖ ὁ κατὰ κόσμον ἄνθρωπος; Ἄρα γε ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς κτήσεως ἀληθοῦς εὐδαιμονίας καὶ ἀφθάρτου στεφάνου τὸν ἀγῶνα τοῦτον καὶ τὴν πάλιν ἀγωνίζεται καὶ παλαίει ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος; Δυστυχῶς οὐχὶ πάντοτε, διότι συνήθως ἐπιδιώκει οὗτος εὐδαιμονίαν καὶ δόξαν οὐχὶ ἀφθαρτον καὶ αἰώνιον, ἀλλὰ φθαρτὴν καὶ πρόσκαιρον, διότι συνήθως ἐπιζητεῖ οὗτος ἀγαθὰ μάταια καὶ ἐξίτηλα, ἅπερ σῆς καὶ βρῶσις ἀφανίζει, κλέπται δὲ διορύσσουσι καὶ κλέπτουσι.

Ἴδετε τὸν πλεονέκτην καὶ φιοχρήματον, πῶς ἀγωνίζεται καὶ μοχθεῖ καὶ ταλαιπωρεῖται νυκτὸς καὶ ἡμέρας οὐχὶ ἐπ'ἀγαθῶ τοῦ πλησίον, ἀλλὰ χάριν τοῦ ἰδίου συμφέροντος καὶ τῆς ἑαυτοῦ εὐημερίας καὶ εὐπραγίας. Παρὰ τοιούτου ἀνθρώπου, ὅστις Θεὸν καὶ αἰωνιότητα ἀρνεῖται, οὐδὲν ἔχει ἡ κοινωνία νὰ προσδοκᾷ. Οὗτος Θεὸν ἔχων τὸν ἴδιον πλοῦτον μένει ἀπαθὴς καὶ ἀνάλητος πρὸς τὰς κοινὰς ἀνάγκας καὶ συμφοράς, καὶ μυρίας ἐφευρίσκει προφάσεις, ὅταν ζητῆται ἡ συνδρομὴ αὐτοῦ ἐπ'ὠφελείᾳ τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν καὶ τῆς δόξης τῆς πατρίδος. Ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος, ἀνάξιος τοῦ ὀνόματος τοῦ χριστιανοῦ καὶ τοῦ πολίτου, βᾶρος ἐπαχθὲς τῆς γῆς γενόμενος, καὶ βίον κακοδαίμονα βιώσας, ἐξαφανίζεται ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου καὶ τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ ἀπόλλυται. Ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος καταβαίνει εἰς τὸν τάφον ἀκούσας τὴν φοβερὰν ἐκείνην φωνήν, Ἄφρων ταύτη τῇ νυκτὶ τὴν ψυχὴν σου ἀπαιτοῦσιν ἀπὸ σοῦ, ἃ δὲ ἠτοίμασας, τί νῦν ἐστὶ; Τοιοῦτον ἀγῶνα ἀγωνίζεται

⁷⁷² Π.Κωνσταντινίδης, *Λόγος κατ'ἐντολήν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου*, Αθήνα 1880, σ.3-5

καί τοιοῦτον κληροῦται στέφανον ὁ θησαυρίζων ἑαυτῷ καί μή εἰς Θεόν πλουτῶν ἄνθρωπος.

Ἴδετε τόν ματαιόφρονα καί φιλήδονον, πῶς καταδαπανᾷ ὀλόκληρον τόν βίον οὐχί ὑπέρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καί τῆς εὐδαιμονίας τῆς πατρίδος ἀγωνιζόμενος, ἀλλά μεριμνῶν καί φροντίζων περί ἐσθῆτος πολυτελοῦς καί τραπέζης πολυδαπάνου, περί τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τῆς τοῦ σώματος καλλονῆς καί τῆς ἀπολαύσεως πάσης ἡδονῆς ἐπιγείου. Αἱ σαρκικαί ἀπολαύσεις καί ἡδοναί, εἰς ἃς τοσοῦτο προσήνεγκε θυμίαμα ὁ ματαιόφρων οὗτος ἄνθρωπος καί φιλήδονος παρέλυσαν καί κατεδαπάνησαν ἀπάσας τάς σωματικάς καί ψυχικάς αὐτοῦ δυνάμεις καί ἐποίησαν αὐτόν ὄλωσ ἀνίκανον νά παρασκευασθῆ πρός βελτίονα βίον. Οἷος ὁ ἀγών, τοιοῦτο καί τό βραβεῖον τοῦ κατά τάς ἐπιθυμίας τῆς σαρκός τόν βίον διανύσαντος ἀνθρώπου. Τί ὠφέλησε καί τόν πλεονέκτην καί φιλοχρήματον ὁ πλοῦτος, καί τόν ματαιόφρονα καί φιλήδονον ὁ μάταιος ἔρωσ τῶν ἐπδειξέων καί τοσαῦται ἄλλα δαπανηραί διασκεδάσεις καί ψυχαγωγία; Καί ὁ κόσμος παράγεται καί ἡ ἐπιθυμία αὐτοῦ, ὁ δέ ποιῶν τό θέλημα τοῦ Θεοῦ μένει εἰς τόν αἰῶνα.

Πρός τό μάταιον, ἀγαπητοί καί ἐξίτηλον τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν καί ἀπολαύσεων ἀποβλέπων ὁ κατά Θεόν ἄνθρωπος δέν δύναται νά μή ὁμολογήσῃ, ὅτι πρός βελτίονα ὤρισεν αὐτόν ἡ Θεία Πρόνοια κόσμον, δέν δύναται νά μή ἐκφωνήσῃ μετά τοῦ Θείου Παύλου τούς λόγους ἐκείνους. Οὐκ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλά τήν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν. Ἀδύνατον νά μή αισθανθῆ ὁ κατά Θεόν ἄνθρωπος ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ φλογεράν ἐπιθυμίαν πρός κτήσιν κρείττονος ἀγαθοῦ καί εὐγενεστερας μερίδος. Μαρία δέ τήν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελίξατο, ἣτις οὐκ ἀφαιρεθῆσεται ἀπ' αὐτῆς. Ναί εὐτυχῆς καί μακάριος ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὅστις, ὡς ἡ Μαρία, ἐκλέγει τήν ἀγαθὴν καί ἀναφαίρετον μερίδα. Ναί, εὐτυχῆς καί μακάριος ὁ χριστιανός ἐκεῖνος, ὅστις ἀγωνίζεται τόν καλόν ἀγῶνα πρός ἐπίτευξιν τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας καί τοῦ ἀφθάρτου τῆς δικαιοσύνης στεφάνου.

Οὐκ οἶδατε, λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες πάντες μέν τρέχουσιν, εἷς δέ λαμβάνει τό βραβεῖον; Οὕτω τρέχετε, ἵνα καταλάβητε. Πᾶς δέ ὁ ἀγωνιζόμενος ἐγκρατεύεται, ἐκεῖνοι μέν οὖν, ἵνα φθαρτόν στέφανον λάβωσιν, ἡμεῖς δέ ἀφθαρτον. Καθώς, ἀγαπητοί, ὁ παλαίων καί σταδιοδρομῶν, ἵνα φθάσῃ εἰς τό τέρμα καί τύχη τοῦ βραβεῖου, πολλούς ὑφίσταται ἀγῶνας καί μόχθους, οὕτω καί ὁ χριστιανός, ἵνα καταντήσῃ εἰς τό ποθοῦμενον τέλος τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας καί τύχη τοῦ ἀφθάρτου τῆς δικαιοσύνης στεφάνου, ὀφείλει νά ἀγωνισθῆ τόν καλόν ἀγῶνα, οὗ τινος μνεῖαν ποιεῖται ὁ θεῖος Παῦλος ἐν τῇ πρός Τιμόθεον ἐπιστολῇ λέγων. Τόν ἀγῶνα τόν καλόν ἠγώνισμαι. Ἀλλά τίς ἐστίν οὗτος ὁ καλός ἀγών; Ἀγαπήσεις Κύριον τόν Θεόν σου, εἶπεν ὁ Σωτήρ πρός τόν νομικόν, ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καί ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου, καί ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου, καί τόν πλησίον σου ὡς σε αὐτόν. Ἡ ἄσκησις καί ἡ ἀκριβῆς τήρησις τῶν δύο τούτων μεγάλων ἐντολῶν, αἵτινες ἀποτελοῦσι τό πλήρωμα τοῦ νόμου καί τό κεφάλαιον τῆς θρησκείας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐστίν ὁ καλός ἀγών, ὃν ὁ χριστιανός ὀφείλει νά ἀγωνισθῆ ἐπί τῆς γῆς. Ἡ ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως δέν στηρίζεται εἰς λόγους κενούς, ἀλλ' εἰς ἔργα καί φρονήματα δι' ὧν ἐκδηλοῦται ἡ πρός τόν Θεόν καί τόν πλησίον ἀγάπη. Ἀλλά πῶς ἐκδηλοῦται αὕτη ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀληθοῦς χριστιανοῦ; Ὁ γνήσιος ὀπαδός τοῦ Ἰησοῦ χάριν τῆς εὐπραγίας τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν καί τῆς δόξης τῆς πατρίδος προθύμως προσφέρει τήν περιουσίαν καί ὑπάρχοντα καί αὐτήν τήν ζωήν. Ὁ εἰλικρινῶς ὁμολογῶν τήν χριστιανικήν πίστιν σπουδάζει ἀπρόσκοπτον συνείδησιν ἔχων πρός τόν Θεόν καί τούς ἀνθρώπους διά παντός, νά παρέχῃ ἑαυτόν χρήσιμον καί ὠφέλιμον τῇ ἀνθρωπότητι δι' ἔργων κοινοφελῶν καί φιλανθρώπων ἐπί τῇ βεβαίᾳ ἐλπίδι, ὅτι θέλει ἀνταμειφθῆ ἡ ἀρετή αὐτοῦ. Ὁ ἀληθῆς χριστιανός δέν περιορίζεται ἐντός τῶν στενῶν ὀρίων τῆς γῆς, οὐδέ συμφύρεται ἐν τῷ πηλῷ καί τῇ σπεδόνι τοῦ πεπερασμένου τούτου κόσμου, ἀλλά συναισθανόμενος τήν θεῖαν αὐτοῦ καταγωγήν, ἀναβαίνει διά τῆς διανοίας ἐπί τά ὕψη τῶν θείων ὀρεῶν ὀπόθεν προβλέπει πρός τάς σκηνάς αἰωνίου καί βελτίονος κόσμου.

Όταν δε επί τέλους δύση ὁ ἀστήρ τῆς ἐπιγείου αὐτοῦ ζωῆς, καί καλέση αὐτόν ἢ φωνή τοῦ Κυρίου πρὸς κρείττονα βίον, τότε καταλιμπάνει τὴν γῆν ἔχων ἀγαθὴν συνείδησιν, ὅτι ἐξεπλήρωσε τὸ καθῆκον καὶ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ. Ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς ἀπέρχεται ἐκ τοῦ προσκαιροῦ τούτου κόσμου πλήρης ἐπιγνώσεως, ὅτι ἐποίησε χρῆσιν ἀγαθὴν καὶ πίστην τοῦ ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας πιστευθέντος αὐτῷ ταλάντου. Μόνος ὁ τὸν ἀγῶνα τοῦτον τὸν καλὸν ἀγωνιζόμενος ἀξιοῦται τοῦ ἀφθάρτου τῆς δικαιοσύνης στεφάνου. Μόνος ὁ ἐν πίστει καὶ χριστιανικῇ ἀγάπῃ τὸν βίον διανύσας ἀπολαύει τῆς ἀληθοῦς καὶ μακαρίας εὐδαιμονίας. Μόνος αὐτὸς ἐνώπιον τοῦ ὑψηλοῦ τῆς μεγαλωσύνης θρόνου τοῦ Θεοῦ παριστάμενος δύναται μετὰ παρρησίας πολλῆς νά εἴπῃ. Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγωνίσαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα, λοιπὸν ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος.

Τὸν καλὸν δὲ τοῦτον ἀγῶνα ἀγωνισάμενοι, ἠξιώθησαν τοῦ ἀφθάρτου τῆς δικαιοσύνης στεφάνου καὶ οἱ σήμερον ἑορταζόμενοι τρεῖς Θεοδόξαστοι Ἱεράρχαι τῆς Ἐκκλησίας, Βασίλειος ὁ Καισαρείας, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, καὶ ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης, ὁ διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ σοφίαν καὶ τὴν ἔξοχον εὐφράδειαν Χρυσόστομος ἐπονομασθεῖς. Οἱ θεηγόροι οὗτοι ἄνδρες μιμηταὶ γενόμενοι τῶν Ἀποστόλων καὶ ἐφάμιλλοι αὐτῶν ἀναδειχθέντες κατὰ τε τὴν γενναιοψυχίαν καὶ τὸν ζῆλον ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ὠφελείας τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου, εἰς ὑπερανθρώπους ὑπέβαλον ἑαυτοὺς θυσίας πρὸς ἐδραΐωσιν τῆς ὀρθῆς καὶ ἀκηράτου διδασκαλίας, μυρίους ὑπέστησαν ἀγῶνας, ὅπως καταβάλωσι τὰς ἀπειλούσας τὴν χριστιανικὴν ἐνότητα κακοδόξους αἱρέσεις, πολλὰς ὑπέμειναν κακώσεις καὶ τλαιπωρίας καὶ πολὺ εἰργάσαντο ὑπὲρ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δόξης τῆς Ἐκκλησίας. Οὐδεὶς κίνδυνος, οὐδεμία στενοχωρία ἠδυνήθη νά ἀποτρέψῃ αὐτοὺς καὶ ἀναχαιτίσῃ ἀπὸ τῆς πρὸς τὸ κοινῆ συμφέρον ἀφοσιώσεως. Καὶ αὐτὴν τὴν ἰδίαν ζωὴν προσήνεγκαν ὀλοκαύτωμα εἰς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην οἱ πανεύφημοι οὗτοι ἄνδρες. Ἐν τούτῳ ἐγνώκαμεν, λέγει ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, τὴν ἀγάπην, ὅτι ἐκεῖνος ὑπὲρ ἡμῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἔθηκε, καὶ ἡμεῖς ὀφείλομεν ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν τὰς ψυχὰς τιθέναι. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς δοξάζονται καὶ τιμῶνται. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πανίερος αὐτῶν μνήμη ἑορταστικῶς ἐπιτελεῖται καὶ πανηγυρίζεται ὑπὸ τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας.

Τὸν καλὸν τοῦτον ἀγῶνα ἀγωνίζεται ὡσαύτως καὶ πᾶς ἀληθὴς σοφὸς καὶ ἀληθὴς ἐπιστήμων, ὅστις ἀσχολούμενος περὶ τὰς διαφόρους ἐπιστήμας τὰς ἀναφερομένας, εἴτε εἰς τὴν ἔξωτερικὴν φύσιν, εἴτε εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἢ ἀνευρίσκει ἐν τῇ φύσει τὴν πολυποίκιλον σοφίαν τοῦ Θεοῦ, ἢ ἐνορᾷ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸν δάκτυλον τῆς Θείας Προνοίας. Καθόλου δὲ ὁ ἀληθῶς φιλοσοφῶν ἐπιστήμων ἐκ τῶν διαφόρων φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν φαινομένων καθηγούμενος, ἀνυψοῦται ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τούτου κόσμου εἰς ἄλλον κόσμον ὑπέρτερον, τὸν πνευματικόν, καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, ἐξ' οὗ πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον καταβαίνει. Ὁ εἰς τοιοῦτον ἀγῶνα μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀφοσιώσεως ἀποδύμενος ἐπιστήμων ἀληθῶς ἐκπληροῖ τὸν μέγαν καὶ ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμόν, τὴν σπουδαίαν αὐτοῦ ἀποστολὴν. Αὐτὸς γίνεται οὐ μόνον εἰς τὸ ἴδιον ἔθνος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἅπασαν τὴν ἀνθρωπότητα χρησιμώτατος, ἢ δὲ μνήμη αὐτοῦ ἀγήρατος καὶ ἀνεξάλειπτος παραδίδοται εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς.

Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγωνίσαντο, ἀγαπητοί, καὶ οἱ μακάριοι καὶ ἀείμνηστοι ἐκεῖνοι καθηγηταί, εὐεργέται καὶ συνδρομηταὶ τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὧν σήμερον τὸ ἱερόν τοῦτο μνημόσυνον ἐπιτελεῖται. Οἱ αἰοίδημοι οὗτοι ἄνδρες, τοῦ θείου ἐμπορούμενοι ζήλου πρὸς διάδοσιν τοῦ φωτός τῆς ἀληθοῦς παιδείας καὶ ἐπιστήμης ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει, καὶ ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν τῆς φιλαδελφίας καὶ φιλοπατρίας αἰσθημάτων ἐμπνεόμενοι, οἱ μὲν παρ' ὄλον τὸν βίον εἰργάσαντο καὶ ἐμόχθησαν ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, οἱ δὲ γενναίως προσήνεγκαν χρηματικὰς συνεισφοράς καὶ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῆς ἰδρύσεως καὶ τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ ἀνωτάτου ἐθνικοῦ ἐκπαιδευτηρίου, ἐν ᾧ ἢ φιλομαθὴς νεότης πάσης ἑλληνικῆς γῆς φοιτῶσα, ἀναπτύσσεται διανοητικῶς καὶ ἠθικῶς, ἀφθόνως ὡς ἀπὸ πηγῆς πολυχεύμονος ἀντλοῦσα τῆς παιδείας καὶ ἐπιστήμης καὶνάματα.

Οὗτοι ἄνδρες ἐλέους, λέγει ὁ σοφός Σιράχ, ὧν αἱ δικαιοσύναι οὐκ ἐπελήσθησαν. Ναί, αἰδῖος καὶ ἀθάνατος προσήκει εὐγνωμοσύνη εἰς τοὺς μακαρίους κληροδότας, καθηγητάς καὶ εὐεργέτας τοῦ σεμινοῦ τούτου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἐγκαλλωπίσματος διὰ τὰς δικαιοσύνας, ἃς ἐποίησαν καὶ τὰς εὐγενεῖς θυσίας, ἃς προσήνεγκαν, διὰ τὴν ἀγάπην, ἣν ἔδειξαν πρὸς τε τὸν Θεόν καὶ τοὺς ὁμογενεῖς, διὰ τοὺς πόνους καὶ μόχθους, οὓς ἐμόχθησαν ὑπὲρ τῆς ἐπανόδου τῆς προγονικῆς εὐκλείας καὶ τῆς δόξης καὶ τῆς τιμῆς τῆς Ἑλλάδος. Οὗτοι ἄνδρες ἐλέους, ὧν αἱ δικαιοσύναι οὐκ ἐπελήσθησαν. Πρεπόντως κατὰ τὴν ἐπέτειον ταύτην ἑορτὴν τῶν τριῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας φωστήρων καὶ τῆς οἰκουμένης ἀπάσης διδασκάλων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν φιλομούσων καὶ φιλογενεστάτων τούτων ἀνδρῶν μετ'εὐφημίας καὶ εὐγνωμοσύνης μνημονεύονται.

Οὗτοι ἄνδρες ἐλέους, ὧν αἱ δικαιοσύναι οὐκ ἐπελήσθησαν. Διακίως θυσία ἰλαστήριος καὶ ἀναίμακτος ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν αὐτῶν πρὸς τὸν Θεόν τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός προσφέρεται. Οὗτοι ἄνδρες ἐλέους, ὧν αἱ δικαιοσύναι οὐκ ἐπελήσθησαν. Χρεωστικῶς μνημόσυνον ἱερόν ἐπιτελεῖται ὑπὲρ αὐτῶν καὶ πάνυ δικαίως ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ τῆς κοινῆς ἰκεσίας καὶ ὁ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως φιλόμουσος Ὑπουργός ἐν εὐλαβείᾳ παρίσταται, καὶ σεμνὴ χορεία Καθηγητῶν τοῦ ἔθνικοῦ Πανεπιστημίου μετὰ τῶν φοιτητῶν ἐν καταλύξει προσέρχεται, καὶ θίασος διδασκάλων καὶ μαθητῶν τῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς μητροπόλεως ταύτης τοῦ τελομένου μνημοσύνου μέτοχος γίνεται εἰς ἔνδειξιν καὶ μαρτύριον τῆς πρὸς τοὺς μακαρίους καὶ ἀειμνήστους ἐκείνους ἄνδρας βαθυτάτης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εὐγνωμοσύνης.

Ἐπὲρ τούτων ἀπάντων, ἀγαπητοὶ ὧν συνήλθομεν σήμερον, ὅπως εὐλαβῶς ἐπιτελέσωμεν τὸ μνημόσυνον, δεῦτε πάντες μετὰ τοῦ σεβασμιωτάτου Ἀρχιερέως καὶ τοῦ εὐλαβεστάτου κλήρου, δεηθῶμεν τοῦ Κυρίου καὶ ἐξ' ὅλης καρδίας εἰπώμεν.

Τῶν αἰοιδίμων εὐεργετῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου αἰωνία ἡ μνήμη!

Τῶν μακαρίων καθηγητῶν τοῦ ἀνωτάτου ἔθνικοῦ ἐκπαιδευτηρίου αἰωνία ἡ μνήμη!

Τῶν ἀειμνήστων συνδρομητῶν τοῦ ἀγλαοῦ τούτου σεμνώματος τῆς μιᾶς μεγάλης καὶ ἀδιαιρέτου Ἑλλάδος αἰωνία ἡ μνήμη!».⁷⁷³

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Πανάρετος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς υφηγεσίας του ἀνέπτυξε γιὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ αξιόλογο ἐπιστημονικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο, στὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ ἐκτενέστερη ἀναφορὰ στὴ συνέχεια. Ὁ Πανάρετος, λοιπόν, θὰ διδάξῃ τὸ μάθημα τῆς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ μέχρι τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1882, ὁπότε θὰ χειροτονηθεῖ Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας.

⁷⁷³ Π.Κωνσταντινίδης, *Λόγος κατ'ἐντολήν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου*, Ἀθήνα 1880, σ.7-15

5.γ. Το επιστημονικό και συγγραφικό έργο του Παναρέτου

Κατά τη διάρκεια της υφηγεσίας του ο Παναρέτος Κωνσταντινίδης ανέπτυξε πλούσιο επιστημονικό και συγγραφικό έργο. Στις 29 Μαρτίου 1877 το περιοδικό «Σωτήρ» εκδίδει το πρώτο μέρος της μελέτης του με τίτλο «Κατάλογος ιστορικός τῶν πρώτων Ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Ἀρχιεπισκόπων καὶ Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν». Στο πρώτο αυτό μέρος τῆς μελέτης του ο Παναρέτος αναφέρει: « 1.(ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ 52-;). ΙΕΡΟΘΕΟΣ. Ἀθηναῖος, Νεοπλατωνικός φιλόσοφος καὶ μέλος τοῦ δικαστηρίου τοῦ Ἀρείου Πάγου. Προκατηχηθεὶς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὸ νβ' σωτήριον ἔτος, ὅτε οὗτος ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον ἐν Ἀθήναις, ἐβαπτίσθη ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἐχειροτονήθη πρῶτος Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ὁ μακάριος Ἱερόθεος παρεγένετο μετὰ τῶν Ἀποστόλων καὶ ἰσαποστόλων ἱεραρχῶν εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, εἰς τιμὴν τῆς ὁποίας συνέθετο πλείστας ὑμνωδίας καὶ ἐγκώμια, οὗ ἕνεκα, ὡς Θεόληπτος καὶ θεῖος ὑμνολόγος πάρα πάντων γεγαίρεται. Ποιμάνας δὲ τὴν Ἐκκλησίαν καλῶς καὶ θεαρέτως, καὶ εὐαρεστήσας τῷ Θεῷ διὰ τῆς θεοφιλοῦς αὐτοῦ πολιτείας, ἐτελεύτησεν ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Νέρωνος (54-68).

Εἰς τὸ ὄνομα δὲ τοῦ Ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Ἱεροθέου, σώζονται τὰ ἐξῆς συγγράμματα α) Θεολογικαὶ στοιχειώσεις, β) Ὑμνοι ἐρωτικοί, ἅτινα εὐρίσκονται ἀνέκδοτα ἐν ταῖς Εὐρωπαϊκαῖς βιβλιοθήκαις καὶ γ) Δύο θεολογικά ἀποσπάσματα εἰς Λατινικὴν μόνον γλῶσσαν περισωθέντα, καὶ ἐκδοθέντα τὸ 1840 ὑπὸ τοῦ Καρδινάλιου Ἀγγέλου Μαί.

2. (;-104). ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α΄ ὁ Ἀρεοπαγίτης. Ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις περὶ τὸν 9^{ον} ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ καὶ περιηγήθη εἰς τὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ τὴν τε Αἴγυπτον καὶ διαφόρους ἄλλας χώρας χάριν ἐκμαθήσεως τῆς φιλοσοφίας. Ἐπανακάμψας δ' εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ πάλιν συγκατηριθμήθη εἰς μέλος τοῦ δικαστηρίου τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ διετέλει πρόεδρος αὐτοῦ κατὰ τὸ σωτήριον ἔτος νβ' ὅτε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον ἐν Ἀθήναις. Τοσαύτην δ' ἐντόπωσιν ἐγέννησεν εἰς τὸν Διονύσιον ἡ δύναμις τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου κηρυττομένης ἀληθείας, ὥστε παραχρῆμα ἐπίστευσεν εἰς τὸν Χριστὸν αὐτός καὶ ἡ γυνὴ καλουμένη Δάμαρις, καὶ τινες ἄλλοι. Διδαχθεὶς δὲ ὁ Διονύσιος τὴν τε πίστιν καὶ τὰ μυστικά δόγματα τῆς Θεολογίας παρά τοῦ μακαρίου Ἱεροθέου, καὶ βαπτισθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, χειροτονεῖται ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν. Ποιμάνας δὲ τὴν ἐκκλησίαν θεοφιλῶς ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τὸ 95 ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῆς πυρᾶς θάνατον ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ τὸ 104. Ἡ Ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία γεραίρει τὴν μνήμην τῆς μακαρίας αὐτοῦ τελευτῆς κατὰ τὴν γ' Ὀκτωβρίου.

Βιογραφίαν τοῦ ἱερομάρτυρος καὶ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συνέγραψαν ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, ἧς ἡ ἀρχή: «Πάλαι μὲν ἐκ τύποις ἦν τὰ τῆς πίστεως καὶ αἰνίγμασι». Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος, ἧς ἡ ἀρχή: «Καὶ Παῦλος ἄχρις Ἀθηνῶν ἐπορεύετο». Μεθόδιος ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἧς ἡ ἀρχή: « Μετὰ τὴν μακαρίαν καὶ ἐνδοξοτάτην ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ὁ λεξικογράφος Σουΐδας, ἧς ἡ ἀρχή: « Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, ἀνὴρ ἐλλογιμώτατος». Ἐγκώμιον δὲ εἰς τὸν αὐτὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἐφιλοπόνησαν, Μιχαὴλ ὁ Σύγγελος πρεσβύτερος Ἱεροσολύμων, οὗ ἡ ἀρχή: « Οὐρανίαν ὄντως καὶ θεῖαν ἔδει παρεῖναι γλώτταν». Νικήτας Δαυὶδ ὁ Παφλαγὼν, οὗ ἡ ἀρχή: « Ἐπ' ὄρους ὑψηλοῦ ἀναβῆναι». Ἀσματικὴν δ' ἀκολουθίαν εἰς τὸν θεῖον Διονύσιον χάριν τῶν βουλομένων νὰ ἐορτάσωσιν ἐπὶ τὸ πανηγυρικώτερον τὴν μνήμην αὐτοῦ ἐφιλοπόνησεν ὁ Ἁγιορείτης μοναχὸς Νικόδημος.

Σώζονται δ' εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῶν Ἁγίων Πατέρων, καὶ φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου τὰ ἐξῆς συγγράμματα:

α) Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας, β) Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, γ) Περὶ θεῶν ὀνομάτων, δ) Περὶ μυστικῆς Θεολογίας, ε) Λειτουργία, ἧς διεσώθη τὸ λατινικὸν μόνον κείμενον καὶ στ) Ἐνδεκα ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους γραφεῖσαι. Μία δ' ἐκ τῶν ἐπιστολῶν

τούτων, ἤτοι ἡ τελευταία, περιεσώθη εἰς λατινικὴν μόνον γλῶσσαν. Τὰ συγγράμματα δὲ ταῦτα τοῦ Διονυσίου ἐξεδόθησαν πρῶτον μὲν ἐν Φλωρεντία τὸ 1516, ἐπ' ἐσχάτων δ' ἐν Παρισίοις ὑπὸ Migne.

3. (104-;). ΝΑΡΚΙΣΣΟΣ, εἷς τῶν ἐβδοκῆκοντα Ἀποστόλων, οὗ καὶ ὁ Παῦλος μνημονεῦει ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ. Κατήγετο δ' ὁ Νάρκισσος ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων οἰκῶν τῆς Ῥώμης, καὶ ἐγένετο ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Ἰθύνως δὲ τοὺς πνευματικούς οἰακας τῆς Ἐκκλησίας θεοφιλῶς ἐπὶ τινα ἔτη, καὶ πολλοὺς διὰ τῆς εὐαγγελικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας ἐπιστρέψας εἰς τὴν εὐσέβειαν, ἐτελεύτησεν ἐν Ἀθήναις μαρτυρικῶς ἐπὶ τῆς τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ βασιλείας (98-117). Ὅτι δὲ ὁ Ἀπόστολος Νάρκισσος ἐχρημάτισεν Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, καὶ οὐχί, ὡς τινες γνωματεύουσι, Παλαιῶν Πατρῶν, τοῦτο βεβαιοῦται ἐκ τε τοῦ συναξαρίου τῆς λα΄ Ὀκτωβρίου, καθ' ἣν ἡμέραν δηλονότι ἡ Ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία γεραίρει τὴν μνήμην τῆς τελευτῆς αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐκ τοῦ τροπαρίου τῆς στ' ὠδῆς τοῦ κανόνος τῆς αὐτῆς ἡμέρας τοῦ μεγαλοποιηθέντος ὑπὸ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ἔχοντος οὕτως: «Ἐλέους θελητὴν Θεὸν ἐκήρυξας, καὶ πλάνης ἠλευθέρωσας, θεῖε Νάρκισσε, ψυχὰς τῶν ἀσεβῶν, μέγας γεγονώς Ἀθηνῶν Πρόεδρος καὶ φυτουργός ὡραίων Θεομακάριστε.»

4. (;-120;) ΠΟΥΠΛΙΟΣ Ἀθηναῖος, τὸν δῆμον Μελιτεὺς, περὶ οὗ ἐσφαλμένως τινές, γνωματεύουσι, ὅτι εἶναι ὁ ἐκ τῆς νήσου Μελήτης βαθύπλουτος Πόπλιος, ὅστις κατὰ τὴν βίβλον τῶν Ἀποστολικῶν Πράξεων ἐξένισε φιλοφρόνως τὸν Ἀπόστολον Παῦλον καὶ τοὺς συμπλωτῆρας αὐτοῦ. Ὁ Πούπλιος διαδεχθεὶς τὸν Νάρκισσον ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ἀθηνῶν προέστη τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ, καὶ ἀπέθανεν ὑπὲρ Χριστοῦ ὑπὸ τὰ μαρτύρια ἐπὶ τῆς τοῦ Ἀνδριανοῦ βασιλείας (117-126). Ἡ ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία γεραίρει τὴν μνήμην τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Πουπλίου κατὰ τὴν ιγ' Μαρτίου. (Ἀκολουθεῖ).»⁷⁷⁴

Στις 9 Νοεμβρίου 1878 τὸ περιοδικὸ «Σωτήρ» δημοσιεύει τὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης τοῦ Παναρέτου, στο ὁποῖο ὁ υφηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς αναφέρει: «Ἐκ τῶν πολλῶν συγγραμμάτων, ἃτινα ἐφιλοπόνησεν ὁ σοφώτατος καὶ πολυγραφώτατος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαήλ ὁ Ἀκομινάτος, περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς τὰ ἐξῆς: α) Κατήχησις πρώτη, β) Προθεωρία, γ) Ὁμιλία περὶ τοῦ, τίς ὁ σκοπὸς τοῦ σύνθετον πλασθῆναι τὸν ἄνθρωπον, ε) Ὁμιλία ῥηθεῖσα κατὰ τὴν Γ' Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν, ἐν ἧ καὶ ὁ τίμιος καὶ ζωοποιὸς Σταυρὸς προτιθέμενος προσκυνεῖται, στ) Ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαίων, ζ) Ὁμιλία ἐπιστάντος αὐτοῦ τῷ κατ' Εὐβοίαν Εὐρίπω, η) Λόγος ὅτε τὸ πρῶτον ταῖς Ἀθήναις ἐπέστη, θ) Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον, ι) Λόγος εἰς τὸν Ἅγιον Ἱερομάρτυρα Λεωνίδην ἐπίσκοπον Ἀθηνῶν, ια) Λόγος εἰς τὸν Ἅγιον Μαρτινιανόν, ιβ) Λόγος εἰς τὸν ἀγιώτατον Πατριάρχην Μιχαήλ τὸν Αὐτωρειανόν, ιγ) Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Χωνῶν κύριον Νικήταν, ιδ) Προσφώνημα εἰς τὸν γυναικάδελφον τοῦ βασιλέως καὶ Λογοθέτην κύριον Βασίλειον τὸν Καματηρόν, ιε) Προσφώνημα εἰς τὸν μέγα Δοῦκα Μιχαήλ τὸν Στρυφόν, ιστ) Προσφώνημα εἰς τὸν Πραίτορα Δημήτριον τὸν Δριμύν ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα, ιζ) Προσφώνημα εἰς τὸν Πραίτορα Νικηφόρον τὸν Προσοῦχον ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα, ιη) Ὑπομνηστικὸν εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ιθ) Ὁρηνωδία ἐπὶ τῷ μακαρίτῃ Θεοφυλάκτῳ τῷ Βελισσαριώτῃ, κ) Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαρίτην Ἀρχιμανδρίτην τῶν ἐν Ἀθήναις μοναστηρίων κύριον Νεόφυτον, κα) Μονωδία εἰς τὸν ἀγιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης κύριον Εὐστάθιον, ἧς ἡ ἀρχή: «ὦ στυγνὸς αἰὼν! ὦ πλήμων ἡμεῖς γενεά! Οἷα πεπόνθαμεν!», κβ) Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ κυρίου Νικήτα τοῦ Χωνιάτου, ἧς ἡ ἀρχή: «ὦ πονηρᾶς ἀγγελίας! ὦ πικρᾶς ἀκοῆς! Ἦς ἀδοκῆτως μοι ἐπισπεσοῦσης, ὧτα μὲν ἀθρόως περιβομβηθέντα ἀμφοτέρα ἤχησε», κγ)

⁷⁷⁴ Π. Κωνσταντινίδης, *Κατάλογος Ἱστορικός τῶν πρώτων Ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Ἀρχιεπισκόπων καὶ Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν*, «Σωτήρ», 1877, σ. 123-125

Ἑπτὰ ποιήματα εἰς ἰαμβικόν καί δακτυλικόν μέτρον, κδ) Ἕτερον ποίημα ἰαμβικόν «ἐπί τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῆς πόλεως Ἀθηνῶν», κε) Ἑκατόν ὀγδοήκοντα ἐξ ἐπιστολαί γραφεῖσαι πρὸς διαφόρους ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἐξ Ἀθηνῶν καί ἐκ Κέας.

Μετά τὴν κατάλυσιν τῆς ὀρθοδόξου Μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Φράγκων, καί τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου Βεράρδου, ὁ αὐτόθι Μητροπολιτικός θρόνος ἔμεινεν, ἔνεκεν τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους, ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἔστερημένος γνησίου καί κανονικοῦ Ἐπισκόπου. Ἀνακτηθείσης δέ πάλιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (1262), καί ἀναλαβούσης ταύτης τὸν νόμιμον αὐτῆς ποιμένα καί Πατριάρχην, χειροτονεῖται, πρῶτος μετὰ Μιχαήλ τὸν Ἀκομινάτον (1220), Μητροπολίτης Ἀθηνῶν.

49. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Α΄. Οὗτος ἀρχιεράτευσεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου, καί τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου ΙΑ΄ τοῦ Βέκκου, ὅστις λατινοφρονήσας ἔτι τινὰ μετὰ τὴν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον ἀνάρρησιν αὐτοῦ, καθηρέθη τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος Συνοδικῶς, καί ὡς ἀμετανόητος ἀναθεματίσθη. Ὁ Μητροπολίτης δ' οὗτος Ἀθηνῶν Μελέτιος μὴ δυνάμενος ν' ἀπέλθῃ εἰς Ἀθήνας, καί καθέξῃ τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ ἔνεκεν τῆς Λατινικῆς κατοχῆς τῆς πόλεως, ἔμεινε διαρκῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς μέλος τῆς αὐτόθι ἐνδημούσης Συνόδου. Ὅτε δ' ἐν ἔτει 1274 κατ' εἰσήγησιν τοῦ Πάπα Γρηγορίου Χ καί ἐπίμονον ἀπαίτησιν τοῦ λατινόφρονος αὐτοκράτορος Μιχαήλ συνηθοίσθη ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Πατριάρχου Βέκκου ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος πρὸς βιαίαν καί τυραννικὴν παραδοχὴν ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς ἐν τῷ ἱερῷ συμβόλῳ προσθήκης, ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος ἠγωνίσαστο μετὰ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου Ἰσαακίου ἐν τῇ Συνόδῳ ἐκείνῃ γενναίως ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδοξίας καί κατὰ τῶν δογμάτων καί καινοτομιῶν τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν ὁ αὐτοκράτωρ ἔσπευδε νὰ υποδουλώσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν.

Ἐν τῇ Συνόδῳ δέ ταύτῃ ἀπενεμήθη ὑπὸ τοῦ ἔτι ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἐμμένοντος Πατριάρχου Βέκκου εἰς τὸν Μητροπολίτην τοῦτον Ἀθηνῶν Μελέτιος τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα τοῦ «ὑπερτίμου καί Ῥεφερενδαρίου τῆς Μ. Ἐκκλησίας» διὰ τὴν αὐταπάρρησιν καί τὴν γενναιοψυχίαν μεθ' ἧς ὑπερήσπισε τὴν ἀκεραιότητα τῶν δογμάτων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἄλλ' ὁ Ἱεράρχης οὗτος Ἀθηνῶν Μελέτιος δὲν παρέμεινε πιστός μέχρι τέλους ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Τοῦ Πατριάρχου Βέκκου ἀσπασθέντος μετ' οὐ πολὺ τὰ Λατινικά τοῦ αὐτοκράτορος φρονήματα, προσελκύονται δι' ὑποσχέσεων καί ἀπειλῶν ὑπὲρ τῶν καινοτομιῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐκτός ἄλλων ἐπτὰ ἐπισκόπων, καί ὁ τέως τῆς Ὀρθοδοξίας θιασώτης Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος. Ἀποθανόντος δέ τοῦ λατινόφρονος αὐτοκράτορος Μιχαήλ, καθαιρεῖται Συνοδικῶς ἐν ἔτει 1285 ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γεωργίου Β΄ τοῦ Κυπρίου ὁ προδότης τῆς εὐσεβείας Βέκκος, καί μετ' αὐτοῦ ὁ τε Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος καί πάντες ἐκεῖνοι οἱ ἐπίσκοποι, οἵτινες ἀπεδέχθησαν τῶν Λατίνων τὰ δόγματα, καί ἀπεμπόλησαν τὴν Ὀρθοδοξίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦ καθαιρεθέντος δέ τούτου Μελετίου προχειρίζεται ἐπὶ τῆς β΄ Πατριαρχείας Ἀθανασίου Α΄ τοῦ ἐξ Ἀνδρούσης (1302-1312) διάδοχος.

50. ΑΝΘΙΜΟΣ Α΄ ὁ Ὁμολογητής, ἀνὴρ ἐνάρετος καί σεμνόβιος καί τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας καί εὐσεβείας μέχρις αἵματος ζωλωτής. Τὸν Μητροπολίτην δέ τοῦτον Ἀθηνῶν Ἀνθιμον ἢ Μ. Ἐκκλησία τιμῶσα διὰ τὰς ἀρετάς αὐτοῦ καί τὸν ζῆλον ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας, ὠνόμασε Κρήτης πρόεδρον, καί ἀνέθηκε εἰς αὐτόν τὴν πνευματικὴν ἐποπτεῖαν ἀπάσων τῶν τῆς νήσου ταύτης Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἐπειδὴ δέ, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἢ τε Κρήτη καί ἢ πόλις τῶν Ἀθηνῶν περιῆλθον εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Φράγκων (1205), οὐδεὶς Ἑλληνας Ἐπίσκοπος ἐτόλμησε νὰ μεταβῇ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα ἔνεκεν τῆς Λατινικῆς τυραννίας, ὁ Ἀνθιμος περιφρονῶν πάντα κίνδυνον τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς, ἀπεφάσισε ν' ἀπέλθῃ πρῶτον μὲν εἰς Κρήτην πρὸς ἐπισκεψιν τῶν ἐκεῖ ὀρθοδόξων χριστιανῶν καί στηριγμὸν αὐτῶν ἐν τῇ

πατρώα εὐσεβεία, εἶτα δέ μεταβῆ εἰς Ἀθήνας καί καθέξη τὸν ἀρχιερατικὸν τῆς πόλεως ταύτης θρόνον ὡς γνήσιος καὶ κανονικὸς Ἱεράρχης.

Ὁ Ἄνθος καταλιπὼν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα διέμενεν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου μακρὰν τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ, ἀφικνεῖται μετὰ πολλοὺς κόπους καὶ κινδύνους, οὓς ὑπέστη ὁ ἀοίδιμος ἔκ τε τῆς τρικυμίας τῆς θαλάσσης καὶ τῶν κατ'ἐκείνην τὴν ἐποχὴν τὸ Αἰγαῖον πλημμυρούντων πειρατῶν, εἰς Κρήτην. Πληροφορηθεὶς δέ τοῦτο ὁ αὐτόθι Λατῖνος ἐπίσκοπος, φθόνῳ κινούμενος, διαβάλλει τὸν Ἄνθιμον πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς νήσου Ἐνετούς ὡς ἄνθρωπον ταραξίαν καὶ συνωμότην, καὶ διὰ μυρίων ψευδολογιῶν καὶ συκοφαντιῶν καθιστᾷ παρά τῆ ἐξουσία ὑποπτον καὶ ἄξιον διωγμοῦ τὸν ἀθῶον Ἱεράρχην.

Ὅθεν ὁ Μητροπολίτης Ἄνθιμος συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν ῥίπτεται δέσμιος εἰς σκοτεινοτάτην φυλακὴν, ἔνθα πρῶτον μὲν βασανίζεται μαρτυρικότατα ὡς ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας καὶ τῶν καθεστώτων ἀνατροπῆς, εἶτα δέ ἐξαναγκάζεται παντοιοτρόπως ν'ἀρνηθῆ τὴν πατρώαν εὐσέβειαν καὶ Ὁρθοδοξίαν καὶ ἀσπασθῆ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας τὰ δόγματα. Ἐπειδὴ δ'ὁ ἀρχιποιμὴν Ἄνθιμος δέν ἠθελε νά ἐνδώσῃ, ἀλλ'ἔμενε σταθερὸς καὶ ἀκλόνητος ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὁρθοδοξίᾳ, οἱ Ἐνετοὶ ἐπιζῶν αὐτὸν νυκτὸς ἐν τῇ φυλακῇ, καὶ οὕτως ἔλαβεν ὁ μακάριος τῆς Ὁμολογίας τὸν στέφανον.

Τὸν ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας ζῆλον, τὴν σταθερότητα ἐν τῇ εὐσεβείᾳ, καὶ τὰς ἀρχιεροπρεπεῖς ἀρετὰς τοῦ Μητροπολίτου τούτου Ἀθηνῶν Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ ἐξύμνησαν καὶ ἐπήνεσαν προσηκόντως διὰ λόγων ἐγκωμιαστικῶν ὃ τε ἀγιώτατος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεῖλος (1388) καὶ ὁ γενναῖος τῶν Λατινικῶν καινοτομιῶν πολέμιος Νεόφυτος ὁ Κεραμεύς. Ἐκ τῶν λόγων δέ τούτων, ὁ μὲν τοῦ Πατριάρχου Νεῖλος εὐρίσκεται εἰσέτι ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων (Bibliotheca Coisliniana) μετ'ἄλλων τεσσαράκοντα τριῶν λόγων αὐτοῦ ἀνέκδοτος, ὁ δέ τοῦ Κεραμέως ἀπόκειται καὶ οὗτος μέχρι σήμερον χειρόγραφον ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος βιβλιοθήκῃ τῆς μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου.

Τούτου δέ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ σώζεται λόγος πανηγυρικός πλήρης χάριτος καὶ εὐγλωτίας εἰς τὴν κατὰ σάρκαν γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, οὗ ἡ ἀρχή: «Δαυὶδ ὁ Θεοπάτωρ καὶ βασιλεὺς καὶ προφήτης». Ἀπόκειται δ'ὁ λόγος οὗτος εἰσέτι ἀνέκδοτος ἐν τῇ βασιλικῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Ὁξφόρδης.»

Μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Ὁμολογητοῦ Ἀνθίμου ἡ Μητρόπολις Ἀθηνῶν ἔμεινε χρεοῦσα κανονικοῦ ἀρχιερέως μέχρι τοῦ ἔτους 1362. Αναβάντος δέ τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον Φιλοθέου τοῦ ἀπὸ Ἡρακλείας (1362-1365), ἐχειροτονήθη ὑπ'αὐτοῦ νέος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ὅστις μὴ δυνάμενος ν'ἀπέλθῃ εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ ἐπισκοπὴν ἔνεκεν τῶν Λατίνων, ἔμενε διαρκῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς μέλος τῆς αὐτόθι ἐνδημούσης Συνόδου. Τοῦ Ἱεράρχου δέ τούτου Ἀθηνῶν τὸ ὄνομα τυγχάνει εἰς ἡμᾶς ὄλως ἄγνωστον, διότι τὰ Πατριαρχικά ὑπομνήματα δέν ἀναφέρουσιν αὐτόν, ἀλλ'ἀπλῶς ποιοῦνται τούτου μνείαν ὡς συμπαρόντος μετ'ἄλλων ἐπισκόπων ἐν τῇ κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τοῦ 1365 γενομένῃ Συνοδικῇ πράξει τοῦ διαδεξαμένου τὸν παραιτησάμενον Πατριάρχην Φιλόθεον, Καλλίστου Α'.

Τελευτήσαντος δέ τοῦ Μητροπολίτου τούτου περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔτους 1366, ἡ διεξαγωγή τῶν πνευματικῶν ὑποθέσεων τῆς χρεοῦσης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἀνετέθη μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως κανονικοῦ ἀρχιερέως εἰς τὸν ἱερομόναχον καὶ πατριαρχικὸν Πνευματικὸν Νεόφυτον τὸν Ἀθηναῖον. Ἀλλὰ μετ'οὐ πολὺ ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος συνεπλήρωσε περὶ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς Πατριαρχείας αὐτοῦ (1365-1369) τὴν χρεοῦσαν θέσιν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν διὰ τῆς χειροτονίας ἑτέρου ἀρχιερέως, ὅστις διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἔμενεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς μέλος τῆς Συνόδου, καὶ ἀπαντᾷ ἀναφερόμενος ἄνωμῶς α) ἐν τῇ κατὰ μῆνα Ἰανουάριον τοῦ ἔτους 1368 Συνοδικῇ ἀποφάσει περὶ τῆς προβιάσεως τῆς τέως ἀρχιεπισκοπῆς Πυργίου εἰς Μητρόπολιν, καὶ β) ἐν τῇ κατὰ Μάϊον

τοῦ 1371 γενομένη Συνοδικῆ πράξει περί συγχωνεύσεως τῶν ἐπισκοπῶν Θηβῶν, Νέων Πατρῶν καί Αἰγίνης μετά τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, προχειρίζεται.

51. ΔΩΡΟΘΕΟΣ, Θεσσαλονικεὺς τὴν πατρίδα, ἀνὴρ ἐνάρετος καὶ βίῳ σεμνῷ καὶ θεοσεβείᾳ κεκοσμημένος. Οὗτος ἠσπάσθη ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας τὸν μονήρη βίον, καὶ ἐχρημάτισεν ἐπὶ πολλά ἔτη μοναστῆς καὶ ἡγούμενος τῆς παρά τὴν Θεσσαλονίκην ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Βασιλείου. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπομείνῃ τὰς ἰδιοτροπίας καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν δυσμένειαν τοῦ τότε Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου, καταλιπὼν τὴν γενέτειραν αὐτοῦ πόλιν ἀπῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα ὁ κατ'ἐκεῖνον τὸν χρόνον τὰ τῆς Ἐκκλησίας διιθύνων ἁγιώτατος Πατριάρχης Νεῖλος (1378-1388) διώρισεν αὐτὸν ἡγούμενον διαφόρων μοναστηρίων. Χηρευοσάσης δὲ τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἔνεκεν τοῦ θανάτου τοῦ ἐν αὐτῇ ἀρχιερατεύοντος, χειροτονεῖται Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν τίτλον Ὑπέρτιμος καὶ Ἐξάρχος πάσης Ἑλλάδος ὁ τέως ἡγούμενος Δωρόθεος, καὶ παραχωροῦνται εἰς αὐτὸν λόγῳ ἐπιδόσεως αἱ Μητροπόλεις Θηβῶν καὶ Νέων Πατρῶν, ἅτε μὴ δυναμένων τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων ἔνεκεν τῶν Λατίνων νὰ ἔχωσι κανονικὸν ἐπίσκοπον.

Ὁ Δωρόθεος ὀλίγους μῆνας μετά τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ καταλιπὼν τὴν Κωνσταντινούπολιν, παραγίνεται εἰς Ἀθήνας καθ'ὄν χρόνον διεῖπε τὰ τῆς πόλεως ἡ δούκισσα Μαρία χήρα Φερδινάνδου Β' τῆς Ἀραγωνίας (1377-1385), ἥτις, ἡ ἐξ ἀγάπης πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ἐξ ἀντιπαθείας πρὸς τὸν τότε ἐν Ἀθήναις ἀρχιερατεύοντα Λατῖνον ἐπίσκοπον Ἀντώνιον Debelistari προσηνέχθη μετά πολλῆς φιλοφροσύνης, καὶ παρεχώρησεν εἰς αὐτὸν τὴν τε Μητρόπολιν καὶ ἅπαντα τὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς τὰ κατεχόμενα ἀπὸ τῆς ἐξώσεως τοῦ Ἑλληνοσ Μητροπολίτου Μιχαήλ Γ' τοῦ Ἀκομινάτου (1205) ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐπισκόπων.

Καὶ ἐφ'ὅσον μὲν αἱ Ἀθηναὶ διατέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς εἰρημένης δουκίσσης, ὁ Μητροπολίτης Δωρόθεος ἐξῆ ἀνενόχλητος ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐπισκοπῇ ποιμαίνων καὶ ποδηγετῶν τὸ λογικὸν αὐτοῦ ποίμνιον εἰς τὸ φῶς τῆς Ὁρθοδοξίας, καὶ ρυθμίζων τὸν νοῦν αὐτοῦ καὶ τὰ ἦθη διὰ τῶν ἀδιαλείπτων αὐτοῦ διδασκῶν καὶ τοῦ παραδείγματος τῆς ἰδίας ζωῆς. Ἀφοῦ ὁμως τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν περιῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐκ Φλωρεντίας ἱππότητος Νερίου Α' τοῦ Acciajoli (1385-1394), οἱ Φράγκοι ἀφῆρσαν ἀπ' αὐτοῦ τὴν τε Μητρόπολιν καὶ ἅπαντα τὰ ἐπισκοπικὰ κτήματα, καὶ ἐπεβουλεύθησαν τὴν ζωὴν αὐτοῦ. Ἐνεκεν δὲ τούτου ὁ Δωρόθεος ἀνεχώρησεν κρυφίως εἰς Χαλκίδα, ὁπόθεν μετ' οὐ πολὺ μετέβη διὰ τὸ ἀσφαλέστερον εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ πόλιν Θεσσαλονίκην.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Νέριος Ἀκκαιοῦλης καὶ οἱ περὶ αὐτὸν Φράγκοι δι' ἐπανειλημμένων ἀναφορῶν πρὸς τὸν τότε Πατριάρχην Ἀντώνιον Δ' (1388-1395) κατηγοροῦν τὸν Δωρόθεον ὡς ἄθεον καὶ ἄπιστον, καὶ ἐζητοῦντο τὴν τούτου καθαίρεσιν καὶ ἀντικατάστασιν, ὁ Πατριάρχης προσεκάλεσεν αὐτὸν κατὰ Μάρτιον τοῦ ἔτους 1393 νὰ ἐμφανισθῇ ἐνώπιον τῆς Συνόδου πρὸς ἀπολογία. Ἐμφανισθέντος δὲ τοῦ Δωροθέου ἐνώπιον τῆς Συνόδου καὶ ἀναιρέσαντος μετά πολλῆς παρησίας πάσας τὰς εἰς αὐτὸν προσαπτομένας κατηγορίας, ὁ Πατριάρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν Σύνοδος ἐκήρυξαν ἁθῶν παμψηφεῖ τὸν κατηγορούμενον ἱεράρχην, καὶ ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Ἀθήνας καὶ ἀρχιερατεύῃ τοῦ λοιποῦ ἡσυχος καὶ ἀνενόχλητος εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ ἐπισκοπῆν. Ἄλλ' ὁ Δωρόθεος φοβούμενος νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Ἀθήνας μὴ τυχόν δολοφονηθῇ ὑπὸ τῶν Λατίνων παρητήσατο τοῦ ἐπισκοπικοῦ αὐτοῦ θρόνου, καὶ ἐξῆ ἰδιωτεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μείνας δ' ἐν τῇ βασιλευούσῃ ἐπὶ τινα χρόνον ἄνευ ἐπισκοπῆς, διωρίσθη Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης καὶ ἐτελεύτησε μικρὸν πρὸ τοῦ ἔτους 1400. Τοῦ Δωροθέου δὲ τούτου προχειρίζεται διάδοχος.

32. ΜΑΚΑΡΙΟΣ Α', ὅστις διὰ τὸ βίαιον καὶ ἄστατον τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀρχιερατεύῃ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ πολὺν χρόνον. Οὗτος ἐχειροτονήθη, ὡς καὶ ὁ προκάτοχος αὐτοῦ Δωρόθεος, Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον Ὑπέρτιμος καὶ Ἐξάρχος πάσης Ἑλλάδος, καὶ ἀπεστάλη περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1394 εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ

ἐπισκοπὴν, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ Πατριάρχης Ἀντώνιος Δ΄(1395) διαβεβαίωσεν αὐτόν, ὅτι ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Νέριος Α΄ Ἀκκιαϊώλης θέλει διεχθῆ τοῦτον φιλιφρόνως καὶ προθύμως παραχωρήσει εἰς αὐτόν τὴν τε Μητρόπολιν καὶ ἅπαντα τὰ εἰς αὐτὴν ἀνήκοντα ἐπισκοπικὰ κτήματα. Δυστυχῶς ὁμως αἱ εἰς τὸν Μητροπολίτην τοῦτον Ἀθηνῶν δοθεῖσαι ὑποσχέσεις δὲν ἐπληθήθυσαν διότι καθ'ὄν χρόνον ὁ Μακάριος ἀφίχθη εἰς Ἀθήνας, ἡ πόλις, ἔνεκεν τοῦ θανάτου τοῦ δουκὸς Νερίου Ἀκκιαϊώλη, διετέλει ὑπὸ τὸ κράτος τῆς Ἑνετικῆς Γερουσίας, ἧς ὁ αὐτόθι ἀρμοστής Ἀλβάνος Canlargini οὐδεμίαν ἠθελε νὰ δώσῃ ἀκρόασιν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νέου Ἀρχιερέως.

Ἀφοῦ δ' ὁ Μακάριος ἐπὶ πολλοὺς μῆνας μάτην προσεπάθησε νὰ ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Μητρόπολιν αὐτοῦ καὶ καθέξῃ ὡς γνήσιος καὶ κανονικὸς Ἐπίσκοπος τὰ εἰς ταύτην ἀνήκοντα κτήματα, διανοήθη νὰ ἐκδικηθῆ τοὺς κυρίους τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν Ἑνετοὺς διὰ τῶν κατ'ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐν Φθιώτιδι κατεσκηνομένων Τούρκων. Ὅθεν ἀναχωρήσας κρυφὰ ἐξ' Ἀθηνῶν, ἀπῆλθε πρὸς τοὺς Τούρκους, μεθ' ὧν συνεφώνησε νὰ ὀδηγήσῃ μὲν αὐτοὺς κατὰ τῆς πόλεως καὶ διευκολύνη τούτους εἰς τὴν ταύτης ἐκπόρθησιν, οὗτοι δὲ πάλιν παραχωρήσωσιν εἰς αὐτόν, λόγῳ ἀμοιβῆς, ἅπαντα τὰ ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Λατινικοῦ κλήρου κατεχόμενα ἐπισκοπικὰ κτήματα καὶ τὰ κειμήλια καὶ τοὺς θησαυροὺς τῆς Μητροπολιτικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἑνετικὴ ἐξουσία μαθοῦσα τὴν λαθραίαν φυγὴν τοῦ Μακαρίου καὶ τοὺς τούτους σκοποὺς, εὐθύς ἀπεκήρυξεν αὐτόν καὶ ἀπέστειλε διαταγὰς πρὸς ἀπάσας τὰς ἐν Ἀττικῇ καὶ Εὐβοίᾳ ἀρχὰς νὰ συλλάβωσιν αὐτόν, ὡς ἔνοχον ἐσχάτης προδοσίας. Τὸ Πατριαρχεῖον πληροφορηθὲν τὰ γενόμενα ἐξ' ἐπανειλημμένων πρὸς αὐτὸ ἀναφορῶν, δι' ὧν Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι κατηγοροῦν τὸν Μακάριον ὡς προδότην καὶ ἄπιστον, καὶ ἐζητοῦντο ἐπιμόνως τὴν τούτου καθαίρεσιν καὶ ἀντικατάστασιν, προσεκάλεσεν αὐτόν κατὰ μῆνα Αὐγούστου τοῦ 1395 νὰ μεταβῆ ἄνευ ἀναβολῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐμφανισθῆ ἐνώπιον τῆς Συνόδου πρὸς ἀπολογία.

Ἄλλ' ὁ Μητροπολίτης Μακάριος δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῆ εἰς Κωνσταντινούπολιν, διότι συλληφθεὶς διὰ προδοσίας μικρὸν πρό τοῦ τέλους τοῦ ἔτους 1395, ἐρρίφθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν δέσμιος εἰς τὴν φυλακὴν, ἔνθα ἔμεινε τηρούμενος μέχρι τοῦ ἔτους 1405. Ὅτε δὲ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν περιῆλθε πάλιν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς ἄλλοτε δυναστευούσης οἰκογενείας τῶν Φλωρεντίνων Α΄ Ἀκκιαϊώλη, ἀλλ' ὁ ἱεράρχης οὗτος δὲν ἠδυνήθη πλέον ν' ἀναλάβῃ τὸν ἐπισκοπικὸν αὐτοῦ θρόνον, διότι ὁρος ρητὸς συνθήκης γενομένης μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν καὶ τοῦ δουκὸς Ἀντωνίου ἀπηγόρευεν εἰς τὸν Μακάριον τὴν διαμονὴν καὶ τὴν ἐξάσκησιν τῶν ἀρχιερατικῶν αὐτοῦ καθηκόντων ἐν Ἀθήναις.»⁷⁷⁵ Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μελέτη αὐτῆ τοῦ Παναρέτου θα χρησιμοποιοῦται γόνιμα τὸ 1928 ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ ἐπίτιμο καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, προκειμένου νὰ συγγράψῃ τὸ ἔργο του «Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν», τὸ ὁποῖο θα προλογῆσῃ ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλου.

Ὡστόσο, ἡ δρᾶσις τοῦ Παναρέτου, ὡς υφηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς δὲν περιορίζεται μόνον στὶς δράσεις αὐτές. Στις 9 Ἰανουαρίου 1882 ὁ Κωνσταντινίδης δημοσιεύει στὴ «Νέα Εφημερίδα» τὸ ἄρθρον του «Ἀθηνῶν Ἀνέκδοτοι Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαί». Τὸ ἐν λόγῳ ἄρθρον συνιστᾷ, οὐσιαστικᾷ, τὸ θέμα ομιλίας τοῦ Παναρέτου στὸν φιλολογικὸν σύλλογον «Παρνασσός». Ὁ Πανάρετος ἐν αὐτῷ τῷ ἄρθρῳ-ομιλίᾳ αναφέρει: « Κατὰ πόσον αἱ ἀνά τὴν Ἑλλάδα καὶ διαφόρους ἄλλους τῆς Ἀνατολῆς τόπους εὐρισκόμεναι χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ μέχρι πρό τινων δεκαετηρίδων ἦσαν παρημελημέναι, ἀποδεικνύει ἡ σμικρότης τοῦ χώρου, ὃν αὐταὶ κατέχουσιν ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Boeckh καταρτισθείσῃ τῶν χριστιανικῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν συλλογῇ (Corpus inscriptionum Graecarum 1334-1862). Ἐπ' ἐσχάτων ὁμως καὶ αἱ εἰς τὴν χριστιανικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους περίοδον ἀνήκουσαι ἐπιγραφαὶ ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων καὶ κατέστησαν τὸ ἀντικείμενον ἀξιεπαίνου ἐρεῦνης.

⁷⁷⁵ Π. Κωνσταντινίδης, *Κατάλογος Ἱστορικός τῶν πρώτων Ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Ἀρχιεπισκόπων καὶ Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν*, «Σωτήρ», 1879, σ.9-13

Ἐκ τῶν χριστιανικῶν δέ τούτων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν πλείστας ὄσας ἀνεῦρον καί ἐδημοσίευσαν διά τύπων ὁ τέ ἀοίδιμος Κ. Πιττάκης ὁ Ἀθηναῖος καί ὁ καθηγητής τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου κ. Σ. Κουμανούδης. Οὐκ ὀλίγας δέ ἔφερον εἰς φῶς καί ἄλλοι τινες εὐρωπαῖοι τε καί ἡμεδαποί εἰλικρινεῖς θιασῶται καί φίλοι τῶν σεμνῶν τούτων λειψάνων ἀποικομένων χριστιανικῶν γενεῶν.

Φρονοῦμεν, ὅτι δέν εἶναι δίκαιον νά παραδίδῃ τις εἰς λήθην τόν πατέρα αὐτοῦ χάρι τοῦ πάππου. Ἀμφότεροι πρέπει ἐξ' ἴσου νά τιμῶνται καί μετά τῆς αὐτῆς εὐλαβείας νά θεραπεύονται. Καί ἡ χριστιανική ἐποχή τοῦ ἡμετέρου ἔθνους δέον νά ἐρευνᾶται μετά τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας, οἷας καί ἡ κλασική τῆς Ἑλλαδικῆς χώρας περίοδος. Καθώς δέ ἡ ἐρευνα καί ἡ διάσωσις τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τήν κλασικήν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐποχήν πολλά μέχρι τοῦδε διεφώτισε σκοτεινά ἀντικείμενα ἀφορῶντα εἰς τήν ἱστορίαν καί τόν βίον καθόλου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, οὕτω καί ἡ ἀναζήτησις καί περισυναγωγή τῶν ἐπιγραφῶν τῆς χριστιανικῆς περιόδου πολλά ἐπαγγέλλεται νά διευκρινήσῃ ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τε τήν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί τόν θρησκευτικόν βίον τῶν μακαρίων ἡμῶν προγόνων.

Ἐκ τῆς πεποιθήσεως δέ ταύτης καί μόνης ὀρμώμενοι δημοσιεύομεν παρά πόδας ἐπιγραφάς τινας χριστιανικάς ἀποκειμένας μέχρι τοῦδε ἐν Ἀκροπόλει ἀνεκδότους, ὡς καί τινας ἄλλας νεωστί ὑφ' ἡμῶν ἀνακαλυφθεῖσας ἐπί διαφόρων ἀρχαίων ἀθηναϊκῶν οἰκοδομημάτων:

1.[Κοιμητήριον Ἰωάννου καί Μαύρας]: Γέγραπται ἐπί πλάκας Πεντελικοῦ μαρμάρου ὕψους 0,41 μέτρ. γαλλικοῦ καί πλάτους 0,14. Εὐρέθη κατά τάς ἐν ἔτει 1877 ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖῳ γενομένης ἀρχαιολογικῆς ἀνασκαφῆς καί ἀπόκειται ἔτι καί νῦν ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ.

2.[Οἰκητήριον Ἑλλαδίου Μαγείρου ἄμα Χιόνης]: Γέγραπται ἐπί στήλης τετραγώνου μαρμάρου Πεντελικοῦ, ὕψους, οἷον καί ἡ ἀνωτέρω ἐν τῷ ἰδίῳ τόπῳ, ἐνθα ἀπόκειται μέχρι τήν σήμερον.

3.[Κύριε οἱ ὀφθαλμοί πάντων εἰς σέ ἐλπίζουσι καί σύ δίδως τήν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαρίᾳ...Τῶν ἀγαπόντων τόν Κύριον]: Ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαί αὗται φέρονται γεγραμμέναι ἐπί τῶν τεσσάρων κρασπέδων τετραγώνου πλακός ἐκ μαρμάρου Πεντελικοῦ, εὐρεθείσης ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, οἷω καί αἱ προηγούμεναι. Ἡ πλάξ δέ αὕτη, ὡς ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐγκεχαραγμένων γραφικῶν λογίων (ψαλμός ρμδ'16) εἰκάζομεν, ὑπῆρχεν ἐντετοιχισμένη ἐπί τοῦ ὑπερθύρου ἐστιατορίου κοινοβιακοῦ τινος ἰδρύματος, ἢ πτωχοτροφείου, κειμένου κατά τόν μεσαῖονα ἐν τῷ χώρῳ τοῦ Ἀσκληπιείου.

4.[Μνήμα Διδύμου]: Γέγραπται ἐπί πλακός μαρμάρου Πεντελικοῦ ὕψους 0,50 καί πλάτους 0,18. Εὐρέθη κατά τόν αὐτόν χρόνον, οἷον καί αἱ ἀνωτέρω, ἐν ταῖς τοῦ Ἀσκληπιείου ἀρχαιολογικαῖς ἀνασκαφαῖς. Ἀπόκειται δέ νῦν εἰς τό δεξιόν μέρος τῆς κάτω εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως παρά τό φυλακεῖον τῶν Ἀπομάχων.

5.[Κοιμητήριον Εἰρηναίου]: Γέγραπται ἐπί πλακός λίθου Πεντελικοῦ ὕψους 0,25 καί πλάτους 0,20. Εὐρέθη ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ καί χρόνῳ, οἷω καί αἱ ἀνωτέρω. Νῦν δέ ἀπόκειται ἐν τῷ παρά τήν κάτω εἰσοδῶν τῆς Ἀκροπόλεως προσωρινῷ Μουσείῳ τῶν τοῦ Ἀσκληπιείου ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν.

6.[Κοιμητήριον Ἰερωνύμου αἰώνιον]: Γέγραπται ἐπί πλακός λίθου Ὑμηττίου ὕψους 0,57 καί πλάτους 0,29. Ἀπόκειται νῦν ἐς τό δυτικόν μέρος τοῦ παρά τήν κάτω εἰσοδῶν τῆς Ἀκροπόλεως κειμένου φυλακεῖου τῶν Ἀπομάχων. Ὁ χρόνος δέ καθὼς καί ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως τῆς ἐπιτύμβιου ταύτης πλακός ἀγνοεῖται.

7.[Οὗτος βασκανεῖον. Οὗτος Κωνσταντίας γυναικός αὐτοῦ]: Γέγραπται ἐπί τμήματος πλακός λίθου Ὑμηττίου. Ἐκ τοῦ σκαιοῦ δέ καί ἀτέχνου σχήματος τῶν γραμμάτων εἰκάζεται, ὅτι ἡ ἐπιτύμβιος αὕτη ἐπιγραφή ἀνήκει εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καί ἰδίως τοῦ Ἰ' ἢ ΙΑ' αἰῶνος. Ἐπειδή δέ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ δῖς ἀπαντᾷ ἡ λέξις «οὗτος» συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἐκάλυπτε διπλοῦν τάφον συζύγων

χωριζόμενον διά κτιστοῦ διαφράγματος. Τά ἐν τῷ β' στίχῳ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς πλακός φερόμενα γράμματα Γ καί α συνεπληρώσαμεν, τό μὲν πρῶτον διά τῆς λέξεως «Γυναικός», τό δέ δεύτερον διά τῆς λέξεως «Αὐτοῦ». Ποῦ εὐρέθη ἡ πλάξ αὕτη, καί πότε, οὐδεὶς γινώσκει. Απόκειται δέ νῦν εἰς τό δυτικόν μέρος τοῦ φυλακείου τῶν Ἀπομάχων, παρά τόν βόρειον τοῖχον τοῦ Μουσείου ἐν τῷ ὑπάρχουσι κατατεθειμένοι αἱ τοῦ Ἀσκληπείου ἀρχαιολογικαί συλλογαί.

8.[Κοιμητήριον Γουρία καί Νεΐλου τόδε]: Γέγραπται ἐπί τμήματος πλακός λίθου Ὑμηττίου. Ποῦ καί

πότε εὐρέθη ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀγνοεῖται. Απόκειται δέ νῦν ἐν τῇ πρώτῃ πρὸς τῇ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ αἰθούσῃ τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.

9.[Κοιμητήριον Αἰμιλιανοῦ]: Γέγραπται ἐπί τμήματος πλακός λίθου Πεντελικοῦ. Ἡ ἐν τῷ β' στίχῳ φερομένη λέξις πιθανόν νά ἦναι καί τό ὄνομα «Στυλιανός». Ἡμεῖς ἐνταῦθα συνεπληρώσαμεν «Αἰμιλιανός» καθ' ὅσον τό ὄνομα τοῦτο, ἔνεκεν τοῦ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν κειμένου ναοῦ τοῦ ἀγίου Αἰμιλιανοῦ, φαίνεται νά ἦτο κατά τήν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐν μεγίστῃ παρά τῷ λαῷ χρήσει. Απόκειται δέ ἡ πλάξ ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ τοῦ εἰρημένου ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.

10.[Μνήσθητι τοῦ δούλου σου ὧδε Κύριε ἐν τῇ βασιλείᾳ σου]: Γέγραπται ἐπί τμήματος λίθου Πεντελικοῦ. Ποῦ καί πότε εὐρέθη τυγχάνει ὄλως ἀγνωστον. Απόκειται νῦν ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ τοῦ ἐν Ἀκροπόλει ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.

11.[Ἐνέγκατε τῷ Κυρίῳ δόξαν καί τιμήν]: Γέγραπται ἐπί τμήματος πλακός λίθου Πεντελικοῦ. Οὐδεὶς γινώσκει τόν τόπον καί τόν χρόνον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης. Καθ' ἃ δέ ἐκ τοῦ ἐπί τῆς πλακός ταύτης ἐγκεχαραγμένου ῥητοῦ τῆς Ἁγίας Γραφῆς (ψαλμ. κη', 1) εἰκάζομεν, αὕτη ὑπῆρχεν ἐντετοιχισμένη ἐπί τοῦ ὑπερύθρου ἐκκλησίας τινός κειμένης ἐν τῇ Ἀκροπόλει. Ἡ πλάξ δέ αὕτη ἀπόκειται νῦν ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ τοῦ ἀνωθι μνημονευθέντος ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.

12.[Ὁ εὐτελής]: Γέγραπται ἐπί τμήματος πλακός λίθου Πεντελικοῦ, καί ἀπόκειται ἐν τῷ αὐτῷ, οἶφ καί ἡ ἀνωτέρω. Ποῖαι δέ λέξεις ἐλλείπουσιν ἐκ ταύτης τῆς ἐπιγραφῆς, καθὼς καί ἂν αὕτη ἦναι ἐπιτάφιος ἢ μή, δέν γινώσκομεν. Καί ἡ πλάξ αὕτη ἀπόκειται ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ τοῦ εἰρημένου μουσείου.

13.[Κοιμητήριον Δημητρίου καί Κωνσταντίνου Δοτ...]: Γέγραπται ἐπί τμήματος πλακός λίθου Ὑμηττίου. Ἀγνοεῖται δέ ὁ τε χρόνος καί ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως αὐτῆς. Νῦν δέ ἀπόκειται ἐν τῇ β' πρὸς τῇ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ αἰθούσῃ τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀρχαιολογικοῦ μουσείου. Πιθανῶς δέ τό ἐν τῷ δ' στίχῳ ΔΟΤ νά ἦναι ΤΟΔ[Ε] κατ' ἀναγραμματισμόν.

14.[Γεώργιος Μητροπολίτης Ἀθηνῶ(ν)]: Γέγραπται ἐπί τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς παρά τά προπύλαια κειμένης πινακοθήκης. Ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχιερατευσάντων εἰσὶν ἡμῖν γνωστοί ὑπὸ τό ὄνομα «Γεώργιος» τέσσαρες Μητροπολίται. α' ὁ ἀπὸ τοῦ ἔτους 914-922 ἐπίσκοπῆσας. β' ὁ ἐπί τοῦ Πατριάρχου Μιχαήλ τοῦ Χρυσοβέργη ἀρχιερατεύσας, ὅστις ἀπαντᾷ ἐν τῇ Κων/πολεὶ κατὰ Σωτηρίχου τοῦ Παντευγένου γενομένη Συνόδῳ (1145-1160), γ' ὁ κατὰ τό ἔτος 1180 ἀκμάσας Γεώργιος ὁ Ξηρός, καί δ' ὁ προκάτοχος Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Μητροπολίτης Γεώργιος ὁ Βούρτζης, ὅστις ἐτελεύτησε τῷ 1190. Ἐκ τῶν τεσσάρων δέ τούτων μητροπολιτῶν, πολὺ πιθανὴν νά ἀνήκει ἡ περὶ ἧς λόγος ἐπιγραφή εἰς τόν πρῶτον, ἢ καί εἰς ἄλλον προγενέστερον αὐτοῦ Ἱεράρχην, καθ' ὅσον καί ἡ γραφή εἶναι ὄλως ἐξαιρετικὴ καί ἀτάσθαλος καί τό σχῆμα τῶν γραμμάτων τυγχάνει πάντῃ ἀτεχνον. Καθόλου ὁμως παράδοξον ὁ εἰς ὃν ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή αὕτη παρά τά προπύλαια πινακοθήκη, ἣτις διετέλεσεν ἐπίσκοπικὴ κατοικία μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204).

15.[Ἐκτίσθη ὁ (ναός τῶν) ἀσωμάτων Πεσκαλίου ἔτει ζηε (1577) ἐν μηνί δεκεμβρίου α']]: Γέγραπται ἐπί μιᾶς τῶν πρὸς δυσμᾶς τοῦ Ἀδριανείου γυμνασίου ἰδρυμένων στηλῶν ἐνθα ὑπῆρχεν ὁ πρό ἑτῶν κατεδαφισθεὶς ναός τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν. Τό σχῆμα τῶν

γραμμαμάτων εἶναι σύμμετρον καὶ ὁ τρόπος τῆς τούτων γραφῆς κανονικός. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς δὲ ταύτης γίνεται ἡμῖν γνωστόν τό ἔτος καθ'ὃ ἐκτίσθη ὁ ἱερός οὗτος ναός, καθὼς καὶ τό ἐπώνυμον αὐτοῦ. Διά τῆς ἐπωνυμίας δὲ «Πεσκαλίου» ἠθέλησε φαίνεται ὁ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐγχαράξας νά σημάνη ἢ τὴν ὀνομασίαν τῆς θέσεως ταύτης, ἢ τό ἐπώνυμον τοῦ κτήτορος τοῦ περὶ οὗ λόγος ναοῦ.

16.[Κύ(ριε) βο(ήθει) τῷ σῷ δούλῳ Ταρασίῳ ἡγουμένῳ κ(αί ἱερεῖ)]: Γέγραπται 0,42 ἄνωθεν τοῦ κυματίου τοῦ στυλοβάτου τοῦ αὐτοῦ κίονος ἐφ'οὗ ἀναγινώσκειται καὶ ἡ ἄνωτέρω ἐπιγραφὴ. Ἡ ἐν τῷ γ' στίχῳ τελευταία λέξις ἱερεος εἶναι καθ'ὀλοκληρίαν ἐφθαρμένη καὶ μόνον τό ἐν τῷ τέλει αὐτῆς c διακρίνεται. Ποῖος δὲ εἶναι ὁ μνημονευόμενος οὗτος ἡγούμενος Ταράσιος, ὡς καὶ ποῖαι εἰσὶν αἱ πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων σχέσεις τοῦ κληρικοῦ τούτου τυγχάνει ὄλως ἄγνωστον. Πολύ δὲ πιθανόν ὁ περὶ οὗ λόγος ἡγούμενος νά εὐηργέτησε τὸν ἱερόν τοῦτον ναόν, κληροδοτήσας αὐτῷ κτήματα, ἢ συνδραμών αὐτῷ δι' ἄλλων ἀφιερωμάτων.⁷⁷⁶

⁷⁷⁶Π.Κωνσταντινίδης, *Ἀρχαιολογικά Ἀθηνῶν ἀνέκδοτοι χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί*, «Νέα Ἐφημερίς», 1882,σ.80-85

5.δ.Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1875-1882

Η νέα Βουλή, η οποία προέκυψε από τις εκλογές του Ιουλίου του 1875 συνεδρίασε για πρώτη φορά στις 11 Αυγούστου 1875.⁷⁷⁷ Κατά την έναρξη των εργασιών της ο πρωθυπουργός Χ. Τρικούπης διακήρυξε την «αρχή τής δεδηλωμένης».⁷⁷⁸ Στο λόγο του ο πρωθυπουργός ανέφερε «Ὅπως πλήρης ὑπῆρξεν ὁ πρὸς τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ περί τήν ἐκλογὴν τῶν βουλευτῶν σεβασμός, τῆς κυβερνήσεως μου, οὕτως ἐνδελεχῆς θέλει εἶσθαι ἢ παρ' ἐμοῦ ἀναγνώρισις τῶν ἀπὸ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ συντάγματος στηριζομένων προνομίων τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Ἔθνους. Αἱ παρανομίαι αὗται τῆς Βουλῆς ἀνταποκρίνονται πρὸς καθήκοντα ἐπιβαλλόμενα εἰς αὐτήν. Αἰταιῶν ὡς ἀπαραίτητον προσόν τῶν καλουμένων παρ' ἐμοῦ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ τόπου τὴν δεδηλωμένη πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνην τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἔθνους, ἀποδέχομαι ἵνα ἡ Βουλή καθιστᾷ ἐφικτὴν τὴν ὑπαρξιν τοῦ προσόντος τούτου, οὗ ἄνευ ἀποβαίνει ἀδύνατος ἢ ἐναρμονιος λειτουργία τοῦ πολιτεύματος».⁷⁷⁹

Η αρχή της δεδηλωμένης δεν καθιερώθηκε ως συνταγματικός κανόνας, αλλά ως απλή «συνθήκη του πολιτεύματος», ενώ το ακριβές περιεχόμενό της παρέμεινε αμφισβητούμενο επί δεκαετίες. Εξάλλου, η πρακτική εφαρμογή της προσέκρουε σε δυσχέρειες, επειδή συχνά δεν υπήρχε σαφής πλειοψηφία ενός κόμματος ή συνασπισμού κομμάτων στη Βουλή ούτε και προβλεπόταν συγκεκριμένη διαδικασία διαπίστωσης της ύπαρξης ή μη τέτοιας πλειοψηφίας. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη συναγωγή τεκμηρίων για το θέμα αυτό από κοινοβουλευτικές διαδικασίες με διαφορετικό καταρχήν προορισμό, όπως ήταν η εκλογή του Προέδρου της Βουλής ή ψηφοφορίες σχετικές και κυβερνητικά νομοσχέδια. Έτσι, υπολογίζεται ότι περίπου οι μισές κυβερνήσεις στο διάστημα από το 1875 έως την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 διορίστηκαν χωρίς να διαθέτουν την εκ των προτέρων «δεδηλωμένη» κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Οπωσδήποτε, οι κυβερνήσεις ζητούσαν τη ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής μετά το σχηματισμό τους και παραιτούνταν εφόσον δεν την κέρδιζαν, εκτός αν ταυτόχρονα με το σχηματισμό κυβέρνησης διαλυόταν η Βουλή και προκηρύσσονταν εκλογές.

Υπό αυτές τις συνθήκες η «δεδηλωμένη» κατέληξε ν' αποτελεῖ ικανή αλλά όχι αναγκαία συνθήκη για τη διατήρησή της στη εξουσία, ενώ κατά τα άλλα οι βασιλικές υπερεξουσίες των άρθρων 31 και 37 του Συντάγματος του 1864 παρέμειναν αλώβητες.⁷⁸⁰ Το τελικό αποτέλεσμα, λοιπόν, από την ατελή και ασαφή καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος με τη μορφή τής αρχής της «δεδηλωμένης» ήταν, ότι ο βασιλιάς διατηρούσε σημαντικά περιθώρια παρέμβασης στην πολιτική ζωή του τόπου και άσκηση επιρροής τόσο στην πολιτική όσο και στην ίδια τη σύνθεση των κυβερνήσεων.⁷⁸¹

Κατά τη διάρκεια των εργασιών της νέας Βουλής ο ίδιος ο Χ. Τρικούπης παραδέχθηκε, ότι «ἡ πρώτη μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ συστήματος τοῦ παρελθόντος Βουλῆ, καίπερ ἐλευθέρως ἐκλεχθεῖσα, ἀπεικονίζει ἐν πολλοῖς τὸ παρελθόν. Τὴν ἀπεικόνισιν αὐτὴν διέγνωσεν ἐν ταῖς ἐξελέγξεσι τῶν ἐκλογῶν, καταφαίνεται δέ αὕτη καὶ ἤδη ἀμέσως, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἐν τῷ καταμερισμῷ τῆς βουλῆς εἰς κόμματα προσωπικά». Στη βουλή του 1875 κυριαρχούσε ο Α. Κουμουνδούρος.

Η εκλογική διαδικασία κράτησε λιγότερο από ένα μήνα και πριν ολοκληρωθεί στις 30 Σεπτεμβρίου 1875,⁷⁸² ο Χ. Τρικούπης ανακοίνωσε την παραίτηση της κυβέρνησής του, καθώς είχε διαπιστώσει, ότι όλες οι αποχρώσεις τής αντιπολίτευσης είχαν συμφωνήσει στη

⁷⁷⁷ΙΕΕ, τ.13,(1977),σ.295

⁷⁷⁸Κ.Χ.Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014,σ.75

⁷⁷⁹ΙΕΕ, τ.13,(1977) , σ.295

⁷⁸⁰Κ.Χ.Χρυσόγονος, *ό.π.*, σ.75

⁷⁸¹Κ.Χ.Χρυσόγονος, *ό.π.*, σ.76

⁷⁸²ΙΕΕ, τ.13,(1977) , σ.295

συγκρότηση κυβερνητικού σχήματος, το οποίο θα μπορούσε να συνεργαστεί με τη Βουλή. Ωστόσο, η παραίτηση αυτή δεν επηρέασε άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις. Με το τέλος της εκλογικής διαδικασίας νικητής αναδείχθηκε ο Α. Κουμουνδούρος, ο οποίος ήταν κοινός υποψήφιος της αντιπολίτευσης.⁷⁸³

Κατά τη διάρκεια της κυβερνήσεως του Α. Κουμουνδούρου, η Ανατολική κρίση, η οποία προκλήθηκε από την εξέγερση το καλοκαίρι του 1875,⁷⁸⁴ στην Ερζεγοβίνη βρήκε την Ελλάδα ανέτοιμη ν'ακολουθήσει με συνέπεια είτε συνεργασία με τη Σερβία είτε πολιτική σύγκλισης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η εξέγερση κατά των Οθωμανών σύντομα προσέλαβε διαστάσεις και χαρακτήρα επανάστασης κατά της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή, με αποτέλεσμα να προκληθεί ευρύτερη ταραχή μεταξύ των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου στα ευρωπαϊκά σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και να εκδηλωθεί σοβαρή ξενοφοβία στους κόλπους της. Συνέπεια αυτής της ξενοφοβίας, η οποία κατέλαβε τους Οθωμανούς την εποχή αυτή ήταν οι ταραχές, οι οποίες εκδηλώθηκαν στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1876, όταν φανατισμένοι οθωμανοί πολίτες δολοφόνησαν τους προξένους της Γαλλίας και της Γερμανίας. Με σκοπό την προστασία των ελλήνων υπηκόων, η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε ν'αποστείλει πλοίο του πολεμικού ναυτικού στη Θεσσαλονίκη. Συγχρόνως, ο υπουργός των εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος απέστειλε εγκύκλιο προς τις ελληνικές προξενικές αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκειμένου να συγκρατήσουν τους Έλληνες και να μην παρασυρθούν σε πρόσκαιρα κινήματα εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο Α. Κουμουνδούρος ακολούθησε κατά την περίοδο αυτή μία σώφρονα και συντηρητική πολιτική. Θεωρούσε, ότι η Ελλάδα δεν έπρεπε να προκαλέσει ή να θεωρηθεί υποκινητής ταραχών στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς υπολόγιζε ότι η συνετή πολιτική εκ μέρους της Ελλάδας θα εξασφάλιζε στη χώρα την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης. Επρόκειτο για προσωρινή, όπως αποδείχτηκε, αναδίπλωση της αλυτρωτικής πολιτικής εν όψει της απόστασης, την οποία φαινόταν να διατηρεί η Ρωσία από τις εξελίξεις στο βορειοδυτικό ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο αυτή. Συγχρόνως, η Ελλάδα αδυνατεί να συνεργαστεί αποτελεσματικά με τη Σερβία, η οποία ετοιμαζόταν για πόλεμο με την Πύλη με άποιο στόχο την πραγμάτωση της δικής της αλυτρωτικής πολιτικής.⁷⁸⁵

Ωστόσο, η κατάσταση είναι έκρυθμη τόσο στη Μακεδονία όσο και στη Νότια Σερβία. Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες. Ο βασιλιάς της Σερβίας Μιλάνος κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Τουρκίας στις 30 Ιουνίου 1876, καθώς ο σουλτάνος αρνείται ν'αποσύρει από τη μεθόριο τις στρατιωτικές δυνάμεις του, οι οποίες μάχονταν εναντίον των επαναστατών της Βοσνίας, ενώ παράλληλα ακολουθεί και ο βασιλιάς του Μαυροβουνίου Νικόλαος. Η Ελλάδα μένει αμέτοχη στις εξελίξεις, ενώ στο πλευρό των Σέρβων αγωνίζονται πολυάριθμοι Ρώσοι εθελοντές. Οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι αποτυγχάνουν στις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους, εξαιτίας αυτού του γεγονότος οι Ρώσοι επεμβαίνουν και τελικά επιβάλλουν στο νέο σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ να αποδεχτεί τη σύναψη ανακωχής τον Νοέμβριο του 1876. Τον Δεκέμβριο του 1876 συνήλθε διάσκεψη των αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία αποφασίστηκε η ίδρυση δύο χωριστών τμημάτων της Βουλγαρίας και η αυτοδιοίκηση της Βοσνίας, ωστόσο οι αποφάσεις αυτές δεν έγιναν αποδεκτές από το σουλτάνο.

Η Υψηλή Πύλη προσπαθεί ν'αποφύγει το διαμελισμό των ευρωπαϊκών εδαφών της με τη δημοσίευση του τουρκικού συντάγματος του 1876,⁷⁸⁶ με το οποίο υπόσχεται τη χορήγηση ελευθεριών, δικαιοσύνης και ισότητας σε όλους τους υπηκόους της. Η κίνηση αυτή της

⁷⁸³ΙΕΕ, τ.13,(1977) ,σ.296

⁷⁸⁴D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.197

⁷⁸⁵D.Dakin,ό.π,σ.197

⁷⁸⁶A.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.275

Οθωμανικής προκάλεσε την οργή της Ρωσίας, η οποία δεν ήταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει τους Σλάβους της Βαλκανικής. Είναι βέβαιο, πως οι φήμες ότι η Ρωσία θα μεριμνούσε, προκειμένου να επιδικστούν στους Βουλγάρους αλύτρωτοι τόποι όπως η Μακεδονία και η Θράκη επέδρασαν καταλυτικά στις επιλογές της ελληνικής κυβέρνησης και προσέδωσαν στον αλυτρωτισμό ένα εντελώς νέο στοιχείο, αυτό της προβολής των εθνικών διεκδικήσεων για τον αποκλεισμό των αντίστοιχων βουλγαρικών. Φυσικά, το νέο αυτό στοιχείο κάθε άλλο παρά υπονόμωσε το «αρματολικό» στοιχείο του αλυτρωτισμού, αντίθετα το ενίσχυσε και το συνέδεσε με την επίσημη πολιτική της χώρας. Οι αλυτρωτικές εξεγέρσεις και οι συντελεστές τους αποτελούσαν, πλέον, μέσο της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας συνδεδεμένο με την άσκησή της.

Επίσης, δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί η επιδιωκόμενη διπλωματική αξία των αλυτρωτικών εξεγέρσεων, ως μέσου προβολής των εθνικών διεκδικήσεων της χώρας. Οι κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης γνώριζαν από τις εκθέσεις των προξενίων τους στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τη σύνθεση του πληθυσμού των διεκδικούμενων περιοχών, όσα ήταν σε θέση να γνωρίζει και η κυβέρνηση της Ελλάδας για το ίδιο ζήτημα από τους έλληνες πρόξενους.⁷⁸⁷ Ως εκ τούτου η αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων δεν οφειλόταν σε άγνοια των πληθυσμιακών δεδομένων στις συγκεκριμένες περιοχές, αλλά σε εκτιμήσεις άσχετες προς αυτά τα δεδομένα. Οφειλόταν, κυρίως, στο ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν απαραίτητη, καθώς η κατάλυση της κυριαρχίας του Οθωμανού σουλτάνου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη θα οδηγούσε σε αύξηση της επιρροής της Ρωσίας, η οποία θα καθίστατο επιβλαβής για τα συμφέροντα των άλλων δυνάμεων στην περιοχή, αλλά και για την ισορροπία ισχύος γενικά.

Εν μέσω των διεθνών αυτών πολιτικών εξελίξεων η πέμπτη κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου κατόρθωσε να επιβιώσει για 13 μήνες και 11 ημέρες. Αναγκάστηκε να παραιτηθεί, όταν η Βουλή καταψήφισε νομοσχέδιο, το οποίο προέβλεπε τη σύναψη δανείου 10.000.000 δραχμών. Εν συνεχεία σχηματίστηκε κυβέρνηση υπό τον Δ. Δεληγιώργη, η οποία έμεινε στην εξουσία μόλις για πέντε ημέρες. Στις 1 Δεκεμβρίου 1876 ο Α. Κουμουνδούρος σχηματίζει την έκτη κυβέρνησή του, η οποία διατήρησε την εξουσία μέχρι τις 26 Φεβρουαρίου 1877, οπότε σχηματίζει κυβέρνηση ο Ε. Δεληγιώργης, ο οποίος διατήρησε υπό τον έλεγχό του τα υπουργεία Εξωτερικών και Εσωτερικών. Η νέα κυβέρνηση δημοσίευσε διάταγμα στις 18 Μαρτίου 1877, το οποίο όριζε ότι η δεύτερη σύνοδος της Βουλής είχε ολοκληρωθεί.

Δύο μήνες αργότερα, εξαιτίας του Ρωσοτουρκικού πολέμου, ο Ε. Δεληγιώργης συγκάλεσε στη Βουλή έκτακτη σύνοδο, η οποία άρχισε τις εργασίες της στις 16 Μαΐου 1877. Ο Δεληγιώργης αναγκάζεται σε παραίτηση μετά την αποδοκιμασία του από τη Βουλή. Τον διαδέχεται ο Α. Κουμουνδούρος, ο οποίος σχημάτισε κυβέρνηση στις 19 Μαΐου 1877, ωστόσο η πρωθυπουργία του Κουμουνδούρου δεν αποδείχτηκε μακροβιότερη από αυτή του Δεληγιώργη. Ύστερα από πέντε ημέρες ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου οδηγήθηκε σε παραίτηση, καθώς δεν είχε «τήν πληρεστάτην έμπιστοσύνη της Βουλής». Στις 26 Μαΐου 1877⁷⁸⁸ σχηματίστηκε «οικουμενική» κυβέρνηση απ' όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα, με πρωθυπουργό τον υπέργηρο αγωνιστή του 1821 Κωνσταντίνο Κανάρη και υπουργό των Εξωτερικών τον Χαρίλαο Τρικούπη.⁷⁸⁹ Η κυβέρνηση αυτή κατόρθωσε να ψηφίσει καινούργιο εκλογικό νόμο.⁷⁹⁰

Οι μεταρρυθμίσεις, τις οποίες καθιέρωνε ο νέος νόμος, εκτός από τη σύντμηση του χρόνου ψηφοφορίας σε μία ημέρα, η οποία άρχιζε την ώρα της ανατολής και έληγε την

⁷⁸⁷Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.272

⁷⁸⁸ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.296

⁷⁸⁹Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *ό.π* , σ.274

⁷⁹⁰ΙΕΕ, τ.13(1977) , σ.296

ώρα τής δύσεως του ηλίου ήταν οι ακόλουθες: Ο δημότης δεν χρειαζόταν, πλέον, να έχει κάποια ιδιοκτησία ή να ασκεί κάποιο επάγγελμα ή επιτήδευμα, προκειμένου να έχει το δικαίωμα να ψηφίσει. Αρκούσε να έχει συμπληρώσει το εικοστό πρώτο έτος τής ηλικίας του. Ο εκλόγιμος δεν χρειαζόταν να έχει «έν τῇ ἐπαρχία ἀφ’ ἧς ἐκλέγεται ἀκίνητον τινα ἰδιοκτησίαν», αρκούσε να είναι Έλληνας πολίτης, τριάντα ετών, ο οποίος γεννήθηκε ή ήταν εγκατεστημένος επί δύο χρόνια στην επαρχία, στην οποία εκλεγόταν. Οι εκλογικοί κατάλογοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ως την ημέρα που δημοσιεύθηκε ο νόμος ακυρώθηκαν. Έτσι, νέοι κατάλογοι θα συντάσσονταν, των οποίων τη σύνταξη και την αναθεώρηση θα έλεγχε η δικαστική εξουσία. Επιπλέον, αντιπρόσωποί της θα επόπτευαν τη διαδικασία της ψηφοφορίας και θα εξασφάλιζαν τη γνησιότητα του αποτελέσματος. Συγχρόνως, βαριές ποινές ορίστηκαν για τους εκλογικούς παραβάτες. Τέλος, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανακήρυξη κάποιου ως υποψηφίου συνιστούσε η αποπληρωμή των εξόδων της κάλπης.

Ο παραπάνω νόμος ΧΜΗ', ο οποίος δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 17 Σεπτεμβρίου 1877, συμπληρώθηκε πριν από τις εκλογές τού 1879, με τους νόμους ΧΞΑ' και ΨΝΕ', καθώς και το Βασιλικό Διάταγμα στις 13 Δεκεμβρίου 1878, το οποίο όριζε ότι οι κάλπες για τις εκλογές θα κατασκευάζονταν από λευκοσίδηρο. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι οι τρεις νόμοι, οι οποίοι αναφέρθηκαν συνέβαλαν αποτελεσματικά στο να καταπολεμηθεί η βία, η νοθεία και ν'αναγνωρισθούν ως γνήσια τα εκλογικά αποτελέσματα, οποιαδήποτε και αν ήταν η κυβέρνηση, η οποία θα διενεργούσε τις εκλογές.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι οι αλλαγές κυβερνήσεων σε συνδυασμό με την Ανατολική Κρίση, η οποία παρέμενε αναξιοποίητη εκ μέρους τους αποτελούσαν απόδειξη, ότι η χώρα δεν διέθετε σαφή εξωτερική πολιτική, καθώς επίσης και ότι οι εκάστοτε πολιτικές ηγεσίες είχαν αποδεχτεί να διαχειριστούν την κατάσταση με όλους τους συμβιβασμούς, οι οποίοι θα εξασφάλιζαν την παραμονή τους στην εξουσία. Μετά το θάνατο του Κ. Κανάρη στις 2 Σεπτεμβρίου 1877⁷⁹¹ η κυβέρνηση έμεινε χωρίς πρόεδρο. Οι «οικουμενικές» κυβερνήσεις, όπως η συγκεκριμένη, αποτέλεσαν στο μέλλον δελεαστική έξοδο από πολιτικά αδιέξοδα, φανερώνοντας κάθε φορά τις αδυναμίες του κοινοβουλευτικού συστήματος της χώρας. Η αδυναμία των πολιτικών κομμάτων να διαμορφώσουν σαφή και ρεαλιστική πολιτική στις διακρατικές σχέσεις της χώρας και να εξασφαλίσουν ευρεία συναίνεση, καθώς και η επιδίωξή τους να μην υποστούν το κόστος πολιτικών επιλογών, οι οποίες βρίσκονταν στον αντίποδα των προσδοκιών τής κοινής γνώμης, συνιστούσαν τα κύρια αίτια εξόδων από πολιτικά αδιέξοδα, μέσω της «οικουμενικής» οδού.⁷⁹² Ωστόσο, επρόκειτο για εξόδους, οι οποίες δεν συνέβαλαν στην αποσαφήνιση της εξωτερικής πολιτικής, αφού η πολιτική αυτή εκ των πραγμάτων συνιστούσε προϊόν συμβιβαστικών λύσεων, ενώ η συναίνεση δεν στηριζόταν σε σαφείς πολιτικές επιλογές, αλλά στην αποφυγή τέτοιων πολιτικών επιλογών.

Σε διεθνές επίπεδο η Ρωσία, αφού εξασφάλισε την ουδετερότητα των Μεγάλων Δυνάμεων και τη συγκατάθεση της Ρουμανίας, προκειμένου να περάσουν τα ρωσικά στρατεύματα μέσα από το έδαφός της, κηρύσσει στις 24 Απριλίου 1877⁷⁹³ τον πόλεμο εναντίον τής Τουρκίας. Η κυβέρνηση του Ε. Δεληγιώργη δίστασε ν'αναλάβει την ευθύνη ενός πολέμου, μολονότι η κοινή γνώμη αξίωνε τη σύμπραξή της στο πλευρό των Ρώσων και των άλλων λαών τής Βαλκανικής. Αντίθετα, η «Οικουμενική» κυβέρνηση του Κ. Κανάρη ενδιαφέρθηκε για τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας, ωστόσο παρέμεινε αμφιταλαντευόμενη, καθώς η Ρωσία απέφευγε να καθορίσει τα ανταλλάγματα σε εδαφικά κέρδη σε περίπτωση συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο.

⁷⁹¹ IEE, τ.13(1977), σ.298

⁷⁹² D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.200

⁷⁹³ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.38

Όμως, οι επιτυχίες των Ρώσων κατά το δεύτερο έτος τού πολέμου στα μέτωπα του Αίμου και του Καυκάσου, δηλαδή, η ραγδαία προέλασή τους προς την Ανδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη και προς την Τραπεζούντα, καθώς και η είδηση, ότι επίκειται η υπογραφή τής ανακωχής, συγκινούν βαθύτατα τους Έλληνες, οι οποίοι καταφέρονται εναντίον της απραξίας τής οικουμενικής κυβερνήσεως και την αναγκάζουν να παραιτηθεί. Οι ζυμώσεις και οι ενέργειες για την οργάνωση επανάστασης στη Μακεδονία γίνονται ζοηρότερες και καταλήγουν σε συγκεκριμένη μορφή. Το κέντρο της επαναστατικής δραστηριότητας βρίσκεται εντός τού ελληνικού προξενείου τής Θεσσαλονίκης.⁷⁹⁴

Η νέα κυβέρνηση στις 11 Ιανουαρίου 1878⁷⁹⁵ του Α. Κουμουνδούρου με υπουργό των Εξωτερικών τον Θ. Δηλιγιάννη, υπό την πίεση της κοινής γνώμης διατάσσει το στρατό να προελάσει προς τη Θεσσαλία, με το πρόσχημα να προστατεύσει τον πληθυσμό της από τις βιαιοπραγίες των Τούρκων. Καθώς, λοιπόν, η προσοχή των Ελλήνων ήταν στραμμένη προς Ανδριανούπολη, όπου οι Ρώσοι και οι Τούρκοι αντιπρόσωποι συζητούσαν τους όρους τής ανακωχής, ο Α. Κουμουνδούρος έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιο επεμβάσεως. Πρώτη του ενέργεια ήταν να καλέσει τους αντιπροσώπους της κεντρικής επιτροπής τής «Εθνικής Άμυνας» και τής «Αδελφότητας» και να τους ανακοινώσει, ότι από τη στιγμή εκείνη η κυβέρνηση αναλάμβανε το συντονισμό και την κατεύθυνση όλων των επαναστατικών ενεργειών στις υπόδουλες επαρχίες. Στο εξής οι εθνικές εταιρίες, αν επιθυμούσαν να συνεχίσουν τη δράση τους θα ενεργούσαν ως εκτελεστικοί φορείς των εντολών της κυβέρνησης. Παρά το γεγονός ότι οι αρμοδιότητές τους περιορίζονταν, οι αρμόδιοι της κεντρικής επιτροπής δέχτηκαν τους κυβερνητικούς όρους. Από τη δική τους πλευρά, οι κρατικές υπηρεσίες, με την απαιτούμενη μυστικότητα, θα παραχωρούσαν τα αναγκαία εφόδια για τη συγκρότηση των ενόπλων σωμάτων. Συγχρόνως, ενημερώθηκαν οι νομάρχες των παραμεθωρίων νομών ν'αναλάβουν το συντονισμό των επαναστατικών ενεργειών στον τομέα ευθύνης τους, ενώ με εντολές του υπουργείου Εξωτερικών οι πρόξενοι στη Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη αναλάμβαναν να δώσουν το σύνθημα της εξεγέρσεως σε όλα τα διαμερίσματα της περιφέρειάς τους.⁷⁹⁶ Ωστόσο, θα υπογραφεί ανακωχή μία ημέρα νωρίτερα. Η κυβέρνηση εκτεθειμένη έσπευσε ν'ανακαλέσει τα στρατεύματά της και να ζητήσει από τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων να υποστηρίξουν τα αιτήματα της Ελλάδας στο συνέδριο της Ειρήνης, το οποίο επρόκειτο να συνέλθει.

Στις 3 Μαρτίου 1878⁷⁹⁷ οι Ρώσοι επιβάλλουν με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τις θέσεις και τους σκοπούς τους. Συγκεκριμένα η Ρωσία επιτυγχάνει την ανεξαρτησία της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, καθώς και την επέκταση των ορίων των δύο τελευταίων. Επιπλέον, οι εξελίξεις οδήγησαν στην ίδρυση της μεγάλης αυτόνομης ηγεμονίας της Βουλγαρίας, η οποία θα ήταν φόρου υποτελούς προς την Πύλη και η οποία θα περιλάμβανε όχι μόνο τις χώρες μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου, αλλά και την Ανατολική Ρουμελία, τη Δυτική Θράκη και τη Μακεδονία, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική, περιοχές κατοικούμενες από πυκνούς ελληνικούς πληθυσμούς. Τέλος, η Ρωσία απέσπασε μεταρρυθμίσεις και προνόμια για τους κατοίκους τής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, καθώς και πιστή εφαρμογή τού Οργανικού Νόμου στην Κρήτη. Ιδιαίτερη μνεία για τα άλλα εθνικά ζητήματα της Ελλάδας δεν γινόταν. Η πανσλαβιστική αυτή στάση τής Ρωσίας και κυρίως η ευνοϊκή μεταχείριση της Βουλγαρίας δεν άφηνε περιθώρια για προσφορές προς την Ελλάδα, ούτε και σ'αυτήν ακόμη τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η Ελλάδα καταδικαζόταν σε μαρασμό από ασφυξία.

⁷⁹⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.38

⁷⁹⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.298

⁷⁹⁶ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.331

⁷⁹⁷ Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.38

Κατά περίεργη όμως σύμπτωση, την ίδια ημέρα της υπογραφής της συνθήκης στις 21 Μαρτίου 1878, η αγωνία των Ελλήνων της Μακεδονίας εκδηλωνόταν με την επανάσταση της περιοχής Ολύμπου-Πιερίων, η οποία είχε οργανωθεί από τη «Μακεδονική Επιτροπή», η οποία είχε την έδρα της στην Αθήνα. Η ανταρσία αυτή, η οποία ενισχύεται και από την ελληνική κυβέρνηση με εθελοντές από την ελεύθερη Ελλάδα, καταστέλλεται μέσα σε δύο μήνες. Παρόλα αυτά νέο αντάρτικο κίνημα εκδηλώνεται στη συνέχεια, κατά τα τέλη Απριλίου, στη Δυτική Μακεδονία, το οποίο επεκτείνεται ως την περιοχή Πρεσπών, Μοριχόβου και Μοναστηρίου⁷⁹⁸ και συνεχίζεται με τη μορφή έντονου κλεφτοπολέμου ως τον Νοέμβριο του 1878.

Με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου η ισορροπία μικρών και μεγάλων δυνάμεων στην Κεντρική, Ν.Α Ευρώπη και Εγγύς Ανατολή ανατράπηκε. Η Ρωσία πίεζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και εξάπλωνε την επιρροή της στη χερσόνησο του Αίμου. Ουσιαστικά, μέσω μίας μεγάλης Βουλγαρικής ηγεμονίας, ο τσάρος βρισκόταν έξω από την Κωνσταντινούπολη. Όπως ήταν επόμενο, όταν έγιναν γνωστοί οι όροι αυτοί δύο μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις αναστατώθηκαν. Η μία ήταν η Αυστροουγγαρία, καθώς η δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας της έκλεινε το δρόμο προς τη Θεσσαλονίκη, ενώ η άλλη ήταν η Αγγλία, η οποία θεωρούσε ότι η εξάπλωση του νεοϊδρυθέντος Βουλγαρικού κράτους αποτελούσε απειλητική αιχμή εναντίον της καρδιάς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτούς τους λόγους οι δύο αυτές δυνάμεις επέμειναν ν' αναθεωρηθεί η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

Σύμφωνα, με το πρωτόκολλο, το οποίο υπογράφηκε μεταξύ Αγγλίας και Ρωσίας στις 18 Απριλίου 1878 στο Λονδίνο και το οποίο προετοίμασε το έδαφος για τα ζητήματα, τα οποία θα τίθονταν προς διαβούλευση στο συνέδριο του Βερολίνου, οι δύο κυβερνήσεις αποφάσισαν την αναθεώρηση της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Επιπλέον, δέχονταν τον περιορισμό της Βουλγαρίας μεταξύ Δούναβη και Αίμου, καθώς και την ίδρυση της Ανατολικής Ρουμελίας ως χωριστής αυτόνομης επαρχίας, ενώ η Θράκη και η Μακεδονία θα αποτελούσαν, όπως και πριν, οθωμανικές επαρχίες. Στις 4 Ιουνίου 1878 υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη αγγλοτουρκική «αμυντική συμμαχία», με την οποία η Πύλη παραχωρούσε την Κύπρο στην Αγγλία, προκειμένου η τελευταία να συνδράμει τα οθωμανικά στρατεύματα στην περιοχή της Μικράς Ασίας σε περίπτωση κατά την οποία αυτή απειλήτο από τη Ρωσία. Παράλληλα, η Αγγλία υποχρεωνόταν στην καταβολή ετήσιου φόρου προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, η Μεγάλη Βρετανία αναλαμβάνει πολιτικές και οικονομικές υποχρεώσεις έναντι της Πύλης, ωστόσο προσθέτει ύστερα από το Γιβραλτάρ και τη Μάλτα, νέο κρίκο στην αλυσίδα επίκαιρων στρατηγικών σημείων, τα οποία κατέχει σε όλη τη Μεσόγειο. Το νέο αυτό έρεισμα της εξασφάλιζε κατά κάποιο τρόπο τον αυτοκρατορικό δρόμο προς τις Ινδίες και προωθούσε τα σχέδιά της για την εγκατάστασή της στην Αίγυπτο. Η Αγγλία αποτίναξε τον ετήσιο φόρο της προς τους Οθωμανούς στις 5 Νοεμβρίου 1914,⁷⁹⁹ στις αρχές δηλαδή του πρώτου παγκοσμίου πολέμου.

Το Συνέδριο του Βερολίνου (13 Ιουνίου 1878-13 Ιουλίου 1878) υπήρξε μείζων σταθμός στην ιστορία του συστήματος ασφαλείας στην Ευρώπη, καθώς επιβεβαίωσε την ευθύνη των Μεγάλων Δυνάμεων ν' αποφασίζουν για ζητήματα ασφαλείας και ειρήνης, με τον συγκερασμό των συγκρουόμενων συμφερόντων τους και την αποφυγή ανατροπής της ισορροπίας ισχύος σε περιοχές ζωτικής σημασίας για όλες τις δυνάμεις, όπως η Εγγύς Ανατολή.⁸⁰⁰ Επίσης, το συνέδριο υπήρξε σταθμός στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αν και δεν εκτιμήθηκε δεόντως η σημασία του για την επεξεργασία νέων θέσεων και στρατηγικής στην προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων της Ελλάδας.

⁷⁹⁸ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.203

⁷⁹⁹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.278

⁸⁰⁰ D.Dakin, *ό.π.*, σ.207

Ωστόσο, ο αλυτρωτισμός συνέχισε ν'αποτελεί την ιδεολογική βάση της εξωτερικής πολιτικής, αλλά το υπουργείο των Εξωτερικών διαμόρφωσε περισσότερο ευέλικτες θέσεις σε σχέση με το παρελθόν και χρησιμοποίησε μέσα για την διείσδυση στις διαφιλονικούμενες αλύτρωτες χώρες, όπως τα ελληνικά σχολεία, με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα σε σχέση με το παρελθόν. Προοδευτικά ατόνισε το μεσσιανικό στοιχείο του αλυτρωτισμού και ενισχύθηκε αντίστοιχα η πολιτική του χρήση από το υπουργείο των Εξωτερικών για την προώθηση των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων μέσα από τα σχολεία και τις εκκλησίες στις διαφιλονικούμενες αλύτρωτες χώρες.

Η αναθεώρηση των όρων της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, οι οποίοι αναφέρονταν στη Βουλγαρία, η στρατιωτική κατοχή της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία, η εκχώρηση της Κύπρου στην Αγγλία και η επιδίκαση της Θεσσαλίας και τμήματος της νότιας Ηπείρου στην Ελλάδα⁸⁰¹ αποτέλεσαν τις σημαντικότερες ρυθμίσεις, οι οποίες επηρέασαν άμεσα ή έμμεσα τις δημοκρατικές σχέσεις και την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Ως προς τη Βουλγαρία, η Συνθήκη του Βερολίνου προέβλεπε την ίδρυση βουλγαρικής ηγεμονίας βόρεια του Αίμου. Νότια της ηγεμονίας ιδρύθηκε επαρχία αυτόνομη με την ονομασία Ανατολική Ρωμυλία και με νότιο σύνορο τη Ροδόπη. Τέλος, η Θράκη και η Μακεδονία παρέμειναν όπως και πριν τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η συγκεκριμένη ρύθμιση απέτρεψε τη δημιουργία μεγάλου βουλγαρικού κράτους και ικανοποίησε όλες τις χώρες, οι οποίες είχαν λόγους ν'αγωνιστούν για κάτι τέτοιο, αλλά και προδιέγραψε τους στόχους της εθνικής πολιτικής του νεοϊδρυθέντος εθνικού κράτους των Βουλγάρων. Πλέον, στόχος της Βουλγαρίας υπήρξε η αναθεώρηση της Συνθήκης του Βερολίνου και η «ανάκτηση» των εδαφών, τα οποία της είχε επιδικάσει η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

Η κατοχή της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία, μολοντί εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται ότι θα ήταν δυνατόν να επηρεάσει τις διακρατικές σχέσεις της Ελλάδας, προκάλεσε παρόλα αυτά τέτοιες αντιδράσεις στην ευρύτερη περιοχή, ώστε δικαιολογημένα να θεωρείται ένα από τα μείζονα ζητήματα των διεθνών σχέσεων της εποχής.

Η παρουσία των Αψβούργων στη Νοτιανατολική Ευρώπη επέδρασε ως καταλύτης στο βορειοδυτικό τμήμα της. Η στρατιωτική διοίκηση και από το 1908 η κυριαρχία των Αψβούργων στις νοτιοσλαβικές αυτές περιοχές επηρέασαν σοβαρά την εξωτερική πολιτική της Σερβίας, της οποίας οι διακρατικές σχέσεις και φυσικά οι σχέσεις της με την Ελλάδα επηρεάζονταν από τον αποκλεισμό των εθνικών της διεκδικήσεων στις αψβουργικές πλέον νοτιοσλαβικές χώρες. Η Σερβία, αν και δεν εγκατέλειψε ποτέ τον στόχο ν'απελευθερώσει και τις χώρες αυτές αν και δεν έπαψε ποτέ να θεωρεί αλύτρωτους νοτιοσλαβικούς τόπους, οι οποίοι περίμεναν την απελευθερωσή τους από τους Σέρβους, εκ των πραγμάτων ήταν αναγκασμένη να στρέψει τους στόχους της προς το νότο και να συγκρουστεί, κυρίως, με τη Βουλγαρία και δευτερευόντως με την Ελλάδα και την Αλβανία.

Η εκχώρηση της Κύπρου στην Αγγλία, το τίμημα που κλήθηκε να καταβάλει η Πύλη για την υποστήριξη της Αγγλίας στη διευθέτηση της κρίσης τού 1878, δεν είχε άμεσες επιπτώσεις στις ελληνο-βρετανικές σχέσεις. Η Κύπρος δεν είχε ακόμη συμπεριληφθεί στις άμεσες εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, αν και δεν είχε πάψει ποτέ να θεωρείται ελληνικός αλύτρωτος τόπος. Άλλωστε η εκχώρηση της Κύπρου σε μία μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη, η οποία μάλιστα πρόσφατα είχε προσφέρει στην Ελλάδα τα Επτάνησα, κάθε άλλο παρά απώλεια θεωρήθηκε για την Ελλάδα.

Σε χωριστό πρωτόκολλο και συγκεκριμένα το ΙΓ, το οποίο αποτέλεσε οργανικό τμήμα της Συνθήκης τού Βερολίνου, αποφασίστηκε ο καθορισμός των ελληνο-τουρκικών συνόρων. Με τη συγκατάθεση όλων των αντιπροσώπων της Πύλης έγινε δεκτό το πρωτόκολλο, το οποίο ανέθετε στην Ελλάδα και στην Τουρκία να συμφωνήσουν σε μία

⁸⁰¹D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005 ,σ.205

«διαρρύθμιση των συνόρων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο», υποδείκνυε δε τα νέα σύνορα ν'ακολουθήσουν την κοιλάδα του Πηνειού. Το άρθρο 24 της Συνθήκης του Βερολίνου⁸⁰² προέβλεπε ακόμα, ότι σε περίπτωση κατά την οποία τα δύο μέρη δεν κατόρθωναν να συμφωνήσουν, οι μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες είχαν πάρει μέρος στο συνέδριο, αναλάμβαναν να μεσολαβήσουν, προκειμένου να διευκολύνουν τις διαπραγματεύσεις.

Το γεγονός έσπευσε να χαιρετήσει η κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου ως μείζον επίτευγμα της ελληνικής διπλωματίας, με σκοπό να εκτονώσει την κατάσταση στην ελληνική πρωτεύουσα, η κοινή γνώμη της οποίας αγωνιούσε για την έκβαση των εργασιών του συνεδρίου και τα πνεύματα είχαν εξαφθεί στο έπακρο. Η κυβερνητική ανακοίνωση για την επιδίκαση από το Συνέδριο του Βερολίνου στην Ελλάδα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου επέδρασε κατευναστικά στην Αθήνα. Ωστόσο, σύντομα, αποδείχτηκε ότι η ανακοίνωση αυτή προς το παρόν ήταν ευχή, η οποία απείχε πολύ από την πραγματικότητα. Η Τουρκία δεν ήταν διατεθειμένη να συμμορφωθεί στις αποφάσεις τού συνεδρίου, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ήταν διατεθειμένες ν'ασκήσουν τη δέουσα πίεση προς την κατεύθυνση που επιθυμούσε η Ελλάδα και ενώ η τελευταία δεν είχε από μόνη της τη δυνατότητα, δηλαδή την απαραίτητη στρατιωτική ισχύ, να υποχρεώσει την Πύλη να σεβαστεί τα συμφωνηθέντα.

Η υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου δεν προδίκασε αναγκαστικά την άμεση και πιστή εκτέλεση των διατάξεών της. Τα εδαφικά προβλήματα, τα οποία προϋπέθεταν αποχώρηση στρατιωτικών δυνάμεων του ενός κράτους και αντικατάστασή τους από τις δυνάμεις του άλλου προκαλούσαν συνεχείς περιπλοκές και αμοιβαία δυσπιστία. Έτσι, κατά τον πρώτο κυρίως χρόνο από την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου, η ειρήνη στη Μέση Ανατολή και στα Βαλκάνια ειδικότερα δοκιμάστηκε αρκετές φορές.⁸⁰³

Μέσα στο ευρύτερο αυτό φάσμα των διεθνών προβλημάτων διεξήχθη ο τρίχρονος διπλωματικός αγώνας στην Ελλάδα για την υλοποίηση του Συνεδρίου του Βερολίνου, ο οποίος είχε ως σημείο αναφοράς την Θεσσαλία και την Ήπειρο. Εκτός, όμως, από το σοβαρό αυτό ζήτημα, το οποίο συγκέντρωνε το σύνολο των δραστηριοτήτων της ελληνικής διπλωματίας, σωρεία άλλων ζητημάτων, τα οποία αφορούσαν ζωτικά τμήματα του αλύτρωτου Ελληνισμού, ρυθμιζόνταν χωρίς ουσιαστικά την άμεση ανάμιξη της κυβέρνησης του ελληνικού βασιλείου. Η τριετία 1878-1881 παγιοποίησε, ουσιαστικά, όσα είχε θεσμοθετήσει στο χαρτί η Συνθήκη τού Βερολίνου.

Οι διαπραγματεύσεις, οι οποίες ακολούθησαν την απόφαση του Συνεδρίου του Βερολίνου για «μεθοριακή διαρρύθμιση»⁸⁰⁴ στη Θεσσαλία και την Ήπειρο ανέδειξαν την αδυναμία της Ελλάδας ν'εξασφαλίσει τα ερείσματα εκείνα τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, τα οποία θα της επέτρεπαν είτε να εκβιάσει την Τουρκία είτε να την πείσει να εκχωρήσει τα εδάφη στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, τα οποία μόνο προβλήματα δημιουργούσαν στην Πύλη από την εποχή ακόμα του Κριμαϊκού Πολέμου. Έπρεπε ν'ανέλθουν στην εξουσία στην Αγγλία οι Φιλελεύθεροι,⁸⁰⁵ οι οποίοι εκτιμούσαν, ότι το ρόλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως αναχώματος κατά της ρωσικής επέκτασης προς το νότο θα μπορούσαν να τον διαδραματίσουν ακόμη πιο αποτελεσματικά τα έθνη κράτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, προκειμένου ν'ασκηθούν οι δέουσες πιέσεις στην Πύλη, για να συμμορφωθεί εν τέλει με τα αποφασισθέντα στο Βερολίνο.

Η επιδίωξη να εκβιάσει την Πύλη με την απειλή πολέμου ή και την προσφυγή στον πόλεμο, η σύναψη φιλικών σχέσεων με την Πύλη, με σκοπό να την πείσει, ότι έχει συμφέρον να εκχωρήσει τα εδάφη, τα οποία ζητούσε η Ελλάδα και ο πειθαναγκασμός της

⁸⁰² Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.38

⁸⁰³ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.353

⁸⁰⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ.38

⁸⁰⁵ ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.361

γείτονας χώρας να ικανοποιήσει τα ελληνικά αιτήματα προσφεύγοντας στη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως άλλωστε προέβλεπε η απόφαση του συνεδρίου, συνιστούσαν τις κυριώτερες εναλλακτικές λύσεις, τις οποίες είχε στη διάθεσή της η ελληνική κυβέρνηση, προκειμένου να προωθήσει τη σύναψη της ελληνο-τουρκικής συνθήκης για τις εδαφικές παραχωρήσεις, τις οποίες προέβλεπε το Συνέδριο του Βερολίνου.

Η απειλή πολέμου ή και η άμεση προσφυγή στον πόλεμο ήταν μία λύση, την οποία δεν απέκλειε η κυβέρνηση της Ελλάδας ούτε και η κοινή γνώμη της χώρας. Τον Ιανουάριο του 1878 η ελληνική κυβέρνηση διέταξε, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπό την πίεση της κοινής γνώμης, την εισβολή ελληνικών τακτικών στρατιωτικών δυνάμεων στη γείτονα χώρα, διακινδυνεύοντας, θεωρητικά τουλάχιστον, ένοπλη ελληνο-τουρκική ρήξη. Οι δισταγμοί της πριν από την εισβολή οφείλονταν αποκλειστικά στην βεβαιότητα, ότι σε περίπτωση ένοπλης αναμέτρησης με την Τουρκία, οι ελληνικές δυνάμεις θα υφίσταντο συντριπτική ήττα, εξαιτίας των σοβαρών ελλείψεων σε σύγχρονο πολεμικό υλικό, οργάνωση, εκγύμναση και αριθμούς.⁸⁰⁶ Τόσο οι χερσαίες όσο και οι ναυτικές δυνάμεις είχαν παραμεληθεί, κατά γενική ομολογία, από τη σύσταση ακόμη του ελληνικού κράτους και υστερούσαν σοβαρά έναντι των αντίστοιχων τουρκικών. Ύπεράριθμοι αξιωματικοί, ελάχιστοι και αγύμναστοι στρατιώτες, πεπαλαιωμένα ατομικά όπλα και πυροβολικό, ανεπαρκές ιππικό και ισχνές ναυτικές μονάδες συνθέταν τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας.⁸⁰⁷ Τη ζοφερή εικόνα συμπλήρωναν αφενός η αδυναμία της Ελλάδας να διαθέσει εξ' ιδίων τους απαραίτητους πόρους για την αύξηση της ισχύος των ενόπλων δυνάμεων και τον εκσυγχρονισμό τους και αφετέρου η αδυναμία της να συνάψει τα απαραίτητα δάνεια στο εξωτερικό, κυρίως λόγω μειωμένης πίστης. Την ίδια εποχή πολύτιμοι πόροι είχαν διατεθεί για τον εξοπλισμό και τη μισθοδοσία των κάθε προέλευσης ατάκτων, οι οποίοι συνέρρευσαν στις αλύτρωτες χώρες με τα γνωστά αποτελέσματα.

Τη σύναψη φιλικών σχέσεων με την Πύλη, εξάλλου, απέτρεπαν σχεδόν αναπόδραστοι παράγοντες, όπως η αμοιβαία καχυποψία μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων της εποχής και η άνιση σχέση μεταξύ των δύο χωρών. Ο αγώνας της ανεξαρτησίας, οι εκατέρωθεν πράξεις ακραίας βίας και η σκληρή καταστολή των περιοδικών αλυτρωτικών εξεγέρσεων από τα στρατεύματα ατάκτων, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι τουρκικές αρχές σε ανάλογες περιπτώσεις συνιστούσαν σοβαρό αποτρεπτικό παράγοντα φιλικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Εξίσου αποτρεπτική ήταν και η άνιση σχέση μεταξύ της κραταιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του ανίσχυρου ελληνικού βασιλείου. Στενές σχέσεις μεταξύ των δύο θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην εκ νέου αφομοίωση του βασιλείου στην αυτοκρατορία, ουσιαστικά αν όχι και τυπικά.

Η τρίτη εναλλακτική οδός ήταν η μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων, την οποία η Ελλάδα αντιμετώπιζε ως υποχρεωτική διαιτησία, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία ως ευχή των μεγάλων. Η ερμηνεία της απόφασης του συνεδρίου τόσο από την πλευρά των Ελλήνων, όσο και από την πλευρά των Τούρκων συνιστούσε συνάρτηση της ισχύος της κάθε πλευράς και των ερεισμάτων της στις Μεγάλες Δυνάμεις. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε ακόμη υπολογίσιμο παράγοντα στις διεθνείς σχέσεις της εποχής, παρά τη σοβαρή ήττα της στον πρόσφατο ρωσο-τουρκικό πόλεμο. Η ήττα της και ο κίνδυνος να καταρρεύσει και να διαμελιστεί ή να υπαχθεί σε καθεστώς κηδεμονίας υπό τη Ρωσία εξασφάλισαν την υποστήριξη της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Αυστρίας, οι οποίες με τη συναίνεση της Γερμανίας την στήριξαν αποφασιστικά εναντίον της Ρωσίας.⁸⁰⁸ Η Ελλάδα, αντιθέτως, είχε ασύγκριτα μικρότερη σημασία για τις Μεγάλες Δυνάμεις, εξαιτίας του ότι η στρατηγική της αξία ήταν περιορισμένη. Είχε κάποια αξία για την Αγγλία και τη Γαλλία, αλλά κυρίως με τη μορφή ερείσματος για την προστασία της

⁸⁰⁶ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.284

⁸⁰⁷ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.285

⁸⁰⁸ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.285

Τουρκίας από τη Ρωσία και σε περίπτωση κατά την οποία κατέρρεε η Τουρκία, ως ανάχωμα κατά την επέκταση της Ρωσίας. Η σημασία της Ελλάδας για τη Ρωσία ήταν περιορισμένη, επειδή η τελευταία αφενός είχε εξασφαλίσει έρεισμα στη Βουλγαρία, αφετέρου δεν ήταν δυνατόν να στηριχθεί στην Ελλάδα, αφού η τελευταία βρισκόταν στη διάκριση των δύο μεγάλων ναυτικών δυνάμεων της Μεσογείου, την Αγγλία και τη Γαλλία, οι οποίες ήταν σε θέση να την πειθαναγκάσουν. Οι δύο κεντροευρωπαϊκές δυνάμεις, η Αυστρία και η Γερμανία δεν είχαν τη δυνατότητα είτε να προστατεύσουν είτε να απειλήσουν την Ελλάδα. Τέλος, η άλλη ανερχόμενη μεγάλη δύναμη της Μεσογείου, η Ιταλία⁸⁰⁹ ήταν ανταγωνιστική προς την Ελλάδα και προωθούσε την Αλβανία, προκειμένου να αποκτήσει πρόσβαση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Πριν ακόμα ολοκληρωθούν οι εργασίες του Συνεδρίου τού Βερολίνου, ο Α. Κουμουνδούρος ειδοποίησε τον υπουργό των Εξωτερικών Θ. Δηλιγιάννη να επιδιώξει να ρυθμίσει το ζήτημα των συνόρων πριν φύγει από το Βερολίνο. Η πλέον κατάλληλη μεθοριακή γραμμή για τον Έλληνα πρωθυπουργό περιελάμβανε εκτός από τη Θεσσαλία και το μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου με τις πόλεις Άρτα, Πρέβεζα, Μέτσοβο, Ιωάννινα και την επαρχία Δελβίνου. Επιπλέον, ο Α. Κουμουνδούρος ζητούσε εξουσιοδότηση των Δυνάμεων, προκειμένου να καταλάβει άμεσα τις επιδικασθείσες στην Ελλάδα επαρχίες. Όπως ήταν φυσικό, οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων στο Βερολίνο και ιδιαίτερα οι Αγγλοι ήταν τελείως ανέτοιμοι να δεχθούν τις ελληνικές προτάσεις. Σύμφωνα με την εκτίμησή τους, Έλληνες και Τούρκοι όφειλαν να διερευνήσουν εξαντλητικά σε απευθείας μεταξύ τους διαπραγματεύσεις όλες τις δυνατότητες μίας αμοιβαία αποδεκτής λύσεως, πριν χρειαστεί να μεσολαβήσουν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Στις 17 Ιουλίου 1878 ο Α. Κουμουνδούρος επέδωσε στο Φωτιάδη μπέη ανακοίνωση με την οποία προσκαλούσε την Τουρκία να ορίσει δύο αντιπροσώπους με σκοπό τον καθορισμό των νέων συνόρων. Συγχρόνως, προκειμένου ν' ασκήσει μεγαλύτερη πίεση, ενίσχυσε τις ένοπλες δυνάμεις, οι οποίες είχαν ήδη ανέλθει στις 30.000 άνδρες.

Στο μεταξύ ο Θ. Δηλιγιάννης, πριν επιστρέψει στην Αθήνα επισκέφθηκε διαδοχικά τις κυριότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με σκοπό να παρακινήσει τις Δυνάμεις να παρέμβουν για την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων.⁸¹⁰ Ωστόσο, τα συμπεράσματά του από την περιοδεία του αυτή δεν υπήρξαν ενθαρρυντικά, καθώς όπως αναφέρθηκε οι κυριότερες δυνάμεις-Αγγλία, Αυστρία και Ρωσία- είχαν τις δικές τους εκκρεμότητες να προωθήσουν και συνεπώς το ελληνικό ζήτημα αποκτούσε δευτερεύουσα σημασία. Η Αυστρία πάντως συμβούλευε ένοπλη ετοιμότητα, καθώς σε περίπτωση κατά την οποία η ίδια θα εμπλεκόταν σε πόλεμο με την Τουρκία για τη Βοσνία και Ερζεγοβίνη, μία πολεμική ενέργεια από την πλευρά της Ελλάδας θα ήταν ευπρόσδεκτη.

Από την πλευρά της και η Ρωσία έδειχνε κατανόηση. Πλειοδοτούσε, μάλιστα, σε διαβήματα προς την Πύλη για την ταχεία έναρξη των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων, ελπίζοντας ν' ανακτήσει σταδιακά τη χαμένη επιρροή της στην Αθήνα. Από την άλλη μεριά η Αγγλία εξακολουθούσε να τηρεί ψυχρή στάση, καθώς εμφανιζόταν κατηγορηματική στο ζήτημα των Ιωαννίνων που με κανένα τρόπο δεν ευνοούσε την παραχωρησή τους στην Ελλάδα.

Η τύχη των Ιωαννίνων υπήρξε από την πρώτη στιγμή ένα από τα πιο ακανθώδη προβλήματα. Πρωτού ακόμη ληφθεί η απόφαση του 13^{ου} πρωτοκόλλου, οι Άγγλοι είχαν εγείρει σοβαρές αντιρρήσεις. Επικαλούνταν ως επιχείρημα για την αρνητική τους στάση το γεγονός, ότι οι Αλβανοί με αναφορές, τις οποίες είχαν στείλει στο συνέδριο τάσσονταν εναντίον της εκχώρησης της Ηπείρου και ιδιαίτερα των Ιωαννίνων. Οι αναφορές αυτές είχαν αναμφίβολα υποκινηθεί από την οθωμανική διοίκηση, είχαν όμως συναντήσει

⁸⁰⁹ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.286

⁸¹⁰ ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.359

ευνοϊκό κλίμα σε ορισμένους αλβανικούς κύκλους. Ωστόσο, είναι γεγονός, ότι ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η Συνθήκη τού Αγίου Στεφάνου είχαν προκαλέσει σοβαρές ανησυχίες, κυρίως στους Αλβανούς τής Άνω Αλβανίας. Ο κίνδυνος να τεθούν περιοχές κατοικούμενες κατά πλειοψηφία από Αλβανούς κάτω από σλαβική διοίκηση προκάλεσε συσπείρωση των διαφόρων Αλβανών μπέηδων και τελικά οδήγησε στη σύσταση του Αλβανικού Συνδέσμου στη Πρισρένα. Ο Σύνδεσμος αυτός, παρόλο που αρχικά είχε την υποστήριξη της Πύλης, υπήρξε μία από τις πρώτες πολιτικές εκδηλώσεις του πρωτοεμφανιζόμενου αλβανικού εθνικισμού. Με το Σύνδεσμο αυτό συνέπραξαν και ορισμένοι Αλβανοί μπέηδες της νότιας Αλβανίας και της Ηπείρου, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν για να αποτρέψουν την εκχώρηση ηπειρωτικών εδαφών στην Ελλάδα. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση του Θ. Δηλιγιάννη, ακόμα και κατά τη διάρκεια του συνεδρίου τού Βερολίνου, ο οποίος ανέπτυξε τους λόγους, οι οποίοι συνηγορούσαν για την παραχώρηση της ηπειρωτικής πρωτεύουσας στην Ελλάδα. Είναι γεγονός, ότι κατά τη διατύπωση του 13^{ου} πρωτοκόλλου τόσο οι Γάλλοι όσο και οι άλλοι αντιπρόσωποι με εξαίρεση τους Άγγλους είχαν υπόψη τους, ότι τα Ιωάννινα θα περιέχονταν στην Ελλάδα.

Σε όλη τη διάρκεια του δευτέρου εξαμήνου του 1878, η Γαλλία συνέχισε να επιδεικνύει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την προώθηση του Ηπειρο-Θεσσαλικού ζητήματος και να πιέζει την Πύλη για την έναρξη διαπραγματεύσεων με την Ελλάδα. Άλλωστε, το ελληνικό ζήτημα υπήρξε το μόνο, στο οποίο η γαλλική αντιπροσωπεία στο Βερολίνο είχε πρωταγωνιστήσει, παρά το γεγονός ότι τα γαλλικά συμφέροντα δεν συνδέονταν άμεσα με την επίλυσή του. Τελικά, ύστερα από συνεχείς αναβολές, η Πύλη πληροφόρησε την ελληνική κυβέρνηση, ότι αποδεχόταν την έναρξη απευθείας διαπραγματεύσεων. Ωστόσο, χρειάστηκε να περάσει ενάμιση μήνας περίπου, προκειμένου οι Έλληνες αντιπρόσωποι να συναντηθούν με τους Τούρκους αντιπροσώπους στην Πρέβεζα και ν' αρχίσουν τις συνομιλίες στις 6 Φεβρουαρίου 1879.⁸¹¹ Υπό την ψυχολογική πίεση, την οποία ασκούσαν οι συγκεντρωμένοι στην Πρέβεζα Αλβανοί, άρχισαν οι συνομιλίες με αίτημα των Ελλήνων να θεωρηθεί ως βάση των διαπραγματεύσεων η γραμμή του 13^{ου} πρωτοκόλλου. Η τουρκική πλευρά, μετά από επανειλημμένες διακοπές και συστηματική κωλυσιεργία, δήλωσε ότι δεχόταν να προβεί σε ορισμένες εδαφικές παραχωρήσεις, όχι όμως σε εδάφη, τα οποία ανήκαν στην Αλβανία. Η γραμμή, η οποία προτάθηκε, τελικά, ξεκινούσε από ένα μη καθοριζόμενο σημείο μεταξύ Βόλου και Αλμυρού, διερχόταν στα βόρεια του Δομοκού και αφού διέσχιζε τις επαρχίες Φαρσάλων και Καρδίτσας κατέληγε στον Αχελώο (Ασπροπόταμο). Με τη χάραξη αυτή θα περιερχόταν στην Ελλάδα μόνο το ένα τρίτο της Θεσσαλίας και ούτε λωρίδα ηπειρωτικής γης. Κάτω από τις ευνήκες αυτές οι Έλληνες δήλωσαν, ότι οι απευθείας διαπραγματεύσεις με την Πύλη οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο και βάσει του άρθρου 24 της συνθήκης του Βερολίνου θα απευθύνονταν στις Δυνάμεις για τη μεσολάβησή τους.

Από τον Μάρτιο, όταν το ελληνικό αίτημα για μεσολάβηση έφθασε στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, ως τον Αύγουστο το ελληνικό ζήτημα αποτέλεσε αντικείμενο έντονων διαβουλεύσεων μεταξύ των Δυνάμεων. Αυτή τη φορά ο Βίσμαρκ ανέλαβε την πρωτοβουλία να διερευνήσει τις διαθέσεις των Δυνάμεων για συλλογικό διάβημα προς την Πύλη. Όμως, η Αυστρία, η οποία είχε ακόμη εκκρεμότητες με την Πύλη, φάνηκε διστακτική ν' ανοίξει και άλλο διάλογο μαζί της, ενώ η Αγγλία εξακολουθούσε να θεωρεί, ότι δεν είχαν εξαντληθεί τα περιθώρια των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων. Αφού δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί ομοφωνία, οι Δυνάμεις προέκριναν να ξαναρχίσουν οι συνομιλίες ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους.⁸¹² Αυτή τη φορά ο διάλογος θα άρχιζε στην

⁸¹¹ IEE, τ.13(1977), σ.359

⁸¹² IEE, τ.13(1977), σ.360

Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να έχουν την ευχέρεια οι πρεσβευτές των Δυνάμεων να υποβοηθούν με συμβουλές το έργο των δύο αντιπροσωπειών.

Σε όλο αυτό το διάστημα η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να δημιουργήσει στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες ευνοϊκό κλίμα για τα ελληνικά αιτήματα, πιέζοντας ιδιαίτερα για την ενσωμάτωση της Ηπείρου. Είναι γνωστό ότι στο θέμα των Ιωαννίνων η Ελλάδα βρήκε θερμή συνηγορία από το Γερμανό αυτοκράτορα Γουλιέλμο Α΄. Ωστόσο, το κέρδος αυτό εξουδετερώθηκε από τη βαθμιαία μεταστροφή της ιταλικής πολιτικής. Μετά τη λήξη του Συνεδρίου του Βερολίνου η ιταλική αντιπροσωπεία επικρίθηκε έντονα από την αντιπολίτευση και τον τύπο, καθώς αντίθετα από τις άλλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα την Αυστρία, δεν αποκόμισε κάποιο ουσιαστικό όφελος. Άρχισε, λοιπόν, να καλλιεργείται στην ιταλική κοινή γνώμη και σε ορισμένους πολιτικούς κύκλους της Ρώμης η ιδέα της εδαφικής επέκτασης. Όμως, εφόσον, προς το βορρά η ισχυρή Αυστρο-Ουγγαρία απέκλειε κάθε σκέψη ιταλικής επέκτασης, δεν απέμεναν για τους ιταλούς παρά οι απέναντι τουρκοκρατούμενες ακτές της Ανδριατικής. Έτσι, δειλά στην αρχή, αλλά με ολοένα αυξανόμενη επιμονή και μεθοδικότητα άρχισε η προσπάθεια των Ιταλών να οικοδομήσουν γέφυρες επικοινωνίας με τους Αλβανούς.

Για το λόγω αυτό μετά το συνέδριο του Βερολίνου, διάφορες αλβανικές αντιπροσωπείες, οι οποίες περιόδευαν στην Ευρώπη με σκοπό ν' αποτρέψουν την εκχώρηση αλβανοκατοικημένων περιοχών στους Μαυροβούνιους και στους Έλληνες, συνάντησαν την πλέον ευνοϊκή υποδοχή στην Ιταλία. Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε ότι η ιταλική κυβέρνηση είχε φθάσει στο σημείο να «τορπιλίζει» τα ελληνικά διαβήματα σχετικά με την εφαρμογή του 13^{ου} πρωτοκόλλου. Όμως, το θερμό ενδιαφέρον, το οποίο είχε επιδείξει κατά τις συζητήσεις του ελληνικού ζητήματος στο συνέδριο του Βερολίνου δεν υφίσταται πλέον. Την στάση αυτή των Ιταλών έσπευσε να εκμεταλλευτεί η Αγγλία, προκειμένου να εμποδίσει τη λήψη ευνοϊκών για την Ελλάδα αποφάσεων των Δυνάμεων.

Ενώ ο διπλωματικός αγώνας συνεχιζόταν, στην ελληνοτουρκική μεθόριο, στην οποία ισχυρές τουρκικές και ελληνικές δυνάμεις είχαν συγκεντρωθεί, η ένταση κορυφώθηκε. Αλλεπάλληλα συνοριακά επεισόδια δημιουργούσαν κινδύνους γενικότερης ανάφλεξης, η οποία απειράπη χάρη στις έντονες παρεμβάσεις των εκπροσώπων των Δυνάμεων στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη.

Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα έντασης ξεκίνησε στις 22 Αυγούστου 1879, νέα ελληνοτουρκική διάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή τη φορά την Ελλάδα εκπροσωπούσαν οι πρεσβευτές Κουντουριώτης και Βράιλας-Αρμένης, καθώς και ο ταγματάρχης Κολοκοτρώνης. Επικεφαλής της τουρκικής αντιπροσωπείας ήταν ο Σαβέτ πασάς και μέλη της ο Αλή Σαχήμπ πασάς και ο Σάββας πασάς. Με τη διακριτική παρότρυνση των ξένων πρεσβευτών η τουρκική αντιπροσωπεία δήλωσε, ότι δεχόταν καταρχήν ως βάση των διαπραγματεύσεων τις αποφάσεις του συνεδρίου του Βερολίνου με σκοπό, ωστόσο να πετύχει την τροποποίησή τους. Παρά τις επιφυλάξεις της, η ελληνική πλευρά αποδέχτηκε τη διατύπωση αυτή, προκειμένου ν' αρχίσει η ουσιαστική διαπραγμάτευση για τη χάραξη των νέων ορίων.

Επακολούθησαν ατέρμονες συζητήσεις σε διαδικαστικά θέματα. Τελικά, η ελληνική πλευρά παρουσίασε σε χάρτη τις απαιτήσεις της, οι οποίες περιλάμβαναν ολόκληρη τη Θεσσαλία με τον Όλυμπο, την Ήπειρο με το Μέτσοβο, τα Ιωάννινα και την επαρχία Αργυροκάστρου. Όπως ήταν φυσικό οι Τούρκοι απέκρουσαν κατηγορηματικά τις ελληνικές προτάσεις χωρίς όμως ν' αντιπαραθέσουν τις δικές τους. Αναπόφευκτα ξεκίνησε ο μεσολαβητικός ρόλος των Δυνάμεων. Η Γαλλία, προκειμένου να ξεπεράσει το αδιέξοδο και τις μόνιμες αντιρρήσεις της αγγλικής κυβέρνησης, ανέλαβε να μεσολαβήσουν οι Δυνάμεις, αφού πρώτα γινόταν δεκτή ερμηνεία του 13^{ου} πρωτοκόλλου κατά τρόπο που θα παραχωρούσε στην Ελλάδα τη Θεσσαλία στο ύψος τού Ολύμπου, αλλά μόνο ένα μικρό τμήμα στην Ήπειρο, χωρίς τα Ιωάννινα.

Η γαλλική πρωτοβουλία έγινε δεκτή από όλες τις Δυνάμεις, ενώ αφαιρούσε από την Αγγλία κάθε πρόσχημα, προκειμένου να προβάλλει τις γνωστές της αντιρρήσεις. Οι πολιτικές εξελίξεις στη Γαλλία προξένησαν έντονο εκνευρισμό στην αγγλική κυβέρνηση, η οποία ανησυχούσε για τη στάση της Γαλλίας στο ελληνικό ζήτημα. Έτσι, λοιπόν, η Αγγλία αντιπρότεινε προτού οι Δυνάμεις αναλάβουν το μεσολαβητικό τους ρόλο, να συσταθεί διεθνής τεχνική επιτροπή, η οποία θα αναλάμβανε να χαράζει τα νέα ελληνοτουρκικά σύνορα.⁸¹³ Ως βάση θα είχε το 13^ο πρωτόκολλο, όμως δεν θα περιοριζόταν από τις γεωγραφικές δεσμεύσεις ως προς την επέκταση του ελληνικού βασιλείου προς το βορρά. Η αγγλική πρόταση περιέκλειε το διπλό κίνδυνο να διαιωνίσει το ζήτημα και τελικά να οδηγήσει σε λύση άσχετη προς τις προθέσεις των συντακτών του 13^{ου} πρωτοκόλλου. Ωστόσο, παρά τα αρνητικά αυτά στοιχεία, οι άλλες Δυνάμεις, ανυπομονώντας ν' απαλλαγούν από το ζήτημα αυτό προχώρησαν άμεσα στην υιοθέτηση των αγγλικών αντιπροτάσεων.

Στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν γενική απογοήτευση. Ο βασιλιάς Γεώργιος δεν έκρυβε τη δυσφορία του για τη στάση των Δυνάμεων, ακόμη και της Γαλλίας και της Ιταλίας, οι οποίες είχαν συμπαρασταθεί στην Ελλάδα σε πολλές δύσκολες φάσεις του ζητήματος. Επίσης, ο βασιλιάς επέκρινε ανοιχτά τους πολιτικούς ηγέτες της χώρας, καθώς με τις συνεχείς διαμάχες και αντιπαραθέσεις τους καθυστερούσαν τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας, η οποία θα επέτρεπε μία δυναμική διεκδίκηση των δικαίων του Ελληνισμού. Ωστόσο, οι αντιδράσεις αυτές δεν συνιστούσαν παρά το ξέσπασμα ενός αδύναμου μονάρχη, ο οποίος έβλεπε τις τύχες της χώρας του να ρυθμίζονται ερήμην της, ανάλογα με τους πολιτικούς συνδυασμούς και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων.

Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα, τα ηνία της διακυβέρνησης της χώρας εξακολουθούσε να τα διατηρεί ο Α. Κουμουνδούρος. Όμως, ο χειρισμός του εθνικού ζητήματος γινόταν πλέον υπό την ανελεύθερη κριτική μιας ισχυρής αντιπολίτευσης με επικεφαλής τον Τρικούπη και τον Ζαΐμη.⁸¹⁴ Ο τέταρτος από τους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι είχαν συνεργασθεί στην οικουμενική κυβέρνηση, ο Δεληγιώργης, είχε αποτραβηχτεί από το πολιτικό προσκήνιο μετά το συνέδριο του Βερολίνου και πέθανε στις 14 Μαΐου 1879.

Οι πρώτες ουσιαστικές συζητήσεις στη Βουλή για το πολιτικό χειρισμό του ζητήματος διηχθήσαν κατά τις συνεδριάσεις Οκτωβρίου και Νοεμβρίου του 1878. Οι εν λόγω διαβουλεύσεις οδήγησαν σε ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου για την πολιτική της στο συνέδριο του Βερολίνου. Όμως, στο ζήτημα της μεθόδευσης της περαιτέρω τακτικής για την υλοποίηση των αποφάσεων του συνεδρίου η αντίδραση υπήρξε ισχυρότερη. Από την πρώτη στιγμή ο Κουμουνδούρος επιδίωξε να συγκροτήσει μία υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη, με απότερο σκοπό να καταστήσει αληθοφανείς τις απειλές του, ότι δεν θα δίσταζε να προκαλέσει πολεμική ρήξη. Προς αυτή την κατεύθυνση εισηγήθηκε τη ψήφιση ειδικών νομοσχεδίων, τα οποία θα επέτρεπαν την πρόσκληση νέων εφεδρικών σειρών και τη συγκρότηση στρατού 30.000 ανδρών. Αντίθετα, ο Τρικούπης και ο Ζαΐμης εκτιμούσαν, ότι στο σημείο στο οποίο βρίσκονταν οι διεθνείς εξελίξεις αποκλειόταν ελληνοτουρκικός πόλεμος. Εξάλλου, η κλίση των εφεδρειών και η παράλληλη διατήρηση μεγάλου αριθμού ανδρών υπό τα όπλα θα είχαν ως συνέπεια την οικονομική εξάντληση του κράτους και την άνευ λόγου κόπωση των εφέδρων.

Συγχρόνως, ο Τρικούπης θεωρούσε, ότι εκείνο το οποίο απαιτούσε το συμφέρον της χώρας ήταν η υιοθέτηση ενός συστήματος καθολικής στρατολογίας, η οργάνωση τακτικού στρατού με μετάκληση ξένων οργανωτών και κυρίως η κατάρτιση στελεχών, τα οποία θα αποτελούσαν σε στιγμή ανάγκης τον πυρήνα για την ανάπτυξη του στρατού. Επίσης,

⁸¹³ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.360

⁸¹⁴ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.360

υποστήριζε τη σύναψη συμμαχιών, επειδή χωρίς αυτές καμία μεμονωμένη στρατιωτική ενέργεια της Ελλάδας δεν θα μπορούσε να πετύχει. Εφόσον, κατά τη γνώμη του, η πολεμική εμπλοκή ήταν ανέφικτη, η κυβέρνηση έπρεπε να στρέψει την προσοχή της στην ανόρθωση των οικονομικών της χώρας, τη σύναψη εξωτερικών δανείων και την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και παρά το γεγονός, ότι λίγες ημέρες πριν η κυβέρνηση είχε λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, καταψηφίστηκε το νομοσχέδιο για την οργάνωση του στρατού. Η εντολή για το σχηματισμό νέας κυβέρνησης δόθηκε στον Τρικούπη στις 21 Οκτωβρίου 1878, ο οποίος όμως, παρά την υποστήριξη του Ζαΐμη, απέτυχε να λάβει την απαιτούμενη πλειοψηφία. Έτσι, στις 26 Οκτωβρίου 1878 επανήλθε ο Κουμουνδούρος και αφού έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης κατάφερε να περάσει από τη Βουλή νέο στρατολογικό νόμο, ο οποίος καθιέρωσε τριετή θητεία, καθώς και νόμο για την εκγύμναση εφεδρικών ηλικιών.

Σε όλη τη διάρκεια του 1879 και ενώ η λύση του ελληνικού ζητήματος, μετά τις διασκέψεις της Πρέβεζας και της Κωνσταντινούπολης, φαινόταν ν'απομακρύνεται, ο Α. Κουμουνδούρος κατόρθωσε να ξεπεράσει έντεχνα τις διαδοχικές πολιτικές κρίσεις στο εσωτερικό της χώρας. Η θέση του ενισχύθηκε σημαντικά, όταν κέρδισε τις βουλευτικές εκλογές, οι οποίες διεξήχθησαν στις 23 Σεπτεμβρίου 1879.⁸¹⁵ Έτσι, με αυξημένο κύρος συνέχισε για αρκετό ακόμα διάστημα να αντιπαρέρχεται με επιτυχία την κριτική της αντιπολίτευσης. Κατά τους πρώτους μήνες του 1880, υπό την επήρεια της αρνητικής τροπής, την οποία έπαιρνε το Ηπειρο-Θεσσαλικό ζήτημα, η πίεση έφτασε στο αποκορύφωμά της. Με αφορμή το νομοσχέδιο, το οποίο αφορούσε το στρατό και το οποίο προκαλούσε ενόχλητα αντιδράσεις, η κυβέρνηση καταψηφίστηκε. Αυτή τη φορά ο Χ. Τρικούπης πέτυχε να σχηματίσει, στις 10 Μαρτίου 1880, την πρώτη του κυβέρνηση με ψήφο της Βουλής. Ο νέος πρωθυπουργός διατήρησε και το χαρτοφυλάκιο των υπουργείων Εξωτερικών και Οικονομικών.⁸¹⁶

Πρώτο μέλημα του Χ. Τρικούπη ήταν να εισαγάγει προς ψήφιση νέο νομοσχέδιο για την οργάνωση του στρατού. Με το νομοσχέδιο αυτό, το οποίο ψηφίστηκε τον Απρίλιο, ο στρατός χωριζόταν σε στρατό υπηρεσίας και σε στρατό εκπαίδευσης. Στο στρατό εκπαίδευσης θα θήτευαν δύο χρόνια όσοι υπηρετούσαν στα ειδικά όπλα και ενάμιση στο πεζικό. Η απόφαση του Τρικούπη για τη μείωση του στρατού βασιζόταν στην εκτίμηση, ότι η διεθνής κατάσταση δεν επέτρεπε πολεμική εμπλοκή.

Στο μεταξύ είχε μεταβληθεί ο συσχετισμός δυνάμεων στην Ευρώπη. Η ήττα της Ρωσίας στο Βερολίνο ήταν αποτέλεσμα συμπτώσεως των συμφερόντων Αγγλίας και Αυστρίας για την ανατροπή των διατάξεων της συνθήκης του Αγίου Στεγάνου. Η Γερμανία είχε ως βασική επιδίωξη τη διατήρηση φιλικών σχέσεων τόσο με την Αυστρία όσο και με τη Ρωσία. Όμως, όσο η Ρωσία παρέμενε οικονομικά και στρατιωτικά εξασθεμένη, εξαιτίας του δαπανηρού πολέμου της προς την Τουρκία και διπλωματικά απομονωμένη, λόγω της καχυποψίας των άλλων Δυνάμεων απέναντί της στο θέμα της πιστής εφαρμογής των αποφάσεων του συνεδρίου, η Γερμανία αντιμετώπιζε άμεσο κίνδυνο από την πλευρά της Πετρούπολης. Για το λόγο αυτό η Γερμανία επιδόθηκε στη σφυρηλάτηση ενός ισχυρού άξονα Βερολίνου- Βιέννης. Η προσπάθεια αυτή τελεσφόρησε στις 7 Οκτωβρίου 1879 με την υπογραφή της «Διπλής Συμμαχίας», η οποία συνιστούσε μία αμυντική συνθήκη για την περίπτωση ρωσικής επίθεσης εναντίον της μίας ή της άλλης χώρας. Η γερμανοαυστριακή αυτή προσέγγιση είχε ως αποτέλεσμα να στραφεί η Γαλλία προς την Αγγλία. Έτσι, άλλωστε, εξηγείται και η συμβιβαστική πρόταση της Γαλλίας προς την Αγγλία, το Δεκέμβριο του 1879, για τη μη παραχώρηση των Ιωαννίνων στην Ελλάδα.

⁸¹⁵ΙΕΕ, τ.13(1977) , σ.361

⁸¹⁶ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.361

Χωρίς η προσέγγιση της Γαλλίας προς την Αγγλία να επισημοποιηθεί με την υπογραφή γραπτής συνθήκης, δεν έπαυε να είναι ευπρόσδεκτη στους ιθύνοντες κύκλους του Λονδίνου. Η συντηρητική αγγλική κυβέρνηση παρέμενε προσκολλημένη στην παραδοσιακή ρωσόφοβη πολιτική. Παρά το γεγονός, ότι στο συνέδριο του Βερολίνου είχε εξουδετερώσει τις πιο επικίνδυνες διατάξεις της συνθήκης τού Αγίου Στεφάνου, συνέχιζε με πείσμα να πιέζει τους Ρώσους για την κατά γράμμα εκτέλεση των αποφάσεων του συνεδρίου. Παράλληλα, ενίσχυε τη θέση της στην Κωνσταντινούπολη επιδιώκοντας από το σουλτάνο οικονομικές, πολιτικές και στρατηγικές παραχωρήσεις. Η πολιτική αυτή δεν επέτρεπε στην αγγλική διπλωματία να εναντιώνεται σε ζητήματα, τα οποία έθιγαν τα συμφέροντα ή ακόμη και την ευαισθησία των Τούρκων. Ένα από τα ζητήματα αυτά ήταν και οι ελληνικές διεκδικήσεις στο σύνολο της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.

Η κυβερνητική αλλαγή στην Αγγλία την άνοιξη του 1880 επέφερε σημαντικούς αναπροσανατολισμούς στην εξωτερική της πολιτική. Η νέα αγγλική κυβέρνηση απαλλαγμένη από τη ρωσοφοβία του προκατόχου της, επιδίωξε την εξομάλυνση των σχέσεων της με τη Ρωσία. Ταυτόχρονα, εγκατέλειψε τη δογματική φιλοτουρκική πολιτική της και τα μεγαλεπίβολα σχέδια για τη διοικητική μεταρρύθμιση των οθωμανικών επαρχιών, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία και στις αραβικές επαρχίες. Οι επιπτώσεις στο ελληνικό ζήτημα υπήρξαν πραγματικά εντυπωσιακές.

Σημαντική προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε η εγκύκλιος της Αγγλίας στις 4 Μαΐου 1880 με την οποία η χώρα καλούσε τις άλλες Δυνάμεις να προβούν σε συλλογικό διάβημα προς την Πύλη, ζητώντας την εκπλήρωση των εκκρεμών υποχρεώσεών της, οι οποίες απέρρεαν από τη Συνθήκη του Βερολίνου. Οι εκκρεμότητες αυτές εντοπιζόνταν στα θέματα της νέας οριοθέτησης της Ελλάδας και του Μαυροβουνίου, καθώς και στην εισαγωγή διοικητικών μεταρρυθμίσεων στις αρμενικές επαρχίες. Αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας αυτής υπήρξε η απόφαση των Δυνάμεων να συγκαλέσουν διάσκεψη στο Βερολίνο με σκοπό τη χάραξη των νέων ελληνοτουρκικών συνόρων. Οι δύο άμεσα ενδιαφερόμενες πλευρές θα παρίσταντο μόνο με συμβουλευτική ιδιότητα. Η έναρξη των εργασιών της νέας διάσκεψης ορίστηκε στις 13 Ιουνίου 1880.

Η Ελλάδα δεν άφησε ανεκμετάλλευτο το ευνοϊκό κλίμα, το οποίο είχε δημιουργηθεί στους ιθύνοντες κύκλους και στην κοινή γνώμη τής Αγγλίας, καθώς και της Γαλλίας. Παραμονές της σύγκλησης της διάσκεψης του Βερολίνου, ο βασιλιάς Γεώργιος επισκέφθηκε τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, στις οποίες είχε μακρές συνομιλίες με ηγεμόνες και πολιτικούς ηγέτες για το Ηπειρο-θεσσαλικό ζήτημα.⁸¹⁷

Κύρια μέριμνα και βασικό πρόβλημα της ελληνικής κυβέρνησης από την επομένη της απόφασης του συνεδρίου του Βερολίνου ήταν η αντίκρουση του βασικού επιχειρήματος των Τούρκων και των εθνικιστών Αλβανών, ότι δηλαδή στις επαρχίες της Ηπείρου, οι οποίες θα περιέχονταν στο ελληνικό βασίλειο κατοικούσαν συμπαγείς αλβανικοί πληθυσμοί. Εκτός από τα γνωστά ιστορικά και εθνολογικά επιχειρήματα, τόσο ο Α. Κουμουνδούρος, όσο και ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος τον διαδέχθηκε προσπάθησαν να έρθουν σε συνεννόηση με ορισμένους Αλβανούς ηγέτες. Η προσπάθεια αυτή είχε σημειώσει σχετική πρόοδο. Ορισμένοι από τους Αλβανούς αξιωματούχους πρότειναν να ιδρυθεί αυτόνομη ηγεμονία, η οποία θα περιελάμβανε την Αλβανία και την Ήπειρο και η οποία θα συνδεόταν με το βασίλειο της Ελλάδας ως προσωπική ένωση υπό το βασιλιά Γεώργιο. Ωστόσο, όμως, ισχυρότεροι Αλβανοί μπέηδες καταπολεμούσαν κάθε παρόμοια ιδέα, κινούμενοι είτε από προσωπικά συμφέροντα, λόγω των δεσμών τους με την Οθωμανική διοίκηση είτε από καθαρά αλβανικούς εθνικούς υπολογισμούς. Τις τάσεις αυτές ενίσχυε η Πύλη αποστέλλοντας οδηγίες για μαζικές κινητοποιήσεις των Αλβανών και για αποστολή υπομνημάτων διαμαρτυρίας προς τις Δυνάμεις.

⁸¹⁷ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.362

Υπο αυτές τις συνθήκες άρχισε η πρεσβευτική διάσκεψη του Βερολίνου. Η αποστολή της συνομιζόταν στον προσδιορισμό πάνω στο χάρτη της νέας οριοθετικής γραμμής, την οποία ειδική επιτροπή θα αναλάμβανε να χαράξει επιτόπου. Την εισήγηση για τη νέα οριοθεσία έκανε ο Γάλλος πρεσβευτής Saint Vallier, αφού είχε προηγηθεί σχετική αγγλογαλλική συνεννόηση. Η γαλλική πρόταση προέβλεπε την παραχώρηση στην Ελλάδα της Ηπείρου, από τις εκβολές ως τις πηγές του Καλαμά, με τρόπο τέτοιο, ώστε να περιλαμβάνονται η Πρέβεζα, τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο, καθώς και ολόκληρης της Θεσσαλίας ως τις κορυφογραμμές του Ολύμπου. Τα κύρια επιχειρήματα του Γάλλου πρεσβευτή για τη γενναιόδωρη αυτή ρύθμιση ήταν, ότι τα νέα σύνορα έπρεπε να παρέχουν σημαντική επέκταση στο ελληνικό βασίλειο, σύμφωνα με το 13^ο πρωτόκολλο του συνεδρίου του Βερολίνου, να είναι συγκεκριμένα και κατάλληλα, προκειμένου να παρεμποδίσουν τη μεθοριακή ληστεία, η οποία μόνιμα δηλητηρίαζε τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο γειτονικά κράτη.

Η τουρκική πλευρά αντέδρασε με υποχωρητικό ελιγμό. Αντί ν'ακολουθήσει την εώς τότε τακτική της κωλυσιεργίας και ακαμψίας, υπέβαλε νέο σχέδιο, με το οποίο δεχόταν οποιαδήποτε μεθοριακή χάραξη αποφάσιζαν οι Δυνάμεις, υπό την προϋπόθεση ότι η Πρέβεζα, τα Ιωάννινα, το Μέτσοβο και η Λάρισα θα παρέμεναν στην Τουρκία.⁸¹⁸ Ωστόσο, η τουρκική πρόταση απορρίφθηκε, όπως απορρίφθηκε και μία ρωσική τροποποίηση, η οποία θα προσαρτούσε στο ελληνικό κράτος τις απέναντι από την Κέρκυρα ηπειρωτικές ακτές με το Βουθρωτό.

Η τελική διατύπωση της απόφασης της διάσκεψης καθόριζε, ότι η νέα χάραξη της μεθορίου θα ακολουθούσε στην Ήπειρο την κοίτη τού ποταμού Καλαμά από τις εκβολές ως τις πηγές του στην περιοχή Χάνι Καλαμπάκι. Από το σημείο εκείνο θα ακολουθούσε ανατολικά τις κορυφογραμμές, οι οποίες θα άφηναν στην Τουρκία τις λεκάνες των ποταμών Αώου, Αλιάκμονα, Μαυρονερίου και των παραποτάμων τους. Στη συνέχεια θα ακολουθούσε η κορυφογραμμή τού Ολύμπου ως το Θερμαϊκό κόλπο, στο ύψος περίπου του Κίτρους. Με τη ρύθμιση αυτή θα περιέρχονταν στην Ελλάδα, η Παραμυθία, τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο, όχι όμως οι Φιλιάτες και η Κόνιτσα. Από τη Θεσσαλία θα περιλαμβάνονταν η Καλαμπάκα, τα Τρίκαλα, η Λάρισα, ο Τύρναβος, η Ελασσόνα και το μακεδονικό Λιτόχωρο, όχι όμως και η Κατερίνη, τα Σέρβια και τα Γρεβενά.⁸¹⁹

Η γνωστοποίηση της απόφασης αυτής στην Αθήνα έγινε δεκτή με ενθουσιασμό. Με διαδηλώσεις ο αθηναϊκός λαός περιερχόταν τις πρεσβείες των Δυνάμεων, προκειμένου να εκφράσει τις ευχαριστίες του και την ικανοποίησή του. Όμως, οι ενθουσιασμοί ήταν πρόωροι. Οι εκπρόσωποι των Δυνάμεων στο Βερολίνο, ενώ εύκολα είχαν συμφωνήσει στην οριοθέτηση, απέφυγαν να πάρουν θέση στο λεπτό ζήτημα του μηχανισμού της εκτέλεσης της απόφασής τους. Ο Χ. Τρικούπης εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης έσπευσε ν'αποδεχθεί την απόφαση των Δυνάμεων χωρίς χρονοτριβή. Ωστόσο, η Τουρκία γρήγορα συνειδητοποίησε το γεγονός, ότι πίσω από την έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς σε μέτρα βίας επιβολής κρυβόταν η αδυναμία των Δυνάμεων να τηρήσουν κοινή γραμμή. Για το λόγο αυτό η Πύλη δεν απέδωσε στην απόφαση της διάσκεψης μεγαλύτερη βαρύτητα απ'όση είχε αποδώσει στο 13^ο πρωτόκολλο του Βερολίνου. Στην απάντησή της ζήτησε από τις Δυνάμεις ν'αναθέσουν στους πρεσβευτές τους στην Κωνσταντινούπολη ν'αρχίσουν νέες διαπραγματεύσεις μαζί της, με σκοπό την εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης. Παράλληλα, προκειμένου να μετριάσει την πίεση και να εξασθενίσει το κοινό μέτωπο των Δυνάμεων, υποχώρησε στο ζήτημα της οριοθεσίας του Μαυροβουνίου, αφού δέχτηκε να παραχωρήσει το λιμάνι του Δουλτσίνου.⁸²⁰

⁸¹⁸ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.362

⁸¹⁹ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.363

⁸²⁰ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.364

Ενώ η ρύθμιση του προβλήματος του Μαυροβουνίου ικανοποιούσε τη Ρωσία και συνεπώς μείωνε το ενδιαφέρον της για την άσκηση πίεσης στην Τουρκία, μία νέα εξέλιξη εξασθένησε ακόμη περισσότερο την ενότητα των Δυνάμεων. Στις 19 Σεπτεμβρίου 1880 συντελείται μία σημαντική πολιτική αλλαγή στη Γαλλία, καθώς σχηματίζεται νέος κυβερνητικός σχηματισμός. Από την πρώτη στιγμή η νέα γαλλική κυβέρνηση κατέστησε σαφή την προθεσή της να τηρήσει στάση ουδετερότητας στο ελληνικό ζήτημα και να αντιταχθεί σε κάθε πρωτοβουλία, η οποία θα μπορούσε να εμπλεξει τη Γαλλία σε πόλεμο. Περισσότερο, όμως, από τον κίνδυνο πολεμικής εμπλοκής η Γαλλική κυβέρνηση στάθμιζε τις δυνατότητες, οι οποίες παρουσιάζονταν την εποχή εκείνη, προκειμένου να θέσει υπό τον έλεγχό της την Τυνησία. Για την κατάληψη όμως της χώρας αυτής, η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε το 1881, η Γαλλία είχε ανάγκη των ευμενών διαθέσεων του Αβδούλ Χαμίτ. Συνεπώς κάθε σκέψη για συλλογικό διάβημα ή συλλογική ναυτική ή στρατιωτική επίδειξη σε βάρος της Τουρκίας έπρεπε να αποκλεισθεί. Για μία ακόμη φορά το ελληνικό ζήτημα φάνηκε να θυσιάζεται στις σκοπιμότητες της διεθνούς πολιτικής.

Η συνειδητοποίηση της αδυναμίας των Δυνάμεων να επιβάλλουν τις απόψεις τους στην Τουρκία ώθησε τον Χ. Τρικούπη να προβεί σε απειλητικές στρατιωτικές κινητοποιήσεις. Ελπίζοντας να εκβιάσει μία ταχεία επέμβαση των Δυνάμεων στην Πύλη, κήρυξε επιστράτευση στις 24 Ιουλίου 1880. Η Πύλη απάντησε με συγκέντρωση στρατευμάτων στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Μπροστά στον κίνδυνο ελληνοτουρκικής αναμέτρησης, οι Δυνάμεις προτίμησαν ν' ασκήσουν πίεση στον ασθενέστερο από τους δύο αντιπάλους και προειδοποίησαν την ελληνική κυβέρνηση, ότι μία πολεμική εμπλοκή θα είχε δυσμενή επακόλουθα για την Ελλάδα.

Ενώ, λοιπόν, οι Δυνάμεις συνέχιζαν τις άκαρπες διαβουλεύσεις, στην Ελλάδα σημειώθηκε νέα κυβερνητική αλλαγή. Ο Τρικούπης ηττήθηκε στη Βουλή και ο βασιλιάς, ο οποίος επέστρεψε από το εξωτερικό ανέθεσε στις 2 Οκτωβρίου 1880 στον Κουμουνδούρο το σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Αυτή τη φορά ο μεσσήνιος ηγέτης διατήρησε και το υπουργείο Εξωτερικών. Από την πρώτη στιγμή, όπως τον Ιανουάριο του 1878, άφησε να διαρρεύσει, ότι πρόθεσή του ήταν να προκαλέσει γενικό ξεσηκωμό των υπόδουλων Ελλήνων, ενώ στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου μεριμνούσε για τον εξοπλισμό όλων των ανδρών, οι οποίοι ήταν σε θέση να φέρουν όπλα. Όμως, ενώ μικρές αντάρτικες ομάδες άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, η πίεση των Δυνάμεων εξουδετέρωσε κάθε δυνατότητα δυναμικής εμπλοκής.

Μέσα σε πλαίσια αφόρητης έντασης πέρασε ένα χρονικό διάστημα τεσσάρων περίπου μηνών χαρακτηριζόμενο από άκαρπες διαπραγματεύσεις μεταξύ των Δυνάμεων για το ελληνικό ζήτημα. Είναι γεγονός, ότι καμία από αυτές δεν είχε ιδιαίτερα συμφέροντα να προωθήσει την επίλυση του συγκεκριμένου ζητήματος. Για το λόγο αυτό η Πύλη ανανέωσε την πρότασή της για διαπραγματεύσεις με τους πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη. Η πρόταση έγινε δεκτή παρόλο που αυτό σήμαινε την ανατροπή των αποφάσεων της διάσκεψης του Βερολίνου, τουλάχιστον σε ότι αφορούσε την Ήπειρο.

Η νέα αυτή διαπραγμάτευση άρχισε στην Κωνσταντινούπολη τον Μάρτιο του 1881. Σε σύγκριση με τη διάσκεψη του Βερολίνου, το κλίμα τώρα ήταν δυσμενές για τους Έλληνες. Μόνο η Αγγλία και η Γερμανία δια των πρεσβευτών τους αγωνίζονταν, προκειμένου να πετύχουν την καλύτερη δυνατή λύση για την Ελλάδα. Το αγγλογερμανικό σχέδιο, το οποίο υποβλήθηκε στη διάσκεψη επιδίωκε, ως αντάλλαγμα για τη μη εκχώρηση της Ηπείρου την προσάρτηση της Κρήτης. Την ιδέα της παραχώρησης της Κρήτης δεν την απέκλειε η Πύλη, αλλά ζητούσε τα αρχαία σύνορα του ελληνικού βασιλείου να μην επεκταθούν βορειότερα από τις πόλεις του Βόλου και της Πρέβεζας, οι οποίες θα παρέμεναν στην Τουρκία. Οι προτάσεις αυτές απορρίφθηκαν από τους αντιπροσώπους των Δυνάμεων. Όταν, όμως, οι Τούρκοι έκαναν, για πρώτη φορά, μία ουσιαστική παραχώρηση στη Θεσσαλία, τοποθετώντας την νέα οριοθετική γραμμή τέσσερα χιλιόμετρα νότια του

Πλαταμώνα, η πρόταση έγινε δεκτή με ανακούφιση, παρόλο που εγκατάλειπε στην Τουρκία ολόκληρη σχεδόν την Ήπειρο, εκτός από την επαρχία της Άρτας και από τη Θεσσαλία την επαρχία Ελασσόνας.

Ήταν φανερό ότι η νέα τούρκικη πρόταση είχε εξουδετερώσει και τις τελευταίες δυνατότητες συλλογί ενεργείας προς την Πύλη. Παρά τις επιφυλάξεις της Αγγλίας και την συνειδητοποίηση από μέρους όλων, ότι η αποδοχή των τουρκικών όρων, οι οποίοι υστερούσαν σημαντικά με τις αποφάσεις της διάσκεψης του Βερολίνου, αποτελούσε μείωση για την Ευρώπη, όλες οι κυβερνήσεις συμφώνησαν, ότι δεν υπήρχε άλλη επιλογή. Με κοινή απόφαση στις 7 Απριλίου 1881⁸²¹ ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση να δεχθεί τη νέα οριοθεσία δηλώνοντας, ότι θα την βοηθούσαν για την απρόσκοπη μεταβίβαση της κυριαρχίας στα νέα εδάφη. Αν όμως η προσφορά τους απορριπτόταν, η Ελλάδα θα παρέμενε απομονωμένη και το μέλλον των γειτονικών επαρχιών αβέβαιο.

Τη στιγμή εκείνη, ενώ σύσσωμη η αντιπολίτευση ζητούσε τη βίαιη κατάληψη από τον ελληνικό στρατό τής γραμμής τής διασκέψεως του Βερολίνου, ο Α. Κουμουνδούρος διατήρησε τη ψυχραιμία του. Οι δυνατότητες επιλογής ήταν περιορισμένες. Από τη μία πλευρά οι Δυνάμεις παρουσίαζαν αρραγές μέτωπο και ζητούσαν την αποδοχή ή απόρριψη της λύσης, την οποία είχαν συμφωνήσει με τους Τούρκους. Ακόμη και η Αγγλία, η οποία δυσφορούσε για τις ανεπαρκείς παραχωρήσεις, δεν είχε πλέον τη δυνατότητα να προκαλέσει αναθεώρηση της απόφασης των Δυνάμεων. Κατά συνέπεια, ήταν φανερό ότι αν ο Α. Κουμουνδούρος υιοθετούσε τις ιδέες της αντιπολίτευσης για την αποστολή του ελληνικού στρατού στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, θα ερχόταν αντιμέτωπος όχι μόνο με την Οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και με όλες τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Από την άλλη μεριά, οι Βούλγαροι προπαρασκευάζονταν για βίαιη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας μόλις ξεσπούσε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος.⁸²² Παραμερίζοντας, λοιπόν, τη γενική κατακραυγή και τις βίαιες προσωπικές επιθέσεις, ακόμη και από πρόσωπα του στενού του οικογενειακού περιβάλλοντος, ο Α. Κουμουνδούρος, με τη συναίνεση του βασιλιά Γεωργίου, έδωσε τελικά καταφατική απάντηση στο κοινό διάβημα των Δυνάμεων. Στην έκκλησή του να δοθούν ειδικές διασφαλίσεις στους Ηπειρώτες, οι οποίοι θα εγκαταλείπονταν στο έλεος της οθωμανικής διοίκησης, οι πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Αθήνα περιορίστηκαν σε κοινή προφορική διαβεβαίωση, ότι οι κυβερνήσεις τους θα επιδείκνυαν ενδιαφέρον για τους χριστιανικούς πληθυσμούς, οι οποίοι θα παρέμεναν έξω από τη νέα ελληνοτουρκική μεθοριακή γραμμή.⁸²³

Από το σημείο αυτό οι εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες. Μέσα στο Μάιο διεξήχθησαν σύντομες διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Πύλη και στους πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό την κατάρτιση της σύμβασης, με την οποία θα παραχωρούνταν οι νέες επαρχίες στο ελληνικό βασίλειο. Αρχικά, οι Τούρκοι πρόβαλαν ορισμένα άσχετα αιτήματα, όμως οι Δυνάμεις τα απέρριψαν και στις 24 Μαΐου 1881 πέτυχαν την υπογραφή της συμφωνίας. Το κείμενο αυτό έγινε δεκτό από την ελληνική πλευρά. Στις 2 Ιουλίου 1881 ο πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Ανδρέας Κουντουριώτης και ο τούρκος πρωθυπουργός Μαχμούτ Σερβέρ πασάς υπέγραψαν την ελληνοτουρκική συνθήκη με την οποία η Θεσσαλία και η επαρχία Άρτας παραχωρούνταν στην Ελλάδα.

Σύμφωνα, με τους όρους της συγκεκριμένης σύμβασης η νέα οριοθεσία ξεκινούσε τέσσερα χιλιόμετρα νοτίως του Πλαταμώνα και ακολουθούσε την κορυφογραμμή του κάτω Ολύμπου μέχρι το όρος Γοδαμάν και ως το ύψος τής Ελασσόνας. Στη συνέχεια ακολουθώντας ελλειπτική γραμμή προς τα νοτιοδυτικά, αφαιρούσε ολόκληρη την επαρχία Ελασσόνας από την νέα οριοθεσία του ελληνικού κράτους, στο οποίο, όμως, περιέχονταν ο

⁸²¹ΙΕΕ, τ.13(1977),σ364

⁸²²ΙΕΕ, τ.13(1977) ,σ.364

⁸²³ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.367

Τύρναβος, η Λάρισα, τα Τρίκαλα και η Καλαμπάκα. Το νοτιότερο σημείο τής μεθορίου συναντούσε την κορυφογραμμή του όρους Ζάρκου. Στη συνέχεια η νέα χάραξη ταυτιζόταν περίπου με τα σημερινά ανατολικά όρια της επαρχίας Τρικάλων ως ένα σημείο δεκαοχτώ χιλιομέτρων από τη Δημισάνα, όπου η γραμμή έπαιρνε δυτική κατεύθυνση, ως την κορυφή του όρους Κρατσόβου. Από εκεί στρεφόταν προς νότο, περνούσε από την κορυφογραμμή Ζυγού- Περιστερίου και αφού άφηνε την Τουρκία, το Μέτσοβο και τα Ιωάννινα συναντούσε τα χωριά Καλαρρύτες και Μηχαλήτσι και στη συνέχεια τον Αραχθα, το οποίο ακολουθούσε μέχρι τις εκβολές του στον Αμβρακικό κόλπο. Η Άρτα, με ελάχιστη παράμετρο στα δυτικά της, περιέρχονταν στην Ελλάδα, ενώ στην αντίπερη ακτή του Αμβρακικού οι Οθωμανοί είχαν και την Πούντα (Ακτιο) με την περιοχή της. Με άλλες διατάξεις, όλες οι οχυρώσεις στην είσοδο του Αμβρακικού τόσο από την πλευρά της Πρέβεζας, όσο και της Πούντας καταργούνταν και η ναυσιπλοΐα στο διαφιλονικούμενο από την εποχή της Ανεξαρτησίας κόλπο θα ήταν πλέον ελεύθερη.

Πιο σημαντικές, ιδιαίτερα για τη μελλοντική διάρθρωση της αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας, υπήρξαν οι διατάξεις, οι οποίες αφορούσαν την ιδιοκτησία της γης. Σύμφωνα με το άρθρο 4 αναγνωρίζονταν οι οθωμανικοί τίτλοι ιδιοκτησίας και κατοχυρώνονταν τα δικαιώματα ιδιωτών και κοινοτήτων επι της ιδιοκτησίας τσιφλικιών, βοσκοτόπων και δασών. Με την ίδια διάταξη διασφαλιζόνταν τα περιουσιακά στοιχεία των θρησκευτικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (βακούφια), ενώ με το άρθρο 5,⁸²⁴ ο σουλτάνος μπορούσε να διαθέσει κατά τη βούλησή του τις «αυτοκρατορικές γαίες», των οποίων τα έσοδα καταβάλλονταν στο βασιλικό ταμείο. Η πλέον, όμως, ουσιαστική δέσμευση για το ελληνικό κράτος περιλαμβανόταν στο άρθρο 6, το οποίο δεν επέτρεπε την απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών της Θεσσαλίας, παρά μόνο με γενικό νόμο του κράτους, ο οποίος θα ίσχυε για ολόκληρη την επικράτεια. Με ειδική παράγραφο απαγορευόταν ο εξαναγκασμός των μεγαλοκτηματιών να πωλούν ή να εκχωρούν κτήματά τους στους καλλιεργητές της γης ή σε τρίτους. Επιπλέον, απαγορευόταν η θέσπιση νέων διατάξεων, οι οποίες θα τροποποιούσαν το καθεστώς της θέσης των κολήγων στα τσιφλίκια.

Παράλληλα, σύμφωνα με το άρθρο 12 η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση να επαναφέρει την ισχύ τής συνθήκης τού 1856 για την καταδίωξη της ληστείας. Με το άρθρο 10 να καλύψει ένα μέρος του δημοσίου οθωμανικού χρέους με βάση τις προσόδους των εκχωρουμένων νέων επαρχιών. Συγχρόνως, σύμφωνα με το άρθρο 11 η χώρα ήταν υποχρεωμένη να μην προβεί στον αφοπλισμό μεμονωμένα των μουσουλμάνων κατοίκων, ενώ το άρθρο 17 όριζε τη χορήγηση γενικής αμνηστίας για πράξεις, οι οποίες είχαν διαπραχθεί υπέρ ή κατά της εκχώρησης της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, το ίδιο όφειλε να πράξει και η Οθωμανική αυτοκρατορία. Τέλος, το άρθρο 13 ρύθμιζε θέματα ιθαγένειας, ενώ με ειδική προσθήκη στη συνθήκη καθοριζόταν η σταδιακή παράδοση των νέων επαρχιών στην Ελλάδα.

Η κατάληψη των νέων εδαφών, με εξαίρεση ορισμένα μικροεπεισόδια, διεξήχθη ομαλά, στις 5 Ιουλίου 1881, πρώτη η Άρτα υποδέχθηκε με ξέφρενο ενθουσιασμό τον ελληνικό στρατό. Διαδοχικά η κατάληψη όλων των επαρχιών ολοκληρώθηκε και στις 2 Νοεμβρίου 1881 υψώθηκε η ελληνική σημαία στο Βόλο, την τελευταία πόλη, την οποία βάσει της συμφωνίας, είχαν εκκενώσει από την προηγούμενη ημέρα τα τουρκικά στρατεύματα. Καθώς ο βασιλιάς Γεώργιος και ο πρωθυπουργός Α. Κουμουνδούρος ξεκίνησαν την περιοδεία θριάμβου στις απελευθερωμένες πόλεις και στα χωριά της Θεσσαλίας, οι λαϊκοί πανηγυρισμοί, οι οποίοι τους συνόδευαν αποτέλεσαν ξέσπασμα χαράς για την ελευθερία ύστερα από τις αγώνες, τις περιπέτειες και τις εναλλασσόμενες μεταπτώσεις μίας ολόκληρης πενταετίας.

⁸²⁴ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.365

Για τον Α. Κουμουνδούρο ήταν η στιγμή της δίκαιης αναγνώρισης της προσφοράς του. Η κρίσιμη για τον ελληνισμό περίοδος 1875-1881 φέρει ουσιαστικά τη σφραγίδα του. Κατηγορήθηκε ως όργανο ξένων συμφερόντων, προπηλακίσθηκε, είδε το σπίτι του να λιθοβολείται, τον Τύπο να τον αποκαλεί προδότη και να αμφισβητεί την εντιμότητά του. Παρόλα αυτά, ο Μεσσήνιος πολιτικός, ο οποίος είχε ξεκινήσει την πολιτική του καριέρα ως επαναστάτης στην Κρήτη δεν κάμφθηκε. Πίσω από μία καλοπροαίρετη αγαθότητα στους τρόπους, έκρυβε μία εκπληκτική ευστροφία, την οποία οι αντίπαλοί του ξένοι διπλωμάτες την αποκαλούσαν πανουργία. Επίσης, χαρακτηριζόταν από μία σταθερή προσήλωση στον αγώνα για την απελευθέρωση των υπόδουλων Ελλήνων, χωρίς ανεδαιφικούς ρομαντισμούς. Η ευστροφία του, εμπλουτισμένη με την πείρα τής ηλικίας του επέτρεψε να ελιχθεί με επιτυχία, ακόμη και στις πλέον απελπιστικές για τη χώρα του καταστάσεις, ώσπου στο τέλος ριψοκινδυνεύοντας το πολιτικό του μέλλον πέτυχε να πείσει το Γεώργιο να αποδεχθεί τις τελικές αποφάσεις των Δυνάμεων, οι οποίες οδήγησαν στην προσάρτηση της Θεσσαλίας.

Ένας μακρύς και αγχώδης διπλωματικός αγώνας, ο οποίος διεξήχθη με τεράστιες οικονομικές θυσίες του μικρού ελληνικού κράτους είχε οδηγηθεί στο τέλος του. Με την προσάρτηση των νέων επαρχιών, η έκταση του ελληνικού βασιλείου, 63.606 τ.χιλ, αυξανόταν κατά 13.395 τ.χιλ. Στον πληθυσμό των 1.679.470 προστέθηκαν 300.000 περίπου κάτοικοι, ώστε μετά από μία δεκαετία, η στατιστική του 1889 να εμφανίσει αύξηση μισού εκατομμυρίου περίπου κατοίκων.

Η σημασία, όμως, της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της επαρχίας Άρτας στο ελληνικό βασίλειο δεν μπορεί ν'αποτιμηθεί με αριθμούς. Πιο πολύ και από την προσάρτηση των εύφορων πεδιάδων της Θεσσαλίας και την απελευθέρωση 300.000 περίπου υπόδουλων Ελλήνων βάραινε το γεγονός, ότι για πρώτη φορά από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους, επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προσαρτούνταν στο ελεύθερο τμήμα του Ελληνισμού.⁸²⁵ Η προσάρτηση της Θεσσαλίας υπήρξε προϊόν χειρονομίας των μεγάλων δυνάμεων προς την Ελλάδα, αλλά φανέρωσε και τα όρια τέτοιων ευνοϊκών χειρονομιών. Τη Θεσσαλία δεν διεκδικούσε άλλη χώρα και ως εκ τούτου η παραχώρησή της δεν είχε μεγάλο κόστος για τις μεγάλες δυνάμεις.⁸²⁶ Είχε το χαρακτήρα συνοριακής ρυθμίσεως και αναλήφθηκε από τις δυνάμεις στο πλαίσιο των επιδιώξεών τους ν'αποτρέπουν τοπικές συγκρούσεις, οι οποίες μπορούσαν ν'απειλήσουν την ειρήνη. Στο εξής η Ελλάδα δεν επρόκειτο ν'αποκτήσει άλλα εδάφη με αυτό τον τρόπο. Την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη διεκδικούσαν, εκτός της Ελλάδας και άλλες χώρες. Η Ελλάδα, λοιπόν, θα τις αποκτούσε μόνο με την προσφυγή στα όπλα.

Την προσαρτηση της Θεσσαλίας ακολούθησε τετραετής περίοδος προσπαθειών τής ελληνικής κυβέρνησης να εξαγάγει τη χώρα από την απομόνωση στην οποία είχε οδηγηθεί. Ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος ανήλθε στην εξουσία στις αρχές του 1882, επιδίωξε να ενισχύσει τη θέση τής Ελλάδας σε σχέση με τις άλλες χώρες τής Νοτιοανατολικής Ευρώπης και με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Με την ενθάρρυνση του βασιλιά Γεωργίου επιχείρησε να εξομαλύνει τις σχέσεις με τη Βουλγαρία, προς αυτή την κατεύθυνση κλήθηκε στην Αθήνα ο ηγεμόνας τής Βουλγαρίας Αλέξανδρος, ο οποίος ευνοούσε την απαλλαγή της χώρας από την κηδεμονία της Ρωσίας. Ο Αλέξανδρος έγινε δεκτός στην Αθήνα τον Μάιο του 1883 με μεγάλες τιμές, ωστόσο η επίσκεψή του δεν οδήγησε, όπως αναμενόταν σε κάποια ελληνοβουλγαρική συνεννόηση. Οι Βούλγαροι δεν ήταν διατεθειμένοι, όπως πρότεινε ο Τρικούπης, προκειμένου να μεσολαβήσει η Ελλάδα με σκοπό ν'αρθεί το Σχίσμα, να μεταφερθεί η έδρα του Εξάρχου από την Κωνσταντινούπολη στη Σόφια, με συνέπεια να

⁸²⁵ΙΕΕ, τ.13(1977),σ.365

⁸²⁶Β.Παναγιωτόπουλος,*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.39

περιοριστεί η δικαιοδοσία του στη Βουλγαρία και στην Ανατολική Ρωμυλία. Ως εκ τούτου δεν ήταν εφικτή ουσιαστική συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση.

Συγχρόνως, ο Τρικούπης επιδίωξε συνεννόηση και με την Τουρκία. Όμως, προκειμένου να επιτευχθεί η ανάλογη συνεννόηση ήταν αναγκαίο η Ελλάδα να αναγνωρίσει το υφιστάμενο εδαφικό καθεστώς στη Νοτιανατολική Ευρώπη⁸²⁷ να σεβαστεί, δηλαδή, την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Έλληνας πρωθυπουργός θεωρούσε, ότι ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας ούτε επίκειται αλλά ούτε και συνιστούσε ενδεδαιμένο στόχο για την Ελλάδα τη δεδομένη χρονική περίοδο, καθώς μία τέτοια εξέλιξη θα απέβαινε προς όφελος των Σλάβων.⁸²⁸

Την εξωτερική πολιτική του Χ. Τρικούπη διείπε η «Μεγάλη Ιδέα».⁸²⁹ Ο Έλληνας πρωθυπουργός ήλπιζε, ότι οι μεγάλες, κυρίως η Αγγλία, ικανοποιημένες από την εκπολιτιστική αποστολή του ελληνικού κράτους στην Ανατολή, δεν θα βράδυναν τελικά να δειχθούν ευμενείς απέναντι των διεκδικήσεών του. Προς την πολιτική αυτή απέβλεπε με ειρηνικά μέσα και κυρίως, με την εκμετάλλευση των πολιτικών και διπλωματικών ζυμώσεων και μεταβολών τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ανατολή. Παρόλα αυτά ο Χ. Τρικούπης τις διεκδικήσεις του επιθυμούσε να τις στηρίξει και δυναμικά, βασιζόμενος σε ισχυρό στρατό και γι' αυτό το λόγο ανέλαβε ο ίδιος το υπουργείο των Στρατιωτικών.⁸³⁰

Ο Χ. Τρικούπης επιδίωξε την προοδευτική ανακαίνιση του κράτους, καθώς ήταν άνδρας με σπάνια βούληση και επιβολή. Ως πολιτικός αποδοκίμαζε τις κακές συνήθειες του παρελθόντος, κυρίως τις πολλές και ποικίλες κομματικές αυθαιρεσίες του Δ. Βούλγαρη, έστω και αν είχε την ανοχή της Αυλής, την οποία επίσης ψέγει για την ανάμειξη της στα πολιτικά. Απέκρουε κάθε ευθυγράμμιση των Ελλήνων ψηφοφόρων με τα ατομικά τους συμφέροντα και διακρινόταν για το θάρρος να λέει σ' αυτούς, καθώς και στους ίδιους τους συνεργάτες του το ναι και το όχι. Ο Χ. Τρικούπης έδωσε πνοή στην εξέλιξη του τόπου με την οργάνωση των οικονομικών, των δημοσίων υπηρεσιών, με την ανάληψη δημοσίων έργων με την κατασκευή δρόμων, λιμενικών έργων, σιδηροδρομικού δικτύου και με άλλα ακόμη έργα. Αντικατέστησε τη δεκάτη για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα με το φόρο των «αροτριώντων κτηνών».⁸³¹ Ο τελευταίος, όμως, αυτός φόρος ζημίωσε το δημόσιο, καθώς μειώθηκαν οι εισπράξεις του, ενώ ωφέλησε τους νέους μεγαλοιδιοκτήτες γης της Θεσσαλίας, αφού ήταν εφικτό, γι' αυτούς να μεταφέρουν το βάρος των φόρων στους ώμους των καλλιεργητών, εφόσον συνδέονταν με τον αριθμό των ζώων και όχι με την ιδιόκτητη έκταση της γης.

Ο Χ. Τρικούπης φρόντισε ακόμη, όπως και ο Καποδίστριας, στην ανακούφιση της τάξης των γεωργών, η οποία υπέφερε τόσο από την τοκογλυφία όσο και από τη ληστεία. Οι δύο αυτές πληγές συνιστούσαν ενδημικές αρρώστιες της υπαίθρου. Οι τοκογλύφοι βρίσκονταν σε αγαθές σχέσεις με τους ταμίες τού κράτους και τους δικαστικούς και εξακολουθούσαν να εκμεταλλεύονται το λαό. Συγχρόνως, οι φυγόδοκοι και οι ληστές συνεργαζόμενοι με τους πολιτευομένους και τους κομματάρχες δημιουργούσαν την αναρχία και εξέθεταν αδιάντροπα τη χώρα στα μάτια του πολιτισμένου κόσμου. Ο μισθός των υπαλλήλων και η περιουσία των πολιτών βρισκόταν στη διάθεσή τους, χωρίς οι νόμοι και τα όργανα του κράτους να μπορούν να τους προστατέψουν ικανοποιητικά.

Ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν ήταν δυνατόν ν' ανεχθεί την κατάσταση αυτή. Επιδίωξε ν' αναδιοργανώσει το κράτος και να το συγχρονίσει, ν' αναπτύξει τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του και να το καταστήσει ευνομούμενο και ισχυρό, πραγματικό φορέα πολιτισμού στην Ανατολή. Έτσι, άλλωστε θα επιτύχαναν την υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας»,

⁸²⁷Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.287

⁸²⁸Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.288

⁸²⁹Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.40

⁸³⁰D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.223

⁸³¹D. Dakin, *ό.π.*, σ.225

δηλαδή την απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών χώρων. Στις προσπάθειές του αυτές είχε συνοδοιπόρους τους διανοούμενους και τα φιλελεύθερα και προοδευτικά στοιχεία της χώρας.⁸³² Άλλωστε, από τον κύκλο αυτό των οπαδών προήλθαν αργότερα και οι νεώτεροι πολιτικοί.

Ως προς τη δημοσιονομική του πολιτική, ο Χ. Τρικούπης ευνόησε την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής και τον επαναπατρισμό των πλουσίων ομογενών του εξωτερικού και των κεφαλαίων τους, καθώς πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό, θα αναζωογονούσε και θα ανόρθωνε την οικονομία της χώρας, ενώ από το άλλο μέρος θα έδινε τη δυνατότητα για την πραγματοποίηση του εθνικού προγράμματος.⁸³³ Προς αυτή την κατεύθυνση κινούμενος φάνηκε υποχωρητικός στο ζήτημα των εγγυήσεων και των προνομίων, τα οποία απαιτούσαν οι κεφαλαιούχοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις τοποθετήσεις τους. Γι' αυτό και θεωρήθηκε άνθρωπος του μεγάλου κεφαλαίου, καθώς είχε ζήσει πολλά χρόνια στο Λονδίνο και είχε γνωρίσει καλά τη δύναμη του χρήματος μέσα στην πυρετώδη κίνηση για ευκαιριακές επιχειρήσεις και υπερκέρδη στην κεφαλαιαγορά του City. Η εισβολή, όμως, αυτή των κεφαλαίων τρομάζει και προκαλεί την αντίδραση των αστών και μικροαστών στο εσωτερικό της χώρας. Ο πυρετός των επενδύσεων και της κερδοσκοπίας ανεβαίνει, ιδίως με την αγορά των μεγάλων τουρκικών εκτάσεων γης στην περιοχή της Θεσσαλίας.⁸³⁴

⁸³² Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.308

⁸³³ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.309

⁸³⁴ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.310

5.ε. Το «σιμωνιακό» σκάνδαλο και η δράση του Απόστολου Μακράκη.

Μεταξύ των ετών 1874-1878 ξέσπασε στην Αθήνα το σοβαρό σιμωνιακό σκάνδαλο, το οποίο συνετάραξε την κοινή γνώμη και το οποίο είχε πολλαπλές επιπτώσεις στην εκκλησιαστική αλλά και στην πολιτική ζωή της χώρας. Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της διακυβέρνησης του Α. Κουμουνδούρου πραγματοποιήθηκε δίκη κατόπιν αποφάσεως της Βουλής, η οποία πάρηκε στις 29 Νοεμβρίου 1875⁸³⁵ και αφορούσε την παραπομπή δύο πρώτων υπουργών, του υπουργού Εκκλησιαστικών Ι. Βαλασόπουλου και Δικαιοσύνης Β. Νικολόπουλου.⁸³⁶ Εκτός από τους τέως υπουργούς κατηγορούμενοι ήταν οι επίσκοποι Πατρών Αβέρκιος Λαμπίρης, Κεφαλληνίας Σπυρίδων Κομποθρέκας, Μεσσηνίας Στέφανος Αργυριάδης και Αργολίδος Καλλίνικος Τερζόπουλος.⁸³⁷ Η κατηγορία για τους δύο υπουργούς ήταν δωροληψία και εκβίαση, ενώ για τους επισκόπους δωροληψία. Η διαδικασία διήρκησε από τις 26 Ιανουαρίου έως 31 Μαρτίου 1876. Ο Ι. Βαλασόπουλος καταδικάστηκε σε φυλάκιση ενός χρόνου, σε στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του για τρία χρόνια και σε πρόστιμο 56.000 δραχμών. Ο Β. Νικολόπουλος καταδικάστηκε σε φυλάκιση δέκα μηνών με την κατηγορία της δωροληψίας. Τόσο ο Ι. Βαλασόπουλος όσο και ο Β. Νικολόπουλος απαλλάχτηκαν από την κατηγορία για εκβιασμό.⁸³⁸

Από την άλλη μεριά οι διοικούντες τα πράγματα συνοδικοί αρχιερείς παραβίασαν την ακεραιότητα της επισκοπικής τους συνείδησης, εξάγοντας μέσω παρασκηνιακών διεργασιών αποτέλεσμα για το σιμωνιακό αμάρτημα των εν λόγω κληρικών. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί, ότι οι τρεις επίσκοποι καταδικάστηκαν σε υποχρεωτική καταβολή χρηματικών προστίμων. Συγκεκριμένα, ο Κεφαλληνίας καταδικάστηκε σε χρηματική ποινή 50.000 δραχμών, ο Πατρών σε 24.000 δραχμών και ο Μεσσηνίας σε 20.000 δραχμές. Συγχρόνως, στόχος της διοικούσας Εκκλησίας ήταν η κάλυψη της διαφθοράς της διαβόητης κυβέρνησης του Δημητρίου Βούλγαρη.⁸³⁹

Οι επίσκοποι Πατρών, Κεφαλληνίας και Μεσσηνίας εκλέχθηκαν, χειροτονήθηκαν και με βασιλικά διατάγματα ενθρονίστηκαν ασκώντας το ποιμαντορικό τους έργο από το 1874. Ενώ, όμως, όπως αναφέρθηκε, οι κατηγορούμενοι τέως υπουργοί τιμωρήθηκαν αυστηρά, οι εν λόγω κληρικοί δικάστηκαν από το Συνοδικό Δικαστήριο, προεδρεύοντος του μητροπολίτη Αθηνών Προκοπίου Α΄ του Γεωργιάδη, στο οποίο οι συνοδικοί δικαστές επέβαλαν «έλαφρᾶ τῇ συνειδήσει» ποινές άκρως επιεικείς στους αποδεδειγμένα σιμωνιακούς επισκόπους. Η άκριτη αυτή χρήση της επισκοπικής αλληλεγγύης προκάλεσε την αντίδραση του κλήρου και του λαού, η οποία εκφράστηκε μέσω του βασιλικού επιτρόπου και καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικολάου Δαμαλά.⁸⁴⁰

Κατά την περίοδο αυτή ήταν ακόμη νωπή η εκκλησιαστική κρίση του 1873 από τη σκανδαλώδη ακύρωση εκ μέρους της κυβέρνησης του Δ. Δεληγιώργη της εκλογής του κατά τους ιερούς κανόνες εκλεγμένου από την Ιερά Σύνοδο Κερκύρας Αντωνίου Χαριάτη⁸⁴¹ ως μητροπολίτη Αθηνών και προέδρου της Ιεράς Συνόδου. Το σιμωνιακό σκάνδαλο πλήγωσε την αξιοπιστία της κυβερνητικής παράταξης, η οποία επέμενε στις πολιτειακές θέσεις του 1833 και του 1852, συνεχίζοντας να περιφρονεί τη συνοδική βούληση της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

⁸³⁵ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.296

⁸³⁶ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.296

⁸³⁷Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.197

⁸³⁸ΙΕΕ, τ.13(1977), σ.296

⁸³⁹Α.Πανώτης, *ό.π.*, σ.197

⁸⁴⁰Α.Πανώτης, *ό.π.*, σ.198

⁸⁴¹Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, .88

Ωστόσο, το σιμωνιακό σκάνδαλο προκάλεσε ισχυρές σεισμικές δονήσεις και εκτός των εκκλησιαστικών πλαισίων. Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ βρέθηκε σε αδιέξοδο, εξαιτίας των εξελίξεων με αποτέλεσμα αρχικά να απειλήσει με παραίτηση.⁸⁴² Η κίνηση αυτή του Γεωργίου οφειλόταν στον κλονισμό δύο βασικών θεσμών του βασιλείου του, της εκτελεστικής εξουσίας της κυβέρνησης και της Διοικούσας Εκκλησίας, οι οποίοι είχαν συνεργαστεί με σκοπό να συγκαλύψουν το σκάνδαλο. Συγχρόνως, όμως ο σχετικός νόμος του 1852, ο οποίος επέτρεπε την ανάμειξη της Πολιτείας στα εκκλησιαστικά θέματα, απώλεσε την αξιοπιστία του, αφού η κοινή γνώμη αντιλήφθηκε, ότι ο συγκεκριμένος νόμος ήταν υπεύθυνος για το σκάνδαλο. Ουσιαστικά ο νόμος του 1852 επέτρεπε τις επιλήψιμες συναλλαγές κληρικών και πολιτικών για την εξαγορά του αξιώματος του επισκόπου της Εκκλησίας. Η αντικανονική αυτή νομοθεσία και η κατάχρηση του «φιλαδέλφου»⁸⁴³ των αρχιερέων έτρωσαν το κύρος της Εκκλησίας, το βάρος της αναστήλωσης του οποίου εξύψωσε με ζήλο και φιλοτιμία το κληρολαϊκό στοιχείο. Το στοιχείο αυτό παρέμενε στην Ελλάδα εκτός του ελέγχου της Διοικούσας Εκκλησίας,⁸⁴⁴ η οποία δέσμια της πολιτειοκρατικής νομοθεσίας δεν μπορούσε ν' αναπτύξει πρωτοβουλίες για την ανακαίνηση του εκκλησιαστικού σώματος.

Ενδεικτικό της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η Εκκλησία της Ελλάδος κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι το κείμενο του αρχιμανδρίτη Σωκράτη Κωλιάτσου, διευθυντού της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής και μετέπειτα μητροπολίτης Κορίνθου. Το εν λόγω κείμενο, το οποίο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στον φιλολογικό σύνδεσμο «Παρνασσός» αναφέρει: « Κύριοι, Ἐν Συλλόγῳ τοιούτῳ, οἷος τυγχάνει ὁ ἡμέτερος, ὁστις ἀπό ἡμέρας εἰς ἡμέραν σπουδαιότερος καί σοβαρώτερος, ὡς εἰκός, ἀποβαίνει δι' ὄν ἐπιδιώκει νά πραγματώσῃ ἐν τῇ ἡμετέρα κοινωνίᾳ καί ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἔθνει ὑψηλόν σκοπόν, καί δι' ἣν ἐχάραξεν εἰς τήν ἐπίτευξιν αὐτοῦ πορείαν, ἂν ἀπό τοῦ βήματος τούτου, ὅπερ τοσαῦτα μέχρι τοῦδε κατεκόσμησαν σπουδαίων ἀνδρῶν ὁμίλιαν, ὑψωθῇ καί τις ἀσθενής μέν καί ἰσχνή, θερμή δέ καί εἰλικρινής φωνή περί τῆς νῦν καταστάσεως τῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας πραγμάτων, νομίζομεν, ὅτι, οὔτε εἰς τοῦ Συλλόγου τούτου τήν ὑψηλήν ἀποστολήν προσκρούομεν καί εἰς τήν κάθαρσιν τῆς ἐν ἐκάστη τῇ ἡμέρα ῥυταινομένης λαμπηδόνας τῆς Ἐκκλησίας σμικρόν τι συμβαλλόμεθα.[...].

Τοιαύτης δ' ἐν σκιαγραφίᾳ οὔσης μέχρι τοῦ νῦν τῆς σχέσεως ἡμῶν τῶν κληρικῶν καί ὑμῶν τῶν λαϊκῶν καί τῆς Πολιτείας, οὐδέν ἄλλο μαρτυρεῖται ἢ ὅτι ἀπό ἡμέρας εἰς ἡμέραν λεληθότως ἀπό τῆς Ἐκκλησίας ἀποσπώμεθα, καί λόγῳ μόνον καί κατά τύπους ἀπλοῦς εἰς ταύτην ὑπαγόμεθα, ἔργῳ δέ πειρώμεθα σχεδόν καί νά διακηρύξωμεν ὅτι ἐπαυσάμεθα ὄντες ἔμψυχα καί ἐνεργά αὐτῆς μέλη. Τοιαύτης δέ οὔσης τῆς πρός τήν Ἐκκλησίαν σχέσεως τῶν μελῶν αὐτῆς ἐν τῇ ἐλευθέρα Πατρίδι ἡμῶν, ἐγένετο, ὥστε ἡ μηδαμῶς ἐν αὐτῇ ἢ ἀσθενέστατα ν' ἀκούηται ἡ φωνή τῆς Ἐκκλησίας, τῶν μέν λαϊκῶν ἐπὶ μόνου τοῦ πολιτικοῦ σώματος στηριζομένων καί περ' ἐκείνου ζητούντων δυνάμεις ν' ἀντλήσωσιν, ἐκ δέ τῶν κυρίως λειτουργῶν αὐτῆς τῶν μέν μὴ δυναμένων, τῶν δέ ἀποδειλιώντων νά ποιήσωσι τήν προσήκουσαν χρῆσιν τοῦ ὑψίστου ἀξιώματος, ὅπερ περιβέβληνται. Ἐν συνόλῳ δέ διά τήν τοιαύτην πρός τήν Ἐκκλησίαν σχέσιν ἀπάντων ἡμῶν τῶν τε κληρικῶν καί τῶν λαϊκῶν καί τήν τοιαύτην τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν κατάστασιν, ἐγένετο ὥστε ἐν τῇ ἐλευθέρα Πατρίδι ἡμῶν δέν ἐνεφανίσθη εἰσέτι ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ὡς προσήκει εἰς τήν θείαν καί ὑψηλήν αὐτῆς ἀποστολήν, μεθ' ἀπάσης τῆς δόξης αὐτῆς καί μεγαλοπρεπείας, οὐδέ ἐπέδειξεν εἰσέτι τήν πραγματικὴν αὐτῆς καί οὐρανίαν δύναμιν, οὐδέ συνησθάνθημεν ἄρα ἡμεῖς, τά μέλη αὐτῆς, ὅποια τά ἐξ αὐτῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ καί τῷ Ἔθνει καθόλου ζωοπάροχα ἀγαθά, οὐδέ ἐγευσόμεθα τῶν ἐξ αὐτῆς ἡδίστων πνευματικῶν καρπῶν, τῶν καρπῶν τῆς

⁸⁴² Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.199

⁸⁴³ Α. Πανώτης, *ὁ.π.*, σ.198

⁸⁴⁴ Α. Πανώτης, *ὁ.π.*, σ.199

οὐρανοῦ ἀγάπης. Τό δέ μέγιστον, ὄνοματι μὲν κεκτήμεθα, τῇ ἀληθείᾳ δέ δεν ἠγαπήσαμεν τὴν ἀνωτάτην τῆς Ἐκκλησίας ἀρχὴν, τὴν ἱεράν αὐτῆς Σύνοδον. [...].

Ἐπειδὴ δέ καί ἡμεῖς εἶδομεν οὐχὶ ἀσήμους ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀνδρας, ὧν οἱ μὲν ὅλως ψυχροὶ καὶ ἀδιάφοροὶ διάκεινται πρὸς τὴν ἀπαγγελθεῖσαν ἐπὶ σιμωνία κατηγορίαν, οἱ δέ σοφιστευόμενοι ἴσως ἀπετόλμησαν (ἀγνοοῦμεν διὰ τι;) νά ἀρνηθῶσιν, ὅτι ἐγένετο σιμωνία ἢ χριστεμπορία, ὑπὸ πολλῶν δέ παρεκλήθημεν θά ἐρμηνεύσωμεν ὁποῖα τις τυγχάνει ἢ σιμωνία καὶ πῶς παρὰ τῆς Ἐκκλησίας κολάζεται ἐπιτρέψατε ἡμῶν παρεκβατικώτερον περὶ ταύτης νά ὁμιλήσωμεν καὶ διαφωτίσωμεν τοὺς ἀγνοοῦντας τοὺς τῆς Ἐκκλησίας ἱερούς κανόνας, καίτοι μέγα τὴν ψυχὴν ἡμῶν κατέχει ἄλλογος ἐπὶ τῇ καταστάσει ταύτῃ τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀξιωμάτων. [...].

Γόης ἄρα καὶ πρῶτος ἀπὸ Χριστοῦ αἰρεσιάρχης καὶ τὴν καρδίαν καὶ τὸν λογισμόν διεφθαρμένον ἔχων ἦν ὁ πρῶτος θελήσας εὐθύς ἐν τῇ πρώτῃ συστάσει τῆς ἀποστολικῆς ἡμῶν Ἐκκλησίας, ὑπὸ αἰσχροκερδεῖας καὶ φιλοχρημοσύνης ὠθούμενος, διὰ χρημάτων νά ἀγοράσῃ τὴν ἄπρατον τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριν, ὅπως ἀντὶ ὀλίγου πολλοῖς παρέχῃ Πνεῦμα. Ὁ γόης δέ οὗτος καὶ χριστεμπορος Σίμων, ὡς εἶδωμεν, εὐθύς ἀποπέμπεται εἰς ἀπόλειαν αὐτός τε καὶ τὸ ἀργύριον αὐτοῦ. Μετὰ δέ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους, ὅσῳ μᾶλλον σὺν τῷ χρόνῳ ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ἀνεπτύσσετο, καὶ τό διέπον καὶ ζωοποιῶν αὐτὴν ἅγιον Πνεῦμα σαφέστερον διευτυποῦτο, τόσῳ μᾶλλον καὶ τὰ τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ ἱερῶν Συνόδων ὠρίζοντο, καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς ἀξιώματα σαφῶς ἐκανονίζοντο, καὶ οἱ ταῦτα νά μαινώσῃ πειρώμενοι αὐστηρῶς ἐκολάζοντο. Καὶ ἵνα περιορισθῶμεν ἐν τῷ ἐπισκοπικῷ ἀξιώματι, ἐπειδὴ ἐν τῇ βεβηλώσει καὶ καπηλεύσει τούτου τρεῖς δυνατόν ἵνα ὦσιν οἱ ἐργάται, καὶ περὶ τῶν τριῶν τούτων αἱ ἱεραὶ τῶν Πατέρων Σύνοδοι δὲν ὀλιγόρησαν τὴν προσήκουσαν αὐτοῖς νά ὀρίσωσι τιμωρίαν. Καὶ ὁ μὲν ΚΘ' ἱερός κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καθαιρεῖ καὶ ἐκκόπτει παντάπασιν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας τὸν διὰ χρημάτων χειροτονήσαντα Ἐπίσκοπον καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθέντα, λέγων ἐπὶ λέξῳς τάδε: «Εἰ τις Ἐπίσκοπος διὰ χρημάτων τῆς ἀξίας ταύτης ἐγκρατῆς γένοιτο, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, καθαιρεῖσθω καὶ αὐτός καὶ ὁ χειροτονήσας καὶ ἐκκοπτέσθω παντάπασιν τῆς κοινωνίας, ὡς Σίμων ὁ Σίμων ὁ μάγος ὑπὸ τοῦ Πέτρου. [...].

«Εἰ γάρ ἀπεμπολεῖται ἡ τῆς ἱερωσύνης ἀξία, ἄρα περίττη αὐτῆς ἢ κατὰ τὸν βίον συμνή Πολιτεία, καὶ ἢ ἐν ἀγνοίᾳ καὶ ἀρετῇ ἀναστροφῇ. Περίττος κατ' αὐτοῦς καὶ Παῦλος ὁ θεῖος Ἀπόστολος δισάσκων, δεῖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, σώφρονα, κόσμιον, διδακτικόν, ἐγκρατῆ, νηφάλιον, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, ἵνα δυνατός ἦ καὶ παρακαλεῖν ἐν τῇ ὑγαινοῦσῃ διδασκαλίᾳ, καὶ τοὺς ἀντιλέγοντες ἐλεγχῇ. Οἴχεται τοίνυν ταῦτα πάντα ἐκ τοῦ πρατοῦ καὶ ἀγοραστοῦ τῆς ἱερωσύνης.»

Ὁ δέ Μέγας Βασιλεῖος, ἵνα παραλίπωμεν τὰς ρητάς διατάξεις τῶν λοιπῶν τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, ἐν τῷ στ' κανόνι, τῷ ἐπιγραφομένῳ πρὸς τοὺς ὑφ' ἑαυτὸν ἐπισκόπους, ὥστε μὴ χειροτονεῖν ἐπὶ χρήμασι, πλὴν πολλῶν ἄλλων λέγει καὶ τάδε: «Νομίζουσι μὴ ἁμαρτάνειν τῷ μὴ προλαμβάνειν, ἀλλὰ μετὰ τὴν χειροτονίαν λαμβάνειν. Λαβεῖν δ' ἔστιν ὅτεδήποτε τό λαβεῖν. Εἰ τις μετὰ ταύτην μου τὴν ἐπιστολήν πράξειέ τι τοιοῦτον, τῶν μὲν ἐνταῦθα θυσιαστηρίων ἀναχωρήσει, ζητήσῃ δέ ἐνθα τὴν τοῦ Θεοῦ δωρεάν ἀγοράζων μεταπωλεῖν δύναται.» [...].

Ἄλλ' ἴσως τίς ἐξ ὑμῶν ἐρωτήσῃ διὰ τί ἢ τε Ἐκκλησία καὶ ἢ Πολιτεία τοσοῦτον κατὰ τῶν Χριστοκαπήλων κατεξανίστανται καὶ οὕτω βαρέως αὐτοὺς κολάζουσι; Πρὸς τοῦτον ἀποκρινόμεθα ὡδέ πως, ἐκείνη μὲν ἢ Ἐκκλησία, διότι τάσσει αὐτοὺς εἰς τὴν τάξιν τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ θεωρεῖ ὡς τὴν ἐκφάνσιν τῆς φιλαργυρίας, ἣτις κατὰ τὴν Ἁγίαν Γραφήν εἶναι ἡ ρίζα πάσης κακίας, αὕτη δέ, ἢ Πολιτεία, διότι πρώτιστον αὐτῆς ἔργον πρέπει νά ἦναι τό προστατεύειν τό καθεστὸς θρησκευμα, τὴν ἁγίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ θρησκείαν, ἣν οἱ Χριστοκάπηλοι λόγῳ μὲν ὁμολογοῦσιν, ἔργῳ δέ ἀρνοῦνται καὶ πρὸς αὐτὴν ἀληθῶς, ὥσπερ οἱ κάπηλοι ἔχουσι. Διότι καθὼς οὗτοι εὐδῶνως τι καὶ ἀντὶ σμικρᾶς τιῆς ὠνούμενοι ζητοῦσιν ἔπειτα δι' ἀπάτης τε καὶ δόλου καὶ ποικιλομόρφων μηχανημάτων

τό αὐτό τοῦτο ἀντί ὅ,τι μείζονος πρός τοὺς ἄλλους νά πωλῶσι τιμῆς, οὕτω καί οἱ τά ἱερώτατα καπηλεύοντες. Διότι καί οὗτοι οὐδέν ἄλλον πράττουσιν ἢ τίθενται οἱ μὲν ἐπισκοπῆς ὀρεγόμενοι ἐπὶ τῆς μιᾶς πλάστιγγας ἥς ἐν χερσὶ φέρουσι τρυτάνης τό ἀργύριον μετὰ πάσης τῆς ἑαυτῶν ἐξουθενώσεως καί τῆς ἀπαρνήσεως αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας, οἱ δέ δυνάμενοι νά προβιάσωσιν αὐτούς εἰς ὃ ἐπιδιώκουσιν ὑψιστον ἀξίωμα ἐπισωρεύουσιν ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλάστιγγος τό τε βᾶρος τοῦ ποθουμένου ἀξιώματος μετὰ τοῦ ἰσοβίου αὐτοῦ καί τά συμπαρομαρτοῦντα αὐτῷ κατ'αὐτούς μὲν καί τοὺς ὁμοίους αὐτῶν τυχηρά, ἀληθῶς δέ αἰσχρά καί δαιμονιώδη κέρδη, οἷον τήν διαρπαγὴν τῆς τῶν μοναστηρίων περιουσίας, τὰς ἐπὶ χρήμασι χειροτονίας ἀναξίων καί ἀνικάνων κληρικῶν, τὰς ἐπὶ χρήμασιν ἀδείας παρανόμων γάμων, τὰ ἄθεσμα διαζύγια, τήν ἐν Ἐκκλησίαις ἐπὶ χρήμασιν ἐπανάληψιν τῆς τῶν ἐγκαινίων τελετῆς, καί καθόλου τήν ἐπὶ χρήμασιν καθιέρωσιν καί καθαγίαςιν παντός ἀνιέρου τε καί βεβήλου, ἀνόμου τε καί ἀντικανονικοῦ.[...].

Ἄλλ'ὅπως τῶν οὐρανίων τούτων ἀγαθῶν κοινωνικοὶ γενώμεθα διὰ τῆς ἀνορθώσεως τῆς τῶν ἐφημερίων τάξεως καί τοῦ λοιποῦ ἐν γένει κλήρου, ἀνάγκη αὐστηροτέρα καί σπουδαιότερα νά γίνηται ἢ περὶ τὰς χειροτονίας τῶν τέ ἱερέων καί τῶν ἱεροδιακόνων ἐπίβλεψις, καί ἐπιμελέστερον τηρῶνται οἱ κατ'αὐτάς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας καί οἱ νόμοι τοῦ Κράτους. Ἀνάγκη δηλονότι νά παύσωνται εἰς τήν τοῦ κλήρου ἱεράν καταλεγόμενοι τάξιν ἀνεξετάστως ἐκ πάσης ὕλης καί ἐκ παντός φυράματος οἱ μηδέν ὡς τά πολλά ἄλλο προσκομιζόμενοι ἢ ὅπερ περιβέβληνται μέλαν ἱμάτιον. Λυσιτελέστατον δέ καί συνωδὰ πρός τόν ἀρχαῖον τῆς Ἐκκλησίας βίον νομίζομεν ὅτι θέλει εἶναι, ἐάν, ἀντί τοῦ μέχρι τοῦδε ἐπικρατοῦντος ἐθίμου περὶ τήν τῶν κληρικῶν προβολήν, μή μόνον ὑπό τῶν ἐνοριτῶν ἀναφερομένων ὑποδεικνύηται πρότερον ἢ ἀνάγκη τοῦ μέλλοντος νά χειροτονηθῇ, ἀλλά καί ἐξαγγέλληται ἐπ'Ἐκκλησίας ἢ ἐκλογή αὐτοῦ, ὅπως ἀποδειχθῇ ἂν τῷ ὄντι ὃ ἐκλεχθεὶς ἔχη τήν κατὰ τόν Ἀπόστολον ἀπαιτουμένην καλήν μαρτυρίαν ἀπό τῶν ἐξωθεν. Διότι μόνον διὰ τῆς τοιαύτης προβολῆς καί προδοκιμασίας καί ἐξετάσεως ἰσχύν λαμβάνει τό μετὰ τήν χειροτονίαν ὑπό τοῦ Ἱεράρχου κατηγορηματικῶς τρίς ἐκφωνούμενον ἄξιος, οὐτινος ἢ ἐκφώνησις μέχρι δακρύων συνεκίνησέ ποτέ ἑτεροδόξου θεολόγου τήν καρδίαν, παραστάντος ἐν τῇ τελετῇ τῆς χειροτονίας τινός τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν κληρικῶν.[...].

Καθ'ἡμᾶς ἐπείγουσα εἶναι ἀνάγκη νά ληφθῇ ὑπό σπουδαιότεραν καί εἰλικρινεστέραν σκέψιν καί μέριμναν τό τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου καθόλου ζήτημα. Διότι εἶναι ἀλγεινόν καί ἄδοξον, ἵνα μή τι χεῖρον εἴπωμεν, περὶ τῆς ἐπαυξήσεως τῆς μισθοδοσίας πάντων σχεδόν τῶν ὑπαλλήλων καί αὐτῶν τῶν κλητῆρων λόγος πολὺς νά γίνηται καί δικαία νά λαμβάνηται πρόνοια παρά τῆς ἐλευθέρας Πολιτείας, ὃ δέ κλῆρος αὐτῆς νά περιορᾶται μὲν ἀπό ζῶν δίκην ἐπαίτου ἀπό τῶν ἀγιασμῶν καί τῶν δίσκων, ἀπό τῆς τῶν νεκρῶν κηδείας καί τῶν τοιούτων, νά ἦναι δέ συνάμα ὑπόχρεος ἀγογγύστως νά ὑπομένη πάσας τὰς παρά πάντων κατ'αὐτοῦ ἀδίκως πολλάκις ἐπιρρίπτομένας αἰτιάσεις καί μομφάς, κατ'ἀνάγκην ἐπαιτοῦντος. Εἶναι ἐπείγουσα ἀνάγκη νά ἐξευρεθῶσι πόροι διαρκεῖς καί ἱκανοὶ ἵνα χρησιμεύσωσιν, ὅπως συσταθῇ τό ἐκκλησιαστικόν ταμεῖον, ἐξ οὗ ἐπαρκῆ καί δίκαιον μισθόν θέλει λαμβάνει ὃ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἱερός κλῆρος. Ἡ δέ πρωτοβουλία τῆς ἐξευρέσεως τῶν πόρων ὑπὲρ τῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου συστάσεως δέν πρέπει νά ἦναι προνόμιον μόνος ἐνός τῶν ἀρμοδίων ἀρχόντων τῆς Πολιτείας, ἀλλά δέον νά συμμετάσχωσι ταύτης πάντες οἱ τοῦ Ἔθνους ἀντιπρόσωποι, ὡς πάντες οἱ τῆς Ἐκκλησίας ἀνώτατοι ἄρχοντες, οὐδέ ἐν λόγοις μόνον καί χάρτινον οὕτως εἰπεῖν νά συστήσωσιν ταμεῖον ἐκκλησιαστικόν. Διότι πολλοὶ μέχρι τοῦδε ἔδειξαν μὲν ὅτι προνοοῦσιν ἐν λόγοις ὑπὲρ τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου, ὑπέβαλον δέ τό ὑπὲρ ταύτης νομοσχέδιον εἰς τήν Βουλὴν ἐν ταῖς τελευταίαις αὐτῆς ἐργασίαις καί ἐν χρόνῳ, ἐν ᾧ ἀδύνατος ἦν ἡ συζήτησις καί ἐγκρισὶς αὐτοῦ.[...].

Διά τῆς τοιαύτης δέ τῶν ἱερῶν Μονῶν ἀνακαινίσεως καί μεταρρυθμίσεως θέλει κατορθωθῆ, ὅπως παύσωνται τά ἐν αὐταῖς, ἐχούσαις ὅπως νῦν ἔχουσιν, οὐχί σπανίως ἐπισυμβαίνοντα ἐκεῖνα, ὧν ἡ ἀφήγησις μαρτυρεῖ ὅτι πολλοί τῶν ἐν αὐταῖς βιούντων ὅλως ἐπελάθοντο τῆς θείας αὐτῶν ἀποστολῆς. Οὕτω βελτιοῦμεν καί μεταρρυθμιζόμεναι αἱ ἱεραὶ Μοναί, τά μέγιστα καί αὐταὶ θέλουσι συντελέσει ἐνθεν μὲν εἰς τὴν λαμπρότητα τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἐνθεν δέ εἰς τὴν ἀληθῆ ἐκτίμησιν καί τὸν ἐμπρέποντα σεβασμὸν τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὃν περ τινές ἄξεστοι καί ἀγροῖκοι ἐξουθένησαν καί εἰς τὴν δικαίαν τῶν πολλῶν περιφρόνησιν καί χλεύην κατήγαγον. Οὕτω δέ διατηρουμένων, ἀλλὰ μὴ διαλυομένων τῶν ἱερῶν Μονῶν, πλεῖστα μὲν προσδοκᾷ παρ' αὐτῶν, οὐδέν δέ ἔχει νά φοβῆται ἡ ἡμετέρα Πατρίς. Διότι ὁ ἀληθῆς καί γνήσιος ὀρθόδοξος Μοναχός, καθὼς ἄλλοτε οὐδέποτε ἐβλαπεν, ἀλλ' αἰείποτε ἐγίνωσκε πολυτιμοτάτην τῇ ἡμετέρα Ἐκκλησία καί τῷ ἡμετέρῳ δούλῳ Ἔθνει νά παρέχῃ ἐν λόγῳ τέ καί ἔργῳ τὴν πνευματικὴν ὠφέλειαν, οὕτω καί νῦν καί πάντοτε πολλαχῶς θέλει ὠφελεῖ τὴν τε Ἐκκλησίαν καί τὴν ἐλευθέραν Πατρίδα.[...].

Πᾶσα ἄρα τῆς Πολιτείας καί τῶν ἰδιωτῶν εὐγενῆς πρόοδος καί προκοπή ἔχει διαρκῆ ζωὴν, ἐάν συνάμα Πολιτεία τε καί ἰδιῶται ζωηρότατα καί διηνεκῶς ἐν λόγῳ τέ καί ἔργῳ ἐκκαίωται ὑπὸ τῆς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ θερμῆς ἀγάπης. Ἡ δέ τοῦ κλήρου τοῦ ἀνωτέρου τε καί κατωτέρου τοιαύδε ἢ τοιαύδε κατάστασις καί πνευματικὴ μόρφωσις εἶναι τὸ ἀλάνθαστον γνώρισμα τῆς ὑγιοῦς ἢ νοσηρᾶς, τῆς ἀληθοῦς ἢ ψευδοῦς τοῦ ὄλου Ἔθνους ἡμῶν ἐπιδόσεως καί προκοπῆς καί μάλιστα τῆς διαθέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν ἁγίαν τῶν Πατέρων θρησκείαν. Κοινὴν ἄρα καί γενναίαν ὀφείλουσι νά παράσχωσι καί οἱ τῆς Πολιτείας καί οἱ τῆς Ἐκκλησίας ἡγούμενοι μεθ' ἀπάντων τῶν μελῶν τὴν συνδρομὴν ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως καί ἀνακαινίσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας πραγμάτων καί τῆς τοῦ κλήρου τῆς Πατρίδος ἀνυψώσεως, διότι εἰς πάντας ἡμᾶς, μέλη ὄντας ἀναπόσπαστα τοῦ αὐτοῦ θεοῦ σώματος, κοινὴ εἶναι ἡ ἐκ τῆς ἀκμῆς καί τελειότητος αὐτοῦ πνευματικὴ ὠφέλεια, κοινὴ ἡ ζωὴ καί ὁ θάνατος, κοινὴ ἡ ἀνάστασις. Καί περὶ παντός μὲν ἄλλου ἐνδέχεται νά ὑπάρχῃ πρὸς ἀλλήλους διαφωνία λογισμῶν καί διαθέσεων διχοστασία, οὐδέποτε δέ οὐδαμῶς καί ἐν τοῖς ἱερωτάτοις. Πόρρω δέ ἔστω ἀπὸ τῆς διανοίας πάντων ἡ δόξα, ὅτι τά τῆς Ἐκκλησίας πράγματα, οὐχί καλῶς ἔχοντα καί ἀνακαινίσεως χρήζοντα, βελτιοῦνται καί ἀνακαινίζονται διὰ τῆς φροντίδος μόνον τῶν λειτουργῶν αὐτῆς ἄνευ τῶν τῆς Πολιτείας ἡγουμένων, ἢ μόνον διὰ τούτων ἄνευ τῆς συναντιλήψεως ἐκείνων καί τῶν λοιπῶν μελῶν.[...].

Διὰ ταῦτα δεῦτε καί συνδιαλλαχθῶμεν κληρικοὶ τέ καί λαϊκοί, καί ὡς μέλη τῆς αὐτῆς Ἐκκλησίας ἀναπόσπαστον δεξιωσάμενοι, θερμῶς συνεργασώμεθα ὑπὲρ τῆς δόξης τῆς Ἐκκλησίας, ἡμεῖς μὲν οἱ κληρικοί, ἀνοίγοντες ὑμῖν τοὺς θησαυροὺς τῆς θείας σοφίας καί ἀντλοῦντες ὑμῖν ὕδωρ μετ' εὐφροσύνης ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ σωτηρίου, ὑμεῖς δέ, οἱ λαϊκοί, τοῖς ἴχνεσι τῶν εὐσεβῶν ὑμῶν πατέρων ἀκολουθοῦντες καί ὑποβαστάζοντες τὰς ἀσθενεῖς ἡμῶν χεῖρας, ὡς ὁ Ἀαρὼν τὰς τοῦ Μωϋσέως, καί ἀνοίγοντες ἡμῖν τοὺς θησαυροὺς τῆς θύραθεν παιδείας, ἧς τὰ ἱερά καί διαυγῆ νάματα μετὰ τῶν ἱερῶν καί διαυγῶν τῆς ἱερᾶς παιδείας ναμάτων ἐπότισαν καί ἀνέδειξαν ἐν τῇ ἡμετέρα Ἐκκλησία τοὺς Κλήμεντας καί Γρηγορίους, τοὺς Βασιλείους καί Χρυσοστόμους καί ἄπασαν τὴν σεμνὴν τῶν Πατέρων χορείαν. Ταῦτα δέ πράττοντες καί οὕτως ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας μεριμνῶντες, οὐ μόνον τὴν ὄψιν αὐτῆς, τὴν δι' ἡμᾶς τε καί ὑμᾶς ἀμαυρουμένην, θέλομεν καταλαμπρύνει, ἀλλὰ καί εἰς τοὺς τῆς Πολιτείας νόμους, πρὸς ὧν τὴν ἐδραίωσιν τοσοῦτον φαίνονται ὅτι μοχθοῦσιν οἱ τῆς Πολιτείας λειτουργοί, θέλομεν δώσει τὴν προσήκουσαν ἰσχὺν καί δύναμιν. Naί, ταῦτα ἐάν θελήσωμεν νά πράξωμεν, ἡμεῖς μὲν θέλομεν ἔτι μᾶλλον λαμπρότερον καταστήσει τὸν ἐφ' οὗ μέλλει νά καθήσῃ βασιλικὸν θρόνον ὁ ὀρθόδοξος Διάδοχος, ἄφθονον περὶ αὐτόν περιχέοντες ἐκ τῶν καρδιῶν ἡμῶν τὴν τῆς εὐσεβείας αἴγλην, τὴν πολλῶν λαμπροτέραν παντός βασιλικοῦ στέμματος, ὁ δέ Διάδοχος οὐδέποτε θέλει ἀναγκασθῆ νά εἶπῃ ὅ,τι ποτέ ὀρθοδοξότατος βασιλεὺς, τὴν τῆς Πατρίδος καί τῆς Ἐκκλησίας ἐνορῶν κατάστασιν, εἶπε: κινδυνεύει ὁ Χριστιανισμός, ἀλλὰ μετὰ παρρησίας

θέλει ανακράξει μεθ' ἡμῶν: προοδεύει ὁ Χριστιανισμός καί ἀκμάζει ἡ Ὁρθοδοξία. Γένοιτο.»⁸⁴⁵

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στην αγόρευση του τέως υπουργού δικαιοσύνης Β.Κ. Νικολόπουλος για το σιμωνιακό σκάνδαλο στο Ειδικό Δικαστήριο. Ο Νικολόπουλος στην απολογία του αναφέρει: «Ὡς γνωστόν ἡ χειροτονία τοῦ Ἀργολίδος ἐγένετο τὴν 6 Αὐγούστου, καὶ τὰ διατάγματα τῶν διορισμῶν τῶν ἐπισκόπων ἦσαν ὑπογεγραμμένα καὶ δημοσιευμένα πέντε ἡμέρας πρὸ τῆς ὡς εἴρηται, χειροτονίας, καὶ μόνον τοῦ Κομποθέρκα ὁ διορισμὸς ἔμενεν ἐκκρεμής! Προσέτι ὅτι παρεδέχθη ἐν τῇ αὐτῇ ἀποφάσει, ὅτι ἔδωκα βοήθειαν εἰς τὸν Βαλασόπουλου εἰς τὸ νὰ μὴν ὑποβάλλῃ εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον τὰς περὶ ἐπισκόπων προτάσεις του πρὸς προηγουμένην γνωμοδότησιν! Καὶ ὅτι κατῴρθωσα νὰ ὑπογράψῃ ὁ βασιλεὺς τὰ διατάγματα τῶν διορισμῶν! Ὡστε, ἂν ἠδυνάμην νὰ φαντασθῶ τὸ τοιοῦτον, ἤθελον φέροι ὡς μάρτυρας τοὺς τότε ὑπουργοὺς καὶ μετὰ σεβασμοῦ ἤθελον ἐπικαλεσθῆ καὶ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως τὴν μαρτυρίαν.»⁸⁴⁶ Τα ερωτήματα, τα οποία δημιουργούνται από την αγόρευση του Β. Νικολόπουλου προκύπτουν από το γεγονός, ότι κανένας νόμος δεν υποχρέωνε τον υπουργό των Εκκλησιαστικῶν να υποβάλει τις προτάσεις του στον ἔλεγχο του υπουργικῶν συμβουλίου, εξαιτίας, μάλιστα, του γεγονότος αὐτοῦ ὁ Ι. Βαλασόπουλος ὡς υπουργὸς των Εκκλησιαστικῶν εἶχε προχωρήσει στο διορισμὸ μητροπολιτῶν χωρὶς τὴ γνώμη του υπουργικῶν συμβουλίου.⁸⁴⁷ Επίσης, αξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ νομοθεσία δεν παρείχε κατὰ τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο τὸ δικαίωμα στον υπουργὸ δικαιοσύνης ν' αναμειγνύεται σε θέματα, τα οποία ἄπτονταν του διορισμοῦ ἐπισκόπων.⁸⁴⁸

Μεσούσης τῆς δυσμενοῦς κατάστασης, τὴν ὁποία εἶχε προκαλέσει τὸ σιμωνιακὸ σκάνδαλο στὴν ἐλλαδικὴ Ἐκκλησία κάνει τὴν εμφάνισή τῆς στὴν ἐλληνικὴ επικρατεία μία θεολογικὴ κίνηση με στόχο τὴ βαθύτερη καὶ αντικειμενικότερη γνώση των υφισταμένων δογματικῶν καὶ εθιμικῶν διαφορῶν με τὶς ἄλλες χριστιανικὲς ὁμολογίες, στα πλαίσια μίας προσπάθειας ἐπαναπροσέγγισης. Οἱ ἀσπαζόμενοι αὐτὴ τὴν προσπάθεια συνασπίζονται καὶ συστίνουν τὴν «Ἀδελφότητα των Φιλοχρίστων».⁸⁴⁹ Ἡ ἀδελφότητα αὐτὴ τέθηκε στὶς 1 Δεκεμβρίου 1875⁸⁵⁰ ὑπὸ τὴν εὐλογία καὶ ἐπιστασία τῆς Ἱεράς Συνόδου, με σκοπὸ νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ ἔργο τῆς με ἐπιτροπές σε ολόκληρη τὴν αὐτοκέφαλη Ἐλλαδικὴ Ἐκκλησία. Παρόλα αὐτὰ σε σύντομο χρονικὸ διάστημα ἡ «Ἀδελφότητα των Φιλοχρίστων» διαλύθηκε, ὡστόσο ἀποτέλεσε τὸν προάγγελὸ ἄλλων θρησκευτικῶν συλλόγων, ὅπως ἦταν ὁ Ἅγιος Παῦλος, ὁ Ἱερός Σύνδεσμος καὶ ἡ Ἀνάπλαση. Μάλιστα, πρόεδρος του τελευταίου συλλόγου διετέλεσε ἀρχικὰ ὁ Ι. Σκαλτσούνης καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Γερμανὸς Καλλιγὰς (1899-1906).⁸⁵¹

Ἡ «Ἀδελφότητα των Φιλοχρίστων» συνιστᾶ, οὐσιαστικά, μίᾳ προσπάθεια προσέγγισης τῆς ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας με τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ, ἡ ὁποία εἶχε προβεῖ σε πρωτοφανεῖς ἐκκλησιαστικὲς καινοτομίες. Ὁ πάπας Πίος (1846-1878) ἀγνόησε τὰ σημεῖα των καιρῶν καὶ ἀντέδρασε συγκεντρώνοντας τοὺς ἐπισκόπους του γύρω του, προκειμένου νὰ ἀναιρέσει τὶς ἐπαναστατικὲς καὶ ριζοσπαστικὲς θέσεις, οἱ ὁποῖες προκαλοῦσαν τὴν ἀμφισβήτηση του λαοῦ γιὰ τὴ θέση καὶ τὴν αὐθεντία τοῦ ἀξιωματὸς του, ὡς παγκοσμίου πνευματικῶν ἡγέτη τῆς Ἐκκλησίας. Με τὴ στήριξη του αὐστηροῦ τάγματος των Ἰσουϊτῶν ὁδηγήθηκε στὴ σύγκλιση «Συνόδου» στὸ Βατικανό, στὴν ὁποία συνέβη τὸ οἰζύμωρο ὁ Πάπας νὰ θεσπίσει με συνοδικὴ ἀπόφαση των συνεπισκόπων του τὸ «Πρωτεῖο» καὶ τὸ

⁸⁴⁵ Σ. Κολιάτσος, *Βραχέα τινὰ περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1876, σ.3-52

⁸⁴⁶ Β.Κ. Νικολόπουλος, *Ἀγόρευσις τοῦ Β.Κ. Νικολοπούλου, ἐν τῇ πολιτικῇ δίκῃ κατὰ τοῦ Δ. Βούλγαρη*, Ἀθήνα 1876 σ.7

⁸⁴⁷ Β.Κ. Νικολόπουλος, ὁ.π., σ.7

⁸⁴⁸ Β.Κ. Νικολόπουλος, ὁ.π., σ.7

⁸⁴⁹ Α.Δ. Κυριακός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1897, σ.189

⁸⁵⁰ Α. Πανώτης, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Ἀθήνα 2009, σ.193

⁸⁵¹ Α.Δ. Κυριακός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1897, σ.189

«Αλάθητο»⁸⁵² των αποφάσεών του. Επειδή, στη Ρώμη γνώριζαν, ότι κάθε συνοδική απόφαση, η οποία δεν ψηφιζόταν ομόφωνα και από τους επισκόπους της Ανατολής παρέμενε στο επίπεδο «Θεολογούμενης προτάσεως», ο πάπας Πίος Θ΄ με σκοπό να καλυφθεί η αντικανονικότητα των αποφάσεων της Βατικάνιας Συνόδου απέστειλε επιστολή «Πρός πάντας τούς επισκόπους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τούς μὴ κοινωνοῦντας τῇ Ἀποστολικῇ Ἔδρᾳ»⁸⁵³ προσκαλώντας τους στη Σύνοδο.

Την πρόσκληση για τη «Σύνοδο» επέδωσε επίσημα στο Φανάρι στις 3 Οκτωβρίου 1868 τετραμελής παπική αντιπροσωπεία τῆς Αγίας Ἐδρας. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος Στ΄ αρνήθηκε τη συμμετοχή του, εφόσον η Ρώμη συγκάλεσε Σύνοδο χωρίς την απαραίτητη «σύμφωνη γνώμη» των άλλων τεσσάρων Πατριαρχών της Ανατολής, μελών της Αρχαίας Πενταρχίας. Ἐτσι, λοιπόν, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποποιήθηκε την πρόσκληση συμμετοχής στην Α΄ Βατικάνιο Σύνοδο, καθώς αυτή αποσκοπούσε στην εδραίωση της μεσαιωνικής αντίληψης περί του επισκόπου Ρώμης, με σκοπό τη διαφύλαξη και την προάσπιση των απαιτήσεών του και την παράταση του κύρους του αξιώματός του μέσα στον ταχύτατα μεταβαλλόμενο κόσμο. Η «Σύνοδος» αυτή πραγματοποιήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 1869 με τη συμμετοχή 700 περίπου λατίνων επισκόπων στη βασιλική του Αποστόλου Πέτρου της Ρώμης. Οι εργασίες της διήρκησαν ένα εξάμηνο, χωρίς όμως να περατωθούν κανονικά λόγω του γαλλοπρωσσικού πολέμου στην Ευρώπη.⁸⁵⁴

Η πλέον σημαντική συνεδρίαση ήταν εκείνη του Ιουλίου 1870, όπου επικυρώθηκε ως υποχρεωτικό δόγμα για τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία η διδασκαλία περί του «Πρωτείου» και του «Αλαθήτου» του Επισκόπου Ρώμης «σε θέματα πίστεως και ηθικής». Η καθιερωθείσα σκληρότητα και απολυτότητα των θέσεων της δυτικής αυτής «Συνόδου» επικρίθηκε από πολλούς ρωμαιοκαθολικούς θεολόγους, όπως τον Ράουσχερ, τον Δουπανλού, τον Δέλλγκερ και τον Σίμορ, ως κορυφαία δογματοποίηση μεσαιωνικών θεολογούμενων απόψεων. Οι αποφάσεις τῆς «Συνόδου» αυτής είχε ως συνέπεια τη διεύρυνση της διάστασης μέσα στους κόλπους τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας και το σχηματισμό της παραφυάδας των Παλαιοκαθολικών, οι οποίοι απέκρουαν το νεωτερισμό του νέου δόγματος, το οποίο εισήγαγε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Τα γεγονότα του γαλλοπρωσσικού πολέμου ανάγκασαν τα γαλλικά στρατεύματα ν' αποσύρθουν από τη Ρώμη. Την αποχώρησή τους αυτή εκμεταλλεύτηκαν τα ιταλικά στρατεύματα του Βορρά, τα οποία την κατέλαβαν το Σεπτέμβριο του 1870 καταλύοντας οριστικά την παπική ηγεμονία. Τον Ιούλιο του 1871⁸⁵⁵ εγκαθίσταται, οριστικά, η ιταλική κυβέρνηση στη Ρώμη, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα να υποβιβαστεί ο πάπας σε απλό υπήκοο, όπως ίσχυε πριν το 8^ο αιώνα μ.Χ. Η ιταλική κυβέρνηση εγκαταστάθηκε στα θερινά ανάκτορα του πάπα και αποδέχτηκε την απόδοση τυπικών ηγεμονικών τιμών στο Ποντίφικα, ενώ του αναγνώρισε το δικαίωμα να έχει τιμητική φρουρά. Επιπλέον, η ιταλική κυβέρνηση προχώρησε στην επιχορήγηση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με το ποσό των τριών εκατομμυρίων φράγκων ετησίως, ενώ μιμούμενη τις υπόλοιπες δυτικές κυβερνήσεις εισήγαγε το θεσμό του πολιτικού γάμου, διέλυσε τα μοναστήρια και δήμευσε τις κτηματικές περιουσίες, ενώ προχώρησε και στην εκδίωξη των ισουϊτών μοναχών.⁸⁵⁶

Η πρωτοβουλία αυτή της προσέγγισης εκ μέρους της Ελλαδικής Εκκλησίας προς τους δυτικούς, κυριώς, χριστιανούς, οι οποίοι αντιστρατεύθηκαν στις ρωμαϊκές καινοτομίες, συμπίπτει με ένα βήμα βελτίωσης των σχέσεων της Αγίας Ἐδρας με την ελληνική κυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη.⁸⁵⁷ Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να μνημονευθεί

⁸⁵² Α.Δ.Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1897, σ.402

⁸⁵³ Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα, 2009, σ.190

⁸⁵⁴ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π*, σ.401

⁸⁵⁵ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π*, σ.402

⁸⁵⁶ Α.Δ.Κυριακός, *ό.π*, σ.403

⁸⁵⁷ Α.Πανώτης, *ό.π*, σ.193

ο νόμος, ο οποίος θεσπίστηκε στις 31 Μαΐου 1860⁸⁵⁸ και όριζε ότι «ὁ διὰ τοῦ ἄρθρου κγ' τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς 9 Ἰουλίου, ὀριζόμενος τύπος ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ἄρχιερεῖς καὶ λοιποὺς κληρικοὺς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας», ωστόσο ο νόμος αὐτός δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Στις 6 Μαΐου 1874 ο Ἰωάννης Μαραγκός αναγνωρίστηκε με Βασιλικό Διάταγμα Λατίνος Ἐπίσκοπος Τήνου. Το γεγονός, ὁμως ὅτι ο πάπας Πίος Θ' τον διόρισε Αποστολικό Deligato οδήγησε στην ἔκδοση νέου Βασιλικού Διατάγματος στις 13 Ἰουλίου 1874⁸⁵⁹ με το οποίο ο Λατίνος Ἐπίσκοπος Τήνου Ἰωάννης Μαραγκός αναγνωρίστηκε ὡς «ἐπιφορτισμένος τὰ ἐπισκοπικὰ καθήκοντα δι' ἐκεῖνα τὰ μέρη (τῆς Ἑλλάδος) εἰς τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχουσι τῆς αὐτῆς δυτικῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας Ἐπίσκοποι, ἀντὶ τοῦ τέως μὲν τοιοῦτου... ἔσχάτως δὲ παραιτηθέντος ἐν Σύρῳ Ἐπισκόπου Ἰωσήφ Μαρῖα Ἀλβέρτη». Σε σύντομο χρονικὸ διάστημα ο Ἰωάννης Μαραγκός εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Το 1875 ο Ι. Μαραγκός απέκτησε ἀπὸ τον πάπα τον τίτλο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών.⁸⁶⁰ Αρχικά, η κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη ἀρνήθηκε να δώσει την συγκατάθεσή της για την κίνηση του πάπα, ὁμως δεν ἐπεδίωξε να ἀπομακρύνει τον παράνομα εγκαθιδρυθέντα Λατίνο Αρχιεπίσκοπο. Με την ἀλληλουχία των γεγονότων αὐτὸ εγκαθιδρύεται στην Αθήνα, σχεδόν, ἐπίσημα η Ρωμαιοκαθολικὴ Αρχιεπισκοπή.

Στις 18 Νοεμβρίου 1877⁸⁶¹ ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ το βᾶρος του «σιμωνιακοῦ σκανδάλου» ἀναγκάστηκε ἐκ των πραγμάτων να παραπέμψει τις ἀπαράδεκτες πρωτοβάθμιες συνοδικές ἀποφάσεις σε ἐπαναληπτικὴ συνοδικὴ συνεδρίαση, προκειμένου να κριθοῦν ἐκ νέου.⁸⁶² Σε αὐτὴ δέχτηκε ἀναγκαστικὰ την ἀπόφαση του πολιτικὸ δικαστηρίου κατὰ των δύο τέως ὑπουργῶν και συνεπῶς και την ἐνοχὴ των τεσσάρων προχειρισθέντων στην ἀρχιερωσύνη ἀρχιμανδριτών, τους οποίους και κήρυξε ἔκπτωτους, ἀφοῦ ἐπεχείρησαν να καταλάβουν τους θρόνους των μητροπόλεων, οἱ οποίοι εἶχαν χηρεῦσει, με δωροδοκία. Η ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ, ὡστόσο, δεν ἐπεκτάθηκε στην καθάρηση, δηλαδή στην ἀφαίρεση τῆς τιμῆς τῆς ἀρχιερωσύνης τους. Η αἰτία ἦταν πιθανότατα ἡ ἐδραιωμένη πλέον παρεμβατικὴτητα τῆς Πολιτείας, καθὼς και ἡ οἰκειοποίηση ἐκ μέρους τῆς του θεσμικοῦ ρόλου του Αθηνῶν Προκοπίου Α', τον οποίον η κυβέρνηση εἶχε ἐπιβάλει ὡς μητροπολίτη Αθηνῶν, παρά το «ανεξάλειπτον» τῆς ἀρχιερωσύνης τους.

Οἱ συνέπειες του «σιμωνιακοῦ σκανδάλου» συνέπεσαν με την ἔξαρση των υλιστικῶν και τῆ διάδοση ἀθεϊστικῶν ἰδεῶν και συστημάτων τοῦ διαφωτισμοῦ στο δεύτερο μισὸ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Η τεράστια ἀνάπτυξη των φυσικῶν ἐπιστημῶν και τῆς φιλοσοφίας του υλισμοῦ και του θετικισμοῦ, οἱ οποίες ἐπηρέασαν βαθύτατα την ἐυρωπαϊκὴ διανόηση κατὰ το δεύτερο μισὸ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα⁸⁶³ ἦταν φυσικὸ να βρουν πρόσφορο ἔδαφος στην Ἑλλάδα, καθὼς πολλοὶ ἀπὸ τους νέους ἐπιστήμονες τῆς χώρας σπούδαζαν στη Γαλλία και στη Γερμανία. Ὅλες αὐτές οἱ ἰδέες, σε συνδυασμὸ με τῆ μεθοδευμένη συνοδικὴ συγκάλυψη των ἀμαρτωλῶν πεπραγμένων των ὑπαιτίων κληρικῶν, ἀφύπνησαν την ὑπνώττουσα πίστη του λαοῦ. Το κληρολαϊκὸ στοιχεῖο ἀντέδρασε στην περιφρόνηση των ἱερῶν κανόνων με την καθοδήγηση μίας φλογερῆς και πρωτοποριακῆς ομάδας κληρικῶν και λαϊκῶν, την οποία ἀποτελοῦσαν ο Ἱερόθεος Μητρόπουλος, ο Εὐσεβιος Ματθόπουλος, ο Ἡλίας Βλαχόπουλος⁸⁶⁴ και ἄλλοι. Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ συνεργάστηκαν με τον ἐμπνευσμένο κήρυκα και δάσκαλο Ἀπόστολο Μακράκη (1831-1905) συνεχίζοντας το ἔργο των παλαιότερων παρεξηγημένων ἐργατῶν του Εὐαγγελίου, οἱ οποίοι ἐμπνέονταν ἀπὸ την ἀνανεωτικὴ

⁸⁵⁸Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.100

⁸⁵⁹Χ.Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.100

⁸⁶⁰Χ.Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.101

⁸⁶¹Α.Πανώτης, *Τὸ Σύνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.198

⁸⁶²Γ.Κονιδάρης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ.2, Αθήνα 1970, σ.258

⁸⁶³Γ.Κονιδάρης, ὁ.π., σ.259

⁸⁶⁴Χ.Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.92

«κολληβαδική κίνηση»⁸⁶⁵ και οι οποίοι είχαν αντισταθεί στεναρά στην προκατάληψη των διαφωτιστών, κατά πάσης εκ Θεού αποκαλύψεως και στο δυτικόφρονα κοραϊσμό. Για το λόγο αυτό καταδιώχτηκαν και φυλακίστηκαν εκείνη την εποχή, όπως συνέβη κατά το παρελθόν με τους Κ. Φλαμιάτο (1852) και Χ. Παπουλάκο (1861).

Οι τραυματικές συνέπειες του «σιμωνιακού σκανδάλου» για τη Διοικούσα Εκκλησία παρατάθηκαν επί ακόμη μία τετραετία (1878-1882). Η σιμωνιακή εμπλοκή των συνοδικών ιεραρχών και των υπουργών της κυβέρνησης πρόδωσε την εκκλησιαστική κακοδαιμονία, η οποία επιβλήθηκε με τη νομοθεσία του 1852 στην Ελλαδική Εκκλησία. Η αποκάλυψη των σιμωνιακών συναλλαγών για τις αρχιερατικές χειροτονίες και οι συνοδικές δικαστικές παλινωδίες που ακολούθησαν προκάλεσαν την έντονη κριτική του Απόστολου Μακράκη και των συνεργατών του εναντίον όσων κληρικών και λαϊκών εμπλέκονταν στις αμαρτωλές αυτές δοσοληψίες. Μάλιστα, ο αρχιμανδρίτης Ιερόθεος Μητρόπουλος,⁸⁶⁶ ο οποίος υπήρξε μαθητής τού Α. Μακράκη, θεωρούσε ως κύριο υπεύθυνο τον Αθηνών Προκόπιο για τη συγκάλυψη του σκανδάλου με την παρωδία συνοδικών ανακρίσεων και δικών του πρωαιτίων κληρικών.

Μετά την έκπτωσή τους, οι καταδικασθέντες κληρικοί εκτός του αποβιώσαντος από κατάθλιψη Αργολίδος Καλλινίκου,⁸⁶⁷ παρέμειναν στο περιθώριο της εκκλησιαστικής ζωής ως «σχολάζοντες αρχιερείς». Όμως, λειτουργούσαν σε διάφορες επαρχίες μέχρι την εκδημία τους. Σε αυτό το σημείο αξίζει να μνημονευθεί η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου, η οποία εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1853 και η οποία τιτλοφορείτο «Περί τῆς ἀκριβοῦς ἐκπληρώσεως τῶν καθηκόντων τοῦ Ἐπισκόπου».⁸⁶⁸ Στην τρίτη παράγραφο της εν λόγω εγκυκλίου, την οποία υπογράφουν οι τότε αρχιερείς Αθηνών Νεόφυτος, ο Σύρου και Τήνου Δανιήλ, ο Κορινθίας Ιωνάς, ο Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Βαρθολομαῖος και Οιτύλου Προκόπιος αναφέρεται: «Τὴν Σιμωνίαν καὶ οἱ Θεῖοι Ἀπόστολοι καὶ αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι χαρακτηρίζουσιν, ὡς τὸ στυγερώτερον ἐγκλημα, ἐφ' ᾧ καὶ προσδιώρισαν τὴν ἐσχάτην ἐκκλησιαστικὴν τιμωρίαν καὶ ἐπὶ τὸν οὕτω χειροτονούντα καὶ ἐπὶ τὸν οὕτω χειροτονούμενον. Ἔστε λοιπὸν προσεκτικοί, ἵνα μὴ ποτέ τις ἀπατηθεῖς, προβαλὼν χειροτονήσῃ εἴτ' ἐπὶ χρήμασιν, εἴτ' ἐπ' ἄλλαις προσφοραῖς, εἴτε πρὸς χάριν, εἴτε ἐξ' ἀντιπαθείας. Οὐδαμοῦ δέ οὐδέποτε συγχωρεῖται χειροτονία οὔτε χωρὶς ἐφημερίας, ἢ Μοναστηρίου κατὰ τὸν στ' Κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὀριζομένης. Ὑπομνήσκει δέ ὑμῖν ἡ Σύνοδος τὴν κατὰ τοῦ παραβάτου κανονικὴν αὐστηρότητα, καθ' ὅσον καὶ οἱ ὀδηγοῦντες ὑμᾶς πρὸς ταῦτα Κανόνες εἶναι σαφέστατοι, καὶ τὸ πρὸς τοὺς Κανόνας σύμφωνον ΙΑ' ἄρθρον τοῦ Σ' νόμου εἶναι πρὸς ταῦτα ἱκανῶς διδακτικαί, πᾶσαν τούτων ἀφαιροῦσαι ἀμφιβολίαν ἢ πρόφασιν.»⁸⁶⁹

Ενώ στην περίπτωση των καταδικασθέντων κληρικών το κατεστημένο στη συνοδική διοίκηση ξεπέρασε μέχρι καταχρήσεως τα όρια του «φιλαδέλφου», δεν έδειξε αντίστοιχα καθόλου φιλάδελφα αισθήματα προς τους διαμαρτυρηθέντες κληρικούς κατά της «κατεγνωσμένης σιμωνίας». Το 1879⁸⁷⁰ η συνοδική Διοίκηση πέτυχε την έκδοση καταδικαστικού βασιλικού διατάγματος και κατεδίωξε τους έντιμους κληρικούς με κακότητα. Το διάταγμα επέβαλλε την άδικη ποινή της πολυετούς εξορίας σε διάφορες μονές, όπως της Παναχράντου στην Άνδρο, της Λογγοβάρδας στην Πάρο και της Παλαιοκαστρίτσας στην Κέρκυρα. Ωστόσο, οι πατέρες των μονών, καθώς και ο λαός έδειξαν μεγάλη συμπάρασταση στους «δεδιωγμένους ἔνεκεν δικαιοσύνης» κληρικούς και συνδέθηκαν μαζί τους δια βίου. Μετά από μία τετραετία με τις παρεμβάσεις

⁸⁶⁵ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.204

⁸⁶⁶ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.203

⁸⁶⁷ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.199

⁸⁶⁸ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα, 1901, σ.230

⁸⁶⁹ Σ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.232

⁸⁷⁰ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.200

ορθοφρονούντων πολιτικών παραγόντων του κόμματος του Χ. Τρικούπη έληξε επιτέλους η πολυετής εξορία.⁸⁷¹

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να πραγματοποιηθεί μνεία στο πρόσωπο του Α. Μακράκη. Ο χαρισματικός αυτός δάσκαλος άμεμπτης χριστιανικής ζωής γεννήθηκε στο χωριό Καταβάτη της Σίφνου το 1831. Το 1846 και σε ηλικία 15 ετών μετέβη στην Κωνσταντινούπολη κατόπιν παρότρυνσης του πατέρα του, ο οποίος εργαζόταν εκεί. Με τη μετάβασή του στην Κωνσταντινούπολη εισήχθη στη Μεγάλη του Γένους Σχολή,⁸⁷² στην οποία έλαβε φιλολογική, φιλοσοφική και θεολογική εκπαίδευση. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του ο Α. Μακράκης είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με επιφανείς κληρικούς και θεολογούντες λαϊκούς, όπως ο Στέφανος Καραθεοδωρής, ο οποίος είχε στραφεί μέσω των συγγραμμάτων του εναντίον του παπισμού. Το έτος 1850 ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Την επόμενη χρονιά, το 1851, μετέβη στη Σίφνο, στην οποία δεν παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους κατόπιν προσκλήσεως του Μεγάλου Λογοθέτη τού Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντίνου Καμάρα,⁸⁷³ προκειμένου να εργαστεί ως οικοδιδάσκαλος.

Διαμένοντας, λοιπόν, στην Κωνσταντινούπολη ο Α. Μακράκης καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες για την ηθική τελειώσή του και ανάπλαση, ενώ συγχρόνως μελετά τους τρόπους ανόρθωσης της ελληνικής κοινωνίας, η οποία υπέφερε «*ὑπό τόν ζυγόν τῆς ψυχολέθρου ἁμαρτίας καί ὑπό τόν ζυγόν τῆς βαρβάρου τυραννίας*». Βιώνοντας και παρακολουθώντας τις ταλαιπωρίες των υπόδουλων χριστιανών, αποφασίζει να καταστήσει εαυτόν όχι μόνο ηθικό αλλά και πολιτικό ελευθερωτή τους.⁸⁷⁴ Προς αυτή την κατεύθυνση κινούμενος ο Α. Μακράκης εκδίδει τα πρώτα του δημοσιεύματα, τα οποία αποσκοπούν στην ηθική ανάπτυξη και μόρφωση του λαού.

Για μία διετία ο Α. Μακράκης χρημάτισε οικοδιδάσκαλος, το 1853⁸⁷⁵ προσελήφθη ως γραμματέας του μητροπολίτη Μηθύμνης και μετέπειτα Ικονίου Αγαθαγγέλου. Συγχρόνως, στήριξε οικονομικά το μεγαλύτερο αδελφό του Ιωακείμ, ο οποίος σπούδαζε στη Θεολογική Σχολή τῆς Χάλκης. Ο Ιωακείμ εισήλθε στις τάξεις τού ιερού κλήρου και εν συνεχεία ήρθε σε ρήξη με τον αδελφό του Απόστολο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι ο Ιωακείμ διαδέχτηκε τον αδελφό του στη θέση του γραμματέα του μητροπολίτη Αγαθαγγέλου. Καθόλο το χρονικό διάστημα της παραμονής του ο Απόστολος Μακράκης πλησίον του μητροπολίτη Μηθύμνης περιόδευε και κήρυττε το θείο λόγο μελετώντας παράλληλα τα συγγράμματα του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Ωστόσο, του προκαλούσε τεράστια θλίψη η υφιστάμενη πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Ο Α. Μακράκης θεωρούσε, ότι η αποστολή του ήταν συνδεδεμένη με την επίλυση του Ανατολικού ζητήματος.⁸⁷⁶

Κατά το πρώτο στάδιο της δράσης του ο Α. Μακράκης είχε κυριευτεί από θρησκευτικό ενθουσιασμό και από αγνό πόθο για την επικράτηση των χριστιανικών αρχών, χωρίς ωστόσο οι ενέργειές του να έχουν συγκεκριμένη κατεύθυνση με φυσικό επακόλουθο τα διάφορα σχέδιά του να ναυαγούν. Χαρακτηριστικά ο Α. Μακράκης αναφέρει: «*Ἡ διάνοιά μου κατ' ἀρχάς ὠθουμένη ὑπό τοῦ πόθου συνελάμβανε διάφορα σχέδια, τά ὅποια ἔβλεπον ναυαγοῦντα ἐν τῇ πράξει καί ἀδύνατα νά γίνωσι πρᾶγμα*».⁸⁷⁷

⁸⁷¹ Α. Πανάτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.200

⁸⁷² Χ. Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939, σ.7

⁸⁷³ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.9

⁸⁷⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.10

⁸⁷⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.11

⁸⁷⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.12

⁸⁷⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.14

Το ζήτημα της συνεχούς μεταλήψεως των αχράντων μυστηρίων είχε προκαλέσει ζωνρές συζητήσεις στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος ο Έμε τη συνδρομή της Συνόδου του Πατριαρχείου απεφάνθη, ότι οι Ιεροί Κανόνες τής Εκκλησίας δεν απαγόρευαν τη συνεχή μετάληψη των αχράντων μυστηρίων. Όμως, υπήρχαν πολλοί, οι οποίοι δέχονταν την κοινωνία των αχράντων μυστηρίων μόνο τέσσερις φορές το χρόνο κατόπιν της απαιτούμενης νηστείας και εξομολογήσεως.⁸⁷⁸ Ο Απόστολος Μακράκης υπό την επίδραση μελέτης σχετικών συγγραμμάτων και υπό την ορμή της ευσεβούς του ψυχής θεωρούσε απαραίτητη τη συνεχή μετάληψη. Η θέση του αυτή σχετίζεται με τον αγώνα του για την προσωπική ηθική αυτοτελείωση και ανάπλασή του. Επιπλέον, η άποψή του για τη συνεχή μετάληψη αποτέλεσε την ουσιαστική αιτία για τη ρήξη του με την Ιεραρχία της Εκκλησίας, καθώς εξαιτίας αυτής απώλεσε την εύνοια του μητροπολίτη Σταυρουπόλεως και διευθυντή της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης Κωνσταντίνου Τυπάδου.⁸⁷⁹

Βεβαίως, η συνεχής κοινωνία των αχράντων μυστηρίων χωρίς την ηθική μεταβολή της κατάστασης της ελληνικής ορθοδόξου κοινωνίας θα μπορούσε ν' αποδειχθεί βραχυπρόθεσμα επιβλαβής. Όμως, για τον Α. Μακράκη το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας αποτελούσε μέρος του ανορθωτικού του προγράμματος, το οποίο δεν αποποιήθηκε ποτέ παρά τις αντιδράσεις της επίσημης Εκκλησιαστικής Αρχής. Ο Α. Μακράκης θεωρούσε ότι επολεμείτο πανταχόθεν και διατύπωνε δημόσια την άποψη, ότι «ἐν ὄσῳ οἱ ἄρχοντες τῆς Ἐκκλησίας κακοὶ ὄντες καὶ διεφθαρμένοι, ἀντιτάσσονται κατὰ τοῦ καλοῦ, οἱ δὲ γονεῖς τῶν παιδῶν καὶ ὁ πολὺς λαὸς διάκεινται ψυχρῶς καὶ ἀδιαφόρως πρὸς τὰ τῆς εὐσεβείας ἔργα, ἀμαθεῖς καὶ ἀκατήχνητοι ὄντες, ἢ κατὰ Χριστὸν παιδεῖα καὶ ἀνατροφή τῶν παιδῶν παρ' ἐνός μόνου διδασκάλου εἶναι ἔργον ἀκατόρθωτον, πᾶσα λοιπὸν ἀνάγκη νὰ φωτισθῶσιν οἱ πολλοὶ καὶ νὰ διαδοθῶσιν εἰς τὸν λαόν αἱ ἀγνοούμεναι ὑπ' αὐτοῦ σωτηριῶδεις ἀλήθειαι καὶ διὰ τοῦ θεοῦ φωτισμοῦ νὰ καταπέσῃ τό σύστημα τῶν ἀργυρολόγων ἀρχιερέων, οἵτινες, διότι ἐφόρεσαν τὸν μανδύαν καὶ τὴν μίτραν, νομίζουσιν, ὅτι δικαιοῦνται νὰ τρέφονται ὡς κηφῆνες ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ νὰ δεσπόζωσιν ἀγερῶχος καὶ σατραπικῶς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, μηδὲν ἔχοντες ὄσιον καὶ ἱερόν.» Οι βαρειές αυτές φράσεις και σκέψεις φανερώνουν την αδικαιολόγητη στάση του Μακράκη έναντι της Ιεραρχίας, ενώ συγχρόνως αποδεικνύουν το ζήλο του για την ανόρθωση της Εκκλησίας και της ελληνικής κοινωνίας.

Τον Νοέμβριο του 1858 συνέγραψε στην Κωνσταντινούπολη την πρώτη του πραγματεία με τίτλο «Ἀποκάλυψις θησαυροῦ τοῦ κεκρυμμένου». Στο κείμενο αυτό ο Α. Μακράκης καταδεικνύει, ότι ο Ιησούς Χριστός και η διδασκαλία του συνιστούν για τους ανθρώπους «θησαυρόν κεκρυμμένον». Συγχρόνως, αποδεικνύει με θεολογικά και φιλοσοφικά επιχειρήματα, ότι «ὁ ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ Λόγος» είναι η ζωή και η αλήθεια. Ο Μακράκης στην εν λόγω πραγματεία επιλέγει με αυτοπεποίθηση «τὴν ὁμολογίαν ταύτην ἑμαρτύρησαν πάντες οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρεταὶ γενόμενοι τοῦ Λόγου καὶ ἐγὼ ἐπίστευσα καὶ συνῆκα καὶ μαρτυρῶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὡς γέγραπται «Γινεσθέ μου μάρτυρες» καὶ καυχῶμαι ἐν Κυρίῳ, ὅτι ἰσχύω βεβαιῶσαι τὴν ἀλήθειαν ἐνώπιον πάσης τῆς γῆς, ὅτι δέδοται μοι στόμα καὶ σοφία, ἣ οὐ δυνήσονται ἀντειπεῖν οὐδέ ἀντιστῆναι πάντες οἱ ἀντικείμενοι. Καὶ δε ὧν εἶρηται ἀπεκάλυψα ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ τὸν θησαυρόν τὸν κεκρυμμένον».⁸⁸⁰ Επιπλέον, αναφέρει «ἀποκαλύψαι καὶ βεβαιῶσαι τὰ ἀπλᾶ μέσα, ἅτινα παρέχει ἡμῖν ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀπόκτησιν καὶ κατοχὴν τοῦ θησαυροῦ τούτου». Υποδεικνύει, λοιπόν, ως σπουδαιότερο μέσο για ν' αποκαλύψει κάποιος τον θησαυρό του Θείου Λόγου, την κοινωνία των αχράντων μυστηρίων, η οποία συνδέει όλα τα μέλη τής Εκκλησίας του Χριστού. Τέλος, χαρακτηριστική είναι η υπογραφή του Α. Μακράκη στο

⁸⁷⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939, σ.15

⁸⁷⁹ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.16

⁸⁸⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.17

τέλος τῆς πραγματείας του: «Ὁ τοῦ Χριστοῦ καί πάντων τῶν πιστῶν ἀδελφός τῶν τέ ὄντων τῶν τε ἐσομένων Ἀπόστολος Μακράκης».⁸⁸¹

Ωστόσο, τα αποτελέσματα της συγγραφικῆς του προσπάθειας δεν ικανοποιούσε τον Α. Μακράκη, καθώς ὁμως ὁ ἴδιος τονίζει «εἰς μέν τούς λογίους διήγειρε τόν γέλωτα, ὡς νοῦν ἀδόκιμον ἔχοντας, εἰς δέ τούς πολλούς μή συνιέντας οὐδένα ἠδύνατο νά ἐπιχύση φωτισμόν, ἴσως ὀλίγαι ψυχαί ἔνθεν κακεῖθεν μικρόν ὠφελήθησαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῆς».⁸⁸² Ἐξαιτίας, αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ὁ Μακράκης ἀναλογίστηκε, ὅτι ὁ προφορικός λόγος ἔχει οὐσιαστικότερα ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὸν διαφωτισμό τοῦ λαοῦ σε σχέση με τὸ γραπτό. Ἀποφασίζει, λοιπόν, νὰ ἐπιδωθεῖ στὴν προφορικὴ διδασκαλία τοῦ λαοῦ. Τὸ γεγονός, ὁμως, ὅτι δὲν ἦταν ἐφικτό νὰ υλοποιήσῃ τὸ σχέδιό του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν οδηγεῖ νὰ ἐρθεῖ στὴν Ἀθήνα, στὴν ὁποία ἡ κοινὴ βρίσκεται σὲ κακὴ θρησκευτικὴ κατάσταση. Κινούμενος, λοιπόν, ἀπὸ θεῖο ζήλο ἀποσκοποῦσε νὰ ἐξηγήσῃ στὴν ἀθηναϊκὴ κοινὴ «ἀπὸ τοῦ βήματος, διὰ λόγου ζῶντος, τὸ ἐν Χριστῷ μεγαλεῖον τῆς ἡμετέρας φυλῆς» καὶ νὰ τὴν οδηγήσῃ στὴ μετάνοια καὶ στὴν ἐπιστροφὴ στὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1859⁸⁸³ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα καὶ ζήτησε τὴν ἀδεια ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Νεόφυτο νὰ κηρύξῃ στὸν ἱερό ναὸ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης. Ὁ Νεόφυτος ἀρνήθηκε νὰ δώσει τὴν συγκατάθεσή του στὴν πρόταση τοῦ Α. Μακράκη ἀναγκάζοντάς τον νὰ μεταβῇ στὴ Σίφνο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅμως, δὲν κατόρθωσε ν' ἀποκτήσῃ τὴν ἀπαιτούμενη ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἀδεια, προκειμένου νὰ κηρύξῃ προφορικὰ πρὸς τὸ λαό, γεγονός που τὸν ἀνάγκασε νὰ στραφεῖ ἐκ νέου στὴ συγγραφὴ. Τὸ ἔτος 1860 ἐξέδωσε τὸ σύγγραμμά του με τίτλο «Ἡ πόλις Σιών ἢ ἡ ἐπὶ τῆς πέτρας οἰκοδομηθεῖσα Ἐκκλησία, ἢτοι ἡ ἀνθρώπινος κοινὴ ἐν Χριστῷ». Τὸ ἀξιοσπούδαστο αὐτὸ σύγγραμμα ὁ Μακράκης ἀφιερώνει στὴ Θεοτόκο, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «Μητέρα αὐτοῦ καί πάντων τῶν ἐν ἀληθείᾳ ἐπικαλουμένων τὸ ὄνομα τοῦ πρωτοτόκου ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς, τοῦ ἀγαπητοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Στὸ πόνημά του αὐτὸ ὁ Α. Μακράκης ἀναφέρεται σὲ κάθε θεοσύστατη πόλη καὶ κοινὴ, ἡ ὁποία πολιτεύεται σύμφωνα με τοὺς νόμους τοῦ Θεοῦ. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται «Ὁδοιπορία πρὸς εὐρεσιν τῆς πόλεως Σιών» ὁ συγγραφέας περιγράφει τὰ δεινὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μαστίζεται ἡ ἀνθρωπότητα, ἐξαιτίας τῆς ἀγνοίας «τοῦ ὄντος ἀγαθοῦ» καὶ υποδεικνύει τοὺς τρόπους ἀποφυγῆς τοῦ κακοῦ καὶ «συναντήσεως τοῦ τελείου Βασιλέως». Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ πονήματος, τὸ ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο «προθεωρία τῆς πόλεως Σιών»⁸⁸⁴ ὁ Α. Μακράκης ἐξετάζει «τὴν αἰώνιαν τοῦ Θεοῦ βουλήν», «τὴν γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου», «τὰ αἴτια τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ κακόν» καὶ τέλος «τὴν συνθήκην, δι' ἧς σώζεται πᾶς ἄνθρωπος ἐκούσιος ὑπήκοος γινόμενος τοῦ αἰωνίου βασιλέως καὶ μετ' αὐτοῦ συνδεόμενος διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης». Στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ συγγράμματος με τίτλο «θεωρία τῆς πόλεως Σιών» ὁ συγγραφέας ἀντιπαραβάλλει τὴν πόλη Σιών «ἀγαθούπολιν», στὴν ὁποία κυριαρχεῖ ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ μακαριότητα πρὸς τὴ Βαβυλώνα «πονηρούπολιν», ἡ ὁποία βρίσκεται ἐκτὸς τῆς πίστεως καὶ τοῦ νόμου τοῦ Χριστοῦ. Στὸ συγκεκριμένο μέρος τοῦ ἔργου δίνεται ἡ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα πῶς ἡ ἀνθρώπινη κοινὴ δύναται ὄχι ἀπλῶς ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸ κακὸ ἀλλὰ καὶ νὰ εὐδαιμονήσῃ. Χαρακτηριστικὰ ὁ συγγραφέας ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη κοινὴ «δυνάμει Χριστοῦ, τοῦ ἀπ' αἰῶνος προωρισμένου βασιλέως τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὰς συνθήκας, ἃς παρέχει τὸ τελειότατον συνταγματικόν πολίτευμα τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας».

Ἐν μέσῳ, λοιπόν, τῆς «ἐντελῶς διεφθαρμένης κοινῆς» ὁ Α. Μακράκης κηρύττοντας τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνόρθωσής τῆς θεωρεῖ τὴν ἐποχὴ του ὡς «δευτέραν πολεμικὴν τῆς

⁸⁸¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.18

⁸⁸² Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.18

⁸⁸³ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.18

⁸⁸⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.19

Ἐκκλησίας περιόδον». Ως «πρώτην πολεμικήν τῆς Ἐκκλησίας περιόδον» θεωρεῖ το χρονικό διάστημα κατά το οποίο η Ἐκκλησία καταπολέμησε και θριάμβευσε ἐναντι των αἱρέσεων. Ως προς την περίοδο αὐτή ο Μακράκης αναφέρει: «Ἡ Ἐκκλησία ἐθριάμβευσε κατ' αὐτῶν, καταγωνισαμένη τό δεινόν θηρίον, τόν φοβερόν πέλωρον, τήν πολυκέφαλον ὕδραν τῆς αἱρέσεως, οὕτω περαιώσῃ ἤδη καί τόν δεύτερον ἄθλον, τήν ἐκκαθάρισιν τῆς αὐγείας κόπρου, τήν ἐξουδένωσιν τῆς ἀνοσίτου φαυλοβιότητος».⁸⁸⁵

Ο Α. Μακράκης ἀπευθυνόμενος τόσο προς το Θεό όσο και προς τους ἀναγνώστες του συγγράμματός του ἀναφέρει: «Κύριε μου, Κύριε κατά τό ὕψος σου ὕψωσάς με, κατά τήν σοφία σου ἐσόφισάς με καί κατά τήν δόξαν σου ἐδοξασάς με! Καί τί τῶν σῶν οὐκ ἔστιν ἐμόν; Παραβάλλων τήν εἰκόνα πρός τό πρωτότυπον, οὐδεμίαν διαφοράν εὐρεῖν δύναμαι. Ὅρῶ ἐναργῶς μαθηματικήν ἰσότητα. Ὡς 3=3, οὕτω πρωτότυπον, εἰκῶν, ἴσα. Θεός ἄνθρωπος ἴσα... Ἐάν τις μέ ἐρωτήσῃ πῶς καί διατί πιστεύεις, ὅτι ἔστι Θεός ; Ἀποκριθήσομαι. Ἐπειδή ἐγώ γέγονα ὑπ' αὐτοῦ Θεός, μή ὦν πρότερον, ἐπιστήμη καί διδασκαλία, διά τοῦτο, καθῶς οὐ δύναμαι ἀρνήσασθαι ἐμαυτόν, οὕτως ἀδυνατῶ ἀρνήσασθαι καί τόν ὄντα Θεόν».⁸⁸⁶ Ο τρόπος γραφῆς του συγγράμματός «Ἡ πόλις Σιών» ἀποδεικνύει τήν αυτοπεποίθησιν του Α. Μακράκη, ἐνώ το πρωτότυπο περιεχόμενο και το ὕψος σε συνδυασμό με τόν τόνο τῆς συγγραφῆς μαρτυρεῖ τήν βαθύτατη γνώσιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὡστόσο, το συγκεκριμένο πόνημα δέν ἔτυχε τῆς ευρείας ἀποδοχῆς ἐκ μέρους του λαοῦ, το γεγονός ὅμως αὐτό δέν ἀποθάρρυνε το ζηλωτή συγγραφέα. Ο Α. Μακράκης, μάλιστα, δέν δίστασε να παρομοιάσῃ τόν εαυτό του με ἕνα δένδρον, το οποίο καλεῖται να δώσει καρπούς ἀνεξάρτητα ἀπό το γεγονός ἀν θα υπάρξουν ἢ ὄχι ἄνθρωποι, οἱ οποίοι θα τους γευτοῦν.

Στα τέλη τοῦ 1860 ο Α. Μακράκης ξεκίνησε να ἀρθογραφεῖ στο περιοδικό «Βρετανικό Ἄσπην» τοῦ Λονδίνου, το οποίο ἐξέδιδε ο Στέφανος Ξένος. Το πρώτο του ἀρθρον ξεκινᾷ με μία συγκινητική ευχή: « Κύριε μου Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς τήν ψυχικήν ὠφέλειαν τῶν χριστιανῶν ἀδελφῶν μου, ἀποβλέπων, ἀπεφάσισα χάριν αὐτῶν νά ἐρμηνεύσω τά θεῖα σου ῥήματα, ἅτινα πνευμά ἐστι καί ζωή ἐστι καί νά διαδίδω ταῦτα διά τοῦ Βρετανικοῦ Ἄστερος...». Στή συνέχεια τοῦ ἀρθρου πραγματοποιεῖται ἐρμηνεία των «Μακαρισμῶν». Ἡ ἐρμηνεία τοῦ πρώτου Μακαρισμοῦ, ἡ οποία χαρακτηρίζεται ὡς ἰδιαίτερα πρωτότυπη, ἀποτελεῖ σπουδαιότατη θεολογική και φιλοσοφική πραγματεία, μέσω τῆς οποίας ο συγγραφέας ἐπιδιώκει τήν ἀνασυγκρότησιν των υγιῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν τόσο των ἀτόμων μεμονωμένα, όσο και τῆς κοινωνίας στο σύνολό τῆς. Ο Α. Μακράκης παρατηρώντας τήν υφιστάμενη κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου διαπιστώνει, ὅτι «ὁ ἄνθρωπος ταλαιπωρεῖται καί θλίβεται ἐπί τῆς γῆς, διότι, ἔχων ἐν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ ἀπείρους ἐφέσεις, ζητεῖ νά πληρώσῃ αὐτάς διά σωμάτων καί δυνάμεων πεπερασμένων, ὁ ἄνθρωπος ταλαιπωρεῖται καί θλίβεται ἐπί τῆς γῆς, διότι τό ἀγαθόν τοῦ σώματος καί ἀγαθόν τῆς ψυχῆς ὑπολαμβάνει καί χῆσιν αὐτοῦ ποιεῖται οὐ τήν προσήκουσαν. Ὁ ἄνθρωπος ταλαιπωρεῖται καί θλίβεται ἐπί τῆς γῆς, διότι ζῆ ἔξω τοῦ νόμου τῆς δικαιοσύνης καί ἔξω τοῦ νόμου τῆς ἰσορροπίας καί τῆς ἀναλογίας καί καταχρᾷται πάντων». Γενικεύοντας ο Α. Μακράκης τή θέση τοῦ αὐτοῦ σημειώνει σχετικᾷ με τις ἀνθρώπινες κοινωνίες, ὅτι «οἱ ἄνθρωποι ταλαιπωροῦνται καί θλίβονται ἐπί τῆς γῆς, διότι αἱ κοινωνίαι, καίτοι νομοθετηθεῖσαι, διεξάγονται ὁμως, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, κατά τό δικαίωμα τοῦ ἰσχυροτέρου, ἐφ' οὗ κατ' ἀρχάς ἐθεμελιώθησαν.. διότι ἀκαταπαύστως μάχονται πρός ἀλλήλας περί τοῦ ἄρχεῖν καί τοῦ πλοῦτου, ὡς περί μεγίστων καί ἀληθῶν ἀγαθῶν».

Στον ἀντίποδα των ἐπιγείων κοινωνιῶν και βασιλείων υφίσταται το οὐράνιο βασίλειον, το οποίο πρόκειται ν' ἀπολαύσουν τα μέλη τῆς κοινωνίας, τα οποία ἐντάσσονται στον

⁸⁸⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.20

⁸⁸⁶ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.21

πρώτο Μακαρισμό, γιατί «Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν». Αυτό σημαίνει κατά τον Α. Μακράκη και κατά τη συνείδηση της Εκκλησίας, ὅτι οἱ ταπεινοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι πειθαρχοῦν στο θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι μακάριοι, καθὼς ὅπως σημειώνει ὁ ζηλωτῆς διδάσκαλος «οἱ ταπεινοὶ καὶ τῷ Θεῷ πειθαρχεῖν ἐτοιμῶς ἔχοντες, εἰσὶ μακάριοι διότι μεθίστανται ἐκ τῆς γηίνου βασιλείας εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Υἱοῦ τῆς ἀγάπης, εἰς τὴν βασιλείαν τῆς τάξεως, τῆς ἁρμονίας, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς χαρᾶς καὶ διότι μεθιστάμενοι εὐρίσκουσι τὸ ἄπειρον καὶ αὐταρκες ἀγαθόν, δι' οὗ θεραπεύουσι τῆς ψυχῆς τὰς ἀπείρους ἐφέσεις καὶ διότι βασιλεύονται ὑπὸ τελείου ἄρχοντος καὶ τελείου συστήματος νόμων».⁸⁸⁷ Ἐνστερνιζόμενος, λοιπόν, τις συγκεκριμένες θέσεις ὁ Α. Μακράκης προτρέπει τοὺς βασιλεῖς νὰ συγκεντρωθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη με σκοπὸ νὰ «ἔρευνήσωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἁγίων Γραφῶν, πῶς ἀρέσκει τῷ Θεῷ συζῆν τοὺς λαοὺς καὶ πολιτεῦσθαι». Προβλέποντας ὁ Μακράκης τὴν πτώση τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα υποστηρίζονταν ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἀπολυταρχία καὶ τὴν παπικὴ ἱεροκρατεία προτείνει τὴ σύγκλιση Οἰκουμενικῆς Συνόδου, προκειμένου ἀφενὸς ν' ἀκουσθεῖ «ἡ φωνὴ τοῦ ἐν μέσῳ αὐτῆς λαλήσαντος οἰκουμενικοῦ καὶ ἀλανθάστου Λόγου» καὶ αφετέρου νὰ δεχθεῖ «ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἕκαστον ἔθνος τὴν ἀληθῆ πολιτείαν καὶ θρησκείαν».⁸⁸⁸ Ἡ μακροσκελὴς αὐτὴ πραγματεία τοῦ Α. Μακράκη ἐπιδιώκει νὰ ἐπιλύσει πληθώρα κοινωνικῶν ζητημάτων με βάση τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα. Ἐπιπροσθέτως εἶναι προφανές, ὅτι τὸ περιεχόμενό της βρίσκεται σὲ πλήρη συνάρτηση με προηγούμενες πραγματείες τοῦ συγγραφέα καὶ ιδιαίτερα τῆς «πόλεως Σιών».

Ὁ Α. Μακράκης σὲ ὅλα τὰ πονήματά του ἐπιδιώκει ν' ἀναπτύξει διεξοδικὰ τὸ «ἀνορθωτικὸ» τοῦ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο ἀποσκοπεῖ στὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου, μέσω τῆς επικράτησης τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν. Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ θέσεις του, οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν στὴν ἠθικὴ ἀνόρθωση τοῦ ἀτόμου καὶ οἱ ὁποῖες συνάγονται ἀπὸ τὴν ἐνδελεχὴ μελέτη τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Χαρακτηριστικὰ, ὁ διδάσκαλος ἀναφέρει: «Καθὼς ἡ καθολικὴ τοῦ ἀνθρώπου συνείδησις σύννοιδε καὶ ὁμολογεῖ, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ διπλοῦς τὴν φύσιν καὶ τῆς διπλῆς αὐτοῦ φύσεως λέξεις σημαντικαὶ ὑπάρχουσι δύο, σῶμα καὶ ψυχὴ».⁸⁸⁹ Ἀναλύοντας, λοιπόν, τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρεται στα δύο κυρίαρχα συστατικὰ της, τὸ σῶμα καὶ τὴ ψυχὴ προχωρόντας στὴ συνέχεια σὲ μία διεξοδικὴ ἀνάλυσή τους.

Στις 28 Δεκεμβρίου 1860 δημοσίευσε ἐκ νέου στὸ περιοδικὸ «Βρεττανικὸς Ἀστέρης» ἄρθρο, τὸ ὁποῖο ἔφερε τὸν τίτλο «Τὰ πρὸς τοὺς Πανέλληνας κάλαντα τοῦ 1861». Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ, τὰ ὁποῖα διέπουν τὸ συγκεκριμένο ἄρθρο εἶναι ὁ ἱερός ἐνθουσιασμός, τὸ βαθύτατο θρησκευτικὸ αἶσθημα, ἡ ποιητικὴ ἐξαρξὴ καὶ ἡ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα. Τὸ ἐν λόγω δημοσίευμα ξεκινᾷ ὡς ἐξῆς: «Ἡ πατρίς, οἱ συμπολίται καὶ ὁ πατριωτισμός. Τὰ τρία ταῦτα ὀνόματα, ὡς τρεῖς τῆς καρδίας χορδὰς μουσικῶς μουσικῶς ἐάν κρούσῃ ἀνὴρ, τὸ πάγκαλον καὶ πάντερον μελωδεῖται μέλος, οὐχὶ Σειρηνεῖου τινός φθορᾶς πρόξενον, ἀλλὰ ἐλικωνεῖου ζωῆς, ἀλλὰ ἐξαναστάσεως, πολλῶ κρείττονος τῆς τοῦ Ὀρφέως, τῆς τοῦ Ἀμφίωνος καὶ τῆς Τυραϊκῆς ἐκείνης λύρας». Ορίζοντας τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας, ἡ ὁποῖα ἐμπεριέχει τρεῖς θεμελιώδεις ἀξίες: τὴν παραγωγὴν, τὴ συνάρτηση ἢ συνύπαρξιν καὶ τὴ διατροφήν, ὁ Α. Μακράκης ἀποδεικνύει, ὅτι «ἐν τούτων τῆς τριάδος ταύτης τῆς πατρίδος ἐάν λείψῃ, ἀφανίζεται ἡ πατρίς, πολλῶ δὲ μᾶλλον, ἐάν καταλυθῇ ἐντελῶς ἡ τριάς, ὅποτε οἱ πολῖται ὡς ἀνδράποδα ἐνθεν κακεῖθεν ἀπεμπολοῦνται καὶ δουλεύουσι δουλείαν ἀνύποιστον».⁸⁹⁰ Ἐπιπλέον, ὁ Α. Μακράκης ἐπιχειρεῖ νὰ ὀρίσει τὶς ἔννοιες συμπολίτης καὶ πατριώτης βασιζόμενος ἐκ νέου στὴν τριαδικὴ ἔννοια.

⁸⁸⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα, 1939, σ.22

⁸⁸⁸ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.23

⁸⁸⁹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.23

⁸⁹⁰ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.24

Αναφέρεται στην αξία του αληθούς πατριωτισμού λαμβάνοντας υπόψιν του την απολυταρχία του Όθωνα από την οποία εκπορεύονταν ποικίλες ανώμαλες καταστάσεις. Ωστόσο, ο Α. Μακράκης δεν περιορίζεται μόνο στη ανάλυση της επίγειας πατρίδας και προχωράει στην ανάλυση της ουράνιας πατρίδας, η οποία στο πρόσωπο του Αποστόλου Παύλου συναντά τον τέλειο πατριώτη. Το άρθρο του Μακράκη καταλήγει ως εξής: «Ίδού ἐγὼ ἐν Ἀνατολῇ τὴν τριαδικὴν ὑψῶ σημαίαν τῆς ἀληθοῦς ἡμῶν πατρίδος, ἐν ἣ γέγραπται Πατὴρ, Υἱός, Ἅγιον Πνεῦμα καὶ καλῶ ὑπ'αὐτὴν πάντα τὸν βουλόμενον, εἰς τὴν οὐσαν κατάγεσθαι πατρίδα, βεβαιούμενος, ὅτι ἡμᾶς ὑποδέξεται ὁμοίως τῷ Ἀσώτῳ Υἱῷ. Ὅσοι δὲ ῥητορικοὶ, ὡς ὁ Δημοσθένης, καὶ ὄσοι ποιητικοὶ, ὡς ὁ Τυρταῖος, πορεύεσθε ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν καὶ γράφοντες καὶ λέγοντες τοὺς Ἕλληνας πάντας ὑπὸ τὴν τριαδικὴν σημαίαν εἰς ἐνότητα ἄγετε μίαν, οἱ μὲν πείθοντες, οἱ δὲ τὸ καθεῦδον τοῦ πατριωτισμοῦ ἐγείροντες αἴσθημα. Εἰ δὲ μὴ ὡς πατριωτισμὸν μὴ ἔχοντες, ἀνάξιοι ἐστε πατρίδος καὶ δοκῆς τε καὶ οὔσης».

Ο Α. Μακράκης εξακολούθησε τα δημοσιεύματά του στο περιοδικό «Βρεττανικός Ἀστέρας» αναπτύσσοντας τις ανορθωτικές του ιδέες. Σε καθένα από τα δημοσιεύματά του ο ζηλωτής απόστολος των χριστιανικῶν αληθειῶν εξέφραζε τον πόθο του για την επικράτησή τους μέσω της ελληνικῆς φυλῆς, η οποία ὀφείλε να ανορθωθεί θρησκευτικά και ηθικά. Σε σύντομο χρονικό διάστημα ο Α. Μακράκης προχώρησε στην ανασκευή της ἀποψῆς του για την ἀνθρώπινη φύση. Ἀπόδειξη του επαναπροσδιορισμοῦ της θέσης του αὐτῆς συνιστᾷ η ερμηνεία του στο δεύτερο Μακαρισμὸ, στην ἀρχὴ της ὁποίας ἀναφέρει: «Κάνταῦθα τριαδικὴν θεωρῶ χορείαν, ἐνότητα ἔχουσαν ἀπλῆν, ἀδιαχώριστόν τε καὶ ἀδιάσπαστον ἀρετῆ, ἀγαθόν, μακαριότης, τὰ τρία ταῦτα ποῖος δὲν βλέπει, ὅτι τοσοῦτον εἶναι φιλάλληλα, ὥστε νὰ μὴν ἀνέχηται ἑκάτερον τὸν ἀπὸ τῶν ἐτέρων χωρισμόν;». ⁸⁹¹Στη συγκεκριμένη ερμηνεία του ἀναπτύσσοντας, παράλληλα, τὴν θέση του για τὴν παρηγορία, τὴν ὁποία προσφέρει ὁ Θεὸς στην πενθούσα ἀνθρώπινη ψυχὴ δια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὁ Μακράκης σημειώνει: «Τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοιοῦτον λόγον ἔχει πρὸς τὴν ψυχὴν, οἷον πρὸς τὸ ἡμέτερον σῶμα ὁ περὶ ἡμᾶς οὗτος ἀναπνεόμενος ἀήρ. Καὶ καθὼς τὸ σῶμα δεινοπαθεῖ, τῆς ἀναπνοῆς τοῦ ὑγιεινοῦ καὶ ζωογόνου χωριζόμενον ἀέρος, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τὰ ἔσχατα πάσχει κακὰ, χωριζομένη τοῦ Κυρίου καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ. Τὸναντίον ζωοῦται καὶ λαμπρύνεται ἀκαταπαύστως, ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ἐνουμένη τε καὶ ζῶσα. Παράκλησις ἐστὶ συνοίκησις καὶ συμβίωσις μετὰ τοῦ Παρακλήτου τοῦ Θεοῦ Πνεύματος, πρόξενος ψυχικῆς γαλήνης». ⁸⁹²

Στην ερμηνεία του τρίτου Μακαρισμοῦ ο Α. Μακράκης μεταχειρίζεται τὴν φράση: «τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἐν ᾧ πᾶσα ψυχὴ ζωοῦται καὶ καθάρσει ὑψοῦται, λαμπρύνεται», ⁸⁹³ ὡστόσο ἀποδεικνύεται ἀπ'ὅσα ἀναφέρει, ὅτι οἱ θέσεις του αὐτῆς δὲν ἔχουν τὴν ἐννοια τὴν ὁποία ἀργότερα τοὺς προσέδωσε. Ἀντίθετα, εἶναι ἐγγύτερες στοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου για τὸ βάπτισμα, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει: «διττῶν δὲ ὄντων ἡμῶν, ἐκ ψυχῆς λέγω καὶ σώματος καὶ τῆς μὲν ὄρατῆς τῆς δὲ ἀόρατου φύσεως, διττὴ καὶ ἡ κάθαρσις, δι' ὕδατος τε φημί καὶ Πνεύματος, τοῦ μὲν θεωρητῶς τέ καὶ σωματικῶς λαμβανομένου, τοῦ δὲ ἀσώματος καὶ ἀθεωρήτως συντρέχοντος». ⁸⁹⁴ Ἡ διδασκαλία τοῦ Α. Μακράκη, ἡ ὁποία παρουσιάζεται μέσω τῶν παραπάνω δημοσιευμάτων καθιστᾷ σαφῆ τὴν ἀγωνία του για τὴν σχέση τῆς ἐπικοινωνίας τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς με τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, χωρὶς τὸ ὁποῖο αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει οὐσιαστικά ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ καθαρθεῖ. Ἡ ἐννοια τῆς «οὐσιαστικῆς ζωῆς» εἶναι ἀμεσα συνδεδεμένη με τὴν ἐννοια τῆς ἀναγέννησης. Προκειμένου, νὰ στηρίξει τὸ ἐπιχειρημᾶ του αὐτὸ ὁ Α. Μακράκης χρησιμοποιοῖ τὴν ῥήση τοῦ Μ. Βασιλείου σύμφωνα με τὴν

⁸⁹¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.25

⁸⁹² Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.25-26

⁸⁹³ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.26

⁸⁹⁴ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.26

οποία: «αί μὲν ἐνέργειαι αὐτοῦ (του Θεοῦ) πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουνσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος». Ωστόσο, αυτό το οποίο προκαλεί ιδιαίτερη αίσθηση είναι ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα ο Μακράκης θα αρχίσει να διδάσκει, ότι η θεία ουσία είναι προσιτή και μεθεκτή από τον άνθρωπο.⁸⁹⁵

Το 1858 μετά τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου, ο Α. Μακράκης κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη γνώρισε τα σχετικά περί κατάλυσης της αυταρχικότητας του συντηρητικού γεροντισμού και ανάκτησης των δικαιωμάτων τού ορθόδοξου λαού στη διοίκηση της Εκκλησίας με την εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών,⁸⁹⁶ ενώ συγχρόνως συνειδητοποίησε την αξία τῆς κινητοποίησης του λαϊκού στοιχείου μέσα στην Εκκλησία.⁸⁹⁷ Έτσι, το 1862 ο Μακράκης συνέγραψε και δημοσίευσε στην Αθήνα την πραγματεία του με τίτλο «Κατά τοῦ Γεροντισμοῦ»,⁸⁹⁸ στην οποία επιτίθετο δριμύτατα εναντίον των «Γερόντων» αλλά και εν γένει κατά του κλήρου τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας.

Κατά τη διετία 1862-1864 και ενώ ο Α. Μακράκης διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, του δόθηκε η ευκαιρία να μεταβή στο Παρίσι, προκειμένου να εργαστεί ως οικοδιδάσκαλος των τέκνων του Αθανασίου Αδαμαντίου. Κατά την παραμονή του στο Παρίσι ο ζηλωτής διδάσκαλος συνέγραψε και δημοσίευσε στη γαλλική γλώσσα τρεις πραγματείες, οι οποίες εν συνεχεία δημοσιεύθηκαν και στα ελληνικά. Η σπουδαιότερη από αυτές τις πραγματείες έφερε τον τίτλο «Τό ξύλον τῆς ζωῆς καί τό ξύλον τοῦ γινώσκειν καλόν καί πονηρόν, ἦτοι ἡ χριστιανική καί ἡ νεώτερη φιλοσοφία».⁸⁹⁹ Στις τρεις αυτές πραγματείες προστέθηκε και μία τέταρτη, την οποία ο Μακράκης συνέγραψε στη γαλλική γλώσσα το 1863 και η οποία έφερε τον τίτλο «Le vrai Jesus Christ oppose au Jesus faux imagine par M.E. Renan et son ecole sceptique». Αφορμή για την συγγραφή της τετάρτης αυτής πραγματείας αποτέλεσε το σύγγραμμα του M.E. Reman, το οποίο εκδόθηκε το ίδιο έτος και το οποίο τιτλοφορείτο «Βίος τοῦ Ἰησοῦ». Στο έργο αυτό του M.E. Reman παρουσιαζόταν, σύμφωνα με τον Α. Μακράκη διαστρεβλωμένη η πραγματική ιστορία του επιγείου βίου και της προσωπικότητας του Θεανθρώπου. Ο Μακράκης, λοιπόν, με την τέταρτη αυτή πραγματεία του αγωνίζεται να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια για το βίο του Ιησού Χριστού. Το 1865 ύστερα από το θάνατο του M.E. Reman ο Α. Μακράκης έγραψε: «Εἷς μέγας ψεύστης τοῦ αἰῶνος τούτου ἐξεμέτρησε τό ζῆν, ἀπερχόμενος εἰς τάς ἀγκάλας τοῦ ἀρχιμεύστου πατρός αὐτοῦ δηλ. τοῦ διαβόλου».⁹⁰⁰

Κατά τη διαμονή του στο Παρίσι ο Α. Μακράκης συνέγραψε επίσης την πραγματεία του περί «Ξύλου τῆς ζωῆς». Η πραγματεία αυτή αποτέλεσε, ουσιαστικά, την αρχή της ρήξης του ζηλωτή διδασκάλου με την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία δίδασκε την διπλή υπόσταση της ανθρώπινης φύσης και το αμέθεκτο της Θείας ουσίας εν αντιθέσει προς τον Μακράκη, ο οποίος στην προσπάθειά του να αποκρούσει τις ιδέες του Απολλιναρίου και συγκεκριμένα την τριχοτομιστική θεωρία του βρέθηκε με παράδοξο τρόπο να υποστηρίζει τη θεωρία περί του τρισύνθετου της ανθρώπινης φύσης.⁹⁰¹ Η θέση αυτή του Μακράκη, αρχικά, δεν προκάλεσε αντιδράσεις και πολύ πιθανόν να περνούσε απαρατήρητη αν ο συγγραφέας της δεν επέμενε στην προσπάθειά του να επιβάλλει την τριχοτομιστική θεωρία. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί, ότι η θέση αυτή του Α. Μακράκη παρουσιάζει σε γενικές γραμμές σημαντική ομοιότητα με τη διδασκαλία του

⁸⁹⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939, σ.26

⁸⁹⁶ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Εκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.204

⁸⁹⁷ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.204

⁸⁹⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.26

⁸⁹⁹ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.28

⁹⁰⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.29

⁹⁰¹ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.50

Ειρηναίου επισκόπου Λουγδούνου.⁹⁰² Επίσης, τίθεται το ερώτημα πώς προέκυψε η αποδοχή της τριχοτομιστικής θεωρίας εκ μέρους του Μακράκη στο Παρίσι, όταν τα συγγράμματά του στην Κωνσταντινούπολη δεν εμπεριέχουν καμία μνεία σε αυτή.

Βεβαίως, αν και ο Α. Μακράκης δεν αποδεχόταν την τριχοτομιστική θεωρία με τη φιλοσοφική της εκδοχή, εντούτοις δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα κάποιας λανθάνουσας επίδρασης της Πλατωνικής φιλοσοφίας κατά τη σύλληψη της ιδέας του, η οποία σχετιζόταν με τη χριστιανική εκδοχή της τριχοτομιστικής θεωρίας.⁹⁰³ Το παραπάνω συμπέρασμα μπορεί να γίνει αποδεκτό αν αναλογιστεί κανείς την ενασχόληση του Μακράκη με την Πλατωνική φιλοσοφία.

Το 1865 ο Α. Μακράκης επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη, όπου κατά το ίδιο έτος δημοσιεύει την πραγματεία του με τίτλο «Υπόμνημα περί τῆς φύσεως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, περί τοῦ θεμελιώδους αὐτῆς νόμου καί περί τοῦ χριστιανικοῦ βίου, πρὸς ἐξέλεγχιν τῶν ψευδοχριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καί ἐπάνοδον τῶν χριστιανῶν εἰς τὸν κατὰ Χριστὸν βίον».⁹⁰⁴

Τον Μάιο του 1866 ο Α. Μακράκης εγκαθίσταται μόνιμα στην Αθήνα και συγκεκριμένα στην παραμελημένη, εκείνη τη χρονική περίοδο, Μονή της Καισαριανής. Συνηθίζει, μάλιστα, στην πλατεία Ομονοίας να πραγματοποιεί τα κηρύγματά του, γεγονός παράδοξο για τα ήθη της εποχής, κρατώντας μία ράβδο πάνω στην οποία είχε χαράξει τις λέξεις «νοῦς, λόγος, δύναμις». Αρχικά, το ακροατήριό του ήταν ολιγάριθμο σε σύντομο, όμως, χρονικό διάστημα αυξήθηκε σημαντικά, με επακόλουθο χιλιάδες κόσμου να συγκεντρώνονται στο κέντρο της Αθήνας, προκειμένου ν'ακούσουν το διδάσκαλο. Καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή διαδραμάτισαν τα γεγονότα της μεγάλης Κρητικής επανάστασης,⁹⁰⁵ τα οποία επηρέασαν σημαντικά το εθνικό φρόνημα του αθηναϊκού λαού και όχι μόνο. Εξαιτίας, μάλιστα, των εξελίξεων στην Κρήτη και της ανάληψης της εξουσίας της χώρας από την κυβέρνηση συνεργασίας του Δ. Βούλγαρη και του Ε. Δεληγιώργη στις 9 Ιουνίου 1866, ευνοήθηκαν σημαντικά τα κηρύγματα του Μακράκη, τα οποία συγκινούσαν όλο και μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες.

Η ευρεία αποδοχή του Α. Μακράκη από το λαό οδήγησε το ζηλωτή διδάσκαλο να εκδόσει το Σεπτέμβριο του 1866 την εφημερίδα «Δικαιοσύνη», στην οποία εκτός των άλλων δημοσιεύονταν και οι ομιλίες, που πραγματοποιούσε στην πλατεία Ομονοίας. Στο εγχείρημά του αυτό ο Μακράκης είχε συμπαραστάτη τον Ν. Δανέζη.⁹⁰⁶ Ο σχηματισμός, ωστόσο, νέου υπουργικού συμβουλίου υπό την προεδρία του Α. Κουμουνδούρου στις 18 Δεκεμβρίου 1866 δεν ευνόησε τις κηρυγματικές δράσεις του Α. Μακράκη, καθώς η αστυνομία απαγόρευσε τις συγκεντρώσεις του λαού στην πλατεία Ομονοίας. Στις 13 Φεβρουαρίου 1867 ο Μακράκης εξέδωσε έκτακτο παράρτημα της εφημερίδας «Δικαιοσύνη» καταγγέλοντας τις κυβερνητικές πρακτικές. Η κίνηση αυτή του Μακράκη τον οδήγησε ως κατηγορούμενο στο Κακούργοδικείο της Σύρου στις 30 Δεκεμβρίου 1868,⁹⁰⁷ από το οποίο τελικά αθώωθηκε.

Ο Α. Μακράκης κατόπιν αυτών των εξελίξεων στράφηκε ευθέως εναντίον της κυβέρνησης του Α. Κουμουνδούρου. Με σκοπό να ενισχύσει τα επιχειρήματά του, τα οποία αποσκοπούσαν στην «πρακτικήν εφαρμογήν τῆς ἀληθείας καθ' ὅλας τὰς ἐπόψεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, οἷον τὴν θρησκευτικὴν, τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν» εξέδωσε την εφημερίδα «Λόγος», της οποίας πρώτος διευθυντής ορίστηκε από τον ίδιο τον Μακράκη ο Ιερόθεος Μητρόπουλος. Η εφημερίδα ξεκίνησε να εκδίδεται στις 2

⁹⁰² Χ. Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939, σ.51

⁹⁰³ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.51

⁹⁰⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.52

⁹⁰⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.58

⁹⁰⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.59

⁹⁰⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.61

Μαρτίου 1868 και ανέπτυξε «τὴν φύσιν τῆς κατὰ Χριστὸν θρησκείας, πολιτείας, φιλοσοφίας, πολεμῶν καὶ ἀνατρέπων τὰ ἀντικείμενα εἰς τὴν τριαδικὴν ταύτην ἐνότητα συστήματα τῶν ψευδοπολιτειῶν καὶ ψευδοφιλοσοφικῶν καὶ ἰδίως τὴν ἀπὸ Καρτεσιῶν ἀναφανείσαν νεωτέραν ψευδοφιλοσοφίαν». ⁹⁰⁸ Ὁ «Λόγος» συστάθηκε με ἐγκύκλιο τῆς Ἱεράς Συνόδου στις 5 Ὀκτωβρίου 1866, τὴν ὁποία υπέγραψαν ὁ πρόεδρος τῆς Συνόδου, ὁ Ἀθηνῶν Θεόφιλος, ὁ Ἰθάκης Γαβριήλ, ὁ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Δοσίθεος, ὁ Γυθείου Ἰωσήφ καὶ ὁ Θήρας Ζαχαρίας. Ἡ ἐγκύκλιος ἀνέφερε: «Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους ἱεράρχας: Ὁ ἐκ τῆς νήσου Σίφνου ἐλλόγιμος κ. Α. Μακράκης γνωστός ἐπὶ τοῖς ἐν ὄλον ἔτος καταχωρισθεῖσιν ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένη ἐφημερίδι τῆς «Δικαιοσύνης» ἐκκλησιαστικοῖς ἄρθροις μαρτυροῦσι τὰς τε ἀκλονήτους ἐπὶ τοῦ θείου λόγου ἐδραζομένας πεποιθήσεις καὶ τὰς χριστιανικὰς αὐτοῦ ἀρετάς, ἐμπνεόμενος καὶ ἤδη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ διαπύρου χριστιανικοῦ ζήλου ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῶν θείων ἀληθειῶν καὶ τῆς δόξης τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας ἀνηνέχθη πρὸς τὴν Ἱεράν Σύνοδον, ἐξαιτούμενος συστηθῆναι παρ' αὐτῆς τὴν προαγγελομένην ἐκδοθῆσεσθαι ὑπ' αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὴν ἐφημερίδα ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Λόγος».

Ἡ Σύνοδος ἀείποτε μεριμνῶσα ὑπὲρ τῆς ψυχικῆς σωτηρίας τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας καὶ συναισθανομένη τὴν ἔλλειψιν ἐκκλησιαστικῆς ἐφημερίδος, ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ διδασκούσης πάσας τὰς τάξεις τῆς κοινωνίας τὰς θείας ἀληθείας καὶ οἰκοδομοῦσης ἐπὶ τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ πίστεως τοὺς ἀναγνώστας αὐτῆς, ἀπεδέχθη τὴν αἴτησιν τοῦ διαληφθέντος κ. Α. Μακράκη προσφερομένου ὑπηρετῆσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Καὶ δὴ τὴν ἐκδοσὶν τοιαύτης ἐφημερίδος συνιστῶσα ἡ Σύνοδος πρὸς ὑμᾶς καὶ δι' ὑμῶν πρὸς ἅπαντα τὸν κατὰ τὴν ὑμετέραν δικαιοδοσίαν εὐλαβέστατον κλῆρον καὶ εὐσεβῆ λαὸν πέμπει ὧδε ἐγκλείστως πρὸς ἕκαστον ὑμῶν τέσσαρα ἐντυπα τῆς ὑπὸ τοῦ Συντάκτου ἐκδοθείσης ἀγγελίας, ὅπως τὸ ἐφ' ὑμῖν προτρέψητε τὸν Ἱερόν Κλῆρον καὶ τοὺς Χριστιανούς, ἵνα ἐγγραφῶσι συνδρομηταί.

Πεποιθῦα δέ ἡ Σύνοδος ὅτι καὶ ὑμεῖς θεωρεῖτε ὠφέλιμον τοῖς Χριστιανοῖς τὴν ὑπαρξίν ἐκκλησιαστικῆς ἐφημερίδος, ἔχει χρηστάς τὰς ἐλπίδας ὅτι συντελέσετε ἐγγραφῆναι ὡς πλείους συνδρομητάς. Ἐγγραφέντων δέ τούτων, δέον ἐπιστραφῆναι τὰς ἀγγελίας πρὸς τὴν Σύνοδον ὅσον ἐνεστὶ ταχύτερον.» ⁹⁰⁹

Ἡ δράση τοῦ Α. Μακράκη καὶ εἰδικότερα τὰ ἄρθρα τῆς ἐφημερίδας τοῦ «Δικαιοσύνη» προκάλεσαν τὰ επικριτικὰ σχόλια τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ἀρχιμανδρίτη Θεοκλήτου Βίμπου, ὁ ὁποῖος σχολίασε με σκοπτικὸ τρόπο τὴν πραγματεία τοῦ Α. Μακράκη «Ἡ πόλις Σιών». ⁹¹⁰ Ὁ Μακράκης ἐπιτέθηκε με σφοδρότητα ἐναντίον τοῦ Θ. Βίμπου μέσω μακροσκελῶν ἀρθρῶν του. Σὲ αὐτὰ ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος παρουσίαζε τὸν ἀρχιμανδρίτη Θεόκλητο ὡς αἰρετικὸ καὶ βλάσφημο, ἐνῶ δὲν δίσταζε νὰ τὸν χαρακτηρίζῃ ὡς «σκοτιστὴν, τέκνον τοῦ σκότους, ὄργανον τυφλὸν τοῦ διαβόλου, ἐργαζόμενον πρὸς διαστροφήν τῆς ἀληθείας καὶ ἀνατροπὴν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ». Ὄταν, ὕστερα ἀπὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος συμπεριέλαβε τὸν Θεόκλητο Βίμπο ἀνάμεσα στους υποψηφίους ἀρχιερεῖς γιὰ τὴν πλήρωση χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν, ὁ Μακράκης δὲν δίστασε στις 2 Νοεμβρίου 1868 ⁹¹¹ νὰ ζητήσῃ ἐγγράφως ἀπὸ τὴν Ἱεραρχία τὴν καθαίρεση τοῦ Θεοκλήτου.

Τὸ συγκεκριμένο ὑπόμνημα τοῦ Μακράκη πρὸς τὴν Σύνοδο φέρει τὸν τίτλο «Κατηγορία κατὰ Θεοκλήτου Βίμπου, Ἀρχιμανδρίτου καὶ καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ ἐπὶ ἑτεροδιδασκαλία, αἰρέσει τε καὶ βλασφημίᾳ κατὰ τῶν δογμάτων τῆς

⁹⁰⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.62

⁹⁰⁹ Α. Μακράκης, *Υπόμνημα πρὸς τὴν Αὐτοῦ Παναγιώτητα τὸν Οἰκουμηνικὸν Πατριάρχην Διονύσιον τὸν Ε΄*, σ.32

⁹¹⁰ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.σ.63

⁹¹¹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π.σ.64

ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας». Στο ἐν λόγῳ κείμενο ὁ Μακράκης ἀναφέρει: «Πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, Τὸν Θ. Βίμπον Ἀρχιμανδρίτην καὶ καθηγητὴν τῆς Θεολογίας ἐν τῷ ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ κατηγορῶ ὡς ἑτεροδιδασκαλοῦντα καὶ ὡς αἰρετικὸν καὶ βλάσφημον κατὰ τῶν δογμάτων τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους. 1) Διότι ἐν τῷ 121ῳ τῆς «Δικαιοσύνης» ἀριθμῷ ψέγει καὶ ἀποδοκιμάζει ὡς ἀσεβὲς καὶ βλάσφημον τὸ καλεῖν τοὺς χριστιανούς μητέρα ἑαυτῶν τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον. Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι ὁμολογουμένως μείζων τῆς κατὰ σάρκα Μητρὸς αὐτοῦ. Εἰ κατὰ τὸν Θεολόγον Βίμπον τὸ καλέσαι τὴν Μητέρα τοῦ Χριστοῦ καὶ μητέρα ἡμῶν ἀσεβὲς ἐστὶ καὶ βλάσφημον, καὶ οὐχὶ εὐσεβὲς καὶ εὐφημον, πολλῶ μᾶλλον ἐστὶ ἀσεβὲς καὶ βλάσφημον τὸ καλέσαι πατέρα ἡμῶν τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μείζονα ὄντα τῆς Μητρὸς αὐτοῦ. Ἄλλ'ὁ Χριστὸς, ὡς διδάσκει Παῦλος, οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφούς ἡμᾶς καλῶν καὶ τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα καὶ ἡμέτερον ἀποκαλεῖ καὶ ἐντολήν ἔδωκεν, ὅταν προσευχώμεθα, λέγειν «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς».[...]

Ἐάν δέ ἀποφύγῃ τὴν ἀπολογία, τὴν ὁποῖαν ὑποχρεοῦται νὰ δώσῃ κατὰ τοὺς κανόνας ἀπέναντι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ὅλου τοῦ πληρώματος τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καθίσταται ἔνοχος τῆς κατηγορίας καὶ οὐχὶ μόνον δέν πρέπει νὰ προταθῇ ἢ νὰ προχειρισθῇ ἀρχιερεὺς, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ καθαιρεθῇ καὶ αὐτῆς τῆς ἱερωσύνης. Λέγει γάρ ὁ ξα', ἀποστολικὸς κανὼν «Εἰ τίς κατηγορία γένηται κατὰ πιστοῦ πορνείας ἢ μοιχείας ἢ ἄλλης τινὸς ἀπηγορευμένης πράξεως καὶ ἐλεγχεῖται, εἰς κληρὸν μὴ προαγέσθω».

Τὸ ἑτεροδιδασκαλεῖν, τὸ φλασφημεῖν, τὸ ἀνατρέπειν τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας δι' αἰρετικῶν καὶ ψευδῶν δοξασιῶν εἶναι πράξεις ἀπηγορευμέναι, ὡσπερ ἡ μοιχεία καὶ ἡ πορνεία καὶ αἱ ὁμοιοί. Ἡ ψευδοδοξασία καὶ ἡ αἵρεσις σφοδρότατα ἐπιτιμῶνται ὑπὸ τῶν κανόνων καὶ ὁ Θ. Βίμπος ἐπὶ ψευδοδοξασία καὶ αἰρέσει κατηγορούμενος, πρὶν ἢ ἀπολογηθῇ καὶ ἀπαλλαγῇ τῆς κατηγορίας οὕτως ἢ ἄλλως, οὐχὶ μόνον δέν δύναται νὰ προαχθῇ εἰς τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ καθαιρεθῇ καὶ αὐτῆς τῆς ἱερωσύνης.»⁹¹²

Ἡ ἀπάντησις τοῦ ἀρχιμανδρίτη Θεοκλήτου Βίμπου ἦταν ἀμεση, μετὰ δημοσίευσιν ἀρθροῦ στὸν τύπο τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὰ ὁ καθηγητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς γράφει: «Ὑπάρχει ἐν Αθήναις ἄνθρωπός τις, καλούμενος Μακράκης. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἀπαντῶν εἰς τὰ ὑπ' ἐμοῦ καταχωρισθέντα ἐν τῷ 121ῳ φύλλῳ τῆς Δικαιοσύνης, ἔγραψε πολλὰ κατ' ἐμοῦ ἐν τῷ 8ῳ μέχρι τοῦ 13 φύλλου τῆς ἐφημερίδος αὐτοῦ κατὰ μῆνα Μάϊον. Εἰς ταῦτα ἀπήντησα διὰ τῶν ἐξῆς λέξεων. «Ἐγὼ δ' ἀκομψος εἰς ὄχλον δοῦναι λόγον, οἱ δ' ἐν σοφοῖς φαῦλοι πρ' ὄχλῳ μουσικώτεροι λέγειν.». Ἐκ τῶν λόγων μου τούτων ὀρμηθεὶς ὁ κ. Μακράκης ἔγραψε κατὰ τὸν Ἰούνιον ἐν τῷ φύλλῳ αὐτοῦ, ὅτι εἶμαι ἄξιος καθαιρέσεως. Τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν τοῦ κ. Μακράκη, ὅστις καυχᾶται, ὅτι λαλεῖ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι (Λογ. ἀριθ. 39 σελ. 2 στηλ. 2) βεβαίως ἀνέγνωσαν πάντες οἱ ἅγιοι Ἀρχιερεῖς τοῦ κράτους καὶ οἱ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις εὐρισκόμενοι καὶ αὐτοὶ οἱ Συνοδικοί. Καὶ ὁμοῦ αὐτοὶ μηδὲν δόντες προσοχὴν εἰς τοὺς λόγους τοῦ κ. Μακράκη, οὐ μόνον δέν μ' ἐθεώρησαν ἄξιον καθαιρέσεως, ἀλλὰ τὸναντίον μάλιστα μ' ἀνεκήρυξεν ἄξιον ἀρχιερωσύνης καὶ μ' ἀνέδειξεν ὑποψήφιον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Μαντινείας. Ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ ἄνθρωπος οὗτος ὁ καυχόμενος, ὅτι λαλεῖ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι, τολμᾷ καὶ μέ διαβάλλει, ὅτι νοσῶ τὴν αἵρεσιν τῶν θεοπασιχτῶν καὶ μονοθελητῶν, διὰ τοῦτο χάριν τῆς ὑπολήψεως μου διακηρύττω ἐνώπιον τοῦ κόσμου, ὅτι οὐδόλως συναισθάνομαι ἐν ἑμαυτῷ, ὅτι ἐνέχομαι εἰς τὰς εἰρημένας κακοδοξίας καὶ ὅτι εἶμαι πρόθυμος νὰ δώσω λόγον ἐνώπιον τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, τῆς ἱερᾶς ἡμῶν συνόδου, ἢ ὁποῖα

⁹¹² Α., Ὁρακωτὸς Ἐλεγχὸς τῆς κατὰ Θεοκλήτου Βίμπου κατηγορίας», Αθήνα 1869, σ. 6-8

μ'ένεκρινε καί μ'άνεδείξεν ὑπονήφιον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Μαντινείας καί ὑπό τήν δικαιοδοσίαν τῆς ὁποίας καθυπάγομαι».⁹¹³

Ἡ Ἱερά Σύνοδος, ὡστόσο, δέν ἔλαβε ὑπόψη τῆς το κείμενο κατηγορίας του Α. Μακράκης καί στίς 25 Ἰανουαρίου 1869 προχώρησε στή χειροτονία του Θ. Βίμπου σε ἀρχιεπίσκοπο Μαντινείας καί Κυνουρίας.⁹¹⁴ Ὁ Μακράκης ἀπογοητευμένος ἀπό τήν εξέλιξη αὐτή ὑποστήριξε ὅτι «ἡ Σύνοδος ἔπραξεν ὡς οὐκ ὤφειλε, μή πράξασα ὡσπερ ὤφειλεν».⁹¹⁵ Ὁ νέος ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας καί Κυνουρίας δέν ἀπάντησε στίς κατηγορίες του Μακράκη. Ὅμως, ἡ ἀπάντηση ἦρθε ἐγγράφως ἀπό κάποιον ἀνώνυμο φοιτητή τῆς Θεολογίας, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦντας τὸ ψευδώνυμο Α ἐξέδωσε σύντομη πραγματεία, με τήν ὁποία στρέφεται κατά του Α. Μακράκη, ἐνῶ παράλληλα ὑπερασπίζεται τὸν Θ. Βίμπο.

Κατά τήν ἴδια περίοδο καί ἐνῶ ὁ Μακράκης βρίσκεται σε εὐθεία σύγκρουση με τήν Ἱερά Σύνοδο κατορθώνει νὰ ἐπηρεάσει τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόφιλο, προκειμένου ὁ τελευαῖος ν'ἀλλάξει στάση ἐναντι τῆς «Σύναξης τῶν Πρεσβυτέρων». Ὁ Θεόφιλος καί ἐξαιτίας τῆς προχωρημένης ἡλικίας του ὑποχωρεῖ, ἐπανατοποθετεῖται καί τελικὰ στρέφεται ἐναντίον τῆς «Σύναξης», παρακινούμενος καί ἀπό ομάδα μοναχῶν, ἡ ὁποία εἶχε στο κέντρο τῆς τὸν Α. Μακράκη. Ἡ ομάδα αὐτή, οὐσιαστικά, κήρυξε τὸν πόλεμο κατά τῶν ἐγγάμων κληρικῶν. Ὁ Μακράκης, ἐκφραστής ἐνός ἰδεολογικοποιημένου χριστιανισμοῦ με τοὺς οπαδοὺς του εἶχε γιὰ ὀρισμένους κάθε λόγῳ, προκειμένου ν'αντιδράσει καί νὰ στραφεῖ ἐναντίον του ἐργῶν τῆς «Σύναξης». Τα «κυριακά» σχολεῖα τῆς «Σύναξης» ἐνίσχυαν τὴ θέση τῆς ἐνορίας καί του ἐφημεριακοῦ κλήρου, γεγονός τὸ ὁποῖο τὸν ἀποδυνάμωνε. Ἐπιπλέον, με δεδομένη ἀπὸ τὸν καταστατικὸ χάρτη τῆ συμμετοχῆ στή «Σύναξη» μόνο τῶν ἐγγάμων κληρικῶν, ὁ Α. Μακράκης προσεταιρίστηκε τοὺς ἀγάμους, ἴσως καί τοὺς ἀπλοὺς μοναχοὺς. Ἐτσι, σταδιακὰ κατόρθωσε νὰ ἐνισχύσει τὴν προσδοκώμενη ἀνησυχία του Θεοφίλου γιὰ τὴν ἐνδυνάμωση του ἐγγάμου κλήρου, ὁ ὁποῖος ἀπολάμβανε τὴ βοήθεια καί τὴ συμπαράσταση τῶν ἐπιτίμων μελῶν του.⁹¹⁶ Ἡ ἀνησυχία αὐτῆ του Θεοφίλου ἀποτέλεσε τὸν κυρίαρχο λόγο, ἐξαιτίας του ὁποῖου ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐπιδίωξε καί ἐν τέλει πέτυχε τὸν περιορισμὸ τῆς δράσης τῆς «Σύναξης».

Μετά ἀπὸ ὀλιγόμηνη πααραμονή του στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Α. Μακράκης ἐπέστρεψε στήν Ἀθήνα συνεχίζοντας τὴ δράση του. Παρά τὸ γεγονός ὅτι ἦρθε σε ρήξη με τὴν Ἱερά Σύνοδο ὅσο καί με τὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο ἀλλά καί με τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει οπαδοὺς, οἱ ὁποῖοι τὸν χαρακτήριζαν ὡς «τολμηρόν» καί «ἀκάματον» διδάσκαλο. Ἐνθερμος ὑποστηρικτῆς του ὑπῆρξε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καί Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκούργος, ὁ ὁποῖος τὸν προσκάλεσε στή Σύρο, προκειμένου νὰ κηρύξει. Ὁ Α. Μακράκης μετέβη στή Σύρο τὸν Σεπτέμβριο του 1870⁹¹⁷ καί ξεκίνησε νὰ κηρύττει στο μητροπολιτικὸ ναό, ἀποκτώντας σταδιακὰ πλήθος οπαδῶν. Σ' ἓνα ἀπὸ τα κηρύγματά του ὁ Μακράκης ἀνέφερε: «Ἐπιθυμῶ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν λόγων τούτων, νὰ ἐπαγγέλλωμαι τὸν κατηχητὴν καί διδάσκαλον τοῦ λαοῦ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί ἐπιθυμῶ νὰ ἐξασκῶ τὸ ἔργον τοῦτο δοκιμασία καί ἐγκρίσει τῶν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἱεραρχῶν αὐτῆς καί ἐπισκόπων, ὅτι ὑμῖν δέδοται ἄνωθεν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπισκοπεῖν καί κρίνειν κατά τὸν θεῖον νόμον πάντα τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ γινόμενα καί πᾶς ὑποδεέστερος ἐργάτης ὑπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἐπισκόπων ὀφείλει νὰ ἐργάζεται πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων, εἰς οἰκοδομήν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ἐχω συνειδήσιν, ὅτι ἡ ἐμὴ διδαχὴ οὐκ ἔστιν ἐμὴ, ἀλλὰ τῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας καί τοῦ ἐν αὐτῇ ἐνοικήσαντός Ἁγίου

⁹¹³ Α., *Θωρακωτὸς Ἐλεγχος τῆς κατὰ Θεοκλήτου Βίμπου κατηγορίας*, Ἀθήνα 1869, σ.9-10

⁹¹⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.64

⁹¹⁵ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.64

⁹¹⁶ Α. Νανάκης, *Ἐκκλησία Ἐθνάρχουσα καί Ἐθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.87

⁹¹⁷ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.66

Πνεύματος από τῆς ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς. Διά τοῦτο οὐδόλως ὀκνῶ νά ὑποβάλλω πάντοτε εἰς τήν δοκιμασίαν καί τήν ἐγκρισιν τῶν ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι Ἐπισκόπων αὐτῆς εἶ τι λέγω καί πράττω πρὸς τήν οἰκοδομήν τῆς Ἐκκλησίας, εἰδὼς ὅτι οἱ τό Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καί τοῦ Χριστοῦ ἔχοντες, τά τοῦ Πνεύματος ἀποδέξονται καί συστήσουσι πάση προθυμίᾳ καί σπουδῇ».

Στις 26 Φεβρουαρίου 1871 ὁ Α. Μακράκης υπέβαλλε ἐκ νέου μήνυση πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο κατὰ τοῦ Θεοκλήτου Βίμπου, με τὸ πρόσχημα ὅτι ὁ τελευταῖος φαίνεται ν'αρνήθηκε δημοσίως τὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ μετάσχει τῆς ἀρετῆς τῆς παρθενίας καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου.⁹¹⁸ Ἀποτέλεσμα τῆς νέας αὐτῆς μήνυσης τοῦ Α. Μακράκη ἦταν ἡ ἐκδόσις ἐκ μέρους τῆς Ἱεράς Συνόδου ἐγκυκλίου, στίς 10 Μαρτίου 1871, με τὴν ὁποία ἀναιρεῖτο προηγούμενη ἐγκύκλιός τῆς, ἡ ὁποία ἀποτιμούσε θετικὰ τὴν προσφορά τῆς εφημερίδας «Λόγος» τοῦ Α. Μακράκη. Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα τῆς ἱεραρχίας ἦταν ὅτι ὁ «Λόγος» εἶχε παρεκκλίνει ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς τοῦ στόχους. Ὁ Μακράκης ἐπιτέθηκε με σφοδρότητα ἐναντίον τῆς Ἱεράς Συνόδου ὑποστηρίζοντας : «ὁ πᾶσαν τὴν γῆν κρίνων Θεὸς κρίναι τοὺς περὶ τὸν Βίμπον Συνοδικούς κατὰ τὸ κρῖμα τῆς ἑαυτοῦ δικαιοσύνης καί ἀποδότω αὐτοῖς ὅσον τάχιστα κατὰ τὴν ἐνοχὴν αὐτῶν καί τὴν ἀσέβειαν αὐτῶν, ἵνα καθαρῶσθῃ τῶν βδελυγμάτων τὸ ἅγιον αὐτοῦ θυσιαστήριον».⁹¹⁹

Ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἐν τῇ Ἑλλάδῃ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἦταν ἰδιαιτέρως προβληματικὴ. Μετὰ ἀπὸ συνεχεῖς κυβερνητικὰς μεταβολὰς ἀνέλαβε τὸ 1875 τὴν ἐξουσίαν ὁ Χ. Τρικούτης, ὁ ὁποῖος προκήρυξε ἀμεσα ἐκλογάς. Ὁ Α. Μακράκης ἀποφάσισε νὰ κατέλθῃ ἐπὶ τὸν ἐκλογικὸν ἀγῶνα, ὡς ὑποψήφιος βουλευτῆς τῆς ἐπαρχίας τῆς Μήλου. Ἡ ἀπόφασις αὐτῆ τοῦ Μακράκη κρίνεται ἀπολύτως λογικὴ, ἐφόσον ὁ ἴδιος ἐπεδίωκε τὴν ἀνακαίνισιν τῆς Πολιτείας. Στόχος τοῦ ὑπῆρξε ἡ ἀποκατάστασις τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων με τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Τὴν πεποίθησίν αὐτῆ προέτεινε με δημόσιες ὁμιλίαις τοῦ τόσο ἐν τῇ ἰδιαιτέρῃ πατρίδῃ αὐτοῦ τῇ Σίφῳ ὅσο καὶ ἐν ἄλλαις περιοχαῖς. Ὡστόσο, ὁ ἀγῶνας αὐτοῦ δὲν εὐωδόθηκε, καθὼς μετὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐκλογῶν στίς 18 Ἰουλίου 1875 δὲν κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν εἰσοδὸν αὐτοῦ ἐν τῷ ἐλληνικῷ κοινοβούλιῳ.

Τὸν Οκτώβριον τοῦ 1875⁹²⁰ ὁ Α. Μακράκης ἰδρύσας ἐν τῇ Ἀθῆνῃ τὴν «Φιλοσοφικὴν Σχολήν» τὴν ὁποία μετὰ ἀπὸ ἕνα ἔτος μετονόμασε ἐν «Φιλοσοφικῇ Ἐκπαιδευτικῇ τῷ Λόγῳ Σχολῇ», ἐνῶ ἐπανέκδωκε καὶ τὴν εφημερίδα «Λόγος» τῆς ὁποίας ἡ κυκλοφορία γιὰ μέγαλον χρονικὸν διάστημα εἶχε διακοπεί. Παράλληλα, ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος ἐπιδόθηκε ἐν τῇ συγγραφῇ διαφόρων φιλολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων. Πληθώρα κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν μαθητὲς αὐτοῦ ἐγένοντο κήρυκες τῶν διδασκαλιῶν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀθῆνῃ ὅσο καὶ ἐν ἄλλαις περιοχαῖς προκαλώντας θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμόν.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Διοικούσα Ἐκκλησία ἀδυνατούσε ν'ἀποδευτεῖ ἀπὸ τὸν αὐστηρὸν ἐλεγχὸν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας εἶχε ὡς συνέπεια ὁ Α. Μακράκης στίς 2 Φεβρουαρίου 1877 νὰ συστήσῃ σύλλογον με τὴν ἐπωνυμίαν «Ἰωάννης Βαπτιστῆς». Ἡ ἐδρὰ τοῦ συλλόγου ἦταν ἐν τῇ οδῷ Ἀγίου Μάρκου 11 ἐν τῇ Ἀθῆνῃ.⁹²¹ Ἡ δυναμικὴ αὐτῆ κίνησις με τὸ φιλόπονον διδασκατικὸν καὶ μορφωτικὸν τῆς ἐργασίας καταπολέμησε τὴν θρησκευτικὴν ἀγνοίαν καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τοῦ λαοῦ, με σκοπὸν νὰ ξεκινήσῃ ἡ ἐξυγιαντικὴ διεργασία καὶ ἡ διαμαρτυρία γιὰ τὴν κατάπτωσιν τῆς κοινωνίας καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ βίου τῶν κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι μέσα ἀπὸ τὰς σιμωνιακὰς διεργασίας ἐπεδίωκαν ν'ἀγορεύονται ἀρχιερεῖς. Τὰ κηρύγματα, οἱ διαλέξεις, ἡ ἀρθογραφία, πού με θεῖον ζῆλον διενεργούνταν εἶχαν μέγαλη ἀπήχησιν ἐν τῇ τότε κοινῇ γνώμῃ. Ἡ δραστηριότης αὐτῆ ἐνόχλησε τοὺς ἐθισμένους ἐν

⁹¹⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα, 1939, σ. 67

⁹¹⁹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 68

⁹²⁰ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 75

⁹²¹ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 76

διάφορους πλαγίους τρόπους συναλλαγής για την αναδειξή τους στην κορωνίδα της ιερωσύνης ιεράρχες. Επιπλέον, η απολογητική υπεράσπιση του χριστιανισμού ενόχλησε τους ελευθερόφρονες, καθώς στρεφόταν κατά των αντιπνευματικών ρευμάτων του υλισμού, του θετικισμού αλλά και του ελευθεροτεκτονισμού. Τα ρεύματα αυτά είχαν διασπείρει τον 19^ο αιώνα την αμφιβολία και την απιστία στο λαό, επηρεάζοντας αρνητικά κυρίως τους αστικούς χώρους, τείνοντας όμως να μολύνουν και τον αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος παρέμενε πιστός στις ορθόδοξες θρησκευτικές παραδόσεις του.

Ο Α. Μακράκης υπήρξε σφοδρός πολέμιος της «αγνωσιαρχίας», του «αμοραλισμού», της «αρχαιοπληξίας» και διαφωτισμού και του άθεου ανθρωπισμού, καθώς και του θρησκευτικού συγκρητισμού και τεκνονισμού.⁹²² Γύρω από τον Μακράκη συγκεντρώθηκαν όσοι υπερασπίζονταν τη βίωση της ορθοδόξου ταυτότητας και το όραμα της οικουμενικής αποστολής του ελληνισμού. Με τη «Σχολή του Λόγου» εναντιώθηκε στην παραχάραξη της αλήθειας, η οποία συντελούσε στη φθορά τόσο της Εκκλησίας όσο και του έθνους. Όμως, οι θέσεις του εκφράστηκαν με τέτοια οξύτητα, ωστέ πυροδοτούσε τη μαχητικότητα του κύκλου των οπαδών του, με συνέπεια να συμβούν γεγονότα, τα οποία προκαλούσαν οι αντιφρονούντες. Ιδίως πολέμησε την κοινωνική διαφθορά των καιρών με προφητείες και χρησμούς, ερμηνεύοντας αποκαλυπτικά τις γραφές και «ταράσσοντας» τα πυκνά ακροτήριά του. Στις διάφορες μητροπόλεις, στις οποίες μετέβαινε απρόσκλητος από τους κατά τόπους επισκόπους, ξεσήκωνε τα πλήθη εναντίον των εκτροπών της διοίκησης της Εκκλησίας. Με τον αυστηρό τρόπο ζωής του ενίσχυσε την άκαμπτη αυστηρότητα των ακραίων «εусεβοφρόνων», γεγονός το οποίο μετεξελίχθηκε σε πάγια νοοτροπία στις διάδοχες θρησκευτικές οργανώσεις, οι οποίες έδρασαν κατά τη διάρκεια του 20^ο αιώνα.⁹²³

Ωστόσο, η σκέψη του προβλημάτισε, όταν εισχώρησε σε φιλοσοφικές αναλύσεις λεπτών θεολογικών θεμάτων, τα οποία ιδεολογικοποιούσαν το Ευαγγέλιο. Έτσι, άνοιξε ένα πεδίο δογματικών αμφισβητήσεων, ιδίως σχετικά με θέματα τα οποία άπτονταν της χριστιανικής ανθρωπολογίας, η οποία κρίθηκε από ορισμένους ως επικίνδυνη εισαγωγή «καινών δαιμονίων» ελεύθερου θεολογικού στοχασμού. Οι ένοχοι του σιμωνιακού σκανδάλου επιδίωξαν να κηλυδώσουν το πρόσωπο του αλύγιστου Α. Μακράκη με τη σοβαρή κατηγορία του «καινοτόμου» και με «κακόδοξο» στοχασμό ιεροκήρυκα με αφορμή τη θεωρία του περί «τῶν τριῶν συστατικῶν» της ανθρώπινης φύσης του γνωστού ως «τρिसυνθέτου».⁹²⁴ Η εν λόγω δοξασία του Α. Μακράκη θύμιζε κακοδοξία του Απολλιναρίου,⁹²⁵ καθώς απέρριπτε την αξία της «λογικής ψυχής» και δεχόταν το «τρिसύνθετο», στοιχείο το οποίο απέρριπτε η Εκκλησία.⁹²⁶ Το γεγονός αυτό έδωσε το έναυσμα της επισήμανσης του αποκλίνοντος συλλογισμού από τους οπαδούς του τότε κατεστημένου, οι οποίοι τον πολέμησαν μέχρι την τελική εξόντωσή του, παραβλέποντας την πρωτοποριακή θεολογική του σκέψη και την εντιμότητα της έν Χριστῷ ζωής του.⁹²⁷

Ο Α. Μακράκης σχετικά με τη θεραπεία των προβλημάτων του κράτους εισηγήτο ένα εθνικοθρησκευτικό μεσσιανισμό την «χριστοκρατία»,⁹²⁸ η οποία επεδίωκε την εφαρμογή των ευαγγελικών αρχών και των ορθοδόξων κοινοβιακών αρχών εντός των πλαισίων της ελληνικής κοινωνίας. Ο Μακράκης εμφανιζόταν ως αναμορφωτής του εκκλησιαστικού και πολιτικού γίγνεσθαι, ενώ συγχρόνως πρότεινε σχέδιο «σωτηρίας» των κακώς πεπραγμένων. Ο εγκλωβισμός των ιεραρχών στα πολιτειακά σχήματα της νομοθεσίας

⁹²² Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.208

⁹²³ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.208

⁹²⁴ Χ. Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939, σ.79

⁹²⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.73

⁹²⁶ Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.86

⁹²⁷ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.209

⁹²⁸ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.209

τού 1852 και η απορρέουσα εξ αυτών ακαμψία τους στο να επιλύσουν εσωτερικά προβλήματα και να προσεγγίσουν ιεραποστολικά το ποίμνιό τους, έδωσε τη λαβή στο κληρολαϊκό στοιχείο, το οποίο περιέβαλε τον Μακράκη ν'αναλάβει μόνο του πλέον τη μαχητική υπεράσπιση της Ορθοδοξίας και των δικαίων της Εκκλησίας από τις κάθε λογής έξωθεν παρεμβάσεις. Έτσι, οι ζηλωτικοί κύκλοι ανέλαβαν με απολογητικό στοχασμό την υπεράσπιση των χριστιανικών αληθειών έναντι των κάθε λογής αντιφρονούντων, καθώς και την αυτόβουλη κατηχητική διδασκαλία για την πνευματική ανάπτυξη της εκκλησιαστικής και πολιτικής ζωής. Οι εξελίξεις αυτές τάραξαν τη στασιμότητα του εκκλησιαστικού βίου, ενώ συγχρόνως όξυναν τις σχέσεις της κίνησης του Μακράκη με τον ιερό κλήρο της χώρας, καθώς για ορισμένη μερίδα από αυτούς ο Α. Μακράκης ήταν ένας ενοχλητικός και ασυμβίβαστος επικριτής της κακής χρήσης από τους αρχιερείς της εκκλησιαστικής διακονίας και από τους πολιτικούς της κυβερνητικής εξουσίας. Οι θιγόμενοι αντέδρασαν άμεσα, προκειμένου να περιορίσουν τη δράση τού Μακράκη.

Στις 21 Δεκεμβρίου 1878⁹²⁹ η Ιερά Σύνοδος εκδίδει εγκύκλιο με τίτλο «Εγκύκλιος παραινετική κατά τῆς διδασκαλίας Ἀπ. Μακράκη». Την εν λόγω εγκύκλιο συνυπογράφουν ο πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου Αθηνών Προκόπιος, ο Ακαρνανίας και Αιτωλίας Γεράσιμος, ο Μαντινείας Θεόκλητος, ο Καλαμών και Αιγιαλείας Ευθύμιος και Οιτύλου Προκόπιος. Η εγκύκλιος αναφέρει: «Οἱ κατά πᾶν τό Θεόσωστον Ἑλληνικόν Βασιλεῖον Σεβασμιώτατοι Ἀρχιεπίσκοποι καί Ἐπίσκοποι, εὐλαβέστατοι ἱερεῖς, ὀσιώτατοι Ἱερομόναχοι καί λοιποὶ ἀπαξάπαντες εὐλογημένοι χριστιανοί, χάρι εἴη ὑμῖν ἀπασι καί εἰρήνη παρά Θεοῦ Κυρίου Παντοκράτορος.

Καθῆκον ἱερόν καί ἀπαράβατον ὑπό τε τῶν θείων καί ἱερῶν Κανόνων ἐπιβεβλημένον αὐτῇ συνειδυῖα ἡ Σύνοδος καί ὑπό τῶν τῆς πολιτείας Νόμων ἐπιτασσόμενον, ὅπως προνοῆ περί τῆς ἀπαρτρέπτου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τηρήσεως τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας καί τῶν ἀνέκαθεν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ παραδεδεγμένων καί τῆς ἐν αὐτῇ ἐμμονῆς ὑμῶν, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά, εὐλόγως τό ζιζάνιον, ἄν που ἤθελεν ἀναφυῆ, ἅμα ἐμφανιζόμενον ἐν τῷ χριστιανικῷ πληρώματι νά ἐκριζοῖ καί τό νοσοῦν μέλος διά τοῦ θείου λόγου νά θεραπεύη.

Τοιοῦτον εἰδικόν καθῆκον πληροῦσα ἀναγγέλλει εἰς ὑμᾶς ὅτι ἐπιβάλλεται αὐτῇ νά τελέσῃ καί νῦν διά τοῦ παρόντος.

Μετ'ἀφάτου ἄλγους ἔβλεπεν ἡ Σύνοδος ἀπό τινων ἐτῶν ὅτι θρησκευτικόν σκάνδαλον ὑπούλως καί ἡρέμα ἐσκευορεῖτο οὐ μόνον ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ Βασιλείου, ἀλλά καί ἀλλαχοῦ αὐτοῦ, μετά μείζονος δ'ἔτι κατεῖδε τελευταῖον θρασέως ἐκδηλωθέν καί ἀποκαλυφθέν. Σπεῖρα ἀνθρώπων, ἀπονενοημένων μὲν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ θρασυτάτων δέ ἐν τῇ πράξει, ἐπεχείρησαν ν'ἀναπτύξωσι καί διαδώσωσιν, ὅσον δυνηθῶσι εὐρύτατα, διδασκαλίας ἀντιστρατευομένας πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καί νά ἰδρῦσωσιν, ὅσον δυνηθῶσι εὐρύτατα, διδασκαλίας ἀντιστρατευομένας πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καί νά ἰδρῦσωσι παρασυναγωγὴν, ἐν ἧ κοινοτομοῦσιν αὐθαδῶς καί περί τὴν τῶν μυστηρίων τέλεσιν. Καί γινώσκει μὲν ἡ Σύνοδος τὴν ἀκλόνητον εὐσέβειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καί πατροπαράδοτον ἐμμονὴν αὐτοῦ ἐν τῇ Ὄρθοδόξῳ πίστει, οὐδ'ἀμφιβάλλει τό παράπαν περί τοῦ ματαιοῦ καί ἀτελεσφορήτου τῶν ἀγώνων τῶν νέων τούτων ἑτεροδιδασκάλων, χάριν ὁμως προφυλάξεως τῶν ἀπλουστέρων καί πρὸς νοουθεσίαν τῶν ἀκροωμένων τῆς ἑτεροδιδασκαλίας τῶν ἀνθρώπων τούτων, δέον ἔκρινε νά ἀπευθύνῃ πρὸς ἅπαντας τὴν παραινετικὴν ταύτην ἐπιστολήν, ἐν ἧ τό μνημονευθέν σκάνδαλον ἀκριβῶς ἐκτίθεται καί αἱ πλάται καί κακοδοξίαι τῶν τοῦ σκανδάλου αὐτουργῶν καταδηλοῦνται καί ἀποκηρύσσονται.

⁹²⁹Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.944

Ἀνθρωπός τις, καλούμενος Ἀπόστολος Μακράκης, λαϊκός μηδέν γνωστόν καί ἀνεγνωρισμένον ἐπιτήδευμα βίου ἔχων, προσεταιρισάμενος ἄγνωστον τίσιν ὄροις καί τίσι δεσμοῖς, εὐαριθμούς κληρικούς τινας καί λαϊκούς, πρῶτον μὲν συνέστησαν ἰδίαν Σχολήν, (ἀνευ ἐγκρίσεως τῆς Κυβερνήσεως), ἐν ἣ ἄγνωστον ὁμοίως τίνα τακτικῶς διδάσκονται μαθήματα καί ὑπό τίνων. Ἐπειτα δέ καί παρασυναγωγὴν ἰδρύσαντο, ἐν ἣ καινοτομοῦντες ἐπιτελοῦσι τὰ μυστήρια αὐτοβούλως καί παρά τὰ κεκανονισμένα ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Τέλος δέ καί ἐφημερίδας τακτικάς ἐκδίδουσιν, ὀνομαζομένας «Λόγος» καί «Κήρυγμα» καί φυλλάδια ἴδια, ἐν οἷς θρησκευτικά ζητήματα κανοδόξως πραγματεύονται, ἅπερ προτρέπει καί παραινεῖ εἰς πάντας τοὺς εὐσεβεῖς ἡ Σύνοδος νά μὴ ἀναγινώσκωσι τὸ παράπαν. Διότι ἐν αὐτοῖς ἀπὸ πολλοῦ κατάδηλοι ἐγένοντο οὐ μόνον ἀποτόμως ἀπὸ τῶν Κανόνων, τῆς διδασκαλίας τῶν Θεοφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς παραδόσεως τῆς φερούσης τὸ κῦρος τῆς Ἐκκλησίας, ἀπομακρυνόμενοι, ἀλλά καί κακοβούλως διὰ σοφισμάτων διαστρέφοντες μέρη σπουδαῖα τῶν κεφαλαίων τῆς ὀρθῆς πίστεως.

Καί τὸ μέγιστον μὲν τῶν κακοδόξως ὑπ' αὐτῶν διδασκομένων εἶνε ἡ καί ἄλλοτε ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ ἐμφανισθεῖσα αἵρεσις τῶν δυσεβῶν Οὐαλεντινιανοῦ, Τατιανοῦ καί Απολλιναρίου καί τῶν τούτοις ὁμοίων. Ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος εἶνε δυσσεβῶν τρισύνθετος καί τρισυπόστατος κατὰ τὰς λέξεις τοῦ Μακράκη, συγκείμενος ἐκ σώματος, ψυχῆς καί πνεύματος, ὧν τὸ μὲν σῶμα καί ἡ ψυχὴ λαμβανόμενα ἐκ τῆς γῆς καί φθαρτὰ ὄντα κατ' αὐτὸν συγγενῶνται καί συναποθνήσκουσι, τὸ δέ πνεῦμα μόνον οὐσία ἄυλος ὢν καί ἀνθυπόστατος ἀπὸ τῆς ψυχῆς, εἶναι ἀφθαρτον καί ἀθάνατον καί ἀποτελεῖ κατ' αὐτὸν τὸ τρίτον καί κυριώτερον συστατικόν τοῦ ἀνθρώπου.

Περὶ δέ τὸ τελετουργικόν μέρος καί μάλιστα περὶ τὰ μυστήρια, τῆς θείας μεταλήψεως καί τῆς Ἱερᾶς ἐξομολογήσεως καινοτομοῦσι τὰ ἑξῆς:

Πρῶτον μὲν τῆς ἀκολουθίας τῆς Θείας λειτουργίας πολλά μέρη ἀπέκοψαν, δεῦτερον κοινωνοῦσι κατὰ πᾶσαν Κυριακὴ ἐξομολογούμενοι ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, δημοσία λαϊκοὶ πρὸς λαϊκούς ἢ κληρικοὶ πρὸς κληρικούς καί τ' ἀνάπαλιν. Τρίτον μὴ ἀρκεσθέντες εἰς αὐτὸ καί γυναῖκες ἐξομολογήτριαι, καθ' ἃς ἡ Σύνοδος ἔχει πληροφορίας, κατέστησαν. Τελευταῖον δέ κατεβίβασαν τὴν ἱερότητα τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, τοσοῦτον, ὥστε νά ἐπιτρέπωσιν εἰς τοὺς περὶ αὐτούς νά προσέρχωνται εἰς κοινωνίαν τοῦ ἀχράντου σώματος καί αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνευ τῆς διατεταγμένης καί καθιερωμένης δοκιμασίας, ἀπαιτούσης τὴν ἐνώπιον πνευματικοῦ Ἱερέως ἐξομολόγησιν καί τὴν προσήκουσαν προπαρασκευὴν δι' ἀληθοῦς νηστείας ἐσωτερικῆς τέ καί ἐξωτερικῆς κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας καί τὴν ἱεράν αὐτῆς παράδοσιν, διότι ἀληθῆς νηστεία εἶνε οὐχὶ μόνον ἡ ἀπὸ βρωμάτων ἀποχή, ἀλλά καί ἡ ἀπὸ τῶν παθῶν ἀλλοτριώσις.

Τοιοῦτο τὸ δεινὸν σκάνδαλον, ὅπερ οἱ βαρέως νοσοῦντες προεστῶτες τῆς παρασυναγωγῆς ταύτης πάσῃ δυνάμει καί νά ἐνισχύωσι καί νά ἐξαπλῶσιν ἀγωνίζονται, παρανοήσαντες τὴν μακροθυμίαν τῆς τε Ἐκκλησίας καί Πολιτείας.

Ἡ Σύνοδος ἐπομένη ταῖς Ἀγίαις Γραφαῖς, τοῖς ὄροις τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων, τοῖς θείοις καί ἱεροῖς τῆς Ἐκκλησίας Πατράσι, τοῖς ἐρμηνευταῖς καί καθ' ὅλου τῇ ἱερᾷ τῆς Ἐκκλησίας παραδόσει, ἐν τοῖς τρανῶς τὸ δισύνθετον τοῦ ἀνθρώπου διδάσκεται καί ἐμπεριστατωμένος ἀναπτύσσεται, σφοδρῶς ἀποκηρύσσει τὴν κακοδοξίαν καί ἑτεροδιδασκαλίαν ταύτην καί παραινεῖ καί προτρέπει μητρικῶς πάντας τοὺς εὐσεβεῖς χριστιανούς νά ἀπέχωνται μὲν τὸ παράπαν, ἔχωνται δέ στερρῶς τῆς ὀρθῆς περὶ συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίας, καθ' ἣν τὸ μὲν σῶμα εἶνε εἰλημμένον ἐκ τῆς γῆς καί ἐπομένως θνητόν καί φθαρτόν, ἡ δέ ψυχὴ εἶνε ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἄυλος οὐσία καί ἀθάνατος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑλικόν σῶμα, τὸ δέ πνεῦμα εἶνε ἡ αὐτὴ πάλιν ἄυλος οὐσία, δηλαδή ἡ ψυχὴ ἀσχέτως πρὸς τὸ σῶμα, ἢ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεόν θεωρουμένη, ἢ αἱ ἀνώτεραι δυνάμεις τῆς αὐτῆς ἄυλου οὐσίας τῆς ψυχῆς.

Καί ἡ Γραφή καί οἱ Πατέρες καί οἱ ἔρμηνευταί καί οἱ ὄροι τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, οὗτος ἐννοοῦσι τήν τε ψυχὴν καί τό πνεῦμα, ὡς μίαν καί τήν αὐτήν δῆλον ὅτι ἄϋλον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ οὐσίαν. Πρῶτον δέ νῦν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινῶνι δημοσιεύεται διά τῆς ἀνωθι μνημονευθείσης ἐφημερίδος, τοῦ «Λόγου» καί παρά τοῦ ἐκδότου αὐτῆς Μακράκη διδάσκεται, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶνε εἰλημμένη ἐκ τῆς γῆς, ὡς τό σῶμα καί ἐπομένως θνητή καί ὅτι τό πνεῦμα εἶνε δῆθεν τό τρίτον καί κυριώτατον συστατικόν τοῦ ἀνθρώπου, τό ὅποιον θεωρῶν οὐσιωδῶς διάφορον τῆς ψυχῆς συγγέει πρὸς τό πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' ὁμως οὐδόλως τό πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τρίτον συστατικόν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά διά τῶν χαρισμάτων αὐτοῦ φωτίζει τόν νῦν τοῦ ἀνθρώπου ἐξαγνίζει τήν καρδίαν καί ἐνισχύει τήν θέλησιν αὐτοῦ πρὸς τό ἀγαθόν. Διά τῆς ὅλως ἡμαρτημένης διδασκαλίας αὐτοῦ ὁ περί οὗ ὁ λόγος Μακράκης περιπίπτει ἐνθεν μέν εἰς τήν πλάνην τῶν ὑλιστῶν, τῶν ἀρνούμενων τήν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ἐνθεν δέ εἰς τήν τοῦ πανθεισμοῦ, ὅστις συγγέει τό ἀνθρώπινον πνεῦμα πρὸς τό θεῖον πνεῦμα.

Ἡ ὀρθή περί τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καί μόνη ἀκήρατος καί γνησία διδασκαλία εἶνε μία καί ἡ αὐτή ἀπ' αἰῶνων. Κατ' αὐτήν προερχομένη ἐν ταῖς Ἁγίαις Γραφαῖς τοῖς ὄροις τοῖς Πατράσι καί ἐν τοῖς ὄροις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀκουομένην δέ καθ' ἐκάστην καί ἐν αὐτοῖς τοῖς καθημερινοῖς τῆς Ἐκκλησίας ὕμνοις, ὁ ἀνθρώπος εἶναι διπλοῦς τήν φύσιν, ὑλικός καί ἄϋλος, σῶμα καί ψυχὴ, καί τό μέν σῶμα αὐτοῦ εἶνε γήινον καί θνητόν καί τοῦτο ἐνεκα τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας, ἡ δέ ψυχὴ εἶνε πνευματικὴ ἄϋλος καί ἀθάνατος.

Οὐχ ἥττονος ἀποδοκιμασίας καί ἀποκηρύξεως ἀξία εἶνε καί ἡ περί τό λειτουργικόν τῆς Ἐκκλησίας τόλμη τῶν ἀθλίων τούτων ἀνθρώπων. Προσποιοῦμενοι σεβασμόν ἄκαιρον πρὸς τά περί τῆς ἀρχαιοτάτης Ἐκκλησίας ἱστορημένα, διαστρέφουσι σοφιστικῶς τήν ἱεράν παράδοσιν καί ὑβρίζουσιν εἰς ἔθιμα σεμνά καί ψεχοφελέστατα κοινῇ παραδεδεγμένα καί εὐσεβῶς τηρούμενα ἐν συμπάσῃ τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.

Ἀπό πολλῶν αἰῶνων τό τυπικόν τῆς θείας λειτουργίας μένει ἀπαρασάλευτον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἡ δέ ἱεροτελεστία γίνεται καθ' ἃ συνέταξαν τήν ἀκολουθίαν οἱ θεοφόροι πατέρες καί μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι καί φωστῆρες. Οὐδεὶς δικαιοῦται νά περικόπη ἀθαιρέτως τὰς ἱεράς τελετάς. Μόνη δέ ἡ καθ' ὅλου ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἡ ἀθθεντικόν κῦρος ἔχουσα δύναται νά μεταβάλη οὐχί αὐτήν τήν οὐσίαν, ἀλλ' ἐξωτερικούς τινες τύπους κατὰ τὰς καιρικὰς ἀνάγκας καί περιστάσεις.

Τό μυστήριον τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος συσταθέν προαπαιτεῖ ἔκπαλαι ἤδη τόν καθαρισμόν τῶν χριστιανῶν ἀπό τῶν ἡμαρτημάτων. Αὐτός ὁ Σωτῆρ ἡμῶν διέταξε τό μυστήριον τῆς μετανοίας καί τῆς μετ' αὐτῆς συνδεομένης ἀφέσεως τῶν ἡμαρτιῶν δούς εἰς τοὺς θείους καί ἱερούς Ἀποστόλους καί δι' αὐτῶν εἰς τοὺς διαδόχους τούτων ἐπισκόπους τήν ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν καί λύειν. Ἄπασαι αἱ Σύνοδοι, ἅπαντες οἱ Θεοφόροι πατέρες εὐσεβῶς καί ὀρθῶς ἀντιλαβόμενοι τῶν τοῦ Κυρίου λόγων ἐξήσκησαν διά τοῦ δικαίωματος τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς τήν ἐξουσίαν τοῦ ἀφιέναι τὰ ἡμαρτήματα, μεταδιδόντες τούτων τοῖς ἐντολοδόχοις αὐτῶν, ἥτοι τοῖς πνευματικοῖς πατράσιν ὡς ἐξομολογηταῖς. Οὐδέποτε ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώρισε τό δικαίωμα τοῦτο εἰς τοὺς τυχόντες καί δὴ εἰς λαϊκοὺς, μόνον δέ ἐν τῇ παρασυναγωγῇ τοῦ Μακράκη ἀνευ φόβου Θεοῦ ἐπετρέπη ἡ τοῦ μυστηρίου τούτου τέλεσις εἰς τοὺς τυχόντας καί τό ἀτοπώτατον καί ὅλως ἀνήκουστον καί εἰς αὐτάς τὰς γυναῖκας! Πρὸς κορυφῶσιν δέ τοῦ δεινοῦ, καταφανῶς παρερμηνεύοντες τό ἀποτελεσματικόν ῥητόν «ἐξομολογεῖσθε ἀλλήλους τὰ παραπτώματα ὑμῶν» ὅπερ κατὰ τήν ὀρθήν ἐννοιαν τοῦ Ἀποστόλου ἀναφέρεται εἰς τήν ἀμοιβαίαν καί φιλικὴν ὁμολογίαν τῶν παραπτωμάτων τῶν μεταξὺ τῶν ἐν οἰκειότητι πρὸς ἀλλήλους διατελούντων χριστιανῶν χάριν συμβουλῆς καί ἀμοιβαίας διορθώσεως, οὐχί δέ χάριν τῆς ἀφέσεως τῶν ἡμαρτημάτων, τῆς ὑπὸ μόνης τῆς Ἐκκλησίας διά τῶν κανονικῶν αὐτῆς ὀργάνων περιεχομένης.

Οἱ ὄπαδοί τοῦ Μακράκη ἀθετοῦντες καί ὑβρίζοντες τήν ἱεράν τοῦ μυστηρίου σύστασιν, ἅπαντες ἀλλήλων γίνονται ἐξομολογηταί, δημοσία ἐξομολογούμενοι καί ἀμοιβαίως καί συναλλαγῆς τρόπων τήν τῶν παραπτωμάτων ἄφεσιν ἀλλήλοις παρέχοντες.

Ἀλλά καί αὐτό τό μυστήριον τῆς τῶν ἀχράντων καί φρικτῶν μυστηρίων κοινωνίας δέν ἀφῆκαν ἀπεριύβριστον, προφάσει καί πάλιν τῆς τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς Ἐκκλησίας ἐθίμων εὐλαβοῦς ἀνορθώσεως, κοινωνοῦντες τοῦ παναχράντου σώματος καί αἵματος ὅταν θέλωσι καί ὅπως θέλωσι, δηλαδή μηδαμῶς προετοιμαζόμενοι διά τῆς, ὡς εἴρηται, ἀληθοῦς ἐξομολογήσεως καί ἐδοκιμάζετω ἄνθρωπος ἑαυτόν καί οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθίτω καί ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω, ὁ γάρ ἐσθίων καί πίνων ἀναξίως κρίμα ἑαυτῷ ἐσθίει καί πίνει. Καί ταῦτα μὲν ἀπητοῦντο ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων. Ποία δέ δοκιμή προαπητεῖτο καί τότε καί εὐθύς ἔπειτα μαρτυρεῖ ἦτε ἱστορία τῶν κατ'ἰδίαν πνευματικῶν εἰς τούς μετανοοῦντας καί ἰδία ἐξομολογουμένους. Ὁ διδάσκαλος τῆς οἰκουμένης Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος λέγει: «Ἐπειδή τό παλαιόν πολλοί προσήρχοντο τοῖς μυστηρίοις ἀπλῶς καί ὡς ἔτυχεν...οἱ Πατέρες συνειδότες τό ἐκ τῆς ἡμελημένης προσόδου γιγνόμενον ἀμάρτημα, συνελθόντες ἐτύπωσαν ἡμέρας τεσσαράκοντα νηστείας, ἵνα ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις καθαρθέντες μετ'ἀκριβείας ἅπαντες καί δι'εὐχῶν καί δι'ἐλεημοσύνης καί διά νηστείας...καί δι'ἐξομολογήσεως καί διά τῶν ἄλλων ἀπάντων, οὕτω κατά δύναμιν τήν ἡμετέραν μετὰ καθαροῦ συνειδότης προσίωμεν (τοῖς ἀχράντοις μυστηρίοις). Κατά τούς χρόνους τοῦ ἱεροῦ τούτου Πατρός τοιαύτη κάθαρσις προαπητεῖτο. Ταύτην ὁμως καταπατοῦσιν οἱ εὐσεβοφανεῖς παρασυνάγωγοι τοῦ Μακράκη, ἀπαιτοῦντες δῆθεν τό παλαιότατον τῆς Ἐκκλησίας ἔθος καί νομίζουσιν ὅτι αὐτοὶ δύνανται νά καθαρεύουσι καί κοινωνῶσι καθ'ἐκάστην ἡμέραν, ἐν ᾧ ἤδη αὐτός ὁ ἱερός Χρυσόστομος δέν ἐνόμιζε πρὸς τοῦτο ἀξιούς τούς συγχρόνους αὐτοῦ χριστιανούς. Ἡ Ἐκκλησία οὐδέποτε ἠγνόησε τά πάλαι εἰθισμένα ὡς γινόμενα. Ἐπειδή ὁμως οἱ πλεῖστοι τῶν χριστιανῶν διά ραθυμίαν καί ἀμέλειαν καί σκαιοτήτα τοῦ βίου δέν δύνανται νά ᾧσι πάντοτε καθαροί καί ἀξιοί τῆς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἵνα μὴ ὑπὸ τῆς συνηθείας παρασυρόμενοι ἀπλῶς καί ὡς ἔτυχεν ἄνευ δοκιμασίας ἑαυτῶν κοινωνῶσι τοῦ μυστηρίου πρὸς ἰδίαν κατάκρισιν, ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τό ἔθιμον νά μεταλαμβάνωσιν οἱ χριστιανοὶ συνήθως κατά τάς τεταγμένας τῶν νηστειῶν ἐποχάς. Ἀλλ'εἰ καί ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια αὕτη διά τούς ἄνωθεν εἰρημένους λόγους, ἡ Ἐκκλησία ὁμως οὐ μόνον οὐδὲ ὁμως ἀπαγορεύει τοῖς ἀληθῶς ἀξίοις νά προσέρχωνται συχνότερον εἰς τήν θείαν μετάληψιν, ἀλλά μάλιστα ἐν πάσῃ λειτουργίᾳ διά τῆς ἐκφωνήσεως «μετὰ φόβου Θεοῦ πίστεως καί ἀγάπης προσέλθετε» προσκαλεῖ τούς ἀληθῶς ἀγίους, οὓς προειδοποίησε διά τοῦ «τά ἅγια τοῖς ἀγίοις» νά προσέρχωνται εἰς τήν θείαν μετάληψιν.

Καθ'ὄλου δέ ἡ Ἐκκλησία συμφώνως πρὸς τήν ἁγίαν γραφήν καί τούς θεοφόρους Πατέρας τονίζει μάλιστα τό ἀξίως μεταλαμβάνειν, ὡς ἄριστα καί ὁ θεῖος Χρυσόστομος, ὁ ἐγγύτατα τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις ὧν λέγει «ἅπαξ μεταλαμβάνουσι τοῦ παντός ἐνιαυτοῦ, ἄλλοι δέ δῖς ἄλλοι δε πολλάκις οἱ δέ ἐν ἐρήμῳ καθεζόμενοι καί διά δύο ἐτῶν. Τίνας λέγει, ἀποδεξόμεθα τούς ἅπαξ; τούς πολλάκις; τους ὀλιγάκις. Οὐτε τούς ἅπαξ, οὔτε τούς πολλάκις, οὔτε τούς ὀλιγάκις, λέγει, ἀποδεξόμεθα ἀλλά τούς μετὰ καθαρῆς καρδίας, μετὰ βίου ἀλήπτου.

Διά ταῦτα λοιπόν, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά, προσέχοντες ἑαυτοῖς ἀπό τῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν τοῦ εὐσεβοφανοῦς Μακράκη τῶν ὄπαδῶν αὐτοῦ, τῆς μὲν ὀρθῆς διδασκαλίας καί τῆς ἱεραῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας στερρῶς ἐντέλλεσθε, ὡς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἐδιδάχθητε, ἀποτάσσεσθε δέ πάσῃ δυνάμει τοῖς βλασφημίαις καί διεστραμμένοις διδάγμασι τῶν αὐτοφυῶν τούτων θεολόγων, οἵτινες ἀπέβαλον ἀφ'ἑαυτῶν οὐ μόνον τήν ὀρθοδοξίαν καί εὐσέβειαν ἀλλά καί τήν κοινήν ἀνθρωπίνην σύνεσιν.

Χρηστάς δέ τας ἐλπίδας ἢ Σύνοδος ἔχουσα περί τῆς προθύμου ὑμῶν ὑπακοῆς εἰς τὴν διὰ τῆς Συνόδου ἐκφερομένην φωνὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιστέφει πάντας ὑμᾶς ταῖς μητρικαῖς αὐτοῖς εὐλογίαις ἐπικαλουμένην ἐφ' ἅπαντας τὴν χάριν καὶ τὸ ἔλεος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος Ἀμήν.»⁹³⁰

Ἡ ἐγκύκλιος αὐτῆς τῆς Ἱεράς Συνόδου ἀναγνώσθηκε σε ὅλους τοὺς ἱερούς ναοὺς. Ὁ Α. Μακράκης τὴν ἐπόμενην ἡμέρα ἐξέδωσε ἑκτακτο παράρτημα τῆς εφημερίδας του με τίτλο «Ἡ ἀδικία τῆς Συνόδου, ἀναίρεσιν τοῦ σκοτίου ἐγγράφου τῶν ἀνόμων σιμωνιακῶν».⁹³¹ Ἐπιπλέον, δημοσίευσε στὴν εφημερίδα «Λόγος» ἄρθρο με τίτλο «ἐπιστημονικὴν ἀνάλυσιν τοῦ καταχθονίου καὶ παρανόμου συνοδικοῦ ἐγγράφου».⁹³² Τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα με ἀπόφαση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ἀνδρέα Ἀυγερινοῦ⁹³³ ἡ Σχολὴ τοῦ Α. Μακράκη ἐκλείσει, ἐνῶ οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ μαθητὲς τῆς ἐξειδιώθησαν βίαια ἀπὸ τὶς αστυνομικὲς ἀρχές. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς ὁδηγεῖ τὸν Α. Μακράκη σὲ ἄρθρο του στὸ «Λόγος» νὰ ἀποκαλέσει τοὺς Συνοδικοὺς ὡς «ἐπισήμως ἐστιγματισμένους σιμωνιακοὺς» καὶ τὸν πρωθυπουργό τῆς χώρας Α. Κουμουνδούρο «τύραννον καὶ ἀρχιληστήν».

Στις 24 Ἰανουαρίου 1879⁹³⁴ ἡ Ἱερά Σύνοδος κάλεσε σὲ ἀπολογία τοὺς κληρικούς-μαθητὲς τοῦ Α. Μακράκη: Ἱερόθεο Μητρόπουλο, Εὐσέβιο Ματθόπουλο, Ἀθανάσιο Γεωργίου, Μελχισηδέκ Φρουδάκη, Ἰγνάτιο Σακελλαρίου, Ἡλία Βλαχόπουλο καὶ Σπυρίδωνα Γιαννουλέα, καθὼς καὶ τοὺς ἱεροδιακόνους Θεόκλητο Ἰωαννίδη, Γερβάσιο Κωνσταντινίδη, Νεῖλο Νικολαΐδη καὶ Νήφωνα Δημόπουλο.⁹³⁵ Ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἱερόθεος Μητρόπουλος, ὁ ὁποῖος διετέλεσε γιὰ τρία χρόνια καθηγητὴς στὴ σχολὴ τοῦ Α. Μακράκη, στὴν ἀπολογία του ἀνέφερε: «Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν διδασκαλίαν του, οὐδεὶς νόμος ἢ κανὼν μὲ ὑποχρεοῖ νὰ παραδεχθῶ ἢ ν' ἀπορρίψω αὐτήν, διότι ὁ Μακράκης οὔτε δογματίζει, οὔτε εἶπέ ποτὲ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ νὰ θεωρῶσιν ὡς δόγμα σωτηρίας, οὐδέ ἂν ἔλεγε τοιοῦτό τι ἤθελον ἐγὼ παραδεχθῆ τοῦτο. Αὐτὸς ἀπλῶς ἐρμηνεύει τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ διδάσκει φιλοσοφικὰ καὶ ἠθικὰ μαθήματα, ἐγὼ δὲ ὑποχρεοῦμαι, εἰ μὲν ἢ διδασκαλία καὶ ἐρμηνεία εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ δόγματα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, (καὶ τοιαύτην ἐβλεπον αὐτήν), νὰ παραδέχωμαι αὐτήν, εἰ δὲ ἐναντία, νὰ ἀποδοκιμάζω. Καὶ ἡ Ἱ. Σύνοδος ἂν ἀμφιβάλλη, ἔχει καθῆκον νὰ μὲ ἐρωτήσῃ τοῦτο, ἂν δηλαδὴ ἐγὼ πιστεύω τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς καὶ ἂν παραδέχομαι τὴν ὁμόφωνον αὐτῆς διδασκαλίαν, ὅπερ καὶ ὁμολογῶ καὶ κηρύττω καὶ φθέγγομαι. Μετὰ τὴν πιστὴν ταύτην ὁμολογίαν μου ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἔπεται κατὰ συνέπειαν ἢ ἀποδοκιμασία πάσης ἄλλης ἀντιθέτου διδασκαλίας».⁹³⁶

Ἡ Ἱερά Σύνοδος κάλεσε ἐκ νέου σὲ ἀπολογία τοὺς μαθητὲς-κληρικούς τοῦ Α. Μακράκη στις 29 Ἰανουαρίου 1879.⁹³⁷ Σκοπὸς τῆς ἀπολογίας αὐτῆς ἦταν νὰ δοθοῦν περαιτέρω ἐξηγήσεις ἐκ μέρους τοὺς σχετικὰ με τὴ διδασκαλία τοῦ Α. Μακράκη. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἡ Ἱεραρχία συνέλεξε συγκεκριμένα χωρία τῆς «Ἀπολογίας» καὶ τοῦ «Λόγου», τὰ ὁποῖα συνδέονταν με τὴ διδασκαλία τοῦ «τρισύνθετου», τὸ ὁποῖο πρέσβευε ὁ δάσκαλός τοὺς. Οἱ κληρικοὶ βρέθηκαν σὲ δυσχερεστάτη θέση, ἐνῶ προκειμένου ν' ἀποφύγουν νὰ δώσουν ἀπαντήσεις στα ἐρωτήματα τῶν Ἱεραρχῶν, δήλωσαν, ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ὅταν ἐκδόθηκαν δὲν καταδικάστηκαν ἀπὸ τὴ Σύνοδο. Παράλληλα, ἐπισήμαναν, ὅτι ἡ ἀποσπασματικὴ χρῆσις τῶν κειμένων αὐτῶν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ

⁹³⁰ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 940-944

⁹³¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ. 91

⁹³² Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 91

⁹³³ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 92

⁹³⁴ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 92

⁹³⁵ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 92

⁹³⁶ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 94

⁹³⁷ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 95

φανερώσει το πραγματικό φρόνημα του Α. Μακράκη, ο οποίος δίδασκε, σύμφωνα με τη γνώμη τους, φιλοσοφικές και όχι δογματικές αλήθειες. Εξαιτίας, λοιπόν, των παραπάνω θέσεών τους οι κληρικοί αρνήθηκαν ενώπιον των Ιεραρχών να καταδικάσουν το διδάσκαλό τους ως αιρετικό και κακόδοξο.

Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών ήταν η Ιερά Σύνοδος στις 9 Φεβρουαρίου 1879⁹³⁸ να κρίνει τους κληρικούς Ιερόθεο Μητρόπουλο, Ευσέβιο Ματθόπουλο, Αθανάσιο Γεωργίου, Μελχισεδέκ Φρουδάκη, Ιγνάτιο Σακκελαρίου, Ηλία Βλαχόπουλο και Σπυρίδωνα Γιαννουλέα άξιους καθαίρεσεως με την κατηγορία, ότι με επικεφαλής τον Α. Μακράκη και τη σύμπραξη λαϊκών συνέστησαν παρασυναγωγή με σκοπό τη διάδοση κακοδοξιών. Επιπλέον, οι συγκεκριμένοι κληρικοί κατηγορήθηκαν ότι διατηρούσαν τη σχολή του «Λόγου» χωρίς την απαιτούμενη νόμιμη άδεια, ενώ προχωρούσαν στην τέλεση δημοσίας εξομολογήσεως αντίθετα με όσα προστάζει η ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση. Η Σύνοδος, λοιπόν, καταδίκασε τους συγκεκριμένους κληρικούς σε οκταετή περιορισμό σε διάφορες μονές τής ελληνικής επικράτειας, με εξαίρεση τον Ηλία Βλαχόπουλο,⁹³⁹ ο οποίος καταδικάστηκε σε δεκαετή περιορισμό. Οι καταδικασθέντες κληρικοί προσέφυγαν στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία ωστόσο προχώρησε άμεσα στην εκτέλεση της συνοδικής απόφασης.

Στις 13 Απριλίου 1879⁹⁴⁰ ο Α. Μακράκης οδηγήθηκε ως κατηγορούμενος στο Πλημμελειοδικείο Αθηνών από το οποίο καταδικάστηκε σε δίμηνη φυλάκιση.⁹⁴¹ Τα σκληρά μέτρα κατά του Α. Μακράκη προκάλεσαν με το χρόνο μεγαλύτερη σκλήρυνση της κίνησής του έναντι των υπόλογων συνοδικών αρχιερέων και επέφεραν την απομόνωση του ιδίου από τα εκκλησιαστικά πράγματα. Όμως, συνέχισε την κριτική του κατά της χορήγησης της ιερωσύνης με το «σιμωνιακό νοσφισμό»⁹⁴² από τα δεσποτικά και τα πολιτικά περιβάλλοντα, πρεσβεύοντας ότι η εκλογή των ποιμένων οφείλει να γίνεται με αυστηρά κριτήρια, κατόπιν υπόδειξης του τοπικού πληρώματος κάθε μητρόπολης και ακόλουθη εκλογή από τη Σύνοδο. Ταυτόχρονα, όμως, συνέχισε τον αγώνα του κατά του ορθολογισμού και του αποκρυφισμού με τους μαχητικούς θρησκευτικούς συλλόγους του, όπως τον «Μέγα Κωνσταντίνο» (1879), τον «Ιωάννη τον Θεολόγο» (1884) και τον «Πλάτωνα» (1901).

Η ανάθεση από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως των μητροπόλεων και επισκοπών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου στην Αυτοκέφαλη Ελλαδική Εκκλησία ανέτρεψε το κλίμα, το οποίο επικρατούσε στην Ιερά Σύνοδο από τους φίλους των «σιμωνιακών». Στην Ιερά Σύνοδο συμμετείχαν πλέον νηφάλιοι και επιεικείς ιεράρχες όπως ο Λαρίσης Νεόφυτος Πετρίδης και ο Πλαταμώνος Αμβρόσιος Κοσσάρας.⁹⁴³ Τον Μάιο του 1884 οι καταδικασθέντες κληρικοί και πρώην συνεργάτες και μαθητές του Α. Μακράκη δημιούργησαν διόδους καταλλαγής με τη νέα Σύνοδο. Οι αρχιμανδρίτες Ιερόθεος Μητρόπουλος, Ηλίας Βλαχόπουλος, Ευσέβιος Ματθόπουλος και άλλοι τρεις κληρικοί συμφιλιάθηκαν με τη διάδοχο εκκλησιαστική κατάσταση. Μεταξύ αυτών ήταν και θεολογούντες λαϊκοί, όπως ο Κωνσταντίνος Διαλησμάς, ο μετέπειτα αγιορείτης Κωνσταντίνος Δουκάκης, ο Μιχαήλ Γαλανός, καθώς και άλλοι οι οποίοι πλαισίωσαν διάφορες θρησκευτικές κινήσεις.⁹⁴⁴ Με τη στάση τους αυτή οι άλλοτε στενοί συνεργάτες του Α. Μακράκη έδειξαν ότι δεν είναι φανατικοί και πείσμονες, ενώ απέδειξαν την προσήλωσή τους στους Ιερούς Κανόνες και στην κανονική τάξη, με συνέπεια

⁹³⁸Χ.Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939, σ.96

⁹³⁹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*,σ.97

⁹⁴⁰Ι.Θ.Κ., *Ο Απόστολος Μακράκης και η δίκη αυτού*, Αθήνα, 1879, σ.19

⁹⁴¹Χ.Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.99

⁹⁴²Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τής έν Έλλάδι Έκκλησίας*, τ.2 Αθήνα, 2009, σ.210

⁹⁴³Α.Πανώτης, *ό.π.*, σ.210

⁹⁴⁴Α.Πανώτης, *ό.π.*, σ.211

ν'απαλλαγούν των κατηγοριών και των ποινών και να αποκατασταθούν στα πλαίσια της Εκκλησίας, παραδειγματίζοντας όσους προδίδουν την αλήθεια χάριν οποιασδήποτε μορφής συναλλαγής. Χαρακτηριστική είναι η απολογία τους ενώπιον της Ιεράς Συνόδου, όπου υποστήριξαν: «Ἡ ἐκ μέρους τῆς Συνόδου καταδίκη τοῦ τρισυνθέτου φρονήματος ἐγένετο ἐκ παρενοήσεως, καθ' ἣν ἡ Σύνοδος ἐταύτισε τό περί τοῦ τρισυνθέτου φρόνημα τοῦ Μακράκη πρός τό καταδεδικασμένο φρόνημα τοῦ Ἀπολλιναρίου, διδάσκοντος ὅτι δύο ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι ψυχαί, μία ἄλογος καί μία λογική καί τριχοτομοῦντος οὕτω τόν ἀνθρωπον, τοῦ δέ Μακράκη διδάσκοντος ὅτι τό σῶμα μετά τῆς ψυχῆς καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὃ αὕτη προσλαμβάνει, ἀποτελοῦσι τήν τρισύνθετον τοῦ ἀνθρώπου σύστασιν. Ἄλλ' ὁμολογητέον ἀφ' ἑτέρου ὅτι καί ὁ Μακράκης καί ἡμεῖς παρενοήσαμεν τήν Ἱεράν Σύνοδον κακῶς ψέξαντες αὐτήν, ὅτι ἀρνεῖται τό Πνεῦμα ἤτοι τήν χάριν τοῦ Θεοῦ ἐπί τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ οὐδ' ἡ Σύνοδος οὐδ' οἱ καθηγηταί οὐδ' ἄλλος τις τῶν χριστιανῶν ἀρνεῖται ὅτι ὁ ἀνθρωπος λαμβάνει τό Πνεῦμα, ἤτοι τās χάριτας καί τās δωρεάς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, κατά τās συνθήκας τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ διαφωνία ἀνά μέσον τοῦ Μακράκη καί τῆς Ἱεράς Συνόδου ἐνεστι ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ μὲν διδάσκει ὅτι ἡ δωρεά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι τρίτον τοῦ ἀνθρώπου συστατικόν, ἡ δέ Σύνοδος, συνωδά τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ δωρεά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δέν εἶναι συστατικόν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως».⁹⁴⁵

Ὡστόσο, ὁ Α. Μακράκης παρά τις αποσκιρτήσεις των παλαιών μαθητῶν καί συνεργατῶν του ἐξακολουθοῦσε νά πιστεύει στήν ἐπιτυχία του ἔργου του υποστηρίζοντας ὅτι: «τό ἔργον οὔτε ἀνθρώπινον οὔτε μερικόν, εἶναι τό μόνον ἐθνοσωτήριον ἔργον, εἶναι τό μέγα ἔργον τοῦ ὑπέρ τῆς εὐδαιμονίας τῆς ἀνθρωπότητος ἐνανθρωπήσαντος Λόγου καί Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰλικρινῶς ὑπηρετούμενοι καί συνεχιζόμενοι ἐν ταῖς πονηραῖς ταύταις ἡμέραις. Ἀσεβεῖς ψυχαί καί πονηραί, μικρόνοες ἀνθρωποι καί στενόκαρδοι οὔτε νά νοήσωσι δύνανται τό μέγα καί κοινωφελές τοῦτο ἔργον οὔτε ν' ἀγαπήσωσιν αὐτό. Ἄλλ' εὐσεβεῖς καί ἐνάρετοι ψυχαί, μεγάλοι τήν διάνοιαν καί τήν καρδίαν ἀνθρωποι καί κατανοοῦσι καί ἐφοκοποῦνται τό θεῖον ἔργον τῆς ἐποχῆς».⁹⁴⁶

Μία ἐπιπλέον ἀξιοσημεῖωτη ἐνέργεια τοῦ Α. Μακράκη ἦταν ἡ ἐπανάδρυση τῆς σχολῆς τοῦ «Λόγου» με τήν ὀνομασία «Φιλοσοφική καί Ἐκπαιδευτική τοῦ Λόγου Σχολή» προσδοκῶντας στήν ἀποδοχή τῆς ἀπό το σύνολο των ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Προς αὐτή τήν κατεύθυνση τόν Μάϊο τοῦ 1888 μετέβη στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐπέδωσε στον Οἰκουμενικό Πατριάρχη Διονύσιο τόν Ε' ὑπόμνημα «περί ἄρσεως καί ἀποφυγῆς πλάνης ἀντιδογματικῆς λυμαιομένης τήν ὀρθοδοξίαν τῆς καθ' ἡμᾶς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας».⁹⁴⁷ Με τόν συγκεκριμένο ὑπόμνημα ὁ Α. Μακράκης ζήτησε νά ἐξετασθεῖ ἀπό τόν Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο ἡ ἀπόφαση τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σχετικά με τόν «τρिसύνθετο». Τό ἐν λόγῳ ὑπόμνημα ὑποβλήθηκε καί στή ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας κατόπιν μετάβασης τοῦ Α. Μακράκη στήν Οδησσό. Τό ὑπόμνημα τοῦ Α. Μακράκη προς τόν Διονύσιο τόν Ε' ἀνέφερε: ««Βλέπετε μή τις ὑμᾶς πλανήσῃ, βλέπετε μή πλανηθῆτε» ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἡ Αὐτοαλήθεια καί τό φῶς τοῦ κόσμου, ἐνετείλατο τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς καί Ἀποστόλοις, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ Εὐαγγελισταί Ματθαῖος, Μάρκος, Λουκάς. Ὁμολογουμένως ἡ ἐντολή αὕτη τοῦ Χριστοῦ πρός τούς πρώτους ἑαυτοῦ μαθητάς καί Ἀποστόλους ἀποβλέπει καί σύμπασαν τήν Καθολικήν καί Ἀποστολικήν Ἐκκλησίαν, ὀφείλουσαν κατά τήν ἐντολήν ταύτην τοῦ Χριστοῦ, ὅς ἐστιν ἡ κεφαλή αὐτῆς, βλέπειν καί προσέχειν ἵνα μή τις αὐτήν πλανήσῃ, ἵνα μή πλανηθῆ ὑπό τοῦ πλανῶντος τόν κόσμον Διαβόλου. Ἴνα δέ ὁ Κύριος ἐξασφαλίσῃ τήν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν ἐκ τοῦ κινδύνου τῆς

⁹⁴⁵ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.109

⁹⁴⁶ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.115

⁹⁴⁷ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.116

πλάνης, απέστειλε πρὸς αὐτήν, καθὼς ἐπηγγείλατο, τὸν Παράκλητον, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ἵνα ὀδηγῇ ἕνα ἕκαστον καὶ πάντας εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, ἵνα ὀδηγῇ ἕνα ἕκαστον καὶ πάντας εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν καὶ προφυλλάτῃ αὐτήν ἀπὸ πάσης πλάνης, καθὼς καὶ τούτο μαρτυρεῖ ὁ Θεολόγος καὶ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, λέγων, «Ὁ δὲ Παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ὃ πέμψει ὁ Πατὴρ ἐν τῷ ὀνόματί μου, ἐκεῖνος ὑμᾶς διδάξει πάντα καὶ ὑπομνήσει ὑμᾶς πάντα, ἃ εἶπον ὑμῖν». «Ὅταν δὲ ἔλθῃ Ἐκεῖνος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὀδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν».[...].

«Ἐγίνετο δὲ ἡ δοκιμασία τῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν ἐν συνόδοις τοπικαῖς τε καὶ οἰκουμενικαῖς, δι' ὧν ἐβεβαιώθη ἡ διδασκαλία καὶ τὸ φρόνημα τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἀπεκηρύττετο ἡ ἀντικειμένη αἵρεσις καὶ ψευδὴς διδασκαλία. Πρῶτοι οἱ Ἀπόστολοι ἔδωκαν τὸ παράδειγμα τῆς δοκιμασίας ταύτης ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς περιτομῆς συγκροτήσαντες τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις σύνοδον καὶ συναφῶς τῷ φρονήματι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὸν νόμον τῆς περιτομῆς ἀκυρώσαντες. Κατὰ δὲ τὸ πρῶτον τοῦτο τῆς δοκιμασίας παράδειγμα συνεκροτήθησαν καὶ πᾶσαι αἱ μετὰ ταῦτα σύνοδοι, τοπικαὶ τε καὶ οἰκουμενικαί, δι' ὧν ἐβεβαιώθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ συνοπτικῶς περιεχομένη ἐν τῷ τῆς πίστεως συμβόλῳ καὶ ἀπεκηρύχθησαν αἱ κενοφωναὶ καὶ ἑτεροδιδασκαλίαι τοῦ ἀκαθάρτου πνεύματος, τοῦ λαλοῦντος διὰ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται ἐν ἐνδύμασι προβάτου, ὄντες ἔσωθεν λύκοι ἄρπαγες. Ὁ αὐτὸς δὲ νόμος τῆς δοκιμασίας καὶ τῆς βεβαιώσεως τῆς ἀληθείας ἀπαιτεῖ καὶ σήμερον τὴν συγκρότησιν ὁμοίας καὶ ἀναλόγου συνόδου Ἐκκλησιαστικῆς πρὸς ἐξέτασιν καὶ δοκιμασίαν τῆς τρισυνθέτου συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς τελειώσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ Ἰορδάνῃ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον. Διότι τὰς ἀληθείας ταύτας καὶ τοὶ σαφῶς μαρτυρουμένας ὑπὸ τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ ὑπὸ τοῦ χοροῦ σύμπαντος τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, θεολόγοι ἀθεολόγητοι ἐκ τῆς αἰρετικῆς Γερμανίας ἑτεροδιδασκαλοῦντες καὶ μίαν πενταμελῆ σύνοδον τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἀποπλανήσαντες, τὴν τοῦ ἔτους 1878-1879, διέβαλον καὶ ἐσυκοφάντησαν ὡς αἰρετικὴν διδασκαλίαν, ἐμέ τε, θεολογοῦντα κατὰ τὰς Ἁγίας Γραφάς καὶ τὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τὰς ἀληθείας ταύτας ἀποδεικνύοντα καὶ ὁμολογοῦντα κατεδίωξαν ἀντιχριστιανικῶς διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ ποινικοῦ δικαστηρίου, ἐπιδιώκοντες δι' αὐτοῦ οὐχὶ τὴν συζήτησιν καὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ τὴν κάκωσιν καὶ τὴν σωματικὴν τιμωρίαν τῶν μαρτυρούντων τὰς ἀληθείας ταύτας, καθ' ὁμοίωσιν τῶν δυσεβῶν τυράννων, οἵτινες ἐκάκουν καὶ ἀπέκτεινον τὰ σώματα τῶν γενναίων τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων. Ἄλλ' ἤνυσαν οὐδὲν καὶ κατησχύνθησαν ἡττηθέντες ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ καταφιμωθέντες καὶ ἀναπολόγητοι διαμείναντες. Διότι ἡ μὲν παράνομος καὶ παράτυπος ἀπόφασις τοῦ ποινικοῦ δικαστηρίου ἠκυρώθη παρά τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ διετάχθη ἡ ἀναθεώρησις τῆς δίκης ἐν τῷ πλημμελειοδικεῖῳ τοῦ Ναυπλίου». [...]

«Ὁ οὐρανοβάμων καὶ θεοδίδακτος Ἀπόστολος Παῦλος δείκνυσι τὸν ἄνθρωπον σύνθετον ἐκ τριῶν οὐσιῶν, ὅταν γράφων πρὸς Θεσσαλονικεῖς λέγῃ «Διὰ νὰ φυλαχθῇ καθαρὸν ὀλόκληρον τὸ πνεῦμα ὑμῶν καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα». Ἔτι ὁ αὐτὸς γράφων πρὸς Ἑβραίους φησὶν «Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶνε τόσο ἐναργής, ὥστε χωρίζει τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ πνεύματος», ἰδοὺ λοιπὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον τρία τινὰ ἀποδεδειγμένα καὶ διὰ λόγου καὶ διὰ πείρας καὶ δι' αὐτῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἦτοι πνεῦμα, ψυχὴ, σῶμα!».

Καὶ αἱ μαρτυρίαι αὗται τῶν ἐξόχων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων ὁμοφώνως τὴν ἐκ τριῶν σύστασιν τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου ἀνθρώπου μαρτυροῦσαι ἱκανῶς πληροφοροῦσι πάντα συνετῶς ἀκούοντα αὐτῶν, ὅτι ἡ ἐνιαύσιος ἐκεῖνη πενταμελής Σύνοδος τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἑτεροδιδασκαλίας ἀποπλανηθεῖσα κατεδίκασεν οὐχὶ ἐμέ ἢ τὸ ἐμόν ἡμαρτημένον φρόνημα, ἀλλὰ σύμπαντα τὸν θεῖον χορὸν τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ τὸ ἀληθές αὐτῶν φρόνημα περὶ τῶν συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου, φρόνημα τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γεγραμμένον ἐν ὅλῃ τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ

Παλαιᾶ τε καὶ Νέα καὶ ὑπὸ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ὁμολογούμενον. Τοιοῦτον δὲ ἀμάρτημα κατὰ τοῦ Πνεύματος τῆς ἀληθείας, κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, δεῖται δίκης παρά ἀρχῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνωτέρας, ἵνα κατὰ τὸν ἀπ' ἀρχῆς κρατήσαντα νόμον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ βεβαιωθῇ ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποκηρυχθῇ τὸ σκότιον καὶ ἀμάρτυρον καὶ ψευδὲς φρόνημα τοῦ Διαβόλου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον συνετάχθη τὸ παρὸν ὑπόμνημα ὑπὸ διδασκάλου, ὃς ἐμαθήτευσεν ἐν μονῇ τῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ ὡς ὑπότροφος αὐτῆς, ἐπὶ τῷ ὄρω τοῦ μὴ μετελθεῖν ἄλλο ἐπάγγελμα ἢ τὸ τοῦ διδασκάλου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τοῦ διδασκάλου τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης καὶ τῆς δι' αὐτῆς κηρυττομένης εὐαγγελικῆς ἀληθείας.

Εὐλικρινῶς δὲ τὸ ἐπάγγελμα ἀγαπήσας καὶ μετελθὼν αὐτὸ οὐχὶ χάριν βιοπορισμοῦ καὶ φιλοχρηματίας, ἀλλὰ χάριν τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς σωτηριώδους ἀληθείας ἐγενόμην τῇ τοῦ Θεοῦ συνεργείᾳ καὶ χάριτι ἰδρυτῆς ἐν Ἀθήναις νέας φιλοσοφικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς Σχολῆς, συγγραφεύς νέου φιλοσοφικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, δι' οὗ φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι. Φύσει δὲ πολέμιον τῷ φωτὶ τοῦ Χριστοῦ τὸ ἐπικρατοῦν ἐτι ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ Διαβόλου σκότος, ἐξ' οὗ καὶ ἡ κατὰ τοῦ τρισυνθέτου καὶ τῆς τελειώσεως τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ Ἰορδάνῃ διαβολὴ καὶ συκοφαντία, ἦν εἰς τέλος διαλύσει καὶ διασκεδάσει ὁ ἐκ τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ διαχεόμενος φωτισμὸς, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν. Ἐγὼ δὲ κατὰ τὸν ὄρον καὶ τὴν συνθήκην τῆς ὑποτροφίας μου διατελέσω ἀεὶ διδάσκαλος καὶ μάρτυς τῶν δογμάτων καὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ αὐστηρὰς ἐλεγκτῆς καὶ πολέμιος πάσης πλάνης ἀντικειμένης εἰς τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ. Εἶησαν δέ μοι ἀρωγοὶ καὶ αἱ εὐχαὶ τῆς Ὑμετέρας Παναγιότητος καὶ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, ἧς εἰμὶ δοῦλος προθυμότατος ὀνομαζόμενος καὶ ἐπωνυμούμενος Ἀπόστολος Μακράκης».⁹⁴⁸

Το 1889 ὅταν ἀνῆλθε στον ἀρχιερατικὸ θρόνον τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας Γερμανὸς Καλλιγὰς πραγματοποιήθηκε ἐκ μέρους τοῦ μία οὐσιαστικῆ προσπάθεια, προκειμένου ὁ Α. Μακράκης νὰ ἐπιστρέψῃ στους κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Κύριος ἐκφραστὴς αὐτῆς τῆς προσπάθειας ἦταν ὁ καθηγητὴς τῆς Ριζαρείου Σχολῆς Φίλιππος Παπαδόπουλος,⁹⁴⁹ ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ συναιτήσῃ τὸν Α. Μακράκη. Ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος, ἀρχικὰ, φαίνεται νὰ συμμορφώνεται καὶ νὰ εἶναι πρόθυμος νὰ υποχωρήσῃ στα θέματα, τα ὁποῖα αποτελοῦσαν ἀντικείμενο τριβῆς μεταξὺ τοῦ ἰδίου καὶ τῆς Διοικούσας Ἐκκλησίας. Σὲ ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «τρिसύνθετο». Ἡ ἐμμονὴ αὐτῆ τοῦ Μακράκη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ τελεσφορήσουν οἱ προσπάθειες γεφύρωσης τοῦ χάσματος μετὰ τὴν Ἱεραρχία, ἡ ὁποία ἦταν ἐτοιμὴ νὰ ἀνακαλέσῃ τὴ Συνοδικὴ ἐγκύκλιον τοῦ 1879, ἡ ὁποία στρεφόταν κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Α. Μακράκη.

Παρά τις δυσμενεῖς ἐξελίξεις γιὰ τὸν ἴδιο ὁ Α. Μακράκης ἐξακολουθοῦσε νὰ παραδοξολογῆ καὶ νὰ διακηρύττει, ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβάλλῃ τις ἀρχές τοῦ μέσου υπερφυσικῆς παρέμβασης. Στις 5 Ἰουνίου 1893⁹⁵⁰ σὲ ἀρθρο τοῦ στὴν ἐφημερίδα λόγος ἀναφέρει: «Εἰ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἔδωκε τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς καὶ ἡμεῖς ἰστάμενοι ἐπὶ τοὺς πόδας ἡμῶν μαρτυροῦμεν πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν καὶ ἐλεγχόμεν πᾶσαν τοῦ Διαβόλου τὴν πλάνην, μαρτυροῦμεν τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Χριστικρατίαν, εἰς κατάλυσιν τῆς ἐπικρατοῦσης καθ' ὅλην τὴν γῆν Σατανικρατίας... δῆλον ὅτι καὶ ἡμᾶς καλέσει εἰς τὸν οὐρανὸν διὰ φωνῆς μεγάλης, καθὼς ἐκάλεσε καὶ τὸν Ἰωάννην τὸν Θεολόγον καὶ ἔδειξεν αὐτῷ, ἃ δεῖ γενέσθαι μετὰ ταῦτα. Καθὼς δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἀμέσως ἀνεβίβασε τὸν Ἰωάννην εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶδε τὸν καθήμενον ἐπὶ τοῦ θρόνου Θεόν, οὕτω καὶ ἡμᾶς τὸ αὐτὸ Πνεῦμα ἐν εἶδει νεφέλης, δι' ἧς καὶ ὁ Κύριος ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ, ἀμέσως ἀναβιβάσει ἡμᾶς εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ παραστήσει

⁹⁴⁸ Α. Μακράκης, *Υπόμνημα πρὸς τὴν Αὐτοῦ Παναγιότητα τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Διονύσιον τὸν Ε΄*, σ.29-30

⁹⁴⁹ Χ. Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.121

⁹⁵⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ.109

ένώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ ἀνάβασις αὐτῆ θά γείνη θεωρητὴ καὶ εἰς τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν καὶ ἐχθροὺς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Χριστοκρατίας, διότι οὕτω μαρτυρεῖ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. «Καὶ ἐθεώρησαν αὐτοὺς οἱ ἐχθροὶ αὐτῶν». Ἄλλ' οἱ ἐχθροὶ οὗτοι ἀμέσως τιμωροῦνται διὰ σεισμοῦ, ὅστις κρημνίζει τὸ δέκατον τῆς πόλεως καὶ ἀποκτείνει ὀνόματα ἀνθρώπων χιλιάδας ἑπτὰ. Οἱ δὲ λοιποὶ ἐγένοντο ἔμφοβοι καὶ ἔδωκαν δόξαν τῷ Θεῷ τοῦ οὐρανοῦ, ὃς τοῦ λοιποῦ ποιμανεῖ αὐτοὺς ὡς λαόν αὐτοῦ περιούσιον, διὰ ποιμένων νέων λαβόντων τὴν χειροτονίαν ἐν τῷ οὐρανῷ ἀπ' εὐθείας καὶ ἀμέσως παρά τοῦ Θεοῦ. Πάντες δὲ οἱ Σιμωνιακοὶ καθαιρεθήσονται καὶ ἀντικατασταθήσονται διὰ τῶν νέων θεοπροβλήτων ποιμένων. Διότι ἡ κλῆσις καὶ ἀνάβασις τῶν μαρτύρων εἰς τὸν οὐρανόν θά γείνη πρὸς ἀνακαίνισιν τῆς κατὰ Χριστόν ἱερωσύνης καὶ πρὸς καθάίρεσιν πάντων τῶν Σιμωνιακῶν, οἵτινες δὲν ἔχουσι σήμερον δικαστήριον ἐπὶ τῆς γῆς, ἵνα δικάσῃ καὶ καθαιρέσῃ αὐτοὺς κατὰ τοὺς θείους κανόνας. Οὕτως ἡ καταπατουμένη δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ ἐπιστρέφει εἰς κρίσιν καὶ ἐχόμενοι αὐτῆς πάντες οἱ εὐθεῖς τῇ καρδίᾳ. Τό δὲ σιμωνιακόν ζήτημα, τὸ ὅποιον ἡμεῖς δὲν ἠδυνήθημεν νά λύσωμεν κατὰ τοὺς κανόνας, θά τό λύσῃ ὁ Θεός ὡς προέγνω καὶ προώρισε. Διότι τὰ ἀδύνατα παρά ἀνθρώποις δυνατά ἐστι παρά τῷ Θεῷ. Τούτους τοὺς λόγους καὶ πολλοὺς ἄλλους ἔχομεν ἡμεῖς, δι' ὧν δικαιούμεθα πιστεύειν ὡς πιστεύομεν. Ἄνθρωποι δὲ ἀσύνητοι, μωροὶ καὶ τυφλοὶ, προσβάλλουσι τὴν ἐρμηνεῖαν ταύτην ὡς πεπλανημένην».⁹⁵¹

Ὅταν ὁ ἄλλοτε ἐνθερμος μαθητὴς τοῦ Α. Μακράκη, ὁ ἱεροκήρυκας Ἱερώνυμος Οικονόμου ἀπεκήρυξε τὸ «τρिसύνθετο», τὸ ὁποῖο εἶχε υποστηρίξει κατὰ τὸ παρελθόν, ὁ τέως διδάσκαλός του στράφηκε ἐναντίον του. Στις 19 Φεβρουαρίου 1894⁹⁵² ὁ Α. Μακράκης σε ἄρθρο του στο «Λόγο» θα γράφει: «Ἡ δὲ Ἐκκλησία, ἣς τὴν ἔγκρισιν ἢ τὴν διόρθωσιν ἐπικαλεῖσαι ἐν οὐ δέοντι, οὐδὲν σοι ἀποκριθῆσεται, ὅτι νεκρά ἐστὶ καὶ οὐ ζῶσα καὶ οἱ νεκροὶ οὐδὲν ἀποκρίνονται τοῖς ἐρωτῶσιν αὐτοὺς. Σὺ δὲ τὴν νεκρὰν τῷ Θεῷ Ἐκκλησίαν ὡς ζῶσαν ὑπολαμβάνων, πλανᾷσαι εἰς τὸ περὶ τῆς ἀληθοῦς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας φρόνημα καὶ κινδυνεύεις μεγάλως ἐκ τηλικαύτης πλάνης, μὴ εἰδῶς καὶ μὴ ἀνήκων εἰς τὴν ἀληθῆ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν. Εἶσαι λοιπὸν ἐκτὸς τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας καὶ ἐκτὸς τῆς σωτηρίας. Πλανᾷσαι, ὡς πρόβατον ἀπολωλός, ἐκτὸς τῆς ποιμνῆς τοῦ Χριστοῦ. Ποίμνη δὲ Χριστοῦ ἡ ζῶσα ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Χριστοῦ, τὰ τρισύνθετα πρόβατα, τὰ γινώσκοντα τὸν Χριστόν καὶ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ γινωσκόμενα, καθὼς λέγει ὁ Χριστός. «Καὶ γινώσκω τὰ ἐμὰ καὶ γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν»».⁹⁵³ Ἀπὸ τα γραφέντα του καθίσταται σαφές, ὅτι ὁ Α. Μακράκης ἀποσχιζόμενος ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, θεωροῦσε ὅτι μόνο αὐτός καὶ οἱ λιγστοὶ ὁπαδοὶ του ἀποτελοῦν τὴν ἀληθινὴ Ἐκκλησία.

Ενδεικτικὴ τῆς σύγχυσης, στὴν ὁποία βρέθηκαν οἱ μαθητὲς καὶ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Α. Μακράκη στὴν περιοχὴ τοῦ Καρπενησίου εἶναι ἡ ἐπιστολή, τὴν ὁποία ἀπέστειλαν στὶς 13 Οκτωβρίου 1898⁹⁵⁴ πρὸς τὸ μοναχὸ Δανιὴλ τὸν Ἀγιορείτη. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστολή ἀναφέρουν: «Ἐπειδὴ εἴμεθα συνδρομηταὶ εἰς τὴν ἐφημερίδα «ὁ Λόγος» καθὼς καὶ εἰς τὰ τῆς Σχολῆς τοῦ κ. Ἀποστόλου Μακράκη βιβλία καὶ ἐπειδὴ λέγουσι τινες ὅτι ὁ διδάσκαλος Μακράκης εἶναι αἰρετικός, καθὼς καὶ ὑμεῖς εἰς τινὰς εἶπετε, διὰ τοῦτο σπεύδομεν ὅπως διὰ ταύτης Σᾶς θερμοπαρακαλέσωμεν, νά μᾶς πληροφορήσητε διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ σαφοῦς ἐπιστολῆς σας, ποῖαί εἰσὶν αἱ πλάναι αὐτοῦ καὶ ἂν οὗτος παρεβίασε κανένα ἄρθρον τῆς πίστεως διὰ νά στηλιτεῦται ὡς Αἰρετικός καὶ οὕτω ἀπαλλαγῶμεν τοῦ κινδύνου καὶ τῆς συνδρομῆς. Πληροφορούμεθα ὅτι εἴσθε εἰς θέσιν νά ἐννοήσητε τὰς ἡμαρτημένας ιδέας αὐτοῦ, ἃς ἡμεῖς ἀδυνατοῦμεν ἐννοῆσαι, καθότι ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ οὐδὲν εὔρομεν

⁹⁵¹ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.120

⁹⁵² Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.120

⁹⁵³ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.121

⁹⁵⁴ Δανιὴλ Μοναχοῦ Ἀγιορείτου, *Ἐπιστολιμαία Διατριβή*, 1898, σ.1

αίρετικόν καί ἐπέισακτον. Καί πάλιν σᾶς παρακαλοῦμεν νά μή παραβλέψητε τήν ταπεινήν ἡμῶν αἴτησιν.

Ἡ ἀπάντησις νά ἦνε ἐκλιπαροῦμεν ταχεῖα μέ τήν ἐξῆς ἐπιγραφήν. Βασίλειον Γ. Κοσκινᾶν εἰς Στένωμα Καρπενησίου καί διατελοῦμεν μεθ' ὑπολήψεως ἐν Χριστῷ ἀδελφοί. (ἔπονται αἱ ὑπογραφαί).⁹⁵⁵

Ἡ ἀπάντησις του μοναχοῦ Δανιήλ εἶναι ενδεικτική της στάσης του ἐναντι του Α. Μακράκης: «[...]. Οἰηθεῖς τοίνυν τοσοῦτον ὁ Α. Μακράκης καί ἀποκαλῶν ἑαυτὸν ἰσοχριστον καί δεδικαιωμένον κατά πάντα, ἐπόμενον ἦτο ὅπως ἐευτελίση καί καθυβρίση καί τούς Ἁγίους Πατέρας ἡμῶν, ὡς μή συνάδοντας τῇ κακοδόξῳ αὐτοῦ προθέσει. Διά νά σπουδάσητε δέ ἔτι ἐναργέστερον τήν εὐαγγελικὴν ἀλήθειαν καί ἴδητε ἀπαθῶς ἀγαπητοῖ μου ποῦ ῥέπει τό δίκαιον, εἰς τούς Θεοφόρους Πατέρας ἢ εἰς τόν Διδάσκαλον Μακράκην, ἐρευνήσατε ἅπαντα τά Συγγράμματα τῶν Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, μελετήσατε, παρακαλῶ, μετ' ἐπιστασίας πολλῆς, ἅπαντα τά πρακτικά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ὡς καί τινῶν τυπικῶν καί ἅπαντας τούς Ἑρμηνευτάς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας καί θά ἴδητε ὅτι, οὐδεὶς Πατήρ τῆς Ἐκκλησίας ἀπεφθέγγετο τοιαύτας κακοδοξίας καί βλασφημίας, ἄς ὁ πολέμιος τῆς Ἐκκλησίας Μακράκης ἐτόλμησε νά ἐκφωνήσῃ ἐνώπιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὁρθοδόξου Λαοῦ. Θά ἴδητε ὅτι οὐδεὶς τῶν Πατέρων ἀπεκάλεσε τήν ψυχὴν χοϊκὴν, ἄλογον καί θνητὴν! Οὐδεὶς ἐκήρυξε τρισύνθετον τὸν ἄνθρωπον, ἐκ σώματος, ψυχῆς καί πνεύματος. Οὐδεὶς ἐδογματίσεν, ὅτι τό τρίτον συστατικόν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι αὐτό τό Πανάγιον Πνεῦμα. Οὐδεὶς εἶπε ἢ παρεδέξατο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μετέχει τῆς Θείας Οὐσίας. Οὐδεὶς ἐκαινοτόμησεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦ Χριστός ἦτο ἀτελής πρό τοῦ Βαπτίσματος καί μετὰ ταῦτα ἐτελειοποιήθη. Ὅτι δέ, οὐδεὶς Πατήρ καί Ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας παρεδέχθη τὰς τοιαύτας καινοτομίας, μάρτυς διαπρῦσιος εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος σοφός Μακράκης, ὅστις εἶπε καί ἔγραψε κατηγορῶν ἐλευθέρως τούς Ἁγίους Πατέρας, ὡς ἀγνοήσαντας καί παρερμηνεύσαντας τά χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐάν δέ ἀπ' ἐναντίας διέλθῃτε τά συγγράμματα τῶν Ἀρχαίων Αἰρεσιάρχων, μετὰ λύπης θά ἴδητε, ὅτι αἱ διαληφθεῖσαι καινοτομίαι, οὐκ εἰσι καιναί, καθὼς διαγορεύει ὁ Μακράκης, ἀλλ' ἀρχαῖαι καί ἐκπηγάζουσι, τούτων μὲν, ἐκ τοῦ Ἀπολλιναρίου, ὃν κατεδίκασεν ἡ Ἁγία Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἐκείνων δέ, ἐκ τῆς Αἰρέσεως τῶν Μασσαλιανῶν, τοῦ τε, λέγω, Ἀκινδύνου καί Βαρλαάμ καί ἄλλων, ἐκ τῆς αἰρέσεως τῶν Γνωστικῶν καί Πελαγιανῶν. Εἰ δέ θελήσωμεν νά ἐξετάσωμεν ὅποια κακοδοξία γεννῶνται ἀπὸ τὴν τρισύνθετον καινοτομίαν τοῦ ἀνθρώπου καί εἰς τό Μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ λόγου, τότε θά ἴδωμεν τὸν νέον τοῦτον Διδάσκαλον, συμφωνότατον οὐ μόνον μέ τούς Μονοφυσίτας καί Μονοθελήτας, οὓς κατεδίκασεν ἡ Δ' καί Στ' Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ἀλλὰ μέ πλείστους Αἰρεσιώτας θά τὸν εὐρωμεν συνήγορον καί ἀλείπτῃν.

Περαίνων τήν παροῦσαν μου εὐελπιστῶ ὅτι, θά τύχω εὐνοϊκῆς ἀπαντήσεως, διαδηλοῦσης τὸν ἀποχωρισμὸν ὑμῶν ἀπὸ τῶν ἀρκύων τοῦ εἰρημένου δεινοῦ πολεμίου τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐγγραφον ἐν Κατουνακίαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω τῇ 10 10βρίου 1898». ⁹⁵⁶

Το ἔτος 1901 ὁ Α. Μακράκης ἰδρυσε τὸν πολιτικὸν σύλλογον «Πλάτων», τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος χαρακτήριζε ὡς «Σχολεῖον καί διδασκαλεῖον ὑψηλῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης». Το ἴδιος ἔτος δημοσιεύθηκε «ὁ πρῶτος καρπὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις πολιτικοῦ Συλλόγου ὁ Πλάτων, ἦγουν τά ἐν αὐτῷ διδαχθέντα ἐπτὰ πολιτικά μαθήματα» στο ὁποῖο ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος υποστήριξε, ὅτι «ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη τοῦ Πλάτωνος, ἐλλιπὴς ἐν πολλοῖς καί ἀτελής καί πρωτογενής, ἀναγαίνεται σήμερον ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ πολὺ τελειότερα καί ἀρτιότερα, οὐ μόνη, ἀλλὰ μετὰ τῆς ἀληθοῦς παιδείας καί τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας». Ὁ Α. Μακράκης θεωρεῖ, λοιπόν, τὸν εαυτό του ἀνώτερο τοῦ Πλάτωνα, καθὼς ὁ ἀρχαῖος

⁹⁵⁵ Δανιήλ Μοναχοῦ Ἀγιορείτου, *Ἐπιστολιμαία Διατριβή*, 1898, σ.1

⁹⁵⁶ Δανιήλ Μοναχοῦ Ἀγιορείτου, ὁ.π, σ.14-15

φιλόσοφος στερείτο «τοῦ φωτός» της χριστιανικής αλήθειας. Το έτος 1902 δημοσιεύθηκε «ὁ δεύτερος καρπὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις πολιτικοῦ Συλλόγου ὁ Πλάτων, ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας τε καὶ κακοδαιμονίας, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς πρώτης καὶ ἀποφυγὴν τῆς δευτέρας παρὰ παντός ἀνθρώπου βουλομένου εὐδαιμονεῖν καὶ μὴ κακοδαιμονεῖν», με το οποίο ο Α. Μακράκης επεδίωξε ν' αποκαταστήσει στα πλαίσια της Πολιτείας τις χριστιανικές αρχές και το νόμο τού Θεού.

Στις 24 Δεκεμβρίου 1905⁹⁵⁷ ο Α. Μακράκης απεβίωσε αφήνοντας ένα δυσανεπλήρωτο κενό. Η εξόδιος ακολουθία τελέστηκε δύο ημέρες αργότερα στο Μητροπολιτικό Ναὸ των Αθηνών με τη συμμετοχὴ πλήθους κόσμου. Ο ζηλωτὴς διδάσκαλος, παρόλες τις κατηγορίες και τις συνολικά ἐπὶ δεκαοχτὼ μῆνες φυλακίσεις του, θεωρεῖται μία ἀπὸ τις μεγαλύτερες θρησκευτικές προσωπικότητες της εποχῆς του. Η πάνδημη κήδευσή του αναίρεσε, σύμφωνα με τη γνώμη πολλών, τη μεγάλη ἀδικία στο σεπτὸ προσώπὸ του.⁹⁵⁸

Ο «μακρακισμὸς» αποτέλεσε ἕνα αφυπνιστικὸ κίνημα, το οποίο αρχικά ἀναπτύχθηκε στα πλαίσια του ἐλλαδικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἐλεγε σοβαρά την ἐπέμβαση της Πολιτείας στις ἀρχιερατικές ἐκλογές με τη νομοθεσία τοῦ 1852, καθὼς και το φαινόμενο της συναλλαγῆς για την ἐκπόρθηση της ἀρχιερωσύνης ἀπὸ πρόσωπα μὴ ἔχοντα φόβὸ Θεοῦ. Οἱ ἀποχωρήσαντες ἀπὸ το μακρακισμὸ εἶχαν κληρονομήσει ἀπὸ το «διδάσκαλο» την ηθικὴ συνέπεια στην κατὰ Χριστὸν ζωὴ και την ομαδικὴ και συστηματικὴ ἐργασία στην ἐσωτερικὴ ἱεραποστολὴ για την περιστολὴ των ἀντιθρησκευτικῶν και ἀντιχριστιανικῶν τάσεων, οἱ οποίες εἶχαν εἰσχωρήσει στην ἐλληνικὴ κοινωνία. Οἱ ἀρχές αὐτές ἀναπτύχθηκαν δια μέσου των θρησκευτικῶν κινήσεων, τις οποίες ἴδρυσαν οἱ πρώην συνεργάτες του και οἱ διάδοχοί τους, ὅπως ἦταν ἡ «Ἀνάπλασις», ἡ «Ἀγάπη», ἡ «Ζωή», ἡ «Ὀρθόδοξες Χριστιανικὲς Ἐνώσεις» και πολλές ἄλλες, οἱ οποίες ἀνέλαβαν με το λόγο και τα ἐντυπὰ τους να κατηγήσουν το λαὸ τού Θεοῦ.

Ἀξίζει να ἐπισημανθεῖ ὅτι αὐτές οἱ ἐκκλησιαστικὲς κινήσεις δεν ἦταν οὔτε «παραθρησκευτικὲς» οὔτε «ἐξωἐκκλησιαστικὲς», ὅπως ἡ ἀγνοία και ἡ ἐμπάθεια ορισμένων τις παρουσιάζει. Ἐξελίχθηκαν πάντοτε ἐκκλησιαστικά με την ἄδεια της Διοικούσας Ἐκκλησίας και των οικείων ἐπισκόπων, ὡς εθελοντικὲς κατηχητικὲς ἀνανεωτικὲς κινήσεις,⁹⁵⁹ οἱ οποίες ἀνανέωσαν την πνευματικὴ και ἐθνικὴ ζωὴ της χώρας. Ἐξαιτίας αὐτοῦ δέχτηκαν ἐπιθέσεις ἀπὸ τους κύκλους των «διαφωτιστῶν» και των «ἀντικληρικῶν», οἱ οποίες πιθανόν να βασίστηκαν σε ορισμένες υπερβολές αὐστηρῶν κληρικῶν και ἀνώριμων κατηχητῶν.

⁹⁵⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ.126

⁹⁵⁸ Α. Πανώτης, *Τὸ Συναδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Ἀθήνα 2009, σ.211

⁹⁵⁹ Α. Πανώτης, *ὁ.π.*, σ.212

Στ'Κεφάλαιο

6.Η περίοδος της ποιμαντορίας του Παναρέτου (Μάρτιος 1882-Ιανουάριος 1897)

6.α. Η δράση του (1882-1897)

Η περιοχή της Μεσσηνίας συνιστούσε για την εποχή μία περιοχή με πλούσια εκκλησιαστική και μοναστηριακή παράδοση. Ξακουστές ήταν οι Μονές Βελανιδιάς, Βουλκάνων ή Βουρκάνων, Δίμιοβας, καθώς και η Μονή των Καλογραιών στην Καλαμάτα. Η Μονή Βελανιδιάς, η οποία ανήκε στο δήμο Καλαμάτας βρισκόταν σε απόσταση μίας ώρας από την πόλη της Καλαμάτας και δέσποζε στο βόρειο μέρος του όρους Γουβιάς. Η θέση τής Μονής ήταν 400 μέτρα πάνω από τη θάλασσα. Το συγκεκριμένο μοναστήρι οικοδομήθηκε τον 17^ο αιώνα και ήταν αφιερωμένο στη Ζωοδόχο Πηγή. Βασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία της μονής αποτελούσαν ο τετράπλευρος περίβολος, στον οποίο βρίσκονταν 16 κελλιά, καθώς και ο σκεπαστός συνεχής εξώστης, ο οποίος στηριζόταν σε δοκούς, οι οποίες είχαν μήκος 42 μέτρα και πλάτος 1.50 μέτρα.⁹⁶⁰ Η εικόνα της μονής βρέθηκε στη ρίζα μίας βελανιδιάς, η οποία σκέπαζε ολόκληρο τον περίβολο χώρο. Από το συγκεκριμένο δέντρο η μονή έλαβε το όνομά της. Το δένδρο εξηράθη το 1884. Έκτοτε πολλοί μοναχοί προσπάθησαν να το αντικαταστήσουν χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο ναός τής μονής συνίστατο από τέσσερα ιερά, της Ζωοδόχου Πηγής, του Ευαγγελισμού, των Τριών Ιεραρχών και της Αγίας Άννης και θεμελιώθηκε το έτος 1679 από τον ιερομόναχο Γρηγόριο Σαράβα, ενώ ανακαινίσθηκε το έτος 1696 από τον Μακάριο Σκούφαρη.⁹⁶¹

Η μονή της Βελανιδιάς πριν την έναρξη της Επανάστασης αποτέλεσε το κρησφύγετο όλων των οπλαρχηγών, καθώς σ'αυτή συγκεντρώνονταν για να συνεδριάσουν οι προύχοντες του Αγώνα, ο Κολοκοτρώνης, ο Παπαφλέσσας, ο Νικηταράς και οι υπόλοιποι αγωνιστές. Το 1825 ο Ιμπραήμ πασάς εισέβαλε στην Πελοπόννησο και κατέστρεψε ολοκληρωτικά τη Μονή.

Η Μονή Βουλκάνων ή Βουρκάνων, η οποία είχε οικοδομηθεί στην κορυφή του όρους Ιθώμης. Κατά τους αρχαίους χρόνους στη συγκεκριμένη τοποθεσία βρισκόταν ιερό αφιερωμένο στο θεό Δία, το οποίο εν συνεχεία γκρεμίστηκε και στη θέση του ανηγέρθη ναός αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Ο ναός χρονολογείται από το 726μ.χ επί αυτοκρατορίας του εικονομάχου Λέοντος του Ισαύρου, ήταν Βυζαντινού ρυθμού σταυροπηγιάκος, καθώς πάνω από το θόλο του βρισκόταν σιδερένιος σταυρός, ο οποίος αποτελούσε ένδειξη, ότι υπόκειτο άμεσα στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη.⁹⁶² Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα οι μοναχοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Μονή και να εγκατασταθούν στη θέση Τζέμη, στην οποία έχτισαν νέα μονή, η οποία απείχε απόσταση μίας ώρας από την αρχική μονή. Η μονή, η οποία εγκαταλήφθηκε, αποκαλείτο Καθολικό. Στο Καθολικό, λοιπόν, υπήρχαν οκτώ θολωτά κελλιά, στο ένα από τα οποία ήταν χαραγμένο το έτος 1756, ενώ χαρακτηριστική είναι και η επιγραφή ΛΟΙΟΙΔΙ ΜΑΡΧΙΛΗΣΚΑΙ ΑΤΤΙΑΚΟΣ ΔΙΙ ΣΩΤΗΡΙ.⁹⁶³

Η σταυροπηγιάκη Μονή Δίμιοβας βρισκόταν στο όρος Καλάθιον και απείχε τέσσερις ώρες από την πόλη της Καλαμάτας. Η μονή αποτελείτο από τετράπλευρο περίβολο χώρο, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν 28 κελλιά και ο ναός αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Στην κορυφή του κωδωνοστασίου υπήρχε επιγραφή, η οποία ανέφερε: «Κύριλλος πατριάρχης, Τίμιοβα σταυροπήγιον Παναγίας».⁹⁶⁴ Η μονή χτίστηκε τον 8^ο αιώνα επί αυτοκρατορίας Λέοντος του Ισαύρου. Χαρακτηριστικό στοιχείο της μονής

⁹⁶⁰ Δ.Χ.Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1911, σ.294

⁹⁶¹ Δ.Χ.Δουκάκης, *ό.π.*, σ.295

⁹⁶² Δ.Χ.Δουκάκης, *ό.π.*, σ.300

⁹⁶³ Δ.Χ.Δουκάκης, *ό.π.*, σ301

⁹⁶⁴ Δ.Χ.Δουκάκης, *ό.π.*, σ.307

είναι η θαυματουργική εικόνα, η οποία φιλοξενείτο εκεί και για την οποία ο μητροπολίτης Δέρκων Γρηγόριος ανέφερε στον αρχιεπίσκοπο Γεράσιμο Παγώνη το 1812: « Ὁ εἰκονομάχος αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Ἰσαυρος ἀπὸ τοῦ 716μ.χ. ἤρχισε τὴν καταστροφὴν τῶν ἁγίων εἰκόνων μὲ λύσσαν ἀπαραδειγμάτιστον, ἀποκαλῶν τὴν προσκύνησιν εἰδωλολατρείαν, ὥστε διὰ βασιλικοῦ διατάγματος διέταξε νὰ καταβιβασθῶσιν ἐξ ὄλων τῶν ἐκκλησιῶν αἱ ἅγιοι εἰκόνες. Ὁ αὐτάδελφος ὁμοῦ τοῦ Λέοντος εἶχεν εἰκόνα, ἣν ἐπροσκύνει κρυφίως ἐν τῷ ἰδιαιτέρῳ αὐτοῦ δωματίῳ. Τοῦτο μαθὼν ὁ αὐτοκράτωρ διέταξε τὴν σύλληψιν αὐτοῦ, Ἐκεῖνος δὲ ἀπολογούμενος διύσχυρίσθη ὅτι τὴν εἰκόνα ἔφερε πρὸς αὐτὸν ὑπηρετὴς τις πρὸ τριῶν ἡμερῶν, καὶ ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἐφρόντιζε νὰ ἀνεύρη καὶ τιμωρήσῃ τὸν κύριον τῆς εἰκόνος, καὶ εἰς ἔνδειξιν τῶν λόγων του κτυπᾷ διὰ σιδηροῦ ὄργανου αὐτὴν εἰς τὴν κεφαλὴν ἵνα τὴν συντρίψῃ. Ἀλλ' ὠ τοῦ θαύματος! ἐκ τοῦ κτυπήματος ἤρξατο νὰ ρέῃ κρουνηδὸν αἷμα θερμὸν ἐκ τῆς κεφαλῆς. Ἐκ τούτου ἔμειναν πάντες ἄναυδοι, ὁ δὲ βασιλεὺς τεταραγμένος ὢν προσέταξε τὸν ὑπηρετὴν αὐτοῦ νὰ ρίψῃ τὴν ἁγίαν εἰκόνα εἰς τὴν θάλασσαν.

Ἐκεῖνος ἰδὼν τὸ θαῦμα καὶ ταραχθεὶς, ἀντὶ νὰ ρίψῃ τὴν εἰκόνα εἰς τὴν θάλασσαν, μετὰ μεγάλης προφυλάξεως ἀπέκρυψεν αὐτήν. Ὑστερον δέ, ὅτε ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων, παρεπεδήμει ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱερομόναχος τις Καλαματιανὸς καὶ κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν εἰκόνα ἐκ τινος μεγιστᾶνος, εἴτε διὰ χρηματικῶν μέσων, εἴτε διὰ συνδρομῆς φίλων τοῦ εὐγενούς μεγιστᾶνος. Τότε δὲ πλήρης χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως καὶ ἐλπίδος, κατῆλθεν εἰς τὴν ἑαυτοῦ γενέτειραν καὶ παρατηρήσας διαφόρους τοποθεσίας, ἐξελέξατο τὴν σημερινὴν θέσιν Δίμνιοβας, κειμένην τότε μεταξὺ τριῶν κωμοπόλεων, καὶ ὠκοδόμησε τὴν νῦν μονήν, καὶ ἐναπέθεσεν ἐν αὐτῇ τὴν θαυματουργὸν ταύτην εἰκόνα, ἣτις ἄπειρα καὶ παράδοξα ἐπιτελεῖ καθ' ἑκάστην θαύματα καὶ ἰάσεις εἰς τοὺς μετὰ πίστεως καὶ εὐλαβείας προερχομένους εἰς αὐτήν, ὅθεν καὶ πλουσιωτάτη ἀποκατέστη ἡ ἱερά μονὴ αὕτη, ἔχουσα πολλοὺς καὶ ἐναρέτους μοναχοὺς διάγοντας βίον ὁσιον καὶ ἄμμεπτον. Ἀλλὰ κατὰ τὴν γενικὴν καταστροφὴν τῆς Πελοποννήσου (1769) ἐγένετο πυρὸς παρανάλωμα καὶ κατεδαφίσθη ἐκ θεμελίων, ἡ δὲ ἁγία εἰκὼν μεταφέρθη εἰς τὴν μονὴν τῶν καλογραιῶν τῆς ἐν Μαγούλα Ζωοδόχου Πηγῆς εὐρισκόμενος ἐν Μιστρᾷ».⁹⁶⁵

Το 1837 μετὰ τὴν ανοικοδόμησι τῆς μονῆς ἡ ἱερὴ εἰκόνα ἐπέστρεψε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσῃ. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ανοικοδόμησι τῆς μονῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ εὐρισκομένου σὲ αὐτὴ ἱεροῦ ναοῦ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν περίοδο, τὴν ὁποία ηγούμενος τῆς μονῆς ἦταν ὁ Θεόληπτος Ἐλεαβούρκος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία βρισκόταν ἀνωθεν τοῦ υπερύθρου τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὁποία ἀνέφερε: «Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη, ὁ θεῖος καὶ σεπτὸς ναὸς τῆς ὑπερευλογημένης ἐνδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεολήπτου Ἐλεαβούρκου ἐν ἔτει 7100 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ 1664 Μαρτίου 17».⁹⁶⁶

Ἡ Μονὴ τῶν Καλογραιῶν στὴν Καλαμάτα ἦταν αφιερωμένη στους ἱσαποστόλους Κωνσταντῖνο καὶ Ελένη. Ἡ Μονὴ ἰδρύθηκε τὸ 1795 ἀπὸ τὴ μοναχὴ Σωφρονία ἐκ Νάξου καὶ τὸν ἱερομόναχο Γεράσιμο Παπαδόπουλο. Καταλυτικὴ υπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Μητροπολίτη Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας Ἰγνατίου Ζαμπλάκου καὶ τῶν προκρίτων τῆς Καλαμάτας, οἱ ὁποῖοι προσέφεραν με σκοπὸ νὰ οικοδομηθεῖ ἡ μονὴ τὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τὸν πύργο τοῦ Βαρσαμά, στὸν ὁποῖο στεγάστηκαν τὰ πρῶτα κελλιά τῶν μοναζουσῶν. Επιπλέον, στὴν ἰδιοκτησίᾳ τῆς μονῆς πέρασαν δύο μωρεοπερίβολα καὶ ἓνα ελαιοπερίβολο.

Ἀπὸ τὶς πρῶτες μέριμνες τοῦ ἱερομονάχου Γερασίμου υπῆρξε ἡ χρησιμοποίησι τῆς μονῆς γιὰ κοινωνικοὺς σκοποὺς. Ἐτσι, λοιπὸν, ἀνατέθηκε στὶς μοναχῆς ἡ εὐθύνῃ νὰ

⁹⁶⁵ Δ.Χ.Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1911, σ.308-309

⁹⁶⁶ Δ.Χ.Δουκάκης, *ὁ.π.*, σ.309

εκπαιδεύουν τις νέες της πόλης τόσο στα γράμματα όσο και στις τέχνες, κυρίως στην κλωστοϋφαντική. Παράλληλα, ο Γεράσιμος αιτήθηκε τη μεταβίβαση στη μονή του μωροεπιβόλου στη θέση Βαρσαμά, ιδιοκτησία της μονάζουσας στη Βλαχία Σωφρονίας Μπενακοπούλου. Η δωρεά αυτή επικυρώθηκε με Πατριαρχικό σιγίλλιο στις 26 Φεβρουαρίου 1803,⁹⁶⁷ το οποίο όριζε, ότι το κτήμα θα παρέμενε για πάντα αναπαλλοτρίωτο και αδούλωτο από ξένο δυνάστη ή κληρονόμο της δωρητριάς. Στο εν λόγω κτήμα αρχικά οικοδομήθηκαν 8 εργαστήρια, τα οποία αυξήθηκαν σε 27 προς όφελος της μονής. Η εξέλιξη αυτή μνημονεύεται από το επικυρωτικό έγγραφο των Δημογερόντων της πόλης Π.Α. Λογοθέτη και Π.Ι. Κυριακού, το οποίο εκδόθηκε στις 21 Μαρτίου 1834.⁹⁶⁸ Ωστόσο, η ανάπτυξη αυτή διακόπηκε κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους, όταν με διάταγμα των αντιβασιλέων αποφασίστηκε η διάλυση όλων των μονών της επικρατείας. Συνέπεια της απόφασης αυτής αποτέλεσε η δέσμευση των κινητών και ακινήτων περιουσιακών στοιχείων της μονής των Καλογραιών, γεγονός το οποίο οδήγησε στη σταδιακή διάλυσή της.

Στην περιοχή του νομού Μεσσηνίας κατά τη βυζαντινή περίοδο υφίσταντο οι επισκοπές Μεσσήνης, Ανδρούσης, Μεθώνης, Κορώνης, Μονεμβασίας και Καλαμάτας. Με Βασιλικό Διάταγμα στις 20 Νοεμβρίου 1833 ιδρύεται η επισκοπή Μεσσήνης με έδρα τη Μεσσήνη ή Νησί. Ταυτόχρονα στην επισκοπή Μεσσήνης συγχωνεύονται το 1833 οι επισκοπές Ανδρούσης και Κορώνης, καθώς και η περιοχή της Καλαμάτας. Με Βασιλικό Διάταγμα στις 21 Νοεμβρίου 1833 επίσκοπος Μεσσήνης καθίσταται ο Ιωσήφ Νικολάου ο από Ανδρούσης. Το 1835 προσαρτώνται στην επισκοπή Μεσσήνης τα χωριά της Αλαγονίας, τα οποία αποσπάστηκαν από την επισκοπή Λακεδαίμονος. Με Βασιλικό Διάταγμα στις 28 Οκτωβρίου 1841 και κατόπιν της παραιτήσεως του επισκόπου Μεθώνης Μακαρίου,⁹⁶⁹ συγχωνεύεται και η επισκοπή Μεθώνης με την επισκοπή Μεσσήνης. Στις 9 Ιουλίου 1852 εκδίδεται ο Καταστατικός νόμος «Περί Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων καὶ περὶ τοῦ ὑπὸ τους Ἐπισκόπους τελούντος κλήρου».⁹⁷⁰ Σύμφωνα με το συγκεκριμένο νόμο υφίστανται στο νομό Μεσσηνίας δύο επισκοπές «α. Ἡ ἐπισκοπή Μεσσηνίας, συγκεκριμένη ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν Μεσσηνίας, Καλαμῶν καὶ Πυλίας β. Ἡ ἐπισκοπή Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας συγκεκριμένη ἐκ τῶν ὁμονύμων ἐπαρχιῶν».⁹⁷¹ Ἐτσι, καταργείται η επισκοπή Μεσσήνης και ιδρύεται η Αρχιεπισκοπή Μεσσηνίας, ενώ και η έδρα της μεταφέρεται από τη Μεσσήνη στην Καλαμάτα.

Το έτος 1876 ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας, Στέφανος Αργυριάδης, καταδικάζεται από ειδικό δικαστήριο μαζί με άλλους τρεις αρχιερείς για το αδίκημα της σιμωνίας. Μετά την καταδικαστική αυτή απόφαση ο Σ. Αργυριάδης στερείται της επισκοπής του και ύστερα από τρία χρόνια πεθαίνει στην Αθήνα. Στις 29 Απριλίου 1876 με πρόταση της Ιεράς Συνόδου συγκροτείται τριμελής επιτροπή, η οποία αναλαμβάνει προσωρινά τη διοίκηση της αρχιεπισκοπής Μεσσηνίας. Την επιτροπή αποτελούν οι ιερείς Θεοδόσιος Σπυρόπουλος (οικονόμος), Χρήστος Δημόπουλος (σακελλάριος) και Νικόλαος Κατσικανάς (ιερομνήμονας).⁹⁷² Η εν λόγω επιτροπή άσκησε τη διοίκηση της αρχιεπισκοπής μέχρι το έτος 1882, οπότε και ο μοναχός της Ιεράς Μονής Ασωμάτων (Πετράκης), Πανάρετος Κωνσταντινίδης, χειροτονείται αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας στις 28 Φεβρουαρίου 1882.⁹⁷³

⁹⁶⁷ Δ.Χ.Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1911, σ.314

⁹⁶⁸ Δ.Χ.Δουκάκης, *ό.π.*, σ.315

⁹⁶⁹ Χ.Θέμελης, *Η Ιερά Μητρόπολις Μεσσηνίας δια μέσου των Αιώνων*, Αθήνα 2003, σ.29-40

⁹⁷⁰ Χ.Θέμελης, *ό.π.*, σ.43

⁹⁷¹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.56

⁹⁷² Δ.Χ.Δουκάκης, *ό.π.*, σ.284

⁹⁷³ Σ.Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.218

Στις 12 Μαρτίου 1882 ο βασιλιάς Γεώργιος υπογράφει το Βασιλικό Διάταγμα με τίτλο «Περί επικυρώσεως τοῦ προχειρισθέντος Αρχιεπισκόπου Μεσσηνίας κ. Παναρέτου Κωνσταντινίδου». Το Βασιλικό Διάταγμα ανέφερε: « Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τό Γ' ἄρθρον τοῦ Σ' νόμου. Κατά πρότασιν τοῦ Ἡμετέρου ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ. Τόν κατά τάς κανονικάς καί ἐκκλησιαστικάς διατάξεις προχειρισθέντα Αρχιεπίσκοπον τῆς Ἀγιωτάτης Αρχιεπισκοπῆς Μεσσηνίας κ. Πανάρητον Κωνσταντινίδην, ἐπικυροῦμεν διά τοῦ παρόντος Διατάγματος Ἡμῶν, καί παραγγέλλομεν εἰς ἀπάσας τάς ἐν τῷ Βασιλείῳ Ἀρχάς νά ἀναγνωρίζωσιν αὐτόν ὡς τοιοῦτον καί χορηγῶσιν αὐτῷ, ἐντός τῆς ἀρμοδιότητος τῆς ἐκάστη, πᾶσαν δυνατήν εὐκολίαν καί συνδρομήν περί τήν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων αὐτοῦ, συμφώνως πρός τοὺς νόμους τοῦ Βασιλείου, ἀπονέμουσαι αὐτῷ καί τάς εἰς τόν ἱερόν βαθμόν του ἀνηκούσας τιμάς. Εἰς τόν αὐτόν Ἡμέτερον Ὑπουργόν ἀνατίθεμεν τήν ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Διατάγματος». ⁹⁷⁴

Πρωτοῦ ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐνθρόνισή του Παναρέτου στήν ἀρχιεπισκοπή Μεσσηνίας, δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας «Πάμισος» στίς 3 Ἀπριλίου 1882 ἀνέφερε: «Ἐνός ἀτόπου δοθέντος μυρία ἔπονται» λέγει γνωμικόν τι, τοῦτο ἐφαρμόζεται πληρέστατα ἐπί τῆς γνωστῆς ὑποθέσεως τοῦ ἱερέως Διονυσίου Κοροβέση, ἀφηγοῦμεθα ἀπλῶς τήν ὑπόθεσιν χάρι τῶν ἀπλουστέρων, οἵτινες ἀγνοοῦντες ὅτι ἀμαρτάνουσιν, ἀναμιγνυόμενοι εἰς θρησκευτικά ζητήματα καί ξένα ὅλως τῆς πολιτικῆς, προέβησαν καί πέραν τῆς ἀρμοδιότητός των, ἡμεῖς δημοσιογραφικόν καθῆκον ἐκπληροῦντες, λέγομεν μόνον οὐαί ἐκεῖνῳ, δι' οὗ τό σκάνδαλον ἐπήγαγεν! ἀναμένοντες τήν λύσιν τοῦ ζητήματος ἐκ τῆς πεφωτισμένης κρίσεως τοῦ ἀρμοδίου ποιμενάρχου ἡμῶν, ὅστις ὅσον οὐπω καταφθάνει ἐνταῦθα. Βεβαίως ἐνθυμοῦνται καλῶς οἱ συμπολιῖται ἡμῶν, ὀπόσος πάταγος καί ὅποια ἐνέργεια κατεβλήθη ὑπό τοῦ ἀξιοτίμου πρώην Δημάρχου ἡμῶν, κ. Δ. Μερλοπούλου καί ἄλλων ἐντίμων πολιτῶν, ἵνα μή χειροτονηθῇ ἱερεύς ὁ Διονύσιος Κοροβέσης διά τοὺς ἐν τοῖς ἐγγράφοις ἐκείνοις μνημονευομένους βασίμους καί ἰσχυροὺς λόγους, δυστυχῶς πλάγια μέσα καί οἰκογενειακοὶ λόγοι ἐματαίωσαν τάς προσπάθειας τοῦ ἀξιοτίμου πρώην Δημάρχου, ὅστις καθ' ἃ ἐκ τῶν ὑστέρων κατεδείχθη, εἶχε πληρέστατα δίκαιον, ὄψονται δέ οἱ ἀντιπράξαντες εἰς τάς ἀγαθὰς αὐτοῦ προθέσεις, ὁ δέ ἅγιος Μητροπολίτης, χωρίς νά λάβῃ ὑπ' ὄψιν τά ἐπίσημα ἐκεῖνα ἐγγραφα, προέβη εἰς τήν χειροτονίαν, εἰς οὐδέν λογισάμενος τάς συνεπειάς μιᾶς τοιαύτης χειροτονίας, λυπούμεθα, ὅτι εἴμεθα ἠναγκασμένοι νά ἐκτυλιζώμεν ἐν ἄλλῳ φύλλῳ γεγονότα, τά ὅποια δέν περιποιοῦσι ποσῶς τιμήν, εἰς τε τόν ἅγιον Μητροπολίτην καί τήν Ἐπισκοπικήν Ἐπιτροπήν Μεσσηνίας, ἄνθρωπος ἀσεβῆς πρός τοὺς ἑαυτοῦ γονεῖς, ὡς λέγουσι, καί περιπεσῶν εἰς ἐγκλημα κατά τά ἐπίσημα ἐκεῖνα ἐγγραφα, τά ὅποια ἀρμοδίως διεβίβασεν ὁ ἀξιοτίμος πρώην Δήμαρχος εἰς τήν ἱεράν Σύνοδον, ἐπόμενον ἦτο ὅτι, καί ἱερεύς γενόμενος, ἐνδύμα μόνον ἐμελλε νά μεταβάλῃ οὐχί καί φρόνημα. Πλανῶνται, νομίζοντες, ὅτι τό πανάγιον πνεῦμα ἐνοικεῖ εἰς διεφθαρμένας ψυχάς, ἐστὲ βέβαιοι, ὅτι εἰς ἀσυνέτων καρδίαν Θεός οὐκ εἰσέρχεται. Τά μετὰ τήν χειροτονίαν εἶναι γνωστά τοῖς συμπολίταις ἡμῶν, ἔριδες, διαπληκτισμοὶ μετὰ τοῦ συναδέλφου του ἐν καιρῷ αὐτῆς τῆς θείας μυσταγωγίας ἐπί παρουσίᾳ τῶν ἐκκλησιαζομένων χριστιανῶν ἦσαν αἱ ἀπαρχαί τῆς χειροτονίας. Μετά τό πρῶτον ἄτοπον τῆς χειροτονίας ἐπακολούθησεν ἕτερον τό τοῦ τίτλου. Ἐάν ὁ Σωτήρ ἡμῶν ἤλεγξε τινὰς πικρῶς, ἤλεγξε τοὺς ζητοῦντας τάς πρωτοκαθεδρίας, διδάξας οὕτω τήν ταπεινοφροσύνην, ὡς μή ἦρκουν λοιπόν αἱ μετὰ τοῦ συναδέλφου του ἔριδες, εἰσέδυσεν ὁ Σατανᾶς ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ καί ἠθέλησε νά ὑποσκελίσῃ ἄλλους ἱερεῖς ἀρχαιότερους καί ἰκανωτέρους αὐτοῦ, νά γεννήσῃ νέα σκάνδαλα ἐν τῷ κλήρῳ, ὅθεν πρόῃλθε τῷ ἁγίῳ Οἰτύλου καί ἠγόρασε παρ' αὐτοῦ τόν τίτλον Σακελλαρίου, ὅτε πλέον χάρις καί εἰς τό πνεῦμα, μεθ' οὗ καθ' ἐκάστην

⁹⁷⁴ Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, 10-4-1882, ἀριθ. 25

συγκοινωνεῖ, κατέστη ὁ ἄνθρωπος ἀγαλίνωτος, κατ'ἐμήν κρίσιν εἶναι ἄνθρωπος τοῦ συμφέροντος καὶ ἐπιτηδεότατος εἰς τὸ ἐμπαιζειν καὶ ἐξαπατᾶν τοὺς πάντας πρὸς τὸ συμφέρον του, ἐλευθεριώτερος δὲ ὢν τοῦ γλίσχρου συναδέλφου του, κατόρθωσε νὰ σαγηνεύσῃ πρὸς τὸ μέρος του τοὺς περισσοτέρους τῶν ἐνοριτῶν. Ἐπιτραπήτω δὲ ἡμῖν ἐν παρόδῳ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν λύπην ἡμῶν διὰ τὴν ἀσύγνωστον καὶ ὄλως ἀντικανονικὴν διαγωγὴν τοῦ ἁγίου Οἰτύλου, ὅστις χάριν χρημάτων (1) ἐγένετο παραίτιος, ὥστε νὰ γεννηθῶσι τοσαῦτα μίση καὶ σκάνδαλα μεταξύ τῶν ἱερέων τῆς ἡμετέρας πόλεως, τὰ ὁποῖα οὐδέ ὁ πανδαμάτωρ χρόνος θὰ δυνηθῆ νὰ θεραπεύσῃ, ἐν ᾧ ὡς Ἐπίσκοπος ἤξεύρει καλῶς, ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ χορηγῆ τίτλους καὶ ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα εἰς ξένην ἐπισκοπὴν εἰμὶ ὁ οἰκεῖος Ἐπίσκοπος, παρὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις προέβη εἰς τὸν προχειρισμὸν τοῦ εἰρημένου ἱερέως εἰς Σακελλάριον, καὶ τὸ πάντων χερίστον συμπαρέσυρεν ὀπισθὲν του εἰς τὴν σκολιὰν ταύτην ὁδὸν καὶ Σύνοδον καὶ Ἐπισκοπικὴν Ἐπιτροπὴν Μεσσηνίας, ἥτις ὅσον οὐπῶ καταδιωχθήσεται ποινικῶς. (1) Σ.Σ. Ἐν ὅσῳ δὲν εἶπη ἡμῖν, ὅπως διαφωτίσωμεν τὸ κοινόν, ὅποιοι λόγοι παρεκίνησαν αὐτόν νὰ προβῆ εἰς τοιοῦτον διάβημα παρὰ τὰ διατεταγμένα τῆς Ἐκκλησίας, δικαιούμεθα καὶ ἡμεῖς καὶ τὸ κοινόν τῆς πόλεως νὰ πιστεύωμεν ὅτι τὸ ἐλατήριον ἦσαν τὰ χρήματα».⁹⁷⁵

Στις 10 Ἀπριλίου 1882 ἐκ νέου ἡ εφημερίδας «Πάμισος» ἐρχεται με ἄρθρο τῆς να δώσῃ συνέχεια στο θέμα, το οποίο είχε ανακύνει με τον ιερέα Διονύσιο Κοροβέση. Το ἄρθρο αναφέρει: « Μετὰ λύπης ἠκούσαμεν, ὅτι τινὲς ἐκάκισαν ἡμᾶς δι' ὅσα ἐγράψαμεν περὶ τῆς ὑποθέσεως Κοροβέση, νομίσαντες ὅτι ἐπρόκειτο περὶ αὐτοῦ καὶ οὐχὶ περὶ ὑψηλοτέρου σκοποῦ, λυπούμεθα ἀπὸ καρδίας ὅτι παρεξηγήθημεν δεινῶς, ἡμεῖς νηπιώθεν ἐθηλάσαμεν τὸ γάλα τῆς ἀμώμου θρησκείας καὶ ἐξεπαιδεύθημεν θρησκευτικῶς, τὸ δὲ πρὸς τὸν κλῆρον σέβας ἡμῶν εἶναι γνωστὸν τοῖς πᾶσιν, ἐὰν δὲ ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἀνήκομεν εἰς τὸν κλῆρον καὶ ἐνδιαφρόμεθα ὑπὲρ πάντας περὶ τῆς μορφώσεως καὶ ἠθικοποιήσεως αὐτοῦ, ἠθελον ἀφήσει κατὰ μέρος τὰ χαμαιζήλα πάθη καὶ ἔλθει εἰς συναίσθησιν, ἀφ' οὗ θετικῶς γνωρίζουσιν ὅτι, ὅσα ἐγράψαμεν, στηρίζονται ἐπὶ ἐπισήμων ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστά καὶ αὐτῷ τῷ Ἀρχιερεῖ ἡμῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἄνδρες φίλα φρονοῦντες αὐτῷ συνέταξαν, ζήλω εὐσεβείας ὀρμώμενοι, δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι περιέπεσεν ὡς ἄνθρωπος εἰς ἐγκλημα καὶ ἐφυλακίσθη; Δέν εἶναι ἐπίσης ἀληθὲς ὅτι μετέβαλε τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ εἰς θέατρον μονομάχων, ὑβρίζων καὶ διαπλητιζόμενος μετὰ τοῦ συναδέλφου του πρὸς ζημίαν τῶν χριστιανῶν; ποσάκις δὲν ἐπετέθη κατὰ τοῦ συναδέλφου του, λαβόντος καιρὸν νὰ ἱεουργήσῃ καὶ ἀφ' οὗ ἠνάγκασεν αὐτόν νὰ ἀποστῆ τῆς ἱεουργίας, ἔλαβε μέρος καὶ ἐτέλεσεν αὐτὸς τὴν θείαν μυσταγωγίαν με ψυχὴν τεταραγμένην καὶ γέμουσαν παθῶν καὶ ἐκδικήσεων; Δέν εἶναι ἀληθὲς, ὅτι εἶναι ἀγράμματος καὶ νεώτερος τῶν ἄλλων ἱερέων Βίγκου, Ρούτση, Μπλάσα καὶ Ποδαροπούλου; Μετὰ τὴν ἀφήγησιν λοιπὸν ἡμῶν ἀνωτέρω ἐρωτῶ τοὺς κακίσαντες ἡμᾶς, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εἰρήνης ἢ ὁ Σατανᾶς εἰσχώρησεν, ἵνα ζητήσῃ τὸν τίτλον τοῦ Σακελλαρίου καὶ συνταράξῃ τὸν κλῆρον τῆς Μεσσηνίας; ὑπὸ πνεύματος ταπεινοφροσύνης ἐμπορούμενος προέβη εἰς τοιοῦτον διάβημα ἢ ἀπὸ πνεύματος δαιμονίου, ὅπως ὑποσκελίσῃ ἱερεῖς πεπαιδευμένους, ἱκανωτέρους καὶ ἀρχαιότερους αὐτοῦ; προσκαλοῦμεν δὲ τὸν ἅγιον Οἰτύλου νὰ εἶπη ἡμῖν, ἐν γνώσει πάντων τούτων προέβη παρὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις εἰς τὸν ἐν λόγῳ προχειρισμὸν ἢ ἐκ κακῶν εἰσηγήσεων; ἀφ' οὗ δὲ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τίτλοι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ τῆς πολιτείας παράσημα, τὰ ὁποῖα εἶναι διακριτικὰ σημεῖα καὶ ἀπονέμονται εἰς διακριθέντας ἐπ' ἀρετῇ, παιδείᾳ, σωφροσύνῃ, ἱκανότητι καὶ ἀρχαιότητι ἄνδρας, ἐρωτῶμεν τὸν ἅγιον Οἰτύλου νὰ μᾶς εἶπη, ἐγνώρισεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν κλῆρον τῆς Μεσσηνίας καὶ διέκρινε ὅτι ὁ ἱερεὺς Διονύσιος Κοροβέσης ἔχει ἐν τούτων τῶν προσόντων καὶ κατὰ συνέπειαν, καίτοι μὴ ἀρμόδιος προέβη εἰς τοιοῦτον παράτολμον

⁹⁷⁵Εφημερίδα «Πάμισος», Καλαμάτα, 8-5-1882, σ.3

διάβημα; περιπλέον δέ ἐγνώριζεν, ὅτι συνελειτούργει οὔτε τὸν ἐν Χριστῷ ἀσπασμόν ποιούμενος οὔτε τῶν ἀγράντων μυστηρίων μεταλαμβάνων, ἀποφεύγων νά συγκοινωνήσῃ μετὰ τοῦ Χριστοῦ; Ἐάν δέ μας εἶπῃ, ὅτι ἡ ἐπισκοπικὴ ἐπιτροπὴ Μεσσηνίας, ἣτις ἔκαμε τὴν πρότασιν, μέ παρέσυρε, παιδί μου, τότε καί ἡμεῖς ἀποκρινόμεθα, δέν ἔπρεπε, ἅγιε Πάτερ, νά ἀναδιφήσετε τὴν συλλογὴν τοῦ Γραμματέως τῆς Ἱεράς Συνόδου κ. Δαμασκينوῦ καί ἴδητε, ὅτι τὰ καθήκοντα τῆς προκομένης ταύτης ἐπιτροπῆς, (ἣτις χάριν εὐλαβείας κατεπλημμύρησε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν ἱερέων ὑπεραρίθμων καί κατέστησε χαλεπὴν τὴν θέσιν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν Παναρέτου), εἶναι α) νά παραλαμβάνῃ καί κρατῇ τὸ ἀρχεῖον τῆς χηρευούσης ἐπισκοπῆς, β) νά κρατῇ ἴδιον πρωτόκολλον τῶν εἰσερχομένων ἐγγράφων, γ) νά ἐκδίδῃ ἀδείας γάμων, δ) δέν δύναται οὔτε πνευματικόν νά διορίζῃ οὔτε ἐφημερίους καί διακόνους νά μεταθέτῃ ἢ διορίζῃ οὔτε ἐπιτρόπων καί τῶν κληρικῶν, καί στ) νά καταγράφῃ τὰ ἐκ τῶν γάμων εἰσοδήματα, ὡς βλέπετε; οὐδαμοῦ τούτων τῶν ὁδηγῶν γίνεται μνεῖα ὅτι ἔχει τὸ δικαίωμα νά προτείνῃ τὴν ἀπονομὴν τίτλου, καί ὁμως καί ὑμᾶς, ἅγιε Πάτερ, ἐξηπάτησε καί τὸν καθ' ὄλου κλῆρον τῆς Μεσσηνίας διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῆς παρέλυσε καί ἴδια τὸν κλῆρον τῆς Μεσσηνίας εἰς μίση καί σκάνδαλα καί πειρασμούς ἐνέβαλεν, ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου θέλομεν γράψῃ ἐκτενέστερον καθ' ὅτι συνδέεται στενῶς μέ ὅσα μέλλομεν νά εἰπώμεν περί βελτιώσεως τοῦ κλήρου.»⁹⁷⁶

Ὁ Πανάρετος ἐνθρονίζεται στα μέσα Ἀπριλίου στὴν ἀρχιεπισκοπὴ του, ἡ οποία φαίνεται νά ταλανίζεται ἀπὸ ποικίλα διοικητικά καὶ ὄχι μόνο προβλήματα, τα οποία καλεῖται νά ἐπιλύσει ἄμεσα. Ἄρθρο τῆς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδας «Νέα Ἐφημερίς» ἀναφέρει σε δημοσιεύμα τῆς στις 24 Ἀπριλίου 1882 σχετικά με τὴν ἐνθρόνιση τοῦ νέου ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας: «Εἰς τὴν Τάξιν, ἐφημερίδα τῶν Καλαμῶν καί εἰς τὸν Πάμισον εὐρίσκομεν τὴν περιγραφὴν τῆς ἐνθερμοτάτης ὑποδοχῆς, ἣτις ἐγένετο τῷ Σ. ἀρχιεπισκόπῳ Μεσσηνίας κ. Παναρέτῳ, καί ἀναγινώσκομεν μετ' ἄκρας εὐχαριστήσεως τὴν προσφώνησιν τοῦ δημάρχου κ. Π. Μαυρομιχάλη, τὴν ἀντιφώνησιν τοῦ ἱεράρχου καί κατόπιν τὸν ὠραῖον καί κατανυκτικόν λόγον του, ἐν ᾧ διαγράφει σεμνῶς τὰ καθήκοντα τοῦ ποιμενάρχου καί ὑπομιμνήσκει εἰς τὸν κλῆρον τὸν ὑψηλόν προορισμόν του ἀξίως ὢν καθοδηγός»⁹⁷⁷

Μετά τὴν ἐπίσημη ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του ὁ Πανάρετος καλεῖται νά δώσει λύση στο θέμα το οποίου εἶχε δημιουργηθεῖ με τὸν κληρικὸ Διονύσιον Κοροβέση. Ἡ ἀπόφασις, ὡστόσο, τοῦ Παναρέτου σχετικά με τὸν προαναφερθέντα κληρικόν, ἀλλὰ καὶ οἱ ποινές που ἐπέβαλε σε δύο ἀκόμη κληρικούς τὸν Κωνσταντίνον Ποδαρόπουλον καὶ τὸν Γεώργιον Βίγκον δὲν φαίνεται νά ικανοποιούν τὴν κοινὴ γνώμη τῆς Μεσσηνίας. Χαρακτηριστικόν εἶναι τὸ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας «Πάμισος» στις 8 Μαΐου 1882, το οποίον ἀναφέρει: «Ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας διὰ διαταγῆς αὐτοῦ διέταξε ν' ἀπόσχωσι πάσης ἱεροπραξίας μέχρι δευτέρας αὐτοῦ διαταγῆς τοὺς ἱερεῖς τῆς πόλεως Μεσσηνίας Διονύσιον Κοροβέση, Κωνστ. Ποδαρόπουλον, καί Γεωργ. Βίγκον. Καί καθόσον ἀφορᾷ τοὺς δύο πρώτους ἢ ἀπόφασις τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου ἐπεκροτήθη παρά τοῦ κοινῶς ὡς δικαία, ἀλλὰ διὰ τὸν τρίτον ἐλιπήθη, καθόσον οὐδέποτε οὗτος ἔδωκεν ἀφορμὴν καί τοῦ ἐλαχίστου παραπόνου, τιμώμενος καί σεβόμενος παρά πάντων διὰ τὰ ἔξοχα αὐτοῦ προτερήματα. Πιστεύομεν ὅτι ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος, θέλει ἐπανορθώσει τὸ εἰς τοῦτο ἐφαρμοσθέν ἀδίκημα.

Ἡ ἐπιβληθεῖσα ποινὴ εἰς τὸν ἱερέα Διονύσιον Κοροβέσην οὔτε τὸ κοινόν ικανοποιεῖ, οὔτε τὴν προσβληθεῖσα φιλοτιμίαν τοῦ λοιποῦ κλήρου θεραπεύει. Μόνῃ ἢ ἀφαίρεσις τοῦ παρανόμου ἀποδοθέντος αὐτῷ τίτλου τοῦ Σακελλαρίου δύναται νά ἐπαναφέρῃ τὴν

⁹⁷⁶ Ἐφημερίδα «Πάμισος», Καλαμάτα, 10-4-1882, σ.3-4

⁹⁷⁷ Ἐφημερίδα «Νέα Ἐφημερίς», Ἀθήνα, 24-4-1882, σ.2-3

διαταραχθεῖσαν ὁμόνοιαν μεταξύ τοῦ ἐνταῦθα κλήρου. Πᾶν ἄλλο κατ' αὐτοῦ μέτρον εἶναι ἀνεπαρκές, εἰς τοῦτο καί μόνον ἐφιστῶμεν τήν μέριμνα τοῦ ἁγίου Μεσσηνίας.»⁹⁷⁸

Στις 17 Σεπτεμβρίου 1882 στην εφημερίδα «Ἀνόρθωσις» δημοσιεύεται καταγγελτική επιστολή των κατοίκων του Δήμου Εύας, στην οποία αναφέρουν: « Ἀτοπήματα ἐξ' ὧν πηγάζει ἡ κοινωνική βλάβη, τῇ ἀληθείᾳ, οὐδαμῶς πρέπει νά ἐνισχύωνται ὑπό τό πέπλον τῆς σιγῆς, ἀλλά τοῦναντίον νά στιγματίζονται, ἐν τῇ δημοσιότητι πρὸς πρόληψιν παντός ἐνδεχομένου καί μάλιστα οὐχί τυχαίου κακοῦ.

Ὡς γνωστόν, τοῖς εὐαριθμοῖς τῶν χωρίων Σπητάλη καί Μισιρλῆ ἡ θέσις ἑνός καί μόνου ἱερέως εἶναι ὑπεραρκούσα, ὡς ἐκ τοῦ λίαν ἀραιοῦ πληθυσμοῦ, πολλῶ δέ μᾶλλον ὁ ὡς τοιοῦτος Ἀθ. Δημητρακόπουλος κεκτημένος ἀναμφίλεκτον περὶ τό χριστιανικόν τοῦτο καθῆκον ἰκανότητα, ἀνταποκρίνεται δεόντως πρὸς τήν ὑψηλὴν αὐτοῦ ἀποστολὴν συνεπισύρον τό γενικόν σέβας τῶν ἑαυτοῦ πατριωτῶν. Ἐναντίον δέ τῆς τοιαύτης τῶν κατοίκων εἰρηνικῆς βιώσεως, λίαν παραδόξως καί ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀνάγκης ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Σπητάλη Ν.Β. Νικολακόπουλος, ἄνθρωπος, ὄν χαρακτηρίζει παρελθόν ἐγκληματικόν καί ἡ γενική τῶν κατοίκων κατακραυγή, πρὸς τόν Σ. Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας ὑποσωρεύσης ἐν αὐτῇ ὑπογραφάς ψευδεπιπλάστους πολλῶν πατριωτῶν του ἐν ἀγνοίᾳ αὐτῶν, δι' ἧς παριστᾶται ἡ ἀνάγκη νέου ἱερέως. Τοιοῦτο ἀσύγνωστον παρατόλμημα βεβαίως ἐπόμενον εἶναι νά προκαλέσῃ τά δίκαια παράπονα τῶν ψευδῶς ὑπογεγραμμένων διὰ τήν παράλογον καί ὄλως ἀδικαιολόγητον ἀξιώσιν τοῦ Ν. Νικολακοπούλου καί τά ψευδῆ καί ἀνήθικα μέσα ἃ μετέρχεται πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος, ἀναισθητῶν καί παχυλῶς ἀγνοῶν τόν ἀληθῆ τοῦ ἱερέως προορισμόν, ὄν ἐπιδιώκει συνιστῶν δέ τόν ὑπάρχοντα Ἀθ. Δημητρακόπουλον ψευδῶς ὡς ὑπέργηρον, ἐνῶ οὗτος μόλις τό ἐξηκοστόν τῆς ἡλικίας του ἄγει, διατηρῶν ὡς πᾶς τις ἐγχώριος γινώσκει, ἀκμαίας τὰς τε διανοητικὰς καί σωματικὰς δυνάμεις πρὸς ἐντελῆ τοῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσιν.

Τῇ ἀληθείᾳ ἡ θρησκευτικὴ ἔκλυσις καί διαφθορά, ἣτις ἀτυχῶς ἀπὸ πολλοῦ ἐρρίζοβόλησεν, ἐνθαρρύνει πολλάκις τοὺς τοιοῦτους νά ἐκτροχιάζωνται πέραν τῆς ἑαυτῶν ἀξίας. Πλήν πεποιθότες εἰς τήν δικαιοκρίσιαν τῆς Σ. Ἱερᾶς Συνόδου καί τοῦ πιστοῦ αὐτῆς ἐν Μεσσηνίᾳ λειτουργοῦ, Ἀρχιεπισκόπου, ὄν πάνυ εὐχαρίστως ἀκούομεν θεραπεύοντα τά μέχρι χθές κραταιούμενα θρησκευτικὰ ναύαγια, ἔχομεν δι' ἐλπίδος, ὅτι ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς ἀληθείας, θ' ἀποκρούσῃ τά τόσῳ σκανδαλώδη καί δημοκοπικὰ μηχανήματα τοῦ Ν. Νικολακόπουλου ὑποσκάπτοντας ν' ἀφαρπάσῃ παρ' ἀξίαν καί ὄλως ἐναντίον τόν ἱερατικόν τίτλον τοῦ ἐπὶ τόσα ἔτη μοχθήσαντος Ἀθ. Δημητρακοπούλου ὑπὲρ οὔ μετὰ ζώσης φωνῆς συνηγοροῦσιν ἡ πάνδημος πρὸς αὐτόν ἀγάπη καί σεβασμὸς τῶν ἐγχωρίων. Εἰς ἐκ τοῦ Δήμου Εύας.»⁹⁷⁹

Στις 22 Ιουλίου 1883 δημοσιεύεται στην εφημερίδα «Ἀνόρθωσις» επιστολή του «Δαίμονος», στην οποία ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος κατηγορεῖται, ὅτι χρησιμοποιεῖ το ἀρχιερατικὸ τοῦ ἀξίωμα με σκοπὸ νά ἐπηρεάσει καταστάσεις, οἱ ὁποῖες ἄπτονταν του πεδίου τῆς πολιτικῆς. Συγκεκριμένα ἡ επιστολὴ ἀναφέρει: « Ἀξιότιμε Κύριε Συντάκτα. Χάριν τῆς ἀληθείας καταχωρίσατε παρακαλῶ εἰς τήν ἀξιότιμον ἐφημερίδα Σας τά κάτωθι ὑπ' ἐυθύνην μου. Πρὸ τινος εἶχομεν ἀναγνώσει εἰς τινὰς Ἀθηναϊκὰς ἐφημερίδας τηλεγραφήματα καί διατριβὰς Καλαμίν τινῶν, καθαπτομένων τοῦ κ. Μπούτου βουλευτοῦ Μεσσήνης, ὡς καταγγείλαντος τόν Ἅγιον Μεσσηνίας, ὀρμηθέντα εἰς τοῦτο εἴτε ἐκ πλάνης, εἴτε ἐκ πολιτικοῦ πάθους.

Τό ἐντιμον παρελθόν τοῦτε πολιτικοῦ καί ἰδιωτικοῦ βίου καί ὁ εἰληκρινῆς καί γλυκύς χαρακτήρ τοῦ κ. Μπούτου εἰσὶ τοῖς πᾶσι γνωστά καί τοιοῦτος ἄνθρωπος δέν ἔχει ἀνάγκην τῶν ἐπαίνων ἢ κατηγοριῶν ἑνός ἐκάστου, καί διὰ τοῦτο ἔκτοτε ἐσιωπήσαμεν.

⁹⁷⁸Εφημερίδα «Πάμισος», Καλαμάτα, 10-4-1882, σ.3-4

⁹⁷⁹Εφημερίδα «Ἀνόρθωσις», Καλαμάτα, 17-9-1882, σ.6

Ἦδη ὁμως ἀναγκαζόμεθα νά λύσωμεν τήν σιωπήν διότι οἱ πολιτικοί του ἐχθροί βλέποντες ὅτι ἀπέναντι αὐτοῦ σχεδόν ἐξεμηδενίσθησαν, ἤρξαντο ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ του, νά ὑβρίζωσι αὐτόν ὡς ἱεροκατήγορον ἀσεβῆ κλπ νομίζοντες ὅτι, διά τούτων θά καρποθῶσι τι.

Ὁ κ.Π. Μπούτος ἀπαντῶμεν εἰς τούς συκοφάντας του καί τούς τυχόν ἀποπλανωμένους, κατήγγειλλε τόν Ἅγιον Μεσσηνίας κ. Πανάρετον, ὄχι διότι οὗτος παρηκολούθησε τότε τήν τελετήν τῆς παραλαβῆς τῆς καρδίας τοῦ ἀειμνήστου Κουμουन्दούρου (διότι τοῦτο ὄφειλε νά πράξῃ πᾶς Ἕλλην σεβόμενος τόν ἄνδρα ἐκεῖνον), ἀλλά διότι κατά τήν ἐορτήν τῶν Βαΐων ἐκλείσθησαν οἱ πλείστοι ἱεροί ναοί τῆς δικαιοδοσίας του, ὡς μεταβάντων τῶν ἱερέων εἰς Καλάμαις τῇ διαταγῇ του χάριν....καί διότι οὗτος ἀναφανδόν ὡς κομματάρχης ἐπενέβη εἰς τήν παρελθούσαν βουλευτικὴν ἐκλογὴν Μεσσήνης, ὑπέρ τοῦ κ. Σπ. Κουμουन्दούρου, ὅπερ ἀντίκειται εἰς ποιμενάρχην, ὡς ἐπίσης ἀντίκειται εἰς τοιοῦτον (δέν ἐννοοῦμεν τόν Ἅγιον Μεσσηνίας) νά ῥαπίζῃ τούς διακόνους του καί ἐν ἱεουργίᾳ ἔτι, νά φέρηται εἰς τούς ὑποδεεστέρους του ὡς δεσπότης πρὸς ῥαγιάν ὠθῶν τόν ἕνα, ὑβρίζων τόν ἄλλον, εἴτε εἰς τὰς ὁδοὺς, εἴτε εἰς τὰς ἱεροπραξίας, ν' ἀργυρολογῇ τό ποιμνίον του ἰησουητικῶ τῷ τρόπῳ διά διαφόρων μέσων, καί εἰς τὰς ἐγκαινιάσεις τῶν ναῶν νά πείθῃ τούς ἀπλοϊκοὺς, ὅτι δύναται ἕκαστος νά καταθέσῃ χρηματικόν τι ποσόν διά νά μνημονεύωνται οἱ ἀποθαμένοι του αἰωνίως, λέγων ὅτι τὰ εἰσπραχθησόμενα εἰσὶν ὑπέρ τῶν πτωχῶν, ἐνῶ εἶναι ὑπέρ τῆς τσέπης, νά ἐπαγγέλετε ὅθεν καί ἂν διέρχεται ὅτι ἐκεῖ θέλει κτίσῃ οἰκίαν νά διαμένῃ, πρὸς τόν σκοπὸν τοῦ νά κολακεύητε τό ποιμνίον καί τῷ δίδῃ περισσότερον εἰσόδημα, νά συντάττει πλησίον ἱεροῦ τινος ναοῦ π.χ. ἢ Εὐαγγελίστρια...ἢ ἐπαύλεως, λιβέλους ἐναντίον πολιτευομένων καί νά τὰς δημοσιεύῃ μέ ὑπογραφὴν Γ.Κ....νά πέμπῃ ἐπιστολάς εἰς πολιτευομένους ἰατροὺς κλπ..... πρὸς πολιτικὴν ἐνέργειαν, νά πωλῇ χιλιοφράγκους σκούφους, ἢ τέλος νά μεταχειρίζεται πᾶσαν νέαν μέθοδον πρὸς κερδοσκοπίαν καί νά φέρητε εἰς τόν κατώτερον κλῆρον καί νά ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰς ἐπιτροπὰς καί ἐνορίτας τῶν ἐκκλησιῶν καί ἐν γένει εἰς τὰ κοσμικά ὡς ἄλλος Σατράπης ἢ Ἱεροεξεταστής.

Ἄς ἔχῃ ἕκαστός ὑπομονὴν καί ἡ δικαιοσύνη θ' ἀποδείξῃ ὅτι, ἢ ὁ κ. Μπούτος εἶναι συκοφάντης, ἢ τήν ἐκκλησίαν κατέστησαν κέντρον ἐκλογικῶν ἐνεργειῶν καί τήν ποιμαντορικὴν ῥάβδον μετέβαλον εἰς μαγνητικὴν, καί ἐάν δυστυχῶς τό τελευταῖον τότε μά τήν ἀλήθειαν δυνάμεθα νά εἴπωμεν αἰσχος! ἄνθρωποι ἐκπροσωποῦντες τήν καθαρὰν ἠθικὴν καί ὑψίστην ἔχοντες ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολήν, να κατέρχωνται τόσον ταπεινῶς, γενόμενοι αἰτία ῥήξεων καί τό κάκιστον παράδειγμα εἰς τόν ὑποδεέστερον κλῆρον ὡς ἐσχάτως συνέβη ἐν Πυλῖᾳ Μεσσηνίᾳ καί ἀλλαγῶν κατὰ τὰς παρελθούσας δημοτικὰς ἐκλογὰς, καθ' ἃς πλείστοι ἱερεῖς διεδραμάτισαν τό καλλίτερον πρόσωπον.

Λυπούμεθα ἀπὸ καρδίας διότι ἔνεκεν τῶν καταγελομένων ἐσχηματίσθη κατὰ τοῦ εὐπαιδευτοῦ ποιμενάρχου μας ἡ δυσμένεια τοῦ ποιμνίου του, ὅπερ ὡς μανθάνωμεν προετοιμάζει ἀνάλογον ὑποδοχὴν εἰς μέλλουσάν τινα περιοδεῖα του.

Ἐν τέλει δέ εὐχόμεθα ὅπως τὰ καταγγελόμενα ἀποδειχθῶσι ἀνυπόστατα, πρὸς διάσωσιν τῆς κλονισθείσης ὑπολήψεως τοῦ ποιμενάρχου. Μεσσήνη 15 Ἰουλίου 1883. Διατελῶ μεθ' ὑπολήψεως «Δαίμων».⁹⁸⁰

Στις 1 Ἀπριλίου 1884 ἄρθρο στην εφημερίδα «Μεσσηνιακός Τύπος» με τίτλο «Ἡ 25 Μαρτίου ἐν Καλάμαις» ἀναφέρει: «Δημοτελέστατα καί μετ' ἀσυνήθους ἐνθουσιασμοῦ ἐωρτάσθη καί ἐν Καλάμαις ἡ 25 Μαρτίου. Περί τό πρῶτον λυκόφως αἱ σάλπιγγες ἀνά τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως ἤχουσαι ἐγνώριζον τῆς ἡμέρας τό ἐπίσημον καί τό σπουδαῖον. Λέγομεν αἱ Σάλπιγγες διότι δυστυχῶς δέν κατωρθώθη ἔτι πόλις ὡς αἱ Καλάμαι, ἵνα ἔχῃ μουσικὴν εἴτε τάγματος, δύο ἐνθάδε σταθμευόντων, εἴτε δημοτικὴν, καίπερ τοῦ δήμου δυναμένου ἰδίαν συντηρῆσαι τοιαύτην. Περί τήν 9 ½ ἄπασαι αἱ στρατιωτικαί καί

⁹⁸⁰ Εφημερίδα «Ἀνόρθωσις», Καλαμάτα, 22-7-1883, σ.3-4

πολιτικά ἄρχαί, τινές τῶν κ.κ. Προξένων, ὁ δικηγορικός σύλλογος Καλαμῶν, πλῆθος πολιτῶν, παρατεταγμένου ὄντος τοῦ ἐνθάθε στρατοῦ, συνῆλθον ἐν τῷ μητροπολιτικῷ Ναῷ τῆς Ὑπαπαντῆς ἐνθα, χοροστατοῦντος τοῦ σεβασμιωτάτου ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν, ἐψάλη δοξολογία ὑπὲρ τῆς παρελθούσης δόξης. Ἐν τῷ ναῷ λόγοι ἐξεφωνήθησαν δύο, ὁ μὲν ὑπὸ τοῦ ὄντως ἀξιοσεβάστου ἱεροκήρυκος ἡμῶν κ. Κουτσοδόντη περί τοῦ κλήρου εὐγλώτως ἰδία περιορισθέντος ὁ δὲ ὄνόματι τοῦ δήμου καί ἐντολή τοῦ κ. δημάρχου, ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου δικηγόρου καί δημοτικοῦ συμβούλου κ. Νικήτα Στρατηγοπούλου, ὡς συνήθως αὐτῷ, μετὰ δυνάμεως λόγου τό παρελθόν μεγαλεῖον σκιαγραφήσαντος.

Ἀπό τοῦ Ναοῦ μετέβη τό πλῆθος εἰς τό δημοτικόν Κατάστημα καί ἐχαιρέτησε τόν κ. δήμαρχον ὡς τόν ἀντιπρόσωπον τοῦ λαοῦ ἐν τοιαύτῃ ἡμέρᾳ λίαν φιλίως μετὰ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου τούς προσερχομένους δεξιούμενον.

Ἐν τῇ πλατεία τό δημοτικόν κατάστημα, αἱ Λέσχαι «Δαφνῶν» καί «Δημακόπουλος» ἐφαίνοντο φιλοκάλως διά δάφνης καί μύρτου κεκοσμημένα εἰκόνες δέ ἀγωνιστῶν καί διαφόρων μαχῶν ἐπὶ τῶν ἐξωστῶν ἀνηρητημένα διεθέρμαινον τόν ἐνθουσιασμόν τῶν πολιτῶν, ὄν ὑπερηύξανεν ἡ κυματίζουσα κυανόλευκος τοῦ σταυροῦ ἡμῶν σημαία εὐγνωμόνως θωπεύουσα τάς παρακειμένας τῶν Δυνάμεων τῶν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος ἡμῶν τοσαῦτα διαπραξασῶν.

Ἐν τῇ Λέσχῃ ὁ «Δημακόπουλος» περί τήν ἐνδεκάτην ὥραν ὁ καθηγητής κ. Ἀλ. Καρίκουλας ἐξεφώνησεν εὐγλωττον πανηγυρικόν παραστήσας τό σθένος καί τήν δύναμιν τῶν ἡρώων τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καί συγκρίνας ἐκείνους πρὸς τούς σημερινούς καιρούς. Οὕτως ἔληξε τό ἡμισυ τῆς ἡμέρας.

Μετὰ μεσημβρίαν ἀπό τοῦ ἐξώστου τῆς Λέσχης ὁ «Δάφνων» ἦν, τήν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς, κατεῖχεν ὁ Δικηγορικός Σύλλογος, περί ὥραν ὡσεὶ πέμπτην ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου καί ἐντολῇ αὐτοῦ ὁ δικηγόρος κ. Νικολ. Ἀλεβίζος ἀπήγγειλεν ἀξιοσημείωτον λόγον πρὸς τόν λαόν στιβάδην ἐπὶ τῆς πλατείας καί μετὰ προσοχῆς ἀκροώμενον. Ὁ λόγος οὗτος τοῦ κ. Ἀλεβίζου βραχύς μὲν ἀλλὰ πλήρης δυνάμεως καί ὠραιοτάτων εἰκόνων περιεστράφη κυρίως εἰς τό νά καταδείξῃ κατά πόσον ὁ ἐν γένει ἑλληνισμός ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς πρόοδου τῆς ἀνθρωπότητος καί τοῦ πολιτισμοῦ καί κατά τήν κρίσιν ἡμῶν πληρέστατα ἐπέτυχε.

Τό ἐσπέρας ἡ πλατεία τῆς πόλεως ἡ κεντρική μετεβλήθη εἰς πυρῶδες πεδίον! Διάφορα καί ποικίλα πυροτεχνήματα ἀπό τοῦ ἑνός μέχρι τοῦ ἄλλου ἄκρου αὐτῆς καιόμενα, διέκαιον τῶν ἐνθουσιασμόν τοῦ λαοῦ ζητωκραυγάζοντας ὑπὲρ τοῦ παρελθόντος.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιον τυγχάνει τό συμπόσιον τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου ἐν τῇ Λέσχῃ ὁ «Δαφνῶν» ὡς καί τό τοῦ Δήμου ἐν τῷ Δημοτικῷ καταστήματι. Ἐν τῷ τῶν Δικηγόρων συνῆλθον οἱ δαιτυμόνες περί τούς 50 ἐν οἷς καί ἅπας ὁ δικαστικός σύλλογος περί ὥραν 9^h καί ἐν τῷ μέσῳ χαρᾶς καί ἀγάπης ἤρξατο τό δεῖπνον. Ἡ κοινωνία τῶν Καλαμῶν εἶδε μετ'εὐφροσύνης καί ὑπερηφανίας συνευθυμοῦντας ἐν πλήρει ὁμονοίᾳ καί ἀδελφότητι τούς λειτουργούς τῆς Θέμιδος, εὐγενές παράδειγμα καθήκοντος καί συμπνοίας ἑαυτούς παρέχοντας. Κατά τό δεῖπνον ἐγχώριος μουσική ἐπαιάνιζε τόν ὕμνον καί τά «κλέφτικα» προπόσεις δέ πολλάί καί ἐπίσημοι ἐποίκιλλον τοῦ γέματος καί εὐθυμίαν. Καί ἐγένοντο πολλάί καί καλά τοιαῦται ὑπὲρ τῶν Πεσόντων, ὑπὲρ τῶν Βασιλέων ἡμῶν, ὑπὲρ τῶν Φιλελλήνων, τῆς Δικαιοσύνης, ἐξ ὀνόματος τῆς ὁποίας ἀντεφώνησεν ὁ προεδρεύων δικαστής κ. Ἰω. Μαλαματένιος κτλ,κτλ, κτλ, ἀλλ' ἡ ἔμμετρος πρόποσις τοῦ δικηγόρου κ. Κωνσταντίνου Σαράβα ὑπὲρ τῆς Μεσσηνίας ἦν ποιητικόν καλλιτέχνημα ἀποσπάσαν φρενήρη τόν ἐνθουσιασμόν τῶν παρισταμένων. Ἐν ὀλίγοις στίχοις διέβλεπεν ὁ ἀναγνώστης ἅπασαν τήν ἱστορίαν τῆς Μεσσηνίας, τῆς ὠραίας ταύτης ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος. Λυπούμεθα ἐγκαρδίως ὅτι οἱ ἐπίμονοι ἡμῶν παρακλήσεις δέν κατίσχυσαν ἵνα πείσωσι τόν κ. Σαράβαν ὅπως ἐπιτρέψῃ ἡμῖν τήν δημοσίευσιν.

Μετά τό δεῖπνον ἅπας ὁ Δικηγορικός Σύλλογος μετά λαμπάδων καί ὀργάνων περιήλθεν ἐν εὐθυμία τήν πόλιν καί τήν τρίτην μετά τό μεσονύκτιον ὥρα ἐν μέσῃ τῇ κάτω πλατεία ἐχώρευσε τό «καλαματιανό» ἐν ᾧ συγχρόνως ὁ κ. δήμαρχος μετά τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἐφώτιζον αὐτόν ἀπό τοῦ ἐξώστου τοῦ δημοτικοῦ καταστήματος, ἔνθα ὁ δήμαρχος μετά τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου καί ἄλλων πολιτῶν συνεώρταζον ἐπίσης, διά ποικίλων βεγγαλικῶν φώτων καί πυροτεχνημάτων. Τῇ 4^η πρωϊνῇ ὥρα παρετέθη ἐν τῇ Λέσχη ζωμός καί τῇ 5ῃ σχεδόν ἔληξεν ὁ πανηγυρισμός τῆς ἐθνικῆς Ἑορτῆς, Ἑορτῆς ἧς εἶθε ταχέως ἡ Πατρίς νά ἐορτάσῃ ὁμοίαν.»⁹⁸¹

Στις 29 Ἀπριλίου 1884 ἀνακοινώνεται μέσω τῆς εφημερίδας «Μεσσηνιακός Τύπος» ὅτι « Αὖριον ἱερουργήσῃ ἐν τῷ ἐνθάδε Ναῶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Φλαρίου) ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Παναρέτος.»⁹⁸²

Την ἴδια ἡμέρα καί ἀπό την ἴδια εφημερίδα φιλοξενεῖται δημοσίευμα το οποίου ἀναφέρει ὅτι: « Τῇ παρελθούσῃ Κυριακῇ ἐτελέσθησαν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἀξιοσεβάστου καί ἐντίμου ἱατροῦ, ἐκ τῶν ἐξοχωτέρων τῆς πόλεως ἡμῶν, κ. Νικολάου Βράχμαν, ἐν ὄλῃ τῇ ἐπισημότητι καί μεγαλοπρεπείᾳ, χοροστατοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν οἱ γάμοι τῆς σεμνῆς, συμπαθητικῆς καί πλήρους χάριτος θυγατρὸς αὐτοῦ φαιδρᾶς δεσποσύνης Φαίδρας μετά τοῦ νομομηχανικοῦ Μεσσηνίας καί καλλίστου ἡμῶν φίλου κ. Ἀντωνίου Πετσάλῃ. Παράνυμφοι ἔστησαν οἱ κ.κ. Βίκτωρ Τζάν, Πρόξενος τῆς Γερμανίας ἐν Καλάμαις, καί ὁ καλὸς ἀδελφός τοῦ νυμφίου κ. Ἀριστοτέλης. Τῇ πρωῒα τῆς Δευτέρας ἀπῆλθον οἱ νεόνυμφοι εἰς μικρόν ταξειδίον ὁπόθεν ἐπανερχονται ταχέως. Ὁ «Μεσσηνιακός Τύπος» εὐχεται ἀπό μέσης ψυχῆς πᾶσαν εὐτυχίαν καί πᾶσαν εὐδαιμονίαν τοῖς νεόνυμφοις.»⁹⁸³

Επίσης, την ἴδια μέρα καί πάλι ἀπό την ἴδια εφημερίδα φιλοξενεῖται δημοσίευμα το οποίου ἀναφέρει: «Επίσης ἐτελέσθησαν μεγαλοπρεπῶς, χοροστατοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν Παναρέτου, οἱ γάμοι τῆς σεμνῆς καί εὖ ἡγμένης δεσποινίδος Ἀσπασίας Πηρπυρῆ ἀδελφῆς τοῦ ἀξιοτίμου ἐμπόρου καί φίλου ἡμῶν κ. Δημητρίου μετά τοῦ συναδέλφου κ. Κωνσταντίνου Πόταρη. Εἰ εὐτυχῆς ὁ βίος αὐτοῖς καί καταθύμιος.»⁹⁸⁴

Στις 13 Μαΐου 1884 δημοσίευμα τῆς εφημερίδας «Μεσσηνιακός Τύπος» ἀναφέρει ὅτι: « Τῇ παρελθούσῃ Κυριακῇ ἡ Ἑταιρία τοῦ Λαοῦ «ὁ Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» ἐτέλεσε λειτουργίαν ἐν τῷ ἐνθάδε ναῶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἱερουργοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου ἡμῶν Ἀρχιεπισκόπου κ. Παναρέτου. Κατάλληλον ἐξεφώνησε ὁ Πανιερώτατος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ λογίδριον παραστήσας σθεναρῶς ὁπόσον ὠφέλιμος ἔσται τῇ ἐργατικῇ τάξει ὁ «Σύνδεσμος» καί παρακινήσας πρὸς ἐγγραφὴν. Μετά τήν θείαν λειτουργίαν τά μέλη ἐπεσκέψαντο οἰκοὶ τούς κ.κ. Διοικητὴν καί Γραμματέα, παρ' οἷς διάφοροι περὶ τῶν συμφερόντων τῆς Ἑταιρίας διημείφθησαν συνομιλίας ἐν ἀδελφότητι καί ἀγάπῃ πλεῖστα ὑπισχνουμέναις ἀγαθά.»⁹⁸⁵

Στις 30 Ἰανουαρίου 1885 ὁ Ἀθανάσιος Δ. Τζάνες συντάσσει μηνυτήρια ἀναφορὰ ἐναντίον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας Παναρέτου. Ἡ μήνυσις τοῦ Ἀθανασίου Δ. Τζάνε κατοίκου Καλαμάτας ἀποστέλλεται «Πρὸς τήν Ἱεράν Σύνοδον τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, τό Ὑπουργικόν Συμβούλιον καί τόν Εἰσαγγελέα τῶν ἐν Ναυπλίῳ Ἑφετῶν» καί τιλοφορεῖται «Μήνυσις Ἀθανασίου Δ. Τζάνε κατοίκου Καλαμῶν κατὰ Παναρέτου Κωνσταντινίδου Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας κατοίκου Καλαμῶν». Ὁ μηνυτὴς στήν ἀναφορὰ του ἀναφέρει: « Ὁ καθ' οὗ ἡ μήνυσις ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας, ἅμα τῇ ἐνταῦθα ἀφίξει του παρορῶν τά ὑψιστα ἱερά αὐτοῦ καθήκοντα ἠρξάτο ἀναιδῶς νά πιέξῃ

⁹⁸¹ Εφημερίδα, «Μεσσηνιακός Τύπος», Καλαμάτα, 1-4-1884, σ.1

⁹⁸² Εφημερίδα, «Μεσσηνιακός Τύπος», Καλαμάτα, 29-4-1884, σ.4

⁹⁸³ Εφημερίδα, «Μεσσηνιακός Τύπος», Καλαμάτα, 29-4-1884, σ.3

⁹⁸⁴ Εφημερίδα, «Μεσσηνιακός Τύπος», Καλαμάτα, 29-4-1884, σ.3

⁹⁸⁵ Εφημερίδα, «Μεσσηνιακός Τύπος», Καλαμάτα, 13-5-1884, σ.1

τούς υπό τήν διοίκησίν του, ἱερεῖς, ἱεροδιακόνους, τούς μοναχούς τῶν διαφόρων υπό τήν διοίκησίν του Μονῶν, ζητῶν παρ' αὐτῶν χρήματα πρὸς πληρωμὴν τῶν ἐν Ἀθήναις χρεῶν του, ἅτινα ἀπὸ τὸν ἔμπορον Δ. Κούπαν εἶχε δανεισθῆ καὶ ἐξηγοῦμαι.

Ὁ μηνυόμενος ἀρχιεπίσκοπος διὰ οἰκογενειακὰς του ἀνάγκας καὶ ἔξοδα χειροτονίας του, ἀρχιερατικῶν στολῶ κλπ ἐδανείσθη παρὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις Δ. Βούπα Δραχμὰς 27000 αἷς ὠφείλε βεβαίως ἐντὸς ἔτους νὰ πληρώσῃ ἀλλὰ μὴ ἔχων πόρους ἄλλους εἰμὶ τήν μισθοδοσίαν του ἣτις δὲν ἐπῆρκει εἰς τὰς καθημερινὰς του ἀνάγκας, ἀπεφάσισε καὶ ἔθεσεν εἰς ἐνέργειαν τήν σατανικὴν ἰδέαν τῆς καταπιέσεως τοῦ ὑπὸ τήν διοίκησίν του κλήρου καὶ τῆς διὰ πολλῶν χρημάτων χειροτονίας ἱερέων ἐν διαφόροις χωρίοις ἄνευ ἀνάγκης καὶ μὴ ἔχοντες οἱ πλείστοι τὰ τοῦ Νόμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων προσόντα ἐξαπατῶν τήν Ἱεράν Σύνοδον παριστάνων αὐτῇ ὡς ἀναγκαίας καὶ κατεπειγούσας καὶ παρ' αὐτοῦ προτεινομένας χειροτονίας διὰ διαφόρων αὐτοῦ ἐγγράφων καὶ τοιουτοτρόπως παράνομες, εἰσέπραξε τὰ ἐλέω ποσὰ ἀπὸ τὰ ἐξῆς πρόσωπα πρὶν χειροτονῆσαι αὐτὰ ἱερεῖς.

Α) Ἐκ τῶν χειροτονηθέντων κατὰ τήν Ἐπαρχίαν Μεσσηνίας: 1) Ἀπὸ τὸν ἐκ Φιλιππαιῶν τοῦ Δήμου Ἀριστομένους Δραχ 1500, 2) Ἀπὸ τὸν ἐκ Χαλβάτζου Δ. Ἀναστασόπουλο 500, 3) Ἀπὸ τὸν ἐκ Κουτήφαρι τοῦ ἰδίου Δήμου 1200, 4) Ἀπὸ τὸν ἐκ Κενιγοῦ τοῦ ἰδίου Δήμου 1100, 5) Ἀπὸ τὸν ἐκ Κεφαλοῦσα τῆς Ἰθώμης 1300.

Β) Ἐκ τῆς Ἐπαρχίας Καλαμῶν: 1) Ἀπὸ τὸν ἐξ Ἄριος Γρ. Παπαδόπουλου 1100, 2) Ἀπὸ τον Σπυρ. Ἡλιόπουλου διὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ζαχαράκη 800, 3) Ἀπὸ τον Γεωργ. Βέλμαχον 300, 4) Ἀπὸ τον Νικόλαο Μαγουλιανότην 400.

Γ) Ἐκ τῆς Ἐπαρχίας Πυλίας: 1) Ν. Ἱερέα Γεωργόπουλου ἐκ Βασιλειτσίου Πυλίας 1000, 2) Ἀπὸ τὸν υἱὸν τοῦ ἰδίου ἐχειροτόνησεν ἀμφοτέρους, 3) Ἀπὸ τον Ἰωάννην Καρακάκον ἐκ Λαχανάδας 800, 4) Ἀπὸ τον Γεωργ. Κουτσουλιώτην διὰ νὰ τὸν μεταθέσῃ ἐκ Λογκᾶς εἰς Κορώνην 500. Καὶ παρὰ πολλῶν ἄλλων ἔλαβεν χρήματα ἅτινα ἐν τῇ ἀνακρίσει θέλουν βεβαιωθῆ.

Ἐπέτρεψε δὲ γάμους παρανόμους τούς ὁποίους καὶ ἡ Ἱερά Σύνοδος εἶχεν ἀπορρίψει καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες παρεμποδίζουν λαβῶν χρήματα.

Ἐτι ἐπὶ Ἐπαρχίας Καλαμῶν: 1) Ἐν Ἀβραμίῳ τῶν Καλαμῶν καὶ τὸν Π. Σκιαδόπουλον μετὰ τῆς θυγατρὸς τῆς Σοφούλας Στεφανούρης, 2) Ἐν Μπαλιάγα τοῦ Ἄριος ἀπὸ τὸν Γεώργιον Κολάτων μετὰ τῆς Ῥομπίνης Νενεοῦ. 3) Ἐν Καρβέλι τῆς Ἀλαγωνίας εἰς τὸν Θεόδωρο Ρεντζέπη μετὰ τῆς Αἰκατερ. Χρηστοδ. Ἰω. Μπεσῆ, 4) Ἐν Ἀσλάναγα εἰς τὸν Κοντόν μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Σγουράκη.

Ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Μεσσηνίας: 1) Εἰς τὸν ἐξ Αἰδινίου τῆς Εὔας Λέων. Χριστόπουλον μετὰ τῆς θυγατρὸς Νικολ. Μπουλούκου, 2) Εἰς τὸν ἐκ Βουρναζίου τῆς Ἰθώμης Θεοδωρακόπουλον ἢ Κατζαβάν, 3) Εἰς τὸν ἐκ Κωντζαντίνους τῆς Ἀνδανέας Βακούνην.

Ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Πυλίας: 1) Εἰς τὸν ἐκ Πύλου Ζανταϊνόν Σαῖνην λαβῶν δύο χιλιάδας Δραχμὰς, 2) Εἰς τὸν Νικόλ. Λιάκουραν ἐκ Χαρακοποίου τῆς Κορώνης Δραχ 100.

Ἐξ ὅλων δὲ τῶν ἄνω παρανόμων γάμων τούς ὁποίους καὶ ἡ Ἱερά Σύνοδος δὲν ἐπέτρεψεν οὗτος λόγῳ χρημάτων ἐξέδωκεν ἀδείας στέψεως λαβῶν ἀπὸ τους μελονύμφους χρήματα. Ἀπὸ ὅλα τὰ χωρία τῶν ἐπαρχιῶν Καλαμῶν, Μεσσηνίας καὶ Πυλίας εἰς τὰ ὁποῖα ἄνευ προσκλήσεως τῶν κατοίκων μετέβη καὶ ἄπαξ μόνον ἱερούργησεν ἐπέβαλε διὰ τῶν ἱερέων εἰς τούς κατοίκους καὶ ἐπληρώνετο ἀπὸ 100-200 Δραχμῶν ἄνευ διακρίσεως ἐκτὸς τῶν τροφίμων του ἅτινα ἐβάρυνον τούς δυστηχεῖς κατοίκους καὶ ἐν μὲν τῇ Ἐπαρχίᾳ Μεσσηνίας εἶχε εἰσπράκτορα τῶν παρνόμων τούτων χρημάτων τῶν ἐξ Ἀβραμιοῦ τοῦ Δήμου Ἀριστομένους ἱερέα Γεώργιον Νικολόπουλον, ἐτέλει δὲ ἐναντίον τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καθ' ὅλα τὰ χωρία ἀγιασμούς καὶ δίσκους καὶ διὰ τοῦ μέσου τῶν ἀγιασμῶν εἰσέπρατε χρήματα.

Τὰ δὲ εἰσπραχθέντα ἐκ τῶν παρανομῶν χρήματα ἐνεχείρισεν εἰς τὸν Γραμματέα του Βασιλείου Ῥούσην καὶ τὰ κατέθεσεν εἰς τὸ ἐνταῦθα ὑποκατάστημα τῆς Ἐθνικῆς

Τραπέζης, τήν μίαν περίοδον Δρχ 7000 καί ἔλαβε παρά τοῦ ἐνταῦθα ὑποδιευθυντοῦ ἐπιταγήν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἐν Ἀθήναις Δ. Βούπα ἐξαργυρωτέα ἐν Ἀθήναις. Καί ἐτέρα 6000 Δραχμῶν ἄς ἐπίσης διά τοῦ αὐτοῦ ὑποκαταστήματος ἀπέστειλεν εἰς τόν αὐτόν ἐν Ἀθήναις Βούπαν.

Ἐπίσης διά τοῦ ἐνταῦθα ἐμπόρου Κωνστ. Ζαχαράκη Δραχ 3000, διά τοῦ ἐμπόρου Π. Λίβα Δραχ 7500. Ἐδαπάνησεν εἰς Γερμανίαν διά τό τελευταῖον ταξίδιον Δραχ 35000. Εἴκοσι χιλιάδας Δραχμῶν εἰς ἀγοράν ἐπιπλῶν ὡς τελωνιακαί διασαφήσεις μαρτυροῦσι. Ὅλο δέ τό πρὸς τόν κ. Δ. Βούπαν χρεὸς του ἐπλήρωσε ἐντός ἐνός ἐτους ἀπό τῆς χειροτονίας του.

Ὅθεν καταγγέλων αὐτόν ἐνώπιον τῆς Σεβ. Ἱερᾶς Συνόδου, ἐξαιτοῦμαι τήν κατά νόμον ἐκκλησιαστικὴν καί ποινικὴν αὐτοῦ καταδίωξιν.

Ἐπιφυλάττομαι δέ νά καταγγείλω διά δευτέρας μηνύσεως τὰς παρανόμους ἐπεμβάσεις του εἰς τὰς τῆς πολιτείας καί τὰς παρανόμους πιέσεις τὰς ὁποίας πράττει χάριν κερδοσκοπίας εἰς τὰ ἐκλογικὰ τὰ τῶν Ἡγουμενικῶν Συμβουλίῶν διαφόρων Μονῶν καί τήν ἄδικον φορολογίαν τήν ὁποίαν χάριν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος πράττει εἰς τό κατάστημα τῆς ὑφαντικῆς τῶν Μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου.

Ἐπιφυλάττομαι πρὸς τούτους νά προτείνω καί ἄλλους πλείστους μάρτυρας ὅταν ἀρχίσῃ ἢ κατ' αὐτοῦ νόμιμος ἐκκλησιαστικὴ καί δικαστικὴ ἀνάκρισις. Εὐπειθέστατος Ἀθαν. Διον. Τζάνες.»⁹⁸⁶

Στη μηνυτήρια αναφορά του ο Αθαν. Διον. Τζάνες επισυνάπτει τον κατάλογο με τα ονόματα των μαρτύρων κατηγορίας. Ορισμένοι από αυτούς είναι: «τά ἐν Καλάμαις βιβλία τοῦ ὑποκαταστήματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης», οἱ Κωνσταντίνος Φλέσσας (βουλευτής), Περικλῆς Περρωτής, Λεωνίδα Καπετανάκης, Δημήτριος Κάρτζωνας, Δημήτριος Τζάνες, Κωνσταντίνος Κουμουνοῦρος, Σπύλιος Αντωνόπουλος, Κωνσταντίνος Δαγρές (κάτοικος Ἀριοχωρίου), Γεώργιος Μπενάκης, Κωνσταντίνος Φλέσσιας (κάτοικος Θουρίας), Πέτρος Α. Μαυρομιχάλης, Ηλίας Δαγρές (δήμαρχος Ἄριος), Νικόλαος Κάρτζωνας (δήμαρχος Ἀμφείας), Νικήτας Πολυχρονόπουλος (δήμαρχος Θουρίας), Δημήτριος Λυμπερόπουλος (δικηγόρος), Γεώργιος Καραγιάννης (δικηγόρος), Μιχαὴλ Μπενάκης (δικηγόρος), Ηλίας Α. Νικολαΐδης (δικηγόρος), Αλκιβιάδης Δελιγιάννης (δικηγόρος), Γεώργιος Σταματόπουλος (δικηγόρος), Αναστάσιος Παναγιωτόπουλος (δικηγόρος), Κωνσταντίνος Πόταρης (δικηγόρος), Ευστάθιος Κωνσταντινίδης (δικηγόρος), Πάνος Φεσσᾶς (δικηγόρος), Κωνσταντίνος Ζαράβας (δικηγόρος), Ιωάννης Μανωλάκης (αστυνόμος), Δημήτριος Μεριόπουλος (δήμαρχος Παμίσου), Γεώργιος Φ. Μπαρδόπουλος (δήμαρχος Εύας), Δημήτριος Σκράβας (ανώτερος υπάλληλος), Γεώργιος Μπαλανόπουλος (ἐμπορος), Κωνσταντίνος Ζαχαράκης (ἐμπορος), Παναγιώτης Λίβας (ἐμπορος), Λεωνίδα Καντέας (ἐμπορος), Ηλίας Σταματόπουλος (ἐμπορος), Ιωάννης Κωστόπουλος (ἐμπορος), Παῦλος Μπαζόπουλος (ἐμπορος), Νικόλαος Νικολόπουλος (ἐμπορος), Ανδρέας Σκοπέτας (ἐμπορος), Αντώνιος Νικολόπουλος (ἐμπορος), Νικόλαος Στεφανάκης (ἐμπορος), Νικόλαος Μπαρλής (φοιτητής), Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος (υπάλληλος), Ιωάννης Ζάπης (χρυσοχόος), Παναγιώτης Χαρετόπουλος (συμβολαιογράφος), Γεώργιος Χάμπας (υπάλληλος), Νικόλαος Μ. Αλεξανδράκης (υπάλληλος), Νικόλαος Στραβασκιάδης (υπάλληλος), Χαρίλαος Δουρούνας (ἐμπορος). «Ἄπαντες κάτοικοι Καλαμῶν», ὅπως τονίζει ο Αθανάσιος Δ. Τζάνες.

Επιπλέον, μάρτυρες κατηγορίας στην υπόθεση του Παναρέτου είναι οἱ Αθανάσιος Λίβας (κάτοικος Θουρίας), Γεώργιος Κ. Λυμπερόπουλος (κάτοικος Μεσσήνης), Ηλίας Φατούρας (κάτοικος Μεσσήνης), Δημήτριος Ρούτζης (κάτοικος Μεσσήνης), Νικόλαος Ζαλμάς (κάτοικος Μεσσήνης), Μιχαὴλ Σχαμάχερ (κάτοικος Μεσσήνης), Γεώργιος Γερασιμόπουλος (κάτοικος Μεσσήνης), Ιωάννης Καλαμαριώτης (κάτοικος Μεσσήνης),

⁹⁸⁶Εγγραφο πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο ἀριθμ. πρωτ. 765

Δημήτριος Ποϊπράτης (κάτοικος Μεσσήνης), Δημήτριος Παπαδόπουλος (κάτοικος Μεσσήνης), Δημήτριος Φεσσάς (κάτοικος Μεσσήνης), Διονύσιος Μαρκένης (κάτοικος Μεσσήνης), Παναγιώτης Μαρκόσης (κάτοικος Μεσσήνης), Νικόλαος Τράγος (κάτοικος Μεσσήνης), Δημήτριος Πετρόπουλος (κάτοικος Μεσσήνης), Δημήτριος Π. Παπατζώνης (κάτοικος Ναζηρίου), Γεώργιος Ι. Παπουτζένης (κάτοικος Ναζηρίου), Μιχαήλ Παπαθανασόπουλος (κάτοικος Σπηλοπίου), Νικόλαος Δημόπουλος, Ιωάννης Η. Νικολαΐδης (κάτοικος Μελιγαλά), Κωνσταντίνος Δεληγιάννης (κάτοικος Μελιγαλά), Ιωάννης Παπαβασιλόπουλος (κάτοικος Μελιγαλά), Απόστολος Σκινάς (κάτοικος Ασλάναγα), Γεώργιος Γραμμένος (κάτοικος Ασλάναγα), Γρηγόριος Αγγελόπουλος (αστυνόμος Άριος), Επαμεινώνδας Καΐσαρης (κάτοικος Πύλου), Ιωάννης Γεωργακόπουλος (κάτοικος Πύλου), Θεόδωρος Ταραζόπουλος (κάτοικος Μεθώνης), Παναγιώτης Ταραπόπουλος (κάτοικος Μεθώνης), Κωνσταντίνος Γρίβας (κάτοικος Μεθώνης), Κωνσταντίνος Τζαπέκης (κάτοικος Μεθώνης), Γεώργιος Δημόπουλος (κάτοικος Μεθώνης), Κωνσταντίνος Ταρσούλης (κάτοικος Κορώνης), Π. Τριγγέκας (δήμαρχος Κορώνης) και ο Δημήτριος Διον. Τζάνες (κάτοικος Καλαμάτας).⁹⁸⁷

Τις ανακρίσεις σχετικά με τις καταγγελίες εναντίον του Παναρέτου η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος αναθέτει στον ἐπίσκοπο Ὑδρας και Σπετσῶν Ἀρσένιο. Ο ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος ἀποστέλλει στις 21 Ἀπριλίου 1885 αἴτηση «περὶ προτάσεως μαρτύρων ὑπερασπίσεως» με ἀριθ. Πρωτ. 830 πρὸς «τὸν Σεβασμιώτατον Ἐπίσκοπον Ὑδρας καὶ Σπετσῶν». Ο Πανάρετος στὴν αἴτησή του ἀναφέρει: «Ἐπὶ τῆς ἀποδιδομένης εἰς ἐμέ κατηγορίας, ἥς τὴν ἀνάκρισιν διαταγῆ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὡς Ἐξάρχος ἐνεργεῖτε, προτείνω τὸν ἐγκλειστον κατάλογον μαρτύρων τῆς ὑπερασπίσεως οὓς παρακαλῶ ὑμᾶς νὰ κλητεύσητε καὶ ἐξετάσητε.

Εἶχον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ καλέσω ὡς τοιαύτους μάρτυρας, ἐὰν τοῦτο ἠθελεν ὑποτεθῆ δυνατόν, ἅπασαν τὴν ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἀρχιεπισκοπικὴν δικαιοδοσίαν κοινωσίαν, ὅπως ἀποδειχθῆ ἡλίου φανερότερον ὅτι ἡ ἀποδιδομένη ἐμοὶ κατηγορία εἶναι σκευώρημα μέγα καὶ σατανικὴ ἐξύφανσις τῶν δεισμενῶς πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Μεσσηνίας διακειμένων καὶ βουλομένων ἵνα ταύτην ἐχῶσι ὡς μέσον καὶ ὄργανον τῶν παρανόμων ἀξιώσεῶν των. Ἐν τούτοις καὶ διὰ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν προτεινομένων μαρτύρων, προερχομένων ἐκ τῶν ὑγιεστέρων τάξεων τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ διαφόρων ἐπαγγελημάτων, πιστεύω ἀδιστακτῶς, ὅτι θέλει καταδειχθεῖ τὸ ἐντελῶς ἀβάσιμον καὶ ἀνυπόστατον τῆς μνησθείσης κατηγορίας. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος».

Στὴν αἴτησή του, λοιπόν, ο Πανάρετος ἐπισυνάπτει τὸν κατάλογο με τοὺς μάρτυρες υπεράσπισής του. Οἱ σημαντικότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι οἱ Γεώργιος Κουτζομιτόπουλος (ιατρός), Ἀχιλλέας Πανταζόπουλος (ιατρός), Γεώργιος Χρυσοσπάθης (ιατρός), Δημήτριος Ἀλμπανάκης (ιατρός), Γεώργιος Περδικίδης (ιατρός), Μιχάλης Ἀσημακόπουλος (ιατρός), Ιωάννης Κάντζας (ιατρός), Γεώργιος Κυριακοῦ (ιατρός), Κωνσταντίνος Κουρμαλίδης (φαρμακοποιός), Νικόλαος Βλαντασόμαυρος (φαρμακοποιός), Κωνσταντίνος Κουτσομιτόπουλος (φαρμακοποιός), Σάββας Δουκάκης (φαρμακοποιός), Κωνσταντίνος Χρυσοσπάθης (φαρμακοποιός), Χρήστος Γιάνναρης (φαρμακοποιός), Θέμις Κουτσομιτόπουλος (φαρμακοποιός), Ευθύμιος Βλαντασόπουλος (φαρμακοποιός), Ιωάννης Κυταριάλος (δικηγόρος), Γεώργιος Δημοκράτης (δικηγόρος), Χρῦσανθος Παγώνης (δικηγόρος), Ν. Καραγιαννάκης (δικηγόρος), Γεώργιος Γεωργαντάκης (δικηγόρος), Νικόλαος Ἀλεβίζος (δικηγόρος), Λεωνίδα Δεληγιάννης (δικηγόρος), Ιωάννης Κυριακός (δικηγόρος), Παν. Λυκουρέζος (δικηγόρος), Νικόλαος Καραφωτάκης (δικηγόρος), Θεόδωρος Στραβοσκιάδης (δικηγόρος), Κωνσταντίνος Λυκουρέζος (δικηγόρος), Νικήτας Στρατηγόπουλος (δικηγόρος), Θ. Λυκουρέζος (δικηγόρος), Στέφανος Μελισσουργός (δικηγόρος), Παναγιώτης Λογοθέτης (δικηγόρος),

⁹⁸⁷ Ἐγγραφο πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο ἀριθ. πρωτ.830

Δημήτριος Μπούτζης (δήμαρχος), Νικόλαος Μαράκης (α΄ δημοτικός πάρεδρος), Ιωάννης Βογόπουλος (πρόεδρος δημοτικού Συμβουλίου), Αθανάσιος Καπιτζινέας (δημ. Σύμβουλος), Γεώργιος Δημακόμαυρος (αστυνόμος), Ιωάννης Μανωλακάκης (πρώην αστυνόμος), Γρηγόριος Μουκάκος (τελώνης), Σπυρίδων Γεωργαντάκης (πρώην αστυνόμος), Σπυρίδων Αναγνωσταράς (δημοτικός εισπράκτορας), Κωνσταντίνος Γιαννόπουλος (ταμίας), Κωνσταντίνος Δημακόμαυρος (διευθυντής τραπέζης), Αθανάσιος Μωραρίδης (ταχυδρομικός επιστάτης), Θεόδωρος Λιβάνιος (διοικητής μοίρας), Κωνσταντίνος Γιαννηκόστας (λοχαγός), Γρηγόριος Κουτζοδόνης (ιεροκήρυκας), Σωκράτης Δουκάκης (καθηγητής), Βίκτωρ Τζάν (έμπορος-πρώην πρόξενος Γερμανίας), Κωνσταντίνος Πορτέλης (έμπορος-πρώην πρόξενος Αυστρίας), Θεόδωρος Λιαρκόπουλος (έμπορος-πρώην πρόξενος Ολλανδίας), Άρης Πανταζόπουλος (έμπορος-πρώην πρόξενος Γαλλίας), Δημήτριος Λεονταρίτης (έμπορος-πρώην πρόξενος Αγγλίας), Νικόλαος Πετούσης (υπάλληλος), Σπυρίδων Εφέσιος (τραπεζίτης), Όθων Παπατζώνης (κτηματίας), Αθανάσιος Αβραμάκος (ιερέας), Δημήτριος Μαντάς (ιερέας), Θεόδωρος Σκυρόπουλος (ιερέας), Σωφρονία Δαμιανού (μοναχή), Σεβαστή Καμινέα (μοναχή), Ιωάννης Μαλαματένιος (πρωτοδίκης), Ιωάννης Μαραύδης (πρωτοδίκης), Κωνσταντίνος Νικολόπουλος (πρωτοδίκης), Δημήτριος Μποζόνης (γραμματέας Εισαγγελίας), Πέτρος Κατσαφαρόμαυρος (Γραμματέας Πρωτοδικών), Νικόλαος Στρούμενος (έμπορος), Πελοπίδας Μελετόπουλος (έμπορος), Νικόλαος Αντωνακόπουλος (έμπορος), Δημήτριος Πιρπιής (έμπορος), Δημήτριος Τζανόπουλος (έμπορος), Αριστείδης Μελετόπουλος (έμπορος), Ιωάννης Λυμπερόπουλος (έμπορος), Παναγιώτης Ψάλτης (έμπορος), Νικόλαος Παπαφωτεινός (έμπορος), Ιωάννης Καραγιάννης (έμπορος), Παναγιώτης Μακρόπουλος (έμπορος), Παναγιώτης Κατσαούνης (έμπορος), Λυκούργος Καραβίτης (έμπορος), Γεώργιος Σταμπατζής (έμπορος), Κωνσταντίνος Φλέσσας (έμπορος), Δημήτριος Μαραβάς (έμπορος), Φώτιος Φάλανος (έμπορος), Αντώνιος Λαχανάς (έμπορος), Αντώνιος Σκοπέτος (έμπορος), Ιωάννης Φουκάκης (έμπορος), Γεώργιος Μασουρίδης (έμπορος), Παναγιώτης Μανέτας (έμπορος), Γεώργιος Κόκαλης (έμπορος), Σωκράτης Μαραβάς (μεταξέμπορος), Δημήτριος Μαμαλούκος (μεταξέμπορος), Παναγιώτης Κουτσομιτόπουλος (έμπορος), Γεώργιος Μιχαλακέας (βιβλιέμπορος), Αντώνιος Φερεντίνος (τυπογράφος), Χρήστος Οικονομόπουλος (πρώην υπάλληλος), Παναγιώτης Σπεντζόμακρος (υπάλληλος). «Άπαντες κάτοικοι Καλαμών», όπως αναφέρει ο Πανάρετος. Ο κατάλογος των μαρτύρων υπεράσπισης συνεχίζεται με τα ονόματα των Περικλή Σταυρόπουλου (ιερέως), Αριστομένη Περρωτή (πρώην δημάρχου), Ιωάννη Ζαχαράκη (εμποροκτηματία), Γεωργίου Φωτάκη (εμποροκτηματία), Λεωνίδα Πετρομανιάτη (εμποροκτηματία), Κωνσταντίνου Αναστασόπουλου (εμποροκτηματία), Γεωργίου Μανδιλάρη (εμποροκτηματία), Μιλτιάδη Αναστασόπουλου (εμπόρου), Χριστόδουλου Πκίτζα (κτηματία). «Άπαντες κάτοικοι Θουρίας». Ο κατάλογος συνεχίζεται με τους Βασίλειο Μασουρίδη (πρώην δήμαρχο κάτοικο Τζερνίτζας), Δημήτριο Παπαδόπουλο (πρώην δημοτικό σύμβουλο Λαδά), Αναγνώστη Μαυρίκη (πρώην υπάλληλο-κάτοικο Σίτζοβα), Γεώργιο Παπαδόπουλο (ιερέα Σίτζοβας), Ιωάννη Μουτεβελή (ιερέα Αρφαρών), Ηλία Κάρτζανα (κτηματία-κάτοικο Αρφαρών), Ιωάννη Σουλιώτη (κτηματία-κάτοικο Άγρυλου), Βασίλειο Ασταλόκουρος (ιερέα Μπάστας), Κωνσταντίνο Σχινά (κτηματία-κάτοικο Ασλάναγα), Γεώργιο Καρατζά (πρώην δήμαρχο-ιατρό Μεσσήνης), Καμαριανό Μπαυφέα (έμπορο-κάτοικο Μεσσήνης), Αναγνώστη Βασιλάκη (κτηματία-κάτοικο Ασλάναγα), Παναγή Τζαμαλή (κτηματία-κάτοικο Ασλάναγα), Λεωνίδα Βλαχάκη (αστυνόμος Μεσσήνης), Γεώργιο Γεωργιάδη (συμβολαιογράφο Μεσσήνης), Ιωάννη Ζαχαράκη (κτηματία-κάτοικο Μεσσήνης), Μαρίνο Πετρακλάκη (ιερέα Μαυροματίου), Γ. Μπαρδοπαύλος (δήμαρχο Ναζιρίου), Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος (ιατρό-κάτοικο Ναζιρίου), Ιωάννη Σταματούπουλο (κτηματία-κάτοικο

Ναζιρίου), Αθανάσιο Κροντήρα (κτηματία-κάτοικο Καρτερολίου), Νικόλαο Καρύδη (ιερέα Καρτερολίου), Δημήτριο Κροντήρη (κτηματία-κάτοικο Πιπερίτζας), Μπέλο Λυμπερόπουλο (πρώην δήμαρχο Ιθώμης-κάτοικο Χασάμπασα), Γεώργιο Νικητόπουλο (κτηματία-κάτοικο Αβραμίου), Λυκούργο Πέτροβα (δήμαρχο Διαβολιτζίου), Νικόλαο Παπανικολάου (ιερέα Μελιγαλά), Δημ. Βασιλόπουλο (ιερέα Πύλου), Νικόλαο Μισιρλή (βουλευτή-κάτοικο Πύλου), Αθανάσιο Μισιρλή (βουλευτή-κάτοικο Πύλου), Ηρακλή Τζικλητήρα (δήμαρχο Πύλου), Ν. Τζικλητήρα (κτηματία-κάτοικο Πύλου), Γεώργιο Οικονομίδη (υποστράτηγο-κάτοικο Πύλου), Δημ. Ψαρρόπουλο (ιερέα-κάτοικο Κορώνης), Πέτρο Ράλλια (πρώην δήμαρχο Κορώνης), Παντ. Βαλανόπουλο (ιατρό-κάτοικο Κορώνης), Διονύσιο Σαραντάκη (ιατρό-κάτοικο Κορώνης), Δημ. Καράπαυλο (κτηματία-κάτοικο Κορώνης), Θεόδωρο Ράλλια (έμπορο-κάτοικο Κορώνης), Περικλή Σάκη (πρώην δήμαρχο Κορώνης), Αθανάσιο Κουτσομιτόπουλο (φαρμακοποιό-κάτοικο Κορώνης), Αθανάσιο Κουτσομιτόπουλο (φαρμακοποιό-κάτοικο Κορώνης), Κωνσταντίνο Ταμπακόπουλο (εμποροκτηματία-κάτοικο Κορώνης), Γεώργιο Κυριακόπουλο (εμποροκτηματία-κάτοικο Κορώνης), Ιωάννη Καρνάρα (διδάσκαλο-κάτοικο Βουναρίου), Αργύρ. Παπαδόπουλο (ιερέα Βλαχόπουλο), Κωνσταντίνο Νικολόπουλο (ιερέα Χατζή), Νικόλαο Παπακωνσταντίνου (έμπορο-κάτοικο Χατζή), Κωνσταντίνο Καρλάφτη (δήμαρχο Κορώνης), Αναστάσιο Γιαννόπουλο (δημοτικό εισπράκτορα), Περικλή Κατζάνο (ιατρό-κάτοικο Πεταλιδίου), Γ. Μιχαλαράκη (πρώην δήμαρχο Πεταλιδίου), Αριστοτέλη Καλέντζη (εμποροκτηματία-κάτοικο Πεταλιδίου), Γρηγόριο Μουκάκο (εμποροκτηματία-κάτοικο Πεταλιδίου), Δημ. Πιερράκος (πρώην υπάλληλος-κάτοικος Πεταλιδίου), Γρηγόριο Πράττη (ηγούμενος), Αγαθάγγελο (προηγούμενος), Δανιήλ Μασουρίδη (ηγούμενο Βελανιδιάς), Βαρθολομαίο Ζαγαρέλο (ηγούμενο Δημιόβης), Δοσίθεο Μαυροειδή (προηγούμενο Δημιόβης).

Στις 5 Μαΐου 1885, μετά την ολοκλήρωση των καταγγελιών εναντίον του Παναρέτου ο Επίσκοπος Ύδρας και Σπετσών αποστέλλει το πόρισμά του προς την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος από την πόλη της Καλαμάτας. Στο εν λόγω έγγραφο με αριθμό 804,827/834 ο επίσκοπος Αρσένιος αναφέρει: « Πρός εκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 1095/240 τῆς 8 Μαρτίου ἐ.ἔ διαταγῆς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου προέβημεν εἰς τὰς νομίμους ἀνακρίσεις ἐπὶ τῶν κατὰ τοῦ Σ. Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας ἀποδιδομένων κατηγοριῶν ἢ ἀκριβῆς διεξαγωγή τῶν ὁποίων παρουσίασε πολλές δυσχερείας καὶ προσκόμματα.

Ὡς γνωστόν ἐν τῇ τοῦ μηνυτοῦ Ἀθανασίου Διον. Τζάνε μηνύσει τῆς 30 Ἰανουαρίου ἐ.ἔ ἔχουσι προταθῆ 88 μάρτυρες τῆς κατηγορίας, ἔχοντες διαφόρους κατοικίας. Πάντας δέ τούτους πρὸς ἀκριβῆ διερεύνησιν τῆς ἀληθείας δέν ὤκνησα νά καλέσω, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐν τῇ ἐγκλειστῷ δικογραφίᾳ ἐπισυννημένων ἐγγράφων διαφόρων Δημάρχου καὶ ἑτέρου τοῦ Νομάρχου Μεσσηνίας ἐν ᾧ φέρονται τὰ σχετικά ἐπιδοτήρια ἀπάντων τῶν μαρτύρων τῆς κατηγορίας. Ἐν τούτοις ἐκ τούτων τῇ ἐπιμόνῳ καὶ δραστηρίῳ ἐνεργείᾳ προσῆλθον καὶ ἐξετάσθησαν 32 συμφώνως πρὸς τό περιεχόμενον τῆς μνησθείσης διαταγῆς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ οἱ τυχόν ἀδικηθέντες 13 τόν ἀριθμόν ἦτοι ἐν ὄλῳ 45 ἀνεκρίθησαν μάρτυρες τῆς κατηγορίας.

Ὁ κατηγορούμενος Ἀρχιεπίσκοπος δι' αἰτήσεώς του τῆς 21 Ἀπριλίου ἐ.ἔ ἐπρότεινε μάρτυρας τῆς ὑπερασπίσεως 190, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνέκρινα 38, θεωρήσας περιττήν τὴν ἐξέτασιν τῶν ἄλλων.

Εἰ καὶ ὠφείλον ἴσως συμφώνως πρὸς τὴν μνησθείσαν διαταγὴν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου νά ἐξετάσω πάντας τοὺς προουθέντας τῆς κατηγορίας μάρτυρας, ἐν τούτοις ἠρέκασθην εἰς τον ὡς ἄνω, εἴρηται, ἀριθμόν 45, διότι ἡ ἐξέτασις ἀπάντων τῶν τῆς κατηγορίας μαρτύρων καὶ χρόνον θά ἀπῆτει, ἄλλως τε δέ καὶ δυσχερῆς καὶ δυσεξίλητος ἀπέβαινε, καὶ ἐντεῦθεν ἠναγκάσθην νά ὑποβάλω τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ τό ἀπό 17 παρελθόντος μηνός ἐγγραφόν μου, δι' οὗ ἐγνώρισα Αὐτῇ καὶ τὴν στάσιν τῆς ἀνακρίσεως καὶ τὰς δυσχερείας ταύτης, ἐξαιτησάμενος εἰδικωτέρας καὶ πληρεστέρας ὁδηγίας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι

ἐν τῇ τοῦ ἀνακριτοῦ αὐτοβουλία κεῖται νά κανονίσῃ τήν πλήρη ἐξερεύνηση τῆς ἀληθείας ἐπί τινος ἀποδιδομένης κατηγορίας, εἴτε ἐξετάζων ἅπαντας τούς μάρτυρας τῆς κατηγορίας, εἴτε καλῶν καί ἄλλους ὑποδειχθέντας καί διά βιαίας ἐξω προσαγωγῆς, εἴτε τέλος θεωρῶν περαιωμένην τήν ἀνάκρισιν καί διά τῆς ἐξετάσεως ἀριθμοῦ τινός τῶν προταθέντων μαρτύρων τῆς κατηγορίας. Καί δὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶχε περαιωθῆ κατά τήν ἐμὴν κρίσιν, σχεδόν ἢ ἀνάκρισις καί ἡδυνάμην πρὸς συμπλήρωσιν ταύτης νά ὑποβάλλω τήν ἐκθεσιν μου πρότινων ἡμερῶν, ἀνέβαλον ὁμως τοῦτο διότι ἀνέμενον τάς ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου μου εἰδικὰς ὁδηγίας τῆς ἱερᾶς Συνόδου, ὅπως διά τοῦτο κανονίσω τάς ἐπὶ τοῦ προκειμένου περαιτέρω ἐνεργείας. Ἀφ' οὗ δέ ἡ Ἱερά Σύνοδος διά τῆς ὑπ' ἀριθ 1326/415 διαταγῆς τῆς 29 Ἀπριλίου εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἐγγράφου μου μοί παρέσχε τό δικαίωμα νά ἐξετάσω τόσους μάρτυρας, ὅσοι ἠθελον θεωρηθῆ ἀρκετοί πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας, τούς δέ ἐξετασθέντας θεωρῶ ὡς λίαν ἐπαρκεῖς, ἐντεῦθεν προέβην εἰς τήν περαιώσιν τῆς ἀνακρίσεως ὑποβάλλων τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ ἅπασαν τήν σχηματισθεῖσαν δικογραφίαν μετά τῆς δε σαφοῦς καί ἠτιολογημένης ἐκθέσεώς μου ἐπιπροστιθεῖς ὅτι τῆς βία προσαγωγῆς τῶν μή προσελθόντων μαρτύρων ἀπέιχον, καί ὡς περιττήν θεωρῶν τήν ἐξέτασιν τούτων, καί ὡς δυναμένην νά προξενήσῃ σκάνδαλα.

Κατά τήν δίοδον τῆς ἀνακρίσεως ἐκ τῶν ἐξετασθέντων ὡς ἀνωτέρω εἶρηται, 45 μαρτύρων τῆς κατηγορίας διαφόρων ἐπαγγελμάτων πολιτευτῶν, ἐμπόρων, δικηγόρων, ἰατρῶν, βιομηχάνων, κληρικῶν οὐδέν σαφές καί κατηγορηματικόν καί πόρρωθεν ἔστω ἐνδείκνυται πρὸς ὑποστήριξιν τῶν κατά τοῦ Σ. Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας ἀποδιδομένων κατηγοριῶν. Καθ' ὅσον ἐπὶ μὲν τῆς κατηγορίας του ὅτι ἐπέτρεψε τήν τέλεσιν παρανόμων γάμων οὐδεὶς ἀπολύτως τῶν μαρτύρων τούτων ἐβεβαίωσε τι ὀριστικόν καί σαφές, τὸναντίον μάλιστα διά τῆς ἀπολογίας του ὁ Σ. Ἀρχιεπίσκοπος ἀποδεικνύει διά τῶν ἐν ταύτῃ ἀναφερομένων ἐπισήμων ἐγγράφων ὅτι, οὓς γάμους ἐπέτρεψε, καί νόμιμοι ἦσαν καί παρά τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐπετράπησαν.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐτέραν κατηγορίαν τοῦ ὅτι ἐχειροτόνησε τούς ἐν τῇ μηνύσει ἀναφερομένους ἱερεῖς λαβῶν παρ' αὐτῶν χρήματα καί τοῦτο οὐδεὶς τῶν ἐξετασθέντων μαρτύρων βεβαιοῖ.

Πάντες οἱ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ἐξετασθέντες καί ἰδία οἱ δυνάμενοι ὡς ἐκ τῶν σχέσεων αὐτῶν σχετικῶς πρὸς τούς χειροτονηθέντας νά διατελῶσιν ἐν γνώσει τῶν συμβάντων, ὡς εἶναι ὁ Ἡλίας Δαγρές, Μ. Περρωτῆς, Γεώργιος Νικολόπουλος, Α. Σχινᾶς καί ἄλλοι βεβαιοῦσιν ὅτι ἐγίνοντο αἱ χειροτονίαι αὐταί, ἀλλ' ὅτι δέν ἔλαβεν ὁ Σ. Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας τά ἐν τῇ καταγγελίᾳ ἀναφερόμενα χρηματικά ποσά. Ἐπὶ τῆς κατηγορίας δέ ταύτης τῆς ἀποτελοῦσης ὅπως δήποτε τό πραγματικώτερον μέρος τῆς καταγγελίας ἐξήτασα, τούς ἐν τῇ μηνύσει ἀναφερομένους ἱερεῖς ἐκ τῶν καταθέσεων τῶν ὁποίων 13 τόν ἀριθμόν οὐδέν ἐξάγεται, τὸναντίον μάλιστα τινων τούτων καί ἄλλων τῆς κατηγορίας μαρτύρων πιστοῦται, ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος καί εἰς ἐκκλησίας προσέφερε καί ἐνδεεῖς περιέθαλψεν.

Παρά τινων τούτων τῶν τυχόν ἀδικηθέντων ἱερέων γίνεται δῆλον ἐκ τῶν καταθέσεων, ὅτι μετά τήν χειροτονίαν ἠμειψαν τόν Ἀρχιερέα διά ποσοτήτων δραχμῶν ἦτοι ὁ μὲν 30, ὁ δέ 50, ὁ δε 40 καί ἄλλων εὐτελοῦς ἀξίας δώρων, ἦτοι καφέ καί ζαχάρεως, καί ταῦτα πάντα ἐγένετο μετά τήν χειροτονίαν ὡς εἶθισται νά προσφέρονται εἰς τούς Ἀρχιερεῖς. Εἷς δέ καί μόνον μάρτυς ὁ Γεώργιος Σταματόπουλος ἐν τῇ καταθέσει του ὑπ' ἀριθ 22 λέγει ὅτι ἐξ' ἀκοῆς ἔμαθεν ὅτι ὁ ἱερεὺς Παναγιώτης ἐκ Κεφαλινοῦ τῆς Ἰθώμης προσέφερε τῷ Ἀρχιεπισκόπῳ 1300 δραχμάς, καί δέν γνωρίζει ἂν ἔλαβε ταύτας ἢ μέρος τούτων. Καί ὁ Δημήτριος Μερλόπουλος Δήμαρχος Παμίσου ἐν τῇ καταθέσει του ὑπ' ἀριθ 42 λέγει ὅτι ἤκουσε παρά διαφόρων καί ἰδίως παρά τοῦ Ἰωάννου Πιερᾶκου.

Ἐκτός τῶν δύο τούτων μαρτύρων, οἵτινες καί οὗτοι οὐδέν ὠρισμένων σαφές καί ἐξ' ἀντιλήψεως καταθέτουσιν, ἀλλά καί ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐξετασθέντων μαρτύρων τῆς κατηγορίας οὐδέν ὠρισμένον γεγονός ἐνδείκνυται πρὸς ὑποστήριξιν καί ταύτης τῆς

κατηγορίας, τούναντίον μάλιστα οί πλείστοι τούτων καί ἴσως μεταξύ τούτων οί ἐπεξεργασάμενοι τάς κατηγορίας ταύτας βεβαιοῦσι μετά θετικότητος ὅτι αἱ κατηγορίαι αὗται εἶναι ἀπόρροια πολιτικῶν καί προσωπικῶν λόγων.

Ὁ μάρτυς Μ. Λιβόπουλος ὑπ' ἀριθ 5 περί τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν οὐδέν ἀπολύτως γνωρίζει ἢ μόνον ὅτι ἀπέστειλε δι' αὐτοῦ τήν 14 Μαρτίου 1885 δραχμάς 7950 αἷς ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἐδανείσθη παρ' αὐτοῦ τούτου διά χρεωστικοῦ γραμματίου ἐν μέρει μέχρι τῆς σήμερον ἐξοφληθέντος, προσθέτει δ' ὅτι αἱ κατηγορίαι ἅπασαι εἶναι συκοφαντίαι.

Ὁ μάρτυς Ν. Στραβοσκιάδης ὑπ' ἀριθ 7 περί τῶν γάμων καί τῶν ἐπί χρηματισμῶ χειροτονιῶν οὐδέν γινώσκει καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τήν τῆς ἐνταῦθα μονῆς τῶν καλογραιῶν κατηγορία βεβαιοῖ ὡς ἐκ τῆς γεινιάσεως τῆς οἰκίας του πρὸς τήν εἰρημένην μονήν καί τῆς ἰδιαιτέρας σχέσεως τῆς οικογενείας του πρὸς τάς μοναχάς ὅτι οὐδέν παράπονον ἔχουσι κατά τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας, (αὐτό τοῦτο μαρτυρεῖ τρανῶς καί ἡ ἀπό 26 παρελθόντος μηνός τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς τῶν καλογραιῶν ἀναφορά) καί αὐτός δέ ὡς καί πάντες οἱ ἄλλοι μάρτυρες κατέθεσαν ὅτι ὁ Σ. Ἀρχιεπίσκοπος καί καλῶς φέρεται καί φιλελεήμων τυγχάνει, καί ὅτι ἅπαν αὐτό τό οικοδόμημα τῶν κατηγοριῶν εἶναι ἀληθῆς συκοφαντία ἐνίων πολιτευομένων ἐχόντων ἀξιώσεις ἐκνόμους καί παρατύπους παρά τῷ Ἀρχιεπισκόπῳ, καί πειραθέντες ἐντεῦθεν ἐπί τῇ μὴ ὑποδοχῇ τῶν ἀξιώσεων των, εἰκῆ, καί ὡς ἔτυχεν νά συκοφαντήσωσι καί μειώσωσι τήν παρά τῇ κοινωνία θέσιν τοῦ Σεβασμιωτάτου.

Ὁ μηνυτής καί οὗτος ἐν τῇ καταθέσει του ὑπ' ἀριθ 1 οὐδέν ὠρισμένον γεγονός καταθέτει, βεβαιοῖ τήν μήνυσιν ἐπιπροστιθεῖς ὅτι ταύτην ἠνήργησε βασιζόμενος εἰς διαδόσεις ἐξωδίκους, ἃς ὑποστήριξε στά τῶν προτεθέντων μαρτύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξετασθέντων οὐδέν ἀπολύτως ὄχι μόνον δέν ἀποδείκνυται, ἀλλ' οὔτε καί ἐνδείκνυται.

Οἱ μάρτυρες τῆς ὑπερασπίσεως 38 τόν ἀριθμόν βεβαιοῦσιν ἐν ταῖς καταθέσεσιν αὐτῶν ὅτι οὐδέν περί τῶν ἀποδιδομένων κατηγοριῶν γνωρίζουσιν ἀπολύτως, τούναντίον δέ πείθονται ὅτι ἡ ἐν γένει κατηγορία αὕτη εἶναι συκοφαντία καίσκευώρημα τινῶν ἐντεῦθεν πολιτευομένων, ῥητέον δέ ὅτι τό πλείστον τούτων τυγχάνουσι τά εὐυποληπτότερα πρόσωπα τῆς πόλεως Καλαμῶν.

Ἡ ἀπολογία μακρά τοῦ Σεβ. Μεσσηνίας ἐξηγεῖ τό ὑπόστατον ἢ μὴ τῶν παρανόμων γάμων δι' ἐπισήμων ἐγγράφων ἐπαφιώμενος τήν ἀπόδειξιν καί ἐκτίμησιν τῆς ἐτέρας κατηγορίας του ὅτι ἔλαβε χρήματα παρά τῶν χειροτονηθέντων εἰς τήν ἐξέτασιν τῶν μαρτύρων. Καταλήγει δέ ὑποστηρίζων ὅτι αἱ κατηγορίαι εἶναι ἀπόρροια συκοφαντική, καθ' ὅσον ἡ πολιτεία του ἢ ἐκκλησιαστική ὑπῆρξεν ἄμωμος καί ἀγαθή.

Καί ταῦτα μὲν ἐν συνόψει εἶναι τά ἐκ τῆς ἀνακριτικῆς διαδικασίας προκύψαντα ἐπί τῶν ἀποδιδομένων εἰς τόν Σεβ. Μεσσηνίας περιστατικά, ἐπί τῶν ὁποίων σκεπτόμενος ὀρθῶς καί λογιζόμενος ὑποβάλλω τήν ἐπί τοῦ προκειμένου γνώμην.

Ὅτι αἱ ἀποδοθεῖσαι κατηγορίαι κατά τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας ἐξελέγχονται ἐντελῶς ἀβάσιμοι καί ἀνυπόστατοι, διότι ἐκ τῶν ἐξετασθέντων ἐν ὄλῳ 83 μαρτύρων οὐδέ εἷς κἂν εὐρέθη μηδ' αὐτοῦ τοῦ μηνυτοῦ ἐξαιρουμένου νά καταθέσῃ ἐν τοῦλάχιστον ὠρισμένον γεγονός ἐξ ἀντιλήψεως ἐκ τῶν τοσοῦτων ἐν τῇ κατηγορίᾳ ἀναφερομένων, ἐπί τοῦ ὁποίου τις ἐρειδόμενος ἠδύνατο νά προβῇ εἰς λεπτομερεστέραν ἐξερεύνησιν, μὴ τυχόν ἐκ τοῦ ἐνός καί μόνου γεγονότος ἠδύνατο νά προσπορίσῃται καί ἄλλα τοιαῦτα. Ὅταν ὁμως ἐκ τοιαύτης πληθῆρας μαρτύρων ὄχι μόνον τοιοῦτον ἐξ ἀντιλήψεως γεγονός δέν κατετέθη, ἀλλά τούναντίον αὐστηρῶς ἐξεταζομένης τῆς προκειμένης ἀνακριτικῆς διαδικασίας αὕτη δέν φαίνεται κατηγοροῦσα, ἀλλά τούναντίον ἐν τῇ ἐνόρκῳ ἀληθείᾳ ὁμολογοῦσα τήν ἀλήθειαν καί ἐν τοιαύτῃ θέσει αὐτόν τοῦτον τόν κατηγορούμενον ὑπερασπιζομένης. Καί ἐγώ δέ ὁ ἀναλαβών τό τοιοῦτον πολύμοχθον καθῆκον πρὶν ἢ ἐπιληφθῶ τούτου ἐπίστευσα πρὸς στιγμὴν ὅτι ἂν ὄχι ἅπασαι, μέρος τοῦλάχιστον τῶν ἀποδοθεισῶν κατηγοριῶν ἠθελον ὀπωσδήποτε ἐξελεχθῆ, ὡς ἐν μέρει ὑποσταταί καί βάσιμοι, ὅταν ὁμως προέβαινον εἰς τήν ἀνάκρισιν ἐξετάζων ἐντιμα καί εὐυπόληπτα

πρόσωπα περί τῆς εὐλικρινείας καί τοῦ ἀληθοῦς τῆς καταθέσεως των δέν μοι εἶναι ἐπιτετραμμένον, νά ἀμφιβάλλω ἐξεπλάγην τῇ ἀληθείᾳ, ὄχι διότι δέν ἀνεύρισκον γεγονότα πρὸς ὑποστήριξιν τῶν κατηγοριῶν, ἀλλά τοῦναντίον διότι παρετήρουν τινάς ἐκπληττομένους διά τὴν τόλμην καί τὴν θρασύτητα μεθ' ἧς οἱ κατήγοροι τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας προέβησαν οὐχὶ λελογισμένως καί ἀποχρώντως εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην καί ἰδοῦ ὁ λόγος ὅστις μέ ἠνάγκασε κατὰ τὴν δίοδον τῆς ἀνακρίσεως νά ὑποβάλλω τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ τό ἀπό 17 ἐ. μηνός ἔγγραφον, καί ἰδοῦ ὁ λόγος δι' ὃν ἐθεώρησα ὡς πάντως περιττόν νά προβῶ εἰς τῇ βία προσαγωγῆν τῶν ὑπολειπομένων μαρτύρων πειθόμενος ἀδιστακτικῶς ἐκ τῆς μακρᾶς ταύτης ἐνεργηθείσης ἀνακρίσεως ὅτι ἡ προκειμένη κατηγορίας εἶναι προϊόν πολιτικῆς ἀντιπαθείας, αἱ δέ ἀποδιδόμεναι κατηγορίαι ψευδεῖς ἐντελῶς καί ἀνυπόστατοι. Ἐξεμεταλεύθεισαν δέ καί ἐξύφανον ταύτας ἄνθρωποι ἔχοντας τά ἑαυτῶν πάθη καί ἀπέναντι τῶν ὁποίων θυσιάζουσι τά πάντα. Καί ἰδοῦ ἡ ἀληθής αἰτία τοῦ νά φέρηται ὡς κατηγορούμενος ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας.

Κατάδηλον ἐντεῦθεν γίνεταί ὅτι αἱ κρίσεις μου καί πεποιθήσεις αὗται εἶναι το συμπέρασμα τῆς ἐγγράφου ἀνακριτικῆς διαδικασίας, συμπέρασμα τό ὁποῖον μετά παρρησίας καί θάρρους ἔχω τὴν τόλμην νά ὑποβάλλω εἰς τὴν πεφωτισμένην κρίσιν τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς.

Ἄει μοι ἦτο ἐπιτετραμμένον ἐξερχόμενος τῶν ὁρίων ταύτην νά ὑποβάλλω καί τό ἐνδόμυχον συμπέρασμα μου, οὐχὶ ὡς ἀνακριτής, ἔχων εἰδικὴν ἐπὶ τούτου ἐντολήν ἀλλ' ὡς ἄτομον ἀντιληφθέν τά πράγματα καί τὰς περιστάσεις ἐκ τῶν διαφόρων συζητήσεων μετά τῶν ἐγκριτέρων καί ἐντιμωτέρων τῆς ἐπαρχίας Καλαμῶν πολιτῶν καί τὰς ἐντυπώσεις, ἃς ἐγέννησεν ἡ διάδοσις τῆς τοιαύτης κατηγορίας, ἠθελον γνωρίσει τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ ὅτι μέγαν ἀδίκημα προσεγένετο τῷ Ἀρχιεπισκόπῳ Μεσσηνίας ἐκ τῶν ἀποδοθεισῶν αὐτῷ ἀνυποστάτων καί ψευδῶν κατηγοριῶν, ὧν ἀφετηρία ὑπῆρξεν ἡ κακεντρέχεια καί τό πάθος, ἀψευδέστατον δέ πάντων τούτων μάρτυρα ἠθελον προτείνει τὴν κατάκρισιν καί τὴν ἀποδοκίμασιν ἀπάσης τῆς ἐνταῦθα πόλεως. Εὐπειθέστατος ὁ Συνοδικός Ἐξαρχος ὁ Ἄνδρου καί Σπετσῶν Ἀρσένιος». ⁹⁸⁸ Με τὴν κοινοποίησιν πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐκθεσης τοῦ Ἀρσενίου ολοκληρώνεται μία δεκάμηνη περίοδος, ἡ ὁποία ἀπασχόλησε ἐντονα τόσο τὴν τοπικὴ κοινότητα τῆς Καλαμάτας ὅσο καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους. Ωστόσο, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν των γεγονότων παράλληλα με τὴν δικαίωσίν του ἰσχυροποιεῖ καὶ τὴν θέση του ὡς ποιμενάρχης στὴν ἀρχιεπισκοπικὴ του περιφέρεια.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1885 ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος Ἀπόστολος Μακράκης πραγματοποιεῖ ομιλία στὴν περιοχὴ τῆς Μεσσηνίας, πλησίον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Σωτήρος. ⁹⁸⁹ Ὁ Α. Μακράκης, ἤδη, στὴν ευρύτερη περιοχὴ τῆς Πελοποννήσου εἶχε πραγματοποιήσει δεκαεφτά ομιλίες καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Καλαμάτας μετέβη μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποχώρησίν του ἀπὸ τὴν Πάτρα. Σὲ ὅλες τὶς υπαίθριες ομιλίες, τὶς ὁποῖες πραγματοποίησε ὁ «θυμόσοφος διδάσκαλος» τὸ ἀκροατήριό του υπῆρξε πολυπληθές καὶ ἰδιαίτερα θρησκευτικὰ φανατισμένο. Οἱ ομιλίες τοῦ Α. Μακράκη διεξήχθησαν χωρὶς ἔκτροπα. Ωστόσο, κατὰ τὴν ομιλία του στὴν περιοχὴ τῆς Μεσσηνίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος ἦταν ὁ μοναδικὸς ἱεράρχης, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ παρεκωλύσει τὸν Μακράκη νὰ μιλήσει ἐνώπιον τοῦ μεσσηνιακοῦ λαοῦ. Συγκεκριμένα ὁ Πανάρετος με τὴν συνδρομὴ των αστυνομικῶν ἀρχῶν προσπάθησε νὰ ἐκδιώξει τὸν Α. Μακράκη. Ἡ κίνησις αὐτὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀποδοκιμασθεῖ ἐντονα ἀπὸ τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος. ⁹⁹⁰ Ἡ κίνησις αὐτὴ τοῦ ἱεράρχη μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὄχι μόνο ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς καταδίκης τοῦ Α. Μακράκη ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς

⁹⁸⁸ Ἐγγραφο πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο ἀριθμ. πρωτ. 804, 827/834

⁹⁸⁹ Π. Σαλμάς, *Πνευματικὴ καὶ ψυχαγωγικὴ ζωὴ τῆς Καλαμάτας*, Καλαμάτα 1938, σ. 97

⁹⁹⁰ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθήνα 1939, σ. 75

Ελλάδος, αλλά και εξαιτίας της σύγκρουσης του ζηλωτή διδασκάλου με τον Θεόκλητο Βίμπο, τον αρχιεπίσκοπο Μαντινείας και Κυνουρίας, με τον οποίο ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας διατηρούσε εξαιρετικές σχέσεις.

Στις 3 Μαΐου 1885 ανακοινώνεται από την εφημερίδα «τό Ένεστός», ότι: « Τό παρελθόν Σάββατον ἀφίκετο ἐκ Μεσσήνης ὁ κ. Ἀπόστολος Μακράκης, ὁστις ἀπό τῆς Κυριακῆς πολλάκις ἐδίδαξε τό εὐαγγέλιον καί τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Τόν κ. Μακράκην, πολλοί μετὰ προσοχῆς ἀκροῶνται διδάσκοντα».⁹⁹¹

Την ίδια ημέρα και πάλι σε δημοσίευμα της εφημερίδας «τό Ένεστός» αναφέρεται: «Ο κ. Ἀπόστολος Μακράκης ὠμίλησε ἐνώπιον πλήθους πολλοῦ, μεταβάντων καί ἐντεῦθεν τινῶν ὀπαδῶν του, ἐν τῇ ἀπεράντῳ πλατεία τῶν ἀλωνίων ἐν Μεσσήνῃ. Ὁμίλησε κυρίως περί σεισμῶν, εἶπεν, ὅτι βεβαίως, προέρχονται ἐκ φυσικῶν λόγων, ἀλλ'ὅτι συνάμα εἶνε καί παραχώρησις θεία, σημεῖα τοῦ ὑψίστου ὄντος πρὸς τόν ἄνθρωπον, δι' ὧν ἐκδηλοῖ ὅτι ἀπαρέσκεται εἰς τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ. Ἐν γένει ὁ λόγος τοῦ κ. Μακράκη, ἀπαγγελλθεὶς μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ δεινότητος ἔκαμε τοῖς ἀκροωμένοις αὐτοῦ ὀπαδοῖς πολλὴν ἐντύπωσιν»,⁹⁹² ἐνῶ ἡ ἴδια εφημερίδα φιλοξενεῖ ἄρθρο με τίτλο «Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης», το ὁποῖο ἀναφέρει: « Ὁ παρ' ἡμῖν ξενιζόμενος κ. Ἀπόστολος Μακράκης ἐξακολουθεῖ καθ' ἐκάστην τὰς ὁμιλίας αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τῆς οἰκίας τοῦ κ. Γ. Μπαλῆ, ἔχων ὡς θέμα τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Πολὺς κόσμος ἐκ τῶν διαφόρων τῆς κοινωνίας τάξεων, ἀκροᾶται αὐτοῦ καθ' ἐκάστην, πρὸς τοῦτο δὲ δὲν ὑστερεῖ καί τό γυναικεῖον φύλλον πληροῦν τοὺς ἐξώστας καί τὰ παράθυρα τῶν παρακειμένων οἰκιῶν. Ὁ κ. Μακράκης, κεκτημένος ὄντως δύναμιν λόγου καί οὐ τὴν τυχοῦσαν ἐπιστημονικὴν παιδείαν, μέχρι σήμερον ἔχει διαψεῦσει τὰς περὶ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἔλευσιν του διαδοθείσας φήμας. Ἐξηγῶν ὑπὸ ἐπιστημονικὴν ἔποψιν τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὑποδεικνύει ταῦτας ὡς ὑπόδειγμα καί ὡς τό πηδάλιον τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν. Πρέπει δὲ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς μέχρι σήμερον διδασκαλίας του εἶναι εὐάρεστα, καθ' ὅσον παρατηρεῖται ποῖα τις ἀναζωογόνησις εἰς τό θρησκευτικόν αἴσθημα. Ἐντεῦθεν λαμβάνοντες ἀφορμὴν νομίζομεν ὅτι θέλομεν εὐαρεστήσει τοὺς ἀναγνώστας ἡμῶν παρέχοντες αὐτοῖς μικρὰς τινὰς περὶ τοῦ βίου του πληροφορίας, ἃς ἠρύσθημεν ἐξ' ἀθηντικῶ πηγῶν.

Ὁ κ. Ἀπόστολος Μακράκης ἐγεννήθη ἐν Νήσῳ Σίφνῳ τῆς ἐπαρχίας Μήλου τὴν 15 Νοεμβρίου 1831, ὥστε ἤδη ἄγει τό 54 τῆς ἡλικίας του ἔτος. Ἐν ἔτει 1846 ἀπῆλθεν ἐκ Σίφνου εἰς Κων/πολιν ἀφοῦ ἐπέρανε τὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου μαθήματα καί ἐξεπεδεύθη ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Γένους ὡς ὑπότροφος, ἐπὶ τῷ ὄρω νὰ μὴ μετέλθῃ ἄλλο ἐπάγγελμα ἢ τό διδασκαλικόν, ὅπερ καί ἐφύλαξε. Κατὰ τό 1858 ἐξέδωκεν ἐν Κων/πολεὶ τὴν πρώτην συγγραφὴν του «Ἀποκάλυψις θησαυροῦ κεκρυμμένου» εἰς δύο τυπογραφικά φύλλα, ἐν ἧ περιέχονται αἱ ἀρχαί τῆς μέχρι τοῦδε διὰ πολλῶν συγγραμμάτων ἀναπτυχθείσης διδασκαλίας. Ἐν ἔτει 1862 ἀπῆλθεν ἐν Παρισίοις, ἐνθα διέτριψε μέχρι τοῦ 1864 καί συνέγραψε Γαλλιστί τρεῖς φιλοσοφικὰς πραγματείας καί τό φιλοσοφικόν του σύστημα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ συστήματα τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ταῦτα δὲ μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἀντωνίου Λεκατσᾶ εἰς τόμους δύο. Τό ἔτος 1866 κατὰ μῆνα Μάρτιον ἐκ Κων/πόλεως ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας καί ἤρξατο τοῦ ἔργου τῆς ἀναμορφώσεως διὰ δημοσίων ἀγορευσεῶν ἐν τῇ πλατεία τῆς Ὁμονείας. Τό ἔργον διεκόπη ἐκ νοσήματος τοῦ ποδός ἀπὸ τοῦ ἔτους 1871 μέχρι τοῦ 1874, ὅτε ἐγένετο ἡ ἀποκοπὴ τοῦ ποδός, καί μετὰ τὴν ἴασιν ἐθεμελιώθη ἡ φιλοσοφικὴ καί ἐκπαιδευτικὴ σχολή καί συνεγράφη τό νέον φιλοσοφικόν του σύστημα. Κατὰ τόν Δεκέμβριον τοῦ 1878 ἐγένετο ἡ καταδίωξις του ἐπὶ αἰρέσει κατὰ δὲ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1881 ἐξετέθη ὡς ὑποψήφιος βουλευτῆς Ἀττικῆς καί ἀπέτυχε. Κατὰ τό ἔτος 1881 δικασθεὶς

⁹⁹¹Εφημερίδα, «Τό Ένεστός»,Καλαμάτα, 3-5-1885, σ.4

⁹⁹²Εφημερίδα, «Τό Ένεστός»,Καλαμάτα, 3-5-1885, σ.2

κατ'άντιμωλίαν υπό τοῦ Πλημμελειοδικείου Ἀθηνῶν ἐκηρύχθη ἔνοχος, ὅτι ἐγένετο καθιδρυτής καί διαδότης νέας καί μή ἀνεγνωρισμένης παρά τῆς Κυβερνήσεως θρησκευτικῆς αἰρέσεως, ἣν διά τῆς ὑπ'ἀριθ 118 τοῦ 1878 ἀποφάσεως ἐκήρυξεν ὡς τοιαύτην ἡ Σύνοδος, ἔτι δέ ὅτι υπό τό πρόσημα τῆς θρησκείας προσεκάλει τήν παράβασιν τῶν Νόμων καί διαταγμάτων τῆς Κυβερνήσεως, καί κατεδικάσθη εἰς φυλάκισιν δύο ἐτῶν, διαταχθείσης συνάμα τῆς διαλύσεως τῆς σχολῆς του. Ὁ κ. Μακράκης ἔχει ἤδη πολλούς ὀπαδούς εἰς τά διάφορα τῆς Ἑλλάδος μέρη, μετά λατρείας ἀπεριγράφτου ἀκολουθοῦν τάς τήν διδασκαλίαν αὐτοῦ». ⁹⁹³

Ενδεικτικό τοῦ τεταμμένου κλίματος, το ὁποῖο επικράτησε με τήν ἀφιξήν του Ἀποστόλου Μακράκη στη Μεσσηνία εἶναι τό ἀρθρο τῆς εφημερίδας «τό Ἐνεστός» στίς 15 Μαΐου 1885, το ὁποῖο αναφέρει: «Καί πάλιν αἱ ἀσχήμια, αἰτινες ἐγένοντο πρό τινός πρό τῆς οἰκίας τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἐπανελήφθησαν εἰς μεγαλειτέρας διαστάσεις καί πρό τῆς οἰκίας, ἐν ἧ διαμένει ὁ κ. Μακράκης. Βεβαίως οἱ ἄνθρωποι οἱ ἐνεργήσαντες τήν βδελυράν ταύτην πράξιν εἶνε ἐκ τοῦ ἐσχάτου κοινωνικοῦ φυράματος, οὐδαμῶς δ'ἡ πόλις τῶν Καλαμῶν, διακρινόμενη ἄλλως διά τά φιλόξενα αὐτῆς αἰσθήματα, δύναται νά θεωρηθῆ οὐδ' ἐπ'ἐλάχιστον ὑπεύθυνος διά τήν κακοήθη καί αἰσχράν πρᾶξιν τήν ὁποίαν μετ'ἀγανακτῆσεως ἐσπευσε νά ἀποδοκιμάσῃ. Ἐκάστη πόλις ἔχει καί τά κοινωνικά αὐτῆς ἀποβράσματα, τά ὁποῖα φεύγοντα τό φῶς ἡμέρας προσπαθοῦσι ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτός νά τεκταίνωσι τά ἄξια ἑαυτῶν τοιαῦτα μέσα ἀποδοκιμασίας. Ἡ ἀστυνομία ὁμως ὀφείλει νά ἀνακαλύψῃ αὐτούς τάχιστα, ἵνα παραδοθῶσι εἰς τήν δικαιοσύνην πρός τιμωρίαν καί εἰς τήν κοινήν περιφρόνησιν καί ἀποστροφῆν. Εὐχαρίστως δέ μανθάνομεν ὅτι δραστηρίως ἐνεργοῦσα εἶνε ἐγγύς τοῦ σημείου τοῦ ν' ἀνακαλύψῃ αὐτούς». ⁹⁹⁴

Σε ἄλλο ἀρθρο τῆς εφημερίδας «τό Ἐνεστός» καί πάλι στίς 15 Μαΐου 1885 αναφέρεται: «Πολύ ἀπασχολεῖ τό ἡμέτερον κοινόν τό ὡς ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως τοῦ λόγου εἰς τόν κ. Μακράκην ζήτημα. Πολύ ἠσθάνθησαν οἱ περισσότεροι, μεταξύ τῶν ὁποίων ἀριθμεῖται καί ἡ ὑγιεστέρα καί μᾶλλον ἀνεπτυγμένη περί τῆς κοινωνίας μας τήν ἄνευ δεδικαιοποιημένης καί νομίμου ἀφορμῆς ἀπαγόρευσιν ταύτην, μετ'ἀξιεπαίνου δέ ἐπιμονῆς ἐξακολουθεῖ συζητῶν ὁ λαός τό ζήτημα τοῦτο, ὅπερ ἄπτεται τῶν κυριωτέρων αὐτοῦ δικαιωμάτων, τῶν ἐκ τοῦ Συντάγματος ἀπορρεόντων, ἀποδεικνύων οὕτω ὅτι ἀρκούντως συναισθάνεται αὐτά καί ὅτι παρήλθε πλέον ὁ καιρός καθ'ὄν ἄνευ γογγυμοῦ καί ἀνεξελέγκτως ἠδύνατο νά συντελεσθῶσι αἱ σπουδαιότεραι κατ'αὐτοῦ παραβιάσεις.

Γνωστόν εἶνε εἰς τούς ἀναγνώστας τῆς εφημερίδος ταύτης, ὅτι ὁ κ. Μακράκης ἀπό τινος διατρίβει ἐνταῦθα καί καθημερινάς ποιεῖται ἀπό τινος ἐξώστου θεολογικῆς ὁμιλίας πλείστους ἀποκτήσας καί ἐνταῦθα θερμούς ὀπαδούς. Ἐξακολουθῶν τάς ὁμιλίας ταύτας ὁ κ. Μακράκης ὠμίλησε καί περί κλήρου τήν παρελθοῦσαν Παρασκευῆν καί περί σιμωνίας, πλεῖστα εἰπών, ἵνα ἐξηγήσῃ τί ἐστί κλήρος ποῖα τά καθήκοντα αὐτοῦ καί αἱ ὑποχρεώσεις ὑποδεικνύων ἐμμέσως ὅτι ὁ ἡμέτερος κλήρος στερεῖται τῶν προσόντων τούτων. Αἱ κατὰ τοῦ κλήρου αὐταῖ ἀιτιάσεις φαίνεται ὅτι ἐξήγειραν τήν ὀργήν τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν, ὅστις τήν ἐπομένην, ἐπιδεικτικῶς ἐπί κεφαλῆς εἴκοσι ἱερέων ἐπορεύθη εἰς τήν Νομαρχίαν, ἵνα ποιῆσῃ παραστάσεις εἰς τόν κ. Νομάρχη. Λίαν ἀτυχῆς καθ'ἡμᾶς ὑπῆρξεν ἡ ἐπιδεικτική αὐτή τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἐκστρατεία. Τό κῦρος αὐτοῦ ὡς ἀρχιεπισκόπου εἶνε ἀρκετά μέγα, καί ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱεραρχίᾳ ὑψηλή θέσις αὐτοῦ, δέν εἶχε ἀνάγκην τῆς συνδρομῆς τῶν ἱερέων, ἵνα κατασταθῇ μᾶλλον ἐπιβάλλουσα, ἄλλως ὁ τρόπος οὗτος πολύ ἀφαιρεῖ αὐτόν τήν σοβαρότητα τῆς θέσεως, καταβιβάζει δέ τά ἐκκλησιαστικά πρόσωπα τά ὁποῖα μόνον εἰς Θεόν πρέπει νά εἶνε ἀφιερωμένα εἰς ὄργανα ἐνεργειῶν, ὅλων τῆς Ἐκκλησίας ἁλλοτρίων.

⁹⁹³Εφημερίδα, «*Τό Ἐνεστός*», Καλαμάτα, 3-5-1885, σ.2-3

⁹⁹⁴Εφημερίδα, «*Τό Ἐνεστός*», Καλαμάτα, 15-5-1885, σ.2

Φαίνεται ότι πειθόμενος εις ταῦτα ὁ κ. Νομάρχης καί αἱ λοιπαί ἀρχαί διέταξαν τόν μέν κ. Μακράκη νά μή ὀμιλήσῃ, ἐν δέ τῷ τόπῳ τῶν ὀμιλιῶν καί ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ κ. Μακράκη ἐνωμοτίας πεζῶν καί ἰπέων παρετάχθησαν ἵνα διακωλύσωσι πλῆθος. Τοῦτο δέ καί ἐγένετο. Διότι μόλις περί τήν 6^{ην} συνηθροίσθησαν πολλοί ἵνα ἀκροασθῶσι τῆς ὀμιλίας οἱ στρατιῶται ἐπεμβάντες διέταξαν τήν διάλυσιν. Ὡς προέφημεν, οὐδαμῶς εὐρίσκομεν δικαιολογουμένην τήν ἀπαγόρευσιν ταύτην. Ὁ λαός ἔχει δικαίωμα τοῦ συνέρχεσθαι, τό δικαίωμα δέ τοῦτο μετά τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου εἶνε καθιερωμένα ὑπό τοῦ Συντάγματος ἡμῶν. Ἀληθῶς εἶνε περιστάσεις τινές, καθ' ἃς ἐάν ἐπίκηται κίνδυνος συγκρούσεων ἢ ἄλλων ταραχῶν δύναται δικαίως ἡ ἐξουσία νά διαλύσῃ τήν συνάθροισιν πρὸς ἀποτροπὴν ἀπὸ τοῦ κινδύνου τούτου. Ἀλλ' ὁ ἐπικείμενος κίνδυνος ταραχῶν πρέπει νά εἶνε προφανής, ἄλλως δέν ἐπιτρέπεται ἀπλῶς, διότι ἀρχή τις συλλαμβάνει τήν ιδέαν, ὅτι δύναται νά ἐπέλθῃ ταραχαί νά ἀφαιρῇ ἕκαστον τήν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου, διότι ποῦ εἶνε τότε τό δικαίωμα, τό ὅποιον διὰ τοσούτων θυσιῶν ἐπεκτήθη, ὅταν κινδυνεύῃ ἐκ τῆς φαντασιοπληξίας περί μελλουσῶν ταραχῶν κυβερνητικοῦ τινος ὀργάνου; Ἐσχάτως ἐν Ἀθήναις ὠμίλει διαμαρτυρόμενός τις ἱεραπόστολος, ὁ Σώμμερβιλ, καί τοι δέ ἐξεδηλώθησαν κατ' αὐτοῦ τάσεις πρὸς ἀποδοκίμασιν ἢ ἐξουσία δέν ἠμπίδισεν αὐτόν νά ὀμιλήσῃ, καί τοι ὡς ἐκ τῆς διαφορῆς αὐτοῦ θρησκείας ἠδύ ἀπό τις νά ἦ προκατελιημένος κατ' αὐτοῦ, ὅτι ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου, ἡδύνατο νά ἐκφέρῃ καί τινα ἀπάδοντα πρὸς τήν ἡμετέρα. Ἀλλ' οὐ μόνον δέν ἀπηγόρευσε αὐτῷ νά ὀμιλήσῃ καλῶς πράττουσα, καθότι ἐλευθέρως πᾶς τις κατά τό ἡμέτερον Σύνταγμα δύναται νά ἐκφράζῃ τὰς σκέψεις του, πᾶσα δέ θρησκεία εἶναι ἀνεκτὴ, τοῦ προσηλυτισμοῦ μόνο ἀπαγορευμένου, ἀλλὰ καί ἐπροστάτευσεν καί ἐξησφάλισεν τήν ἐλευθερίαν τοῦ ὀμιλεῖν καί κατὰ τῶν βιαιοπραγιῶν τοῦ λαοῦ διεφύλαξεν. Οὕτω πράττουσι τὰ ἀληθῶς συνταγματικῶς διοικούμενα ἔθνη, ὅπου τό σύνταγμα δέν εἶνε γράμμα νεκρόν, ἀλλὰ πνεῦμα ζωοποιόν, ἐκ τοῦ ὁποίου μετουσιῶνται ἄρχοντες καί ἀρχόμενοι καί τήν εὐλαβῆ αὐτοῦ τήρησιν μετά ζήλου ἐπιδιώκουσι, ἄλλως ἐπαναλαμβάνομεν, ἐάν τό σπουδαιότερον τοῦ συνταγματικοῦ πολίτου δικαίωμα ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ποιᾶς δε ἢ ποιᾶς δε ἐσφαλμένης ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων παρά τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ, οὐχί δέ ἐκ τῆς μορφωθείσης καί ἐκ τῆς ἐπιστήμης ὑποδειχθείσης ὀρθῆς γνώμης θά συμβαίνωσι πράγματα, ὅπως ἔχωμεν παραδείγματα ἄπειρα, ἀξιοθρήνητα φέροντα ἀποτελέσματα ἐκ τούτων ἐργάτας αὐτῶν, οὐ μὴν ἀλλὰ καί εις ὀλόκληρον τό ἔθνος. Ἀμέτοχοι τῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων, τὰς ὁποίας θεωροῦμεν ἐν τῇ ἐποχῇ μάλιστα ταύτῃ, ὅλως ἀκαίρους ἐκφράζομεν τήν γνώμην ἡμῶν ταύτην, τήν ὁποίαν πιστεύομεν ὅτι οἱ πονοῦντες τόν τόπον καί τήν ἀκριβῆ τοῦ Συντάγματος τήρησιν θερμῶς μεθ' ἡμῶν ἀσπάζονται».⁹⁹⁵

Τὴν ἴδια ἡμέρα, στίς 15 Μαΐου 1885, δημοσίευμα τῆς εφημερίδας «τὸ Ἐνεστός» ἀναφέρει: «Τὴν προσεχῆ Παρασκευὴν δικάζονται ἐνώπιον τοῦ Πλημμελειοδικείου ἐπτά ἔμποροι, ὅτι δῆθεν ὡς ἀρχηγοὶ κατὰ τήν συνάθροισιν ἧτις ἐγένετο πρὸς ἀκρόασιν τοῦ κ. Μακράκη, παρεκίνησαν ἐκ συστάσεως τόν λαόν, νά μή διαλυθῇ, ἀπειθοῦντες οὕτω εἰς τὰς διαταγὰς τῆς ἐξουσίας».⁹⁹⁶ Συγχρόνως, δημοσιεύεται ἀπόφαση τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Παμίσου, ἡ οποία ἀναφέρει: «Δημοτικόν Συμβούλιον Παμίσου. Συγκείμενον ἀπὸ τόν Πρόεδρον αὐτοῦ Ζαφείριον Καρελλᾶν καί τῶν κάτωθι προσυπογεγραμμένων μελῶν αὐτοῦ. Συνελθόν ἀθόρμητον εἰς συνεδριάσιν σήμερον τήν εἰκοστήν πρώτην (21) τοῦ μηνός Ἀπριλίου τοῦ 1885 ἔτους ἐν Μεσσήνῃ καί ἐν τῷ Δημαρχικῷ καταστήματι συνεπέα τῆς δοθείσης αὐτῷ προφορικῆς ἐντολῆς ὑπὸ τοῦ κοινοῦ τῆς πόλεως Μεσσήνης τοῦ δήμου τούτου, ὅπερ ἀντιπροσωπεύει, ὅπως διὰ ψηφίσματος τοῦ ἐκφράσῃ ἐκ μέρους αὐτοῦ τὰ πρὸς τόν διδάσκαλον τῆς Θεολογίας κόν Ἀπόστολον Μακράκην ἀγνά ὑπὲρ αὐτοῦ αἰσθήματά του ὡς ἀκολούθως.

⁹⁹⁵ Εφημερίδα, «Τὸ Ἐνεστός», Καλαμάτα, 15-5-1885, σ.2-3

⁹⁹⁶ Εφημερίδα, «Τὸ Ἐνεστός», Καλαμάτα, 15-5-1885, σ.2

Ὁ σοφός διδάσκαλος τῆς Θεολογίας Κορς Απόστολος Μακράκης ἐξ οικείας τε κάγαθῆς του προαιρέσεως ἅμα τῷ ἀκούσματι τοῦ ἐπισυμβάντος τὴν 16-17 Μαρτίου ἐ.ἔ σφοδροῦ σεισμοῦ ἐκ τοῦ ὁποίου ἅπασαι αἱ οἰκίαι τῆς πόλεως ταύτης ὑπέστησαν μεγάλην ζημίαν καὶ ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων διεκινδύνευσεν, ἀναχωρήσαν ἐξ Ἀθηνῶν ἀφίχθη ἐνταῦθα, σκοπόν ἔχων ὡς ἀπεδείχθη, ἵνα κηρύξη τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, δι' οὗ καὶ διὰ τῶν πρὸς τοῦτο παραιναιτικῶν πρὸς τὸν παθόντα λαόν συμβουλῶν αὐτοῦ ἐπιχύση βάλσαμον εἰς τὰς πληγὰς αὐτοῦ, καὶ καθοδηγήσῃ αὐτόν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἵνα ζῆ ἐν εἰρήνῃ καὶ δικαιοσύνῃ, φοβούμενος καὶ ἀγαπῶν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅστις εἶναι ὁ δοτήρ παντός προσκαίρου καὶ αἰωνίου ἀγαθοῦ. Ὁ δεινός οὗτος Θεολόγος διὰ δέκα ἐννέα ἐν ὑπαίθρῳ ὁμιλιῶν αὐτοῦ ἀπέδειξε τὰ αἰτία τῶν ἐν τῇ φύσει φαινομένων καὶ ἰδίως τῶν σεισμῶν, ὅτι ταῦτα γίνονται ἐν λόγῳ καὶ οὐχὶ τυφλῶς ὑπὸ τῆς ἀναισθήτου φύσεως, ὡς πρεσβεύουσιν αἱ νέαι φιλοσοφικαὶ λεγόμεναι ἐπιστῆμαι τῆς δύσεως, ὅτι πᾶν τὸ ἐν τῇ φύσει γενόμενον αἰτίαν ἔχει τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἡμῶν Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις κηδόμενος καὶ ἀγαπῶν τὸ πλάσμα του, ἵνα σώσῃ αὐτὸ ἐκ τῆς ἀπωλείας τοῦ ἐχθροῦ ἐπιδεικνύει εἰς τὸν λαόν τὴν παντοδυναμίαν του, καὶ τὸν διδάσκει διὰ τῶν φυσικῶν τούτων φαινομένων νὰ ἔχη πάντοτε ἐν τῷ νῷ τὸν ἐπὶ τῶν ἔργων ἀφορῶντα Δημιουργόν του, καὶ φοβεῖται αὐτόν, ζῶν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ἀγάπῃ, ἀπέδειξε δέ, ὅτι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ συμβαίνοντα εἰσὶ μέσα σωστικά καὶ σωτήρια διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ὀφείλουσι παντός ἀγαθοῦ. Ταῦτα πάντα καὶ πολλά ἄλλα, ἅπερ ἠκούσαμεν, ἀλλ' ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐκθέσωμεν κατὰ τὴν διήγησιν τῶν δέκα ἐννέα αὐτοῦ ἐν ὑπαίθρῳ ὁμιλιῶν, ἀπέδειξεν, ἀρκόμενος, εἰς τὸ κοινόν, ἐκ πηγῶν τῶν ἁγίων γραφῶν, τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τῶν δογμάτων τῶν οἰκουμενικῶν καὶ λοιπῶν συνόδων, τοῦ πηδαλίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ λοιπῶν γραφῶν. Ἐκ τούτων ὄλων τῶν ἐν περιλήψει ἐκτεθέντων ἐξάγεται μετὰ πεποιθήσεως καὶ ἀληθείας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ὁ λεγόμενος Απόστολος Μακράκης εἶναι εἰς τὴν ἀνθρωπότητα δῶρον θεῖον πρὸς σωτηρίαν αὐτῆς, ἥτις ἐπ' ἐσχάτων διὰ τῶν ἐκ τῆς δύσεως εἰσδυσάντων ψευδῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν διατρέχει τὸν ἐσχατὸν κίνδυνον, ἀλλ' ὁ Δημιουργός τοῦ παντός οὐδέποτε ἐγκατέλιπε τὸ πλάσμα του εἰς ἀπώλειαν καὶ ἔστειλε ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός μετὰ τὴν συμβᾶσαν εἰς ἡμᾶς ἀπειλήν του καὶ τὸν ἄνθρωπόν του τὸν ἀγαθὸν Απόστολον Μακράκην, ἵνα μᾶς διδάξῃ ὅτι νηπιόθεν ἀγνοοῦμεν καὶ ἀποροῦμεν, πλανώμενοι εἰς ζοφῶδες σκότος καὶ ἠνοιξαμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ εἶδομεν τὴν ἀλήθειαν, παρηγορηθέντες καὶ εὐψυχωθέντες θαρροῦμεν εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων οὓς ἐδίδαξεν. Διὰ ταῦτα ἀποφαίνεται. Ἐκφράζει πρὸς τὸν Σεβαστὸν διδάσκαλον Απόστολον Μακράκην τὴν ἐγκάρδιον καὶ ἀπειρον εὐγνωμοσύνην διότι μετὰ κόπων καὶ ταλαιπωριῶν ὁ τοῦ Θεοῦ ἀπεσταλμένος ἀφίχθεις πρὸς ἡμᾶς εὐηργέτησε τὴν μεγίστην τῶν εὐεργεσιῶν, διαφωτίσας τὸν τῆς Μεσσηνίας Λαόν, καὶ διανοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ πλανωμένου εἰς τὸ σκότος λαοῦ καὶ τὴν πλάνην τοῦ ἐχθροῦ.

Εὐχεται δέ τὸ σῶμα, ἵνα μὴ λησμονήσῃ τὸν τόπον μας, καὶ παρακαλεῖ αὐτόν θερμῶς, ἵνα κατ' ἔτος ἐπισκέπτεται τὸν τόπον τοῦτον πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ καὶ δόξαν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Εἰς δέ τὸν Κύριον Δήμαρχον Παμίσου ἐντέλλεται, ἵνα ἀντίγραφον τοῦ ψηφίσματος τούτου ἐπιδοθῇ τῷ εἰρημένῳ διδασκάλῳ καὶ εὐεργέτῃ τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὸ παρὸν ψήφισμα δημοσιευθῆτω καὶ δια τινος ἐφημερίδος πρὸς γνώσιν τοῦ Πανελληνίου.

Ἀπεφασίσθη καὶ ἐγένετο αὐθημέρον. Ὁ Πρόεδρος Ζ. Καρρελᾶς. Τὰ Μέλη: Χρῆστος Μιτυλιναῖος, Γεωργ. Χ. Ῥάσος, Δ.Π. Πετρόπουλος, Δ. Πολυδούρης, Μιχ. Ἀλεβίζος, Μιχ.

Στομάχερ, Γεώργ. Π. Ζαλμαῆς, Δ. Κουζούνης. Διά τήν ἀντιγραφὴν Ἐν Μεσσήνῃ τῇ 6 Μαΐου 1885. Ὁ Δήμαρχος Παμίσου (Γ.Σ) Δ. Μερλόπουλος». ⁹⁹⁷

Τον Αύγουστο του 1886 ισχυρότατος σεισμός πλήττει την περιοχή της Μεσσήνης. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο σεισμός αυτός ήταν ο δεύτερος μεγαλύτερος, ο οποίος είχε σημειωθεί στην περιοχή. Ο πρώτος σημειώθηκε στις 27 Μαΐου 1884 και είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή του ιερού ναού της Μονῆς Βελανιδιάς, καθώς και του πύργου, ο οποίος δέσποζε πλησίον της ιερᾶς Μονῆς. ⁹⁹⁸ Σχετικά με το νέο σεισμό τοῦ 1886 ο τότε δήμαρχος Παμίσου Δ. Μερλόπουλος αναφέρει: «Χθές μεσονύκτιον σεισμός ισχυρότατος διαρκέσας δύο περίπου λεπτά κατέρριψεν ἐκ θεμελίων πολλάς οἰκίας ἐνταῦθα καὶ τὴν Μητρόπολιν Ἅγιος Ἰωάννης, διέρρηξε πάσας σχεδόν τὰς ἄλλας οἰκίας καταστάσας σχεδόν ἀκατοικήτους. Ζημίαι εἰσὶν ἀνυπολόγιστοι... Πάσαι αἱ οἰκογένειαι κείνται ἐν ὑπαίθρῳ. Ἐν ἀπάσῃ δὲ τῇ ἐπαρχίᾳ μέγιστα συμφοραὶ ἐγένοντο, εἰσέτι ὁμως δὲν ἐγνώσθησαν λεπτομέρειαι. Ἐνταῦθα ἐφονεύθη ὑπὸ κατολισθησᾶσης οἰκίας εἷς, ἐπληρώθησαν δε καὶ δύο ἕτεροι. Ἐν χωρίῳ Μαυρομάτι ἐφονεύθησαν δύο. Ἄγνωστα τὰ γενόμενα ἐν τοῖς λοιποῖς χωρίοις δυστυχήματα. Δημόσια καταστήματα ἀκατοίκητα. Μερμνήσατε παρακαλῶ περὶ ταχείας ἀποστολῆς σκηνῶν καὶ λοιπῶν μέσων πρὸς περιθάλψιν οἰκογενειῶν». ⁹⁹⁹ Σύμφωνα, με τον Α. Γαλανόπουλο ἔχουν καταγραφεῖ συνεχεῖς σεισμοὶ στη Μεσσηνία ἀπὸ το 1883 μέχρι το μεγάλο σεισμό τοῦ 1886, ὅπως στις 29 Νοεμβρίου 1883, στις 27 Μαΐου 1884 και στις 25 Μαρτίου 1885, ο οποίος μάλιστα ἐπληξε κυρίως τὴν Καλαμάτα, τὴ Μεσσήνη, τὸ Μάνεσι, τὸ Κατσαροῦ καὶ τὰ Φιλιατρά. ¹⁰⁰⁰

Στις 2 Ιανουαρίου 1889, ο Ηλίας Κράνιας κάτοικος Βασιλισίου, του δήμου Κολωνίδων ἀποστέλλει καταγγελτῆριο ἀναφορὰ πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο του Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ἡ οποία ἀφορὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Μεσσηνιακῆς Πανάρετο. Στὴν καταγγελία του ο Η. Κράνιας ἀναφέρει: « Ὁ ὑποφαινόμενος ἐκ χωρίου Βασιλίτη τοῦ Δήμου Κολωνίδων τῆς ἐπαρχίας Πυλίας κεκτημένος τὰ προσόντα τοῦ προχειρισθῆναι ἱερεὺς ἐν τῇ κενῇ θέσῃ τοῦ χωρίου μου (διότι ὁ ὑπάρχων ἱερεὺς ἐνεκεν τοῦ γήρατος δὲν ἐπαρκῆ) ὑπέβαλον τὴν προσήκουσαν ἀναφορὰν τῶν κατοίκων πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνιακῆς, ὅστις διὰ τοῦ ἀντιπροσώπου του Κυπριανοῦ Θεοφιλόπουλου μ' ἐκάλεσεν κατὰ τὸν 8βριον τοῦ 1887 (ἔχω εἰς χεῖρας μου τὴν ἀπὸ 3 8βρίου 1887 ἐπιστολὴν του) νὰ μεταβῶ εἰς τὸ χωρίον Δαοῦτι τοῦ Δήμου Μεθώνης, ὅπου περιοδεύων εὐρίσκετο τότε ὁ ἀρχιεπίσκοπος. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ προηγουμένης ἀπαίτησις καὶ προσδιορισμοῦ ἐνεχείρισα τῷ ἀρχιεπισκόπῳ ἰδίᾳ χεῖρὶ ἐν χαρτονόμισμα τῆς ἐθνικῆς τραπέζης ὑπ' ἀριθμ 3531.

Τῇ 16ῃ Δεκεμβρίου 1882: ἐκ δραχμῶν 500 τοῦτο δὲ παραλαβὼν εὐχαρίστως ὁ ἀρχιεπίσκοπος οὗτος, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ, ὡς μοί ἔλεγεν εἰς τὰ ἐν γένει ἐξοδα τῆς χειροτονίας μου, μοί παρήγγειλε νὰ ἐτοιμασθῶ ἐπὶ τὴν χειροτονίαν, παρασκευάσω τὰ ἐνδύματά μου κλπ καὶ προσεχῶς θέλῃ μὲ καλέσῃ, ἵνα μὲ χειροτονήσῃ. Ἀλλ' ἔκτοτε δὶς ἢ τρίς μετέβην εἰς Καλάμαις καὶ νῦν ἐνταῦθα μετὰ πρόσκλησίν του καὶ ἀρνήθη νὰ μὲ χειροτονήσῃ, ἀξιῶν νὰ τοῦ προσφέρω καὶ ἄλλα χρήματα. Καὶ διὰ μὲν τὰ δοθέντα χρήματα καὶ τὰς ζημίας, ἃς ὑπέστην ἐξ' ὑπαιτιότητος τοῦ ἐπισκόπου τούτου ἠγείρα κατ' αὐτοῦ ἀγωγὴν πλὴν θεωρῶ ἐπάναγκες νὰ καταστήσω ταῦτα γνωστά καὶ εἰς τὴν Ἱεράν Σύνοδον καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν ὀλόκληρον, ἵνα ληφθῆ μέτρον τί νόμιμον κατ' αὐτοῦ καὶ περισταλῆ ἐκ τῶν τάσεων ἃς ἔχει πρὸς χρηματολογίαν ἀνθ' ὧ θυσιάζῃ τὰ ἱερά καθήκοντα ἅτινα τῷ ἀνέθηκεν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία.

Ἐάν ἡ Ἱερά Σύνοδος ζητήσῃ πληροφορίας περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ ἐπισκόπου θέλω προσαγάγῃ καὶ ἐπιστολάς τοῦ ἀντιπροσώπου του Κυπριανοῦ Θεοφιλόπουλου καὶ πλῆθος

⁹⁹⁷ Εφημερίδα, «*Τὸ Ἐνεστὸς*», Καλαμάτα, 15-5-1885, σ.4

⁹⁹⁸ Δ.Χ.Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1911, σ.295

⁹⁹⁹ Η.Ε.Μπιτσάνης, *Σελίδες ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Μεσσηνίας μέχρι το 1900*, Καλαμάτα 2005, σ.161

¹⁰⁰⁰ Η.Ε.Μπιτσάνης, ὁ.π., σ.162

μαρτύρων υποδίδει γιγνωσκόντων λεπτομερῶς τά καθέκαστα. Ὁ εὐπειθέστατος Ἡλίας Κράνιας.».¹⁰⁰¹ Ὡστόσο, ἡ ἐν λόγῳ καταγγελία, ἀπὸ ὅσα μαρτυροῦν οἱ υπάρχουσες πηγές, δὲν φαίνεται ν' ἀποτιμάται ὡς ἀξιόλογη ἀπὸ τὴν Ἱεραρχία, ἡ ὁποία τὴν θέτει στο περιθώριο.

Στις 17 Ἰανουαρίου 1889 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος, ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τὸν Ἀθηνῶν Προκόπιο, τὸν Σύρου καὶ Τήνου Μεθόδιο, τὸν Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιο καὶ τὸν Τριφυλλίας καὶ Ὀλυμπίας Μεθόδιο τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ ἐφαρμογῆς τοῦ νέου χαρτοσήμου νόμου ἐπὶ τινῶν ἐκκλησιαστικῶν Πράξεων». Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνά τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας ἀναφέρει: «Ἐπειδὴ κατὰ τὸ β' ἐδάφιο τοῦ 24 ἄρθρου τοῦ νέου περὶ τελῶν χαρτοσήμου ΑΧΚΕ νόμου τῆς 30 Δεκεμβρίου 1887 εἰς τὸ τέλος τῶν πέντε δραχμῶν ὑπόκεινται αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἄδειαι γάμων, τὰ διαζύγια, πρὸς δὲ καὶ τὰ ἀνώνυμα ἐπιτίμια, ὡς δηλοῦται ἐκ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τοῦ ὑπουργείου ἐγγράφου, ἀπὸ 23 Νοεμβρίου παρελθόντος ἔτους καὶ ὑπ' ἀριθμὸν 16678. Κατὰ δὲ τὸ δ' ἐδάφιο τοῦ αὐτοῦ ἄρθρου εἰς τὸ τέλος τῶν πέντε δραχμῶν ὑπόκεινται ὡσαύτως καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἀποφάσεις αἱ ὑπὸ τῆς Συνόδου καὶ τῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων ἐκδιδόμεναι.

Διὰ ταῦτα ἡ Σύνοδος, εἰς τὴν πλήρη ἐφαρμογὴν τοῦ εἰρημένου νόμου ἀποβλέπουσα, ἐντέλλεται ὑμῖν, ἵνα πρὸς τὰ διατεταγμένα ἀκριβῶς συμμορφούμενοι ἐκδίδητε εἰς τὸ ἐξῆς γάμων ἀδείας διαζύγια καὶ ἀνώνυμα ἐπιτίμια ἐπὶ χαρτοσήμου δραχμῶν πέντε. Ἐν δὲ ταῖς ἀποφάσεσι ταῖς ἐφ' ἄπλοῦ χάρτου, ὡς μέχρι τοῦδε, ὑπὸ τῶν παρ' ὑμῖν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων ἐκδιδόμεναι, δεόν νὰ προστίθῃται καὶ ἡ ἐξῆς διάταξις, ὅτι ὁ δι' ὅποιανδήποτε πρᾶξιν καταδικαζόμενος κληρικός καταδικάζεται « καὶ εἰς τὰ τέλη τῆς σημάνσεως».¹⁰⁰²

Το μεγαλύτερο προσκύνημα στὴν πόλιν τῆς Καλαμάτας εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὑπαπαντῆς. Ἡ εἰκόνα εἶναι φορητὴ διαστάσεων (1,10 ἐπὶ 0,68) καὶ ἀπεικονίζει τὴν Παναγία τὴν Ὁδηγήτρια ἀριστεροκρατοῦσης τὸν Χριστό. Ἡ εἰκόνα χρονολογεῖται περὶ τὸ 672μ.χ καὶ ἀποδίδεται ἀπὸ ὀρισμένους στὸν ἀπόστολο Λουκά, ἐνῶ ἀπὸ κάποιους ἄλλους σε ἄγνωστο ζωγράφο. Ἡ ἱστορία τῆς ευρέσεως καὶ τῆς μετενθρονίσεώς τῆς εἶναι μακρά. Σύμφωνα με τὴν παράδοση ἡ εἰκόνα βρισκόταν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας σὲ μικρὸ βυζαντινὸ ναὸ τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ, κοντὰ στὸ φρούριο τῆς Καλαμάτας καὶ νοτιοανατολικά τοῦ σημερινοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ. Οἱ Τούρκοι τῆς Καλαμάτας ἔκαψαν καὶ γκρέμισαν τὸ μικρὸ ναὸ μετὰ τὰ Ὀρλωφικά τὸ 1770, ἐνῶ ἡ εἰκόνα καλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὰ ερείπια τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ. Ἀργότερα, κάποιος Τούρκος πασάς διοικητῆς τῆς Καλαμάτας κατασκεύασε στὸ χώρο ἐκεῖνο ἕνα σταῦλο. Ἡ εἰκόνα, τελικά, βρέθηκε ἀπὸ τὸν προύχοντα τῆς Καλαμάτας Ἡλία Παναγιώτη Τζάνε, μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἀξιωματικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Λεγεώνας στὰ Ἐπτάνησα. Ἡ εἰκόνα, ἀρχικά, τοποθετήθηκε στὸν παλαιὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ ἀπέτελεσε τὸν Μητροπολιτικὸ Ναὸ τῆς πόλης.

Τὸ 1842, μετὰ ἀπὸ σεισμό, ἡ εἰκόνα μεταφέρθηκε στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ελένης τῆς Μονῆς τῶν Καλογραιῶν. Ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρθηκε τὸ 1854 στὸ νέο ναῖσκο τῆς Ὑπαπαντῆς, ὁ ὁποῖος κτίσθηκε στὴ θέση ευρέσεως τῆς εἰκόνας. Στις 6 Αὐγούστου 1873 ἐγκαινιάστηκε ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς, στὸν ὁποῖο μεταφέρθηκε ἡ εἰκόνα. Ἡ περιφορὰ τῆς θαυματουργοῦ εἰκόνας ἀρχισε τὸ 1884 με τὴν ἀφορμὴ λιτανείας, ἐξαιτίας μεγάλης ἀνομβρίας καὶ ραγδαίας βροχῆς, ἡ ὁποία ἀκολούθησε. Ἐπὶ ποιμαντορίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας Πανάρετου καὶ συγκεκριμένα στις 2 Φεβρουαρίου 1889, ἡμέρα εορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ, καθιερώθηκε ἐπίσημα ἡ περιφορὰ τῆς ἱεράς εἰκόνας ἀνά τὴν πόλιν κατὰ τὸν εορτασμὸ τῆς συγκεκριμένης ἡμέρας.

¹⁰⁰¹ Ἐγγραφο πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο ἀριθμ. πρωτ. 3836/889

¹⁰⁰² Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 122

Χαρακτηριστικά ο Μ. Φερέτος αναφέρει: «Θεωρούντες τοίνυν τήν μάστιγα τῆς ἀσθενείας ἀνηλεῶς αὐτούς καταμαστιζουσαν καί τόν πικρόν τοῦ θανάτου δρέπανον ἀσπλάχνως θερίζον πᾶσαν ἡλικίαν, ἐζήτουν οἱ πάντες ἐπιμόνως, ἵνα γίνῃ λιτανεία διά τῆς ἀγίας ταύτης εἰκόνας, καί κοινή παράκλησις παρά τῶν πολιτῶν, ὅπως τῇ πρός Θεόν αὐτῆς πρεσβεία παύσῃ ἢ δεινή ἐκείνη ἀσθένεια, καί πικρός θάνατος, καθάπερ καί ἐγένετο». Ἡ λιτανεία ὁμως ἐπρεπε νά ὀργανωθῆ ἀλλά καί νά προετοιμασθῆ ψυχικά καί σωματικά ὁ λαός. Ἡ Δημοτική Ἀρχή τῆς Καλαμάτας (Δήμαρχος τότε ἦταν ὁ Παν. Μπενάκης, παλαιός φιλικός πληρεξούσιος καί γόνος ἀρχοντικῆς οἰκογενείας) καθώρισε τήν ἡμέρα τῆς λιτανείας καί διέταξε τριήμερο νηστεία πρό τῆς λιτανείας. «Προεκηρύχθη ὁθεν παρά τῆς Δημοτικῆς Ἀρχῆς τριήμερος νηστεία, καί μετά τήν νηστείαν ἡ ἡμέρα τῆς κοινῆς παρακλήσεως καί λιτανείας».

Ἔτσι, καί γι' αὐτούς τούς λόγους καί τότε γιά πρώτη φορά καθιερώθη ἡ λιτανεία, ἡ περιφορά τῆς θαυματουργοῦ εἰκόνας ἀνά τήν πόλιν καί ὄχι ὅπως ἀνακριβῶς ὑποστηρίζεται, στά 1884, ὅποτε καθιερώθη καί ἐπίσημως πιά ἀπό τόν τότε Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας Πανάρετο Κωνσταντινίδη πού εἶχεν ὑπηρετήσῃ στήν Καλαμάτα καί ὡς καθηγητής τῆς Θεολογίας, πρὶν χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος. Στά ἐνδιάμεσα χρόνια (1841-1844) μᾶλλον δέν θά γινόταν τακτική ἡ περιφορά, γιατί μέχρι το 1873 δέν εἶχεν καθιερωθῆ ὡς Μητροπολιτικός ὁ Ναός τῆς Ὑπαπαντῆς, καί κατ' ἀκολουθίαν δέν ἐθεωρεῖτο Πολιοῦχος τῆς πόλεως ἡ Θεοτόκος. Πάντως ὁμως καί ὅπως γράφει ὁ Γεράσιμος Παγώνης στα 1841 μετά τήν ἐπιδημία καί τό θαῦμα ποῦ σταμάτησε τό «θανατικόν» οἱ «πάντες σχεδόν ἔλεγαν, ὅτι μιά τοιαύτη ἑορτή, ἀνάγκη πᾶσα νά γίνεται ἐτησίως...».¹⁰⁰³

Παράλληλα, το ἱστορικό ἀρχεῖο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ὑπαπαντῆς τοῦ Σωτήρος Καλαμάτας ἀναφέρει: «[1889] Τό αὐτό ἔτος ἠρχησεν νά γείνεται ἡ περιφορᾶ τῆς εἰκόνας ἀνά τήν πόλιν, ἐπί ἐπισκόπου Παναρέτου καί Νομάρχου Ἱερομνήμονος ὁποῦ παρακολουθοῦν ἅπασαι αἱ ἀρχαί τῆς Πόλεως καί νά γίνεται μεγάλη συνάθροιας ἐκ Μεσσηνίας καί ἀλλαχοῦ, ἠρχησαν ν' αὐξάνουν αἱ πρόσοδοι τῆς Ἐκκλησίας καθ' ὅτι τό πρότερον ἔφθαναν κατά τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τά ἔσοδα τῆς Ἐκκλησίας σε μετρητά 1.000 χιλιάδας δραχ καί νῦν ἀνέρχεται 3 ἕως 4 χιλιάδες μετρητάς, τά δέ ἀναθύματα ὁμοίως 3 ἕως 4 χιλιάδες».¹⁰⁰⁴

Στις ἀρχές Φεβρουαρίου τοῦ 1889 ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος πεθαίνει. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος ἀναλαμβάνει τήν προεδρία τῆς Ἱεράς Συνόδου μέχρι νά πληρωθεῖ ὁ μητροπολιτικός θρόνος τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τόν διάδοχο τοῦ Προκοπίου, τόν Γερμανό Καλλιγά τον Ἰούλιο τοῦ 1889.¹⁰⁰⁵

Στις 14 Φεβρουαρίου 1889 ὁ ὑπουργός τῶν Οικονομικῶν ἀποστέλλει ἐγγράφο στο ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, στο ὁποῖο ἀναφέρει: «Ἐπί τοῦ ἐρωτήματος τῆς Ἱεράς Συνόδου περί χρήσεως κινητοῦ χαρτοσήμου παρατηροῦμεν, ὅτι τά ὑπό τῶν Σεβασμιωτάτων Ἱεραρχῶν ἐκδιδόμενα ἀνώνυμα ἐπιτίμια γράφονται ἐπί σφραγιστοῦ χάρτου δραχμῶν πέντε (5) κατά τό ἐδάφιον β' τοῦ ἀρθροῦ 24 τοῦ περί τελῶν χαρτοσήμου ΑΚΧΕ Νόμου. Δέν ἐπιτρέπεται δέ νά γράφωσιν ἐφ' ἀπλοῦ χάρτου ἢ σφραγιστοῦ κατωτέρας τιμῆς, οὔτε ἐπιτίθεται κινητόν χαρτόσημον ἐπί τῶν ἐγγράφων τούτων».¹⁰⁰⁶

Συνέπεια τοῦ παραπάνω ὑπουργικοῦ ἐγγράφου ἀποτελεῖ ἡ ἐγκύκλιος «Περί κινητοῦ χαρτοσήμου», τήν ὁποία ἐκδίδει ἡ Ἱερά Σύνοδος στις 24 Μαρτίου 1889 προεδρεύοντος τοῦ Μεσσηνίας Παναρέτου. Τήν ἐγκύκλιο συνυπογράφουν ὁ Ἀργολίδος Νίκανδρος, ὁ Ὑδρας καί Σπετσῶν Ἀρσένιος καί ὁ Νάξου Γρηγόριος. Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία

¹⁰⁰³ Ἐφημερίδα, «Μεσσηνιακά Νέα», Καλαμάτα, 29-1-1962, σ.3

¹⁰⁰⁴ Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ὑπαπαντῆς τοῦ Σωτήρος Καλαμάτας, σ.21

¹⁰⁰⁵ Θ.Α.Στράγκας, «Ἐκκλησία Ἑλλάδος ἐκ Πηγῶν Ἀψευδῶν 1817-1967, τ.2, σ.135, Ἀθήνα, 1969

¹⁰⁰⁶ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.123

απευθύνεται προς τούς ανά τό κράτος Σεβασμιωτάτους Ίεράρχας αναφέρει: «Κοινοποιεῖται ὑμῖ ἐν ὀπισθογράφῳ τό πρὸς τό Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργεῖου τῶν Οἰκονομικῶν ἀπὸ 14 Φεβρουαρίου ἐ.ἔ καὶ ὑπ'ἀριθ 15028, δι'οὗ ἀπαγορεύεται ἡ χρήσις κινητοῦ χαρτοσήμου ἐπὶ τῶν ἀνωνύμων ἐπιτιμίων πρὸς γνῶσιν ὑμῶν καὶ ὁδηγίαν».¹⁰⁰⁷

Στις 2 Μαρτίου 1889 το Νομικὸ Συμβούλιον τοῦ Κράτους ἀποστέλλει ἔγγραφο πρὸς το Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, το ὁποῖο ἀναφέρει: «Ἐπιστρέφεται τό ὑπ'ἀριθ.16360 ἐ.ἔ ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργεῖου τούτου, πρὸς ὃ λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νά γνωρίσωμεν ὅτι κατὰ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τό Ἡγουμενοσυμβούλιον παύεται ὀριστικῶς, ἐάν τὰ μέλη αὐτοῦ καταδικασθῶσιν ἐπὶ πλημμελήματι ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἄρθροις 21,22 καὶ 23 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου ἀναφερομένων, ἀντικαθίσταται δέ προσωρινῶς ἐν περιπτώσει, καθ'ἣν τὰ μέλη αὐτοῦ παραπεμφθῶσι δι'ὀριστικοῦ βουλευμάτος ἐπὶ κακουργήματι, ἢ ὀπωςδήποτε προφυλακισθῶσι, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀδυνατοῦσι νά ἀναπληρώσωσι τὰ ἀνατεθειμένα αὐτοῖς καθήκοντα, ἀφοῦ διαμένουσιν ἐν τῇ φυλακῇ. Ὅτι ἐπὶ τῇ ἀπλῇ καταγγελίᾳ, ἢ καὶ τῇ ἐνεργείᾳ διοικητικῆς ἀνακρίσεως δέν δύναται νά παυθῇ τό Ἡγουμενοσυμβούλιον οὔτε ὀριστικῶς οὔτε προσωρινῶς».¹⁰⁰⁸ Το ἔγγραφο υπογράφει ὁ νομικὸς σύμβουλος Ι. Καλογερόπουλος.

Στις 17 Μαρτίου 1889 το Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν κοινοποιεῖ με ἔγγραφο τοῦ το ἔγγραφο τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους στὴν Ἱερά Σύνοδο. Το ἐν λόγῳ ἔγγραφο ἀναφέρει: «Εἰ τό Συνοδικὸν ἔγγραφον τῆς 16 Νοεμβρίου π.ἔ ἀπαντῶντες, κοινοποιοῦμεν ἐν ὀπισθογράφῳ τό ὑπ'ἀριθ. 16 τῆς 2 τοῦ παρόντος μηνὸς ἔγγραφον τοῦ παρ'ἡμῖν Νομικοῦ Συμβουλίου περὶ τῆς ὁμοφώνου γνώμης τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ὀριστικῆς παύσεως καὶ προσωρινῆς ἀντικαταστάσεως Μοναστηριακοῦ Συμβουλίου».¹⁰⁰⁹ Το ἔγγραφο υπογράφει ὁ ὑπουργὸς Γ. Θεοτόκης.

Ἀπόρροια τῶν δύο παραπάνω κρατικῶν ἐγγράφων συνιστᾶ ἡ ἐγκύκλιος «Περὶ παύσεως καὶ προσωρινῆς ἀντικαταστάσεως Μοναστηριακοῦ Συμβουλίου», τὴν ὁποία ἐξέδωσε ἡ Ι. Σύνοδος στὶς 29 Μαρτίου 1889 καὶ τὴν ὁποία συνυπογράφουν ὁ προεδρεύων Μεσσηνίας Πανάρετος, ὁ Ἀργολίδος Νίκανδρος, ὁ Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιος καὶ ὁ Νάξου Γρηγόριος. Ἡ ἐγκύκλιος ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τούς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ίεράρχας ἀναφέρει: «Κοινοποιεῖται ὑμῖν κάτωθι τό ἀπὸ 17 Μαρτίου ἐ.ἔ καὶ ὑπ'ἀριθ 2958 ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργεῖου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ὡς καὶ ἡ ἐν αὐτῷ μνημονευομένη γνωμοδότησις τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου περὶ παύσεως καὶ προσωρινῆς ἀντικαταστάσεως Μοναστηριακοῦ Συμβουλίου πρὸς γνῶσιν ὑμῶν καὶ ὁδηγίαν».¹⁰¹⁰

Στις 2 Μαΐου 1889 ἡ Ἱερά Σύνοδος προεδρεύοντος τοῦ Παναρέτου ἐκδίδει ἀνακοίνωσις, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Μεγάλῃν Δούκισσαν Ἀλεξάνδραν καὶ τὸν Μέγαν Δούκαν Παῦλον εἰς Πετρούπολιν. Το κείμενο τῆς Συνόδου ἀναφέρει: «Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πλήρης χαρᾶς εὐλογεῖ τὴν εὐτυχή ἔνωσιν τῶν ὑμετέρων αὐτοκρατορικῶν Ὑψηλοτήτων, τὰς θερμότητας εὐχὰς πρὸς τὸν Θεὸν ἀναπέμπουσα ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας εὐδαιμονίας».¹⁰¹¹ Το συνοδικὸ κείμενο συνυπογράφουν ὁ Ἀργολίδος Νίκανδρος, ὁ Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιος καὶ ὁ Νάξου Γρηγόριος.

Στις 2 Ἰουνίου 1889 ὁ προεδρεύων τῆς Ἱεράς Συνόδου, Μεσσηνίας Πανάρετος, ἐκδίδει Συνοδικὴ Διαταγή, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τούς Σεβασμ. Ίεράρχας τοῦ Κράτους καὶ Ἐπισκοπικᾶς Ἐπιτροπᾶς. Ἡ Συνοδικὴ διαταγή, ἡ ὁποία φέρει ἀποκλειστικὰ τὴν υπογραφή τοῦ ἀναφέρει: «Διατάξατε ἐφημερίους ὑμετέρας παροικίας προσεχῆ Κυριακὴν 4 Ἰουνίου ἐ.ἔ μετὰ θεῖαν λειτουργίαν τελέσαι δοξολογίαν ὑπὲρ ὑγείας Μεγάλου Δουκός

¹⁰⁰⁷ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.122-123

¹⁰⁰⁸ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.211

¹⁰⁰⁹ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.211

¹⁰¹⁰ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.211

¹⁰¹¹ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.628

Παύλου καί Μεγάλης Δουκίσσης Ἀλεξάνδρας, ὧν εὐτυχεῖς ἀρραβῶνες εὐλογηθήσονται αὐτῇ ἡμέρα ἐν Πετροπόλει». ¹⁰¹²

Μετά την εκλογή του Γερμανοῦ Καλλιγά στον μητροπολιτικό θρόνο των Αθηνῶν, στις 24 Ιουλίου 1889 η Ἱερά Σύνοδος εκδίδει την εγκύκλιο «Περί μεταθέσεως τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας Κυρίου Γερμανοῦ εἰς τήν ἱεράν τῶν Αθηνῶν Μητρόπολιν». Η εγκύκλιος, η οποία απευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνά τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας και την οποία συνυπογράφουν ο Αθηνῶν Γερμανός, ο Μεσσηνίας Πανάρετος, ο Αργολίδος Νίκανδρος, ο Ὑδρας και Σπετσῶν Ἀρσένιος και ο Νάξου Γρηγόριος αναφέρει: «Ἀγγέλεται εἰς γνώσιν ὑμῶν, ὅτι μετά τήν πρὸς Κύριον ἀποδημίαν τοῦ ἀοιδίμου Μητροπολίτου Αθηνῶν Προκοπίου ἡ Σύνοδος ἔχουσα πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ Δ' ἄρθρον τοῦ Σ' Νόμου καί ἐμβριθῶς διασκεψαμένη περὶ ἀξίου διαδόχου, ἐψηφίσατο ὁμοθύμως ὡς τοιοῦτον τὸν Σεβασμιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Κεφαλληνίας Κύριον Γερμανόν, ἱκανόν εὐροῦσα καί κατάλληλον εἰς τὸ ποιμᾶναι θεοφιλῶς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα τῆς ἱερᾶς τῶν Αθηνῶν Μητροπόλεως. Τῆς Συνοδικῆς δέ ταύτης προτάσεως περὶ μεταθέσεως τούτου κατ' ἐκλογὴν ἐκ τῆς οἰκείας ἀρχιεπισκοπῆς εἰς τὸν χηρεύοντα Μητροπολιτικόν θρόνον ἐγκριθείσης ἀρτίως ὑπὸ τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ σεπτοῦ ἡμῶν Βασιλέως διὰ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 11 τοῦ παρόντος μηνός, ἐγένετο τῇ 19 τοῦ αὐτοῦ μηνός καί ἔτους ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως καί ἡ εἰθισμένη ἐγκαθίδρυσις αὐτοῦ ὡς κανονικοῦ Μητροπολίτου Αθηνῶν καί συνάμα Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου κατὰ τὸ Γ' ἄρθρον τοῦ ΣΑ' Νόμου». ¹⁰¹³

Στις 6 Οκτωβρίου 1889, ο Μεσσηνίας Πανάρετος και πάλι ως μέλος της Ἱερᾶς Συνόδου συνυπογράφει με τον Αθηνῶν Γερμανό, τον Ζακύνθου Διονύσιο, τον Νάξου Γρηγόριο και τον Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Δαυίδ εγκύκλιο, η οποία απευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνά πᾶν τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας. Η εν λόγω εγκύκλιος αναφέρει: «Τελουμένων τῇ προσεχεῖ Κυριακῇ 15 ἰσταμένου μηνός τῶν γάμων τῶν Α.Α.Υ.Υ. τοῦ Διαδόχου τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου Κωνσταντίνου μετά τῆς πριγκηπίσσης Σοφίας, προσκαλεῖσθε τελέσαι δοξολογίαν μετά τήν θείαν λειτουργίαν ὑπὲρ μακροβιότητος καί εὐδαιμονίας Αὐτῶν, διατάσσοντες συγχρόνως καί τὸν ὑπὸ τήν ὑμετέραν ποιμαντορίαν ἱερόν κλῆρον ποιῆσαι τὸ αὐτό». ¹⁰¹⁴

Στις 27 Οκτωβρίου 1889, ο Μεσσηνίας Πανάρετος, ο Αθηνῶν Γερμανός, ο Ζακύνθου Διονύσιος, ο Νάξου Γρηγόριος και ο Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Δαυίδ συνυπογράφουν, ως μέλη της Ἱερᾶς Συνόδου, την εγκύκλιο «Περί ληπτέων αὐστηρῶν μέτρων πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἱεροῦ κλήρου». Η εγκύκλιος, η οποία απευθύνεται πρὸς τοὺς κατὰ τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας αναφέρει: «Ἡ Σύνοδος περὶ πολλοῦ ποιεῖται τήν εὐκοσμίαν τοῦ ἱεροῦ κλήρου καί μετά ψυχικοῦ ἄλγους παρατηρεῖ, ὅτι οὗτος ὀσημέραι ἐκκλίνει τῆς εὐθείας ὁδοῦ καί ὅλως ἀφίσταται τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ προορισμοῦ, διότι τὸ μὲν καί πορευόμενοι εἰς τὰς πόλεις ἢ ἀλλαγόσε διατρίβουσιν ἐν αὐταῖς ἄνευ οὐδεμιᾶς ἠτιολογημένης ἀνάγκης, καί εἰς παντοειδῆ ἐκτρέπονται, ἀτοπήματα, τὸ δὲ καί οἱ ἱερεῖς τῶν πόλεων, κωμοπόλεων καί χωρίων, εἴτε ἐν αὐταῖς εὐρισκόμενοι εἴτε ἀλλαγόσε ἀφικνούμενοι, περιφέρονται ἡκιστα εὐπρεπῶς, ἀναμίξ μετά κοσμικῶν ἀναστρεφόμενοι καί φοιτῶντες εἰς τὰ οἰνοπωλεῖα, παραγνωρίζοντες οὕτω τὸν ὑψηλὸν τοῦ ἀξιώματος προορισμόν καί ἀντὶ καλοῦ παραδείγματος γιγνόμενοι παραίτιοι σκανδάλων καί μεμψιμοιριῶν κατὰ τοῦ ἱεροῦ κλήρου.

Ἐπειδὴ λοιπὸν πάντα ταῦτα σκανδαλίζουσι τὰ μάλιστα τοὺς θεωμένους αὐτοὺς χριστιανούς, ἀφαιροῦσι τὸ πρὸς τὸν κλῆρον σέβας αὐτῶν, μαραίνουσι τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, ταραττοῦσι τὰς συνειδήσεις τῶν πιστῶν, ἀναγκάζουσι καί ὠθοῦσιν εἰς θρησκευτικὴν ψυχρότητα, ἡ Σύνοδος βαρέως φέρουσα ταῦτα οὐδόλως ἀνεχομένη τήν

¹⁰¹² Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 627

¹⁰¹³ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 130

¹⁰¹⁴ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 628

τηλικαύτην τοῦ κλήρου ἔκλυσιν καί ἐπιθυμοῦσα, ἵνα ὄτι τάχιστα ἀναχαιτίσῃ τήν τοιαύτην αὐτοῦ ἔκρυθμον κατάστασιν καί ἐπαναγάγῃ τοῦτον εἰς τόν ἑαυτοῦ μέγαν προορισμόν ἐξ οὗ ὡς μή ὠφείλεν, ἐξέπασε, διατάττει πάντας ὑμᾶς, ἵνα καταβάλητε ἀπό τοῦδε σύντομον προσπάθειαν, καί ἄοκνον μέριμναν, ὅπως περιορίσητε ἕκαστος τούς κληρικούς καί ἐπισκοπῆς ὑμῶν ἐντός τῶν καθηκόντων αὐτῶν, συνεννοούμενοι ἕκαστοτε καί μετὰ τῶν πολιτικῶν Ἀρχῶν, καί προσκαλοῦντες αὐτούς αὐστηρότατα νά διάγωσι καί πολιτεύωσιν ἐν σεμνῷ βίῳ, κατὰ τάς ἐπαγγελίας αὐτῶν γιγνόμενοι τύπος καί ὑπογραμμός τοῖς χριστιανοῖς τῶν καλῶν καί θεαρέστων ἔργων, τιμωροῦντες αὐστηρῶς, ὄντινα τῶν κληρικῶν ἠθέλετε συλλάβῃ ἀψηφοῦντα καί καταφρονοῦντα τῶν ὑμετέρων διαταγῶν. Πρός δέ θεωρητόν λίαν ἐπάναγκες νά μή ἐπιτραπῇ τοῦ λοιποῦ μηδενί κληρικῷ ὅποιουδήποτε βαθμοῦ καί τάξεως ἢ ἐκ τῆς ἐφημερείας του καί μηδενί μοναχῷ ἢ ἐκ τῆς μονῆς αὐτοῦ ἀναχώρησις ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου. Ἀπερχομένων δέ τούτων τῇ ἀδείᾳ τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου εἰς ἄλλην Ἐπισκοπήν, δέον ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν νά παρουσιάζωνται εἰς τόν Ἐπίσκοπον τῆς Ἐπισκοπῆς ἐκείνης, δεικνύοντες τάς ἀδείας τῆς Ἐπισκοπῆς εἰς ἣν ἀνήκουσιν ἵνα γίγηται ἐπί τούτων ἡ δέουσα ὑπόμνησις. Τούτων δέ μή γιγνομένων, ἐπανερχόμενοι οἱ κληρικοί εἰς τήν οἰκίαν Ἐπισκοπήν, νά εἰσάγονται εἰς δίκην καί τιμωρῶνται διά τήν πρός τούς νόμους ἀπειθειάν των.

Προκειμένου λοιπόν περί βελτιώσεως τοῦ κλήρου ἡ Σύνοδος πέποιθεν, ὅτι πάντες θέλετε καταβάλλῃ πᾶσαν προσπάθειαν πρός ἐκτέλεσιν τῶν, ὡς ἄνω εἶπηται, διατασσομένων καί πρός ἀνόρθωσιν τοῦ ἱεροῦ κλήρου.

Ἡ παροῦσα ἀναγνωσθήτω εἰς τούς ἀνά τό Κράτος ἱερούς ναούς δύο κατά συνέχειαν Κυριακάς πρός διαφώτισιν καί πάντων τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν τῶν ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας ἐνδιαφερομένων».¹⁰¹⁵

Στις 2 Νοεμβρίου 1889, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος, ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τόν Αθηνῶν Γερμανό, τόν Ζακύνθου Διονύσιο, τόν Νάξου Γρηγόριο καί τόν Ναυπακτίας καί Ευρυτανίας Δαυΐδ τήν εγκύκλιο «Περί τοῦ πῶς γίγνεσθαι τάς κηδεΐας τοῦ λοιποῦ». Ἡ εγκύκλιος, ἡ οποία απευθύνεται πρός ἅπαντας τούς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας αναφέρει: «Ἡ Σύνοδος μεριμνῶσα πρό πάντων περί τῆς ἀξιοπρεπειᾶς τοῦ ἱεροῦ Κλήρου προβαίνει εἰς ὀριστικὴν τακτοποίησιν καί τῶν κηδεϊῶν, καί συνεπῶς εἰς ἄρσιν τῶν ἀτοπημάτων, τά ὅποια λαμβάνουσι χώραν ἐν ταῖς ἀνά τό Κράτος ἐκφοραῖς τῶν νεκρῶν.

Καί δὴ ἡ ἐκφορά κατὰ τὰ ἀνέκαθεν ἐπικρατοῦντα ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ὀρθοδόξῳ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐγίνετο ἀπό τῆς κατοικίας τοῦ νεκροῦ μέχρι τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ, ἐν ᾧ ἐψάλλετο ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, μεθ' ἣν ἐνεταφιάζετο ὁ νεκρός, εἴτε ἐν αὐτῷ τῷ ναῷ ἐφ' ἱκανά ἔτη, εἴτε ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ μεταγενεστέρως, ὅστις καί Κοιμητήριον καί ἀγρός τοῦ Θεοῦ ἐκαλεῖτο.

Κατὰ τούς τελευταίους δέ χρόνους, λόγῳ ὑγιεινῆς, τά κοιμητήρια πρός ἐνταφιασμόν τῶν νεκρῶν ὠρίσθησαν ἔξω τῶν πόλεων καί τῶν χωρίων, ἐνθα καί ναῖσκοι συνήθως ἀνεγείρονται πρός ἐπιτέλεσιν ἐπιμνημοσύνων τελετῶν, ἔκτοτε ἐν ταῖς πόλεσι πρό πάντων ἡ ἐκφορά τοῦ νεκροῦ γίνεται ἀπό τῆς οἰκίας μέχρις ὀρισμένου ναοῦ τῆς πόλεως, ἐν ᾧ ψάλλεται ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, ἐκ τοῦ ναοῦ δέ μέχρι τοῦ τάφου δέν εἶναι πλέον ἐκφορά, ἀλλ' εἶναι ἀπλή μετακομίσις τοῦ νεκροῦ εἰς ἐνταφιασμόν. Τοῦτο γίνεται κατὰ διαφόρους τρόπους, ποῦ μὲν ὁ νεκρός μετακομίζεται ἀπό τοῦ ναοῦ εἰς τόν τάφον ἐπί μιᾶς ἀμάξης, ἡγουμένου ἐπὶ ἐτέρας τοιαύτης ἐνός ἱερέως, καί ἀκολουθούντων συγγενῶν ὅσοι ἂν βούλωνται ἐπὶ εἰδικῶν ἀμαξῶν. Τοῦτο συμβαίνει ἐν Πάτραις, Ζακύνθῳ καί ἀλλαχοῦ τοῦ Κράτους, ποῦ δέ ὁ νεκρός μετακομίζεται κρατουμένου διά τῶν χειρῶν τοῦ φερέτρου καί ἀκολουθούντων τῶν συγγενῶν. Τοῦτο συμβαίνει ἐν Αθήναις καί ἐν ἄλλοις μέρεσιν.

¹⁰¹⁵ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 274-275

Ἄλλ' ἐσφαλμένη συνήθεια ἐπεκράτησεν εἰς τινὰ μέρη καὶ κατ' αὐτὴν τὴν μετακομιδὴν τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸν τάφον, ν' ἀκολουθῆ σύμπας ὁ ἱερός Κλήρος, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐκφορᾷ οὐδενός λόγου δικαιολογούντος τὸ τοιοῦτον ὑπάρχοντος, διότι τὰ ἐπὶ τοῦ νεκροῦ νενομισμένα ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐτελέσθησαν αἱ ἐπικήδεια εὐχαὶ πρὸς τὸν Θεόν καὶ δεήσεις ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου ἀνεπέμφθησαν καὶ μόνον ὁ χοῦς ἐναπομένει, ἵνα ῥιφθῆ ὑφ' ἑνός ἱερέως ἐπὶ τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ, ὅτε καὶ ἐν ἀπλοῦν τρισάγιον ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἱερέως ἀναγινώσκεται.

Ἄλλ' ἐν τῷ ὅλῳ παραχόρδῳ τούτῳ ἐθίμῳ τοῦ συνοδεύεσθαι τὸν νεκρὸν ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸν τάφον ὑπὸ ὄλου τοῦ Κλήρου συμβαίνουσιν ἄτοπα τὴν χειρίστην προξενούντα ἐντύπωσιν εἰς τοὺς καθ' ὁδὸν θεατάς, πρό πάντων ἐν Ἀθήναις. Ὅντως, μακρᾶς οὐσης τῆς ἀποστάσεως τοῦ Κοιμητηρίου ἀποβαίνει δυσχερέστερον, ἐν μὲν τῷ θέρει ἐνεκεν τοῦ καύσωνος καὶ τοῦ κονιορτοῦ, ἐν δὲ τῷ χειμῶνι ἐνεκεν τῶν βροχῶν καὶ τοῦ βορβόρου, τὸ συνοδεύεσθαι τὸν νεκρὸν ὑφ' ὄλου τοῦ Κλήρου μέχρι τοῦ τάφου. Ἐντεῦθεν ἀναγκάζεται ἀρχιερεὺς, ἱερεῖς καὶ διάκονοι ἀποχωρίζεσθαι κατὰ διαστήματα ἐκ τῆς ἱερᾶς συνοδείας, ποῦ μὲν ὁ Ἀρχιερεὺς, ποῦ δὲ οἱ ἱερεῖς καὶ ποῦ οἱ διάκονοι, ἴστασθαι ἐν τοῖς ὁδοῖς καὶ ἐκδύεσθαι τὰς ἱεράς στολάς ἐνώπιον τοῦ πλήθους, ὅπερ κακῶς, κάκιστα μάλιστα προσβάλλει εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν θεατῶν, καὶ πολλῶ μᾶλλον τῶν παρεπιδημούντων ξένων.

Τὰ ἄτοπα ταῦτα βουλομένη ἡ Σύνοδος νὰ θεραπεύσῃ καὶ ἄρη ἐκ τοῦ μέσου ἐντέλλεται τοῖς Σεβασμιωτάτοις Ἱεράρχαις, καὶ δι' αὐτῶν παντὶ τῷ ἱερῷ Κλήρῳ ὅπως τοῦ λοιποῦ συνοδεύσῃ τὸν νεκρὸν μόνον ἀπὸ τῆς οἰκίας αὐτοῦ μέχρι τοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ ψάλλεται ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, καὶ ἀναπέμπονται αἱ ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ πρὸς τὸν Θεόν εὐχαὶ καὶ δεήσεις. Δύνανται δὲ οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ νὰ ὀρίσωσιν οἰασδήποτε διευθύνσεις τῆς ἐκφορᾶς ἐντὸς τῆς πόλεως, καὶ οἰονδήποτε ναόν, καθ' ὃν καιρὸν ἀπὸ τῆς οἰκίας μέλλει νὰ γείνη ἡ ἐκφορὰ καὶ ψαλῆ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία. Ἄλλ' ὅμως ἀπὸ τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ τάφου εἰς μόνος ἱερεὺς, ἃς προηγήται τοῦ νεκροῦ, εἴτε ἐφ' ἀμάξης εἴτε πεζῇ, ὅπως ἂν βούλωνται οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Σταυρὸς δὲ μόνον ἀπλοῦς δέον νὰ φέρηται ἐπὶ τῆς ἀμάξης, εἴτε σταυρὸς μετὰ δύο φανῶν, ἐὰν πεζῇ πορεύωνται καὶ μήτε ψαλμοφῶν, μήτε μηδὲν τῶν τοιούτων πρέπει νὰ λαμβάνῃ χώραν ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸν τάφον, ἅτε πάντων ἤδη τετελεσμένων, καὶ παντός ἄλλου ὡς προσθήκης περιττῆς θεωρουμένου, κακῶς μάλιστα ἠχούσης εἰς τὰς ἀκοάς καί, ὡς ἐκ τῶν ἀτόπων ἃ καθ' ὁδὸν ἐπισυμβαίνουσι, κακῶς προσβαλούσης εἰς τὰ ὄμματα τῶν θεωμένων.

Τέλος ὀριστικώτερον ἡ Σύνοδος ἀποφαίνεται, μετὰ τὴν νεκρώσιμον ἱεράν ἀκολουθίαν σύμπας ὁ τὸν νεκρὸν συνοδεύων ἱερός Κλήρος εἰσέρχεται εἰς τὸ ἱερόν θυσιαστήριον, ὃ δὲ νεκρὸς μεταφέρεται, κατὰ τὰ ἄνω εἰρημένα ὑφ' ἑνός ἱερέως σιωπηλῶς εἰς τὸν τάφον, οὔτε Κλήρος πλέον περιβεβλημένος ἱεράς στολάς ἀκολουθεῖ, οὔτε ψαλμοφῶν λαμβάνουσι χώραν, οὔτε ἐξαπτέρυγα καὶ σημαῖαι, τὰ ὅποια μάλιστα καὶ ἐπιστρέφοντες οἱ ὑπηρεταὶ ἐκ τοῦ κοιμητηρίου φέρουσιν ἐπὶ τῶν ὤμων, ὡς ἄλλην ἀξίνην, δεῖγμα ἐλλείψεως σεβασμοῦ, ἵνα μὴ εἴπωμεν ἀσεβείας κακὴν ἐντύπωσιν προξενούν τοῖς πιστοῖς καὶ χειρίστην σύστασιν τοῖς παρεπιδημοῦσι ξένοις περὶ λαοῦ, ἐν μέσαις μάλιστα Ἀθήναις, οἷος ὁ Ἑλληνικός, ἔχοντες δικαίαν ἀξίωσιν ἐνώπιον τῶν πεπολιτισμένων Ἐθνῶν, ὅτι καὶ αὐτὸς προβαίνει γοργῶ τὸ πόδι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν, τὴν πρόοδον καὶ εἰς τὸν ἐπὶ τῆς τάξεως στηριζόμενον καὶ ἐν τῇ τάξει αὐτῇ χαρακτηριζόμενον πολιτισμόν. Ὅρίζουσα δὲ ἡ Σύνοδος, ὅτι εἷς μόνος ἱερεὺς φέρων ἐπιτραχήλιον, καὶ ἀπλοῦς Σταυρὸς δέον τοῦ λοιποῦ νὰ συνοδεύσῃ τὸν νεκρὸν ἀπὸ τοῦ Ναοῦ εἰς τὸν τάφον, ἐπιπροστίθησιν, ὅτι μετὰ τὴν ταφὴν ὁ Σταυρὸς οὗτος εἴτε ἀναρτημένος τακτικῶς ἐν μέσῳ τῶν δύο φανῶν, εἴτε ἐντὸς θήκης κεκλεισμένος, πρέπει νὰ ἐπιστρέφῃται μετὰ σεβασμοῦ εἰς τὸν πρὸς τοῦτο τεταγμένων ὑπηρεσιῶν.

Ταῦτα ἐντελλομένη ἡ Σύνοδος εὐχεται, ἵνα ἡ χάρις καί τό ἔλεος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ μετά πάτων τῶν χριστιανῶν τῶν τήν εὐπρέπειαν τῆς Ἐκκλησίας ἀγαπώντων καί τήν ἀξιοπρέπειαν τῶν ἱερῶν αὐτῆς λειτουργῶν ἐπιδιωκόντων.

Ἡ παροῦσα ἀναγνωσθήτω εἰς τούς ἀνά τό Κράτος ἱερούς ναούς ἐπί δύο κατά συνέχειαν Κυριακάς». ¹⁰¹⁶

Στις 3 Νοεμβρίου 1889, ἡ Ἱερά Σύνοδος αποτελούμενη ἀπό τον Μεσσηνίας Πανάρετο, τον Αθηνῶν Γερμανό, τον Ζακύνθου Διονύσιο, τον Νάξου Γρηγόριο και τον Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Δαυίδ εκδίδει τὴν εγκύκλιο «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ μνημονεῦειν τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας ἐν ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς». Ἡ εγκύκλιος, ἡ οποία ἀπευθύνεται πρὸς τούς ἐκτός τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος εὐλαβεστάτους ἐφημερίους τῶν Ἑλληνικῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἀναφέρει: «Παρακαλεῖσθε ἕκαστος ὑμῶν μνημονεῦειν τῆς Βασιλικῆς οἰκογενείας τοῦ λοιποῦ κατὰ τὸν ἐξῆς τύπον. Ἐν μὲν τοῖς εἰρηνικοῖς: Α. «Ὑπὲρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ Φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου, τοῦ Α΄. τῆς Εὐσεβεστάτης Βασιλίσης ἡμῶν Ὀλγας καὶ τῶν Εὐσεβεστάτων Βασιλοπαίδων Κωνσταντίνου, τοῦ Διαδόχου καὶ τῆς Θεοσεβεστάτης Συζύγου Αὐτοῦ Σοφίας, Γεωργίου, Ἀλεξάνδρας, καὶ τοῦ Εὐσεβεστάτου συζύγου Αὐτῆς Μεγάλου Δουκὸς Παύλου, Νικολάου, Μαρίας, Ἀνδρέου καὶ Χριστοφόρου. Β. Ἐν δὲ τῇ Ἐκτενεῖ: Ἔτι δεώμεθα ὑπὲρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ Φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Α΄. τῆς Εὐσεβεστάτης Βασιλίσης ἡμῶν Ὀλγας καὶ τῶν Εὐσεβεστάτων Βασιλοπαίδων Κωνσταντίνου τοῦ Διαδόχου, καὶ τῆς Θεοσεβεστάτης συζύγου Αὐτοῦ Σοφίας, Γεωργίου, Ἀλεξάνδρας καὶ τοῦ Εὐσεβεστάτου Συζύγου Αὐτῆς Μεγάλου Δουκὸς Παύλου, Νικολάου, Μαρίας, Ἀνδρέου καὶ Χριστοφόρου. Γ. Ἐν δὲ τῇ μεγάλῃ Εἰσόδῳ: «Τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Α΄, τῆς Εὐσεβεστάτης Βασιλίσης ἡμῶν Ὀλγας καὶ τῶν Εὐσεβεστάτων Βασιλοπαίδων Κωνσταντίνου τοῦ Διαδόχου, καὶ τῆς Θεοσεβεστάτης Συζύγου Αὐτοῦ Σοφίας, Γεωργίου, Ἀλεξάνδρας καὶ τοῦ Εὐσεβεστάτου Συζύγου Αὐτῆς Μεγάλου Δουκὸς Παύλου, Νικολάου, Μαρίας, Ἀνδρέου καὶ Χριστοφόρου, καὶ πάντων ἡμῶν μνησθεῖν Κύριος ὁ Θεὸς ἐν τῇ Βασιλείᾳ Αὐτοῦ Πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Μετά δὲ τὸν Τρισάγιον Ὑμνον δέον ψάλλεσθαι, ὡσπερ καὶ πρότερον, τὴν Βασιλικὴν φήμην ὡς ἐξῆς. Πολυχρόνιον ποιῆσαι Κύριος ὁ Θεὸς τὸν Θεοσεβεστάτον καὶ Φιλόχριστον ἡμῶν Βασιλέα Γεώργιον τὸν Α΄ σὺν τῇ Εὐσεβεστάτῃ Βασιλίσῃ ἡμῶν Ὀλγα καὶ τῷ Εὐσεβεστάτῳ Διαδόχῳ Κωνσταντίνῳ, σὺν τῇ Θεοσεβεστάτῃ συζύγῳ Αὐτοῦ Σοφίᾳ, Κύριε φύλλατε Αὐτούς εἰς πολλά ἔτη, εἰς πολλά ἔτη, εἰς πολλά ἔτη». ¹⁰¹⁷

Στις 6 Νοεμβρίου 1889, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος, ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τὸν Αθηνῶν Γερμανό, τὸν Ζακύνθου Διονύσιο, τὸν Νάξου Γρηγόριο καὶ τὸν Ναυπακτίας καὶ Ευρυτανίας Δαυίδ τὴν εγκύκλιο «Περὶ ἀποδημίας Ἀρχιερέων ἐκτός τοῦ Κράτους». Ἡ εγκύκλιος, ἡ οποία ἀπευθύνεται πρὸς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας ἀναφέρει: «Λαβοῦσα ἀφορμὴν ἡ Σύνοδος ἐκ τινος ἐπεισοδίου γενομένου κατὰ τὴν εἰς Ἅγιον Ὅρος ἀποδημίαν Ἀρχιερέως τινός τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας, προσκαλεῖ ὑμᾶς, ἵνα ὁσάκις δι' ἀδείας ἀποδημῆτε δι' οἰονδήποτε λόγον εἰς χώρας ὑποκειμένας εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἐφοδιάζησθε διὰ συστατικῶν τῆς Συνόδου Γραμμάτων δηλούντων τὸν ἱερόν βαθμόν ὃν φέρετε καὶ τὴν ταυτότητα ὑμῶν, διότι ἄνευ τούτων ἐνδέχεται καὶ νὰ παραγνωρισθῆτε καὶ νὰ καταγγελθῆτε. Ταῦτα πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν ὑμῶν». ¹⁰¹⁸

Στις 1 Δεκεμβρίου 1889, ὁ αρμόδιος ὑπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, Γ.Ν. Θεοτόκης, ἀποστέλλει ἐγγραφο πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο, στο ὁποῖο ἀναφέρει: «Εἰς τό Συνοδικὸν ἐγγραφον τῆς 29 τοῦ παρελθόντος μηνὸς ὑπ' ἀριθ. 1815 ἀπαντῶμεν, ὅτι ὁ ἀπὸ τῆς

¹⁰¹⁶ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 572-574

¹⁰¹⁷ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 613-614

¹⁰¹⁸ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 172

ένεργείας έκλογῆς νέου μοναστηριακοῦ συμβουλίου μέχρι τῆς λήξεως τῆς ὑφισταμένης πενταετίας μεσολαβῶν χρόνος τῆς κατά τάς διατάξεις τῶν ἀπό 18 Ἰουνίου 1859 καί 11 Αὐγούστου 1869 ὑπ'ἀριθ.2482 καί 4476 ἐγγράφων τοῦ καθ'ἡμᾶς ὑπουργείου διατασσομένων ὑπό τοῦ ἀρμοδίου ἐπισκόπου έκλογῆς δέν δύναται νά ὑπερβαίη τούς τρεῖς μῆνας».¹⁰¹⁹

Με ἀφορμή το συγκεκριμένο υπουργικό ἐγγραφο ἡ Ἱεραρχία ἐκδίδει στις 15 Δεκεμβρίου 1889 τὴν ἐγκύκλιο με τίτλο «Ὅτι ἐνεργητέα ἐκλογή νέας μοναστηριακῆς ἀρχῆς τρεῖς μῆνας πρό τῆς λήξεως τῆς πενταετίας». Ἡ ἐγκύκλιο, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τούς κατά τὴν ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καί τὰς Ἐπισκοπικὰς Ἐπιτροπὰς ἀναφέρει: «Κοινοποιεῖται ὑμῖν κάτωθι πρὸς γνῶσιν καί ὁδηγίαν ὑμῶν τό ἀπό 1^{ης} τοῦ παρόντος μηνός καί ὑπ'ἀριθ.17628 ὑπουργικόν ἐγγραφον πρὸς τὴν Σύνοδον, καί παρακαλεῖσθε συμμορφωθῆναι πρὸς αὐτό, προκειμένου περί ἐκλογῆς ἡγουμενοσυμβουλίου».¹⁰²⁰ Τὴν Συνοδική ἀπόφαση συνυπογράφουν ὁ Αθηνῶν Γερμανός, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος, ὁ Ζακύνθου Διονύσιος, ὁ Νάξου Γρηγόριος καὶ ὁ Ναυπακτίας καὶ Ευρυτανίας Δαυίδ.

Στις 19 Ἰανουαρίου 1890, ὁ υπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, Γ.Ν.Θεοτόκης ἀποστέλλει ἐγγραφο πρὸς τὴν Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει: «Εἰς τό ἐρώτημα τό ὑποβληθέν ἡμῖν διὰ τοῦ ἀπό 13 Δεκεμβρίου π.ἔ ὑπ'ἀριθ.1921 ἀπαντῶμεν, συμφώνως καί πρὸς τὴν γνώμην τοῦ παρ'ἡμῖν Νομικοῦ Συμβουλίου, ὅτι ἡ εἰς μοναχὸν ἀπονεμηθεῖσα Βασιλικὴ χάρις δέν δύναται νά ἔχη ὡς συνέπειαν καί τὴν ἐπαναφορὰν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐκλέγειν καί ἐκλέγεσθαι, ἐάν ἐν τῷ Βασιλικῷ Διατάγματι δέν συμπεριλαμβάνεται ἡ εἰς τὰ δικαιώματα ταῦτα ἐπαναφορὰ».¹⁰²¹

Στις 16 Φεβρουαρίου 1890, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος, ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τὸν Αθηνῶν Γερμανό, τὸν Ζακύνθου Διονύσιο, τὸν Νάξου Γρηγόριο καὶ τὸν Ναυπακτίας καὶ Ευρυτανίας Δαυίδ τὴν ἐγκύκλιο με θέμα «Ὅτι δοθεῖσα Β. Χάρις δέν ἐπανάγει τὸν ἀπαλλαγέντα τῆς ὑπολοίπου ποινῆς κληρικόν εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐκλέγειν καί ἐκλέγεσθαι, ἐάν μὴ ὀρίζεται τοῦτο ἐν τῷ Β. Διατάγματι». Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τούς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας ἀναφέρει: «Κοινοποιεῖται ὑμῖν κάτωθι τό ἀπό 19 Ἰανουαρίου ἐ.ἔ καί ὑπ'ἀριθ.1847-495 Ὑπουργικόν ἐγγραφον ἀφορῶν τὰ ἐν τῇ περιλήψει πρὸς γνῶσιν καί ὁδηγίαν ὑμῶν καί προσκαλεῖσθε συμμορφωθῆναι πρὸς αὐτό».¹⁰²²

Στις 15 Μαΐου 1890 ὁ υπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, Γ.Ν.Θεοτόκης, ἀποστέλλει ἐγγραφο πρὸς τὴν Ἱερά Σύνοδο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει: «Εἰς ἀπάντησιν πρὸς τό Συνοδικόν ἐγγραφον τῆς 9 Μαρτίου ἐ.ἔ. ὑπ'ἀριθ.2441 γνωστοποιοῦμεν ὑπ'ὄψιν ἔχοντες καί τὴν ἀπό 16 τοῦ ἰδίου μηνός γνωμοδότησιν τοῦ παρ'ἡμῖν Νομικοῦ Συμβουλίου, ὅτι δύναται ὁ ἐπίσκοπος καί ἐκτός τῆς ἐδρας τοῦ νά συγκροτῆ μετὰ τῶν ἀρμοδίων ἀξιωματικῶν ἐπισκοπικόν δικαστήριον πρὸς ἐκδίκασιν τῶν παραπτωμάτων τοῦ ὑπ'αὐτοῦ κλήρου, ἄτε οὐδενός νόμου ἀπαγορευόντος τοῦτο».¹⁰²³

Ἀπόρροια τοῦ συγκεκριμένου υπουργικοῦ ἐγγράφου εἶναι ἡ σύγκλιση τῆς Ἱεράς Συνόδου, στις 28 Μαΐου 1890, ἀποτελουμένης ἀπὸ τούς: Μεσσηνίας Πανάρετο, Αθηνῶν Γερμανό, Ζακύνθου Διονύσιο, Νάξου Γρηγόριο καὶ Ναυπακτίας καὶ Ευρυτανίας Δαυίδ. Ἡ Σύνοδος προβαίνει στὴν ἐκδοσὴ ἐγκυκλίου «Περί τοῦ δύνασθαι τούς Ἐπισκόπους συγκροτεῖν ἐκτός τῆς ἐδρας τῆς Ἐπισκοπῆς δικαστήριον πρὸς ἐκδίκασιν κανονικῶν παραπτωμάτων». Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τούς ἀνά τό Κράτος

¹⁰¹⁹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.212

¹⁰²⁰ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.724

¹⁰²¹ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.212

¹⁰²² Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.212

¹⁰²³ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.184

Σεβασμιωτάτους Ίεράρχας αναφέρει: «Κοινοποιεῖται ὑμῖν παρά πόδας τό ἀπό 15 τοῦ ἤδη λήγοντος μηνός ὑπ ἀριθ.4078 ὑπουργικόν ἔγγραφον πρὸς γνῶσιν καί ὁδηγίαν ὑμῶν».¹⁰²⁴

Στις 23 Ιουλίου 1890, ο Μεσσηνίας Πανάρετος , ως μέλος τῆς Ιεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τον Αθηνών Γερμανο, τον Ζακύνθου Διονύσιο, τον Νάξου Γρηγόριο και τον Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Δαυίδ την εγκύκλιο «Περί συστάσεως ἀγγελίας τοῦ Γεωργίου Ι. Παπαδοπούλου πρὸς ἐκδοσιν τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς ὑπὸ τόν τίτλον «Συμβολαί εἰς τήν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς»». Η εγκύκλιος, η οποία απευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ίεράρχας αναφέρει: «Ὁ κ. Ἰω. Παπαδόπουλος δημοσιογράφος ἐν Κωνσταντινουπόλει καί Πρόεδρος τοῦ ἐκεῖ Μουσικοῦ Συλλόγου «Ὀρφῆως» ἀείποτε θείῳ ζήλῳ φλεγόμενος ὑπέρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀρχαιοτάτης ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς ἀπό πολλοῦ ἤδη χρόνου ἐνέκυψεν εἰς τήν μελέτην τῶν περὶ τήν πάτριον ἱεράν Μουσικὴν ἀναφερομένων ζητημάτων καί οὐδενός φεισθεὶς κόπου μετὰ δωδεκαετεῖς συνεχεῖς μελέτας ἐφιλοπόνησε τήν ἱστορικὴν σκιαγραφίαν τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς». Τό πρωτότυπον τοῦτο σύγγραμμα θεωρήσασα ἡ Σύνοδος αὐτό καθ' ἑαυτὸ ἀξιοσύστατον διὰ τε τήν σπουδαιότητα καί πρωτοτυπίαν καί ἡγησαμένη τά μάλιστα ἐνδιαφέρον οὐ μόνον παντὶ τῷ ἱερῷ τῆς Ἑλλάδος Κλήρῳ παντὶ ἱεροψάλτῃ, ἀλλὰ καί παντὶ φιλομούσῳ Ἑλληνι, διότι ὁ φιλόπνοος συγγραφεὺς νέαν ὁλῶς ταμῶν ὁδὸν ἀρξάμενος ἀπὸ τὸν χρόνον τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων ἐκτίθησι τήν βιογραφίαν τῶν κατὰ καιροὺς ἀκμασάντων διαπρεπῶν μελωδῶν ὑμνογραφῶν Μουσικῶν τε καί Μουσικολόγων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, θερμότερα συνίστησι τοῦτον πᾶσιν ὑμῖν, ἐντελλομένη ἵνα καί ἡμεῖς συστήσητε καί θερμότερα ὑποστηρίξητε αὐτό παντὶ τῷ ὑφ' ὑμᾶς ἱερῷ κλήρῳ τῷ ἐγκοσμίῳ καί τῷ ἐν ταῖς εὐαγέσι Μοναῖς, πᾶσι τοῖς ἱεροψάλταις καί παντὶ φιλομούσῳ, ἐγκλήουσα ἅμα καί ἀγγελίας τοῦ κ. Παπαδοπούλου, ὅπως διὰ τῆς ὑμετέρας συντόνου ἐνεργείας ἐγγραφῶσι συνδρομηταὶ ἐν αὐταῖς πρὸς εὐδόωσιν τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ἐκκλησιαστικοῦ συγγράμματος λίαν δαπανηροῦ ὄντος, αἱ δὲ ἀγγελίαι δέον νά ἐπιστραφῶσι τῷ συγγραφεῖ ἐνταῦθα διατρίβοντι.

Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ Σύνοδος ἀκραδάντως πέποιθεν ὅτι τό ἔργον τοῦτο τοῦ κ. Παπαδοπούλου, ἅτε περιλαμβάνον τά τῆς γεραρᾶς καί πολιᾶς ἱερᾶς Μουσικῆς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν θέλει τύχη παρ' ὑμῖν τῆς γενναίας καί ἐκθύμου ὑποστηρίξεως, καθ' ὅσον πανθομολογούμενον εἶναι ὅτι ἡ ἱερά ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ εἴπερ τι καί ἄλλο συμβάλλεται καί συντελεῖ εἰς τήν λάμπρυνσιν τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καί ἀνύψωσιν τῆς διανοίας τῶν πιστῶν πρὸς λατρείαν τοῦ ἀγίου Θεοῦ ἡμῶν».¹⁰²⁵

Την ἴδια περίοδο ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος στα πλαίσια της επισκοπικής του περιφέρειας δείχνει στοιχεία έντονης υποχωρητικότητας στις επιθυμίες των τοπικῶν ἀρχόντων και πολιτευτῶν. Χαρακτηριστικό εἶναι το ἄρθρο, το οποίο φιλοξενεῖται στην εφημερίδα «Φαραί» στις 3 Σεπτεμβρίου 1890 με τίτλο «Θρησκευτικὴ Πανήγυρις». Το ἄρθρο αναφέρει: «Ἡ Νομαρχία μετὰ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς προφρόνως καί συνετῶς πάνυ ποιῶσαι, ὡς ἐμάθομεν ἀσφαλῶς, δέν ἐπέτρεψαν ὅπως καί ἐφέτος κατὰ τήν 8 Σεπτεμβρίου μεταφερθῆ ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος ἀπὸ τῆς μονῆς Διμιόβης ἐν Γιαννιζανίκοις, ἐνθα κατ' ἔτος ὡς γνωστὸν τελεῖται θρησκευτικὴ πανήγυρις καί ἡ πόλις πᾶσα σπεύδει ὅπως ἀναπέμψη φόρον λατρείας εἰς τήν Ὑπεραγίαν. Τό μέτρον τοῦτο τῶν ἀρχῶν θεωροῦμεν ἄριστον ὡς ὑπαγορευθέν ὑπὸ ἀγνοῦ θρησκευτικοῦ καθήκοντος. Ἐν ἡμέρας ἐκλογικοῦ ἀναβρασμοῦ ἄφευκτοι ἠθέλον εἶσθαι ἀπευκταῖαι σκηναί, ἐάν συνεκροτεῖτο ἡ πανήγυρις, εἰς τήν ἰλαρότητα τῆς ὁποίας ἀπάδει καί αὐτὴ μόνη ἡ δαιμονία ἐκλογικὴ δίνη. Ἀπεφασίσθη δ' ἐντούτοις ἵνα ἡ μεταφορὰ τῆς εἰκόνας ἐν

¹⁰²⁴Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ιεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901 ,σ.183

¹⁰²⁵Σ.Γιαννόπουλος, *ὁ.π.*, σ.637

Γιαννιτζανίκοις γίνη κατά τήν έορτήν τῆς Μερτιδιωτίσεως τῆ 24 Ἰσταμένου ὅπως θεραπευθῆ οὕτω τό θρησκευτικόν αἶσθημα τῶν πολιτῶν.

Ἐπικροτοῦντες εἰς τήν προληπτικήν ταύτην ἀπόφασιν τῶν ἀρχῶν φρονοῦμεν ἀδιστακτως, ὅτι τά σπερμολογήματα ὅτι δῆθεν τό μέτρον τοῦτο ἐπετεύχθη τῆ ἐνεργείᾳ ὀρισμένων πολιτικῶν προσώπων καί χάριν ἰδιοφελείας εἰσίν ἔωλα τεχνάσματα ἐπιτηδείων πολιτικῶν ἐκμεταλευτῶν, οἵτινες καί αὐτά τά ἱερά περιστατικά περιλικνίζουσιν ἀτόπως καί κατά τό δοκοῦν αὐτοῖς ἵνα προσκομίσωσιν ἑαυτοῖς ἀθέμιτον πολιτικόν ὄφελος. Ἀλλά τί μάταιοι, ὑπολαμβάνοντες τόν λαόν τόσον ἀμβλύν». ¹⁰²⁶

Στις 13 Αυγούστου 1892 δημοσιοποιεῖται ἀπό τήν «Ἐφημερίδα τῶν Καλαμῶν», σύμφωνα με ανακοίνωση τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Σωτήρος Καλαμάτας, ὅτι: «Ὡς γνωστόν εἰς πάντα εὐσεβῆ χριστιανόν ἡ τό προσεχές Σάββατον, 15 τρέχοντος, ἑορταζομένη Κοίμησις τῆς Θεοτόκου μεγάλη ἐνέχει σημασίαν διά τόν χριστιανικόν κόσμον. Τῆς ἑορτῆς ταύτης τήν λαμπρότητα θέλοντες νά ἐξάρωμεν ἀπεφασίσαμεν ἵνα τό ἑσπέρας τῆς παραμονῆς ψαλλῆ μέγας Ἑσπερινός, ἀρξόμενος μίαν μετὰ τόν συνήθη ἑσπερινόν ὦρα, μεθ' ὃν θέλει παρακολουθήσει ἡ ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Παρακλητικοῦ Κανόνος. Τήν δέ ἱεουργίαν τῆς ἑορτῆς θέλει τελέσει ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας. Οἱ ἐπίτροποι τοῦ Ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς». ¹⁰²⁷

Στις 28 Αυγούστου 1894 φιλοξενεῖται στήν εφημερίδα «Λαϊκή» ἀρθρό με τίτλο «Εἷς ἄνθρωπος». Το ἐν λόγω ἀρθρό, τό οποίο κάνει μνεῖα στο πρόσωπο τοῦ Παναρέτου, ἀναφέρει: «Δεκαετηρίς καί πλέον συμπληροῦται ἀφ' ὅτου ἡ ἡμετέρα πόλις ἐν πομπῇ καί ἐν ἀκράτῳ ἐνθουσιασμῷ ὑπεδέχεται εἰς τούς κόλπους αὐτῆς τόν Ἀρχιεπίσκοπον κ. Κωνσταντινίδην, διορθῶσα ἐν τούτῳ νέον Πυγμαλίωνα, ὅστις ἐκλήθη, ἵνα ἐμφυσήσῃ ζωήν καί κρατύνῃ τό θρησκευτικόν φρόνημα τοῦ κλήρου τῆς ἡμετέρας πόλεως, ὅστις ἀκέφαλος τό πρότερον, ἐξελήφθη λειποψυχῶν. Ἀλλά τίς ἡ κατά τό μακρόν τοῦτο χρονικόν διάστημα κατά Χριστόν πολιτεία καί ἡ κατ' ἀρετήν δράσις τοῦ Λευίτου τούτου, ἐναργῆς ὑπόκειται ἐάν ἀναδράμωμεν εἰς τό παρελθόν αὐτοῦ καί μελετήσωμεν τάς σελίδας τοῦ βίου αὐτοῦ μέχρι σήμερον. Γρῖφος ἀποβαίνει πᾶσα προσπάθεια τείνουσα νά σταθμίση τό ἐπιστημονικόν τάλαντον καί τήν περί τάς ἰδέας ἐπίδοσιν αὐτοῦ, οὐδέποτε παρασχόντος ἀπόχρωσιν τινα τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ προσόντων. Ἐκάφθη φαίνεται ὁ μέγας οὗτος ἰδεολόγος ὑπό τήν πίεσιν τῶν γνώσεων καί κατεπονήθη ὁ Πήγασος αὐτοῦ μετ' ἀργαλέον ἀγῶνα μελέτης καί ἐρεῦνης τοῦ εἰς τό μυστικιστικόν καί βαθύ χάος τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης ὑπολανθάνοντος μεγάλου μυστηρίου καί ἀνήρησε τήν φαρέτραν αὐτοῦ ὅσει ἤθελε νά εἶπῃ ὅτι ἐξετελέσθη τό ἔργον αὐτοῦ, διότι πολλῶν ἀνθρώπων εἶδεν ἄστυα καί νόον ἔγνω. (;)

Ἐάν διέκρινεν αὐτόν ὀργανισμός εἰς τῆς ἐπιστήμης τά ἀξιώματα καί τοῦ ἐπιστητοῦ ἀένναος προσέγγισις ποῦ εἶναι αἱ περγαμηναί αὐτοῦ; Καί πότε ὤφθησαν καί ὠχραί ἀνταύγειαι τοῦ κρυψιβίου τούτου πνεύματος; Καί πότε παρεσχέθησαν ἐκδηλώσεις τῆς συμβολιζομένης κατά πρόληψιν ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ σοφίας; Καί πότε ἐτόλμησε νά φανερώσῃ ἑαυτόν ὁ ὡς κοχλίας οὗτος εἰς τό κέλυφος τοῦ περιβλέπτου ἀξιώματος τοῦ κρυβεῖς; Καί πότε κατά τό ἐκπνεῦσαν μακρόν διάστημα ὁ μάταιος οὗτος ἄνθρωπος ἐπέβαλεν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ τήν χρηστότητα; Σέ ἐρωτῶμεν, Λαέ φιλόθησκε καί φιλόνομε, ἐνωτίσθης ποτέ τῶν διδαγμάτων ἀπό τοῦ στόματος τοῦ δοκησισόφου τούτου ἀνθρώπου, ὅστις ἐτάχθη φύλαξ καί φρουρός ἄγρυπνος τῶν ὑποθηκῶν καί παραγγελμάτων τῆς θρησκείας, ἧτις ἐθεμελιώθη διά ποταμῶν αἵματος μυριάδων μαρτύρων, ὅστις ἀνέλαβε ἐκ τῆς μυριάδος τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος ἀπόμοιραν ἀνθρώπων νά ποδηγετήσῃ ἐν τῇ εὐθείᾳ; Ἀνελήφθητε τόν ἀναρριχηθέντα εἰς τό ὑπατον ἐκκλησιαστικόν ἀξίωμα τοῦτον μυσταγωγόν ἐργαζόμενον τήν δικαιοσύνην, ἀσκοῦντα

¹⁰²⁶ Ἐφημερίδα, «Φαράι», Καλαμάτα, 3-9-1890, σ.2-3

¹⁰²⁷ Ἐφημερίδα, «Ἐφημερίς τῶν Καλαμῶν», Καλαμάτα, 13-8-1892, σ.3

τήν ἀρετήν, διδάσκοντα τὴν ἀγάπην, τὴν ἄδολον εὐπροσηγορίαν, τὴν εὐγένειαν, τὸ καλόν, τὴν ἀλήθειαν καὶ συνελόντι εἰπεῖν πᾶν ὅτι ἡ ὑψηλή καὶ εὐγενὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀποστολή διαγορεύει διὰ τῶν πράξεων, διὰ τῶν ἔργων δι' ὧν τὸ ἀρχέτυπον πάσης ἠθικῆς ἀπήτησε νὰ λάμψη τὸ φῶς τῆς ἀληθείας;

Καὶ ὅταν ὁ Ἀρχιερεὺς οὗτος ἐλέγχεται ἀπαύστως φυλαργυρίαν νοσῶν καὶ σήμερον μὲν ἀνεγείρων μέγαρον ἐν Ἀθήναις, πότε δὲ ἀγοράζων γήπεδα καὶ ἀνεγείρων παραθαλάσσια οἰκίματα, ἄλλοτε δὲ πάλιν περιπλεκόμενος εἰς δίκας καὶ ἀγῶνας δικαστικούς καὶ καταφωρόμενος μόνον μέλημα ἔχων νὰ ἐμπεδώσῃ παγίως βίον εὐμαρῆ, δέν δικαιοῦμεθα πλέον νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἀπώλεσε τὴν δύναμιν τὴν διακρίνουσαν μεταξὺ ὕλης καὶ πνεύματος; Δέν δικαιοῦμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἀνευρίσκει τὸ ἰδεῶδες αὐτοῦ ἐν τῇ χλιδῇ καὶ τῇ μέθῃ τοῦ αἰσθητικοῦ βίου; Δέν δικαιοῦμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι ἀνεύθυνος; Ἄλλ' ἕως πότε τέλος, Λαεὶ τῶν Καλαμῶν θ' ἀνέχεται ὁ ἀβδηριτισμὸς σου ἀγογγύστως ἐπὶ τῆς ῥαχεῶς του τὸν παράσπονδον ὄργανισμὸν καὶ τὴν ἀπροσδιόνυσον τάσιν τοῦ ἀνθρώπου τούτου, κεκλημένου μὲν νὰ πεδαλιουχῇ τὸ σκάφος τῆς Ἐκκλησίας, ἐξωκέλλοντος δ' αὐτὸ κατὰ βράχων;

Καὶ τί θέλετε νὰ σᾶς εἰπώμεν περὶ τοῦ ἠθικοῦ παραστήματος αὐτοῦ! Ἐξωμότης τῶν ἰδίων ὑποσχέσεων καὶ τὰ ὄρκια ἀθετῶν ἐκήρυξεν αὐτὸς ἑαυτὸν παλίμβουλον. Τίς ἐλθμονήσῃ τούς ἀληθμονήτους ἐκείνους λόγους, οὓς κατὰ τὴν πανηγυρικὴν ἐκείνην ἡμέραν τῆς ἐλεύσεώς του ἀπέτεινεν ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως πρὸς τὸ ἄπειρον πλῆθος, ὅτι οὐδέποτε καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ θέλει ἐπιτρέψει νὰ εἰσπηδήσωσιν εἰς τὴν χορείαν τοῦ Κλήρου ἀνθρωποὶ ἀπαιδευτοὶ καὶ τῶν ἱερωτάτων ἀμύητοι.

Ἄλλ' ἔκτοτε τὸ εὐάριθμον Λευϊτικὸν σῶμα, ἀληθῶς ἠϋξῆσε τεραστῶς, προήγαγεν εἰς ταξιαρχίαν, καὶ ἀφῆκε νὰ εἰσπηδήσωσιν ἐν αὐτῷ ἄνδρες ἀπαιδευτοὶ καὶ τῶν ἱερωτάτων ἀμύητοι, ἀνθρωποὶ οὓς μαστίζει ὀχλὺς ἀγραμματῶσυνης καὶ ἀπαιδευσίας παροιμιώδης. Ἐνῶ δὲ πρὸς τινος χρόνου ἡ ἱερά Σύνοδος ἐξέδοτο ἐγκύκλιον ἀπαγορεύουσαν τὰς χειροτονίας, ἐφ' ἣ συνήφθη κρατερὰ τότε μάχη καὶ ἐξεσφενδονίσθη ἠφαιστιώδης λάβα ὕβρεων καὶ ἀντεγκλήσεων εἰς τὸν ἐλληνικὸν ὀρίζοντα ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν οἰκιστῶν τῆς Ἐκκλησίας μας, δέν ἀνέκοψε μόλα ταῦτα ὁ ἡμέτερος ἱεράρχης τὸ χρυσοῦν αὐτοῦ ἔργον, ἐκεῖ που ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ καὶ incognito εἰς βάθος ἐκκλησιδίου τινος ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς πόλεως μας ἐκκαμινεύων συχνὰ πυκνὰ σωρείαν ῥασοφόρων διαμαρτυρήσεων κατὰ τοῦ «ἐν ἰδρῶτι τοῦ προσώπου σου φαγεῖν τὸν ἄρτον σου» κατὰ τὸν εὐφυᾶ ἀφορισμὸν τοῦ ἐπιφανοῦς λογογράφου Ἐμ. Ροΐδου καὶ συγκροτῶν ταξιαρχίας, ἐν αἷς συμφύρονται παντοειδῆ στοιχεῖα πρὸς ἐκστρατείαν κατὰ τῆς στρατευομένης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Καὶ παρηγκώνισεν τούς ἐπαξίως γενομένους ἐγκρατεῖς τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος. Καὶ ἀπεμπόλησεν οὕτω ἀπὸ τὴν πυκνὴν αὐτοῦ φάλαγγα πᾶσαν ἀρετήν.

Διότι ἐμωράνθη τὸ ἄλλας τῆς γῆς ἀφ' οὗ ἐμωράνθη καὶ ὁ κ. Πανάρετος καὶ ὅταν τὸ ἄλλας μωρανθῇ ἐν τίνι ὁ κόσμος ἀλισθήσεται;

Παριστάμεθα θεαταὶ ἀνάληγοι, Ἦσουχασταὶ αὐτόχρομα, τῆς παραλυσίας εἰς ἣν γοργῶ τῷ ποδί βαίνει ἡ Μονὴ τῶν Καλογριῶν, ἐξυπαιτιότητος τοῦ ἱεράρχου τούτου. Ἀπὸ μηνὸς περίπου μέ σατανικὸν πείσμα ὁ ἱεράρχης ζητεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ, ἐκμεταλλευόμενος καὶ τοῦτο, εἰς τὴν Μονὴν ἱερέα, ὃν πάσῃ δυνάμει ἀποστέργουσιν αἱ μοναχαὶ ν' ἀποδεχθῶσι, καὶ ἐξανίστανται καὶ διααρτύρονται ἐντόνως καὶ ὁμως ἡ ἀκαμψία τοῦ Ἀρχιερέως προτιμᾷ νὰ δημιουργήσῃ σκάνδαλα παρά νὰ ἐνδώσῃ εἰς δίκαια αἰτήματα τῶν μοναχῶν. Ἄλλ' ἀπειλείται ἀποσύνθεσις τῆς Μονῆς, Σεβασμιώτατε, καὶ ἡ Μονὴ αὕτη εἶνε σωτηριώδης ὄρμος εἰς ὃν εὐρίσκουσιν ἄσυλον ὑπάρξεις, αἵτινες ἀπεχαιρέτησαν τὸν κοινωνικὸν στρόβιλον καὶ ἐπεπόθησαν τὴν μόνασιν, ὡς τὴν μόνην γαλήνην τῆς ψυχῆς των, ἣν κατεπλημμύρισεν ἀπογοήτευσιν ἐκ τοῦ πολυκυμάντου βίου. Ἄλλ' ἡ Μονὴ αὕτη εἶνε ἡ ἐν σάρκῳσις ἱεραῶς θελήσεως, ἣν κατέλιπεν εὐγενῆς ψυχῆς χάριν τοῦ κόσμου ἐργασθεῖσα, ὁ ἰδρυτὴς αὐτῆς. Καὶ ὅταν παραλύσῃ ὁ ὄργανισμὸς αὐτῆς, καὶ ὅταν τῶν

μοναχῶν διασπαρμένων ἐδῶ καί ἐκεῖ, ὅπως ἐκκλησιασθῶσιν εἰσβάλη τό μικρόβιον τῆς μεμολυσμένης ἀτμοσφαίρας εἰς τό εὐαγές καί ἀγαθοεργόν τοῦτο ἴδρυμα, δέν θέλει ἐπιπέσει μαύρη κατάρα ἐπί τῆς κεφαλῆς σου κ. Πανάρετε!

Ἀλλά τί λέγομεν. Σὺ δέν συγκινεῖσαι! Εἰς τὴν ἀσέληνον καί ζοφώδη καρδίαν σου δέν εἰσχωροῦσι λεπτεπίλεπτα αἰσθήματα. Ὀλόκληρος ἡ πόλις διατελεῖ ἐν συγκινήσει διὰ τό φοβερόν ἀτύχημα τοῦ ἱερέως Ἀθαν. Θεοφιλόπουλου, ἐγκαταλιμπάνοντος πολυμελῆ οἰκογένειαν εἰς τὴν διάκρινσιν τῆς εἰμαρμένης. Ὀλόκληρος ἡ πόλις μέχρι δακρῶν πανθαίνεται διὰ τὴν σπαρακτικὴν σκηνήν, ἣτις ἐκτυλίσσεται περὶ τὴν κλίνην τοῦ παραλυτικοῦ ἱερέως. Καί σὺ σιδήρεον πείσμα ἐπιτηδευόμενος μένεις ἀνάλητος, παγετώδης, χαλίβδινος, οὐμὴν δέ καί ἀποστέλλεις, ὡς Ῥωμαῖος ἐπιτημητής, τοὺς παρέδρους σου διὰ νά κομίσωσι τόν ζῶντα νεκρόν πρό τῆς ἔδρας τοῦ δικαστηρίου σου, διὰ ν' ἀπολογηθῆ, ἐπειδὴ ἠσέβησε πρὸς τὰ ἱερά, ἀφ' οὗ διὰ τοῦ κεραυνοβόλου παθήματός του ἐτάραξε τὴν τάξιν καί τὴν σεμνότητα τῆς νεκρικῆς πομπῆς (!!!). Οὐδέ ἀναμετρεῖς ὅτι τό κέλευσμα σου ἐκτελεσθέν μέ Ῥωμαϊκὴν σκληρότητα, διωλίσθησεν ἐκνέου τόν ἀτυχή οἰκογενειάρχην εἰς τό χεῖλος τοῦ θανάτου! Δέν πείθεσθαι λοιπόν εἰς τό βαθύσοφον γνωμικόν «ὅτι ἄνθρωποι ἐσμέν καί οὐδέν ἀνθρώπινον δέον νά νομίζωμεν ἀλλότριον πρὸς ἡμᾶς;» Ἰδωμεν». ¹⁰²⁸

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1894 ἡ ἀθηναϊκὴ εφημερίδα «Παλιγγενεσία» δημοσιεύει ἄρθρο, ἀναφερόμενο στον ἀρχιεπίσκοπο Μεσσηνίας, με τίτλο «Ἀρχιεπισκοπικαὶ ἀπρέπειαι». Το ἐν λόγῳ ἄρθρο ἀναφέρει: «Μετὰ θλίψεως ἀλλὰ καί μετὰ πολλῆς ἐκπλήξεως ἀνέγνωμεν χθές ἐν τῇ «Λαϊκῇ» Καλαμῶν τὰ ἀκόλουθα, ἅτινα νομίζομεν, ὅτι καί τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν πρέπει νά ἐλκύσωσι τὴν προσοχήν, ἐάν εἶναι ἀκριβῆ. «Ἀπαισίαν ὄψιν (γράφει ἡ συνάδελφος) προσέλαβε τὴν παρελθοῦσαν ἐβδομάδα ἡ πόλις μας. Ρασοφόροι ἐκ τῶν περιχώρων συναθροισθέντες ἐνθάδε κατέκλυσαν τὰς ρύμας, τὰς ὁδοὺς καί πλατείας τῆς πόλεως. Πρὸς στιγμὴν ὑπεθέσαμεν ὅτι ὁ κ. Πανάρετος συνήθροισε τὰ στρατεύματά του ὅπως συνάψῃ καμμίαν μάχην κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς ἐκκλησίας. Πᾶσα ἀμφιβολία ὁμως διελύθη ὅταν τὰ μαῦρα κύματα διεχύθησαν εἰς τὴν ἀγοράν. Καί ἔβλεπέ τις ποικιλίαν μορφῆς καί παραστήματος, φαιδροτάτην, μιζοπόλιοι καί λευκοπώγωνες μορφαί σκολιαί καί στρυφναί, παραστήματα κωμικά, συνεφύροντο καί ἐκινούντο πυρετωδῶς καί οὕτω ἀπετέλουν σύνολον ὄπερ παίζουσαν φαίνεται ἡ φύσις κατεσκεύασε. Καί ἀγοράζοντες ἄλλοι βούτυρον, ἄλλοι καφέ, ἕτεροι ζάχαριν καί ἄλλοι ἄλλο, ἔδωσαν ὄψιν πανηγύρεως εἰς τὴν πόλιν. Καί ἀφοῦ ἐφορτώθησαν ἀστακοί, φαιδροὶ πλέον μετέβαινον εἰς τόν προσφιλῆ των ἀρχιερέα καταθέτοντες τὰ σεβάσματά των, καί τόν καθιερωμένον κεφαλικόν φόρον ἐπί τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ κ. Παναρέτου εἰς Ἀθήνας πρὸς ἀνάληψιν τῶν συνοδικῶν καθηκόντων του, ἐφ' ᾧ ἀποκλειστικῶς ἐκλήθησαν μάλιστα δι' ἀρχιερατικοῦ ἱραδέ οἱ εὐπειθεῖς φορολογούμενοι!» ¹⁰²⁹

Ενδεικτικὸ τῆς καλῆς σχέσης, ἡ ὁποία υφίσταται ἀνάμεσα στον ἀρχιεπίσκοπο Μεσσηνίας Πανάρετο καὶ τον ἀρχιεπίσκοπο Τριφυλλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεόφυτο, εἶναι τὸ ἄρθρο στις 23 Ὀκτωβρίου 1894 στὴν εφημερίδα «Λαϊκὴ» με τίτλο «ὁ Λαός», στο ὁποῖο ἀναφέρεται: «Τῇ παρελθούσῃ Κυριακῇ ὁ ἐνταῦθα παρεπιδημῶν Σεβ. Ἐπίσκοπος Τριφυλλίας κ. Νεόφυτος ἀνῆλθεν ἐνωρίς εἰς τόν ἐνταῦθα Μητροπολιτικόν Ναόν τῆς Ὑπαπαντῆς καί μετὰ σεμνότητος ἐχοροστάτησε καθ' ἅπασαν τὴν ἱεροτελεστίαν τό πλῆθος τῶν χριστιανῶν εἰσερχόμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐκυπτεν εὐλαβῶς καί ἀπεδέχετο τὰς εὐλογίας τοῦ καλοῦ Ἱεράρχου. Ἰδίαις χερσὶ καί μετὰ χριστιανικῆς ἀβρότητας διένειμε μετὰ τό πέρας τῆς ἱερουργίας τό ἀντίδωρον εἰς τοὺς χριστιανούς καί ὅταν περαιωθεῖσθαι τῆς θείας λειτουργίας κατῆλθε τῆς ἐκκλησίας, ὅπως πορευθῆ εἰς τόν ξενίζοντα αὐτὸν οἶκον τοῦ κ. Ζαχαράκη, αὐθόρμητον πλῆθος λαοῦ, ὑπερδιακόσιοι ἐκ τῶν

¹⁰²⁸ Εφημερίδα, «Λαϊκὴ», Καλαμάτα, 28-8-1894, σ.1-2

¹⁰²⁹ Εφημερίδα, «Παλιγγενεσία», Ἀθήνα, 13-9-1894, σ.2

ἐκκλησιαζομένων, εἰς οὓς καθ' ὁδόν προσετέθησαν καὶ ἄλλοι, ἠκολούθησαν ἐξ ἀκράτου εὐσεβείας φρονήματος φερόμενοι τὸν κατενθουσιασμένον Ἱεράρχην. Κατὰ τὴν διὰ τῆς ἀγορᾶς διέλευσιν αὐτοῦ εὐλαβῶς ἐχωρίζοντο τὰ πλήθη ἀποκαλυπτόμενα καὶ λαμβάνοντα τοῦ συγκεκινημένου ἐξ ἀδόλου χριστιανικῆς ἀγαλιάσεως πνευματικοῦ πατρός καὶ εὐλογίας. Παραδειγματικὴ ὑπήρξεν ἡ διαδήλωσις αὕτη τοῦ λαοῦ, ὅστις διὰ μυριοστήν φορὰ ἀπεδείχθη ὅτι ἐνέχει ἐν ἑαυτῷ πᾶν σπέρμα δράσεως ἀγαθῆς καὶ προκοπῆς εἰς ἀρετὴν, εἶνε νομοταγῆς, εὐπρόσδεκτος πάσης πειθοῦς εἰς τὰ ἱερά κείμενα τῶν νόμων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρίδος, γῆ τέλος ἀγαθὴ εἰς ἣν ἑκατονταπλασίονα ἀποφέρει σπειρόμενος ὁ Θεῖος Λόγος παρά τῶν ἀγαθῶν καὶ διδασκάλων τῆς ἀφοσιώσεως καὶ τοῦ καθήκοντος. Τὴν ἐπομένην ἡμέραν, Δευτέραν, ἀνεχώρησε ὁ κ. Νεόφυτος εἰς τὴν νέαν αὐτοῦ Συνοδικὴν θέσιν, εἰς Ἀθήνας».¹⁰³⁰

Στις 23 Νοεμβρίου 1894 ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος, ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τὸν Αθηνῶν Γερμανό, τὸν Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Αρσένιο, τὸν Τριφυλίας καὶ Ολυμπίας Νεόφυτο καὶ τὸν Νάξου Γρηγόριο τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ τῶν νυμφευμένων ἀστυφυλάκων». Ἡ ἐγκύκλιο, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ τὰς Ἐπισκοπικὰς Ἐπιτροπὰς, ἀναφέρει: «Ποιεῖται γνωστὸν ὑμῖν ὅτι κατὰ τὸ ἀπὸ 29 τοῦ ἡδὴ παρωχημένου μηνός καὶ ὑπ' ἀριθ. 20535 ἔγγραφον τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργείου, τὸ Σῶμα τῆς Ἀστυφυλακῆς διέπεται ὑπὸ τῶν ἐν τῷ Στρατῷ ἰσχυρόντων νόμων καὶ κανονισμῶν, συνωδὰ τῷ 82 ἄρθρῳ τοῦ ΒΡΠΗ' Νόμου περὶ μεταβολῆς τοῦ συστήματος τῆς Ἀστυνομικῆς διοικήσεως, ἐφ' ᾧ προσκαλεῖσθε, ὅπως μὴ χορηγῆτε ἄδειαν στέψεως ἀστυφύλακι, δίχα προηγουμένης ἀδείας τῆς ἀνωτέρω τούτου ἀρμοδίας στρατιωτικῆς ἀρχῆς.

Ταῦτα λοιπὸν διατάσσουσα ἡ Σύνοδος, ἐντέλλεται ὑμῖν, ἵνα γνωρίση ἕκαστος τὰ ἐν τῇ προκειμένη ἐκτιθέμενα καὶ τοῖς κατὰ τὴν ἐπισκοπικὴν αὐτοῦ παροικίαν, διωρισμένοις εἰδικοῖς ἐπισκοπικοῖς ἐπιτρόποις πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν αὐτῶν, καὶ ἅμα διατάξη τούτους, ὅπως ἀπαραβάτως καὶ ἀκριβῶς διατηρῶσι διὰ τῆς παρουσίας ἐπιτασσόμενα».¹⁰³¹

Χαρακτηριστικὴ τῆς κατάστασης, σὴν ὁποία βρίσκεται ὁ ἱερός κλήρος τῆς Μεσσηνίας κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, εἶναι τὸ δημοσίευμα τῆς εφημερίδας «Λαϊκὴ», σὴν 11 Φεβρουαρίου 1895, με τίτλο «Ἱερεὺς καὶ Ναός». Τὸ συγκεκριμένο ἀρθρο ἀναφέρει: «Μὰς ἔλεγε προχθὲς πολίτης ἔντιμος «Δέν μοῦ λέτε, κ. Λαϊκοί, θαρρεῖτε πῶς ὑπερασπίσεσθε τὰ δικαιώματα τοῦ Λαοῦ, ἂν ἀποσιωπᾶτε τὰς ἀπρεπείας ἐκεῖνας τοῦ Κλήρου; Ἀπαντήσαμεν ἀποφατικῶς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει μᾶς παρεκάλεσεν ὁ ἀγαθὸς φίλος νὰ ἐκθέσωμεν τὸ ἐπόμενον ἄτοπον. Πρὸ ἡμερῶν ἔξωθι καὶ εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ παρά τὰς κλίμακας τῆς θύρας αὐτοῦ ὠρῶντο ἱερεῖς τινες τοῦ εἰρημένου Ναοῦ καπνίζοντες ἀφελῶς, ὁ μὲν τσιγάρον, ὁ δὲ πελώριον τσιμποῦκι καὶ ἕτερος ναργιλέν, ὁ ὑπηρετῶν ἐν τῷ Ναῷ ἔκλεισε τότε τὴν θύραν δεῖξας οὕτω δικαίαν ἀποστροφῆς ἔκφρασιν πρὸς τοὺς σιωπηρῶς καὶ ἐν ἀγνοίᾳ αὐτῶν ἴσως ἐμπαίζοντας διὰ τῆς τοιαύτης συμπεριφορᾶς τῶν τὸ ὑψηλὸν τῆς θρησκείας ὑπόυργημα, ὅπερ κατέχουσι παρέχοντες κάκιστον ὑπόδειγμα τοῖς ἀπ' αὐτῶν τῆς αἰδημοσύνης κατὰ πάντα καὶ εὐσεβείας τὴν ὁδὸν ἀναμένουσι».¹⁰³²

Στις 3 Μαΐου 1895, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος, ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τὸν Αθηνῶν Γερμανό, τὸν Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Αρσένιο, τὸν Τριφυλίας καὶ Ολυμπίας Νεόφυτο καὶ τὸν Νάξου Γρηγόριο τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ ἀναρρήσεως τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Ἀνθίμου ἐπὶ τὸν πατριαρχικὸν Θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνά τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ τὰς Ἐπισκοπικὰς Ἐπιτροπὰς, ἀναφέρει: «Ἡ Σύνοδος, λαβοῦσα Εἰρηνικὸν γράμμα τῆς Α.Θ.Π τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Ἀνθίμου, ἀπὸ

¹⁰³⁰ Εφημερίδα, «Λαϊκὴ», Καλαμάτα 23-10-1894, σ.2

¹⁰³¹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.510-511

¹⁰³² Εφημερίδα, «Λαϊκὴ», Καλαμάτα, 11-2-1895, σ.3

ὀργῆς Μαρτίου τοῦ ἤδη προϊόντος ἔτους ἀναγγείλαντος Αὐτῇ τὴν ἐπὶ τὸν Πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θρόνον ἀνάρρησιν Αὐτοῦ, κατὰ τὸ ἀνέκαθεν κεκρατηκὸς ἱερὸν ἐκκλησιαστικὸν θέσμιον πρὸς κραταίωσιν τῆς μεταξύ τῶν ὀρθοδοξῶν ἐκκλησιῶν πνευματικῆς ἐνότητος, ποιεῖται γνωστὸν τοῦτο πᾶσιν ὑμῖν, ἵνα συμμορφωθῆτε πρὸς τὴν ἀπὸ 11 Ἀπριλίου 1851 καὶ ὑπ' ἀριθμὸν 713 ἐγκύκλιον Αὐτῆς περὶ τοῦ πῶς δεῖ μνημονεύειν τῶν Πατριαρχῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις».¹⁰³³

Δύο ἡμέρες ἀργότερα, στις 5 Μαΐου 1895, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος καὶ πάλι ὡς μέλος τῆς Ἱεράς Συνόδου, συνυπογράφει με τὸν Αθηνῶν Γερμανό, τὸν Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Αρσένιο, τὸν Τριφυλίας καὶ Ολυμπίας Νεόφυτο καὶ Νάξου Γρηγόριο τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ προσόντων τῶν μελλόντων ἱεραῖσθαι». Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ τὰς Ἐπισκοπικὰς Ἐπιτροπὰς, ἀναφέρει: «Ἡ Σύνοδος μέριμναν ποιουμένη περὶ τε τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως καὶ διανοητικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐν τῷ Κράτει ἱεροῦ Κλήρου, ὅπως οὗτος προϊόντος τοῦ χρόνου, περιαχθῆ εἰς τὴν προσήκουσαν περιωπὴν καὶ φανῆ οὕτως ἀντάξιος τῆς ἑαυτοῦ ὑψηλῆς ἀποστολῆς ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ περιουσίῳ λαοῦ τοῦ Κυρίου, παρ' οὗ ἐκλήθη πρὸς τὸ ὑψηλὸν τοῦτο λειτούργημα, ἵνα ἡγῆται αὐτῷ τὴν ὁδὸν τῆς τε δικαιοσύνης καὶ ἀληθείας προσήκον Αὐτῇ ἡγήσατο εἶναι, ὅπως ποιήσῃται μεταρρυθμίσεις ἐπὶ τὸ βέλτιον, εὐρύνουσα οὕτω τὰ ἄχρι τοῦ νῦν ὀριζόμενα προσόντα τοῖς ἐφιεμένοις ἱεραῖσθαι πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ γοήτρου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξέγερσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος.

Καὶ δὴ, ἐν τῷ μέλλοντι, πᾶς τις τῶν προδιατιθεμένων εἰσάγεσθαι εἰς τὴν χορείαν τῆς ἱερατικῆς τάξεως, δέον, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἵνα τυγχάνῃ συγκεκριμένως, ὡς ἐμπρέπει, κατὰ τε τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὴν κοσμικὴν παιδείαν οὕτως, ὥστε κέκτηται τακτικὸν μὲν ἀπολυτήριον πλήρους δημοσίου γυμνασίου, ἢ διδασκαλείου, προκειμένου περὶ πόλεων, τακτικὸν δὲ ἀπολυτήριον πλήρους δημοσίου ἑλληνικοῦ σχολείου μετὰ τοῦ βαθμοῦ τοῦλάχιστον καλῶς καὶ διαγωγῆς χρηστῆς, προκειμένου περὶ κωμοπόλεων, ἢ χωρίων, συνωδὰ τοῖς ἐν τῷ Βασιλικῷ Διατάγματι διειλημμένοις, κοινοποιουμένῳ παρακατιῶν ὑμῖν, αὐτὸ τοῦτο ἐγκύκλιος πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν ὑμῶν κατὰ τὸ ἀπὸ τὸ 6 τοῦ ἤδη παρεληλυθότος μηνός καὶ ὑπ' ἀριθμὸν 4,987 ἐγγραφον τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργείου.

Ταῦτα τοῖνυν γνωρίζουσα ὑμῖν ἡ Σύνοδος καὶ περὶ πολλοῦ ποιουμένη τὴν ἐξέγερσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος παραγγέλλει ὑμῖν ἵνα συμμορφούμενοι τοῖς ὡς, εἴρηται, τηρῆτε πάντα ταῦτα ἀκριβῶς καὶ ἀπαραβάτως, ὑπ' ὄψει ἔχοντες τὴν οὕτως ἐφετὴν βελτίωσιν, καθ' ὅλου τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοστηρίτου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ ἰδίᾳ τῶν μελλόντων ἀναδέξασθαι ἐφημερίαν ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς ἐκτέλεσιν ἱερῶν καθηκόντων ἀξίων ὄντως τῆς ἑαυτῶν ἐπαγγελίας.

Ἐπὶ τούτοις δὲ πεποιθυῖα ἡ Σύνοδος, ὅτι πάντως παραχθῆσονται ἐντεῦθεν πολλὰ τὰ καλά, προσκαλεῖ ὑμᾶς, ἵνα γνωρίσητε τοῦτο τοῖς ὑμετέροις εἰδικοῖς ἐπισκοπικοῖς ἐπιτρόποις πρὸς διάδοσιν τῷ χριστωνύμῳ λαῷ, οὔτινος, θείᾳ συνάρσει, ἐξελέγητε πνευματικοὶ ἰθύντορες, ὅπως τοῦτον διορμίσῃτε εἰς εὐδίους λιμένας πρὸς δόξαν τοῦ Παναγὰθου Θεοῦ, τάξαντος ὑμᾶς φρουροὺς τῆς Ἐκκλησίας ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ Ἔθνους ἡμῶν».¹⁰³⁴

Δημοσίευμα τῆς εφημερίδας «Φαραί». Στις 23 Ἰουνίου 1895, παρουσιάζει με τὸν πλέον γλαφυρὸ τρόπο τὴν κατάστασιν, ὑπὸ τὴν ὁποία τελεῖ μέρος τοῦ ἱεροῦ κλήρου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσηνίας. Τὸ συγκεκριμένον γεγονός, τὸ ὁποῖο ἐξιστορεῖται ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὴν ἔλλειψιν παιδείας τῶν ἱερέων, ἀλλὰ καὶ τὸν κερδοσκοπικὸν τρόπο, με τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν τὸ λειτούργημα τους. Ωστόσο, αὐτὸ τὸ ὁποῖο προκαλεῖ ἰδιαίτερη αἴσθησιν εἶναι ὅτι τὸ ἐν λόγῳ γεγονός λαμβάνει χώρα στὸ νεκροταφεῖο τῆς Καλαμάτας.

¹⁰³³Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα, 1901, Αθήνα, 1901, σ.134

¹⁰³⁴Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π.σ.546-547

Το δημοσίευμα με τίτλο «σκηνή ἐν τῷ νεκροταφείῳ αναφέρει: «Μή νομίσητε φίλτατοι τῶν «Φαρῶν» ἀναγνώσται, ὅτι πρόκειται περί συμβεβηκότος καινοφανοῦς περι ἐμφανίσεως φασμάτων ἢ ὅτι ἡ σκηνή συνέβη μεταξύ νεκρῶν ἄλλα μεταξύ...ἱερέων! Ἐνός τοῦ Κοιμητηρίου καί ἐνός τῆς Μητροπόλεως. Ἦτο ἡ ὥρα τῆς προσκομιδῆς, ὅτε οἱ παρευρεθέντες ἐν τῷ ναῷ ἤκουσαν διαμειβομένας φράσεις εἰς κατηλεῖα μᾶλλον ἢ εἰς ἱερόν τέμενος δυνάμενας νά ἔχωσι θέσιν.-Ὁ εὐλογημένος αὐτός ἐφημέριος τοῦ Νεκροταφείου ἐκλαμβάνων-καί τοῦτο εἰρήσθω ἐν παρόδῳ Παναρετικῆ ἀδεία- τήν ἐκκλησίαν ὡς τιμᾶριον αὐτοῦ δέν ἐπέτρεπεν εἰς τόν ἕτερον νά λάβῃ μέρος εἰς τήν ἱεροτελεστίαν, νομίζων ὅτι μεῖζον θά προσεκομίζετο αὐτῷ ὄφελος, καί προσπάθει νά ἐκδιώξῃ αὐτόν τοῦ ναοῦ καθ' ἣν ὥραν οὗτος προσεκόμιζε τόν ἅγιον ἄμνόν! Παράγειναι αὐτοί οἱ παπάδες, μή χειρότερα!».¹⁰³⁵

Την ἴδια περίοδο ἡ κοινωνία τῆς Μεσσηνίας βρίσκεται ἐνώπιον τοῦ προβλήματος τῆς λειτουργίας τῶν κατασταμάτων κατά τήν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς. Ἄρθρο τῆς εφημερίδας «Φαράι», στίς 23 Ἰουνίου 1895, με τίτλο «Ἡ ἀργία τῶν Κυριακῶν» ἀναφέρει σχετικά: «Εὐρέθησαν τέλος πάντων καί πέντε ἔμποροι, ἐμπνεόμενοι ἀπό φιλελεύθερα καί εὐγενῆ ὀρμήματα, οἵτινες ἀνένδοτοι καί ἐφεκτικοί τό πρῶτον εἰς τήν ἀφ' ἱκανοῦ χρόνου περί τοῦ κλεισίματος τῶν καταστημάτων ἀνά πᾶσαν Κυριακήν ριφθεῖσαν ἰδέαν, ψυχραιμότεροι ἀκολούθως, σκεπτικώτεροι καί ἀτενέστερον εἰς τόν ῥοῦν τῆς νεωτέρας κοινωνικῆς ζωῆς ἀφορῶντες δέν ὠκνησαν νά δώσωσιν οὕτως εἰπεῖν τό ἐκτελεστικόν σύνθημα τοσοῦτω εὐστόχου παρακελεύσεως. Καί ἰδοῦ ὅτι γηθοσύνως εἶδομεν τούς κ. Νικολόπουλον, ἀδελφ. Τσαμπακοπούλου, Στεφανάκην Κωστόπουλον καί Σταθόπουλον, εἰς ἐπαναληπτικᾶς Κυριακάς συγχαροῦντας εἰς τούς παρ' αὐτοῖς ὑπαλλήλους ὀλίγων ὥρῶν ἀνακούφισιν καί ἀναψυχῆν, ὀλίγην ἀνάπαυλαν ἐκ τοῦ καματηροῦ βιωτικοῦ ἀγῶνος, εἰς ἐκείνους δηλαδή ἐκ τῶν τάξεων τῶν ὁποίων ὡς ἐπί τό πολύ προέρχονται καί αὐτοί, ἐκ μικρῶν καί αὐτοί ὀρμηθέντες ἀλλά διά τῆς φιλοπονίας καί τῆς ἐντιμότητος εἰς σημεῖον δράσεως ζηλωτόν ἀναχθέντες.

Ἀλλά διατί οἱ λοιποὶ ἔμποροι ἀδιαφοροῦσι πρός τήν σύμπτωσιν τῶν νεωτεριστῶν τούτων συναδέλφων των; Οὔτε ταπεινοῦ κέρδους ματαία προσδοκία οὔτε ἔλλειψις συγγνώμης καί συμπαθείας πρός τούς πανημερίως ὑπ' αὐτούς ἐργαζομένους ὁμοίους των, οὔτε χαρακτηριστικός ἀναχρονισμός, οὔδ' ἀδιαφορία πρός τόν σκοπόν, δι' ὃν καθιερώθησαν αἱ ἑορταί, σκοπόν ἀληθῶς ὑψηλόν καί ἐξανθρωπιστικόν, πιστεύομεν ὅτι ὑπῆρξαν τά ἐλατήρια, δι' ἃ ὑπελείφθησαν μέχρι τοῦδε τῶν εἰρημένων συναδέλφων. Μόνον δέ ἡ παρομαροῦσα εἰς πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἀτομικότητα ἔμφυτος δύναμις τοῦ ἐγώ μόνον ἢ πρώτη ἀντίληψις τῆς ριφθείσης ἰδέας –πιστεύομεν ὑπῆρξεν ὁ κυριεύων πλανήτης ἐν τῷ διωλιστηρίῳ τῶν σκέψεων καί γνωμῶν αὐτῶν. Ναι, ἡ πρώτη ἀντίληψις ἰδρύει κράτος εἰς τάς σκέψεις καί τάς κρίσεις ἐκάστου ἀνθρώπου. Ἡ πρώτη λοιπόν ἀντίληψις ἥτις ἐνετυπώθη εἰς τήν συνείδησιν τῶν κ. ἐμπόρων φαίνεται δέν ὑπέβαλε μέ ἀγαθήν ὄψιν τό ἐδιωκόμενον ἀποτέλεσμα.

Ἐλέχθησαν καί ἐγράφησαν πολλά ἐπί τοῦ ἀνακινήθεντος τούτου ζητήματος, δυστυχῶς ὁμως καί ἐπιχειρήματα καί σκέψεις διελύθησαν ὑπό τό παγερόν φύσημα τοῦ μακαρίως ἐπαναλαμβανομένου εἰς πᾶν ζήτημα: δέν ὠρίμασεν ἀκόμη τό ζήτημα.

Τήν ἀρνητικὴν δέ ταύτην ἐπωδὸν ἐνίσχυσαν βεβαίως καί δυσέλπιδες φόβοι μή ἀντί μεγάλου καλοῦ πικρά ἀποτυχία ἐκβίασῃ τήν ἐπάνοδον τῶν πραγμάτων εἰς τό πρῶην καθεστῶς. Ἄλλ' αἱ θεωρίαι καί αἱ σκέψεις, ὅταν μάλιστα ἡ μεγάλη αὐτή βασιλίςσα δεσπόζῃ μεταξύ αὐτῶν, ἐφόσον δέν ἐξέρχονται τοῦ ἐγκεφάλου καί δειλιῶσιν νά μεταμορφωθῶσιν εἰς ἔργα καί ἀποφάσεις ἀποτρίβουσι πᾶν κῦρος καί πάσαν ὑπόστασιν. Ὡς ἀσφαλεστέρα ἐπομένως διέξοδος τοῦ ζητήματος τούτου παρίσταται ἡ ἐπίνευσις καί τῶν λοιπῶν κ. ἐμπόρων εἰς τό κλείσιμον ἐπί τινος μόνον Κυριακάς καί τῶν ἰδίων αὐτῶν

¹⁰³⁵ Εφημερίδα, «Φαράι», Καλαμάτα, 23-6-1895, σ.4

καταστημάτων, διότι τόν τρόπον τοῦτον θεωροῦμεν ἄριστον δοκιμαστικόν μέσον, ἢ φέρον ἅπαντας τούς κ. ἔμπορους εἰς συμφωνίαν ἢ ἐπανάγον τό ἤδη καθεστώς, ἐάν ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει οἱ ὑπάλληλοι καταχρασθῶσι τῆς καλωσύνης τῶν προΐσταμένων τῶν καί ἀποδείξωσιν οὕτω τούς φόβους αὐτῶν βασίμους.

Ἐν τούτοις διά νά μή προδικάζωμεν τούς ἀπορέσκοντας εἰς τό προτεινόμενον μέσον, αἱ Φαραί προθύμως ἀνοίγουσι τάς στήλας τῶν εἰς τούς θέλοντας ἐκ τῶν ἀξιοτίμων κ. ἐμπόρων νά διατρίψωσιν ἐπί τοῦ ζητήματος, ὅτε τούτου τιθεμένου ἐπί τοῦ τάπητος, θέλομεν διατυπώσει ἐν πλάτει τούς λόγους δι' οὓς ἐπικροτοῦμεν εἰς τό κλείσιμον τῶν καταστημάτων καί συγχαίρομεν τούς σχόντας τήν πρωτοβουλίαν». ¹⁰³⁶

Ἡ ἀγάπη καί ἡ εὐλάβεια τοῦ μεσσηνιακοῦ λαοῦ προς τήν ορθόδοξη Εκκλησία ἀπουσιάζει ἐν τῇ σύστασι καὶ νεκροταφείῳ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Ἀβραμίου. Χαρακτηριστικό εἶναι τὸ δημοσίευμα τῆς εφημερίδας «Φαραί» στίς 23 Ἰουνίου 1895. Τὸ συγκεκριμένο ἄρθρον ἀναφέρει: «Ἐν ἀναποκρίτῳ χαρᾷ εἶδομεν τό νεότευκτον κοιμητήριον ἐν Ἀβραμίου, τήν σύστασιν τοῦ ὁποίου προφανῶς ὑπηγόρευσε βαθεῖα θρησκευτικὴ συναίσθησις καί ἱερός πρὸς τούς νεκρούς σεβασμός. Τό ἔργον κατ' ἐξοχὴν ὀφείλεται εἰς τόν ἀκάματον καί φιλοπρόσοδον δημοτικόν σύμβουλον κ. Παν. Ψαρῶ, ὅστις εὐρῶν συμφώνους πρὸς τοῦτο καί τούς φιλοτίμους ἐπιτρόπους τοῦ ναοῦ ἁγ. Γεωργίου δέν ὠκνησε καί τούς ἐράνους νά προβῇ καί τήν συμβολήν του νά προσφέρῃ διά τήν κατασκευὴν τοῦ ἔργου ἐδαπανήθησαν 1.681 δρχ ἐξ ὧν εἰσεπράχθησαν ἐξ ἐράνων 378.600 δραχμῶν δάνειον ἐχορήγησαν εὐλαβούμενος τόν σκοπόν ὁ κ. Ἀθ. Σακκέτας, τό δέ λοιπὸν ποσὸν κατέβαλον οἱ ρηθέντες, ἐπίτροποι καί ὁ πρωτοστατήσας εἰς τό ἔργον κ. Ψαρῶς κοινῶς καί ἐξ ἰδίων, ὅπερ πανταχόθεν περιβάλλεται διά τοίχου, ἢ δ' ἐσωτερικὴ αὐτοῦ διάταξις διά τῆς ἐμφυτεύσεως κυπαρρίσσιων καί ἄλλων δένδρων ὡς ἄριστα φιλοπονηθεῖσα εἶνε καθόλου ἐπαινετὴ. Καί τώρα οἱ σεπτοὶ νεκροὶ δέν φοβοῦνται νά γίνωσιν σπαράγματα τῶν ἱεροσύλων τυμβορῶν χοίρων, τήν δέ κατάραν διεδέχθη εὐλογία ὑπὲρ τῶν τό θεάρεστον ἔργον συντελεσάντων». ¹⁰³⁷

Ἡ εφημερίδα «Φαραί» στίς 14 Ἀπριλίου 1896 φιλοξενεῖ ἄρθρον, γιὰ τὴν ἐξόδιον ἀκολουθίαν τοῦ θανόντος ἐμπόρου Ν. Πανταζοπούλου. Τὸ ἐν λόγῳ ἄρθρον ἀναφέρει: «Ἐσβίσθη ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ θανάτου τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτη ἰλαρὰ καί διασκεπτικὴ τῆς καθ' ἡμᾶς κοινωνίας φυσιογνωμία, ὁ Νικόλαος Πανταζόπουλος, οὗ ἡ βιοτὴ διέρρευσε ἀρμονικῶς καί ὑπὸ πᾶσαν ἐποψὴν πρόκειται ὑπόδειγμα πολίτου τιμίου καί ἐναρέτου, οἰκογενειάρχου φιλοστόργου, φίλου καί γνωρίμου φιλαγάθου. Ἀκριβῶς δέ διότι ἡ σελὶς τοῦ βίου αὐτοῦ δέν ἔχει νά ἐπιδείξῃ παφλασμόν τινα δράσεως ἀνησύχου, ἀλλ' ἐξέλιξεν κανονικὴν καί ἡρεμον διαγράφουσαν χαρακτῆρας καί ἐν τῷ ἡθικῷ κόσμῳ ἀμέμπτους καί ἐν τῇ πραγματικῇ ζωῇ οὐχ ἤττον ἐπαινετοῦς, ὁ μεταστάς ἐν τῷ ἀθανάτῳ κόλπῳ τῆς αἰωνίου ζωῆς δικαιούται εἰς ὑστεροφημίαν ἀλάθητον καί ἐπαφίνει μνήμην ἀγαθὴν ἣν καλλύνει ἡ πρᾶξις καί ἀθόρυβος ψυχὴ του, τὴν ὁποίαν ἀείποτε διέκρινεν ὁ πρὸς τόν καλόν ἔρωσ ἢ πρὸς τούς νόμους ὑποταγῆ, ἐμπνευσις χριστιανικῶν αἰσθημάτων ἀνεπιδείκτως ἐκδηλουμένων ἐν ἔργοις, ὁ κόσμιος καθ' ὅλου βίος του καί ἦθος εὐσχημον, ὅπερ κατ' ἐξοχὴν διέλαμψε ἐν τῇ ἐμπορικῇ δράσει του, ἥτις τὰ μάλα ἀπέβη κοινωφελὴς καί αἰ πέρ τίνα καί ἄλλον ἀπέδειξε αὐτόν κοινωνικὸ μέλος παρ' ᾧ ἔσφυξεν ὁ πρὸς τὴν πρόοδον ὄργανός καί τοῦ τοιοῦτου ὄργανοῦ του ἐσημείωσε ἀξιοσημειώτους σταθμούς ἐν τῷ ἀρτιπαγεῖ τῆς πόλεως μας ἐμπορίῳ.

Ἐλθὼν δέ εἰς γάμον μετὰ τῆς ἐπί σεμνότητι ἡθους καί κάλλει ψυχῆς διακριθείσης Φλωρεντίας Χαντζοπούλου ἠτύχησε καθ' ὅλον τόν βραχυχρόνιον ἀλλ' ἀρμονικόν μετ' αὐτῆς βίον ν' ἀποκτήσῃ μόνον θυγατέρα, τὴν σεμνὴν δέσποιναν Κυρίαν Φλωρεντίαν ἣν ἡ πατρικὴ στοργὴ καί εὐβουλος μέριμνα διεμόρφωσε ἀριπρεπῶς. Ὑπέστη ὁμως

¹⁰³⁶ Εφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 23-6-1895, σ.2-3

¹⁰³⁷ Εφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 23-6-1895, σ.4

σκληράν δοκιμασίαν ἀπολέσας διά θανάτου τήν ἠγαπημένην σύζυγόν του, διό ἀκολούθως συνέδεσε μετά τῆς ἐξαιρέτου ἀδελφῆς τοῦ διακεκριμένου τῆς πόλεως μας ἱατροῦ κ. Δ. Ἀδβανάκη, κ. Ρεγκίνας τόν βίον διά γάμου, ὅστις ὑπῆρξεν ἀληθῆς συγκλήρωσις τῶν τοῦ βίου περιπετειῶν καί ἀγαθῶν. Τήν μοναδικήν του δέ κόρην ἐν τῇ εὐστόχῳ αὐτοῦ κρίσει καί ζηλωτῇ φιλοστοργίᾳ ἐξέδοτο εἰς γάμον μετά τοῦ διαπρεποῦς ἐν τῇ πόλει μας μεγαλεμπόρου καί διακεκριμένου πολίτου κ. Π. Ψάλτη καί ἐχειραφετήθη μὲν οὕτως ἡ θυγάτηρ του αὕτη, ἀλλ'οὔτε αὕτη οὐχ' ἦττον δέ καί ὁ σύζυγος αὐτῆς ἔπαυσαν περικοσμοῦντες αὐτόν διά τῆς ἀδόλου καί περισσῆς ἀγάπης καί βαθυτάτου σεβασμοῦ, οὔτε ἐκεῖνος παρείδε τήν ἔννοιαν τῶν αἰσθημάτων τούτων, ἐν οἷς ἀνεύρισκε πάντοτε τό στήριγμα καί τήν παρηγορίαν τό γῆρας αὐτοῦ κατά τρόπον, ὥστε ἡ ὑστάτη γοητεία τοῦ βίου αὐτοῦ συνεκεντροῦτο ἐν τῷ ὄνειρῳ τῆς εὐδαιμονίας τῶν τέκνων του, ἣν διέβλεπεν ἀσφαλῆ καί ἑναρμόνιον.

Δικαίως ὄθεν ἡ κηδεῖα αὐτοῦ ἐν περισσῇ δορυφορία ἐκ τῶν τά πρῶτα φερόντων τῆς πόλεως μας ἐγένετο δημοτελής καί ἐπιβάλλουσα τήν 10^{ην} πρωϊνήν ὥραν τῆς παρελθούσης Πέμπτης. Ἡ νεκρική πομπή ἐκκινήσασα ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ θανόντος ὑπό τούς πενθίμους ἤχους τῆς φιλαρμονικῆς προπορευομένης, ὀλοκλήρου τῆς πόλεως τοῦ κλήρου καί τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου εἰσηλθεν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Νικολαοῦ, ἐνθα ἐνάλη ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία. Ἀκολούθως δέ διελάσασα διά τῶν πλατειῶν τῆς πόλεως ἐν συρροῇ πλήθους πολλοῦ τιμῶντος τήν μνήμην τοῦ θανόντος, οὗ τὰς ταινίας τοῦ φερέτρου ἀνείχον ὁ κ. Δήμαρχος, ὁ ἱατρός κ. Ἀσημακόπουλος, ὁ τραπεζίτης κ. Ν. Ἐφέσιος καί ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου κ. Τσάν κατέληξεν ἐν τῷ κοιμητηρίῳ, ἐνθα ἐπιταφίους ἀξίους τῆς μνήμης τοῦ θανόντος ἐξεφώνησαν ὁ κ. Γ.Γερασιμόπουλος, δικηγόρος καί ὁ κ. Κ. Σταυρόπουλος, Διευθυντής ἰδιωτικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου, οὗτος δέ ὁ τελευταῖος ἀπεχαιρέτησεν τόν νεκρόν κατ'ἐντολήν τῶν λατρευτῶν ἐγγονῶν αὐτοῦ. Οὕτως ἡ γαληνιαία μορφή τοῦ ἀνθρώπου ἐναπετίθετο ὑπό τό παγετῶδες τοῦ τάφου χῶμα ἐγκαταλιμπάνουσα ἀγαθὴν μνήμην τῆς ἀποπτώσεως ἐκείνης ψυχῆς, πρὸς ἣν θ'ἀντιχῆση ἡ προφητικὴ σάλπιγξ ἀγάπησεν αἰώνιον, ἠγάπησά σε, διά τοῦτο εἴλκυσα σε εἰς οἰκτείρημα».¹⁰³⁸

Στις 31 Μαΐου 1896, ὁ Μεσσηνίας Πανάρετος συνυπογράφει με τον Αργολίδος Νίκανδρο (προεδρεύοντα της Ιεράς Συνόδου) και τον Τριφυλίας και Ολυμπίας Νεόφυτο έγγραφο, το οποίο αποστέλλει η Ιεραρχία προς το Υπουργεῖο των Εκκλησιαστικῶν. Το ἐν λόγω ἐγγράφο ἀναφέρει: «Περιῆλθεν εἰς γνῶσιν τῆς Συνόδου ὅτι πολλοὶ κληρικοὶ καί λαϊκοί, ὧν καί τινες περιβέβληνται τό μέλαν ἔνδυμα, πορισμόν τήν εὐσεβείαν ἔχοντες περιφέρονται διαφόρους πόλεις καί χωρία εἴτε μετ'εἰκόνων εἴτε μετά κιβωτίου ἁγίων λειψάνων λόγω μὲν εἰς μετάδοσιν ἁγιασμοῦ τοῖς πιστοῖς, ἔργῳ δέ εἰς ἀξιοκατάκριτον ἀργυρολογία.

Τήν πράξιν ταύτην τῶν ἐχόντων μόρφωσιν εὐσεβείας λαοπλάνων τούτων θεωρήσαι ἐκπαλαί εἴτε Κυβέρνησις καί ἡ Σύνοδος ἀπρεπῆ, σκανδαλώδη καί ἄσκοπον, ἀπηγόρευσαν ἐκείνη μὲν διά ἐγκυκλίου αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τούς Νομάρχας 13 Ἰανουαρίου 1884 καί ὑπ'ἀριθ.2089, αὕτη δέ διά ἐγκυκλίων αὐτῆς ἐπιστολῶν πρὸς τούς ἀνά τό Κράτος σεβ. Ἱεράρχας καί ὑπ'ἀριθ.11502 16 Ἰανουαρίου 1861, καί ὑπ'ἀριθ.7233 ἀπό 25 Ἀπριλίου 1867, Ἰανουαρίου 1834 καί ὑπ'ἀριθ.371, ἀλλ'οὐδέν ἦτο οἱ ἀργυρολόγοι διατελοῦσιν ἀνυποστόλως ἐνασκοῦντες τό ἔργον αὐτῶν, γινόμενοι πρόξενοι πολυτρόπων τῇ κοινωνίᾳ σκανδάλων.

Ἡ Σύνοδος ἐπιποθοῦσα τήν παῦσιν τῶν κακῶν τούτων, ἐξ ὧν προδήλως σκάνδαλον καί βεβήλωσις τῶν ἁγίων προέρχεται, διότι οἱ ἀγύρται εἰσέρχονται πολλάκις καί εἰς αὐτά τά καπηλεῖα, ἐν οἷς οἱ ἐκεῖ φοιτῶντες οἰνόφυλγες ἀσπάζονται τὰς προσκομιζομένας εἰκόνας καί ἅγια λείψανα, ἐπάναγκες κρίνει νά παρακαλέσῃ τό Ἰπουργεῖον, ἵνα εὐαρεστοῦμενον

¹⁰³⁸Εφημερίδα, «Φαραί»,Καλαμάτα, 14-4-1896, σ.3-4

ἐπιστείλῃ τὰ πάντα τοῖς κ. Νομάρχαις, ἵνα ἕκαστος τούτων διατάξῃ εἰς τοὺς ἐν διαφόροις τμήμασι τοποθετούμενους ἀστυνόμους ὅπως, ἅμα βλέποντες τινὰ τούτων περιφερόμενον τῶν εἰς ἀργυρολογία μετ'εἰκόνων ἢ ἀγίων λειψάνων εἰς τοὺς ὅπως δῆποτε ἐπαγγελομένους ἐπετείαν ρασοφόρους, συλλαμβάνωσι καὶ ἀμελλητί αὐτοὺς εἰς τὰ ἴδια ἀποπέμψωσιν.

Πέποιθεν ἡ Σύνοδος ὅτι τὸ ὑπουργεῖον θέλει τάχιστα τὰ προσήκοντα περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος ἐνεργήσῃ καὶ τὴν Σύνοδον περὶ τῶν προσφορῶν αὐτῶν ἐνεργειῶν εἰδοποιήσῃ». ¹⁰³⁹

Στις 31 Ιουλίου 1896¹⁰⁴⁰ ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιον «Περὶ ἀγιασμοῦ τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν ἑορτῶν». Τὴν ἐγκύκλιον, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τὸ χριστεπώνυμο πλῆρωμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, συνυπογράφουν ὁ Ἀργολίδος Νίκανδρος (προεδρεῦον τῆς Ἱ.Συνόδου), ὁ Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Θεόκλητος, ὁ Πατρῶν καὶ Ηλείας Ιερόθεος καὶ ὁ Τριφυλίας καὶ Ολυμπίας Νεόφυτος. Τὸ συγκεκριμένο συνοδικὸ κείμενον ἀπέτελεσε τὴν ἀφορμὴν γιὰ τὴ δημοσίευσin τοῦ ἀρθροῦ «Ὁ ἀγιασμός τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν ἑορτῶν» ἀπὸ τῆ μεσσηνιακῆς ἐφημερίδα «Φαραί» στις 25 Αυγούστου 1896. Τὸ ἐν λόγῳ ἀρθρο ἀναφέρει: «Ἐἶχομεν γράψῃ τὰ ἐν τῷ παρελθόντι φύλλῳ δημοσιευθέντα διὰ τὴν παρατηρουμένην ἀμάθειαν περὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων καὶ τὴν ἐρημίαν τῶν Ναῶν κατὰ τὰς Κυριακάς καὶ τὰς λοιπὰς ἑορτάς, τὰς καθιερωμένας εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἅτε ἐλάβομεν γνῶσιν ὅτι τὸ ζήτημα ἀπασχολῆ σπουδαίως καὶ τὴν Ἱερᾶν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἀπηύθυνε ἐνδιαφέρονσαν πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀνά τὸ ἐλληνικὸν κράτος ὀρθοδόξους χριστιανούς παραινετικὴν ἐγκύκλιον ἐξ ἧς παραλαμβάνομεν τὰ ἐξῆς: «Ἡ διὰ πίστεως καὶ ἀγάπης ἀληθοῦς διηνεκῆς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσις παντός χριστιανοῦ εἶναι τὸ ἀσφαλέςτατον ἢ μᾶλλον τὸ μόνον ἐγγύθιον πρὸς τὴν πραγματικὴν αὐτοῦ εὐδαιμονίαν ἐν τῷ παρόντι βίῳ. Ἡ οἰκογενειακὴ εὐπραγία ἐδραζομένη ἐπὶ τῆς κατὰ Χριστὸν ἀγάπης, ὑπομονῆς, καὶ ἐλπίδος, εὐπορία ὑλικῶν ἀγαθῶν ἐκ φιλεργίας, καὶ σώφρονος οἰκονομίας, κοινωνικὴ τιμὴ καὶ ὑπόληψις, φιλοπατρία ἔθνους καὶ ἰδίᾳ πᾶν συναίσθημα εὐγενές καὶ θεῖον, μόνον ἐκ τῆς διηνεκοῦς καὶ πραγματικῆς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεως ταύτης δύναται νὰ προέλθωσι.

Τὴν πρὸς τὸν Θεὸν πίστιν καὶ ἀγάπην ταύτην, κρατύνουσιν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς κυριεῖον αὐτῆς συναίσθημα ἀναπτύσσουσιν ἢ συνεχῆς τῶν θεῶν Γραφῶν μελέτη, ἢ διηνεκῆς σπουδῆ καὶ ἐπιμέλεια τοῦ καθ' ἅπαντα τὸν βίον εἰς ἔργα δικαιοσύνης καὶ ἀγάπης ἐφαρμόζουσιν τὰ ἐν ταῖς Ἱεραῖς Γραφαῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παραγγελόμενα. Ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁ χριστιανὸς κρατύνεται ἐν τῇ πίστει καὶ οἰκοδομεῖται ἐν τῇ ἀγάπῃ ὅταν κατὰ τὴν Κυριακὴν καὶ τὰς λοιπὰς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν καθιερωμένας ἑορτάς προσέρχεται εἰς τὸν ναὸν συμπαρίσταται μετὰ τῶν ἀδελφῶν χριστιανῶν καὶ μετέχη τοῦ μυστηρίου τῆς θεῖας εὐχαριστίας τοῦ πρὸς ἀγιασμόν πάντων τελουμένου. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου θρησκευτικοῦ καθήκοντος, τοῦ εἰς πάντα χριστιανὸν ἀπαραιτήτου, ἔδοξε τῇ Συνόδῳ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν πάντων τῶν χριστιανῶν.

Γνωσταὶ εἰσὶ πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς ἑορταί, τὰς ὁποίας πάντες ὀφείλουσι διέρχεσθαι ὡσπερ καὶ τὴν Κυριακὴν, ἡ ὁποία πρώτη μετὰ αὐτῶν τέτακται. Κατὰ τὴν Κυριακὴν καὶ τὰς ὠρισμένας ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας ἑορτάς πρῶτιστον παντός χριστιανοῦ καθῆκον ἀναντιρρήτως εἶναι νὰ μεταβαίῃ εἰς τὸν ναὸν, καθ' ὃν χρόνον τελεῖται τὸ μυστήριον τῆς θεῖας εὐχαριστίας, καὶ ἐν κατανύξει καὶ πολλῇ εὐλαβείᾳ νὰ συμπροσεύχηται μετὰ ἀδελφῶν χριστιανῶν. Ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος τούτου ἰσχυρότατα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ βελτίωσιν ἀσφαλὴ καὶ βεβαίαν ἀπάγεται.

¹⁰³⁹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, 1901, σ.567

¹⁰⁴⁰ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.286-287

Καί ὁμως μετά βαθυτάτης θλίψεως παρατηρεῖ ἡ Σύνοδος, ὅτι πολλοί τῶν χριστιανῶν οὐ μόνον πρὸς τὰς ἑορτάς ἐν γένει, ἀλλὰ καί πρὸς αὐτὴν τὴν Κυριακὴν δεῖ ἀποδίδουσι τὸν προσήκοντα σεβασμὸν καί τὴν ἐμπρέπουσαν ἐκτίμησιν ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴν ὠφέλειαν, ἢ ὅποια δύναται νὰ προέλθῃ ἐκ τούτων, τηρουμένων κατὰ τὰς διατάξεις καί τὰς παραδόσεις τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας. Καί πᾶς ἀληθῆς χριστιανὸς τὴν αὐτὴν αἰσθάνεται θλίψιν μεταβαίνων τὴν πρωΐαν τῆς Κυριακῆς εἰς τοὺς ναοὺς μάλιστα τῆς πρωτευούσης καί τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος, καί ἀπὸ τῶν ναῶν εἰς τὰς ἀνά τὴν πόλιν ἀγοράς, ἰδίως δ' ὄμμασι βλέπων ἐκείνους μὲν εὐαρίθμους περιέχοντας, ταύτας δὲ πληθούσας χριστιανῶν. Ἀθυμία καί ἀπαισιοδοξία πλήρης καταλαμβάνει πάντα ἀληθῆ χριστιανὸν καί φιλοπάτριδα Ἕλληνα, ὅταν ἐξ' ἰδίας πληροφορεῖται ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ συνήθης κατὰ τὴν Κυριακὴν τακτικὴ πολλῶν ἐμπορευομένων εἶναι ἀπὸ πρωΐας μὲν μέχρι μεσημβρίας, νὰ παραδίδονται εἰς τὴν χριστιανικὴν συναλλαγὴν καί τὸ ἐμπόριον μετὰ μείζονος ζέσεως ἢ κατὰ τὰς ἄλλας τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας, ἀπὸ μεσημβρίας δὲ μέχρι ἑσπέρας, οἱ μὲν κερδαλεοφρονέστεροι νὰ ἐξακολουθῶσι τὸ ἀπὸ πρωΐας ἀρξάμενον ἔργων των, τῶν δὲ πρὸς τὴν τριψὴν καί τὴν ἀπόλαυσιν ἐπιρρεπῶς ἢ ἐμπαθῶς ἐχόντων, ἄλλοι μὲν συρρέωσιν εἰς τὰ οἶνοπωλεῖα καί τοὺς τόπους τῶν κερδοσκοπικῶν παιγνίων, ἔνθα οὐχὶ σπανίως κορυφοῦται ἡ ἐξευτελίζουσα τὸν ἄνθρωπον ἀσχημοσύνη ἢ ἐκ μέθης καί ἐμπαθείας, ἄλλοι δέ, οἱ καί ἀφειδέστερον δαπανᾶν ἔχοντες πάντα δεσμόν θρησκευτικῆς συστολῆς λύοντες, εἰς οἷαν ἕκαστος πολυτελεστέραν ἢ καί ἐλευθεριωτέρα δύναται τέρψιν καί ἀπόλαυσιν νὰ ἐπιδίδονται. Ἀλλὰ μὴ δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν τῆς κατὰ τὴν Κυριακὴν καί τὰς ἑορτάς δημοσίᾳ ἐπιδεικνυομένης θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καί τῆς εἰς τὰ εἰρημένα ἀτοπήματα ἐκτροπῆς καί οἱ πολλοί τῶν εἰς τὰ λοιπὰ ἐπαγγέλματα ἀσχολουμένων; Καί ὅπερ παραδοξότερον, μὴ δὲν ἐπιδεικνύωσι τὴν αὐτὴν ἢ καί μείζω ἀνευλάβειαν καί οὐκ ὀλίγοι ἐξ ἐκείνων οἱ ὅποιοι λόγῳ μείζονος νοητικῆς ἀναπτύξεως καί μᾶλλον διακεκριμένης κοινωνικῆς θέσεως, ὀφείλουσι νὰ εἶναι πρὸς τὸν λαόν ὑπόδειγμα θρησκευτικῆς εὐλαβείας καί πίστεως τοὺς πατέρας ἡμῶν μιμούμενοι, καί τὴν ἑαυτῶν καί τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν ἐπιδιώκοντες.

Ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἐδόξασεν ἀνά τὸν κόσμον σύμπαντα τὸ ἡμέτερον ἔθνος, ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἐμεγάλυνεν αὐτὸ καί ἀνέδειξε Κράτος μέγα καί περίπτυστον, ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἔσωσε αὐτὸ ἀπὸ τῆς ἐξοντώσεως καί τῆς παντελοῦς καταστροφῆς κατὰ τὴν μακρὰν δοκιμασίαν, ἣν ὑπέστη ὑποδουλωθὲν ὑπὸ βάρβαρον καί ἀπολίτιστον ἔθνος ἢ θρησκευτικὴ πίστις, δύναμις θεία καί ἀκαταγώνιστος ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἕλληνος, ἤγαγε εἰς τὴν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας αὐταπάρνησιν καί ἀπετέλεσε τὸ μέγα θαῦμα τῆς ἀποτινάξεως ζυγοῦ βαρυτάτου καί ἀπεχθεστάτου.

Καί μετὰ ταῦτα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἔργα, εἰς ταύτην καί μόνην ἀναντιρρήτως ὀφείλει τὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος νὰ στηρίζει τὰς ἐλπίδας τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἔργου τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας καί τῆς καθ' ὅλου ἐννοουμένης ἐπὶ τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν προκοπῆς αὐτοῦ. Ἀλλὰ ποῦ ἡ ἔκφρασις τῆς ὀφειομένης πρὸς τὸν Θεὸν εὐγνωμοσύνης παρ' ἐκείνοις τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι οὐτε τὰ στοιχειώδη θρησκευτικὰ αὐτῶν καθήκοντα ἐπιτελοῦσι; Ποῦ ἡ θρησκευτικὴ πίστις παρ' ἐκείνοις, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴν Κυριακὴν ἤ, ἐν τοῖς θεάτροις μέχρι βαθείας νυκτός παραμείναντες, βαθύτατα ὑπνώττουσι καθ' ἣν ὥραν οἱ ἐλευθέρως νῦν κρουόμενοι κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν, βροντωδῶς ἠχοῦντες καλοῦσιν αὐτοὺς εἰς τὸν ἱερόν ναόν, ἔνθα τελεῖται τὸ μέγιστον τῆς ἡμετέρας θρησκείας μυστήριον, ἡ θεία δηλονότι εὐχαριστία ἢ ἐθελουσίως κωφεύοντες, ἀπέρχονται εἰς τὴν ἀγοράν, ἵνα κερδολεώτερον τὸ ὑλικὸν συμφέρον ἐπιδιώξωσιν, ἀμνήμονες ὅλως τῆς θρησκείας, εἰς ἣν ἀνήκουσι; Ποῦ ὁ κατὰ Χριστὸν οἰκογενειακὸς βίος; Πόθεν οἱ σώφρονες καί ἐνάρετοι μητέρες, ὅταν τὰ τέκνα οὐδὲν θρησκευτικῆς εὐλαβείας παραδείγματα παρά τῶν γονέων λαμβάνωσι, ἀλλὰ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν καθορῶσι τὴν μὲν μητέρα ἐπιδείξεως καί διασκεδάσεως ἡμέραν Κυριακὴν ὑπολαμβάνουσαν, τὸν δὲ πατέρα ἡμέραν χριστιανικῶν συμφερόντων καί συναλλαγῶν.

Καιρός νά ανανήψωμεν. Καιρός νά αναμνήσωμεν πάντες, οἷων ἐθνικῶν παραδόσεων τηρηταί ἐτάχθημεν καί οἷας εὐθύνης ὑπέχομεν διά πᾶσαν ἐπί τά χεῖρω τροπήν παρά τοῖς ἐπιγιγνομένοις. Καιρός νά ἐννοήσωμεν πάντες ὅτι ἡ σωτηρία τῆς Πατρίδος ἡμῶν, ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτῆς ἀπό τῶν δεσμῶν τῆς ἀνομίας καί ἀδικίας καί ἐν γένει ἡ ἀληθῆς εὐδαιμονία ἀτόμων καί οἰκογενειακῶν, κοινωνικῶν καί ἔθνους ἐγκείται ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρετῇ, ἥτοι ἐν τῇ ἀκριβεῖ τοῦ θείου νόμου τηρήσει, ἐν τῇ ὀρθῶς ἐννοουμένη θρησκεία, ἡ ὁποία καί ἐν ἄλλοις μέν, ἀλλά μάλιστα ἐν τῷ, ὡς εἴρηται, ἀγιασμῷ τῆς Κυριακῆς καί τῶν ἑορτῶν ἐκδηλοῦται ἀληθῶς ὑπάρχουσα. Ἡ Σύνοδος ἐν τῇ θλίψει αὐτῆς, τῇ προερχομένη ἐκ τῆς μή παρά πάντων ἀποδιδομένης προσηκούσης τιμῆς καί εὐλαβείας πρὸς τὴν ἱερότητα τῆς Κυριακῆς καί τῶν ἑορτῶν, μεγάλην αἰσθάνεται χαρά καί χρηστῶν πληροῦται ἐλπίδων, ὡς πρὸς τό μέλλον τοῦ Ἔθνους, διότι οἱ ἀποτελοῦντες τόν σύλλογον τῶν ἐν Ἀθήναις ἐμποροῦπαλλήλων ἐξαιτήσαντο καί ἐπέτυχον ἀπό τινος χρόνου τὴν ἀργίαν τῆς Κυριακῆς, εἰς σωματικὴν ἀνάπαυσιν ἀπό τῶν συνεχῶν τῆς ἐβδομάδος μόχθων, ἀλλ' οὐχ ἦττον καί εἰς ἐπιτέλεσιν θρησκευτικῶν καθηκόντων καί ἀπόλαυσιν πνευματικῶν ἀγαθῶν, τά ὁποῖα μόνη ἡ θρησκεία δύναται νά παράσχη.

Καί δὴ ἀπευθυνόμενη ἡ Σύνοδος πρὸς πάντας τοὺς ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀνευλαβῶς πρὸς τὴν ἱερότητα τῆς Κυριακῆς φερομένους καί τοὺς κατ'αὐτὴν ἐμπορευομένους, κατ'ἔθιμον κακῶς ἐπικρατήσαν, ὑπομιμνήσκει αὐτοὺς, οἷα καθήκοντα πρὸς τόν Θεόν ἔχουσι καί ὡς ἄτομα, καί ὡς μέλη οἰκογενείας, καί ὡς πολῖται Ἕλληνας. Καλοῦσα δέ αὐτοὺς, καθάπερ μήτηρ φιλόστοργος, εἰς μεταμέλειαν, προτρέπει νά δώσωσι σπουδαίαν προσοχὴν εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ ἀγιασμοῦ τῆς Κυριακῆς καί τῶν ὠρισμένων ἑορτῶν φωνὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' οὐχ ἦττον καί εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἰδίας συνειδήσεως, ἣν θέλουσι πάντως αἰσθανθῆ φωνὴν ἐλέγχου καί σφοδρᾶς ἐπιτιμήσεως διὰ τὴν ἀδιαφορίαν ἢ τὴν περιφρόνησιν ἣν δεικνύουσι πρὸς τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ καί πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τῶν πατέρων ἡμῶν παραδόσεις.

Τέλος δέ ἡ Σύνοδος τὴν χάριν καί τό ἔλεον τοῦ πλουσίου ἐν ἐλέει Θεοῦ ἐπικαλουμένη ἐπί πάντας τοὺς ἀνά τό Ἑλληνικὸ Κράτος Ὁρθοδόξους χριστιανούς, καί τὴν εὐλογίαν αὐτῆς πρὸς πάντας πέμπουσα, συνέστησεν αὐτοῖς, ἵνα τό αὐτὸ φρονοῦντες ἐν ἀλλήλοι ἀγιάζωσι τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς καί τὰς ὠρισμένας ὑπὸ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἑορτάς». ¹⁰⁴¹

Το καλοκαίρι τοῦ 1896 ἐπανερχεται στη Μεσσηνία το ζήτημα λειτουργίας των καταστημάτων τις Κυριακές. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας «Φαραί» στις 15 Αυγούστου 1896 με τίτλο «Δία τὴν θρησκείαν». Το συγκεκριμένο δημοσίευμα αναφέρει: «Πολυτιμότερον ἀγαθὸν ὑπὲρ τό οὐράνιον τῆς ἐλευθερίας φῶς ὄν πρόκειται εἰς πάντα ἄνθρωπον καί ἡ ἐλευθέρᾳ ἄσκησις τῶν θρησκευτικῶν αὐτοῦ καθηκόντων, ὡς δικαίωμα ἀναφαίρετον, μεταξύ τῶν ὁποίων κορυφαίαν κατέχει θέσιν ἡ λατρεία. Διὰ τοῦτο δέ λατρεία τελομένη σπανικῶς δέν ἔχει αἴγλην. Καί τανάπαλιν ἰσχυρόν κατὰ τῆς θρησκείας τραῦμα ἀποτελεῖ ἡ παρακώλυσις τῆς λατρείας ἵνα ἐκδηλῶται διὰ τῶν καθιερωμένων ἐκκλησιαστικῶν τύπων, οἵτινες οὐχὶ ἄνευ λόγου καί σκοποῦ ἔθεσπίσθησαν.

Σχετικώτατον πρὸς ταῦτα ἄτοπον ἔχομεν νά παρατηρήσωμεν, ἀπό πολλοῦ ἤδη ἐν τῇ πόλει μας γινόμενον. Εἶνε τό ἀλγεινότερον θέαμα ὅ,τι ἀνά πᾶσαν Κυριακὴν πρό τοῦ πέρατος τῆς λειτουργίας τά παντός εἴδους καταστήματα παρατηροῦνται ἀναπεπταγμένα, ἠνεωγμένα ἀπὸ πρωΐας. Μετά σπουδῆς μάλιστα καί ἀμέλῃς φιλοτιμοῦνται οἱ κ. καταστηματάρχαι νά ὑπερβάλωσιν ὁ εἰς τόν ἕτερον εἰς τὴν προτεραιότητα. Μὴ τις ὁμως ὑποθέσῃ ὅ,τι σκοπὸς ἡμῶν εἶνε διὰ τούτων νά προκαλέσωμεν τὴν ἐπέμβασιν τῆς ἀστυνομίας. Εἰς τὰς παρατηρήσεις ταύτας παραγόμεθα ἐκ τῆς ἰδέας ὅ,τι ἡ ὑπόδειξις τοῦ ἀτόπου θέλει εὐρεῖ ἀπήχημα εἰς τὰς φιλοθρήσκους καρδίας τῶν κ.κ. καταστηματάρχων,

¹⁰⁴¹ Εφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 25-8-1896, σ.2-3

πρός οὓς τονίζομεν ἐκκλησιν ἐν τῇ ἀκραδάντῳ πεποιθήσει ὅτι οὗτοι ὑπὲρ πάντα ἄλλον μεριμνῶσι πατρικῶς περὶ τῶν ὑπ' αὐτούς ὑπαλλήλων, περὶ ὧν ἰδιαίτατα πρόκειται. Διότι ὅταν οὗτοι ἐγρηγορῶσιν εἰς τὴν ὑπάλληλον ὑπηρεσίαν τῶν εὐρίσκονται ἐτέρωθεν εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην νὰ θέτωσιν ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τὰ τῆς λατρείας καθήκοντα καὶ νὰ ἐλλείπωσιν αὐτῶν καὶ ἄκοντες. Ἀλλ' εἶνε ἀναμφήρεστον ὅτι οἱ κ. προϊστάμενοι περὶ πολλοῦ ποιοῦνται τῆς ἠθικῆς διαμορφώσεως τῶν ὑπαλλήλων των, ἧτις κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς διαπλάσεως ἐκπορεύεται.

Πρὸς τοῦτο δ' ἔχομεν ἰσχυρόν δεδομένον, ἐννοοῦμεν τὴν μόνην ἀντίρρησην, ἣν προέβαλον οἱ κ.κ. καταστηματάρχαις, ὅτε ἀνεκινήθη τὸ ζήτημα τοῦ κλεισίματος τῶν καταστημάτων κατὰ Κυριακὴν. Διότι ἐρρήθη τότε ὅτι, ἡ ἐξαπόλυσις τῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τῆς ὑπηρεσίας των δυνατὸν νὰ ἐξωθῇ αὐτούς εἰς διασκεδάσεις καὶ ἄλλα ἀπρεπῆ μέσα, ἄγοντα ἀντιθέτως τοῦ σκοποῦ. Ἀλλ' ἡ παροχὴ ὑλικοῦ χρόνου ἱκανοῦ ἵνα ἐκκλησιάζωνται οἱ ὑπάλληλοι εἶναι στοιχειώδεις καθῆκον τῶν κ.κ. Καταστηματαρχῶν καὶ πρὸς τὸ ἴδιον συμφέρον των καὶ πρὸς ἠθικὴν ὠφέλειαν τῶν ὑπαλλήλων, ὡς ἐκ τοῦ σκοποῦ ὃν ἀπεργάζεται ἡ ἐκκλησία καὶ δέον διὰ τοῦτο καὶ νὰ παροτρύνωσι μάλιστα καὶ νὰ ἐθίζωσιν αὐτούς ἵνα ὧσι φιλακόλουθοι. Οὐδέ δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ κ.κ. καταστηματάρχαι ἠθέλον ἀποστέρει νὰ παράσχωσι τὸν ὑλικὸν τοῦτον χρόνον, αὐτοὶ οἱ ἔχοντες δεδηλωμένην πρόνοιαν περὶ τῶν ὑπαλλήλων των ἐξ ἄλλου λόγου εἰμὴ ἐκ τῆς ἀμίλλης, ἀμίλλης ὁμως οὐδόλως ἐπικερδοῦς.

Διὰ τοῦτο δέ βλέπομεν σήμερον τὰ καταφανῆ ἀποτελέσματα τῆς ἀνακολουθίας μας. Διὰ τοῦτο οἱ ναοὶ περιέστησαν εἰς τὴν ἐσχάτην ἔνδειαν, οἱ πόροι δὲν ἐπαρκοῦσιν ὄχι μόνον εἰς τὸν καλλωπισμὸν των, ἀλλ' οὐδέ εἰς τὴν λοιπὴν διαφρόντισιν αὐτῶν. Καὶ ἐνῶ πάντες ἐπιθυμοῦμεν καὶ ἀπαιτοῦμεν μάλιστα νὰ ἔχωμεν λαμπράς ἐκκλησιαστικὰς μουσικὰς, φειδωλευόμεθα ἀφ' ἑτέρου, καθ' ὃν χρόνον εἰς ὅλας τὰς ἄλλας μεγαλοπόλεις τοῦ κράτους, οἱ ναοὶ πληρῶνται ἀκροατῶν καὶ εὐποροῦσι καὶ ἔχουσι μουσικὰς ἀντάξιας τῆς ἐξόχου σκοπιμότητάς των. Ἐναμίλλως τοῦτ' αὐτὸ ἠδύνατο καὶ ἐν τῇ ἡμετέρα πόλει νὰ συμβαίη, ἐάν παρὰ τὸν ὥραϊον καὶ χριστιανικὸν τοῦτον πόθον ἠθελε παρομαρτεῖ καὶ ὁ ζῆλος ὅπως συντρέχωμεν τοὺς ναοὺς καὶ παρέχωμεν τὸ κατὰ δύναμιν πρὸς καταρτισμὸν μουσικῶν χορῶν, ἐξ' ὧν καὶ μουσικαὶ ἰδιοφυαὶ ἠδύναντο νὰ διαπλασθῶσι καὶ ν' ἀναλάμψωσι τὰ μουσικὰ ζῶπυρα. Προτείνομεν λοιπὸν ἵνα τὰ καταστήματα ἀνοίγωνται περὶ τὴν 9^{ην} πρωϊνὴν ὥραν καταφρονουμένης τῆς μέχρι τοῦδε παρατηρουμένης ἀμίλλης. Ἄς ἴδωμεν τις θὰ δώσῃ πρῶτος τὸ σύνθημα. Τὸ ἐλπίζομεν».¹⁰⁴²

Δημοσίευση τῆς εφημερίδας «Φαραί» στις 1 Δεκεμβρίου 1896 γνωστοποιεῖ στο χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Μεσσηνίας ὅτι: «Τῇ προσεχεῖ Παρασκευῇ ἑορτὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἐπισκόπου Μύρωνος τῆς Λυκίας τελεῖται θεοπρεπῆς καὶ σεμνὴ ἑορτὴ καὶ πανήγυρις ἐν τῷ φερωνύμῳ τῆς πόλεως ἑνοριακῶ ναῶ. Τὴν θείαν μυσταγωγίαν θέλει τελέσει ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος κ. Πανάρετος. Ἐν γένει δέ ἡ ἑορτὴ αὕτη προμηνύεται εἴπερ ποτε καὶ ἄλλοτε μεγαλοπρεπῆς, ὡς ληφθέντων ἐκτάτων πρὸς τοῦτο καταλλήλων μέτρων».¹⁰⁴³

Παρά το γεγονός ὅτι ἡ επικρατοῦσα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ στη Μεσσηνιακὴ πρωτεύουσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ἦταν ἡ μονόφωνη βυζντινὴ, ὁ μέσος Καλαματιανὸς δὲν ἦταν ἀμύητος στὴν ἐναρμονισμένη ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, τὴν ὁποία μπορούσε ν' ἀκούσει στο ναὸ των Ρωμαιοκαθολικῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε παραμείνει στὴν Καλαμάτα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τελευταίας Ἐνετοκρατίας (1685-1718). Ὁ ναὸς βρισκόταν στὴν περιοχὴ Φλαρίου, ὀνομασία τὴν ὁποία ἔλαβε ἀπὸ τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς ἱερεῖς Freres ἢ Φλάρηδες. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὴ Μεσσηνιακὴ πρωτεύουσα παρεπιδημοῦσαν αρκετοὶ

¹⁰⁴²Εφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 15-8-1896, σ.1-2

¹⁰⁴³Εφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 1-12-1896, σ.2

ρωμαιοκαθολικοί, κυρίως ιταλοί, καθώς το ιταλικό προξενείο λειτουργούσε μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁰⁴⁴

Ωστόσο, υπήρχαν και αρκετοί έλληνες Ρωμαιοκαθολικοί, ένας από τους οποίους ήταν ο Αντώνιος Δελένδας, λογιστής του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας και αδελφός του Αντωνίου Δελένδα, Αρχιεπισκόπου των Ρωμαιοκαθολικών της Κέρκυρας. Μάλιστα, τη Μεγάλη Πέμπτη του 1892, έτος κατά το οποίο το Πάσχα των Ορθοδόξων συνέπιπτε με αυτό των Ρωμαιοκαθολικών, η εφημερίδα «Μεσσηνιακή» σημείωνε προς χάριν των ρωμαιοκαθολικών αναγνωστών της, ότι: «Αὐριον Μ. Παρασκευή ὁ ἱερεὺς τῶν ἐνταῦθα Δυτικῶν Δόν Αντώνιος Ρούσος ὁμιλήσει ἐν τῷ Καθολικῷ Ναῷ μετὰ τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν περὶ τῆς σταυρώσεως». Αν και δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τη λειτουργία του ρωμαιοκαθολικού ναού, πρέπει να θεωρείται βέβαιο, ότι θα διέθετε εκκλησιαστικό ὄργανο (αρμόνιο), ενώ ο ιερέας, όπως φανερώνει το όνομά του, ήταν προφανώς Έλληνας.

Εκτός από τον Ρωμαιοκαθολικό Ναό, η δυτικότερη μουσική δεν άργησε να διαβεί το κατώφλι των ορθοδόξων εκκλησιών της Καλαμάτας. Η πρώτη σχετική απόπειρα πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890 και προκειμένου να κατανοηθεί πληρέστερα πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο μουσικό πλαίσιο της εποχής. Αν και η εναρμονισμένη μουσική είχε φτάσει από τα Επτάνησα στην Πάτρα, ήδη από το 1870, στην Αθήνα εισήχθη το 1886 σε μεγάλους ναούς, όπως η Αγία Ειρήνη Αιώλου, ο Άγιος Γεώργιος Καρύτση και η Χρυσοσπκλιώτισσα. Ο μητροπολίτης Αθηνών Γερμανός Καλλιγιάς ενθαρρύνει την εναρμόνιση των εκκλησιαστικών μελωδιών.¹⁰⁴⁵

Επί ποιμαντορίας του Παναρέτου και εντός ενός μεταβαλλομένου μουσικού τοπίου, η τετράφωνη μουσική πραγματοποιεί τα πρώτα δειλά βήματα στην Καλαμάτα κατά τη δεκαετία του 1890. Η καινοφανής για τα δεδομένα της εποχής μουσικής δεν μπορούσε, φυσικά, ν' αντικαταστήσει αίφνης τη βυζαντινή, για το λόγο αυτό εισήχθη δοκιμαστικά στην αρχή. Αυτός, ο οποίος ανέλαβε να φέρει σε πέρας αυτή τη δοκιμή ήταν ο πρωτοψάλτης του Μητροπολιτικού Ναού της Υπαπαντής του Σωτήρος, Ιωάννης Κατσαϊτής, ο οποίος υπηρετούσε το μουσικό αναλόγιο από το 1875 και είχε κερδίσει την προσωνυμία του «καταλλήλου διδασκάλου» και «χειραγωγού των νέων εις τὴν μουσικήν».

Τοπική εφημερίδα της εποχής σε άρθρο της με τίτλο «Ὁριμος παρακέλευσις» σημειώνει: «Πολυσπερχῆς καὶ φιλότιμος παρατηρεῖται ἐκ μέρους τῶν ἐπιτρόπων τῶν ναῶν τῆς πόλεως ἐπιμέλεια εἰς τὸν καλλωπισμὸν καὶ τὴν εὐπρέπειαν ἐν γένει τῶν παρ' οὓς διατελοῦσι ναῶν, οἵτινες διὰ τῆς εὐγενοῦς ἀμίλλης αὐτῶν ὀσημέραι ἐξωραΐζονται. Καίτοι ὁμως ὁμολογοῦμεν τὰ προτερήματα τῶν ἐπιτρόπων, οὐδόλως εὐρίσκομεν εὐλογον καὶ ἐπωφελῆ τὴν ἀπεριόριστον αὐθεντία αὐτῶν, ἐξ' ἐσφαλμένης προλήψεως, ἀλλ' ἐκ φιλαγάθων προθέσεων πολλάκις δημιουργοῦντων ἄτοπα καὶ χασματικὴν κατάστασιν. Ἐπεθυμοῦμεν διὰ τοῦτο καὶ τὴν τοῦ κ. Δημάρχου σύμπραξιν.

Ναί, ἀναγνωρίζομεν ὅτι, ὁ κ. Δήμαρχος ὑπολαμβάνει ἀρετὴν καὶ καθῆκον, καὶ εἶνε ἀρετὴ πράγματι-τὴν ἀποχὴν του ἀπὸ πάσης ἀναμίξεως εἰς τὰ τῶν ναῶν, δὲν πρέπει ὁμως νὰ λησμονῆ, ὅτι εἶνε πρόεδρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου καὶ φέρει κατὰ συνέπειαν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐφορᾷ εἰς τὰς πράξεις τῶν ἐπιτρόπων. Οὐδέ εἶνε ὀρθόν νὰ τρομάζῃ μήπως ἡ τοιαύτη πολυπραγμοσύνη του κριθῆ ὡς θεοστυγῆς, μήπως θεωρηθῆ ὡς προάπτουσα στίγμα εἰς τὰ στιληνά καὶ ἄθῶα καθήκοντα τῶν ἐπιτρόπων.

Ἡ ἐπὶ τοῦ ἐπιτροπικοῦ τῶν ναῶν ζητήματος πορεία του εἶνε ὁ εὐγλωττότερος ἀναιρέτης πάσης τοιαύτης ὑπονοίας, ἀναμφιλέκτου ὄντος ὅτι, οἱ ἐπίτροποι ἐκάστοτε λαμβάνονται ἐλεύθεροι κομματικῆς ἐλύος.

¹⁰⁴⁴ Γ. Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικὸς Προοδεύομεν*, Καλαμάτα 2004, σ.229

¹⁰⁴⁵ Γ. Πλεμμένος, ὁ.π., σ.230

Αλλά διατί ὅλα αὐτά; Διότι μετά λύπης μας παρατηροῦμεν ὅτι ὁσάκις κενοῦνται ἐν τοῖς ναοῖς θέσεις ἱεροψαλτῶν, κατά πρόληψιν ἀδίκως σχηματισθεῖσαν, οἱ ἐπίτροποι στρέφουσι τὰ βλέμματά των, πρὸς ἀνεύρεσιν ψάλτου ἐκτός τῆς πόλεως, συζυγοῦνται δέ ἐρμητικώτατα, αἱ θύραι τῶν ναῶν εἰς τοὺς ἐντοπίους.

Διατί; Διότι ἔχουν τὴν ἀτυχίαν νά εἶνε πατριῶται; ἢ διότι οὐδεὶς προφήτης δεκτός ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι;

Ἴδου δέ ἐντεῦθεν ὅποια ἄτοπα δημιουργοῦνται. Πρῶτον μὲν ὁ ναός καθυποβάλλεται εἰς μείζονας δαπάνας προκειμένου νά προσλάβῃ ξένον ψάλτην ὅλως ἀδικαιολογήτως, ἐνῶ ἡ προτίμησις τῶν ἐντοπίων ψαλτῶν φέρει τὸ πλεονέκτημα ὅτι, οἱ ναοὶ δὲν ὑποβάλλονται εἰς βαρείας μισθοδοσίας. Τό δέ πάντων λυπηρότατον εἶνε ὅτι, ἡ ξενολατρεία μας ἔχει κωμικὴν πάντοτε εἰς βάρος μας τὴν κατάληξιν. Διότι ἐγκολπούμενοι τοὺς ξένους περιβάλλομεν αὐτούς μέ τὰ ζωηρότερα χρώματα ἀγάπης καί συμπαθειῶν καί μέ τὴν λαμπροτέραν αἴγλην τῶν αἰσθημάτων ἐφ' ἃ ἐκεῖνοι ἀνεπιτήδειοι ἐκμεταλλευταὶ ἀνόσιον παίζουσι ρόλον.

Ὅταν δέ οἱ ἀνάξιοι τῆς ἀγάπης μας καρπωταί, διότι οἱ ἐντόπιοι δὲν ἀγαπῶσι τὰ μυστήρια ὡς πρὸς τοὺς ξένους καθὼς εἶπεν ὁ πολὺς Οὐγκώ-ἀποκαλυφθῶσι πλέον καί ἀποβάλωσι τὸ ψευδοπροσωπεῖον, ὑπὸ τὸ ὅποῖον ὑφέρπει ἡ εἰδεχθεστέρα εἰπὼν τοῦ ἀνθρώπου, τότε μόνον παλινωστοῦμεν, τότε μόνον ἀποσκορακίζομεν τὰ ἀποδιοπομπαῖα αὐτά ὄρνεα. Ἡλικὴ ἀμολυωπία!

Δεύτερον δέ ὑπὸ τὸ παγερόν φύσημα τῆς τοιαύτης ἀδιαφορίας μαραίνεται ὁ ζῆλος τῶν ἐχόντων φίλτρον πρὸς τὴν μουσικὴν καί πνίγεται πᾶν ἐνστικτον φιλόμουσον. Ἴδου, φερ' εἶπεῖν, ὁ Ἑλληνοδιδάσκαλος κ. Δ. Φιλανδριανός, φέρει τὰ στοιχεῖα ἀρτίου ψάλτου δυναμένου διὰ τῆς ἡδυεποῦς καί ἐντέχνου μουσικῆς του νά καταπλήσῃ τὸ ἀκροατήριον, καί δικαιουμένου νά καταλάβῃ ἐνταῦθα κενὴν τινα θέσιν, εἶποτε ἤθελεν ὑπάρχει τοιαύτη. Αἰ τί νομίζετε, ἂν ἤθελε κενωθῆ θέσις ἐντινι ναῶ θά προσελαμβάνετο ποτε; Θεὸς φυλάξοι! Καί ἔπειτα ἀποροῦμεν διατί ἡ πόλις δὲν ἀποδίδει ψάλτας. Πῶς λοιπόν θέλετε ν' ἀποκτήσωμεν τοιοῦτους ὅταν καίτοι δὲν λειψανδρεῖ ἡ πόλις μας οὐ καταλλήλου διδασκάλου καί χειραγωγοῦ τῶν νέων εἰς τὴν μουσικὴν, διότι ἔχομεν εὐτυχῶς τὸν κ. Ἰωάννην Κατσαῖτην-δὲν παραθαρρύνωμεν τοὺς μαθητιῶντας νέους, ἀλλ' ἀφίνομεν νά καταπίπτῃ ὁ ζῆλος αὐτῶν καί νά παραλύῃ καί ἡ ἰδιοφυΐα τῶν ἐχόντων ἐξ αὐτῶν μουσικόν ἐνστικτον, νά ἐξανεμοῦνται δέ ἐργῶδεις προσπάθεια φιλοπόνου διδασκάλου, ἀφοῦ δι' αὐτούς δὲν προμειδιᾷ ἐλπίς τις περὶ ἀποκαταστάσεως καί χειραφετήσεως των ὡς ψαλτῶν ἐν τοῖς ναοῖς; εἶνε καιρὸς πλέον ν' ἀνανήψωμεν καί ν' ἀποβάλωμεν τὸ ἁμαρτωλὸν παρελθόν. Ἄς δράσῃ δέ ἐπὶ τούτῳ καί ὁ κ. Δήμαρχος». ¹⁰⁴⁶

Προκειμένου νά προλάβουν τυχόν αντιδράσεις στην καινοτομία αὐτὴ οἱ ἐπίτροποι τῆς Ὑπαπαντῆς ἀποφάσισαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1895 νά καθιερώσουν δευτέρη λειτουργία τῆς Κυριακῆ, στη διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ χορὸς τοῦ ναοῦ θά ἐψάλλε σύμφωνα με τὸ τετράφωνο σύστημα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ δημοσίευμα τῆς εφημερίδας «Φαραί» στις 1 Οκτωβρίου 1895. Τὸ δημοσίευμα με τίτλο «Δύο λειτουργεῖαι ἐν τῇ Μητροπόλει» ἀναφέρει: «Εἰς μέτρον ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλόμενον προέβησαν οἱ ρέκται τοῦ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως ἐπίτροποι καθιερώσαντες τὰς καὶ κατά τὸ παρελθόν ἔτος γιγνομένας δύο λειτουργίας. Οὕτως οἱ φιλακόλουθοι θά δύνανται ἀπὸ σήμερον νά μεταβαίνωσιν εἰς ὁποῖαν δήποτε τῶν ἱεουργῶν θέλουσιν. Ἡ πρώτη θέλει ἄρχεσθαι τῇ 5ῃ πρωϊνῇ ὥρα καὶ θέλει τῇ 7ῃ, ἡ δέ δευτέρα θέλει διαρκεῖ ἀπὸ τῆς 7^{ης} μέχρι τῆς 9^{ης}. Ἐξαιρετικῶς δέ κατά τὴν δευτέραν θέλει λαμβάνει μέρος ὁλόκληρος ὁ ὑπὸ τὴν ὄδηγίαν τοῦ πρωτοψάλτου τῆς Μητροπόλεως κ. Ἰω. Κατσαῖτου τετράφωνος χορὸς». ¹⁰⁴⁷ Ἡ ἐπίσημη αιτιολόγησις τῆς ἀπόφασις αὐτῆς ἦταν «ὅπως οἱ βιοτέχναι ἐκκλησιάζονται

¹⁰⁴⁶ Γ. Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικὸς Προοδεύομεν*, Καλαμάτα 2004, σ.231

¹⁰⁴⁷ Εφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 1-10-1895, σ.2

χωρίς νά προσοχθοῦσι διά τήν διάρκειαν τῆς ἱερουργίας, ἥτις ὑπέκλεπτε πολυτίμους ὥρας εἰς αὐτούς βεβαρημένους κατ' ἔξοχὴν ἀπὸ τήν βιωτικὴν μέριμναν καί τόν ἐργώδη τῆς ὑπάρξεως ἀγῶνα, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας τάξεις τό καθήκον ἦτο ἀνετώτερον».¹⁰⁴⁸ Ὡστόσο, εἶναι γεγονός ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ Κυριακὴ δὲν συνιστοῦσε, ἀκόμη, ἡμέρα ἀργίας γιὰ τὸν ἐμπορικὸ κόσμον.¹⁰⁴⁹

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι οἱ ἐξευρωπαϊστικὲς τάσεις τῶν ἐπιτρόπων εἶχαν διαφανεῖ, ἤδη, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἰδίου ἔτους, ὅταν κατὰ τὴν εορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ 1895 εἶχαν ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Φιλαρμονικὴ νὰ παιανίζῃ ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ ἀπὸ τὸ ἀπόγευμα τῆς παραμονῆς καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκειαν τῆς κυριώνυμης ἡμέρας, μετὰ τὴν πρόφασιν ὅτι ἀπέβλεπαν «εἰς τὴν κατ' ἔτος μεγάλως αὐξάνουσα προσέλευσιν τῶν ἐκ τῶν πέριξ προσκυνητῶν». Γιὰ ὁρισμένους Καλαματιανούς προσκυνητὰς ἡ Θεία Λειτουργία τῆς εορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς, ἡ ὁποία γιὰ πρώτη φορὰ ἐψάλη σὲ τετραφωνία ὑπῆρξε «μεγαλοπρεπῆς, καταλιπούσα κατανυκτικωτάτην καὶ βαθυτάτην ἐντύπωσιν» γεγονός, τὸ ὁποῖο σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποδόθηκε «εἰς τὴν ἄοκνον καὶ ἐκθυμον ἐπιμέλειαν τοῦ ἐμπνευσμένου ψάλτου μας Ἰωάννη Κατσαίτη συγκροτήσαντος μουσικὸν χορὸν».¹⁰⁵⁰

Ὁ Ἰωάννης Κατσαίτης ἦταν ἀκόμη ἓνας νέος καὶ ἐνθουσιώδης μουσικοδιδάσκαλος, εὐπαιδευτὸς περὶ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, πλὴν ὁμως εὐάλωτος στὸν πειρασμὸ τοῦ καινούργιου καὶ τοῦ μοντέρνου. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἡ τετράφωνη λειτουργία εἶχε ἀντικαταστήσῃ τὴ βυζαντινὴ, ἐνῶ ὁ χορὸς τῆς Ὑπαπαντῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἰ. Κατσαίτη ἐψάλλε «ἐν τετραφωνία ἀπὸ τοῦ γυναικωνίτου τὰς τελευταίας Κυριακάς ἀκούσματα παρέσχον ἐκπληξίν καὶ ἡδονὴν ἄρρητον εἰς τοὺς ἐκκλησιαζομένους». Ἐνδεικτικὰ ἄρθρο σὲ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς ἀνέφερε: «Ὅποια ψυχικὴ ἡδονή, ὁποῖον μέλος, ὁποῖα γλυκεῖα συγκίνησις διεχέετο ἀπὸ τῶν θόλων τοῦ ναοῦ καὶ κατεκλήλει τὰ ὦτα, καὶ ἔσυρε τὴν ψυχὴν ἐν προσευχῇ μέχρι τῶν οὐρανῶν γονυπετὴ προ τοῦ Πλάστου τῆς. Ἰδοὺ λοιπὸν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ ἐν Καλάμαις ἄρτια, αἰμύλη, εὖστομος, θεοπρεπῆς... Πρὸς τὴν τοιαύτην γλαφυράν μουσικὴν δι' ἧς ἐξήρθη εἰς ὕψος καὶ μεγαλεῖον ἢ ἱεροτελεστία κατὰ τὰς παρελθούσας Κυριακάς ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Ὑπαπαντῆς... δὲν φανταζόμεθα ποτὲ ὅτι τό φιλόμουσον καὶ φιλακόλουθον κοινόν θα εἴη δυσήκοον οὐκ. Ἄδιστακτως δε πιστεύομεν, ὅτι τό κοινόν τῆς πόλεως, τό τόσον διψαλέον παντός καλοῦ καὶ ὠραίου, καὶ μάλιστα τῶν ὠραίων τεχνῶν, θὰ ἡσθάνθη πολὺ βαθέως τὴν εὐπάθειαν τῆς Μουσικῆς, καὶ μετὰ χαρὰς θ' ἀνελογίσθη τὴν ἀπόκτησιν καὶ ἐν τῇ πόλει μας ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, ἀνταξίας πρὸς ὃν ἐπαγγέλεται σκοπὸν».¹⁰⁵¹

Με σκοπὸ νὰ προλάβῃ τὴν ὁποῖαν ἐνστάσιν ἐναντίον τῆς τετραφωνίας καὶ τῆς μετακίνησιν τοῦ χοροῦ στὸ γυναικωνίτη, ὁ Ἰωάννης Κατσαίτης τὴν παραμονὴν τῆς εορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ 1897 ἀναγκάστηκε ν' ἀπευθύνῃ μέσῳ τοῦ ἡμερήσιου τύπου «ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τό κοινόν» μετὰ τὴν ὁποῖαν προσπαθοῦσε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐνέργειάν του αὐτῆς. Ὁ νεωτεριστὴς πρωτοψάλτης διαβεβαίωσε τοὺς ἀναγνώστες του, ὅτι ὁ χορὸς τῆς Ὑπαπαντῆς «κατέστη τό κέντρον ἐξ' οὗ μέλλουσι νὰ ἐξέλθωσι ἱεροψάλται οὐ μόνον μουσικοῦ αἰσθήματος ἐμπεφορημένοι, ἀλλὰ καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἥτις εἶναι ἄριστον συστακόν καὶ τό λάμπρυσμα παντός μουσικοῦ». Με μίαν διάθεσιν ἀπολογισμοῦ, ὁ ἴδιος μουσικὸς ὑπενθυμίζει τοὺς ἐνορίτες του, ὅτι «ὁ χορὸς τῆς Ὑπαπαντῆς καίτοι κατηρτίσθη διὰ μεγίστων δυσχερειῶν δι' ἔλλειψιν προσώπων μεμνημένων τοῦ κάλλους τῆς Μουσικῆς... ἄριπρεπῶς τελεῖ τό Θεοπρεπὲς ἔργον του». Ἀπὸ τὸ ἴδιο δημοσίευμα πληροφοροῦμαστε, ὅτι τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὸν χορὸν τοῦ Ἰωάννη Κατσαίτη

¹⁰⁴⁸ Ἐφημερίδα, «*Εὐνομία*», Καλαμάτα, 16-10-1895, σ.3

¹⁰⁴⁹ Γ. Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικὸς Προοδεύομεν*, Καλαμάτα 2004 σ.231

¹⁰⁵⁰ Ἐφημερίδα, «*Εὐνομία*», Καλαμάτα, 4-2-1895, σ.2

¹⁰⁵¹ Ἐφημερίδα, «*Φαράι*», Καλαμάτα, 21-1-1897, σ.2

ανήκουν «εις καλὰς τῆς πόλεως οἰκογενείας καὶ πάντα σχεδὸν μαθητεύοντα ἐν τῷ Γυμνασίῳ».¹⁰⁵²

Επιπλέον, ὁ Ι. Κατσαίτης σημειώνει, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ εἶναι ἡ συγκρότηση «ἐκκλησιαστικοῦ μουσικοῦ χοροῦ δυναμένου νὰ ψάλλῃ ἁρμονικῶς καὶ διὰ τῆς συμφωνίας ν' ἀποδώσῃ τὸν προσήκοντα χρωματισμὸν καὶ τὴν παραστατικὴν εἰς τὰ ψαλλόμενα λειτουργικὰ τεμάχια». Τέλος εκφράζει τὴν ἐλπίδα, ὅτι ὁ χορὸς αὐτὸς θα ἀποτελέσει φυτῶριο ἱεροψαλτῶν ἀπὸ τοῦ ὁποῖο «θὰ ἐξυπηρετηθῶσιν σπουδαίως καὶ θὰ ἀνακουφισθῶσιν καὶ οἱ ναοὶ τῆς πόλεως, ἦτις λειπανδρεῖ ἱεροψαλτῶν, ἐνὼ ἐν τῷ μέλλοντι θέλει ἔχει εὐχερῆ τὴν πρόσκτησιν τοιούτων». Παρόλο τον ενθουσιασμό του για τὴν τετράφωνη μουσική, ὁ Καλαματιανὸς πρωτοψάλτης στο ἴδιο δημοσίευμα ἐνημερώνει τὸ κοινὸ, ὅτι «κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς μεγάλης ἑορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς ψαλλήσονται ὑφ' ὀλοκλήρου τοῦ χοροῦ ἀρχαῖαι βυζαντινὰ μελωδία, ἦτοι Κεκραγάριον τοῦ διασῆμου μουσικοῦ Ἰακώβου τοῦ Πρωτοψάλτου, ἀκμάσαντος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὰ Ἀναξαντάρια ἐπίσης οὐ μόνον ἐξόχου μουσικοῦ ἀλλὰ καὶ διαπρεποῦς φιλολόγου Χουρμουτζίου τοῦ Χαρτοφύλακος».¹⁰⁵³

Στο σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι καὶ οἱ δύο συνθέσεις δὲν ἐπιδέχονται τετράφωνη ἢ ἄλλη ἐναρμόνιση, καθὼς ἀνήκουν στα πλεον τεχνικὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ 18^{ου} καὶ 19^{ου} αἰῶνα ἀντίστοιχα, ἐνὼ καὶ οἱ δημιουργοὶ τους εἶναι ἐκπρόσωποι τῆς παραδοσιακῆς Κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης τῆς ἐποχῆς τους. Ωστόσο, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1897, ἡ πίεση τοῦ κόσμου κατὰ τῆς τετράφωνης μουσικῆς φαίνεται, ὅτι εἶχε γίνῃ ἀσφυκτική, με ἀποτέλεσμα ὁ Ι. Κατσαίτης ν' ἀναγκαστεῖ νὰ εγκαταλείψει τὰ σχέδιά του γιὰ τὸν πολυμελῆ τετράφωνο χορὸ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ δημοσίευσμά του σε ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς, στο ὁποῖο ἀναφέρει: «Διὰ τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου τοῦ περιορισμένου διὰ τὸν μουσικὸν χορὸν ἔνεκεν τοῦ ὁποῖου δὲν δύναται καταλλήλως νὰ διευθυνθῇ τελεία ἁρμονία καὶ ἐπειδὴ τινὲς τῶν ἐνοριτῶν ἐκ τῶν δικαιοῦχων ἐξ ἰδιοσυγκρασίας ἀπαρεσκόμενοι τὴν ἁρμονίαν καταφέρονται καθ' ἡμῶν προκαλοῦντες ἀτόπους συζητήσεις καθ' ἐκάστην Κυριακὴν, διὰ τοῦτο ἀπεφασίσαμεν τὴν παύσιν τῆς ἁρμονίας περιοριζόμενοι ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ Βυζαντινὰ μελωδήματα ἐκτὸς ἐάν ζητηθῇ ἢ ἐπανάληψις ταύτης ἐπισήμως ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαζομένων διὰ τοῦ κ. Νομάρχου ἢ τοῦ Δημάρχου».¹⁰⁵⁴

Παρά τὴν ἐπιθυμία τῶν ἐνοριτῶν, καμία τοπικὴ ἀρχὴ δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ υποστηρίξῃ τὴν τετράφωνη μουσικὴ ὑπὸ τὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ζητήθηκε ἐπανάληψη τοῦ εγχειρήματος. Οἱ παραδοσιακοὶ κύκλοι τῆς Καλαμάτας πρέπει νὰ ἀντιμετώπισαν με αἰσθημα ἰκανοποίησις τὴν ἐπιστροφή τοῦ πρωτοψάλτη Ι. Κατσαίτη στο πατριὸ βυζαντινὸ μέλος. Ὁ Ι. Κατσαίτης δὲν ἀργήσῃ νὰ καταρτίσῃ βυζαντινὸ χορὸ, ὁ ὁποῖος ἐγένε συντομὰ ἐξίσου δημοφιλῆς καὶ προσκαλεῖτο σε πανηγύρεις ἄλλων ναῶν.¹⁰⁵⁵

Στις ἀρχὲς τοῦ 1897, σύμφωνα με στοιχεῖα που παραθέτει ὁ Εὐάγγελος Κ. Κοφινιώτης, τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσηνίας εἶναι ἰδιαίτερα χαμηλὸ. Πιο συγκεκριμένα στο δῆμο Καλαμάτας, με πληθυσμὸ 20.309 κατοίκους, υπηρετοῦν 29 ἐφημέριοι ἐκ τῶν ὁποῖων οἱ 12 εἶναι ἀπόφοιτοι δημοτικοῦ σχολείου, οἱ 14 ἀπόφοιτοι ἐλληνικοῦ σχολείου, οἱ 2 ἀπόφοιτοι διδασκαλείου, ἐνὼ 1 εἶναι ἀπόφοιτος Γυμνασίου. Στο δῆμο Αλαγωνίας, με πληθυσμὸ 3.771 κατοίκους, υπηρετοῦν 18 ἐφημέριοι ἐκ τῶν ὁποῖων οἱ 11 εἶναι ἀπόφοιτοι δημοτικοῦ, οἱ 6 ἀπόφοιτοι ἐλληνικοῦ σχολείου καὶ 1 ἀπόφοιτος ἱερατικῆς σχολῆς. Στο δῆμο, Αμφίας, με πληθυσμὸ 4.995 κατοίκους, υπηρετοῦν 18 ἐφημέριοι ἐκ τῶν ὁποῖων οἱ 15 εἶναι ἀπόφοιτοι δημοτικοῦ, 2

¹⁰⁵² Γ. Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικὸς Προοδεύομεν*, Καλαμάτα 2004, σ.232-233

¹⁰⁵³ Γ. Πλεμμένος, ὁ.π., σ.233

¹⁰⁵⁴ Γ. Πλεμμένος, ὁ.π., σ.234

¹⁰⁵⁵ Γ. Πλεμμένος, ὁ.π., σ.235

ελληνικού σχολείου και 1 απόφοιτος διδασκαλείου. Στο δήμο Άριος, με πληθυσμό 5.495 κατοίκους, υπηρετούν 13 εφημέριοι εκ των οποίων οι 11 είναι απόφοιτοι δημοτικού και οι 2 απόφοιτοι ελληνικού σχολείου. Στο δήμο Θουρίας, με πληθυσμό 5.303 κατοίκους, υπηρετούν 13 εφημέριοι εκ των οποίων οι 12 είναι απόφοιτοι δημοτικού και 1 απόφοιτος ελληνικού σχολείου. Στο δήμο Παμίσου, με πληθυσμό 8.122 κατοίκους, υπηρετούν 12 εφημέριοι εκ των οποίων οι 10 είναι απόφοιτοι δημοτικού, ο 1 ελληνικού σχολείου και 1 ιερατικής σχολής. Στο δήμο Ανδανίας, με πληθυσμό 7.662 κατοίκους, υπηρετούν 24 εφημέριοι εκ των οποίων οι 21 είναι απόφοιτοι δημοτικού, ο 1 ελληνικού σχολείου και οι 2 ιερατικής σχολής. Στο δήμο Αριστομένους, με πληθυσμό 5.700 κατοίκους, υπηρετούν 21 εφημέριοι, οι οποίοι είναι όλοι απόφοιτοι δημοτικού σχολείου. Στο δήμο Εύας, με πληθυσμό 6.323 κατοίκους, υπηρετούν 18 εφημέριοι εκ των οποίων είναι 16 απόφοιτοι δημοτικού και 2 ελληνικού σχολείου. Στο δήμο Ιθώμης, με πληθυσμό 6.124 κατοίκους, υπηρετούν 22 εφημέριοι εκ των οποίων οι 18 είναι απόφοιτοι δημοτικού σχολείου και οι 4 απόφοιτοι ιερατικής σχολής. Στο δήμο Οιχαλίας, με πληθυσμό 10.139 κατοίκους, υπηρετούν 24 εφημέριοι εκ των οποίων οι 22 είναι απόφοιτοι δημοτικού και οι 2 ιερατικής σχολής. Στο δήμο Πυλίων, με πληθυσμό 6.403 κατοίκους, υπηρετούν 10 εφημέριοι απόφοιτοι όλοι δημοτικού. Στο δήμο Βουφράδος, με πληθυσμό 8.460 κατοίκους, υπηρετούν 22 εφημέριοι απόφοιτοι όλοι δημοτικού. Στο δήμο Κολλωνίδων, με πληθυσμό 8.600 κατοίκους, υπηρετούν 17 εφημέριοι εκ των οποίων οι 15 είναι απόφοιτοι δημοτικού και οι 2 ελληνικού σχολείου. Στο δήμο Κορώνης, με πληθυσμό 2.073 κατοίκους, υπηρετούν 8 εφημέριοι εκ των οποίων οι 7 είναι απόφοιτοι δημοτικού και 1 απόφοιτος ελληνικού σχολείου. Στο δήμο Αιπειάς, με πληθυσμό 3.515 κατοίκους, υπηρετούν 13 εφημέριοι εκ των οποίων οι 11 είναι απόφοιτοι δημοτικού και 2 ελληνικού σχολείου. Τέλος, στο δήμο Μεθώνης, με πληθυσμό 6.113 κατοίκους, υπηρετούν 11 εφημέριοι εκ των οποίων οι 10 είναι απόφοιτοι δημοτικού και 1 απόφοιτος ελληνικού σχολείου. Στην αρχιεπισκοπή Μεσσηνίας, λοιπόν, η οποία αποτελείται από 17 δήμους με πληθυσμό 119.067 κατοίκους, υπηρετούν 293 εφημέριοι εκ των οποίων κανένας δεν είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου ή της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής σχολής.¹⁰⁵⁶

Στις 26 Ιανουαρίου 1897¹⁰⁵⁷ πεθαίνει ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος. Η αθηναϊκή εφημερίδα «Καιροί» σε άρθρο της στις 29 Ιανουαρίου 1897 αναφέρει: «Άπεβίωσε χθες εν Αθήναις εξ ὕδρωπος καί σήμερα κηδεύεται ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος. Δέν συνειθίζομεν νά τιμῶμεν μετά θάνατον διά πληκτικῶν καί ψευδῶν ἐγκωμίων ὄσους κατακρίναμεν ζῶντας, ἀγόμενοι οὐχί ἐκ πάθους, ἀλλά ἐκ πεποιθήσεων εὐσυνειδήτων. Νομίζομεν μάλιστα, ὅτι πρέπει νά ὦμεν αὐστηροί ἐν ταῖς κρίσεσιν ἡμῶν, προκειμένου περί θανόντων, διαχειρισθέντων ἐν τῷ βίῳ ἀνωτέρας ἐκκλησιαστικῆς καί πολιτικῆς ἀρχῆς. Ἀπό τοιαύτης ἐξετάζοντες δικαίας ἀπόψεως τόν θανόντα Ἀρχιεπίσκοπον Πανάρετον νομίζομεν, ὅτι ὁ θάνατός του δέν ἠδίκησε τήν Ἐκκλησίαν τήν ὁποίαν κατ'οὐδέν ὠφέλησε ὁ βίος του. Ἐάν ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν εὐρίσκειται ἐν ταπεινώσει, δέν ἐμπνέει δέ νῦν θερμά θρησκευτικά συναισθήματα εἰς τόν λαόν, ὀφείλεται τοῦτο κατ'ἐξοχήν εἰς τούς Ἑλληνας Ἀρχιερεῖς».¹⁰⁵⁸

Στις 9 Φεβρουαρίου 1897, η εφημερίδα «Φαραί» φιλοξενεί άρθρο της, το οποίο αναφέρει: «Δέν ζῆ πλέον ἀπό τῆς προαπελθούσης Τρίτης ὁ σεμνοφανῆς ἱεράρχης Πανάρετος Κωνσταντινίδης. Τό ἄγγελμα τοῦ θανάτου ἦλθεν ἐκ τῆς πρωτεύουσας τοῦ Κράτους, γεννετέρας αὐτοῦ πατρίδος, ἐνθα μάτην προσέφυγεν ὅπως τιθέμενος ὑπό τήν θαλπωρήν ἐπενέργειαν τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀποσοβήσῃ τήν λυγρᾶν νόσον, ἥτις ἐπὶ μακρόν ἐταλαιπώρησε τόν ἄνθρωπον καί ἐπὶ τέλους κατέβαλεν. Καί ὁμως τό μήνυμα τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχιερέως καί περ'ἀδόκητον, δέν ἴσχυσε τό παράπαν νά

¹⁰⁵⁶ Ε.Κ.Κοφινιώτης, *Ἡ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι*, Αθήνα 1897, σ.47

¹⁰⁵⁷ Ι.Βελανδιώτης, *Ἔργα καί Ἡμέραι*, τ.2, Βόλος 1948, σ.570

¹⁰⁵⁸ Εφημερίδα, «Καιροί», Καλαμάτα, 29-1-1897, σ.1

προσδῶση πένθιμον ὄψιν εἰς τὴν πόλιν μας, ἧς προέστη ἐπὶ πέντε καὶ δέκα περίπου ἔτη ὡς ἀρχιεπίσκοπος, δὲν ἴσχυσεν ὥστε νὰ αισθανθῆ τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα τῆς πόλεως τὰ ρίγη λύπης καὶ κατηφείας, αἱ ἐφημερίδες τῆς Πρωτευούσης χρονολογικῶς ἀνέγραψαν τὸ γεγονός τοῦ θανάτου του καὶ ἡ ὑστεροφημία ἐλάλησε δι' αὐστηρᾶς σιωπῆς περὶ τοῦ ἐκλιπόντος ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος μετηλλάξατο βίον μεταστᾶς εἰς τοὺς ἀθανάτους κόλπους τῆς αἰωνίου Ζωῆς. Ἄς σιγήσῃ λοιπὸν ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιζώντων, διότι τὸ ἔργον τῆς Κρίσεως ἐνταῦθα ἐκγυμναζόμενον ἐλέγχεται ἄσοφον, ἐνῶ ἀνήκει πλέον ἐκεῖ ὅθεν ἀπορρέει.

Ἀλλὰ τίνος ἔνεκα αἰτίου ἡ πόλις τόσον ἀταράχως ἠκουσε τὸν θάνατον τοῦ Ἱεράρχου μας; Οὐδεὶς βεβαίως διαπνέεται ὑπὸ τοῦ ζήλου νὰ ἐπιληφθῆ ἔργου κριτοῦ, ἀφοῦ ἄλλως τε ὁ ἀποθανὼν δεδικαίωται. Ὁ ἔλεγχος ἀμειλικτος ἐπετέλεσε τὸ ἔργον του ἐπὶ τῶν πράξεων καὶ τῆς πολιτείας τοῦ Ἱεράρχου ὅτε ἔζη καὶ πολλάκις θά ἐπίκρανεν αὐτόν. Ἐν τούτοις παραμένει ἀδικαιολόγητος ἡ πόλις μὴ σπεύσασα νὰ ἐκδηλώσῃ πανηγυρικῶς πένθος ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τοῦ ποιμενάρχου τῆς. Διὰ τοῦτο δὲ αισθανόμεθα ἔντονον τὴν ἐνδόμυχον ὑπαγόρευσιν νὰ μὴ σιγήσωμεν.

Ἡ πόλις τῶν Καλαμῶν ἐν ἀκράτῳ ἐνθουσιασμῷ ὑπεδέχετο τὸν ἀποδημήσαντα ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἔρραινε μὲ ἀνθη πρό δέκα καὶ πέντε ἐτῶν καὶ ἐν μείζονι ἐνθουσιασμῷ ἠκροῦσεν τῶν μελιχρῶν οὐτοῦ λόγων περὶ τῆς πολιτείας ἣν ἤμελλε νὰ χαράξῃ καὶ πάντοτε ἐξεδήλωσε, ὅτι γινώσκει νὰ τιμᾷ καὶ γεραίρῃ τὰς ὠραίας πράξεις καὶ τοὺς λάτρεις τοῦ καθήκοντος, ἂν δ' ἀκολούθως καὶ κατὰ τὸν θάνατον τοῦ μακαρίστου Παναρέτου ἐδέχθη χλιαρά τὸ ἐλατήριον ἄς ζητηθῆ εἰς τὰ ἔργα. Ὁ ἄνθρωπος ἐτέθη μὲν ἐν τῷ χρόνῳ, ἀλλ' ἐγεννήθη εἰς τὴν αἰωνιότητα. Καθίσταται δὲ τις αἰώνιος καὶ διὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἄπερ ἐπιζῶσιν, καὶ συμβάλλουσιν εἰς τὸ καθολικὸν ἐξαγόμενον τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ ἔργα ἐν τῇ ἐξελίξει ἀποβαίνουσιν ἐποφελῶς κάρπιμα διεγείρουσιν ἐξ ἐνστίκτου τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν ἐπιζώντων καὶ παρέχουσι τὴν ὕλην εἰς τὴν ὑστεροφημίαν. Ἐν τῷ ματαίῳ ὁμοῦ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει ἐρημία τοιούτων εὐγενῶν ἐλατηρίων, καὶ διὰ τοῦτο οἱ μάταιοι ἐξαφανίζονται χωρὶς νὰ καταλιμπάνωσιν ἴχνη τῆς διαβάσεώς των. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἐν ὅλῃ του τῇ μεγαλοπρεπείᾳ ὁ ὄρισμός τοῦ ἀνθρώπου.

Μόλα ταῦτα ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι οἵτινες ὑπὸ χαρακτῆρος ἀσθενεῖς νὰ χειρισθῶσι θαρεῖας ἐντολὰς ἐν τε τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ, φυλαγάθων ἄλλως τε διαθέσεων, ἐξελέγχονται ἐπιτέλους ὡς ὀλίγωροι τοῦ καθήκοντος. Σοβαρώτατον δὲ ὑπόγρημα ἀναφρηστικῶς τυγχάνει καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέως κεκλημένου εἰς πολυσχιδῆ δράσιν, προσαιπιτοῦσαν καὶ χαρακτῆρα ἀδαμάντινον, καὶ γενναίαν ψυχὴν, φλογιζομένην ὑπὸ τοῦ εὐγενοῦς πάθους πρὸς ὠραῖα ὀρμήματα καὶ πνεῦμα ὑψηλοφρονοῦν. Κατὰ πόσων δυσκολιῶν ἔχει νὰ καταπαλαίσῃ ὁ ἀρχιερεὺς εἶνε οἰκοθεν εὐνόητον. Ὁ δὲ λόγος οὗτος εἶνε ἱκανὸς νὰ προεξοφλήσῃ τὴν ἐπιεικίαν καὶ συγγνώμην τῶν ἐνασκούντων τὸν ἔλεγχον ἐπὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ. Καὶ εἶνε μὲν διὰ τοῦτο κριτέα ἡ πολιτεία τοῦ μακαρίτου Παναρέτου ἐν ἐπιεικείᾳ καὶ συγγνώμῃ, τοσοῦτω μᾶλλον, καθόσον οἱ ἐκ τοῦ σύνεγγυς βολοδοσκοπήσαντες αὐτόν διέγνωσαν πάντοτε ἄνθρωπον ἀγαθόν, πραεῖαν ψυχὴν, ἀνίκανον πρὸς τὸ κακόν, ἣτις μάλιστα περιστοιχιζομένη ὑπὸ καλλιτέρων ὄρων καὶ συνθηκῶν ἠδύνατο ἀσφαλῶς ν' ἀνταποκριθῆ εἰς τὰ βαρῆα καθήκοντα τοῦ ποιμενάρχου, ἀλλ' ὁμοῦ καὶ ἡ πόλις οὐδένα σοβαρὸν λόγον εἶχε, ὅπως ἐπιδείξῃ πένθος βαθύ, διδάσκουσα οὕτως, ὅτι ἔχει ἀνάγκη ἱεραρχῶν τῶν πράξεων καὶ τῶν ἔργων, ἔργων δι' ὧν κλείζεται τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέως καὶ κρατίνεται τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ προάγονται αἱ κοινωνία».¹⁰⁵⁹

Ὁ Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων, γεννημένος στὴν Καλαμάτα, αναφερόμενος στὴν προσωπικότητα καὶ στὴν ἐξόδιον

¹⁰⁵⁹ Ἐφημερίδα, «Φαραί», Καλαμάτα, 9-2-1897, σ.3-4

ακολουθία του Παναρέτου στο κείμενό του «Μία ἀρχιερατική κηδεία πρό 47 ἐτῶν» σημειώνει: « Τῇ 26ῃ Ἰανουαρίου 1897 ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας (ὡς ἐτιτλοφοροῦντο τότε οἱ Ἀρχιερεῖς τῶν πρωτευουσῶν τῶν Νομῶν) Πανάρετος Κωνσταντινίδης. Κατήγετο ἐξ Ἀθηνῶν καί μετὰ τήν ἀποφοίτησίν του ἐκ τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, συνεπλήρωσε τάς σπουδάς του ἐν Γερμανίᾳ. Χειροτονηθεὶς εἰς πρεσβύτερον διωρίσθει προϊστάμενος τῶν νεκροταφείων Ἀθηνῶν καί γραμματεὺς τῆς Ἱ. Συνόδου. Τῷ 1882 προήχθη εἰς Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας ἐπὶ διαδοχῇ τοῦ ἐκπτώτου κηρυχθέντος Ἀρχιεπισκόπου Στεφάνου διὰ τὰ σιμωνιακὰ σκάνδαλα τῶν τεσσάρων Ἐπισκόπων: Πατρῶν Ἀβερκίου, Κεφαλληνίας Σπυρίδωνος, Ἀργολίδος Καλλινίκου καί Μεσσηνίας Στεφάνου. Ἐκηδεύθη ὑπὸ τῶν αἰοιδίμων Συνοδικῶν Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Προκοπίου Β΄, Ἀκαρνανίας Παρθενίου καί Κεφαλληνίας Γερασίμου.

Ὁ Πανάρετος ἐκέκτητο ἀρτίαν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν, ἦτο ἐξαιρετικὸς ρήτωρ, διετέλεσεν ὑφηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου καί ἠσχολήθη περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχαιολογίαν περιφερείας Ἀθηνῶν, δημοσιεύσας ἐπισκοπικούς καταλόγους Ἀθηνῶν καί ἄλλας διατριβάς.

Δημοσιεύομεν κατωτέρω τὸ πρόγραμμα τῆς κηδείας τοῦ ἀειμνήστου Παναρέτου, ὃπερ ἔντυπον εὔρομεν ἐν τοῖς καταλοίποις τοῦ μακαρίτου καθηγητοῦ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Κ.Μ.Ράλλη.

Αἱ ἀποδιδόμεναι τιμαὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις ἀποθνήσκοντας Ἀρχιερεῖς μόλις πρό 47 ἐτῶν προκαλοῦσιν ἀληθῶς κατάπληξιν εἰς τὴν σημερινὴν ἀσημότητα μεθ' ἧς κηδεύονται οἱ Ἀρχιερεῖς. Τὸ πρόγραμμα ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἐκινητοποιοῦντο δέ ὄλαι αἱ Ἀρχαί, ἀπὸ τῶν ὑπουργῶν καί κατωτέρων, ἵνα ἀπὸ τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ συνοδεύσωσι τὴν κηδείαν μέχρι τοῦ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως πρὸς ἀπόδοσιν τῶν ἐπικηδείων τιμῶν, ὡς ἐξῆς:

Πρόγραμμα

Τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ τῆς Α. Σεβασμιότητος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας Κυροῦ Παναρέτου. Σήμερον Τετάρτην ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου μέχρι τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ Α. νεκροταφείῳ θέλει ρίπτεσθαι καθ' ὥραν βολὴ πυροβόλου. Τὴν δὲ τρίτην ὥραν μ.μ τὰ σώματα τῆς φρουρᾶς ἐν μεγάλῃ στολῇ θέλουσι εὔρεθῆ παρατεταγμένα πρό τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ πρὸς ἀπόδοσιν τῶν ἐπικηδείων τιμῶν.

Τὴν αὐτὴν ὥραν θέλουσι συνέλθει οἱ κ.κ ὑπουργοί, ὁ πρόεδρος τῆς Βουλῆς καί οἱ ἐν Ἀθήναις κ.κ Βουλευταί, ἡ Ἱερά Σύνοδος μετὰ τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ παρεπιδημούντων Σ.Σ Ἀρχιερέων καί τοῦ βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου καί πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἐν τῇ πρωτευούσῃ στρατιωτικοί καί πολιτικοί ὑπάλληλοι, ὅπως συνοδεύωσι τὴν κηδείαν τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν ναόν τῆς Μητροπόλεως.

Τὰ εἰρημένα στρατιωτικά σώματα θέλουσι συνοδεύσει ὡσαύτως τὴν κηδείαν τοῦ νεκροῦ μέχρι τοῦ εἰρημένου ναοῦ. Πᾶσα δὲ ἡ φρουρά θέλει παραταχθῆ πρό τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐκφορά θέλει γίνεαι κατὰ τὴν ἐξῆς τάξιν:

- 1) Ἡ ἔφιππος χωροφυλακὴ
- 2) Ἡ πεζὴ χωροφυλακὴ καί ὁ λόχος τῶν τηλεγραφιτῶν
- 3) Ἡ στρατιωτικὴ Μουσικὴ
- 4) Ὁ τίμιος Σταυρός
- 5) Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ
- 6) Ὁ ἱερός κλῆρος ἐνδεδυμένος τὴν ἱερατικὴν στολήν

- 7) Ὁ πρόεδρος καί τά μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί οἱ ἐν Ἀθήναις παρεπιδημοῦντες Σ.Σ Ἀρχιερεῖς φέροντες τάς ἀρχιερατικάς αὐτῶν στολάς, ὡς καί οἱ παρεπιδημοῦντες Ἐπίσκοποι τῶν ἄλλων δογμάτων ἄν προαίρῳνται
- 8) Ὁ νεκρός φερόμενος ὑπό ἱερέων
- 9) Τάς ταινίας τῆς σοροῦ θέλουσιν ἀντέχει τέσσαρες ἀρχιμανδρίται
- 10) Ὁ ἀρχαιότερος ὑποφρούραρχος Ἀθηνῶν ἐξ ἀριστερῶν, ὁ γεν. γραμματεὺς τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καί ὁ νομάρχης Ἀττικῆς καί Βοιωτίας ἐκ δεξιῶν τῆς ἀμάξης, παρακολουθούμενοι ἀμέσως ὑπό τῶν συγγενῶν τοῦ ἀποθανόντος
- 11) Οἱ ἐν Ἀθήναις κ.κ βουλευταί
- 12) Οἱ φέροντες τόν Μεγαλόσταυρον τοῦ β'τάγματος τοῦ Σωτήρος, οἱ ἀντιστράτηγοι, οἱ ὑποστράτηγοι καί οἱ ὑποναύαρχοι
- 13) Τά μέλη τοῦ διοικ. Συμβουλίου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Δημοσίου χρεοῦς
- 14) Οἱ γεν. γραμματεῖς καί οἱ ταγματάρχαι τῶν ὑπουργείων καί τῶν γραφείων τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Δημοσίου χρεοῦς, ὁ παρά τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ βασιλικὸς ἐπίτροπος, ὁ δικαστικὸς σύμβουλος καί οἱ νομικοὶ σύμβουλοι, ὁ διευθυντὴς καί οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῶν δημοτικῶν ἔργων, ὁ διευθυντὴς τοῦ γεν. Λογιστηρίου, ὁ κεντρικὸς ταμίας καί οἱ ταμίαι κατὰ τὴν οἰκείαν τάξιν
- 15) Ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ Γεν. Ἀρχηγείου τοῦ Στρατοῦ μετὰ τοῦ Ἐπιτελείου του
- 16) Ὁ φρούραρχος Ἀθηνῶν μετὰ τοῦ Ἐπιτελείου του καί πάντων τῶν ἀνωτέρων καί κατωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καί τοῦ ναυτικοῦ
- 17) Ὁ πρόεδρος, ὁ ἀντιπρόεδρος, ὁ εἰσαγγελεὺς καί οἱ δικασταὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου
- 18) Ὁ πρόεδρος καί ὁ ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου, ὁ γενικὸς ἐπίτροπος, οἱ ἐλεγκταὶ καί οἱ πάρεδροι
- 19) Ὁ πρύτανης, οἱ συγκλητικοί, οἱ καθηγηταὶ καί ὁ γραμματεὺς τοῦ Πανεπιστημίου
- 20) Οἱ φέροντες τὸ παράσημον τῶν ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν
- 21) Ὁ πρόεδρος, ὁ εἰσαγγελεὺς, οἱ δικασταὶ καί ὁ ἀντεισαγγελεὺς τοῦ Ἐφετείου
- 22) Ὁ διευθυντὴς τῆς νομαρχίας Ἀττικῆς καί Βοιωτίας, ὁ δήμαρχος, οἱ δημορχιακοὶ πάρεδροι, ὁ πρόεδρος καί τά μέλη τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου Ἀθηναίων
- 23) Ὁ γενικὸς διευθυντὴς τῶν Ταχειδρομείων καί Τηλεγράφων καί οἱ ὑποδιευθύνται
- 24) Ὁ ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς καί τῆς τοῦ Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης καί ὁ τοῦ Ἐθνικοῦ νομισματικοῦ Μουσείου
- 25) Ὁ διευθυντὴς καί οἱ καθηγηταὶ τοῦ σχολείου τῶν βιομηχάνων τεχνῶν
- 26) Ὁ διευθυντὴς καί ὁ γραμματεὺς τῆς διοικητικῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν
- 27) Ὁ πρόεδρος, τά μέλη καί ὁ γραμματεὺς τοῦ Ἰατροσυνεδρίου
- 28) Ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπείου
- 29) Ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων καί ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν δημοτικῶν σχολείων
- 30) Ὁ πρόεδρος καί ὁ εἰσαγγελεὺς τῶν Πρωτοδικῶν
- 31) Ὁ διευθυντὴς τοῦ διδασκαλείου
- 32) Οἱ γυμνασιάρχαι καί οἱ καθηγηταὶ τῶν γυμνασίων
- 33) Ὁ διευθυντὴς καί οἱ καθηγηταὶ τῆς Ριζαρείου σχολῆς
- 34) Ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου καί Λιθογραφείου
- 35) Ὁ διευθυντὴς τοῦ Σφραγιστηρίου
- 36) Οἱ πρόεδροι καί τά μέλη τῶν ἐπιτροπῶν ἐπὶ τῶν Ὀλυμπίων καί τῆς ἐμψυχώσεως τῆς Ἐθνικῆς βιομηχανίας
- 37) Ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς καί Βοιωτίας
- 38) Ὁ διευθυντὴς, ὁ ὑποδιευθυντὴς καί οἱ καθηγηταὶ τοῦ Γεωργικοῦ σχολείου Ἀθηνῶν
- 39) Ὁ οἰκονομικὸς ἔφορος Ἀττικῆς
- 40) Ὁ ἀντιπρόεδρος καί τά μέλη τοῦ ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν
- 41) Οἱ λοιποὶ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ πολιτικοὶ ὑπάλληλοι κατὰ τὴν οἰκείαν τάξιν

Οἱ κ.κ ἀντιπρόσωποι τῶν ξένων δυνάμεων θά λάβωσι μέρος ἀν εὐαρεστῶνται, εἰς τήν ἐπικήδειον ταύτην τελετήν.

Ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως

Τοιοῦτον μεγαλοπρεπές ἦτο τό πρόγραμμα πρό 47 ἐτῶν τῆς κηδείας τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μεσσηνίας, ὅστις ἦτο παρεπιδημῶν ἐν Ἀθήναις. Τό πρόγραμμα δέν φέρει, ἐξ ἀβλεψίας βεβαίως χρονολογίαν, περιβάλλεται δέ ὑπό μαύρου πλαισίου ὄπερ εἰς τάς 4 πλευράς φέρει 72 μικρούς ἐντύπους Σταυρούς μεταξύ δέ τῶν Σταυρῶν εἰκονίζονται ἐντύπως μικροί στέφανοι μετά ταινιῶν καί ἔχει διαστάσεις 0,44 καί 0,33. Ὑπουργός τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κατά τό ἔτος 1897 ἦτο ὁ λαμπρός ἐκεῖνος γυμνασιάρχης Πετρίδης, ὁ μακαρίτης βουλευτής Κορινθίας, γενόμενος ὁ εὐεργέτης τῶν δημοδιδασκάλων.

Ὑπάρχει τότε ἡ καλή συνήθεια νά κηδεύονται μέ μεγάλην ἐπισημότητα, οἱ ἀποθνήσκοντες Ἀρχιερεῖς. Ἴσως ἦτο τό τελευταῖον ἐκδοθέν πρόγραμμα διά τόν Μεσσηνίας Πανάρετον ἐκ μέρους τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν τόσον μεγαλοπρεπές διά κηδεῖαν Ἀρχιερέως. Κατά τούς μετέπειτα χρόνους τό ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἐξέδιδε σύντομον πρόγραμμα κηδείας μέ μικράν στρατιωτικήν παράταξιν, παρευρίσκετο δέ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ μόνον ὁ ὑπουργός τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ὡς ἐκπρόσωπος τῆς κυβερνήσεως μέχρις ὅτου κατόπιν ἡ καλή αὕτη συνήθεια τῆς ἐκδόσεως προγράμματος κατηργήθη.

Ἡμεῖς ὡς τελευταῖον ἐκδοθέν περιληπτικόν πρόγραμμα ἐνθυμούμεθα τῆς κηδείας τοῦ μακαρίτου πρόφην Πρεβέζης Γαβριήλ, κληρικοῦ τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου, μετά τήν πολεμικήν περιπέτειαν τοῦ 1897 καταφυγόντος καί ἀποθανόντος ἐν Ἀθήναις. Ἦδη εἰς τάς Ἀρχιερατικές κηδείας οὐδέν ἐκδίδεται πρόγραμμα.¹⁰⁶⁰

Μετά το θάνατο του αρχιεπισκόπου Μεσσηνίας Παναρέτου, μέχρι τον Ιούλιο του 1904, διοίκησε την αρχιεπισκοπή επιτροπή αποτελούμενη από τρεις ιερείς, τον Θεοδόσιο Σπυρόπουλο (οικονόμο), τον Νικόλαο Κατσικανά (σακελλάριο) και τον Δημήτριο Μαντά (σκευοφύλακα).¹⁰⁶¹ Σύμφωνα με καταγγελία τῆς εφημερίδας «Φώς», το ἔτος 1900, ο κατώτερος κλήρος στην Καλαμάτα βρισκόταν σε οικιρὴ κατάσταση ἀπὸ κάθε ἀποψη. Στη δυσμενὴ αὐτὴ θέση τον εἶχαν οδηγήσει οἱ δύο τελευταῖοι ποιμενάρχες, Πανάρετος Κωνσταντινίδης καὶ Στέφανος Ἀργυριάδης, ο ὁποῖος εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ σιμωνία. Ἡ εφημερίδα χαρακτηριστικὰ αναφέρει: «Εἰς οἷαν κατάστασιν περιήλθεν ὁ κλήρος μας, παρίσταται ἀνάγκη χειρῶν Βριάρεων διά τήν ἀνύψωσιν αὐτοῦ. Ἐχομεν ἀνάγκην Ἀρχιερέως ταπεινοῦ τῇ ὑπερηφάνειά του, καί ὄχι ὑπερηφάνου ἐν τῇ ταπεινότητι. Ἀρχιερέως ἀφιλοκερδούς, μέ διάνοιαν φωτεινὴν βαδίζουσα ἐπὶ ἀναμορφωτικῶν ἰδεῶν, πρό πάντος δέ Ἀρχιερέως μέ χαρακτήρα». Επιπλέον, ἡ εφημερίδα ζητοῦσε ἀπὸ τον Ἐμπορικὸ Σύλλογο, τὸ Δικηγορικὸ Σύλλογο καὶ τὰ Δημοτικά Συμβούλια τῆς ἐπαρχίας «νά φροντίσωσι διά τήν ἐκλογὴν ἀξίου ποιμενάρχου».¹⁰⁶² Τον Ιούλιο του 1904 ἀνῆλθε στο θρόνο τῆς αρχιεπισκοπῆς Μεσσηνίας ὁ Μελέτιος Σακελλαρόπουλος, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχή Βασάρα τοῦ δήμου Οἰνούτσου τῆς Σπάρτης καὶ ὁποῖος εἶχε διατελέσει ἈΓραμματέας τῆς Ἱεράς Συνόδου.¹⁰⁶³ Ὁ Μελέτιος ἀφησε «μνήμην ἀγαθὴν». Ὡστόσο, τὸ μόνον, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ του καταλογίσει κάποιος εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι συμμετείχε «εἰς τὸ Ἀνάθεμα» κατὰ τοῦ μεγάλου ἑλληνα πολιτικοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, στο ὁποῖο συμμετείχε ἡ πλειονότητα τῶν ἀρχιερέων τῆς χώρας.

¹⁰⁶⁰ Ἰ.Βελανιδιώτης, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, τ.2, Βόλος 1948, σ.570-573

¹⁰⁶¹ Δ.Χ.Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Ἀθήνα 1911, σ.284-285

¹⁰⁶² Εφημερίδα, *«Μεσσηνιακά Νέα»*, 31-1-1900, σ.2

¹⁰⁶³ Δ.Χ.Δουκάκης, *ὁ.π.*, σ.285

6.β. Οι εσωτερικές και διεθνείς πολιτικές εξελίξεις της περιόδου

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος μολονότι είχε χειριστεί επιδέξια το θέμα των διπλωματικών διαπραγματεύσεων για την προσάρτηση διαπραγματεύσεων για την προσάρτηση των νέων χωρών, αντιμετώπισε σφοδρές επιθέσεις. Στην επίθεση αυτή πρωτοστατεί ο νέος πολιτικός Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος κινείται περισσότερο από κομματικούς υπολογισμούς παρά από πραγματική πεποίθηση. Μέσα σ'αυτές, καθώς και σε άλλες αντεκλίσεις για τα οικονομικά και στρατιωτικά ζητήματα κατατρίβεται η πολιτική ζωή της χώρας με εναλλαγές των βραχυχρόνιων κυβερνήσεων Κουμουνδούρου και Τρικούπη, ωστόσο στα τέλη Φεβρουαρίου του 1882 ο Χ. Τρικούπης σχηματίζει την πλέον μακρόβια κυβέρνηση στην Ελλάδα¹⁰⁶⁴ μετά την άφιξη του Γεωργίου Α΄. Στις 27 Απριλίου 1882, ο Α. Κουμουνδούρος απογοητευμένος από την αποδοκιμασία της πολιτικής του από την πλειοψηφία της νέας Βουλής υποστήριξε τα εξής: «Διατί δέν ένθυμούμεθα ποία ήτο ή Έλλάς καί ποία ύπάρχει σήμερον; ... Ο προϋπολογισμός ήμῶν δέν ἐξισοῦτο μέ προϋπολογισμόν β΄τάξεως πόλεως εὐρωπαϊκῆς μέχρι τῆς χθές, μόλις ἀνέβη ἐσχάτως εἰς 40 ἑκατομμύρια καί ἔπρεπε δι'αὐτοῦ νά συντηρηθῆ ἡ κυβέρνησις, ἡ διοίκησις, ἡ δικαιοσύνη, ἡ παιδεία, αἱ ἔθνικαί δυνάμεις, νά θεραπευθῆ τό παρόν καί τό μέλλον. Ἄς εἶμεθα δίκαιοι. Μέ πληθυσμόν 1 ½ ἑκατομμυρίου καί προϋπολογισμόν 18 ἑκατομμυρίων τό 1860 καί 40 ἑκατομμυρίων πρό δύο μόλις ἐτῶν, τί γενναῖον ἠδύνατο νάπραχθῆ;». ¹⁰⁶⁵ Στις 10 Μαρτίου 1883¹⁰⁶⁶ ο Α. Κουμουνδούρος πεθαίνει πικραμένος και την αντιπολίτευση την διευθύνει, ουσιαστικά, ο Θ. Δηλιγιάννης.

Στόχος τού πρωθυπουργού, Χαριλάου Τρικούπη, ήταν η σύσφιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων, προκειμένου ν'αναστείλει τις βαλκανικές εκρήξεις, τις οποίες θεωρούσε πρόωρες. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση ξεκίνησε το 1882 με την ένθερμη συμπαράσταση της Αγγλίας.¹⁰⁶⁷ Η ελληνική πλευρά ήταν διατεθειμένη να οδηγηθεί ακόμη και σε στρατιωτική συμμαχία με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ο Χ. Τρικούπης επιδίωκε να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Βουλγαρική Εξαρχία.¹⁰⁶⁸ Αντιθέτως, η Ρωσία, κυρίως με τη συνθήκη του Βερολίνου, είχε κάθε συμφέρον να ενθαρρύνει τα πανορθόδοξα οράματα του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄. Προς αυτή την κατεύθυνση, μάλιστα, ο τσάρος Αλέξανδρος Γ΄ παραχώρησε δύο μόλις χρόνια αργότερα στον Πατριάρχη Ιωακείμ την άμεση δικαιοδοσία τού ναού του Αγίου Στέργιου στη Μόσχα, καθώς και μετόχια με αξιόλογα εισοδήματα, γεγονός το οποίο ενέτεινε τη ρωσοφιλία του Οικουμενικού Πατριάρχη. Η διαφορά της πολιτικής αντίληψης οδηγούσε σε συγκρούσεις για τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων ανάμεσα στις κατά τόπους ελληνικές προξενικές αρχές και στην Εκκλησία για τον έλεγχο των συνολικών μηχανισμών. Η επιθετική αντίδραση εναντίον του εκσλαβισμού των μικτών εθνογραφικών περιοχών, κυρίως στη Μακεδονία και στη Θράκη, ήταν ασυμβίβαστη με τις οικουμενικές βλέψεις του Πατριάρχη.¹⁰⁶⁹

Μέσα σ'αυτή τη συγκυρία ήταν εύκολο για τους πολέμιους της ελληνοτουρκικής προσέγγισης να την υπονομεύσουν. Η Ρωσία, η οποία είχε υποστηρίξει κατά το παρελθόν τις φιλοδοξίες του Ιωακείμ, φαινόταν πλέον έτοιμη ν'αποδεχτεί τον περιορισμό των προνομίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁰⁷⁰ Η Πύλη, η οποία δυσπιστούσε στις

¹⁰⁶⁴ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.224

¹⁰⁶⁵ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.307

¹⁰⁶⁶ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.18

¹⁰⁶⁷ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.19

¹⁰⁶⁸ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.20

¹⁰⁶⁹ Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα, 2006, σ.290

¹⁰⁷⁰ ΙΕΕ, τ.14 (1977) σ.20

πρωτοβουλίες τού πατριάρχη, επεδίωξε να κρατήσει τους έλληνες διαιρεμένους. Θεώρησε, λοιπόν, ότι αυτή ήταν η κατάλληλη ευκαιρία, προκειμένου ν' αφαιρέσει ορισμένες από τις δικαστικές αρμοδιότητες των εκκλησιαστικών αρχών. Ο Ιωακείμ γνώριζε, ότι η κυβέρνηση των Αθηνών επιδίωκε άμεση σχέση με την Υψηλή Πύλη με σκοπό την προσέγγιση της Ελλάδας και της Τουρκίας αδιαφορώντας για το πνευματικό και ηθικό κύρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου στους ορθοδόξους λαούς της Βαλκανικής. Από την άλλη, η σουλτανική εξουσία είχε σταδιακά αναγορευτεί τον Πατριάρχη σε ύπατο θεσμικό παράγοντα της αυτοκρατορίας και τα μέλη της Ιεραρχίας σε ανώτατους δημόσιους λειτουργούς.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' θεωρούσε ότι ο Χ. Τρικούπης υπονόμει την υπερφυλετική και πανορθόδοξη αποστολή του ιερού θεσμού τού Οικουμενικού Πατριαρχείου και ότι οι εναντίον του αντιδράσεις υποκεινούνται από έλλειψη εκκλησιαστικού φρονήματος. Για το λόγο αυτό υποστήριζε: «Είμαι Έλλην, άλλ' είμαι καί Οικουμενικός Πατριάρχης καί ανήκω διά τούτο εις τήν ὅλην Ὀρθόδοξον Ἐκκλησία ἄτε κανονικός Πρόεδρος αὐτῆς».¹⁰⁷¹ Ο Χ. Τρικούπης από την άλλη υποστήριζε: «Θέλω ἐπί τόν Οἰκουμενικόν Θρόνον ἕλληνα Πατριάρχην ἀφοσιωμένον εἰς τά Ἑλλαδικά ἔθνη συμφέροντα»,¹⁰⁷² καθώς θεωρούσε, ότι τα συμφέροντα της Ρωμοσύνης τα ρυθμίζει και αποφασίζει μόνο η Αθήνα. Ο Πατριάρχης υπερασπιζόμενος την εθναρχική παράδοση της Εκκλησίας του Γένους αντέτασσε ότι: «Ἡ Οἰκουμεικότης τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ὑπό ἑλληνικήν ἱεραρχίαν κάλλιον καί ἐθνωφελέστερον ἐξυπηρετεῖ καί τά συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ».¹⁰⁷³

Κατά την ίδια περίοδο δύο διεθνείς περιπλοκές ταραζαν τη συγκεκριμένη περίοδο της πρωθυπουργίας τού Χ. Τρικούπη. Η μία σχετίζεται με το συνοριακό επεισόδιο Καραλί-Δερβέν, το οποίο λίγο έλειψε να οδηγήσει σε ελληνοτουρκική σύρραξη, ενώ η άλλη σχετίζεται με την επανάσταση του Αραμπή στην Αίγυπτο. Η αιγυπτιακή κρίση τού 1882 αποτέλεσε την πρώτη εξωτερική περιπέτεια της νέα κυβέρνησης. Η βαθμιαία απόσυνδεση του Χεδιβάτου, η οποία είχε αρχίσει από το 1875, οφειλόταν βασικά στην ταχύτατη διείσδυση των βρετανικών και γαλλικών συμφερόντων, η οποία είχε ενταθεί από τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ και την επιβολή τού αγγλογαλλικού οικονομικού ελέγχου.

Μετά από την πτώση τού Χεδίβη Ισμαήλ (1879) η αντίθεση ανάμεσα στον εκκολαπτόμενο αιγυπτιακό εθνικισμό και σε ευρωπαϊκές δυνάμεις οξύνθηκε. Υπό την ηγεσία του Αιγυπτίου αντισυνταγματάρχη Αραμπή πασά, τα ανταποικιακά και αντιοθωμανικά ντόπια στοιχεία του στρατού, των οποίων οι ηγετικές θέσεις μονοπωλούνταν συστηματικά από Τούρκους και Κιρκάσιους αξιωματικούς εξανάγκασαν το νέο Χεδίβη ν' απομακρύνει τη φιλοδυτική κυβέρνηση. Ο ίδιος ο Αραμπή πασάς ανέλαβε το υπουργείο Στρατιωτικών και την ουσιαστική ηγεσία της νέας κυβέρνησης, η οποία απέλυσε άμεσα τους Ευρωπαίους από τις δημόσιες θέσεις. Η αγγλική και η γαλλική κυβέρνηση απειλούσαν να επέμβουν, όταν μία σειρά από ταραχές ξέσπασαν, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστό από ποιον προκλήθηκαν. Η ναυτική επίδειξη του αγγλογαλλικού στόλου στην Αλεξάνδρεια¹⁰⁷⁴ προκάλεσε νέες σοβαρές ταραχές, οι οποίες οδήγησαν στον βομβαρδισμό της πόλης από την αγγλική μοίρα. Την ίδια περίοδο η Γαλλία βρισκόμενη σε πλήρη κυβερνητική κρίση, ωστόσο ικανοποιημένη από την κατάληψη της Τυνησίας, η οποία είχε επιτευχθεί πριν λίγους μήνες, είχε αποσυρθεί από την κοινή επιχείρηση. Τα βρετανικά στρατεύματα, τα οποία αποβιβάστηκαν στην Αλεξάνδρεια με σκοπό να επιβάλλουν την τάξη προχώρησαν στην ανατροπή και στη

¹⁰⁷¹ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.238

¹⁰⁷² Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.238

¹⁰⁷³ Α. Πανώτης, *ό.π.*, σ.239

¹⁰⁷⁴ *ΙΕΕ*, τ.14 (1977), σ.16

σύλληψη του Αραμπή πασά. Έτσι, επιβλήθηκε η βρετανική κυριαρχία στην Αίγυπτο, η οποία κράτησε ως την επανάσταση του Νεγκίμπ.

Κατόπιν υποβολής αιτήματος των ελληνικών προξενικών αρχών, τρεις ημέρες μετά την αγγλική μοίρα κατέπλευσαν στην Αλεξάνδρεια τα δύο μεγαλύτερα ελληνικά σκάφη, προκειμένου να εκβιάσουν τη συμμετοχή τους στην επιχείρηση. Είναι κοινά αποδεκτό, ότι ο Χ. Τρικούπης δεν υπάκουσε σε συγκεκριμένες εντολές των Άγγλων για τη συμμετοχή του στην κοινή στρατιωτική επιχείρηση. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από το αίτημα του Άγγλου πρεσβευτή στην Τουρκία προς τον έλληνα συνάδελφό του για ανάκληση της ελληνικής μοίρας από την Αλεξάνδρεια. Η στάση αυτή της ελληνικής κυβέρνησης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην πίεση της κοινής γνώμης. Οι πολεμικές επιχειρήσεις αποτέλεσαν μία καλή ευκαιρία για τον Χ. Τρικούπη, προκειμένου να κεφαλαιοποιήσει τις καταγγελίες του κατά της πολιτικής της «εθνικής μειοδοσίας» του Κουμουνδούρου και να δείξει «πυγμή» προβάλλοντας την ανύψωση του διεθνούς γοήτρου της χώρας και την αποκατάσταση της εθνικής αξιοπρέπειας.

Η κατάληψη της Αιγύπτου από τους Άγγλους σήμαινε για τους έλληνες μεγαλοαστούς το τέλος της οικονομικής τους αυτοτέλειας αναγκάζοντάς τους να δεθούν περισσότερο με το αγγλικό κεφάλαιο, ωστόσο τους επέτρεψε ν'αναπτυχθούν θεαματικά για μισό αιώνα ακόμη. Η ελληνο-αιγυπτιακή σύμβαση, η οποία υπογράφηκε τον επόμενο χρόνο και η οποία αποτέλεσε την πρώτη εμπορική σύμβαση, την οποία η αγγλοκρατούμενη Αίγυπτος υπέγραφε με ξένο κράτος εξασφάλισε στις ελληνικές εξαγωγές μία νέα αγορά. Τα τουρκικά καπνά εκτοπίστηκαν από τα ελληνικά και μέσα σε δύο χρόνια οι ελληνικές εξαγωγές πενταπλασιάστηκαν.¹⁰⁷⁵ Για τα είκοσι επόμενα χρόνια οι Έλληνες μεγαλέμποροι μονοπώλησαν την αγορά και τη βιομηχανία καπνών στην Αίγυπτο. Εξάλλου, στο πλαίσιο των γενικότερων επιλογών του Χ. Τρικούπη τα συμφέροντα του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου έπρεπε να προστατευθούν με κάθε θυσία. Η οικονομική και πολιτική συνδρομή του παροικιακού κεφαλαίου αποτελούσε για τον έλληνα πρωθυπουργό το βασικό στήριγμα για την προώθηση του αναπτυξιακού προγράμματος.

Στην πραγματικότητα, όμως, και τα δύο αυτά επεισόδια προδίδουν άλλες προθέσεις και εξυπηρετούν άλλες σκοπιμότητες. Αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις της μεταστροφής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία προσκολλάται πλέον οριστικά στο άρμα της Μεγάλης Βρετανίας και εντάσσονται στο πλαίσιο της ανάγκης αναπροσανατολισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ανάγκης που προέκυψε μετά το συνέδριο του Βερολίνου και της οποίας ένθερμος εκφραστής ήταν ο Χ. Τρικούπης.

Πραγματικά, η ένταση των ενδοβαλκανικών ανταγωνισμών και η εμφάνιση του βουλγαρικού παράγοντα είχαν στενέψει τους ορίζοντες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Βέβαια, τόσο ο Χ. Τρικούπης όσο και ο Α. Κουμουνδούρος πριν από αυτόν προσπάθησαν να στηρίξουν την πραγμάτωση των εθνικών τους βλέψεων επιδιώκοντας τη συνεννόηση με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς. Ωστόσο, αν και η επίτευξη μίας μόνιμης βαλκανικής συνεννόησης προσέκρουε πριν από το 1875 στη σύσσωμη αντίδραση των Δυνάμεων και κυρίως της Αγγλίας, στο εξής οι δυσκολίες αυτές προέρχονταν από τον ίδιο το βαλκανικό χώρο.¹⁰⁷⁶ Πραγματικά, μετά το συνέδριο του Βερολίνου τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα του μέλλοντος της Μακεδονίας για την οποία οι βλέψεις των Ελλήνων και των Βουλγάρων ήταν ασυμβίβαστες. Επιπλέον, ο ρωσογερμανικός ανταγωνισμός για την επιρροή στη Βουλγαρία και η αύξηση της αυστριακής επιρροής στη Σερβία δεν άφηναν περιθώρια ελιγμών στην ελληνική ηγεσία.

¹⁰⁷⁵ IEE, τ.14 (1977), σ.17

¹⁰⁷⁶ IEE, τ.14 (1977), σ.17

Στο μεταξύ, η αντιπολίτευση είχε αρχίσει βαθμιαία να συνέρχεται από το πλήγμα του θανάτου του Α. Κουμουνδούρου. Ο αυταρχικός και συγκεντρωτικός χαρακτήρας του Χ. Τρικούπη, ο οποίος δεν επέτρεπε ούτε στους ίδιους του τους υπουργούς να εκφράζουν απόψεις αντίθετες από τις δικές του, καθώς και η σιδερένια πειθαρχία, την οποία επέβαλε ο έλληνας πρωθυπουργός σε όλες τις εκφάνσεις τού δημοσίου βίου είχαν αρχίσει να δημιουργούν αντιδράσεις. Στα τέλη Μαΐου 1883 παραιτήθηκε ο υπουργός Οικονομικών, προβάλλοντας λόγους υγείας, οι οποίοι όμως σε καμία περίπτωση δεν τον εμπόδισαν ν'αναλάβει την υποδιοίκηση της Εθνικής Τράπεζας. Τον Ιούνιο κυκλοφόρησαν φήμες για γενικότερη πολιτική κρίση και ένα μήνα αργότερα παραιτήθηκαν οι υπουργοί Δικαιοσύνης και Ναυτικών, οι οποίοι κατήγγειλαν έντονα τις αυταρχικές τάσεις τού Χ. Τρικούπη και συντάχθηκαν με την αντιπολίτευση. Ακολούθησε κυβερνητικός ανασχηματισμός, ο οποίος ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την προσωπική εξουσία του έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος κυβερνούσε ως πραγματικός διδάκτορας.

Η οικονομική κρίση, η οποία ξέσπασε το 1883-1884 σε συνδυασμό με τη φορολογική πολιτική του Χ. Τρικούπη αποτέλεσαν τα κύρια σημεία, τα οποία συγκέντρωσαν τους αντικυβερνητικούς μύδρους. Ήδη από τους πρώτους μήνες του 1883 είχαν αρχίσει να πολλαπλασιάζονται οι πτωχεύσεις βιομηχανιών και εμπορικών επιχειρήσεων, ενώ μέσα σ'ένα χρόνο δεκάδες εργοστάσια αναγκάστηκαν να κλείσουν, καταχρεωμένα στην Εθνική Τράπεζα, η οποία αρνιόταν, παρόλες τις μαζικές παραστάσεις των εμπόρων, βιοτεχνών και βιομηχάνων, να παράσχει ευκολίες πληρωμής.¹⁰⁷⁷

Το νέο δασμολόγιο (1884), το οποίο αποσκοπούσε στην προστασία της εγχώριας παραγωγής καθιερώνοντας με αυτό τον τρόπο την αρχή του κρατικού παρεμβατισμού¹⁰⁷⁸ με σκοπό τον περιορισμό των εισαγωγών από το εξωτερικό και την υποστήριξη των ιδιωτικών, βιομηχανικών κυρίως, επιχειρήσεων και η ευθυγράμμιση της δραχμής στο χρυσό φράγκο, την οποία άκαιρα ίσως αποφάσισε ο Χ. Τρικούπης, επισημοποιώντας την ένταξη της Ελλάδας στη λατινική νομισματική ένωση (1867) και η οποία οδήγησε στην υποτίμηση της δραχμής κατά 12% θεωρήθηκαν ως τα κύρια αίτια της οικονομικής δυσκολίας, η οποία εντάθηκε με την άρση τής αναγκαστικής κυκλοφορίας στις 31 Δεκεμβρίου 1884.¹⁰⁷⁹ Η ξαφνική άνοδος των τιμών, η οποία έφθασε το 30% από το 1882 στο 1884 και η οποία διαδέχθηκε μία μακροχρόνια νομισματική σταθερότητα, προκάλεσε πανικό και βίαιες λαϊκές εκδηλώσεις. Η ανεργία εντάθηκε με αποτέλεσμα στον Πειραιά, στη Σύρο και στην Πάτρα να ξεσπάσει κύμα απεργιών. Χαρακτηριστικά οι ναυτεργάτες της Σύρου απαιτούσαν αύξηση 27%, ενώ στο Λαύριο ξεκίνησε μία περίοδος ταραχών, η οποία κράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁰⁸⁰ Η φορολογική πολιτική του Χ. Τρικούπη ήταν εμπειρική και αποσκοπούσε στην αύξηση των δημοσίων εσόδων, χωρίς όμως ν'αποθαρρύνει τους κεφαλαιούχους, γι' αυτό το λόγω τα οικονομικά του μέτρα προκαλούσαν αντιφατικά αποτελέσματα.

Οι φόροι τούς οποίους είχε αναγκασθεί να επιβάλλει ο έλληνας πρωθυπουργός σε συνδυασμό με τα δάνεια, τα οποία είχε συνάψει, προκειμένου να φέρει σε πέρας το μεγαλοπρεπές έργο του, είχαν προκαλέσει τη δυσφορία ενός μεγάλου μέρους του λαού. Τη δυσφορία αυτή είχε καλλιεργήσει με δημαγωγικό τρόπο η αντιπολίτευση, η οποία τον αποκαλούσε «φορομπήχτη».¹⁰⁸¹ Ωστόσο, ανεξάρτητα από τα πραγματικά αίτια της κρίσης, τα οποία δεν φαίνεται να οφείλονταν κατά κύριο λόγο στα μέτρα τής κυβέρνησης Τρικούπη, αλλά πρέπει να συνδέονταν τόσο με την αλόγιστη δανειοδότηση των επιχειρηματιών στην προηγούμενη «χρυσή» δεκαετία όσο και επιπτώσεις τής

¹⁰⁷⁷ IEE, τ.14 (1977), σ.20

¹⁰⁷⁸ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.225

¹⁰⁷⁹ IEE, τ.14 (1977), σ.20

¹⁰⁸⁰ IEE, τ.14 (1977), σ.21

¹⁰⁸¹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.310

ευρωπαϊκής χρηματιστηριακής κρίσης. Οι οικονομικές δυσκολίες κλόνισαν βαθύτατα το λαϊκό έρεισμα της κυβέρνησης, η οποία είχε ταυτόχρονα αυξήσει τους φόρους, οι οποίοι έπλητταν τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα. Το σύνθημα «κάτω οι φόροι», το οποίο χρονολογείται από την εποχή αυτή, συνοψίζει την τακτική του Θ. Δηλιγιάννη, η οποία θα προσχωρήσει σύντομα σε εξωκοινοβουλευτικές μορφές αντιπολίτευσης.

Ο Θ. Δηλιγιάννης, τον Απρίλιο του 1884, προκειμένου να διευκολύνει τη γρήγορη ψήφιση μίας σειράς αντιδημοτικών μέτρων, τα οποία επαγγελλόταν ο Χ. Τρικούπης προτίμησε ν' αποχωρήσει τελείως από τη Βουλή μαζί με τους οπαδούς του, με το πρόσχημα «ίνα μή μένη μάρτυς τρόπου άτασθάλου, άσέμνου καί θρασείας διακωμωδήσεως τών θεσμών». Οι κυβερνητικοί, λοιπόν, έμειναν μόνοι τους με αποτέλεσμα την πλήρη σχεδόν κατάργηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Σε ένα κοινοβούλιο, το οποίο μόλις και μετά βίας έφθανε στην απαρτία, δεκάδες νομοσχέδια ψηφίζονταν καθημερινά σχεδόν χωρίς καμία συζήτηση, συμπεριλαμβανομένου και του προϋπολογισμού, ο οποίος σε παλαιότερες περιόδους συζητιόταν για ολόκληρους μήνες. Έτσι, ο Χ. Τρικούπης κατόρθωσε να συμπληρώσει το φορολογικό και οικονομικό του νομοθετικό πρόγραμμα, ενώ η αντιπολίτευση επιδιόταν σε λυσσαλέες επιθέσεις έξω από το κοινοβούλιο υπονομεύοντας μέρα με τη μέρα την πολιτική βάση του Τρικούπη. Οι διαμαρτυρίες, οι διαδηλώσεις και τα συλλαλητήρια πλήθαιναν. Χαρακτηριστική είναι η περιοδεία του Τρικούπη στην Πελοπόννησο, η οποία έδωσε λαβή σε γενικευμένες και βίαιες αντικυβερνητικές εκδηλώσεις, οι οποίες οδήγησαν στην αποστασία ορισμένων κυβερνητικών βουλευτών, οι οποίοι προσχώρησαν στο κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη, καθώς προέβλεψαν τη γενικότερη μεταστροφή της κοινής γνώμης.¹⁰⁸²

Στις 4 Ιανουαρίου 1885 ο άγγλος επιτετραμμένος Nicolson¹⁰⁸³ πραγματοποιούσε τον περίπατό του στο Λυκαβητό, σε μέρος όπου απαγορευόταν η διέλευση. Ο χωροφύλακας, ο οποίος φρουρούσε την περιοχή τον απομάκρυνε. Παρά το γεγονός ότι ο Nicolson του αποκάλυψε την ιδιότητά του ο χωροφύλακας επέμενε στην απόφασή του φτάνοντας, μάλιστα, στο σημείο να ξυλοκοπήσει τον άγγλο αξιωματούχο. Το επεισόδιο αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Βρεττανών. Ο Χ. Τρικούπης αντέδρασε αρχικά διστακτικά και επιφυλακτικά προκαλώντας την οργή τού άγγλου πρεσβευτή, ο οποίος απαίτησε και πέτυχε όχι μόνο την αυστηρή τιμωρία του χωροφύλακα, αλλά μία πανηγυρική ταπείνωση της χωροφυλακής, η οποία συντεταγμένη στην πλατεία Συντάγματος ζήτησε επίσημα συγγνώμη από το βρετανικό στέμμα.

Στις 5 Φεβρουαρίου 1885 η κυβέρνηση Τρικούπη ανατράπηκε στη Βουλή με ψήφους 108 έναντι 104. Ο αντιτρικουπισμός, υπό την πίεση του Θ. Δηλιγιάννη, πραγματοποιήσε έτσι την πρώτη του σημαντική εμφάνιση στο δημόσιο βίο της χώρας. Ο Θ. Δηλιγιάννης αξίωσε από το βασιλιά όχι μόνο την εντολή για να σχηματίσει κυβέρνηση, αλλά και το δικαίωμα να διαλύσει τη βουλή και να προσφύγει σε νέες εκλογές. Παρά τις συναντήσεις του, όμως, με το βασιλιά Γεώργιο δεν κατόρθωσε να τον πείσει και να άρει τη μόνιμη δυσπιστία του στέμματος προς το πρόσωπό του. Ωστόσο, ο άκαμπτος Θ. Δηλιγιάννης κατέθεσε την εντολή, δηλώνοντας ότι δεν υπάρχει άλλη λύση του πολιτικού διεξόδου παρά μόνο οι νέες εκλογές. Ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε πάλι κυβέρνηση με αποστολή τη διενέργεια εκλογών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στις 7 Απριλίου 1885.¹⁰⁸⁴

Στις συγκεκριμένες εκλογές επιβεβαιώθηκαν δύο σημαντικές μεταβολές. Η πρώτη έγκειται στο ότι η λαϊκή δυσαρέσκεια κατά της πολιτικής του Τρικούπη πήρε μεγάλες διαστάσεις. Η πολιτική αυτή θεωρήθηκε υπεύθυνη για την οικονομική κρίση και τη γενική δυσπραγία. Η δημαγωγία των αντιπάλων τού Τρικούπη δεν προκάλεσε την αντιτρικουπική μεταστροφή, αλλά βρήκε σ' αυτή το πρόσφορο έδαφος για να

¹⁰⁸² IEE, τ. 14 (1977), σ. 21

¹⁰⁸³ IEE, τ. 14 (1977), σ. 21

¹⁰⁸⁴ IEE, τ. 14 (1977), σ. 22

καρποφορήσει. Η δεύτερη μεταβολή σχετίζεται με το γεγονός, ότι ο αντιτρικουπισμός εμφανίστηκε για πρώτη φορά συνασπισμένος σε ενιαία εκλογική παράταξη. Το σύστημα των πέντε κομμάτων του 1880 παραχώρουσε τη θέση του σ' ένα δικομματικό σύστημα. Ο Θ. Δηλιγιάννης ανέλαβε το ρόλο του αντιτρικουπικού φοβήτρου και οι εκλογές του 1885 τον αναγνώρισαν για πρώτη φορά. Οι τρικουπικοί βουλευτές δεν ξεπέρασαν τους 56 έναντι των 184 δηλιγιαννικών.

Χαρακτηριστική ήταν η ονομασία των δύο κομμάτων. Ο Χ. Τρικούπης ηγείτο του «Νεωτεरिकού» κόμματος, ενώ ο Θ. Δηλιγιάννης του «Εθνικού». Για τον Τρικούπη, νεωτερισμός θεωρείτο η διάκριση των εξουσιών και η ανάπτυξη της ιδιωτικής κοινωνίας μέχρι την αυτονόμησή της. Αντίθετα, ο Θ. Δηλιγιάννης πρέσβευε την αυτή καθαυτή ανάπτυξη του «κρατικό-κοινωνικού» γίνεσθαι εντός των πλαισίων του οποίου υφίσταντο αναπόσπαστα και τα ιδιωτικά συμφέροντα.¹⁰⁸⁵ Ο Χ. Τρικούπης απέβλεπε στο να χρησιμοποιήσει το κράτος, ενώ ο Δηλιγιάννης στο να το κατακτήσει. Έτσι, ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομική και κοινωνική ζωή ήταν επιδίωξη παροδική για τον ένα, μονιμότερη για τον άλλο.

Ο Χ. Τρικούπης ηττάται σε μία κρίσιμη εποχή, στις παραμονές συνταρακτικών πολιτικών γεγονότων, σημαντικών διπλωματικών ζυμώσεων και νέων προσανατολισμών μέσα στα Βαλκάνια, χωρίς να έχει προχωρήσει αρκετά προς τον εκσυγχρονισμό του κράτους. Οι Βούλγαροι, οι οποίοι δεν είχαν λησμονήσει τη Μεγάλη Βουλγαρία, την οποία ευαγγελιζόταν η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, απέβλεπαν στην ενσωμάτωση της αυτόνομης Ρωμυλίας, η οποία όμως αριθμεί εκτός από τους Τούρκους κατοίκους και 250.000 Έλληνες. Εκτός, όμως, από αυτή απέβλεπαν προς τη Μακεδονία προς την οποία είχαν πλέον πλησιάσει και οι Έλληνες με την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Προς την ίδια περιοχή, τουλάχιστον προς τη βόρεια περιοχή της, έτειναν και οι Σέρβοι έχοντας στο μυαλό τους το μεγάλο, αλλά εφήμερο κράτος του Στεφάνου Ντουσάν (1331-1335). Εκτός από τα τρία αυτά βαλκανικά κράτη, φιλόδοξα σχέδια για επέκταση προς την πρωτεύουσα του Θερμαϊκού έτρεφε και η Αυστροουγγαρία, ιδίως μετά την εγκαταστασή της στη Βοζνία και Ερζεγοβίνη.

Ο πρώτος ηγεμόνας της Βουλγαρίας, Αλέξανδρος von Battenerg (1879-1886) κατά το ταξίδι του στην Αγγλία είχε κατορθώσει να πείσει τον πρωθυπουργό Salisbury και τους άλλους πολιτικούς της άνδρες για την ανάγκη να δημιουργηθεί Μεγάλη Βουλγαρία, η οποία με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε ν' αποφύγει τον επικίνδυνο εναγκαλισμό της Ρωσίας και να καταστεί πρόχωμα στην κάθοδό της προς το Αιγαίο και εμπόδιο στα πανσλαβιστικά της όνειρα. Η απομάκρυνση του ηγεμόνα της Βουλγαρίας από τη σφαίρα της ρωσικής επιρροής έγινε έντονα αισθητή το 1883, οπότε παραιτούνται οι δύο Ρώσοι υπουργοί της βουλγαρικής κυβέρνησης. Συγχρόνως, στην Ανατολική Ρωμυλία, Βούλγαροι πατριώτες εμφανίζονται κήρυκες της ένωσης με τη Βουλγαρία.

Οι οπαδοί της κίνησης αυτής οργανώνουν επανάσταση και αιχμαλωτίζουν στις 18 Σεπτεμβρίου 1885¹⁰⁸⁶ το ρωσόφιλο ηγεμόνα της Ανατολικής Ρωμυλίας, Γαβρήλ πασά, τον οποίο οδηγούν ως τα τουρκικά σύνορα και εκεί τον αφήνουν ελεύθερο να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Το πραξικόπημα πέτυχε χωρίς αιματοχυσία και κηρύχθηκε η ένωση υπό τον Αλέξανδρο von Battenberg, ο οποίος έσπευσε να επισκεφθεί τη Φιλιπούπολη στις 9 Σεπτεμβρίου 1885 και να διατάξει την επιστράτευση των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας. Η πράξη αυτή, η οποία ανέτρεπε τους όρους της συνθήκης του Βερολίνου, είχε διαφορετικές αντιδράσεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο σουλτάνος αιφνιδιάστηκε και απέφυγε να δράσει φοβούμενος μήπως προκαλέσει επιζήμιες περιπλοκές στην Αλβανία και στη Μακεδονία, ενώ ο άγγλος πρωθυπουργός

¹⁰⁸⁵ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.22

¹⁰⁸⁶ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.224

Salisbury δέχθηκε ευχάριστα τη μεταβολή. Ωστόσο, ο τσάρος εκδήλωσε έμπρακτα τη δυσαρέσκειά του διαγράφοντας το όνομα του εξαδέλφου του Battenberg από την επετηρίδα των αξιωματικών του ρωσικού στρατού και ανακαλώντας από τη Βουλγαρία όλους τους Ρώσους αξιωματικούς.

Οξύτερες υπήρξαν οι αντιδράσεις της Ελλάδας και της Σερβίας, οι οποίες ζήτησαν και αυτές εδαφικά ανταλλάγματα σε βάρος της Τουρκίας, ώστε ν' αποκατασταθεί και πάλι η ισορροπία των στρατιωτικών δυνάμεων στο βαλκανικό χώρο, η οποία είχε διαταραχθεί μετά την κατάληψη της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία. Οι Κρητικοί βρήκαν πάλι την ευκαιρία να κινηθούν και να κηρύξουν την ένωση με την Ελλάδα. Η κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη, η οποία σχηματίστηκε στις 19 Απριλίου 1885, άρχισε να προετοιμάζεται στρατιωτικά για την εισβολή και κατάληψη του τουρκοκρατούμενου μέρους της Ηπείρου.¹⁰⁸⁷ Στην πραγματικότητα επί μήνες η ελληνική κυβέρνηση οργάνωνε και κατηύθυνε οχλαγωγίες και φιλοπόλεμα συλλαλητήρια θεωρώντας, ότι θα μπορούσε ν' αναγκάσει τις Δυνάμεις να συγκατατεθούν στην προσάρτηση όλης της Ηπείρου, όπως άλλωστε είχε αποφασίσει το συνέδριο του Βερολίνου.

Οι Σέρβοι, όμως, οι οποίοι είχαν λόγους να στραφούν εναντίον της Βουλγαρίας, κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον της, όμως νικήθηκαν στη μάχη της Σλίβνιτσας (4 Νοεμβρίου 1885)¹⁰⁸⁸ και απωθήθηκαν πέρα από τα σύνορα. Η επέμβαση της Αυστρίας έσωσε τη Σερβία από μεγαλύτερη καταστροφή. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου, στις 3 Μαρτίου 1886, επανέφερε τις δύο χώρες στο προπολεμικό εδαφικό καθεστώς.

Στο διάστημα αυτό η Αθήνα και οι επαρχιακές πόλεις ζούσαν μέσα σε ένα κλίμα φιλοπόλεμου ενθουσιασμού. Συστήθηκαν εκ νέου διάφορες εθνικές εταιρείες και μυστικά σωματεία, μεταξύ των στρατιωτικών και των διανοουμένων για την «προώθηση των δικαίων του ελληνισμού». Μπροστά στον εθνικό κίνδυνο οι αντιθέσεις μεταξύ των κομμάτων παραχώρησαν τη θέση τους σε διακηρύξεις ενότητας. Ενώ ο Χ. Τρικούπης απουσίαζε στο εξωτερικό, ο Κ. Λομβάρδος¹⁰⁸⁹ δήλωσε ότι το τρικουπικό κόμμα, στις κρίσιμες αυτές εθνικές περιστάσεις, υποστηρίζει ανεπιφύλακτα την πολιτική της κυβέρνησης του Θ. Δηλιγιάννη. Μόνο ο φίλος του Χ. Τρικούπη, Αν. Βυζάντιος, βλέποντας την αρνητική και άκαμπτη στάση των Μ. Δυνάμεων, έσπευσε να διαχωρίσει τη στάση του και να καταγγείλει την «ἄφρονα πατριωτικήν μανίαν ἣτις κατέλαβεν τό Ἕθνος».¹⁰⁹⁰

Η πολιτική του Θ. Δηλιγιάννη προσέκρουσε στην ανοικτή εχθρότητα της Αγγλίας, η οποία κάλυπτε το βουλγαρικό πραξικόπημα. Εξάλλου, οι εμπρηστικές διακηρύξεις του Θ. Δηλιγιάννη στάθηκαν αδύνατο να συγκινήσουν την Γερμανία, την Ιταλία και την Αυστρία, οι οποίες τελικά έμειναν ικανοποιημένες από την ήττα της ρωσικής πολιτικής στη Βουλγαρία. Μοναδική ελπίδα του Θ. Δηλιγιάννη απέμειναν κάποιες αδιόρατες ταλαντεύσεις της Γαλλίας και η μετέωρη ρωσική πολιτική. Ο πρωθυπουργός, λόρδος Salisbury, είχε ήδη ειδοποιήσει τον Θ. Δηλιγιάννη από το Σεπτέμβριο του 1885, ότι «οἰαδήποτε στρατιωτική ἐνέργεια ἀπό μέρους του θά ἐξέθετε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν κυβέρνησίν της, εἰς ἀποτυχίαν καὶ ταπεινώσιν». Ο Θ. Δηλιγιάννης σε απάντηση προς τα αγγλικά διαβήματα έσπευσε να καθησυχάσει τον Salisbury εκμυστηρευόμενος, ότι ουδεμία φιλοπόλεμη διάθεση έτρεφε κατά της Τουρκίας και ότι κύριος σκοπός του ήταν «νά πραΰνη τὸν ἐρεθισμὸν τῶν πνευμάτων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας». Το ερώτημα δεν ήταν μόνο αν ο έλληνας πρωθυπουργός ήταν ειλικρινής, αλλά επίσης και αν διατηρούσε τον πραγματικό έλεγχο των εξελίξεων ή μήπως παρασυρόταν από αυτές. Στις

¹⁰⁸⁷ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.224

¹⁰⁸⁸ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.40

¹⁰⁸⁹ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.27

¹⁰⁹⁰ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.27

30 Δεκεμβρίου 1885,¹⁰⁹¹ με πρωτοβουλία της Αγγλίας, οι έξι Δυνάμεις (Αγγλία, Αυστρία, Γερμανία, Ιταλία, Γαλλία και Ρωσία) επέδωσαν στην ελληνική κυβέρνηση προειδοποιητική διακοίνωση, δηλώνοντας ότι το ζήτημα της Ρωμυλίας έπρεπε να θεωρηθεί ως οριστικά λήξαν και ότι η Ελλάδα με την πολεμική κινητοποίησή της διατάρασε την ειρήνη στην περιοχή της Ανατολής.

Από το σημείο αυτό, διακόπηκε και η ομοφωνία ανάμεσα στην κυβέρνηση και στην αντιπολίτευση. Ο Χ. Τρικούπης διαπιστώνοντας το άκαμπτο της αγγλικής πολιτικής, πείστηκε, ότι δεν υπάρχει καμία ελπίδα για την Ελλάδα. Για το λόγο αυτό διαχώρησε τη θέση του από τον Θ. Δηλιγιάννη και τον κατήγγειλε, ότι οδηγεί τη χώρα σε αδιέξοδο. Τα επιχειρήματά του ήταν, ότι δεν υπήρχε καμία ελπίδα στρατιωτικής επιτυχίας, ότι η συνεχιζόμενη επιστράτευση καταρρακώνει οικονομικά τη χώρα και ότι σε περίπτωση πολέμου η καταστροφή θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη.¹⁰⁹² Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Χ. Τρικούπη δεν υπήρχε άλλη λύση παρά μόνο η συμμόρφωση με τις αγγλικές υποδείξεις, δηλαδή η πλήρης υποχώρηση και η αποστράτευση.

Η κατάσταση και οι μεγάλες Δυνάμεις συνηγορούσαν υπέρ της άμεσης επανόδου του ελληνικού στρατού στην κατάσταση, στην οποία βρισκόταν πριν από την επιστράτευση, ωστόσο ο Θ. Δηλιγιάννης ήταν πλέον δέσμιος της κοινής γνώμης, την οποία ο ίδιος είχε εξάψει. Ο πρωθυπουργός της χώρας υπολόγιζε το πολιτικό κόστος, το οποίο θα είχε ο τερματισμός της επιστράτευσης και δίστασε να συμμορφωθεί στις υποδείξεις των αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίοι τον Ιανουάριο του 1886¹⁰⁹³ επέδωσαν αυστηρή προειδοποίηση στην ελληνική κυβέρνηση ν'απόσχει από κάθε εχθρική ενέργεια κατά της Πύλης ελλείψει αφορμής πολέμου από την τελευταία. Σε απάντηση ο Θ. Δηλιγιάννης δήλωσε, ότι «ή κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος θά ἐθεώρει πάντα περιορισμόν τῆς ἐλευθέρας χρησιμοποίησεως τῶν ναυτικῶν αὐτῆς δυνάμεων ὡς ἀσυμβίβαστον μετά τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Κράτους» και παράλληλα συγκάλεσε νέα συλλαλητήρια του λαού, προκειμένου να καταγγείλει τη φιλοτουρκική στάση των Δυνάμεων.

Στο μεταξύ, το αδιέξοδο του Θ. Δηλιγιάννη ήταν πλήρες. Είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει επί ποδός πολέμου από 80.000 περίπου άνδρες. Αν κήρυσσε τον πόλεμο, κινδύνευε να ηττηθεί και να ταπεινωθεί. Αν κήρυσσε την αποστράτευση και πάλι θα ταπεινωνόταν ενώπιον της κοινής γνώμης. Μόνη λύση ήταν η διαιώνιση της επιστράτευσης μέσα σε πλήρη αμηχανία. Το αδιέξοδο του Δηλιγιάννη ενθέρρυνε, όπως ήταν φυσικό, η Τουρκία. Η Πύλη άρχισε τις προκλητικές ανακοινώσεις κατά της Ελλάδας.

Στις 24 Ιανουαρίου 1886, ο πρωθυπουργός τῆς Αγγλίας Selisbury αντικαταστάθηκε από τον φιλέλληνα Glastone. Ωστόσο, οι αιφνίδιες ελπίδες των Ελλήνων για αλλαγή της πολιτικής διαψεύστηκαν πολύ σύντομα. Ο Glastone έσπευσε να δηλώσει, ότι δεν επρόκειτο να μεταβάλει την πολιτική του προκατόχου του στην περιοχή των Βαλκανίων. Ήταν γενικό το αίσθημα, ότι επίκεινται πολεμικά γεγονότα. Στις 30 Μαρτίου 1886, η Βουλή ενέκρινε πανηγυρικά το φιλοπόλεμο πρόγραμμα του Θ. Δηλιγιάννη, ενώ το πλήθος των διαδηλωτών αξίωνε άμεση στρατιωτική ενέργεια.

Στις 14 Απριλίου 1886, οι Μεγάλες Δυνάμεις εκτός από τη Γαλλία επέδωσαν τελεσίγραφο στον Έλληνα πρωθυπουργό, στο οποίο τονίζονταν: «Οί ὑποφαινόμενοι (πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων) κατά διαταγήν τῶν οἰκείων κυβερνήσεων προσκαλοῦν τήν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν νά θέσῃ τάς κατά ξηράν καί θάλασσας ἑλληνικάς δυνάμεις ἐν καταστάσει εἰρήνης ἐντός βραχυτάτης προθεσμίας καί νά παράσχη αὐτοῖς τήν διαβεβαίωσιν, ἐντός μιᾶς ἐβδομάδος ἀπό τῆς χρονολογίας τῆς παρουσίας δηλώσεως, ὅτι διαταγαί ἄγουσαι εἰς τό τέρμα τοῦτο ἐδημοσιεύθησαν.... Ἐάν

¹⁰⁹¹ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.28

¹⁰⁹² ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.29

¹⁰⁹³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.41

κατά τήν λήξιν τῆς προθεσμίας ταύτης οἱ ὑποφαινόμενοι δέν τύγγουσιν ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως, ἡ εὐθύνη τῶν συνεπειῶν ἄς ἤθελε συνεπαγάγη ἡ τοιαύτη ἄρνησις θέλει βαρύνῃ καθ' ὅλοκληρίαν τήν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν». Ανίκανη ν' ἀποσυρθεῖ ἀπό θέσεις, τις ὁποῖες ἡ ἴδια εἶχε καλλιεργήσει στήν κοινὴ γνώμη, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις υποσχέθηκε νὰ ἐπαναφέρει τις ἐνοπλες δυνάμεις σὲ κατάστασι εἰρήνης. Ἡ ὑπόσχεσις, ὡστόσο, αὐτὴ δὲν ἱκανοποίησε τοὺς πρέσβεις. Στις 26 Ἀπριλίου 1886, οἱ πέντε δυνάμεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ἀνήγγειλαν ὅτι δὲν ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἀπάντησι τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ ὅτι ὡς συνέπεια αὐτοῦ «διέταξαν τὸν ἀποκλεισμόν ἐπὶ τῶν παραλίῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ παντός πλοίου ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν... Πᾶν πλοῖον ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ὅπερ ἤθελε ἀποπειραθῆ νὰ ἐκβιάσῃ τὸν ἀποκλεισμόν τοῦτον, θέλει κατακρατηθῆ». Μία ἡμέρα μετὰ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἀποκλεισμοῦ ὁ Θ. Δηλιγιάννης υπέβαλε τὴν παραίτησίν του. Ὁ ἀποκλεισμός προσέφερε στὸν τότε ἑλληνα πρωθυπουργὸ τὸ πρόσχημα, τὸ ὁποῖο ἀναζητοῦσε, προκειμένου νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Ὁ Δηλιγιάννης κατήγγειλε τις Δυνάμεις ὡς υπεύθυνες γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρηματοῦς του. Τα πλήθη τῶν διαδηλωτῶν θεώρησαν τὸν ἑλληνα πρωθυπουργὸ θύμα τῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων καὶ τὸν ἀποθέωσαν. Γενικὴ κατακραυγὴ ξεσηκώθηκε γιὰ τὸ «φιλοτουρκισμό» τῶν Δυνάμεων καὶ ἰδίως τῆς Ἀγγλίας. Οἱ στρατιωτικοὶ στὰ σύνορα ἐξέταζαν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐπιτεθοῦν ἄμεσα κατὰ τῆς Τουρκίας, χωρὶς ἐντολὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τῆς Ἀθήνας, προκειμένου νὰ ἐκβιάσουν τὴν ἐναρξὴ πολέμου.

Στὴν Ἀθήνα προσπάθεια γιὰ σχηματισμὸς κυβέρνησις ἀπὸ τὸν Ν. Παπαμιχαλόπουλο ἀπέτυχε. Στὴ συνέχεια ἡ κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Δ. Ζ. Βάλβη δὲν μπόρεσε νὰ παραμείνῃ στήν ἐξουσία πάνω ἀπὸ λίγες ἡμέρες (27 Ἀπριλίου ἕως 9 Μαΐου 1886). Τέλος, ὁ Χ. Τρικούπης πέτυχε τὴν πλειοψηφία χάρις στήν αυτομόλησι πρὸς τὸ μέρος τοῦ 69 βουλευτῶν τοῦ Θ. Δηλιγιάννη στις 9 Μαΐου 1886. Ὁ ἴδιος ὁ Θ. Δηλιγιάννης κατήγγειλε ὅτι οἱ αυτομολήσεις αὐτὲς ἦταν προϊόν «ἀνέντιμων συναλλαγῶν καὶ ἐξαγοράς» καὶ ὅτι ἡ νύχτα τῆς ὁμαδικῆς «ἀποστασίας» τῶν 69 βουλευτῶν τοῦ συνιστοῦσε μίαν «στιγμὴ ὄνειδος διὰ τὸν κοινοβουλευτικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος». Στὴ νέα κυβέρνησις τοῦ Χ. Τρικούπη περιλήφθησαν οἱ Γ. Θεοτόκης, Στ. Δραγούμης, Κ. Λομβάρδος, Δ. Βουλπιώτης, Π. Μανέττας καὶ ἄλλοι. Ὁ Χ. Τρικούπης ὡς πρωθυπουργός διατήρησε τὰ ὑπουργεῖα Οἰκονομικῶν καὶ Στρατιωτικῶν.

Τὴ νύχτα ποὺ ὁ Χ. Τρικούπης σχημάτιζε κυβέρνησις, τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰσέβαλαν στὸ τουρκικὸ ἔδαφος ἀπὸ τὰ Θεσσαλικά σύνορα.¹⁰⁹⁴ Οἱ ἐχθροπραξίες ἀρχισαν, χωρὶς νὰ ἔχει γνώσις ὁ Χ. Τρικούπης, με τὴν προτροπὴ τῶν κατώτερων καὶ πιο ευερέθιστων ἐθνικιστικῶν αξιωματικῶν, οἱ ὁποῖοι δυσφοροῦσαν γιὰ τὸν ατιμωτικὸ ἀποκλεισμό τῆς χώρας ἀπὸ τις Μεγάλαις Δυνάμεις. Κατήγγειλαν τὸν Τρικούπη ὡς ἄνθρωπο τῶν Ἀγγλῶν καὶ ἐπέσπευσαν τὴν ἐπίθεσι κατὰ τῆς Τουρκίας, προκειμένου νὰ δημιουργήσουν τετελεσμένο γεγονός, προτοῦ ἀναλάβῃ τὴν ἐξουσία ἡ νέα κυβέρνησις καὶ προτοῦ κηρύξῃ τὴν ἀποστράτευσιν. Οἱ μάχες στὸ τουρκικὸ ἔδαφος διήρκεσαν πέντε ἡμέρες. Ὁ Χ. Τρικούπης καὶ ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν Στ. Δραγούμης προχώρησαν στις δέουσες ἐνέργειες, προκειμένου νὰ ἐπιλυθεῖ τὸ ζήτημα, σύμφωνα με τις υποδείξεις τῶν Δυνάμεων.

Τελικά, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες πολέμησαν με ἠρωϊσμό καὶ σημείωσαν ἀξιόλογες ἐπιτυχίες, οἱ Τούρκοι πέτυχαν με τέχνασμα νὰ αιχμαλωτίσουν 280 ἄνδρες ἀπὸ τὸ πέμπτο εὐζωνικὸ τάγμα στήν περιοχὴ Κούτρας. Στις 12 Μαΐου 1886 ἐπετεύχθη, τελικά, ἀνακωχὴ. Ὠστόσο, οἱ Τούρκοι συνέχισαν νὰ διαπομπεύουν ατιμωτικά τοὺς αιχμάλωτους Ἕλληνας στα χωριά τῆς Μακεδονίας γιὰ δεκαπέντε ἡμέρες, με σκοπὸ τὸν ἐκφοβισμό τῶν ἐλλήνων κατοίκων. Στις 14 Μαΐου 1886¹⁰⁹⁵ ὁ ἑλληνας πρωθυπουργός

¹⁰⁹⁴ IEE, τ. 14 (1977), σ. 29

¹⁰⁹⁵ IEE, τ. 14 (1977), σ. 29

κήρυξε οριστικά την αποστράτευση, όμως ο αποκλεισμός των Δυνάμεων δεν έληξε παρά μόνο στις 24 Μαΐου 1886. Έτσι, τελείωσε ο «ειρηνόπολεμος» του Θ. Δηλιγιάννη. Ύστερα από χρονικό διάστημα εννέα μηνών εθνικού πυρετού, οι Έλληνες προσγειώθηκαν και πάλι στην απογοητευτική πραγματικότητα, αποδοκιμασμένοι από τις Δυνάμεις, χωρίς αξιόμαχη στρατιωτική δύναμη, χωρίς συμμάχους στα Βαλκάνια, χωρίς σοβαρή οικονομική υποδομή.

Η δηλιγιαννική παρένθεση στην τρικουπική περίοδο ανέδειξε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και των διακρατικών σχέσεων της χώρας σε περίοδο διεθνούς κρίσης, τα οποία το σύνολο της πολιτικής ηγεσίας κατεδίκασε. Ωστόσο, ένα της τμήμα τα καταδίκασε αφού πρώτα τα καλλιεργούσε, προκειμένου να ανέλθει ή να παραμείνει στην εξουσία. Τα ίδια χαρακτηριστικά επρόκειτο να εμφανιστούν στην πολιτική σκηνή ύστερα από δέκα χρόνια, με τους ίδιους πρωταγωνιστές αλλά με ακόμα πιο επώδυνες συνέπειες για την Ελλάδα. Από τις συνέπειες της κρίσης, από την οποία μόλις είχε εξέλθει η Ελλάδα, ήταν το καταρρακωμένο κύρος του στρατού της χώρας και η επιδείνωση των δημοσιονομικών πραγμάτων.

Με την επιστροφή του στην εξουσία τον Μάιο του 1886, ο Χ. Τρικούπης έθεσε σκοπό του αμετακίνητο να προετοιμάσει τη χώρα στρατιωτικά και να την καταστήσει αξιόλογο παράγοντα της διεθνούς πολιτικής στην περιοχή. Οι τραυματικές εμπειρίες μίας δεκαετίας κατά την οποία η Ελλάδα απειλούσε με πόλεμο την Τουρκία χωρίς να είναι σε θέση να τον κηρύξει τον έπεισαν να εξοπλίσει τη χώρα, ώστε η κυβέρνησή της να είναι σε θέση ν'ασκήσει αξιόπιστη πολιτική σε σχέση με τους γείτονές της και τις Μεγάλες Δυνάμεις. Για το σκοπό αυτό προέβη στην αγορά τριών θωρηκτών,¹⁰⁹⁶ τα οποία εξασφάλισαν τις ελληνικές ακτές από την απειλή του τουρκικού στόλου, ενώ συνέχισε τις μεταρρυθμίσεις στις ένοπλες δυνάμεις, τις οποίες είχε εγκαινιάσει κατά την πρώτη περίοδο της πρωθυπουργίας του. Συγχρόνως, συγκράτησε τις αλυτρωτικές διαθέσεις, ιδίως των Κρητικών, προκειμένου ν'αποφύγει νέα άκαιρη κρίση στις σχέσεις της Ελλάδας με την Πύλη.

Ο Χ. Τρικούπης θεώρησε ότι ήταν ευκαιρία να εξευγενίσει το ιδεολογικό περιεχόμενο των κομμάτων. Με το κύρος του κατόρθωσε, ώστε να επιβληθεί σε μία Βουλή, η οποία αποτελείτο από πρώην οπαδούς του Θ. Δηλιγιάννη και να εγκριθεί με σημαντική πλειοψηφία ο νέος εκλογικός νόμος, ο οποίος περιόριζε τον αριθμό των βουλευτών από 240-245 σε 150 και καθιέρωνε την ευρεία περιφέρεια αντί της στενής, με βάση της οποίας γίνονταν ως τότε οι εκλογές στην Ελλάδα.¹⁰⁹⁷ Με τη μεταρρύθμιση αυτή ο Τρικούπης επεδίωκε μέσα από μία μεγάλη περιφέρεια να βελτιωθεί το ποιόν των βουλευτών και να συντρίψει τη δύναμη των τοπικών κομματαρχών με αποτέλεσμα ν'αποδεσμευτεί ο λαός από αυτούς και να σχηματίσει μία υπεύθυνη γνώμη για τα πολιτικά πρόσωπα. Σκοπός του έλληνα πρωθυπουργού ήταν να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες, οι οποίες θα ευνοούσαν την ανάδυση νέων πολιτικών κομμάτων, κομμάτων αρχών και όχι προσώπων. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή απέτυχε. Η δύναμη των επαρχιακών παραγόντων έμεινε σταθερή, καθώς αυτοί κατευθύνονταν πλέον από την κεντρική πολιτική εξουσία. Η συναλλαγή μεταξύ κομματαρχών, βουλευτών και κυβερνήσεων εξακολουθούσε να υφίσταται. Οι κομματικοί αγώνες έφθαναν ως τον εκτραχηλισμό και τα πολιτικά κόμματα παρέμεναν προσωποπαγή.¹⁰⁹⁸

Η Βουλή της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887 στάθηκε μία από τις μακροβιότερες στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία. Εξάντλησε σχεδόν την προβλεπόμενη τετραετία σε τέσσερις τακτικές συνόδους και δύο έκτακτες. Κατά την περίοδο αυτή, ο Χ. Τρικούπης κυβέρνησε

¹⁰⁹⁶Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.292

¹⁰⁹⁷Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.48

¹⁰⁹⁸Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ.49

αδιάλειπτα από τις 6 Μαΐου 1886 έως τις 24 Οκτωβρίου 1890 και κατόρθωσε έτσι να συνεχίσει και να ολοκληρώσει το θεσμικό και οικονομικό του έργο. Ο ίδιος διακήρυξε, ότι σκοπός του ήταν να μετατρέψει την Ελλάδα «εις χρηματιστήριο τῆς Ανατολῆς».¹⁰⁹⁹ Αρχικά αντιμετώπισε τη δεινή οικονομική κατάσταση, την οποία είχε δημιουργήσει η προκάτοχη κυβέρνηση με τις τεράστιες δαπάνες της παρατεταμένης επιστράτευσης. Το έλλειμμα του 1886 ανήλθε σε 66.000.000 δρχ, χωρίς να συνυπολογιστεί η απαίτηση 36.000.000 δρχ από την υπηρεσία τού δημοσίου χρέους, ενώ τα τακτικά έσοδα ανήλθαν σε 63.000.000 δρχ. Η πτώχευση φαινόταν αναπόφευκτη. Ο Χ. Τρικούπης με ένα εξωτερικό δάνειο 19.000.000 φράγκων καλύπτει αρχικά τις άμεσες ανάγκες της χώρας. Συγχρόνως, προβαίνει στη σύναψη εσωτερικών δανείων, ενώ προχωράει στην εισαγωγή έμμεσων φόρων.

Ο Χ. Τρικούπης υπήρξε ο πρώτος πολιτικός, ύστερα από τον Καποδίστρια, ο οποίος φιλοδόξησε να εκσυγχρονίσει τη χώρα. Ενδιαφέρθηκε για την πρόσληψη μορφωμένων υπαλλήλων, καθώς ψήφισε νόμο, ο οποίος καθόριζε τα προσόντα τους και τους όρους της μονιμοποίησής τους.¹¹⁰⁰ Ο Τρικούπης με την προσωπική του ακτινοβολία, το σοβαρό ήθος του, την αφοσίωσή του στο καθήκον και την εργατικότητα του αποτέλεσε παράδειγμα για τους υπαλλήλους. Επίσης, κάλεσε γάλλους μηχανικούς, οι οποίοι χάραξαν πλατείες, δρόμους, έστρωσαν σιδηροδρομικές γραμμές και κατασκεύασαν γέφυρες. Ως τότε ο μόνος σιδηρόδρομος ήταν Αθήνα-Πειραιάς. Αναθέτει σε αγγλική εταιρεία την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιά-Αθήνας-Λάρισα, η οποία μελλοντικά θα ένωνε την Ελλάδα με τη γραμμή της Ευρώπης, η οποία θα έφτανε ως τη Μακεδονία και θα την έφερνε κοντά προς τη Δύση. Συμπλήρωσε, ακόμα, το σιδηροδρομικό δίκτυο της Πελοποννήσου. Έτσι, κατά τη διάρκεια των δύο πρωθυπουργιών του, 1882-1885 και 1887-1890 περατώθηκε η κατασκευή του μεγαλύτερου τμήματος των σιδηροτροχιών της σημερινής Ελλάδας.

Στρέφει την προσοχή του προς τις στρατιωτικές δυνάμεις του κράτους με ιδιαίτερη φροντίδα. Θεωρούσε ότι η επιδίωξη των εθνικών διεκδικήσεων θα πρέπει να στηρίζεται σε στρατό οργανωμένο σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και όχι σε πομπώδες λόγους και πατριδοκαπηλικές υστερίες. Μετακαλεί γαλλική στρατιωτική αποστολή υπό το στρατηγό Vosseur, καθιερώνει την καθολική στρατολογία, αναδιοργανώνει τη Σχολή Ευελπίδων και ορίζει το απολυτήριο γυμνασίου ως απαραίτητο προσόν για την εισαγωγή των υποψηφίων σ' αυτή. Συγχρόνως, ιδρύει τη Σχολή Υπαξιωματικών, τη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών και τη Ναυτική Σχολή των Δοκίμων.¹¹⁰¹

Η διπλωματική δραστηριότητα του Χ. Τρικούπη δεν περιορίστηκε μόνο στις αυλές των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά εκτάθηκε και στις πρωτεύουσες των υπολοίπων βαλκανικών κρατών, του Μαυροβουνίου, της Σερβίας και ιδίως της Βουλγαρίας, η οποία μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας και το στρατιωτικό της θρίαμβο στη μάχη τῆς Σλίβνιτσας εναντίον της Σερβίας είχε καταστεί η ισχυρότερη χριστιανική δύναμη στα πλαίσια των Βαλκανίων. Ο Χ. Τρικούπης συνάντησε τον πρωθυπουργό τῆς Βουλγαρίας Stabulof, προκειμένου να συζητήσουν για την κοινή στάση Ελλάδας-Βουλγαρίας έναντι της Υψηλής Πύλης. Ο Stabulof μεταβιβάζει στην Πύλη τις προτάσεις του Χ. Τρικούπη με σκοπό ν' αποσπάσει από αυτή βεράτια για το διορισμό νέων Βουλγάρων επισκόπων στη Μακεδονία σε βάρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹¹⁰²

Η τετραετία της κυβέρνησης του Χ. Τρικούπη κοίλησε χωρίς μεγάλους εσωτερικούς και εξωτερικούς κλυδωνισμούς. Κατά το διάστημα αυτό εορταστικές εκδηλώσεις ειρηνικών έργων δίνουν αίγλη στην Αθήνα. Ο Τρικούπης οργάνωσε μία σειρά από

¹⁰⁹⁹ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.30

¹¹⁰⁰ Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.52

¹¹⁰¹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.315

¹¹⁰² Α.Ε.Βακαλόπουλος, ό.π., σ.316

εκδηλώσεις για την συμπλήρωση πενήντα χρόνων από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών (3 Μαΐου 1887), για τις απόκριες του 1888, για τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Οδ. Ανδρούτσου στη Γραβιά (29 Μαΐου 1888), για τη συμπλήρωση 25ετίας από την άφιξη του Γεωργίου Α΄ στην Ελλάδα (19-23 Οκτωβρίου 1888), για την εμπορική έκθεση της Τέταρτης Ολυμπιάδος στο Ζάππειο Μέγαρο, για τους αρραβώνες της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας με το μέγα δούκα τής Ρωσίας Παύλο Αλεξάνδροβιτς.

Όμως ο μεγαλύτερος εορτασμός πραγματοποιήθηκε κατά το τριήμερο 15-17 Οκτωβρίου 1889, με αφορμή τους γάμους του διαδόχου Κωνσταντίνου με τη Σοφία. Στο γάμο αυτό παρεβρέθησαν το σύνολο σχεδόν των εστεμμένων της Ευρώπης, με κεντρικό πρόσωπο τον Γουλιέλμο Β΄ της Γερμανίας. Η έξαρση των ημερών αυτών ήταν τόσο, ώστε ο δήμαρχος Αθηναίων, Τιμολέων Φιλήμων, να στείλει τηλεγράφημα προς τον Γεώργιο, στο οποίο ανέφερε: «διά τοῦ συνοικεσίου αὐτοῦ ἡ Ἑλλάς μέλει νά πραγματοποιήσῃ τήν Μεγάλην Ἰδέαν». Η παρουσία τού Κάιζερ στην Αθήνα έκανε πολλούς να πιστέψουν, ότι η Ελλάδα προετοίμαζε την προσχώρησή της στην Τριπλή Συμμαχία των κεντροευρωπαϊκών χωρών.¹¹⁰³ Σε ενίσχυση αυτής της εικασίας, μάλιστα, αναφερόταν το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος το 1889 στη Λειψία και στο Βερολίνο παρακολουθούσε σεμινάρια ιστορίας και στρατιωτικής τέχνης. Βεβαίως, η εικασία αυτή επρόκειτο πολύ σύντομα να καταρρεύσει, δεδομένου ότι η πολιτική τού Bismarck για τα Βαλκάνια και την Ανατολή απέβλεπε πολύ περισσότερο στη συμμαχία του Οθωμανικού κράτους παρά στη φιλία των Ελλήνων.¹¹⁰⁴ Παρά το εορταστικό κλίμα ο παραταξιακός ανταγωνισμός συνεχιζόταν και αναπτυσσόταν, καθώς το πρόβλημα των νέων φόρων και το εθνικό ζήτημα αποτελούσαν το επίκεντρο των διενέξεων.

Κατά την περίοδο αυτή (1889) έως τους βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) τρία φλέγοντα ζητήματα της Ανατολής απασχολούσαν τους διπλωματίες των Μεγάλων Δυνάμεων, το Κρητικό, το Αρμενικό και το Μακεδονικό.¹¹⁰⁵ Συγκεκριμένα, από τις 6 Μαΐου 1889 στην Κρήτη επικρατούσε και πάλι επαναστατικός άνεμος. Τα διάφορα σωματεία των Κρητικών συνέρχονταν και κήρυσσαν την ένωση με την Ελλάδα, ενώ η Πύλη προχώρησε στην αποστολή στρατευμάτων από τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να καταπνίξουν την εξέγερση. Στην Αθήνα, επιτροπή των επαναστατών, εξ'ονόματος του αγωνιζομένου κρητικού λαού, ζήτησε από τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη ενισχύσεις σε εφόδια και όπλα. Ο έλληνας πρωθυπουργός αρνήθηκε ρητά κάθε βοήθεια. Έτσι, ιδρύθηκε μία επιτροπή «πρός άμυναν τῆς Κρήτης», η οποία προσπαθούσε με εράνους να συγκεντρώσει χρήματα και άλλα εφόδια για τον αγώνα. Η εν λόγω επιτροπή ενισχύθηκε ανοιχτά από την παράταξη του Θ. Δηλιγιάννη.

Η αρνητική στάση τού Χ. Τρικούπη απέναντι στο κρητικό ζήτημα προκάλεσε ευρύτατη δυσαρέσκεια. Διαδηλώσεις ξέσπασαν στην Αθήνα με πολλούς νεκρούς και τραυματίες. Στόχος τους ήταν να καταγγελθεί η απραξία τής κυβέρνησης. Οι διαδηλωτές αξίωναν από το ελληνικό κράτος να εκφράσει έμπρακτα την αλληλεγγύη του στην αγωνιζόμενη Κρήτη, ενώ κατηγορούσαν στα ψηφίσματά τους τον Τρικούπη ότι: «θυσιάζει τήν Κρήτην ὑπέρ τῆς ἑαυτοῦ διαμονῆς ἐν τῇ ἐξουσίᾳ».¹¹⁰⁶

Ο Χ. Τρικούπης ψύχραιμος συμβουλεύει σύναιση και ηρεμία, καθώς οι υφιστάμενες περιστάσεις ήταν ακατάλληλες για παράτολμες δράσεις. Η φιλειρηνική του στάση, η οποία υπαγορευόταν από τα γενικότερα συμφέροντα του έθνους και κυρίως από την ανάγκη ν'αντιμετωπιστούν οι επιδιώξεις της Πύλης, η οποία αποσκοπούσε στον περιορισμό των προνομίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε συνδυασμό με τις βουλγαρικές ενέργειες για το διορισμό δύο Βουλγάρων αρχιερέων στη Μακεδονία, είχε

¹¹⁰³ IEE, τ.14 (1977), σ.30

¹¹⁰⁴ IEE, τ.14 (1977), σ.30

¹¹⁰⁵ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.317

¹¹⁰⁶ IEE, τ.14 (1977), σ.30

επισύρει την έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης. Ηγετικά στελέχη της αντιπολίτευσης, όπως ο Κ. Κουμουνδούρος, ο Ν. Λεβίδης και ο Δ. Ράλλης, για λόγους δημαγωγικούς άσκησαν εναντίον του Χ. Τρικούπη κακόπιστη κριτική και τον αποκαλούσαν «χωροφύλακα της Τουρκίας» και «αρμοστή της Αγγλίας». Η κομματική εμπάθεια ήταν αδύνατο να βάλει πια φραγμό στις εκφράσεις των πολιτευομένων.

Η αντιπολίτευση εκμεταλλευόμενη τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε ο Χ. Τρικούπης τον κατηγορούσε ότι είχε αναλάβει να εκτελέσει έργα δαπανηρότερα από τις οικονομικές δυνατότητες του τόπου και την αντοχή του λαού, παραβλέποντας τον ευεργετικό αντίκτυπο των έργων αυτών στην αναθέρμανση της οικονομίας της χώρας και στη δημιουργία νέων συνθηκών, με σκοπό την έξοδο από την κρίση. Είναι γεγονός ότι η οικονομική κρίση απειλούσε τη χώρα. Το δημόσιο χρέος ξεπερνούσε τα 7.000.000 φράγκα με επακόλουθο ν' αυξηθεί η αναγκαστική κυκλοφορία και να δημιουργηθεί νομισματική κρίση.¹¹⁰⁷

Στις εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890 το κόμμα του Χ. Τρικούπη κατανηφίστηκε για δεύτερη φορά. Θριαμβευτής των εκλογών ήταν ο μόνικος αντίπαλός του Θ. Δηλιγιάννης. Στη νέα κυβέρνηση ο Δηλιγιάννης διατήρησε υπό τον έλεγχό του τα υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών. Στην Αθήνα, το πολιτικό κλίμα ήταν βαρύ εξαιτίας των γεγονότων στην περιοχή της Κρήτης. Η τουρκική πρεσβεία προχωρούσε σε διαβήματα διαμαρτυρίας στην ελληνική κυβέρνηση στην παραμικρή εκδήλωση συμπάθειας προς τους αγωνιζόμενους Κρητικούς. Ο Θ. Δηλιγιάννης παρά τις φιλοπόλεμες διακηρύξεις του κατά την προεκλογική κυρίως περίοδο, υποκύπτοντας στις πιέσεις των Τούρκων και των Μεγάλων Δυνάμεων, απαγόρευσε οποιαδήποτε εκδήλωση συμπαράστασης προς την Κρήτη.

Παράλληλα, το Κρητικό δεν υπήρξε το μόνο δυσεπίλυτο ζήτημα, το οποίο καλείτο ν' αντιμετωπίσει η κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη. Εκτός από το Κρητικό, μεγάλο πρόβλημα δημιουργήθηκε από τους διωγμούς σε βάρος των Ελλήνων και της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο ενοποιημένο βουλγαρικό κράτος.¹¹⁰⁸ Στις σχετικές διαμαρτυρίες του πατριαρχείου, η Υψηλή Πύλη κρατούσε ουδέτερη στάση, προκειμένου να μη διαταράξει τις σχέσεις της με τη Βουλγαρία. Ένα ακόμη οξύ πρόβλημα, το οποίο έθιγε τον ελληνισμό της διασποράς ανέκυψε με τους περιορισμούς, τους οποίους επέβαλαν οι Άγγλοι, πρόσφατοι κατακτητές, στους Έλληνες της Αιγύπτου.¹¹⁰⁹ Οι ομογενείς της Αλεξάνδρειας επικαλούνταν την προστασία της ελληνικής κυβέρνησης, ο Θ. Δηλιγιάννης, όμως αδυνατούσε να υπερβεί το επίπεδο των απλών ανακοινώσεων.

Στην εσωτερική διακυβέρνηση ο Θ. Δηλιγιάννης έσπευσε άμεσα να καταργήσει τον εκλογικό νόμο του Χ. Τρικούπη «περί ευρείας περιφέρειας» και να αυξήσει πάλι τον αριθμό των βουλευτών από 150 σε 207. Η κυβέρνηση όμως του Θ. Δηλιγιάννη ήταν ανίκανη ν' αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση. Έτσι, η χώρα έπεσε σε μαρασμώδη κατάσταση και παράπαιε μέσα σε εμπαιθείς κομματικούς αγώνες. Συγχρόνως, οι Βούλγαροι στηριζόμενοι άλλοτε στην Αγγλία, άλλοτε στη Ρωσία και άλλοτε στην Αυστρία εργάζονταν συστηματικά για την εσωτερική οργάνωση της χώρας. Δημιουργούν το μεγαλύτερο στρατό της Βαλκανικής και γι' αυτό το λόγω χαρακτηρίζονται ως «Πρώσσοι της Βαλκανικής», ενώ εντείνουν και την προπαγάνδα στη Μακεδονία.¹¹¹⁰

Η συνεχιζόμενη από το 1885 αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής ενέτεινε την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος και κατ' επέκταση τη δημοσιονομική και νομισματική κρίση. Μόνιμο πρόβλημα της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η εξεύρεση του

¹¹⁰⁷ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.237

¹¹⁰⁸ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.31

¹¹⁰⁹ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.31

¹¹¹⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.264

απαιτούμενου εξωτερικού συναλλάγματος για την ετήσια πληρωμή των τοκομεριδίων στους αλλοδαπούς δανειστές του Δημοσίου. Η χρόνια κρίση της σταφίδας και η γενικότερη καθίζηση των ελληνικών εξαγωγών στις αρχές τού 1890 επιδείνωσαν το πρόβλημα της ανεπάρκειας του εξωτερικού συναλλάγματος.

Ο Θ. Δηλιγιάννης εξήγγειλε δρακόντεια μέτρα λιτότητας. Το 1891, ο πρωθυπουργός αποφάσισε να κάνει χρήση, για πρώτη φορά, ενός νέου δικαιώματος υπέρ του ελληνικού κράτους. Επρόκειτο για το υπολογιζόμενο κέρδος, το οποίο η Εθνική Τράπεζα, όπως και οι άλλες τράπεζες που διατηρούσαν το εκδοτικό προνόμιο, αποκόμιζε από την έκδοση του νομίσματος και των τραπεζογραμματίων. Ήδη από το 1880, επί πρωθυπουργίας Α. Κουμουνδούρου, είχε αναγνωρισθεί ότι το κράτος δικαιούτο του ενός τετάρτου του κέρδους αυτού, ωστόσο η αρχή αυτή δεν είχε εφαρμοσθεί. Ο έλληνας πρωθυπουργός ήταν ο πρώτος, ο οποίος την ανακαίνισε και την επέβαλε εξαναγκαστικά το φθινόπωρο του 1891, στην προσπάθειά του να εξοικονομήσει επιπρόσθετους πόρους. Έτσι, επέβαλε στην Εθνική Τράπεζα να εξαγοράσει το δικαίωμα αυτό του κράτους, προκαταβάλλοντάς του τις προβλεπόμενες εισπράξεις για μία εικοσαετία. Βεβαίως, με την κίνηση αυτή ευνοήθηκαν η Ιονική Τράπεζα και η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, οι οποίες δεν αναλάμβαναν καμία υποχρέωση έναντι του κράτους, παρά το γεγονός ότι διατηρούσαν όμοια δικαιώματα με την Εθνική Τράπεζα. Το επεισόδιο αυτό σήμαινε την αρχή τής ρήξης του Θ. Δηλιγιάννη με τους κεφαλαιούχους.

Σε λίγες εβδομάδες μία νέα αφορμή επιδείνωσε τις σχέσεις τους. Η νέα αφορμή δόθηκε από την αναγκαστική πτώχευση τής Εταιρείας Μεσημβρινών Σιδηροδρόμων της Ελλάδας και από την αδράνεια της Εταιρείας Κωπαΐδος. Ο Θ. Δηλιγιάννης αξίωσε και επέβαλε τα χρηματικά ποσά, τα οποία είχαν κατατεθεί ως εγγυήσεις από τις δύο εταιρείες να περιέλθουν στο Δημόσιο, σύμφωνα με το νόμο και με τη σύμβαση για την ίδρυση των δύο εταιρειών. Με το δεύτερο αυτό επεισόδιο οι χρηματικοί κύκλοι κήρυξαν τον πόλεμο στην κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη. Οι θιγόμενοι εταίροι βρήκαν έτσι πρόθυμη αλληλεγγύη και πλήρη συμπαράσταση στους κύκλους τού κεφαλαίου. Οι κεφαλαιούχοι, λοιπόν, πέρασαν σε αντίποινα κατά του Δηλιγιάννη. Μία νέα κερδοσκοπία εξαπολύθηκε σε βάρος τού εθνικού νομίσματος, με συνέπεια τη νέα υποτίμηση της δραχμής απέναντι στο χρυσό και τη νέα πτώση του εξωτερικού εμπορίου. Η κατάσταση αυτή επιδείνωσε ακόμη περισσότερο το πρόβλημα της ετήσιας πληρωμής των τοκομεριδίων στους δανειστές τού εξωτερικού.

Το τρίτο και σπουδαιότερο επεισόδιο ήρθε να καταδικάσει οριστικά την κυβέρνηση Δηλιγιάννη στους κύκλους των κεφαλαιούχων. Οι γάλλοι δανειστές, με επικεφαλής τον έλληνα Αντώνιο Βλαστό, αντιπρόεδρο στην Τράπεζα Προεξοφλήσεων του Παρισιού, επωφελήθηκαν από τις συναλλαγματικές και δημοσιονομικές δυσκολίες τού ελληνικού κράτους, προκειμένου να περάσουν σε επίθεση. Αιτήθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση να τους παραχωρηθεί έναντι του δημοσίου χρέους προνόμιο για την ίδρυση της «Τράπεζας του Κράτους»¹¹¹¹ με αρχικό κεφάλαιο 50.000.000 φράγκα. Επίσης, ζήτησαν να παραχωρηθεί στη συγκεκριμένη τράπεζα το μονοπωλιακό δικαίωμα για την είσπραξη ορισμένων δημοσίων προσόδων, με σκοπό την κάλυψη του δημοσίου χρέους τής χώρας. Είναι προφανές ότι το σχέδιο αυτό εμπνεόταν από τη μορφή, την οποία πήρε η χρηματιστική διείσδυση στη γειτονική Τουρκία με την ίδρυση της «Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας» και τη σύσταση της «Επιτροπής Δημοσίου Οθωμανικού Χρέους». Οι διαχειριζόμενοι τα συμφέροντα του γαλλικού ομίλου, Α. Βλαστός και Α. Συγγρός, ήλπιζαν ότι με την «Τράπεζα του Κράτους» εκτός από το εκδοτικό προνόμιο και την επιδιωκόμενη ενοποίηση του δημοσίου χρέους θα κατόρθωναν ν' απορροφήσουν και τα υπόλοιπα πιστωτικά ιδρύματα της χώρας.

¹¹¹¹ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.32

Ο Δηλιγιάννης αρνήθηκε να υποκύψει στον εκβιασμό. Σε αντίποινα, η κερδοσκοπία αναπτύχθηκε διεθνώς όχι μόνο σε βάρος της δραχμής, αλλά και σε βάρος των ελληνικών τίτλων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού. Το έτος 1891-1892 και μέσα σε χρονικό διάστημα τριών μηνών, η αξία των ελληνικών χρεογράφων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού παρουσίασαν πτώση 60.000-70.000 φράγκα, με άλλα λόγια η συνολική αξία των ελληνικών χρεογράφων μειώθηκε κατά 10%-12%.

Παράλληλα, η οικονομική πίεση των κεφαλαιούχων έλαβε συγκεκριμένη πολιτική μορφή. Ο Α. Συγγρός κινητοποιήθηκε για την εξεύρεση ενός διάδοχου πολιτικού σχήματος. Ο Χ. Τρικούπης θεωρήθηκε υπερβολικά αγγλόφιλος, ενώ πρόσφατα είχε αποδοκιμαστεί από το αγγλικό σώμα. Το ενδιαφέρον τού γαλλικού ομίλου των δανειστών στράφηκε προς το νεοπαγές «Τρίτο Κόμμα». Πραγματικά, η προοπτική τού οικονομικού και πολιτικού αδιεξόδου είχε αρχίσει να καλλιεργεί κεντρόφυγες δυνάμεις. Μία ομάδα νέων επιστημόνων και νέων πολιτευτών συγκρότησαν το λεγόμενο «Τρίτο Κόμμα» με κοινοβουλευτικό αντιπρόσωπο τον Δ. Ράλλη. Παράλληλα, σ' αυτό μετείχαν προοδευτικά και δημοκρατικά στοιχεία της εποχής, όπως ο Γ. Φιλάρετος, Α. Ευταξίας, Κ. Κωνσταντινόπουλος, Π. Μανέττας και άλλοι. Επέισης, συμμετείχαν ο πρώην υπουργός των Οικονομικών της κυβέρνησης του Α. Κουμουνδούρου, Σ. Σωτηρόπουλος, όπως και ο ίδιος ο Α. Συγγρός. Ο ίδιος ο Α. Συγγρός διαδραμάτισε έναν καθοριστικό ρόλο τόσο για τη συγκρότηση της προοδευτικής αυτής ομάδας όσο και για τη σύνδεσή της με τα Ανάκτορα. Η γαλλική μερίδα θεωρούσε, ότι το «Τρίτο Κόμμα» θα ήταν σε θέση, λόγω της προοδευτικής και δημοκρατικής του φήμης, να παραχωρήσει το αιτούμενο προνόμιο για την «Τράπεζα του Κράτους» μέσα στα πλαίσια μίας γενικότερης ανανεωτικής και αναθεωρητικής πολιτικής. Αίτημα το οποίο από τη μία ο Θ. Δηλιγιάννης δεν είχε τη δύναμη και από την άλλη ο Χ. Τρικούπης δεν είχε την πρόθεση να ικανοποιήσει.

Τον Ιανουάριο του 1892, ο Α. Συγγρός σε υπόμνημά του προς το βασιλιά Γεώργιο τόνιζε ότι η διατήρηση του Θ. Δηλιγιάννη στην εξουσία «έγκυμονεί έθνικούς κινδύνους και όδηγεί τήν Ελλάδα στον οικονομικό όλεθρο». Ο βασιλιάς πείσθηκε από τον Α. Συγγρό και τον Φεβρουάριο του 1892 κάλεσε τον Θ. Δηλιγιάννη να υποβάλει την παραίτησή του. Ο έλληνας πρωθυπουργός συγκαλεί το υπουργικό συμβούλιο, το οποίο αποφασίζει παμψηφεί, ότι «ή Κυβέρνησις δέν παραιτείται, διότι δέν έχει λόγον ούδέ δικαίωμα νά παραιτηθεί άφ' ού άπολαμβάνει πλήρους έμπιστοσύνης τού Κοινοβουλίου». Ωστόσο, στο ανακοινωθέν τού υπουργικού συμβουλίου αναγνωριζόταν, ότι ο βασιλιάς έχει το δικαίωμα, εφόσον το επιθυμεί, να παύσει την Κυβέρνηση με δική του ενέργεια και ευθύνη.¹¹¹² Έν συνεχεία ο Θ. Δηλιγιάννης συγκάλεσε τη Βουλή από την οποία ζήτησε τη στήριξή της. Οι βουλευτές ανανέωσαν την εμπιστοσύνη τους, ενέργεια που εξόργισε το βασιλιά Γεώργιο, καθώς θεώρησε ότι η ψήφος εμπιστοσύνης στρεφόταν, ουσιαστικά, εναντίον του.

Τελικά, στις 17 Φεβρουαρίου 1892¹¹¹³ παύεται η κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη. Ατμόσφαιρα μεγάλης κρίσης δημιουργήθηκε στην Αθήνα. Πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις υποστήριξης της κυβέρνησης. Ο βασιλιάς Γεώργιος επιθυμούσε ν' αποφύγει το ενδεχόμενο μίας κυβέρνησης Τρικούπη, προς αυτή την κατεύθυνση κινούμενος όρισε ως πρωθυπουργό τον οικονομολόγο Κ. Κωνσταντόπουλο.¹¹¹⁴ Ωστόσο, ο νέος πρωθυπουργός βρέθηκε ενώπιον ενός ανυπέρβλητου αδιεξόδου. Η αδέξια ενέργεια του Γεωργίου προκάλεσε την επιφυλακτικότητα των στελεχών τόσο του Θ. Δηλιγιάννη όσο και του Χ. Τρικούπη. Συνέπεια του γεγονότος αυτού ήταν ότι το «Τρίτο Κόμμα» δεν κατόρθωσε να διευρυνθεί με νέες προσχωρήσεις ή «αποστασίες», προκειμένου να

¹¹¹²ΙΕΕ, τ.14 (1977) , σ.32

¹¹¹³Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.23

¹¹¹⁴ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.236

διασφαλίσει τη διάδοχη κατάσταση.¹¹¹⁵ Έτσι, η κυβέρνηση του Κ. Κωνσταντόπουλου εμφανίστηκε ξαφνικά ως τελειώς ακατάλληλη, για να προωθήσει τα σχέδια του Α. Βλαστού και Α. Συγγρού. Μόνη πλέον λύση, για μία ακόμη φορά, ήταν η προκήρυξη νέων εκλογών.

Πραγματικά, οι εκλογές διεξήχθησαν στις 3 Μαΐου 1892¹¹¹⁶ και ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε τη νέα κυβέρνηση. Ο πρωθυπουργός προχώρησε στη σύναψη νέων δανείων, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα παλιά. Οι όροι των δανείων ήταν δυσμενέστατοι. Εξαιτίας της διαφοράς ανάμεσα στην ονομαστική τιμή των δανείων και στην τιμή έκδοσης, ο πραγματικός τόκος των δανείων του εξωτερικού κυμαινόταν συχνά γύρω στο 30%. Παράλληλα, ο Χ. Τρικούπης ανήγγειλε μία νέα πολιτική λιτότητας, η οποία μεταφράστηκε άμεσα σε μία σειρά από επιπρόσθετους φόρους σε βάρος των καταναλωτών. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσουν νέες διαμαρτυρίες των λαϊκών στρωμάτων. Στις 15 Ιουλίου 1892¹¹¹⁷ ανακοινώθηκε σχέδιο νόμου για την επιβολή βαρυτάτων διδάκτρων και εκπαιδευτικών τελών σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Σύμφωνα, με την αντιπολίτευση τα μέτρα της κυβέρνησης, τα οποία σχετίζονταν με την εκπαίδευση είχαν ως αποτέλεσμα να αποκλειστεί από την ανώτατη εκπαίδευση το 90% του πληθυσμού.¹¹¹⁸

Οι προσπάθειες του Χ. Τρικούπη για την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας δεν έμειναν χωρίς αποτέλεσμα: αναζωογονείται η οικονομία αλλά ο ρυθμός της μένει αργός, ενώ οι ανάγκες είναι πιεστικές. Ανώνυμος στην εφημερίδα «Άκρόπολις» στις 5 Ιανουαρίου 1893 γράφει: «Έχομεν πλούτον καί δυνάμεθα ν'άποσοβήσωμεν τήν μαστιζούσαν ήμᾶς οικονομικήν κρίσιν, ἀλλά καί νά εὐημερήσωμεν καί νά πλουτήσωμεν, ἄν ἀναπτύξωμεν τήν γεωργίαν καί τήν βιομηχανίαν μας». Και σε άλλο σημείο: «Προκαλέσατε τήν συρροήν κεφαλαίων, χορηγήσατε ὅ,τι προνόμιον σᾶς ζητούν, χορηγήσατε ὅ,τι ἐγγυήσεις ἀπαιτοῦνται, ἵνα προσέλθωσι κεφάλαια εἰς τόν τόπον ὑπέρ τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐπίτευξις τοῦ σκοποῦ τούτου διά πάσης θυσίας, ἔστω ἡ Μεγάλη Ἰδέα ἐφεξῆς τῆς κυβερνήσεως».¹¹¹⁹ Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους πραγματοποιούνται τα εγκαίνια της διώρυγας της Κορίνθου.

Παρόλη την υψηλή άμεση και έμμεση φορολογία, η πολιτική του Χ. Τρικούπη δεν έπαψε να είναι εξαρτημένη από τα δάνεια. Ο ίδιος έφτασε στο σημείο να εξαρτήσει το δημόσιο προϋπολογισμό του 1893 από την προσδοκόμενη σύναψη δανείου στο Λονδίνο. Όμως στο σημείο αυτό, η τακτική των δανείων έπαυσε να είναι ομόφωνη. Οξείες αντιδράσεις ανέκυψαν, γεγονός το οποίο οδήγησε σε οξύτερο ανταγωνισμό ανάμεσα στα αγγλικά και στα γαλλικά συμφέροντα. Οι άγγλοι κεφαλαιούχοι ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν και νέα δάνεια στην Ελλάδα, προκειμένου να στηρίξουν τον Τρικούπη στην εξουσία. Αντίθετα, οι Γάλλοι εκπροσωπούμενοι από τους Α. Βλαστό και Α. Συγγρό τσολπιζαν κάθε προσπάθεια για νέο δάνειο. Επεδίωκαν να εξωθήσουν το ελληνικό κράτος σε πτώχευση, προκειμένου να δικαιολογηθεί η παραχώρηση του προνομίου για την ίδρυση της «Τράπεζας του Κράτους» και μέσω αυτής η επιβολή του ξένου ελέγχου πάνω στις προσόδους του ελληνικού δημοσίου.

Ο Χ. Τρικούπης προκειμένου να ενισχύσει την εμπιστοσύνη των Άγγλων δανειστών πρότεινε στην αγγλική κυβέρνηση να αποστείλει έκτακτο απεσταλμένο της, ο οποίος να εξετάσει αυτοπροσώπως τη δημοσιονομική κατάσταση της χώρας. Ο άγγλος υπουργός των Οικονομικών αποδέχτηκε ν' αποστείλει εκπρόσωπο τον Οκτώβριο του 1892. Ωστόσο, η αποστολή αυτή ανησύχησε το γαλλικό όμιλο των δανειστών, οι οποίοι

¹¹¹⁵ IEE, τ.14 (1977), σ.33

¹¹¹⁶ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.319

¹¹¹⁷ IEE, τ.14 (1977), σ.33

¹¹¹⁸ IEE, τ.14 (1977), σ.34

¹¹¹⁹ Α.Ε.Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.317

απέστειλαν δικό τους εκπρόσωπο στην Ελλάδα. Ο άγγλος εκπρόσωπος, εκφράζοντας τις διαθέσεις των Άγγλων, διαπίστωσε ότι οι οικονομικές βάσεις της χώρας ήταν καλές. Το γεγονός αυτό σήμαινε, ότι υπήρχαν ακόμη δυνατότητες για μία υγιή διαχείριση και ότι, συνεπώς, υπήρχε ακόμη περιθώριο εγγυήσεων για τη σύναψη νέου δανείου. Αντίθετα, οι Γάλλοι δανειστές, ο γάλλος εκπρόσωπος και η αντιπολίτευση, κατήγγειλαν, ότι ο Χ. Τρικούπης εξαπάτησε τον άγγλο απεσταλμένο παρουσιάζοντας με δόλο χαλκευμένα στοιχεία για τη δημοσιονομική κατάσταση της χώρας. Με σκοπό να επισπεύσουν την πτώχευση, οι γάλλοι τορπίλισαν την ελληνική αξιοπιστία στα χρηματιστήρια του εξωτερικού, διαδίδοντας ότι «ή Έλλάς φέρεται άναποφεύκτως προς χρεωκοπία». Στη Βουλή η αντιπολίτευση υποστήριξε, ότι δεν υπάρχει άλλη λύση από την πτώχευση. Παρόλα αυτά, ο Χ. Τρικούπης πέτυχε μία καταρχήν συμφωνία για ένα νέο δάνειο με άγγλους χρηματοδότες, για 3.500.000 στερλίνες.¹¹²⁰

Ωστόσο, οι εγγυήσεις που είχαν αξιώσει και επιβάλει οι άγγλοι κεφαλαιούχοι ήταν πραγματικά υπερβολικές. Μεταξύ των άλλων, η καταρχήν συμφωνία προέβλεπε ότι το νέο δάνειο δεν θα φερόταν στη Βουλή για επικύρωση, αλλά θα κυρωνόταν με απλό βασιλικό διάταγμα. Όπως ήταν φυσικό, η αντιπολίτευση κατήγγειλε αμέσως τους όρους του δανείου ως «ατιμωτικούς» για την εθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία της χώρας. Ο Α. Συγγρός έπεισε το βασιλιά Γεώργιο, ότι με το δάνειο αυτό θιγόταν η εθνική κυριαρχία και ότι συνεπώς αν υπέγραφε το βασιλικό διάταγμα για την επικύρωση του, αναπόφευκτα το στέμμα θα αναλάμβανε βαρύτερες ιστορικές ευθύνες. Ο Γεώργιος αντιλαμβανόμενος ότι κινδύνευε να επωμισθεί μόνος του την ευθύνη για το «ατιμωτικό» δάνειο, ακολούθησε τη συμβουλή του Α. Συγγρού και αρνήθηκε να επικυρώσει το δάνειο. Έτσι, λοιπόν, το αποφασιστικής σημασίας αυτό δάνειο ματαιώθηκε την ύστατη στιγμή. Ο Χ. Τρικούπης βλέποντας ότι το πολυσυζητημένο δάνειο αποτύγχανε, αντι να αναθεωρήσει την τακτική του ως προς την αντιμετώπιση του δημοσιονομικού προβλήματος, απλώς επωφελήθηκε προκειμένου ν'απομακρυνθεί έγκαιρα από την εξουσία, πριν από την επερχόμενη καταστροφή.

Στις 3 Μαΐου 1893ο βασιλιάς Γεώργιος, μετά την απομάκρυνση του Χ. Τρικούπη, διόρισε πρωθυπουργό τον Σ. Σωτηρόπουλο με υπουργό των Εξωτερικών τον αρχηγό του «Τρίτου Κόμματος», τον Δ. Ράλλη. Ωστόσο, η πολιτική πόλωση και ο φανατισμός ανάμεσα στις δύο μεγάλες παρατάξεις οδήγησαν την προσπάθεια του στέμματος και πάλι σε αποτυχία. Το κόμμα του Χ. Τρικούπη, μάλιστα, κατήγγειλε τον αντισυνταγματικό χαρακτήρα των βασιλικών ενεργειών. Την ίδια περίοδο η πτώχευση εθεωρείτο γεγονός, ενώ για πολλούς αποστολή του Σ. Σωτηρόπουλου ήταν η επισημοποίησή της. Ο Σ. Σωτηρόπουλος, ως έμπειρος οικονομολόγος και πολιτικός, αποφάσισε ν'αποποιηθεί την ιστορική ευθύνη της πτώχευσης και επιχείρησε να την επιρρίψει στους διαδόχους του.

Μη διαθέτοντας αρκετό συνάλλαγμα για την πληρωμή των τοκομεριδίων στους δανειστές του εξωτερικού, η ελληνική κυβέρνηση κατόρθωσε να έρθει σε συμφωνία με τον οίκο «Habro» του Λονδίνου. Χάρη σ'αυτή ο Σ.Σωτηρόπουλος προμηθεύτηκε το απαιτούμενο συνάλλαγμα για την κεφαλαιοποίηση των καθυστερουμένων τόκων. Το συγκεκριμένο δάνειο επέτρεπε στην κυβέρνηση να μετατρέψει τα καθυστερούμενα τοκομερίδια των δανείων του 1881, 1884, 1889 και 1890 σε τίτλους νέου δανείου. Γενικό ήταν το αίσθημα ότι το «δάνειο κεφαλαιοποίησης» δεν ήταν παρά μία έμμεση μορφή πτώχευσης. Οι συγκεκριμένες εξελίξεις έκανε τους χρηματιστικούς κύκλους του εξωτερικού να αισθάνονται ότι επρόκειτο για εμπαιγμό, ενώ τα ελληνικά χρεώγραφα άρχισαν να χάνουν την αξία τους στις διεθνείς χρηματιστικές αγορές. Οι διεθνείς κερδοσκόποι, προκειμένου ν'ασκήσουν πίεση στην ελληνική κυβέρνηση, επιτάχυναν την πορεία προς την πτώχευση. Συγχρόνως, οι σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με το

¹¹²⁰ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.34

εξωτερικό περιορίστηκαν στο ελάχιστο, γεγονός το οποίο έθετε ανυπέρβλητα εμπόδια στην εγχώρια παραγωγή. Η οικονομία της χώρας βυθιζόταν στο χάος, ενώ η κυβέρνηση του Σ. Σωτηρόπουλου έχανε σταδιακά τον έλεγχο της κατάστασης.

Στις 28 Οκτωβρίου 1893 ο υποψήφιος του Σ. Σωτηρόπουλου για την προεδρία της Βουλής καταψηφίστηκε. Στη θέση αυτή εκλέχτηκε ο υποψήφιος του Χ. Τρικούπη, Β. Βουδούρης. Έτσι, επιβεβαιώθηκε η τρικουπική πλειοψηφία στη Βουλή. Ύστερα, από αυτή την πολιτική εξέλιξη ο Σ. Σωτηρόπουλος αναγκάζεται να παραιτηθεί στις 30 Οκτωβρίου 1893.¹¹²¹ Ο Χ. Τρικούπης παίρνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Πρώτη μέριμνα του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν ν'ακυρώσει το «δάνειο κεφαλαιοποίησης» του Σ. Σωτηρόπουλου, καθώς θεωρούσε ότι η σύναψή του είχε κλονίσει την αξιοπιστία της χώρας στο εξωτερικό. Συγχρόνως, ενέτεινε τις προσπάθειές του, να επανέλθει στην προσφιλή του τακτική των νέων δανείων για την εξυπηρέτηση των παλαιών. Όμως, αυτή τη φορά στάθηκε αδύνατο πλέον να συνάψει οποιοδήποτε δάνειο. Έτσι, στις 10 Δεκεμβρίου 1893¹¹²² ο Χ. Τρικούπης υποχρεώθηκε ν'αναγνωρίσει από το βήμα της Βουλής, ότι «δυστυχώς έπτωχεύσαμεν». Με επίσημο νόμο το ελληνικό κράτος κηρύχθηκε σε κατάσταση πτώχευσης ως προς τις πληρωμές του στο εξωτερικό.

Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη εξουσιοδοτήθηκε από τη Βουλή να διαπραγματευθεί τους όρους του πτωχευτικού συμβιβασμού με τους δανειστές της. Πρώτο μέτρο ήταν η περικοπή των ετησίων καταβαλλόμενων τοκομεριδίων κατά 70%. Αυτό είχε, βέβαια, ως αυτόματη συνέπεια τον εκμηδενισμό της αξίας των ελληνικών χειρογράφων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού.¹¹²³ Η αντιπολίτευση έσπευσε να καταγγείλει τον Χ. Τρικούπη ως υπεύθυνο της χρεωκοπίας, λόγω των υπέρογκων δαπανών και της αλόγιστης οικονομικής πολιτικής κατά τα προηγούμενα έτη. Αντίθετα, το κόμμα τού Χ. Τρικούπη απέδωσε την πτώχευση στην «ειρηνόπολεμη επιστράτευση» του Θ. Δηλογιάννη το 1885 και στα αθεράπευτα δημοσιονομικά ελλείμματα, τα οποία είχε προκαλέσει.

Ωστόσο, πέρα από το ζήτημα του καταμερισμού των ευθυνών, το κυριότερο πρόβλημα, το οποίο αντιμετώπιζε πλέον η χώρα δεν ήταν τόσο το ποσό τού χρέους, όσο ο διεθνής κλονισμός της ελληνικής αξιοπιστίας. Η διεθνής ανυποληψία της Ελλάδας δεν περιοριζόταν μόνο στους οικονομικούς κύκλους, αλλά επεκτεινόταν ταχύτατα και στο χώρο των πολιτικών συναλλαγών. Η διεθνής αντίδραση κατά της ελληνικής χρεωκοπίας καλλιιεργείτο συστηματικά. Η αγανάκτηση μετά την ενοποίηση και το συντονισμό των ομίλων των δανειστών κατέκτησε και τις κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών χωριών. Συγκεκριμένα, οι γερμανοί κεφαλαιούχοι θεώρησαν, ότι είχαν θιγεί ιδιαιτέρως, καθώς ο γάμος του Κωνσταντίνου με τη Σοφία τούς είχε οδηγήσει στη μαζική αγορά ελληνικών χρεωγράφων. Επιπλέον, οι κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας χρησιμοποίησαν κάθε είδους εκβιασμό και απειλή κατά της Ελλάδας, προκειμένου να διασφαλίσουν τα συμφέροντα των θιγομένων υπηκόων τους.

Η πλέον, όμως, λυσσαλέα και βάνουση αντίδραση ήταν αυτή τού Κάιζερ Γουλιέλμου Β'. Ο Γουλιέλμος υπολόγισε ότι ταπεινώνοντας την Ελλάδα, η οποία επεδίωκε συστηματικά το διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, θα κολάκευε την Τουρκία, η φιλία της οποίας ήταν απαραίτητη, προκειμένου να υλοποιήσει την περίφημη «εξόρμηση προς άνατολάς».¹¹²⁴ Έτσι, μετά τον αποκλεισμό του 1886, η Ελλάδα έβλεπε για μία ακόμη φορά, τις κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, να ορθώνονται απειλητικές εναντίον της. Μέσα σε ένα κλίμα από πρωτοφανείς οικονομικές και πολιτικές απειλές, όλες οι προσπάθειες για πτωχευτικό συμβιβασμό ανάμεσα στο

¹¹²¹ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.35

¹¹²²Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.57

¹¹²³ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.36

¹¹²⁴ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.36

ελληνικό κράτος και τους δανειστές του απέτυχαν. Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, παρόλη τη διαλακτικότητα και τις παραχωρήσεις της, δεν έφτασε σε αποτέλεσμα παραδεκτό από τους κεφαλαιούχους. Βαλλόταν από παντού, ενώ έχανε προοδευτικά κάθε έλεγχο πάνω στις εσωτερικές εξελίξεις.

Η διεθνής κατακραυγή εναντίον της Ελλάδας εξαιτίας της πτώχευσης και οι απογοητεύσεις από την αδυναμία της χώρας να θέσει σε εφαρμογή την αλυτρωτική της πολιτική διευκόλυναν την ίδρυση της «Εθνικής Εταιρείας». Το Νοέμβριο του 1894 έντεκα μήνες μετά την πτώχευση, ιδρύθηκε από αρκετούς αξιωματικούς του στρατού και διανοούμενους η εν λόγω εθνικιστική συνωμοτική οργάνωση, της οποίας ο ρόλος επρόκειτο ν' αποβεί μοιραίος για τη χώρα, κυρίως κατά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του 1897.¹¹²⁵ Το οικονομικό, πολιτικό και εθνικό αδιέξοδο, στο οποίο βρέθηκε η χώρα, θέλησαν να ξεπεράσουν οι κατώτεροι αξιωματικοί και οι ενθουσιώδεις δημοσιογράφοι, οι οποίοι πρώτοι είχαν την ιδέα για την ίδρυση της Εταιρείας. Φιλοδοξία τους ήταν η δημιουργία μίας «Νέας Φιλικής Εταιρείας» για την προάσπιση των «ιστορικών δικαίων» τού Ελληνισμού και για την «προώθηση του αλυτρωτικού προβλήματος». Η γενική κρίση της ελληνικής κοινωνίας επρόκειτο να οδηγήσει σε νέα έξαρση του αλυτρωτικού προβλήματος (Κρήτη, Μακεδονία), καθώς και στην πολιτικοποίηση του στρατού και στην ανάμιξη των αξιωματικών στις διαμάχες για την εξουσία. Αυτή η εξέλιξη επιβεβαιώθηκε κατά τα τελευταία έτη τού 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα.

Παράλληλα, στον κοινοβουλευτικό χώρο όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης κατόρθωσαν να ξεπεράσουν τις οξύτερες διαφωνίες τους και να συνασπιστούν σ' ένα κοινό μέτωπο κατά του Χ. Τρικούπη. Ο βασιλιάς Γεώργιος άρχισε και ο ίδιος να ενισχύει τον αγώνα εναντίον του πρωθυπουργού. Στόχος του ήταν όχι μόνο η ικανοποίηση των αλλοδαπών δανειστών της Ελλάδας, αλλά και η αναστήλωση της διεθνούς αξιοπιστίας της χώρας με την αποπομπή τού Χ. Τρικούπη ως εξιλαστήριου θύματος. Έτσι, ένας συνασπισμός από τις πλέον ετερόκλητες δυνάμεις ορθώθηκε ενάντια στον έλληνα πρωθυπουργό. Οι λαϊκές τάξεις ξεσηκώθηκαν εναντίον του εξαιτίας της ανελέητης φορολογίας, την οποία είχε επιβάλει. Ο στρατός κινητοποιήθηκε λόγω του διεθνούς εξευτελισμού της Ελλάδας, της εσωτερικής ακυβερνησίας και της έλλειψης προοπτικών ως προς τα εθνικά ζητήματα. Οι ανώτερες τάξεις και τα ανάκτορα, απηχώντας τη διεθνή κατακραυγή κατά του Χ. Τρικούπη, τον καταδίκασαν και τον απομόνωσαν. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι ότι πίσω από τις βίαιες αντιδράσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων κρύβονταν συχνά Έλληνες κεφαλαιούχοι, οι οποίοι είχαν επενδύσει τα χρήματά τους σε ελληνικά χρεώγραφα στα χρηματιστήρια του εξωτερικού. Στους Γερμανούς δανειστές, οι οποίοι είχαν και πολιτικά κίνητρα είχε προστεθεί ο Α. Βλαστός από το Παρίσι, ο οποίος διηύθυνε διεθνώς την εκστρατεία κατά του Χ. Τρικούπη και του ελληνικού κράτους.

Οι ανάγκες του αντιτρικουπικού αγώνα οδήγησαν σε μία απροσδόκητη συμφιλίωση ανάμεσα στα ανάκτορα και στο Θ. Δηλιγιάννη. Ο τελευταίος λησμόνησε πολύ σύντομα την πίκρα, την οποία έτρεφε κατά του Γεωργίου, ιδίως από την εποχή κατά την οποία ο βασιλιάς τον είχε αποπέμψει από την εξουσία τού 1892. Έτσι, ο Θ. Δηλιγιάννης ανέλαβε την ηγεσία του λαϊκίστικου στρατοπέδου.¹¹²⁶ Οι ανώτερες τάξεις συμμάχησαν με τις κατώτερες, με κοινό στόχο ν' απαλλαγούν από τον Χ. Τρικούπη. Στην κυβέρνηση δεν απέμενε πλέον παρά μία περιορισμένης έκτασης υποστήριξη από τους κύκλους των «μεσαίων στρωμάτων» και ορισμένα από ορισμένους νεότευκτους βιομηχάνους, οι οποίοι είχαν ευνοηθεί από τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής και από τη γενική κρίση της μεταπρακτικής αγρο-εμπορευματικής παραδοσιακής δομής. Στο αντιτρικουπικό

¹¹²⁵ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.57

¹¹²⁶ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.37

μέτωπο έλαβε επίσης μέρος και ο προστάτης του Α. Βλαστού στην Ελλάδα, Α. Συγγρός, όπως και άλλοι κεφαλαιούχοι, οι οποίοι είχαν θιγει.

Το κίνημα εναντίον του Χ. Τρικούπη έλαβε τη μορφή ενός πανεθνικού παραληρήματος. Οι λαϊκές διαδηλώσεις στην Αθήνα καθοδηγούνταν από τον ηγέτη του «Τρίτου Κόμματος», Δ. Ράλλη, ενώ στις επαρχίες έδινε τον τόνο ο Θ. Δηλιγιάννης. Παρά το έντονο και ανοικτό χαρακτήρα, τον οποίο έλαβε η λαϊκή εξέγερση, η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη συνέχιζε απτότητα να ψηφίζει νέα φορολογικά νομοσχέδια. Μάλιστα, ένα από τα νομοσχέδια, το οποίο αποσκοπούσε στην προστασία των ενοικιαστών αστικών ακινήτων, προκάλεσε το μεγάλο συλλαλητήριο στις 8 Ιανουαρίου 1895 στο Πεδίο τού Άρεως. Οι οπαδοί της κυβέρνησης του Χ. Τρικούπη οργάνωσαν αντισυγκέντρωση με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν βίαια επεισόδια. Η χωροφυλακή υπάκουσε στις εντολές της νόμιμης κυβέρνησης, ενώ ο στρατός είχε αρχίσει να παρασύρεται σε μεγάλο βαθμό από τις δημηγορίες του Θ. Δηλιγιάννη και τα σχέδια του βασιλιά. Ανάμεσα στους διαδηλωτές βρισκόταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ο οποίος απευθυνόμενος προς το διευθυντή τής αστυνομίας του συνέστησε να αφήσει ελεύθερο το λαό να εκδηλώσει τα φρονήματά του. Ήταν προφανές ότι επρόκειτο για μελετημένη ενέργεια, προκειμένου να εκδηλωθεί η κρίση εμπιστοσύνης ανάμεσα στα ανάκτορα και στην κυβέρνηση.

Την επόμενη ημέρα ο Χ. Τρικούπης πραγματοποίησε διάβημα στο βασιλιά Γεώργιο με το οποίο κατήγγειλε το διάδοχο «ώς υπερβάντα τήν σφαίραν τής δικαιοδοσίας του και αντιπράξαντα κατά τών ένεργειών τής κυβερνήσεως» και απαίτησε από το βασιλιά να λάβει θέση ως προς το ζήτημα αυτό. Όμως, ο βασιλιάς Γεώργιος κάλυψε πλήρως τον διάδοχο Κωνσταντίνο υποστηρίζοντας ότι η παρουσία του στη διαδήλωση ήταν τυχαία και ότι συνέβαλε, ώστε να αποτραπεί η επικείμενη αιματοχυσία. Ο Χ. Τρικούπης θεώρησε ότι η εκδηλωμένη πλέον κρίση εμπιστοσύνη στις σχέσεις του με τον ανώτατο άρχοντα ήταν μία καλή ευκαιρία, προκειμένου να εξέλθει από το αδιέξοδο, στο οποίο είχε παγιδευτεί. Την επόμενη ημέρα ο πρωθυπουργός υπέβαλε την παραίτησή του, αιφνιδιάζοντας τους αντιπάλους του και αφήνοντας στο βασιλιά τη φροντίδα, προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα.

Ο Γεώργιος με πρόθεση να μην προκαλέσει νέα ένταση στη συνεχιζόμενη «εμφύλια σύρραξη» διόρισε κυβέρνηση, όχι πολιτική, αλλά υπηρεσιακή, η οποία θα αναλάμβανε να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές. Προσωρινός πρωθυπουργός ορίστηκε ο Ν. Δηλιγιάννης,¹¹²⁷ ο οποίος είχε διατηρήσει ουδέτερη στάση στις πρόσφατες εξελίξεις. Οι εκλογές ορίστηκαν να πραγματοποιηθούν στις 16 Απριλίου 1895.¹¹²⁸ Τα ποτελέσματα της εκλογικής διαδικασίας υπήρξαν εντυπωσιακά. Από τις 207 έδρες, οι οποίες καλύφθηκαν με το πέρας των εκλογών, το κόμμα τού Χ. Τρικούπη επικράτησε μόλις σε 15. Επιπλέον, όλα τα σημαντικά στελέχη του κόμματος, συμπεριλαμβανομένου και του Χ. Τρικούπη, απέτυχαν να εκλεγούν.¹¹²⁹ Ο θριαμβευτής των εκλογών ήταν ο Θ. Δηλιγιάννης, του οποίου η νίκη ικανοποίησε τα ανάκτορα, τους ξένους, τους δανειστές, την ανώτερη τάξη, το λαό και το στρατό. Για τον Χ. Τρικούπη η ήττα αυτή σφράγισε και το τέλος τής πολιτικής του σταδιοδρομίας. Ο ίδιος δήλωσε ότι αποχωρεί από την πολιτική και ότι αποδεσμεύει τους λίγους βουλευτές του, οι οποίοι είχαν διασωθεί, από οποιαδήποτε κομματική υποχρέωση. Στη συνέχεια μετέβη στις Κάννες τής Γαλλίας, όπου μετά από ένα χρόνο, στις 30 Μαρτίου 1896,¹¹³⁰ πέθανε πικραμένος.

Όταν επανήλθε στην εξουσία, το Μάιο του 1895, ο Θ. Δηλιγιάννης είχε ν'αντιμετωπίσει δύο μείζονα προβλήματα, τα οποία επηρέαζαν σοβαρά την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής τής Ελλάδας. Το πρώτο πρόβλημα αφορούσε το ζήτημα των

¹¹²⁷ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.37

¹¹²⁸Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.23

¹¹²⁹ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.38

¹¹³⁰Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη, 2005, σ.319

σχέσεων της κυβέρνησης με τους ξένους ομολογιούχους, δηλαδή τους δανειστές της χώρας, ενώ το δεύτερο σχετιζόταν με το ζήτημα των αξιωματικών.¹¹³¹ Τους ομολογιούχους η κυβέρνηση τους αντιμετώπισε με ημίμετρα, προκειμένου ν'αποφύγει το πολιτικό κόστος, αναβάλλοντας ουσιαστικά για το μέλλον τις αποφάσεις, τις οποίες επέβαλε η λύση του ζητήματος. Το συγκεκριμένο πρόβλημα επιδρούσε δυσμενώς στην φερεγγυότητα της χώρας και απαιτούσε την ικανοποίηση των ομολογιούχων. Ωστόσο, στην κοινή γνώμη είχε καλλιεργηθεί η άποψη, ότι η Ελλάδα ήταν θύμα των ξένων κατόχων ελληνικών ομολόγων, οι οποίοι πρόβαλλαν παράλογες αξιώσεις σε βάρος της και διέσυραν τη χώρα. Επιπλέον, ήταν κοινή πεποίθηση ότι μόνο εθνικοί μειοδότες θα δέχονταν να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των ξένων ομολογιούχων.

Από τη μακρά και σκληρή αντιδικία μεταξύ τής ελληνικής κυβέρνησης και των ξένων ομολογιούχων, οι λιγότερο υπεύθυνοι πολιτικοί άνδρες τής χώρας προσέφεραν στην ελληνική κοινή γνώμη γενναίες δόσεις δημαγωγικών ερμηνειών ενός εξόχως αρνητικού για την Ελλάδα ζητήματος, το οποίο εξέθετε τη χώρα ως αφερέγγυα, καθώς δεν ήταν σε θέση ν'ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της. Οι ομολογιούχοι, μεταξύ των οποίων και πολλοί Έλληνες του εξωτερικού, κατείχαν ομόλογα του ελληνικού δημοσίου, τα οποία είχαν εκδοθεί από την εποχή του αγώνα της ανεξαρτησίας, έναντι των δανείων, τα οποία είχε πάρει η χώρα με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης και των κρατικών πιστωτικών ιδρυμάτων τους. Για λόγους, οι οποίοι είχαν σχέση κυρίως με την προβληματική είσπραξη των νομίμων και προβλεπομένων κρατικών εσόδων και τη διασπάθιση του πολύτιμων πόρων για την παραμονή των κομμάτων στην εξουσία, η χώρα δεν εξυπηρετούσε ως όφειλε τα συγκεκριμένα δάνεια, με συνέπεια με την πάροδο του χρόνου να προσλαμβάνουν απειλητικές διαστάσεις τα οφειλόμενα ποσά από τη συσσώρευση των τόκων, τους οποίους απέφεραν τα απλήρωτα τοκοχρεωλύσια.

Η Ελλάδα δανειζόταν με ολοένα και πιο δυσμενείς όρους για την εξυπηρέτηση παλαιότερων δανείων, καθώς και των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού, εξαιτίας της αδυναμίας των κυβερνήσεων να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τής χώρας απέναντι στους δανειστές της. Το γεγονός αυτό μείωνε την αξιοπιστία της και συνεπώς τη δανειοληπτική της ικανότητα. Οι ξένοι ομολογιούχοι προσέφεραν τα κεφάλαιά τους αποβλέποντας στα έσοδα, τα οποία θα αποκόμιζαν από την ανάπτυξη της Ελλάδας. Εφόσον, δεν αποκόμιζαν τα προσδοκώμενα έσοδα ήταν φυσικό να διαμαρτύρονται και ν'απαιτούν τη βοήθεια των κυβερνήσεών τους στην αντιδικία τους με την κυβέρνηση μίας αναξιόπιστης χώρας.

Η λύση στη φάση αυτή της αντιδικίας της κυβέρνησης με τους ξένους ομολογιούχους θα συνίστατο σε κάποιο συμβιβασμό των δύο πλευρών. Οι ξένοι ομολογιούχοι ζήτησαν να διατεθούν για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους τής Ελλάδας οι πόροι από τα διάφορα μονοπώλια του κράτους, όπως άλατος, πετρελαίου, σπέρτων, παιγνιοχάρτων κ.α., εξαιτίας του γεγονότος, ότι τα κρατικά έσοδα από την εν λόγω πηγή συνιστούσαν τα μόνο βέβαια. Η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να ικανοποιήσει το αίτημα των ομολογιούχων για τη διανομή των πλεονασμάτων από τη συγκεκριμένη πηγή είχε οδηγήσει ένα χρόνο πριν στο ναυάγιο των διαπραγματεύσεων. Ο πρωθυπουργός, Θ. Δηλιγιάννης, ίδρυσε μία αυτόνομη οικονομική αρχή, το Διοικητικό Συμβούλιο της Υπηρεσίας τού Δημοσίου Χρέους, ωστόσο δεν της έδωσε εξαρχής τη δυνατότητα να διαχειρίζεται ορισμένους πόρους, παρά μόνο την υπόσχεση, ότι ειδικός νόμος θα όριζε τη βασική αυτή πλευρά τού ζητήματος.

Τον Οκτώβριο του 1896 η ελληνική κυβέρνηση πρότεινε μία συμβιβαστική λύση στους ομολογιούχους. Τα κυριότερα σημεία της ήταν: ο περιορισμός του οφειλομένου τόκου στο 40% και η ισόποση διανομή των πλεονασμάτων από τα μονοπώλια μεταξύ τού

¹¹³¹Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σ.26

δημοσίου και των ομολογιούχων. Όμως, η συγκεκριμένη πρόταση δεν προέβλεπε τη συμμετοχή αντιπροσώπων των ομολογιούχων στο συμβούλιο, το οποίο είχε συσταθεί για την εξυπηρέτηση του χρέους. Η λύση τού ζητήματος φαινόταν εφικτή, αλλά υπήρξε θύμα νέας εξέγερσης στην Κρήτη και της συνακόλουθης κρίσης στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις.

Το ζήτημα των αξιωματικών είχε δημιουργηθεί, εξαιτίας της δυσαρέσκειας για τα μισθολογικά τους προβλήματα.¹¹³² Η δυσαρέσκεια αυτή οξύνθηκε, όταν ο Χ. Τρικούπης έθεσε φραγμούς στην εκλογή των αξιωματικών στη Βουλή, προκειμένου να κρατηθούν μακριά από το χώρο της πολιτικής και να αφιερωθούν στο κυρίως έργο τους.¹¹³³ Ο Θ. Δηλιγιάννης κατήγγειλε με νέο νόμο τους φραγμούς του Χ. Τρικούπη, με σκοπό να ευνοήσει αξιωματικούς φιλικά διακείμενους στον ίδιο. Η συνέπεια της κυβερνητικής πολιτικής ήταν να σημειωθεί νέα αναταραχή στο στράτευμα. Ακόμη μεγαλύτερη αναταραχή προκάλεσαν οι μεροληπτικοί προβιβασμοί αξιωματικών, πολιτικών φίλων του Θ. Δηλιγιάννη. Η αναταραχή τότε αποδόθηκε στην «Εθνική Εταιρεία»,¹¹³⁴ καθώς πολλά μέλη της ήταν αξιωματικοί, ωστόσο η Εταιρεία έσπευσε να διαχωρίσει τη θέση της από τα ζητήματα αυτά. Σύσταση αποχής από την ανάμειξη του στρατού στην πολιτική προς τον πρωθυπουργό, Θ. Δηλιγιάννη, με τη μορφή διαγγέλματος, απηύθυνε και ο βασιλιάς Γεώργιος.¹¹³⁵

Η ευρωπαϊκή διπλωματία δεν παρουσίασε κατά την περίοδο αυτή ουσιαστικές αλλαγές απέναντι στην Τουρκία. Νέα σχήματα δημιουργήθηκαν στις σχέσεις των Δυνάμεων μεταξύ τους, τα οποία είχαν αντίκτυπο και στην υπόλοιπη Ευρώπη αλλά και στα Βαλκάνια. Πάντως επικρατούσε η τάση να υποστηριχθεί με κάθε τρόπο η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Αγγλία παρά το γεγονός ότι θεωρούσε, ότι η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν αναπόφευκτη, δεν επιθυμούσε τη γρήγορη κατάρρευσή της. Συγχρόνως, η ρωσική επιρροή στην Τουρκία ποτέ άλλοτε δεν ήταν τόσο σημαντική. Η Ρωσία εργαζόταν για τη σταθερότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την υποστήριξη του σουλτάνου, όπως και όταν τη συνέφερε. Εκείνοι, οι οποίοι κατηύθυναν την πολιτική της ήταν επηρεασμένοι από το συνέδριο του Βερολίνου, αφοτου δηλαδή η Ρωσία έχασε στα Βαλκάνια όλα τα προσωρινά της πλεονεκτήματα. Το 1896 ο ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Deniloff, βλέποντας τη δυνατότητα αγγλικής ενέργειας κατά της Τουρκίας, ζήτησε τη δυναμική επέμβαση της Ρωσίας. Όταν στις αρχές τού χειμώνα του 1896 επέστρεψε στην Πετρούπολη, υπέβαλε την άποψη ότι στην περίπτωση επέμβασης θα ήταν σωστό να δράσει μόνο μία δύναμη ανάμεσα στις έξι.¹¹³⁶ Έτσι, η Ρωσία θα μπορούσε να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της με πραγματικό έλεγχο του Βοσπόρου. Ωστόσο, η Γαλλία δεν ήταν διατεθειμένη να επιδοκιμάσει αυτές τις ενέργειες της Ρωσίας, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε γενικότερη πολεμική σύρραξη. Τελικά, η ρωσική κυβέρνηση συμφώνησε με τη γαλλική στα τρία κύρια σημεία: τη διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την αποδοκιμασία της ιδέας για χωριστή δράση κάθε Δύναμης και την αντίθεση για μία διεθνή συγκυριαρχία.

Όπως η Αγγλία έτσι και η Γερμανία, η οποία προσπαθούσε ν'αποκαταστήσει την επιρροή της στην Κωνσταντινούπολη, θεώρησε ότι η πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν απείχε πολύ και ήταν έτοιμη να διαπραγματευθεί μία ενδεχόμενη διανομή των τουρκικών εδαφών. Παρόλο που η Αγγλία δυσπιστούσε απέναντί της, καθώς οι δύο Δυνάμεις βρίσκονταν σε ανταγωνισμό, εντούτοις επιδίωξε συνεννόηση

¹¹³² Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.293

¹¹³³ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.89

¹¹³⁴ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.293

¹¹³⁵ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.294

¹¹³⁶ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.100

μαζί της, εξαιτίας της πιθανότητας να εκμεταλλευθεί μόνη της η Ρωσία την πτώση της Τουρκίας.¹¹³⁷ Ήλπιζε ακόμη να συμμαχήσει με τη Γερμανία, προκειμένου να εξουδετερώσει τη γαλλορωσική συμμαχία. Ωστόσο, οι δύο κυβερνήσεις απέτυχαν να έρθουν σε συμφωνία ως προς την Τουρκία, με αποτέλεσμα η Γερμανία να λάβει μέτρα με σκοπό να προστατεύσει τα συμφέροντά της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είναι γεγονός, ότι καμία ευρωπαϊκή δύναμη δεν ευνόησε τη βρετανική λύση του τουρκικού ζητήματος.

Η επιδείνωση των αγγλογερμανικών σχέσεων σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της γαλλορωσικής συμμαχίας εξασθένησε τη θέση της Αυστρίας στα Βαλκάνια και ενίσχυσε τη θέση της Ρωσίας.¹¹³⁸ Η αυστριακή πολιτική δεν είχε απομακρυνθεί από τη σκέψη να συμβάλει στη διανομή της Μακεδονίας ανάμεσα στους ενδιαφερομένους, καθώς στην περίπτωση αυτή η προσοχή της Σερβίας θα στρεφόταν προς τα νότια και όχι προς το βορρά και τη δύση (Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Νόβι-Παζάρ) που ενδιέφερε άμεσα την ίδια την Αυστρία. Από την εποχή του συνεδρίου του Βερολίνου, κατά το οποίο οι Ρώσοι είχαν εγκαταλείψει τους Σέρβους, η Αυστρία είχε αναλάβει να την υποκαταστήσει στο ρόλο της προστάτιδας. Επίσης, η Βουλγαρία απομακρύνθηκε για ένα διάστημα από τη Ρωσία, όταν την πολιτική κατάσταση της χώρας ήλεγχε ο πρωθυπουργός Stabulof. Όμως, το στοιχείο των Βουλγαρομακεδόνων ήταν ισχυρό μέσα στη χώρα. Έτσι, μετά τη δολοφονία του Stabulof, ο οποίος υπήρξε ο κυριότερος εχθρός των μακεδονικών κοιμιτάτων, ανέλαβε τη διακυβέρνηση ο φιλορώσος Sthoilof,¹¹³⁹ ο οποίος ξεκίνησε βαθμιαία την αποκατάσταση των σχέσεων Βουλγαρίας και Ρωσίας. Ωστόσο, η Ρωσία δεν ήταν προετοιμασμένη να υποστηρίξει την ένοπλη δράση των Βουλγάρων στη Μακεδονία ούτε και ύστερα από τη συμφιλίωσή της με τη Βουλγαρία για χάρη του status quo. Έτσι, ήταν έτοιμη να προχωρήσει σε συμφωνία με την Αυστρία για τη διατήρηση της ειρήνης στην περιοχή. Εξάλλου και η Σερβία και η Ελλάδα ήταν αντίθετες στα βουλγαρικά σχέδια. Η αυστριακή επιρροή στη Βαλκανική ισορροπία δυνάμεων περιορίστηκε και η Αυστρία, αντιλαμβανόμενη τη μειονεκτική της θέση, προσπάθησε να εξασφαλίσει τα συμφέροντά της με αποτέλεσμα να δεχθεί ευνοϊκά την προσπάθεια της Αγγλίας για δημιουργία ενός δεσμού με την Τριπλή Συμμαχία.¹¹⁴⁰ Η Γερμανία, όμως, ήταν απρόθυμη να έρθει σε ρήξη με τη Ρωσία, εξαιτίας της ενισχυμένης θέσης της στην Κωνσταντινούπολη. Καθώς μία αγγλορωσική συνεννόηση ήταν πάντοτε πιθανή, η Αυστρία προσπάθησε να διαπραγματευτεί με την Αγγλία ένα εκτεταμένο μεσογειακό σύμφωνο.

Παρά το γεγονός ότι το 1896 η πολιτική του άγγλου πρωθυπουργού Salisbury βασιζόταν στο γεγονός των καλών σχέσεων της Αγγλίας με την Αυστρία, ο Salisbury απέφυγε να δώσει υπόσχεση για συγκεκριμένη δράση, αλλά σημείωνε ότι αυτό δεν σήμαινε, ότι η Αγγλία δεν θα υπερασπιζόταν την Κωνσταντινούπολη, αν αυτό ήταν αναγκαίο. Ήταν, λοιπόν, σαφές ότι εφόσον ανέκυπτε μία κρίση θα δρούσε σύμφωνα με τις περιστάσεις. Εφόσον, όμως, συνεργαζόταν ο γαλλικός και ο ρωσικός στόλος, πιθανό να ήταν αδύνατο να το κάνει. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1892, οι επικεφαλής των στρατιωτικών και ναυτικών υπηρεσιών πληροφοριών είχαν εκφράσει την άποψη, ότι «στην περίπτωση κατά την οποία η Βρετανία δεν δρούσε από κοινού με τη Γαλλία, τότε ο δρόμος προς την Κωνσταντινούπολη για τις βρετανικές δυνάμεις περνούσε, σε περίπτωση μίας επιθετικής ενέργειας, πάνω από τα συντρίμια του γαλλικού στόλου». Ο Salisbury συμπέρανε, ότι αν οι απόψεις τους ήταν σωστές, τότε η προστασία της Κωνσταντινούπολης από τυχόν ρωσική προστασία έπρεπε να πάψει να θεωρείται ως σκοπός της αγγλικής πολιτικής. Είναι, βεβαίως, αλήθεια ότι η υπεράσπιση των Ινδιών

¹¹³⁷ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ.230

¹¹³⁸ D.Dakin, *ό.π.*, σ.30

¹¹³⁹ ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.100

¹¹⁴⁰ Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.297

εξαρτάτο από την τουρκική κατοχή των Στενών. Συγχρόνως, ο βρετανικός στόλος δεν μπορούσε ν' αναρριχηθεί στο Αραράτ, ενώ και οι Γάλλοι εξαιτίας των συμφερόντων τους δεν ήταν σε θέση να βοηθήσουν τους Ρώσους.

Είναι φανερό ότι τα αποτελέσματα της διπλωματικής δραστηριότητας κατά την περίοδο 1895-1896 υπήρξαν μηδαμινά, καθώς δεν διευθετήθηκε το ζήτημα των Αρμενίων, ούτε προχώρησαν οι Δυνάμεις σε διανομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή στην εγκατάσταση διεθνούς ελέγχου. Ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Salisbury πρέσβευε την άποψη, ότι η άμυνα της Κωνσταντινούπολης ήταν μία απαρχαιομένη άποψη. Έτσι, από τις αρχές τού 1897 ο Βρετανός πρωθυπουργός άρχισε να εστιάζει το ενδιαφέρον του αποκλειστικά στην Αίγυπτο,¹¹⁴¹ εγκαταλείποντας κάθε υποχρέωση γύρω από την Κωνσταντινούπολη και μετατοπίζοντας για την Αγγλία το επίκεντρο των ενδιαφερόντων της γύρω από το Ανατολικό ζήτημα νοτιότερα.

Παρόλα τα μεγάλα προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιζε το ελληνικό βασίλειο και ειδικότερα η κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη, οργανώθηκαν στην Αθήνα οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες, οι οποίοι συνιστούσαν αναβίωση των αρχαίων. Η πρωτοβουλία για την αθλητική ιδέα του Ολυμπισμού πέρασε στα χέρια ενός ανθρώπου, ο οποίος την έκανε υποθεσή του, του γάλλου Pierre de Coubertin. Ο Coubertin είχε κατορθώσει να μυήσει στην Ιδέα εξαιρετικούς ανθρώπους και να αποτελέσει αίτημα των καιρών σε διεθνή κλίμακα, όταν το 1894, έχοντας και τη συμπαράσταση των Ελλήνων, πραγματοποίησε την επίσημη εισήγηση πάνω στο θέμα κατά τη διάρκεια του Α΄ Συνεδρίου Αθλητικών Αντιπροσώπων στο Παρίσι. Συστήθηκε, λοιπόν, μία επιτροπή στην οποία τοποθετήθηκε ως πρόεδρος ο έλληνας, Δημήτριος Βικέλας, ο οποίος αντιπροσώπευε την Ελλάδα. Το ίδιο έτος ο Coubertin ήρθε στην Ελλάδα, καθώς το Συνέδριο είχε αποφασίσει να τελεσθούν μετά από δύο χρόνια οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες στην Αθήνα. Υπό την προστασία αλλά και τη δραστηριοποίηση του διαδόχου Κωνσταντίνου, ο Coubertin συνάντησε στην Ελλάδα ανθρώπους με ζέση, οι οποίοι θα εργάζονταν με ενθουσιασμό για την προετοιμασία. Καταλυτικό ρόλο στο όλο εγχείρημα διαδραμάτισε ο Ιωάννης Φωκιανός, ο οποίος διορίστηκε αντιπρόεδρος της επιτροπής με πρόεδρο το διάδοχο.

Η συγκρότηση ειδικών επιτροπών και οι δραστήριες ενέργειες για την εξεύρεση των χρηματικών πόρων της προπαρασκευής με εράνους στο εσωτερικό και εξωτερικό από ομογενείς αποτελούσε το μέλημα όλων. Ανάμεσα στα ονόματα, τα οποία συνέβαλαν υλικά υπήρξε ο Γεώργιος Αβέρωφ, ο οποίος προσέφερε 920.000 χρυσές δραχμές για την αναμαρμάρωση του αρχαίου Παναθηναϊκού σταδίου. Η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα, εκμεταλλεζόμενη την πείρα, την οποία διέθεταν από τοπικούς πανελλήνιους αγώνες και από τα Ολύμπια, τα οποία διοργανώνονταν μέχρι τότε, έφερε σε πέρας το έργο της μέσα σε δεκατέσσερις μήνες.¹¹⁴² Η πανηγυρική έναρξη των Αγώνων πραγματοποιήθηκε στις 5 Απριλίου 1896, ανήμερα την Κυριακή του Πάσχα, μέσα σε μία εξαιρετική ατμόσφαιρα. Τον ολυμπιακό ύμνο συνέθεσε ο Σπύρος Σαμάρας σε ποιήση του Κωστή Παλαμά. Η μικρή Ελλάδα αναδείχθηκε άξια οργανώτρια του πραγματοποιουμένου ονείρου.

Το Κρητικό ζήτημα κατά την περίοδο αυτή είχε εισέλθει σε νέα φάση. Το Μάρτιο του 1895 διορίστηκε γενικός διοικητής της Κρήτης ο χριστιανός Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς.¹¹⁴³ Την εκλογή του Α. Καραθεοδωρή επιδοκίμασαν οι χριστιανοί της Κρήτης, γεγονός, το οποίο επιδίωξε και ο ίδιος ο σουλτάνος. Ωστόσο, το έργο του νέου γενικού διοικητή ήταν δυσχερέστατο, καθώς τα προβλήματα, τα οποία του κληροδότησε ο προηγούμενος διοικητής Μαχμούτ πασάς στον οικονομικό τομέα ήταν σοβαρότατα. Οι

¹¹⁴¹ IEE, τ. 14 (1977), σ. 101

¹¹⁴² IEE, τ. 14, σ. 93

¹¹⁴³ IEE, τ. 14, σ. 109

μισθοί πολλών Τούρκων ήταν καθαρές αργομισθίες και ο περιορισμός των θέσεων αποτελούσε το σημαντικότερο μέτρο, το οποίο έπρεπε να ληφθεί.

Το Μάιο του 1895, μέσα ο Α. Καραθεοδωρής συγκάλεσε τη γενική συνέλευση, μέσα σε μία συμβιβαστική ατμόσφαιρα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, ο γενικός διοικητής απέσπασε ένα ελάχιστο όρο κοινών αιτημάτων και των δύο κοινοτήτων, τα οποία αντιπροσώπευαν ένα σχέδιο ανασυγκρότησης της Κρήτης, το οποίο υποβλήθηκε στο σουλτάνο. Ωστόσο, αυτό το κλίμα ευφορίας ως προς τις μετριοπαθείς απαιτήσεις θα διαρκούσε λίγο. Ο γενικός διοικητής πιστεύοντας στην προσωρινότητα αυτού του κατευνασμού έσπευσε να διαλύσει τη συνέλευση προτού οι χριστιανοί βουλευτές αφυπνισθούν και ζητήσουν την αποκατάσταση των απολεσθέντων προνομίων. Ο σουλτάνος δεν έδειξε προθυμία να εκπληρώσει τις ελάχιστες εκείνες απαιτήσεις, όπως του είχαν διατυπωθεί. Με το γεγονός αυτό αποδεικνυόταν ότι η κίνηση του να διορίσει χριστιανό διοικητή ήταν μία χειρονομία χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο. Στον αντίποδα οι Τουρκοκρητικοί δεν αντιμετώπιζαν θετικά τις επιτυχίες του χριστιανού διοικητή. Στόχος τους ήταν να διασαλεύσουν την ομαλή πολιτική ζωή του νησιού. Ο Α. Καραθεοδωρής δεν ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος να διαχειριστεί τόσο δύσκολες καταστάσεις και να φέρει σε πέρας την αποστολή του. Πιθανότατα ο σουλτάνος στέλνοντάς τον υπολόγιζε και σ' αυτό, ευχόμενος, όπως οι μουσουλμάνοι της Κρήτης, ν' αποτύχει και να τον ανακαλέσει.

Κάτω από αυτές τις περιστάσεις οργανώθηκε στο Βάμο η Μεταπολιτευτική Επανάσταση, η οποία άρχισε ουσιαστικά με την υπογραφή ενός Υπομνήματος στις Μεγάλες Δυνάμεις και κατέληξε σε πολεμικές επιχειρήσεις, οι οποίες αν και δεν είχαν θετικό αποτέλεσμα, οδήγησαν, όμως στη συγκρότηση της «Γενικής Επαναστατικής των Κρητών Συνέλευσης», η οποία κατηύθυνε τις ενέργειες των Κρητικών από το φθινόπωρο του 1895 ως τις αρχές του καλοκαιριού του 1896. Οι ενέργειες των «μεταπολιτευτικών» είχαν αρχικά σκοπό να πιέσουν την κατάσταση και όχι να εξωθήσουν την κατάσταση στα άκρα, στοχο τον οποίο ωστόσο δεν κατόρθωσαν, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν αιματηρά γεγονότα σε βάρος του πληθυσμού, υλικές ζημιές και άμεσους κινδύνους. Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί η στάση της κοινής γνώμης και ν' αναθεωρηθούν οι συντελεστές, οι οποίοι διαμόρφωναν την κατάσταση στο νησί.

Η απαρχή έγινε με ένα υπόμνημα, το οποίο συνέταξε ο Μανούσος Κούνδουρος,¹¹⁴⁴ ψυχή της κίνησης, ο οποίος υποστηριζόταν από τους Σφακιανούς και τους Αποκορωνιάτες. Η προσεκτική διατύπωση του κειμένου οφειλόταν στους εύλογους δισταγμούς των συντακτών του Υπομνήματος να έρθουν σε σύγκρουση με το πνεύμα, το οποίο επικρατούσε μέσα και έξω από την Κρήτη, κυρίως στην Ελλάδα και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Στην Κρήτη υπήρχε η τάση για καλόπιστη συνεργασία με το χριστιανό διοικητή στους κόλπους της Γενικής Συνέλευσης. Οι πρόξενοι των Δυνάμεων μετά την επίδοση σ' αυτούς του Υπομνήματος συνέστησαν την εγκατάλειψη κάθε περαιτέρω ενέργειας και την αναχώρηση των αρχηγών της Επιτροπής, δεκαπέντε ατόμων, για την Ελλάδα. Από την άλλη μεριά η γραμμή της ελληνικής κυβέρνησης δεν ήταν υπέρ της αυτονομιστικής κίνησης, καθώς αυτή θα περιείχε τον κίνδυνο να περιέλθει η Κρήτη σε μία ξένη δύναμη ή να απομακρύνει τους Κρητικούς από την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση, λοιπόν, θεωρούσε κατάλληλο το διεθνές κλίμα, προκειμένου ν' αναζωπυρωθεί το θέμα της Κρήτης.

Το Μάρτιο του 1896 ο Α. Καραθεοδωρής αντικαταστάθηκε από τον Τουρχάν πασά. Ο Α. Καραθεοδωρής, ο οποίος είχε διαπρέψει ως διπλωμάτης και εκπρόσωπος της Τουρκίας στο Συνέδριο του Βερολίνου, απέτυχε χωρίς ν' αφήσει καλές εντυπώσεις. Ο Τουρχάν πασάς αντιμετώπισε την οργή των χριστιανών, οι οποίοι έβλεπαν για μία ακόμη

¹¹⁴⁴ΙΕΕ, τ.14 (1977), σ.110

φορά ως γενικό διοικητή όχι χριστιανό αλλά ένα μουσουλμάνο. Σταδιακά η αντίδραση των χριστιανών κατά της τουρκικής διοίκησης γενικεύθηκε. Αποφάσισαν, λοιπόν, να συνέλθουν στις 25 Μαΐου 1896¹¹⁴⁵ στο Φρέ, με αντιπροσώπους από όλο το νησί, προκειμένου να συζητήσουν για τις επόμενες κινήσεις τους. Στην Ελλάδα η κυβέρνηση της χώρας επεδίωξε ν' αποφύγει τις επιλοκές του Κρητικού ζητήματος, καθώς θεωρούσε ότι τα προβλήματα, τα οποία προκάλεσε η Μεταπολιτευτική Επαναστατική Επιτροπή θα έφταναν με αυτό τον τρόπο σε κάποια αίσια λύση. Την ίδια περίοδο οι Έλληνες είχαν στρέψει το ενδιαφέρον τους στη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων και δεν ήταν σε θέση να αντιληφθούν, ότι το Κρητικό ζήτημα γινόταν όλο και κρισιμότερο και ότι σε ένα χρόνο θα έφερνε τον πόλεμο και στην Ελλάδα.

Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση θορυβήθηκε από το διορισμό ενός μουσουλμάνου στη γενική θέση τού γενικού διοικητή, επειδή διέβλεπε ότι η εν λόγω επιλογή των Τούρκων θα προξενούσε αναταραχή στο νησί. Προς αυτή την κατεύθυνση αναγκάστηκε να προβεί σε διάβημα προς την Πύλη και να αιτηθεί από τις Δυνάμεις την παρέμβασή τους με σκοπό να πεισθούν οι Τούρκοι να συγκαλέσουν Γενική Συνέλευση. Ο Τουρχάν πασάς, όμως, αποφάσισε τη σύγκλιση της μόλις τον Αύγουστο, ενώ όφειλε να το πράξει στις 4 Μαΐου.¹¹⁴⁶ Ο βασιλιάς Γεώργιος ζήτησε την προσωπική επέμβαση του τσάρου για το θέμα τής συγκλίσεως.

Στο μεταξύ τα κρητικά στρατεύματα, στα μέσα Απριλίου, είχαν την πρώτη σύγκρουση με τα τουρκικά στην περιοχή της Επισκοπής. Ακολούθησε η μάχη στα Σελιά, στην οποία οι Τούρκοι νικήθηκαν εκ νέου. Όμως, αποφασιστική για την εξέλιξη του Κρητικού ζητήματος στάθηκε η πολιορκία από τους επαναστάτες της τουρκικής φρουράς του Βάμου. Οι πολεμικές επιχειρήσεις διήρκησαν από τις 4 έως τις 18 Μαΐου 1896.¹¹⁴⁷ Στα Χανιά η κατάσταση καθημερινά γινόταν όλο και πιο κρίσιμη για το χριστιανικό πληθυσμό, ο οποίος έβλεπε να μεγαλώνει η οργή των Τουρκοκρητικών εναντίον τους, εξαιτίας της πολιορκίας των ομοθρήσκων τους στο Βάμο. Ήταν, πλέον, ορατός ο κίνδυνος σφαγής όχι μόνο των χριστιανών των Χανίων αλλά και των Καλυβών. Έτσι, έπειτα από συνεννοήσεις με τον Έλληνα πρόξενο και το γενικό διοικητή, τρεις χριστιανοί βουλευτές μετέβησαν στο Βάμο, στις 11 Μαΐου 1896,¹¹⁴⁸ προκειμένου να διαπραγματευτούν με τους επαναστάτες την ειρηνική λύση της πολιορκίας. Ύστερα, από άκαρπες διαβουλεύσεις η Βουλευτική Επιτροπή επέστρεψε στα Χανιά χωρίς να πετύχει το σκοπό της. Είναι, βεβαίως, αλήθεια, ότι θα υφίστατο περιθώριο και για περαιτέρω διαπραγματεύσεις, εφόσον, δεν πραγματοποιούνταν στα Χανιά οι πρώτες μεγάλες σφαγές κατά των χριστιανών.¹¹⁴⁹

Στο μεταξύ, οι σφαγές στα Χανιά, όπως ήταν ευνόητο, είχαν προκαλέσει μεγάλη αναταραχή και αγανάκτηση στην Αθήνα.¹¹⁵⁰ Από την πολιορκία τού Βάμου από καθαρά στρατηγικοί άποψη οι χριστιανοί δεν είχαν άμεση ωφέλεια. Το γεγονός, όμως, αυτό καθαυτό συντέλεσε στην εξάπλωση και στην παγίωση του αγώνα και οδήγησε σε πολιτικές ζυμώσεις, οι οποίες κατέληξαν στη συγκρότηση της «Γενικής Επαναστατικής των Κρητών Συνέλευσης». Ωστόσο, είχε και γενικότερο αντίκτυπο τόσο στη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες με κοινή επέμβαση ανέλαβαν τη ρύθμιση, έστω και σε περιορισμένο βαθμό του Κρητικού ζητήματος, όσο και στην πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης. Στην Αθήνα, μάλιστα, ανασυστήθηκε η «Κεντρική των Κρητών Επιτροπή» και ξεκίνησαν οι έρανοι για την ενίσχυση του αγώνα. Όμως, εκτός από την αποστολή

¹¹⁴⁵ IEE, τ.14 (1977) , σ.111

¹¹⁴⁶ IEE, τ.14 (1977) , σ.112

¹¹⁴⁷ Μ.Κούνδουρος, *Ημερολόγιον*, Αθήνα 1921, σ.101-102

¹¹⁴⁸ Μ.Κούνδουρος, *ό.π.*, σ.107-109

¹¹⁴⁹ Μ.Κούνδουρος, *ό.π.*, σ.109-112

¹¹⁵⁰ Μ.Κούνδουρος, *ό.π.*, σ.117

πυρομαχικών, παρατηρήθηκε στις αρχές Ιουνίου αθρόα κάθοδος αξιωματικών του ελληνικού στρατού στην Κρήτη. Η ελληνική κυβέρνηση, αν και δεν επιθυμούσε να ταχθεί ανοικτά με το μέρος των επαναστατών, δεν εμπόδισε την ενίσχυσή τους από την ιδιωτική πρωτοβουλία.¹¹⁵¹

Την ίδια περίοδο οι τουρκικές βιαιότητες στο νησί συνεχίζονταν, όμως κατόπιν ενεργειών των προξένων στα Χανιά, ο σουλτάνος αναγκάστηκε να διατάξει την κατάπαυση των εχθροπραξιών. Συνέπεια της παρέμβασης των πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη ήταν και η έκδοση από το σουλτάνο ενός σουλτανικού διατάγματος, για τη σύγκλιση της γενικής συνέλευσης, το οποίο ωστόσο δεν περιελάμβανε συγκεκριμένη ημερομηνία σύγκλισης, η οποία επαφιόταν στην κρίση του γενικού διοικητή. Με την πράξη αυτή ο σουλτάνος θεωρούσε, ότι θα μπορούσε να παρακάμψει τις αξιώσεις των Κρητών. Τους προσκαλούσε, μάλιστα, να καταθέσουν τα όπλα, υποσχόμενος αμνηστία. Η ανοιχτή ημερομηνία για τη σύγκλιση της γενικής συνέλευσης εξαρτάτο από την κατάθεση των όπλων. Στην προσπάθεια αυτή να πεισθούν οι Κρήτες βουλευτές, ο σουλτάνος ζήτησε και τη μεσολάβηση της ελληνικής κυβέρνησης.

Τελικά, οι Δυνάμεις αποφάσισαν ν' ασκήσουν πίεση, προκειμένου να προβεί η Πύλη σε υποχωρήσεις, ζητώντας το διορισμό χριστιανού διοικητή και την εφαρμογή της συνθήκης της Χαλέπας, εκτός φυσικά από τη σύγκλιση της γενικής συνέλευσης και την παροχή της αμνηστίας. Η Πύλη αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να διορίσει διοικητή στο νησί τον πρώην ηγεμόνα της Σάμου, Γεώργιο Βέροβιτς, αλλά διατήρησε ως στρατιωτικό διοικητή τον Αβδουλάχ Πασά.¹¹⁵² Ύστερα, από πρωτοβουλία των Αυστριακών υποδείχθηκε στους Έλληνες και τους Κρήτες να δεχθούν τις τουρκικές παραχωρήσεις.

Όταν οι Κρήτες βουλευτές ζήτησαν από τους πρόξενους των Δυνάμεων να πληροφορηθούν αν θα μπορούσαν να τροποποιήσουν τη συνθήκη της Χαλέπας και πήραν καταφατική απάντηση προσπάθησαν να έρθουν σε συνεννόηση με τους επαναστάτες. Έτσι, στις 23 Ιουνίου 1896¹¹⁵³ πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στο Φρέ του Αποκόρωνα. Εκεί ανάμεσα στους παρόντες βουλευτές εκλέχθηκαν εκείνοι, οι οποίοι θα αντιπροσώπευαν στη γενική συνέλευση τους επαναστάτες της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής. Ύστερα, από τη συνεννόηση αυτή οι χριστιανοί βουλευτές κατήρτησαν δεκαμελή επιτροπή, προκειμένου να επεξεργασθεί σχέδιο πολιτεύματος, το οποίο θα υποβαλλόταν για έγκριση στο σουλτάνο.¹¹⁵⁴

Η Κρητική συνέλευση αντί να συνέλθει στις 29 Ιουνίου 1896, όπως είχε οριστεί, συνήλθε στις 1 Ιουλίου 1896.¹¹⁵⁵ Την προηγούμενη, όμως, ημέρα της ενάρξεως των εργασιών της ο τουρκικός στρατός άρχισε πάλι τις εχθροπραξίες. Οι συμπλοκές επεκτάθηκαν και στα Χανιά, οπότε οι πρόξενοι ζήτησαν την ανάκληση του Αβδουλάχ πασά. Οι χριστιανοί βουλευτές δεν προσήλθαν στη συνέλευση, αλλά επέδωσαν τα αιτήματά τους, υπό τη μορφή υπομνήματος στους προξένους και στο γενικό διοικητή. Με το υπόμνημα απαιτούσαν την καθιέρωση και εφαρμογή στην Κρήτη καθεστώτος παρόμοιου με αυτό της Σάμου. Έπειτα, όμως, από σχετική πίεση των πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη οι βουλευτές αναγκάστηκαν να προσέλθουν στη συνεδρίαση στις 8 Ιουλίου 1896. Την ίδια ημέρα, όμως, ξέσπασαν ταραχές στο Ηράκλειο με αποτέλεσμα να επακολουθήσει έντονη διαμαρτυρία των πρεσβευτών και ιδιαίτερα του Ρώσου, στην Πύλη.¹¹⁵⁶

¹¹⁵¹ IEE, τ.14 (1977) , σ.114

¹¹⁵² IEE, τ.14 (1977) , σ.115

¹¹⁵³ Μ.Κούνδουρος, ό.π, σ.122-123

¹¹⁵⁴ Μ.Κούνδουρος, *Ημερολόγιον*, Αθήνα 1921, σ.123-125

¹¹⁵⁵ Μ.Κούνδουρος, ό.π, σ.133

¹¹⁵⁶ Μ.Κούνδουρος, ό.π, σ.133

Τελικά, ο σουλτάνος υποχώρησε στα αιτήματα των Κρητών, έτσι αποδέχτηκε το διορισμό χριστιανού διοικητή με έγκριση των Δυνάμεων, το διορισμό χριστιανών υπαλλήλων σε αναλογία δύο τρίτων, σύγκλιση Συνέλευσης κάθε δύο χρόνια, δικαίωμα των Κρητικών να ψηφίζουν τον προϋπολογισμό και τους νόμους, καθώς και την αναδιοργάνωση της χωροφυλακής και των δικαστηρίων με τη συνδρομή ξένων οργανωτών. Όλα αυτά με τις εγγυήσεις των Δυνάμεων. Στις 26 Αυγούστου 1896 οι πρόξενοι στα Χανιά έδωσαν στους χριστιανούς βουλευτές το κείμενο των παραχωρήσεων και τον Οργανισμό τού νέου πολιτεύματος, το οποίο αποδέχτηκε η Επαναστατική Επιτροπή, η οποία από τις 17 Αυγούστου είχε εκλέξει οριστικά πρόεδρό της τον Μανούσο Κούνδουρο.

Αν έλειπε η έξαψη της κοινής γνώμης στην πρωτεύουσα της Ελλάδας, η κυβέρνηση της χώρας θα μπορούσε να θεωρήσει την απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων ευπρόσδεκτη σανίδα σωτηρίας και διέξοδο από το αδιέξοδο, στο οποίο είχε οδηγηθεί η χώρα εξαιτίας των ενεργειών της Εθνικής Εταιρείας.¹¹⁵⁷ Ωστόσο, η ελληνική κοινή γνώμη απαιτούσε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και απειλούσε την κυβέρνηση της χώρας με ανατροπή και τον ανώτατο άρχοντά της με εκθρόνιση. Για την ελληνική κυβέρνηση, βέβαια, και την πιθανή ανατροπή δεν φαίνονταν ν' ανησυχούν ιδιαίτερα οι εκπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Θ. Δηλιγιάννης δεν θεωρείτο υπεύθυνος ηγέτης μίας χώρας μικρής, όπως η Ελλάδα, η οποία δεν είχε πολλά περιθώρια ελιγμών ή εκβιασμού των Μεγάλων Δυνάμεων. Αντιθέτως, οι εκπρόσωποι ανησυχούσαν σοβαρά για την τύχη του Γεωργίου Α', ο οποίος έχαιρε της εμπιστοσύνης των κυβερνήσεων όλων των Μεγάλων Δυνάμεων. Η κυβέρνηση και ο ανώτατος άρχοντας της Ελλάδας ήταν όμηροι της Εθνικής Εταιρείας, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν συμφωνήσει να μην αναγνωρίσουν τετελεσμένα γεγονότα στην Κρήτη, καθώς η παραχώρησή της στην Ελλάδα θα ωθούσε τη Σερβία και τη Βουλγαρία ν' απαιτήσουν από την Πύλη ανάλογες παραχωρήσεις. Μάλιστα, δεν ήταν λίγοι εκείνοι, οι οποίοι έκριναν ότι η εμμονή της Ελλάδας να εξασφαλίσει την Κρήτη έβλαπτε τις διεκδικήσεις της στη Μακεδονία, την οποία εποφθαλμιούσαν η Βουλγαρία κυρίως, αλλά και η Σερβία.¹¹⁵⁸ Η ικανοποίηση της Ελλάδας στο Κρητικό θα ενίσχυε τις διεκδικήσεις της Βουλγαρίας και της Σερβίας στο Μακεδονικό.

Παράλληλα, η Αγγλία και η Ρωσία ήταν πεπεισμένες αφενός, ότι οι παραχωρήσεις προς την Ελλάδα στο Κρητικό αποτελούσαν τη μείζονα ικανοποίησή της τη δεδομένη χρονική στιγμή χωρίς να διαταραχθεί το εδαφικό καθεστώς στην περιοχή, αφετέρου ότι δεν ήταν δυνατόν να υποχωρήσουν και ν' αναγνωρίσουν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Διακριτικά υποδεικνύονταν στις Μεγάλες Δυνάμεις ακόμη και ακραίες λύσεις, όπως η κατάληψη και κατοχή της ελληνικής πρωτεύουσας, ώστε να αναγκαστεί η κυβέρνηση της χώρας ν' ανακαλέσει τις δυνάμεις της από την Κρήτη και να προληφθεί ένας καταστροφικός πόλεμος με την Τουρκία. Ήταν ορατός, πλέον, από τους πρώτους μήνες του 1897, ο επερχόμενος πόλεμος, όμως κανείς δεν φαινόταν να είναι σε θέση να τον αποτρέψει.

¹¹⁵⁷ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ. 297

¹¹⁵⁸ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005, σ. 232

6.γ. Από την προσάρτηση της Θεσσαλίας και του νομού Άρτας στην εκλογή του Προκοπίου Β΄

Στις 4 Οκτωβρίου 1878¹¹⁵⁹ η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εξέλεξε παμψηφεί στον Πατριαρχικό ναό, ως νέο Πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως τον από Θεσσαλονίκης Ιωακείμ Γ΄, ο οποίος διαδέχτηκε τον Ιωακείμ Β΄. Η νέα πατριαρχεία ξεκίνησε με δυσοίωνα μηνύματα για το μέλλον της ελληνικότητας των μητροπόλεων της Θράκης και της Μακεδονίας αλλά και του ιδίου του Οικουμενικού Θρόνου. Η βουλγαρική επιτυχία, το Φεβρουάριο του 1878, με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου οδήγησε στην κατάληψη της Ανδριανουπόλεως. Οι έξαρχοι προωθούνταν δυναμικά προς το Νότο, στις θρακικές και μακεδονικές περιοχές και κατελάμβαναν τις εκκλησίες και τις μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹¹⁶⁰ Συγχρόνως, οι Σέρβοι και οι Ρουμάνοι κινητοποιούσαν τους Κουτσοβλάχους,¹¹⁶¹ ενώ εμφανίστηκε εκ Δύσεως στις ίδιες σχεδόν περιοχές άλλος ένας επικίνδυνος εισβολέας. Επρόκειτο για τον «ενωτικό» Νείλο Ιζβόρφω,¹¹⁶² ο οποίος σε σύντομο χρονικό διάστημα κατόρθωσε με τη δράση στην ευρύτερη περιοχή του Κιλκίς να προσηλυτίσει στον βουλγαροουνιτισμό 57 χωριά.¹¹⁶³ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, προκειμένου να εξουδετερώσει τον παρείσακτο αυτό θύλακα της Ουνίας κινήθηκε δυναμικά, με αποτέλεσμα κατά τη διετία 1887-1888 τα περισσότερα χωριά να επανέλθουν στην Ορθοδοξία και στην κανονική διακαιοδοσία του.

Ωστόσο, το βαθιά ριζωμένο πανσλαβιστικό όνειρο για την αποδυνάμωση της πατριαρχικής δικαιοδοσίας στις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας κράτησε μόλις λίγους μήνες, καθώς οι Άγγλοι και οι Γερμανοί τον Ιούλιο του ιδίου έτους ανέτρεψαν στο Συνέδριο του Βερολίνου τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, ενώ η Πύλη αρνήθηκε αρχικά, μέχρι το 1890, ν' αποδεχθεί εξαρχικούς επισκόπους στα εδάφη της. Υπό αυτές τις συνθήκες ξεκινά η πρώτη πατριαρχεία του Ιωακείμ Γ΄, της πλέον επιβλητικής και αντιπροσωπευτικής εκκλησιαστικής μορφής Πατριάρχη, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Ο Ιωακείμ επωφελήθηκε από τις διεθνείς εξελίξεις και απομόνωσε τους κινδύνους, οι οποίοι προέρχονταν τόσο από Βορρά όσο και από Δύση και οι οποίοι στο σύνολό τους επεδίωκαν την εξασθένιση της επιρροής του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Παράλληλα, προσπάθησε με σθένος ν' απαλλάξει την Εκκλησία από τα βάρη του παρελθόντος, καθώς πολλά από αυτά έρχονταν θεραπείας και διορθώσεως στον εκκλησιαστικό χώρο. Προς την κατεύθυνση αυτή κατέθεσε στη Σύνοδο του Πατριαρχείου σπουδαιότατο υπόμνημα, στο οποίο με παρρησία εξέθεσε τις ανακαινιστικές θέσεις του για την έξοδο από την οικτρή κατάσταση των τότε εκκλησιαστικών προβλημάτων. Ωστόσο, πολλά δεινά συνέχιζαν να καταδυναστεύουν τη ζωή της Εκκλησίας και παρεκώλυαν τη διάδοση του καθαρού ευαγγελικού λόγου. Η ιδιοτελής κατάχρηση του λειτουργήματος, τα προσωπικά συμφέροντα τα οποία αντιστρατεύονταν τους ιερούς κανόνες και η ασεβής περιφρόνηση στους αρχαίους θεσμούς της Εκκλησίας δημιουργούσαν ένα κλίμα αμφισβήτησης της πατριαρχικής αυθεντίας για την αντιμετώπιση της παρακμής. Προκειμένου, ν' ανασταλεί η μεγάλη φθορά τού κύρους της Εκκλησίας, ο φιλοπρόοδος Πατριάρχης εισηγήθηκε μέτρα, τα οποία φαίνεται ότι είχαν εγκολληθεί βαθιά στη συνειδησή του. Έτσι, προχώρησε στην εφαρμογή τους τόσο κατά την πρώτη (1878-1884) όσο και κατά τη δεύτερη πατριαρχία του (1901-1912).¹¹⁶⁴ Με τα μέτρα αυτά δεν αποσκοπούσε στη σωτηρία

¹¹⁵⁹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.132

¹¹⁶⁰ Δ. Β. Γόνι, *Ἱστορία τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καὶ Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ. 149

¹¹⁶¹ Δ. Β. Γόνι, *ὁ.π.*, σ. 243

¹¹⁶² Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ. 2, Αθήνα 2009, σ. 221

¹¹⁶³ Α. Πανώτης, *ὁ.π.*, σ. 221

¹¹⁶⁴ Χ. Καρδαράς, *«Ἰωακείμ Γ΄-Χαρ. Τρικούπης. Ἡ Ἀντιπαράθεση»*, Αθήνα 1998, σ. 13

μόνο του Έθνους του, αλλά «πάντων των Εθνών», δηλαδή στη σωτηρία του ανθρώπου «αυτού καθαυτού». Απόταρος σκοπός του ήταν ο τερματισμός της θλιβερής πραγματικότητας του διαμελισμού της Μίας Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας σ'ένα πλήθος εθνικών τοπικών Εκκλησιών, οι οποίες δημιουργούσαν την εκκλησιολογικά εσφαλμένη εντύπωση της ομοσπονδίας Εκκλησιών. Η απόρριψη από τον Πατριάρχη της Εθνοκεντρικής κυβερνητικής πολιτικής των Αθηνών για τα εκκλησιαστικά ζητήματα οδήγησε αργότερα στη σύγκρουση με το πολιτικό κατεστημένο του εθνικού κράτους, το οποίο «ομφαλοσκοπούσε» αθηνοκεντρικά.¹¹⁶⁵

Το 1878 ο θεσσαλικός λαός επαναστάτησε κατά της οθωμανικής εξουσίας. Στην εξέγερση αυτή πρωτοστάτησαν δύο αρχιερείς του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο Κίτρος Νικόλαος Α' Λούσης και ο Πλαταμώνος Αμβρόσιος Κάσρας, ο μετέπειτα μητροπολίτης Λαρίσης.¹¹⁶⁶ Βασικό αίτημα των επαναστατών ήταν η υπαγωγή της Θεσσαλομαγνησίας και τμήματος της νοτίας Ηπείρου στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Το συνέδριο του Βερολίνου έδωσε το 1878 στην Ελλάδα τη Θεσσαλία και την επαρχία της Άρτας. Η Πύλη αντιστάθηκε, όμως τελικά υποχώρησε μετά από ισχυρές πιέσεις κατά την πρεσβευτική Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης, οπότε και υπέγραψε την προσάρτηση στις 20 Μαΐου 1881. Η ελληνική κυβέρνηση επικαλέσθηκε λόγους για την εκκλησιαστική προσάρτηση των εκκλησιαστικών αυτών επαρχιών στην Αυτοκέφαλη Διοίκηση. Αξιοσημείωτο, μάλιστα, είναι το γεγονός, ότι για πρώτη φορά χρησιμοποιήσε, δήθεν, το Κανονικό δίκαιο της αυτοκεφαλίας, το οποίο κατηστρατηγούσε, ήδη, από το 1852.¹¹⁶⁷

Η προσωπικότητα και η δράση του Ιωακείμ Γ' ήταν τόσο έντονη και ξεχωριστή, ώστε προκάλεσε ποικίλα σχόλια. Αξίζει ν'αναφερθεί ότι ο Ίωνας Δραγούμης ανέφερε χαρακτηριστικά για τον Οικουμενικό πατριάρχη: «Έχει δικές του ιδέες μεγαλομανείς. Είναι πατριάρχης των ὀρθοδόξων, ἔχει ὅλη τὴν ὀρθοδοξία δική του ἢ θέλει νά τὴν κάμη δική του πνευματικῶς. Είναι βυζαντινός Ἕλληνας».¹¹⁶⁸ Ήταν φανερό, ότι το οικουμενικό πνεύμα, το οποίο ενσάρκωνε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τον εθνικισμό. Τη σύγκρουση αυτή εξάλλου είχε προβλέψει νωρίτερα ο Α. Κοραΐς, ο οποίος επέμενε ότι ήταν αδιανόητο για τον κλήρο της ελεύθερης Ελλάδας να υπάγεται και να υπακούει στις εντολές ενός Πατριάρχη, ο οποίος παρέμενε δέσμιος των καταπιεστών του Έθνους.

Το Μάρτιο του 1882 ανέρχεται στην πολιτική εξουσία του ελληνικού βασιλείου ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος στην προσπάθειά του να κατοχυρώσει την πολιτική του στο εθνικό κράτος των Ελλήνων έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τον πατριάρχη Ιωακείμ. Από την πλευρά του ο Οικουμενικός πατριάρχης προσπάθησε, ουσιαστικά, ν'ανατρέψει την ισχυρή και δεσπίζουσα θέση, την οποία είχαν κατοχυρώσει τα εθνικά κράτη και οι εθνικές τους Εκκλησίες στον κρίσιμο τομέα της εκπαίδευσης τόσο στις επικράτειές τους όσο και στην επικράτεια του οθωμανού σουλτάνου. Η σύγκρουση, ουσιαστικά, είχε σχέση με τον έλεγχο των ελληνικών σχολείων και συλλόγων στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τους οργανισμούς αυτούς, οι οποίοι αποτελούσαν φορείς της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και οι οποίοι μάλιστα είχαν ήδη αρχίσει να χρηματοδοτούνται γενναϊόδωρα από ελληνικούς κρατικούς και παροικιακούς πόρους, ο μεν Χ. Τρικούπης προσπαθούσε να τους θέσει υπό τον έλεγχο των ξένων προξένων, ο δε Ιωακείμ επεδίωκε να ενισχύσει τον ήδη υφιστάμενο ρόλο των μητροπολιτών του πατριαρχείου σε αυτούς.¹¹⁶⁹ Καταλυτικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση

¹¹⁶⁵ Χ. Καρδαράς, «Ιωακείμ Γ'-Χαρ. Τρικούπης. Η Αντιπαράθεση», Αθήνα 1998, σ.16

¹¹⁶⁶ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.226

¹¹⁶⁷ Α. Πανώτης, ὁ.π., σ.226

¹¹⁶⁸ Χ. Καρδαράς, ὁ.π., σ.34

¹¹⁶⁹ Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ.289

και τον Οικουμενικό πατριάρχη διαδραμάτισε ο ειδικός απεσταλμένος της ελληνικής κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη, καθηγητής της Ιστορίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ο οποίος για την επιτυχή κατάληξη των συνομιλιών τιμήθηκε από την ελληνική πολιτεία με τον Ταξίαρχη του Σωτήρος.¹¹⁷⁰

Στις 4 Μαΐου 1882 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, μετά την αποστολή επιστολής της προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, εξέδωσε εγκύκλιο, η οποία απευθύνεται προς άπαντας τούς ανά τό Βασίλειον Σεβασμιωτάτους Ίεράρχας. Την εγκύκλιο συνυπογράφουν ο Αθηνών Προκόπιος, ο Λευκάδος Γρηγόριος, ο Ιθάκης Γαβριήλ, ο Άνδρου και Κέας Μητροφάνης και ο Φωκίδος Δαυί. Η εγκύκλιος αναφέρει: «Η Σύνοδος διά γράμματος αὐτῆς ἀπό 28 Ἀπριλίου ἐ.ἔ. πρὸς τὴν Α. Παναγιότητα τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ τὴν περὶ αὐτὸν ἀγιωτάτην Σύνοδο ἐξητήσατο καὶ τῇ συμπράξει οὐ τυχούσῃ τῆς Κυβερνήσεως τὴν ἀπὸ τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου Ἐκκλησιαστικὴν ἀπόλυσιν καὶ τὴν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔνωσιν τῶν ἀπὸ πολλοῦ πολιτικῶς προσαρτηθεισῶν χωρῶν τινων ἐν Ἠπειρῷ καὶ Θεσσαλίᾳ τῷ Θεοφρουρήτῳ τῆς Ἑλλάδος Βασιλείῳ. Ἡ Α. Παναγιότης μετὰ τῆς περὶ αὐτὴν Ἰ. Συνόδου διὰ Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς ἐπιστολῆς τῆς 16 π. μηνός ἐγνώρισαν τῇ Συνόδῳ ὅτι διὰ πράξεως αὐτῶν ἐχειραφέτησαν καὶ ἐξεχώρησαν ἅμα τῇ αὐτοκεφάλῳ τῆς Ἑλλάδος Ἐκκλησίᾳ τὰς ἄχρι τοῦδε κανονικῶς ὑπαγομένας ὑπὸ τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον ἐκείνας χώρας.

Συντελεσθεῖσαν λοιπὸν Θεία εὐδοκία τὴν ἔνωσιν ἐφ' ἣ εὐχαριστίαν τῷ Παναγὰθῳ Θεῷ ἀνέπεμψε, τῶν ἐν τῷ ᾧδε περικλείστῳ Πατριαρχικῷ καὶ Συνοδικῷ Τόμῳ φερομένων χωρῶν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μετ' ἀφάτου χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως ἅμα ἀγγέλλει πᾶσιν ὑμῖν ταύτην ἡ Σύνοδος καὶ συγχρόνως διαπέμπουσα ὑμῖν, ἀντίτυπα τῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς πράξεως ἐντέλλεται, ἵνα ἐπιτάξῃτε τοῖς ὑπὸ τῇ πνευματικῇ ἐκάστου ὑμῶν ποιμαντορίᾳ διατελοῦσιν εὐλαβεστάτοις ἐφημερίοις, ὅπως ἀναγνώσωσιν αὐτὴν ἐπ' Ἐκκλησίας μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἱεροῦ Εὐγγελίου πρὸς γνῶσιν τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος».¹¹⁷¹

Στις 19 Μαΐου 1882, ο μεγάλος πατριάρχης Ιωακείμ Γ', υπό την πίεση της ελληνικής κυβέρνησης του Χ. Τρικούπη και των συνοδικών αρχιερέων, σχεδόν ακούσια χειραφέτησε με Πατριαρχική και Συνοδική Πράξιν «πᾶσαν Θετταλίαν» και τμήμα τῆς «Παλαιᾶς Ἠπειροῦ», προκειμένου να παγιωθούν τα μετά πολλῶν διπλωματικῶν κόπων χαραχθέντα νέα σύνορα της Ελλάδας. Η σχετική Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη τοῦ 1882, την οποία υπογράφουν ο Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ, ο Εφέσου Αγαθάγγελος, ο Νικομηδείας Φιλόθεος, ο Πρόεδρος Νικαίων Διονύσιος, ο Δέρκων Ιωακείμ, ο Αμασειᾶς Σωφρόνιος, ο Προύσης Νικόδημος, ο Μιτυλίνης Κωνσταντίνος, ο Πρόεδρος Διδυμοτεῖχου Μεθόδιος, ο Βάρνης Κύριλλος, ο Βοδενῶν Ιερόθεος και ο Κασσάνδρου Κωνσταντίνος, αναφέρει: «Τῆς τῶν πολιτειῶν καταστάσεως ὡς ἐπὶ τό πολύ μεταβαλλομένης ταῖς τοῦ χρόνου φοραῖς καὶ ἄλλοτε ἄλλως μεταπιπτούσης, ἀνάγκη καὶ τὰ περὶ τὴν διοίκησιν τῶν ἐπὶ μέρος Ἐκκλησιῶν ταύτη συμμεταβάλλεσθαι καὶ συμμαρμόζεσθαι. Ὁ δὴ καὶ Ἱερώτατος Φώτιος ἐδήλου ἄλλοτε λέγων «τά ἐκκλησιαστικά καὶ μάλιστα γε τὰ περὶ τῶν ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατεῖαις καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἶωθεν». Ἐνθεν τοι καὶ νῦν ἐπεὶ τινες τῶν ἐν ταῖς χώραις Ἠπειροῦ καὶ Θεσσαλίας παροικιῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτων Ἐπισκοπῶν Τρίκης, Σταγῶν, Θαυμακοῦ καὶ Γαρδικίου καὶ αἱ ἀγιωτάται Μητροπόλεις Ἄρτης, Δημητριάδος καὶ Φαναριοφερσάλων καὶ ἡ ἀγιωτάτη Ἐπισκοπὴ Πλαταμῶνος, ἡ τῇ ἀγιωτάτῃ Μητροπόλει Θεσσαλονίκης ὑποκείμενες, ἐτι δέ εἴκοσι χωρία τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ἰωαννίνων ἐκ τοῦ τμήματος Τσουμέρκων καὶ τρία ἕτερα τῆς αὐτῆς

¹¹⁷⁰ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.226

¹¹⁷¹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ.89

Μητροπόλεως ἐκ τοῦ τμήματος Μαλακασίου, νεύσει κρείττονι προσηρτήθησαν ἔναγχος καὶ ἠνώθησαν πολιτικῶς τῷ Θεοσώτῳ Βασιλείῳ τῆς Ἑλλάδος, ἀνηνέχθησαν δὲ τῇ καθ' ἡμᾶς ἀγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἢ τε εὐσεβεστάτῃ Κυβέρνησις τοῦ εἰρημένου βασιλείου, διὰ γραμμάτων αὐτῆς σεσημασμένων τῇ κ' Ἀπριλίου ἐνεστῶτος σωτηρίου ἔτους αωηβ καὶ ἡ τὰ τῆς ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διοικοῦσα Ἱερά Σύνοδος δι' ἐτέρων αὐτῆς γραμμάτων ὑπὸ χρονολογίαν κη' Ἀπριλίου τοῦ αὐτοῦ σωτηρίου ἔτους, αἰτούμενοι, ὅπως κατὰ τὴν ἀνεκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κρατήσασαν τάξιν, αἱ εἰρημέναι παροικίαι ἀπολυθῶσι καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἀπὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου καὶ προσαρτηθῶσι τῇ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελοῦσαι τοῦ λοιποῦ μέρος ταύτης ἀδιάσπαστον καὶ ἀχώριστον, ἢ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῆς περὶ ἡμᾶς ἀγίας Συνόδου τῶν ἱερωτάτων Μητροπολιτῶν, τῶν ἐν ἀγίῳ Πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῖν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἅτε δὴ ὀφείλοντες ἀξιοχρέως μεριμνᾶν ὑπὲρ τῆς εὐσταθείας τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, τὰ κατὰ τὴν ἱεράν ταύτην ὑπόθεσιν ὡς εἰκὸς μελετήσαντες καὶ συνδιασκεψάμενοι, ἐπειδὴ κατείδομεν ὅτι ἢ ὑπὸ τοῦ ἀγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ἀπόλυσις τῶν εἰρημένων Ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν καὶ ἢ τούτων ἐκχώρησις τῇ ἀγιωτάτῃ αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἀναγκαίως ἐναπαιτεῖται, ἐνεκα τῆς ἐπ' ἐσχάτων ἐπελθούσης πολιτικῆς αὐτῶν ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοφρουρήτου Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος καὶ πρέπουσα ἅμα καὶ λυσιτελής καθόλου ἀποβαίνει εἰς τὰ πνευματικά αὐτῶν συμφέροντα, προθύμως ἀπεδεξάμεθα τὴν αἴτησιν κοινῇ καὶ ὁμοφώνῳ γνώμῃ συνευδοκήσαντες. Καὶ δὴ γράφοντες ἀποφαινόμεθα, ἀγίῳ Πνεύματι τὰς ἐν ταῖς πολιτικῶς τῷ Βασιλείῳ τῆς Ἑλλάδος ἄρτι ἐκχωρηθείσαις χώραις κειμένας, τῇ καθ' ἡμᾶς δὲ ἀγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τοῦ νῦν κανονικῶς ὑπαγομένας Μητροπολιτικὰς καὶ Ἐπισκοπικὰς παροικίας Λαρίσσης, Ἄρτης, Δημητριάδος, Φαναριοφερσάλων, Τρίκκης, Σταγῶν, Θαυμακοῦ, Γαρδικίου, Πλαταμῶνος καὶ τὰ συμπεριληφθέντα ἐκ τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ἰωαννίνων χωρία, ὡς καὶ τὰς ἐν αὐταῖς ὑπαρχούσας ἱεράς Πατριαρχικὰς καὶ Σταυροπηγιακὰς Μονὰς εἶναι διὰ παντός τοῦ λοιποῦ καὶ λέγεσθαι καὶ παρά πάντων γινώσκεσθαι καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἠνωμένας καὶ συνημμένας ἀναποσπάστως τῇ ἀγιωτάτῃ αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ τῆς Ἱεραῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης διακυβερνᾶσθαι πρὸς αὐτὴν τε ἔχειν τὴν κανονικὴν καὶ ἄμεσον ὑποταγὴν καὶ ἀναφορὰν καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς μνημονεύειν. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐγένετο ἡ παροῦσα Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ ἐν μεμβράναις Πρᾶξις, καταστρωθεῖσα καὶ ἐν τῷ Ἱερῷ Κώδικι τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίᾳ».¹¹⁷²

Ἡ Πατριαρχικὴ πράξις υπαγορεύθηκε προφανῶς ἀπὸ τὴν Αθήνα. Για τὸ λόγῳ αὐτὸ ἐπιχειρεῖται καὶ ἡ δὴθεν στήριξις στους ἱεροὺς κανόνες.¹¹⁷³ Οἱ ἱεροὶ κανόνες, ὡστόσο, ἀναφέρονται σε ἐπισκοπὲς πόλεων, οἱ ὁποῖες υφίστανται στα πλαίσια τῆς ἰδίας αυτοκρατορικῆς κρατικῆς κυριαρχίας καὶ ὄχι στη σύσταση νέας ἐκκλησιαστικῆς οντότητας σε νεοσύστατο κράτος.¹¹⁷⁴ Με τὸν τρόπο αὐτὸ αὐξήθηκαν καὶ πάλι τὰ ὅρια τῆς Αὐτοκεφάλου Διοικήσεως, με τὴν προσάρτηση ἐννέα ἀκόμη μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τῶν νέων περιοχῶν. Προσαρτήθηκαν, ἐπομένως, οἱ ἐπισκοπὲς Λαρίσσης, Ἄρτης, Δημητριάδος, Φαναριοφερσάλων, Τρίκκης, Σταγῶν, Θαυμακοῦ, Γαρδικίου καὶ Πλαταμῶνος, στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονταν καὶ κάποια χωρία τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων.

Ἡ ἐνσωμάτωσις αὐτῶν τῶν μητροπόλεων, τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν μονῶν στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια στερούσε τὸ οἰκονομικὰ δοκιμαζόμενον τὴν ἐποχὴ αὐτὴ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀπὸ προσόδους. Προκειμένου, νὰ ἀποσοβηθεῖ ἡ κρίσις, ἡ

¹¹⁷² Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεραῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 87-88

¹¹⁷³ Α. Πανώτης, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ. 2, Αθήνα 2009, σ. 227

¹¹⁷⁴ Γ. Κονιδάρης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. 2, Αθήνα 1970, σ. 264

ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε την οφειλή σε αυτό διαφόρων ποσών από τις μητροπόλεις και τις μονές της Θεσσαλίας. Ωστόσο, δεν άργησε και πάλι να παλινδρομήσει, προσπαθώντας να μειώσει στο ελάχιστο δυνατόν την υποσχεθείσα οικονομική χορηγία.

Η παραχώρηση αυτή αποτέλεσε νέα αναγκαία απόσπαση σημαντικών πατριαρχικών εδαφών. Ωστόσο, ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε πολλές επιφυλάξεις σχετικά με την παραχώρηση των σταυροπηγιακών ιδίως μονών των Μετεώρων, των Αγράφων, του Πηλίου και άλλων περιοχών της Κεντρικής Ελλάδας. Γνώριζε την οξύτητα του εκεί «Αγροτικού Προβλήματος» και την οικτρή μεταχείριση της μοναστηριακής περιουσίας από τους πολιτικούς, τους ακτήμονες και τους μεγάλους τσιφλικάδες των περιεχομένων στην Αυτοκέφαλη διοίκηση περιοχών.¹¹⁷⁵ Έτσι, ο Ιωακείμ αναγκάστηκε και πάλι να υποχωρήσει και να εμπιστευθεί τις σταυροπηγιακές μονές στην Ελλαδική ιεραρχία, με την ελπίδα ότι αυτή θα προασπιζόταν τα δίκαια και την περιουσία τους, προκειμένου με αυτό τον τρόπο να ενισχυθεί ο μοναχικός βίος στην Ελλάδα, τον οποίο τόσο έπληξε η Βαυαροκρατία το 1834. Η παραχώρηση, λοιπόν, των περιοχών αυτών έγινε με την προοπτική ν' αποδεχθεί η ελληνική κυβέρνηση το αίτημα της Ελλαδικής ιεραρχίας για πλήρη προσαρμογή της νομοθεσίας του 1852 στους όρους του Τόμου του 1850. Η νομοθεσία αυτή είχε κριθεί στην Β' Εθνοσυνέλευση ως αντισυνταγματική και εξαιτίας των παρενεργειών της στην εκκλησιαστική ζωή, όπως ήταν τα σιμωνιακά γεγονότα, είχε προκαλέσει την έντονη αντίδραση του θρησκευομένου λαού.¹¹⁷⁶

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1883 ο μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος στη έναρξη των εργασιών της νέας Συνόδου και υπο την παρουσία του υπουργού των Εκκλησιαστικών Δ. Βουλπιώτη, με αφορμή την αδιάφορη και πολλές φορές εχθρική συμπεριφορά της Πολιτείας προς την Εκκλησία, υποστήριξε: «ὕπαρχουσιν ἄνθρωποι καὶ πολιτευόμενοι μάλιστα, οἵτινες δοξάζουσιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ταπεινὴ ὅπως μὴ οἱ λειτουργοὶ αὐτῆς ἀναπτυσσόμενοι ἐπιδράσωσιν εἰς τὰ συμφέροντα τῆς Πολιτείας». Ο Προκόπιος αποκρούοντας αυτή την πλάνη περιέγραφε τη δεινή θέση, στην οποία βρισκόταν η Εκκλησία υποστηρίζοντας «ἐπέστη πλέον ὁ καιρὸς, ἀναβολὴ δὲν εἰσχωρεῖ πλέον, ὁ κῶδων τῆς τελευταίας κρίσεως ἐσήμανεν, ἢ θὰ ὑπάρξωμεν ἢ θὰ πέσωμεν ὀλοσχερῶς». Στην κραυγή αυτή αγωνίας του μητροπολίτη Αθηνών, ο αρμόδιος υπουργός προχώρησε σε ανεδαφικές υποσχέσεις. Είναι αξιοσημείωτο, ότι αντί να εισακουσθεί η Διοικούσα Εκκλησία, η οποία αγωνιούσε για τη μόρφωση και μισθοδοσία του κλήρου, στη Βουλή πραγματοποιούνταν συζητήσεις για την κατάργηση της διδασκαλίας των θρησκευτικών για οικονομικούς λόγους, ενώ η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε σταδιακά στην κατάργηση των υφιστάμενων ιερατικών σχολών.¹¹⁷⁷

Πραγματικά, οι ενσωματούμενες νέες επαρχίες έδιναν την ευκαιρία να βελτιωθεί η ισχύουσα εκκλησιαστική νομοθεσία του 1852. Μετά την κοινοποίηση της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης, τον Μάιο του 1882, η κυβέρνηση συνέταξε ένα νέο νομοσχέδιο, το οποίο και κοινοποίησε στην Ελλαδική Σύνοδο. Ωστόσο, η Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας απαιτούσε περισσότερες τροποποιήσεις και καθυστέρησε την απάντησή της μέχρι το Μάρτιο του 1883, προτείνοντας ένα δικό της νομοσχέδιο, το οποίο τροποποιούσε τις αντικανονικές βάσεις των νόμων Σ' και ΣΑ'.¹¹⁷⁸ Όμως, η κυβέρνηση, η οποία απολάμβανε την πλειοψηφία της Βουλής, δεν δέχτηκε τις συνοδικές προτάσεις και πέρασε την αναθεώρηση της εκκλησιαστικής νομοθεσίας στις «καλένδες» για άλλα σαράντα χρόνια (1883-1923). Έτσι, χάθηκε μία νέα ευκαιρία βελτίωσης των εκκλησιαστικών πραγμάτων.

¹¹⁷⁵ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.227

¹¹⁷⁶ Α. Πανώτης, ὁ.π., σ.228

¹¹⁷⁷ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1928, σ.89

¹¹⁷⁸ Α. Πανώτης, ὁ.π., σ.228

Η περίοδος, όμως, αυτή παρουσιάζει και ένα θετικό πρόσημο, το οποίο έγκειται στο γεγονός, ότι οι αρχιερείς των νέων επαρχιών τής Θεσσαλίας και της Ηπείρου, οι οποίοι εντάχθηκαν στη Σύνοδο των Αθηνών και ήταν αμέτοχοι των σιμωνιακών αμαρτιών, με το ειρηνικό τους πνεύμα συντέλεσαν στην επανένταξη στην Εκκλησία πολύτιμων κληρικών και λαϊκών στελεχών, τα οποία είχαν εκπαραθυρωθεί και καταδιώκονταν μόνο και μόνο επειδή επεδίωξαν δυναμικά την απομάκρυνση των σιμωνιακών επισκόπων από την εκκλησιαστική διοίκηση και την απαλλαγή της Εκκλησίας από την έξωθεν παρέμβαση της κομματικής πολιτειοκρατίας.

Οι ιεράρχες των ενσωματωμένων νέων επαρχιών έδωσαν νέα πνοή στην «πληγωμένη» από το σιμωνιακό σκάνδαλο Ιερά Σύνοδο και προστάτευσαν την περιουσία της Εκκλησίας από την αδηφαγία των κρατούντων. Οι προερχόμενοι από το Φανάρι αρχιερείς, φαίνεται, ότι εμφορούνταν από ανακαινιστικό πνεύμα. Τρανταχτό παράδειγμα αποτελεί ο αγωνιστής Πλαταμώνος και μετέπειτα μητροπολίτης Λαρίσης Αμβρόσιος.¹¹⁷⁹ Ανανεωμένη, λοιπόν, η Ελλαδική ιεραρχία επεδίωξε ν'ανατρέψει τη δυσμενή ατμόσφαιρα στο λαό για τους διοικούντες τα της Εκκλησίας. Τόνωσε την κατήχηση καθιερώνοντας συχνά τέλεση κηρυγμάτων στις εκκλησιαστικές επαρχίες με τη σύμπραξη δόκιμων ιεροκηρύκων και άλλων απεσταλμένων, οι οποίοι περιόδευαν στις ενορίες των πόλεων και της υπαίθρου στερεώνοντας τα πλήθη στις παραδόσεις της Ορθοδοξίας.

Στο μεταξύ ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ διαπίστωσε τη δυσμενή πρόθεση της Ευρώπης για τη διατήρηση της ακεραιότητας της αυτοκρατορίας του, η οποία εκδηλώθηκε κατά τις συζητήσεις για τη σύνταξη της Συνθήκης του Βερολίνου (1878). Ο σουλτάνος ανεξέλεγκτος στις αντιδράσεις του άρχισε να συγκρούεται με τους υπεύθυνους προασπιστές των προνομίων των μειονοτήτων, όπως ήταν οι εκάστοτε ρωμιοί Πατριάρχες-εθνάρχες. Ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ στην επιθυμία του να δώσει ταχεία λύση στο «Προνομιακό Ζήτημα» διαπραγματεύθηκε, μυστικά, το θέμα με το Μεγάλο Βεζύρη Σαΐδ πασά και πέτυχε ν'αποσπάσει τη δήλωσή του, ότι το τουρκικό κράτος δεν διανοήθηκε «μεταβαλῆν ἢ ἀλλοιωῆσαι τὰς θρησκευτικὰς προνομίας». Η συμφωνία, όμως, την οποία πέτυχε ο Πατριάρχης έγινε εν αγνοία τής Ιεράς Συνόδου και του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου, το οποίο αποτελείτο από συνοδικούς αρχιερείς και λαϊκούς.¹¹⁸⁰ Όταν έγινε γνωστή η μυστική αυτή συμφωνία, απορρίφθηκε και μάλιστα με τη συγκατάθεση της κυβέρνησης των Αθηνών κατόπιν διαβουλεύσεων. Το γεγονός αυτό εξέθεσε τον Πατριάρχη στην Πύλη, υποβαθμίζοντας το εθναρχικό αξίωμά του επί των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό συνέβη, επειδή είχε ήδη ξεκινήσει η διαφοροποίηση των εθνικών ιδεών του ελλαδικού κράτους των Αθηνών από την οικουμενική γραμμή του Πατριαρχείου, το οποίο απέβλεπε στην επιβίωση της Ρωμοσύνης στα από αιώνων εδάφη της και στη διατήρηση της ελληνορθόδοξης ταυτότητας στα πλαίσια του τουρκικού κράτους με τη συνεργασία της άρχουσας τουρκικής εξουσίας και μέσα στην πολυεθνική και πολυθρησκευτική πλέον κοινωνία των παλαιών λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στη συνεδρίαση της Βουλής στις 23 Φεβρουαρίου 1884 ο Α. Κοντόσταυλος, υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης του Χ. Τρικούπη σε ομιλία του σχετικά με το προνομιακό ζήτημα ανέφερε: «Βεβαίως, κύριοι βουλευταί, τό ζήτημα τῶν πατριαρχικῶν προνομίων, τό ὁποῖον ἄπτεται ἀμέσως τῶν μεγίστων συμφερόντων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐπόμενον εἶναι νά ὑπάρχη τό ἀντικείμενον τῆς σπουδαιοτέρας μερίμνης ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καί βεβαίως εἰς τήν ἐπερώτησιν τοῦ ἀξιοτίμου ἐπερωτήσαντος μόνον

¹¹⁷⁹ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.229

¹¹⁸⁰ Α. Πανώτης, *ὁ.π.*, σ.237

ὑποκρινόμενος θά ἠδυνάμην νά ἀρνηθῶ τήν ἐν αὐτῇ διά νά εἶπω οὕτω, ἀπήχησιν τοῦ γενικοῦ αἰσθήματος ὀλοκλήρου τοῦ Ἔθνους.

Ἀλλ' ὅσον καί ἂν συγκινή καί συνταράττη ἡμᾶς τό ζήτημα τοῦτο, δέν δυνάμεθα νά παραβλέσωμεν ὅτι πολιτικῶς δέν ὑπάγεται εἰς τήν δικαιοδοσίαν ἡμῶν καί ἐπ' οὐδενί λόγῳ τό ζήτημα τοῦτο πρέπει νά γίνῃ ἀντικείμενον συζητήσεων ἐν τῇ βουλῇ ταύτῃ, ὡς πρό τινων ἡμερῶν καί ὁ ἀξιότιμος πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως λίαν ὀρθῶς παρετήρησεν πρός ἡμᾶς. Τό ζήτημα τῶν πατριαρχικῶν προνομίων εἶναι κατά πρῶτον λόγον ζήτημα ἐσωτερικόν τῆς Τουρκίας, ὑπό τήν ἐποψιν δέ ταύτην, ὡς καί ἐν Κωνσταντινουπόλει καί ἄλλοις ἀκόμη κύκλοις ἄλλων πρωτευουσῶν πιστεύεται, παρέχει πολλάς καί βασίμους ἐλπίδας δικαίας λύσεως, τοῦτο δέ ἰδίως διά τό διπλοῦν ἐξῆς λόγον, ἦτοι διά τόν λόγον τῆς ἀνωτέρας συνέσεως καί διά τόν λόγον τοῦ ὑψηλοῦ φρονήματος τοῦ σήμερον ἐν Τουρκίᾳ βασιλεύοντος, ὅστις οὔτε θρησκευτικούς ἀγῶνας θά θελήσῃ νά προκαλέσῃ ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ, οὔτε θά ἀνεχθῇ ποτέ νά ἀφαιρεθῶσιν ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, ἀπό τῶν ὑπηκόων του, δικαιώματα τά ὅποια αὐτοί οἱ πρόγονοί του τοῖς παρεχώρησαν καί τά ὅποια διηνεκῶς μέχρι τοῦδε οὔτοι ἐκαρποῦντο.

Ἐπάρχει δέ καί ἕτερον τι γεγονός τό ὁποῖον ὑποστηρίζει ἐπίσης τήν ἀναγνώρισιν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων ὑπό τῆς Ἵψηλῆς Πύλης. Τό γεγονός δέ τοῦτο εἶναι ἡ ἐσχάτως ἐπελθοῦσα ἐκδοσις ἀναλλοιώτου τοῦ βερατίου τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, διότι δέν εἶναι δυνατόν νά κατανοηθῇ πῶς τό ὑφιστάμενον ἐκκλησιαστικόν καθεστῶς ἠθέλεν εἶσθαι ἀνάγκη νά τροποποιηθῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐνῶ δέν ἠθέλεν ὑπάρχει τοιαύτη ἵνα τροποποιηθῇ ἐν Ἱεροσολύμοις.

Κατά δεύτερον λόγον τό ζήτημα τοῦτο τῶν πατριαρχικῶν προνομίων, εἶναι ζήτημα, τό ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τάς Μεγάλας Δυνάμεις, αἵτινες διά τῶν συνθηκῶν καί τῶν Παρισίων καί τοῦ Βερολίνου, ἀνεγνώρισαν ρητῶς, ὅτι ἐδόθη ὑπό τῆς Ἵψηλῆς Πύλης ὑπόσχεσις εἰς αὐτάς ὑπέρ τῆς διατηρήσεως, ἀπαραμειώτου, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος ἐν Τουρκίᾳ. Τούτων οὕτως ἐχόντων πείθομαι καί πιστεύω, ὅτι τό ζήτημα τοῦτο θά λάβῃ ἐν τέλει αἰσίαν λύσιν καί τοιουτοτρόπως θά παύσῃ ὁ ἐρεθισμός, ὅστις ἐπικρατεῖ σήμερον ἐν παντί τῷ πληρώματι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί θά μείνῃ ἐπομένως καί ἡ ἐλληνική κυβέρνησις ἐλευθέρα, ὅπως ἐξακολουθήσῃ τήν ὁποίαν ἔχει εἰλικρινῆ ἐπιθυμίαν καί σταθεράν πρόθεσιν, ἵνα ὄχι μόνον διατηρήσῃ ἀλλά καί συσφίξῃ ἔτι μᾶλλον τάς μετά τῆς Τουρκίας φιλικάς αὐτῆς σχέσεις». ¹¹⁸¹

Ἡ ἀμφισβήτηση, λοιπόν, του κύρους του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔφερε σέ σύγκρουση, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε τόν Ἰωακείμ Γ' με τὰ δύο Σώματα, στα οποία ἡ κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν ἀσκούσε μεγάλη ἐπιρροή. Ἐτσι, χωρίς τήν στήριξη τῶν Ἑλλήνων καί τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησις, ὁ Πατριάρχης οδηγεῖται στήν παραίτηση στίς 30 Μαρτίου 1884 ¹¹⁸² σέ ἐνδειξη διαμαρτυρίας γιά τήν παρέμβαση στα ἐκκλησιαστικά ζητήματα τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησις. Δυστυχῶς, ἡ ἀποχώρηση τοῦ Ἰωακείμ Γ' ἀπό τόν οἰκουμενικό θρόνον ἔδωσε τό ἐναυσμα τοῦ διχασμοῦ τῆς ὁμογένειας, ἡ ὁποία ταλάνισε τήν Ἐκκλησία μέχρι τήν ἐπανόδοῦ ἀπό τό Ἅγιο Ὄρος καί τήν δευτέρην πατριαρχίαν τοῦ 1901-1912. ¹¹⁸³ Ὁ «ἰωακειμισμός» ἐκπροσωποῦσε τίς οἰκουμενικές τάσεις τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὁ «ἀντιωακειμισμός» τήν ἐγωκεντρικήν δεσποτείαν καί τό σύνδρομον συγκεντρώσεως τῆς Ἐκκλησίας γύρω ἀπό τήν Σύνοδον καί τήν Κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν. Τόν ἐσωτερικό αὐτό διχασμόν τῆς Γένουσις προσπάθησαν νά ἐκμεταλλευτοῦν οἱ Τούρκοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Ρωμῆοι, ἀκόμη καί ἡ Ρώμη με τήν ὀργάνωσιν σχολείων καί τήν ἀποστολήν οὐνιτῶν ἱερέων σέ διχασμένες ἐνορίες. ¹¹⁸⁴

¹¹⁸¹ Χ. Καρδαράς, «Ἰωακείμ Γ' - Χαρ. Τρικούπη. Ἡ Ἀντιπαράθεσις», Ἀθήνα 1998, σ. 271-273

¹¹⁸² Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ. 2, Ἀθήνα 2009, σ. 239

¹¹⁸³ Χ. Καρδαράς, ὁ.π.σ. 18

¹¹⁸⁴ Α. Δ. Κυριακός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Ἀθήνα 1898, σ. 130

Στις 28 Οκτωβρίου 1883 ο μητροπολίτης Δέρκων, Ιωακείμ Κρουσουλούδης, λόγω ασθένειας ανεχώρησε για την Αθήνα. Οι ιατροί διέγνωσαν φυματίωση και του συνέστησαν να μεταβή σε ειδική κλινική στο Παλέρμο της Ιταλίας. Τον Ιούνιο του 1884 μεταβαίνοντας στη Βιέννη διήλθε από τη Ρώμη, γεγονός το οποίο επεσήμαναν κύκλοι της Αγίας Έδρας. Ο πάπας Λέων ΙΓ΄δέχτηκε με ιδιαίτερη χαρά την εθιμοτυπική επίσκεψη του μητροπολίτη, καθώς ήταν θαυμαστής των ελληνικών γραμμάτων και του πολιτισμού των Ελλήνων. Υπό αυτές τις συνθήκες ξεκίνησε μία προσωπική γνωριμία, η οποία δεν έμελλε να σταματήσει εδώ. Ένα χρόνο αργότερα στις 1 Οκτωβρίου 1884,¹¹⁸⁵ ο Δερκων Ιωακείμ Κρουσουλούδης εκλέγεται Οικουμενικός Πατριάρχης ως Ιωακείμ Δ΄. Ο πάπας Λεών ΙΓ΄αποστέλει στην Κωνσταντινούπολη δελεγάτο του, προκειμένου να υποβάλλει τα «παπικά συγχαρητήρια». Ο Δ. Κυριακός σχολιάζει: «Συγχρόνως ιδρύθη εν Κωνσταντινουπόλει ενεργεία τοῡ εκεί ρωμαϊκού κλήρου ο σύλλογος της Συμνοίας κατά το φαινόμενον μὲν χάρις συμφιλιώσεως τῶν ἑλληνοκαθολικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, πράγματι δέ ἵνα ἐξυπηρετήσῃ τὰ σχέδια τῆς ῥωμαϊκῆς προπαγάνδας. Ἐνῶ δέ τοιοῦτοτρόπως ἀντέπραπτεν ὁ Λέων κατά διαφόρους τρόπου κατά τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, ἤθελε νά φαίνεται φιλικῶς αὐτῇ διακειόμενος. Διά τοῦτο ἔσπευσε νά συγχαρῆ διά τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπροσώπου αὐτοῦ τόν εἰς τόν πατριαρχικῶν θρόνον τῶ 1884 ἀναβάντα Ἰωακείμ τόν Δ΄, τό ὁποῖον ἦτο πρωτοφανές γεγονός. Συνδυναζόμενον δέ τοῦτο μετά ἐπισκέψεως παρά τούτου τῆς Ῥώμης τυχαίως, ὅτε ἐνεκα ἀσθενείας ἔτη τινά πρό τῆς πατριαρχίας του περιήρχετο τήν δύσιν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τήν γελοίαν φήμην, ὅτι δῆθεν ἐσκόπει νά ὑποτάξῃ ὁ πατριάρχης οὗτος τῶ πάπῃ τήν ἀνατολικήν ἐκκλησίαν! Ἡ γελοία φήμη διεψεύσθη, ὡς ἦτο ἐπόμενον. Ἐν τούτοις ὁ Λέων ἐξηκολούθει καί μετά ταῦτα τὰς ἐνεργείας του. Ἐν ἐπιστολῇ δέ πρὸς τόν Ῥαμπόλλαν πάλιν ἐξέφρασε τήν ἐπιθυμίαν νά ἴδῃ τοὺς ἀνατολικοὺς ὑποτεταγμένους τῶ θρόνῳ του, τό αὐτό δέ ἐπανελάβε καί ἐν τινι προσλαλιᾷ πρὸς περιστοιχιζόντας αὐτόν καρδιναλίους».¹¹⁸⁶ Ωστόσο, η κατάσταση της υγείας του Ιωακείμ Δ΄ συνεχώς χειροτέρευε με αποτέλεσμα το Νοέμριο του 1886 να υποβάλλει την παραίτησή του.¹¹⁸⁷ Στη συνέχεια αναχώρησε για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Χίο, όπου και απεβίωσε το 1887 σε ηλικία 50 ετών.

Ενώ, λοιπόν, κατά την περίοδο της πρωθυπουργίας του Χ.Τρικούπη συντελούνταν σημαντικές εσωτερικές εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις, η Ελλαδική Εκκλησία εξακολουθούσε ν'αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ως προς τη στελέχωσή της. Προκειμένου, να αντιμετωπίσει το συγκεκριμένο ζήτημα η Ιεραρχία εξέδωσε, στις 15 Μαρτίου 1884, την εγκύκλιο «Περί προτιμήσεως κατά τὰς προτάσεις χειροτονιῶν τῶν ἀποφοίτων τῶν Ἱερατικῶν Σχολείων». Η εγκύκλιος απευθύνεται πρὸς ἅπαντας τοὺς κατά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας και αναφέρει: «Τινές τῶν Σεβασμιωτάτων ἱεραρχῶν παραγνωρίζοντας, ὡς μή ὄφειλε, τόν εὐσεβῆ σκοπόν τοῦ περί Ἱερατικῶν Σχολείων Νόμου, καί τὰ πρὸς τήν πολιτείαν καί τήν Ἐκκλησίαν μέγιστα αὐτῶν καθήκοντα, προτιμῶσι κατά τὰς περί ἐγκρίσεων διακόνων ἢ πρεσβυτέρων προτάσεις αὐτῶν τῶν ἐπὶ τῶ ὑψηλῶ τούτῳ σκοπῶ ἐκπαιδευθέντων καί καθορισθέντων ἀποφοίτων τῶν ἱερατικῶν σχολείων ἄλλους, ιδιώτας ὄλως, καί ἠκιστα παρασκευασμένους πρὸς τό ὑψηλόν τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα, ἐξ' οὗ, ὡς δέν ἀγνοεῖτε, μεγίστη τῇ κοινωνία βλάβη προσγίνεται. Ἡ δέ δεινότης τοῦ πράγματος εἶναι τοσοῦτῳ μᾶλλον αἰσθητή, ὅσον οὐ μόνον εὐσεβῆ προαίρεσιν δέν δεικνύει, ἀλλά καί ἀξιοκατάκριτον ὀλιγωρίαν τοῦ νόμου ἐλέγχει.

Τὴν ὀρθότητα τοῦ εὐσεβοῦς καί σπουδαίου τούτου σκοποῦ, ἀνεγνώρισε κατά καιροὺς καί τό Ὑπουργεῖον καί ἡ Σύνοδος, καί διαταγαί ἐξεδόθησαν Συνοδικαί, ὅπως οἱ ἐκ τῶν ἱερατικῶν σχολείων ἀποφοιτήσαντες καί κекτημένοι τὰ ὑπό τε τῶν ἱερῶν κανόνων καί

¹¹⁸⁵ Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2, Αθήνα 2009, σ.230

¹¹⁸⁶ Α.Δ.Κυριακός, ὁ.π, σ.130

¹¹⁸⁷ Α.Πανώτης, ὁ.π, σ.231

ὑπό τοῦ Β. Διατάγματος 18 Ὀκτωβρίου 1856 ὀριζόμενα προσόντα, προτιμῶνται εἰς χειροτονίαν διακόνων ἢ πρεσβυτέρων, ὡσάκις παρίσταται ἀνάγκη εἰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ χωρία.

Ἡ Σύνοδος, ἐπαναλαμβάνουσα περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἐντέλλεται πᾶσιν ὑμῖν καὶ ἰδία τοῖς Σεβασμιωτάτοις Ἱεράρχαις ἐκείνοις, εἰς ὧν τὰς ποιμαντορίας τυγχάνουσιν ὄντες ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων τούτων, ὅπως τοῦ λοιποῦ μὴ ἐπαναλάβωσι τό τοιοῦτο, ἀλλὰ τὸναντίον καταβάλλωσι πᾶσαν φροντίδα εἰς τό νά προτιμῶνται κατὰ τὰς προτάσεις τῶν χειροτονιῶν οἱ ἐπὶ τούτῳ Ἐκκλησιαστικῶς ἐκπαιδευόμενοι καὶ παρασκευαζόμενοι πρὸς κόσμον τῆς Ἐκκλησίας». ¹¹⁸⁸Τὴν ἐγκύκλιο υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Λαρίσσης Νεόφυτος, ὁ Ἀρτης Σεραφεῖμ, ὁ Σταγῶν Μελέτιος καὶ ὁ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Δοσίθεος.

Στις 3 Δεκεμβρίου 1884 ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ ἀναρρήσεως τοῦ Ἰωακείμ Δ΄ εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον». Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας τοὺς κατὰ τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ ἀναφέρει: « Λαβοῦσα ἡ Σύνοδος εἰρηνικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Ἰωακείμ, ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου ἐ. ἔτους ἀνακοινοῦντος αὐτῇ κατὰ τὰ εἰθισμένα, τὴν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θρόνον ἀνάρρησιν αὐτοῦ γνωρίζει πᾶσιν ὑμῖν τοῦτο ἐπὶ τῷ τέλει, ἵνα συμμορφωθῆτε πρὸς τὴν ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1851 καὶ ὑπ' ἀριθ. 713 συνοδικὴν ἐγκύκλιον, περὶ τοῦ πῶς δεῖ μνημονεύειν τῶν Πατριαρχῶν». Το συνοδικὸ κείμενο υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας Γεράσιμος, ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος, ὁ Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Ευθύμιος καὶ ὁ Οἰτύλου Προκόπιος.

Ἡ Ἱερά Σύνοδος, στις 3 Ἰουλίου 1885, θορυβημένη ἀπὸ τα γεγονότα, τα οποία διαδραματιζόνταν στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας, ἐκδίδει ἐγκύκλιο «Περὶ συλλογῆς συνδρομῶν ὑπὲρ ἀνεγέρσεως ἱερῶν ναῶν καὶ σχολείων ἐν Μπογδάντσα τῆς Μακεδονίας». Ἡ ἐγκύκλιος, ἡ οποία ἀποστέλεται πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀνά τό Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας, ἀναφέρει: «Οἱ κάτοικοι τῆς ἐν Μακεδονίᾳ κωμοπόλεως Μπογδάντσας ἔνεκα τῶν πολλῶν στερήσεων, ἃς ὑφίστανται, ἀδυνατοῦσι νά ἐπιτελέσωσι πᾶν ὁ,τι ὡς ἀπαραίτητον κρίνεται εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτῶν βελτίωσιν καὶ εὐημερίαν.

Ἐπειδὴ δε, συνεπεῖα τῶν οικονομικῶν αὐτῶν δυσχερειῶν, οὔτε ἱερούς ναοὺς ἱκανοὺς καὶ καταλλήλους τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ ἔχουσιν, οὔτε σχολεῖα ἠδυνήθησαν ἄχρι τοῦδε ν' ἀναγεῖρωσιν, ἐκ τῆς ἑλλείψεως τῶν ὁποίων μεγάλη αὐτοῖς προσγίνεται ζημία, ἐζητήσαντο πρὸς ἴδρυσιν καὶ διατήρησιν τοιούτων τὴν μετ' ἀδελφικῆς ἀγάπης τῶν ὁμοδόξων χριστιανῶν τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἀρωγὴν, ἐν ἧ καθορῶσι τὴν πλήρωσιν τοῦ διακαοῦς αὐτῶν πόθου.

Πρὸς τὴν εὐόδωσιν τοῦ προκειμένου ἱεροῦ σκοποῦ ἀποβλέποντες, ἔπεμψαν ἤδη καὶ ἐνταῦθα τοὺς κυρίους Χ. Γεωργίου Καρατσογιάννου καὶ Χρῆστον Χατζῆ Παπαδημητρίου, Μακεδόνας καὶ ἐκ τῆς κωμοπόλεως, πρὸς συλλογὴν προαιρετικῶν συνδρομῶν, ἐφοδιάσαντες αὐτούς, ὡς ἀντιπροσώπους τῆς ἐν Μπογδάντσα χριστιανικῆς κοινότητος, διὰ τε τῆς ἀπαιτουμένης ἀδείας τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῶν ἀρχῆς τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ διὰ τῆς συστάσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἡ δὲ Σύνοδος ἐκτιμῶσα τοῦ προκειμένου ἔργου τὴν σπουδαιότητα καὶ ἀναγνωρίζουσα, ὅτι ἢ ἐν τῇ εἰρημένῃ χριστιανικῇ κοινότητι ὑπάρχουσα ἑλλειψις ἱερῶν ναῶν καταλλήλων καὶ σχολείων εἰς τὴν ἀπονέκρωσιν συμβάλλεται τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ εἰς τὴν ἄγνοιαν φέρει τῆς πατρίου γλώσσης καὶ ἱστορίας, ἐντέλλεται πᾶσιν ὑμῶν, ὅπως ἐπιτρέψητε τοῖς ἐν λόγῳ ἀντιπροσώποις νά περιέλθωσιν ἐλευθέρως καὶ ἀνενοχλήτως τὴν πνευματικὴν ὑμῶν παροικίαν πρὸς συλλογὴν συνδρομῶν ὑπὲρ τῆς πλήρους ἐπιτεύξεως τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ, δι' ὃν ἀπεστάλησαν.

¹¹⁸⁸Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.35

Ἐχουσα πεποίθησιν ἡ Σύνοδος, ὅτι καί ὑμεῖς αὐτοί μετά ζήλου καί προθυμίας θέλετε συντελέσει εἰς ἐπιτυχίαν τοῦ θεαρέστου τούτου ἔργου, παραγγέλλει ὑμῖν συγχρόνως, ὅπως προτρέψητε τά τε συμβούλια τῶν ὑπό τήν πνευματική ὑμῶν διοίκησιν ὑπαγομένων ἱερῶν Μονῶν καί τόν κλήρον καί λαόν, διά τῶν ἐπισκοπικῶν ὑμῶν ἐπιτρόπων, εἰς πᾶσαν δυνατήν ἐκ προαιρέσεως ἀγαθῆς συνδρομήν ὑπέρ τοσοῦτου ὑψηλοῦ σκοποῦ, οὗ τήν ἱερότητα καί ἐξαιρετικήν σημασίαν οὐδεὶς βεβαίως ἀρνεῖται». ¹¹⁸⁹Τὴν ἐγκύκλιον υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας Γεράσιμος, ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος καὶ ὁ Οἰτύλου Προκόπιος.

Στις 27 Ἀπριλίου 1887 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιον «Περὶ ἀναρρήσεως τοῦ Διονυσίου Ἐῖς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον», ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀνά τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ ἡ ὁποία ἀναφέρει: «Λαβοῦσα ἡ Ἱερά Σύνοδος εἰρηνικὴν ἐπιστολήν τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Διονυσίου, ἀπὸ 29 Φεβρουαρίου ἐ.ἔ ἀνακοινοῦντος αὐτῇ κατὰ τὰ εἰθισμένα, τὴν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θρόνον ἀνάρρησιν αὐτοῦ, γνωρίζει τοῦτο πᾶσιν ὑμῖν, ἐπὶ τῷ τέλει, ἵνα συμμορφωθῆτε πρὸς τὴν ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1851 καὶ ὑπ'ἀριθ. 713 ἐγκύκλιον αὐτῆς περὶ τοῦ πῶς δεῖ μνημονεῦειν τῶν Πατριαρχῶν». ¹¹⁹⁰Τὸ συνοδικὸν κείμενον υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος, ὁ Δημητριάδος Γρηγόριος, ὁ Χαλκίδος Χριστοφόρος, ὁ Θαυμακοῦ Μισαήλ καὶ Πλαταμώνος Ἀμβρόσιος.

Οἱ ἐσωτερικὲς πολιτικὲς ἀντιπαλότητες τοῦ τρικουπικοῦ καὶ τοῦ δηλιγιαννικοῦ κόμματος, καθὼς καὶ οἱ συνεχεῖς κυβερνητικὲς ἀλλαγές ἐπέφεραν τὴν οικονομικὴ κρίση ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ τὴν κατέστησαν ἀδύναμη νὰ στηρίξει διπλωματικὰ καὶ οικονομικὰ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖο ἐν τῇ δευτέρῃ φάσει τοῦ ἀγῶνα τοῦ ἀπέναντι ἐν τῇ Πύλῃ γιὰ τὸ «Προνομακὸν Ζήτημα» τοῦ Γένους (1882-1891). ¹¹⁹¹Ὁ Πατριάρχης Διονύσιος Ἐῖς ἀποτελοῦσε ἀντιπροσωπευτικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἀκράτου γεροντισμοῦ καὶ τοῦ ὑπέρμαχου τῶν συμφερόντων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Γένους. Ἦταν ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀντέδρασε δυναμικὰ, ὅταν διαπίστωσε, ὅτι ἡ Πύλη ἐνεργεῖ σύμφωνα με τὸ δόγμα τοῦ «διαίρει καὶ βασιλεύει» καὶ ὅτι με τὴν ὑπερφίαλη νοοτροπία τῆς ἀκλόνητης κυριαρχίας τῆς ἀμφισβητοῦσε τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐθνικὰ προνόμια τῶν Ἑλληνορθοδόξων, εὐνοώντας τὸ διχασμὸν τῶν Ὀρθοδόξων, με τὴν ἐπέκτασιν τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν ρουμανιζόντων Βλάχων ἐν τῇ Μακεδονίᾳ. ¹¹⁹²

Τὸ ἴδιον ἔτος (1887) ὁ Κωνσταντῖνος Διαλησμάς καὶ ἄλλοι ζηλωτὲς χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι ἀποσπᾶσθησαν ἀπὸ τὸν Ἀ. Μακράκη, ἱδρυσαν τὸ σὺλλογον τῆς «Ἀναπλάσεως». ¹¹⁹³Ὁ συγκεκριμένος σὺλλογος ἀποσκοποῦσε ἐν τῇ ἀνάπλασιν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, ἐνῶ ἐπεδίωξε καὶ τὴν υποστήριξιν τῆς Διοικουμένης Ἐκκλησίας. Ἡ ἱδρυσις τῆς «Ἀναπλάσεως» θεωρήθηκε ἐξαιρετικὰ σπουδαῖον γεγονός, καθὼς ὁ σὺλλογος ἐνδιαφέρθηκε ἄμεσα γιὰ τὴν μὀρφωσιν καὶ τὴν μισθοδοσίαν τοῦ ἱεροῦ κλήρου. Μάλιστα, πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν κινούμενος ὑπέβαλε σχέδιον νόμου ἐν τῇ Βουλῇ, χωρὶς ὡστόσο ἡ κίνησις αὐτῆ νὰ ἔχει ἀντίκτυπον.

Στις 3 Ὀκτωβρίου 1888 ¹¹⁹⁴με τὴν ἐναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἱεράς Συνόδου, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος παρόντος τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, Δ. Βουλπιώτη, ἀπαίτησε ἐκ νέου ἱκανοποίησιν τῶν αἰτημάτων τῆς Ἐκκλησίας, ὁμοῦ γιὰ μίαν ἀκόμη φορά ἔλαβε τὴν συνήθη ἀπάντησιν, ὅτι ἡ Κυβέρνησις θὰ μεριμνήσει γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα.

¹¹⁸⁹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 386-387

¹¹⁹⁰ Σ. Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 133

¹¹⁹¹ Α. Πανώτης, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ. 2, Ἀθήνα 2009, σ. 246

¹¹⁹² Α. Πανώτης, ὁ.π., σ. 246

¹¹⁹³ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1928, σ. 89

¹¹⁹⁴ Χ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 90

Τον Φεβρουάριο του 1889 πεθαίνει ο μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος. Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη προτείνει ως διαδοχό του τον σοφό και ενάρετο μητροπολίτη Νικομηδείας Φιλόθεο Βρυέννιο.¹¹⁹⁵ Προς αυτή την κατεύθυνση πραγματοποιούνται ανεπίσημες προτάσεις τόσο στο Φανάρι όσο και στον ίδιο, όμως ο Φιλόθεος αρνείται και αποδεικνύει το σεβασμό του προς την τοπική ιεραρχία υποστηρίζοντας, ότι ο εκάστοτε πρόεδρος της Συνόδου οφείλει να προέρχεται από το σώμα της. Κατόπιν της άρνησης του Φιλοθέου υποδεικνύεται από τους ισχυρούς Κεφαλλονίτες, ο τότε μητροπολίτης Κεφαλληνίας, Γερμανός Καλλιγιάς. Ο Γερμανός είχε γεννηθεί το 1844 στην Κεφαλλονιά. Σε ηλικία 17 ετών μετέβη στην Πάτμο, όπου ασπάσθηκε το μοναχισμό και εισήχθη στη Μονή του Ευαγγελιστού Ιωάννου, υπό την πνευματική καθοδήγηση του συγγενή του Παρθενίου Καλλιγά, ο οποίος διετέλεσε ηγούμενος της μονής.¹¹⁹⁶ Υστερα, από τετράχρονη παραμονή του στο μοναστήρι και ενώ είχε χειροτονηθεί διάκονος εισήχθη στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Το 1869 με την ολοκλήρωση των σπουδών του προσελήφθη ως ιδιαίτερος γραμματέας από τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας, Σωφρόνιο.¹¹⁹⁷ Αφού, υπηρέτησε στο πατριαρχείο Αλεξανδρείας για δέκα συναπτά έτη, το 1880 μετέβη στη Μασσαλία, κατόπιν προσκλήσεως, προκειμένου ν'αναλάβει εφημεριακά καθήκοντα. Στη Μασσαλία ο Γερμανός είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τον εκκλησιαστικό και θρησκευτικό βίο, ο οποίος υφίστατο στην Ευρώπη. Στη συνέχεια έχοντας αποκτήσει σημαντικές εμπειρίες, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας τής Ελλάδος τον εξέλεξε και τον χειροτόνησε Αρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας στις 17 Μαρτίου 1884.¹¹⁹⁸ Στη διάρκεια της ποιμαντορίας του επέδειξε σημαντική δράση, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη να επιδιώξει την αναρρησή του στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο των Αθηνών.

Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη απαίτησε από τους τέσσερις συνοδικούς αρχιερείς να εκλέξουν ως μητροπολίτη Αθηνών τον Κεφαλληνίας Γερμανό. Ωστόσο, δύο αρχιερείς, ο Σύρου Μεθόδιος και ο Τριφυλίας Νεόφυτος, διαφώνησαν και παραιτήθηκαν από μέλη της Συνόδου. Την απαιτούμενη πενταμελή, εν χηρεία τού Προέδρου, Σύνοδο κλήθηκαν να συμπληρώσουν ο Αργολίδος Νίκανδρος, ο Παροναξίας Γρηγόριος και ο Κορίνθου Σωκράτης. Ωστόσο, ο μητροπολίτης Κορίνθου γνωρίζοντας την προς το πρόσωπό του δυσμένεια της κυβέρνησης του Χ. Τρικούπη, παραιτείται. Άμεσα καλείται να τον αντικαταστήσει κατά τα πρεσβεία ο Κεφαλληνίας Γερμανός.¹¹⁹⁹ Η Ιερά Σύνοδος πλήρης, πλέον, αποστέλλει προς το υπουργείο των Εκκλησιαστικών το υπ' αριθμό 1034/773/5-7-1889 έγγραφο στο οποίο αναφέρει: «Αναπαυθέντος εν Κυρίω τού άοιδίμου Μητροπολίτου Αθηνών Προκοπίου, ή Σύνοδος έχουσα πρό όφθαλμῶν τούς θείους καί ιερούς Κανόνας γνωμοδοτεῖ, συνωδά τῷ Δ' άρθρω τού περί Έπισκόπων καί Έπισκοπῶν Σ' Νόμου, ἵνα μετατεθῆ εἰς τήν χειρεύουσαν Μητρόπολιν τῶν Αθηνῶν ό Σεβασμιώτατος Αρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας Κύριος Γερμανός, όν θεωρεῖ ικανόν καί κατάλληλον εἰς τό ποιμᾶναι θεοφιλῶς τό χριστεπώνυμον πλήρωμα τῆς εἰρημένης Ίερᾶς Μητροπόλεως. Προτείνουσα δέ τούτου τήν έκ τῆς οἰκείας Αρχιεπισκοπῆς εἰς τόν Μητροπολιτικόν θρόνον κανονικήν μετάθεσιν παρακαλεῖ τό Ύπουργεῖον, όπως εὐαρεστούμενον προκαλέσῃ τό πρόσ ἐγκρισιν απαιτούμενο Β. Διάταγμα». ¹²⁰⁰ Ο βασιλιάς Γεώργιος κάνει αποδεκτό το αίτημα των Ιεραρχών και έτσι ο Γερμανός Καλλιγιάς εκλέγεται

¹¹⁹⁵ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009 , σ.246

¹¹⁹⁶ Χ. Παπαδόπουλος, ό.π , σ.91

¹¹⁹⁷ Χ. Παπαδόπουλος, ό.π, σ.91

¹¹⁹⁸ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Αθηνῶν*, Αθήνα, 1928 , σ.92

¹¹⁹⁹ Α. Πανώτης, ό.π , σ.243

¹²⁰⁰ Θ. Α. Στράγκας, *Ἐκκλησία Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ Πηγῶν Ἀψευδῶν (1817-1967)*, τ.2, Αθήνα 1969, σ.422

μητροπολίτης Αθηνών τον Ιούλιο του 1889, παρά τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης.¹²⁰¹

Ο νέος μητροπολίτης Αθηνών, Γερμανός Καλλιγιάς, έχαιρε του σεβασμού και της αγάπης του Οικουμενικού Πατριάρχη Διονυσίου Ε΄. Χαρακτηριστικό τής ιδιαίτερης σχέσης, της οποίας τους συνέδεε είναι το περιστατικό, το οποίο αφηγήθηκε ο καθηγητής και δημοσιογράφος Αλέξανδρος Μωραϊτίδης. Όταν, λοιπόν, ο Α. Μωραϊτίδης συνάντησε τον Διονύσιο Ε΄ στο πατριαρχικό γραφείο, παρουσία συνοδικών αρχιερέων, ο Πατριάρχης «έπεδειξάτο μέγα ένδιαφέρον διά τά καθ'ήμας [τῶν Ἑλλήνων] έν γένει περί τε τῆς Ἐκκλησίας καί Πολιτείας [...] προφητικῶς οὕτω μυκτηρίζων ἐκείνους τούς κοσμοπολίτας, τούς θέλοντας ν'ἀποσπάσουν ὀλοτελῶς τήν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ἀπό τάς μαρτυρικές ἀγκάλας τῆς μητρός της». Όταν τέθηκε το θέμα των καινοτομιών, τις οποίες είχε υιοθετήσει η Εκκλησία τής Ελλάδος στη λατρεία, ιδίως των τετραφωνιών, που αποτελούσε επακόλουθο της αθρόας εισαγωγῆς δυτικότερων στοιχείων στις εκκλησίες, στις εικόνες, στα άμφια και στα σκεύη, ο Πατριάρχης χαρακτήρισε το φαινόμενο αυτό «σκανδαλώδες». Ὑστερα από ελάχιστα λεπτά σιωπῆς ο Διονύσιος συνέχισε: «Καί πῶς ὁ Ἀθηνῶν Γερμανός ἐπέτρεψε τό τοιοῦτον; Ὁ Ἀθηνῶν, ὅστις ἀνετράφη εἰς τούς κόλπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου!». Ο Μωραϊτίδης εξέφρασε, άμεσα, την εκκλησιαστική συνείδηση των Ελλήνων λέγοντας προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη: «Παναγιώτατε, ἐκεῖ κάτω, ἔχομεν μέ ὅλας αὐτάς τάς περιπετείας στερράν καί ἀκλόνητον τήν ἐλπίδα ὅτι μόνο παρ'ὑμῖν, παρά τῆ σεπτῇ μητρί Ἐκκλησίᾳ, θά διασωθῶσι τά τιμαλφέστερα κειμήλια τῆς Ὁρθοδοξίας μας καί δέν φοβούμεθα ἀπό τήν τρικυμίαν αὐτήν, ἡ ὁποία μίαν ἡμέρα θά παρέλθῃ».¹²⁰²

Ο Γερμανός Καλλιγιάς ήταν πολυτάλαντη εκκλησιαστική προσωπικότητα της εποχῆς, ενάρτη και αφατρίαστη, αλλά και φωτισμένη από το ζείδωρο πνεύμα των παλαιφάτων Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας, από τα οποία διήλθε και όπου μαθήτευσε κοντά σε σοφούς πατριάρχες. Ο Γερμανός επέδειξε σημαντικό ζήλο για την επίλυση των εκκλησιαστικῶν ζητημάτων, την ανόρθωση της ενοριακῆς ζωῆς και τάξης και ιδιαίτερα τη μόρφωση και προαγωγή τού κλήρου.

Ὡς μητροπολίτης Αθηνῶν ο Γερμανός είχε πλήρη επίγνωση των προβλημάτων της Εκκλησίας της Ελλάδος, ὅπως αποδεικνύεται από υπόμνημα, το οποίο απέστειλε στους βουλευτές και στο οποίο ανέφερε: «Καθῶς ὁμως ὡς πρὸς τήν ἐκκλησιαστικήν διοίκησιν κατεβλήθη σπουδαία φροντίς, ὅπως ἡ Ἐκκλησία ἦναι ὑποτεταγμένη σχεδόν τῇ πολιτεία, τοιουτοτρόπως φαίνεται ἔθεωρήθη συμφέρον νά μή ληφθῆ οὐδέ ἡ ἐλαχίστη πρόνοια καί περί τῆς μορφώσεως τοῦ ἱεροῦ κλήρου. Ἡ ἔλλειψις δ'αὐτῆ δύναται νά δώσῃ τήν ὑπόνοιαν ὅτι ἀπό σκοποῦ ἡ πολιτεία δέν ἐμερίμνησε περί τῆς μορφώσεως τοῦ ἱεροῦ Κλήρου, ὅπως ἔχη τοῦτον ὑποχείριον [...]

Καί ἡμεῖς βεβαίως, ἐάν διεωρῶμεν κίνδυνον τῖνα ἐκ τῆς τοῦ Κλήρου μορφώσεως, ἐάν ἐβλέπομεν τήν ζημίαν τήν ἐκ τῆς ἀμαθείας τοῦ κλήρου προερχομένην δι'ἄλλου τρόπου ἀναπληρουμένην, βεβαίως δέν θά ἐγράφομεν τάς γραμμάς ταύτας. Ἐπειδή ὁμως ἔνεκεν τῆς ἐπιπολαζούσης ἀμαθείας τοῦ Κλήρου ὁ μὲν λόγος τοῦ Θεοῦ ἀρχεῖ, περιοριζομένων τῶν Κληρικῶν εἰς τήν τυπικήν τῶν μοναστηρίων καί τῶν ἄλλων ἱεροτελεστιῶν ἀπλῆν τέλεσιν, ἡ δέ ἀσέβεια ὡς ἡμέραι ἐπεκτείνεται, τῶν εὐσεβῶν καί ἐναρέτων ἐπί δακτύλοις ἀριθμουμένων, μυρίων δέ δεινῶν καί ἀτοπημάτων παρ'ἡμῖν ἐπιπολαζόντων, διά τοῦτο ἕκαστος πονῶν ὑπέρ τοῦ ἔθνους ὀφείλει νά ὑσῶνῃ τήν φωνήν καί ἐνεργῇ τό καθ'ἑαυτόν ὑπέρ τῆς βελτιώσεως τῶν κακῶς ἔχόντων, καί ὑπέρ τῆς ἐπανορθώσεως τῶν γενομένων τῇ Ἐκκλησίᾳ μεγάλων ἀδικημάτων».¹²⁰³

¹²⁰¹ Α. Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.2 Αθήνα 2009, σ.243

¹²⁰² Α. Πανώτης, *ὁ.π.*, σ.247

¹²⁰³ Α. Νανάκης, *Ἐκκλησία Ἐθνάρχουσα καί Ἐθνική*, Θεσσαλονίκη, 2002, σ.113

Από τις πρώτες ενέργειες του Γερμανού ήταν η οργάνωση και συγκρότηση του Ιερού Συνδέσμου. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1890 ο μητροπολίτης Αθηνών είχε ετοιμάσει τον κανονισμό του Συνδέσμου και τον είχε υποβάλλει προς έγκριση στην Πολιτεία, από την οποία είχε λάβει δεσμεύσεις για τη συναίνεση και τη βοήθειά της, προκειμένου να επιτευχθεί η ανόρθωση του κλήρου της Ελλαδικής Εκκλησίας, ο οποίος χαρακτηριζόταν από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και ο οποίος ζούσε μέσα στην οικονομική δυσπραγία. Ο κανονισμός, λοιπόν, του Ιερού Συνδέσμου ολοκληρώθηκε στις 23 Ιουνίου 1890, ενώ το κείμενο του καταστατικού δημοσιεύθηκε και στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Το πρώτο κεφάλαιο του κανονισμού αναφέρεται στους σκοπούς και στο έργο του συλλόγου, που ήταν η στενότερη «έν Χριστῷ» αδελφοποίηση, η υποστήριξη των κανόνων και των δογμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η βελτίωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων μέσα από το νομοκανονικό πλαίσιο και η περίθαλψη των πασχόντων ή εκ γήρατος αξιοπαθούντων μελών του Ιερού Συνδέσμου. Το έργο και οι σκοποί του Συνδέσμου θα προάγονταν στα πλαίσια του κανονικού δικαίου και προσδιορίζονται στη μόρφωση και τη συντήρηση του κλήρου, την επιλογή των καταλλήλων προσώπων, προκειμένου να είναι υποψήφιοι κληρικοί, την αποφυγή απολελυμένων χειροτονιών, την καλλιέργεια του ευαγγελικού κηρύγματος, το σεβασμό των υπεράριθμων αργιών κατά τις εορτές και τις Κυριακές, την καλλιέργεια της εκκλησιαστικής μουσικής και της αιογραφίας, την έκδοση εκκλησιαστικών βιβλίων, την απαγόρευση των ετεροδιδασκαλιών, τη χρήση του καθαρού κηρού και την τήρηση της ευταξίας. Στους κύριους σκοπούς του ο Σύνδεσμος έθεσε τη διδασκαλία και ερμηνεία της Αγίας Γραφής, της θείας λειτουργίας, των άλλων μυστηρίων και των Ιερών κανόνων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο κανονισμός του Ιερού Συνδέσμου αναφέρεται στα μέλη, τα καθήκοντα και τα δικαιώματά τους. Προϋπόθεση, προκειμένου να γίνει κάποιος μέλος του Συνδέσμου είναι να έχει έναν από τους τρεις βαθμούς της Ιερωσύνης. Τα μέλη υποχρεούνται, προθύμως, να εργάζονται για την επίτευξη των σκοπών του Συνδέσμου, προς παραδειγματισμό των χριστιανών και σύμφωνα με την ιδιότητά τους ως κληρικών.¹²⁰⁴ Επιπλέον, ορίζεται υποχρεωτικό ελάχιστο ποσό για την εγγραφή και την ετήσια συνδρομή των μελών. Εκτός από τα τακτικά μέλη ο κανονισμός προβλέπει και επίτιμα μέλη, τα οποία είναι λαϊκοί δυνάμενοι να ενισχύσουν το έργο του Συνδέσμου. Συγχρόνως, βοηθούνται τα μέλη, τα οποία έχουν ανάγκη συνδρομής και περιθάλψεως. Κάποιο μέλος δικαιούται περίθαλψη με τη συμπλήρωση έτους από την εγγραφή του, αφού υποβάλλει τα απαιτούμενα δικαιολογητικά στο συμβούλιο του Συνδέσμου, το οποίο αποφασίζει για την περίθαλψη «ἀναλόγως τῶν μέσων τοῦ ταμείου καὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀναφερομένου».¹²⁰⁵ Παράλληλα, ορίζεται, ότι πέντε χρόνια μετά την ίδρυση του Συνδέσμου και την εγγραφή κάθε μέλους αρχίζει η διανομή στους ιδρυτές και μετόχους των μισών από τα έσοδα του Συνδέσμου, αφαιρουμένων των εξόδων περιθάλψεως. Με αυτό τον τρόπο θέτονται κάποιες βάσεις για τη μισθοδοσία του κλήρου. Το άλλο μισό των εσόδων προστίθεται στο κεφάλαιο μέχρι και το τέλος της δεύτερης πενταετίας, οπότε η γενική συνέλευση θα αποφασίσει για τη χρήση του. Οι χήρες ή τα ορφανά θα λαμβάνουν το μισό ποσό του μετόχου, εφόσον το έγγαμο μέλος του Συνδέσμου το είχε δηλώσει και κατέβαλε το ανάλογο ποσό. Μέλος, το οποίο δεν συνεχίζει να καταβάλλει τη συνδρομή του δεν δικαιούται τα καταβληθέντα και με αποφάσεις το διοικητικού συμβουλίου διαγράφεται από τους μετόχους.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στο διοικητικό συμβούλιο, το οποίο έχει ως πρόεδρο τον εκάστοτε μητροπολίτη Αθηνών και μέλη οκτώ συμβούλους, οι οποίοι προκειμένου να είναι υποψήφιοι οφείλουν από τριετίας να είναι μέλη του Συνδέσμου με

¹²⁰⁴ Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη, 2002, σ.114

¹²⁰⁵ Α.Νανάκης, *ό.π.*, σ.116

τακτοποιημένες τις οικονομικές τους υποχρεώσεις, με ανώτερη μόρφωση και να είναι κάτοικοι Αθηνών ή Πειραιώς. Οι σύμβουλοι εκλέγονται ανά τριετία και συγκεκριμένα κάθε δεύτερη Κυριακή του Ιανουαρίου. Κατόπιν της ανάγνωσης της έκθεσης, η οποία αφορά την πνευματική και υλική πρόοδο του συλλόγου κάθε μέλος-μέτοχος γράφει οκτώ ονόματα στο ψηφοδέλτιο.¹²⁰⁶ Το συμβούλιο μεριμνά για τα συμφέροντα του Συνδέσμου και τις ανάγκες του κλήρου και της Εκκλησίας. Διαχειρίζεται την περιουσία του Συνδέσμου, καταθέτει χρήματα στην τράπεζα, αντιπροσωπεύει το Σύνδεσμο, σύμφωνα με τις διατάξεις της πολιτικής δικονομίας και μεριμνά για την εύρεση πόρων και την εγγραφή των νέων μελών. Παράλληλα, υφίσταται ειδικό άρθρο, το οποίο αναφέρει, ότι ο πρόεδρος, ο οποίος είναι ο εκάστοτε μητροπολίτης Αθηνών, «υποκειται εις πάσας τας υποχρεώσεις καί εις πάσας τας εὐθύνas τῶν ἄλλων τοῦ συλλόγου καί τοῦ συμβουλίου μελῶν». Ο πρόεδρος, τον οποίο αναπληρώνει ο αντιπρόεδρος, ο οποίος εκλέγεται από τους συμβούλους, διευθύνει το σύλλογο, προεδρεύει στις γενικές συνελεύσεις και μαζί με το συμβούλιο διορίζει τις ειδικές επιτροπές. Το διοικητικό συμβούλιο συνεδριάζει, τακτικά, κάθε εβδομάδα και θεωρείται εν απαρτία, εφόσον είναι παρόντα τα μισά μέλη του συν ένα, ενώ σε περίπτωση ισοψηφιών, η ψήφος του προέδρου υπερέχει. Σε ενδεχόμενη περίπτωση ισοψηφίας κατά την εκλογή των συμβούλων η ανάδειξη πραγματοποιείται κατόπιν κλήρωσης. Ο ταμίας εκλέγεται από το συμβούλιο και έχει την ευθύνη των εισπράξεων, των δια ενταλμάτων τού προέδρου πληρωμών, της κατάθεσης των χρημάτων στην τράπεζα και την αγορά ομολόγων. Οι τίτλοι περιουσίας του Συνδέσμου καταθέτονται στην τράπεζα ή σε ιδιαίτερο ταμείο, την εποπτεία του οποίου έχει η ίδια η μητρόπολη, ενώ το ένα κλειδί το κρατά ο πρόεδρος και το άλλο ο ταμίας.¹²⁰⁷ Ο πρώτος γραμματέας προέρχεται από τα μέλη του συμβουλίου και διορίζεται από τον πρόεδρο, ενώ ο δεύτερος γραμματέας είναι δυνατόν να προέρχεται από τα μέλη του συλλόγου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρονται οι πόροι του Συνδέσμου, οι οποίοι προέρχονται από τις εγγραφές, τις ετήσιες συνδρομές των μελών, τις εκούσιες εισφορές μονών και πιστών, ευπόρων ομογενών, το κυτίο τού Συνδέσμου κατά τις εορτές, από βοηθήματα της κυβέρνησης, των εκκλησιαστικών και δημοτικών συμβουλίων και από την εκούσια εισφορά κάθε χειροτονουμένου. Όσοι ενισχύουν το Σύνδεσμο αποκαλούνται δωρητές, ευεργέτες και μεγάλοι ευεργέτες.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο περιλαμβάνει τις γενικές διατάξεις. Τα τρία πρώτα άρθρα αναφέρονται στην έκδοση εκκλησιαστικού περιοδικού για την «υπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ κλήρου καί τήν διάδοσιν τῶν ὀρθοδόξων ἀληθειῶν». Τον αρχισυντάκτη και το δευθυντή τού περιοδικού ορίζει ο πρόεδρος. Το περιοδικό συντηρείται από εισφορές και το οικονομικό πλεόνασμα κατατίθεται στο ταμείο του Συνδέσμου, το οποίο διατηρεί το δικαίωμα να εκδίδει και άλλα έντυπα. Στη σφραγίδα του ο Σύνδεσμος έχει στο μέσο «ἄγκυραν μετά τοῦ τιμίου Σταυροῦ συνδεδεμένην καί περίξ τὰς λέξεις "Κληρικῶν Ἱερός Σύνδεσμος" καί τό ἔτος τῆς ιδρύσεως». Στις γενικές συνελεύσεις για εκλογή συμβουλίου ή για άλλα σοβαρά θέματα, οφείλουν να είναι παρόντα τα μισά συν ένα μέλη του Συνδέσμου. Εξελεγκτική τριμελής επιτροπή, εκλεγόμενη από τη γενική συνέλευση, ελέγχει τη διαχείριση του συμβουλίου. Μετά το πέρας τριών ετών και με τη σύμφωνη γνώμη των δύο τρίτων της γενικής συνέλευσης είναι δυνατή η τροποποίηση του κανονισμού.¹²⁰⁸ Κατά την επίσημη εορτάσιμη ημέρα του Συνδέσμου, την Τρίτη Κυριακή τού Ιανουαρίου, τελείται θεία λειτουργία στο μητροπολιτικό ναό και μνημονεύονται τα ονόματα των ευεργετών του Συνδέσμου, ενώ για τους μεγάλους ευεργέτες ορίζονται ιδιαίτερα μνημόσυνα στους

¹²⁰⁶ Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.116

¹²⁰⁷ Α.Νανάκης, *ό.π.*, σ.117

¹²⁰⁸ Α.Νανάκης, *ό.π.*, σ.118

ναούς.¹²⁰⁹ Επίσης, ο Σύνδεσμος διατηρεί τη δυνατότητα, προκειμένου να διαφυλάξει τα συμφέροντά του, να διατηρεί υποεπιτροπές, διορισμένες από το συμβούλιο, σε επισκοπικές περιφέρειες.¹²¹⁰ Η δημοσίευση του Κανονισμού του Συνδέσμου, σε πέντε κεφάλαια και πενήντα ένα άρθρα, αποτελεί, αναμφισβήτητα, σημαντικότατο γεγονός για την Εκκλησία της Ελλάδος.

Ο Ιερός Σύνδεσμος υπήρξε έργο του μητροπολίτη Αθηνών, Γερμανού Καλλιγιά, ο οποίος στάθμισε τις ανάγκες τής εποχής του και γνωρίζοντας καλά τη δύσκολη θέση του κλήρου και τα προβλήματα της μόρφωσης και της οικονομικής επιβίωσης, τα οποία αντιμετώπιζε, προχώρησε σε μία πράξη ουσιαστική. Σύστησε στην έδρα της επαρχίας του, και παράλληλα έδρα του προέδρου της Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σύνδεσμό για τους κληρικούς του. Σαραντα χρόνια μετά την ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Ελλαδικής Εκκλησίας, συντελείται η πρώτη οργάνωση του κλήρου της τότε μητροπόλεως Αθηνών. Η προγενέστερη κίνηση του 1870 επί Θεοφίλου, δυστυχώς, δεν ευδόκησε. Η καθυστέρηση της οργάνωσης των κληρικών στη Εκκλησία της Ελλάδος υπήρξε συνέπεια αντικειμενικών δεδομένων, τα οποία σχετίζονται με τις προσωπικότητες των προκατόχων του Γερμανού, τα ζητήματα, τα οποία αυτοί αντιμετώπισαν, καθώς και τις πολιτικοκρατικές διαθέσεις, τις οποίες οι εκάστοτε κυβερνήσεις είχαν για την Εκκλησία.

Σε μία προσπάθεια του μητροπολίτη Αθηνών, Γερμανού, να εξορθολογήσει τον αριθμό των χειροτονιών, η Ιερά Σύνοδος, στις 11 Φεβρουαρίου 1891 εκδίδει την εγκύκλιο «Περί άναβολής προτάσεων χειροτονίας έν ταϊ χηρεύουσais Έπισκοπαϊ». Η εγκύκλιος απευθύνεται προς τας κατά τήν Έπικράτειαν Έπισκοπικάς Έπιτροπάς και αναφέρει: «Έπειδή αί Έπισκοπικαί Έπιτροπαί έξακολουθοῦσιν υποβάλλουσαι τή Συνόδω προτάσεις υποψηφίων προς έγκρισιν ιερέων οὔ μόνον περιττῶν καί ύπεραριθμῶν, αλλά καί μή κεκτημένων τά ύπό τῶν κειμένων πολιτικῶν διατάξεων καί τῶν έπαναληπτικῶν Συνοδικῶν έγκυκλίων, ή Σύνοδος διασκεψαμένη περί τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος, έγνω όριστικῶς καί άμετακλήτως νά παύσωσι τοῦ λοιποῦ αί χειροτονίαί ιερέων μέχρι τής έγκαταστάσεως έν ταϊς σχολαζούσαις Έπισκοπαϊς τῶν κανονικῶν ιεραρχῶν. Διό ή Σύνοδος άπαγορεύει διαρρήδην ταϊς έπιτροπαϊς νά προβάλλωσι τή Συνόδω έφεξής προτάσεις υποψηφίων προς έγκρισιν. Έξαιρέσεις δέ δύναται νά γίνηται έν περιπτώσει άποβιώσεως έφημερίου έν κοινότητι έχούση έναν μόνον ιερέα καί παρίσταται άπόλυτος καί άποδεδειγμένη άνάγκη χειροτονίας έτέρου. Άλλ' έν τή περιστάσει ταῦτη όφείλει ή Έπιτροπή νά οικονομῆ τας θρησκευτικάς χρείας τῶν στερουμένων ιερέων χριστιανῶν δι' ένός τῶν έν παρακειμέναις κοινότησιν έφημερίων, ένθα ύπάρχουσι πλείονες τοῦ ένός, μέχρι τής έγκρίσεως καί χειροτονίας τοῦ ύπ' αὔτῃς προταθησομένου.

Η Σύνοδος άξιοῖ τήν άκριβῆ έκτέλεσιν τῶν έντεταλμένων άνευ οὔδεμιās προφασιολογίας επί ποινῆ παύσεως τής παρακουσάσης Έπιτροπῆς».¹²¹¹ Την συνοδική άπόφαση υπογράφουν ο Αθηνών Γερμανός, ο Ζακύνθου Διονύσιος, ο Κερκύρας Ευστάθιος, ο Πατρών και Ηλείας Δαμασκηνός και ο Καρυστίας Μακάριος.

Κατά την περίοδο της εξαιτούς, περίπου, ποιμαντορίας του Γερμανού Καλλιγιά σημειώνεται μεγάλη έξαρση των διαφόρων προπαγάνδων, τις οποίες μεταφυτεύουν στην Ελλάδα ανατρεπτικά συστήματα, τα οποία έχουν ως στόχο να προσβάλλουν τις αλήθειες της χριστιανικής πίστεως. Αυτά συνίστανται, κυρίως, σε φιλοσοφικά συστήματα και σε ορισμένες επαναστατικές θεωρήσεις των κοινωνικών σχέσεων. Όλες αυτές οι πεποιθήσεις διαχέονταν στην κοινή γνώμη από το Πανεπιστήμιο, καθώς και από αρκετά έντυπα. Η Ιεραρχία, προκειμένου ν' αντιμετώπισει την κατάσταση αυτή εκδίδει, στις 22 Μαρτίου 1891, την εγκύκλιο «Περί έτεροδιδασκάλων», η οποία απευθύνεται προς

¹²⁰⁹ Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ.119

¹²¹⁰ Α.Νανάκης, ό.π, σ.119

¹²¹¹ Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Έγκυκλίων τής Ιεράς Συνόδου τής Εκκλησίας τής Ελλάδος*, Αθήνα 1901, σ.248-249

ἅπαντας τούς κατά τήν Ἑλληνικήν Ἐπικράτειαν εὐσεβεῖς καί ὀρθοδόξους χριστιανούς. Το συνοδικό κείμενο, το οποίο υπογράφουν ο Αθηνῶν Γερμανός, ο Ζακύνθου Διονύσιος, ο Κερκύρας Ευστάθιος, ο Πατρῶν καὶ Ηλείας Δαμασκηνός καὶ ο Καρυστίας Μακάριος, αναφέρει: «Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός τῷ θεῷ αὐτοῦ καὶ παντεφώρῳ ὄμματι διορῶν τούς κατά καιρούς ἐν τῇ ὑπ'αὐτοῦ ἰδρυθείσῃ Ἐκκλησίᾳ ἀναφανησομένους πλάνους, καὶ θέλων νά προφυλάξῃ τούς ἐκλεκτούς αὐτοῦ ἀπό τῆς ἐπιβουλῆς τῶν τοιούτων, ἔδωκεν ὑμῖν τά γνωρίσματα αὐτῶν, εἰπὼν τοῖς τότε Φαρισαίοις, «Ὅτι περιάγετε τήν θάλασσαν καὶ τήν ξηράν ποιῆσαι ἓνα προσήλυτον καὶ ὅταν γένητε, ποιεῖτε αὐτόν υἱόν γέεννης διπλότερον ὑμῶν». Ὡσαύτως δέ καὶ τό σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὁ οὐρανοβάμων Παῦλος, προορῶν ἐν πνεύματι ὅτι ἐμελλον νά ἀναστῶσιν ἐν ταῖς ἐπερχομένοις αἰῶσι τοιοῦτοι πλάνοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ταῦτα προεῖπε πρὸς τούς ἐν Μιλήτῳ μετακαλεσαμένους ἀπό τῆς Ἐφέσου προεστῶτας τῶν Ἐκκλησιῶν «ἐγὼ γάρ οἶδα τοῦτο, ὅτι εἰσελεύσονται μετὰ τήν ἄφιξίν μου λύκοι βαρεῖς εἰς ὑμᾶς μὴ φειδόμενοι τοῦ ποιμνίου. Καί ἐξ ὑμῶν αὐτῶν ἀναστήσονται ἄνδρες λαλοῦντες διεστραμμένα, τοῦ ἀποσπᾶν τούς μαθητάς ὀπίσω αὐτῶν, διό γρηγορεῖτε».

Καί ὁμολογουμένως ὁ,τι ὁ Ἰησοῦς Χριστός προεῖρηκεν, ὅτι ὁ Θεηγόρος Παῦλος προκατήγγειλε, τοῦτο ἐπραγματοποιήθη καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ὀρθοδόξῳ Ἑλλάδι, διότι ἀπό τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀπελευθέρωσης αὐτῆς ἀπό τοῦ δεινοῦ ζυγοῦ τῆς πολυχρονίου δουλείας εἰσεπήδησαν καὶ ὑπεισῆλθον ἐν αὐτῇ πολλοὶ ψευδοδιδάσκαλοι πειρώμενοι καὶ σπουδάζοντες, ὅτε μὲν διὰ βιβλιαρίων κακοδόξων καὶ λυμαντικῶν, ὅτε δέ διὰ προφορικῆς ψευδοῦς διδασκαλίας ἵνα ἀποπλανήσωσι καὶ ἀπαγάγωσιν εἰς τὰς ἑαυτῶν πλάνας καὶ κακοδοξίας καὶ τούς ὀρθῶς δοξάζοντας Ἕλληνας. Ἄλλ' ὅμως πρὸς κέντρα ἐλάκτισαν, ἀνόητα ἐπόνησαν, τό μὲν διὰ τήν ἄγρυπνον ἐπίβλεψιν καὶ τήν σύντονον ἐπιστασίαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῶν κατά τόπους ἱεραρχῶν, τό δέ διὰ τό σταθερόν καὶ ἀσάλευτον θρησκευτικόν φρόνημα τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, οἵτινες ἐξ' ἀσφαλοῦς καὶ βεβαίας πεποιθήσεως διακρατοῦσι τήν ἀγίαν αὐτῶν πίστιν, ὡς παρέλαβον ταύτην παρά τῶν πατέρων αὐτῶν, ἀλώβητον, ἄσπιλον, ἀδιάφθορον, ἐρριζωμένοι καὶ ἐποικοδομούμενοι ἐν αὐτῇ.

Πλὴν ἀλλὰ οἱ υἱοὶ τοῦ σκότους, οἱ αὐτοκαλούμενοι ἱεραπόστολοι, οὐ παύονται ἔτι καὶ νῦν ἀδιαπαύστως καὶ ὑπούλως, δίκην ἰοβόλου ὄφεος, ἐργαζόμενοι καὶ πάντα κάλων κινοῦντες οὐ μόνον ἐν πολλαῖς πόλεσι τοῦ Θεοφρουρήτου Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ περικλεεῖ πόλει τῶν Ἀθηνῶν, ἐνθα ἄλλοτε ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Παῦλος εὐαγγελιζόμενος ἐξέπληττε τούς σοφοὺς τοῦ κόσμου, ὅπως ποιήσονται ἓνα προσήλυτον. Διό ἄλλοτε μὲν διανέμουσι λεληθότως κακόδοξα φυλλάδια, ὧν ἡ χρῆσις καὶ ἡ ἀνάγνωσις ἀποβαίνει εἰς τούς πιστούς λίαν ἐπιβλαβής, διότι τά μὲν ἐξ' αὐτῶν βλασημοῦσι κατὰ τῶν ἀποστολικῶν παραδόσεων καὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἐθίμων καὶ διδαγμάτων, τά δέ διακωμωδοῦσι τήν θεῖαν λατρείαν καὶ τὰς διατάξεις τῶν Ἱεροπραξιῶν, ἀλλὰ δέ χλευάζουσι τὰς τεταγμένας νηστείας, τήν τιμὴν καὶ προσκύνησιν τῆς Ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων καὶ τήν τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων, ἄλλοτε δέ προσκαλοῦσι τούς ὀρθοδόξους χριστιανούς δι' ἐντύπων Δελταρίων εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν, ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τῶν ὀποίων ἔχουσιν ἐπιγεγραμμένον, τότε μὲν «Ἑλληνικὴ Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία», τότε δέ «Κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου», ἵνα προσελθόντες ἀκροάσωνται τῆς κηρυσσομένης ὑπ' αὐτῶν διδασκαλίας.

Καὶ ὄντως οἱ ἐνδύμα προβάτου περιβεβλημένοι οὗτοι κήρυκες φαίνονται μὲν κηρύσσοντες μετὰ χρηστολογίας, ἀλλὰ τό κήρυγμα αὐτῶν οὐ μόνον τό παράπαν δέν συμβάλλεται πρὸς τήν ψυχικὴν οἰκοδομήν τῶν ἀκροωμένων, ἀλλὰ τούναντίον εἰς τήν ψυχικὴν αὐτῶν ἀπώλειαν, διότι παρερμηνεύοντες, καὶ παραχαράττοντες καὶ διαστρέφοντες τὸν θεῖον λόγον, διδάσκουσι διδασκαλίαν ἐναντίαν εἰς τήν ἀγίαν καὶ θεοδίδακτον ἡμῶν πίστιν, διδασκαλίαν ἀντιβαίνουσαν καὶ ἀντιφθεγομένην εἰς τὰς

ἀποστολικὰς καὶ συνοδικὰς παραδοσεῖς, εἰς τοὺς ἱερούς κανόνας καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας.

Τινὸς Ἑλλήνος ἡ καρδία δὲν διαπρίεται καὶ δὲν συγκινεῖται ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ ἀναιδεΐα καὶ ἰταμότητι τῶν ἑτεροδιδασκάλων τούτων; Τις τῶν εὐσεβῶν δύναται νὰ μὲνη ἀδιάφορος, ὑβρίζομένης τῆς ἀγίας καὶ ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως; Εἰ οἱ ἑτεροδιδάσκαλοι οὗτοι φέρονται ὑπὸ ἀληθοῦς θρησκευτικοῦ ζήλου καὶ ἐπιποθοῦσιν εἰλικρινῶς μετὰ καθαρᾶς συνειδήσεως τὴν διάδοσιν τῶν θείων ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου, διὰ τί δὲν ἀπέρχονται εἰς τὴν Ἀσίαν, εἰς τὴν Ἀφρικὴν, εἰς τὴν Αὐστραλίαν, ἵνα φωτίσωσι τοὺς ἐκεῖ καθημένους ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου Ἰουδαίους, Μωαμεθανούς καὶ Εἰδωλολάτρας, ἀλλὰ παρεγένοντο εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἡμῶν πατρίδα, ἥτις δεξαμένη ἀμέσως παρ' αὐτῶν τῶν Θεοκηρύκων Ἀποστόλων τὸ Εὐαγγελικὸν κήρυγμα, ὡς καλλίγονος μήτηρ, ἀνεβλάστησε πολλοὺς υἱοὺς ἐν Κυρίῳ, καὶ ἥτις διὰ τῆς εὐκλεοῦς αὐτῆς γλώσσης προσηγάγετο τὰ ἔθνη εἰς τὴν οὐράνιον καὶ θείαν τοῦ Εὐαγγελίου διδασκαλίαν, καταμηχανευόμενοι παντὶ σθένει καὶ διὰ παντός ἀθέσμου μέσου βουλευόμενοι καὶ ἀγῶνα ἀγωνιζόμενοι, ὅπως προσελκύσωσι πρὸς τὴν ἑαυτῶν πλάνην τοὺς υἱοὺς τῆς ὀρθοδοξίας;

Διὰ ταῦτα ἡ Σύνοδος, κινουμένη μὲν ἐκ τῶν ἀπαρτρέπτων καὶ ἱερῶν αὐτῆς καθηκόντων, κηδομένη δὲ τῆς ψυχικῆς σωτηρίας παντός τοῦ εὐσεβοῦς πληρώματος τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιποθοῦσα δὲ νὰ προφυλάξῃ τοὺς περὶ τὴν πίστιν ἀστηρίκτους καὶ τοὺς ἀπλουστεροὺς τυχόν ὑπὸ τῶν ἐξαποστόλων τούτων πλάνων πλανηθέντες καὶ φρονούντας ἀληθῆ τὰ παρ' αὐτῶν διδασκόμενα καὶ ἐν φυλλαδίοις δημοσιευόμενα, ἐκκηρύσει καὶ ἀποδοκιμάζει πᾶν θρησκευτικὸν φυλλάδιον ὑπὸ τῶν προμνησθέντων ἱεραποστόλων διανεμόμενον καὶ διαδιδόμενον, ἅτε περιέχον βλάβην καιρίαν πάντα ὀρθόδοξον χριστιανὸν τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν, ἐντέλλεται μητρικῶς τοῖς φοιτῶσιν ἕως ἄρτι εἰς τὰς κατ' οἶκον θρησκευτικὰς συναθροίσεις τῶν Ἱεραποστόλων τούτων νὰ παύσητε ἐπὶ τὸ μέλλον ἐκεῖσε συχνάζοντες πρὸς ἀκρόασιν ψευδοῦς διδασκαλίας, ἀποβλεπούσης κυρίως πρὸς ἴδιον ὑλικὸν κέρδος αὐτῶν, οὐχὶ δὲ πρὸς ὠφέλειαν τῶν διδασκομένων, προτρέπει νὰ ἀποφεύγητε τὴν ἀνάγνωσιν παντός βιβλίου περιέχοντος διδασκαλίαν ἀπάδουσαν τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῇ παραδώσει τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας, νὰ προσέχητε ἵνα μὴ πλανηθῆτε ὑπὸ τῶν ψευδοδιδασκάλων, οἵτινες κύκλῳ περιπατοῦσι, νὰ κρατῆτε ἕκαστος ὑμῶν τὴν θείαν διδασκαλίαν, ὡς παρακαταθήκην, καὶ εἰ ἔστιν ὁ κηρύσσων ὑμῖν ἑτέραν διδασκαλίαν ἄγγελος ἐξ' οὐρανοῦ, «εἴτις εὐαγγελίζεται ὑμῖν παρ' ὃ παρελάβετε, κἂν ἄγγελος ἐξ' οὐρανοῦ, ἀνάθεμα ἔστω» λέγει ὁ Θεοφόρος Παῦλος, διότι ἡ πίστις τῶν ὀρθοδόξων, ἡ πίστις ἡμῶν, ἡ νικήσασα τὸν κόσμον εἶναι αὐτὴ ἐκείνη, ἣν ὁ Θεάνθρωπος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός παρέδωκεν, οἱ Ἀπόστολοι ἐδίδαξαν καὶ ἡ ὀρθόδοξος ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ὡς ἐν Θεοτεύκτῳ πυξίδι, διὰ τοσοῦτων αἱμάτων καὶ τηλικούτων θυσιῶν ἄχραντον καὶ ἄμωμον διετήρησε καὶ διεφύλαξεν.

Ἑμῖν δὲ τοῖς φιλοστόργοις γονεῦσι στρέφουσα τὸν λόγον ἡ Σύνοδος προτρέπει ὑμᾶς ἵνα καταπιστεύητε τὴν ἀνατροφὴν τῶν φιλάτων ὑμῶν παιδῶν «πιστοῖς ἀνθρώποις καὶ ἱκανοῖς ἐτέροις διδάξαι». Ἐκτρέφετε τὰ τέκνα ὑμῶν ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου διὰ τροφῶν καὶ παιδευτῶν «νοῦν ἔχόντων Χριστοῦ», παραδίδετε τὰ τέκνα ὑμῶν, ὡς καλὴν παρακαταθήκην, εἰς παιδαγωγούς εὐσεβῶς τὰ θεῖα μεμνημένους, ἅτε λόγον ἀποδώσαντες περὶ αὐτῶν ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ «ἐνώπιον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μέλλοντος κρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ καὶ τὴν Βασιλείαν αὐτοῦ».

Ταῦτα παραγγέλλουσα ἡ Σύνοδος πᾶσι τοῖς εὐσεβέσι καὶ ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς καταπαύει τὴν συμβουλευτικὴν ταύτην Ἐπιστολήν, ἐπιβοῶσα τὰ θεῖα ῥήματα τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν Παύλου «Βλέπετε μὴ τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν».

Ὁ δὲ Θεὸς πάσης χάριτος, ὁ καλέσας ὑμᾶς εἰς τὴν αἰώνιον αὐτοῦ δόξαν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, αὐτὸς στηρίζαι ὑμᾶς, σθενώσαι, θεμελιώσαι ἐν τῇ πίστει. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμήν».¹²¹²

Στις 14 Νοεμβρίου 1891 μετὰ το θάνατο του Διονυσίου Ἔστον Οικουμενικὸ θρόνο ἀνέρχεται ὁ Νεόφυτος Η΄. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐγκύκλιος «Περὶ ἀναρρήσεως τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Νεοφύτου Ἐπί τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον Κωνσταντινουπόλεως», τὴν ὁποία ἐκδίδει ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στίς 17 Ἰανουαρίου 1892 καὶ τὴν ὁποία υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Γερμανός, ὁ Λαρίσσης Νεόφυτος, ὁ Σταγῶν Μελέτιος, ὁ Ζακύνθου Διονύσιος καὶ ὁ Πατρῶν καὶ Ἠλείας Δαμασκηνός. Το συνοδικὸ ἔγγραφο ἀναφέρει: «Λαβοῦσα ἡ Σύνοδος εἰρηνικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίου Νεοφύτου, ἀπὸ 14 Νοεμβρίου π.ἔτους, ἀγγείλαντος αὐτῇ κατὰ τὸ εἰθῶς τὴν ἐπὶ τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον ἀνύψωσιν αὐτοῦ, γνωρίζει τῇ ὑμετέρᾳ Σεβασμιότητι τοῦτο, ἵνα συμμορφωθῆτε πρὸς τὴν ἀπὸ 11 Ἀπριλίου 1851 καὶ ὑπ'ἀριθ 713 συνοδικὴν ἐγκύκλιον τὴν ἀφορῶσαν τὸ μνημόνευμα τῶν Πατριαρχῶν ἐν τοῖς διπτύχοις».¹²¹³

Ὀλη αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο ἡ ομάδα τῶν Εὐαγγελικῶν, με ἀρχηγό τὸν Μ. Καλαποθάκη, συνεχίζουν τὴ δράση τους. Ἐτσι, στίς 12 Ἰουνίου 1892, ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο «Περὶ συστάσεως βιβλίου κατὰ τῶν ψευδοευαγγελικῶν». Ἡ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας καὶ τὰς Ἐπισκοπικὰς Ἐπιτροπὰς καὶ τὴν υπογράφουν ὁ Ἀθηνῶν Γερμανός, ὁ Λαρίσσης Νεόφυτος, ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεόκλητος, ὁ Ζακύνθου Διονύσιος καὶ ὁ Πατρῶν καὶ Ἠλείας Δαμασκηνός. Το ἐν λόγῳ κείμενο τῆς ἱεραχίας ἀναφέρει: «Ὁ ἱερολογιώτατος κ. Πανάρετος Δουληγέρης θείῳ ζήλῳ φερόμενος συντάξας ἐξέδοτο ἄρτι βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐλεγχος τῶν ψευδοευαγγελικῶν ἢ Καλαποθακιστῶν». Ἐπειδὴ τὸ βιβλίον τοῦτο εἶνε χρῆσιμον καὶ ἀναγκαῖον οὐ μόνον εἰς τοὺς κληρικούς, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα ὀρθοδόξον χριστιανόν, διότι δι'αὐτοῦ ἀναιρεῖ καὶ ἀνασκευάζει τὰς κακοδοξίας τῶν παρ'ἡμῖν ψευδοευαγγελικῶν, ἃς προφορικῶς τέ καὶ ἐγγράφως ἐκτοξεύουσι κατὰ τῆς ὀρθοδόξου καὶ ἀμωμήτου ἡμῶν χριστιανικῆς πίστεως, ἵνα ἀποπλανήσωσι τοὺς ἀστηρίκτους καὶ ἀπλουστεροὺς τῶν πιστῶν, μὴ νοοῦντας ἃ λέγουσιν οἱ ψευδοδιδάσκαλοι οὗτοι.

Ἡ Σύνοδος συνίστησιν ὑμῖν τὸ βιβλίον τοῦτο, καὶ προσκαλεῖ ὑμᾶς νὰ καταβάλητε οὐ τὴν τυχούσαν σπουδὴν, ὅπως πᾶς ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ πᾶς χριστιανός ἀποκτήσωσι τὸ χρησιμώτατον τοῦτο βιβλίον».

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν, Γερμανός Καλλιγὰς, με τὴν ἐνίσχυση τῶν κεφαλληνίων εφοπλιστῶν, οἱ ὁποῖοι δραστηριοποιοῦνται τόσο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ὅσο καὶ στὴν Ἑυρώπη, κατορθώνει ν'οικοδομήσῃ ἓνα ἀξιοπρεπὲς κτήριο, τὸ ὁποῖο στεγάζει τὸ μητροπολίτη Ἀθηνῶν καὶ τὴν Ἱερά Σύνοδο. Ἡ παλαιὰ κατοικία τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν στὸ μετόχιο τῆς Καισαριανῆς¹²¹⁴ ἐγκαταλείπεται κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Στὴ θέση τοῦ χτίζεται ὁ μεγαλοπρεπὴς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου, ὁ ὁποῖος μετονομάζεται σὲ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου.¹²¹⁵ Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ, ὅτι μέχρι τὸ 1892 ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν δὲν διέθετε μόνιμη κατοικία ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ Ἱερά Σύνοδος μόνιμη αἴθουσα συνεδριάσεων.

Με τὴν τραγικὴ οικονομικὴ κρίση τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19^{ου} αἰῶνα τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα στὴν Ἑλλάδα πέρασαν σὲ δεύτερη μοῖρα. Το μόνον, τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρει τὴν κοσμικὴ ἐξουσία εἶναι ἡ ἐκ νέου ἀρπαγὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας,

¹²¹² Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ.402-405

¹²¹³ Σ.Γιαννόπουλος, ὁ.π., σ.133-134

¹²¹⁴ Π.Χ.Δουληγέρης, «Ἐλεγχος τῶν Ψευδοευαγγελικῶν», Ἀθήνα 1892, σ.1

¹²¹⁵ Χ.Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1928, σ.91

προκειμένου ν'αυξήσει τους πόρους της. Δυστυχώς, κάθε οικονομικό αδιέξοδο εξωθεί κατά συνήθεια την ελληνική κυβέρνηση στην άντληση κεφαλαίων από την περιουσία της Εκκλησίας. Η Ιερά Σύνοδος αντιδρά και ζητά τη γνωμοδότηση του νομομαθούς βουλευτή Αθηνών, Ν. Λεβίδη. Ο τελευταίος συντάσσει την πραγματεία με τίτλο «Τά μοναστηριακά ακίνητα κτήματα», η οποία εκδίδεται το 1897. Η εν λόγω πραγματεία αποτελεί, ουσιαστικά, μία σειρά από άρθρα του Ν. Λεβίδη για ζητήματα, τα οποία σχετίζονταν με προσπάθειες της πολιτείας να εκμεταλλευθεί την εκκλησιαστική ακίνητη περιουσία.

Στην εισαγωγή του πονήματός του ο Ν. Λεβίδης αναφέρει: «Κατά μήνα Δεκέμβριον τοῦ 1893 ἔτους μέλη τινά τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος, ἐπιεικῶς περί ἐμοῦ κρίναντα, ἀνέθηκάν μοι, ἵνα γνωμοδοτήσω, ἂν ἐπιτρέπηται ἀναγκαστικῆ ἐκποίησης τῆς ἀκινήτου Μοναστηριακῆς περιουσίας, ἰδίᾳ δέ πρὸς ἀπόληψιν καθυστερουμένων τῶ Δημοσίῳ φόρων, εἰσφορῶν κλπ.

Ἀλλὰ πρὸ τούτου τῇ 28 Φεβρουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἶχον δημοσιεύσει ἐν τῇ «Ἐφημερίδι» μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον: «Πωλοῦσι καὶ τὰ Μοναστήρια» ἐν ἧ κατεδείκνυον τό ἄτοπον τῆς τότε ἀδιαλείπτως ἐνεργουμένης ἀναγκαστικῆς ἐκποίησης ἀκινήτων Μοναστηριακῶν κτημάτων πρὸς ἀπόληψιν καθυστερουμένων τῶ Δημοσίῳ ὑπὸ τῶν Μονῶν εἰσφορῶν ὑπὲρ τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδύσεως.

Ἐπί τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω Μελετῶν ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1894 ἔτους, ἀμυνομένη ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Μοναστηριακῆς περιουσίας, ἀπήυθυε πρὸς τό ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως Ὑπουργεῖον «Ἐπόμνημα», ὄπερ καὶ ἐδημοσιεύθη τότε ἐν ἰδίῳ τεύχει.

Τά δύο ἄρα ἐκεῖνας Μελέτας μου νῦν, ὄτε εὐκαιρία μοι παρέχεται, τολμῶ νά δημοσιεύσω ἐν τῶ ἀνά χειῖρας ὑμῶν τεύχει, ἐλπίζων, ὅτι ἴσως συντελῶ οὕτω κατὰ τι εἰς προστασίαν τῆς ἀκινήτου Μοναστηριακῆς περιουσίας, πρὸς ἧς τήν διάσωσιν καὶ τήν διατήρησιν τιμαλφέστατα τοῦ Ἔθνους συμφέροντα συνδέονται.

Διότι, ἵνα παραλείψω πολλούς καὶ σπουδαίους ἄλλους λόγους, ὧν ἕνεκεν ἐπιβάλλεται ἡ ὑπὲρ τῶν ἐν Ἑλλάδι Μονῶν διατήρησις τῆς ἀκινήτου περιουσίας αὐτῶν, ἀναφέρω ἕνα μόνον, τό ἐκκρεμές τουτέστι τοῦ ζητήματος τῶν ἐν Ρουμανία Ἑλληνικῶν Μοναστηριακῶν κτημάτων, περί ὧν ἡ Ἀνατολική Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐκτός τῶν ἄλλων τίτλων, ἔχει καὶ νεώτατον, ἀπόφασιν τοῦ ἐν Βερολίῳ Συνεδρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων.

Ὅταν ἄρα ἡ Ἀνατολική Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς κυριωτάτην βᾶσιν τῶν ἀξιώσεων αὐτῆς ἐπί τῶν ἐν Ρουμανία Ἑλληνικῶν Μοναστηριακῶν κτημάτων, τῶν εἰς τήν κυριότητα τοῦ Ρουμανικοῦ Δημοσίου περιελθόντων, ἔχη τό κατὰ τοὺς Ἱερούς Κανόνας κατὰ γενικὴν ἀρχὴν ἀναπαλλοτρίωτον τῆς ἀκινήτου Μοναστηριακῆς περιουσίας, πῶς, ἡμεῖς ἐδώ τήν ἀκίνητον Μοναστηριακὴν περιουσίαν ἀπεμπολοῦντες, δέν παρέχομεν ἐπιχειρήματα τοῖς ἐν Ρουμανία ὑπὲρ τοῦ ἐκεῖ Δημοσίου σφετερισσαμένοις Ἑλληνικά Μοναστήρια μὲν περί τὰ δύο καὶ ἐβδομήκοντα, κτήματα δέ αὐτῶν περί τὰ ἑξακόσια;

Ἐν τέλει τοῦ ἀνά χειῖρας ὑμῶν τεύχους ἀναδημοσιεύω καὶ ἄρθρον, ἀρτίως ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθέν, περί τῆς παρά τὰ κείμενα ἐνώσεως τῆς Μονῆς τῶν Ἀσωμάτων (Πετράκη) πρὸς τήν τῆς Πεντέλης». ¹²¹⁶

Στις 30 Ἀπριλίου 1895 ο βασιλιάς Γεώργιος εκδίδει βασιλικό διάταγμα «Περὶ τροποποιήσεως τοῦ περὶ διαιρέσεως τῶν ἐνοριῶ Β. Διάταγμα τῆς 8 Ἰουνίου 1856». Το Βασιλικό διάταγμα, το οποίο συνυπογράφει ο υπουργός των Εκκλησιαστικῶν Ἄγγελος Βλάχος αναφέρει: «Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τό ΙΑ ἄρθρον τοῦ Σ' περὶ ἐπισκοπῶν καὶ ἐπισκόπων νόμου καὶ τό Β. διάταγμα τῆς 8^{ης} Ἰουνίου 1856 περὶ διαιρέσεως τῶν ἐνοριῶν κατὰ πόλεις, κωμοπόλεις καὶ χωρία, μετὰ γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας

¹²¹⁶Ν.Δ.Λεβίδης, *Τά Μοναστηριακά ἀκίνητα κτήματα*, Αθήνα 1897, σ.3-4

τῆς Ἑλλάδος καί κατά πρότασιν τοῦ Ἡμετέρου ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ, ἀπεφασίσαμεν καί διατάσσομεν τάδε:

Τό ἄρθρον Α΄ τοῦ εἰρημένου Βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 8 Ἰουνίου 1856 ἀντικαθίσταται διά τοῦ ἐξῆς.

Α΄ Ὁ ἀριθμός τῶν δι' ἐκάστην κοινότητα καί ἐνορίαν ἀναγκαίων πρεσβυτέρων καί διακόνων καί ἡ διαίρεσις τῶν ἐνοριῶν κανονίζεται κατά τά ἐξῆς:

Παράγραφος α΄) Κατά χωρία: χωρίον ἐξ 150 μέχρι πεντακοσίων (500) ψυχῶν ἀποτελεῖ ἐνορίαν μίαν καί ἔχει ἓνα μόνον ἐφημέριον.

2) Χωρίον ἐκ 501 μέχρι χιλίων (1000) ψυχῶν ἀποτελεῖ ἢ μίαν ἐνορίαν ἔχουσαν δύο ἐφημέριους, ἢ δύο ἐνορίας ἐχούσας ἀνά ἓνα ἐφημέριον ἐκάστη.

3) Χωρία δύο ἢ καί τρία κατά ἓν ἢ δύο τεταρτημόρια τῆς ὥρας ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντα καί ἀριθμόν ψυχῶν 150 μέχρι 500 ὁμοῦ συναποτελοῦντα δύνανται ν' ἀπαρτίσωσιν ἐνορίαν καί νά ἔχωσι κοινόν ἓνα ἐφημέριον, ἐάν δέν ὑπάρχωσι τυχόν φυσικά καί ἀνυπέρβλητα κωλύματα διά τήν ἀπό τοῦ ἑνός εἰς τό ἕτερον χωρίον διάβασιν τῶν κατοίκων.

4) Χωρίον ἐξ' ἄλλων χωρίων ὑπέρ τήν μίαν ὥραν ἀπέχον καί ἐξ 75 μέχρις 150 ψυχῶν συνιστάμενον δύνανται ν' ἀποτελέσῃ ἐνορίαν ἰδίαν καί νά ἔχη ἴδιον ἐφημέριον, ὅποταν οἱ κάτοικοι χορηγῶσι τά διά τήν συντήρησιν τοῦ ἱερέως τῶν ἀπαιτούμενα.

Παράγραφος β΄) Κατά κωμοπόλεις: 1) Κωμόπολις, ἐκ 1001 μέχρι δισχιλίων (2000) ψυχῶν ἀποτελεῖ μίαν ἐνορίαν μετά δύο ἐφημερίων ἢ δύο ἐνορίας ἐχούσας ἀνά ἓνα ἐφημέριον ἐκάστη.

2) Κωμοπόλεις ἐκ 2001 μέχρι πεντασχιλίων (5000) ψυχῶν ἀποτελεῖ ἐνορίας δύο ἕως τρεῖς, ἐχούσας ἀνά ἓνα διάκονον ἐκάστη.

3) Εἰς οἰανδήποτε κωμόπολιν ὑπάρχουσι πλείους τῶν τριῶν ἐνοριακοί ναοί, εἰς ταύτην προσδιορίζονται αἱ μὲν ἐνορίαι κατά τοὺς ναοὺς, ὁ δὲ ἀριθμός τῶν πρεσβυτέρων καί τῶν διακόνων κατά τήν ἐν τῷ ἀμέσῳ προηγουμένῳ ἐδαφίῳ 2 τῆς παραγράφου β΄ προσδιορισθεῖσαν ἀναλογίαν τῶν ψυχῶν.

Παράγραφος γ΄) Κατά πόλεις: 1) Πόλις ἐκ 5001 μέχρι δεκακισχιλίων (10.000) ψυχῶν ἀποτελεῖ ἐνορίας δύο ἕως τρεῖς καί ἔχει δύο ἕως τρεῖς ἐφημερίους καί ἓνα διάκονον κατ' ἐνορίαν

2) Πόλις ἐκ 10.001 μέχρι εἰκοσакισχιλίων (20.000) ψυχῶν ἀποτελεῖ ἐνορίας τρεῖς ἕως ἐξ καί ἔχει δύο ἕως τρεῖς ἐφημερίους καί ἓνα διάκονον κατ' ἐνορίαν.

3) Εἰς πόλιν κατοικουμένην μὲν ἀπό περισσοτέρους τῶν 20.000 ψυχῶν περιέχουσαν δέ πλείους τῶν ἐξ' ἐνοριακῶν ναῶν, προσδιορίζονται αἱ μὲν ἐνορίαι κατά τοὺς ναοὺς, ὁ δὲ ἀριθμός τῶν πρεσβυτέρων καί διακόνων κατά τήν ἐν τῷ ἀμέσῳ προηγουμένῳ ἐδαφίῳ 2 τῆς παραγράφου γ΄ προσδιορισθεῖσαν ἀναλογία τῶν ψυχῶν.

Ὁ πληθυσμός τῶν ψυχῶν καθορίζεται συμφώνως τῷ ἐκάστοτε τελευταίῳ ἐπισήμῳ ἀπογραφικῷ πίνακι τοῦ Κράτους.

Πᾶσα διάταξις ἀντικειμένη εἰς τά διά τοῦ παρόντος ὀριζόμενα καταργεῖται.

Εἰς τόν αὐτόν Ἡμέτερον Ὑπουργόν ἀνατίθεται ἡ δημοσίευσίς καί ἐκτέλεσις τοῦ διατάγματος τούτου».¹²¹⁷

Στις 11 Νοεμβρίου 1895 ὁ ὑπουργός Ἐκκλησιαστικῶν Δημ. Γ. Πετρίδης ἀποστέλλει ἔγγραφο πρὸς τοὺς Σεβασμιωτάτους Ἀρχιεπισκόπους καί Ἐπισκόπους καί τάς ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς τοῦ Κράτους με θέμα «Περὶ μισθοδοσίας τοῦ κλήρου». Το ὑπουργικὸ ἔγγραφο ἀναφέρει: «Εἰς τῶν διακαεστάτων πόθων ἡμῶν, ὅστις συγχρόνως ὁμολογεῖται κοινός πόθος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, εἶναι ἡ ἠθικὴ ἀνύψωσις καί ἡ οἰκονομικὴ βελτίωσις τοῦ ἱεροῦ κλήρου, καί δὴ τῶν ἐφημερίων τῶν ἐπιτετραμμένων τήν ἐπιμέλειαν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καί τῆς ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ καθήκοντος

¹²¹⁷ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901, σ. 314-316

ποδηγητήσεως τῆς οικογενείας, ὅπως οὕτως διά τοῦ ἰδίου παραδείγματος καί τῆς ἀνωτέρας μορφώσεως τελεσιουργώτερον δύνηται νά ἐκπληροῖ τόν ὑψηλόν αὐτοῦ προορισμόν. Ὡς κάλλιον ἡμῶν γινώσκετε πολλαχοῦ μέν τῆς χώρας οἱ λειτουργοί τοῦ ὑψίστου δέν διακρίνονται ἐπί θεολογικῇ μορφώσει ἀνταξία τῆς ἱεράς αὐτῶν ἐντολῆς, πανταχοῦ δέ σχεδόν δι' ἔλλειψιν πόρων ἱκανῶν νά ἐξασφαλίσωσιν αὐτοῖς τήν λιττήν ἀλλ' ἄνετον πλήρωσιν τῶν βιωτικῶν χρειῶν διακινδυνεύουσι τήν ἀξιοπρέπειαν αὐτῶν ἐπιζητοῦντες δι' εὐτελῶν καί τῆς ἐπαγγελίας αὐτῶν ἀναξίων μέσων ἀπολαυάς ὑποβιβάζουσας αὐτούς πρό τῶν ὀμμάτων τῶν χριστιανῶν. Ἐπί τῇ θέσει ταύτῃ τοῦ κλήρου αἰσθανόμενοι μύχιον ἄλλος, ἐγνωμεν, ἵνα διά παντός δυνατοῦ καί προσήκοντος μέσου θέσωμεν τέρμα εἰς τήν κατάστασιν ταύτην, καί ἐπιχειρήσωμεν τήν βαθμιαίαν ἐξύψωσιν τοῦ γοήτρου τοῦ ἱεροῦ κλήρου, ὅστις εἶναι τό ἀσφαλές ἔρεισμα καί ἡ βάσις τῆς θρησκευτικῆς καί ἠθικῆς μορφώσεως τῆς κοινωνίας. Ἐπί τῷ σκοπῷ τούτῳ οὐδεμιᾶς μέν θέλει φεισθῆ δύνατῆς θυσίας τό Κράτος, ἀλλ' ἡ ὡς οἶον τε πλήρης ἐπιτυχία αὐτοῦ ἐξήρηται κατά μέγα μέρος ἐκ τοῦ τρόπου, δι' οὗ πρακτικώτερον θέλει ἐπιδιωχθῆ ἡ πλήρωσις τῆς ἀνάγκης ταύτης, ἐξευρισκομένων τῶν πρός τοῦτο ἐπαρκῶν πόρων καί γινομένης τῆς προσηκούσης αὐτῶν κατανομῆς διά τῆς ἀναλόγου μισθοδοσίας τῶν ἑκασταχοῦ τοῦ Κράτους ὑπαρχόντων ἐφημερίων.

Εἰς σχηματισμόν ὡς οἶόν τε ἀσφαλοῦς περί τούτου γνώμης ἐπικαλούμεθα τήν ὑμετέραν πολῦτιμον συνδρομήν, πεποιθότες ὅτι θέλετε συνδράμει ἡμᾶς διά τῶν πεφωτισμένων ὑμῶν πληροφοριῶν ἐπί τε τῆς ὑποδείξεως πόρων εἰς μισθοδοσίαν τοῦ κλήρου καί μάλιστα ἐπί τοῦ δικαίου ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῶν ἑκασταχοῦ ἱερέων ὀρισμοῦ τῆς ἀντιμισθίας αὐτῶν κατά χωρία, κώμας, κωμοπόλεις καί πόλεις. Περιττόν ἡγούμεθα ὅτι διά τό μέγα σχετικῶς ποσόν, ὅπερ δέον νά διατεθῆ εἰς μισθοδοσίαν πέντε ἢ ἕξ χιλιάδων ἱερέων, ὁ ἀναλογισμός τοῦ ἐκάστῳ δοθησομένου μισθοῦ δέον νά γίνηται μετά πολλῆς φειδοῦς τοῦλάχιστον διά τήν πρώτην τοῦ μέτρου ἐφαρμογήν, ἥτις τότε προδήλως κατασταθῆσεται ἐφικτή, ὅταν εὐρεθῶσιν ἐπαρκεῖς καί ἀσφαλεῖς πόροι καί ἡ κατανομή τούτων γένηται μετά λελογισμένης ἀκριβείας ἐξικνουμένης μέχρι τοῦ ἐλαχίστου δυνατοῦ ὀρίου, ὅπερ ἠθελον ὑποδείξει οἱ ἐξευρεθησόμενοι πόροι εἰς ἴδιον ταμεῖον ἐκκλησιαστικόν εἰσερχόμενοι.

Ἀπεκδεχόμεθα ὡς τάχιστα τάς περί τοῦ σοβαροῦ τούτου ζητήματος πεφωτισμένας ὑμῶν γνώμας».¹²¹⁸

Στις 18 Ἰανουαρίου 1896 πεθαίνει ο μητροπολίτης Ἀθηνῶν Γερμανός. Ο αρχιμανδρίτης Θ. Στράγκας αναφέρει σχετικά με το θάνατο του Γερμανοῦ «τῇ 18 Ἰανουαρίου 1896 ὄλως ἀδοκῆτως εὐρέθη νεκρός ἐπί τῆς κλίνης του, ἴσως ἐκ δηλητηριάσεως ἀνεξηγήτου καί μυστηριώδους ἀπωλέσασα οὕτω ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἕνα λίαν ἱκανόν καί δραστήριον Προκαθήμενον».¹²¹⁹ Τὴν προσωρινή προεδρία τῆς Ἱεράς Συνόδου ἀναλαμβάνει ο μητροπολίτης Ἀργολίδος, Νίκανδρος Δελούκας,¹²²⁰ μέχρι τὴν ἐκλογή τοῦ νέου μητροπολίτη Ἀθηνῶν.

Στις 8 Μαρτίου 1896 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀποστέλλει ἐγγραφο πρὸς τὸν ὑπουργό τῶν Ἐκκλησιαστικῶν με σκοπὸ νά περιορίσει ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πρακτικὲς του, οἱ ὁποῖες στρέφονταν ἐναντίον τῆς εὐρύθμης λειτουργίας τῆς. Το συνοδικὸ ἐγγραφο υπογράφουν ο Ἀργολίδος Νίκανδρος, ο Μαντινείας καὶ Κινουρίας Θεόκλητος, ο Πατρῶν καὶ Ἠλίας Ἱερόθεος καὶ ο Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεόφυτος. Το κείμενο ἀναφέρει: «Αἱ εἰς κείμενα διατάξεις, αἱ ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν λειτουργοῦσαι, ἔχουσι καθωρισμένα τά ὄρια καί τὴν δικαιοδοσίαν τῆς τε πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, καί ἐάν ποτέ τυχόν ἑκατέρω τούτων ἠθελεν ἐνεργήσῃ τι παρά τὴν καθιερωθεῖσαν καί κρατοῦσαν συνήθειαν, ἀναντιρρήτως ἐπέρχεται σύγχυσις καί ἡ ὑπηρεσία πλημμελῶς διεξάγεται. Ἀφ' οὗτου

¹²¹⁸ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 275-276

¹²¹⁹ Θ. Α. Στράγκας, *Ἐκκλησία Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ Πηγῶν Ἀψευδῶν (1817-1967)*, τ. 2, Ἀθήνα 1969, σ. 479

¹²²⁰ Β. Ατέσης, *Τὰ περί τὴν ἐκλογήν τοῦ Ἀρχιμ. Προκοπίου Οἰκονομίδου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1951, σ. 3

ὠρισται ἐπιτροπαί ἐξ'ἀξιωματικῶν νά διεξάγωσι τὰς πνευματικὰς ὑποθέσεις τῶν χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν, ἡ Σύνοδος προὔτεινε τῷ ὑπουργεῖω τοὺς καταλλήλους καὶ ἐπιτηδεῖους πρὸς τοῦτο ἀξιωματικούς τῆς χηρευούσης ἐπισκοπῆς. Τοῦτο δέ, ὅπερ προκαλοῦν τό προσῆκον Βασιλικόν Διάταγμα τοῦ διορισμοῦ αὐτῶν, ἐκοινοποιεῖ αὐτό πρὸς τὴν Σύνοδον, ἥτις, ἐγνωστοποιεῖ πρὸς μὲν τοὺς ἐγκριθέντας διορισμὸν αὐτῶν, πρὸς δέ τοὺς ἀπολυομένους τὴν παῦσιν αὐτῶν.

Ἄλλ'ἐκ τινος χρόνου τό ὑπουργεῖον ἄλλως, ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων ὠρισε καὶ ἐνεργεῖ. Ἄντι ν'ἀποστέλλη εἰς τὴν Σύνοδον τό διάταγμα τῶν διορισμῶν καὶ τὴν ἀπόλυσιν τῶν ἀξιωματικῶν, πέμπει αὐτό τοὺς διορισμούς διὰ τοῦ Νομάρχου πρὸς κοινοποίησιν, τὴν δέ Σύνοδον εἰδοποιεῖ ἁπλῶς, καὶ παρακαλεῖ αὐτὴν νά ἀποστείλῃ τὰς ἀνηκούσας ὁδηγίας.

Ἐπειδὴ δέ, ἐκ τῆς πρό μικρῶν καθιερώσεως τοιαύτης ἐνεργείας τοῦ ὑπουργεῖου προέκυψαν σκάνδαλα ἐν πολλαῖς ἐπιτροπαῖς μεταξύ τῶν διορισθέντων καὶ παυθέντων, ἐκείνων μὲν λαβόντων διορισμούς παρά τοῦ ὑπουργεῖου καὶ συνεπῶς ἀπαιτούντων τό ἀρχεῖον, τούτων δέ μή λαβόντων παρά τῆς Συνόδου γνωστοποίησιν τῆς παύσεως τὴν παράδοσιν τῶν τῆς ὑπηρεσίας ἐγγράφων, διὰ τοῦτο ἡ Σύνοδος θέλουσα νά προλάβῃ μείζω ἐνδεχόμενα σκάνδαλα δυνάμενα νά γεννηθῶσιν ἐκ τῆς τοιαύτης τοῦ ὑπουργεῖου καινοφανοῦς ἐνεργείας, παρακαλεῖ αὐτό νά παραπέμπῃ πρὸς αὐτὴν ἐπὶ τό μέλλον τό Β. Διάταγμα ἵνα αὕτη σὺν τῇ κοινοποιήσει τῶν διορισμῶν καὶ τῶν παύσεων ἐπιστέλλῃ καὶ τὰς ἀνηκούσας διαταγὰς καὶ ὁδηγίας καὶ οὕτως ἡ ὑπηρεσία διεξάγεται κανονικῶς καὶ ἀπροσκόπτως».¹²²¹

Στις 22 Ἀπριλίου 1896¹²²² ἡ Ἱερά Σύνοδος, αποτελουμένη ἀπὸ τον Προεδρεῶν Ἀργολίδος Νικάνδρου, τον Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Θεόκλητο, τον Ὑδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιο, τον Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεόφυτο καὶ τον Πατρῶν καὶ Ἠλίας Ἱερόθεο, συνεδριάζει με σκοπὸ τὴν πλήρωση τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς συνεδρίασης εἶναι ἐμφανὴς ἡ διάσταση τῶν ἀπόψεων, ἡ ὁποία υφίσταται, σχετικὰ με τὸ εἴν πρέπει τὴν πλήρωση τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῶν Ἀθηνῶν νά γίνῃ με μετὰθεση κάποιου ἱεράρχη ἢ με τὴ χειροτονία σε ἐπίσκοπο κάποιου πρεσβυτέρου. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο τρόποι πληρώσεως τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου κρίνονται κανονικοὶ καὶ νόμιμοι. Ἡ πρώτη, λοιπὸν, συνεδρίαση τῆς Ἱεραρχίας ολοκληρῶνεται χωρὶς νά ληφθεῖ οὐσιαστικὴ ἀπόφαση ἐπὶ του θέματος.¹²²³

Στις 29 Ἀπριλίου 1896¹²²⁴ ἡ Ἱερά Σύνοδος συνεδριάζει, ἐκ νέου, με θέμα τὴν πλήρωση τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς συνεδρίασης προκύπτουν δύο σημαντικὰ ζητήματα. Το πρῶτο σχετίζεται με τὸ εἴν ἡ Σύνοδος ἔχει τὸ δικαίωμα νά ἐκλέξῃ πρόεδρο. Ὁρισμένοι Ἱεράρχες θεωροῦν ὅτι αὐτό δὲν εἶναι δυνατόν ἐλλείψει Πρώτου. Εἶναι ἐμφανές, ὅτι μερίδα τῶν ἱεραρχῶν ἀγνοεῖ, ὅτι Πρῶτος στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν υφίσταται καὶ ὅτι ἐλλείψει Προέδρου τῆς Ἱεράς Συνόδου τὴν προεδρία αὐτῆς ἀναλαμβάνει ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τους Συνοδικούς. Το δεύτερο θέμα, τὸ ὁποῖο προκύπτει εἶναι ἀν ἡ Ἱερά Σύνοδος ἔχει τὸ δικαίωμα, μονομερῶς, νά ἐκλέξῃ μητροπολίτη Ἀθηνῶν χωρὶς τὴν ἀδεία τῆς ἐλληνικῆς Κυβέρνησης. Ἡ συνεδρίαση λήγει χωρὶς νά υπάρξῃ οὐσιαστικῆς λύσης.

Τὸ ζήτημα τῆς πληρώσεως τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῶν Ἀθηνῶν συνεχίζει νά ταλανίζει τὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία. Στις 3 Μαΐου 1896 πραγματοποιεῖται συνεδρίαση τῆς Ἱεραρχίας με σκοπὸ τὴν ἄμεση ἐπίλυση τοῦ θέματος. Ὁ Βασιλικὸς ἐπίτροπος, Π. Μαυρομιχάλης, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνεδρίασης ἐκφράζοντας τὴ γνώμη τῆς Κυβέρνησης διατυπώνει τὴν ἀποψη, ὅτι ἡ παρούσα Σύνοδος εἶναι συγκροτημένη με

¹²²¹ Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1901, σ. 250

¹²²² Β. Ἀτέσης, *Τὰ περὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἀρχιμ. Προκοπίου Οἰκονομίδου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1951, σ. 6

¹²²³ Β. Ἀτέσης, *ὁ.π.*, σ. 14

¹²²⁴ Β. Ἀτέσης, *ὁ.π.*, σ. 14

σκοπό την άμεση εκλογή του μητροπολίτη Αθηνών. Επιπλέον, διατυπώνει τη γνώμη, ότι ορισμένοι Ιεροί κανόνες επιτρέπουν τη μετάθεση επισκόπου, ενώ κάποιιοι άλλοι όχι. Τέλος, δηλώνει, ότι η Σύνοδος δεν δύναται μονομερώς και χωρίς τη γνωμοδότηση της ελληνικής Κυβέρνησης να προβεί στην πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου των Αθηνών. Για μία ακόμη φορά η συνεδρίαση διαλύεται χωρίς οι ιεράρχες να οδηγηθούν σε συμφωνία.¹²²⁵

Στις 15 Μαΐου 1896¹²²⁶ συνεδριάζουν και πάλι οι συνοδικοί ιεράρχες. Οι συζητήσεις, ωστόσο οδηγούνται για μία ακόμη φορά σε αδιέξοδο. Στο τέλος τής συνεδρίασης καθίσταται σαφές, ότι η μειοψηφία των ιεραρχών αποτελούμενη από τους μητροπολίτες Τριφυλίας και Ύδρας αποδέχεται την δια χειροτονίας πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου των Αθηνών, ενώ η πλειοψηφία των ιεραρχών αποτελούμενη από τους μητροπολίτες Πατρών, Μονεμβασίας και Αργολίδος τασσόταν υπέρ της δια μεταθέσεως πλήρωσης. Αρχικά, λοιπόν, κατόπιν σοβαρών πιέσεων εκ μέρους τής ελληνικής κυβέρνησης, η Σύνοδος αποφασίζει την πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου των Αθηνών δια μεταθέσεως. Η στάση αυτή των ιεραρχών δικαιολογείται από την πρόθεσή τους ν' αποφευχθεί οποιοδήποτε εκκλησιαστικό σκάνδαλο. Μάλιστα, προς αυτή την κατεύθυνση ανακοινώνουν την αποφασή τους στον Β. Επίτροπο, ο οποίος καλείται να μεταφέρει την απόφαση της Συνόδου στην Κυβέρνηση.

Παρά το γεγονός, ότι η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε την δια μεταθέσεως πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου των Αθηνών, εντούτοις εξακολουθούν να υφίστανται εντός των κόλπων της έντονες αντιδράσεις και αντιρρήσεις. Η διχογνωμία αυτή αναγκάζει τον Οικουμενικό Πατριάρχη Νεόφυτο Η' να διαμηνύσει προς κάθε κατεύθυνση ότι «Η Μητηρ Μεγάλη του Χριστού Ἐκκλησία εκφράζουσα τήν λύπην αὐτῆς ἐπὶ τῇ ἀντικανονικῇ ταύτῃ παρατάσει τῆς τοῦ, τήν ἡγεσίαν τῆς Αὐτοκεφάλου θυγατρὸς Ἐκκλησίας ἀναλαβεῖν, μέλλοντος συνεκφράζει τήν εὐχὴν, ὅπως λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι, ἐκ τῆς ἀναβολῆς ταύτης τῆς ἐκλογικῆς πράξεως διακυβεύεται τό ἠθικόν γόητρον τῆς θυγατρὸς Ἐκκλησίας, ἀρθῆ ὡς τάχος ἐκ τοῦ μέσου ἢ διχογνωμία τῶν, ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς σεβασμιῶν ἐκλογέων, καὶ ἐν συμπνοίᾳ ἀδελφικῇ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, ἅμα δέ καὶ τοῦ εὐλαβῶς τηρηθέντος νομίμου καὶ κανονικοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τῆς χειραφετήσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας, προβῶσιν οὗτοι εἰς ἐκλογὴν τοῦ ἀναδεξομένου τήν πηδαλιούχησιν τοῦ σκάφους τῆς θυγατρὸς Ἐκκλησίας τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ Παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος».¹²²⁷

Τον Αύγουστο του 1896 ολοκληρώνεται η Συνοδική περίοδος. Με την έναρξη της νέας περιόδου ορίζεται ως προεδρεύων της Συνόδου ο Ακαρνανίας και Αιτωλίας Παρθένιος και μέλη της ο Κεφαλληνίας Γεράσιμος, ο Χαλκίδος Ευγένιος, ο Ύδρας και Σπετσών Αρσένιος και ο Τριφυλίας και Ολυμπίας Νεόφυτος.¹²²⁸ Στις 7 Αυγούστου 1896 η Ιερά Σύνοδος, υπό τη νέα σύνθεσή της, συνεδριάζει με θέμα την πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου των Αθηνών, χωρίς όμως να καταλήξει σε οριστική απόφαση.

Στις 11 Οκτωβρίου 1896 η Ιεραρχία συνεδριάζει εκ νέου, προκειμένου ν' αποφασίσει τον οριστικό τρόπο εκλογής του νέου μητροπολίτη Αθηνών. Με τη λήξη της συνεδρίασης τα μέλη της αποφασίζουν, ότι η πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου των Αθηνών είναι δυνατή δια χειροτονίας πρεσβυτέρου, καθώς αυτό προβλέπεται τόσο από τους Ιερούς κανόνες όσο και από το Σ' νόμο. Εν συνεχεία οι Ιεράρχες προχώρησαν στην ψηφοφορία, προκειμένου ν' αναδειχτούν οι τρεις υποψήφιοι για τον μητροπολιτικό θρόνο των Αθηνών. Η διαδικασία οδήγησε στην εκλογή του αρχιμανδρίτη Προκοπίου Οικονομίδη, του αρχιμανδρίτη Βαρθολομαίου Γεωργιάδη και του αρχιμανδρίτη

¹²²⁵ Β.Ατέσης, *Τά περί την ἐκλογὴν τοῦ Ἀρχιμ. Προκοπίου Οἰκονομίδου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1951, σ.23

¹²²⁶ Β.Ατέσης, *ὁ.π.*, σ.32

¹²²⁷ Β.Ατέσης, *ὁ.π.*, σ.35

¹²²⁸ Β.Ατέσης, *ὁ.π.*, σ.36

Φιλαρέτου Γιαννούλη.¹²²⁹ Ο βασιλιάς Γεώργιος προκρίνει την επιλογή του Προκοπίου Οικονομίδη, ο οποίος τελικά χειροτονείται μητροπολίτης Αθηνών στις 17 Οκτωβρίου 1896.¹²³⁰

Στις 23 Οκτωβρίου 1896 η Ιερά Σύνοδος αποστέλλει το υπ' αριθμ. 1852/1005 έγγραφο προς τόν Σεβ. Μητροπολίτην Ἀθηνῶν κ. Προκόπιον. Το έγγραφο αναφέρει: «Τό Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν δι' ἐγγράφου αὐτοῦ ἀπό 22 Ὀκτωβρίου ἐ.ἐ ὑπ' ἀριθ. 15915 ἀνήγγειλε τῇ Συνόδῳ, ὅτι ἡ Α.Υ. ὁ διάδοχος Ἀντιβασιλεὺς κατὰ τὰ ὠρισμένα ἐν τῷ Γ' ἄρθρῳ τοῦ Σ' Νόμου, δι' ὑψηλοῦ Β. Διατάγματος ἐκδοθέντος τῇ 21 τοῦ παρόντος μηνός συνήνεσεν νά ἐπικυρώσῃ τήν κατὰ τās κανονικὰς καί ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις καί διατυπώσεις τελεσθεῖσαν ἑναγχος χειροτονίαν ὑμῶν ὡς κανονικοῦ καί νομίμου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Τοῦτο σὺν χαρᾷ καί πνευματικῇ ἀγαλλιᾶσει ἀγγέλουσα τῇ Ὑμετέρᾳ Σεβασμιότητι ἡ Ἱ. Σύνοδος, πέποιθεν ὅτι θέλετε σπουδάσει νά παραστήσητε ἑαυτὸν δόκιμον τῷ Θεῷ ἐργάτην, ἀνεπαίσχυντον, ὀρθοτομοῦντα ἐν τῷ ἀμπελῶνι, τοῦ Σεπτοῦ Ἀνακτος καί τῆς Κυβερνήσεως. Ἐπὶ τούτοις ἡ Σύνοδος πέμπει ᾧδε καί Πρᾶξιν αὐτῆς ἐν πολλοῖς ἀντιτύποις πρὸς κυκλοφορίαν εἰς τὸν περιούσιον λαόν τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, ἵνα ἀναγνωσθῇ ἐν τοῖς Ἱ. Ναοῖς καί ὅπως ἀναγνωρίσθῃτε Νόμιμος καί Κανονικὸς Ποιμενάρχης αὐτῆς ταύτης τῆς Μητροπόλεως».¹²³¹ Το συγκεκριμένο συνοδικό έγγραφο υπογράφουν ο Ακαρνανίας και Αιτωλίας Παρθένιος, ο Κεφαλληνίας Γεράσιμος, ο Χαλκίδος Ευγένιος, ο Ὑδρας και Σπετσῶν Αρσένιος και ο Τριφυλίας και Ολυμπίας Νεόφυτος.

Ο Προκόπιος Β' (Οικονομίδης) αποτελεί μία σπουδαία εκκλησιαστική προσωπικότητα της εποχής του. Είναι απόφοιτος της Θεολογικής Ακαδημίας της Μόσχας και καθηγητής της Πατρολογίας, της Ιστορίας των Δογμάτων και της Απολογητικής στη Θεολογική σχολή τού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο νέος μητροπολίτης Αθηνών και πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου επιδιώκει να συνεχίσει το έργο του προκατόχου του για την αναδιοργάνωση της Εκκλησίας. Για το λόγο αυτό συνεργάζεται στενά με τον υπουργό Αθανάσιο Ευταξία στη σύνταξη νόμων, οι οποίοι ψηφίζονται λίγα χρόνια μετά το θάνατό του, «Περὶ τοῦ Γενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου» (1909) και «Περὶ ἐνοριακῶν ναῶν καί τῆς περιουσίας αὐτῶν». Επιπλέον, επιδιώκει να ενισχύσει την μόρφωση των υποψηφίων κληρικών με την ολοκλήρωση και τη λειτουργία της Γερμάνειας Σχολῆς,¹²³² ἐνῶ ἐπιμελεῖται τὴν κηρυγματικὴ καὶ κατηχητικὴ διδασκαλία τοῦ λαοῦ. Επίσης, επιδιώκει να υπερκεράσει τη δράση των Ευαγγελικῶν τού Μ. Καλαποθάκη στη διάδοση του Ευαγγελίου μεταξύ του λαοῦ, για το λόγο αυτό τάχθηκε υπέρ της μετάφρασης της Καινῆς Διαθήκης σε γλώσσα κατανοητὴ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα. Συγχρόνως, θεωρεῖ υψίστης σημασίας τὴν ἀνάπτυξη τοῦ αἰσιογραφικοῦ κηρύγματος καὶ τῆς κατήχησης τῶν νεοτέρων γενεῶν, οἱ οποίες ἐπηρεάζονται καθόλη αὐτὴ τὴν περίοδο ἀπὸ καινοφανεῖς θεωρίες, ὅπως ἐκείνες τοῦ δαρβινισμοῦ καὶ τοῦ ιστορικοῦ υλισμοῦ. Τέλος, προβληματίζεται ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῶν κατεστημένων καθεστώτων τόσο στὴν Ἑυρώπη ὅσο καὶ στὴν Ρωσία, στὴν οποία ἡ κυριαρχία τοῦ τσάρου, πλέον, ἀπειλεῖται.¹²³³

Στις 20 Ἰανουαρίου 1897 δημοσιεύεται ἡ μελέτη τοῦ διδάκτορος φιλοσοφίας, Ευαγγέλου Κ. Κοφινιώτη, με τίτλο «Ἡ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι». Ο ἴδιος ο συγγραφέας στὴν εἰσαγωγή τοῦ πονήματός του ἀναφέρει: «Ὁ αἰόιδιμος ὑπουργὸς τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως Δημήτριος Πετρίδης ἐκτελῶν ἐντολὴν τοῦ προέδρου τῆς Κυβερνήσεως κ. Θεοδώρου Π. Δηλιγιάννη, ἐφιέμενος δέ καὶ αὐτὸς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ κλήρου εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτῷ θέσιν, συνέστησε πρὸς τὴν Ἱ.Σ. κατὰ τὴν ἐπίσημον ἑναρξιν τῶν

¹²²⁹ Θ.Α.Στράγκας, *Ἐκκλησία Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ Πηγῶν Ἀμειδῶν (1817-1967)*, τ.2, Αθήνα 1969, σ.488

¹²³⁰ Θ.Α.Στράγκας, ὁ.π., σ.488

¹²³¹ Θ.Α.Στράγκας, ὁ.π., σ.488-489

¹²³² Α.Πανώτης, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, τ.Β, Αθήνα 2009, σ.257

¹²³³ Α.Πανώτης, ὁ.π., σ.258

ἐργασιῶν αὐτῆς ἀποτελουμένης τότε (1895-6) ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου μητροπολίτου Γερμανοῦ Καλλιγᾶ καὶ τῶν συνέδρων τοῦ Ἀργολίδος Νικάνδρου, τοῦ Σπάρτης Θεοκλήτου, τοῦ Ὑδρας Ἀρσενίου καὶ τοῦ Τριφυλίας Νεοφύτου, τὴν σύνταξιν νομοσχεδίων ἀφορώντων εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ κλήρου. Ἡ Ἱ. Σύνοδος μετὰ τὴν ἐκπόνησιν τῶν σχεδίων τούτων ὑπέβαλε πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τὸ ἔργον αὐτῆς, ὃ Πετρίδης θέλων νὰ συζητηθῶσι τὰ σχέδια ταῦτα εὐρύτερον μετεκαλέσατο τὰ ἀποτελοῦντα μέλη τῆς Ἱ.Σ παρ' αὐτῷ καὶ τοὺς ἐξῆς κ.κ. Στούπην καὶ Θεοδωρίδην νομικούς συμβούλους, τὸν κ. Μομφεράτον δικηγόρον καὶ κ. Μπουγιούκαν διευθυντὴν τῶν μονοπωλείων, τὸν κ. Ἰ. Καλοστύπην γενικὸν γραμματέα καὶ ἐμέ. Μετὰ εὐρείας καὶ μακράς συζητήσεως πλεῖστα ἐτροποποιήθησαν καὶ οὕτω κατηρτίσθησαν τὰ ὑποβληθέντα νομοσχέδια εἰς τὴν βουλὴν, ἐπινευούσης καὶ τῆς Ἱ.Σ, ὡς εἰκός 1)περὶ μονοπωλείου τοῦ κῆρου καὶ 2)περὶ ἐνοριῶν καὶ μισθοδοσίας τοῦ ἐγγάμου κλήρου.

Ἐκ τῶν τότε γενομένων συζητήσεων κατιδὼν τὴν παντελὴν ἔλλειψιν πινάκων στατιστικῶν περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Μονῶν, μοναχῶν, ἐσόδων καὶ ἐξόδων αὐτῶν, ὡς καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐνοριῶν καὶ ἐφημερίων καὶ τῆς μορφώσεως αὐτῶν, ἐγνων νὰ περισυλλέξω πᾶσαν πληροφορίαν ἐπίσημον καὶ καταρτίσω τὸ ἀνά χεῖρας ἔργον, ὃ καίπερ ὄν τὸ πρῶτον τοιοῦτον ἐρχόμενον εἰς φῶς, εἶναι ὁμως καθ' ἡμᾶς πλήρες, καὶ ἐάν δέ που εὐρεθῆ ἔλλιπές, τοῦτο οὐχὶ ἐκ τοῦ πάντα πόνον πονήσαντος, ἀλλ' ἐκ τῆς παντελοῦς ἀγνοίας καὶ αὐτῶν τῶν ἀρμοδίων. Καὶ τοῦτο διότι οἱ ἐνοριακοὶ πίνακες δὲν τηροῦνται πλήρεις, δι' ὃ καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι ἀγνοοῦσι τὴν μόρφωσιν τῶν εἰς τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν των ἱερέων, τῶν ὑπὸ τῶν προκατόχων αὐτῶν χειροτονηθέντων, δι' ὃ πολλαὶ δυσχέρειαι ἀνεφύησαν εἰς τὸν ἔργον, ἀλλὰ τέλος συνετελέσθη τοῦτο καὶ ὡς οἶόν τε ἀκριβές. Ἐνταῦθα γενόμενοι τοῦ λόγου δὲν νομίζομεν ἄσκοπον νὰ συστήσωμεν εἰς τὴν Ἱ.Σ νὰ ζητήσῃ διὰ τῶν ἐπισκόπων παρὰ τῶν ἐφημερίων τὰ πιστοποιητικὰ τῶν σπουδῶν των ἢ κἂν δήλωσιν περὶ τῶν σπουδῶν αὐτῶν. Εἰς δέ τὸ μέλλον μετὰ τὴν χειροτονίαν νὰ ἀποστέλληται παρὰ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου αὐτό τοῦτο τὸ πιστοποιητικόν πρὸς τὴν Ἱ.Σ ὡς καὶ πᾶσα μεταβολὴ ἀφορῶσα εἰς τοὺς ἱερεῖς τῆς ἐπισκοπῆς των.

Τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἀληθῶς ἔλαχον ἱεράρχαι διακρινόμενοι ἐπὶ παιδείᾳ, διότι πάντες σχεδόν ἠκροάσατο θεολογικῶν μαθημάτων εἴτε ἐν τῇ ἐν Χάλκῃ Θεολογικῇ σχολῇ εἴτε ἐν τῇ τοῦ Πανεπιστημίου, ὧν τινες διετέλεσαν καὶ διαπρεπεῖς καθηγηταὶ ἐν αὐτῷ (Λυκούργος, Βίμπος, Καλογεράς, ὃ νῦν μητροπολίτης Προκόπιος), ἄλλοι δέ τινες ἀνεκηρύχθησαν προλῦται ἢ τελειοδιδάκτοι τῆς Θεολογίας, οὐκ ὀλίγοι δέ καὶ ἐν τῇ ἐσπερίᾳ ἐπέραναν τὰς σπουδὰς των, καθ' ὅλου δ' εἶπεῖν ὁ ἀνώτερος κληρὸς εἶναι κάτοχος παιδείας. Ἀλλ' ὁ κατώτερος, ὡς εὐχεται πᾶς ὁ ἀγαπῶν τὴν Ἐκκλησίαν δὲν εἶναι ὅποιος ἔδει, ἠδύνατο δέ καὶ ἄνευ δαπάνης νὰ εἶναι ἄξιος τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς του, αἴτιον δέ τῆς κακῆς καταστάσεως δὲν εἶναι ἡ ἔλλειψις μισθοῦ, ἀλλ' ἡ πληθώρα τῶν χειροτονιῶν, ἐν Ἀθήναις δέ καὶ Πειραιεῖ συμβαίνει καὶ ἄτοπον τι, οἱ κατ' ἐνορίας ἐφημέριοι δὲν εἶναι κανονικοὶ, διότι ἐκ τῶν ἱερέων, οὐδέ δέκα ἔχουσι προταθῆ παρὰ τὰς ἐνορίας κατὰ τὰ κείμενα, ἀλλὰ σχεδόν πάντες ἀνήκουσιν εἰς ἄλλας ἐπισκοπὰς στερούμενοι τῶν διὰ τὰς μεγαλόπολεις προσόντων, εἰσῆχθησαν δέ τῇ μεγάλῃ ἐπιεικείᾳ τῶν κατὰ καιροὺς μητροπολιτῶν «πτωχὸς εἶναι καὶ οἰκογενειάρχης, τί νὰ κάμω;». Πλήν δέ τούτου εἶναι καὶ οὐκ ὀλίγοι ἱερομόναχοι παρὰ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς νόμους, τῇ ἀνοχῇ καὶ οὗτοι τῶν ἐκάστοτε μητροπολιτῶν. Λέγων ταῦτα οὐδόλως ὑπονοῶ τι κατὰ τῶν ἱερομονάχων, τὸνναντίον πολλοὺς τούτων διὰ τε τὴν παιδείαν καὶ ἀρετὴν τιμῶ, ἀλλὰ θέλω καὶ εὐχομαι οἱ διέποντες τὰ τῆς Ἐκκλησίας νὰ ᾧσι τύπος καὶ ὑπογραμμὸς τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς τηρήσεως τῶν κειμένων, μάλιστα δέ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων.

Ἡ Ἱ.Σ καὶ οἱ πολιτευόμενοι πολλὰ δύνανται ἐκ τοῦ ἀνά χεῖρας ἔργου νὰ πορισθῶσι πρὸς βελτίωσιν καὶ ἀνόρθωσιν τῶν τοῦ κλήρου καὶ τῆς Ἐκκλησίας καθόλου. Ἀνάγκη καθ' ἡμᾶς ἡ Ἱ.Σ νὰ προκαλέσῃ τὴν γνώμην τῆς ἱεραρχίας πρὸς βελτίωσιν τῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρὸς ἀνόρθωσιν τοῦ καταπεσόντος θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ

ἀδιαφορίας, ἀρυσθεῖσα δ' ἐντεῦθεν ὁ,τι συντελεστικόν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀνορθώσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἃς ὑποβάλη πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ αἰτήσῃ τὴν νομοθετικὴν κύρωσιν, ἐάν εἶναι χρεῖα τοιαύτης, τὸ πλεῖστον ὁμῶς καθ' ἡμᾶς εἶναι τῆς ἀποκλειστικῆς καὶ πνευματικῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἱ.Σ καὶ τῶν Ἱεραρχῶν. Οἱ πολιτευόμενοι τῆς πατρίδος ἡμῶν εὐμενῶς θὰ κυρώσωσιν ὅτι εἰς ἅγιον καὶ ἱερόν σκοπὸν τείνει, ὅπερ εἶναι ἡ βελτίωσις τῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ στήριξις εἰς τὴν πίστιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μάλιστα δέ σήμερον ἐπιβάλλεται ἡ ἀνόρθωσις, διότι ἐάν ἐπὶ τινα ἔτι χρόνον ἢ τε Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία παραμελήσῃ τὸ πρὸς τοῦτο ἔργον, σκληρόν εἰπεῖν, ἀπόλῳε Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία καὶ δὴ καὶ αὐτὸ τὸ Ἔθνος. Ἀναπολήσας τις εὐκόλως τὸ παρελθόν καὶ ἐξετάζων τὸ παρόν, εὐρίσκει ὅποῖον ἔσται τὸ μέλλον. Ὡς νῦν δ' ἔχουσι τὰ παρ' ἡμῖν τὰ ἅγια καὶ ἱερά ὀνόματα μόνον ἀνά στόμα ἔχομεν, ἐν δέ τῇ καρδίᾳ, ἀπιστία καὶ ὕλη ἐπικρατεῖ καὶ ἀδιαφορία τελεία πρὸς τὰ ἅγια καὶ ἱερά παρά πάντων δέ μικρῶν καὶ μεγάλων ἀκούεται ἡ φωνή «ἐγὼ θὰ φθιάσω τὸ ρωμαϊκόν» τοῦτο δέ κατέστρεψεν ἤδη ἡμᾶς.

Οἱ ἔχοντες καθῆκον νὰ μεριμνήσωσι, ὀφείλουσι νὰ πράξωσι τοῦτο πάση θυσίᾳ, ἡμεῖς εὐχόμεθα ἀπὸ καρδίας νὰ ἴδωμεν τοῦτο ταχέως». ¹²³⁴

Εἶναι σαφές, ὅτι ἡ διοικοῦσα Ἐκκλησία καλεῖται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ επανεξετάσῃ ὀρισμένους εσωτερικοὺς μηχανισμούς της, ἐνῶ παράλληλα καλεῖται νὰ διεκδικήσῃ ὅσα της ἔχει στερήσει ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, με ἀπόταιρο στόχο νὰ διαφυλάξῃ τὸ μέλλον ὄχι μόνον τὸ δικό της ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Ἐθνους

¹²³⁴ Ε.Κ.Κοφινιώτης, *Ἡ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι*, Αθήνα 1897, σ.3-4

Επίλογος

Αναμφισβήτητα, ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Πανάρετος Κωνσταντινίδης υπήρξε μία εξέχουσα εκκλησιαστική προσωπικότητα, η οποία επέδρασε καταλυτικά στα εκκλησιαστικά δρώμενα της εποχής και όχι μόνο, τόσο σε εθνικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Αγωνίστηκε με αξιοσημείωτο ζήλο για τη βελτίωση του μορφωτικού και οικονομικού επιπέδου του κλήρου τόσο της αρχιεπισκοπής Μεσσηνίας όσο και της Ελλαδικής Εκκλησίας γενικότερα. Ωστόσο, η δράση του αλλά και η πορεία εκκλησιαστικών πραγμάτων στο ελληνικό βασίλειο επηρεάζεται έντονα από τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της εποχής, εξαιτίας της στενής συνδέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας. Οι εξελίξεις αυτές επηρεάζουν ολόκληρη την ελληνόφωνη Ορθοδοξία και ιδιαίτερα το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο επί αιώνες και με ποικίλες θυσίες διακονεί το ποίμνιό του.

Η περίοδος από το 1850 έως το 1897 φορτίζεται από επάλληλα εκκλησιαστικά και εθνικά γεγονότα. Ο ομόδοξος ορθόδοξος κόσμος, αν και αλλόγλωσσος ζούσε κατά το παρελθόν σε ενότητα, με θεσμικό ταγό και κέντρο «κοινωνίας» το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίου η δικαιοδοσία περιελάμβανε, εκτός της Ανατολής, και τους λαούς των Βαλκανίων, μέχρι την εισβολή στα ζητήματα της Εκκλησίας του εθνικισμού, ο οποίος έβλαψε την ενότητά του. Οι ιεράρχες του αγώνα του 1821 ζητούσαν μία κυρίαρχη εσωτερική διοίκηση σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες, σε άμεση σχέση κοινωνίας με τη Μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Όμως και το Πατριαρχείο προτίθετο να παραχωρήσει μία μορφή αυτονομίας στις ελλαδικές επαρχίες του, ως αντιστάθμισμα κατά πάσης πολιτικής αυθαιρεσίας του κράτους απέναντι στα εκκλησιαστικά ζητήματα, προκειμένου η σχέση μεταξύ των δύο εκκλησιαστικών διοικήσεων να είναι συμπληρωματική και όχι καταπιεστική η μία σε βάρος της άλλης.

Ωστόσο, στην Ελλαδική Εκκλησία επιβλήθηκαν βίαια πολιτειοκρατικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τα διπλωματικά συμφέροντα των τότε Μεγάλων Δυνάμεων, προκειμένου ν'αποκοπεί το νέο βασίλειο από το προ της Άλωσης ατοκρατορικό παρελθόν και να απεξαρτηθεί από τον ιερό θεσμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο πρυτάνευε μέχρι τότε στις συνειδήσεις των Ελλήνων. Έτσι, επιβλήθηκε μία άδικη συμβίωση Εκκλησίας και Πολιτείας, η οποία παραμόρφωσε τον ιερό χαρακτήρα και την αποστολή της πρώτης. Οι νομικές δεσμεύσεις, οι οποίες επιβλήθηκαν, κατέστησαν την Εκκλησία συμβατικό θεσμό, χρήσιμο μόνον για την περιφρούρηση της δημόσιας τάξης και του κρατικού και κοινωνικού βίου και δέσμιο της κοσμικής εξουσίας.

Η πολιτειοκρατική νοοτροπία, η οποία επεδίωκε την υποταγή της Εκκλησίας στο εθνικό κράτος ήταν τόσο ισχυρή, ώστε περιφρονήθηκε το πνεύμα της χορηγηθείσης με τον Τόμο του 1850 αυτοκεφαλίας, η οποία μεταβλήθηκε με τους νόμους Σ΄και ΣΑ΄σε όπλο καταπίεσης της Εκκλησίας από την Πολιτεία. Οι νόμοι αυτοί δέσποζαν ασφυκτικά στα εκκλησιαστικά δρώμενα, προκειμένου να εξυπηρετηθούν στενά πολιτικά συμφέροντα. Η αντικανονική αυτή νομοθεσία, εκτός από το ότι παρέλυσε την εκκλησιαστική ζωή και κατέλυσε την κανονική τάξη, προκάλεσε και την παθητική αντίδραση των παλαιών και νέων ιεραρχών. Ενώ, λοιπόν, σε όλους τους τομείς του εθνικού βίου ελήφθησαν μέτρα και συντελέστηκαν σπουδαία βήματα πρόοδου, τα εκκλησιαστικά πράγματα αποτελματώθηκαν. Από τη σύσταση της νεοελληνικής Πολιτείας καμία κυβέρνηση δεν μερίμνησε σοβαρά για την Εκκλησία, παρά μόνο για νόμους, οι οποίοι παρεκώλυαν την διακονία της, παρατείνοντας με τον τρόπο αυτό την κατάσταση, η οποία επικρατούσε επί Τουρκοκρατίας. Η παιδεία των κληρικών ήταν στοιχειώδης η δε συντήρησή τους αθλιεστάτη.

Κατά την περίοδο αυτή της καταστρατήγησης από τη νομοθεσία του 1852 του πνεύματος της χορηγηθείσης αυτοκεφαλίας, προκλήθηκαν πλείστα όσα οδυνηρά

εσωτερικά εκκλησιαστικά προβλήματα, όπως ήταν η απαγόρευση της σύναξης της Ελλαδικής ιεραρχίας, η επιβολή στην προεδρία της Συνόδου προσώπου αρεστού στην κυβέρνηση και στα ανάκτορα, η τραγωδία των «Σιμωνιακών» και η οργάνωση κύκλων για την κατήχηση του λαού και άλλα πολλά, των οποίων οι συνέπειες έφθασαν μέχρι τον 20^ο αιώνα.

Εντός των συγκεκριμένων ασφυκτικών εκκλησιαστικών, πολιτικών και κοινωνικών πλαισίων ο αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας, Πανάρετος Κωνσταντινίδης, κλήθηκε να ποιμάνει το μεσσηνιακό λαό. Η προσφορά του ανεκτίμητη στα εκκλησιαστικά και κοινωνικά δρώμενα της εποχής. Η προσωπικότητά του, αν και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, ήταν ταυτόχρονα και αμφιλεγόμενη, γεγονός το οποίο αποτέλεσε την κύρια αιτία, προκειμένου ο Πανάρετος να γίνει αποδέκτης σωρείας κατηγοριών, κυρίως από πολιτικούς άνδρες της Μεσσηνίας και όχι μόνο. Ωστόσο, ο ίδιος παρέμεινε, μέχρι το τέλος του βίου, πιστός στις αρχές και τις αξίες, τις οποίες πρεσβεύει η Ορθόδοξη χριστιανική πίστη.

Με την ολοκλήρωση του παρόντος πονήματος ολοκληρώνεται, ουσιαστικά, και η προσπάθεια προκειμένου να σκιαγραφηθεί, όσο γίνεται διεξοδικότερα, η προσωπικότητα του Παναρέτου Κωνσταντινίδη, καθώς και το ιστορικό πλαίσιο της εποχής του. Είναι, ωστόσο, σαφές ότι η παρούσα προσπάθεια επιδέχεται βελτιώσεων, στις οποίες ο συγγραφέας της εργασίας και όχι μόνο καλείται να προβεί σε μελλοντικό χρόνο με την προσθήκη νέων πηγών και μαρτυριών, οι οποίες θα σκιαγραφήσουν περαιτέρω τόσο την προσωπικότητα του αρχιεπισκόπου Μεσσηνίας όσο και το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής του τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α.Πηγές

1. Αδημοσίευτες Πηγές

α. Ιστορικό Αρχείο Ε.Κ.Π.Α

α.1. Πρακτικά Συνεδρίασης Θεολογικής Σχολής του Παν/μιου Αθηνών των ετών 1875-1877

α.2 Πρακτικά Συνεδρίασης Συγκλήτου του Παν/μιου Αθηνών του έτους 1880

α.3 Γενικό Μητρώο φοιτητών των ετών 1837-1867

β. Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Ερλάγγης

γ. Ιστορικό Αρχείο της Εκκλησίας της Ελλάδος των ετών 1876 -1889

Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Μονής Ασωμάτων (Πετράκη)

δ. Μοναχολόγιο Ιεράς Μονής Ασωμάτων (Πετράκη)

ε. Αρχείο Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής του έτους 1861

στ. Ιστορικό Αρχείο Ιερού Ναού Υπαπαντής του Σωτήρος Καλαμάτας των ετών 1880-1885

2. Δημοσιευμένες Πηγές

α. Λόγοι εκφωνηθέντες υπό του πρυτάνεως και των τεσσάρων Σχολαρχών κατά την ημέραν της εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Ὁθωνος, Αθήνα 1837

β. Πρακτικά Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, Κωνσταντινούπολη 1872

2.β. Εφημερίδες

- «Ἀνόρθωσις», Καλαμάτα, τεύχη (17/9/1882 και 22/7/1883)
- «Τό Ἐνεστός», Καλαμάτα, τεύχη (3/5/1885, 14/5/1885)
- «Εὐνομία», Καλαμάτα, τεύχη (16/10/1895, 4/2/1895)
- «Καιροί», Καλαμάτα, τεύχη (29/1/1897)
- Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τεύχη (24/11/1856, 29/4/1856, 10/4/1882)
- «Ἐφημερίς τῶν Καλαμῶν», τεύχη (13/8/1892)
- «Λαϊκή», Καλαμάτα, τεύχη (28/8/1894, 23/10/1894, 11/2/1895)
- «Μεσσηνιακός Τύπος», Καλαμάτα, τεύχη (1/4/1884, 29/4/1884, 13/5/1884)
- «Μεσσηνιακά Νέα», Καλαμάτα, τεύχη (29/1/1962, 31/1/1990)
- «Πάμισος», Καλαμάτα, τεύχη (10/4/1882, 8/5/1882)
- «Φαραί», Καλαμάτα, τεύχη (3/9/1890, 23/6/1895, 1/2/1896, 14/4/1896, 15/8/1896, 25/8/1896)
- «Νέα Ἐφημερίς», Αθήνα τεύχη (24/4/1882)
- «Παλλιγενεσία», Αθήνα, τεύχη (13/9/1894)

2.γ. Βιβλιογραφία Παναρέτου Κωνσταντινίδη

- Π. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ἀκαδημία Πραγματεία περί τῆς Ἀθήνησι Πλατωνικῆς Σχολῆς*, Ερλάγγη 1874
- Π. Κωνσταντινίδης, *Κατάλογος Ἱστορικός τῶν Πρώτων Ἐπισκόπων καί τῶν ἐφεξῆς Ἀρχιεπισκόπων καί Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν*, «Σωτήρ» Αθήνα 1877 και 1879
- Π. Κωνσταντινίδης, *Λόγος κατ' ἐντολῆς τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου*, Αθήνα, 1880
- Π. Κωνσταντινίδης, *Ἀρχαιολογικά Ἀθηνῶν ἀνέκδοτοι χριστιανικαί ἐπιγραφαί*, «Νέα Ἐφημερίς», Αθήνα 1882

Β.Βιβλιογραφία

- Χρ. Ανδρούτσος, *Εκκλησία και Πολιτεία εξ απόψεως ορθοδόξου*, Θεσσαλονίκη 1964
- Α (ανώνυμος), *Θωρακωτός Έλεγχος τής κατά Θεοκλήτου Βίμπου Κατηγορίας*, Αθήνα 1869
- Ι.Ασημάκης, *Η πορεία των Σχέσεων Ελλάδος και Αγίας Έδρας (1820-1980)*, Θεσσαλονίκη 2007
- Β.Ατέσης, *Τά περί τήν έκλογήν τοῦ Ἀρχιμ.Προκοπίου Οἰκονομίτου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1951
- Α.Ε.Βακαλόπουλος, *Νεά Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005
- Δ.Βεζάνης, *Κράτος και Έθνος*, Αθήνα 2000
- Ε.Βενιζέλος, *Οι σχέσεις κράτους και Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 2000
- Ι.Βελανιδιώτης, *Έργα καί Ἡμέραι*, Βόλος 1948, τ.2
- Θ.Βερέμης, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1977
- Θ.Βερέμης, *Κράτος και έθνος στην Ελλάδα:1821-1912*, Αθήνα 1983
- Θ.Βερέμης-Γ.Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006
- Ε.Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα 1992
- Σ.Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1901
- Δ.Β.Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιῶν Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001
- G.M.Woodhouse, *Η Ιστορία ενός λαού*, Αθήνα 2008
- Dakin D, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2005
- Χ.Δασκαλάκης, *Μητροπολίτης Μεσσηνίας, Ἡ Καλαμάτα, Ἐνοριακόν χωρίον τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας καί εἶτα διάδοχος αὐτῆς*, Καλαμάτα 1956
- Δανιήλ Μοναχός Αγιορείτης, *Ἐπιστολμαία Διατριβή* 1898
- Κ.Θ.Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1993
- Δ.Μ.Δημητράκος-Μεσίσκλης, *Οι Νυκλιανοί*, Αθήνα 1949, τ.2
- Δ.Χ.Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1911
- Π.Χ.Δουληγέρης, *Έλεγχος τῶν Ψευδοευαγγελικῶν*, Αθήνα 1892
- Χ.Θέμελης, *Η Ἱερά Μητρόπολις Μεσσηνίας διά μέσου τῶν Αἰώνων*, Αθήνα 2003
- Γ.Τ.Ιακωβάτος, *Ἀγορεύσεις ἐν τῇ Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσει καί ἐν ταῖς Βουλαῖς*, Αθήνα 1902
- *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους*, τ.13 (1977) και 14 (1977)
- Π.Καζολέα-Ταβουλάρη, *Θεόφιλος Καΐρης*, Αθήνα 2005
- Κ.Καλοκύρης, *Βυζαντιναί Ἐκκλησιαί τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973
- Σ.Ι.Καργάκος, *Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Κόσμου και του Μείζονος Χώρου*, Αθήνα 2005
- Χ.Καρδαράς, *Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ὁ ἀλύτρωτος ἑλληνισμός*, Αθήνα 1996
- Χ.Καρδαράς, *Ἰωακείμ Γ'-Χαρ.Τρικούπης. Η Αντιπαράθεση*, Αθήνα 1998
- Ι.Καρμίρης, *Τά δογματικά και συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1960
- Π.Κιτρομηλίδης, *Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο*, Αθήνα 1983
- Σ.Κολιάτσος, *Βραχέα τινά περί τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1876
- Γ.Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία τῆς Ελλάδος*, Αθήνα 1970, τ.2
- Σπ. Κοντογιάννης, *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνῶν ἐπί τῇ 150ετηρίδι (1837-1987)*, Αθήνα 1987
- Μ.Κούνδουρος, *Ἡμερολόγιον*, Αθήνα 1921
- Ε.Κουρίλας, *Πατριαρχική Ιστορία*, Αθήνα 1951, τ.1
- Ε.Κ.Κοφινιώτης, *Ἡ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι*, Αθήνα 1897
- Α.Δ.Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1897
- Ε.Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία κατά τήν Ἐπανάστασιν καί μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὀθωνος μεταβατικῆν ἐποχῆν (1821-1833)*, Αθήνα 1970

- Ε.Κωσταρίδης, *Σύγχρονος Έλληνική Έκκλησία*, Αθήνα 1921
- Κ.Λαμπρόπουλος, *Λόγος Επιτάφιος εις τόν Θεόκλητον Φαρμακίδη*, Αθήνα 1860
- Ν.Δ.Λεβίδης, *Τά Μοναστηριακά ακίνητα κτήματα*, Αθήνα 1897
- Α.Λυκούργος, *Λόγος Πανηγυρικός εις τήν Πεντηκονταετηρίδα τής Έλληνικής ανεξαρτησίας καί τήν άνακομιδήν του ιεροϋ λειψάνου Γρηγορίου του Ε΄*, Αθήνα 1871
- Α.Μακράκης, *Υπόμνημα προς τήν Αϋτοϋ Παναγιότητα τόν Οικουμενικόν Πατριάρχην Διονύσιον τόν Ε΄*
- C.Mango, *Βυζάντιο: Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα 1999
- Α.Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος- έθνος, Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα 2000
- Ι.Β.Μενούνου, *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές*, Αθήνα 1979
- Δ.Μεντή, *Η Αθήνα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2009
- Γ.Μεταλληνός, *Πολιτική και Θεολογία*, Αθήνα 2008
- Ν.Β.Μεταξάς, *Ο Μητροπολίτης Αθηνών Γερμανός Καλλιγάς (1844-1896)*, Αθήνα 1972
- Δ.Σ.Μπαλάνος, *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 1931
- Δ.Σ.Μπαλάνος, *Θεόκλητος Φαρμακίδης 1874-1860*, Αθήνα 1933
- Α.Ε.Μπιτσάνης, *Σελίδες από την ιστορία τής Μεσσηνίας μέχρι το 1900*, Καλαμάτα 2004
- Α.Νανάκης, *Εκκλησία-Γένος-Ελληνισμός*, Κατερίνη 1993
- Α.Νανάκης, *Το μητροπολιτικό ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995
- Α.Νανάκης, *Εκκλησία Εθνάρχουσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη 2002
- Β.Κ.Νικολόπουλος, *Άγόρευσις του Β.Κ.Νικολοπούλου, έν τή πολιτική δίκη κατά του Δ.Βούλγαρη*, Αθήνα 1876
- Κ.Οικονόμου, *Τά Σωζόμενα Έκκλησιαστικά Συγγράμματα*, Αθήνα 1864 ,τ.2
- Α.Κ.Ορλάνδος, *Μεσαιωνικά Μνημεία*, Αθήνα 1933
- Β.Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4,5, Αθήνα 2003
- Ι.Παναγόπουλος, *Τό Αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα 1946
- Α.Πανώτης, *Τό Συνοδικόν τής έν Ελλάδαδι Έκκλησίας*, Αθήνα 2009, τ.2
- Ν.Π.Παπαδόπουλος, *Ο Αθηνών Μελέτιος και ο Ιερός Σύνδεσμος*, Αθήνα 1938
- Χ.Παπαδόπουλος, *Ιστορία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος*, Αθήνα 1920, τ.2
- Χ.Παπαδόπουλος, *Η Έκκλησία Αθηνών*, Αθήνα 1928
- Χ.Παπαδόπουλος, *Απόστολος Μακράκης*, Αθήνα 1939
- Χ.Παπαδόπουλος, *Το Σύνταγμα και οι ιεροί κανόνες*, Αθήνα 1967
- Α.Παράσχος, *Τό λείψανον του Μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνα 1871
- Ι.Πέτρος, *Εκκλησία και πολιτική στην Ελλάδα(1750-1909)*, Αθήνα 1975
- Γ.Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικώς Προοδευόμεν*, Καλαμάτα 2004
- Ν.Ράδος, *Τά κατά τήν Ριζάρειον Έκκλησιαστική Σχολήν*, Αθήνα 1891
- Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή (1844-1969) Πανηγυρικός Τόμος, Αθήνα 1969
- Π.Σαλμάς, *Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή τής Καλαμάτας*, Καλαμάτα, 1938
- Α.Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952.Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1972
- Κ.Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, Αθήνα 1972
- Κ.Σκαλιέρη, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας*, Αθήνα 1921
- Κ.Σκαλιέρη, *Λαοί καί φυλαί τής Μικρᾶς Ασίας*, Αθήνα 1922
- An.Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 2000
- Θ.Σταθοπούλου, *Το κίνημα του Παπουλάκου.Οι πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διαστάσεις του*, Αθήνα 1991
- Δ.Σταματόπουλος, *Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Θεσσαλονίκη 1998
- Θ.Α.Στράγκας, *Έκκλησία Ελλάδος έκ πηγών άψευδών*, Αθήνα 1970, τ.2

- Γ.Ταυόδης, *Άρθρα και Μελέται Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα 1977
- Δ.Γρ.Τσάκωνας, *Προβλήματα ελληνικότητας*, Αθήνα 1972
- Δ.Γρ.Τσάκωνας, *Κοινωνιολογία του νεοελληνικού πνεύματος*, Αθήνα 1972
- Β.Τζωρτζάτος, *Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1967
- Α.Τσαγκάρη, *Η ιστορία και το νομικό πλαίσιο της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου*, Αθήνα 2001
- Σπ.Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1999
- Θ.Φαρμακίδης, *Συνοδικός Τόμος ἢ περί Ἀληθείας*, Αθήνα 1852
- Β.Ι.Φειδάς, *Η Εκκλησιαστική Ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, Αθήνα 1997
- Α.Φραντζής, *Ιστορία της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1991
- Δ.Φωτιάδης, *Ο Κολοκοτρώνης. Η δίκη του*, Αθήνα 1966
- Ι.Κ.Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001
- Λ.Χασιώτης, *Η Ανατολική Ομοσπονδία*, Θεσσαλονίκη 2001
- Π.Χιώτη, *Ιστορία τοῦ Ἰονίου κράτους ἀπό συστάσεως αὐτοῦ μέχρις ἐνώσεως*, Ζάκυνθος 1877 ,τ.2
- Θ.Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, Αθήνα 1998
- Κ.Χ.Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014